

लो. टिळक यांचें चरित्र

पूर्वार्ध

(सन १८९९ अखेर)

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

शके १८४९

पुणे.

सन १९१३

प्रकाशक:—न. चिं. केळकर, पुणे.

मुद्रक:—केशव रावजी गोंपळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना
५०७ शनवार पेठ, पुणे.

अनुक्रमणिका

भाग	पृष्ठ
१ कुलवृत्तांत	१
२ बालपण व विद्याभ्यास	२०
३ टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र	५१
४ न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना	९७
५ केसरी व मराठा (१) (१८८१-१८८७)	११३
६ कोल्हापूर प्रकरण व पहिली शिक्षा	१२६
७ फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना	१६४
८ टिळक विरुद्ध आगरकर	१७४
९ मांडवें व राजीनामा	२०३
१० क्राफर्ड प्रकरण	२१७
११ केसरी व मराठा (२) (१८८७-१८९१)	२३६
१२ संमतिवचाच्या विलाचा वाद	२४९
१३ टिळक व ग्रामपंच प्रकरण	२८०
१४ पंडिता रमाबाईंचे शारदा सदन	३१३
१५ हिंदु-मुसलमानांचे दंगे	३३२
१६ वापट कमिशन	३६९
१७ किरकोळ चळवळी १८९०-१८९२	३८४
१८ टिळक व कायदेकौशल	३९९
१९ दोन नवे राष्ट्रीय उत्सव	४१८
२० राष्ट्रीय समेच्या महपाचा वाद	४४०
२१ सार्वजनिक सभा व डेक्कन सभा	४७१
२२ टिळक व लॉर्ड हॅरिस	४९१
२३ १८९६ च्या दुष्काळातील चळवळ	४९९
२४ पुण्यातील प्लेगचा अनर्थ	५१८
२५ राजप्रीहाचा पहिला खटला	५३८
२६ दुसऱ्याचा व सुटका	६०३
२७ टिळक व वेदकाल निर्णय	६२५
२८ पुनश्च हरिः ॐ	६४६

सूची

ठळक व्यक्तींच्या नांवांची सूची.

अ

अभ्यंकर वासुदेव शास्त्री ३०५
अभ्यंकर विनायक शास्त्री ४३६
अर्ताळ रुद्रगौडा ३५
अँस्विचय ५८०-८१
अँस्टन ५८६

आ

आभारकर ३२, ७१, १००, १०२,
१०७, १०९, ११३, ११४, ११६,
११७, ११९, १२०, १३३ ते १४०,
१४२, १४९, १६४, १६५, १६७,
१७०, १७४, १७७, १७९, १८४,
१८६, १९२, १९३, १९४, १९५
ते २००, २०३, २०६, २०८,
२०९, २१०, २१३, २१४, २१५,
२१८, २३९, २४०, २४१, २८१,
२८३, २८४, २९९, ३००, ३२८,
४०५, ४३३, ४९२,
आपटे महादेव विमणाली २६२,
२६३, २६४, २७१, २७२, ३४०,
आपटे वामन शिवराम ३२, ३३,
१०६, १०८, १०९, ११२, १२०,
१३३, १३४, १४२, १६४ ते
१६८, १९१, १९२, २०६, २०९,
२१२, २१३, २१६, २४१, २९५,
आपटे हरि नारायण २५१, २८२,
२९४, ३९७, ४०८, ४१६,

उ

उपासनी श्री. बा. ३२, ३५, ३६,

ओ

ओक विनायक कोंडदेव ५९

औ

औंधकर श्रीनिवासराम परनारामराव
३६६, ६७

क

करंदीकर र. पां. ४१०, ४३२,
४४७,

करवीकर छत्रपती ४३०

कर्वे घोडो केशव ३, १९८, १९९,
३२१,

कानिटकर काशीबाई २७३, २८३,
३०३, ३०४,

कानिटकर गो. बा. ३६, २५१, २९४,
३०१, ३०७, ३०८, ३०९

कानिटकर ना. बा. २६३, २७८,
४३७,

कानिटकर वा. बा. १६८, १८४,
३०७, ३०८, ४४२,

कीर्तिकर डॉ. १८८, १९०,

कुंटे माधवराव २४, ६५, ८१, ८२,
१०२, १७६, १७८, १८४, २७१,
२७३,

कुरुदवाडकर वापूसाहेब ३०१, ३०२,

कुरुदवाडकर बाळासाहेब ३०१, ३०२,
४३०, ४३२,

केळकर कृ. र. २२७ ते ७२, २९१,

केळकर वासुदेव बाळकृष्ण १०७,
१०९, १६४, १६५, १६७, १७०,

१८४, १९४, १९५, २००, २०६,
२०८, २३८-२३९, २४१ ते
२४६, २९४, ३२०, ३२४, ३३०,
३८८, ४००,

केळकर न. वि. २३५, ४०८, ५१३,
५६३, ७४, ७५, ६६२, ६३, ७०,
क्राफर्ड १३, २१७ ते २२५, २८, ३३,
३४, ३५, ३८२, ८३, ४७८, ५४६,

ख

खरे दाजी आबाजी २८, ३२, १८३,
३७६, ४०३, ९, १३, २३, ५४७,
५१, ५३, ७५, ६६७,
खरे वासुदेव शास्त्री १०३, ४, ६८
खाडिलकर क. प्र. ५६३, ७४, ६६२,
६३, ७०.

खापडे गणेश श्रीकृष्ण ३२, ३५, २६२,
८५.

ख

खर्दे डॉ. १२०.
खाडगीळ काशिनाथपत ६५, २२८,
२५४, ४३०, ४४८.

गायकवाड मल्हारराव ५५, ९१.

गायकवाड सयाजीराव ३७१, ३७९.

मुखजी क. आ. २४, २५.

गोखले गो. क. १७०, ९२, ९५, ९९,
२०९, १०, ११, १३, १४, १८,
२५, २६, २८, ९८, ३२४, ५१,
५८, ८७, ८८, ९०, ९७, ४०३,
४०६, १२, १३, १५, १७, ४२,
४८, ५०, ५३, ५७, ६३, ६५, ६७,
७३, ७७, ७८ ते ८२, ८३, ८९,
९२ ते ९४, ५४६, ७६, ६५७, ७१.

गोखले हरि नारायण २०८, ५४७,
७३.

घ

घाटगे आबासाहेब १४९.

घोरपडे बाबासाहेब ४१३, २९, ३०,
३२.

च

चंदावरकर ३२, ३६, १८४.

चाफळकरस्वामी ४२९, ४३०.

चाफेकरबंधू ५७९, ६५५, ५७.

चिपळूणकर कृष्णशास्त्री ६३, ६४, ७३,
१०४, २९७.

चिपळूणकर विष्णुशास्त्री ७१, ८०,
८२, ८३, ८६, ९०, ९८, १०२,
१०३, ५ ते १०, १२, २६, १७,
१९, २०, २३, २४, ३३, ४४, ६५,
६८, ७५, २०५

चिपळूणकर सितारामपत ९३, १५०,
१८४, २१८, २१, २५, ४७६, ते
७८, ४८४.

चिरोल व्हॅलंटायन २, ४, ३०३, ४१९.
चौबळ मा. भा. ३२.

छ

छत्रे केरूनाना ३२, ३५, ६३, ६४,
११८.

ज

जठार शंखवाहूर ४०४ ते ४०८,
४१०

जमशेटजी जिजिभाई १७२

जिन्सिवाले प्रोफेसर २७, ३५, २६२,
६४, ६५, ७४, ५४१, ५६१

जोशी गणेशवासुदेव ९४, १०८, ४७२

जोशी आनंदीबाई १८८, २८३, ३१८,
३२३, ३३१

जोशी गणेश व्यंकटेश ३९७

जोशी गोपाळराव २५२, ८६, ८७, ८८
९२, ९४, ३०३

जोशी रामचंद्र भिकाजी १०८, १११,
२५१, ५२, ९४

जोशी वासुदेव गणेश २५२, ७०, ७२,
९४, ९८, ३७०, ७४, ७५

झ

झळकीकर भीमाचार्य १८७, २६२,
१३

ट

टिळक गंगाधरपंत ५, ६, ७, ९, १२,
१३, १६, १८, २३

टिळक गोविंद रामचंद्र २२, २३

टिळक बाळ गंगाधर.

मूळ ठिकाण १, चिखलगांवची खोटी
४, जन्म ६, कुळदेवत १०, कोकणी

इस्टेटीची स्थिती १०, कोकणचा ज-
णानुबंध ११ १२ वंशवृक्ष १७-१८,

कुंडली ३७, मूळ नांव २१ भुंजीपूर्वीचे
अध्ययन २१-२२, आईचा मृत्यू २२,

टिळकांचे काका २३, लग्न २५, कॉले-
जातील अभ्यास २६ २७, कविता २७

कॉलेजातील अभ्यासक्रम २८-३०, स-
हाध्यायी ३२, अभ्यासक ३२-३३,

एल. एल. बीची परीक्षा ३४ टिळक
व न्यू इंग्लिशस्कूल ९७ व पुढे. टिळक

व विष्णुशाजी विपदूणकर यांचा संबंध
२१२, कोल्हापूरप्रकरणी फिर्याद १३४

गोरीच्या तुळंगकाडे खानगी १४४,
फ. ऑ. करिता पायपिटी १६९ कॉ-

लेजातील शिकविण्याची पद्धत १७०,
७१, टि. विरुद्ध आगरकर १७५ व

पुढे, केंसरीचे संपादन १९२, १९५
आगरकराविषयी आदेशादि २०१ व

ए. सोसायटीचा राजिनामा २०३ व
पुढे, क्रॉफर्ड प्रकरणातील मामलेदाराना

सहाय्य २२५, दिग्विशी पत्रव्यवहार
२३०, छात्रांची गिरणी व लॉ क्लास

२३७, छापखाना व कर्ज २४४ संमति
विल व सामाजिक सुधारणेविषयी मत

२५३, ५५, ५६, २८०, भांडारकरांच्या
शास्त्रार्थास उत्तर २६०, ग्रामस्थ प्रक-

रण २८६ व पुढे, कमीशनपुढील वाद-
कुशलता २९२, धार्मिक आचाराबद्दल

मत २९७, आगरकरावर फिर्याद २९९
पं. रमावाईवर टीका ३२७, श्रीशिक्ष-

णाविषयी मत ३३१, हिंदुमुसलमाना-
तील दंग्याचे निदान ३३७, ३८ वापट

व मिशनमधील कामगिरी ३७६ व पुढे,
बॅ. ब्रॅन्सनने केलेली तारीफ ३८२,

प्रांतिक परिषदेचे चिटणीस ३९१
म्युनिसिपल कौन्सिलर ३९४, कायदे

कौन्सिलचे समासद ४०९, टिळकांची
आंकडेगिरी ४१७, गणपत्युत्सवाचे ज-

नक ४१९, उत्सवाचवर्षी मत ४२४,
रायगडावरील उत्सवाविषयी खटपट

४३५, राष्ट्रीय सभेच्या संवधाचा वाद
४४० व पुढे, नूट फोर्स व गोखल्यावर

मात ४६७, 'हिंदू' वर फिर्याद ४६८,
सार्वजनिक सभा काबीज केली ४७७,

रायगडावर आग पाखडतात ४८५,
८६, ८७, लॉर्ड हॅरिसच्या स्मारकास

विरोध ४९५, ९६, दुष्काळातील काम-
गिरी ५०० व पुढे, प्रेगमधील काम-

गिरी ५२६, सरकारवरील टीका व
तारवरील कसरत ५३३, रँडच्या खुना-

नंतरची कबकलेस ५४४, राजगोहाच्या
खटल्याचे वारंट ५४७, स्वयंस्फुटीचा

जामीन ५५०, बाबा महाराजांचे ट्रस्टी ५५५, बंगाल व डिफेन्स फंड ५५७ टिळक व डिटेन्टिव्ह सुइन ५६०, कोर्टा-सील व्याकरण सवधी खुलासा ५८७ अपील अर्ज ५९२-९७, डिफेन्स फंड ५९८ ९९ तुरुंगवास व सुटका ६०३ व पुढे, तुरुंगवासांतील मीतिप्रद कष्ट ६०३, ४ सुटकेविषयी हॉवर्ड असेंति प्रश्नचे प्रयत्न ६०८-१०, चाफेक राशी तुरुंगात आलेला सवध ६१४, सुइनची सुटकेविषयी कारवाई ६१५, मेक्समुल्लरांचे सुटकेविषयी प्रयत्न ६१६, १७, दाजीसाहेब खत्यांवा प्रयत्न ६२२ सुटका ६२३, रमेशचंद्र दत्त व केन यांनी केलेले अभिनंदन ६२४, ग्रथद्वय (आर्किटेक्चर व ओरायन) ६२५ व पुढे सदरील ग्रथावरील विद्वानांचे अभिप्राय ६३८-४५ सिंहगडावरील विभ्रान्ति ६४६-४७, मद्रासची राष्ट्रीयसभा ६४८, मद्रास सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास ६४९-५४, आधि सामाजिक कीं आधी राजकीय ६५३, पुण्यांतील खून ६५५-५८, 'टाइम्सची' माफी ६५९, ग्लोब-वरील फिरीद ६५९-६०, ग्लोबची माफी ६९१, टिळकाचे मदतनीस ६६२, ६३ राहणी व कुटुंब ६६३, ६४, ६५, ६६ कोही मंडळी ६६७, पुनश्च हरिः ७० ६६८ ७० मावी चरित्राची प्रस्तावना ६७१-७२

त

तय्यबजी बद्रुद्दिन ३३७, ५५०, ५१, ५६३
तेलंग काशिनाथ त्र्यवक ३६, ९०,
१४२, १६५, ७६, ८०, ८३, ८४,

८८, ८९, २५९, २६०, ६२, ७७,
९६, ३१९, ३३७, ४००.

द

दाते श्रीधर विठ्ठल २२६, ४५४ ते
६१, ५७८.
दादोवा पांडुरंग ६०, ७२.
दाडेकर नारायण भाई १६६, ३०३,
३०४, ४०२.
दावर वें. ५४८, ५५०.
दीक्षित शं. या. ४३५.
देशमुख गोपाळ हरि ५६, ५७, ७०,
८३, ८५, १३०, १८४, ३८८.
देशमुख नानासाहेब ३५, ३६, ५५२,
६६०.
द्रविडबंधू ६५६, ५७.

ध

धारप प्रो. २१३.

न

नातू बाळासाहेब २२८, ६८, ७१, ७८,
३४०, ५३, ८७, ८८, ८९, ९२,
९४, ९५, ४२०, ४३२, ४४९ ते
५४, ५७, ५८, ६२, ५४९, ६६७.
नामजोशी माधवराव १०३, १०७,
११३, १४, १६, १७, २०, २१,
३३, ८४, २०५, ६, ९, १०, १२,
१६, १७, १८, २८, ६८, ७१, ७८,
३४०, ३५३, ३८७, ८८, ८९, ९२
९४, ९५, ४२७, ४३२, ४४१,
४९३.

नूलकर कृ. ल. ८७, २२७, २९, ५१,
५५, ५९, ७१, ७४, ३२४.
नेने आणासाहेब ५५०, ५५३.
नीरोजी दादाभाई ५५, ७६, ९१,
१२९, ३९७, ४१७, ४७२.

प

पटवर्धन आण्णासाहेब ३९५, ३९७,
४७७, ५०२.
पारसनीस द. व. ४३३.
पुरंदरे सरदार २५१.

फ

फडके वासुदेव वल्लवंत ७०, ८३, ९३.
फुले जोतिराव ६९, ७०.

ब

बखले के. ना. १३४, ३५, ३६, ४०,
४२, ४४.
बर्वे माधवराव १३०, ३२, ३३, ३६,
३८, ४४, २५९.
बानर्जी सुरेंद्रनाथ २६२, ४१४, ४३३,
६२, ६३,
बापट रावसाहेब ३६९, ७०, ७१, ७३,
७४-८०, ८३, ६६७.
बाबा महाराज २२७, ३५३, ४२०,
४४८, ४७७, ५५४, ५५७.
बेळवी द. व्य. ४१७.
ब्रॅडलॉ चार्ल्स २३२, २४०.
ब्रॅन्सन ३८२, ५८०.
ब्रुइन ४९३, ५५९, ५६१, ६५६,
६५७.
ब्लूमफील्ड ६४०, ४१, ४२.

म

मागवत हरि रघुनाथ २१३.
भाटवडेकर सरमालचंद्र ३४०, ५५२,
भाजेकर बंडोपंत ३४०.
मानु चिं. गं. ४३२, ५४१.
भांडारकर रा. गो. ७, १६, ३३, ३६,
९०, १६५, ६६, ६९, १७८, २०८
२१२, १३, २७, ४४, ४६, ५१,

५७, ५९ ते ६१, ६७, ६८, ७० ते
७२, ७५, ते ७७.

भांडारकर रा. गो. २९५, ३१६,
१९, २७, ४९७, ५२६, ४७, ६६,
भिडे वि. मो. २२८, ८५, ३०४, २४,
९०, ४७८.

भाइजंकर सॉलिसिटर ५६२, ७२.
भिडे. स. पा. १३०, ३३, ३५, ३६,
३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४४,
१५१.

मिंगारकर श्रीमंती घोषा ३०५.

म

मणिभाई दियाण ३८२, ४२३.
मलवारी बहिरामजी ३५, १७६, १७९,
८४, ८७, ८८, २५०, ५१, ५४,
माधवराव सर-टी ५५, १२९, १३०,
३७०, ७२, ७३.
मालवीय म. मो. ४३३.
मित्र रमेशचंद्र २६७, ५८, ६२.
मेया फेरोजशाहा ३४, ७३, ७६, ८४,
८७, १३३, ३४, ४०, ३४०, ४१,
७५, ७७, ७९, ९०, ४१०, ३९,
४६, ५५८, ६४८, ६५९.
मोडक वामन आवाजी ६५, १०५,
१७६, ८४, ८९, ३१६, ३१९,
मॅक्समुलर ६२५, ६२६, २८, ३१,
३९.

मंडलीक वि. ना. ३, ३४, ७३, ८४,
८७, १०९, १४५, ६६, ८३, २१७

य

याशिक जव्हेरलाल २७३, ३३५,
३३७, ४०१, ४०९.
यंदे दा. सा. ७१, १४५.

र

रमाबाई पंडिता १२१, २४४, ४५,
 ८३, ३१३, ३१६, २०.
 राजवाडे वै. का. २५१, २९५, ५१३.
 रानडे बंहुनाना २७४.
 रानडे महादेव गोविंद. ३३, ६०, ६५,
 ७३, ७६, ७८, ८१, ८८, ८९,
 १३७, ३९, ४०, ६५, ६७, ७६,
 ७८, ८०, ८४, ८८, ८९, ९१, ९२,
 ९९, २०८, १२, २७, १८, २२५,
 २७, ३९, ४४, ४६, ५४, ५६, ५७,
 ७२, ८१, ८५, ८७, ८८, ८९, ९१,
 ९४, ते३००. ३०३, ४३७, ९, १०,
 १४, १६, १९, २६, २७, २९, ४१,
 ४२, ९३, ९९, ४००, ४०३, ४, ६,
 १२, २३, २९, ३० ते ३२, ३८, ४०
 ४२, ४९, ५३, ५७ ते ६१, ६४,
 ७३, ७५, ८३, ८५ ते ९०, ९४, ९६,
 ५०२, ६, ४८, ५१, ६३, ८५.
 रानडे रमाबाई ९३, ३०३, ३०४,
 ३०८.
 रॉड ३५६, ५२३, २४, ३२, ३४, ४२,
 ४३, ७७, ७८.

ल

लागवणकर बाळशाळी २६५.
 लाड भाऊ दाजी ८४.
 लोले भाऊ शाळी २९७, ५५३,
 ५८३.

व

वटंस्वर्य प्रो. ३५, ३६, ६४, १०९,
 १४५, १६५, १८०.
 वाकर्नास दि. ह. २३७.
 वाळ्हा सर दिनगा ३९१, ४०६, ४१४,
 ४४०, ४६,
 वारद आप्पासाहेब ५०३.
 विंचूरकर बाळसाहेब ६६२
 विद्वांस घोडोपंत २३६, ४६, ४१०,
 ६३, ५५८, ७३, ७५.
 वेडरवर्न ३८८, ९३.
 वैद्य ग. भा. ५८२.
 वा
 वारगपाणी ३२, ३५, ३६.
 स
 साने. का. ना. १०५.
 साने रा. मो. २७२, ९४, ३८८, ९०.
 साठे के. व. ११४, १५, १२०.
 साठे शि. ह. ११८, १८४.
 सेटलवाड विमणलाल २६२, ३५३,
 ९१, ४०२, ९, १०, १३, ३२,
 ५५४.
 स्टॅपि. न्या. ५६३, ६४, ७१, ८५,
 ८६.

ह

हॉरिस जॉर्ड १६८, ३३३, ४१, ४५,
 ४७, ४०७, २८, ४९३ ते ९८,
 ५६३.
 हुकुमचंद हंभरदास ३९४, ९५

प्रस्तावना.

लो. टिळक हे ता. १ आगस्ट १९२० रोजी मृत्यू पावले, त्याबरोबर त्यांचे एखादे चरित्र लिहिले जावे अशी सर्व महाराष्ट्रात, जवळ जवळ एका आवाजाने, आपली इच्छा प्रदर्शित केली लोकमान्यांच्या चरित्रासंबंधी अनेकांनी अनेक रीतींनी सूचना प्रगट केल्या. त्यातील काहीं सूचना व्यक्तिशः आमच्याकडे पाठविण्यांत आल्या. महाराष्ट्रीय वाचकांची ही इच्छा शक्य तर पुरी करण्याचा प्रयत्न आपणहि करून पहावा अशा बुद्धीने ता. २४ माहे आगस्ट १९२० च्या केसरीत लो. टिळकांचें चरित्र लिहिण्याचा आमचा संकल्प आम्हीं जाहीर करून, सर्वत्र पसरलेल्या टिळकमक्ताना व मित्रांना त्यांच्या संग्रहीं असलेलीं साहिती पत्रे टिपणे वगैरे साधने या कार्या सहकारिता-बुद्धीने आम्हाला पुरविण्याची विनंति केली. आणि आम्हीं हातीं वेणार ते चरित्र पुढील सालच्या (१९२१) फेब्रुवारी मार्चचे सुमारास प्रसिद्ध होईल अशी त्याच अंकांत जाहिरातहि दिली गेली हे वाचकांस कदाचित स्मरत असेल.

पण येथून पुढे अनेक प्रकारच्या उद्योगात आम्ही सांपडल्याने, व कांहीं दिवस आजारीहि पडल्याने, १९२१ चा फेब्रुवारी-मार्च तर फुकट गेलाच, पण १९२१-सत्या टिळकांच्या प्रथम आढाव्यासहि आमच्या हातून हें काम झाले नाहीं. येवढेच नव्हे तर पुढील सालींहि (१९२२ आगष्ट) आमचा हा निश्चय फुकट गेला.

आमचा पूर्वसंकल्प तब्दीस न गेल्याबद्दल स्वतः आमच्याप्रमाणेच ज्यांची निराशा झाली होती अद्यापि कांहीं ग्रहस्थांनी याच सुमारास स्नेहभावाने आमचा निषेध केला, व कांहींनी आम्हाला पुनरुत्तुक्त होण्याला उत्तेजन दिले. मुंबईच्या 'क्रॉनिकल'लाहि पत्रे पाठवून आम्हीच हे चरित्र लवकर लिहावे अशा सूचना काहीं ग्रहस्थांनी केल्या, यासुळे हें काम हातीं घेण्यास अधिक विलंब करूं नये असें आम्हालाहि वाटू लागले. चालचलाल काम मागे टाकण्याच्या इच्छेने पुण्याबाहेरील दैन्यांचा पाय आम्हीं प्रथम किंचित् मागे घेऊन पाहिला. पण खुद्द पुण्यांत राहून तरी नित्यनैमित्तिक कामे बाजूस टाकूं म्हणजे हे पाण्यांत आकंठ वसून आंग कोरडें ठेवू म्हणण्यासारखेच व्यर्थ होय ही गोष्ट, आमच्याच काच पण आमच्याचीं नित्य कामकाज पडणाऱ्या इतरांच्याहि, निदर्शनास पूर्णपणे आली असेल. पुणे सोडून बाहेर जाऊन राहणें आम्हाला जितके कठीण तितकेच पुण्यांत राहून, म्हणजे इतर व्यवसाय सोडावून, चरित्रलेखनाचें काम करणेहि कठीण. पण गतवर्षी टिळकांच्या आढाव्याला जो संकल्प आम्हीं तिथल्यांदा जाहीर केला तो याहि सालीं फिरून चवथ्यांदा जाहीर करवा हे अगदीं जबाबार आलें. म्हणून खुद्द पुण्यांतच राहून व इतर सर्व कामे नेहमीप्रमाणे करीत.

राहूनहि, म्हणजे अधिक श्रम पडले तरी ते पतकरून, टिळकांच्या चरित्रग्रथाचा निदान एक खंड तरी येत्या आगस्टच्या आत प्रसिद्ध करावाच करावा अशा उमेदीने आम्ही या कार्याला लागलो. आणि सुदैवाने ही मर्यादित इच्छा तरी सफल झाली याविषयी मनापासून आनंद वाटतो.

लो. टिळकांचे चरित्र लिहिणे ही गोष्ट आजच्याहि घटकेला बरीच अवघड व नाजूक आहे. एक तर खुद्द टिळकांच्या हयातीत उठलेले वादाच्या झुळीचे छोट जमिनीवर बसण्याला व आरंभार स्वच्छ दिसू लागण्याला अडीच वर्षे सतत लवलेले विस्मृतीचे दाहिवर पुरे झालेले दिसत नाही. दुसरे असे की, टिळकांच्या चरित्रात सरकारी नोकर आणि राष्ट्रीय पक्षातील निरनिराळ्या व्यथांचे व स्वभावाचे लोक याचा इतका निकट व गुंतागुंतीचा सवध आला की, त्यातील काही काही बाबींची खाजगी माहिती, कोणा लिहिणारास असली तरी, ती प्रकट करण्याची वेळ अद्यापि आलेली नाही. काही हकीगती चारदोन पिढ्या गेल्यानंतर ऐतिहासिक म्हणून उचड रीतीने सांगता येतील, व त्या ऐकून हर्ष अमर्ष विषाद वाटणाऱ्या व्यक्ती नाहीशा झाल्यामुळे त्याविषयी शुद्ध जैतुकच शिष्टक उरेल. पण टिळकाना दिवगत होऊन पुरी तीन वर्षेहि न झाल्याकारणाने अशा हकीगती प्रसिद्ध करणे हे काम आज सहजच अवघड होऊन बसत. तथापि, या अवघणी लक्षात घेऊनहि चरित्रलेखनाचे आजचे काम उद्यावर दकलणे योग्य हांगार नाही. असे मनाशी ठरवून आम्ही त्या कार्यास लागलों. कारण आज प्रसिद्ध न करिता येण्याजोग्या गोष्टी पुढे प्रसिद्ध करिता येईपर्यंत थांबावे, तर दुसरे पक्षी या विलवामुळे आज स्मरणात ताच्या अस्मरणान्या दुसऱ्या काही गोष्टी त्या वेळेपर्यंत स्मरणातून नाहीशा व्हावयाच्या. मिळून बेरीज तीच येणार! काळाची दोन टोके धरा- ब्यास जावे तर कोणते तरी एक हातीं येते व दुसरे सुटून जाते. या करिता चरित्र- लेखनाचे काम न थांबविता त्यातील आज लिहिता येण्याजोग्या गोष्टी कोणी आज लिहाव्या, आज न लिहिता येण्याजोग्या गोष्टी पुढे दकलून लिहितां येतील तेव्हा दुसऱ्या कोणी त्याहि लिहाव्या, व अशा रीतीने अनेक हातानी व अनेक हप्त्यांनी असली कामे पूर्ण करावी, हाच मार्ग अधिक भ्रमशून्य होय. किंबहुना एक धार्मिक दाखला घ्यावयाचा तर असेहि म्हणता येईल की, ज्याने देऊळ बांधावे त्याने स्वतः त्यावर कळस न लावता दुसऱ्याने लावण्यासाठी राखून ठेवावा, त्याप्रमाणे औचित्याच्या दृष्टीने स्वतः आम्हाला आज या घटकेस ज्या हकीगती देता आल्या तेवढ्याच आम्ही या ग्रंथात दिल्या आहेत, इतर हकीगती कालांतराने सांगणे किंवा इतरांनी सांगणे हेच योग्य ठरेल, व पुढे त्या तशा योग्य वेळी योग्य लोकांकडून लिहिल्या जाऊन टिळकांच्या चरित्रग्रथाला पूर्णता येईल. असा आमचा मरवसा आहे.

काही हकीगती आज सांगता येण्यासारख्या नाहीत म्हणून त्या वगळल्या ही

अपूर्णत्वाची एक बाब शाली. पण तथा दुसऱ्याहि कांहीं बाबी आहेत: विषयासंबंधानें सामान्यतः पूर्णत्वाची जी दृष्टी तीच विषय मांडण्याच्या पद्धतीसंबंधानेंहि असते. कांहीं चरित्रे केवळ माहिती देण्याच्या दृष्टीनें लिहिलेलीं असतात, कांहीं निवळ गुणवर्णनपर असतात, कांहींत या दोन्ही गोष्टींना बराचसा संक्षेप दिलेला असून त्यांत विषयानुसंधानानें मुख्यतः तात्त्विक विवेचनच असतें, व कांहीं केवळ एखादा विशेष पक्ष समर्थन करण्याकरितांच लिहिलेलीं असतात. या सर्व दृष्टींचा मेळ नसत नाही, व कोणी तो बसविण्याचा प्रयत्न केला तर ती एक प्रकारची कथा बनून तिचा विस्तारहि वेगुमार होतो, हे जाणून आम्ही फक्त एकाच दृष्टीने हा चरित्र-ग्रंथ लिहिला आहे. ती दृष्टी म्हणजे प्रकरणवार साधार मरपूर व शुद्धवून माहिती देण्याची. ही पद्धति सर्वांत अधिक नीरस ठरण्यासारखी असते. पण इतिहास-कथनाच्या पायावरच पुढें गुणवर्णन, तात्त्विक विवेचन, वगैरेंची इमारत बांधतां येतें. यामुळें ज्याला सर्वांत कमी लेखनकौशल्य लागतें अशी व निवळ कावाड-कष्टाची पद्धति तेवढीच आम्ही स्वीकारून हा चरित्रसंग्रह वाचकांना सादर केला आहे. इतर दृष्टी चालवून या चरित्राचे कांहीं भाग लिहिण्याची स्वतः आम्हांसहि हौस वाटते, नाही असें नाहीं. पण इल्लींच्या वाखडांत टिळकांच्या चरित्राचा फक्त सन १९०० पर्यंतचा, म्हणजे निम्माच किंवा निम्माहूनहि कमी, भाग आल्यामुळें आम्हांस तसें करितां येणें अशक्यच झालें आहे. म्हणून गुणवर्णन, तात्त्विक विवेचन, वगैरे कांहीं भाग आम्हांस लिहावयाचे ते या चरित्राच्या उत्तरार्धाच्या शेवटीं लिहिण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

या चरित्र-ग्रंथाची साधनें मिळालीं तेवढ्यांचा उपयोग आम्हीं केलाच आहे, तथापि हीं साधनें जितकीं भरपूर असावीं तितकीं नाहींत हें कळू करणें प्राप्त आहे. अशा साधनांत सामान्यतः खालील प्रकार असतात (१) पूर्वी वेळोवेळीं इतरांनीं लिहून ठेवलेले त्या त्या मुदतीपर्यंतचे म्हणूनच अपुरे चरित्रग्रंथ (२) स्वतः चरित्रविषयक व्यक्तीनें लिहून ठेविलेले आत्मचरित्र किंवा त्या संबंधाची टिपणें (३) समकालीन खासगी वृत्तपत्रें वगैरेंतून, म्हणजे सार्वजनिक लेखांतून, आलेली माहिती (४) समकालीन पत्रव्यवहार (५) समकालीन लोक किंवा स्वतः चरित्र-विषयक व्यक्ती यांच्या रोबनिशा, इत्यादि. यांपैकीं नं. १ च्या सदराखाली पडणाऱ्यां कांहीं पुस्तकें उपलब्ध आहेत. जो. टिळक वारले तेव्हां, तसेंच पूर्वी वेळोवेळीं त्यांजवरील खटल्यांच्या इकींगती ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध झाल्या तेव्हां, टिळकांचीं कांहीं ओटक चरित्रें प्रसिद्ध झालीं होती. पण त्यांहून सविस्तर असें चरित्र म्हणजे श्री. कृष्णाजी आवाजी गुरूजी यांनीं लिहिलें होय. या चरित्राचा उपयोग या पुस्तकाचे मांडिले दोन भाग लिहिवांना आम्हांस कराव झाला आहे. नं. २ च्या सदरांत पडण्यासारखा एकहि ग्रंथ उपलब्ध नाही. टिळकांनीं आत्मचरित्र असें कधीच लिहिलें नाहीं, किंबहुना आत्मचरित्रपर अशा गोष्टीहि त्यांनीं लेखांत किंवा

व्याख्यानात कधी फारशा सांगितलेल्या नाहीत. नाही म्हणावयास चिरोलप्रकरणी आपल्या वकिलाला माहिती देण्याकरितां म्हणून त्यांनीं चारदोन पानांची आपली एक सालवार जंत्री तयार केली होती. न. ४ च्या सदरांत पडणारी माहिती फारच थोडी मिळाली. टिळकाचा पत्रव्यवहार अगदींच थोडा होता असें नाही. पण या चरित्रप्रयाकरितां जाहीर विनंति केली असतांहि, आम्हाला महत्वाचीं अशीं टिळकाचीं दहापाच पत्रें देखील कोणाकडून मिळालीं नाहीत. मोठ्या किंवा लघ्व-प्रतिष्ठित माणसांना टिळकाकडून अनेक पत्रें गेलीं असतील, पण आमची विनंति आधीं सहसा अशा कोणा लोकांच्या कानावर गेली असली तरी, ते टिळकाचीं पत्रे हुडकून काढून आम्हांस पाठविण्याचे अम वेतिल ही अपेक्षा आम्हीं तरी का करावी ? लहानसहान किरकोळ माणसाना स्वतः टिळकाकडून गेलेलीं अशीं पत्रें थोडींच असणार, व तींहि त्यांनीं विशेष जपून ठेवलेलीं आहेत असें दिसत नाही. पण टिळकाचा उपकारी स्वभाव किंवा सामान्य दाक्षिण्यवृत्ति याहून अधिक मोठे विषय अशा पत्रातून निष्पत्त्यासारखे नसणार, यामुळे तीं मिळविण्याचा विशेष प्रयत्नहि आम्हीं केला नाही. टिळकांना लोकाकडून आलेलीं पत्रें राखून ठेविलीं गेलीं असतीं तर हजारों मिळतीं. पण टिळकाचा नेहमींचा क्रमच असा असे की, त्यांना उपयोगी पडण्यासारखीं अगदीं निवडक अशीं पत्रें शिष्टक ठेवून ते बाकीच्याचीं पुडकीं बाधून टेबलावर ठेवीत, व चारसहा महिन्यांनीं एकदां बसून सर्वांचा संहार करून टाकीत. पण आवक पत्रव्यवहाराच्या 'सामान्य प्रलया'ची ही कथा झाली. कारण 'विशेष प्रलय' म्हणूनहि काही होत. टिळकावर खटले जरी तीनचार वेळच झाले तरी त्यांच्या घरावर झडती चारटें वेण्याची बातमी कित्येकदा तरी निघाली होती. अर्थात् अशी बातमी येतांच पाहिलें काम म्हटलें म्हणजे कागदपत्र नाहिसे करणें! कारण झडतीमध्ये कोणाचा कसला कागद सापडेल याचा नेम कोणी सांगायचा ?

पांचव्या सदरांत पडणारे कागद आम्हांस मुळींच मिळाले नाहीत. आपल्या हकडे आधीं रोजनिशा ठेवण्याची पद्धतच मुळीं कमी आहे, व कोणी ठेविल्या तरी त्यांनाहि सरकारी झडतीचें गडातर केव्हा बेईल याचा नियम नसल्यानें त्या न ठेवण्याचें कामीं आळसाला भीतीची मदतच होते. रोजनिशांचा दुरुपयोग झाल्याची काही ठळक उदाहरणेहि वाचकाना आठवत असतीलच. सग रोजनिशी ठेवण्याची पद्धत चुकली म्हणा किंवा वेणारानीं त्याचा गैरवाजवी फायदा घेतला म्हणा, ग्लॅडस्टनचे चरित्र लिहीत असता, वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तकें, पार्ल-मेंटच्या कामकाजाचे प्रचंड छापील अहवाल, याशिवाय रोजनिशा, व आत्म-चरित्ररूप टिपणे वगैरे मिळून सुमारे तीन लक्ष अस्तित्वा कागदपत्रांचा उपयोग मोलें यांना झाला. अशा चरित्राना स्वतः किंवा इतरांनीं लिहिलेल्या रोजनिशांचा किती उपयोग होऊ शकतो हें ज्ञान मोलें यांनीं लिहिलेले ग्लॅडस्टन

साहेबांचे चरित्र ज्यांनी वाचलें असेल त्यांना सांगण्याचें कारण नाहीं.

राहतां राहिली नं. ३ च्या सदरांत पडणारीं साधनें, म्हणजे वृत्तपत्रें वगैरे. याहि बाबतींत केसरी व ज्ञानप्रकाश यांखेरीज इतर वर्तमानपत्रांच्या जुन्या फायली आम्हास फारशा मिळूं शकल्या नाहींत. पैकीं केसरीच्या फायलीच आम्हाला या चरित्रग्रंथाला मुख्यतः उपयोगी पडल्या. १८८१ ते १८९९ पर्यंतच्या एकोणीस फायलींपैकीं सुमारे दहा फायलींतील लेखांचा टिळकांशीं प्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळें, हें साधन विनमोल ठरतें हें सांगायचाच नकोच, निदान या अवघांत बडलेली कोणतीही गोष्ट स्वतः टिळकांना कधी दिसली किंवा वाटली हें तरी त्यावरून प्रत्यक्ष कळण्यासारखें होतें. म्हणून हीं फायलें म्हणजे टिळकांच्या सार्वजनिक रोजनिशाच म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि त्यांतहि ही एक उणीव आहे कीं, प्रतिष्ठित वर्तमानपत्रांच्या पद्धतीप्रमाणें, संपादकासंबंधीं खाजगी गोष्टींचा त्यांत मागमूसहि आढळत नाहीं. ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या त्या खाजगी रोजनिशा व टिळकांच्या या जाहीर रोजनिशा यांतील फरक उघडच दिसून येणारा आहे. लेखी रोजनिशांच्या अमावीं टिळकांचे आत व जेथी हे खाजगी माहितीची वाण केवळ आपल्या स्मरणानें किती भरून काढणार! व ती भरून काढण्याचा प्रयत्न केला असताहि तो फारसा सफल होऊ शकत नाहीं हें आम्ही अनुभवानें सांगूं शकतो. यांत खरा दोष कोणाचाच नाहीं. स्मरणानें विनयुक व सुसंगत असे कोणी झाला तरी किती छिद्दिणार! जी गोष्ट इतरांची तीच स्वतः आमचीहि. आमच्या आठवणी झाल्या तरी त्या १८९६-९७ पासून पुढच्या, आणि हा पहिला चरित्रखंड तर आम्ही १८९९ अखेरच संपविला आहे. तथापि केसरीच्या फायलीखेरीज इतरत्रहि थोडथोडी माहिती आम्हांस मिळाली, व ती ज्यांकडून मिळाली त्या सर्वांचे आम्ही वेगळे एकवटच आमार मानितों. कोणत्या प्रकारची माहिती आमच्याकडे पाठविली असतां या चरित्रग्रंथाला उपयोगी पडेल याची नक्की कल्पना नसल्यानें, किंवा आम्हांला ती कल्पना देता न आल्यानें, आपल्या सैमर्ही असलेली माहिती कोणाला यापूर्वी आम्हांस पुरवितानें न आली तरी हा पूर्वाधिक वाचल्यावर ही कल्पना येऊन, ती माहिती कोणी आम्हाकडे थापुन पाठविल्यास या चरित्राच्या दुसऱ्या खंडांत, किंवा याच खंडाची दुसरी आवृत्ति निघण्याचा सुप्रसंग आल्यास, तिचा आमारपूर्वक योग्य तो उपयोग केला जाईल.

शेवटीं, या चरित्रलेखनाचे कामीं ज्यांची ज्यांची म्हणून आम्हांस मदत झाली त्या सर्वांचे आमार आम्ही मनःपूर्वक मानतो. यांतील दोनतीन भागांचीं प्रत किंवा टिपणे करण्यास प्रथम पुणे अनाथ विद्यार्थिगृहांतील एकदोघे विद्यार्थी व आमचे कल्याणचे जेथी गणेश कृष्ण फडके यांनी मदत केली, व त्यानंतरहि फडके यांनी अनेक उत्तारे करण्याचे काम आस्थापूर्वक केलें याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. परंतु हें पुस्तक छिद्दिण्याचें बहुतेक सर्व काम १९२२

आगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून रीतसर सुरू झाले. तें काम मध्यतरीचे दारे व इतर कामधामाचे दिवस सगळून, आज तारखेपर्यंत एकसारखें करण्यास, म्हणजे आम्ही तोडानें सांगितलेला मजकूर लिहिणें, तो लिहून होत असता वेळोवेळीं उपयुक्त सूचना करणें, फायलींतून किंवा पुस्तकांतून सदरम काढून देणें, व मधून मधून काहीं शुफे तपासणें, या सर्व कामात केसरी मराठ्याचे उपसपादक वर्गापैकी श्री. गजानन विश्वनाथ केतकर वी. ए. एल् एल् बी. यांची आम्हांस सर्वतोपरी मदत झाली तिजबद्दल त्यांचे आम्हीं फार आभारी आहों. सांगितलेले काम म्हणून तर केतकरांनीं तें केलेच, पण त्यांबल्यात्यात आपल्या आजोबांचें चरित्र आपल्या हातानें लिहून होत असल्यानें आपण एक प्रकारें पितृव्रणच अंशतः फेडीत आहोंत या बुद्धीनें त्यांनीं हें काम अत्यंत आस्थापूर्वक केले असेल हे आम्ही सांगितलें पाहिजे असे नाहीं. आमचे मित्र व सहकारी श्री. घोडोपत विध्वंस याची या कामीं मदत किती झाली, असेल याची कल्पना वाचकांस सहज करता येईल. जगद्विजेष्ठ छापखान्याचे मालक केशव रावजी गोघळेकर यांनीं हि हें पुस्तक ठराविक मुदतीत प्रसिद्ध करण्याच्या आमच्या इच्छेला मान देऊन, विलंब न करिता तें छापून काढण्याचें कामीं विशेष लक्ष दिलें याबद्दल आम्ही त्यांचेहि आभारी आहोंत.

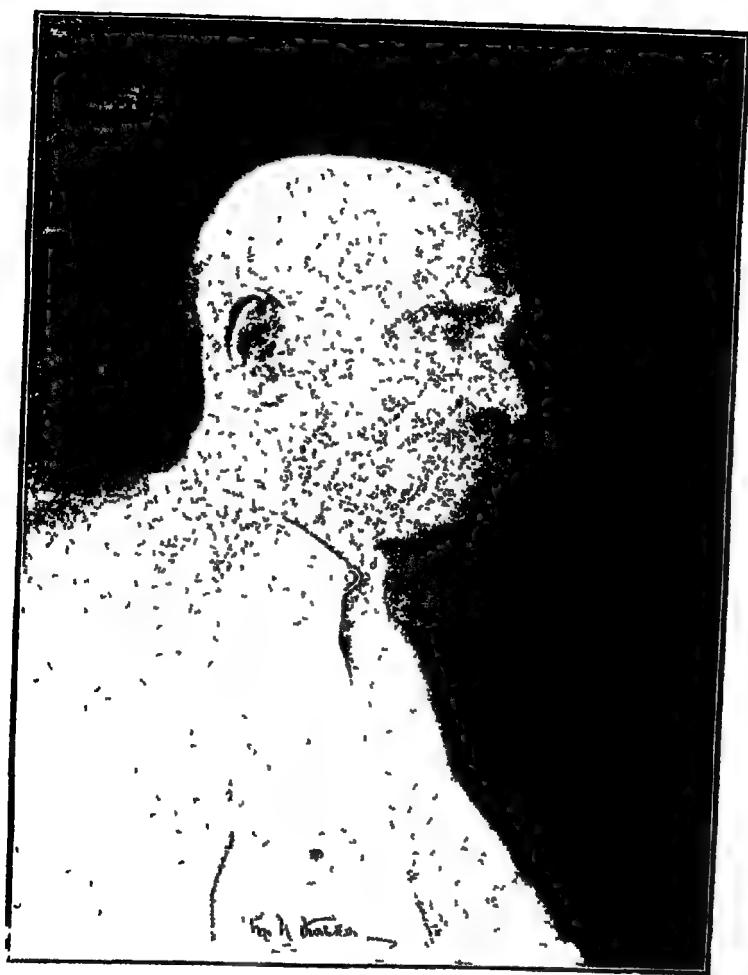
प्रस्तुत चरित्र-ग्रंथ लिहिण्याचे काम नाजूक व जोखमीचें असें आम्हांस कां वाटतें हें प्रारंभी सांगितलेंच आहे. तथापि महाराष्ट्रातील वाचकवर्गाची इच्छा व आमचें कर्तव्य हीं दोन्ही लक्षात घेऊन विद्यमान परिस्थितीत तो ग्रंथ बनला तसा लिहून आम्हीं प्रसिद्ध केला आहे. त्यांतील अनेक दोषांची जाणीव वाचकांप्रमाणें आम्हालाहि आहे. तथापि संकल्पाप्रमाणें हा पहिला चरित्रखंड तरी लोकमान्य टिळकांच्या तृतीय आद्यतिथीच्या आर्चीप्रसिद्ध करिता आला येवढ्यातच आमचा स्वतःचा सतोष आहे, व वाचकांनीं हि तो आहे तसाच गोड करून व्याप्ता अशी आमची त्यांना सविनय विनंती आहे.

पुणें

चैत्र शु. पौर्णिमा शके १८४५

शुक्रवार ता. १ एप्रिल सन १९२३

न. चिं. केलकर.

बाबा गंगाधर दीक्षित .

भाग १ ला

कुलवृत्तान्त

टिकांचें मूळ ठिकाण रत्नागिरी जिल्ह्यामध्यें दापोली तालुक्यांत चिखलगांव हो. होय या गांवचें पेशवाई सरकारी वर्णन 'मौजे चिखलगांव, तर्फ जालगांव तालुका पुर्वणहुर्ग' असें होतें. इल्ली रत्नागिरी जिल्ह्यांतील दापोली तालुक्याच्या सामलतांत त्याचा अंतर्भाव होतो. चिखलगांव हें कांप-दापोलीच्या दक्षिण दिशेस सुमार आठ मैलांवर आहे. कोंकणचा कोणताहि भाग सामान्यतः वृष्टिसुंदर असतो, तसाच हा हि आहे. वृष्टिसौंदर्या बरोबरच कोंकण प्रांतांतील लोकांना बुद्धिमत्तेची देणगी उच्च प्रतीची असते. पण कोंकणी लोकांत जसे काहीं विशेष गुण तसेच काहीं अवगुणहि आहेत. हे गुण व हे अवगुण मिळून असा एक गाचा निर्माण होतो की, 'कोंकण्या म्हटला म्हणजे त्याचें लक्षण अमुक असावयाचें व अमुक एक लक्षण असेल तर तो कोंकण्या असावयाचा' असा सामान्य नियम हि पालितो येईल. कोणास कोंकणस्थांची थडा किंवा मानखंडना करायची तर ते चित्तेपासून झालेले म्हणून 'चित्पावन' असें म्हणावें, किंवा कोंकणस्थांविषयी अभिमानबुद्धि व्यक्त करायची तर 'ध्यांचें चित्त पावन म्हणजे पवित्र ते चित्पावन' अशी व्युत्पत्ति लढवितां येते. वास्तविक हें दोन्ही प्रकारचें शब्दसाधन काल्पनिक आहे. पण चित्पावनांच्या गुणावगुणमिश्रणाचा नियम मोत्र अनुभवसिद्ध होय.

चित्पावनांना 'फिनिक्स' नांवाच्या पक्षाची उपमा बरोबर लागू पडते. हा पक्षी चित्तेपासून उत्पन्न होतो अशी पौराणिक दत्तकथा अगर कविसंकेत ग्रीक बाकमोत आदळतो. तो प्रायः एकलकोंडा राहतो. त्याला फारशी छूट आवडत नाही. तो जबरदस्त असून त्याची भरारी फार मोठी असते. तो इच्छामरणी म्हणून अमर या नांवास योग्य आहे. आपल्या एका स्थितीचा त्याला कंटाळा आला म्हणजे तो स्वेच्छेन आपला देह जाळून वेतो, आणि आपल्या चित्तेपासून फिलून सत्तेज व दैवीप्यमान असा बाहेर पडतो. बरील गोष्टीपैकीं किती गोष्टी लक्षणें कोंकणस्थांना लागू पडतात हें स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाही. प्रत्येक जातींत काहीं विशेष गुण असतातच. देशस्थ औदार्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. कऱ्हाडे हे मोठे टापटिपीनें वागणारे, सफाईदार व व्यवहारचतुर असतात. देशस्थांप्रमाणें कोंकणस्थ लोकांनीं आजपर्यंत राष्ट्रीय इतिहासांत बरीच कामगिरी केलेली आहे. देशस्थ लोकांत जसे साधुसंत निर्माण झाले तसेच कोंकणस्थांत नीर व भुवही उत्पन्न झाले. इंग्रजी राज्यांत लढे कोणाच्या विशेष

वांटणीस आला असेल तर तो कोंकणस्थांच्या. चिरोल-साहेबांचीं पत्रें किंवा 'राजद्रोह कमिटीचा रिपोर्ट' घेतला तरी त्यांत 'चित्पावनांचा' उल्लेख मुद्दाम केलेला आढळतो.

ज्यू लोकांप्रमाणें चित्पावनजातधर छळाचा छाप मारलेला आहे. पण या छळामुळेच त्यांच्या हातून वीरभीचीं कृत्यें हि शालेलीं असण्याचा संभव आहे. कोंकण प्रांत श्रीपरशुरामाने वसविला. परशुराम ही कोंकणस्थांचीच देवता आहे. श्रीपरशुरामानें केवळ छळामुळेच हातांत शस्त्र घेऊन 'द्यापादपि शरादपि' ही ब्राह्मणांची जोडगोळी खरी करून दाखविली. परशुराम हा ब्राह्मण असून तो चित्पावन असावा असा तर्क सशुद्ध दिसतो. 'गीतगोविंद'त वर्णन केल्याप्रमाणें:—

“क्षत्रियचरित्रमयं जगदपगतपापम् ॥

अपयसि पयसि क्षमितभवत्तापम् ॥

परशुरामानें जी धोर कृति केली ती कदाचित् चित्पावन ब्राह्मणांच्या छळ-मुळेच असेल. ऐतिहासिक काळांत कोंकणस्थ मठ धरण्याचा छळ झाल्यामुळेच ते देशावर गेलें व पेशवेपद पावले. पण छळाचे हें आगतिक कारण झोडून दिलें तरी कोंकण आणि बुद्धिमत्ता यांची सांगड मनांत कायमची पडलेली असते. रत्नागिरी हें जसें कोंकणप्रांताचें केंद्र तसेंच तें बुद्धिमत्तेचे हि केंद्र मानले गेले आहे. टिळककुलदीपक, बाळ गंगाधर टिळक, यांचा जन्म कोंकणांत खुद्द रत्नागिरी शहरांतच झाला.

कुठलाहि लोकसमान घेतला असता तेथे 'चार गांवचे चार व चार घरचे चार' मिळाले असा तर प्रकार असतोच; पण हे चार गांवचे तरी मूळ कोठून आले असा विचार करूं लागल्यास, अनवस्थेच्या जाळींत शिरून अहंभ्रम व्हावे लागते. टिळक व पुणे शहर याचा संबंध आता अखंड बनला आहे; पण टिळकांना तरी पुणें कोणी आदण दिलें होते? पुण्याचा ब्राह्मण (Poona Brahmin) हा शब्द चित्पावनाना उद्देशून योजलेला असतो; पण चित्पावनानी पुण्याचे प्रथम दर्शनहि किती शतकापूर्वीं घेतलें नसेल याचा अंदाज करता येण्यासारखा आहे. पुणें बरघाटापैकीं म्हणजे 'देशात' मोडतें. आणि देश म्हटला म्हणजे तो देश-स्थांचा, किंबहुना त्यापैकीं शुक्लयजुर्वेदी देशस्थांचा. तेहि पूर्वीं उत्तरेकडून आलेले. पण कोंकणांत झालें तरी कोंकणस्थ हे मूळचे रहिवासी नव्हत, तेथे हि ते पाहिलून कोठून तरी आले असले पाहिजेत. कोंकणातील सारस्वत हे गौड असून त्यांचा संबंध वंगाल्यापर्यंत, म्हणजे गौड लोकांच्या मूळ वस्तीच्या ठिकाणापर्यंत, लावता येतो.

कोंकणांतील ब्राह्मणांचा दुसरा मोठा सध म्हणजे स्वतः कोंकणस्थ ब्राह्मणांचा.

पण तेहि उत्तरेकडून खाली कोंकणपट्टीने उतरत उतरत आले असावे, किंवा समुद्रा-पलीकडून हि आले असण्याचा संभव आहे. सत्यशोधक लोक हे दक्षिणी ब्राह्मणांना, विशेषतः कोंकणस्थ ब्राह्मणांना, उद्देशून 'हे या भूमीतलेच नव्हत परके आहेत,' असे हिणवण्याच्या बुद्धीने म्हणतात म्हणून त्यांचा कोणास राग येवो, परंतु इतिहासदृष्ट्या ही शोष काही अगदीच खोटी नाही. आता मराठ्यांना हिणवावयाचे तर ते देखील महाराष्ट्रांतले नव्हत, उत्तरेकडून आले आहेत, असे सप्रमाण सिद्ध करून देता येईल. पण त्यामुळे कोंकणस्थ हे मूळचे कोंकणचे ठरतात असे नाही. इतिहास-संशोधनाची सुरी हातांत घेतली म्हणजे अशा रीतीने वाटेल त्या समाजाच्या स्थानिक अभिमानाच्या विषय्या कोणासहि उडवून देता येतात. कोंकणस्थसंबंधाने खुद्द कै. विश्वनाथ नारायण मंडळिकांनी हि असे कबूल केले आहे की, चित्पावन ब्राह्मणांचे आद्य पूर्वज हे परभ्रांतांतून जहाजावर बसून आले खास; मग ते हिंदु-स्थानच्या किनाऱ्यावरीलच एकाद्या दूरच्या बंदरांत जहाजावर चढले म्हणा, किंवा कोंकणपट्टीच्या पश्चिमेस आरबी समुद्रापलीकडे असलेल्या दक्षिण आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरून चढले म्हणा ! हिंदुस्थानांत आल्यावर मग येथील पूर्वीच्या द्रविड ब्राह्मणसंघात-बंधद्रविडांत त्यांची गणना होऊ लागली.

वर सांगितल्याप्रमाणे स्थानिक अभिमानाच्या विंध्या करितां येत असल्या तरी अभिमान ही माकनाच अशी आहे की, मनुष्याला कोठे तरी एकाद्या स्थानावर खुंटी मारून तिला त्या मावनेची गांठ घट्ट मारून ठेवावी लागते. नाही तर झुकाणू मोडलेल्या जहाजाप्रमाणे किंवा सडा तुटलेल्या बावडीप्रमाणे, तो बाहवत जाऊन कार्यशून्य व्हावयाचा. म्हणूनच महाराष्ट्रीयानीं महाराष्ट्र आमचे म्हणावयाचे, देशस्थानीं देश आपला म्हणावयाचा, व कोंकणस्थानीं कोंकण हें खास आपलें म्हणावयाचें. इतकाच त्याचा अर्थ. कोंकणांत हि ब्राह्मणेतरांची वस्ती पुष्कळ आहे. परंतु निवळ किंवा मरदार ब्राह्मण-वस्तीचे गांव जसे कोंकणांत आढळतात तसे ते देशावर आढळत नाहीत. नवी वसाहत होते तेन्हांच तिची वर्गवार रचना होऊ शकते. यांमुळे पद्धतशीर ब्राह्मण-वस्तीचे गांव कोंकणांत आढळतात. यावरूनच कोंकणांत कोंकणस्थ ब्राह्मण वाहे-रून येऊन वसाहत करून राहिले असे सिद्ध करण्यास मदत होते. कोंकण भागां-तील मुरुड हा गांव अशा पद्धतीने वसलेला आहे. अशा वसाहतीचे ऐतिहासिक दाखले थोडे मिळतात; म्हणून या मुरुडगांवच्या मूळ वसाहतीची बखर, जी कै. मंड-ळिकांनी १८६५ साली रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे इंग्रजी निबंधांत गांवून वाचली व प्रो. कर्वे यांनी आपल्या आत्मवृत्ताच्या परिशिष्टांत मूळ मराठीत छापली आहे, ती वाचकांनी अवश्य वाचावी. त्यांत जंगल तोडून वसतिक्षेत्र कसे सिद्ध केले व कोणच्या पद्धतीने व हेतूने गांव कसा वसविला याचे मोठे मनो-रंजक वर्णन आहे.

टिळक घराण्याची वसती चिखलगांवास अनेक पिढ्यांची. या घराण्याची कुलदेवता 'लक्ष्मीकेशव' नांवाची आहे. बळवतरावजी टिळकांच्या पणजापूर्वी कोणता पुरुष केव्हा उदयास आला याची माहिती उपलब्ध नाही. हे पणजे मात्र 'उदयास आले' असे त्यांचे वर्णन करण्यास हरकत नाही. यांचे नांव केशव असे होते. ते चिखलगांवचे खोत असत.

टिळक घराण्याची चिखलगांवची वस्ती किती जुनी याची नक्की माहिती मिळत नसली तरी, या गांवची खोतकी टिळक घराण्याकडे असल्यामुळे तेथील त्यांची वसती ही कदाचित् तीनचारशे वर्षांची असावी असे अनुमान करिता येईल. खोतीच्या वादाचे वेळीं कै. मडलिकांनीं शेंकडे कागदपत्र व सनदा न्याय-कोर्टांत सरकाराविरुद्ध आवीत करून घेतल्या, त्यांवरून व अवांतर गमकावरूनहि रत्नागिरी जिझ्यापैकीं काहीं भाग व कुलाबा जिल्ह्यापैकीं काहीं भाग या क्षेत्र-मर्यादेत मूळ खोती मिळालेल्या घराण्यांची वसती पेशवाईपूर्वीहि दोन-अडीचशे वर्षांची होती असें दिसतें. खोतकी हें वतन असून, दिनवसाहतीचे गांव वसविल्या-मुळे, आणि ओसाड पडलेली जमीन लागवडीस आणल्यामुळे, राजे लोकाकडून अनेक लोकाना तें घेण्यात आलेलें होते. नवीन वसाहतवाल्यांच्या अगचा साहसाचा गुण मोठा श्रेयस्कर असतो. साहसामध्येच उत्कर्षाचीं बीजे असतात. वसाहत करणाऱ्याचे अर्गी साहसप्रमाणेंच नव्या परिस्थितीशीं मिळवून घेण्याचा स्वभावहि बहुधा असतो. हा गुण ब्राह्मणेतरांतच होता किंवा असतो असें नाही. कोंकणांतील मूळ खोती वतने ब्राह्मणांनीं संपादन केलेलीं अशीं कितीक आहेत. जगळ सोडणें, खाडीचे पाणी हटवणे, घरणें बांधून गोड्या पाण्याचे पाट बांधून आणणे, मूळ लागवडीस लागणारे भांडवल घालणें, कुळे पदरीं ठेवून पोसणें, व सर्व खोती गांवच्या जमीन महसुलाकरितां जामीन राहून तो सरकारांत वेळचे वेळीं मरणें, या गोष्टी निभावण्याला मनुष्य सपन्न व सकसच असावा लागतो; व या त्याच्या गुणांचें शक्ति म्हणजे वशपरंपरागत मोगण्यास मिळणारें खोतकीचे वतन व खोतकीचे अनेक किरकोळ हक्क.

पण खोतकीची वृत्ति कुटुंबमरणाचा सर्वया पुरी पडतेच असें नाही. महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला पुरेल असें क्षेत्र नुसत्या खोतकीत मिळत नाही. जुन्या काळची खोतकी म्हटली तरी मुख्यतः कुळाकडून सारा वसूल करण्याचें, म्हणजे एक प्रकारें कुळकर्ण्य-तलाठ्याचें काम. खोताची घरची म्हणून थोडीवहूत शेती असू शकते, पण कांहीं तरी अधिकाराचे काम केल्याशिवाय नुसता शेतकरी मनुष्य किंवा खोतही नांवारुपाला येऊ शकत नाही.

एकाद्या बऱ्यात केवळ पैसे मिळविल्यानें कुणालाहि तेज चढत नाही. हे तेज फक्त अधिकाराची जागा किंवा सार्वजनिक चारित्र्य यांच्या योगानेच येते. इंग्लंडातील अनेक लोक, कोणी शेतीचा, कोणी यांत्रिक कारखान्याचा, कोणी

खल्लीचा, कोणी दारूच्या मळांचा, वगैरे उद्योग करून खूप गवर होतात. पण तेवळ्याने त्यांना आपल्या ऐहिक ऐश्वर्याची कड पोचली असे वाटत नाही म्हणून या संपत्तीच्या जोरावर ते पार्लमेंटांत शिरतात, व प्रधानमंडळांत शिरण्याइतकें बुद्धिमत्तेची देणगी नसली तरी जन्मांत निदान एकाद्या रॉयल कमिशनवर समासद म्हणून नेमणूक करून घेतल्याशिवाय त्यांचे समाधान होत नाही. पेठवाईच्या काळांतहि तरतरीत बुद्धीच्या चित्तावन मुलांची प्रवृत्ति केवळ कोकणची शेती करून समाधान पावत नसे. शेती हे फार तर नुसते उपजीविकेचे साधन व तेहि अत्यन्त दुष्कर. म्हणून लौकिकाची इच्छा घरणारा ब्राह्मण मुलगा निदान मामलत तरी मिळविण्याची खटपट करी. टिळकांच्या पणजाचा (केशवरावाचा) जन्म सन १७७८ सालीं झाला. म्हणजे पुढे पेठवाई अजून ४० वर्षे जिवत होती. त्यांस लिहिणें चाबणे चांगलें येत असून शिवाय “बोड्यावर वसण्यांत बस्ताद, निशाण मारण्यांत पटाईत, पोहोंप्यांत सराईत आणि स्वयंपाकात तरवेज” असे जे त्यांचे वर्णन केलेले आढळते तें खोटें मानण्याचे कारण नाही. केशवराव उद्योगी व करारी असल्यामुळे त्यांनीं खटपट करून अंजनवेलची मामलत मिळविली. पण १८१८ सालीं पेठवाई बुडाल्यावर त्यांनीं ती सोडून दिली, आणि चिखल-गांवास परत येऊन घरीं ते ज्ञानसंख्या करीत बसले. लवकरच मामलतीचे ऐश्वर्य ओसरून गरीबीहि आली. तथापि इतर उद्योग न करितां शेती व खोती यांच्या उत्पन्नावर मिळेल ती ‘कुचरोटी कुचलंगोटी’ असे करून त्यांनीं कसेवसे दिवस काढले.

केशवराव यांस रामचंद्र व काशीनाथ हे दोन मुल्ये झाल्यावर त्याची पहिली बायको रुक्मिणीबाई ही वारली. केशवराव मामलतीवर असतांना या बाई हयात होत्या, यामुळे त्यांना ‘मामलेदारीण’ हा किताब उपभोगावयास सांपडला. केशवरावांची दुसरी बायको दुर्गाबाई यांनाहि मुलें झालीं. सर्वोत बडील मुलगा रामचंद्र हा वळवतरावजी टिळकांचा आज्ञा. त्याचा जन्म सन १८०२ सालीं झाला. रामचंद्रपंतांस विद्या फारशी आली नाही. त्यांचें लग्न लहानपणींच होऊन त्यांस १८ वे वर्षी पहिला मुलगा गंगाधर हा झाला. (१८२०). हा गंगाधर म्हणजेच वळवतरावजींचे बडील. घरची गरिबी म्हणून रामचंद्रपंतांनीं इंग्रजी मोजणी-खाल्यांत नोकरी घरली. त्यांच्या नशिबी प्रवास पुष्कळ लिहिलेला होता. वळवंतरावजींच्या पूर्वजांच्या तिसऱ्या पिढीपासूनच त्यांच्या शालेची वाढ आपल्या गांवा-बाहेर होण्यास प्रारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. रामचंद्रपंत बहुधा फिरतीवर असल्यामुळे गंगाधरपंतांना आपल्या आज्ञांचा लळा फार असे. त्यांनीं त्यांना घुळाधर गुळाधर वगैरे शिकविलें. या मुसारास दामोळास मराठी शाळा सुरू झाली. तेव्हां गंगाधरपंतांस या शाळेंत घालण्याकरितां दामोळास ठेवण्यांत आलें. शाळेंतील विद्यार्थ्यांत कयानें किंचित् प्रौढ या नात्याने त्यांनीं प्रवीण

“मालवाट्या” किंवा हल्लीचा मॉनिटर अथवा सेक्रेटरी याचेंहि काम केलें.

दामोळच्या शाळेंतील अभ्यास संपल्यानंतर देशावर एकाद्या शाळेंत जाऊन पुढील अभ्यास करावा अशी गंगाधरपंतांनी उमेद धरली, व बाप किंवा आज्ञा यांचेकडून पैशाच्या दृष्टीने विशेष मदत होण्यासारखी नसल्यामुळें ते स्वतःच्या हिंमतीवर पुण्यास आले. त्यावेळीं पुण्यास प्रसिद्ध असलेल्या केशवराव भवाळकरांच्या शाळेंत त्यांनीं इंग्रजी अभ्यासास सुरवात केली. सन १८३७ सालीं गंगाधरपंतांची आई रमाबाई ही पुण्यास येऊन मुलास मेट्रन नाशकास जात असतां मार्गांत महामारीचे वाल्यानें मृत्यु पावली. यावेळीं रामचंद्रपंतांस गंगाधर व गोविंद हे दोन मुलगे, व द्वारका नांवाची मुलगी अशीं तीन मुलें होती. पण कुटुंब वारल्यामुळें त्यांची व्यवस्था नीट करावी ती नकरितां उलट स्वतः तेच वैतागून चिक्कूट येथे पेशव्यांचे एक घरणें होतें तिकडे निघून गेले. अद्या रीतीनें अल्प-वयांतच गंगाधरपंतांवर कुटुंबभरणाचा मार पडल्यामुळें त्यांना नाइलाजाने इंग्रजी शिक्षण सोडून देऊन शाळाखात्यांत शिक्षकाची नोकरी घरावी लागली; व ते प्राथमिक शाळेंत शिक्षकाचें काम करण्यास पुण्याहून कोंकणात परत गेले. थानंतर त्यांचे लग्न झालें. त्यांच्या बायकोचें नांव पार्वतीबाई. या बाईस पहिली मुलगी काशी ही १८४६ सालीं झाली. पुढें आपली दोन मुलीच झाल्या. त्यानंतर १८५६ सालीं मुलगा झाला. तेच बळवंतराव टिळक. या बाई १८६६ सालीं वारल्या.

गंगाधरपंतांस प्रारंभी पांच रुपयांची नोकरी लागली. पुढे मालवणास असतां त्यांना अवघे १० रुपये मिळत; तरी त्यांच्या मांघतीं आश्रित विद्यार्थ्यांचा परिवार असे. सर्व प्रकारची स्वस्तार्थ व कोंकणची राहणी अगदीं साधी व विनखर्ची असल्यामुळे कोणास एकादे वेळीं पक्कीचें जेवण, कोणास ताकपाणी असे देऊन गंगाधरपंतांस आश्रित विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेतां येत असे, व तो ते आस्थेने घेत. पुढें गंगाधरपंतांची बदली चिपळूणास १५ रुपयांवर झाली. अर्थात् त्या मानानें त्यांचा आश्रित-परामर्षहि वाढला. आपल्या घासिमिक वडिलांच्या सांगण्यावरून गंगाधरपंतांनीं कांहीं दिवस मोक्षनदक्षिणा देण्याचा परिपाठ ठेवला होता. त्यावरून दीड वर्षांत त्यांचे घरी बाहेरचे व दक्षिणा देण्यासारखे १००० मनुष्य जेवले असा हिशेब काढतां आला. अनाथाशाने सहस्रमोक्षन घडले !

गंगाधरपंत थोडे दिवस चिपळूणास राहिल्यावर तेथून त्यांची बदली खुद्द रत्नागिरीस २५ रु. पगारावर झाली. त्यावेळीं शिक्षक तयार करण्याचीं ट्रेनिंग कॉलेजे नव्हतीं व अमुक सर्टिफिकेटाला अमुक पगार असें ‘स्केल’हि ठरलेलें नव्हतें. आतांच्या मानानें त्या वेळच्या मराठी मास्तरांचा पगार कमी होता तरी त्यांची विद्या मात्र आतांपेक्षा सरस असे असे म्हणतात. ट्रेनिंग कॉलेजांत शिकण्याची सोय नसतां हि बुद्धिबाबू मराठी शिक्षक अध्यापनावरोवर स्वतःच्या अध्ययनाचें

काम सुरू ठेवीत. गंगाधरपंत हे स्वतःच्या शिक्षणाने संस्कृत व गणित या विषयांत बरेच प्रवीण झाले होते. त्यांचे गणिताचे अध्ययन शून्यलब्धीपर्यंत गेले होते, व संस्कृतविषयाच्या अध्ययनावरून तर त्यांना 'गंगाधरपंता'पेक्षा गंगाधरशास्त्री या नांवानेच अधिक ओळखीत. डॉ. रामकृष्णपंत मांडारकर व गंगाधरपंत ऊर्फ गंगाधरशास्त्री टिळक यांच्या सोहाळा, रत्नागिरी शहरांतील उभयतांच्या वास्तव्यापेक्षा, उभयतांची संस्कृत विषयाची आवड हेच कारण अधिक खरे होय. इंग्रजी शिकून पदवीधर बनतां न आल्यामुळे ज्यांचे ऐहिक दृष्ट्या बरेच नुकसान झाले अशांपैकीच गंगाधरशास्त्री हे होत. बुद्धि तरतरीत असूनहि इंग्रजीचा अभ्यास झाला नाही, जन्मभर काम मिळाले तेहि सामान्य दर्जाचे, म्हणजे प्रथम मराठी शिक्षकाचे व नंतर असिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टरचे. गंगाधरपंतांच्या हातून ग्रथकर्तृत्वहि सामान्य प्रतीचेच झाले. त्यांनीं इंग्लंडचा इतिहास, अंकगणित व लघुव्याकरण वगैरे शाळेपयोगी पुस्तके केलीं व त्यांतील काहीं विद्याशाळ्याने त्यांना त्यांचा मोबदला देऊन विकत घेतलीं.

रामचंद्रपंत पित्रकूटाकडे गेले ते पेक्षव्यांकडे कांहीं वर्षे 'कोठी'—कामगार या नात्याने राहून नंतर काशीस गेले, तेथे त्यांचा ताबडतोब संन्यास घेण्याचा विचार होता. पण त्यावेळीं बंड विद्रोहाच्या धमकूस सुरू होती. अनेक गुन्हेगार इनचाफ चुकविण्याकरितां संन्यास घेतात किंवा वैरगी होतात अशा समजुतीनें, सरकारने काशीस अंमल बसवून सरकारी दाखला दाखविण्याशिवाय कोणी कोणास संन्यास देऊं नये असा अन्तस्थ हुकूम फर्माविला गेला असल्याचे सांगतात; व हा दाखला मिळवा म्हणून म्हणा, किंवा संन्यासापूर्वी एक वेळ घराचे अखेरचे दर्शन घेऊन जाण्याची इच्छा झाली म्हणून म्हणा, रामचंद्रपंत हे काशीहून कोकणांत परत आले. या वेळीं गंगाधरपंतांस मुलगा झालेला असल्यामुळे आज्ञास नातवाचें तोंड पाहावयास चापडले. रामचंद्रपंतांची खेप ऐहिक हद्दीनें हि सफल झाली. मात्र संन्यास घेण्याची रामचंद्रपंतांची इच्छा दळळी नव्हती, यामुळे ते फिरून काशीस गेले. अखेर त्यांनीं संन्यास घेतला. सन १८७२ सालीं तेथेंच त्यांनीं समाधीहि घेतली.

गंगाधरपंतांच्या मशिर्गी प्रथम दारिद्र्यच आले; पण त्यांनीं उद्योगांनं हळू हळू आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारली. लहानपणीं घराण्यांतील भामलतीचें ऐश्वर्य गेले, नुसत्या खोतीवर निर्वाह करण्याचा प्रसंग आला, कुडुंब वाई लागले, यामुळे कलह सहजच सुरू झाला. केसोपत मृत्यु पावेतोपर्यंत घराण्यात एकी नांदली; ती पुढें टिकली नाही. 'सीत आवैन मयातेन व अलफ' या सालीं घराण्याच्या व्यवसंघचाने लिहिली गेलेली एक माही पाहावयास मिळाली; तींत खालील वृत्तान्त दिला आहे. " ती० भाऊंचा काळ जाहला. पुढें कुडुंबांतील पुरुष कोणी बाहेर रोषगारावर व कोणी बरीं असे आहेत.

याजमुळें चंगीरे धरुती कितीएक कारणामुळे येकमेकाचे मनांत अनेक तऱ्हेचे आदेशे येऊं लागले; व असे आदेशे येऊन, दिवस दिवस फूट होऊन, लौकिक राहणें कठीण असें जाणोन, आपल्या कुटुंबातील माणसं लहान मोठीं जीं आहेत त्या सर्वांचे मनांतील हरेक विर्गीचे आदेशे दूर होऊन यया मार्गे प्रपंच चालोन लौकिक संरक्षण व्हावा यास्तव सदरीं लिहिले सर्वांचे मते वर्तणूक व्हावी तशी खालीं लिहिलेलीं कलमं येणेप्रमाणें. ”—इ. इ.

यादींतील मुख्य कलमांचा मतलब असा कीं, ‘माऊन दोन कुटुंबांचीं अपत्ये यामुळे सावत्रपणा; तथापि सरासरी पाहतां नफानुकसान विभागीं दोन्हीं सर्वांची यांची बराबरी म्हणून सर्वांनुमतें सखे—सावत्र मनात न आणता चौथा मुलानीं एक विचारें व सर्वांत वटील मुलगा रामचंद्र—आप्पा याचे सांगण्याप्रमाणें चालावें व त्यांनींही सर्वांचें अनुमत घेत जावें. सर्वांचे देणे व येणे एकच धरून एकच यादीस लिहावें. त्यांतील कांहीं घराजिनस विकून कमी करावें व बाकी रोजगारी उत्पन्नावर फेडावें. घरांतील माहेरवासणींस अन्नवस्त्र धावें. घरच्या माचारणींस माहेरकडून कांहीं मिळाल्यास त्याजवर कोणी मालकी करू नये. घरीं राहून रामचंद्रआप्पांनीं शेतीमाती करावी; बाहेर रोजगारी यांनीं जुजबी खर्चात प्रपंच भागवून शिल्पक पैसा रामचंद्रआप्पा याजकडे पाठवावा व त्यांनीं कर्ज—फेडीची तजवीज करीत जावें. रोजगारी किंवा इतर कोणी कुटुंब निघाल्यास त्याला वतनदारीमुद्धा सर्व जिनगीपैकीं कांहींएक मिळण्याविषयीं त्याचा वारसा राहू नये.’ तात्पर्य, रामचंद्रआप्पांनीं सर्वांचा सहजा घेऊन पुढारीपणानें कुटुंबाचा सर्व कारभार करावा. सर्वांनींही त्याचे आशेत वागावें, व अशा रीतीनें प्रपंचाचा बंदोबस्त राखावा.

या यादीवर सर्वांनीं सहा करून लक्ष्मीकेशव कुलस्वामीची शपथ घेऊन मान्यता दिली. व अशा रीतीनें विसकटून घातलेली घराण्याची घडी नीट बसविण्याचा सर्वांनीं प्रामाणिकपणें प्रयत्न केला. ही यादी ता. ३ जून इ. स. १८४६ ची आहे. व यादीतील व्यवस्था पुढे निदान १०—१५ वर्षे टिकली असें दिसतें. पण कोंकणात प्रपंचाचीं साधनें अति अस्य मर्यादित, व कुटुंबवृद्धि फार. यामुळे घराण्यांतील एकी फार काळ टिकणें अवश्य आहे. देशावर पिढ्यानपिढ्या पाचपन्नास मनुष्ये असलेलीं कुटुंबे एकत्र मुलानें नादल्याचीं उदाहरणें घुष्कळ सांपडतात. अद्यापिहि कित्येक गांवीं कित्येक पाटळांचीं कुटुंबे येवढीं मोठीं असतात कीं, या कुटुंबांना लहानसे गांवच म्हणजे तरी चालेल. पण याचें कारण हेंच कीं, देशावर सचाराचीं साधनें, विशेषतः शेतकीची संपत्ति, सुबलक असते. कोंकणांतील मनुष्याचा स्वभाव सडेतोड व त्यांचे अर्गी कृपणपणा विशेष, याचा दोष त्या लोकाकडे नसून खरोखर परिस्थितीकडेच आहे. भौतिक परिस्थितीप्रमाणें मनुष्याचा स्वभाव बदलतो आणि त्याचे अर्गी निरनिराळे गुणदोष

येतात हा जो सिद्धान्त इंग्रज तत्ववेत्ता वकल याने काढलेला आहे त्याचें पूर्ण समर्थन, कोंकण व देश या प्रांतांतील मौक्तिक परिस्थिति व त्या प्रांतांतील मनुष्यस्वभावाचे गुणावगुण यांची तुलना केली असता सहज होणारे आहे. जेथें पांड अर्धा पांड येथपर्यंत शेतजमिनीची विभागणी होऊन वांघ पडतात, अशा संकुचित क्षेत्रांतील लोक क्षुद्र व कृपण बुद्धीचे कां असतात, आणि देशावर जेथे नजर न पोचेल इतक्या मोठसोठ्या शेतजमिनी एकेका नवरांत असू शकतात त्या प्रदेशांतील लोकांचीं मनं आल्यागेल्याचा हिशेब न करण्याइतकीं मोठीं कां असतात, याची मीमांसा अधिक स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाहीं.

१८४६ च्या समाईकपणाच्या यादींतील एकोपा १८६० च्या सुमारास विषडू लागला. १८६५ सालीं कोर्टांत फिर्यादी अर्थादि सुरू झाल्या. तिन्ही कोर्टांपर्यंत वाद सांगण्यांत येऊन अखेर सालीं अव्वल हुकुमनाम्याची अंमलबजावणी होऊन पहिले वांटप झाले. यांत खोतीवतनासवर्धी मानपान, त्याचें उत्पन्न व खर्च हीं घाकल्या शाखेकडे देण्यांत आलीं, त्यावर रामचंद्र केशव यांचा हक्क राहिला नाहीं. बाकी हिस्ते सारखे झाले. हे वांटणीपत्र पाहिले म्हणजे कोंकणी लोकांच्या मिळकतीचें प्रमाण किती सूक्ष्म असू शकते हें दिसून येईल. ज्या मानाने मिळकत सूक्ष्म त्या मानाने मिळकतीवर हक्क सांगण्याची दृष्टि सूक्ष्म म्हणजे बारीक पाहणारी असावी यांत आश्चर्य नाहीं. शब्दशः 'कुशाग्राने'च जेथें वांटण्या कराव्या लागतात व मर्यादा ठरवाव्या लागतात तेथें ग्राहकबुद्धि 'कुशाग्र'च व्हावी ! अधिक स्थूल असून चालणार नाहीं. कोंकणांतील बकील अधिक वाकवगार कां ? व कोंकणांत काम करून आलेला मुनसफ पुढे वाटेक तसल्या मानगडांचे दावे तोडण्यास कां समर्थ मानला जातो ? याचे खरें भेय कोंकणांतील क्षेत्रसंकोचालाच आहे. बरील वांटणीपत्रकाप्रमाणे रामचंद्र केशव, म्हणजे टिळकांचा आज्ञा, यांचे वांटणीस सुमारे ४७ एकर २३॥ गुठे इतक्या क्षेत्रफळाची व १७ रु. ५ आ. ६ पै इतक्या व्याकाराची (वरकस-सुदां) कीर्दसार जमीन आली !

१८४६ च्या समाईकपणाच्या समजुतीच्या यादीविरुद्ध १८६५ सालीं फिर्यादी अर्थादिचें व वांटण्या पोट-वांटण्यांचें सत्र सुरू झाले ते पुढें ३५-४० वर्षेपर्यंत एकसारखें चालूच होतें. पहिलें वांटप होण्याचे सुमारास टिळकांचे बडील देशावर आलेले होते. गंगाधरपत पुण्यास आल्यावर ता. १७ जून १८६६ सालीं पुणे अदालतींत खरेदी केलेल्या स्टोपावर लिहिली गेलेली आपसांतील तडजोड व त्यावरहुकूम दापोली येथील मुनसफ कोर्टाने केलेल्या हुकुमनाम्याची नकल आम्हांस मिळाली. तिजवरून असे दिसते कीं, या लवाद निवाळ्यांत वादी म्हणून फक्त रामचंद्र केशव टिळक हेच एकटे लागलेले आहेत; कारण या वेळीं टिळकांचे आज्ञे ह्यात असून कोर्टाचा व्यवहार सर्व त्यांच्या नावे झाला. त्यांचे मुखत्यारपत्र

गंगाधरपतांचे घाकटे वंशु टिळकांचे झुलते गोविंदराव टिळक यास दिले होते. सान्या जन्मांत स्वतः टिळक हे आपल्या कोंकणच्या गांवां एक आठवडाहि राहिले नसतील. कोंकणच्या मिळकतीचा त्यांनी कधीहि उपभोग घेतला नाही व वडील वारल्यापासून, निदान स्वतः टिळक सज्जन झाल्यापासून तरी, त्यांनी कोंकणच्या मिळकतीवर मनाने पाणी सोडले होते. अखेर आपल्या मृत्युपत्रांत ती मिळकत त्यांनी कुलदैवत लक्ष्मीकेशव यासच अर्पण केली आहे.

१८८९ सालीं चार दिवस टिळक कोंकणांत गेले होते. वडिलांजित मिळकत वाद-ग्रस्त होऊन राहिल्यामुळे आपल्या हिंद्यापुरता निवेद्यपणा झाल्यास करावा, व आपल्या हिंद्याचें उत्पन्न पूर्वसकल्पाप्रमाणें ग्रामदेवता लक्ष्मीकेशव याला द्यावे असें टिळकांचे मनांत होतें. कोंकणांतल्या आपल्या गांवच्या देवळांचा जीर्णोद्धार करणें हे देशावर येऊन उत्कर्ष पावलेल्या वयजांचें काम आहे असे कोंकणचे लोक मानतात आणि तें योग्यच आहे; व हे वयज देखील या कर्तव्यास जागतात असेंच अनेक घराण्यांचा इतिहास पाहिला तर आढळून येईल. नवीन देऊळ देशावर घर केलेल्या गांवां बांधणें हें होतच नाही असें नाही. पण पहिला मान कोंकणातील कुलदेवतेचें किंवा ग्रामदेवतेचें देऊळ उजविण्याचा. कोंकणांतील देवदेवींचे वार्षिक उत्सव म्हटले म्हणजे ते परजिस्त्यांत पसरलेल्या सुखी ग्रामस्थांचे समेलन आणि गैरहजर व हजर अशा प्रमुख ग्रामस्थांच्या 'डिरेक्टरी'चें वाचन असेंच ठरतें. दरवर्षी कोणी ना कोणी या देवाना कार्हातरी देणगी देतच असतो. अशे; १८८९ च्या मार्च महिन्यांत गांवां असलेला टिळकांचा एक नातेवाईक टिळकांना लिहितो "तुम्ही तिकडे गेल्यानंतर इकडील मजकूर तपशीलवार, देवळाचे काम बाबू आहे, परंतु दगड काढणारे कुंमार चांगले मिळाले नाहीत. यामुळे दगड निघाले नाहीत आणि काम करणारिहि लोक कसवी मिळाले नाहीत. यामुळे नमुन्याप्रमाणें काम सुदतीत पुरे होईल असे वाटत नाही.....चिखलगांवांहून काल आलो. देवळाचें काम, दक्षिण व उत्तर बाजूच्या भिंतीहून कमानीचें काम काल सुरू झालें आहे."

देवळाचा जीर्णोद्धार करण्यास कोणी येतला तरी कित्येक वेळा गांवच्या गांवकीमुळे व देवस्त्रीमुळेहि अडथळे येतात. जे वाद उत्पन्नाच्या बाबतींत तेच देवस्थानच्या इकांच्या बाबतींत उभे राहतात. मालक जाग्यावर नसला, शेते खंडानें दिलेलीं असलीं, व वसुलीचें काम तिन्हाइताकडे सांगितले असलें, म्हणजे देशावरील मालकाच्या कोंकणी जमिनीचें सरकारदेणे भागण्याइतकाहि वसूल येत नाही. अशीच टिळकांच्या कोंकणी इस्टेटीचीहि स्थिति होती. खोती गांवचे अधापी घडेवांटेप झालें नसल्यामुळे दस्त भरण्याची सगळी गुताशुत! दस्त देण्याची जबाबदारी एकीकडे, वसुलाची सवलत दुसरीकडे असा प्रकार होत असे. वरील गृहस्थ लिहितो-"निम्मे गांवचा घडा कलेक्टरमार्फत जर्ज करून पाहून घेतल्याशिवाय

कबुलायत देण्याचा इलाज राहिला नाही. ” घरले तर चावट व सोडलें तर पळतें अशी टिळकांच्या कोंकणी उत्पन्नाची स्थिति झाली होती. उगीच कुळानीं किंवा नातेवाईकांनीं खावे त्यापेक्षा देवाला देऊन टाकलेलें बरे असा टिळकांचा विचार. पण घडेवांटप आणि चतुःशीमापूर्वक हिश्यांची आंखणी झाल्याशिवाय उत्पन्न निवेंध होत नाही. शिवाय नांवाने आपल्या हिस्सा देवाला कोणी वाक्षिस् लिहून दिला तरी वांटप करून घेण्यास देव स्वतः वादी प्रतिवादी होऊन कोर्टांत थोडाच जाणार ! म्हणून तुसतें उत्पन्न देवाला वाक्षिस् देऊन भागत नाही, तर वादी प्रतिवादी होऊन वाटप निवेंध करून मग तें देवाला दिलें तर उपयोग. याकरितां टिळकांना मुख्यत्वारपत्रें देऊन कोर्टांत भांडावे लागले. तसेंच टिळकांचे वडील रोजगारावर आल्यानंतर त्यांनीं माऊवंदांतील काहीं किरकोळ हिस्से विकत घेतले होते. या हि कारणांनीं त्यांना नांवाने वादी प्रतिवादी होऊन सव्यापसव्य करावें लागले.

टिळक आपली वाडिलार्जित व इतर मिळकत चाळोसालाच्या शुभावपत्रांनीं म्हणजे मक्त्याच्या कबुलीने कोणास तरी, म्हणजे जवळच्याच एकाद्या आतास, देत असत. तथापि सरकार दस्त भरण्याची वेळ आली म्हणजे वसूल वेळीं न झाल्यामुळे एखादे वेळीं टिळकांना इकडूनच दस्ताचे पैसे पाठवावे लागत. घराण्यांतील कोणा बायांचें अन्नवस्त्राचे समाधिक देणे राहिले असल्यास त्याबद्दलहि इतर हिस्सेदारांबरोबर टिळकांना प्रतिवादी व्हावे लागे. जुन्या फारखती झाल्या त्यांत बराण्यांतील म्हातान्या वारल्या म्हणजे त्यांच्या उत्तरकार्याकरितां लागणाऱ्या रकमेतही हिस्सेदारी असे; यांमुळे कालांतरानें कोणी एकादी म्हातारी वारली म्हणजे त्या कार्याकरितांहि टिळकांना इकडून रुपये पाठवावे लागत व त्यांच्या तिकीट लावलेल्या पावत्या येत ! तात्पर्य, टिळक कोंकणचा ऋणानुबंध तोडूं म्हणते तरी, व हिश्याच्या मक्त्याचें उत्पन्न वीस वावीस रुपयांहून अधिक नसलें तरी, तो घुटण्यासारखा नव्हता. टिळकांचे जुलते हयात असेपर्यंत कोंकणचा व्यवहार देणें घेणे याविषयांच्या पत्तव्यवहाराची व इतर वर्देळ ते सोडीत. शिवाय टिळकांच्या सामुरवाडच्या गांवीं, म्हणजे लाहवर येथे, गोपाळ बह्माळ बाळ यांचेमार्फत किरकोळ व्यापार टापर टिळकांच्या वाडिलार्जित रकमेतून होत असे. शके १७९८ पासून १८०५ पर्यंत सुमारे २७५० रुपये खुद्द लाहवरास निरनिराळ्या लोकांना कर्जाल देऊन टिळकांच्या नांवे दस्तवज करून घेतल्याची यादी पाहण्यांत आली. त्यावरून ऐकीव अनुमान दड होते. फिर्बादि अर्थादींचा ससेमिरा त्यांच्या मागचा बरेच दिवस घुटला नव्हता. याचे कारण असे की, आपल्या इच्छेनें कोणी कोर्टांत न गेला तरी त्याला सिव्हिल प्रोसीजर कोडाप्रमाणें नामधारी कां होईना पण सामीलवादी अगर प्रतिवादी होण्याचें ठळक नाही. अगदीं शेवटीं १८९४ सालीं दापोली कोर्टांत झालेल्या वाटाणीच्या एका दाव्यांत टिळकांना सामील वादी

याचें सांगलें होतें. व अरेर एका वाट्याचा उपाद निवाडा होऊन नोंदला गेला त्यात पुढे टिळकाच्या यांढणीला १ रु. ८ आ. १० पै इतक्या आकाराची भाव्याची जमीन आणि ८ रु ११ आ. ९ पै इतक्या आकाराची खोली जमीन आली. यांतोळ फित्तेक पाळणी नंतर ६ पै आकाराचेंटि आरेंत । १ रु. ८ आ. १० पै, इतक्या आकाराच्या जमिनीत ९-१० तुफटीं धसून १ रु. ११ आ. ९ पैच्या जमिनीत सुमारे २५ तुफटीं आरेंत. फायद्याच्या भागि-प्रमाणें यरीत जमिनीबरोबर हांतील भवें "नदी, नाले, जल, तर, तृण, फाष्ट, पाषाण, निर्गिनिबंध, माट, माट, " हें सर्ग टिळकांना मिळाले ।। पण हि सगली धन-दीलत एकल केली तरी किती भरेल याची कल्पना बापफांस सडन कन्ता येईल.

कोंकणातील रीत भटला न्हणजे तो मोठा प्रतिष्ठित व मजल असल्या पाहिजे अशी लोकांची एमजुत असते. त्याप्रमाणें टिळकाची वाटिलाजित खावर मिळकत मोठी धसावी असा फित्तेकांना भ्रम होता. 'तुम्ही काय घरचे धीगत, फोंकणचे रीतीदार' तसें पर्जन त्याचे येही त्यांना विनोदानें तर लायीतच; पण ट. ए. सोसायटीच्या लाइफ मेम्बर लोकात पुढे भाटणें होऊन एकमेकांत न्यायल्यागाची यष्टा होऊं लागली व उताळ्या पाराळ्या निघू लागल्या, तेव्हा टिळकाच्या प्रति-पक्षीयांनीं टिळकाची ही धनदीलत जमेस घरून त्याच्यावर आरोप घेतले असें म्हणतात. पण त्या आरोपात परा अर्थ किती होता हे वर दिलेल्या माहिती-वरून कोणाच्याहि लक्षात येईल. कोंकणातील धनदीलतीचा उगम बळवतराव टिळकांना तर नमुताच; पण त्याचे वडील गंगाधरपत यांनाहि तो फारसा मिळाला नाहीं. तथापि गंगाधरपतानीं आपल्या उद्योगांनें आपल्या मिळकतींत भर घातली यामुळें बळवतरावांचे यालक्षण आगरकरांमारखें अठरा विंशें दारिद्र्यांत गेलें नाहीं, ही गोष्ट माल कांहीं खोटी नाहीं.

गंगाधरपत सन १८६६ सालीं पुण्यास असता त्यांनीं त्या सालचा जमाखर्च आढावा आपल्या हातानें लिहून ठेवलेला आम्हास सांपडला आहे. त्यावरून गंगाधरपतांची सांपत्तिक स्थिति आरशांत पाहिल्याप्रमाणें स्वच्छ कळून येते. पुण्या काळीं आपल्या लोकांना जमाखर्च लिहून ठेवण्याची सवय असे, ती फार चांगली होती. अलीकडे श्रीमान् सावकार, कारखानदार लोक हिचे लिहून ठेवतात, पण मध्यम स्थितीतील लोकांत जमाखर्च लिहिणारांचें मान अति कमी आहे. फारच झालें तर एखाद्या रोजनिशींत कोणीं कर्मी टिपणें करतात. पण पद्धतशीर रोज-मेळाचे व आढावा काढलेले जमाखर्च फार थोडे. अजो. गंगाधरपतांची या सालची घुरवातीची श्रीशिल्लक २४३ रु. १३ आ. ३ पै इतकी होती. ११ महिन्यांचा पगार, भत्ता, महागाई व बक्षिस झुकें बरोबर फिरविण्याची खर्चाची मजुरी, मिळून एकदर जमा ९६६ रु. शाली; व व्याकरणाच्या पुस्तकविक्रीचें १०७ रु. १३ आ. ४ पै उत्पन्न जालें. इंग्लडच्या इतिहासाचे ११७ रु.

मिळाले. सेव्हिंग बँकेतील व्याज व कोंकणांतील वसूल मिळून १६१ रु. २ आ ६ पै आले. शिवाय कित्येक बुबेरजी खाती मिळून सरसालची जमा ३६५९ रु १३ आ ४ पै इतकी नमूद आहे. खर्चाच्या बाजूस खालील रकमा आढळतात:— ५४५ रु. संसार खर्च १ सालचा. १७१ रु. रामचंद्र केशव टिळक यांचे शीक्षक कांशी येथील खर्चास. स्वारी खर्च फिरतीवरील २४८. सेव्हिंग बँकेत नवी ठेव ठेविली ती २०५ रु. पुस्तक छपाई खर्च ६५५ रु. एकूण सरसालचा खर्च ३६४३ रु. ८ आ. ८ पै व पुढील सालची शीक्षक १६ रु. ४ आ. ८ पै. सदर जमाखर्चाच्या वरीत १० वर्षे वयाच्या बळवंतराव टिळकांच्या करिता वेळोवेळी खर्च पडला आहे त्यावरून यावेळी म्हणजे १८६६ साली टिळक इंग्रजी शिकत होते असे दिसते.

शालोपयोगी पुस्तकांच्या योगाने गंगाधरपंत यांस अवांतर योडीबहुत मिळकत होत असे, हे वर दर्शविलेच आहे. याशिवाय ते योडासा देण्यापेण्याचा व्यवहारहि करित. या व्यापारांत त्यांना प्राप्ति किती झाली असेल याचा अंदाज करता येण्यासारखा नाही. पण एकंदरीने ही प्राप्ति जुजबीच म्हणण्यास हरकत नाही. उलट एका व्यवहारांत त्यांना बराच तोटा झाला, ही गोष्ट मात्र निश्चित आहे. या व्यवहारांत गंगाधरपंतांबरोबर इतर अनेक लोकांना बूड आली, व ती सुप्रसिद्ध फ्राफर्ड साहेब यांच्यामुळे, म्हणून या व्यवहाराची योडीशी माहिती देतो. फ्राफर्ड साहेब हे रत्नागिरीस कलेक्टर असता त्यांनी तेथे सन १८६३ च्या मे महिन्यांत 'सॉ मिल कंपनी' नामक समार्ईक मांडवळाचा कारखाना काढला. प्रथम हा कारखाना औद्योगिक शिक्षणाच्या शाळेच्या स्वरूपाचा व आटपसर होता व त्यांत सुतारकाम फार चांगले होत असे. या सुतारकामाची अजूनहि प्रसिद्धि आहे ही गोष्ट खोटी नाही. पुढे या शाळेस मोठ्या कारखान्याचे स्वरूप देण्याचे ठरवून फ्राफर्डसाहेबांनी शेअर्स काढून कोंकण प्रांतातील पुष्कळ लोकांकडून मांडवळ जमविले. कारखाना यशस्वी होण्याकरिता फ्राफर्डसाहेबांनी बरेच भ्रम-वेतले व युक्त्या योजल्या. ब्रह्मदेशाहून उंची सागवानी लाकूड जहाजे भरून येत रत्नागिरी बंदरास आणवें, व कारखान्यांत सुतारकामगिरीचा माल तयार करून तो विकावा अशी त्यांची योजना होती. एकवेळ त्यांनी पदरचे पैसे खर्च करून मोलमेनचे सागवानी लांकूड रत्नागिरीस आणविलेहि. मुंबईच्या अनेक सरकारी इमारतींना, तसेंच जी. आय्. पीच्या मालाच्या डब्यांना लागणारे लाकूड कांही दिवस या कारखान्यांतून पुरविले जात असे. तसेंच या कारखान्यांत तयार झालेले विद्यार्थी मुंबईस जाऊन सुतारकीचा वेदा चांगला करू लागले होते. पण कांही वर्षांनी कारखान्यास उतरती कळा लागली; व याचे कारण बहुधा हेच असावे की, कारखान्याचा कारभार फ्राफर्डसाहेब हे आपल्या मनाप्रमाण चालवीत आणिले होते. कामांत फ्राफर्डसाहेब फिरले की, त्यांत पैशाचा वाटोळा

झाल्याशिवाय रहावयाचा नाही ही गोष्ट बहुधा ठरलेलीच. तोच प्रकार याही कारखान्याचा झाला.

अनेक समाईक मांडवलांच्या कारखान्यांच्या रीतीप्रमाणे या कारखान्यांतील भागीदारांना काही वर्षेपर्यंत ९ टक्के व्याज देण्यांत आले व कागदोपत्री रिशर्व फंडही थिळक दाखविण्यांत आला. पण १८६७ पासून कारखाना डबघाईस आला. फ्राफर्ड साहेबांचे म्हणणे की, 'काम अलिकडे मरपूर मिळावे तसे मिळत नाही. आपण पदरचे पुष्कळ पैसे खर्च करून कारखाना कसा तरी चालू ठेविला. पण अखेर मांडवल पुरेसे नसल्यामुळे म्हणा, अगर इतर कारणांमुळे म्हणा कारखान्याला व भागीदार लोकांना बूड आली.' गंगाधरपत टिळक हे एक भागीदार असल्याचे वर सांगितले आहे. त्यांनी १८७० साली पुणे जिल्ह्यांतील सुपे गांवाच्या मुकामाहून फ्राफर्डसाहेबांना पैसे परत मिळण्याविषयी लिहिलेल्या पत्राची, खुद्द गंगाधरपत यांच्या हातची, नकळ मिळाली ती या प्रकरणाच्या नोचटी स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे.

गंगाधरपत यांनी १८७० च्या सप्टेंबरांत फ्राफर्डसाहेबांस समक्ष भेटून विनाति केली होती; व भेटीतील आश्वासनाप्रमाणे लग्न उभे करून पुढील ९ आक्टोबर रोजी साहेबमजकुरांस हे पत्र पाठविले, परंतु त्याचा उपयोग झाला असे दिसत नाही. कारण २८ आक्टोबर १८७१ साली साहेबमजकुरांनी सदर कारखान्याचे भागीदारांस एक जाहीरपत्र लिहिले त्यांत, सदर कारखाना सरकारने विकत घेऊन टाकावा अशी विनाति केल्याचे कळविले आहे. तसेच आजपर्यंत आपण या कारखान्याच्या पायी २४ हजार रुपये बूड सोसली, ४० हजार रुपयांचे रोअर्स स्वतः घेतले, व ते रोअर्स आपण कंपनीच्या नांवाने करून देत आहो, असेहि सदर पत्रांत लिहिले होते. परंतु भागीदारांचे झालेले नुकसान मरून येण्यासारखे त्यांत काहीच नव्हते. फ्राफर्डसाहेब या वेळी मुमईस म्यु० कमिशनर असून एकदम आचारी पडून चिंतायतेच निघाले होते ! या बाबतीत सदर कारखाना सरकारच्या गळी उतरविण्याचा त्यांचा विचार होता; पण हा कावा साचलासे दिसत नाही.

तात्पर्य, गंगाधरपत यास फ्राफर्डसाहेबांमुळे १ हजार रुपयांची ही ठोकर लागली. सन १८७२ साली जूनच्या २८ व्या तारखेस गंगाधरपत यांनी आपले मृत्युपत्र लिहिले. त्यात हे एक हजार रुपये लोकांकडील येण्यांत दाखविले असून, रत्नागिरी येथील काका फडके यांच्या पाच पांचशे रुपयांच्या दोन पावत्या (रत्नागिरी सौ-मिल कंपनीच्या) यांचा हवाला त्यांत दिला आहे. पण तो हवाला अखेरपर्यंत लांबत राहिला असे घाटते !

गंगाधरपतांच्या मृत्युपत्रांत सुतळीतोड्यासह सर्व मिळकतीची याद किंमती लावून दिली आहे. तिजवरून कोंकणच्या स्थावर वतनी तक्षिमेशिवाय धरोत

वहिलोपार्जित अशी नगद मिळकत कार्हीन नव्ती अशें दिसून येतें. अखेर शिळक, लोकांकडील येण्यासह, सुमारे ८२९७ दाखविली आहे. ही मिळकत गंगाधरपंतांनीं सर्व स्वतःच्या कष्टाने मिळविली होती. तिच्यापैकी $\frac{1}{3}$ त्यांनीं आपला वाकटा बंधू गोविंद रामचंद्र टिळक यांचे सदर मृत्युपत्रानें देऊन $\frac{2}{3}$ हिस्सा म्हणजे अदमासे ५ हजार रुपये आपला मुलगा बळवंतराव टिळक यांचे दिले. गंगाधरपंत यांचा अत्यंत हिशेबी व चौखपणाचा वाणा आयुष्यभर त्यांच्या वर्तनांत दिसून आला, तोच सदर मृत्युपत्रांतहि दिसून येत आहे. त्यांत आपल्या समाधित्य वहिलांच्या पुण्यातिथीला, आपल्या आजीच्या उत्तरकार्याला व स्वतःच्या वर्षश्राद्धपर्यंतच्या उत्तरकार्याला काय खर्च करावा येथपर्यंत तपशील दिलेला आहे लो!

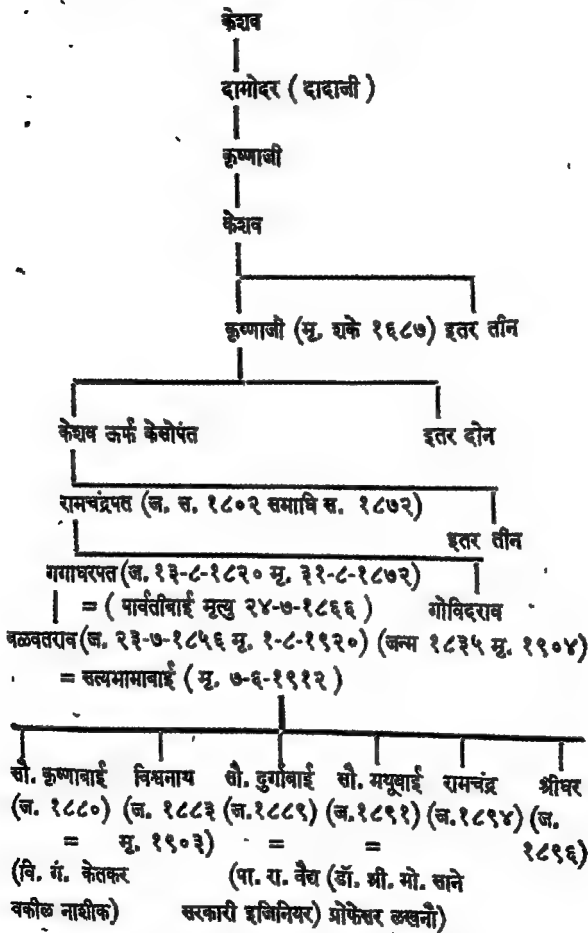
आपल्या पश्चात् सर्व मिळकत आपल्या वाकट्या वधूनें स्वाधीन ठेवून समाज्याची, आपल्या अज्ञान मुलाचा बी. ए. पर्यंत विद्याभ्यास करवावा, मुलगा सगान झाल्यावरहि कुलत्या पुतण्यांनीं शक्य तितके एकत्र राहावे, पुढे न जमल्यास कोंकणची सर्व मिळकत उभयपंतांनीं निम्मे निम्मे वांटून घ्यावी, आणि नगदी मिळकत घर दर्शयित्याप्रमाणे दोन हिस्से व एक हिस्सा याप्रमाणे वांटून घ्यावी असा सर्व सुलासा मृत्युपत्रांत स्पष्टपणे केला आहे. त्यांतिल एक वाक्य खालीलप्रमाणे आहे. “माझा मुलगा बाळ गंगाधर टिळक याची बी. ए. ची परीक्षा होईपर्यंत कार्ही मदत लागल्यास सदरी लिहिलेल्या रकमेतून करावी ” “कार्ही मदत लागल्यास ” या शब्दावरून आपला मुलगा हुजारा असल्यामुळे बहुधा स्कॉलरशिपा वगैरे मिळवून आपलें कॅलिज्जें शिक्षण विनखरी पदरांत पाडील असाच गंगाधरपंतांचा अदमास असल्याचे उघड होते.

वरील सर्व हकीकतीवरून गंगाधरपंत हे हिशेबी, करारी, निश्रयी, स्वच्छमनाचे, उद्योगी व कर्तव्यगार गृहस्थ होते असे दिसून येईल. त्यांची घरची गरिबी नसती, व हीचेंप्रमाणें त्यांना आपले इंग्रजी शिक्षण तडीस नेतां आलें असतें, तर ते बी. ए. होऊन शिक्षणखात्यांत हेडमास्तर किंवा प्रोफेसर व्हावयाचे. परंतु केवळ इंग्रजी शिक्षण नसल्यामुळे ते मागे पडले. अस्मिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापलीकडे त्यांना जातां आले नाही, आणि गरीबीमुळे झालोपयोगी, म्हणजे पुष्कळ विक्री होऊन ब्रह्मलम करून देणारी, पुस्तकें लिहून त्यांना आपली महत्वाकांक्षा भागवून घ्यावी लागली. तथापि ते बुद्धिवाद्, विद्यासपन्न, व तरतरीत असा त्यांचे संबंधाचा सर्वांच्या मनात ग्रह होता. स्वामिमानाबद्दलहि त्यांची स्वाति असे. कोल्हापुरी पुढे प्रसिद्धीस आलेले दिवाण माधवराव बर्वे हे पूर्ववर्त्यांत डेप्युटीएन्चुकेवनाल इन्स्पेक्टर होते तेव्हां गंगाधरपंत हे त्यांचे हाताखाली अस्मिस्टंट होते. दोघांचेहि स्वभाव तापट असल्यामुळे परस्परांचे बल नसे. यामुळे गंगाधरपंतांचें अस्मिस्टंट डेप्युटीची जागा मिळण्याचे कांसी कार्ही-दिवस

नुकसानही झाले. पण या बरिष्ठ-कनिष्ठांपैकी बरिष्ठ बरे हे लोकप्रिय नसून कनिष्ठ गंगाघरपत हे मात्र पुष्कळ लोकप्रिय असत. यावरून वागणूकीत खरा दोष असल्यास, निदान लोकमताप्रमाणे तरी, तो माधवराव वर्ज्याकडे असावा असे दिसते. कर्मधर्म-सयोगाने बरे व टिळक यांजमधील तेद पुढील पिढीपर्यंतही चालली. केसरी व मराठा पत्रांतून वर्ज्याविरुद्ध जे लेख कोल्हापूरप्रकरणी आले त्याचे कारण टिळकांनी आपल्या वडिलांचा सूत्र वर्ज्यावर, उगवला असें मात्र कोणी म्हणणार नाही; कारण बरे यास यथार्थ म्हणा अगर अयथार्थ म्हणा नांवें ठेवणारे लोक टिळकांप्रमाणे इतरही हजारों होते, व त्यांचे वैर स्वचित आनुवंशिक नव्हते. पण बरे व टिळक याज-मधील गैरसमज दोन पिढ्यापर्यंत चालावा यांत कार्यकारणबंध नसून कर्मधर्म-सयोगच खरा. अधिकाऱ्यांना अग्रिय पण लोकाना प्रिय होणे ही गोष्ट बळवतराव टिळकांनी आपल्या वडिलांपासून उचलली नसली तरी वडिलांच्या पश्चात् पुढे चालविली ही गोष्ट मात्र प्रसिद्ध आहे.

गंगाघरपंत रत्नागिरीहून वदळून पुण्यास आले त्यावेळी डॉ. भांडारकर हे रत्नागिरीस हायस्कुलांत मास्तर होते. गंगाघरपतांना अनेक ठिकाणी पान-सुपान्या बगैरे झाल्या त्या प्रसंगी गंगाघरपतांचे गुणवर्णन करण्याचे काम प्रायः डॉ. भांडारकरांनी केले, व ते मोठ्या हौसेने आणि सन्या मनाने केले. आपले वडील आणि रामकृष्णपंत भांडारकर यांच्यांतील जेहसबध बळवतराव टिळकांनी खासगी बाबतीत पुढे आमरण मनांत बाळगिला. कर्मधर्मसयोगाने उभयतांचे व्यासंग, चरित्रक्रम, ध्येये, सवयी बगैरे सर्व गोष्टी वेगवेगळ्या दिशांच्या ठरल्यामुळे, या मनांतील जेहसबधास प्रकट असे रूप आले नाही. सर्व जन्मभर वादातील प्रतिपक्षी हेंच त्याचे सार्वजनिक नाते लोकांच्या डोळ्या-पुढे अदळ राहिले. परंतु खासगी रीतीने उभयतांची गांठ पडल्यास उभयपक्षां पहिला उमाळा तरी पूर्वाजित जेहसबधाचाच येई. हा आपल्या जेह्याचा मुलगा अशीच भावना भांडारकर यांची असे, व हे आपल्या वडिलांचे जेही अशा आदरबुद्धीने व योग्य लीनतेनेच टिळक भांडारकरांशी बागत बबोळत. रत्नागिरीहून वदली झाल्यावेळी एका पानसुपारीचे प्रसंगी भांडारकरांनी गंगाघर-पत टिळकांसंबंधाने खालील उद्गार काढले होते. “गंगाघरपंताची विद्वत्ता, सद्यता, कल्पकता, निस्पृहता, व निरलस वागणूक हे गुण अर्वाचीनांनी किंसा वेण्यासारखे आहेत. आज आपल्या हातातला ठेवा, व्याकरणाचा साठा, मराठी भाषेचा समुच्चय, गुच्छिष्यमकीचे दुर्मिळ होत चाललेले भांडार आपण सोडीत आहोत असें मला वाटते.” गंगाघरपत पुण्यास पहिल्यापासूनच असते तर कदाचित ते कुण्यशास्त्री चिमळूणकरांसारखे नांवाळीकाला चढले असते. व तसें झालेंच असते तर कुण्यशास्त्री व विष्णुशास्त्री या पितापुत्रांच्या जोडीप्रमा-नेच गंगाघरशास्त्री व वाळशास्त्री ही पितापुत्राची जोडी लोकोत्तर ठरली असती!

भाग १ ला परिशिष्ट (१) टिळकांचा वंशवृक्ष

लोकमान्यांनी आपल्या हयातीत काही एका कारणाकरिता आपल्या घरा-
 ण्याचा वंशवृक्ष तयार केला होता. तो आणखी काही माहिती मिळवून त्यांचे
 चिरजीव श्रीधरपंत यांनी ता. १ मार्च १९२१ रोजी प्रसिद्ध केला. त्यावरून सुमारे

नऊ पिढ्यांच्या विस्ताराची माहिती उपलब्ध झाली आहे. तिजवरून असें दिसते की, या घराण्यातील एक पुरुष घोंडोपंत हा पानपतऱ्या लढाईवर गेला होता व तेथून परत येत असतां वाटेत निवर्तला. त्यानंतर त्यांचा पुतण्या केशव ऊर्फ केशोपत म्हणजे लोकमान्यांचा पणजा यांजपासून पुढें सुसंगत माहिती मिळते. या वंशवृक्षाच्या चार पांच मुख्य शाखा असून, प्रत्येक शाखेत नांवारुपास आलेला एकाद दुसरा मनुष्य तरी आढळतो. या वंशापैकी कोणी मुनसफ, कोणी इंजिनियर, कोणी कवि या नात्यानें प्रसिद्धीस आले. कुण्याजी गणेश टिळक हे सातान्यास सवजन् होते. गोपाळरावजी टिळक हे सिंधमध्ये व इतरत्र एक्सक्युटिव्ह इंजिनियरच्या हुद्यावर असून पेन्शन घेतल्यावर त्यांनीं बागलकोट येथे वास्तव्य केले. विनायक विठ्ठल टिळक हे हायकोर्टांत असिस्टंट रजिस्ट्रार व पुण्यास स्मॉलकाॅज कोर्ट जज होते. हल्लीं त्यांनीं कोल्हापुरास घर केलें आहे. नारायण वामन टिळक हे आधुनिक कवींपैकी एक प्रमुख कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. टिळक घराण्यांत धर्मनिष्ठेचा गुण अनेक व्यक्तींमध्ये दिसून आला, तसाच धर्मातराचा दोषहि या घराण्याचे वांटणीस आला आहे. कवी नारायण वामन व दुसरा एक विश्वनाथ मोरोबा या पुरुषांनीं परधर्माची दीक्षा घेतली होती. लोकमान्यांना या गोष्टीचे मनांतून मोठे वाईट वाटत असे. पण कोणच्याहि घराण्यातील सर्वच माणसे मनासारखीं कामे शक्य नाहीं हेहि ते पूर्णपणे जाणून होते. घराण्यांत जसा एखादा कुलदीपक निघतो तसा एखादा दिवटाहि निघावयाचा ! उपरिनिर्दिष्ट वंशवृक्षांत नमुद केलेल्याखेरीज, म्हणजे विसलगांव येथील घराण्याखेरीज, टिळक घराण्याच्या इतर कित्येक शाखा येथे ताळुक्यांतील वरसई व वावशी, पनवेल ताळुक्यांतील पळसे, व मालवण ताळुक्यांतील आचरें वगैरे गांवीं असून, दोन अडीचशें वर्षांपूर्वीच ज्या शाखांतील लोक विसलगांव सोडून बाहेर गेले व ज्यांनीं पुढें कारणपरत्वे आपलीं आडनांव बदललीं अशाहि शाखा विद्यमान असल्याचे समजतें.

भाग १ ला परिशिष्ट (२)

गंगाधरपंतांनीं क्राफर्ट साहेबांस पाठविलेलें पत्र.

मेहरबान क्राफर्टसाहेब ईस्कोयर बहादुर मुक्काम मुबई, यांसी गंगाधर रामचंद्र टिळक यांजकडून ऐसाजे:—माझे रत्नागिरी सांगील कंपनींत प्रथम एक हजार रुपये होते. परंतु पुढें त्या कंपनींत आणखी मागीदार जोडले. त्या समशी आमचा रिसर्व्हमंड वगैरे मॉडवळांत असल्यामुळें आपणच आमचे दोन हजार रुपये केले आहां. दरसाल दर बँकडा पंधरा टक्के सहज नफा पडेल असें मीं आपल्या मुखांतून एकदोन वेळ ऐकलें आहे. व दरसाल दर बँकडा दहा टक्केप्रमाणें आपण चार वर्षी मागील नफा दिलाहि आहे. त्याचरीतीने येत्या दिसावरांत चार वर्षें होतील. इतक्या मुदतीचे आठशें रुपये झाले. परंतु त्यापैकी एक पैसाहि-

मला मिळाला नाही. आणि आम्ही तर मुंबई, पुणे, अमदाबाद वगैरे प्रसिद्ध ठिकाणांतील मोठमोठ्या घनाढ्य सावकारांसारखे नवून रत्नागिरी जिल्ह्यांतील कंगाल गरीबे आहो. मरणोन्मुख भ्रम करून जे पैसे मिळविले ते आपल्या मांडीवर उचलून रत्नागिरी सामील कंपनीत आपल्या सांगण्यावरून ठेविले. त्याच्या अलीकडेील चार वर्षांच्या नफ्याबद्दल एक पैसाहि मिळाला नाही. व आम्हांत अनेक व्यवहारांनी पैसा मिळतो असे नसल्यामुळे या कंपनीतील नफ्यावर आमच्या मुला-बाळांची लगे वगैरे अवलंबून आहेत. माझे मुलांचे लग्न आज दोन वर्षेपर्यंत करावे असे मनांत आहे, परंतु सदरी लिहिलेल्या कंपनीतील नफ्याचे रुपये येतील त्यांनी हे कार्य करूं. कारण दुसऱ्याचे पैसे मागण्यापेक्षा आपल्या इच्छा मारणें हे मला अधिक चांगलें असे वाटतें. सबब इतके दिवस दम बरिला; परंतु आतां मुलगा मोठा झाला असून त्याचें लग्न करित नाही म्हणून लोकहंशतात ही सहन होत नाही, हें आपणांस विदित करण्याकरितां मी तारीख १८ सप्टेंबर सन १८७० रोजी आपणांस भेटलों. त्यावेळीं लग्नाच्या पूर्वी पत्र पाठवा म्हणजे तजवीज पाहूं असे आपण सांगितल्यावरून हें मुद्दाम पत्र पाठविलें आहे. आणि कोंकणांतील मुलगी पाहिली आहे. म्हणून फारच गरीबीप्रमाणें कार्य केले तरी तोल्याचे वगैरे दारिद्र्ये आणि कापड, अन्नखर्च, मजुरी वगैरे मिळून निदान एक हजार रुपये तरी पाहिजेत. सबब त्या फिरकीत असून आपल्या सांगण्याप्रमाणें हें पत्र पाठविलें आहे. तरी येत्या दिपवाळीच्या आंत मला पुणें कलेक्टर तिनो-रातून निदान आठशें रुपये मिळण्यासारखी मनीआर्डर पाठवून घावी, आणि संदरह रुपये माझ्या नांवें लिहावे. एकंदर कंपनीचा हिशेब होऊन रुपये मिळतील तेव्हां हे रुपये वजा करून बाकी मला घावे. कार्याचें काम आहे व पत्र पाठविण्याविशीं आपण मला बचन दिलें आहे म्हणून मरंवरानें लिहिलें आहे. पैसा हातीं आल्याशिवाय लग्नाची तयारी व ठराव करतां येत नाही. आणि लग्नाचे मुहूर्त नजीक आले. तरी हें पत्र पावतांच निदान ८०० रुपये पाठविण्याची मेहरबानी झाली पाहिजे. जादा काय लिहूं हे अजें दास्त. (सही) आपला सेवक, तारीख ९ ऑक्टोबर सन १८७०, मुक्काम मुपें. गंगाधर रामचंद्र टिळक

बालपण व विद्याभ्यास

टिळकांचा जन्म सन १८५६ च्या जुलई महिन्याच्या तेविसाव्या तारखेस रत्नागिरी येथे सदाबा गोरे यांचे घरी झाला. हा दिवस हिंदू पंचांगा-प्रमाणे शके १७७८ ची आपाढ कृष्ण षष्ठी सोमवार हा होय. नक्की जन्मवेळ सूर्योदयानंतर सुमारे दोन घटका होती. लग्नकुडलीवरून पाहता, ज्योतिषांच्याहि मताप्रमाणे, यावेळीं म्हणण्यासारखा अलौकिक योग असा कोणताच नव्हता. एक दोन योगांशिवाय बाकी सर्व कुडली सामान्य प्रतीची असून कोणाहि ज्योतिष्याचे मन गुतविण्यासारखी नाही असे म्हणतात. टिळकाचे जन्मलग्न कर्क असून, रवि स्वर्गर्हा, आणि नवमस्थानी चंद्र व शुक्र यांची युति, हेच काय ते दोन भाग्य-दर्शक योगे या कुडलीत आहेत.

टिळकांच्या कुडलीवरून जितकी भविष्ये वर्तविलीं गेलीं, त्याहून दुसऱ्या कोणत्याहि कुडलीवरून आठवर अधिक भविष्ये वर्तविलीं गेलीं नसतील ! पण त्याबरोबर हेहि सांगितले पाहिजे कीं, यांतील जितकीं भविष्ये जुकलीं तितकीं दुसऱ्या कोणत्याहि कुडलीवरील भविष्ये जुकलीं नसतील. टिळकांचे बडील पुन्या विचारसरणीचे, फलज्योतिषावर विश्वास ठेवणारे, असे होते. त्यांनीं योग्य समयी जन्मदिपण स्वहस्ते करून ठेवून आपल्या विरजिवाची कुंडली शालग्रुद्धरीतीनें वर्तवून घेतली होती. तिजवरून टिळकाना द्विमार्यायोग आहे, असें भविष्य ठरले होते ! पण टिळकांचें एकपत्नीव्रत सिद्धीस गेल्याचे प्रसिद्धच आहे.

टिळक उदयाला येऊन त्याची कीर्ति होईपर्यंत त्याच्या कुंडलींतील ग्रहांना कोणी फारसे चाळविलें नाहीं व त्रास दिला नाहीं; पण पुढे पुढें त्या ग्रहांना विभ्रान्ति म्हणून कशी ती मिळेना. उलट त्याच्या ग्रहांनींहि आपणास त्रास देणाऱ्या, उलट पालयें करणाऱ्या, व आपल्या दशान दशा काढणाऱ्या ज्योतिष्यां-वर जणू काय सूड घेण्याचा निश्चय केला असावा ! हा सूड म्हणजे अर्थात् त्यांचीं माकिते खोटीं पाडणें हा होय. टिळकांचे चरित्रातील अनेक गोष्टी लोकोत्तर व प्रसिद्ध असल्यानें गतकालचीं भविष्ये मात्र विनचूक ठरत, व तीं वर्त-विण्याकरितां फलज्योतिषाचे नियमहि स्वतःची ओढावाण वाटेल तितकी करू देऊन पडलेल्या गोष्टींशीं योगबल विनचूक मिळतें करून देत. पण भविष्यकाळच्या माकितांविषयी हे वस्ताद ग्रह आपला असा कार्हीतरी हातचा म्हणून राखून ठेवीत. सुदैवानें स्वतः टिळकांचा फलज्योतिषावर फारसा विश्वास नव्हता. भविष्य-कथनाच्या गोष्टी ते सर्वस्वीं रिकाय्या करमणुकीच्या साधनापैकींच एक असे मानीत;

विदान आपल्या उद्योगशीलतेला आणि निश्चयी स्वभावाला भविष्यकथनाच्या चाळ्याचा यत्किंचितहि तपसर्ग लागू देत नसत म्हणून गोष्ट बरी. नाहीं तर भलतेंच व्हावेयाचें. ज्योतिषग्रहांविषयीं त्यांची आस्तित्व बुद्धि असली तरी, ग्रहांना अहांचें काम करावें व आपण आपलें काम करावें, म्हणजे "Live and let live" या धोरणानेंच ते चालत असत.

बळवंतरावांच्या जन्मापूर्वी त्यांच्या मातोश्रींस तीन मुली झाल्या होत्या. त्यांच्या जन्माच्या वेळीं सर्वांत थोरली मुलगी (म्हणजे त्यांचे माचे केसरीचे म्हाजेकर बाडोपंत विद्वांस यांची आई काशीतार्ई) हेंचें लग्नहि झालें होतें. पुत्रलाभानें टिळकांच्या आईनें घुर्योपासना अनेक वर्षे कडक केली, व तिचें फल म्हणून हा मुलगा आपणांस झाला अशी या बाईची भावना असे. घुर्योपासनेनें त्यांना बरीच कुशता आली होती. त्यांची प्रकृति मूळचीच सुदृढ नव्हती; तथापि संकल्पाप्रमाणें प्रत सफल झाल्यानें बाईना आपल्या अंगावर सुडमर मांस बाढलेलें वाटल्यास नवल नाहीं.

टिळकांचें नांव बळवंत असें लोकव्यवहारांत चालू झालें तरी त्यांचें मूळचें नांव 'केशव' असें ठेविलेले होतें. अर्थात् केशव हें मुलाच्या पणजाचें व कुलस्वामीचें नांव म्हणून ठेविलें होतें. परंतु 'चालू' म्हणून जें टोपणनांव लहानपणापासून घरच्या व्यवहारांत चालू झालें तेंच पुढें कायम टिकलें.

ज्योतिष्यांप्रमाणें टिळकांच्या माविक चाहत्या लोकांना, त्यांच्या पुढील चरित्रावरून, त्यांचें बालपणहि अलौकिक अद्या कीर्तीत गेलें असें प्रतिपादन सहजच साकडतें. पण बुद्धिमत्ता व हटवादीपणा या दोन गुणावगुणांच्या कीर्तीशिवाय त्यांच्या बालचरित्रांत कांहीं विशेष घडलें असें वाटत नाहीं. संस्कृताचें अध्ययन बडिलार्जित व मुलाची स्मरणशक्ति चांगली, यामुळे टिळकांना अगदीं लहानपणापासूनच संस्कृत श्लोक वगैरे शिकविण्यांत येऊं लागले. 'एक श्लोक पाठ करण्याला एक पै' याप्रमाणें मिळविलेल्या त्यांच्या स्वकष्टार्जित मिळकतीची रक्कम कदाचित् एखाद-दुसऱ्या रूपापर्यंतहि गेली असावी. त्यांना बरीं अगर बाहेर स्नाय्याची खोदनासे. यामुळे झालें एक वेळ वेंगा स्नाय्याचा खोटा आरोप शिक्षकानें त्यांच्यावर घालला, तो त्यांना सहन न होऊन त्यांनीं घरचा रस्ता सुधारला व शिक्षकाच्या अंगरेजीचा निषेध केला अशी गोष्ट सांगतात. १८६१ सालच्या दसऱ्याचे सुहृतांवर टिळकांना झालें बालप्यांत आलें. त्यांचे पहिले गुरु मिर्जाजी कृष्ण पटवर्धन या नांवाचे होते. या गुरुजींच्या घराण्याचा व टिळकांचा ज्ञानानुबंध पुढील पिढीपर्यंतहि टिकला. घरचा एकटा मुलगा, व स्वतःचाप दुपार आणि मेहनती शिक्षक, यामुळे बालपणापासून टिळकांच्या अभ्यासाची तयारी विशेष असे यांत आश्चर्य नाहीं.

मुल होण्यापूर्वीच टिळकांचें पूर्णांक-अपूर्णांकांपर्यंत शक्ति, रूपावली, समासचक्र, निम्ना, अमरकां आणि ब्रह्मकांका बहुतेक भाग पाठ झाला होता. १८६४

सालीं टिळकांची मुंज झाली. त्यावेळीं या मुलाचें आधींच झालेले अध्ययन पाहून उपध्याय्य व वैदिक गुरुजी यांना नवल वाटले. पुढें दोन वर्षांनीं गंगाधरपंत असिस्टंट डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर होऊन पुण्यास आले (१८६६). पुणें हें अर्थात् विद्येचे माहेरघर ! जी सोय टिळकांच्या वडिलांना मिळाली नाही, व मिळाली तेव्हां प्रथम अर्धवट टाकून द्यावी लागली, ती स्वतः बळवतरावांना या बदलीमुळे आपोआप घरी चालत आली. तसें न घडतें तरी गंगाधरपंत आपल्या मुलास हायस्कूलच्या विद्याभ्यासाकरितां निदान रत्नागिरीस तरी ठेवते; व विद्यार्थी तयार करण्याच्या दृष्टीनें रत्नागिरी हायस्कूलाचा लौकिक काहीं वाईट नव्हता. पण पुण्यांत शिक्षणाचा प्रारंभ, घरीं होतेंच आस्थापूर्वक शिकविणारा बाप, व पुस्तकें वगैरे उपकरणे हवीं तीं मिळण्याइतकी संपत्तीची स्थिति, यामुळे सर्वच दृष्टींनीं दुष्घात साखर पडल्यासारखें झालें. हा अनुकूल योग मात्र फार दिवस अबाधित टिकला नाही; कारण टिळकांचे वडील १८७२ सालीं वारले. परंतु लहानपणींच त्यांच्या शिक्षणाची भूमिका बळकट झाली होती, व गंगाधरपतांनीं शाळेव्यतिरिक्त मुलाला जे काहीं त्यांना शिकवितां येण्यासारखें होतें ते शिकविलें होतें. बहुतेक सर्व अंकगणित, समीकरणापर्यंत बीजगणित, युक्लिडचीं दोन बुके इतकी टिळकांची तयारी इंग्रजी शाळेत जाण्याच्या वेळींच होती. संस्कृतांत तर ते दहाव्याच वर्षी इतके तयार झाले होते कीं, सामान्य श्लोक आपला आपण लावीत.

इंग्रजी शाळेतील प्रवेशाच्या सुमारास टिळकांची आई त्यांच्या दहावे वर्षीच वारली, व त्यांच्या सगोपनाचें काम त्यांच्या चुलतीकडे आलें. टिळकाचा चुलता गोविंदराव हा लहानपणीं वरेंच दिवस कोकणांत होता. त्यांची विद्या सितपतच प्रथम झाली होती. तथापि ते मराठी मास्तरांइतकें सामान्यतः शिकलेले असून कोकणांतील घरचा व्यवहार पाहण्याचे काम त्याचेकडेच असे. गोविंदरावांनीं काहीं वर्षे सांवतवाडीस शाळा मास्तराचें काम केले. पुढें पुण्यास मराठी शाळा मास्तराची नोकरी केली. गोविंदराव गंगाधरपतापेक्षां १५ वर्षांनीं लहान तरी बळवतरावांपेक्षां सुमारे २० वर्षांनीं वडील असल्यामुळे गंगाधरपंत फिरतीवर असतां बळवतरावांचें घरचें सर्व करणे सवरणे त्यांकडेच असे. १८७२ सालीं म्हणजे टिळकांच्या १६ व्या वर्षीं गंगाधरपंत वारल्यामुळे अर्थात्च बळवतरावांची सर्व व्यवस्था काकाच पहात. पण या सुमारास टिळकांचा हायस्कूलचा अभ्यास संपून ते गांवाबाहेर कॉलेजांत रहाण्यास गेले, कांही दिवस मुंबईस होते, व पुढें व एल् एल् बी. होताच मास्तर झाले. यामुळे बळवतरावांची व्यवस्था अशी पाहाण्याचे काम काकांना फारसें उरलेंच नव्हते. न्यू स्कूलांत शिरल्यानंतर काहीं दिवसांनीं चुलते पुतणे विमक्त राहूं लागले. गंगाधरपतांच्या मृत्युपत्ताने उभयतांच्या पैशाअडक्याचा व्यवहार आधींच वेगळा करून ठेवलेला होता; तरी काहीं दिवसपर्यंत टिळकांचे कोका-त्यांचे घरची ने आण करीत व सर्व वेच वगैरे लिहीत. एकदरीनें टिळ-

कांना प्रौढदशेत वडील असे मनुष्य येवढेंच होतें; व काकांचेंहि पुतण्यावर मुलासारखें प्रेम असे. टिळक कर्ते झाल्यामुळे, व काकांचें शिक्षण अल्प असल्यामुळे, जुलत्यानें सहाय्यसल्लत सांगावी व पुतण्यानें ऐकावी असा प्रकार फारसा उरलाच नव्हता. तथापि बळवंतरावांचे लोकांनीं गायलेले धन्यवाद ऐकून खऱ्या मनानें व अभिमानानें 'बळवंतराव आहेतच तसे' असे म्हणणारा, व १८९७ सालीं त्यांना शिक्षा शाली तेव्हां त्यांच्याकरतां प्रत्यक्ष दळदळ रडणारा एवढाच प्रौढ नातेवाईक त्यांना लाभला असे म्हणण्यास हरकत नाही. बळवंतरावांनीं जुलत्याचा परामर्श अखेरपर्यंत सर्व प्रकारे घेतला, त्याचे कांहीं एक कमी पडूं दिले नाही, व वेगळेपण होते तरी माणू दिले नाही. काकांची मिळकत थोडी. त्यांचे दोघेहि चिरंजीव अप्रबुद्ध निघाले. हे लक्षांत आणून, वडिलांनीं मृत्युपत्रांनं ठेविलेल्या मिळकतीचा आपला वाटा त्यांनीं होऊन काकांनाच दिला असे मनानें मानून तिच्या व्याजाचा उपयोग त्यांनीं प्रायः जुलत्याच्या संसाराकडेच केला.

टिळकांचे काका किती पद्धतशीर हिशोब ठेवीत याचा एक मासला म्हणून त्यांच्या एका रोजकीर्दीचा मथळा खाली देत आहें:-

श्री लक्ष्मीकेशव प्रसन्न

“ खर्चबंद खासगत रा. वाळ गंगाघर टिळक खोत मौजे चिखलगांव तर्फे जालगांव ता. दापोली जि. रत्नागिरी हल्लीं मु. पुणे संवत् १९३४ शके १७९९-१८०० ईश्वर व बहुधान्य नाम संवत्सरे कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा व आश्वीन वा। अमावास्या ता. ६ नवंबर सन १८७७ ते ता. ४ डिसेंबर १८७८. ”

या खाली पैन्पैचा तपशीलवार जमाखर्च दिला आहे. कोणी संशोधक भेटल्यास त्याला ह्या वखांतून तेव्हांच्या बाजार-निरखांची बोधप्रद माहिती मिळेल. सहप्रपंच अर्थात् गरीबीचा. घरमादें दरमहा दीड रुपया देत, घरीं बायकांना लुगाडी तीन सव्वातीन रुपयांची व 'खुर्चा'ना उपरणीं दीड रुपयापर्यंत असत. दोन छत्र्यांची मिळून किंमत एक रुपया दहा आणे पडली आहे. त्यावरून टिळकांना वापरलेल्या छत्र्याहि बहुधा मेणकापडी असतील. दुचास महिना चार रुपये घुरत. तांदूळ १२-१२। रुपये पळ्याचे मिळत व चालत. गहू ९ रु. पड्डा मिळत. या वेळच्या महिन्याचा सामान्यतः आढावा ४० रुपयांवर दिसत नाही. सन १८७५ च्या जून शुलैच्या हिशेबांत टिळकांना डेक्कन कॉलेजांत मिळणाऱ्या दहा रुपयांच्या स्कॉलरशिपचा उल्लेख आहे.

टिळकांचे वडील गंगाघरपंत हे बळवंतरावजींना दहा वर्षांचे घेऊन पुण्यास आले तेव्हां प्रथम, तुळशीबागेजवळील कॉन्व्हेंटर दातार यांच्या वाड्यांत त्यांनीं विन्हाड केलें. नंतर ते सोहनी यांचे वाड्यांत व तेथून भटांचे वाड्यांत राहावयास गेले. गंगाघरपंत हे याच वाड्यांत निवर्तले. पुढें १८८१ सालीं म्हणजे, न्यू इंग्लिश स्कूल हें मोरोबादादा फडणवीसांच्या वाड्यांतून गेले यांचे

वाडपांत गेल्यावर, टिळकांचें थिन्हाड ताचे याचे वाडपांत गेले. ते तेथें १८८५-८६ सालपर्यंत होते. नंतर ते फिरून, नारायण पेठेंत हल्लीं जठार यांचा वाडा आहे त्या जागीं माडे याचा वाडा होता, तेथें नेण्यांत आले, व या ठिकाणीं १८९१-९२ पर्यंत राहिल्यावर तेथून टिळक हे सदाशिव पेठेंतील श्रीमंत विंचूरकर यांचे वाडपांतील धाकट्या घरांत राहण्यास गेले. ते सन १९०४ पर्यंत तेथेंच होते व त्यानंतर ते नारायण पेठेंतील हल्लींच्या वाड्यांत म्हणजे श्रीमंत गायकवाड सरकारकराहून खरेदी केलेल्या वाड्यांत राहावयास आले.

टिळकांचें इंग्रजी शिक्षण पुण्यातील ' सिटीस्कूलांत ' झाले. तेथे त्यांनीं दोन वर्षांत तीन इयत्ता पुण्या केल्या. शाळेंतील शिक्षकांचें व त्यांचे फारसे वनत नसे. विद्यार्थी बुद्धिवान् व हट्टी असला म्हणजे असा बेवनाव सहजच होतो. या सय-घांन कृ. आ. गुरुजी लिहितात, "त्यानें (शिक्षकांनं) गाणित सांगितलें म्हणजे यांनं (बळवंतरावांनं) ते तोंडाने करावे. त्याने पाटीवर म्हटल्यास ' पाटी कगाला पाहिजे ! ' म्हणून याचा प्रश्न आहेच. त्यानें स्मरणवही आणावयास सांगितली तरी ती कद्याला हवी ! हा याचा प्रश्न. त्यानें फळ्यावर उदाहरण करावयास सांगितलें म्हणजे खड्डने हात कोण खराब करतो ! म्हणून तोंडानेच सांगण्यास प्रारंभ करावा. असे कांहीं ना कांहीं प्रत्येक वेळेस याचें तेंदें असावयाचेंच. एकदां शुद्ध लिहिणे सांगत असता "सत" हा शब्द तीन चार वेळेस आला. तो या विद्यार्थ्यानें एकसारखा न लिहितां एक ठिकाणी ' सत ' दुसरीकडे ' सन्त ' तिसरे जागीं ' सन्त ' असे लिहून ठेविलें. शिक्षकांनं पहिला शब्द कायम करून बाकीच्या चुका भरल्या. त्यावरून तया वाडला तो इतका कीं, अखेर तो हेडमास्तर-पर्यंत जाऊन जेव्हां व्यवस्था लागली, व ती आपल्या मनाप्रमाणें लागली, तेव्हा स्वारी स्वस्थ झाली ! बरिष्ठांवरोबर तटे करण्यामुळे याचें नांव हुषार पण तटेश्वर, बुद्धिमान् पण हट्टी अशा सदरांत गेलें. "

१८६९ सालीं टिळक पुणें हायस्कूलांत पांचव्या इयत्तेंत बसले. या मुमारास गगाधरपंतांची पुण्याहून ठाण्यास बदली झाली. त्या वेळेचे पुण्याचे डेप्युटी इन्स्पेक्टर सिताराम विश्वनाथ पटवर्धन याचें व गगाधरपंतांचे वनत नसे, म्हणून त्यांनीं आपली बदली करून घेतली होती. हायस्कूलवर त्या वेळीं जेकच साहेब हेडमास्तर होते. त्यांचे अमदानींत शिस्त हा गुण बुद्धिमत्तेपेक्षा अधिक मानला जात असे. कोणा एका पुस्तकावरून टिळकांचें व संस्कृत शास्त्रांचे मांडण झालें. त्यांत साहेबांनीं शास्त्रीबोवांचा पक्ष घरल्यामुळे टिळकांनीं सरकारी हायस्कूल सोडलें, व त्यावेळीं प्रसिद्ध असलेल्या बाबा गोखल्यांच्या शाळेंत ते जाऊ लागले; पण जेकच साहेब जाऊन कुठे हे हायस्कूलचे हेडमास्तर झाल्यावर ते फिरून हायस्कूलांत परत आले.

टिळक हे अभ्यासाच्या कामांत स्वच्छंदी म्हणण्यापेक्षा स्वतंत्र बुद्धीचे होते

असें म्हणतां येईल. मात्र घुढील आयुष्यक्रमांत At the top of the Ladder (सर्वोच्या वर ताण) हे शब्द म्हणीदाखल जणू काय डोळ्यापुढे ठेवून जशी त्यांची वागणूक होत असे, तशी कदाचित् शाळेच्या अभ्यासक्रमांत नसावीसें वाटतें. वर्गांतील मुलांत पहिला नंबर नेहमी हटकून मिळविणे ही महत्त्वाकांक्षा त्यांनीं बाळगिली नसेल किंवा साधलीहि नसेल. कोणी सांगावे ? परंतु सर्व मुलांपेक्षां कांहीं वैशिष्ट्य, अथवा इतरांना न सुचेल ते सुचण्याची पावता, इतर लोकांना सहसा साधणार नाही अशा रीतीने काम करण्याची हातोटी, आपणांत आहे, हे त्यांनीं इतरांच्या निदर्शनास निःसंशय आणून दिले होते. वर सांगितल्याप्रमाणे 'संत' हा शब्द त्यांनीं आपल्या शिक्षकांस अकल्पित रीतीनें तीन प्रकारचा लिहून दाखविला, यावरून हेंच अनुमान सिद्ध होते. इतर चालचलाळ विषयात त्यांच्याहून अधिक मार्क मिळविणारी मुले वर्गांत असतील. परंतु, सद्यास वैय्याकरणी कोट्या, किंवा जुन्या सुभाषित पद्धतीनें रचलेले संस्कृत श्लोक ह्यांच्या बाबतींत त्यांनीं इतरांस पुढें जाऊ दिले नाही. गुरुजी यांनीं आपल्या पुस्तकांत दिलेले टिळककृत संस्कृत श्लोक जो कोणी वाचील त्यास बरील म्हणणे मान्य होईल. परीक्षेकरितां उदाहरणे घातलीं असतां, वाकीचीं सर्व सोडून सर्वांत अवघड असेल तेच सोडवावयाचे, व हा मुलगा सोपी उदाहरणें तर हटकून सोडवीलच, याविषयी शंका नाही, अशा प्रकारचें अनुमान परीक्षकांच्या अकलेवर सोपवावयाचें, हीच गोष्ट त्यांनीं प्रायः अंगिकारिली.

टिळक इंग्रजी शाळेंत असतांच सन १८७१ च्या वैशाखांत त्यांचें लग्न झाले. त्यांची बायको कोंकणांतलीच असून, लग्नहि कोंकणांतच चिखलगांवीं झाले. टिळकांच्या कुटुंबाचें माहेरचें नांव तापीवाई असे असून, सासरचे सत्यभामा असे ठेविले होते. या मुलीचें घराणे म्हणजे लाडघर (ता. दापोली) येथील बाळ ह्यांचे घराणे. हे कोंकणच्या रीतीप्रमाणें विशेष श्रीमंत नसलें तरी पाहुणचार व आदरातिथ्य यांविषयी प्रख्यात होते. या घराण्यांत दानधर्मीह बराच चाले. गुरुजी यांनीं या बाळांची एक गोष्ट दिली आहे ती विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. कोंकणांत चोरट्यांच्या तपद्रवायुळें (?) दागदागिने निरनिराळ्या ठिकाणीं घान्यातून रात्रीच्या वेळीं खुपसून ठेंबतात, व दिवसा खुणेने बाहेर काढतात. बाळांच्या घरी एकदां असें झालें कीं, दारावर मिकारी आळ असता, घरच्या कोणा माणसानें ओंजळमर तांदूळ घालवयास आणले, त्यांत सोन्याचा दागिना आला. तथापि भिक्षेकरितां बाढण्याला आणलेल्या तांदुळांत जें काय निघालें ते घर्मायेच असें समजून, तांदुळांबरोबर दागिनाहि भिक्षेकऱ्याच्या पदरांत टाकावयास बाळांनीं सांगितलें ! अहो; नवरा-मुलगा बळवंतराव व नवरी मुलगी तापीवाई उभयतांहि मातृविरहित असल्यामुळे उभयपक्षां तो थोडासा कमीपणाच होता. टिळकांना लक्षांत कोणी रुचविल्याचें 'पुणविल्याचें' सांगत नाहीत. पण

स्वतः बळवतराव हे आषाढपाटीच्या वेडगळ वस्तूपेवर्षी तितक्या किमतीचीं उपयुक्त पुस्तकेच मला द्या, असा आग्रह करून बसल्याचें मात चरित्रकार लिहितो..

टिळकांच्या लग्नाच्या आधीच त्यांचे आज्ञे काशीस निवर्तले होते; व लग्नानंतर थोड्याच दिवसांत म्हणजे १८७२ च्या ऑगस्टच्या एकतीस तारखेस गगाधरपताहि निवर्तले. पण टिळकांचा अभ्यास अर्थात् चालूच होता. त्यावर चुलत्याची देखरेख होती म्हणण्यापेक्षा स्वतः बळवतराव जेवढा अभ्यास मनानें करीत तेवढाच होई, हे म्हणणे अधिक सरें. तथापि या सालच्या डिसेंबर महिन्यात बळवतराव मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेस बसले व पासहि झाले. परीक्षेतील गणित विषयाचा कागद लिहितांना फक्त अवघड उदाहरणें तेवढी सोडविण्याचें वर दर्शविलेलें धोरणच त्यांनीं पत्करिलें; व बाकीचीं उदाहरणें न सोडविता थोड्याच वेळांत पास होण्याइतक्या मार्कांची तयारी करून ते उठून गेले. असो; पुढें कॉलेजच्या शिक्षणाची तरतूद होतीच. टिळकांना एखादी स्कॉलरशिप न मिळाली तरी घरजर्चानें कॉलेजांत जाऊन शिकण्याइतके बरेचें पैसे होते; व कॉलेजहि पुण्याजवळच होते. १८७३ सालीं टिळकांनीं डेक्कनकॉलेजांत प्रवेश केला. टिळकांचा जो क्रम हायस्कुलांत तोच कॉलेजांतहि दिसून आला. स्वतःच मनाने वाटेकें व वाटेक तेवढेंच वाचावयाचें, पण फक्त परीक्षापास होणे हें एक काम आहे व तें टाळतां येत नाहीं, हें लक्षांत ठेऊन नेमलेल्या पुस्तकाचाहि अभ्यास करावयाचा. एकपक्षां कित्येक प्रसिद्ध अभ्यासी चौथ्या विद्यार्थ्याप्रमाणे त्यांनीं रात्रीचा दिवस केला नाहीं, टिपण वहा लिहून भरल्या नाहींत व बोकल्या नाहींत, किंवा बेंडीस दोरी बांधून रातभर दिवा जाळला नाहीं. तथापि, दुसरे पक्षां विष्णुशास्त्राप्रमाणें नेमलेल्या विषयांकडे त्यांनीं सर्वस्वी दुर्लक्षहि केले नाहीं. एक-दरीनं थोडे पण निवडक वाचावयाचे व तेंहि थोडक्या वेळांत, सग तेवढ्या वेळांत कोणी कानाशीं डका बाजविला तरी तिफडे लक्ष वाचवाचे नाहीं, व बाकीचा वेळ हसण्या-खेळण्यांत, विशेषतः बरोबरीच्या मंडळीशीं अनेक विषयावर वादविवाद करण्यांत घालवावयाचा असा त्यांचा परिपाठ असे. पहिलें वर्ष तर त्यांनीं 'देवाळादेण्या' करितां म्हणूनच मुद्दाम काढून ठेवले होते; मात्र त्यांत विशेष हेतु होता तो हा कीं, आपली शरीरप्रकृति बार्डट आहे ती हटकून सुधारवा-याची. या हेतूने त्यांनीं अभ्यासाला दुसरेहि नव्हे पण तिसरें स्थान नित्यक्रमांत दिलें होतें. सकाळचा बहुतेक वेळ ते सालीमसनांयांत मेहनत करण्यांत अगर नदीवर पोहण्यांत घालवीत, सध्याकाळचा वेळ प्रायः खेळण्यांत व हिंडण्या-फिरण्यांत जाई; व रात्रीचा वेळ गप्पागोष्टी यष्टामस्फुरी करण्यांत जाई. मिळून कॉलेजच्या ठराविक तासांपेक्षां जो काय थोडा वेळ अभ्यासाच्या वाटणीस येईल तेवढाच; व त्यातूनहि ठराविक तासांतील सर्व वेळ वर्गांत जात असे असेहि नाहीं.

हजेरी लागली कीं ह्यांची सुट्टी झाली. मग एखाद्या वेळीं प्रोफेसरचें व्याख्यान विशेष महत्त्वाचें असलें तरच हे तासाला बसावयाचे. एक-दोन वेळां हजेरी देतांच टिळकाबाहेर उठून गेल्याचें पाहून प्रिन्सिपॉल यांनीं असें कां म्हणून विचारलें असतां “ वेदा मला परीक्षेस बसावयाचें नाहीं, नांवापुरती ठरूं मरीत आहे ” असा सरळ जबाब त्यांनीं दिला; व पूर्वसंकेताप्रमाणें ते एफ्. ए. च्या परीक्षेस पहिले वर्षीं नापासहि झाले. पण त्यांची तालीमबान्नीची परीक्षा मात्र पास झाली.

टिळक कॉलेजांत विद्यार्थि असतां जिनसीवाले हे एक वर्ष ‘फेलो’ होते. पुढें जशीं त्यांचीं सार्वजनिक व्याख्यानें तशींच कॉलेजांतीलहि होत. विद्वत्ता मोठी, वाचन दादगें, पण परीक्षकांची दृष्टि एकीकडे तर ह्यांची भलतोचकडे. इतकेंहि होऊन विद्यार्थ्याला एकाचा विषयावरील मोजकी उपयुक्त माहिती मिळेल असेंहि नाहीं. जिनसीवाल्यांचें व्याख्यान म्हणजे तो एक संग्रहच असे. त्यांत काय वेईल असें विचारण्यापेक्षां काय वेणार नाहीं असेंच विचारावें ! इतकें असून आपण सांगितलेल्या माहितीचीं टिपणें विद्यार्थ्यांनीं वर्गांत घेतलींच पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह असे. यामुळें मोळसट मुळांना आपल्या बळा मरलेल्या पाहून आनंद होई, पण मार्मिक विद्यार्थि कंटाळून जात. या बाबतींत जिनसीवाले व टिळक यांचा संटा झाला. पण प्रसंगोपाच एका निराळ्या रीतीनें त्यांनीं जिनसीवाल्यांची खोत्री करून दिली कीं, हा विद्यार्थि सामान्य नाहीं. असें सांगतात कीं, एके वेळीं प्रो. जिनसीवाले ह्यांनीं विद्यार्थ्यांना संस्कृत कविता करण्णाकरितां ‘मातुविलाप’ हा विषय दिला होता. तेव्हां कविता करणारांत महादेव शिबराम आपटे ह्यांच्या-सारखे संस्कृतज्ञ प्रतिस्पर्धी असतां, जिनसीवाल्यांनीं टिळकांच्याच कविता सर्वांत पसंत ठरविल्या. त्यांनीं शेन्यांत लिहिलें कीं, ‘कविता फार उत्तम. कांहीं कल्पना जुन्याच आहेत तथापि त्या या विषयाला चांगल्या जुळवून घेतलेल्या दिसतात. संस्कृत कविता रचण्याची तुमची हातोटी चांगली आहे व हा व्यासंग तुम्ही असाच चाकू ठेवाव अशी आशा आहे.’ टिळकांनीं हायस्कुलांत केलेल्या कवितां व कॉलेजांतील कांहीं कविता पुढें परिशिष्टांत दिल्या आहेत. पण कविता करणें या विषयाची टिळकांना स्वभावतःच गोडी नसल्यामुळें त्यांनीं कॉलेजांतच या विषयाची कायमची रजा घेतली; व पुढेहि काव्य या विषयाला ते एकंदरीनें मनानें कमीच मार्क देत. गायनशास्त्राचा किंवा कलेचा त्यांना जसा तिटकारा होता तसाच काव्य विषयाचा. ‘तिटकारा’ हा शब्द अधिक कठोर असला तरी, या दोन्ही विषयांची त्यांना मनापासून गोडी नव्हती याविषयीं मात्र शंका नाहीं. टिळकांना कागदाळा टांक किंवा पेन्सिल लावण्याचा मनाप्राप्तून कंटाळा होता. यामुळें, त्यांनीं जिनसीवाल्यांच्या व्याख्यानांच्याच काय पण इतर प्रोफे-सरांच्याहि व्याख्यानांचीं लेखीं टिपणें अशीं फारशीं घेतलीं नाहींत. पण कोमतीहि गोष्ट एकदां मनावर घेतली म्हणजे ती पुरी करावयाची, या त्यांच्या स्वभावा-

प्रमाणे मेरी व. इलिझाबेथ ह्यांच्या कारकीर्दीवर नमुनेदार टिपणें तयार करण्याचें त्यांनीं एकदां मनावर घेतांच, त्या विषयावरील दहा बारा पुस्तकें वाचून टिपणें इतकीं समर्पक तयार केलीं कीं, इतर विद्यार्थ्यांनींहि त्यांच्या प्रती करून घेतल्या. तसेंच, एकदां व्याकरणविषयाची चर्चा निघाली असतां टिळकांनीं अनेक व्याकरणांतील नियमांची निवड करून एक नवा प्रवचन बनविला, व तोहि पुष्कळ लोकांना पसंत पडला असे म्हणतात.

तात्पर्य, अभ्यास करावयाचा तो थोडा व निवडक; आणि परीक्षेत अमुकच दर्जा किंवा अमुकच बक्षीस किंवा स्कॉलरशिप मिळवीन अशी महत्वाकांक्षा करलेली नसल्यामुळे, विद्यार्थी या नात्यानें टिळकांची कीर्ति विशेष झाली नाहीं. तथापि त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल, विशेषतः गाणित व संस्कृत या विषयांसंबंधाने, समकालीन विद्यार्थ्यांत त्यांना बहुमान मिळे.

कॉलेजच्या पहिल्या वर्षी त्यांनीं तालिमबाजीशिवाय दुसरें कांहींच केले नाहीं, असे म्हणता येईल। पण ती विद्या मात्र अभ्यासाने इतकी साध्य करून घेतली कीं, अवघ्या एका वर्षाच्या आत आपल्या शरीरप्रकृतींत त्यांनीं जमीनअस्मानाचे अंतर पाडले. प्रारंभी डोके लहान, पोटा मोठें, हातपाय बारीक व शरीराची काठी ठेंगणी यामुळे एखाद्या रोग जडलेल्या, किंवा विशेष आबळलेल्या मुलासारखे ते दिसत. पण प्रत्यहीं दोन दोन तास तालमीत घालवून व जोर बैठकी यांची सख्या क्रमानें वाढवून, कुस्ती करून, पोहणें बोटिंग वगैरे इतर व्यायाम करून, व पुष्कळसें दूध पिऊन व पचवून त्यांनीं आपली अगळट इतकी पालटली कीं, ते एक वर्षांत ओळखू येईनासे झाले असे म्हणतात. या तालिमबाजीच्या उद्योगात त्यांना जोडीदार म्हटले म्हणजे दाजी आबाजी खरे हे होत. दाजीसाहेबांची आंगळट पहिल्यापासूनच चांगली, व त्यांनाही तालमीचा नाद असल्यामुळे त्यांचें ह्याचें जमे. थोडक्याच दिवसांत बळवतराव दाजीसाहेबांच्या बरोवरीला आले. एकमेकांकडून दडावर अधिक बुक्त्या मारून कोण घेतो व सोसतो अशा विषयी त्यांची स्पर्धा चाले. तालमीप्रमाणे क्लृप्तातहि या निश्चयी तालिमबाजांचा प्रभाव दिसून येऊं लागला. कारण येतां जातां घडकी दिल्यानें जथा क्लृप्ताच्या मिती कुरकुरू लागल्या, तसाच, आपण मेहनतीनें माजलेल्या पोळ्यांचे दिवाळे निषण्णाचे प्रसंग वारंवार येऊं लागल्यामुळे आचारीहि कुरकुरू लागला. कॉलेजांत शरीर वाढण्याचें मुलांचें प्रायः नयच असतें. त्यांतूनहि त्याला कसरत किंवा मेहनत यांची जोड, आणि दूध तूप गाई यांचा खुराक मिळाल्यास, पुढें जन्मभर उपयोगी पडणाऱ्या पुस्तकी विद्येप्रमाणें शरीरसामर्थ्याहि कॉलेजांत कमावतां येणें ही स्वाभाविक व सोपी गोष्ट आहे. बळवतराव टिळकांच्या बाबतींत तरी असे खास म्हणतां. येईल कीं, कॉलेजांत संपादलेल्या पुस्तकी विद्येहून त्यांनीं मिळविलेल्या शरीरसंपत्तीनेंच मुदील ज्ञानार्थांत त्यांचा अधिक उपयोग करून दिला. कारण

तरुण वयांत योग्य वेळीं ही खबरदारी त्यांना घेतली नसती तर पुढें इतके शारीरिक व मानसिक कष्ट सोसण्याला ते समर्थ झालेच नसते.

टिळक हे कर्ची टेनिस किंवा क्रिकेट असले खेळ खेळल्याचें ऐकवांत नाही. पण होर्टोत बसून दूरवर एकट्यानें तीं वल्हवीत नेणे आणणें, विशेषतः पाण्यांत पुष्कळ वेळ हुंघत राहणें, हे खेळ त्यांना मनापासून अधिक आवडत. पुढें त्यांचे 'बोटिंग' हि सुटलें; आणि डेक्कन कॉलेज इतके जवळ असतां कर्चीकाळीं हौसेने मुद्दाम उठून कॉलेजांत जाऊन या करमणुकीचें त्यांनीं मागाहून कर्ची सेवन केल्याचं कोणी सांगत नाही. पण पोहण्याची हौस त्यांची अखेरपर्यंत कायम होती. एके प्रसंगीं बनारस येथे ते पोहून गंगापार झाल्याचें पुष्कळ लोक सांगतात. एकदां पाण्यांत उताणें पडल्यावर तास तासभर तसेंच राहण्यांत त्यांचा हात-खडा असे; व अशा स्थितींत मौजेने हाताने दशमी मोडून ते खात, असें जे गुरुजींनीं लिहिलें आहे त्यांत आश्चर्य करण्यासारखे काहीं नाही. संध्याकाळच्या वेळीं कॉलेजच्या आवारांत ते भटक्यावयास निघत; याचा अर्थ लोक चालण्याचा व्यायाम करावयास जातात तसें मात्र नव्हे. या प्रकारच्या व्यायामाचा त्यांना नेहमीं कटाळा असे; व मोठेपणांतील तीस पसतीस वर्षांत ते बाहेर फिरावयाला असे दहावीस वेळा तरी गेले असतील किंवा नाही याची शकाच वाटते !

पण कॉलेजच्या आवारांतील टिळकांचे भटकणें म्हणजे यदृच्छेनें वाटेल तिकडे जाणें व वाटेल तें करणें. या भटकण्याच्या त्यांच्या फेऱ्या रात्रीं दहा दहा वाजेपर्यंतहि चालत. कारण टिळकांना, कॉलेजांत काय किंवा परवीं काय, आवर्ची लवकर निजून सकाळीं लवकर उठून बाहेर पडण्याचा कटाळा. किंवा ज्ञानाचा मनापासून आवड असोहि म्हटलें तरी चालेल. भटकण्याच्या ह्या फेऱ्या व ह्या जाग्रणें यात केव्हां केव्हां कुचेष्टेचाहि हेतु असे; मात्र या कुचेष्टेची कांहीं अंशी एक ठराविक दिशा होती. ही दिशा म्हणजे बरोवरीचे जे विद्यार्थी लेही हंस करून वेण्यासारखे येर करणारे असतील, त्यांचें त्यांनीं हटकून हंस करवयाचें ! कॉलेजांतील सर्वच विद्यार्थी अशा वयांत थोडेबहुत हूड असतात. त्यांना स्वतःची थंडा कोणी केली तरी सोसते व दुसऱ्याची थंडा करण्याची आवड असते. अशा स्थितींत टिळकांनीं हूडपणाच्या अमुक अमुक गोष्टी केल्या असें सांगण्यांत विशेष मातळरीहि नाही. उदाहरणार्थ, कोणी लेही शरीरप्रकृतीला फारच नाजूकपणानें जपतो असें दिसले कीं, त्याचा नाजूकपणा नाहींसा होईपर्यंत त्याचे हे हाल करावयाचे. कोणी प्रकृति सुदृढ होण्याकरितां 'पेटेंट' औषधें घेत असले तर त्यांच्या औषधाच्या वाटल्या यांनीं लिडकींतून बाहेर फेकून टाकावयाच्या, व 'तालमेंत चल्-मी प्रकृति सुधारून देतो' असें म्हणावयाचें. यांचा एक लेही विशेष गुलहीशी होता. त्याने इस्पयलाने फुलें गेल्या करून उन्हाळ्या दिवसांत तीं विठ्यांच्यावर पसरून पुष्पशय्या करावी, व टिळकांनीं हि - त्याला 'तू काय

चायको आहेस की काय' असे म्हणून त्याची पुष्पशय्या रोज हटकून विसकटावी! अशा गोष्टी करण्यांत रात्री अपराधी फिरणे, कोणाच्या दाराची भिंगे फोडून आंतून अडणे काढून कार्यभाग साधणे, किंवा भिंतीच्या कठड्यावर चढून मागच्या वाजूच्या खिडक्या उघडून त्यांतून खोल्यांत प्रवेश करणे असल्या गोष्टीस ते मागे घेत नसत. कॉलेजच्या आवारांतून हे एखाद्या झेझाबरोबर अंधान्या रात्री दहा दहा वाजतां भटकत असलेले दिसावयाचे, व असली दूडपणाची कृत्ये करावयाचे, यावरून टिळकांना त्यांच्या मार्मिक झेहीमडळींनी 'डेव्हिल' (सैतान) ही पदवी दिली होती. तसेंच या वेळेपासूनच त्यांच्या अर्गी स्पष्टोक्ति व सोडून बोलण्याची संवय असल्यामुळे, कॉलेजांत त्यावेळीं चालू असलेल्या 'केनिलवर्थ' नांवाच्या कादंबरीतील 'ब्लट' नामक एका पात्राचे नांवहि त्यांना मिळाले होते.

डेफन कॉलेजांत मुले गेली म्हणजे सोबळ ओंबळे थोडे कमीच होत. तथापि सोंबळ्याचा नायनाट या कॉलेजांत परवा परवापर्यंत झालेला नव्हता. एकहि मुलगा सोंबळ्यानं जेवावयास बसत नाही असा क्लव बहुधा एकहि नसे; व निदान असा एकाद दुसरा तरी क्लव असे कां, ज्यांत सोबळें ननेषणाच्या विद्यार्थ्यांस प्रवेशच मिळत नसे. टिळकांची घरची परंपरा सोंबळे ओंबळे पाळण्याची असे, एबटेच नव्हे तर त्यांची मनःप्रवृत्ति सामान्यपणे सोंबळे ओंबळे कॉलेजांतहि टिकवाच अशा प्रकारची होती. यामुळे ते स्वतः तर सोंबळ्याने बसतच, पण कोणी सोंबळ्याचा मुद्दाम उच्छेद करू लागला, तर त्यांच्याशी वाद किंवा कलागत करीत. सोंबळ्याची अति ज्योति करणारे कर्मठ जिनसीबाले व तितकीच जोराची प्रतिक्रिया करणारे त्याचे टोकाकार कॉलेजांत असल्यामुळे अशा वादाचे किंवा कलागतीचे प्रसंग सहज यावयाचे. तसेंच टिळकांचा पोशाख व रहाणी तेव्हाहि अगदीं साधीच असे, त्यावेळीं डेफन कॉलेजांत राहण्याचा खर्च फार येत नसल्यामुळे टिळकासारख्या मध्यम स्थितीतील विद्यार्थ्याला वाटल्यास थोडीशी मिजास करता आली असती, पण मनानं च त्यांना ती नकोशी असे.

स्वभाववैचित्र्यासवधाने म्हणजे मानसशास्त्राच्या दृष्टीने कॉलेज हे स्थान, विशेषतः त्यांतील भोजनवसतिगृह, मोठें चित्ताकर्षक असत. काहीं अर्धेमुष्टे शिक्षण मिळालेले आहेत, अशा स्थितीतलीं अल्पवयीं मुलें या ठिकाणीं एकत्र येतात; त्यांना वागणुकीचें किंचित् स्वातंत्र्य असें येथें प्रथमच मिळतें; आणि ज्यांची मर्यादा ठेवाची, किंवा आदरी राखावी असें बंदीलघातें तेथें कोणी नसत. यामुळें अनेक विद्यार्थ्यांच्या स्वभावांत जे विशेष गुणदोष किंवा खांचासोंचा असतात त्या तेथेंच प्रथम प्रगट होतात. एका टोकास धूस्रपान मद्यपान वगैरे व्यसनाची आवड जेव्हासोबल्यांमुळे कित्येकांना जडते, तेजव्यान्यांच्या प्रसंगानें मिष्ट पदार्थ सेवनाची संवय लागते, व स्वभावांत स्वार्थापणा उन्मत्तपणा वगैरे येतात; तर दुसऱ्या टोकास कॉलेजांत मिळणाऱ्या उदार शिक्षणानें यौवनोत्पन्न सद्भावनांना

मदत होऊन, या दोहोंच्या संगमानें पुढील सर्व जन्म सत्कार्याकडे निःस्वार्थपणानें लावण्याचे ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांच्या मनःक्षितिजावर कॅलिजांतच उदित होतें. अर्थात् आतां कोणत्याहि टोकाचीं अर्थां एकांतिक उदाहरणें विद्यार्थ्यांच्या एकंदर सल्लेच्या मानाने थोडी असतात हें खरें; तथापि सुशिक्षितांपैकीं वाईटांतल्या वाईट व चांगल्यांतल्या चांगल्या उदाहरणांचे मूळ नीज प्रायः कॅलिजांतच आढळतें यांत शका नाहीं. ह्या दोन्ही टोकांना स्पर्श न करणारा, आणि चोपट मार्गानें जाऊन कोणीकडून तरी कॅलिजचे शिक्षण संपवून पुढें संसारयात्रा कशी सुल्लेखाने होईल या विचारानें गडून गेलेला, मध्यम विद्यार्थीवर्गच येथे फार मोठा असतो. पण उदार किंवा वरिष्ठ शिक्षणाची समाजांत स्तुति किंवा निंदा होणें, याची जबाबदारी वरील दोहोंपैकीं कोणत्या तरी एका टोकास जाऊन पराक्रम करून दाखविणाऱ्या विद्यार्थ्यांवरच असते. कोंकणांत मातशेती करतांना प्रथम एक लहानसा जमिनीचा तुकडा जाळून भाळून निकोप करून त्यांत माताचे बीं पेरतात, व त्यांत रोपे उगवलीं म्हणजे मग तीं सर्व शेतभर लावतात. त्यांतोळ कांहीं थोडीं रोवतांच वाळतात किंवा कुजतात, पुष्कळदां माझली पडतीप्रमाणे वाढून घर लोंढीमागे ठराविक पीक देतात, पण कांहीं थोडीं मात्र इतकीं उत्तम पोसतात कीं, त्यांच्या लोव्या प्रदर्शनांत मांडण्याला किंवा नमुनेदार बियाणाला (सीडसिलेक्शनला) उपयोगी पडतात. शिक्षणाच्या बाबतींत कॅलिज हें एक ' सीडबेड ' होय.

टिळकांच्या वेळीं डेकन कॉलेजांत सुमारे शेदीदळे विद्यार्थी होते. परंतु त्यांपैकीं किति थोड्यांचीं नांवें आपणांस ऐकू येतात ? प्रसिद्धि किंवा कीर्ति ही नैमित्तिक मानिली तरी, किति थोड्यांच्या हातून लोकोत्तर नसलीं तरी खरी लोकोपयोगी कृत्ये पुढें घडलीं असें दाखवितां येईल ? टिळकांच्या बरोबर कॅलिजांत असतां पुढील आयुष्यक्रमांत टिळकांनीं पसंत केलेल्या घोरणाच्या अगदीं विरुद्ध दिशेचें घोरण पत्करून ज्यांनीं स्वतःचा नाश केला, किंवा आपल्या शिक्षणास लोकांकडून नावे ठेऊन घेतलीं, अशा कोणी थोड्या व्यक्ति असतील त्यांचीं नांवें आम्हांस माहित नाहींत. पण जर दर्शविलेल्या मध्यममार्गाने जाणाऱ्या सुबुद्ध अशा टिळकांच्या अनेक स्तेछांचीं नांवें निरनिराळ्या रीतीनें पुढे आलीं आहेत. यांपैकीं कोणी उत्तम वकील, न्यायाधीश, वगैरे होऊन गेले, कित्येकांनीं पैसे पुष्कळ मिळविले, व बहुतेकांनीं आपला संसार चार लोकांच्या, रीतीप्रमाणे केला; पण त्यांच्या मनांत किंवा कृतींत लोकोत्तरपणा नसल्यामुळे त्यांचीं नांवें प्रसिद्धीस आलीं नाहींत. इतकेच नव्हे तर आपणापेक्षां टिळकांनीं उदार शिक्षणाचा खरा मोवदला आपल्या देशाला व समाजाला अधिक करून दिला असें तेच लोक आज प्रांजलपणें कबूल करतात. टिळकांपेक्षां अधिक इटकून परीक्षा पास होणारे, किंवा त्यांच्यावर नेबर मिळविणारे, किंवा पढाईत तिरंदाजाप्रमाणें सुनिव्वर्तित-

तील बाक्षिसे किंवा स्कॉलराशिपा नेमक्या तोंदून पायाशी पाडणारे असे विद्यार्थी टिळकाच्या वेळी, त्यांच्या घगांत किंवा त्यांच्या वरच्या खालच्या वर्गांत, अनेक होऊन गेले. पण पुढे सार्वजनिक चरित्रक्रमात जे यश स्वतः टिळकाना मिळाले ते यांपैकी कोणालाहि मिळाले नाही. कारण जगात स्वतः बुद्धिपेक्षा तिचा सदुप-योग हाच अधिक श्रेष्ठ आहे.

टिळकांच्या सहाय्याची विद्यार्थ्यांपैकी, म्हणजे एकाच वेळी डेक्कन किंवा एल-फिन्स्टुत् कॉलेजांत बरोबर किंवा बर खाली असणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी, आप्पासाहेब शारंगपाणी, दाजीसाहेब खरे, भीष्म बाळकृष्ण उपासनी, लक्ष्मण मोरेश्वर देशपाटे, मनोहरपत कायवटे, महादेव भास्कर चौबळ, दादासाहेब खापर्डे, ओक शास्त्री, नारायणराव चदावरकर, आर. डी. सेटना, दस्तुर, गोपाळराव आगरकर, वामनराव आपटे वगैरे गृहस्थांचीं नांवे काहीं कमी काहीं अधिक प्रसिद्ध आहेत. यामुळे यांपैकी बहुतेकांनी स्वीकारलेला मार्ग, आणि टिळक आगरकर आपटे वगैरे योद्ध्या लोकांनी स्वीकारलेला मार्ग यांतील खरे अंतर काय, व खरे महत्त्व कशाचे या गोष्टींचे वेगळे विवरण करीत बसण्याचें कारणच नाही.

टिळकांच्या वेळच्या डेक्कनकॉलेजच्या प्रोफेसर मटळीत केरोपत छत्रे व प्रो. शूट ह्या नावाचे दोघे प्रोफेसर टैच काय ते विद्यार्थ्यांवर्गाला प्रिय होते असे सांगतात. केरोपत छत्रे याचे गणित व ज्योतिष या दोन विषयांतील प्रावीण्य प्रख्यातच आहे. छत्रे हे काहीं दिवस ऑक्टिंग प्रिन्सिपॉलच्या जागेपर्यंत वाढले होते. सरकारच्याहि मनांत त्यांचेबद्दल आदरबुद्धि बसत असे. अर्धवट इंग्रजी शिकलेल्या ह्या गृहस्थाने डेक्कनकॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलच्या जागेपर्यंत बढती मिळविली यावरून त्याची बुद्धिमत्ता सर्वमान्यच असली पाहिजे हे उघड आहे. प्रो. छत्रे यांनी गणित विषय बहुधा पुस्तकाच्या सहाय्याने स्वतःच स्वतःला शिकविला म्हणतात. देशी व विदेशी पद्धतीच्याहि गणितशास्त्राचे ज्ञान त्यांना फार चांगले होते. ग्रहांचे वेच स्वतः घेणारा असा आपल्या आधुनिक सुशिक्षितात हाच पुरुष प्रथम होऊन गेला. सूर्यावरील डाग आणि पृथ्वीवरील पर्जन्यवृष्टि यांमध्ये काहीं अवस्थ सबब आहे, अशा अर्थीचा एक निबब प्रो. छत्रे यांनी लिहिला होता तो सार्वजनिक समेच्या त्रैमासिकाच्या जुन्या एका अकांत वाचकांस मिळेल. विद्वत्तेबरोबर प्रो. छत्रे याचे अर्गी दुसरा एक मोठा गुण होता, तो म्हटला म्हणजे अत्यंत साधी वागणूक. थोरां मोठ्यांशी किंवा लहानांशी ते प्रायः एकाच रीतीने म्हणजे प्रांजलपणाने, खेळीमेळीने व निगवीपणाने वागत, साक्षेपणाच्या जवळ जवळ येणारा जो मूर्खपणा किंवा पोरकटपणा तो अर्गी असणारे 'लोक-प्रिय' प्रोफेसर डेक्कन कॉलेजांत मागे पुढे होऊन गेले. पण लोक-प्रियतेतहि फरक असतो. छत्र्यांची लोकप्रियता ही आदरनिष्ठ होती. देशी गुरुजांच्या पद्धतीप्रमाणे चाटेल त्या विद्यार्थ्यांनी त्यांजकडे वाटेल तेव्हां जाऊन

विषय समजावून घ्यावा. त्यांच्या घरी विद्यार्थ्यांना मुक्तद्वार असे; म्हणजे जाण्या-देण्यालाच नव्हे, तर जेवण्यालाहि. पुष्कळ गरीब विद्यार्थ्यांना ते स्वतः फी वगैरे देत असत. त्यांची सर्वमायत्ता दोन विशेष गोष्टींवरून चांगलीच दिसून येते. त्या ह्या कीं, ते वारल्यावर सरकारने त्यांच्या कुटुंबाला तहाहयात शमर रुपये पेन्शन ठरवून दिले होतें. आणि त्यांच्या स्मारकफंडाचे सेक्रेटरी रानडे भांडारकरप्रभृति असून या फंडाची वर्गणी दहा अकरा हजारोंवर गेली होती. त्या काळीं सार्वजनिक वर्गण्या ही गोष्ट जरा नवीनच असल्यामुळे स्मारक फंडाची ही मोठी रक्कम प्रो. छत्रे यांची विशेष लोकप्रियता दर्शविते यांत शंका नाही.

दुसरे लोकप्रिय प्रोफेसर म्हणजे प्रो. शूट हे होत. हे अर्यशास्त्र, इतिहास, नीतिशास्त्र वगैरे विषय शिकवीत. त्यांची शिकविण्याची पद्धति स्वतंत्र जाण्याची व मार्मिकपणाची असे. हे शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रिय असले तरी, ते विद्यार्थ्यांत फारसे मिसळत असें दिसत नाहीं. काहीं दिवस प्रो. फॉरेस्ट हेर्हि डेक्कन कॉलेजांत गणितविषय शिकवीत होते. परंतु त्यांना तो विषय येत नसल्यामुळे त्यांचें विद्यार्थी-वर्गांत हसे होई. दुसरे वर्षी एम्. ए. ची परीक्षा पास झाल्यानंतर, टिळक हे एक टर्मर मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये राहिले होते. त्यावेळीं कॉलेजांत गणित शिकविण्याचें काम प्रो. हॅर्यॉनवेट यांजकडे होतें. परंतु त्याचे गणितविषयांतील प्रावीण्य केवळ पुस्तकी व तांत्रिक होतें; मात्र त्यांची टापटीप व उठाविक विषय परीक्षेच्या दृष्टीने जरूरीपुरता माहीत करून देण्याची पद्धत ही चांगली असे. या प्रोफेसरांचें शिकविणें एकंदरीनें टिळकांना पसंत पडले नाही म्हणून ते पुण्यास परत आले, व स्वतःच्या मदतीनेच गणितविषयाचा अभ्यास करून १८७६ सालीं बी. ए. च्या परीक्षेत पास होऊन पहिल्या वर्गांत आले. वामन शिवराम आपटे हेहि गणित विषय घेऊनच पहिल्या वर्गांत पास झाले. ह्यांचा हातखंडा विषय म्हटला म्हणजे संस्कृत. तथापि आपण बुद्धिमत्तेच्या जोरावर वाटेल त्या विषयांत प्रावीण्य मिळवू शकूं अशी त्यांनी स्नेही मंडळीत सुरक्षीमुळे प्रतिज्ञा केली होती म्हणतात, व ती खरी करून दाखविण्ही. १८७७ सालीं गणित विषयाचा अभ्यास करून टिळक एम्. ए. च्या परीक्षेस बसले, परंतु नापास झाले. तेव्हां एम्. ए. चा अभ्यास तसाच टाकून ते एल्. एल्. बी. कडे वळले. व १८७८ व १८७९ ह्या दोन सालांत अभ्यास करून १८७९ च्या डिसेंबरांत ते एल्. एल्. बी. पास झाले. पुढे पांच सहा वर्षांनीं फर्ग्युसन कॉलेज निघाल्यावर प्रोफेसरीला योग्य अशी एम्. ए. ची परीक्षा द्यावी असें टिळकांच्या मनांत येऊन ते चार पांच महिने रजा घेऊन अभ्यास करण्याकरितां प्रो. डेक्कन येजवरोबर पुण्यास हिरावागेत एकीकडे जाऊन राहिले होते, व त्याच वर्षी परीक्षेस बसलेहि. परंतु त्याहि वर्षी ते नापास झाले. यापुढे त्यांनीं एम्. ए. चा नाद सोडला व पुढें लवकरच कॉलेजहि सोडलें.

टि...च. ३

टिळकांचें गाणित व संस्कृत हे विषय चांगले असतां, केवळ गाणित विषय घेऊन एका वर्षाच्या अभ्यासाने पहिल्या खेपेस ते नापास झाल्याबरोबर, त्यांनीं त्यावेळीं एम्. ए. चा अभ्यास का सोडला व एल्. एल्. बी. चा मार्ग का प्रत्करला हें नकी कळत नाहीं. बी. ए. पास होईपर्यंत स्वतः शाळा किंवा कॉलेज काढून शिक्षक किंवा प्रोफेसर म्हणून जन्मभर राहावें ही कल्पना त्याचे मनात आली असेल किंवा नाहीं याची शका येणे स्वाभाविक आहे. निदान शाळा काढण्या-विषयी त्यांचे आणि आगरकराचे वेत झाले ते, टिळक १८७९ च्या सप्तंवरात एल्. एल्. बी. च्या अभ्यासकारिता, पुण्यास डेकनकॉलेजमध्ये येऊन राहिले असतां झाले असें दिसते. दरम्यान एम्. ए. ची परीक्षा दाखून देऊन एल्. एल्. बी. कडे टिळक बळले याचे कारण, शिक्षक न होता हायकोर्टांत वकिली करावी अशी इच्छा टिळकाना कदाचित् झाली असावी. टिळकाबरोबर बी. ए. पास झालेले वरेष लोक एल्. एल्. बी. कडेच गेले होते; एम्. ए. कडे गेलेले असे फारच थोडे. शिवाय रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक ह्यांचें उदाहरण कोंकणाशीं सवष असलेल्या होतकरु तरुण पदवीधरांच्या डोळ्यापुढें नित्य असे. सुवर्तत ब्राह्मण-वर्गापैकीं सर्वांत प्रमुख म्हटले म्हणजे एक मंडलीकच होते. त्यांचा वकीलीचा वधा मोठा, सरकारांत मान्यता फार, व लोकप्रियताहि पुष्कळ. विद्वसेत ते अग्रगण्य नसले तरी पक्के विद्याभ्यासंगी असून, संशोधनात्मक वगैरे निबंध लिहून त्यांनीं थोडेंबहुत नांव मिळविलें होतें. फेरोजशाहा मेहेता यांच्या आदल्या पिढीचे राजकीय पुढारी म्हटले म्हणजे मंडलीक हेच होत, व फेरोजशाहाप्रमाणे किंबहुना त्याहूनहि रतिभर अधिकच म्हटले तरी चालेल. ते निस्पृह, स्वावदार, साहेबलोकांशीं फटकून व बरोबरीच्या नात्यानें वागणारे असत. मंडलीक व टिळक ह्या दोघांचाहि ताडुका दापोळी हाच होता. एवढेच नव्हे तर मंडलीक हे टिळकाचे वडील गगाधरपंत ह्याचे जेही असत. हा कोह अर्थात् गरीब श्रीमंतां-सलाच होता. तथापि बळवतराव टिळकांची बुद्धिमत्ता व सरतरी ह्यांची मंडलीकांना प्रत्यक्ष साहिती, व बळवतरावांचें मंडलीकांच्या घरीं नेहमीं येणे आणि असल्यामुळे, बापाच्या ऋणानुबधाहतकाच मुलाचाहि ऋणानुबध मंडलीकांशीं जडला होता. आणि खुद्द मंडलीकांनीं टिळकांना एम्. ए. न होतां एल्. एल्. बी. कडे आप्याचा उपदेश कोहबुद्धीनें किंवा मित्रवत्सलतेनें केला असण्याचा जितका समभव आहे तितकाच, मंडलीकांनीं न सांगताहि मंडलीकांकडे पाहून, त्यांच्यासारखें हायकोर्ट वकील व्हावें असे टिळकांच्या मनांत आपोआप येण्याचाहि संभव होता. एल्. एल्. बी. च्या अभ्यासक्रमापैकीं हिंदुधर्मशास्त्र हा विषय टिळकाचा मोठा आवडता होता. म्हणून हिंदुधर्मशास्त्राचे मुख्य ग्रंथ व त्याजवरील टीका वगैरेचा अभ्यास टिळकांनीं फार लक्षपूर्वक केला होता. पण येथेहि परीक्षेतील यशापेक्षा खुद्द विषय हस्तगत करण्याकडेच त्यांचें विशेष लक्ष होतें. या वेळीं केलेला

धर्मग्रंथांचा अभ्यास टिळकांना पुढे अनेक सामाजिक वादांमध्ये चांगलाच उप-
योगी पडला. कोणताहि विषय आयत्या वेळीं हातीं घेऊन त्यांत प्रावीण्य मिळ-
विण्याची पात्रता टिळकांच्या अंगी होती, हे पुढे अनेक वेळां सिद्ध झाले. तथापि
शास्त्राभ्यास वाद उपस्थित झाल्या वेळीं आपण अगदींच अपरिचित विषयावर
लिहीत किंवा बोलत आहो असे त्यांना वाटत नसावे असे दिसत. दुसऱ्या
विषयांत त्यांचा प्रथमाभ्यास असला तर या विषयांत त्यांची केवळ उजळणी असे.

टिळक १८७२ सालीं मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झाले. त्या सालीं त्यांचे
बरोबर हीच परीक्षा पास झालेल्या लोकांत खालील नांवें आढळतात—कर्नाट-
कांतील प्रसिद्ध लिंगायत डेप्युटी कलेक्टर रत्नगौडा अर्ताळ, मिरजेस पुष्पळ वर्षे
हेडमास्त्री केलेले अण्णा अत्रे, बडोदे येथें मोठ्या अधिकारावर असलेले धिब्राम-
पंत मिसे, डॉ. नानासाहेब देशमुख, डेप्युटी कलेक्टर रामचंद्र भीमराव जामेकर,
अभि. सर्जन बाळाजी हरी करदीकर, पेन्शनर मुन्सफ बापूसाहेब कायबटे व
त्यांचे बंधू सुंदरहेच नरहरपत कायबटे, पेन्शनर मुन्सफ गोविंदराव केळकर, वध्यांचे
वकील दामोदरपंत खरे, सुप्रसिद्ध संपादक व सुधारक बेहरामजी मलबारी शेठ,
सोलापूरचे वकील प्रभाकरपत नागपूरकर, पावगी बंधू म्हणजे नारायण मवानराव
व रावजी मवानराव, कोल्हापूरचे दिवाण रघुनाथ लंकाजी सवनीस, बडोद्याचे
दिवाणबहादूर बासुदेव महादेव समर्थ, बडोद्याचे माजी न्यायाधीश अभ्यासाहेब
शांरंगपाणी, कोल्हापूरचे गणपतराव कृष्ण सोहनी, नामदार श्रीधर बाळकृष्ण
उपासनी, हायकोर्ट ट्रान्स्लेटर गणेश पांडुरंग वैद्य, इत्यादि. वन्हाडचे पुढारी
नामदार दादासाहेब सापळे हेहि टिळकांबरोबरच मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास
झाले होते.

१८७४ व १८७५ या दोन्ही सालीं डेक्कन कॉलेजच्या 'ज्युनियर स्कॉलर'
मंडळींत टिळकांचें नांव आढळते. स्कॉलरशिप दरमहा दहा रुपये मिळत असे.
७४ ते ७६ या तीन सालांत डेक्कन कॉलेजांत जिनसीवाले, दामोदरपंत केळकर,
साधवराव आपटे (वामनराव आपट्यांचे वडील बंधू) काशीनाथ बापू पाठक
घोरे मंडळी, कोणी दाक्षिणा फेलो, कोणी रहिवासी विद्यार्थ्यांचे सुपरिटेण्डेंट असे
होते. अनंतशास्त्री पेंढरकर व चिंतामणशास्त्री यत्ते हे शास्त्री संस्कृत शिकवि-
ण्याला पीटर्सन व किलहॉर्न यांच्या जोडीला असत. एतद्देशीय प्रोफेसर असे एकटे
केरुनाना छत्रे. व युरोपियन प्रोफेसरांत वर्डस्वर्थ ऑक्सनहॅम, किलहॉर्न, वेस्ट,
बॅटी, शूट, लॉकन, एटकेन इत्यादि होते. १८७६ त बी. ए. च्या वर्गांत अस-
तांच टिळकांनीं एल्लएल्ल. बी च्या कांहीं टर्मस मरल्या. या वेळीं व पुढे लॉ
कॉलेजांत लीय वेव जार्जिन वगैरे न्यारिस्टर कायद्याचा विषय शिकवीत. बरीत
सर्व प्रोफेसरवर्गापैकीं वर्डस्वर्थ आक्सेनहॅम, शूट वगैरे शिक्षक या नात्याने खरो
खरच नामांकित असत. कायदा शिकविणारे प्रोफेसर अगदींच सामान्य होते

विशेषतः रॅ. वेव हे इतके मुखदुर्बळ असत कीं, एका चौकोनी जाड्या नोटमुकांत लिहून आणलेलीं टिपणें वाचण्यापलीकडे त्यांचें व्याख्यान कधीही जात नसे. हजेरीनंतर एकदा सालीं मान घालून हीं टिपणें वाचण्यास त्यांनीं सुरुवात केली म्हणजे वेळ संपेपर्यंत ती मान ते कधींही वर काढीत नसत. वेवसाहेब हे जवळ जवळ बीस वर्षे लॉ-प्रोफेसर असून त्यांचे एकदोन ठराविक विषय या ठराविक पद्धतीनेंच ते शिकवीत. त्यांची बॅरिस्टरी कधींच चांगली चालणें शक्य नसल्यामुळे त्यांना सरका-
रांतून ही कायमची वर्षां देण्यांत आली होती.

१८७७ च्या पदवीदान-समारंभात टिळकानां बी. ए. ची पदवी घेतली. या सालीं त्या काळाच्या मानानें पुष्कळच विद्यार्थी बी. ए. ची परीक्षा पास झाले. ही सख्या चाळीस होती. पैकीं बारा पहिल्या वर्गांत व अष्टावीस दुसऱ्या वर्गांत पास झाले. या चाळीसांपैकीं आठ टेफन कॉलेजचे होते. याच सालीं टिळकांबरोबर टेफन किंवा एल्फिन्स्टन या कॉलेजातून बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन पदवी घेतलेल्या लोकांत, बासुदेव गो. भांडारकर, सर नारायणराव चदावरकर, पेन्शनर कलेक्टर आप्पासाहेब देशमूळ, कवि गोविंद बासुदेव कानिटकर, हाय-कोर्ट वकील गगाराम वापसोबा रेळे, मुन्सफ वागळे, बऱ्याडातील हेडमास्तर रोहिणखेडकर इत्यादि नावे आढळतात. टिळक बी. ए. झाले त्या वेळीं युनि-
व्हर्सिटींत आर्टस्-शाखेचे डीन बर्डस्वर्थ हे असून, सिडिकेटमध्ये व्हाइस चान्सेलर गिब्स कौन्सिलर, वेडरबर्न, फॅरन बॅरिटर, रामकृष्णपंत भांडारकर व मडलीक अशी मदळी होती. काशिनाथपत तेलंग हे सस्कृतच्या परीक्षकांपैकीं एक होते. परीक्षेच्या विषयांत इंग्रजी भाषा दोन पेपर, सस्कृत भाषा दोन पेपर, आवश्यक गणीत, युक्लीट व स्टॅटिक्स दोन पेपर, व फिरून पसतीस घेतलेला विषय म्हणून गणीत, पैकीं तीन प्यूसर मॅथेमॅटिक्स व एक अँग्लाइड मॅथेमॅटिक्स असा अभ्यास-
क्रम होता.

१८७९ सालीं टिळक एलएल. बी.ची परीक्षा पास झाले. त्यासंबंधाची पदवी त्यांना २० जानेवारी १८८० रोजच्या समारंभांत मिळाली. त्या सालीं २० विद्यार्थी ही परीक्षा पास झाले. त्यांच्या बरोबर एल. एल. बी.ची पदवी घेतलेल्या विद्या-
र्थ्यांत भडभडे व गाडगीळ असे दोन पहिल्या वर्गांत, आणि शिवरामपत भांडार-
कर, विष्णुपत भाटवडेकर, गोविंदराव कानिटकर, मनोहरपत कायबटे, शारंगपाणी,
उपासनी, दुल्लु (म्वाल्हेर सत्यानातील न्यायाधीश) व हायकोर्ट वकील दि. ब.
गणपत सदाशिव राव हे दुसऱ्या वर्गांत पास झाले.

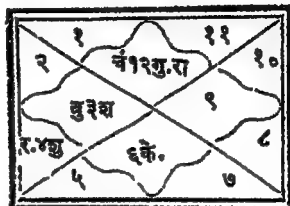
भाग २ परिशिष्ट (१)

लोकमान्यांची जन्मकुंडली व राशिकुंडली स्पष्ट ग्रहांसह खाली दिल्या आहेत.

शके १७७८ आषाढ कृ. ६ सूर्योदयात् गत घ. २ प. ५

जन्मकुंडली.

राशिकुंडली.

जन्मकालचे स्पष्ट ग्रह.

र	च	मं	बु	शु	शु	श	रा	के	ल
३	११	६	२	११	३	२	११	५	३
८	१६	४	२४	१७	१०	१७	२७	२७	१९
१९	३	३४	२९	५२	८	१८	३९	३९	२१
५१	४६	३७	१७	१६	२	७	१६	१६	३१

जन्म तारीख २३ जुलै सन १८५६ रत्नागिरी येथे

बरील कुंडलीत दोन ठळक योग आहेत व ते पुष्कळ ज्योतिष्यांनी मान्य केलेले आहेत. नवमस्थानचा गुरुचंद्रयोग असे दर्शवितो की ही व्यक्ति अलौकिक होऊन पुढारीपण, राष्ट्रगुरूत्वाचा मान वगैरे तिला मिळण्याचा संभव आहे. तसेच द्वादशस्थानी शनि व बुध, व भाग्यस्थानी राहु अस्तव्यामुळे टिळकांना अनेकवार काराग्रहाच धडला असावा. शुभफल देणारा गुरु व अशुभफल देणारा शनि हे दोन्ही ग्रह टिळकांच्या कुंडलीत जोपरवर आहेत.

ज्योतिष्यांचाहि व्यावर मतभेद झाला असे ग्रहयोग या कुंडलीत काही आहेत. फलज्योतिषशास्त्रात झाले तरी नियमभेद व पद्धतिभेद बराच आहे; यामुळे असा मतभेद होतो. शिवाय एका ग्रह्यात ज्योतिष्याने १९०८ साली टिळकांच्या खटल्याच्या निकालाची तारीख व तिचा निकाल यासंबंधी केलेले भविष्य अकल्पित रीतीने बरोबर ठरले, पण पुढे त्याच ज्योतिष्याने वर्तविलेले त्यांच्या सुटकेसंबंधाचे भक्ती भविष्य अगदी चुकले, असाहि प्रकार घडून आला. त्यांच्या निरनिराळ्या खटल्यांविषयीची आणि प्रवासांविषयीची भविष्ये निर्मीत बरोबर आली व निर्मीत

जुकलीं असें सांगितले म्हणजे त्यात वेण्यासारखें कांहींच उरलें नाहीं असें आपो-
आप उरतें. ज्योतिष्यांप्रमाणें शीर्षसामुद्रिक व अंगुष्ठसामुद्रिक यांनीं त्यांच्या
हातांच्या तळव्याचे व अंगठ्याचे ठसे व डोक्याचीं भोजमार्गे घेतलेलीं होती; व या
लोकांनीं आपापल्या शास्त्रांनुसार टिळकाचीं गुणदोषवर्णनें लिहिल्याचीं कांहीं
टिपणें आढळलीं, पण त्यांना भविष्याचें स्वरूप अर्थात्च येत नाहीं, टिळक प्रसि-
द्धीला येण्यापूर्वीचें अशा प्रकारचे एकहि टिपण मिळत नाहीं !

भाग २ परिशिष्ट (२)

टिळकांनीं ज्ञाळेत केलेल्या संस्कृत कविता

या खाली दिलेल्या तीन संस्कृत कविता टिळकांनीं ज्ञाळेत असतांना रचल्या
होत्या असें दिसतें.

सदागुणज्ञः सुपरीक्षणाय च ।
कर्वाद्रिकाभ्यामृतकांचनस्य वै ॥
करोति लोके निकषं न दुर्जनं ।
जलाय तस्मायहिताय मे नमः ॥१॥
कृद्धानुतापः कुरुते यथामलं ।
मलं शृहीत्वा अपनस्यजीवनं ॥
तथा करोत्येव च यः सतोदितः ।
जलाय तस्मै प्रथमं नमोस्तु ते ॥२॥
यथा पयस्येव घृतं हि वर्तते ।
तथापि लोके सहतेऽतितसतां ॥
प्रयति शुद्धिं च तदा ततोमृतं
जलस्य तोषे कथिता तथाशुचिः ॥३॥

टिळकांनीं कॉलेजांत केलेल्या संस्कृत कविता

मातृविलाप

प्रसमीक्ष्य सुतं गुणालयं । विधिना संहतजीवितं पुर ।
जननी निपपात दुःखिता । धरणी मोहवशं गता मृशं ॥ १ ॥
अथ सा जननी विमूर्छिता । प्रकृतिं प्राप्तवती यथा यथा ।
सुतजीवितनाशहेतुमि- । विष मोहैरभवत्तथाकुला ॥ २ ॥
वत ! हास्मि हता विधे त्वया । तनयस्यासुहृता व मे पुनः ।
रविणा सरसि प्रशोषिते । ननु जीवेच्छफरी तदाभया ॥ ३ ॥
पितरौ प्रथमं ततः सुतौ । हननस्य कम एष मो विधे ।
तनय प्रथमं कथं त्वया । मम नीतः प्रतिकूलचारिणा ॥ ३ ॥

बहुकालमहो ! न संस्थिति । सुत चाप्त्वा न कलासु वर्धनं ।
 सकलैः सुजनैर्मुदेक्षितः । प्रतिपञ्चद्र इवासि निर्गतः ॥ ५ ॥
 उपचारशतैर्विवर्धितः । प्रथमं सूचितमाविचैवमवः ।
 सहसैव दवाग्निना हृतः । सुत बीजांकुरवद्गतो भवान् ॥ ६ ॥
 न भवान् भवनाद्दहिर्गतो-नुमार्तिं प्राप्य कदापि नो मम ।
 अधुना परिहाय मां कथं । सुत ! नापृच्छ्य दिवं प्रयास्यसि ॥ ७ ॥
 पदवीं त्रिदशालयस्य सा, । विषमा भूतगुणादिसंकुला
 सुगताय कथं सुत त्वया । गमनेऽल्पाध्वन एव सीदता ॥ ८ ॥
 न कर्तुं करणीयमस्ति य- । दनुभूतानि सुखानि न त्वया ।
 विततं विमलं यशो न ते । परलोकं कथमद्य गम्यते ॥ ९ ॥
 वचनं न ममावधारितं । शिशुतायामपि जातक ! त्वया ।
 विफलीकुरुषेऽद्य मे कथं । गिरमुत्थाय सुभाषयेति माम् ॥ १० ॥
 नयने मम बाष्पपूरिते । सुत कृत्वाप्यपहृत्य जीवितं ।
 तव देहविलोकरोधनं । कुरुतेऽनुत्त इवैतदंतकः ॥ ११ ॥
 तव दूयत एव कोमलं । मृदु शय्या-विनिवेशितं वपुः
 प्रसहेत तदेव हा कथं । अधुना तात चिताधिरोहणे ॥ १२ ॥
 हृतपंकजकांतिलोचने । वदनं चैव सदेन्दुवर्शनम् ।
 मधुरं वचनं वपुस्तव । सुमगं मन्मथगर्वहारि च ॥ १३ ॥
 अनुचिंत्य च तान् गुणांस्तव । तनयातीव भवामि बिम्बला ।
 झमरी हिमवृष्टिनाहतं । ननु शोचिदवलोक्य पंकजं ॥ १४ ॥
 खलु किं न नु दत्तमर्थितं । सुत, निर्वधपरेण यत्त्वया ।
 प्रतिवक्षि न मां यतोऽबलां । कुपितोऽकारणमेव नंदन ॥ १५ ॥
 गृहकर्मणि रक्तमानसा- । मशितव्यं न विलंब्य देहि मे ।
 अयि पुत्रक ! को वदेदिदं । वचनं संप्रति मां गते त्वयि ॥ १६ ॥
 भवनं तनयेन शोभते । न वृथेत्यं विबुधैर्निगद्यते ।
 भुवनं हि विभाति मे वनं । सुरलोकं तनये गते वृतं ॥ १७ ॥
 इति सा बहुशो व्याचिन्तयत् । तनयं चाप पुनर्विमूर्छतां ।
 अवलोक्य हि सुर्छितां सुतो । व्यपनीतो दहनाय बांधवैः ॥ १८ ॥
 अथ बंधुमिरग्निसाकृतः । सुत इत्याद्यवगम्य बिम्बला ।
 विससर्ज हि शोकपावके । शुणिते केहरसेन सा वपुः ॥ १९ ॥

बाष्पोदकेन नितराममिषिच्यमान-

स्तस्या न शोकदहनो निरतो हृदिभ्यः ॥

प्रावर्तताधिकतरं स पुनः प्रदीप्तो ।

निरपिप्तो जलनिधाविच बाह्ववाग्निः ॥ २० ॥

भाग २ परिशिष्ट (३)

रा. व. शारंगपाणी यांच्या आठवणी

टिळकांचे मित्र रा. व. शारंगपाणी यांना, टिळकांच्या इतर काहीं जेव्हा बरोबर, आम्ही विनंति केल्यावरून त्यांनी टिळकांच्या सवर्षी आठवणीचे एक टिपण कृपा करून आमचेकडे पाठविले त्यांतील काहीं उतारे खाली दिले आहेत. " १८७३ च्या जानेवारीत टिळक डेफन कॉलेजांत दाखल होण्याकरितां आले तेव्हा मी त्यास प्रथम पाहिले. यावेळीं ते अंगाने कृश, डोळे मिचमिचीत, डोक्याला खवडे पडलेले असे दिसत. पुढील दोन सालांत त्यांनीं तालीम करून आपले स्वरूप सर्व बदलून टाकले... नाशिककर व धुळेकर या मंडळींचा, म्हणजे खोळें नेसणाऱ्यांचा, एक क्लब असे. त्यांत टिळक सामील झाले होते. त्यांच्या वागणुकींत वर्मनिष्ठपणा दिसून येत असे. पोषाख अगदीं साधा असे. त्यावेळच्या मुलांच्या पोषाखांत भरवचन नव्हता. काचित् उषकबाबोडक्याने क्लबांतून जेवून परत येतांना वर्गाच्या खिडकीबाहेर उभें राहून नुस्तें "हियर सर" अशी हजेरीवाल्यास आरोळी देऊन आपल्या खोळीत जावे, व मग अगात घालून वर्गांत येऊन बसावे, असें पुष्कळ विद्यार्थी करीत. टिळकाना जेवल्यावर सुपारी पुष्कळशी खाण्याची सवय असल्याने तेही वरीलप्रमाणेच करीत. अंगांत जुन्या चालीचा अगरखा व डोक्याला उपरण्याची टापशी अशा पोषाखांनेंहि टिळक केव्हां केव्हा वर्गांत बसत असत... पहिल्या सालीं काशिनाथ बळवत (बाबासाहेब) पेंडसे हे सीनियर फेलो असून सस्कृत शिकवीत. टिळकांचें सस्कृत वागलें असल्यामुळे ते भाषातरे त्वरित करीत. टिळकानीं कित्येक वेळा इंग्रजी कवितांचीं सस्कृतांत भाषातरे केलीं होती. गणितविषयापैकीं अनेलिटिकल जिऑमेट्री हा विषय टिळकांना विशेष आवडे. मी स्वतः 'बटलर्स सर्मेन्स' हा विषय घेतला होता म्हणून टिळक मला दोष देत व म्हणत "गणित शिकण्याचें सोडून बटलरचीं सर्मेन्स काय वाचीत बसतां?" प्रो. केरुनाना छत्रे यांना गणित विषयांतील शका टिळक विचारीत त्यावरून हा मुळगा वागला गणितज्ञ आहे असा त्याचा पक्का ग्रह झाला होता..... कित्येक वेळां केरुनाना दुर्बिणींतून विद्यार्थ्यांना तारे वगैरे दाखवीत त्यावेळीं टिळक ते पाहण्याला मुद्दाम जात. कॉलेजांत अभ्यास करणाऱ्यांचे तीन वर्ग होते. कित्येक रात्रीं जेवल्याबरोबर निघून मध्यरात्री उठून अभ्यास करून फिरून निजत. कित्येक आबशीच अभ्यास करून वेत. कित्येक आवशी इतरांबरोबर गप्पा मारून मग मध्यरात्री अभ्यास करीत. टिळक तिसऱ्या वर्गापैकीं असत. त्यांना तेव्हापासून जाग्रणाची मोठी हास. ते स्वतः जागत व दुसऱ्यांसहि जागवीत. ते एकलकोंडे नव्हते पण फार वाचाळहि नव्हते. मित्रमंडळींत ते मोकळ्या

मनानें वागत. आम्ही त्यांची निवडक मित्रमंडळी रात्री जेवल्यावर हटकून एके ठिकाणी कोणाएकाच्या खोर्लात जमत असू...आपल्या मंडळीत टिळकांचा एक प्रकारचा हारा असतो. टिळकांची अभ्यास करण्याची पद्धति ऑनॅलिटिकल म्हणजे विवेचक बुद्धीची असते. केवळ पुस्तकांतील विवेचनाने सतृप्त न होतां स्वतः विषयाचे उभे आढवे विभाग पाहून स्वतःची बुद्धी चालवून त्या विषयाची कांहींतरी नवी मांडणी करीत.....नोटा घेतल्या तरी त्या दुसऱ्याच्या न घेतां स्वतःच्या तयार करीत. एल्एल्. बीच्या वेळीं आम्ही एकत्र अभ्यास केला तेव्हा व्यवहारमयूख, मिताक्षरा वगैरे मुख्य त्यांनीं आम्ही मिळून वाचले.....व्यायाम मेहनत वगैरे बाधतात टिळक सर्वांच्या पुढे असत. तालमीत दोन दोन तासहि घालवीत, पोहतांना अर्धा अर्धा तास पाण्यांत डुबत, रात्री जागून सकाळी थंड पाण्याच्या स्नानाला नळाखाली बसले म्हणजे बीस बीस मिनिटे पाण्याची धार डोक्यावर घरीत, आमच्या एल्एल्. बीच्या परीक्षा झाल्यावर टिळकांचे चुलते मला भेटले व म्हणाले कीं तुम्ही बाळाला वकीली किंवा नोकरी करण्यास सांगा. परंतु या दोन्ही गोष्टी न करण्याचा टिळकांचा निश्चय प्रथमपासूनच मला माहीत असल्यामुळे ती गोष्ट त्यांचेजवळ काढून कांहीं उपयोग नाही असे मी त्यास सांगितले. ”

भाग २ परिशिष्ट (४)—टिळकांचीं संभाषणें

[या दोन परिशिष्टांत टिळकांचे दोन संभाषणप्रसंग दिलेले आहेत. हीं संभाषणे अर्थात् शब्दशः वेळच्या वेळीं कोणी उतरून घेतलेलीं नव्हत. किंबहुना आपल्या संभाषणाला कोणी ग्रंथकार महत्त्व देईल अशी कल्पना संभाषणांत सामील झालेल्या कोणाहि गृहस्थास तेव्हां येणे शक्य नव्हते. पण अशा प्रकारची संभाषणे एक वेळ प्रत्यक्ष घडलीं ही गोष्ट त्यांत सामील असलेल्या गृहस्थांपैकीं निदान एकादोघांना अद्यापि फार आठवते. टिळक आगरकर गेले तरी उपासनी व शारंगपाणी हे अद्यापि हयात आहेत; व ‘कर्मयोगी’ मासिकाचे संपादक रा. एकनाथ यादव निफाडकर यांनी रा. वा. उपासनी यांनीं सांगितलेल्या हकीकतीवरून हीं संभाषणे लिहून काढलीं व मागाहून तीं स्वतः उपासनी यांना दाखवून तपासूनहि घेतलीं. पुढें शारंगपाणी यांस तीं दाखविलीं तेव्हां त्यांनींहि त्यांत मूळच्या संभाषणांतील भाव यथातथ्य रीतीने प्रगट केला आहे व तीं होत असतां जणू काय लिहून काढलीं गेलीं अशीं दिसतात असे सांगितलें. भावनेप्रमाणें बोलणाराच्या भाषणपद्धतीचेहि अनुकरण लेखकाने आपणाकडून होईल तितकें केले आहे. हीं संभाषणें येथें देण्याचें कारण इतकेंच कीं, टिळकांच्या पूर्वचरित्रासंबंधाने आम्हीं उपासनी शारंगपाणी वगैरे गृहस्थांना कांहीं माहिती पाठविण्यास विनंति केली होती. पैकीं शारंगपाणी यांनीं कांहीं थोडीं टिपणें पाठविलीं, व खाली दिलेलीं दोन मनोरंजक संभाषणें स्वतः

उपासनी यांनीं आठवणीने लिहून काढून पाठविलीं असती तशाच स्वरूपाचीं जवळ जवळ निफाडकर यांनीं तयार केलीं आहेत. खासगी संभाषण हे संभाषणाच्या रूपाने यावयाचें तर तें असेंच असणार हें उघड आहे. लॉर्ड मोर्ले यांनीं आपल्या 'आठवणी'च्या पुस्तकांत व त्यांनीं लिहिलेल्या ग्लॅडस्टन साहेबांच्या चरित्रांतहि अशीच संभाषणे कोठे कोठे घातलीं आहेत, तीं हि अर्थात् आमच्या जागीं टिपून घेतलीं नसलीं तरी विश्वसनीयच मानण्यात येतात. उदाहरणार्थ, ग्लॅड, चरित्रग्रंथांतील बुक १० चॅप्टर ५ खंड ७ यांतील संभाषण व आठवणींतील भाग २ पान ११ यांतील संभाषण पहा.]

(१) सोंवळें-ओंवळें

मुळे:— (उपासन्याना) काय मटजी ! चाललात जेवायला !

उपासनी:— (अगदीं साध्या भावनेने) हो.

टिळक:— हो राजेबहादूर !

आगरकर:— आम्ही येऊ कां तुमच्या क्लबात उपासनी !

उपासनी:— या फी, आम्हांस आनंद वाटेल.

मुळे:— पण आम्ही ते गवाळें नाहीं नेसणार.

उपासनी:— मी दुसऱ्याला शारगपाण्याचा पीतांबर आणून देतो.

आगरकर:— त्याच्या लग्नापासून कर्चीहि न घुतलेला पीतांबर !

उपासनी:— मग घुतलेला माझा कद देतो.

आगरकर:— पण घुतलेले हें आमचें कर्पास-वस्त्र कां चालू नये ? हा धुलूम का ! अमकेच नेसा; अमक्याच रीतीनें नेसा; अमक्याच गोष्टींची दिरक करा, अरे आहे काय हे सोंग ! याला कांहीं आधार ! याचे कांहीं प्रयोजन तरी आहे काय ! आमच्या सोंवळ्याने आमचें स्वाभाविक सोंवळें हृदय धिस्तीच्या नांवाखालीं निगरगट करून टाकिलें आहे. तुम्हांला नाहीं असें वाटत टिळक !

टिळक:— तुम्ही मला असे प्रश्न बारवार कां विचारता ! माहीं उत्तरे तुम्हांला रुचत नाहींत. तथापि तुमचा हल्ला निकराचा जरी असला तरी तो कळवळ्याचा आहे म्हणून मी आज निराळ्या पद्धतीनें उत्तर देतो. पण आतां हे असें जेवल्या-शिवाय बोलत उमों राहून आमच्या शकशाला (आचार्याला) आस देणें मला आवडत नाहीं. शिवाय आचारी रागावला कीं खर्च जास्त लागून अन्नही चांगलें मिळत नाहीं. मुळे आम्ही जुवा गरीब माणचे आहोंत.

आगरकरः— तुमचें म्हणजे अगदीं नरोबर आहे. तुम्ही गरीब असाळ मी तर जन्माचा दरिद्रो आहे. पण तुमची तयारी असेल तर मी असा जेवणार सुद्धां नाहीं. वला उपासनींच्या खोलींत बोलत बसूं.

मुळेः— नाही रे बाबा. मला सपाटून भूक लागली आहे.

टिळकः— आणि मलाही खूप पोहण्यामुळे मनस्वी भूक लागली आहे. आगरकर, तुम्ही वादविवादापायीं शरीराची खराबी करून घेतां हे चांगले नव्हे.

अगरकरः— अगोदर मन नंतर शरीर.

टिळकः— नव्हे, अगोदर बर्ग आणि तो शरीराशिवाय नीट होत नाहीं शिवाय आतां आपणाला घाई कसली आहे ! आपण कांहीं कुठे पळून जात नाही. नीट मनसोक जेवा. म्हणजे मग प्रज्वलित मनाने आपण बोलूं.

(नंतर जेवणखाण आटोपल्यावर व थोडा वेळ इतर फिरकोळ शय्या झाल्यावर आगरकरांच्या आग्रहावरून टिळकांनीं आपली बाजू मांडिली.)

टिळकः— हे बाबा आगरकर, पहिल्या घडाक्याला शास्त्र सांगतों.

मुळेः— शास्त्राच्या मुलाला सर्वत्र शास्त्रच दिवते.

टिळकः— स्वामाविकच आहे. आसचें सगळें पाश्चात्य जग शास्त्राचेंच मूल आहे. आणि त्या पोराने आपण कौतुक करतां. आजपर्यंत आपला मुलगा तेवढा वाढ्या आणि दुसऱ्याचा ठोब्या असा स्वामाविक प्रकार असे. पण हे इंग्रजी राज्य आल्यापासून आम्ही आमचे ते दोर आणि दुसऱ्याचे मात्र पोर असे म्हणत आहो. असो. मुळे मज्जेच बोलछांत म्हणून निरुपस्थानें समाचार घ्यावा लागला. (आगरकरांकडे तोंड करून) मला घाटते मज्जेच कोणी बालू नये. (समती मिळाल्यावर पुढें) शास्त्र सांगतें कीं कापसापेक्षा रेशीम जास्त उष्ण असते आणि म्हणून ते केरकचरा किंवा अन्य कच्चेची बाण स्वतःवर राहूं देत नाहीं. तथापि त्याला कांहीं मर्यादा आहे. रेशमी वस्त्र झाले तरी ते घूत गेलेंच पाहिजे. पण ते वारंवार घुतले म्हणजे लवकर फाटते, आणि मारी कमताच असल्यामुळे सामान्य लोक घूत नाहींत. माझे माषण सामान्य जनसमूहाच्याच दृष्टीनें असते हो. हे मात्र विचरूं नका. उलट कापसाचे वस्त्र रोल घूत गेले असतां रेशमी वस्त्र नेसण्याचीच कां गरज असली, आसकरांच्या यापेंत, 'बुलूम' कां असावा याचें

उत्तर सोपे आहे. चलांतर करणे शुद्धतेच्या दृष्टीने इष्ट आहे. सादेव लोकसुद्धां जेवतांना पोषाक बदलतात आणि तेही जेवणाचा शक्य तितका रेशमी पोषाखच करितात. रावबाजींच्या सांबळ्याच्या पराक्रमावद्दल फाजिल विश्वासाची गोष्ट जमेल धरून तुम्ही सांबळ्याचा धिक्कार करू नका. आतां हा सांबळें परिधान करण्याचा एक किरकोळ प्रकार आहे. तो इतर महत्त्वाच्या प्रसंगां केल्या नाही तरी बालेळ; न केल्यास भयंकर पाप लागतें असें नाही, हे मी कबुल करतो; पण तसे महत्त्वाचे प्रसंग तुम्हांआम्हांवर आज येऊन पडले आहेत काय ? नाहीत. मग उगाच आपल्या अनंत-कालापासून चालत आलेल्या रीतींवर शस्त्र कां उगारितां ?

आगारकर:—हा, हाच भयंकर संघविश्वासाचा तोटा या सांबळ्यामुळे होतो. टिळक मुमचीवामची गोष्ट निपाळी आहे. चांगले कोणते आणि वाईट कोणते हे तुम्हांआम्हाला समजतें. पण सामान्यजनपद झाडून रावबाजीसारखे बाबळट आहे. मला हा बाबळटपणा अगदीं खपत नाही. मग तो सांबळ्यांत असो कीं आगगाडी पुढें कांबडी, अडी, नारळ फोडण्यांत असो. आणि सगळ्या प्रकारांत जर कोणता अतिशय जालिम, कालियाच्या विषाचा बाबळटपणा असेल तर तो गतानुगतिकत्वाचाच आहे. अनंतकालापासून चालत आलेले रिवाज म्हटले कीं माझ्या कपाळांत तिडिकच उठते. खरोखर अनंत काल म्हणजे काय, रिवाज कसे पडतात, आपण त्यांनीं कितपत बाबले जातो व जावयाच पाहिजे वगैरे विषय फार फार विचार करण्यासारखे आहेत. पण विचार करतो कोण ? जो तो उठला कीं लागला ठेचायला बापाच्या पावलावर पाऊल. बाप तांबट तर मुलगाही तांबट, बाप हजाम तर मुलगाही हजाम; पण बाप कुंमार तर मुलगा भिक्षुक असा प्रकार आमच्या हिंदुस्थानांत चुकून होणार नाही. तेच पाश्चात्यांकडे पहा. पण काय हो टिळक पाश्चात्यांचें नांव काढतांच तुम्ही असे मनांतल्या मनांत रागावतां कां ?

टिळक:—कारण त्यांची मला भीति वाटते म्हणून नव्हे, तर कोणत्याही गोष्टीचा साधक वाधक विचार व्हावा म्हणून मी बोलत नाही. राग येतो यांत शकाच नाही. या पाश्चात्यांनीं आमचे राग येण्यासारखेंच नुकसान करणें चालवले आहे. तथापि त्यांच्यांतहि कांहीं अत्युत्कृष्ट गुण आहेत ही गोष्ट मला आज मान्य आहे. माझे या विषयावर अजून पक्क विचार तयार व्हावयाचे आहेत. त्याचप्रमाणे

आगरकर तुम्ही सांगितलेले सगळे विषय खरोखरच विचार कर-
ण्यासारखे आहेत. पण विचार करतो कोण ! या तुमच्या प्रश्नाला
सामान्य जनता हें उत्तर नाहीं. सामान्य जनता विचारवंत होईल
तर आपण राजेच होऊं. इंग्रज आणि मराठेसमसमान दर्जाचे
मित्र होतील. आजच्याप्रमाणे घनीनोकरांचें त्यांचें नाते रहाणार
नाहीं; पण तशी परिस्थिति कशी जुळवून आणितां येईल ह्याचा विचार
आजच्या बुध्दिश्रित तरुणांनीं करावयाचा आहे. आगरकर, मी
तुम्ही व या सर्व मित्रांनीं विचार चालविलाच आहे. त्या विचा-
रांचें वर्गीकरण करून, कोणास कुठें कितपत संघशक्तीनें कार्य
करितां येईल हे आपण ठरवू. पण जोपर्यंत त्या सामान्य जनतेला
शिकवावयाचे आहे तिचा बुद्धिभेद करू नका. दमादमाने गोष्टी
च्या, आजारून शोजारून शिकवा, असे माझें म्हणणे आहे.

आगरकर:—(तडफांनीं) माझा मतभेद आहे.—

(नंतर आगरकर सामान्य जनतेवर फार घसरले. त्यांचे भाषण
ऐकवेळ तितके टिळकांनीं ऐकून घेतलें. पण पुढें असह्य झाल्या-
वर, उपासनीच्या सकेतावरून ते आपल्या खोर्लीत जाऊन
निजले.)

(२) आमचें शिक्षण आम्हीच सांभाळिल्लें पाहिजे

टिळक:— आगरकर, आज तुम्हांला वेळ आहे कां ? आपण आपल्या
भावी कार्याची नक्की जाणीव करून घेऊं या. तुमचे व आमचें
सार्वजनिक सेवेचें ध्येय कोठे कसे आणि कितपत जुळतें हे
आपण बी. ए. च्या क्लासांत असतांनाच ठरविणार होतों.
त्याला आज तीन वर्षे होऊन गेलीं. हे असे फुकट दिवस बाल-
विणें व्हागलें कां ?

उपासनी— आपण काय फुकट दिवस घालवितां ! परीक्षा पास होणे ही पूर्व-
तयारी नाहीं कां ?

आगरकर:—परीक्षा पास झालों म्हणजे आमची समाजांत प्रतिष्ठा वाढेल
व तितकीच आम्हांला समाजसेवा जास्त करितां येईल, यापेक्षां
परीक्षांची जास्त किंमत निदान मला तरी वाटत नाहीं. तसें
पाहिलें तर मलाहि टिळकांसारखेच, तीन वर्षे फुकट घालविल्या-
सारखे वाटतें. असो. हा विषय अत्यंत किरकोळ आहे.
टिळक, तुमच्या विषयावर मी थोडेच दिवस पण कसून
त्रिचार केला आहे. समाजसेवेचा मी सर्व बाजूंनीं यांग घेऊन

पाहिला. पण मला अजूनहि राजकीय सुधारणांच्या ऐवजी सामाजिक सुधारणा करणेच आजचे आमचे आद्य कर्तव्य आहे, असे वाटते.

उपासनीः— हा कांहीं Common platform (एकमताचे आविष्करण) होत नाही. जी चर्चा बी. ए. च्या क्लासांत झाली तिचाच काथ्या-कूट एम्. ए. च्या आणि एल्. एल्. बीच्या क्लासांत असतांना होत आहे.

टिळकः— हरकत नाही. द्वैतमताचे अद्वैत मत करणे कांहीं कमी फायद्याचे नाही. आजच्या वादविवादाची आपण मर्यादेच ठरवू या. आज आपण फक्त समान ज्येष्ठ होतों की नाही एवढेच पाहू. त्याची दिशा नंतर आंखून टाकू. आगरकर, एकूण तुमच्या मते अगोदर सामाजिक सुधारणा आणि नंतर राजकीय सुधारणा होणे जरूर आहे.

आगरकरः— होय. पुष्कळ विचार करून मी हें मत निश्चित केले आहे. अहो! अगोदर घर नंतर दार. ज्याचे घर मजबूत त्याचें दारहि मजबूत. ज्याला घरी किंमत नाही त्याला बाहेर कोण विचारणार ! शेले म्हणतो “ ज्याच्या घरी बायकापोरांमध्ये अनान्वित जुलूम थयमान करितो त्याच्या घरांतच त्याच्या बायकापोरातच त्याच्या अघःपतनाचें शाप संचार करितात ” हे वर्णन आज आपल्या घरांना सर्वथैव लागू पडत नाही काय ? टिळक, तुमची—आमची गोष्ट निखालस आहे. पण एकदर हिंदुसमाज लक्षांत घ्या. म्हणजे भूतांखेतांवरचा विश्वास, आगगाडीपुढें अडी बनारळ फोडणें, कुळधर्मीपार्यां कर्जबाजारीपणा स्वीकारणे, स्मशान-यात्रेत प्रेताची विटवना करणे आणि विषवांचे—नको—बुवा, तो प्रकार तर शिसारीचे शहारे उत्पन्न करितो ! टिळक तुम्ही मला काय वाटेला तें म्हणा, पण आपण तर घर सुधारा, घर सुधारा असाच डांगोरा पिटविण्याच्या तफेंचे आहोंत.

टिळकः— पण मी कुठें तुमच्या विरुद्ध आहे ? अहो घर कुणाला नको असतें ! तुमचा शेले तर आमचे रामदासहि म्हणतात की “ आर्षी प्रपच करावा नेटका.” परंतु शेले नुसता बडबडला आणि रामदासांनी “ आर्षी केलें मग सांगितलें.” आगरकर, घर सुधारा, घर सुधारा, असा तुम्ही डांगोरा पिटविणार ना ! पिटवा की, आनंदानें पिटवा. जोरजोरानें पिटवा. पण माझ्यासारखा एखादा अशानी तुमच्याकडे आला आणि म्हणाला की, “ आगरकर,

घर सुधारा म्हणतां पण मला तर घरच नाही; मग मी काय करूं ?" तर तुम्ही त्याला घर दिलें पाहिजे. दुसरा उपासनीच्या-सारखा एसादा हुशार नागरिक तुमच्याकडे आला आणि तुम्हांला विचारूं लागला कीं, "आगरकर, घर म्हणजे काय हो ? आर्षी घर मग दार म्हणतां, पण आर्षी दार मग घर हें तर प्रत्यक्ष चर्म-चक्षुनाहि दिसतें" तर मग तुम्ही त्याची शंका फेडली पाहिजे. अहो, घर तर हवेच हवे, घराकरितांच तर सगळ्या उलाढाली चालतात. इंग्रज लोक एथें आले, ते सर्व जगभर पसरले ते घरा-करितांच. पण बाजाराशिवाय, दाराशिवाय, बाह्य जगाशिवाय घराचे अस्तित्व नसतें हे तुम्हांला मान्य आहे कीं नाही ?

आगरकर :—अलवत. अलवत. खऱ्या गोष्टी मी अमान्य कसा करीन ? या मर्त्यलोकांत जोपर्यंत आमचे घर आहे तोपर्यंत या मर्त्य लोकाच्या बाजारावर ते अवलंबून असते यांत संशय नाही. खरो-खर, टिळक, मी मूर्खोत्तच वेगळ्या मताचा मनुष्य आहे. मला वाटतें कीं, मनुष्याचें ध्येय अती उच्च असावे. त्याचा एक दशांश माग जरी त्याला शेंकडों वर्षें पर्यंत प्राप्त झाला नाही तरी चालेल. तुम्ही बाजाराला या मर्त्य लोकाला फार महत्त्व देतां. इतके कीं, विचार करितांना तुम्ही दुसऱ्या चृष्टि लक्षांत घेतच नाहीं. शैलेच्या एपिपसिथिडायन् काव्यांत वर्णन केलेले दिव्य कौटुंबिक सुख किंवा आपल्या संस्कृत काव्यांतून वर्णन केलेले स्वर्गसुख अशक्य कोर्टीतलें आहे असें मला वाटत नाही; तरी पण या मायिक बाजारापासून जर तुम्ही आरंभ केला आणि तेंच ध्येय पुढे ठेविलें तरी मला आतां असे सांगा कीं हा बाजार तरी कोण मांडतो ? घरांत उत्पन्न झालेलीं मनुष्येच मांडतात ना ? " मला घरच नाही, आगरकर, मला घर द्या " असें म्हणणाऱ्या माणसाला मी त्याचा स्वभाव ओळखून घर देईन. आतां थोडेंसें विषयांतर होईल पण मी थोडासा गोल्लरिभयऱ्या मताचा आहे. मला वाटते कीं, कोणी कसाहि असो; त्याला कुटुंबपोषणाची ताकद असली तर त्याने लक्ष जरूर करवें. पण ज्याला ताकदच नाही अशा माणसाची आपण कीव करावी आणि त्याला जे देवाने दिलें नाही तें जिझ्याल्याच्या माणसांचे प्रेमसुख आपण देण्याचा प्रयत्न करावा. आतां उपासनीसारख्या हुशार माणसाला मी सांगेन कीं मला तुमच्या प्रश्नाची खोच समजली. पण ती लक्षांत घेऊ-नहि मी सांगलों कीं बाह्य जगातील जी राजकीय परिस्थिति

आहे, तिचा तर अवश्यमेव विचार करा, करूं नका असें मी कधीहि म्हटले नाही; आज म्हणत नाही; व पुढेहि म्हणणार नाही. पण राजकीय परिस्थिति ही बाह्य जगाची एक स्थिति आहे तेवढ्यापुरताच विचार करा असें माझे सांगणे आहे; आणि तो विचारहि घराकरितांच करा असा माझा आग्रह आहे. घराला तुम्ही राजकीय सज्ञा द्या कीं सामाजिक असे विवेचन लावा. शब्दाकरितां मी मांडत नाही. पण त्या शब्दाचे जे रूढ अर्थ आहेत त्या अर्थानीं मी सामाजिक सुधारणा घराच्या बाबतीत लावतो. मला वाटते कीं माझे बोलणे टिळकांना गैर वाटू नये.

टिळकः— नाही, अगदी गैर वाटत नाही. उलट आजचा दिवस चांगल्या ऋतूनाचा असला पाहिजे असेच मला वाटते. कारण आपण आज किती तरी शांत रीतीने विचारकरीत आहोत. यावरून आगरकर, आपणां दोघांकडून महाराष्ट्राकरितां कांहीतरी सुखेच तेवा स्वचित घडणार यांत शंकाच उरत नाही असे; आगरकर, तुमचें मूळतत्त्व मला सर्वथैव मान्य आहे. घराकरितां सगळ्या चळवळी असतात, यांत मतभिन्नता नाहीच. तुमच्यासारखी माझी कविकल्पना नसली तरी घर ही एक मोक्षपदाची पायरीच आहे असे माझे शास्त्रीय मन मला सांगते. तथापि ही पायरीच मजबूत असली पाहिजे. आगरकर, ज्येष्ठ उच्च असावे असें तुम्ही म्हणता, पण मी सांगतां की, प्रत्येक जीवाचे ज्येष्ठ उच्च असतेच. त्याला हवें असलेलें सुख मिळालें म्हणजे त्याची स्वाभाविक हावच त्याला पुढील ज्येष्ठ दाखविते. पण सामान्य जनाला सामान्य ज्येष्ठच प्रथम सर्वस्व वाटतें, आणि आम्हाला सामान्य जनाच्या दृष्टीनेच विचार करायचा आहे. तेव्हा आज हिंदुस्थानच्या सामान्य मनुष्याच्या घराची परिस्थिति कोणती आहे. हे पहावयाला हवे, पण मला अगोदर असें सांगा कीं हे पहातांना दृष्टि किती लांबच्या भविष्यकाळांत न्यायला तुम्ही तयार आहांत ?

आगरकरः— तुम्ही सांगाल तितकी लांब. मला सूर्यमंडळ मेदून विश्रामिवाच्या सुष्टीपलीकडे दृष्टि नेतां येईल.

टिळकः— (हंसत) नको. तितक्या दूरचा पल्ला आज नको. आपणाला सगळे लोक आजच कवि करावयाचे आहेत.

आगरकरः— पण सगळे लोक मुत्सद्दीहि करू नका हो. टिळक, एकवार कवि चालतील; पण ते जर कां मुत्सद्दी शाले तर दिझीआम्याचे बागेरडे प्रकार सुरू होतील नवें.

टिळकः— त्याची तुम्हांला आज भीति नको. आगरकर, तुम्ही म्हणतां तितकें राजकारण बोकाळायला आपण मरून वर चार पिढ्यांहि खपतील. असो, माझी एवढीच विनंती आहे कीं आजचा विचार करितांना भूतकाळांत स. १६३२ पासून तो भविष्यकाळांत निदान स. १९३० पर्यंत तरी आपली दृष्टि पोचवली पाहिजे. मी एक गोष्ट कबूल करितो कीं राजकीय परिस्थिति ही बराचशी एक स्थिति आहे. पण ती एकच स्थिति आज वामनावताराप्रमाणे घराच्या आदि-मध्य-अत्य या तिन्ही अवस्थांना व्यापून उरली आहे. कधी ती पहा. घरांतले पाहिलें स्थान देवांचे.

आगरकरः— देवांचें ! देवांचे कसले, मुलांचे ! दगडी म्हसोबाचे ! त्याचे घरांत स्थानच नाही. प्रत्यक्ष अंतराळांतून तुटून आलेल्या लहानग्या सोनूकल्यांचे पहिले स्थान.

टिळकः— (स्वगत) किती शुद्ध व पवित्र जीवात्मा हा ! खरोखर, असले साधु उत्पन्न होतात म्हणूनच स्थित जगाला ठीक मिळून गति प्राप्त होते. पण या गतीला वळण मी दिले पाहिजे. (उघड) आगरकर, मुलांना देवस्थानीं समजणारे तुम्हीच मला देव सासत आहात. यद्वा नव्हे खरोखरच. (हृदय आवरून) असो. घरांतले देव जीं मुळे त्यांना आज जरी सुबलक दूषदुभर्ते व अन्न खायला मिळतें, तरी ह्मणें पुढें मिळत राहील काय ! आज आमचीं गुरे विलायतेला दरवर्षी फुगणाऱ्या संख्येनें जात आहेत. शेतसारा दर तीस वर्षांनीं वाढतो आहे. मुलांना शिक्षण कसे मिळेल ते तुम्ही स्वतःच अनुभवतां आहां. लष्करी खात्याकडे स्वर्ग होतो त्याच्या कितल्या हिस्सानें शिक्षण दिलें जाते ! कसे दिले जाते ! गूट साहेब गेले. नेतर याःकश्चित् आय्. सी. एस्. का आला ! धार्मिक समजुती पहा. किती घाणेरक्या ! त्या कांही इंग्रजांनीं घाणेरक्या केल्या नाहीत. पण त्यांनीं आम्हांला त्या कार्मीं काय मदत केली ! आम्हांला मदत हवी फक्त शिक्षणद्वारे. आणि तीहि द्रव्यद्वारे. आमच्या मुलांना, बायांना आम्हीच खरा धर्म सांगूं. इंग्रजांनीं आमच्या धर्मांत हात घालतां कामा नये. कारण त्यांना आमचा धर्म समजत नाही. 'A cow has no soul' असा त्यांचा प्रत्यक्ष आचार आहे. आमच्या मुलांची लाष्पापिणाच्या बाबतींत गैरसोय आणि शिक्षणाची ही असली अनवस्था ! मग आमच्या देवांचा देवपणा राहिला कुठें ! सामाजिक सुधारणा करा ! हो करा. मीहि सांगतो

सामाजिक सुधारणा कर. पण नुसत्या बोलण्यानेच सुधारणा होत नाहीत. उद्योगाला लागू म्हणजेच त्या होतील. आणि मग तुम्हांला आदळून येईल की तुम्हाला सर्व ठिकाणी सरकारशी झगडावे लागेल.

आगरकर:— झगडू. आम्ही आमच्या घराकरीता, देवाकरीता झगडू. पण टिळक सरकाराबरोबर आम्हांला आमच्या अज्ञानाशीहि झगडावे लागेल. झगडाल तुम्ही !

टिळक:— ती हृदयाची जखम आहे. तेथे मी गोड बोलून, किंबहुना सुळीच न बोलता नुसत्या आचारानेच जखम भरून काढीन. सरकाराशी करण्याचा विरोध बाहेरचा आहे, तो पुष्कळसा कचरा आहे. म्हणून जोराने शटकून टाकीन. मलीन पदार्थ लावून मांडे पुसून काढल्यास जास्त स्वच्छ होते, या न्यायाने मी सरकारचा आभारी आहे.

आगरकर:— मतभेद होतो तो एथेच होतो. सामाजिक जखम हृदयाची आहे असे समजून आज गैकडों वर्षे इलाच झाला नाही. आज हृदयाची क्रिया बंद पडण्याची वेळ आली आहे. मलम लावता ? लावा, पण लवकर लावा, आधी लावा. खूप लावा. हृदय बंद पडून हिंदुस्थानचे ग्रेत झाल्यावर त्याच्यावरचा बाहेरचा कचरा झाडून काय उपयोग ? टिळक, समाजाला हृदयाची उपमा दिलीत; ठीक केलें, पण आता ती जखम भरून काढा. हृदयाकरीता बाहेरची स्वच्छता ठेवा.

टिळक:— अहो आगरकर, ही जखम तरबारीची नाही, झुकेची आहे. अन्न न मिळाल्यामुळे हृदय अगच्छ झाले. एथे मलम नको, बाहेरून पोटांत अन्न गेले पाहिजे; आणि अन्नाचे ताट आपल्या ताब्यांत नाही. तथापि मी आज एक मधलाच मार्ग सुचवितो. आपणां दोघाना चालू स्थितीचें, किंवा सर्वोपयोगी शिक्षण हाती व्याख्या हरकत नाही ना ? शिक्षणासारख्या पवित्र कार्यात तर आपला 'common platform' आहे ना ?

आगरकर:— (विचार करून) आहे. 'common platform' आहे. ठीक टिळक, ठीक सुचवले. ठरले. आमच्या देशाचे शिक्षण आम्हीच हाती व्यायचें. ठरली ना एकवाक्यता ?

टिळक:— ठरली.

उपासनी:— ठरली. आगरकर, टिळक, तुमचे दोघाचे मी अभिनंदन करितों.

भाग २ रा

टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र

टिळकांच्या सार्वजनिक चरित्रास न्यू इंग्लिश स्कूल उघडल्यापासून म्हणजे सन १८८० च्या जानेवारीत सुरुवात होते हें खरे. तथापि त्यांच्या स्फूर्तीचें रहस्य समजण्याला त्यांच्या पूर्वकालच्या महाराष्ट्राचा वृत्तांत लक्षांत घेतल्याशिवाय चालणार नाही. टिळकांची स्फूर्ती ही काहीं कोऱ्या मानसिक कागदावर महाराष्ट्रानें प्रथमच काढलेली परीक्षेची पुस्ती नव्हे. तिच्या फितीतरी चिंताड आवृत्त्या खड्यांच्या रुमाने पूर्वी अनेकांनीं काढल्या असतील; पण त्यांच्या चारित्र्याला यशःसिद्धी व कीर्ति यांच्या योगाने मिळणारा उठावदारपणा न लाभल्याने, ते खडें जनविस्मृतिरूपी केरकचऱ्याच्या टोपळीत चुरगाळून टाकले गेले असल्यास नवल नाही. स्फूर्तिरूप पुस्ती काढण्याकरिता अक्षर बटविण्याचा हा उद्योग टिळकांपूर्वी सुमारे पन्नास वर्षे होत होता! पण कांचेवरून उन्हांत फोटो छापण्याचे काम सुरु असतां प्रथम नुसता किंचित् काळसरपणा, नंतर स्थूल रुपरेषा, नंतर शरीराचे उन्नत भाग, नंतर चेहऱ्यावरील अवयवांचा रेखीवपणा, आणि शेवटीं नेत्रांतील तेजोविद्ध, अशा अनुक्रमाने एकाच कांचेवरून एकाच कागदावर चित्र अधिकाधिक स्पष्ट उमटत जातें; तोच प्रकार महाराष्ट्राच्या राजकीय स्फूर्तीचाहि आला. कांचेसुन बराच वेळ घेतलेला सूर्यप्रकाश, आणि स्वतः विकार पावून त्याचे चित्र वनविण्याची कागदाची पात्रता, या पूर्व कारणांबरोबर टिळकांच्या उत्तर चरित्रांतील यशःसिद्धीचे रसायन त्यांचें चरित्रचित्र इतरांच्याहून अधिक खुलण्यास साहाय्यभूत झाले ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. कसेंहि अचो. टिळकांच्या चरित्राचे मर्म समजण्याला महाराष्ट्राचा पूर्वतिहास लक्षांत घेतला पाहिजे; व तो अवघा पन्नास साठ वर्षांचा असल्यामुळें फार मोठा आहे असेंहि म्हणतां येत नाही.

टिळकांनीं कॉलेजांत प्रवेश केल्यापासून (१८७२) ते मृत्युवश होईपर्यंत (१९२०). सुमारे पन्नास वर्षांचा काळ गेला. तितकाच तो १८७२ पूर्वी जाळून मोसला असता १८२२ हें वर्ष येते. म्हणजे पुण्यास पेशवाईची अखेर झाल्यापासून अवघी चारच वर्षे होतात. यामुळें पूर्वसंगोपनास एक प्रकारचें निश्चित व निर्णायक असें स्वरूप येऊं शकतें. पन्नास वर्षांच्या या दोन मोठ्या पिढ्यांत पुण्यांतील जुने खराब्य नष्ट झाल्यापासून, नवें खराब्य हातीं आले नसलें तरी डोळ्यांपुढें चांगले दिशू लागेपर्यंतचा, वृत्तांत सांठवितां येतो. फक्त इतकाच की, प्रसुत पुढील पन्नास वर्षांतील फक्त एका व्यक्तिचरित्राचा विशेष विचार आम्हांस कर्तव्य असून, पहिल्या पन्नास वर्षांसंबंधानें एकदर महाराष्ट्राविषयी तो विचार कराव-

याचा आहे. यामुळे पुष्कळच संशय थावा लागेल हे खरे; पण त्या काळाविषयी माहितीही इतकी तुटपुजीच आहे की, या संशयाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्य-
तरहि नाही.

या पूर्वेतिहासाचे, नेहमीच्या पद्धतीने, पांचचार विभाग पाडता येतील. परंतु राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, औद्योगिक अशी नवी तुटक खाती न पाडता सामान्यतः राजकीय स्थिति व सामाजिक स्थिति अशा दोन ठोकळ सदरांखाली हे सिद्धावलोकन करण्याचे आम्ही योजले आहे. तसेच या काळांतील माहितीची साधनेंहि संकीर्णस्वरूपाची असल्यामुळे, जेथे स्पष्ट आधार दाखविता येतील तेथेच ते दाखविले असून, प्रत्यक्षाचावयास न मिळालेल्या किंवा निवळ स्मरणांत राहिलेल्या माहितीची गोळाबेरीज सामान्यतः दिली आहे.

१८१८ साली बाजीरावसाहेब पुणे सोडून गेले ते पुन्हा पुण्यास परत आले नाहीत. येवढेच नव्हे तर मठ पेशवे घराण्यापैकी एकाहि शाखेचा कोणी मनुष्य पुढील पन्नास वर्षांत पुण्यांत कायमचा येऊन राहिला नाही. फुलगाव येथील बाजीराव पेशव्याचा बाडा १८६१ साली साडेसात हजार रुपयास लिलावाने विकण्यांत आला. शनवार वाड्यात नव्या कचेऱ्या बसल्या व बुधवार वाड्यांत लोक वर्तमान-पत्रांतून विलायतेतील वर्तमान उत्सुकतेने वाचू लागले. बाजीरावाच्या मुलींचे लग्न उत्तरहिंदुस्थानांतच झाले, व दत्तक शाखांचे मारुबद उत्तरहिंदुस्थानांतच राहिले. बाजीरावाबरोबर प्रथम पुष्कळच मंडळी दाक्षिणेतून ब्रह्मवर्तकडे गेली. परंतु तेथील त्यांचा जमाखर्च मर्यादित असल्यामुळे इकडून नवीन असे कोणी फारसे गेले नाही. हस्त-हस्त पुणे व ब्रह्मवर्त यांतील रहदारी कमी झाली. नानासाहेब, रावसाहेब वगैरे तरुण पेशवाई पिढीचे चरित्र तिकडेच होऊन मंडानतर ती नामनेचे झाली. बाजीरावाची मुलगी पुढे अनेक वर्षांनी कचित् एकादेवेळी इकडे येई, पण तिचा कोणी जाहीर सत्कार वगैरे केलेला आढळत नाही. पण तोकसा आढळणारी खुद्द रावबाजी मृत्यु पावल्याची बातमी इकडे आली तेव्हां ज्ञानप्रकाशादि वर्तमानपत्रात त्यांच्या मृत्युले-खाची बौद्धवण वर्तमानसारासारख्या दहापांच ओळीत झालेली आढळते! मग त्यांच्या मुलीला कोण विचारतो ! जित्या माणसाच्या अभावी पेशवे घराण्यातल्या एक-दोन स्त्रीपुरुषाचे तोतये मात्र पुण्यांत उमटल्याचे सांगतात. सवाई माधवरावाची बायको अवल इंग्रजीत तोतयाच्या रूपाने पुण्यातील लोकाना दिसली होती; व शनवारवाड्याच्या आसपास राहणाऱ्या लोकांच्या भ्रातिक कल्पनेला, बिन्स्युनिंसिपालिटीच्या अधाऱ्या अमदानीत, कधी तटावर तर कधी दरवाजांच्या कमानीत, पूर्वी वाड्यात नांदलेल्या स्त्रीपुरुषाच्या आकृती दिसल्याचा मास झाल्यास नवल नाही. पेशवाई नष्ट झाल्याबद्दल खरोखर मनापासून लोकांना अत्यंत दुःख झाले होते असे अवल इंग्र-जीव्रील लोकमतावरून, किंवा राहिल्या पिढीतील सुशिक्षित लोकांनी लिहिलेल्या त्या वेळच्या लेखांवरून दिसून येत नाही. १८५७ चे बंड झाले त्याचा विस्तार

नर्मदेखालीं फारसा आला नाही. स्वतः नानासाहेब पेशवे हेच जर बंडांत झुलमा-मुळे सामील झाले, तर इतर संस्थानिक व सरदार यांना मनांतून बंडाचा उमाळा कोठून येणार ? कोल्हापूर, रामदुर्ग, जमखिंडी वगैरे संस्थानांत कोठें प्रत्यक्ष बंडखोरीचा तर कोठे नुसत्या संस्थानाचा प्रादुर्भाव झाला. परंतु त्यांत कांहींच अर्थ नव्हता. ग्वाल्हेर संस्थान हे ऐन बंडाच्या केंद्रांत होते. पण तेथील ब्राह्मण दिवाणानें (राजे सर दिनकरराव राजवाडे यांनीं) इंग्रजांची वागू सांवरली व बंड होऊ दिले नाही.

सातारची गादी पेशवाईनंतर तीस वर्षे टिकली. पण तेवढ्या अवघांत पुष्कळ मानगडी होऊन, अखेर १८४८ त सातारचे राज्य खालसा होऊन, शिवाजीच्या या शाखेच्या वंशजाना लहानशा नेमणुकीशिवाय कांहीं शिष्टक राहिले नाही. गेलेलें राज्य परत मिळविण्याची सनदशीर चळवळ अतिशय झाली. सातारकरांचे वकील रंगो वापूजी हे विजयतेज गेले; त्यांनी सातारकरांच्या जुन्या ऋणानु-बंधांतले पुष्कळ साहेबलोक वस करून घेतले; कंपनीच्या डायरेक्टरांचीं कोर्टें मरवून पुष्कळ वाद करविला. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. प्रताप-सिंह महापजांबरील मोठा आरोप बनावट होते व त्या कामी तयार झालेला पुरावा पुष्कळसा खोटा होता अशी कबुली बहुतेक मिळाली. परंतु राज्य खालसा झाले तें परत देण्याचा माज हुकूम झाला नाही. यानंतर सातारच्या गादीवर राजांच्या दोन पिढ्या झाल्या. परंतु सातारकरांचें नांव जे एकदां मागे पडले तें पडलेच. इंग्र-जांची अकितपणाने वागणे व अप्रसिद्धीची धूळ खात पडणे या गोष्टींची कमाल झाली. खालावलेल्या स्थितीची खंति वाटून, व जुन्या लौकिकाप्रमाणे पुढें मान्यता मिळण्याचा संभव नसल्याने, सातारकर महाराज हे नांवच जवळ जवळ लुप्त झाले. ते पुण्यास तर कधीं आले गेले नाहीतच, पण सातारच्यास देखील ते दर्शनाला महाग होऊन राहिले, आणि राज्यकारभार असा कोणताच हातीं न राहिल्याने, इतर संस्थानिकांप्रमाणे, प्रसंगविशेषी तरी नांव पुढे यावयाचे त्यासहि जागा राहिली नाही. शेवटीं हातीं उरलेले खाजगी उत्पन्न व नेमणूक ही देखील कर्जाच्या पायी जाण्याचा रंग आला होता. तसे झाले असतें तर दिल्लीच्या बादशहाचे वंशज ब्रह्मदेशांत मीक मागत असलेले आढळले अशी जी एक गोष्ट ऐकिवांत आहे तशी स्थिति सातारच्या राजघराण्यासंबंधानें होते कीं काय अशी मीति वाटत होती. पण सुदैवाने अजून तरी तो प्रसंग टळला होता.

ग्वाल्हेर व इंदूर येथील राज्यांत सातारच्याहून पुष्कळ अधिक हालचाल शिष्टक राहिली. कारण तेथे इंग्रजांच्या अकितपणानें कां होईना, पण सर्वाधिकारसंपन्न अशीं राज्यें नांदत होती. ग्वाल्हेर संस्थान पेशाच्या दृष्टीने बरेच समृद्ध राहिलेले आढळतें. १८५७ सालीं बायलाबाई शिंदे यांनीं जो मोठा यश केला त्यांतील बानधर्माचीं वर्णनें ऐकलीं म्हणजे अहिल्याबाई होळकरणीचीच आठवण होते. या

यज्ञाकरिता शेंकडो मैलांवरून दक्षिणेतून हि-“दक्षिणार्थ मिश्रकृष्ण पळत सूटला” होता. चिंतामणराव वैद्य यांनी, वरसई येथील एका मिश्रकाने लिहिलेली, बडांची हकीगत छापली आहे. त्यात वरील गोष्टीबरोबरच उत्तरार्द्धदुस्थानातील तत्कालीन विषयाची बरीचशी मनोरंजक माहिती वाचावयास सांपडते. सदर मिश्रक वर सांगितलेल्या यज्ञांत दक्षणा मिळविण्याकरिताच निघाला होता. पण ते दान पदरांत न पडता वनवास व दुःख हीं मात्र त्याच्या पदरी पडली, जयाजीराव शिंदे हे मोठे नामांकित होऊन गेले. त्याची रसिकता व मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान हीं बालाणण्यासारखीं होती. त्याची स्वारी या काळांत पुण्यास एकदा येऊन गेली थापलीकडे महाराष्ट्राशी त्याचा संबंध आला नाही, पण ते आले त्यावेळीं त्यांनीं पुण्याच्या लोकांना करावें तसे खुष केलें नाही. त्यांच्या तैनातीच्या लोकाची व पुणेकरांची बाचाबाची झाली असें मात्र वर्तमानपत्रावरून दिसते. इकडे त्यांची इनामी वगैरे उत्पन्नांचीं गावें काहीं होती तीहि त्यांनी इंग्रज सरकारकडून तिकडे मोबदला करून घेतली. शिंद्याचे सुप्रसिद्ध पूर्वज महादजी-खुवा पाटील यांची समाधि पुण्याजवळ वानवडीस आहे. पण तिची देखील काळजी ग्वाल्हेर दरबाराकडून जितकी घेतली जावी तितकी तेव्हा घेतली गेली नाही. इदूरच्या तीन पिढ्यात तुकोजीराव होळकर हे नामांकित होऊन गेले. इंग्रज सरकाराशीं बाकून बागणारे असा त्यांचा महाराष्ट्रात लौकिक होता, व महाराष्ट्रांतील लोकांशीं त्यांनी आपला ऋणानुबंध शिंद्याहून अधिक ठेविला होता. १८७४ सालीं त्यांची स्वारी पुण्यास येऊन काहीं दिवस राहिली होती तेव्हां सार्वजनिक समेला त्यांनीं चार हजार रुपयांची देणगी दिली. पुण्यांत इतर रीतीनेहि त्यांनीं बराच दानधर्म केला. या दानधर्माच्या योगानें श्रीमंत तुकोजीराव हे पुण्यांत बरेच लोकप्रिय झाले होते असें, त्या वेळीं त्यांच्या संवर्षी एका शाहिरानें केलेल्या पुढील पोवाड्यावरून, दिसून येतें:—

“देवदयेने नेत्र मिळाले यास्तव राजे इदुरचे ।

राव तुकोजी पहा मिळाले समजा जनहो बुध बरचे ॥

असती राजे घनें मूमिने मोठे हिंदुस्थानात ।

त्यानि तुकोजीचरित्र किता पूर्ण बरावा ध्यानात ॥” इत्यादि

बडोदे सस्थान खुद्द मुवई इलाख्यातच आहे. तेथें महाराष्ट्रीयीयांची वस्तीहि बरीच. यामुळें बडोदे सस्थान हे मुळींच परके वाटत नव्हते. बडोदे सस्थानात चाललेल्या दरबारी घालमेली खुद्द महाराष्ट्राच्या राजधानींत चालल्याप्रमाणें लोकांना समजत व त्यांचे चित्त गुंतवीत. विशेषतः मल्हाराव महाराज यांच्यावर बडोद्याचे रेसिडेण्ट कर्नल फेअर याजला विप्रयोग केल्याचा आरोप आला, त्या वेळीं हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याहि भागापेक्षा त्यांत महाराष्ट्रानेच अधिक लक्ष घातलें. बाजीराव पेशव्या-

प्रमाणें मल्हारराव महाराज गायकवाडांनाहि लोकांची खरी सहानुभूति नव्हती. त्यांचा कारमार लहरी व जुलमी असाच झाला. १८७३ साली त्यांच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधी कमिशन नेमण्यांत आले होते. त्यांत त्यांचें अनेक प्रकारचे दुर्वर्तन शाबीत झालें. शिलेदार सरदार यांच्या असाम्या कमी केल्या, इनामे व वशपरंपरेच्या नेमणूका बुडविल्या, सावकार व पेढीवाले यांना जाच केला, नोकरांकडून भारी नजराणे घेण्याची पद्धती फैलावली, न्यायकचेऱ्यांतून अनन्यत प्रकार होऊं लागले, महाराजांचे खाजगी नोकर व प्रीतीतलीं माणसं पुंड झालीं, शहरांतील लियांनाहि सक्तीनें वेढीला घरून राजवाड्यात रावविण्याला खेचून नेण्यांत येऊं लागले, बरील प्रकारचे आरोप कमिशननें शाबीत घरेले. त्यांत कांहीं अतिशयोक्ति वगळली तरी सत्याचा अंश बराच होता. तथापि रोसिडेट कर्नल फेअर यांचा या व इतर कामीं मल्हाररावांसहि पुष्कळच जाच झाला. दादाभाई नौरोजी हे या सुमारास कांहीं दिवस बडोद्याचे दिवाण होते. पण कर्नल फेअरयांचे व त्यांचे पटेना म्हणून त्यांना दिवाणगिरी सोडावी लागली. कर्नल फेअर याचें गैरवर्तन सरकारासहि कबूल झालें व त्यांची बडोद्याहून त्यांनी बदली देखील केली. पण इतक्यांत त्यांना विषप्रयोग केल्याच्या कटाची घटना झाली. त्यामुळे कमिशन नेमण्यांत आलें. बडोद्याच्या राज्यव्यवस्थेत हात घालण्याचा हक तर सरकाराने पूर्वी प्रस्थापित केलाच होता. पण महाराजांची चौकशी सामान्य माणसांकडून न होतां त्यांच्या बरोबरीच्या लोकांकडून व्हावी, आणि त्यांना उत्तम कायदेपडितांची मदत मिळावी असा लोकमताने इष्ट भरला व तो सिद्धीसहि गेला. बंगालचे चीफ जस्टिस सर रिचर्ड कौच, म्हैसूरचे चीफ कमिशनर सर रिचर्ड मीड, पंजाबचे कमिशनर मेलव्हिन यांच्या जोडीला ग्वाल्हेरचे व जयपूरचे महाराज आणि राजे दिनकरराव इतक्यांची कमिशनवर नेमणूक होऊन, सर्जेंट बॅलन्टाईन नामक बॅरिस्टर महाराजांच्या बचावाकरितां देण्यांत आले. कमिशनमध्ये अखेर मतभेद झाला. आरोप शाबीत नाही असें बिंदेसरकारांनीं मत दिलें. जयपूरचे महाराज व राजे दिनकरराव यांचाहि अभिप्राय तसाच पडला. पण हिंदुस्थानसरकाराने आरोप शाबीत मानून मल्हाररावांना राज्यावरून दूर करण्याचे ठराविलें, ते स्वतः व त्यांचे सर्व वालीवारस यांचा राज्यावरील सर्व हक नष्ट करून टाकला; आणि गायकवाडघराण्यापैकीं एखादा मुलगा महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे मांडीवर दत्तक देण्याचे ठराविल्यांत आलें. मल्हाररावास प्रथम अटक झाली तेव्हां, व त्यांना राज्यावरून दूर करण्यांत आलें तेव्हां, त्यांच्या पदरच्या अरब वगैरे लोकांखेरीज कोणीही गडबड करण्याची तयारी दाखविली नाही. महाराजांना बचाव करण्याची उत्तम संधि घापी इतकें म्हणण्यापुरतीच त्यांना लोकांची सहानुभूति उरली होती. बडोद्याच्या नवीन राज्यव्यवस्थेकरितां सर. टी. माधवराव यांना सरकारी दिवाण नेमण्यांत आलें. परंतु त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा लौकिक बरा असला तरी, संस्थानच्या योग्य हक्कांचें ते कितपत

सरक्षण करतील याविषयी लोकांना प्रथमपासूनच शका होती, व ती पुढे खरीहि ठरली. नवीन महाराज अल्पवयी असल्यामुळे, नांवाचे सस्थान पण कारभार सर्वस्वी इंग्रजसरकारचा अशी स्थिती अखेर बडोद्यांत अमलांत आली.

मोठे राजेरजवाडे सोडून दिले असतां सामान्य सस्थानिक व सरदार लोक यांची स्थिति तर विशेषच वाईट झाली होती. मोठ्या राजेरजवाड्याची सांपत्तिक स्थिति तरी बरी होती, पण जहागिरदार, सरदार, इनामदार यांची श्रीमती, सांठलेल्या डबक्यांतील पाण्यासारखी असल्यामुळे, व त्याची मिजासखोरी कमी न होतां उलट वाढल्यामुळे ते बरेच खालावले. लष्करी पेशा व त्या पेशाची ताजी मिळकत ही नार्हाडी होऊन, केवळ जमीनजुमल्याच्या उत्पन्नावरच सर्व भिस्त येऊन पडली. जमीनजुमल्याचे उत्पन्न म्हणजे तें घरच्या शेतीचे उत्पन्न नव्हे, तर कुळांकडून येणाऱ्या खडाचे उत्पन्न ! अर्थात् दिवसेंदिवस तें अधिक अनिश्चित व अपुढें होऊन लागले. ज्यांना आपला वसूल आपल्या हाताने करण्याचा अधिकार होता, आणि ज्यांचे जुने दिवाणी फौजदारी अधिकार उरले होते, त्यांना वसूल होण्याला वास पडत नसे. पण ज्यांना सर्वस्वी खालसांतील मुलकी अधिकाऱ्यावर व न्यायकोटी-वर अवलंबून रहावें लागे त्यांचे फारच हाल होत. ब्राह्मण जहागिरदार सरदार इनामदार यांच्यांतहि जर आळस अज्ञान व मिजासीखोरपणा शिरला होता, तर मराठ्यांतहि तो असेल यात काय आश्चर्य !

१८४९ सालात गोपाळराव हरी यांनी आपल्या एका लेखांत तत्कालीन सरदार लोकांविषयी मोठा मार्मिक अभिप्राय दिला आहे. त्याचे तात्पर्य असे. पेशवाईअखेर जे सरदार बाजीरावास कटाळून इंग्रजांना मिळाले त्या ब्राह्मण व ब्राह्मणेतारानाहि असें वाटले कीं, इंग्रज राजा झाला तर पेशव्यांनी ताबेदारी नोकरी आज करावी लागते ती चुकले व घरबसल्या खावयास मिळेल. म्हणून त्यांनी इंग्रजांना मान्यता देऊन सरकारनें जहागिरी वगैरेची केलेली व्यवस्था स्वीकारली. पण पुढें त्याच व्यवस्थेंत वातलेल्या कलमाप्रमाणें उत्पन्ने जत होऊ लागली तेव्हां केले काय व झाले काय असे त्यांना वाटू लागलें ! " सरदारलोकाजवळ बसले म्हणजे प्रथम पेन्शनानी गोष्ट. आता जप्ती जाहली कसे करावे ? इंग्रजांचें राज्य फार वाईट कारण आमचा सरजाम गेला ! कोणी म्हणतो माहें पेन्शन गेले. आम्हांस पहिलें वाटत होते कीं पुस्तदरपुस्त चालवितील. परंतु आतां कायदे फार वाईट निघाले.....इतके सरदार आहेत यांपैकी एक जणास आणून पाहिले कीं हा गृहस्थ कोणत्या उपयोगी पडेल ! तर मला वाटतें कीं या पृथ्वीवर कोणतेंहि काम त्यांचे लायक सांपडावयाचे नाही. पंचवीस वर्षांपासून त्यांच्या वृद्धापकाळास आरम होतो. कितीकांस चाळिसाव्या वर्षी घरावयास झुसरे लोक लागतात. स्वतः लिहिणें पुसणें तर कोणासहि येत नाही. सर्वांस वकील व कारमारी पाहिजेत. ज्यांस वकील कारमारी नाहीत त्यांनीं, दरबारांत जाण्याचे

दिवशीं एखादा मजूरदार तरी बरोबर करून नेला पाहिजे. यजमानास बोलावयाचें माहीत नाही. कारकुनांनीं पिसें लावून, कावळा करतात तसा करून, एजटास भेटवावा. हे अमके म्हणून सांगावें. परतु खाणे पाहिले म्हणजे नदी किंवा शुद्ध नर्मदेतले बाण. उठण्याची वेळ झाली म्हणजे महाराजांस उठा म्हणोन देखील सांगितले पाहिजे. कारकुनाने म्हणावे 'आज साहेब फार खूप होता, आपल्यापार्शी फार बोलला, इतके कोणापार्शी बोलत नाही.' मग यजमानांनीं म्हणावें आमचा दिवाणजी हुशार आहे. घरात व्यवस्था पाहिली तर दरबारापेक्षा अधिक. पण बाण्याची उचापस आणि सरकारचें कर्ज! त्यास व्याजशेकडा पचवीस रुपये. सरकारी कामदार व पदरचे कारकून दांवे मिळून यांना फसवितात. ह्यांस उजाडल्यामावळल्याची खबर नाही व योग्यता कांही नाही. व्यापाराच्या कामांत उपयोग नाही, विद्वान नाहीत, चाकरी करण्यास बळकट नाहीत. सरसरी जिवंत मात्र असतात. त्यांचे जिणे फार वाईट आणि लज्जेचें आहे. यांनीं आतां सरजामाची व पेन्शनारीची आशा सोडावी व आपल्या सुधारणुकीस लागावे. अन्नून सरदार लोकांनीं सावधगिरी केली तर ते माणसांत येतील."

या काळावर्षातील ब्राह्मणांचे दोन वर्ग करितां येतील. एक वर्ग मटमिश्रुक, धाळी-पंडित यांचा, व दुसरा कारकुनी पेणाचे ब्राह्मणांचा. पहिल्या वर्गासंबंधाने पाहतां असें दिसते कीं दर उजाडल्या दिवशीं या वर्गाचें महत्त्व कमी कमी होत होतें. त्यांच्या महत्त्वाला, निदान धंद्याला तरी, बाजिरावशाहींत पुष्कळ तेजी होती. पेशवाईत दरसाल आषाढमासीं जी दक्षणा वाटली जाई तिचे आंकडे लाखावर गेलेले आढळतात. रयतेचा पैसा या एका वर्गावर इतका खर्च करणे आजच्या दृष्टीनें कोणालाहि अयोग्यच वाटेले. पण त्या काळीं युक्तायुक्तेची ही दृष्टीच जन्मली नव्हती. तथापि वेदपारायण व संस्कृतविद्येचे संरक्षण येवदीच दृष्टी घेतली तर त्या विद्येला तेव्हां ते एक मोठेंच उत्तेजन होते यांत शका नाही. बाजिरावशाहींत तर विद्यासंपन्न ब्राह्मणांच्या परामर्शसिरीज प्रत्यक्ष ब्राह्मणमोक्षनांचे स्तोमहि पंक्तींत पुष्कळच धाडले होते. सवा हात केळींच पान व त्यावर वाढलेली पकाने आणि इतर याट यांच्या गोष्टी ऐकल्या म्हणजे कोणाच्याहि तोडाळा पाणीच सुटवें! पेशवाई नष्ट झाल्यावर अर्थात् या खाल्याला मोठाच धक्का बसला. तथापि ब्राह्मण धर्माचे वर्चस्व अद्यापि कायम असल्यामुळे, ब्राह्मण संस्थानिकच काय, ब्राह्मणेतर कसानिकहि ब्राह्मणांना दानधर्म बराच करीत.

पण मटमिश्रुकांविषयी बाजिरावशाहीपासूनच एका तऱ्हेची हीनबुद्धी प्रचलित झाली होती. एक पुणेंकर लिहितो "मटमिश्रुक, आगांतुक, आचारी-पाणके वगैरे लोकांच्या व कचेऱ्यांच्या जागा आणि मडईचा रस्ता एकच असल्यामुळे बाजाराचे दिवशीं मोठी पंचाईत पडते. स्त्रियांमधून जावें तर गुरादोरांचा उपद्रव, कडेनें जावें तर मटमिश्रुकांचा उपद्रव!" "लोकहितवादी"नी या विषयावर बरेच

लिहिलेले आहे. “आगतुक ब्राह्मण, माधुकरी ब्राह्मण, कोडीत ब्राह्मण, कचेरीत उमेदवार ब्राह्मण असे दीनवाणे हे लोक फिरतात, याची लज्जा स्वजातीस असू नये काय ? या देशात घदा फार वाढला आहे व सर्व लोक त्यापासून नफा घेतात; परंतु ब्राह्मण त्याचे भागीदार नाहीत. यास कारण भिक्षा देणारे लोक होत.” तसेंच:—“कोणी म्हणतो शतवडी, कोणी म्हणतो अमिषेक, याप्रमाणे आळशी लोक स्वस्थ जेवण दक्षणा घेतात आणि वसतात धर्माचे रक्षण करीत नाहीत, कोकांस धर्मीयां, धर्मतत्पर करावे ते नाही फक्त आपले पोट आणि यजमानाची खुती अशी मात्र ते आळशी लोक कामें करतात व त्यांस जो पैसा देतात तो कांहीं उपयोगाकरिता देत नाहीत. असा धर्म करणे हें फक्त आळशीपणाची वृद्धी करणें आहे. याप्रमाणें अनुष्ठानें जप वगैरे जितक्या ब्राह्मणांच्या मिळकती आहेत त्या सर्व अशाच आहेत व प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या दक्षणास्त्रिचडी, सभा, देवस्थानें आहेत याची सुधारणा लोकांशिवाय होणार नाही.” किंवा, “तस्मात् भट लोक जे आहेत ते केवळ माडेकरी, परंतु मजुरदारासारखे नव्हत, मजुरदार मजूरी करून उगेच राहतात, परंतु हे मजूरी करण्यात लोकांची नीति बिघडवितात. आणि त्यामध्ये अज्ञान वाटवून दुरीणवृद्धी मनापासून करतात.” इत्यादि.

कारकुनी पेवाच्या ब्राह्मणाची स्थिति मात्र अशी खालावली नाही. जुना कारकुनी फड गेला त्या जागी साहेबाची कचेरी आली इतकाच फरक. या ब्राह्मण वर्गीला मदत चालू ठेवणें सरकाराला इष्टच होते, किंबहुना अपरिहार्यहि होते. व ती मदत त्यांना इंग्रजी शिक्षणामुळें झाली. राज्य मिळविण्याइतकेच राज्य चालविण्याचे काम अवघड असते इंग्रजांना राज्य चालविण्याची कला माहीत होती तरी पण हिंदुस्थानातील प्रत्यक्ष राज्यकारभाराची खाती मुरू होऊन सुरळीत चालण्याला एतद्देशीय हुशार व सुशिक्षित माणसाची मदत असल्याशिवाय चालले नसते. ही मदत कारकुनी पेवाच्या लोकांनी केली. त्यांनीच इंग्रज सरकारच्या राज्यस्थापनेच्या मार्गातील कांटेकुटे झाडून काढले. जमीन मळ करून सफाईची वळणे बांधून दिली आणि गुलाबपाणी शिंपडल्याप्रमाणे सर्व मार्ग सुखाचा व चैनीचा करून दिला. या बदोबस्तामुळें रयतेचें जें कायमचे नुकसान झालें असेल त्याची जबाबदारी त्या अढाणी लोकांनी या जाणत्या लोकावर टाकल्यास काहीं अशी ती योग्यच होती. या पाहिल्या अमदानीत साहेब लोक आपले हेडक्वार्टर व शिरस्तेदार याजवर अतिशय अवलंबून असत व जो हुसैन्यावर अवलंबून राहतो त्याला तितक्यापुरता आपला अधिकारहि गमावून वसावे लागते. शिरस्तेदार लोकांना हा अधिकार मिळाल्याने

ते या पहिल्या काळांत मोठे वजनदार झाले होते व वजनाबरोबर थोडासा उन्मादहि आला होता. १८७२ सालीं विनायक कांडदेव ओक यांनीं शिरस्तेदार या नांवाचे लहानचे पुस्तक गोष्टींच्या रुपाने प्रसिद्ध केले. त्यांत कारकुनी पेसाच्या लोकांना अधिकाराची जागा मिळाली असता, ते अधिकाराचा दुरुपयोग कसा करतात, जुलमी व अनीतिमान कसे वनातात याचे चित्र चांगलें रंगविले आहे. हे पुस्तक त्या वेळीं बरेंच लोकप्रिय झाले होते कारण त्यांतील वर्णने बहुतेकांना पटण्यासारखी होती. ओक लिहितात:—“सगळेच शिरस्तेदार रामदासस्वामी निघतील, तर ह्या लोकां अग्रतिष्ठेचा बांदा कोण उचलील ? हीं कारागृहे कोण बसवील ? आणि यमाजी भास्कराकडचीं नरककुडे कोण भरील ? ” सगळेच रामदास मिळणें लांबच पण निदान शेकडा चारपांच शिरस्तेदार रामदास मिळणे त्या काळीं मुष्किलीचे होतें.

स्वार्थी हेतूच्या आरोपांतून जगांत अर्थातच कोणीहि सुटत नाहीं. इंग्रजांनीं पेशवाईनंतर महाराष्ट्रांत नव्या पद्धतीचे शिक्षण होतकरु पिढीस देण्यास सुरुवात कां केली याचीं उत्तरे वरील दृष्टीनें तीन देतां येतात. (१) सरकारला राज्यकारभार चालवावयाला नोकरलोकांची वाण पडू नये म्हणून. (२) हिंदी लोकांना पाश्चात्य संस्कृतीचे वळण लागून ते परावलंबी वनावे व आपल्या व्यापारी माळाला कायमचे गिऱ्हाईक मिळावे म्हणून. (३) त्यांनीं धर्मांतर करून ख्रिस्ती वनावे म्हणून. हे तिन्ही हेतु इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या मनात नसतील असे कोणास म्हणवत नाहीं. पण त्यात त्यांनाच नांवे ठेवण्यासारखे असे काय आहे ? राज्ये कोणी मोझाकरितां मिळवीत नाहींत. आपला धर्म, आपली संस्कृती, आपला व्यापार हीं वाढविण्याची आकांक्षा मनांत बाळगणें योग्यच आहे. इंग्रज सरकारला राज्यकारभार सुयंत्रित चालण्याला नोकर हवे होते, पण त्याप्रमाणें जुने घडे वसलेल्या मध्यम स्थितीतील तरुण लोकांनाहि पोट भरण्याकरितां नोकऱ्या हव्याच होत्या। व्यापारवृद्धीचा हेतु राज्यबुद्धीच्या सुळाशी असतोच असे नाहीं. त्या दोन गोष्टी परस्पर उपकारी आहेत इतकेंच कायते. हिंदुस्थानांतील आपले राज्य गेलें तरी चालेल, फक्त व्यापार राहिला तरी बस्त आहे, असे मेकाँलेने काढलेले उद्गार प्रसिद्धच आहेत. हिंदूलोकांना आपल्या धर्माचा प्रसार करणें माहित नाहीं म्हणून त्यांना दुसऱ्या कोणी स्वधर्मप्रसाराचे नांव काढले कीं आश्चर्य वाटते व सहाय येतो. पण बौद्ध व मुसलमान लोकांनीं जे केले तेंच ख्रिस्ती राज्यकर्त्या इंग्रजांनाहि करावेंच वाटल्यास स्वाभाविकच होते. बौद्ध व मुसलमान यांच्याप्रमाणे ख्रिस्तींनाहि ‘तुम्ही जगाच्या पाठीवर माझ्या धर्माचा प्रसार करा’ अशी ख्रिस्ताची स्पष्ट आज्ञा आहे. मिशनरी लोक हालअपेष्टा सोडून जे दक्षिण आफ्रिकेच्या निविड अरण्यांतून धर्मप्रसार करण्याकरितां वणवणत हिंडसात, त्यांना स्वकीयाच्या

श्रीतळ राज्यछत्राखाली शंततेनें व विनधोव्याने धर्मप्रसाराचा गोड धांस आयता स्थाप्यास मिळाला तर त्यांनी तो कां सोडावा ?

पण इंग्रजांना लवकरच कळून आलें कीं, शिक्षणामुळे धर्मप्रसार असा फारच थोडा होतो; तो करण्याची इतर आढमुठी साधनेंच अधिक यशस्वी ठरतात. प्रथम प्रथम इंग्रजी शिक्षणाच्या नूतनपणाने कित्येकाना मुरळ पडली खरी. पण तो प्रकार लवकरच यांबला. प्रार्थनासमाजिस्ट हे धर्मातराला सर्वांत अधिक प्रवण. त्यांनीं हिंदु धर्माचे वैशिष्ट्य धिक्कारून जगांतील सर्व धर्मांतील उत्तमोत्तम तत्वे एकत्र करून नवा धर्मपथ स्थापण्याचा विचार केला होता, अशा रीतीनें ज्याचा एक पाय स्वधर्मातून बाहेर निघाला त्यांचा दुसरा पाय परधर्मात पडणें फार सोपे असतें. प्रार्थनासमाजिस्ट लोक तर गीतेच्या बरोबरीनें वाचवळला मान देऊ लागले होते. असें असतां त्यांनींही लवकरच असा निर्णय दिला कीं, हिंदुधर्मात कांहीं व्यंगें असलीं तरी ख्रिस्ती धर्मांत झालें तरी सर्व धकास्यानाना समर्पक उत्तर मिळतेच असें नाहीं. स. १८७८ सालीं माधवरावजी रानडे यांनीं सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकात या विषयावर एक लहानसा लेख लिहिला, त्यांत त्यांनीं मुबद्दतील प्रार्थनासमाजाचे अप्रयुक्त दादोबा पाडुरंग यांचेच उदाहरण देऊन वरील गोष्ट सिद्ध केली होती. " It is a great relief to us to find that as the result of 50 years' study Dadoba, though he reveres the Holy Bible and has made Christianity the favourite study of his life, has failed to accept the current doctrines of the Christian religion. There is not a single point among the Cardinal doctrines of the Christian Churches to which Dadoba has been able to subscribe his unqualified adhesion, nay more, he has expressed his dissent from the philosophy and rationale of these doctrines with unumistakable freedom " धर्मसहिष्णुतेच्या परमावधार घेलेल्या सुशिक्षित लोकांची जर ही स्थिति, तर सामान्य प्रतीच्या हिंदु लोकांवर शिक्षणानें, वाचवळच्या अभ्यासानें किंवा मिशनरींच्या मोहक उपदेशानें, ख्रिस्तीधर्माची छाप न पडावी यांत आश्चर्य नाहीं.

इंग्रजी शिक्षणाच्या वाढीबरोबर हिंदु लोकास ख्रिस्ती करण्याची मिशनरी लोकाची आकांक्षाहि वाढू लागली, व त्याबरोबरच जबरदस्तीनें किंवा मुरळ पाडून बाटविल्याबद्दल दगेहि वाढले. पाहिल्या दसांत त्यांनीं चवूचवून हल्ला चढविला. सरकारनें आपल्या हातीं आळाखाते, किंबहुना कोणत्याहि शिक्षणाचे काम, ठेऊं नये अशी तक्रार त्यांनीं सुरू केली. हेतु हा कीं, हें खातें व हे काम सर्वस्वी मिशनरी लोकांच्या हातीं ओघानेंच येईल. छापखाने काढणे, लहानसहान पुस्तके तयार करविणे, रस्त्यावर उपदेशक उभे करून व्याख्यानें देणें हें तर त्यांचे काम सुरू होतेच; पण ते कथाहि करू लागले! पुण्यांतील हौदोना शिवून सावल्यास लोक बाटवावे, न सावल्यास निदान इंग्रजी राज्यात आपणास येणारा बरिष्ठ

हक गाजवावा, असा त्यांचा उद्योग सुरु झाला होता. पण या सर्वांचा परिणाम फारसा होणारनाही, फारतरतेहतीस कोटी देवांत येझु खिस्ताच्या भूर्तीची आणखी एक भर पडेल, पण हिदुधर्माचा नाश होणार नाही, असे सुझ लोकांनीं प्रथम पासून भाविष्य करून ठेविलें होतें. १८६५ सालीं ज्ञानप्रकाशांत एक विद्राह हिदु लिहितोः—

“The disheartening disproportion between the unremitting labours of the Missionaries to christianise India and the success with which they have hitherto been attended is sufficient to cool the most violent ebullitions of religious enthusiasm ”

खिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रचारासुळें होणारें हिदुधर्माचे नुकसान महाराष्ट्रांतील लोकांच्या लक्षांत लवकरच आलें. वर्तमानपत्रांतून याविषयीं लेख येत परंतु ते मिळमिळीत असत उपदेशकाला खरा शत्रू उपदेशक हाच ठरतो. खिस्ती मिशनरी व हिदु धर्मोपदेशक यांच्या छक्कडी त्या जुन्या काळीं मोठमोठ्या गांवच्या ब्रह्मठ्यावरून पहावयास सांपडत. मिशनरी एकदां हिदुधर्माविरुद्ध बोलू लागले म्हणजे त्यांचें तर्कशास्त्र वेडें बांकडे कसे धांवत सुटत याचा अनुभव सर्वांस असतोच. अर्थात् त्यांना उत्तर देणारा उपदेशकही भावनाप्रधान वक्ताच असावा लागतो, व हे वक्तृत्वाचें बळ इंग्रजी शिकलेल्या वक्त्यांत प्रायः असत नाहीं. त्याला जुन्या पद्धतीनें शिकलेला व वेदांना अपौरुषेय मानणारा भाविक संन्यासी किंवा ब्रह्मचारीच हवा. टिळकांच्या पूर्वीच्या महाराष्ट्रांतील इतिहासांत विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनीं हिदुधर्मावरील मिशनऱ्यांचे हल्ले परतविण्याची मोठीच कामगिरी केली. विष्णुबुवांचा जन्म सन १८२५ सालीं कुलाबा जिल्ह्यांतील निजामपूर पेत्र्यापैकीं शिरवली या लहानशा खेड्यांत झाला. यांच्या वडिलांचे नांव भिकाजीपत गोखले, हे विष्णुबुवा पांच वर्षांचे असतांना निवर्तले. घरच्या गरीबीसुळें विष्णुबुवांना प्रथम शेतकाम व नंतर कांही दिवस एका दुकानदाराकडे नोकरी करावी लागली. वयाच्या सोळाव्या वर्षीं ठाणे जिल्ह्यांत कस्टम खात्यांत त्यांना नोकरी मिळाली. प्रथमपासूनच धार्मिक प्रवृत्ति असल्यासुळें, बुवांनीं नोकरीशिवाय बाकीचा वेळ धार्मिक वाचन, श्रवण व मनन यांत घालविला. वयाच्या विसाव्या वर्षीं त्यांना साक्षात्कार झाला. तेच स्वतः आपल्या आत्मचरित्रांत लिहितात “सतशृंगीच्या डोंगरावर परमेश्वरानें धर्मोपदेशाची आज्ञा दिली, मला दत्तात्रेयाचा वर आहे” सन १८६५ ते १८७१ पर्यंत ते मुंबईस समुद्रकाठी धर्मपर व्याख्यानें देत व मिशनऱ्यांशी वादविवाद करीत. कधीं कधीं सुधारकांशीही ते वादविवाद करीत. दोघांनाहि ते कोटिक्रमानें निरुत्तर करून टाकीत अशी प्रसिद्धी आहे. महाराष्ट्रास मिशनऱ्यांच्या कचाट्यांतून ज्यांनीं मुक्त केले त्यांत विष्णुबुवा प्रमुख होत. आपल्या आत्मचरित्राशिवाय, मानवधर्मप्रकाश, भगवद्गीता—टीका ‘सामान्य लोकसत्ता’

काचें दर्शक ' ओवीवद्ध प्रकरणें वगैरे पुस्तकें त्यांनीं लिहिलीं. ते १८७१ सालीं मुंबईसच कळपुळीच्या रोगानें वारले. " ह्या आपल्या मुंबई इलाख्यांत इंग्रजी अमलानंतर पुष्कळ ब्रह्मचारी व धर्मोपदेशकर्ते होऊन गेले पण विष्णुबुवासारखा ज्ञाता, सुविचारी, लोककल्याणेच्छू व कर्ता असा दुसरा आमचे पाहण्यात आला नाही. " असें त्याच्याविपर्याच्या मृत्युलेखांत ज्ञानप्रकाश लिहितो.

मिशनरी लोकांना ही गोष्ट लवकरच कळून आली, तथापि त्यांनीं आपला शिक्षण-प्रसाराचा उद्योग मात्र सोडून दिला नाही. हा त्यांचा गुण वेण्यासारखाच म्हटला पाहिजे. असो, ख्रिस्तीधर्मप्रसार इंग्रजी शिक्षणाच्या अनुषंगाने न झाला तर न होवो, पण राजकीय सत्ता तरी अबाधित राहिल कीं नाही, किंवा शिक्षणाने तिलाहि धोका येईल. असा विचार त्या वेळच्या इंग्रजांना न घुचणे अशक्य होते. पण याहि बाबतींत कित्येकांनीं मन मोठें करून धोका सोसण्याची तयारी दर्शविली होती. लेफ्टनंट ब्रिग्ज हे मॉट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनच्या मेटीस एकदा गेले असतां जवळच नवीन छापलेली मराठी पुस्तकें पडलीं होती. ती पाहून ब्रिग्ज याने विचारलें कीं 'ही पुस्तकें कशाळ ?' त्यावर एलफिन्स्टन याने उत्तर केले कीं 'मराठे लोकाना सुशिक्षित करण्याला. पण लक्षात ठेवा कीं, हे सुशिक्षण म्हणजेच आम्ही आपलें बघू-गवाळें आवरून परत युरोपांत जाण्याचा राजमार्गच ठरणार आहे. '

मराठी पुस्तके छापण्याचे काम मिशनरी लोकांनीं पेगवार्ड बुडण्याचे आधीं आठ वर्षें सुरू केलें होते. मराठ्यांचे सिंहासन इंग्रजांच्या हातीं लागण्यापूर्वीच त्यांच्या मुद्रणकलेनें मराठी 'सिंहासनवत्सिही' हस्तगत केली होती. पेगवार्ड बुडाल्यावर एलफिन्स्टन याने पाहिले काम शिक्षणप्रसाराचे केले. १८२२ च्या आगस्टमध्ये मुंबईस बॅंकेनेटिष् एन्जुकेमन सोसायटी स्थापन केली. तिला मिळालेल्या पन्नासहजार रुपयातून ग्रंथप्रसिद्धीचे काम सुरू झाले. हे ग्रंथ मुख्यतः जालोपयोगी असत हें सांगावयास नकोच. मराठ्यांना शिक्षण द्यावयाचे तें त्यांच्या जुन्या ग्रंथांचें आर्वें किंवा पाश्चात्य विद्येचे आर्वें हा वाद लवकरच संपून पाश्चात्य शिक्षणाचा विजय झाला, यामुळे जुन्या संस्कृत ग्रंथांचे मुद्रण करण्यापेक्षां नवे लहान सोपे मराठी ग्रंथ तयार करून छापणें हेंच अधिक आवश्यक ठरलें.

विद्या व दक्षिणा हीं परस्परांचें कार्य व कारण दोन्ही होऊ शकतात. पेगवार्डच्या काळीं किंवा त्याच्या पूर्वीं हि सरकारांतून विद्येची सोय नसे. पण विद्यासंपन्न लोकांना दक्षिणा वांटण्याची चाल होती. कोणत्याहि देगात सुप्रतिष्ठित असलेल्या सरकाराला प्रजेच्या धर्मरक्षणाची म्हणून कांहींतरी व्यवस्था करावीच लागते. यामुळे सुधारलेल्या पाश्चात्य देगांतूनहि सरकारच्या अनेक खात्यांपैकी धर्ममंडळ हें एक खातें असतच. मराठी राज्यांत धर्ममंडळ म्हणजे खास सरकारी पुरोहित, उपपुरोहित अशा तऱ्हेचा अधिकारी वर्ग म्हणून नेमलेला नव्हता. परंतु दरवर्षीं निरनिराळ्या प्रसंगी दक्षिणा वगैरे वाटल्या जात. दिवाय कोठें सिचडी, कोठें सदावर्त, कोठें रोजचा

वांधून दिलेला धर्मदाय, अशा पद्धतीने विद्वान् व धार्मिक लोकांचा योगक्षेम चालविला जात असे. या द्रव्याश्रयावर उपजीविका करणारे विद्वान् शास्त्रीपंडित घरी शिष्य पढवून विद्येची परंपरा चालवीत. अशांचा परामर्श वेष्ट्याकरितां सरकारांतून जो पैसा खर्च होई तोच विद्यावृद्धीवर खर्च झाला असे समजण्यांत येत असे. पेशवाईत वार्षिक दक्षिणेची रक्कम किती वाढली होती या संवधाची हकीकत 'डेक्कन वर्निक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी'ने छापलेल्या 'पेशव्यांच्या रोज-निशा'तून पहावयास मिळेल. अशा रीतीने पेशवाई अखेरपर्यंत विद्येतून दक्षिणा निर्माण होत असे; परंतु पेशवाईनंतर या दक्षिणेतूनच विद्या निर्माण होण्यास सुरवात झाली. बाजीरावशाही समाप्त झाल्यानंतर एल्फिन्स्टन साहेबाने रमण्यांत ब्राह्मणांची कोडी करून दक्षिणा देण्याची पूर्वीची चाल बंद केली; तथापि इतर देवस्थानांच्या उत्पन्नावरोबर दक्षिणेचा खर्च त्याने पुढेहि चालू ठेविला. मात्र त्याने त्याचे रूपांतर केले. या दक्षिणा-फंडांतून प्रथम विद्याला उत्तेजन म्हणून वाडिसे देण्यांत येत. नंतर नागिक व बार्ड या दोन प्रासिद्ध जेजांच्या ठिकाणी हिदुलोकांकरितां संस्कृत कॉलेज काढण्याचा विचार चालू झाला. पण अखेर तो रहित होऊन १८२१ सालीं खुद्द पुण्यासच विश्रामबागवाड्यांत सरकारी संस्कृत पाठशाळा स्थापण्यांत आली; व तिच्याकरितां पन्नास हजारांची रक्कम वाजळू काढून ठेविली.

एकदोन वर्षांत या पाठशाळेत सुमारे दीडशे विद्यार्थी शिकू लागले. संस्कृत शास्त्र-ग्रंथांवरोबर धर्मशास्त्र व गणित हे विषयशिकविण्याची तेथे विशेष व्यवस्था झाली. पुढे सुवईप्रमाणें पुण्यास एज्युकेशन सोसायटी स्थापन झाल्यावर १८४२ सालीं याच पाठशाळेला इंग्रजी शिक्षणाचा वर्ग जोडण्यांत आला. ता. ७ जून १८५१ रोजीं या संस्कृत व इंग्रजी वर्गांना मिळून 'पूना कॉलेज' हे नांव देण्यांत आले. १८५५ सालीं एज्युकेशन सोसायटी मोडून सरकारी शाळांसाठीं निर्माण झाल्यावर, या कॉलेजची व्यवस्था डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन यांजकडे गेली. पुढे हें कॉलेज १८६३ सालीं विश्राम बागेतून उठून वानवडीस गेले, व तेथून १८६८ सालीं 'डेक्कन कॉलेज' या नव्या नांवाने सगमापलीकडे खडोबाच्या माळावरील मोठ्या नव्या इमारतींत सुरू झाले. १८४२ साली जी इंग्रजी शाळा सुरू झाली तीच स्वतंत्र रीतीने पुढे विश्रामबाग हायस्कूल म्हणून चालू राहिली. या विश्रामबागेतच ट्रेनिंगकॉलेजचाहि एक वर्ग होता, व ट्रेनिंग कॉलेजच्या लोकांना अर्थात् निवळ मराठी असेच उपयुक्त शिक्षण दिले जाई. १८६३ च्या सुमारास हायस्कूल कॉलेज आणि ट्रेनिंग कॉलेज मिळून सुमारे ४०० विद्यार्थी शिकत असत. १८५७ सालीं सुवई युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली तेव्हां शाळापाठशाळा यांजवरील जुन्या पंडितांचा अधिकार संपून, त्या युरोपियनांच्या हाताखाली देण्यांत आल्या. जुने पंडित निवळ मराठी जाणणारे म्हणून त्यांना संस्कृतग्रंथांची भाषांतरे करण्याकडे नेमले. मात्र त्यांतील कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारखे किंवा केरो-

पत झऱ्यांसारखे जे इंग्रजी भाषाहि गिकले त्यांना ट्रेनिंग कॉलेजचा प्रिन्सिपाल किंवा सरकारी रिपोर्टर किंवा प्रोफेसर अशा बरिष्ठ हुद्याच्या जागा देण्यांत आल्या. कृष्णशास्त्र्यांनंतर रेबेरड मॅगडुगल, मेजर कॅडी, रेब. फ्रेजर, प्रो. ग्रीन, ड. आय. हॉवर्ड, रेब. मरीमिचेल, प्रो. डेपर, एड्विन अर्नोल्ड, डॉ. मार्टिन ही, प्रो. रसेल, युइल्यम वर्डस्वर्थ, डॉ. कॉलिहॉर्न, प्रो. फॉरेस्ट, व प्रो. शूट वगैरे युरोपियन लोक, कोणी प्रिन्सिपाल कोणी केवळ प्रोफेसर असे, टिळकांचा कॉलेजांतील शिक्षणक्रम संपर्प्यंत, पूना कॉलेज आणि टेकन कॉलेज यांत होऊन गेले. क्रमाक्रमानें इंग्रजीने सत्कृताची जागा पूर्णपणें घेरली, व मराठीहि “मांग पडत चालले. १८५६ सालींच मरीमिचेल याने मोठी हस्ताक्षरावर अधिक लक्ष घावयास पाहिजे” असा कॉलेजच्या बुकात शेर दिला ! व १८५८ सालीं एड्विन अर्नोल्ड यानीं तर असें लिहिलें कीं “Most of the advanced Students are better scholars in English than in Marathi” मुबईत तर मराठी हे पुण्याहूनहि आधीच मागसलेलें. तात्पर्य, गतवर्षी मराठी भाषाविषयाकरितां स्वतंत्र प्रोफेसर नेमीपर्यंत, मेजर कॅडी याच्या स्मरणार्थ एका मराठी निवधाकरितां ठेवलेल्या एका लहानशा वक्षिसखेरीज, मराठी भाषेच्या अध्ययनाचा माग-मूस देखील महाराष्ट्रांतील या मुख्य कॉलेजात नव्हता.

नव्या शिक्षणयुगाच्या सुरवातीला शिक्षक व परीक्षक दोघेहि युरोपियनच असणार हे उघड आहे. चांगले युरोपियन येत पण ते सहसा टिकत नसत. वॉर्ड युरोपियन टिकाऊ असत पण कामाला निरुपयोगी. एड्विन अर्नोल्ड, डॉ. ही वगैरे शिक्षक पहिल्या प्रतीचे होत. पण दोघेही लवकरच हिंदुस्थान सोडून गेले. डॉ. ही हा जर्मन असून मोठा सत्कृत पंडित होता. तो सुरवातीस अवघ्या दीडशे रुपये पगारावर आला. पुढे त्याला पाचवे रुपये पगार होऊन सरकारातून देणग्याहि मिळाल्या. तथापि तो नाराज होऊन राजिनामा देऊन परत गेला. कॅडी, कर्क-हॅम् हे दुसऱ्या प्रतीचे युरोपियन. कॅडी साहेब भोळवट व थोडासा मूर्खहि, कर्क-हॅम् पक्का वस्ताद. कॅडी साहेबाला मराठी ज्ञानाची घमंड, व त्यामुळे त्याच्या मराठीच्या अज्ञानाचे प्रदर्शन वरचेवर होई. कर्कहॅम् हुशार पण आळशी. १८६५ च्या सुमारास तो पुणे हायस्कूलचा हेडमास्तर होता; पण स्वारी तीन तीन दिवस शाळेत थांबण्याची नाही, किंवा कोण मास्तर काय करतो याकडे पहावयाची नाहीं. युनिव्हर्सिटींत परीक्षक बहुधा सगळे युरोपियन. कॅडीसाहेबांनी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत मराठीचा पेपर काढला त्यांत एक प्रश्न असा होता. “Analyse and give the meaning of डोचके कीं बोचके, डोके कीं फोके,” आणि ऑक्सेनहॅम् साहेबांनी भूगोलावरील प्रश्नांत खालील प्रश्न घातला होता “Name the chief towns on any European river with a course chiefly on the parallel of the longitude.” एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये

एक प्रोफेसर, गणीत शिक्षकीत. ते आलजिन्ना उघडून Omit म्हणजे वाचू नका या अर्थी O हें अक्षरच Read म्हणजे वाचा या अर्थी R हें अक्षर, येवढेंच विद्यार्थ्यांस सागत !

टिळक बी. ए. होण्यापूर्वी वीस वर्षे, म्हणजे १८५६ सालीं सुवर्ग युनिव्हर्सिटीचा कायदा मजूर झाला. १८६१ साली या युनिव्हर्सिटीचे पहिले क्यालेण्डर प्रसिद्ध झाले त्यावरून १८५९ सालापासूनची, म्हणजे महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांच्या पहिल्या पिढीसंबंधाची, माहिती मिळते. १८५७ सालीं पुणे कॉलेजांतून मॅट्रिक्युलेशनला विद्यार्थी पाठविण्यांत येऊ लागले. यापूर्वी हायस्कूल व कॉलेज मिळून एकच संस्था होती. तिचे येथून पुढें दोन भाग झाले. १८५९ सालीं पुणे कॉलेजांतून प्रवेशपरीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थ्यांत बाबा गोखले, व्यंकटराव रामचंद्र, विष्णु बाळकृष्ण सोहोनी यांची नांवें आढळतात. रामकृष्ण-पंत मांडारकर, वामन आबाजी मोडक, महादेव नारायण परमानंद, माधवराव रानडे, खंडेराव बेदरकर, बाळ मंगेश बागळे, जनार्दन सखाराम गाडगीळ इतरे मंडळी याच सालीं मॅट्रिक्युलेशन पास झाली, पण ती सुवर्गच्या झालेतून. यांच्याहि पूर्वी डॉ. सखाराम अर्जुन राऊत, डॉ. चिताराम विठ्ठल बगैरेची नांवें मेडिकल कॉलेजांत अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांत आढळून येतात. त्यांनीं मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा दिली नव्हती; कारण तेव्हां मॅट्रिक्युलेशन परीक्षाच मुळी अस्तित्वांत नव्हती. प्रवेशपरीक्षेशिवायच त्यांचा कॉलेजांत प्रवेश झाला होता ! १८६२ मध्ये जे विद्यार्थी पास झाले त्यांत माधवराव कुटे यांचें नांव आढळते. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांची संख्या लवकरच वाढली. १८७६ सालीं ती ११०० वर गेली होती. १८६२ सालीं वामन आबाजी मोडक हे एफकेच ग्रहस बी. ए. झाले. तेथून पुढें टिळक बी. ए. होईपर्यंत खालीलप्रमाणे बी. ए. ची संख्या वाढत गेली. १८६३ (३), १८६४ (५), १८६५ (७), १८६६ (७), १८६७ (११), १८६८ (२०), १८६९ (२) १८७० (१८), १८७१ (१२), १८७२ (१०), १८७३ (२०), १८७४ (१९), १८७५ (२७), १८७६ (१८), १८७७ (४०). म्हणजे टिळक बी. ए. होण्यापूर्वी १७९ बी. ए. झाले होते. पण ते बी. ए. झाले त्या सालापासून या संख्येला अधिक भरती येऊ लागली. बीच गोष्ट एल्एल्. बी. च्या पदवीधरांसंबंधानेंहि घडून आलेली दिसते. एल्एल्. बी. ची डिग्री घेणाऱ्या लोकांची नांवें १८६६ सालापासून नमूद झालेली आढळतात. १८६६ सालीं दोनच एल्एल्. बी. झाले; ते माधवराव रानडे व बाळ मंगेश बागळे हे होत. पुढें १८६७ सालीं २, ६८ मध्ये ३, ६९ मध्ये ३, ७० मध्ये ६, ७१ मध्ये १३, ७२ मध्ये ० (!) ७३ मध्ये १, ७४ मध्ये ३, ७५ मध्ये २, ७६ मध्ये ५, ७७ मध्ये ३, ७८ मध्ये ४ व ७९ मध्ये ६, ति...व-५

मिळून चौदा सालात ५३ एल्.एल्. बी. झाले होते. पण टिळकांनी पदवी घेतली त्या म्हणजे १८८० साली एकदम २० एल्.एल्. बी. झाले.

टिळक एल्. एल्. बी. झाले त्या साली मुंबई इलाख्यात एकंदर शाळा पाच हजारान्या आत व एकंदर विद्यार्थी पावणे तीन लक्ष होते. सर्व प्रकारची मिळून कॉलेजे आठ, एक आर्टस्कूल, ४८ हायस्कूल, १७७ मिडल स्कूल, दोन वैद्यक-वर्ग, पाच धंदेगिरीवाचे वर्ग व बाकी प्राथमिक शाळा होत्या. मुलींच्या शाळांची संख्या २८४ होती व ट्रेनिंगचे वर्ग नऊ होते. एकंदर विद्यार्थ्यांपैकी ब्राह्मण शेंकडा २३, इतर हिंदू ५९ व मुसलमान शेंकडा १० असत.

अशा मर्यादित शिक्षणाचेहि दुष्परिणाम लोकांस थोडथोडे दिसू लागले होते. ज्ञानप्रकाशात विद्यार्थ्यांचा एक शुभचिंतक लिहितो:—“प्रस्तुत या देशांत विद्या-वृद्धीचा क्रम चालू आहे. त्या योगाने विद्यार्थ्यांची शरीरे कृश व अशक्त होतात आणि त्यांस नेटाने टिकून कॉलेजांतील अभ्यास संपून, युनिव्हर्सिटीच्या परिक्षा देता येत नाहीत किंवा दिल्यास त्यांच्या प्रकृति फार क्षीण व दुर्बल होतात.” तथापि विद्यावृद्धि थांबवावी असें एकान्तिक विधान कोणी कधी केल्याचे आढळत नाही. १८९१ साली विभ्रामबागेंतील बक्षिससमारंभ पाहून लोक खूप झाले, आणि पन्नास हजार रुपये खर्चून पुण्यास बोर्डिंग काढावें व त्याच्या व्याजातून पन्नास पाऊणशें तरी गरीब विद्यार्थ्यांची फुकट शिक्षणाची सोय करावी अशी सूचना झाली होती. ती त्यावेळीं ताबडतोब अमलांत आली नाही खरी; परंतु इतर रीतींनी शिक्षणाची वाढ थांबली नाही, वाढतच गेली.

पुरपांचेंच शिक्षण जेथें इतकें कमी होतें तेथें स्त्रियांचे शिक्षण मागसलेलें असल्यास नवल नाही. स्त्रीशिक्षणाचें नुसते नांव पुढें येण्यापूर्वीच स्त्रीशिक्षणाविषयी वाद जोरानें चालूं होते. पूना नेटिव जनरल लायब्ररीत एकदां बडलेला एक सचाद एका ‘विद्याच्यानें’ ज्ञानप्रकाशांत दिला आहे:—

जुना शास्त्री:—तुम्ही कांही दिवसांनीं बायकांच्या पायां पडाल.

सरुण:—होय, बायको गधर्व आहे, बायको घराचा आत्मा आहे.

शास्त्री:—अर्थ सांगण्याची तुमची शैली फार उत्तम आहे.

सरुण:—वाहवारे पेशवाई गहाणे, “रामः रामौ” केले म्हणजे अकल येत नाही.

शास्त्री:—वरें महाराज, येस फेस केल्यानें येस दे.

इतकें सांगून ‘विद्याच्य’ पुढें लिहिते, “बायको घराचा आत्मा आहे तर सूर्य पाणी आहे व समुद्र कौलार आहे. आमच्या वेळीं बायको चार पुरुषांच्या दृष्टीस पडेल काय मगदूर आहे अशी स्थिती होती. विलायतेंत राणी राज्य करते, तिच्या नवऱ्याला कोणी विचारीत नाही, तसें हिंदुस्थानांतहि पुरुषांनें सकाळीं उठल्यारोबर बायकोस बारा साष्टांग नमस्कार घालावे असा नियम होणार आहे.”

१८७१ च्या सुमारास जानेवारी महिन्यांत पुण्यास 'विचारवती स्त्री समा' या नांवाची संस्था स्थापन झाली. अशा संस्थेविषयी लोकमत तेव्हां अनुकूल असणे शक्य नव्हतें, समेत अवघे सात आठ स्त्री-समासद होते. ज्ञानप्रकाश हें पत्र सामान्यतः प्रथमपासूनच मध्यम सुधारणावादी होतें. स्त्रीशिक्षणाला तत्त्वतः त्याची प्रतिकूलता नव्हती. तथापि ता. ९ जानेवारी १८७१ चा ज्ञानप्रकाश लिहितो—
“स्त्रियांची समा आजपर्यंत आमच्या इलाख्यांत कोठेंहि झाली नव्हती व कदाचित् सर्व हिंदुस्थानात आजपर्यंत कोठे झाली नसेल. अशी ही नवीन गोष्ट लोकांस दाखविण्याचा प्रसंग आमच्या शहराने आणला हे पाहून अत्यनंद होतो.” पण हे उद्गार थोडेसे उपरोधिकच होते; कारण ज्ञानप्रकाश पुढें लिहितो “पण आज अशी समा भरविणे म्हणजे रांगतां येत नाही त्यास पळविण्यास लावण्याचा प्रयत्न करण्यासारखें आहे, असेंहि कित्येक लोकांचें मत आहे.”

टिळकांनी बी. ए. ची पदवी घेतली त्या साली पदवीदान समारंभाचे वेळी झालेल्या माषणांत नमूद करण्यासारखें विशेष कांहीं आढळत नाहीं; परंतु त्यांनी एल्.एल्.बी. ची पदवी घेतली त्या साली चान्सेलर या नात्याने सर रिचर्ड टॅपल यांनी जें माषण केलें तें बरेच महत्त्वाचें होतें. Floreat Academia हा शुभाशिर्वाद कसा फळाळ येत चालला होता हें बरेच पदवीधरांचे वाढते आंकडे दिले आहेत, त्यावरून दिसून येईलच. पण त्याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, युनिव्हर्सिटीच्या द्वारे विद्या देणारांची व वेणारांची दृष्टी अधिक विकसित होऊं लागली होती. पदव्या मिळविण्याचा एक हेतु सरकारी नोकऱ्या मिळविणें हा होता, पण बरिष्ठ नोकऱ्यांची संख्या अद्यापि विशेष वाढली नव्हती. सरकारी रोव्हिन्यू खात्यांत मामलेदारांच्या जागा पुष्कळ. पण १८८० सालपर्यंत त्यांत पदवीधरांना विनपदवीधरांच्या आधी प्रवेश मिळत नव्हता. हायर स्टॅंडर्ड परीक्षा झालेला पदवीधर व विनपदवीधर दोघे एकाच रांगेला बसविले जात असत. ही अडचण सर रिचर्ड टॅपल यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनी विनपदवीधरांच्याची पदवीधरांना, सर्वच नसल्या तरी कांहीं विशेष प्रमाणाने, मामलती देण्याचें ठरवून, हें नवीन चोरण १८८० सालच्या पदवीदानसमारंभात जाहीर केलें. टॅपलसाहेब हे ब्राह्मणांचा पक्ष करीत असले तरी एकंदरीन शिक्षणाचे चाहते होते; व पदवीधरांना इतरांहून सरकारदरबारी अधिक मान मिळाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. पण नुसत्या पुस्तकी विद्येने या देशाच्या लोकांचें मागणार नाहीं ही गोष्ट लक्षांत येऊन, त्यांनी बी. एस्. सी. ची पदवी नवीन स्थापण्याचा तेव्हां उपक्रम केला होता, व तीहि गोष्ट या माषणांत त्यांनी जाहीर केली. तोंडी परीक्षा बंद करणें वगैरे इतर कित्येक सुधारणांचीहि वाटाघाट यापूर्वीच चालू होती. दोन वर्षांपूर्वी पासल मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा सुंबईखेरीज इतर ठिकाणीं घेण्याची, म्हणजे परगांवच्या विद्यार्थ्यांची अधिक सोय लावण्याचीहि, व्यवस्था झाली होती. निरनिराळें

शिक्षण देऊन, निरनिराळे बंदे करण्याला, तरुण पिढीला तयार करावे हा युनिव्हर्सिटीचा सर्वसाधारण हेतु होताच. पण कोणवैहि शिक्षण मिळविलें तरी मुराब्ब-व्यवस्थेला उपयुक्त असा प्रत्येक पदवीधर व्हावा, किंबहुना या दिशेने सुशिक्षित लोक जी पात्रता दाखवितील तीच त्यांची खरी योग्यता मानावी, असे सर रिचर्ड टॅपल यांचे मत होतें. "I should consider the success of natives as civil administrators to be the truest test of that combined mental and moral training which our education seeks to give."

पण सर्वच पदवीधर किंवा सुशिक्षित लोक व्यावहारिक वंधांत पडतात किंवा सरकारी नोकरीत गडप होऊन जातात असें नाहीं; तर शिक्षणानें मनुष्याला विचाराची स्वतंत्र दिशाहि दुरुचणें अगदीं स्वाभाविक आहे हें टॅपलसाहेबांना इंग्लंडच्या अनुभवावरून पूर्णपणें माहीत होतें. तसे ज्ञालें असतां ते कदाचित् असप्रुष्ट राहतील, सरकाराविषयीं कदाचित् त्यांना अप्रीति वाढू लागेल, आपल्या मनांतील असले विचार ते प्रगट केल्याशिवाय राहणार नाहीत, व इतर लोकांनाहि मग ते पदं लागतील, आणि अशा रीतीने समाजांत सरकारावर टीका करणाऱ्या लोकांचा एक वर्ग कायमचा निर्माण होईल ही मोठ्ठा त्यांना माहीत होती. पण इंग्लंडांतील सुशिक्षित लोकांच्या रीतीप्रमाणें, या आपत्तीनें न मिठां तिचा आपल्या माषणांत त्यांनीं उघडपणें स्वीकारच केळ. "खुल्या दिलानें तरुण सुशिक्षित लोक बोलले म्हणून तेवढ्यामुळें त्यांना आम्ही राजद्रोही गणणार नाहीं. सुशिक्षित वर्ग, कुतंत्र बनला तर त्याचें पाप स्वतः त्याच्या माथ्यावर राहिल, त्यामुळे शिक्षण-दानाचा हात आम्ही आंखडून धरणार नाहीं. असंतोषाची माषना सुशिक्षिताला शोभते; किंवा काय, हें तर विष्याचे काम आम्ही स्वतः त्याच्या विवेकबुद्धीवरच सोपवूं" - नगरे उदार मतदर्शक उदार त्यांनीं आपल्या माषणांत काढले होते. पण देशीः माषेतील वर्तमानपत्रांची मुस्कटदाबी करण्याचा कायदा याच सुमारास गव्हर्नर, जनरल लॉर्ड लिटन यांनीं मजूर करवून घेतलेला असल्यामुळें, टॅपल साहेबांच्या मनांत खरोखर काय डबचंत होतें, आणि त्याच्या तोंडून निघालेल्या या उदार उदारांत केवढा मोठा आंकडा वाद समावासास पाहिजे होता हें तत्कालीन लोक पूर्णपणें ओळखून होते. टिळक एलएल्. बी. होण्यापूर्वी पाचसहा वर्षे शालीबोवांच्या निर्वचमालेचा जन्म झालेला असून, या अवधीत तिनें बरीच खळबळ उडवून दिली होती. आणि टॅपलसाहेब वरील माषण करीत असतां आंग्लो-इंडियन पत्रांनीं रगविलेलें सुशिक्षित तरुण महाराष्ट्रीयानें विकृत मेसूर चित्र त्यांच्या मनःश्रृंगारुणें उभें नव्हतें असें कोण म्हणेल ?

१८६५ पर्यंत बकिलीच्या वंधाचा महाराष्ट्रांत विशेष फैलाव नव्हता. तथापि १८७४ सालीं पुण्यांत ३५।३७ बकिल होते असें एका यादीवरून समजते. कायद्याची कळमें पुस्तकांतून दाखवितां आलीं तर मोठीच बहादुरी ! १८६५ सालीं पुण्यास

अदालतीत वकीलीजी लेखी परीक्षा झाली. ३१ उमेदवार परीक्षेस बसले होते. पुस्तकांची मदत घेऊन प्रार्थनां उत्तरे लिहिण्यास परवानगी होती. अडीच वर्षांच्या आगंत हे सर्व उमेदवार मांडीस मांडी लाऊन बसविले होते, व खुशाल एकमेकांनी एकमेकांस विचारून उत्तरे लिहिण्याचा क्रम सुरू ठेवला होता । त्या वेळचा एक विनोदी टीकाकार म्हणतो, “उमेदवारांचा एकमेकांची स्नेहभाव व परीक्षकांची त्यावर मेहरनजर पाहून आम्हांस संतोष झाला. ह्या जगांत येऊन आपल्या बंधुजनांस होईल तितकें सहाय्य करावें हा मनुष्याचा धर्म होय. या धर्मावर चित्त ठेऊन परीक्षक व उमेदवार परीक्षेच्या वेळी वागत होते हें पाहून कोणास आनंद झाल्यावाचून राहणार आहे!” परीक्षेचा निकालहि हातोहात झाला. मुख्य परीक्षक असिस्टंट जज यांना ज्या भाषेत उमेदवारांनी उत्तरे लिहिली त्या परीक्षांची गंधर्हि नसता, त्यांनी एकदोघां सल्लागारांच्या मदतीने एकदोन घटकेत जागद तपासून निकालहि सांगितला. टीकाकार म्हणतो, “अद्या भायकलीच्या परीक्षेपेक्षा पिढ्या टाकूनच निकाल कां नाही सांगितला !” चांगल्या वकीलांची उपास मरून निघावी म्हणून पुण्यांत सरकारी लॉ क्लब निघावा, व महिनाभरास बसणे फी ठेविली तरी पुष्कळ उमेदवार येतील असा अदमास कित्येकांनी केला होता. जेथे खुद्द कायदेपंडित वकील ते जर असे, तर तेथे असेसर ज्यूर व गैर ज्यूर कोण केसे असतील ! न्याय इत्यादि करितां कोर्टांत जाणें हा आपणांवर एक जुलूम असें निर्मलित असेसरांना वाटे. त्या काळचा पत्रकार लिहितो “एकदा एका खटल्यांत आम्ही पुणें अदालतीतील एका असेसरास विचारिलें की कैदी वर गुन्हा धावीत आहे असा आपण कथावरून निर्णय केला !” त्यांनी उत्तर दिले “जार्ज या हो, कथाचे धावीत आणि कथाचें गैरधावीत. कांहीतिरी जाणवत पाहिजे ना !”

ब्राह्मणेतर हे ब्राह्मणांच्या मानानें शिक्षणांत मागासलेले होते. तथापि ब्राह्मणेतरांतील सुशिक्षित पिढीचा जन्म टिळकांच्या बरोबर किंवा त्यापूर्वीहि पांचचार वर्षे झाला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. या पिढींत अग्रस्थानाचा मान जोतिराव गोविंदराव फुले यांनाच दिला पाहिजे. त्यांचा पणचा सातारा जिल्ह्यातील सातगूण या गांवचा बतनदार चौगुला होता. तेथील कुळकर्ण्यांपासून त्याला फार जास झाल्याने त्यानें कुळकर्ण्यांचा खल करून, तो पुणें जिल्ह्यांतील पुरंदर तालुक्याच्या गोपनी खानवडी या गांवीं येऊन राहिला. त्याचा मुलगा मोटिबा हा पुढें पुण्यास आला. त्याच्या विधां मुलांनी माझ्याचा वंदा केला. पेशवे सरकारांत फुले यांच्या पत्नी कुलाबा पुढा नित्य जाऊ लागला. मासुळें, या कुटुंबाचें आढनाचें मुलें मोटो असें होतें तें आऊन पुढें फुले असें पडलें. या तीन मुलांपैकी गोविंदराव यांना मोटो जोतिराव हे १८२७ साली जन्मले. त्यांना लहानपणापासून वकीलपणाची जाणच असे. मोहारी राहणाऱ्या एका सुसंस्कृत, मनुषीच्या उपदेशा

वरून व मे. लिजिट साहेबांच्या मदतीने जोतिराव इंग्रजी शाळेत जाऊ लागले. पुढे तेव्हाच्या पुण्यांतील प्रमुख ब्राह्मण मंडळीपैकी सदाशिवराव गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे वगैरे मंडळीचा त्यांचा स्नेह जमला. जोतिरावांच्या अर्गी लहानपणापासून स्वदेशाभिमानाचे वारे शिरले होते; आणि बाबुदेव बळवंत फडक्यांप्रमाणे फुलेहि फडके यांचे गुरू लहूजीबुवा यांच्या हाताखाली गोळिवार दाण्डपट्टा वगैरे गोष्टी गिकळे. 'गुलामगिरी' नामक पुस्तकांत जोतिराव यांनी असे लिहिले आहे की, या विद्या इंग्रज सरकारला पालथे घालण्याच्या उद्देशाने मी शिकलो व या कार्या मला 'मुघारल्या भट विद्वाना'पासून स्फूर्ति मिळाली होती. पण पुढे ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही असे त्यांस वाटू लागले होते. आणि पुढे तर त्यांनी ब्राह्मणशांतीचा मोड करण्याकरिता सत्यसमाज नामक ध्याचीच स्थापना केली.

वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंत ते इंग्रजी, मराठी व गणित हे विषय चांगले शिकले, व अगत्याच्या हौसेमुळे ते आजन्म विद्यार्थीच राहिले. १८४८ साली बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाढ्यांत त्यांनी मराठे लोकांकरिता मराठी शाळा घातली. आपल्या पत्नीस त्यांनी स्वतः मराठी शिकविले होते, व तिला याच शाळेत त्यांनी शिक्षक म्हणून मदतीस घेतले होते. या शाळेत मुलीही घेतल्या जात. आपल्या मुनेने शाळेत शिक्षिकांची काम करणे ही गोष्ट जोतिरावांच्या बाडिलांना आवडली नाही, व बापाकडून मुलाला या कार्याबरोबर त्रासही झाला. खबरदारी सरकारी मुलीची शाळा निघाल्यावर जोतिराबांनी ही शाळा बंद केली. तसेच नानाच्या पेठेतील अस्पृश्यांकरिता एक शाळा त्यांनी काढून काही दिवस चालविली, व नंतर ती म्युनिसिपल कमिटीचे ताब्यांत दिली. पंढरपूरच्या अनाथ मुलांच्या ग्रहप्रमाणे त्यांनी पुण्यास एक ग्रह काढून, पोरन्या मुलांकरिता केलेल्या या सोयीच्या जाहिरातीहि लाविल्या. त्या अर्थातच लोकांना आवडल्या नाहीत. स. १८५२ साली विश्रामबागेच्या वाढ्यांत दरबार भरवून श्रीशिक्षण-प्रसाराच्या कामगिरीबद्दल बहुमानार्थ म्हणून २०० रु. किंमतीची एक शाल सरकारने त्यांना दिली. साहेब लोकांपैकी सर अर्लिन पेरी व कर्नल मेडोज टेलर व पुढे गोपाळराव देशमुख, रा. व. मदन श्रीकृष्ण, तुकारामतात्या, नारायणराव परमानंद वगैरे लोक जोतिराबांना वाहत असत. मिशनरी लोकांनीहि त्यांना आपली गुणवत्ता दर्शवून आपल्या ताब्यांतील मुलींच्या शिक्षणाचे काम त्यांच्याकडे सोपविले.

१८७३ साली सप्टेंबरच्या २४ व्या तारखेस त्यांनी 'सत्यबोधक' समाजाची स्थापना केली. या समाजाचे हेतु प्रसिद्धच आहेत. ब्राह्मणेंतर लोक शिक्षणाच्या मार्गास लागवे, त्यांनी ब्राह्मणांची गुलामगिरी टाकून घ्यावी, हा तर या समाजाचा मुख्य हेतु होताच; पण ब्राह्मणेंतर समाजाने सामाजिक सुधारणा करावी, मद्यपानासारख्या व्यसनपापासून निवृत्त व्हावे. वगैरे गोष्टींवाहि उपदेश ते या समाजाच्या द्वारे करीत. "मी कोणत्याहि जातीच्या घरी अन्नग्रहण करीन" असे स्वतःविषयी

त्यांनीं वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध केले होते. 'जातिमेद विवेकसार' नांवाचा जातिमेद-
—खंडनपर ग्रंथ मुंबईचे ठुकाराम तात्या पडवळ यांनी लिहिला, तो छापविण्याची
कोणाची हिंमत होईना म्हणून जोतिरावांनीं पुढें होऊन तो छापला असें म्हण-
तात. 'गुलामगिरी', 'आसुद', 'सत्सागर', 'इषारा', 'ब्राह्मणांचे कसब'
'सार्वजनिक सत्यधर्म' वगैरे पुस्तके त्यांनीं स्वजातिकरितां लिहिलीं. या
पुस्तकांची भाषा व त्यांतील विवेचनपद्धति दोन्ही निर्दोष किंवा सुसंस्कृत नव्हतीं;
पण ब्राह्मणेतर समाजाचें हृदय प्रगट करणारीं पुस्तके या नात्यानें त्यांना विशेष
महत्त्व आहे. जोतिरावांच्या स्फूर्तीने व शिकवणीने ब्राह्मणेतर समाजांत सत्यशो-
धक समाजाचीं मते प्रभुत करणारी बरीच मंडळी निर्माण झाली. त्यांत घोडेराम
नामदेव, कृष्णराव भालेकर, गणपत सखाराम पाटील, नारायण मेघाजी लोखंडे,
डॉ. संतुजी रामजी लाड, गणपतराव मळहार बोकड, माऊ कोंडाजी पाटील,
माचवराव घाटवळ, दर्शजीराव योरात, माऊ पाटील वगैरे मंडळी सामान्यतः प्रसिद्ध
आहेत.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाल्यानंतर ब्राह्मणेतर पक्षाचे वर्तमानपत्र
इवेंसें वाई लागलें, तेव्हां जोतिराव यांच्या कामाठी सेही मंडळीनें जोतिरावांना
१२०० रुपयांचा एक छापखाना घेऊन दिला. पण जोतिरावांच्या हातून वर्तमान-
पत्र न निघाल्याकारणानें कृष्णाजी बांबुरंग भालेकर यांनीं स्वतःच्या पैशानें छाप-
खाना विकत घेऊन १८७७ च्या जानेवारीपासून 'दीनबंधु' नांवाचें साप्ताहिक
वर्तमानपत्र सुरू केलें. पण पैशाची कमतरता व सहकारी लेखकांची कमतरता
असल्यामुळे १८७९ सालीं तें पत्र त्यांना लोकांचे स्वाधीन करवें लागलें. पुढें तें
रामजी संतुजी आवटे, नारायण मेघाजी लोखंडे, रामोदर सावळाराम थंदे
वगैरे मंडळीनें चालविलें. सदर पत्राचा या पुढील इतिहास येथें सविस्तर देण्याचे
कारण नाहीं. येथे इतकेच दर्शविण्याचा आमचा हेतु आहे कीं, ब्राह्मणेतर समाजामध्यें
न्यू इंग्लिश स्कूलच्या स्थापनेपूर्वीच सार्वजनिक चळवळ सुरू झाली होती, व या समा-
जाचे एक बांगले पत्रहि केसरीच्यापूर्वी तीन वर्षे जन्मास आलें होतें! तथापि टिळक
आगरकर वगैरे मंडळी विद्वान असून त्यांनीं केलेला स्वार्थत्याग त्या काळच्या
ब्राह्मणेतर मंडळीसहि पटला होता ही गोष्ट निराळी. टिळक आगरकर वुस्गातून
घुटून आले त्या वेळीं त्यांच्या सत्कारांत हे ब्राह्मणेतर पुढारी सामील होते, व
जोतिराव फुले यांनीं कोल्हापूर प्रकरणांत रामचैट उरवणे यांजकडून टिळकांच्या
जामिनकीबद्दल दहा हजार रुपयांची जबाबदारी घेविली असे म्हणतात. रायगडा-
वरील शिवाजीमहाराजांच्या मोडकळीस आलेल्या समाधीची हकीकत दीनबंधु
पत्रांत प्रथम प्रसिद्ध झाली होती, व पुण्यास चाफळकर स्वामींच्या अध्यक्षतेलाळीं
शिवाजीस्मारकासंबंधानें समा मरली त्याला जोतिराव हजर होते. जोतिराव फुले
हे वा. २७ नवेंबर १८९० रोजीं वारले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं निर्वचमा-

हेंत जोतिराव फुले यांच्या ग्रंथावर जी कडक टीका केली आहे त्यातील कांहीं भाग केवळ प्रतिक्रियारूप पण कांहीं खरोखर समर्थनीय असाहि आहे. तथापि, टिळकांच्या पूर्वी महाराष्ट्राची स्थिति कधी काय होती याचें सामान्य निरीक्षण करिताना, ब्राह्मणतेतारांची चळवळ टिळक सार्वजनिक कार्यांत पद्ध लागण्यापूर्वीची आहे, आणि स्वतः जोतिराव हे विशेष विद्वान् नसले तरी, आपल्या सार्वजनिक हितबुद्धीच्या कळकळीमुळे-विशेषतः शिक्षणविषयक प्रयत्नांमुळे-सहजच प्रविद्धीस आले होते हीच गोष्ट मुख्यतः आम्हांस येथें दर्शवावयाची आहे.

शिक्षणाप्रमाणे वाढण्याची वाढहि अर्थात् नेताचीच होती. त्या सालच्या सरकारी रिपोर्टांत एकंदर मुबई इलाख्यांत छापखान्यांची व प्रथादिकांचीं सरख्या खालील-प्रमाणें आढळते:-छापखाने मुंबईत ४८, महाराष्ट्रांत २३, गुजरायेंत १५. पुस्तकें मुंबई ५३१, महाराष्ट्र ४६५, गुजराय ९४. माषेच्या दृष्टीनें १०७ इंग्रजी, २०८ मराठी, २०५ गुजराथी अशी वर्गवारी होते. मासिक वगैरे पुस्तके १५१. एकंदर वर्तमानपत्रें ८३ पैकीं दोन इंग्रजी, दहा आंग्लोमराठी. देशी माषेतील वर्तमानपत्रें ७१. देशी माषेतील वर्तमानपत्रांपैकीं ३४ मराठी, ३१ गुजराथी. एकंदर पुस्तकसंग्रहालयांची सरख्या ८७ होती. शिळा छापखाने मुमारे पंचवीस होते. वर्तमानपत्रांत अधिक खप एका गुजराथी वर्तमानपत्राचा होत असून त्याच्या जास्तीत जास्त १६५० प्रति निघत. हजार प्रतींवर खपणारीं वर्तमानपत्रें ६ व पांचवी प्रतीवर खपणारीं वर्तमानपत्रें १४ होती. त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांपैकीं कांहीं नांवें, लोकांच्या अद्यापि लक्षांत असून काहीं तर अद्यापिहि थालू आहेत. शानप्रकाश, इंदु-प्रकाश, सुबोधपत्रिका, ज्ञानोदय, वर्तमानदीपिका, शुभसूचक, पूर्णचंद्रोदय, वैष्णव-पत्र, धूमकेतु, जगन्मित्र (रत्नागिरी), वेळगांवसमाचार वृत्तवैभव नेटिवजोषी-नियन, नागपूर क्रॉनिकल, सिंधियन, प्रभाकर, दर्पण इ०

महाराष्ट्रांत मुद्रणकलेचा जन्म १८२२ पर्यंत झाला नसला तरी महाराष्ट्रांतील पहिला छापखानेवाला पेशवाई बुढण्याचे आधीं १८ वर्षे जन्मास आला होता. हे मुद्रक म्हणजे गणपत कृष्णाजी हे होत. त्यांच्या हयातींत व नंतर छापखाने शुष्कळच निघाले, परंतु त्यांनी केलेल्या कायम ठराव्या स्वतंत्र वळणाच्या योगानें त्यांचे नांव अद्याप लोकांच्या तोंडीं आहे. हे वळण झालेदार असून तें गणपत कृष्णाजींचें स्मारकच होय. हे भडारी जातीचे गृहस्थ दौमस ग्रॅहम नामक एका मिशनरी गृहस्थाच्या छापखान्यात नोकर होते. स्वतंत्र झाल्यावर एक लांकडी यंत्र व शिळांचे तुकडे जुळवून आणि शाईहि करून त्यांनी-थिला छापखान्यास प्रारंभ केला, व सन १८३१ सालीं पहिले छापील पचांग काढलें. अपूर्वार्हंमुळे तें तेव्हां आठ आण्यांस विकत असे ! १८३६ सालीं दादोबा पांडुरंग यांनी आपलें व्याकरण गणपत कृष्णाजी यांचे छापखान्यांत छापलें. पुढे सात वर्षांनीं त्यांनीं टाईपांचा कारखाना व छापखाना सुरू केला. मूळ विशेष शिक्षण नसतां स्वावलंबन व महत्त्वाकांक्षा

या दोन गुणांनी त्यांनी आपले नांव केले; त्यांना महाराष्ट्रातील 'क्यास्टन' म्हणण्यास हरकत नाही. गणपत, कृष्णाजी यांच्या मरणानंतर रावसाहेब मंडलीक हे त्यांच्या छापखान्याचे काही दिवस द्रष्टी होते; व पुढे पुरुषोत्तम गोविंद नाडकर्णी यांनी सन १९०० पर्यंत त्याची व्यवस्था पाहिली. अखेर १९१४ साली काही वैकायदेशीर पुस्तके त्यांत निघाल्यामुळे तो छापखाना सरकारजमा झाला ! तथापि त्याच्या छुन्या अमदानीत निघालेले शेकडों ग्रंथ, विशेषतः अर्थविषयक ग्रंथ, हे त्या छापखान्याचे नांव, मराठी ग्रंथसंग्रहालये आहेत तोपर्यंत, खास चालविलेले.

ज्ञानप्रकाश हे पत्र पुण्यास १८४९ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत सुरू झाले, ते कृष्णाजी अंबक रानडे नांवाचे रहस्याकट्टन शुक्रवार पेठेतील बाराभतीकरांचे, म्हणजे इलीच्या दाते यांचे घाण्यांत ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापले जात असे. ते दर सोमवारी प्रसिद्ध होई. त्याचा आकार प्रथम सुमारे १०×८ इंच इतका असून त्याची आठ पृष्ठे असत. ते खिळा छपावर छापले जात असे. अशा पत्राची वार्षिक वर्गणी तेव्हा दहा रुपये होती ! पत्राच्या प्रति योग्या खपणार म्हणून किंमत जास्ती ठेऊन जमाखर्चाची, तोंडे भिळवावी असा पत्रकर्त्याचा हेतु असताना, पुढे सुमारे १५ वर्षांनी हे पत्र खिळा छपावर निवृंछागळे व वर्गणीहि कमी झाली. ज्ञानप्रकाशच्या पुढील इतिहासांत त्याची अनेक रूपांतरे झाली. प्रथम निवळ मराठी, नंतर इंग्रजी-मराठी, काही दिवस आठवण्यांतून दोनदा व पुढे दैनिक असे त्याच्या स्वरूपांत फेरबदल झालेले प्रसिद्ध आहेत. या पत्राला वेळोवेळी पुण्यांत असलेली अनेक प्रतिष्ठित मंडळी संपादक म्हणून कामेली. केसरी निघण्यापूर्वीच्या काळांत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, बाबा गोखले अग्रेसर रहस्य ज्ञानप्रकाश चालवीत असत. महादेव गोविंद रानडे हेहि ज्ञानप्रकाशांत केव्हा केव्हा इंग्रजी लेख देत असे म्हणतात.

ज्ञानप्रकाशाच्या इंग्रजी व मराठी लेखांत समतोलपणा नसे. इंग्रजी लेख जाण्या विद्वानांनी लिहिलेले, मराठी संपादकीय लेख मध्यम सुशिक्षितांनी लिहिलेले, आणि अर्वांतर मजकूर-मुख्यतः पत्रव्यवहार-हा अगदी सामान्य माणसांनी लिहिलेला असे. यामुळे कोणत्या लोकांच्या वातव्या किंवा कविता छापण्या याचा काहीच प्रमाण नसे. उदाहरणार्थ ता. १७ ऑक्टोबर १८६१ सालच्या ज्ञान-प्रकाशातील उचारा पहा:-

“ आपल्या सुंदर पत्रांत छापण्याकरितां काही कविता पाठविली आहे. त्यास आपण कृपा करून जागा देतील अशी (!) आहे.

श्रीक. (चाल बामनी)

हवा: थंड आहे तथा वेळगावी.

बुकी वडू त्रा: पुढील चालगावी !

आळस करितां बहुदुःख वाटे
शरीर सुद्धां फुटती खवाटे ॥

आयां.

माढे श्रीं सुनसफ, नाम विनायक पिताचि आपाजी ।

यातें जो निंदितसे तो नर जाणा खराचि हो पाजी ॥ इत्यादि ”

या सारख्या किंवा याहून हास्यास्पद अशा अनेक कविता त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांत संपादकाच्या मजुरीने छापलेल्या सांपडतात. पण तसले अधिक मासले देऊन जाणा अडविण्यात अर्थ नाही.

पुण्यांतील ज्ञानप्रकाशाप्रमाणेंच मुंबईतील ‘इंदुप्रकाश’ वर्तमानपत्र जुने असून त्या काळीं बरेच प्रसिद्ध होतें. हें १८६४ सालीं रा. विष्णू परशुराम पंडित यांनीं सुरू केले. यांचा जन्म १८२७ सालीं सातारा येथे झाला. तेथेंच त्यांनीं राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर यांच्यापाशीं संस्कृत अध्ययन केले व पुढें इंग्रजीचा अभ्यास करण्यास ते पुण्यास आले. १८५५ सालीं त्यांनीं आळाखाल्यांस नोकरी पत्करून बारवाड, मालेगांव वगैरे ठिकाणीं शिक्षकाचे काम केले. १८६४ सालीं त्यांनीं नोकरीचा राजीनामा देऊन इंदुप्रकाश काढला. पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी स्थापण्यांत हेच प्रमुख होते. १८७० सालीं श्री शंकराचार्यांच्या समोर पुनर्विवाहासंबंधानें बादविवादसमा झाली ती घडवून आणण्यांत मुख्यतः यांचाच हात होता. १८७४ सालीं त्यांनीं स्वतः पुनर्विवाह केला पण पुढें दोनच वर्षांत म्हणजे १८७६ सालीं ते मृत्युवश झाले.

१८७२ च्या मार्च महिन्यात एका “ वर्तमानपत्रें बाबणाच्या ”ने ज्ञानप्रकाशांत एक सविस्तर पत्र दिलें आहे. त्यावरून तत्कालीन मराठी वर्तमानपत्रांची स्थिति लक्षांत येते. तो लिहितोः—“मराठी मजकुरासंबंधानें मुंबईत इंदुप्रकाशाचा नंबर पहिला येतो. त्याची भाषा पोथ, समावीत असते. त्यांत राजकीय विषयाची भरती पण अवां-तर, लोकोपयोगी विषय नसतात. लेख लांब व कंटाळवाणे. एकदरीनं मते चांगली. पत्रव्यवहार पुष्कळ असतो. पण जिज्ञासनिहाय वातमीदार नसत. वातमी प्रायः इंग्रजी पत्रावरून घेतलेली. ‘नेटिव्ह ओपिनियन’ पत्रातील इंग्रजी लेख कडक व निःपक्षपाती, पण हेळसांडीशुळें पत्राचें महत्त्व कमी झालें. त्यातील मराठी भाग पहिल्या-पासूनच सामान्य. भाषा साधारण. ‘हिंदु रिफॉर्मर’ हें नांव इंग्रजी पण इंग्रजी मजकूर जोडा वस्तुस्थिती. जुका वगैरे फार. मराठी मजकूर बरा पण सज्जेती कारखाना. काचित् पोथकटपणाहि असतो. मुंबईतील इतर वर्तमानपत्रें रद्दी. ‘ज्ञानोदय’ पत्रांत वर्तमान-सार बरे; पण लेख केवळ धार्मिक. ‘स्वदेशहितेच्छू’ नामक नवें पत्र निवे. होतकरू वाटत. किमंतहि दीड रुपया. पण अद्यापि लोकांत बस बसलेला नाही. पुण्यांतील पत्रांपैकी ज्ञानप्रकाश उत्तम; पण इंदुप्रकाशाइतकी लोकांत मान्यता नाही. त्यांत संस्कृत

शब्द किंवा भाषेचा नटवपणा नाही. कधी फार कडक तर कधी पोरकट असे लेख येतात. पत्रव्यवहारांत थट्टा व कुचेष्टाविशेष. वर्तमानसार ठीक नसते. इंग्रजी लेख भाषेच्या दृष्टीने चांगले, पण नियमित शिस्तवार नसतात. 'ज्ञानचक्षू'ने इंग्रजी मजकूर घालून सुधारणा केली होती. किंमतहि कमी. पण रंग टिकाऊ नाही असे म्हणतात. कोंकणांतील 'अरुणोदय,' 'जगन्मित्र' हीं पत्रे बरीं. 'सूर्योदया'तील लेख विशेष चांगले. अरुणोदयाची व्यवस्था चांगली. सूर्योदयानें इंग्रजी टाकून निवळ मराठी घेतले. बाहेरगांवीं 'वेळगांव समाचार' व 'महाराष्ट्रमित्र' हीं कांहीं बरीं. शेतकरी वगैरे वर्गांना उपयुक्त अशी माहिती सर्वत्रच कमी." शेवटी गांवोगाव लायग्रन्था स्थापन होऊन वर्तमानपत्रें वाचून दाखवावीं अशी सूचना या ग्रहस्थानें आपल्या पत्रांत केली आहे. विआमवागेंतील शास्त्री मडळींनीं एक वर्तमानपत्र चालविण्याचे योजले होते. पण शास्त्रीपंडित आणि वर्तमानपत्रे या दोन गोष्टी परस्परविरोधी असे ठरवून ज्ञानप्रकाशानें या कल्पनेची थट्टा केली होती व ते पत्र पुढे निघालेहि नाहीं. वर्तमानपत्रांची सख्या कमी असण्याला शिक्षणाचा प्रसार कमी हे तर एक कारण होतेंच; पण इल्ली ज्या वर्तमानपत्रांना १ पैसा टपाल हवील पडते त्याला तेव्हां १ आणा इशील पडे. १८७१ च्या फेब्रुवारीत हे इशील १ आण्यापाचून अर्ध्या आण्यावर उतरविण्यांत आले.

नव्या शिक्षणामुळें महाराष्ट्रांतील रीतरिवाज सहजच पण नकळत बदलत होते. ता. १८ सप्टेंबर १८७१ च्या ज्ञानप्रकाशांत एका ग्रहस्थानें खालीलप्रमाणें पत्राच वर्षांत पुण्यांतील रीतरिवाजांत पडलेल्या फरकाचे वर्णन केले आहे. 'धर्मग्रंथेस पक्ष फुटून उडूं लागली आहे. आंगरखे जाऊन अबडू, पाटखोणी, कोट निघाले. इष्टकन्या बुटें पायांत चढविल्यावांचून आतां मनुष्य शोभतच नाहीं. जुनीं पागोटों जाऊन गोंडेदार लोकरीच्या खलाशी टोप्या घातलेले लोक चडूकडे दिसतात. पूर्वी क्वचित् थंडीच्या दिवसांत कोणी डोईस रुमाल बांधीत. आतां कफटें बांधू लागले आहेत. बनावटीच्या मगजीच्या गांढे लावलेल्या बड्या जाऊन शर्टें निघालीं. मखमली किनसापी खोर्गिरे रद्द होऊन दुगणापुरते कातडे तटावर घालून कित्येक लोक बसतात. पूर्वी उन्हाळ्यांत पाण्यांत वाळा घालून गार करून पीत. आतां सोडावाटर लेमनेटच्या बुचांचे फटफट आवाज बिकडे तिकडे ऐकूं येतात. काठीचे टिकोरे हातीं घेतल्याशिवाय आतां कोणी बाहेर पडत नाहीं. पूर्वी शकराचार्य एकच होते, आतां धरोवर झाले आहेत ! पूर्वी देवडीवर पहाण्याला माणसे ठेवीत, इल्लीं बांध्या सेंपटीचीं कुर्त्रीच कोठे कोठे आढळतात ! इल्लीं कलाल भीमंत होत चालले आहेत. धर्मपयहि निराळे स्थापन होत आहेत" इत्यादि.

१८६६ पर्यंत दळणवळणाच्या सोयी इल्लींच्या मानाने फार कमी होत्या. विजापतेचें टपाल जाण्यायेण्यास एक महिना लागे. विजापतेस जाणाऱ्या हिंदी लोकांची संख्या फारच कमी होती. १८६८ साली सिव्हिल सर्जिस प्रीमिस

महाराष्ट्रांतील पहिला विद्यार्थी गेला. त्याचे नांव श्रीपाद बाबाजी ठाकूर. यापूर्वी मुंबईहून काहीं व्यापारी मात्र विलायतेस जात असत. श्रीपाद बाबाजींच्या पूर्वी १८६४ साली फेरोजशहा मेया बॅरिस्टरीकरिता विलायतेस गेले. दादामाई अर्थात् त्यापूर्वीच गेले होते. त्या वेळी विलायतेतील हिंदी विद्यार्थी हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके असत. माधवराव रानडे ब्राह्मण नसते तर कदाचित् फेरोजशहा यांच्या आधीच विलायतेस जावयाचे, पण विलायतेस गेल्याने ब्राह्मणशाही-कडून पदप्राप्त्या बहिष्कारास तेव्हाचे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण फार भीत. १८७२ साली विलायतेस पार्लेमॅटरी कमेटी नेमली जाऊन हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची चौकशी व्हावयाची होती तिजपुढे सार्वजनिक सभेने सास देण्याकरिता महाराष्ट्रीय प्रतिनिधी पाठविण्याची आज्ञाहि केली होती. परंतु प्रायश्चित्ताच्या अडचणीमुळे विलायतेस जाण्यास कोणी तयार होईना. परदेशगमननिषेधाचे बाद तेव्हा जोरांत चालू होते. पण अशाही वेळी विलायतेस पैसे मिळविण्याकरिता जाण्याची कल्पना मनांत येणारा एक तरी महाराष्ट्रीय होता हें पाहून समाधान वाटतें. १८७१ च्या शानप्रकाशांत एकानें पत्र पाठवून सपादकास विचारलें आहे कीं, विलायतेस मराठी शाळा घालून पैसे मिळविता येतील कीं नाहीं? त्या वेळी ही कल्पना अर्थात् अशक्यप्राय होती. हल्लीं कान्हेरेशाही यांनी इकडील तत्त्वज्ञानाबरोबर थोडेंस मराठी शिकवून खूद लढनमज्जे पोट भरतां येतें हें सिद्ध केले आहे. असो, याच सुमारास विलायतेत हिंदूंचे देवालय बांधण्याची कल्पना निघाली होती, व तिला उद्दे-गून शानप्रकाशकारांनी 'ईश्वर-पार्वती विलायतेस जाणार' असें विनोदाने वर्णन केलें होतें. पण जसा तेव्हाचा हिंदु समाज तसा त्यांचा देव, दोषेहि परदेशगमनाला मिणारे ! याचा परिणाम आज असा दिसून येतो कीं लढन येथें हिंदूंचें देवालय बांधण्याची कल्पना अगून कल्पनेतच आहे, पण सर्वत्र खुशाळ सचार करणाऱ्या सुखलमानाची मगदी विलायतेत 'वोकिंग' येथें कधीच बांधली जाऊन तेथे मुखा-सौलवींची वस्ती फायमची झाली आहे. विलायतेस जाण्याच्या सोयी, व काळें पाणी बलांहून जाण्याची ब्राह्मण समाजाची अनुज्ञा, यांचा सद्गृहर्षींनीं प्रत्यक्ष संबंध फारसा नाहीं. पण प्रवासाच्या सोयी असजशा वाढतात तसतसा मनुष्य त्यांचा फायदा घेऊन अधिकाधिक प्रवास करू लागतो, व ज्या मानानें प्रवास करण्याची बुद्धि व क्रिया फैलावते त्या मानानें प्रवासविषयक धार्मिक बघनेहि-आपोआप शिथिल होतात. असो. मुंबईहून कोंकणाकडे १८६१ च्या सुमा-रास आगबोटी सुरू झाल्या, तथापि आठवळ्यांतून एखादीचबोट जात येत अस-ल्यामुळे कोंकणपट्टीचा प्रवास मजबूतानाहि करावा लागे. व कोंकणाकनाच्याची सडक अद्याप व्हावयाची होती यामुळे रहदारी वेताचीच असे. पुण्यामुंबईच्या दरम्यान आगगाडीचे दळणवळण बरेच सुरू झालें होतें; व त्याबरोबरच पुण्या-हून बाहेरगांवच्या चौफेर सडका करण्याचें काम सुरू झालें होते. १८६५

साली कापजचा घाट व त्यांतील बोगदा तयार होऊन सातारा-बेळगांव-बंगलोर हा रस्ता वाहू लागला. टपालची ने-आण बहुतेक भागांत शेंगुरवाल्या शिपा-गांकडूनच होत असे. पुणें कोल्हापूरच्या दरम्यान मात्र टपालचे टांगे सुरू झाले होते. १८६५ साली पुणें शहर व लष्कर मिळून अवघें एकच पोष्ट ऑफिस होते, व सर्व पुणें शहरांत मिळून टपालाची जी एकच पेटी होती ती बुधवारच्या वाळ्यांत असे. वर्तमानपत्तांतून त्यावेळी एक मोठी तक्रार म्हणजे शहरांत निरनिराळ्या ठिकाणी पत्तें टाकण्यास खांब उभे करावे ही होती।

टिळक कॉलेजांतून वाहेर पडण्याच्या वेळी महाराष्ट्रांत मयंकर दुष्काळ पडला होता. बारण खरोखरच पांच शेरांहूनहि खाली गेली होती. दुष्काळनिवारण करे करवें याची सरकारासहि मोठीच काळजी पडली होती, व तें काम त्यांचे हातून समर्पक रीतीने पार पडणें शक्य नसल्यामुळें दुष्काळी मृत्युसंख्या मयंकर वाढली होती. पण या नैमित्तिक आपत्तीपेक्षांहि महाराष्ट्राची खरी नित्याची आपत्ति हीच अधिक मयंकर होती, व ही आपत्ति म्हणजे महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा. ही स्थिति येण्याला वास्तविक एकच कारण होते असे नाही. मूळ महाराष्ट्रांतील खडकाळ जमिनीचा नापीकपणा, पावसाची टंचाई, तळी व कालवे यांचा अभाव, गवतचाऱ्याची कमतरता, गुरांची गैरसोय वगैरेसुळे शेतकरी व कुणबी यांचा निर्वाह नसल्या जिराईत जमिनींत येणाऱ्या व अर्धवट पोसलेल्या पिकाच्या उत्पन्नाच्या आचारावर कसा तरी रुडबुद्ध चालतो. कुणव्याच्या वरचे मूळचें भांडवल नाही. जुन्या काळी लष्करी पेसा सर्व गांवांतून थोडाबहुत पसरल्याने महाराष्ट्रांतील रोडक्या सपत्तीचेंच कां होईना पण अभिसरण बाह्यज्ञानासारखे जिवंत होते. पण इंग्रजी राज्य झाल्यापासून, जमिनीत कमरेडतक्या पुरलेल्या माणसाप्रमाणे, किंवा दावें लावून गोठ्यांत बांधलेल्या जनावराप्रमाणें, खालच्या वर्गाची स्थिति झाली. सालभखेर जमाखर्चाची तोंडमिळवणी झाली नाही कीं सावकाराचे घर पहावें लागे; आणि त्या घरांत कुणव्याचा एकदां पाय पडला कीं, कोळी हा माशी-मोवती आपल्या तत्प्राप्तचें जाले झराझर पसरून तिला सजीव मृत्यूचा अनुभव आणून देतो, तीच गत महाराष्ट्रांतील सावकारी कुळाचीहि होई.

हे सावकार एकाच जातीचे होते असे नाही. भारवाडी, गुजरा, मराठा, बाणी, ब्राह्मण, कोणीहि असो, सावकारी व्यवहाराची पद्धतच अशी कांहीं पडून गेली होती कीं, चरकांत सांपडलेल्या जनावराप्रमाणें शेपटीपासून सुरुवात होऊन अखेर शिंगें मोडून कुळाचें वाहेर पडावे. कुळाचें अज्ञान व कपटी सावकाराचा प्रयत्नोत्पीपणा याला कायद्याची मदत सरळ होत असे. आपण हातांत कर्जाचे रुपये मोजून वेतों तेवढे कुळास खरे माहीत. मग कर्जरीख्यांत नक्की कोणते शब्द घातले, त्याला कोणची किती जमीन तारण किंवा गहाण लावून दिली, व्याज सुटलाचा, हिशेब कसा मांडला गेला, नात्रें लिहिलेली रक्कम कशी पुनात गेली, पावल्यांतून कप-

टांचे शास्त्र कसे पढत गेले, फोर्टात वक्रीलानें काय सांगितलें, मुनसफानें त्याच कसा दिला या गोष्टींचें सविस्तर ज्ञान त्याच्या केन्दाच होत नसे. गैवटीं हुकुम-नामा ऐकून, जमीन व घरदार दिल्याबद्दल निघून, ठेंबरठा किंवा शेताची हद्द ओलांडून थोडेर पाऊल टाकावें लागलें म्हणजे एकंदर प्रकाराची स्थूल कल्पना येऊन त्याचे ओळखांपुढें कायचे खेळू लागत. असल्या अनुभवाने गरीब साक्षिक मनुष्याला देखील प्रतिकाश्रुति सुचू लागते. मग सामची मनुष्य सूड घेण्याला प्रवृत्त होईल यांत काय नवल! गांवोगांव अग्नी स्थिति झाल्याने सावकाराविषय कट होऊं लागले, त्यांजवर बहिष्कार पद लागले, व गैवटीं दरोडे झालून त्यांची नाके कापणें व रात करणें यापयंत पाळी आली. पुढें सावात चोर मिळाले जाऊन खरें गान्धारणें जाऊच रहावें, आणि मळत्या रीतीनें मळत्यावरच धाला पडावा असेंहि होऊ लागलें. सावकार म्हटल्या म्हणजे त्याचें घर केव्हा छुटलें किंवा जाळलें जाईल याचा निवम नाहींसा झाला. गांजलेल्या कुळांच्या टोळीनें सावकाराच्या घरीं शिरून, आपले सर्व कर्जरोखे परत मागून घेऊन, आपल्याच हातानें काढून टाकावे, किंवा ते न मिळतील तर त्याचे सर्व कागदपत्र व जमाखर्चाच्या बिलां थोडेर काढून रस्त्यावर जाळ्याच्या अचे होई. अत्याचारी नसलेलीं कुळींहि स्वस्थ लीं होती असें माग नाहीं. त्यानीं कित्येक गांवांतून बहिष्काराची चळवळ सुरू केली होती, आणि सावकाराचें काम काजकरणाच्या महाराचेहि प्रभुतें छानून टाकलें होतें. सावकाराची जमीन कोणी करू नये व केली तरी त्याला खड बाळू नये अशी चळवळ सुरू होती; मास ही चळवळीची लाट नुसत्या महाराष्ट्रावरच पसरलेली नसून गुजराथेतहि तिचा थोडाबहुत प्रसार झाला होता. कारण गुजराथेतले सावकार झाले तरी ते महाराष्ट्रीय सावकारांचेच बंधू. यागुळें गुजराथेतहि थोडीबहुत गटबट झाली. परंतु दग्यांचें खरें पीक पुणें व नगर जिल्ह्यांतच आले. अखेर गैत-कन्याचें ऋणविमोचन करण्याबद्दल कमीधान बसवून कायदा झाला तोहि महाराष्ट्रापुरताच झाला. टिळक कॉलेजांत असताना या दग्याघोण्याच्या बातम्या त्यांना वर्तमानपत्रांतून वाचावयास व कर्णोपकर्णी ऐकावयास मिळत. या दग्याघोण्यांकरिता कर्मांत कमी हजार लोक तरी पकडले गेले असावे, व निदान पांचवें लोकांवर तरी लहानमोठ्या दग्यांची आबिती झाली असावी. १८७६ च्या दुष्काळात रा. व. रानडे यांच्या प्रेरणेनें पुणे सार्वजनिक सभेनें जी चळवळ केली तिचाहि परिणाम विद्यार्थिदलेंत टिळकांच्या मनावर झाल्याविनाच राहिला नाहीं; व पुढे सार्वजनिक सभा हातीं आल्यावर स्वतः टिळकांनीं सरकारच्या दुष्काळज्वलये-बद्दल व शेतसाऱ्यांच्या लुळमावद्दल जी चळवळ केली तिचे मूळ बीज वर्षापूर्वीच्या या आठवणींसच असलें पाहिजे असें आम्हास वाटतें.

वरिष्ठ दर्जाचे राजकारणाच्या दृष्टीनें पाहतां हिंदुस्थानच्या डोक्यावर पार्लमेंटच्या कायधानें दांस्त्यत्वाचा भिक्का अधापि पडावयाचा होता. पुढें चार वर्षांनीं, लॉर्ड-

लिटन यांच्या कारकीर्दीत, व्हिक्टोरिया राणीने 'हिंदुस्थानची बादशाहीण' असा किताब घेतल्याचे दिखी येथील बऱ्या दरबारांत जाहीर केले तेव्हां ही गोष्ट घडून आली. तोपर्यंत इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा संबंध काय आहे याचे कायदे-पंडितांनाहि समर्पक वर्णन थोडक्या शब्दांत देतां आले असते कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. खरोखर कांहीं म्हणतां आले असते तर असेच म्हणावे लागेल असतें कीं दिखीच्या बादशहाकडून मिळविलेल्या मुखत्यारपत्राच्या आधारावर, रावना-कीर्ती दिलेल्या दानपत्राच्या आधारावर, सातारकर महाराजांना राज्यांतून काढून ठावून त्यांची जागा बळकाविल्याच्या बहिवाटीच्या आधारावर, तात्पर्य अशा विविध प्रकारच्या अधिकारांच्या ढळमळीत आधारावर, राणीसरकारचे राज्य बसले होतें. कंपनीसरकारच्या जागी राणीसाहेब आल्या सन्या, परंतु जें आडांत असेल त्याहून मोहऱ्यांत अधिक कोटून येईल ! अितका कायदेशीर अधिकार कंपनीला तितकाच राणीसरकारला. एलिझाबेथ राणीच्या वेळीं ईस्ट इंडिया कंपनी व विलायतसरकार यांच्या दरम्यान सतराव्या शतकांत जो कायदेशीर संबंध जडला त्याची पुढे अनेक परिवर्तनें झाली. त्यांपैकी १८५८ चा कायदा ही कायमची निर्णायक अशी व्यवस्था होती. पण त्या कायद्यानें हिंदुस्थानचे लोक व विलायत-सरकार यांचा खरा संबंध ठरला नाहीं, किंवा व्यक्तहि झाला नाहीं. प्रजेची समति हाच राजाच्या मालकीचा व भोगवट्याचा मुख्य कागद; व तो कागद हिंदुस्थानची बादशाहीण हा किताब राणीने घेतल्याने, व हिंदी प्रजेनें तो वेळ दिल्यानें, विलायतसरकारच्या पदरांत पडला. पण यापूर्वीं चारदोन वर्षे राणीसाहेबांना बादशाहीण बनण्याचे डोहाळे लागले होते, व ते हिंदुस्थानच्या लोकांकडून कसे काय पुरविले जाणार याची चांचणी घेण्याकरितां त्यांनीं आपला ज्येष्ठ पुत्र एडवर्ड प्रिन्स ऑफ वेल्स याला हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. त्याचा सत्कार इकडे मनोजोगा झाल्यानें विलायतच्या राजेराम्यांना हिंदुस्थानचे बादशाहा बादशाहिणी बनविण्याची कल्पना शुकूर ठरून ती पुढे सिद्धीस नेण्यांत आली. उलट पक्षां हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांवर व तहनाम्यामुळे जेहांकित म्हटलेल्या दोस्तांवरहि, इंग्रज सरकारची सत्ता किती चालू शकते याचा प्रत्यय बडोद्याचे मल्हारराव महाराज गायकवाड यांच्यावर विषप्रयोगाचा आरोप घालून त्यांना पदच्युत करण्यानें आलाच होता. मुंबई इलाख्याचा सर्व कारभार गव्हर्नर व दोन कौन्सिलर पहात होते. कायदेमंडळांत एकहि समासद लोकांनीं निवडलेला नवून, सरकारनें नेमलेल्या समासदांत ज्यांना इंग्रजीचा गंध नव्हता असेहि कांही कांही होते.

या जुन्या पिढीच्या काळीं महाराष्ट्रांतील राजकारण अगदीं साधें होतें. खरे स्थानिक स्वराज्य देखील नसल्यामुळे एकादा रस्ता अवंद किंवा अस्वच्छ असला तरी त्या विषयींची तक्रार हें राजकीय गान्हाणें असेंच समजलें जाई. 'जिलें' या दृष्टीचा स्वराज्य शब्द लोकांना माहीत होता; 'मिळवावयाचें' या दृष्टीचा स्वराज्य शब्द

कोणाच्या तोंडीच काय पण मनांतहि त्या वेळीं येत नव्हता. सर्व राष्ट्राची मिळून राष्ट्रीय सभा जन्मास येऊन सुमारे वीस नावीस वर्षांची होईपर्यंत स्वराज्य हा शब्द तिच्याहि तोंडून कधीं निघाला नाहीं, तर महाराष्ट्रांतील अव्वल पिढीच्या राजकारणांत तरी तो कोठून येणार ! राजकीय दृष्ट्या दिवसेंदिवस आपली अवनति होत चालली आहे ही तत्कालीन लोकाना दिसत होती; पण ती याव-विण्याकरितां लोकांत जी जाग्रति किंवा संवशाकि निर्माण व्हावयास पाहिजे होती तिचा नुकता कोठें प्रारंभ होता. इनाम कमीशन, नक्त नेमणुकाची कारवाई, दारूचा प्रसार, जंगलाची वाढ, वगैरे बाबतींत राज्यकारभाराची कदर भासू लागली होती, व रोकडी हानि अनुभवास येऊ लागली होती. पण व्यक्तीशः अर्बे करण्यापलीकडे राजकीय चळवळ म्हणून कांहीं असते ही कल्पना अद्यापि उदित व्हावयाची होती. साहेब लोक, विशेषतः सोनिर लोक, नेटिव लोकांशीं इतक्या बेगुमानपणें व अपमानास्पद रीतीने वागू लागले होते कीं, कर्णोपकर्णी किंवा वर्तमानपक्षांतून आलेल्या दुःखकारक कथा ऐकून लोक मनांत तळमळत. पण त्या तळमळीच्या मानानें कठोर उद्गारप्रचलित वर्तमानपक्षांतूनहि निघत नसत. लोकक्षोभ अवचित कोठकोठे होत नसे असें नाहीं. हिंदूना वाढविण्याच्या कार्यां पुष्कळ भिनश्यांनीं लोकांच्या हातचे रडे खाल्ले होते. १८७१ सालीं वसई येथे इनकमटॅक्स कलेक्टर हटर यास पंचवीस असासीनीं घरून बेदम मारलें. बाजारपेठेंत एसाद्या गोऱ्या अधिकाऱ्यावर गर्दी व घकाशुकी शास्त्राचीं उदाहरणें घडत. १८५७ चें बंड जुने म्हटलें तरी, कलकत्ता हायकोर्टाचे जस्टिस नॉर्मन व गव्हर्नर जनरल लॉर्ड मेयो अशा बऱ्या गोऱ्या लोकांचे खूनहि झाले. प्रसंगविशेषीं अगावर हात न पडण्याइतकी काहीं इंग्रजांची सही किंवा इंग्रज अमेय-कवच नाहीं हें लोकांच्या नजरेस येऊ लागलें होतें. पण चौफेर, सार्वजनिक व असह्य अशा प्रकारची राजकीय चळवळ अद्यापि सुरू झाली नव्हती.

टिळक सार्वजनिक कार्यांत पद्ध लागण्यापूर्वी महाराष्ट्रांतील जुन्या पिढीची स्थिति काय होती याविषयीं स्वतः टिळकांनींच आपलें मत एकदां बोलून दाखविलें होतें. ता. १८ मार्च १९०१ रोजीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पुण्यास्थिनिमित्त टिळकांनीं व्याख्यान दिलें, त्यांत शास्त्रीबोवांच्या व्यक्ति-विषयक कडक टीकेचें समर्थन करितांना या मुद्याचें खालील आशयाचें विवेचन त्यांनीं केले होतेंः—

कोणत्याहि समाजात पुढारीपण प्राप्त होण्यास केवळ विद्वत्ताच लागते असें नाहीं. पेशवाईनंतर काहीं दिवस जुन्या खानदानीच्या लोकांना महत्त्व चिकटून राहिल्लें होतें. लोक व सरकार दोघेहि त्यांना मानीत. व नवीन शिक्षणहि तेव्हां वाढलें नव्हतें. अर्थात् अशा वेळीं हे खानदानीचे लोकच पुढारी गणले जात. पण लोकरच ते निरुद्योगी व निरुपद्रवीहि बनले ! हळू हळू सरकारहि त्यांना मान देईनासें झालें. दांत व नखें काढून घेतलेल्या वाषाप्रमाणें " सांपळ्यामखें व्याघ्र

सापडे बायकासुद्धे मारिती सडे ।" अशी त्यांची स्थिति झाली. पुढे नवीन शिक्षणाच्या शाळा सुरू झाल्या व त्यांत शिकलेले लोक हार्ती घरणे हेंच सरकारास अधिक सोयीचें वाटू लागलें. राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें हें ठीकच होतें. पण शाळांतून घरी व नीति यांचें शिक्षण मिळण्याची सोय केलेली नव्हती. यामुळें पहिल्या पिढीच्या सुशिक्षित लोकांची, मनःस्थिती भयंकर व शोचनीय झाली. जुन्या सामाजिक बंधनांबद्दल त्यांच्या मनांतील आदर नाहीसा झाला. शिक्षण सद्बोध व योद्धें, पण तेवढ्यानेंच संसार याटण्यासारखा पगार व सरकारी मान्यता मिळू लागल्यानें, इकडे अधिकारभेद वाढला व तिकडे समाजाची टवाळी करणाऱ्यांची बुद्धीहि वाढली. १८३७ पासून १८७४ पर्यंतच्या दरम्यान दोनतीन पिढ्या सुशिक्षितांच्या झाल्या. पहिल्या पिढीला गोपाळराव हरींची पिढी म्हणतात. येईल. या पिढींत विद्येचा संस्कार थोडा व स्वतः गोपाळराव हरी हे या बाबतीत अपवादच होते. दुसरी पिढी माधवराव रानडे, कुटे यांची या पिढीला, पहिल्या पिढीपेक्षाहि समाजबर्चनाचा आळा कमी. त्याचा परिणाम असा झाला कीं विद्या, नीतिमत्ता, धर्मनिष्ठा, व्यवस्थित आचरण आणि गृहस्थिति यांचा एकमेकांशी जो नित्य संबंध असावा लागतो, व जो असल्याखेरीज विद्वाद् लोकहि पुढारीपण वेळून राष्ट्राचा उत्कर्ष करण्यास पात्र होत नाहीत, तोच संबंध इंग्रजी शिक्षणानें पहिल्यानें तोडून टाकला. समाजस्थितीतील केवळ दोषांकडेच त्यांची दृष्टी वेधू लागली. परकीय शिक्षक व मिशनरी यांची या कामास मदतच झाली. निवळ तार्किक वादाची उत्तरे समाजसंरक्षणास पुरी पडेनात. समाज सुधारकांतहि मिशनरी लोकांचा हक्का परतविण्याची बुद्धी नव्हती असें नाही. पण ब्रह्मसमाज किंवा प्रार्थनासमाज अशा प्रकारचे नवीन धर्मपंथ स्थापून समाजसंरक्षण करूं ही आपली समजूत चुकीची किंवा हास्यास्पद आहे हें त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं. सरकारी मान्यता किंवा थोडेंबहुत इंग्रजी शिक्षण असली सुटपुटती सामुग्री नवीन धर्मपंथ स्थापू पाहणारास पुरेशी नाही हें त्यांना समजलें नाहीं. नवीन धर्मपंथ स्थापण्याच्या भरांत त्यांनीं खिस्तीधर्मप्रसारावर फारशी प्रतिक्रिया केली नाहीं. पण स्वतःला मात्र बहिष्कृतासारखें करून घेतलें. नव्या पिढीचे अद्यावत्त आचार, विचार, आहार वगैरे लोकांच्या नजरेस पडू लागल्यानें ते यांना नांवें ठेवू लागले. हजारी वर्षांची जुनी समाजव्यवस्था सुटकांतरशी उडवून देऊं असें म्हणून जुन्यास बोटेक तशीं नांवें ठेवणारा उपहासास्पद झाल्यास त्यांत लोकांकडे काय दोष ? पण १८७५ नंतर केवळ धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणेनें राष्ट्राचें कार्य पुढे पडणार नाहीं असें नवीन पिढीस दिसून आलें. सरकारी नौकरीखेरीज इतर अनेक शितींनीं शिक्षणाचा उपयोग समाजास करून देण्यास वाव आहे, व सध्याची काम करण्याचा पार्यट्या पद्धत्यास त्यांनीं उपयोग विशेष होईल ही कल्पना मनांत आल्यापासून पुढारीपणाचे तोंड फिरले. मोठे विचार, हट्ट व सतत

णार ! येवढेच नव्हे तर, ती कित्येकांच्या डोक्यांतून उसळी मारून वर प्रगटहि होत असे. या दृष्टीने टिळकांपूर्वीच्या महाराष्ट्रांतील राजकारणाच्या इतिहासांत वासुदेव बळवंत फडके याला एक विशिष्ट स्थान मिळते. देशाकरितां डोके फिरवून आत्मघातापर्यंत मजल नेणाऱ्या लोकांची परंपरा महाराष्ट्रांत छुनी आहे. माधवराव रानड्यांनीं सरकारी नोकरीतून साधे सर्वोपसुंदर राजकारण उभे केले; पण त्याहीपलीकडे जाऊन फडके यांनीं सरकारी नोकरीत असतांच खुद्द वंडाची चळवळ केली. या दोन्ही उदाहरणांवरून, सरकारी नोकरीची गरज महाराष्ट्रांत किती मोठी असते पण राजसत्तेचा परिणाम सरकारी नोकरीच्याहि मनावर किती थोडा होतो, हे उघड दिसून येते. बंगाल्यांतील भावी तरुणांप्रमाणे फडके यांच्याहि मनाने असे वेतले होते कीं, राजकीय चळवळीला राजमार्गाने न मिळणारे द्रव्य आडमार्गाने पुष्कळ मिळवावे व त्याच्या जोरावर सरकार हलवून सोडावे. शिकारी व लष्करी पेशाचे सर्व खेळ खाजगी रीतीने फडके हे धिकलेले असून, १८७६-७७ च्या दुष्काळांत रामोशी वगैरे लोकांनीं परस्पर घातलेल्या दरोड्यांचा मुहूर्त समजून फडके यांनीं हि आपल्या उद्योगास प्रारंभ केला, व ही दरोडेखोर मंडळीच हातीं धरली. पण साध्यसाधनांचा कांहींच मेळ वसण्यासारखा नव्हता. मांगरामोशांनीं फडके यांचे उच्च ध्येय शुध्दाकून काढून दरोडेखोराचा नुस्ता वंडाच फैलावला, व या काटेरी सारेच्या जाळ्यांत गुंतलेले आपले अग फडके यांस काढून वेतां न आल्यामुळे तेहि निवळ बंडखोर ठरून अखेर फांशी गेले. नानासाहेब पेशव्यांनंतर ज्याचे नांव वेतांच ईमज कावरेवाचे होत असा फडके हाच प्रथम झाला. वासुदेव बळवंताच्या इंग्याचीं अद्भुतरसात्मक वर्णने अद्यापीहि ऐकूं येतात. खुद्द टिळकांचा एक जवळचा नातलग या वंडांत सामील होता असे म्हणतात. त्याच्याकडून टिळकांनीं कॉलेजच्या उमेदीत किती तरी मनोरंजक गोष्टी ऐकल्या असतील !

पण वासुदेव बळवंत फडक्यासारखे लोक अर्थातच अपवादात्मक होत. राजकारणाचे पाऊळ कायमचे पुढे पडावयाचे तर ते धिमपणानेच पडणारे होते हे उघड आहे. आणि मरतीच्या वेळीं जशी पहिलीहून दुसरी लाट अधिक जोरदार व दूरवर जाणारी आणि दुसरीहून तिसरी अधिक दूर जाणारी असते, व या क्रमाने मरती मरते; तशीच महाराष्ट्राच्या राजकारणाची मरती पहिल्या पिढीपेक्षा दुसरी पिढी एकंदरीने अधिक जोरदार, तिच्याहून पुढील पिढी अधिक स्वतंत्र विचाराची, तिच्याहून पुढील पिढीत स्वातंत्र्याच्या इच्छेबरोबर स्वायत्त्यागाची बुद्धी अधिक उदित झालेली या परंपरेने, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापर्यंत येऊन पोचली होती. आणि चिपळूणकरांनीं प्रारंभी नोकरीत धरून नंतर ती सोडून जे कार्य आरंभिले, ते टिळक आगरकरांनीं नोकरीत न धिरतांच अंगिकारिले, हे राष्ट्रीय मावनेच्या नैसर्गिक परिणतीस योग्य असेच होते. या दृष्टीने वरील सामान्य विवेचन पुढे करून टिळकांपूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांत झालेल्या पुण्याशुभवर्तील

पांच चार प्रमुख महाराष्ट्रीयांचीं अल्प चरित्रे खालीं देत आहों. अशीं चरित्रें जितकीं थावीं तितकीं थोडींच होणार, तथापि स्थलसकोचास्तव पांचचारच दिलीं आहेत. शिवाय हीं चरित्रें म्हणजे ते त्या काळचे एक प्रकारचे मासले होत, त्यांच्यांत बरोबर कालानुक्रमाला घरून प्रगतीही दृष्टकून दिसेलच असें मानूनाही.

डॉ. भाऊ दाजी खड हे उल्लेखार्थीच्या पिढीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले. त्यांचें मूळ घराणें गोमांतकांतलें व त्यांचा जन्म १८१८ सालचा. छहानपणीं घरच्या गरीबीमुळे ते मुंबईस आले तेव्हां मातीचीं सुंदरचित्रें करून पोट भरीत. पुढें ते बुद्धिबळें खेळण्यांत विशेष प्रवीण व यशस्वी झाल्यामुळे, प्रथम मुंबईचे मोठमोठे गृहस्थ व त्यानंतर खुद्द गव्हर्नरसाहेब यांच्यापर्यंत त्यांची ओळख झाली; व असा बुद्धिमान मुलगा शिक्षणाविणें कुकट दयदलाआज नये म्हणून त्यांनीं 'केवळ भाऊकरितां शाळा स्थापन केली तीच पहिली सरकारी मराठी शाळा होय' असें म्हणतात (म. सारस्वत एप्रिल १९२२ पृ. ३१). एकदां शाळेंत प्रवेश झाल्यावर ते शिकत शिकत ग्रेट मेडिकल कॉलेजपर्यंत सहज पोचले, व या कॉलेजांतील पहिले G. G. M. C. भाऊदाजीच होत. दया, क्षमा, शांती, गोडवेपणा या त्यांच्या अंगच्या गुणांची शिक्षणांत भर पडून त्यांचा डॉक्टरीचा वेदा अतीशय फळाला आला. साहेब लोकांना ते मोठे प्रिय असत. त्यांचें या लोकांत प्रिय नांव डॉ. बाँस हें असे. पण दुसरे पक्षां आपल्या समाजांतील गरीब निराधार लोकांचेहि ते वाली असत. मुंबईचा नॉर्थब्रुक बाग त्यांनींच गरीब लोकांकरितां स्मारकाच्या चळवळीचा फायदा घेऊन स्थापला. विठोबा मळारी या गरीब शिंपी मनुष्यावरील अन्यायाच्या खटल्यानें एक वेळीं मुंबईत चळवळ उडाली होती, त्या वेळीं भाऊ दाजी यांनीं हजारे रुपये खर्च करून त्याला न्याय मिळवून दिला. भाऊ देान वेळां मुषई शहराचे शेरीफ नेमले गेले. डॉक्टरीचा वेदा सांभाळून त्यांनीं इतर विद्यार्जन व वाद्दमय-सेवा पुष्कळ केली. शिल्लेख व ताम्रपट यांचा त्यांना फार नाद असे, व या विषयावर त्यांनीं कांहीं निबंधहि लिहिले आहेत. वनस्पतींवर त्यांनीं कांहीं पुस्तकें लिहिलें व रक्पितीच्या रोगावर वैद्यग्यागोसाव्याच्या मदतीनें वनस्पती मिळवून उत्कृष्ट औषध तयार केलें. सुप्रसिद्ध एडवर्ड रेहॅटचेक हा हंगेरियन भाषापांडित भटार-खान्यांत चिलीम फुंकित वेडा होऊन बसलेला पाहून, डॉ. भाऊ दाजी यांनीं त्याला बाहेर काढून पैसे देऊन सन्मार्गास लाविलें, यामुळे त्याची सुधारणा इतकी झाली कीं विल्सन कॉलेजांत त्याला लॅटीन व गणिताचा प्रोफेसर नेमण्यांत आले. नाट्य-कलेचाही भाऊंना शौख असे. सांगलीकर नाटकमंडळी मुंबईस गेली म्हणजे घरां तिकीट विक्रीचें हपीब ठेवण्यापासून त्यांनीं सर्व प्रकारची मदत करावी. रा. सा. मंडळीकांचे ते मोठे केही असून सामाजिक बाबतींत पुण्या नव्या मतांची तोंड-मिळवणी करण्यांत ते मोठे कुशल असत. भाऊ दाजी १८७३ त निवर्तले.

महादेव शास्त्री कोल्हाटकर हेहि एक त्या काळचे विद्वान व रसिक गृहस्थ

होते. हे बार्डचे रहिवासी. पुणे येथील पाठशाळेतील ज्योतिष व व्याकरण या शाखांचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पांच वर्षे इंग्रजी शिकव्याकरिता ज्या विद्यालयावरून शास्त्री लोकांना सरकारने कॅडीसाहेबांच्या हाताखाली प्रथम दिले, त्यांत कोल्हटकर प्रमुख होते. मुंबईस त्यांनीं वाळवाळी जांभेकर यांचे हाताखाली अभ्यास केल्यावर, १८५१ सालीं पुण्याची संस्कृत पाठशाळा आणि इंग्रजी शाळा एक होऊन पूना कॉलेज बनलें त्यांत महादेव शास्त्री यांना मराठीचे प्रोफेसर नेमण्यांत आले. नंतर सेंटल ब्रुकडेपोचे क्युरेटर अचतांच ते १८६५ सालीं वयाच्या त्रेचाळिसाव्या वर्षी वारले. हे मोठे वळे व लेखक असत. शाळेतील त्यांचीं व्याख्याने ऐकण्यास परगांवचे लोकहि येत. कोलंबसाचें चरित्र, अर्थशास्त्र, अथेले नाटकाचें माषांतर वगैरे पुस्तकें व कांहीं कविताहि त्यांनीं केल्या आहेत. त्यांचे इंग्रजी शिक्षण एकंदरीने थॉडेव झाल्याने ते विद्या-खात्यांत बढावे तितके बढले नाहींत. तथापि महादेवशास्त्री म्हणजे त्या पिढीचा एक नामांकित मनुष्य.

त्या काळच्या नमुनेदार गृहस्थांत गोपाळराव हरी देशमुख हे प्रमुख होत. यांचें शिक्षण मूळ थोडे असतां हि ते त्यांनीं स्वतःच्या प्रयत्नांनीं पुष्कळच वाढविलें. किंबहुना जन्मभर त्यांनीं विद्यार्थी या नात्यानें ज्ञान संपादण्याचा अविरत उद्योग केला. त्यांना लेखक किंवा ग्रंथकार असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांचा कोणताहि लेख टिपणांच्याच स्वरूपाचा आढळतो. म्हणजे त्यांत कांहींतरी नवीन माहिती मिळवून घ्यायला दिल्ल्या येते. पण हीं टिपणे त्यांचीं त्यांना स्वतःला उपयोगीं असलीं तरी तीं तशींच ठेऊन त्यांच्या साहाय्याने निष्कर्षभूत असा एखादा निबंद केव्हांतरी लिहावा असा त्यांचा प्रघात नव्हता. टिपणे जसजशीं तयार होतील तसतशीं तीं लोकांच्या माहितीकरितां प्रसिद्ध करण्याचा क्रम त्यांनीं ठेविला होता. जो कोणी भेटेल त्याला विचारून माहिती मिळवावी, इंग्रजी ग्रंथ वाचून त्यावरूनहि टिपणे करावीं, व एखाद्या वर्तमानपत्रांत ती माहिती प्रसिद्ध करावी असा त्यांचा नित्य परिपाठ असे. 'लोकहितवादी' या नांवाने त्यांनीं लिहिलेले बहुतेक लेख जवळ जवळ अशाच स्वरूपाचे आहेत. विद्यार्थीनाच्या दुकानांतील रोजकीर्द असंहि नांव त्यांच्या ग्रंथांना देतां येईल. टिपणें प्रसिद्ध करणे हें दिसण्यांत कसेसेच दिसते. पण छापखाने व वर्तमानपत्रे ही गोष्ट तेव्हां अगदींच नवी म्हणून कौतुकाची, असल्यामुळे वर्तमानपत्रांत कोणी काय छपावे घाला निमयच नव्हता; व जे काय छापलें जाईल त्याची वाचणारास अपूर्वाईच वाटे. इतर देशांतूनहि मुद्रणकला नवी सुरू झाली तेव्हां निघालेलीं वर्तमानपत्रे व मासिकपुस्तके यांतूनहि असेच टिपणांच्या स्वरूपाचे लेख लिहिलेले आढळून येतात.

बार्डां वादविवाद ही गोष्ट तेव्हां सर्वस्वीं नवीन नसली तरी, वर्तमानपत्रांतून ती आजच्याइतकीं पुष्कळशीं वर्तमानपत्रे नसत; व सार्वजनिक चळवळ ही गोष्ट तर माहीत

नव्हतीच नव्हती. ज्ञानार्जनाचा व्यापार व विनिमय हल्लीं घाऊक होतो तो तेव्हां किरकोळीने होत असे. एखाद्या प्रांतांत एकच लहानसें वर्तमानपत्र असलें तर त्याला दुसऱ्याशीं वाद करण्याला जागा किंवा प्रसंगच असत नाहीं. आज वर्तमानपत्रांतील लेखांना जाहीर व्याख्यानाचें, समाषणाचें, किंवा पंडित सभेतील वादाचे स्वरूप आहे तसे या जुन्या काळीं नसून, तें केवळ आत्मगत भाषणाचें होतें. त्या वेळचीं वर्तमानपत्रे हीं 'वर्तमानपत्रे' हें नांव आजच्याहून अधिक सार्थ्य करणारी होती. बाजारांत, गुलरींत, चव्हाट्यावर, अड्ड्यावर, गदींत माणसें भेटलीं असतां, मुंग्यांप्रमाणे क्षणभरच तोंडास तोंड देऊन एकमेकांना नुसती बातमी सांगून अशीं पुढें जातात, त्याच रीतीनें तेव्हांची वर्तमानपत्रे सक्षित हकीकत लिहून जातां जातां क्वचित् एखादे वाक्य टीकेचे लिहीत. अशाहि वेळीं लिहिणारांना मते नव्हतीं असें नाहीं, तर मते प्रतिपादन करण्याचा जसा आस्वाद हल्लीं पडला आहे तसा तो तेव्हां पडलेला नव्हता. फार तर मत ओघाने बोलून जात, पण त्याची साधक-बाधक चर्चा होत नसे. तेव्हांचीं वर्तमानपत्रे म्हणजे स्तार्णांतून उकरून काढलेल्या अनगड हिऱ्याच्या दगडासारखीं म्हटलीं तर, हल्लींचीं वर्तमानपत्रे त्याच दगडाला बांधून हजारो पैलू पाडलेल्या व किरणाचें जाळे पसरणाऱ्या गुलाबी फुलाच्या हिऱ्यासारखीं ठरतात. तेव्हांचें वर्तमानपत्र वाचणें म्हणजे एखाद्या अध्यात्म बोगद्यांतून दुसऱ्या टोकास दिसणाऱ्या उजेडातील वस्तू न्याहळण्यासारखें असे. हल्लींचे वर्तमानपत्र वाचणे म्हणजे प्रदर्शनात कित्येक वेळां कृत्रिम आरसेमहाल तयार करतात त्यात उभें राहिल्यासारखे वाटतें ! तें असें कीं, जिकडे पहावे तिकडे एकाच्याच अनंत सूर्ति चकचकतात.

अतो, गोपाळराव हरी हे 'क्षणक्षः कणक्षः क्षैव' या सुप्रसिद्ध न्यायाने कणाकणांनीं विद्या स्वतः मिळवून लोकांना ती देणारे उपकारी ग्रहस्थ कसे होते हें त्यांचीं पुस्तके माहिती असतां कळून येईल, व त्यांचा विद्याव्यासंग आणि बहुश्रुतपणा यांचें कौतुक करितांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी त्यांजवर केलेली बहुधा सगळी टीका लक्षांत न घेतली तरी चालण्यासारखी आहे. सरकारी नोकर, राववहादुर, सुधारकच नसले तरी सुधारणाप्रिय, इत्यादि अनेक बाजू लक्षांत घेऊन शास्त्री-बोर्वांनीं त्यांच्यावर टीकेचा मारा केला. पण लोकहितवादांची जुदी शुद्ध असून त्यांच्या मनांतहि खरोखर नांव ठेवण्यासारखें असें फारसें कांहीं नव्हते. आपल्या लोकांना जगाचे ज्ञान फार थोडें आहे, ते आपली दृष्टी जितकी व्यापक करितील तितकें हितच होईल, जुन्या समजुतीत व चालीरीतीत फरक झालाच पाहिजे, व प्रत्यक्ष कार्य हातून झाले न झालें तरी मनुष्यानें ज्ञानसमृद्ध तरी असले पाहिजे हाच मुख्यतः गो. ह. देशमुखांचा उपदेश असे. ते आपल्या बुद्धिमत्तेवर जिव्हा जजाच्या जागेपर्यंत चढले; व १८६०-६२ चे सुमारास हिंदुधर्मशास्त्रांतील आधुनिक निर्णयांचा डायजेस्ट किंवा व्यवस्थित संग्रह करण्याचें काम सरकारने

त्यांजकडे दिले असल्याचेहि आढळते. १८८८-८९ सालीं म्हातारा अगदीं पिकला तरी, पुणे शहरांत जर कोठें एखादी लहानशी सभा, किंवा वाकडे-वाड्यांतील स्माल साहेबांचे साप्ताहिक मिशनरी व्याख्यान असलें तरी त्यालाहि काठी टेकीत ते आलेले आम्हीं पाहिले आहेत. तात्पर्य, गोपाळराव हरि देशमूख म्हणजे शानार्जनाच्या हौसेची त्या काळांतील ती एक प्रत्यक्ष मूर्तच होती असे म्हणतां येईल. लोकहितवादींविषयीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकराहि लिहितात:-

“ लोकहितवादी हे स्वदेशहितार्थ उद्योगकरू लागल्यास आज सुमारे चाळीस वर्षे होत आलीं. इतक्या काळांत देशस्थिति सुधारण्याच्या निमित्ताने ज्या ज्या उलाढाली झाल्या त्या सर्वांत हे आपल्या नामाभिधानाप्रमाणे प्रमुखत्वाने वागत आले आहेत. अद्यापिहि त्याचें उतार बस झालें असतां व राजसेवेचा मार त्यांच्या डोईवरून उतरला असतां त्यांचा लोककल्याणनिमित्तक उद्योग अभ्याहत चालू आहे.....ऐन साठीच्या अमलांतहि प्रस्तुत ग्रथकाराचे ठिकाणीं नाउमेदीचें व सुस्तपणाचे उद्गार आढळत नाहीत. देशहितार्थ उलाढाल करण्याविषयीं ह्म्यास, ग्रंथरचना, सभापांडित्य वगैरेविषयीं त्यांची हौस हीं सर्व नव्या दमाच्या तरुण बांडांतहि आढळणार नाहीत अशीं या वयातील पुरुषाचे ठाणीं आज बटकेला तरतरीत आहेत. लोककल्याणाच्यानिमित्त सतत दीर्घकाळ परिश्रम करणें व कामाविषयीं सदोदित उत्साह बाळगणे या गोष्टींच्या संवधाने सर्वांनीं व विशेषतः आमच्या अलीकडील कमकुवत मंडळीने राववहाडुरांचा किता धेणे अत्यंत उचित होय.”

नामदार रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर सी. आय. ई. हेहि टिळकांच्य पूर्वीच्या पिढींतील एक नामांकित नमुनेदार गृहस्थ होत. यांचा जन्म टिळकांच्या पूर्वी सन्नीस वर्षे झाला. यांचे घराणें मूळ सावतवाडीकडचे असून त्यांचे एक जुलते संकेश्वर येथील जगदगुरूच्या ऐहिक ससाराचे व्यवस्थापक होते. यांच्या आठव्या वर्षी वडील वारले व आई सती गेली. चौदाव्या वर्षापर्यंत यांना इंग्रजीचा गवहि नव्हता, तथापि विद्येची हौस व स्वावलंबन हे दोन गुण त्यांजमध्ये प्रमुख असल्याकारणाने, त्यांनीं इकडून तिकडून खाजगी प्रयत्नांनीं थोडीबहुत इंग्रजी विद्या संपादन केली. कर्मधर्मसंयोगाने पोलिटिकल एजंट जनरल जेकब यांची नजर या दैववान् मुलावर गेली व तो दुधार, देखणा पाणीदार असा पाहून त्यांनीं त्याला आपला खाजगत कारकून नेमला व पुढे आपल्या कचेरीत हेबेकार्की जागा दिली. रा. सा. मंडलीक हेहि याच सुमारास (१८५०-५५) सरकारी नोकरीत होते. त्यांची आणि नूलकरांची मोठी मैत्री असे. मंडलीक हे प्रथम मुज येथे अकौंटंट, नंतर सर वार्टल फ्रियर यांचे खासगी कारकून, व नंतर मुंबईस झाला तपासनीस असे चढत चढत गेले, व त्यांनींच आपल्या जागीं नूलकर यांना सर वार्टल फ्रियर यांजकडून नेमविले. पुढें मुंबईचे सेक्रेटेरियट, काठेवाड

पोलिटिकल एजन्सी, मुंबईचे स्मॉलकॉज कोर्ट व शेवटी कच्छ संस्थानचा दरबार अशा जागी क्रमाने मोठमोठी हुद्यांची कामे करून ते १८७६ साली पुण्यास येऊन सुखवस्तु म्हणून राहिले. १८७८ साली त्यांना सार्वजनिक समेचेचे वेअरमन निवडण्यांत आले, व ते त्या जागेवर १८८७ पर्यंत राहिले होते. दरम्यान १८८४ साली मुंबईसरकारने जंगलच्या गान्हाण्यांची चौकशी करण्याकरिता कमिशन नेमले त्यावर एक समासद म्हणून त्यांची नेमणूक झाली, व याच कामगिरी-करितां पुढें त्यांस सी. आय. ई. ही पदवी देण्यांत आली. तसेंच शेतकऱ्यांना ऋण-मुक्त करण्यासंबंधी नेमलेले कमिशन, मुंबई कायदेकौंसिल, व शेवटी वरिष्ठ कायदे-कौंसिल, इत्यादिकांवर सरकारतर्फे त्यांची नेमणूक झाली होती. तात्पर्य त्या काळी सरकारदरबारी जेवढा मोठा मान साजगी मनुष्याला मिळण्यासारखा होता तेवढा त्यांना मिळून चुकला होता. इल्ली सार्वजनिक समेत नूलकरांचें छायाचित्र आहे तें पाहिले तर त्यांच्या अंगचे प्रमुख गुण कोणालाहि सहज कळून येतील.

नूलकरांचा चेहरा स्नाबदार असून ते मोठे स्वाभिमानी असत. पुण्यास आल्या-बरोबर पुणेकरांस हे प्रतिष्ठित पेन्शनर आयते रिकामे म्हणून एक मोठें निधानच लाभलें. अनेक प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळींत पुढारी होण्याविषयी त्यांना विनंति करण्यांत येऊं लागली. शहर म्युनिसिपालिटींत त्यांची निवडणूक झाली, पण तेथील काम अगदीं किरकोळ व किचकट असें त्यांना वाटू लागलें. शिवाय मोठमोठ्या हुद्यांवर असल्याकारणाने एका बरिष्ठाशिवाय कोणाकडून शब्द खाली पडलेला पाहण्याची सवय नाहीं, व म्युनिसिपालिटीसारख्या सत्येत तर मतभेद होणार आणि चार लोक चार प्रकारचे बोलणार. यासुद्धें म्युनिसिपालिटींतील समा-सदाची जागा त्यांनीं आपण होऊनच सोडून दिली. सार्वजनिक समेचेचे वेअरमन या नात्याने त्यांनीं आठनऊ वर्षे काम केले हें वर सांगितलेच आहे. या ठिकाणीं त्यांनीं मोठ्या निर्मांडपणानें काम केले असें सांगतात. निर्मांडपणानें याचा अर्थ रा. व. रानडे यांना न जुमानतां असा करण्यास हरकत नाहीं. वास्तविक नूलकर हे रानड्यांपेक्षां बरील व जुने सरकारी नोकर या नात्यानें प्रतिष्ठित. नूलकरांना युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या नव्हत्या हें तर खरेंच; पण शिवाय माधवराव रानडे यांच्यासारखी व्यापक बुद्धी व उद्योगप्रियताहि नव्हती. यासुद्धें या दृढ-त्तरुण विरोधांत हुशारी व शहाणपण यांच्या दृष्टीनें रानड्यांचें तेज अधिक पडे. पण श्री पदवीधर नसलों तरी मलाहि पण ज्ञान आहे, व प्रत्यक्ष कामकाजाचा अनुभव मला आहे तितका रानड्यांना नाहीं अशी त्यांची स्वाभिमानबुद्धी नेहमीं जागृत असे. शिवाय रानड्यांच्यापेक्षां नूलकरांमज्जे स्पष्टवक्त्रेपणा व एक प्रकारची बुद्धीची स्वातंत्र्य-प्रियता अधिक होती यासुद्धें ते पुष्कळ वेळां रानडे यांचें चाडू देत नसत. रानडे ज्यांना अभिय असा पुढें शहरात व खुद्द सार्वजनिक समेतहि एक पक्ष होता. त्यांना रानड्यांशीं झुजावयाला हें एक वेढे बरें आहे असें वाटे, व दोघांची कुस्ती

लावून देऊन ते अनेक वेळां मौज पहात. नूलकरांनीं फारेस्ट कमिशनवर लोक-पक्षाची बाजू बरी सांगायला, पण संमतितवयाच्या विवाला त्यांनीं संमति दिल्या-मुळे शेवटीं पुण्यांतील लोक त्यांच्यावर नाराज झाले. नूलकर हे ता. २८ मार्च १८९३ रोजी महाबळेश्वरास वारले. नूलकरांची सरकारी नोकरी पन्नाशीच्या आंतच संपली व पुढें दहाबारा वर्षे त्यांनीं सार्वजनिक कार्य केलें ते त्या वेळाच्या मानानें असावे तितके स्वतंत्र बाण्याचे होते. न्यू इंग्लिश स्कूलची तरुण मंडळी पुढें आलेली पाहून त्यांना आनंद होत असे; पण एका सार्वजनिक समेव्यतिरिक्त त्यांनीं इतर स्थानिक कामांत विशेष लक्ष घातल्याचे दिसत नाहीं.

टिळकांच्या पूर्वीच्या निकट पिढीचे पुण्याचे प्रख्यात राजकीय पुढारी म्हटले म्हणजे कै. महादेव गोविंद रानडे हे होत. एका अर्थानें ते नुस्तें पुण्याचे गुरु नसून सर्व हिंदुस्थानचे गुरु होते असें म्हणतां येईल. असा कोणताहि प्रांत नाहीं कीं, ज्यांतील सुशिक्षित लोक त्या काळीं रानड्यांना विद्वत्ता, राजकारणाचें ज्ञान व स्वदेशप्रीति या बाबतींत प्रत्यक्ष गुरुस्थानीं मानीत नव्हते. किंबहुना, गेल्या वीसबावीस वर्षांत अनेक नवीन राजकीय पुढारी या भूमींत निर्माण झाले व त्यांनीं हा देश अकल्पित अशा उन्नतिप्राप्त केला, तरी रानड्यांचें नांव वेतांच त्यांच्या योग्यतेचें स्मरण होऊन अजून देखील प्रत्येक समजस मनुष्य मनानें त्यांना वंदनच करितो. अलौकिक बुद्धिमत्ता, दीर्घ व सतत व्यासंग, देशावदलची खरी कळकळ, विद्या-जिनाचें स्वाभाविक जडलेले व्यसन, अचुक कल्पकपणा वगैरे अनेक गुणांनीं माधवरावजींचें चरित्र बोधप्रद असून महत्त्वाचें झालें आहे—अशा प्रकारची सामान्य स्तुति तर टिळकांनीं रानड्यांच्या मृत्युलेखांत केलीच आहे; पण टिळकांच्या नेहर्माच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांनीं रानड्यांचे म्हणून जे वैशिष्ट्य पुढे दाखविलें आहे तें खरोखरच भार्मिकपणाचे आहे. ते असें कीं, “महाराष्ट्रांतील तेज अनेक कारणांनीं सर्वस्वी नष्ट होऊन तो एक यंड गोळा बनला असतां, त्यांत फिरून जिवंतपणाची ऊच कशी येईल, व तो गोळा आपले हातपाय कसे हालवूं लागेल याचा राजदिवस विचार करून, आणि तें दुर्दैव काम स्वतः अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड झरकोणीं मेहनत केली असेल तर ती प्रथम माधवरावजींनींच केली असें म्हटले पाहिजे.” महाराष्ट्रांतील छुन्या थोर घराण्यांतील लोक घरच्या सुखवस्तुपणामुळे आयदी बनले व पुणें पाठशाळेंतून तयार झालेले बहुतेक सर्व नवे विद्वान नोकरींत शिरून निस्तेज झाले. अत्रा स्थितींत रानडे यांनीं केलेल्या कामगिरीचें महत्त्व व त्यांच्या स्फूर्तीचे तेज सहजच विशेष ठरतें, आणि मौज ही कीं हा सर्व पराक्रम त्यांनीं सरकारी नोकरींत राहूनच केला.

रानडे यांच्या सर्वमान्यतेच्या आढ येण्यासारखी एक गोष्ट होती ती अशी कीं या देशाची सुधारणा सर्वच अंगांनीं झाली पाहिजे असें मनानें घेतल्यामुळे त्यांनीं प्रार्थना-समाज, विषवापुनर्विवाह, धर्मसंहिण्यत्व वगैरे गोष्टांवर विशेष भर दिला. पण या

तीनहि गोष्टी तेव्हां समाजांत अप्रिय असल्यामुळे त्याच्या राजकीय कर्तृत्वासहि ससर्गदोषानें लोक नाकें मुरडीत. तथापि लोक आपणांस काय म्हणतील याविषयी सर्वदा पूर्णपणें उदासीन राहून, बारा आणि बाराचोवीस तास हरएक प्रकारच्या चळवळीची चर्चा व उद्योग त्यांनीं आजन्म ठेविला होता. लोकमताची जशी त्यांनीं पर्वा केली नाहीं, तशीच सरकारच्या अवकृपेचीहि त्यांनीं पर्वा केली नाहीं. इंग्रज लोकांचा गुण वेतला तरी व्यक्तिः त्यांच्याशीं केव्हाहि लगट करावयाची नाहीं, फाजील केहसबब ठेवावयाचा नाहीं, उदारमताचा दिमाख दाखविण्याकरितां त्याचे बरीं जेवणखाणास जाणें किंवा स्वतःच्या बरीं त्यांना जेवणखाणास बोलावणे या गोष्टी होतां होईतों दाळावयाच्या, त्यांजकडून अपमान होईल असे सर्व प्रसंग युक्तीने दाळावयाचे, व त्यांच्याशीं मतभेद असेल तो लहून बोलून स्पष्ट दाखवावयाचा; तात्पर्य दुसऱ्याचा उपमर्द तर करावयाचा नाहीं व स्वतःचा प्रातिष्ठितपणाहि गमवावयाचा नाहीं, अशी जी मध्यम स्वभावाच्या थोर मानी मनुष्याची बागण्याची डब असते ती रानडे यांना सर्वस्वी साधली होती. तेलंग-मांडारकरांना युनिव्हर्सिटीचे व्हाइसचान्सेलर सरकारनें नेमले. पण रानड्यांना तो मान सरकारनें केव्हाहि दिला नाहीं, याचे कारण त्यांची विद्वत्ता कमी असे नसून त्यांच्याबद्दल सरकारची मनासून इतरांजी अधिक हेंच होय. तसेंच तेलंगानंतर त्यांना सरकारने हायकोर्टातील हिंदी न्यायाधीशाची जागा दिली ती देखील केवळ नाइलाज म्हणून. त्यांनीं एल्.एल्. वी. व ॲडव्होकेट या दोन्ही परीक्षा दिलेल्या असताहि वकीली करण्याचा त्यांना मनापासून कटाळा एवढ्या करितां ते सरकारी नोकरींत शिरले. त्यांनी दादाभाईप्रमाणे घोट्याचा स्वतंत्र घदा केला असता, किंवा विष्णुशास्त्री व टिळक यांसारखा स्वार्थत्याग करून एखादी शिक्षणसंस्था काढली असती तर त्याच्या लौकिकात अर्थात् अधिकच भर पडली असती. पण त्यांनीं अमुक केले असतें तर त्याची कीर्ति अधिक झाली असती असे म्हणेलें तरी, सरकारी नोकरी करून त्यातच त्यांनीं जी देशसेवा केली तीहि सर्व देशानें गुरुच्या त्यांनीं मानण्याइतकी अलौकिक ठरली, हीच विशेष कौतुकाची गोष्ट होय. नोकरीचे बघन रानडे इतकेच समजत कीं, अगदी उपघटपणें सरकारी नोकरीनें राजकीय चळवळ करू नये; किंचित् सूक्ष्म पद्धता ठेवला म्हणजे काम झाले. शिवाय ते जी चळवळ करीत तीहि अशा उत्कृष्ट पद्धतीने करीत कीं खुद्द सरकारलाहि उपघट नांव ठेवण्यास त्यांत जागा सांपडू नये. खुद्द राष्ट्रीयसभेचें जनकत्व ज्या दोनचार गृहस्थांच्या भोजकतेकडे दिलें पाहिजे त्यांत रानडे यांची प्रमुखत्वाने गणना होय; व त्यापूर्वीहि पुण्यांत जी दंगलीची चळवळ झाली तिलाहि कारण रानडेच आहेत अशी सरकारची समजूत होण्याइतका त्याचा आणि पुण्यातील चळवळींचा सबब निकट होता.

माधवरावांच्या पूर्वीच्या व बरोबरीच्या पिढीत विद्वान् पुष्कळ झाले व त्यातील

कित्येकांनीं सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न हि केला. पण “यततामिषि सिद्धानां काश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” या न्यायाने देशसेवेचे मर्म रानडे यांनीच खरें करून दाखविलें. लोकांप्रमाणें सरकारलाहि माघवराव यांच्या-जुद्धीचा उपयोग हायकोर्टापेक्षां वरच्या दर्जाचा एखाद्या ठिकाणीं करितां आला असता. पण तो करितां आला नाहीं हा सरकारचा दोष होय, माघवरावजींचा नव्हे असे टिळकांनीं म्हटले आहे, व तें योग्यच आहे. अहचर्णाची सवय सर्वोनाच असते, तांतून फोणीच सुटलेला नाहीं. तथापि त्यांतूनहि राष्ट्रसेवेचा भगवा झेंडा हातीं घेऊन रानडे यांनीच महाराष्ट्राला सार्वजनिक कार्यकर्तेपणाचा घडा घालून दिला. सुदैवानें त्यांच्या मागून येणारी सुशिक्षित लोकांची पिढी स्वार्थत्यागाच्या दृष्टीने त्यांचेहि पुढें गेल्यानें महाराष्ट्राचें पाऊल रानड्यांच्या मृत्यूनंतर मागे न येतां पुढेच पडलें. तथापि गोपाळराव गोखले हे तर रानड्यांचे प्रत्यक्ष शिष्यच होते; आणि टिळक हे जरी अनेक बाबतींत रानड्यांचे प्रतिपक्षी होते, तरी उत्कर्षाच्या शिखराला टिळक पोचले असतांहि रानडे यांच्या गुणांसंदेधानें बोलण्याचा प्रसंग आल्यास तेहि कृतज्ञता व पूज्यजुद्धी मनांत ठेऊनच बोलत असत.

ज्ञानाचे बाबतींत, टिळक रानड्यांना पूर्वकालीन हेमाद्रि किंवा माधवाचार्य यांची उपमा देत असतच; पण ज्ञानाप्रमाणें, रानडे यांनीं उत्तेजन देऊन पुढें आणलेल्या सस्याहि अशाच विविध स्वरूपाच्या होत्या. वक्तृत्वसमारंभ, वसत-व्याख्यानमाला, औद्योगिक परिषद, प्रदर्शन, फीमेल हायस्कूल, प्रार्थनासमाज, छात्रवरी, सार्वजनिक समा-सात्पर्य पुण्यांत अशी कोणतीहि सार्वजनिक संस्था नव्हती कीं जिच्या उषः किंवा युत चालकांत रानडे नव्हते. सरकाराला ही गोष्ट पुष्कळ दिवस कळून चुकली होती, व टॅपलझाहीत रानड्यांवर राजद्रोहाचा खटला न झाला तरी आरोप आल्याशिवाय राहिला नाहीं. १८७४ पासून ७९ पर्यंत राजकीय चळवळीच्या महोदयाचा पूर्वरंग पुण्यांत अनेक अंगांनीं दिसून येत होता. सन १८७४-७५ सालीं, बडोद्याचे अधिपति मल्हारराव गायकवाड यांच्यावर तेथील रेसिडेंट कर्नल फ्रेजर यांना विप्रयोग करण्याचा आरोप ठेऊन कमिशनमार्फत त्यांची चौकशी करण्यांत आली. या प्रकरणांतील सर्वच गोष्टी अजब होत्या. मल्हाररावासारखा वेधंद, तन्हेवाईक सुलतानी सस्थानिक. रेसिडेंट तेहि कातडीने गोरे पण सुलतानच. त्यांची सुलतानी इतकी अजब कीं दादामाई नौरोजीसारख्या सालिक मनुष्याला वेसागून बडोद्याची दिवाणागिरी सोडून द्यावी लागली. व आरोपहि असला मयंकर कीं त्याची जाहीर रीतीने चौकशी झाल्या-खेरीज समाधान कोणालाच नाहीं. येवढ्या वढ्या संस्थानिकाला आरोपी करून इन्साफ करण्याचा हा ईंग्रजी राज्यांत दुसरा प्रसंग. या प्रकरणाचा गवागवा सर्व हिंदुस्थानभर झाला. पण महाराष्ट्रांने त्या प्रसंगां आपलें वैशिष्ट्य दाखविले. तो प्रकार असा. कमिशन नेमले तेव्हां चौकशी व्हावयाची ती अर्थात् दुतर्फा.

सरकारच्या बाजूला कायदेपंडितांचा तोटा नव्हता; कारण पैशालाहि तोटा नाही. पण मल्हारराव अटकेत असल्यामुळे पैशाचे बाबतीत ते सर्वस्वी पराधीन. पुढे कांहीतरी प्रसंग येणार असें पाहतांच महाराजांनी नव्याच मोठ्या रकमा लांबविण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो फसला. लाखों रुपयांच्या मोठा खाजगी तिजोरीतील शिलका, जडजवाहीर वगैरे सर्व हंगम अमलदारांनी जप्त करून मोहोरबंदीत टाकून दिल्यामुळे वकील बॅरिस्टर वगैरे करण्यास लागणाऱ्या पैशाकरिताहि महाराजांना सरकारच्या तोंडाकडे पहावे लागले. महाराजांना या कामी पैसा किती घावायाची घासाधीस सुरू झाली. मल्हाररावांचे जेफर्सन व पेन हे सॉलिसिटर काम करीत होते. त्यांनी डिफेन्सकरिता एकदर चार लक्ष बत्तीस हजार रुपयांचे अदालतपत्रक केले होते. पण सरकार येवढी रक्कम देण्यास तयार होईना. अखेर मल्हाररावांनी व्हाइसरॉयसाहेबांना अशी तार केली की गांधी पैसा नसल्यामुळे माझ्या बचावाचे काम लोळत पडले आहे. तरी मला बडोद्याच्या खजिन्यातून दोन लक्ष रुपये तरी ताबडतोब घ्यावेत, त्यांचा हिशेब सॉलिसिटर देतील.

“Deeply pained to learn from my solicitors that preparations for my defence are at a standstill for want of funds, their requirements for legitimate expenses not granted. Promises of ample opportunity for vindicating my innocence thus practically ignored. Private purse attached. Rani's marriage ornaments and money seized. My character, liberty and kingdom at stake ” ही तार खाजगी होती. परंतु अशा तारेचा भवगवा झाल्याशिवाय कसा राहणार ! तारेचा दुगाबा लागतांच सर्व महाराष्ट्रभर गोंचळ उडून गेला. मल्हाररावांबद्दल व्यक्तिशः विशेष सहानुभूति होती असें नाही. पण आरोप ठेवून बचावाकरिता जरूर तो पैसाहि न देणे हा उलट सरकारी कटाचाच एक प्रकार आहे असें सर्व लोकांच्या मनानें घेतले. पण या खऱ्या अगर मानीव कटाचा सक्रिय निषेध करण्याची स्फूर्ति फक्त पुण्यानेच दाखविली. पुणेकरांनी बडोद्यास व व्हाइसरॉय साहेबांना एकदम तार केली की महाराजांच्या बचावाकरिता महाराष्ट्र एक लक्षपर्यंत वर्गणी देण्यास तयार आहे; त्यांना जरूर ती कायदेपंडिताची मदत घ्यावी. पुढे सरकारने दोन अडीच लक्ष रुपये खर्चास दिले; विलायतेतून मोठा बॅरिस्टर येऊन कमिशनपुढे बचावाची जी योग्य तजवीज व्हावयाची ती झाली; व पुण्याला एक पै सुद्धा खर्च पडला नाही. या कामी पुण्याचे जसे बाहेर नाव झाले तसेच सरकारच्या डोळ्यांत पुणे खुपूहि लागले. पुण्यांत गुप्त पोलिसांचा सुळसुळाट झाला. तार वास्तविक राजरोसपणे सहीनिर्घी गेली होती. पण कोणत्याहि गोष्टीच्या मुळाशी काय आहे हें उलथून मालथून पाहण्याची सरकारची चानरवृत्ति प्रसिद्धच झाल्यामुळे त्यांनी बारीक शोध चालविला होता. असल्या शोधांत प्रमुख माणसांवर

संशय यावयाचाच, तथा तो माधवरावजी रानढ्यांवर आला; व फार दिवस पुण्यास राहिल्याचें निमित्त करून त्यांची बदली नाशकास करण्यांत आली.

श्रीमती रमाबाईसाहेब रानढे यांनी आपल्या पुस्तकांत या वेळच्या एका सभावित गुप्त पोलीसाची हकीकत दिली आहे ती फार मनोरंजक वाटते. या मस्या प्रतिष्ठित गृहस्थानें पुण्यास श्रीमतीचा थाट करून आणि अनेक करमणुकींच्या साधनांनी आपल्या घरी अड्डा पाडून पुष्कळ सदगृहस्थनादीं लावले होते. ही बातमी सितारामपंत चिपळूणकरांच्या उदाहरणाने रानढ्यांना कळल्यावर, त्यांनीं याची पत्रे कोटून येतात जातात याचा छडा लावण्याकरितां गुप्त शोध चालविला. तेव्हां तो गृहस्थ गुप्तपोलीस असें ठरले. " तिसरे दिवशीं सकाळीं सितारामपंत चिपळूणकर येऊन म्हणाले कीं पर्यां व काल मी टपालाचा सगळा शोध लावला. त्या गृहस्थाचे टपाल शिपायाबरोबर येत नाहीं. ते पहांटे उदून फिरावयास म्हणून बाहेर जातात, ते प्रथम एका रस्त्यानें निघून वांकडीं सिकडीं दळणें वेऊन देवटीं वनरुळ पोहोचि आंफिसमध्ये जाऊन टपाल आपल्याच हातीं घेतात, व पाठविण्याकरितां तयार केलेले टपाल बरोबर नेऊन आपल्या हातानेच पेट्यांत टाकतात. काल त्यांच्या मागोमाग पुष्कळ अंतरावर मी होतो, त्यामुळे येतांना वाटेत मला हे फोडलेल्या पत्तानें कब्जर सांपडलें त्याजवर सिमल्याचा छाप आहे. एकंदर गोष्टीवरून आपण नेतलेल्या संशयाला जागा पुष्कळ आहे असे आम्हालाहि आता वाटू लागले आहे. पोस्ट ऑफिसातील एका भिन्नानें मला आतांच सांगितले की या गृहस्थाचा पत्रव्यवहार कळकळा व सिमला येथील गव्हर्नमेंट सेक्रेटरीशी असावा असे दिसते. कारण त्यांच्या नांवावर यांची बरीच पत्रे जातात. " सितारामपंत चिपळूणकरांत गुप्तपोलीसाची हुबारीहि होती असें उघड दिसते ! गुप्तपोलीसाचा संशय व मेललेल्या उदराची वाण दोन्ही सारखीच; कारण दोन्ही येतांच लोक बरे टाकून जातात. या सिमलेवाल्या गुप्तपोलीसाच्या पुणेकर भिजानीहि एका दिवसांत त्याचे बर वर्ण्य केले, व तोहि एका रात्रींत बिन्हाड आटोपून अहम्य झाला.

पण दुसऱ्याच्या टपालावर नजर ठेवण्याची रानढ्यांची ही विद्या स्वतः त्यांनाहि लवकरच फळस आली. नाशकाहून त्यांची बदली धुळ्यास झाली तरी त्यांच्यावरचा संशय दूर झाला नव्हता. १८७९ सालीं वासुदेव बळवंत फडके याच्या बदाची शमधूम सुरू होती. तीतच ता १६ मे रोजी रानढे पुण्यास असतां, दुसऱ्यावाडा व विश्रामबागवाडा हे दोन्ही रानढे याच नांवाच्या एका गृहस्थानें आळले. पण तेवज्यावरून पुढे कैक महिने, त्यांचे टपाल सरकारी हुकमाने फोडण्यांत येऊं लागले; आणि ही केवळ संशयाची गोष्ट नसून, स्वतः पत्रें फोडणारे असि. कलेक्टर डॉ. पोलन यांनीच रानढ्यांच्या जवळ साफी मागून ती कळूळ केली रानढ्यांच्या नांवें पत्रें येत त्यांत दगो, छुटाछुटी, कारखानें वगैरे अनेक गोष्ट असत. वासुदेव बळवंत फडके किंवा हरी रामोशी हे बिचारे धुळ्यास रानढ्यां

पत्रे कशाळा पाठवतील ? त्यांना असलीं पत्रे लिहविणार पोलीस व फोडविणार सरकार. पण रानढ्यांनीं तीं सर्व जर्जांच्या तशीं परत पोलीसाकडे पाठवावीं. असा क्रम अनेक दिवस चालू होता. काळांतरानें रानढ्यांविषयीं सरकारची दृष्टी निवळली, पण महाराष्ट्रांतील चळवळीचे सूत्रचालक म्हणून त्यांच्यावरचा राग सर्वस्वीं गेला नाही. रानढे पुढें घुळ्याहून पुण्यास आले, पुण्याहून मुंबईस गेले व त्यांनीं प्रथमपासून आरंभिलेला कार्यक्रम तसाच शेवटास नेला. रानढे व टिळक यांच्या स्वभावांत पुष्कळ फरक होता तरी टिळकांना रानढ्यापासून पुष्कळच स्फूर्ती मिळाली यांत शका नाही.

शेवटीं जी एक सस्था टिळकांच्यापूर्वीं पुण्यांत निघून चांगली नावारूपासही आली होती, किंबहुना ज्या सस्थेमुळें त्यावेळीं पुण्याचें नांव तत्कालीन राजकारणांत गाजले, तिजविषयीं दोन शब्द लिहून हें लांबत चाललें प्रकरण पुढें करूं. ही सस्था म्हणजे सार्वजनिक सभा होय. १८६७ सालापासून पुणे येथें 'पुणे असोसिएशन' या नांवाची सस्था मुंबई असोसिएशनच्या अर्तीवर निघाली होती. ती निघण्याचें कारण त्यावेळीं पर्वती सस्थानची स्थिति अतिशय वाईट झालेली असून ती घुघरावी अशी लोकांना इच्छा झाली होती हें होय. पर्वतीचे पंच असत, पण दिशेब नीट ठेवले जात नसत व नेमणुकीचा पैसा योग्य रीतीनें खर्च होत नसे. हे सर्व घडवून आणण्याकरितां एक खासगी सभा भरली तिलाच पुढें जाहीर स्वरूप आले; तिच्यातून पुढें ही पुणें असोसिएशन निघाली, तिच्या कल्पनेंतून पुढे सार्वजनिक सभा निघाली, व अखेर स्वतः पुणे असोसिएशन सार्वजनिक समेत मिळून जाऊन एकजीव झाली. या कामीं काशिनाथपत गाडगीळ, काशिनाथपत नातू, काशिनाथपत मराठे व केदारराव गडबोले वगैरे मंडळीं प्रमुख होती. पर्वती सस्थानाप्रमाणें इतर अनेक बाबतींत लक्ष घालण्याचें ठरून या समेत प्रातिनिधिक स्वरूप देण्यांत आले, व त्याकरितां पन्नास हजारवर सद्या करून दिलेल्या मुखत्यारपत्राचा पाया रचण्यांत आला. ही सभा श्रीमंत व गरीब दोन्ही प्रकारच्या लोकांचा समावेश करणारी असावी, व लोकांप्रमाणें सरकारदरबारीहि तिला मान्यता मिळावी, या करितां अध्यक्ष उपाध्यायांच्या जाग्यावर महाराष्ट्रांतील प्रमुख स्थानिक व सरदार यांची निवडणूक करण्यांत आली. समेचे पहिले चिटणीस सरदार राजमाजीकर, सरदार गोखले, बाबा गोखले वकील व गणेश वासुदेव ऊर्फ काका जोशी आणि पांडुरंग पत कर्वे असे होते. यापैकीं जोशी हेच विशेष उद्योगी व सटपटी असत. यांनीं त्या काळांत एक प्रकारें पुण्याचें नांव परंप्रातातहि केलें व अजूनही त्यांचें नांव लोक आदरानें घेतात.

जोशी यांचा जन्म १८२८ सालीं झाला. प्रथम घरच्या गरिबीमुळें यांना सरकारी नौकरी घरावी लागली. पण पुढें हायकोर्ट वकिलीची परीक्षा देऊन ते पुण्यास वकिलीचा धंदा करूं लागले व त्यांत पुढें आले. पण घद्यापेक्षांहि सार्व-

जनिक चळवळीत त्यांचे लक्ष अधिक असे यांमुळे त्यांना सार्वजनिक काका हें नांव मिळालें होतें. महाराजमहाराज यांच्यावर कमिशन बसले तेव्हां एक लक्ष रुपयांची मदत करण्याची जी तार पुण्याहून गेली ती मुख्यतः यांच्याच स्फूर्तिमुळे ! उलट गरीब शेतकरी वगैरे लोकांच्या कल्याणाचीहि यांना फार काळजी वाटत असे. पुण्यातील छवाद कोर्टाची स्थापना मूळ यांनीच केली, व महाराष्ट्रांतील स्वदेशी चळवळीचेही उत्पादक हेच होत. एकादी चळवळ नांवारुपाळ आणण्याकरितां जो लहरी, पण धीट व करारी स्वभाव अवश्य असतो तो यांच्यामध्ये पूर्ण होता. १८६९ च्या पूर्वी सार्वजनिक काका यांचा पोपाख इतर लोकां प्रमाणे मोठा प्रतिष्ठित व छानछोकीचा असे; पण स्वदेशीचे तत्त्व पटून त्याची चळवळ सुरू करिताच त्यांनी स्वतःचा पोपाख एकदम सर्वच्यासर्व बदलला. सैनाचा पांढराशुभ्र व इथी केलेला कडकडीत अगरखा जाऊन त्याचे जागी खादीचा अगरखा आला. रेशिमकाठीं घोतरांची जागा कदी शेल्यानें घेतली. नेसण्याचें घोतर दामणकाठीं शालें व चाक्रिदार पागोटें जाऊन त्याचे जागीं जहेरवजा जाडेभरलें कंदी पागोटें येऊन बसलें. स्वदेशीचें हे व्रत काकांनीं जन्ममर पाळले. सार्वजनिक समेच्या जोडीला पुण्यास व्याख्याते निर्माण करण्याकरितां निघालेल्या वक्तृत्व समेस त्यांनीं पुष्कळ मदत केली. स्वतः ते जरी विद्वान् वचके नव्हते तरी त्यांचे माषण कळकळीमुळे परिणामकारक होई. त्यांच्या अंगच्या इतर गुणपेक्षांही चळवळ करण्याचा गुण अधिक जबरस्त होता. पुण्यातील सार्वजनिक समेच्या बर्तीवर, महाराष्ट्रमर सार्वजनिक समा नांव धारण करणाऱ्या स्थानिक पोट समांचे जाळे पसरवें या हेतूनें त्यांनीं स्वतः हिडून पत्रव्यवहार करून व पगारी, विन पगारी उपदेशक पाठवून फार खटपट केली, व त्या प्रयत्नाच्या बीजाळा आलेले अंकूर अजूनही कित्येक माहरीं जिवंत दिसत आहेत.

कोणत्याहि राष्ट्राचा इतिहास त्यांतील सत्यांचा इतिहास हाच होय. कोणतीही संस्था म्हणजे ती अनेक व्यक्तींच्या सघटित प्रयत्नांचे फळ असतें. जें बळ एकांत नाहीं तें अनेकांत मिळून कामतें; जे गुण एकांत नाहींत ते अनेकांस मिळून कार्यास उपयोगी पडतात. म्हणून सस्था ही जशी व्यक्तीपेक्षां अधिक बलवान्, चिरायू असते व तसेंच तिला समाजाचें प्रातिनिधिक स्वरूपहि अधिक असतें. याच्या उलट कदाचित् असें म्हणतां येईल कीं जे दहांचें काम ते कोणाचेंच नव्हे, जी जबाबदारी दहांवर वाटून गेली ती शेवटीं खरी कोणावरच उरत नाहीं. परंतु प्रत्यक्ष अनुभव पाहतां काम वाटून गेल्यामुळे मोडलेल्या संस्थापेक्षां काम सुसंघटित झाल्यामुळे कार्यक्षम व टिकाऊ झालेल्या संस्थांचीच उदाहरणे कोणत्याहि देशांत अधिक आढळतील. महाराष्ट्रांत इंग्रजी शिक्षणापूर्वी धार्मिक सस्था नव्हत्या असें नाहीं. परंतु ऐहिक संसार व राजकारण या बाबतींत संस्था

बनवून सघटित कार्य करणे हे तितकें माहीत नव्हते. त्याची पुढचात इंग्रजी शिक्षणानंतर झाली. १८७१ सालीं शिंदेसरकार पुण्यास आले होते त्या वेळीं, महाराजांनीं द्रव्यद्वारा मदत केल्यास ती मिळण्याला सत्यास अशा सत्या कोणत्या याची शानप्रकाशाने एक यादी दिली होती. तीत खाली दिलेल्या संस्थांचा समावेश झाला होता:—(१) लायब्ररी (२) क्रियाचें नॉर्मल स्कूल (३) मुलींची शाळा (४) नव्या पेठेतील मिखाग्रह (५) खाजगी इंग्रजी शाळा (६) शानप्रकाश ज्ञानचक्षू हे कारखाने (७) डेक्कन कॉलेज (८) सार्वजनिक सभा (९) वक्तृत्वोत्तेजक सभा (१०) कौशल्यशिक्षक सभा. या यादीवरून महाराष्ट्रांतील संस्थांचें जाळें विणण्यास नुकताच कोठे प्रारंभ झाला होता व याहि योज्या संस्थासंबंधानें तेव्हां फारसा अनुकूल ग्रह नव्हता हे निमेषमालेच्या वाचकांस माहित असेलच. आजमितीस झाले तरी संस्था नामवारी असून तिचें काम फारचें होत नाहीं असाहि प्रकार आढळत नाही असे नाहीं. तथापि हा दोष समान मानला तरी, संस्थांची संख्या, त्यांच्या कार्याचें वैचित्र्य, त्यांच्या संग्रही असलेले मनुष्यबळ व द्रव्यबळ आणि त्यांच्याकडून सद्बोधस्थितीतिहि होणारी प्रत्यक्ष चळवळ व जागृति वा दृष्टीनें टिळकांपूर्वीच्या काळांत व नंतरच्या काळांत जमीन अस्मानाचें अंतर पडलेले आहे, हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. व हें अंतर पडण्यास स्वतः टिळक व त्यांची सहकारी मित्रमंडळी यांनी कशा प्रकारची मदत केली हीच टिळकांच्या चरित्रावरून दिसून येणारी मुख्य गोष्ट असल्यामुळें तिचेच प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष वर्णन पुढील अनेक भागांत वाचकास वाचावयास मिळणार आहे.

न्यू इंग्लिशस्कूलची स्थापना

मुन्सफी किंवा बकिली करावयाचीच नाही असें टिळकांचे नव्ही केव्हां ठरले हे ठरविणें थोडेसे कठीण आहे. तथापि एल्.एल्. बी. चा अभ्यास करीत असतां हि, कायद्याच्या ज्ञानाचा उपयोग पैसे मिळविण्याकडे आपण करूं नये असा विचार त्यांच्या मनांत अनेक वेळां येऊन गेलेला असावा यांत मुळीच शंका नाही. इतक्या जुन्या काळीं टिळकांनीं मनानें बकिलीवर बहिष्कार घातला त्याचा अर्थ मात्र असा नव्हे कीं, आज महात्मा गांधी ज्या कारणाकरितां न्यायकोर्टावर बहिष्कार घालवा म्हणतात त्या कारणाकरितां टिळकांनाहि तो तेव्हां घालवावा वाटत होता. किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, त्यांचा बहुतेक सर्व जन्म न्यायकोर्टांत भांडणें भांडण्यांत गेला, मग तीं स्वतःचीं असोत अथवा दुसऱ्यांचीं असोत, पंचायत पद्धति त्यांना मान्य नव्हती असें नाही. शक्य तेथें तिचा उपयोग करून घेण्यास ते स्वतः तयार असत व दुसऱ्यांसहि तसाच सल्ला देत. पण जेथें पंचायत पद्धति प्रतिपक्षी मान्य करीत नाही, तेथें दावा व्यर्थ बुद्धि दावयाचा किंवा सरा इक सोडावयाचा—आणि अशा रीतीनें स्वतःचें नाइक नुकसान करून घ्यावयाचें—याला मात्र त्यांची कर्वांत तयारी नसे. तथापि कायद्याच्या भांडणांत झाले तरी कायद्याचें ज्ञान विकून पैसे मिळवावे, ही गोष्टच त्यांना मुळीं कमीपणाची वाटत होती. म्हणूनच एल्.एल्. बी. ची परीक्षा पास झाली असतां हि, त्यांनीं जरी एका अर्थानें जन्मभर बकिली केली, तरी दुसऱ्या अर्थानें मुळींच कर्वां बकिली केली नाही. ते हायकोर्टाची सनदच काढते व मुंबईच जाऊन बकिलीकरितां राहते, तर इतर बचासारखा तो एक बदा म्हणून ते सनदवर पुष्कळ पैसे मिळविते. पण आपल्या शिक्षणाचा समाजसेवेच्या कामीं इतर कांहीं तरी स्वतंत्र रीतीनें उपयोग होतो किंवा नाही हे आधीं ठरवून मग फार तर बकिली करावी, इतकें तरी त्यांनीं निश्चित ठरविलें असावें. स्वतः कायदेशास्त्राच्या ज्ञानाबद्दल त्यांना फार आदर व अभिमान असे. वर्तमानपत्राचा बंदा करून राजकारणांत पडूं इच्छिणारा मनुष्य त्यांकडे आल्यास, त्याला 'एम्. ए. पेक्षांहि तू एल्.एल्. बी. हो' असा सल्ला ते प्रायः देत; व तोच त्यांनीं स्वतः अंमलांत आणला होता. टिळकांनीं एल्.एल्. बी. होऊन बकिली न करतां शाळामास्तरचे काम पत्करणारा एक तरी पदवीवर मुंबई युनिव्हर्सिटींत निघाला असेल कीं नाही याची शंकाच आहे. त्या दृष्टीनें पाहतां, लोकांपेक्षां कांहीं अधिक किंवा अपूर्व, किंवा अलौकिक असें करून शास्त्रविण्याची जी आवड, टिळकांच्या मनांत जन्मभर होती, तीच एल्.एल्. बी. मास्तर होण्यांत त्यांनीं प्रगट केली, यांत शंका नाही. कोठेनां

शिकत असतां टिळकांचीं सामाजिक व राजकीय मते काय होतीं याचें दिग्दर्शन मार्गे करण्यांत आलेंच आहे. त्यावरून, सुशिक्षित लोकांनीं समाजाला विशेषरीतीनें उपयोगी पडावे असें टिळकांचें मत प्रथमपासून होते, व हें बद्दल यावयाचे तर वकिलीपेक्षां शाळाभास्त्रीचीच अधिक उपयोगी पडेल असें टिळकांनीं मनाशीं ठरविलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाही.

समाजाची सेवा करावयाची तर ती करण्याला मुख्य दोन मार्ग, जुन्या पिढीला उपदेश करणें व नव्या पिढीला शिक्षण देणें, पैकीं पहिला मार्ग अनुसरणें हें प्रायः पालण्या पागरीवर पाणी घालण्यासारखेंच होय. कारण जुन्या पिढीचे पुढारी, आधींच वृद्ध किंवा भोक्त असावयाचे, त्यांच्या बुद्धीचा विकास होऊन गेलेला असतो, संसारांत त्यांचे पांवडून गेल्यामुळे ते काढून घेऊन नव्या दिशेनें जावणें त्यांना होत नाही. शिवाय मनुष्य एकदां लब्धप्रतिष्ठित बनला म्हणजे त्याला आपलें बोरण पालटणें बंद जातें. यामुळे जुन्या पिढीला उपदेश करून फारसा उपयोग होत नाही. निदान तरुणांनीं वृद्धांना किंवा वडिलांना उपदेश करणें, म्हणजे अशक्यतेला अप्रयोजकपणाची जोड मिळावयाची, याकरितां नव्या मनूचें अवर्तन करणारे लोक नेहमीं तरुण शिष्यांच्या पिढीवर विश्वास ठेवितात. जगांतील सर्व धर्मगुरूंनीं नव्या धर्माचा प्रसार केला तो तरुणांच्या द्वारानें. शिवाय सुशिक्षित तरुणाला शाळा व कॉलेज यांचें प्रेम जसें वाटतें तसें इतर सस्थांचें वाटत नाही. विद्यादानांत स्वामाधिक गुणच तसा आहे. पूर्वी काय किंवा आतां काय सुशिक्षितांत वकिलीपेक्षां प्रोफेसराळाच मान अधिक. यामुळे टिळकांना लोकसेवेला प्रारंभ करावयाचा तो एखादी शिक्षणसंस्था स्थापनच करावा असें वाटलें असावें.

शाळा काढण्यापूर्वी शिक्षकवर्गाविषयी टिळकांची मते काय होतीं हें कळण्यास साधन नाही. पण टिळकांना ज्यांच्यापासून अथातः स्फूर्ति मिळाली, किंवा निदान शाळा काढण्याच्या उद्योगांत त्यांना जे सन्मान्य सहकारी लाभले त्यांची, म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची मते, याविषयी काय होतीं हें सांगतां येतें. 'शालापत्रक' नामक मासिक पुस्तकाच्या सन १८७२ च्या जानेवारीच्या अंकांत विष्णुशास्त्री यांनी 'शिक्षकाचें काम' या विषयावर लिहिलेला निबंध त्यांच्या 'किरकोळ लेखसंग्रहांत' छापला आहे. त्यांत त्यांनीं खालील प्रकारचे विचार प्रकट केले आहेत. "हल्लीं विद्येचा फार फैलाव झाला, व अभिरुचि वाढली, असें वाटतें पण ती भ्रांति आहे. केवळ सरकारी चाकरीच्या लोभानेंच आमचे लोक विद्या शिकतात. त्यांना विद्येचें व्यसनच काय पण साधारण आवडहि नसते. युनिव्हर्सिटीचे झग्रे अगांतून काढतांना त्याबरोबरच स्वदेशाभिमान, विद्याभिरुची, दुर्जनतिरस्कार वगैरे सणावाराच्या दिवशीं घालावयाचीं जीं मनाचीं अलंकारमूर्धणें तींही ते काढून ठेवतात. स्वतः शिक्षकाळाच आपल्या कामाची शोचवी वाटत नाही; मग ही इतरांना कशी वाटावी ? 'उपाय' नाही म्हणून शिक्षकाजें काम

करावयाचें ही जी त्यांची समजूत तीच लोकांची. पूर्वी गुरुविपर्याय शिध्याचे मनांत पूज्यवृद्धि असे. हल्लीं ती नाही. उभयपक्षां संवघ केवळ स्वार्थाचा. शिकविण्याचे विषयहि बांधलेले. धर्म, नीति वगैरेचे वारें देखील शिक्षणाला लागूं नये अशी सरकारची व्यवस्था. पण ही स्थिति बदलून शिक्षण चालू असतां शिक्षक जर विद्यार्थ्यांच्या मनांत विद्येची खरी थोरवी भरून देऊन तिच्या अभ्यासानें होणाऱ्या अनिर्वाच्य सुखाची त्यांना चट लावून उत्साह उत्पन्न करतील तर शिक्षण हें, ठिसूळ न बनतां तरवारीच्या पोलादासारखें कठीण व लखलखीत झेऊन, फार दिवस बिऱ्हाड करून ज्या अरिष्टरूपी राक्षसांनीं या देशास जेरीस आणलें त्यांचे निर्दालण करील, व तेणेकरून सुशिक्षित लोक व त्यांचे कारागीर म्हणजे शिक्षक यांचें दिव्य यश भूमंडळावर मिरवेल.” पेरिक्लिस्, अलकियाइद्दाज, शिकंदर वगैरे पुरुषांना देशकार्यक्षम करण्याला त्यांचे विद्यादाते गुरुच कारणीभूत झाले. ही गोष्ट शास्त्रीबोवांनीं या लेखांत मुद्दाम नमुद केली आहे. व महाराष्ट्रांतील मावी पिढी अशीच देशकार्यक्षम व्हावयाची तर तिलाहि वेळींच उत्तम शिक्षक लाभले पाहिजेत अशी त्यांची खात्री होती.

जी विचारसरणी विष्णुशास्त्र्यांची तीच टिळकांची असल्यास नवल नाही. कारण या उभयतांमध्ये स्वभावभेद काहीं काहीं गोष्टींत असला तरी दोघांची विचारसरणी राष्ट्रीय जावतीत एकच होती असें दिसते. निवघमालेमुळे शास्त्रीबोवांचा लौकिक वाढला, व त्यांतल्या त्यांत तरुण विद्यार्थीवर्गांत ते फारच लोकप्रिय झाले होते. शिवाय सरकारी नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वतंत्र खासगी शाळा पुण्यास काढण्याचा त्यांचा विचार असल्याचें लोकांना समजलें होतें. पण एका मनुष्याने शाळा काढून ती कशी निवणार ? अर्थात् एखादी चालू जुनी संस्था हातीं घेणें, किंवा नवीन शाळा चालविण्यास पुरतील इतक्या सहकारी शिक्षकांचा संघ शुद्धविणें, हे दोन मार्ग वरील अडचण दूर होण्यास उपलब्ध असतात. पैकी पहिला मार्ग अधिक सुलभ. खासगी शाळांची वाण पुण्यास केव्हांहि पडणारी नव्हे. शास्त्रीबोवा पुण्यास येण्यापूर्वी दोन खासगी इंग्रजी शाळा चालू होत्या. एक सुप्रसिद्ध बाबा गोखले यांची. हे गृहस्थ वकील होण्यापूर्वी शाळाभास्तर होते. इंग्रजी शानावहल यांचा लौकिक विशेष होता. पुण्यांतील त्या वेळच्या मिशनरी शाळांबरोबर टक्कर देणारी म्हणून बाबांच्या शाळेचा लौकिक होता. शिवाय, स्वतः विष्णुशास्त्री वी. ए. च्या वर्गांत एक दोन वर्षे लाॅयकल्ल्यामुळे, १८७१ सालीं याच शाळेंत त्यांनीं शिक्षकाचे कामहि केले होतें. कालांतराने बाबा गोखले यांची वकिली बरी चालू लागल्यामुळे त्यांनीं आपली शाळा १८७६ सालीं बंद केली होती. अर्थात् तिचे पुनरुज्जीवन केल्यास एका जुन्या संस्थेची परंपरा चालविण्याचें श्रेय लाभण्यासारखें होतें. पण या दृष्टीने विशेष विचार करण्यापूर्वी दुसऱ्याच एका चालू असलेल्या खासगी इंग्रजी शाळेच्या चालकांनीं शास्त्री-

नोवांची गांठ घेऊन, आपल्या शाळेस येऊन मिळण्याविषयी त्यांना आग्रहाची विनंति सुरू केली. ही शाळा म्हणजे 'ची पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन' ही होय. तिचे बालक वामन प्रभाकर भावे यांची कर्तवगारी शिक्षकापेक्षा व्यवस्थापक या नात्यानेच अधिक होती. नेटिव्ह, युरोपियन, मिशनरी, लष्करी अधिकारी—जो कोणी प्रतिष्ठित मनुष्य भेटेल त्याला शाळा पहाण्यास आग्रहाने बोलवावयाचे व त्याला पानसुपारी करून त्याचा चांगला शेरा घ्यावयाचा, या कामांत भावे याचा हातखंडा असे. पण त्यांच्या अर्गां स्वाभिमानी बाणेंदारपणाचा गुण फारसा नव्हता. इतकेच काय, पण युरोपियन मिशनरी लोक व अधिकारी वर्ग यांच्याशी वर्तणूक ठेवण्याच्या बाबतीत भावे व चिपळूणकर यांच्यामध्ये उत्तर दक्षिण भुवाइतके अंतर होतें. ही गोष्ट शास्त्रीबुवांना माहीत होती. भावे यांच्या शाळेस ते जाऊन मिळते तर सहाजक त्यांच्याकडे मुख्य अध्यापकाचे काम आले असतें तरी, बरील कारणांमुळे या मानगडीत पडण्याकडे त्यांचें मन घेईना. व्यवस्थापक या नात्याने भावे रोज एक लवचप्रतिष्ठित मनुष्य शाळा पाहण्यास घेऊन येणार, व सरकारी आग्रहानें प्रतिष्ठित वाढलेला मनुष्य दिसला कीं शास्त्रीबोवा कपाळास आठ्या बाळून चुसरीकडे तोंड फिरविणार. या दोन गोष्टी कशा जमाव्या ? शिवाय या सत्येतील इतर शिक्षकवर्गांत नामांकित किंवा तरतरीत असा एकहि मनुष्य नव्हता. असल्या नादानांच्या मेळ्यांत सांपडून आपण कार्यें तें काय करणार, असें शास्त्रीबोवास वाटणें स्वाभाविकच होतें; व काय करावें याविषयी त्यांचा निश्चय होईना.

पण इतक्यांत वर दर्शविलेल्या दोन मार्गांपैकीं दुसरा व अधिक सोयीचा मार्ग कर्मवर्मसंयोगानें त्यांच्यापुढें आयताच मोकळा झाला. त्याचा प्रकार असा. उच जागेवर पाणी साचलें असतां खालीं अनेक ठिकाणीं स्वतंत्र रीतीनें झरेउमळतात. ज्या वातावरणात वाढल्याने शास्त्रीबोवांच्या मनांत स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली, त्याच वातावरणात त्यांच्या खालोखालच्या पिढींतील तरुण मुले वाढत होती; मग त्यांच्याहि अर्गां स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली असल्यास काय नवल ? व खरोखरच या सुमारास डेक्कन कॉलेजात वास्तव्य करून राहणाऱ्या काहीं विद्यार्थ्यांच्या मनात हीच स्फूर्ति उत्पन्न झाली होती असें प्रत्ययासहि आलें. कारण या सुमारास टिळक, आगरकर वगैरे विद्यार्थीदशेंत असतांच, जगात आपण पुढें काय करावे याविषयी मोठ्या उत्सुकतेनें व गंभीरपणानें विचार करीत होते. आपल्या तुरुंगवासवर्षा-नाच्या पुस्तकांत आगरकर लिहितात, "मी एम्. ए. करितां व टिळक एल्-एल्. बी. करितां अभ्यास करण्यासाठीं कॉलेजांत राहिलों असतां, सरकारी नोकरी न पत्करिता देशसेवेत आयुष्य घालविण्याचा ज्या दिवशीं निश्चय केला, त्या दिवसापासून आम्हीं जें जें बोललो चाललो होतो त्याची तुरुंगात पुनः पुनः आठवण होऊन अनेक वेळां पुनरावृत्ति होत असे." शास्त्रीबुवा टिळकापेक्षा सहा वर्षांनीं वडील; व टिळक बी. ए. होण्यापूर्वीं दोन वर्षे नियममाला सुरू झालीं-

असून, बेबे गॅसेट पत्रांत तिच्या राजद्रोही स्वरूपाविषयी उघड गवगवाहि झाला होता. तथापि टिळकांनी आपली सर्व स्फूर्ति शास्त्रीबोवांपासूनच घेतली होती, असे मानण्यास फारसे कारण नाही. निबंधमाला सुरू होण्यापूर्वीच टिळक व त्यांचे सहाध्यायी यांची कॉलेजमध्ये परस्परांत काय काय सभाषणं होत, याविषयी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून असे दिसते की, शास्त्रीबोवांच्या दीपव्योतीने टिळकांच्या स्फूर्तीची ज्योत पेटलेली नसून, शास्त्रीबोवा व टिळक या दोघांच्याहि ज्योति परिस्थितीच्या विद्युद्यवाहावर स्वतंत्रपणे पेटल्या गेल्या होत्या. टिळकांची स्फूर्ति शास्त्रीबोवांपासून न मिळता ती आगरकरांपासून मिळालेली होती असे एक विधान कित्येकांनी केलेलें आमचे पाहण्यांत आहे; पण यालाहि फारसा आधार आहे असे आम्हांस वाटत नाही. कसेहि असो, शास्त्रीबोवा राजिनामा देऊन पुण्यास येण्याच्यापूर्वीच टिळक-आगरकर यांचे भावी आयुष्य सार्वजनिक कार्यांत, विशेषतः शिक्षणविषयक कार्यांत, घालविण्याचें ठरलें होतें. यामुळे शास्त्रीबोवा नवीन इंग्रजी शाळा काढणार अशी बातमी समजताच, या ठमयतींनी शास्त्रीबोवांना मेढून आपले मनोगत कळविले; आणि दुम्हाी शाळा काढीत असाल तर आम्हीहि येऊन दुम्हास मिळतो असे सांगितलें यांत नवल नाही. टिळक-आगरकरांबरोबर आगवत व करंदीकर असे इतरहि दोन तरुण विद्यार्थी या शुभसंकल्पांत सामील होते. पैकीं भागवत म्हणजे बाळाजी आबाजी भागवत हे पुढें हायकोर्ट वकील झाले, आणि अखेर इंदूर संस्थानात बरीच वर्षे न्यायस्वात्यांतील अधिकाऱ्याचे काम करून हल्ली सधर सत्स्थानांतील पेन्शन उपभोगीत आहेत. कॉलेजांत त्यांचा ऐच्छिक विषय इतिहास हा असून त्यांचे अंगी बहुश्रुतपणा दिसून येई. करंदीकर म्हणजे व्यंकटेश बाळाजी करंदीकर, हे बी. ए. झाल्यावर ग्रेट मेडिकल कॉलेजमध्ये गेले, व पुढें एल्. एम्. ऍड एस् होऊन सरकारी नोकरींत अचिस्टंट सज्जनपर्यंत वाढले. मूळ विचारात टिळक-आगरकरांबरोबर हे दोघेहि होते. पण पुढे खबरखब त्यांनी आपल्या विचाराची दिशा बदलली. असो. १८७९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत एके रात्री टिळक-आगरकर हे शास्त्रीबोवांस नारायण पेठेंतील त्यांच्या बरीं भेटले, व त्यांनी आपला नेत त्यांना कळविला. तेव्हां शास्त्रीबोवांस अर्थातच अतिशय आनंद झाला. कारण नवी शाळा व नवे शिक्षक हाच मार्ग एफेंदरीने अधिक भेयस्कर हे त्यांच्याहि मनाला पटण्यासारखेच होते. ता. १३ सप्टेंबर १८७९ रोजी शास्त्रीबोवांनी आपले घाकटे बंधु लक्ष्मणराव यांस एक पत्र पाठविलें त्यांत, आपला संकल्प हवातसा तडीस नेण्याचा योग अकल्पित रीतीने सिद्धीस गेल्याची खुप खबर मोठ्या ऐटीने त्यांनी खालील शब्दांनी लिहिलीः—

“ The memorable 1st of October is approaching. I shall enjoy the pleasure of kicking off my chams that day. Mr. Agarkar (going for M. A.), Mr. Tilak (going for L. L. B.), Mr. Bhagwat and

Karandikar (appearing for B. A.) have tendered proposals for joining me in the enterprise. Thus they have done of their own accord. We have settled 1st of January for the hoisting of the standard. Such a battery must carry the High School instantaneously before it "

" ता. १ आक्टोबरचा सस्मरणीय दिवस जवळ येत चालला आहे. गुलामगिरीच्या वेढ्या लायेनें तोडून टाकून मोकळा होण्याचे सुख त्यादिवशीं मला अनुभवावयास मिळणार आहे. टिळक, आगरकर, भागवत, करदीकर यांनीं आपण होऊन मजकडे येऊन (धाळा काढण्याच्या) माझ्या धाडसाच्या कृत्यास सामील होण्याचें स्वतःच्या छुपीनें कसूल केलें आहे. ता. १ जानेवारी १८८० हा दिवस आमचें निशाण उभारण्याला आम्हीं मुकुर केला आहे. अशा तोफखान्यापुढें (सरकारी) हायस्कूल किती वेळ टिकाव करणार ? तें ताबडतोब जमीनदोस्त झालेंच पाहिजे. " मात्र ता. १ जानेवारी रोजीं गाळा उघडण्याऐवजीं ती ता. २ रोजीं उघडली इतकाच वेळेत फरक झाला. पण उपरिनिर्दिष्ट गोळदाजापैकीं त्यादिवशीं फक्त दोघेच वीर मोर्चेबंदीवर हजर झाले. तोफ डागण्याचें काम शास्त्रीबोवा व टिळक यांच्यावरच येऊन पडलें. याचे कारण, एम्. ए च नापास झाल्यानें आगरकरांचा अभ्यास आणखी एक वर्षाचा शिळक राहिला होता, व थोडक्याकरितां पदवी बुडवून झालेला येऊन मिळण्यांत आगरकरांपेक्षांहि शाळेचेंच तुकसान अधिक. त्यांनीं वर्षभर मागें रहावें असा सल्ला त्यांना मिळाला, व तो सर्व प्रकारे योम्यत्र होता. करदीकर व भागवत यांची गोष्ट तशी नव्हती. त्यांच्या उत्साहावर दुसऱ्या कोणी कुंकर घातला म्हणा, किंवा स्वतः त्याची बुद्धीच मागाहून चळली म्हणा, त्यांची हीस आयत्यावेळीं थिजली तरी. तें कसेहि असो; त्यांच्यावांचून या नव्या शाळेचें काहीं अडलें नाहीं; उलट त्यांच्याहून अधिक खवीर व दुपारमाणसें तेंथेला लवकरच लाभलीं; व तोफेचा गोळा जो एकदा सुरू झाला तो पुढे केव्हाहि थांबला नाही. पण शास्त्रीबोवांच्या हीशी ह्मळेप्रमाणें सरकारी हायस्कूलचा किझा प्रत्यक्ष जमीनदोस्त झाला नाहीं. शास्त्रीबोवांचा राग हायस्कूलावर दोन कारणानीं होता. तें सरकारी म्हणून, व विशेषतः त्याचे अध्यक्ष माधवराव कुटे म्हणून ! पण शास्त्रीबोवांनीं आपल्या तोफांचा कितीहि मडिमार केला तरी, हायस्कूलच्या तटांमागे सरकारी खजिन्यांतील रुपयांचीं पोर्ती, व सरकारच्या हुकुमालाच काय पण त्यांच्या साध्या कृपाकटाक्षालाहि बरा असणाऱ्या पाळकाच्या मुलांची शिवदी उभी असल्याकारणाने, किझा खरी जागजाणीं ठांसळला, त्यावरचे निशाण मोडून पडले, तरी दरवाजाचे बुरुज जमीनदोस्त झाले नाहींत. मात्र शास्त्रीबोवांच्या नवीन शाळेनें आपलें प्रत्य थोड्याच महिन्यात पुण्यात इतके चांगले बसविलें कीं, सरकारी हायस्कूलांतील विद्यमान व भावी विद्यार्थ्यांच्या महिल्या पहिल्या अंगा ओस पडल्या.

आणि कुठ्यांचा नूर मुष्कळच उतरला. असली विक्षिप्त " रोमॅटिक भोरें " प्रत्यक्ष पराक्रम कितीसा करणार ! अशी जी त्यांची गुर्मी होती ती खास जिरळी. फार काय पण २. प्रि. सॅकिकन यांनीं असे लेखी उद्गार काढले कीं, ' सरकारी मदत कोणत्याहि प्रकारें न घेतां किंवा वेण्याची आस्थाहि न धरतां, पुण्यांतील ही संस्था अशा घडादीनें उच्च शिक्षणाचे काम करूं लागली असल्यानें, दरसाल ११-२१॥ हजार रुपये खर्च करून पुण्याचे सरकारी हायस्कूल कां चालू ठेवावें हा प्रभव आहे. ' सरकारी हायस्कूलचा खर्च पुढें कमी होण्याऐवजीं उलट वाढूच लागला, व शिक्षणाचा भगदूर किंवा विद्यार्थ्यांची संख्या कोणत्याहि रीतीने वाढली नाहीं; असें असतां स्वर्चाच्या भरीस भर म्हणून युरोपियन हेडमास्तर या घाळेवर नेमण्याचे सरकारनें १८९० पासून ठरविलें। पण हा तांत्रिक तोडगाहि फुकट गेला. तरी सरकारनें हायस्कूल बंद न करतां, तें सन १९१२ सालीं, शहराबाहेर नेऊन इंग्लंडांतील ' पब्लिक ' स्कूलच्या वर्तीवर, म्हणजे श्रीमंतांकरितां श्रीमंती याटांनं चालवावयाचें ठरविलें, व त्यावर दहा पंचरा लक्ष रुपयेहि मजूर झाले. पण पुढे जागेची पच्चाईत; नंतर महायुद्धामुळें काटकसरीची जकरी, व शेवटीं विद्यास्वाध्यावर जबाबदार दिवाणाची नेमणूक झाली. या सर्व कारणांमुळे सन १९२२ च्या मार्च महिन्याच्या पहिल्या तारखेस हें सरकारी हायस्कूल एकदांचें बंद झाले. विष्णु-शास्त्र्यांच्या तोफेंतून सुटलेल्या गोळ्यांना विभ्रामयोग्या किल्ल्यांत वेचालीस वर्षें दबावून बसावें लागलें. पण राजकारणाच्या वातावरणांत जरूर ती उघ्णता उत्पन्न झाल्यावर त्या गोळ्यांनीं अखेर आपला स्फोट केलाच केला, चोडला नाहीं. गोळं-दामापेक्षां दारूचे आयुष्य अधिक ठरलें !

तारीख १ जानेवारी १८८० रोजीं ही नवीन शाळा उघडण्याचा समारंभ यथाविधि झाला. पण आदलेच दिवशीं उत्तररातीं शास्त्रीबाबांचे घरीं एक अपमृत्यु झाल्याकारणानें, त्यांना किंवा इतरांनाहि त्या सर्व दिवसभर शिक्षणाचें बगैरे काम रीतसर करितां आलें नाहीं. तें काम व्यवस्थितपणे ता. २ रोजीं सुरू झालें. नव्या सत्येचाच काय पण जुन्या शिक्षणसंस्थांचाहि एखाद्या मोठ्या मुटीनंतरचा पहिला दिवस असाच किरकोळ हुडेलहप्पांत जात असतो. त्याप्रमाणे बाहि शाळेंत पहिल्या दिवसाचे काम मुळांचीं नांवें पटावर नोंदण्यापुरतेंच झाले. नवीन शाळेंत सुरवातीच्या हजेरींत १९ मुलें असलीं तरी, मुळांची पटावरील सख्या भरपूर म्हणजे पहिल्याच दिवशीं दीडशेंपर्यंत झाली; व ती पुढे एकसारखी वाढतच गेली.

शळेच्या सुरवातीस शास्त्रीबाबा व टिळक हे दोघे होतेच, पण त्यांच्याबरोबर इतरहि कांहीं होतकरू माणसें होती. तीं म्हणजे माधवराव नामजोशी, वासुदेव-शास्त्री खरे, नंदर्गाकरशास्त्री, हरी कृष्ण दामले, कृष्णराव माडे, व मुळे हीं होत. पैकीं नामजोशी हे विशेष परीक्षा बगैरे पास झाले नसतांहि, स्वावलंबी संपादक व व्यवहारचतुर आणि उद्योगी असे सार्वजनिक कार्यप्रेमी, म्हणून पुण्यांतील प्रमुख

लोकांना त्यांची हळू हळू माहिती होत होती; व पुढील पाच सात वर्षांत आपल्या उलाढाली स्वभावाने व धीटपणाने त्यांनी लोकांत व सरकार दरबारांत आपले वजन खूप बसविले ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. वासुदेवशास्त्री खरे हे या सुमारास काशिनाथ नारायण साने व जनार्दन बाळाजी मोडक यांचे बरोबर काव्येतिहास-संग्रहाच्या संपादकाचे काम करीत असत. त्यांच्याकडे विशेषतः या मासिक पुस्तकांतील संस्कृत भाग दिलेला होता. खरेशास्त्री हे पुढे सुप्रसिद्ध कवि, नाटककार, व इतिहाससंशोधक झाले, हे मराठी वाचक वर्गास विदित आहेच. नदगोंकरशास्त्री यांनी पुढे ब्रह्मपकाळपर्यंत या शाळेस चिकटून राहून संस्कृत शिकविण्याचे काम केले. हरी कृष्ण दामले यांकडे भागाहून शास्त्रीबोवांच्या किताबखान्याची म्हणजे पुस्तकाच्या दुकानाची व्यवस्था आल्यामुळे त्यांनी शाळा सोडली व किताबखाना मोठ्या भरभराटीस आणला. त्यांनी काही शालोपयोगी पुस्तके प्रसिद्ध केली; पण मुख्यतः कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी आरंभलेले 'अरेवियन नाइट्स'चे मराठी भाषांतर पुरे केले. माझे याचा श्रीशिवजी या नांवाचा छापखाना व त्याच नांवाचे वर्तमानपत्र १८८० सालापूर्वीपासूनच चालू होते; व मराठी भर म्हणून शिक्षकाचेहि काम त्यांनी पत्करले. त्यांचे वर्तमानपत्र व छापखाना ही दोन्हीहि पुढे नांवारूपास आली नाहीत; तथापि बहुसोत्तेजक समेचे चिटणीस वगैरे सार्वजनिक कामे त्यांनी यथाशक्ति केली. तात्पर्य, या नवीनशाळेच्या प्रथम शिक्षकवर्गांत अशीच भागसे आली होती की ज्यांना सार्वजनिक कार्याची थोडीबहुत तरी गोडी होती.

ही नवीन शाळा बुधवारपेठेतील सुप्रसिद्ध मोरोबादादा फडनवीस यांच्या बाळाच्या पुढील चौकांत उघडली गेली. हा बाळा त्या वेळी चांगल्या स्थितीत होता, व चौकांत जागाहि पुरेशी होती. शाळेचे नांव 'न्यू इंग्लिश स्कूल' असे इंग्रजीच ठेवण्यांत आले. कारण तीत सर्व शिक्षण फक्त इंग्रजी हायस्कुलाच्या सात इयत्तांचेच ब्हावयाचे होते. राष्ट्रीय शिक्षणाची कल्पना याहि वेळी लोकांच्या मनांत उदित झालेली होती. परंतु सिला वाचारंमण किंवा नामधेय अजून मिळालेले नव्हते इतकेच, कारण त्या वर्षी मे महिन्याच्या सुट्टीकरिता शाळा बंद होण्याच्या वेळी शास्त्रीबोवांनी जे इंग्रजीत लेखी भाषण वाचून दाखविले त्यांत राष्ट्रीय शिक्षणाची कल्पना अनेक अंगांनी झळकत होती. या भाषणात त्यांनी पुण्यांतील हत्तर मृत किंवा मृतप्राय अशा शिक्षणसंस्थांचा वृच्छतेने उल्लेख केला, व अवघ्या तीन महिन्यांत या शाळेतील मुलांची संख्या ५०० पर्यंत गेल्याविषयी सहजच अभिमान व्यक्त केला. विरुद्ध बाजूचे सरकारी शाळाधिकाऱ्याचे प्रयत्न, त्यांच्या जोडीला लोकांची नेहमीची अनास्था, वगैरे अडचणीतून शाळेतून खरोखरच अकल्पित रीतीने आपले डोके इतके वर काढले होते. या भाषणांतील शब्द किंचित् उद्दामवृत्तीचे होते यांत शका नाही. पण शास्त्रीबोवा बऱ्यांचे तरुण सहकारी मित्र यांनी तत्कालीन लष्परतिष्ठितांकडून खुळे, वेडे, टाकाऊ, आंतिष्ठ, शेख महमदी, मायेफिर

असल्या शैलक्या विशेषणांची वृष्टि सोसलेली होती. या वेळचें विश्रामवाग हाय-स्कूलचे हेडमास्तर वामन आबाजी मोडक थांनी, या माषणापूर्वी थोडे दिवस, आपल्या शाळेचा वार्षिक दहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे पाठविला त्यांत, हाय-स्कूलांतील विद्यार्थ्यांची संख्या न्यू इंग्लिश स्कूलमुळे कमी झाली ही गोष्ट कबूल करावी लागत असतां हि, तिचा परिहार करण्याचे हेतूने, खालील वाक्यें घातलीं होती. “ येथे कांहीं उनाड व दुघे तरुण लोकांनीं एक नवीन खासगी शाळा काढल्यामुळे तूत आमच्या शाळेंतील संख्या कमी झाली आहे. परंतु अशा शाळांची स्थिति केवळ कुत्र्याचे... झाडाप्रमाणे क्षणिक असल्यामुळे आमच्या शाळेची संख्या नेहमीची कमी होण्याची फारशी भीति नाही.” मोडकासारख्या भोक, झातवृत्तीच्या, धार्मिक प्रवृत्तीच्या आणि स्थिरपदस्थ मनुष्याच्या तोंडून जर असले शब्द निघतात, तर ते कानांत सरत असतां, कार्यसिद्धीच्या व उत्कर्षाच्या मर्यात, शास्त्रीबोवांच्याहि तोंडून किंचित् उद्दामपणाचे शब्द निघाले असल्यास तें क्षम्य मानलें जाईल. प्रतिपक्षाच्या प्रयत्नांना “ Little interested domgs of little folks ” व “ Mean devices of disappointed malice ” ‘सुद्र लोकांची सुद्र कारस्थाने’ आणि ‘निराशाग्रस्त मत्सरी लोकांचे दुष्ट प्रयत्न’ अर्थां विशेषणें टावली गेलीं हें खरें; पण तीं सर्वस्वी अन्यायाचीं होती असें भि. मोडक यांच्या अहवालांतील बरील उतारा वाचल्यावर कोणी म्हणणार नाही.

असो. शास्त्रीबोवांच्या माषणांतील इतर मुद्दे खालीलप्रमाणे होते. “आमच्या शाळेंत शिक्षकांप्रमाणें विद्यार्थ्यांनाहि पूर्ण व्यक्तित्वांतून दिले जातें. दर तासाला शातांत छडी घेऊन वर्गावरून तपासणीची वस्त घालीत जाणारा हेडमास्तर येथें भेटणार नाही. सरकारी इन्स्पेक्टराचा बागुलबोवा केव्हां फेरी घालील काय की, अशी दहशत शिक्षकांनाहि वाटावयाला नको. नवा हेडमास्तर आला की तो आपल्या लहरीप्रमाणें पोशाख घालवलयूक बगैरेची नवीन शिस्त पाडतो, व तिचा अंमल चोपून करवितो, ही आपत्तिहि येथें अनुभवास येणार नाही. सरकारी शाळांतून पाहिजे तर घळ्याळ व वेळापत्रक यांच्या यंत्रांत सांपडून शिक्षक कळसूजी बाहुल्याप्रमाणे कामें करीत असतात; व पोटाला भाकर मिळावी म्हणून बरिष्ठाची आज्ञा शेलपटपणाने पाळून व स्वामिमान गिळून बरिष्ठांच्या शुरगुरुण्याच्या आवाजांत भेंढरांप्रमाणें मुठींत जीव धरून काळ कंठीत असतात. आमच्या शाळेंत अनादिसिद्ध अशा वेताची छडी दिसणार नाही, किंवा कोणा विद्यार्थ्यानि योग्य शिस्तीचे अतिक्रमण केल्यास तिकडे दुर्लक्ष केलें जाईल असेंहि नाही. तथापि पवोजी या एका शब्दांत जी कदर पूर्वानुभवाने सांडविलेली आहे ती या ठिकाणीं बरीच सौम्य झालेली विद्यार्थ्यांना आढळून येईल. शाळातपासनीस हा जसा शिक्षकांना बागुलबोवा वाटणार नाही तसाच विद्यार्थ्यांनाहि शिक्षक हा बागुलबोवा वाटणार नाही. परिश्रमपद्धतीनें ज्ञान मिळविण्याची मोकळीक विद्यार्थ्यांना हवी

तितकी मिळेल. विद्याच्या विद्यार्थ्यांनी माहिती मिळण्याकरिता प्रश्न विचारवे, आणि
अज्ञानी शिक्षकांनी अज्ञानाची लाज झाकण्याकरिता उगीच गुरगुरावे किंवा उलट
विद्यार्थ्यांवर संकसून सांड टाकावे, असेंहि येथे होऊ दिले जाणार नाही. तरुण
विद्यार्थी हे घोलूनघालून भावनाप्रधानच असतात ही गोष्ट लक्षांत ठेऊन,
त्यांच्या घुल्या उद्गारांना उर्मटपणा हे भलते नांव आम्हाकडून देण्यांत येणार नाही; व
त्यांच्या प्रगतिशील प्रवृत्ति केषळ शिस्तीच्या वजनाखाली दडपून टाकल्या जाणार
नाहींत. ”

विद्यार्थ्यांनाहि त्यांनी जो उपदेश केला तो समजसपणाचाच होता. ते त्यांना
म्हणाले “ याषांनो, क्षीपा फाटून, किंवा उनाटक्या करून, पैद्यापासरी शिष्यवृत्त्या
खाऊन बी. ए. म्हणून गावीं परत गेलें की लोकांनी अद्भुतदर्शन म्हणून
आपल्या भेटीस यावें, हे पुढे दिवस आतां गेले. हल्लीं जीवनकलह दसपट तीक्ष्ण
झाला आहे. घकाषकीचा मामला जोरात चालला आहे. म्हणून सुट्ट्यांच्याहि
दिवसांत पुण्याला झटून अभ्यास केला पाहिजे. घनुष्याची दोरी नेहमीच चढवून
ठेऊ नये हें पारं, पण अभ्यास व करमणूक यांच्या आलटापालटनीं दोहोंचाहि
मेळ घालावा. खेडेगांवां जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं सुष्टिचौदर्भ व शुद्ध याचा लाभ
प्यावा. पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांतून सार्वजनिक हितवृद्धीनें अनेक लोकांनीं
अनेक संस्था निर्माण करून ठेविलेल्या असतात त्यांचाहि खम विद्यार्थ्यांना सहज
मिळण्यासारखा असतो. ” शास्त्रीबाबांनीं दिग्दर्शित केलेल्या बऱ्याच गोष्टी प्रथम
प्रथम तरी अनुभवास आल्या खऱ्या. पण कालांतरानें याहि शाळेचें स्वरूप हळू
हळू कसे बदललें याचा इतिहास बराच मनोरंजक होईल. औपत्य सरकाराी
ग्रेट ब्रिटली जात नव्हती तोंपर्यंत इन्स्पेक्टरला गारुल्लुवा दिसण्याचें कारणच
नव्हतें, पण पुढें ही स्थिति पालटली. कारण सरकारी ग्रेट मागण्यांत व वेण्यांत येऊं
लागली. आणि खासगी शाळांतील शिक्षक इन्स्पेक्टरला व्यक्तिशः बरी फारसे भीत
नाहींत, तरी सल्लेला जास्त ग्रेट मिळण्याला इन्स्पेक्टरची शिफारस अवश्य अस-
ल्यानें, स्वतःकरितां नसलें तरी सल्लेकरितां त्यांना किंचित् दबून नमून वागावें
लागतच. स्वतः शास्त्रीबाबा हे वेळापत्रकाला फारशा किंमत देणारे नव्हते, तरी
त्यांनीं इतर शिक्षकांच्या वेळापत्रकावर अतिक्रमण केल्यास क्रुरक्रुर अगदींच होत
नसे असें नाहीं. पुढें पुढें तर, म्हणजे वामन शिवराम आपटे हे शाळेचे सुपरिटें-
डेंट झाल्यापासून, घळ्याळ वेळापत्रक व ळढी या तिहींचा अम्मल बराच करडा
सुरू झाला. पण त्यामुळें शाळेची लोकप्रियता किंवा वैशिष्ट्य कमी झालें असें मान
कोणी भानिले नाहीं. तात्पर्य, शास्त्रीबाबांच्या माषणांतील सर्वच मुद्यांना राष्ट्रीय
शिक्षणाच्या दृष्टीने सारखेच महत्त्व नसलें तरी, पुण्या सरकारी शाळांचे जे ध्वनि-
चित्र त्यांनीं पांच चार वाक्यांत कुशलतेने रगाविले आहे ते यथायंतमुळें कोणा-
चाहि हृदयगम वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

न्यू इंग्लिश स्कूलची परिणति होऊन त्याच्या स्थापनेपासून बरोबर पांढऱ्या वर्षी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे फर्थुसन कॉलेज उघडण्यांत आले. तेव्हापासून पुढे कॉलेजचे नांव लोकांत विशेष चालते होऊन त्या मानाने शाळेचे नांव किंचित् मागे पडले. अर्थात् या शाळेचा स्वतंत्र अशा इतिहास या पहिल्या पांच वर्षांत झाला तोच खरा; व या मुदतीतील तिचा इतिहास खरोखरच मोठा स्फूर्तिदायक वाटतो. विद्यार्थ्यांची संख्या पहिल्याच दिवशी हजार १९ व पटावर १५० पर्यंत गेल्याचें वर दर्शविलें आहेच. ही संख्या १८८० सालच्या अखेर ३३६, १८८१ त ५०१, १८८२ त ५९३, १८८३ त ७३२, १८८४ त १००९ अशा रीतीने वाढत गेली. शिक्षकांतील पदवीधरांची संख्याहि याच मानाने वाढत गेली हें सांगणें नकोच. युनिव्हर्सिटीच्या प्रवेश परीक्षेत यश मिळण्याचें प्रमाणहि असेच वाढलें. मॅट्रिकयुक्तेचानला पाठविलेल्या विद्यार्थ्यांत बॅकडा ७०—७५ सहज पास होत. १८८४ त हें प्रमाण बॅकडा ८९ पडले; व गव्हर्नरसाहेबांच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरींनीं या गोष्टीबद्दल शाळेला मुद्दाम अभिर्नंदनपर पत्र पाठविलें. शाळेच्या लौकिका-मुळें पुण्यांतलेच काय पण बाहेरगांवचेहि बुद्धिमान विद्यार्थ्यांहि या शाळेत येत. किंवा दुना शहरापेक्षा बाहेरगांवच्या विद्यार्थ्यांचाच मरणा शाळेत अधिक होता. अशीं वेंचक मुलें, व वामनराव आपट्यासारखे मेहनती शिक्षक, यामुळे जगजाय वाकरहोट स्कॉलरशिपसारखे विद्यापीठाचे बहुमान मिळण्याचा सक्ता पहिल्या पांच वर्षांत न्यू इंग्लिश स्कूलचाच मिळाल्यासारखा झाला होता. बडोदें येथील प्रो. भास्करराव आतें, मरहूम जोरिणंदल ट्रान्सलेटर मास्कर विष्णु जोशी, प्रो. पानसे, शिवराम महादेव परांजपे वगैरे मंडळी याच पहिल्या अमदानीतील 'स्कॉलर' होत. विद्यार्थ्यांची संख्या वाढल्यामुळें पूर्वीची जागाहि पुरेनाशी झाली. दोन-व वर्षांत शाळेच्या चालकांना स्वतःची स्वतंत्र इमारत हवी असें वाई लागलें. १८८३ च्या पूर्वीच शाळा मोरोबादादांच्या वाळ्यांतून काढून शनवारांत गंगे यांच्या बाळ्यांत नेण्यांत आली होती; व ती वाढा खरेदी करण्याचे प्रयत्न सुरू होते. पण त्या एका बाब्यानें हि मागेल असे पुढें दिसेना. सुदैवानें गंगेवाळ्याला लागूनच श्री. होळकरसरकार यांचा वाढा आहे तोहि शाळेस मिळण्याचा संभव दिसू लागला; व थोड्याच दिवसांत वाढा शाळेच्या ताब्यांत देण्याचा हुक्महि झाला. या दोन वाळ्यांत मिळून सुमारे १३०० विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची सोय होण्यासारखी असल्यामुळे, शाळेच्या दोन शाखा करण्याची आपत्ति टळली.

पण शाळेला अशा प्रकारच्या सोयी व सवलती मिळण्यालाहि खरे कारण म्हणजे तिच्या मुख्य चालकांची कीर्ति. ही कीर्ति तीन चार तऱ्हेनें वाढली होती. निपळूणकर, टिळक, आगरकर, नामजोशी वगैरे मंडळींचा स्वार्थत्याग ही पहिली गोष्ट. दुसरी गोष्ट वरील गृहस्थांच्या जोडीला लाभलेलें सहकारी शिक्षकमंडळ. यांत नामजोशी, माधवराव गोळे, बाबुदेवराव कैळकर, नारायणराव चारप, अश्वंत,

नागेश रानडे, गोपाळराव नंदरगीकर, नागोपत बापट, रामभाऊ जोशी, हरिभाऊ आमडेकर यांचा समावेश होतो. यांपैकी गोळे, केळकर, धारप, नामजोशी हे पुढे संस्थेचे तहाहयात समासदच झाले, व नंदरगीकर, बापट, जोशी वगैरे कायमचे शिक्षक म्हणून राहिले. यांपैकी बहुतेकांनी आपल्या विषयांत प्रावीण्य मिळविल्याचें प्रसिद्धच आहे. मात्र केवळ स्वार्थत्यागाच्या दृष्टीनें पाहतां टिळक, आपटे, आगरकर, गोळे व केळकर येवज्यासच ते श्रेय विशेष देतां येईल; व त्यांतल्या त्यातहि पहावयाचें तर ही कसोटी टिळक, आगरकर या दोघांना इजिप्तच्या रीतीनें लागू शकते तितकी ती इतरांनाहि लागू शकत नाहीं. टिळकांनीं हायकोर्टाची सनद हातांत पडली असतां हि शिक्षकाची जागा पत्करली, व शास्त्री-बोवांप्रमाणें त्यांनीं हि पदविला वर्षी एक पै देखील न घेतां शाळेचें काम केले. आगरकरांनीं हि पदवी घेतांच आपल्या मातोश्रींस पत्र लिहून अर्धें कळविलें होतें कीं, “आपल्या मुलाच्या मोठमोठ्या परीक्षा होत आहेत, आतां त्याला मोठ्या पगाराची चाकरी लागेल व आपले पांगफिटतील असे मोठाले मनोरथ, आई, वू करीत असशील; पण मी आताच तुला सांगून ठाकतो कीं विशेष सपत्तीची, विशेष मुलाची हाव न घेतां मी फक्त पोट्यापुरत्या पैशावर सतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार !” आपट्यांची मात्र गोष्ट अगदींच तशी नव्हती. आपटे हे शाळेला येऊन मिळाले ते मुख्यतः आत्मस्फूर्तीनें नव्हे, तर एक प्रकाश्या जुरशीने. त्यांना त्या वेळीं त्यांच्या मनाजोगी एकादी प्रोफेसरची किंवा असिस्टंट प्रोफेसरची जागा मिळती तर ती सरकारी शाळांखाल्यांतहि त्यांनीं पत्करली असती. किंबहुना एम्. ए. ची परीक्षा पास होताच पुणें येथील रविवारपेठेंत फडके याचे चालूपांत मिशनरी शाळा होती तिची हेडमास्त्री तात्पुरती पत्करून, नोकरी मिळण्यावद्दल सरकारी विद्याधिकाऱ्यांकडे त्यांनीं रीतसर अर्जहि केला होता. पण त्यावेळेचे डायरेक्टर चॅटफील्डसाहेब यांनीं त्यांना कल्याणच्या एका जॅंगळे ज्यूर्यांबुल्लर स्कूलवर फक्त सत्तर रुपयांची नोकरी देऊ केली तो त्यांना सहजच अपमान वाटला. या तापलेल्या लोखंडावर टिळक व नामजोशी यांनीं आपल्या सरथेस येऊन मिळण्यावद्दल आग्रहाचे जे वावावर वाव घातले त्यांनीं आपटे यांचें मन स्वार्थत्यागास निर्मळ अधिक तयार झाले होतें. इतक्यांत त्याचे सासरे सुप्रसिद्ध गणेश बासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका हे चारल्यामुळें, आणि आपटे यांनीं पुण्यास राहाणें अधिक सोयीचें ठरल्यामुळें, अखेर त्यांनीं समति दिली. पण शाळेस येऊन मिळण्यापूर्वी त्यांनीं आपल्या फायद्याच्या अशा काहीं अटी इतर चालकांकडून कबूल करून घेऊन राखून ठेवल्या. त्यांतील मुख्य ही कीं, शाळेच्यातिरिक्त काम करून जर आपल्या मिळकतींत भर टाकतां आली तर तिला कोणी हरकत घेऊ नये. शिवाय अगातील तरतरी दक्षता कामाची हीस यामुळें, शास्त्रीबोवांसारखे बडील लोक शाळेंत असतां हि, शाळेचा मुख्याधिकार आपल्या

हाती यावा अशी त्यांची इच्छा होती; आणि शिस्तीची अंमलबजावणी करण्याच्या बाबतीत विपळपणापेक्षा आपटे हेच अधिक योग्य अशी सर्वांची खातरी असून युनिव्हर्सिटीत त्यांनी मिळविलेला मान इतर सर्वांहून अधिक भारी होता; यामुळे मुख्याधिकार त्यांजकडे देणे हे जसे अपरिहार्य तसे इष्टहि होते. या इष्टापत्तीला मान देऊन विपळपणासुद्धा इतर चालकांनी सुपरिटेंडेंट हा नवा हुद्दा निर्माण करून, त्यासह शाळेच्या देखरेखीचा सर्व अधिकार आपटे यांजकडे खुपीने दिला. केळकर व गोळे हे अशा वेळीं संस्थेस येऊन मिळाले, कीं कोल्हापूरच्या प्रकरणा-मुळे शाळेवर एक प्रकारचे संकट आले होते. त्या प्रसंगाला अनुलक्षून सहानुभूतीने ते प्रथम काम करूं लागले, व थोड्याच दिवसांत संस्थेच्या आवडीमुळे ते सहाय्यात समासद म्हणून चिकटून गेले.

न्यू इंग्लिशस्कूलच्या कीर्तीचें तिसरें कारण म्हटले म्हणजे टिळक व आगरकर यांजवर शाळेला कोल्हापूर प्रकरणातील खटला; व चौथे कारण शाळेच्या चालकांनीं दुसऱ्याच वर्षापासून सुरू केलेली केशरी व मराठा वर्तमानपत्रे. परंतु या दोन्ही मुद्यांसंबंधाने आम्ही पुढे स्वतंत्र प्रकरणेच लिहिणार आहो याकरितां त्यांची विशेष चर्चा येथें करित नाही. येथे फक्त या शाळेने मिळविलेला लौकिक पुण्यात्तच नव्हे, तर पुण्याबाहेर व सरकारदरबारांहि, किती पसरला होता येवढेंच सांगून हे प्रकरण पुरें करूं. यालाहि कारण काहीं अंशीं खटल्यामुळे शाळेला गमगवा हे असेल. तथापि त्या खटल्यांत ज्यांना ज्यांना प्रसिद्धी लाभली, त्या सर्वांचीच ती तशी टिकली नाहीं; यावरून खटल्याव्यतिरिक्त असेहि या शाळेला व तिच्या प्रमुख चालकांना काहीं स्वतंत्र महत्त्व होते हें उघड ठरतें. १८८२ सालीं ना० रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडळीक यांनीं शाळेची मोठी सुति करून, चालकांच्या हातून स्वतःच्या वैभवसंपन्न शाळेचें ठिकठिकाणीं जाळें पसरवें आणि लोकांच्या मदतीने ही एक प्रचंड संस्था व्हावी अशी इच्छा प्रकट केली होती. मंडळीक हे टिळकांच्या वडिलांचे जेही व महाराष्ट्रीय, म्हणून त्यांच्या अभिप्रायाला कदाचित् कोणी फारशी किंमत दिली नव्हती. तथापि प्रो. वर्डस्वर्थ हे कांहीं एतद्देशीय ग्रहस्थ नव्हेत. पण त्यांच्यावरहि या शाळेने पहिल्या दोनच वर्षांत छाप पाडली. ते आपल्या अभिप्रायांत लिहितात “शाळेनें मिळविलेलें यश पाहून मला खरोखरच आश्चर्य वाटते. इंग्रजी शिक्षणाने हिंदी समाजांत जी एक नवी नैतिक शक्ति निर्माण केली आहे तिचेच ही शाळा हें एक उदाहरण असें मी मानतो. सुशिक्षित लोकांनीं सरकारी नोकरीची अपेक्षा न करितां, सर्व प्रकारच्या घद्यांत स्वावलंबनाच्या सामर्थ्यानें वरिष्ठ स्थान व कीर्ति मिळवावी यासारखी उदात्त भावना दुसरी कोणती? व हिंदुस्थानच्या मावी इतिहासावर अशा भावनेचें चिरस्मरणीय परिणाम आल्याशिवाय राहणार नाहींत!” याच्याहि पलीकडे मजल मिशनरींची. कारण त्यांना शिक्षण हें खासगी लोकांच्या हातीं रहावें असें मना-

पासून वाटत असलें तरी, होतां होईतों तें मिशनरी लोकांच्या हातीं, व आत्मोन्नव असले तरी आत्मसदृश लोकांच्या हातीं, रहावें अशी त्यांची फार इच्छा. तथापि पुण्याचे सुप्रसिद्ध मिशनरी डॉ० मरेमिचेल यांनीं हि न्यू इंग्लिश स्कूलनें सरकारी हायस्कूलावर ताण केल्याचे उघड सर्टिफिकेट दिलें आहे. दुसरे मिशनरी, मुंबईचे डॉ. मॅकिन्सन यांच्या अभिप्रायाचा उल्लेख मागें एके ठिकाणीं केलाच आहे.

याहिपेक्षां महत्त्वाचा अभिप्राय एज्युकेशन कमिशनचे अध्यक्ष सर जुझव्यम हटर यांचा होय. हें कमिशन मुंबईस आलें तेव्हा न्यू इंग्लिश स्कूल तफें त्यापुढें वामन शिवराम आपटे यांची साक्ष झाली. या सार्शीत सरकार व खासगी शिक्षण-संस्था यांच्यासंबंधाविषयी जे सिद्धान्त मांडण्यांत आले होते ते कमिशनला बरेच पटले. मुख्य मुद्दा असा होता कीं, शिक्षणाचें काम जर हळू हळू लोकांनीं आपल्या हातीं व्यावें अशी सरकारची खरी इच्छा असेल, तर सरकारनें त्यांना पैशाची मदत तर करावीच, पण त्यांच्या संस्थांच्या अतर्ज्यवरूनचें दबळाढवळ करूं नये; व त्यांच्या घटना कांहींशा सद्दोष असल्या तरी त्या आपोआप स्वाभाविक रीतीनें सुधारण्यास जागा ठेवावी. हा मुद्दा कमिशनला पटून आपल्या रिपोर्टांत त्यानें तो बराच उचलून घेतला आहे. सरकारी ग्रॅंटच्या स्केलासबधानेंहि आपटे यांनीं सूचना केल्या. होत्या. या सार्शीचा, कमिशननें न्यू इंग्लिशस्कूलास दिलेल्या भेदीचा, व या संस्थेंतील मंडळींच्या परिचयाचा मिळून अध्यक्ष डॉ० हटर यांच्या मनावर जो उत्कृष्ट-परिणाम झाला तो त्यांनीं आपल्या अभिप्रायांत खालीलप्रमाणे लिहून ठेविला आहे. “या शाळेच्या उत्कर्ष-पाहतां मी असें खात्रीनें म्हणूं शकतां कीं, हिच्या तोडीची एकहि शाळा मला सर्व हिंदुस्थानांत दिसून आली नाही. सरकारी ग्रॅंट शिकूळ न वेतां ती सरकारी हायस्कूलाशीं बरोबरीच काय पण बरबण्याहि मिरवूं शकते. इतर देशातील शाळांशीं तुलना केली तरी देखील तिचा निकाल या सस्थेतर्फेंच द्यावा लागेल” खुद्द हलाखाविपति सर जेम्स फर्गसन व लॉर्ड रे यांचे मत न्यू इंग्लिश स्कूलविषयी फार चांगलें होतें ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. विशेषतः लॉर्ड रे हे विशेषेचे मोठे मोठे असून टिळक-नामजोशी प्रभुतींनीं त्यांना अगदीं मोहून टाकलें होते असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. यापलीकडचें व सर्वांत मोठें सर्टिफिकेट म्हटलें म्हणजे मुंबईच्या अँग्लो इंडियन दैनिकाचें. पण त्यांनाहि न्यू इंग्लिशस्कूलाविरुद्ध बोलतां येण्यासारखे कांहीं नव्हतें. टाईम्सकारांच्या मतें “या शाळेनें सरकारी मदत देण्याची खुनी पद्धत मोहून टाकून तिच्या जागीं एक नवीन पद्धत सुरू होण्यास माग पाडण्याइतकी मोठी कामगिरी केली.” कोल्हापूर प्रकरणात बर्बादी बाबू उचलून घेऊन टिळक-आगरकरांना शिक्षा झालीच पाहिजे असा आग्रह या अँग्लो इंडियन पत्रांनीं तेव्हां धरिला होता, पण हल्लीं तो सर्व राग विसरून जाऊन, गव्हर्नरसाहेबांस लोक मोडता घालीत असतां हि त्यांनीं या शाळेला भेट दिली हें योग्य केलें असें मुंबईच्या या पत्रांनीं

प्रतिपादिलें, व पुण्याची ही शाळा खरोखरच चालत्या काळांत तरी अलौकिक आहे अशी कबुली त्यांनीं दिली.

विष्णुशास्त्री चिपळूकरांनीं न्यू इंग्लिश स्कूलचा पाया घातला ही गोष्ट खरी, तथापि वास्तविक पाहूं जातां त्यांत शिक्षक या नात्याने त्यांची कामगिरी थोडेच दिवस झाली. त्यांच्या हाताखाली शिकलेले लोक त्यांच्या शिकविण्याच्या पद्धतीविषयी आख्यायिका सांगतात त्या मऱ्याच मनोरंजक आहेत. त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल प्रश्नच नव्हता. त्यांची शिकविण्याची हाँस इतकी दांडगी असे की वेळापत्रकांनं ठरविलेला तास केव्हां निघून गेला हें त्यांचे त्यांना अगर विद्यार्थ्यांनाहि कळत नसे, परंतु नेमलेला विषय किंवा पुस्तक हें पद्धतशीर रीतीनें शिकवून अमुक एका वेळेंत संपवावयाचें या विचारानें त्यांच्या मनास कधीहि स्पर्श केला नाहीं. एका विषयावरून दुसऱ्या विषयावर शिकवीत शिकवीत सहज जाणें, क्वचित् गैरलागू अवांतर विषयांतच रेंगून जाणें, असले प्रमाद त्यांच्या शिक्षणांत नेहमीं होत असे सांगतात. परंतु ते जें विद्यार्थ्यांना सांगत त्यांतून तरुण मुलांच्या शुद्ध भावना व स्वदेशप्रीति वगैरे गोष्टीही पोसलीं जाण्यास बरीच मदत होई. मात्र असें करितांना कळत न कळत व्याप्तिविषयक निंदाहि त्यांचे हातून घडत असे; किंबहुना त्यांची व्याख्यानें म्हणजे तोंडांनं पदाविलेली दुसरी एक निबंधमालाच असे. शास्त्रीबोवांचे चरित्रकार लिहितात “विद्यार्थ्यांचे अस समजुतीनें त्यांस असें वाटूं लागलें कीं, विष्णुशास्त्री यांचेपेक्षा इतर शिक्षकमंडळी बरी.” कारण ते रिकाम्या दुसऱ्या गोष्टींत न शिरतां त्यांचें लक्ष फक्त ग्रंथपाठाकडे असे. शिवाय शाळेची व्यवस्था ठेवण्याचे बाबतींत वामनराव आपटे यांचें तेज अधिकाधिक पडूं लागल्यानें विद्यार्थ्यांच्या मनांत इतकें शास्त्रीबोवांना पाहिल्याऐवजीं दुसरें स्थान मिळूं लागलें. ज्या मनसोक स्वातंत्र्याच्या इच्छेनें आपण शाळा-कादली तिची अल्फपित वाढ व उत्कर्ष याचीच, एका दृष्टीनें, आपल्या स्वातंत्र्याला अडचण होत आहे असें हि शास्त्रीबोवास भासूं लागले असल्यास नवल नाहीं. शिवाय शाळेच्या खरोबरीनें किंबहुना थोडें अधिकच त्यांचें लक्ष आपल्या इतर आवडत्या उद्योगांकडे लागलेलें होते. न्यू इंग्लिश स्कूलांत मुकांचा खन पुष्कळ असल्यामुळे शास्त्रीबोवांच्या किताबखान्याची चलती झाली होती. तसेच चित्रशाळेची व्यवस्था शास्त्रीबोवांचे केही वासुदेवराव जोशी यांकडे दिली होती. तिकडेहि त्यांना मघून मघून पहावें लागे. निवचमाला सुरूच होती. १८८१ सालीं केसरी व मराठा हीं पत्रे व आर्यभूषण छापखाना सुरू शास्त्रापासून त्यांचा कांहीं वेळ तिकडेहि जाई. तात्पर्य, एका बाजूनें शास्त्रीबोवांचे लक्ष शाळेकडून कमी होऊ लागलें, व दुसरीकडे शाळाहि वेसुमार व्यापामुळे शास्त्रीबोवांच्या ध्येयापासून थोडथोडी दळूं लागली. शास्त्रीबोवांचा स्वभाव संकुचित असल्यामुळे ते शाळेंतील शिक्षकवर्गाशीं मन मोकळे करून फार वेळ बोलत बसत नसत. वर्तमानपत्रासंबधानेंहि रासेच. कोल्हापूरप्रकरण एवढे मातलें परंतु त्यांतहि शास्त्रीबोवांनीं

फारसें लक्ष घातले नाही. ता. ५ मार्च १८८२ रोजी आपल्या बधूला पाठ-
विलेल्या पत्रांत ते लिहितात:-

“हल्लीं सुरु असलेल्या खटल्यांतील हकिकत सर्वांस माहीतच आहे. खटला चालू होईल तेव्हां आणखीही कांहीं हकिकत कळून येईल. तथापि या प्रकरणांत माझा फारच थोडा संवध आलेला आहे. टिळक व आगरकर यांनीच या प्रकरणाची चौकशी खासगी रीतीने केली व आपल्या मनानेच ते या प्रकरणात शिरले आहेत.”

ता. १७ मार्च १८८२ रोजी शास्त्रीबोवा मृत्युपावले. अशा रीतीने न्यू इंग्लिश स्कूलची त्यांचा सबब अवघा सव्वा दोन वर्षे टिकला. व त्या अवधीतहि आपटे-हे शाळेचे सुपरिटेण्डेंट झाल्यापासून, त्यांनी शाळेच्या काही बाबतींन आपले आंगच काढून घेतले. पण शास्त्रीबोवांनी या सत्येच्या मुळांत प्रारंभीच जे खत घातले ते जोमदार असल्याकारणाने, उत्पादक गेला तरी सत्या पुढे चालूच राहिली. शास्त्रीबोवा-संबंधाने हे काहीतें विस्तृत विवेचन करण्याचें कारण इतकेच कीं टिळक व शास्त्री-बोवा यांचा संबंध प्रारंभी मुख्यतः न्यू इंग्लिश स्कूलच्या द्वारे आला; व या शाळेच्या पूर्वेतिहासांतच तो संपला. शास्त्रीबोवांप्रमाणेच टिळकांनाहि या काळीं भाषणसभाषणाची विशेष आवड नसल्याने, या दोघांचे रहस्यप्रसंग किंवा वाद-विवाद झाल्याचें कोठे उघ्ठोखिलेले आढळत नसून, स्वतः टिळकांच्याहि भाषणांत अशी माहिती कधीं फारशी निघालेली आढळत नाहीं.

टिळकाची शाळेत शिकविण्याची तन्हा शाळांबोवांहून वेगळी असे. मुख्य विषय सोडून ते ठराविक वेळात अवांतर गोष्टी फारशा बोलत नसत. विद्यार्थ्यांशी यष्टामस्कराहि ते कधी करीत नसत. तथापि शिक्षणविषयक शिस्तीच्या बाबतीत ते शाळांबोवाहून अधिक काळजी घेत असले तरी, वामनराव आपट्यांहून ती कमी घेत असें सांगतात. विशेषतः परीक्षांचे कागद किंवा एक्सरसाईज बुकें वगैरे तपासण्याचा त्यांना बराच कंटाळा असे. गाणितविषय शिकवितांनाहि ते फळ्याकडे वगैरे न जातां स्मरणशक्तिका जोरावर लाब लाब उदाहरणेंहि तोंडानें सोडवीत. आगरकरांच्या शिकविण्यात शाळांबोवासारखा दूरगम्य नव्हता, व टिळकांच्या पद्धतीप्रमाणे घुसडपणाहि नव्हता. विषयाला समाकून पण हंसत खेळत व विनोद करीत ते शिकवीत. आपटे याची सर कोणाहि शिक्षकास आली नाहीं. न्यू इंग्लिश स्कूलला ओळीनें शकरोट स्कॉलरशिपांचा मान मिळ-
ण्याचें श्रेय आपट्यांसच आहे. ते नेमका होतकरू विद्यार्थी निवडून काढून त्याला जवळ घेऊन परीक्षेच्या दृष्टीने त्याची कसून तयारी करीत. किंबहुना आपटे कामले नसते तर शिस्तीच्या दृष्टीने कोणत्याहि शाळेचा बाहेर जो लौकिक राखला जाणें अवश्य असते तो कदाचित् राखलाहि गेला नसता.

भाग ९ वा

केसरी व मराठा

न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापून एक वर्ष होण्याच्या आतच या सत्येला दोन शाखा फोडण्याची कल्पना तिच्या चालकांच्या मनांत उत्पन्न झाली. पैकीं एक शाखा सरळ बर फुटणारी व एक बाजूस फुटणारी अशी होती. सरळ फुटणारी शाखा अर्थात् शाळेचे कॉलेज होणे ही होय; व तेदी शाखा म्हणजे छापखाना व वर्तमानपत्रे ही होय. पैकीं पहिली कल्पना नैसर्गिक असली तरी तिला इत्यस्वरूप येणें हें कन्याच अशीं परावलंबी होतें. विद्यार्थी, शिक्षक व जागा यांपैकीं पुण्यास कोणत्याच गोष्टीची वाण पडण्याचे कारण नव्हते. परंतु 'शेळीचे कान गोंसाव्याच्या हातीं' म्हणतात त्याप्रमाणे, कॉलेज काढणारे व त्यांत शिकणारे दोघेही तयार झाले तरी त्यांना परवानगी देणें हे युनिव्हर्सिटीच्या हातीं होतें. ही परवानगी कधी मिळाली वगैरे हकीकत पुढे योग्य ठिकाणीं दिलीच आहे. दुसऱ्या कल्पनेच्या वावर्तीत मात्र न्यू इंग्लिश स्कूलच्या तरुण चालकांना स्वतःच्या पायावर हवें तेव्हां उभे राहतां येण्यासारखें होतें. छापखाना किंवा वर्तमानपत्र या दोन्ही गोष्टी त्या वेळीं महाराष्ट्रास अपरिचित नव्हत्या. खुद्द पुण्यास ज्ञानप्रकाश, किरण, शिवाजी, वगैरे छापखाने असून बरीलपैकींच दोन तीन नांवांचीं, व शिवाय ज्ञानचक्षू वगैरे इतर कांहीं वर्तमानपत्रें चालू होती. मुंबईसहि छापखाने वर्तमानपत्रें व मासिकपुस्तकें सुरूच होती. लिहिण्याची संवय व हौस यांच्या दृष्टीनें न्यूस्कूलच्या मंडळींत कांहीं कमतरता नव्हती.

स्वतः विष्णुशास्त्री हे यापूर्वी सहा वर्षे निबंधमाला मासिक पुस्तक काढीत असून, उत्कृष्ट वाङ्मयलेखक व मार्मिक टीकाकार या नात्यानें त्यांची कीर्तिकायमची प्रस्थापित होऊन राहिली होती. दुसरे नामजोशी हे तर हौशी संपादक म्हणून यापूर्वी प्रसिद्धीस आल्यामुळेच त्यांना या शाळेच्या सत्येंत घेण्यांत आले होते. नामजोशी यांची हौस इतकी असे की, स्वतः ते आपले वर्तमानपत्र तर लिहीतच, पण जरूर पडल्यास भजकूर कंपोज करून स्वतः वर्तमानपत्राच्या घड्या घालूहि तयार करीत. कोणी असेंहि सांगतात की स्वतःच कित्येक वेळां अंक वांटण्यास मनुष्यन मिळाल्यामुळे, पहाटे उठून पुण्यातील वर्गणीदारांचे घरीं अंक टाकून, सकाळीं उघडपणें मित्र-मंडळीच्या घरीं जाऊन "कां आजचा अंक वाचलांत कीं नाहीं?" असे म्हणण्यापर्यंत त्यांची तयारी होती. पण ही प्रायः अतिशयोक्ति असावी. आगरकरांना लहानपणापासूनच लिहिण्याचा नाद असे. अगदीं लहानपणीं ते कऱ्हाडास असतां तेथील मुन्तफ, अमृत श्रीपत नागपूरकर, हे आपले घरीं रविवारच्या सभा भरवीत.

त्यांत आगरकरांनीं एक दोन वेळ इतके चांगले निवड वाचले होते कीं या ते लहान मुलांनीं लिहिलेले असणें शक्य नाहीं, त्याला दुसऱ्या कोणा तरी ग्रीड विद्वानांनीं लिहून दिले असले पाहिजेत, अशी त्यांवर ओल्यांची टीका झाली म्हणतात. डेक्कन कॉलेजात असतांना त्यांनीं मराठीत निवड लिहून बक्षिसेंहि मिळविलीं होती. किंबहुना लिहिणें व शिकविणें या दोन व्यवसायांपैकीं लिहिण्याचा व्यवसायच त्यांना अधिक प्रिय होता असें म्हटलें तरी चालेल. पुढें वामनराव आपटे येऊन मिळाले. त्यांना पुस्तकें लिहिण्याची होस असल्यामुळें निदान छापखान्याच्या कल्पनेला तरी त्यांच्याकडून पूर्ण पाठिंबा मिळण्यासारखा होता. ते विद्वाद् असल्याकारणानें वर्तमानपत्रें निघाल्यास त्यांत लिहिण्याची त्यांचे अंगां पालता अर्थातच होती; आपि केसरी व मराठा सुरू झाल्याबरोबर मराठा पत्रांत लेख लिहिण्यास त्यांनीं सुरुवातहि केली. नाहीं म्हणावयास मांडी मोडून बसून हातांत लेखणी घेऊन लिहिण्याची मनांतून विशेष होस नाहीं असे काय ते टिळकच. यांमुळें छापखाना व वर्तमानपत्रें यांच्या कल्पनेचा उगम मूळ टिळकांच्या मनांत न होतां खरोखर तो नामजोशी व शास्त्रीबोवा यांच्या मनांतच झाला, व टिळकांनीं त्या कल्पनेला मागाहून संमति दिली हीच गोष्ट खरी आहे.

वामनराव आपटे झालेस येऊन मिळाल्यानंतर दोन तीन महिन्यांनीं एक दिवस त्यांचे घरीं श्राद्धानिमित्त टिळक आगरकर वगैरे सर्व मंडळी मोजनास जमली असतां, त्या दिवशीं सध्याकालपर्यंत बराच खल होऊन केसरी व मराठा या नाषाचीं वर्तमानपत्रें जानेवारी १८८१ पासून काढण्याचें मुकर ठरलें. पण हीं दोन पत्रें नेहमीं कोणा दुसऱ्याच्या मालकीच्या छापखान्यांत छापून काढणें शक्य नव्हतें. ज्यांचीं वर्तमानपत्रें त्यांचाच छापखाना असणे अधिक इष्ट, असा विचार ठरून ही मंडळी प्रथम छापखाना उभारण्याच्या प्रयत्नास लागली. छापखाना काढावयाचा म्हणजे मांडवल पाहिजे. पण याहि बाबतींत नामजोशाच्या कल्पनेचा धागाच उपयोगी पडला. तो असा. नामजोशाचें स्वतःचें वर्तमानपत्र ज्या 'किरण' छापखान्यांत निघत होतें, तो केशव बल्लाळ साठे नांवाच्या एका गुहस्थंफांडे गहाण पडला होता. साठे यांनीं, त्यांच्या कबजांत आलेल्या व त्यांना निरुपयोगी अशा या छापखान्याचीं सर्व अडगळ शनिवार पेठेंतील आप्पासाहेब साठे यांच्या शिवाजी छापखान्यांत आणून टाकली होती. ही माहिती असल्यामुळें तेंच सामान विकत घ्यावें असें नामजोशी यांनीं सुचविलें व मंडळीतकें साठे यांच्याशीं बोलणें सुरू केले. साठे यांचे चौबीसशें रुपये कर्ज देण्यास मंडळीपैकीं कोणाजवळहि तेव्हां सामर्थ्य नव्हतें. पण उलूट साठे हेहि घदेवाईक छापखानेवाले नसल्यामुळें त्यांना देखील आपणाजवळ गहाण पडलेल्यां जेवढांचे ओशें जडच झालें होतें; व आपण परक्या घरीं ठेविलेल्या छापखान्याच्या सामानाला हक हक्क पाय फुटूं लागले अशीहि शंका आली होती. यांमुळें हतेबदीनें किंम-

सीची फेड पत्करून, साठे यांनी तो छापखाना मंडळीकडून समार्क करून रोखा लहून घेऊन त्यांना देऊं केला. हा सौदा ठरताच मंडळीस मोठा आनंद झाला. व ही बातमी प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच छापखान्याचें सामान एकदम मोरोबा-दादांचे वाड्यांत नेणें जरूर वाटल्यावरून ही सर्व उलाढाल एका रात्रीत घडवून आणली गेली. या प्रसंगास उद्देशूनच लोकमान्य केव्हां केव्हां मौजेने व अभिमानानें असें सांगत कीं, “मी या खांचावरून आर्यभूषण प्रेसच्या टाईपांच्या येव्हा बाहून नेल्या आहेत.” आणि कारण पढलें असतां पुढेंहि स्वतः पायावर उभें राहून छापखान्यांतील यंत्र मोडण्याजोडण्याचें काम टिळक स्वतः करीत हें ज्यांनी पाहिलें असेल त्यांना बरील विधानांत अतिशयोक्ति असेल असा संशयहि येणार नाहीं.

अशा रीतीनें झालेचें हें बाकटे पण अधिक प्रतापी भावेंड, म्हणजे छापखाना तिच्याच जोडीला मोरोबादादांचे वाड्यांत येऊन बसला; व ‘आर्यभूषण’ या नांवानें त्याचें डिक्लेरेशन गणेश मोरेश्वर सोहोनी या गृहस्थाकडून कपिवण्यांत आलें. सोहोनी यांस मुंबईच्या जगदीश्वर छापखान्यांत असल्या कामाचा थोडाबहुत अनुभव आलेला असून, ते नामजोशांच्या पूर्वपरिचयाचेहि होते म्हणून छापखान्याचे व्यवस्थापक या नात्यानें त्यांची नेमणूक करण्यांत आली. छापखान्यास पहिलेंच काम शास्त्री-बोवांच्या निबंधमालेचे मिळालें. मालेचा सातसहावा अंक हाच या छापखान्यांत छापलेला तिचा पहिला अंक असून, त्यांत केसरीचें उद्देश-पत्रक प्रसिद्ध झालें आहे. आर्यभूषण छापखान्यासंदर्धानें निबंधमालेच्या ६ व्या वर्षांतील शेवटच्या अंकांत खालीलप्रमाणें उल्लेख आढळतो:—

“गेल्या वर्षाच्या उपसहारांत सांगितलेला जो छापखाना तो हा होय. यांत पूर्वांत विद्यालयीन (न्यू इंग्लिश स्कूलची) मंडळीच भागीदार असून त्यांच्या परिश्रमांवर हेंहि अबाढव्य काम सुरू झाले आहे. आजपर्यंत इतर सर्व व्यापारांप्रमाणे छापखान्याचा उद्योगहि अविद्याच् व अडाणी लोकच प्रायः करीत आले आहेत यामुळे अज्ञानध्वंसनाविषयी केवळ वज्रच असें जें मुद्रणयंत्र त्याचा प्रभाव व्हावा तितका असाप प्रकट झाला नाहीं. तो झाला असतां आज उघड माथ्यांनीं जे आपलें उन्नतत्व निर्मयपणें खुशाल मिरवीत आहेत अशा विचान्या कितीक मैनाकांच समुद्राच्या तळीं जाऊन दडून बसावें लागेल.”

शास्त्रीबोवांनी दिलेला हा तडाखा व ही दहशत विचान्या कोणत्या छापखानेवाच्यांस उद्देशून होती हें माहीत नाहीं. पण आम्ही नव्या पिढीचे आंग्लविद्याविभूषित विद्वान लोक लाय मारुं तेथें पाणी काढूं अशी जी धमक शास्त्रीबोवांच्या प्रत्येक उद्गारांत व कृत्यांत असे तिचा मासला बरील उताऱ्यांत दिसून येतो. जॉनसन कांहीं बोलला किंवा त्यानें कांहीं लिहिलें तरी तें व्हेल माशाच्या हालचालीप्रमाणें जंगी प्रचंडप्रमाणच असावयाचें असें त्याच्या एका टीकाकारानें म्हटले आहे.

त्याचीच आठवण बरील उत्तारा वाचतांना आम्हांस झाली. नुसता छापखानासुद्धा केला हें सांगण्याचा प्रसंग, पण त्यांतहि समुद्र व मैनाक पर्वत असल्या उदात्त कल्पना ! पण आर्यभूषण छापखाना हे अज्ञानध्वसनाचें वज्र अशी जी शास्त्री-बोवांची तेव्हां दृढ समजूत होती ती त्यांच्या कर्तवगारीनें खरी ठरली नाहीं असें कोण म्हणेल ?

वर केसरीचें उद्देशपत्रक म्हणून जे सांगितले त्यावर चिपळूणकर, टिळक, आपटे, आगरकर, नामजोशी व डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे अशा सहा असामींच्या सल्ला आहेत. यांपैकी डॉ० गर्दे हे तेवढे केसरीच्या मालकीच्या भागीदारीत नव्हते. पण त्याऐवजीं छापखान्याचे म्यानेजर गणपतराव सोहोनी यांस भागीदारीत घेण्यांत आले होते. मालकीच्या कागदावर, म्हणजे त्यावेळीं अर्थात् साठे यांस दिलेल्या कर्जरोख्यावर, न्यू स्कूलच्या मंडळींच्या या सहा व्यक्तित्वाः होत्या; कारण तेव्हां शाळा ही सोसायटी म्हणून रजिष्टर केली नव्हती. पण वस्तुतः सम्राईक रीत्या न्यू इंग्लिश स्कूलकडेच हा छापखाना व ही वर्तमानपत्रे यांची मालकी आहे अशी समजूत होती, व त्याप्रमाणें शाळेच्या उत्पन्नांतून वा कारखान्यांना वेळो-वेळीं पैसे दिले गेलेले गेल्याचें आढळते. किंबहुना या मालकीच्या जबाबदारीच्या कारणांमुळेच पुढें इतर तंत्र्यांत भर पडून उभयतांची फारकत करावी लागली. डॉ. गर्दे हे भागीदारांत नसण्याचें कारण असें दिसते की, त्यांना छापखान्याची कांहींएक सवध ठेवावयाचा नव्हता, पण वर्तमानपत्रांत लिहिण्याला गर्दे यांचा उपयोग होईल अशी त्यांच्या बुद्धिमत्तेवरून टिळक, आगरकरांची समजूत झाली होती. उलट वर्तमानपत्रांचा आपणास उपयोग होईल असा गर्दे यांचा भास पक्का कपास असून त्याविषयीचा पुरावा जवळ जवळ केसरीच्या प्रारम्भापासून मिळतो. गर्दे यांनी केसरीत प्रारंभी किंवा नंतर किती लेख लिहिले याची माहिती आम्हांस नाहीं; परंतु त्यांच्या औषधाच्या प्रयत्न जाहिराती जवळ जवळ पहिल्या अंकापासून केसरीत आढळतात. कित्येक वेळा तर खुद्द अकांच्या आतल्या बागूस मजकुराच्या मागे पुढे या जाहिरातींना जागा न मिळाल्यामुळे, अंकाएवढ्या पुरवणीवर केसरीचें मुख्य हेडिंग व त्या खालचा सर्व मायना घालून त्या जाहिरातींची प्रसिद्धी करण्यांत आलेली आढळते ! गर्दे यांचा हा ऋणानुबध केसरी अद्याप पाळीत असल्याचें वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

पहिल्या वर्षाच्या केसरीच्या अर्कांत शास्त्रीबोवा, आगरकर व टिळक यांचे लेख सरमिसळ येत असत. वायव्याविषयक लेख चिपळूणकर लिहीत असत. इतिहास, अर्थशास्त्र व निवड सामाजिक असल्या विषयावरचे लेख आगरकर लिहीत. धर्मशास्त्र व कायदा या सवधाचे लेख टिळकांचे असत. एखाद्या अग्रलेखाखेरीज शास्त्रीबोवा, व मुद्दाम आपणाकडे नेमून घेतलेल्या विषयाविषय टिळक हे वर्तमानपत्राच्या इतर गोष्टीत फारसें मन घालीत नसत. किरकोळ लिहिणे आगरकरांकडे असावे असे

दिसते. कारण त्यांत त्यांचा विनोद, विनयुक्तस्वरूपणा व रोमॅंटिकपणाची लंकेर, हीं दिसून येतात. नवनीतासंबंधाच्या लेखांत खालीलप्रमाणें वानय वाचले कीं तो लेख शास्त्रीवांवांच्या हातचा हें कोणीहि सांगू शकेल. उदाहरण, “ ज्या विद्याच्या योगव्या कवीने (तुकाराम) शिवाजीमहाराजाचा आदरसत्कार नाकारला त्याच्या कपाळीं दोन शतकांनंतर तीच संभावना द्वीपांतरवासी प्रभूच्या हस्ते येऊन त्याच्या जयन्तीच्या प्रीत्यर्थ २४ तोंडें मोकळे करण्याचा सकल्प सुटला, ही गोष्ट मनांत आली असतां मर इंग्रजी राज्यांत किती मोंगलाई आहे हें कोणाच्याहि मनांत विवल्यावांचून राहणार नाहीं ” (के. अं. ४)

केसरीच्या सातव्याच अकांता वडिष्कार या विषयावर लेख आलेला आहे. त्याच्या पांच पद्यवीस ओळी वाचतांच तो लेख टिळकांचा असावा याविषयी कोणाचीहि खात्री पटते. “ वडिष्कार ही आपल्या शास्त्रकृत्यांनीं कित्येक पातकांस शिक्षा म्हणून सांगितली असून, इंग्लिश ग्रंथकारांनीं शिखेचे जे दैविक, लौकिक व राजकीय असे त्रिविध भेद सांगितले आहेत, त्यांतील मधल्यांत त्याचा अंतर्भाव होतो. त्यास जें धर्माचें स्वरूप आहे ते केवळ आनुषंगिक होय, व आपल्यांत धर्म व कायदा यांचे धर्मग्रंथांतून एकाच ठिकाणीं विवेचन झाल्याकारणाने आपली जशी समजूत झाली आहे. ” असा हा आर्य व आंग्लधर्माचा आणि कायद्यांचा मेळ घातलेला पाहिला किंवा, “ राजा कालस्य कारणम् ” “ स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ” असलीं संस्कृत वचने आढळलीं, किंवा पूर्वीच्या राजनीतींतहि कैरफार झाला पाहिजे, मांडून घेतल्याखेरीज आतां कांहीं एक मिळणार नाहीं, राजकीय शिक्षा लोकमतावरच अवलंबून असते, राजाचेचा प्रभाव लोकमतावर कधींच पडत नाहीं—असलीं तुटक व ठांसलेली विधाने दृष्टीस पडली म्हणजे तो लेख टिळकांचा असें कोण म्हणणार नाहीं! “ इंग्रजी पोप कवीनें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे की, ‘ कवितेचा ध्वनि कवितेच्या अर्थ्याचा प्रतिध्वनि असावा ’ म्हणजे अर्थप्रमाणें भाषा चढत उतरत जावी, ”—असला इंग्रजी कवितेचा हवाला लेखांत आला की हे टिळक खास नव्हेत, आगरकर हे कोणीहि ओळखावें. “ कुटुंबांत एकत्र राहाणें चांगलें नाहीं ” हा विचार शुद्ध आगरकरी. किंवा “ पंधरा वर्षांपासून येरें उत्पन्न करण्याचें काम सुरू होऊन चाळिसाव्या वर्षीं देखील थवेनासे झाल्या-मुळें लोकसंख्या इतकी वाढली आहे कीं, एखाद्या पावसाळ्यांत बरुणमहाराजांनीं किंचित् करडी नजर केलीं कीं गरीब लोकांस पोटाचीं पोरें किंवा आपलेच हातपाय चावून खाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपतो, अशा वेळीं एकांनं मर मर मरावें आणि बाकीच्यांनीं गळे—छद्माप्रमाणें बसून खावें हे ठीक दिसत नाहीं ”—यांतील आत्म शब्दरचना विष्णुशास्त्री किंवा टिळक यांचे लेखणींतून कधींहि निघणार नाहीं, तो विनोदी स्पष्टवक्तेपणा आगरकरांचाच असणार याविषयी शका कशाला ! याविषय वर्तमानसाराच्या सदराखालीं चमत्कारिक मथळे घालून अद्भुत किंवा

शुष्क वातम्या दिल्या जात व त्यांत ग्राम्यपणाहि असे, यावरून म्यानेजर किंवा इतर कोणी अलवते गलवते यांचाहि हात प्रारंभी केसरीत धिरत असे असे दिसते. " झावास रामभटजी " " जर्मनीत रामभटजीबोवाचे उद्वाण " " हिन्दु-स्थानांत इंग्रजांची काय फें फें उडून गेली आहे " "एका माकडाच्या विलक्षण प्रेमाची गोष्ट" असले जुटके वाचून दुसरे अनुमानच निघत नाही. माधवराव नामजोशी हेहि " पुणे म्युनिसिपॅलिटी, " "जकातीच्या तक्रारी " वगैरेविषयी लिहून स्थानिक राजकारण लोकांचे डोळ्यांपुढें ठेवीत असत. केसरीच्या चौथ्या अकापासूनच कर्नाटकातील वातमीपत्र छापण्यास सुरुवात झाली होती. यावरून न्यू स्कूलच्या कीर्तीच्या डक्यावरून भावी केसरीपत्राविषयी परंप्रांतातीलहि लोक उत्सुक होऊन बसले होते असे दिसते. पत्रे पाठविणारांस सूचना या सदराखाली, मांत्रिकाने भुताशी बोलवे त्याप्रमाणे, सपादक अदृश्य वातमीदाराशी मनोरंजक सवाद करीत असल्याचेहि मधून मधून आढळते. नाट्य, ललित वगैरेविषयावर फार्सवजा सवाद एखादा दिसून येतो. हल्ली टीचमर वाटणाऱ्या क्रीडाभुवनांतील क्लबाविषयी तेव्हां उत्तर प्रत्युत्तर मोठ्या गंभीरपणाने चाललेलें पाहून मीज वाटते. नाटक विषयाला मजाच पुढीच नव्हता! उलट, 'आयेंद्वारक मंडळी'च्या नाट्यप्रयोगाविषयीं स्तुतिपर लेख आढळतात. या कंपनीच्या विरुद्ध, तसेच शाळेंत होणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या नाटक-प्रयोगाविरुद्ध असणाऱ्या लेखांस "लिहून आलेला मजकूर" याहून अधिक मान्यतेची जागा दिलेली दिसत नाही. उलट प्रो. केरुनाना छत्रे, बाबा गोखले, दामोदर विद्याधर गोखले, शिवराम हरी साठे असल्या पुढारी लोकांच्या सहीवर आयेंद्वारक नाटक मंडळीचा अयेहोचा नाटक प्रयोग 'पुनः एकवार' (हे थिएटर-घाहेरील वन्न् मोअरच होय) होण्याविषयी विनतिपत्र पाचव्या पानावर केसरीच्या मयळ्याखाली छापलेले आढळते. याच्या उलट, आयर्लेडची स्थिति वर्णन करताना, "स्वातंत्र्यरूपी अमोलिक दक्षणा मिळण्यास नरमेच-यशाशिवाय इतर लौकिक साधनें व्यर्थ होत, हा जो ऐतिहासिक सिद्धान्त त्यास बांध कोणी आणावा" असे स्पष्टोद्धार सपादकीय लेखात आढळतात; त्यावरून या सपादक मंडळीचे मन ललितविषयाप्रमाणे गंभीर विचारांच्या विषयांतहि अनिरुद्धपणे वावरत होते असे ठमस दिसते.

अशा प्रकारची 'सपादित' विषयांची, लेखनपद्धतीची व लेखक-स्वभावांची खिचडी या पहिल्या वर्षाच्या केसरीत दिसून येत असल्यामुळे, त्यावर निर्णायक असा कोणत्याहि विशिष्ट मताचा छाप अद्याप पडलेला नव्हता, व सपादकीय चोरणात ती एक संयुक्त मांडवळाची कंपनी होती असेच म्हणावे लागते. प्रारंभी अर्थात् असे होणारच. पण दुसऱ्या तिसऱ्या वर्षापासून हा प्रकार हळू हळू कमी होऊ लागला. १८८१ अखेर कोल्हापूरप्रकरणी केसरीतून लेख येण्यास सुरुवात झाली होती व १८८२ च्या प्रारंभी अन्ननुकसानीचे प्रकरण कोटीतहि

गेलें होतें. या प्रकरणीं टिळक व आगरकर यांजवर खटला झाल्यानें ते लेखक-वर्गीतून काहीं वेळ गळले. आपटे हे मराठ्यांतील अहनुकसानकारक लेखांचे लेखक; पण टिळकाच्या दिङ्मोक्षनमुळें ते निमावले. फक्त त्यांना अधिक लेख लिहून बरील दोषांची उणीव मरून फादावी लागली. खटला चालू असतां १८८२ च्या मार्चमध्यें विष्णुशास्त्रीहि वारले. यामुळे नामजोशी यांना केसरीत लिहिण्याचे काम अधिक पडूं लागले.

केसरीचा आकार पहिल्या वर्षाच्या २६ अर्कापर्यंत बराच लहान म्हणजे डेढी चार पेजी होता, तो २७ व्या पासून रोंयल चार पेजी करण्यांत आला. या सालचा केसरीचा ४० वा हा एकटाच अंक बरच्या प्रमाणाहून दुप्पट आकाराचा असा काढण्यांत आला. त्याच्या खुलाशादाखल संपादकांनीं वाचकांस स्फुटसूचनेत असें कळविले होते कीं, “पुरवणी काढण्याऐवजी ऐनजिनची अंकच आम्ही काढून पाहिला आहे.” पण या स्फुट सूचनेची भाषा एखाद्या सुशिक्षित संपादकाच्या लेखणीतून उतरलेली नसून एखाद्या फाजील कारकुनाने लिहिलेली दिसते. या वर्षाच्या प्रारंभी केसरीच्या प्रति सुमारे १८०० खपत होत्या, त्या कोल्हापूर-प्रकरणाच्या दुमदुमीमुळे सत्तेवरच्या सुमारास ३५०० जवळ जवळ उडूं लागल्या होत्या, हा खप पाहून व्यापारीहि बाहिराती घेऊन धांवू लागले. त्यांना नाहीं म्हणतां येईना, होय म्हणतां येईना ! वातमीपने लिहिणारे व मजकूर लिहून पाठविणारे ‘मर्जाना कथन्याची दोपडी दाखवू नका’ म्हणून विनवू लागले. यामुळें केसरीचा आकार वाढवावा अशी इच्छा झाली. ‘इंदुप्रकाशा’ एवढ्या आकाराचें निव्वळ मराठी पत्र अल्प म्हणजे अवघ्या एक रुपया किंमतीत देतां यावें अशी केसरीकारांची इच्छा. पण एकदम पुष्कळता उदार आश्रय मिळाला तर ते होणार; व वाचक लोकांना तशी स्पष्ट सूचनाहि करण्यांत आली होती. पण एका आठवळ्यांत हे सर्व खम एकदम अनुमवास कसे यावे? तात्पर्य हा वाढती अक नुसता नमुन्याचाच ठरून, एकेचाळिसावा अक फिरून नुन्या आकाराचा निघाला; व संपादक महाराज, व्यवस्थापक महाशय, तृषित वाचकमंडळ व जाहिरातेच्छु व्यापारी या सर्वांचे मनोरथ जागवे जागींच जिरले. आपुढें केसरीचा आकार १८८३ अखेरपर्यंत पूर्वीचाच राहिला, व १८८४च्या जानेवारीपासून तो डबलक्राउनइतका झाला. १८८४-८५ सालांत केसरीचा खप चार साडेचार हजार प्रति इतका होऊं लागला, व आगरकर हे संपादक असत तोंपर्यंत ते हा आंकडा मोठ्या आढ्यतेनें केसरीच्या मुख-पृष्ठावर छपीत.

परंतु या खपाच्या मानाने जमाखर्चाचीं तोंडे मिळत बर थोडा नफा उरवा तो मात्र उरत नसे. अगदीं प्रथम छापखान्यांत व वर्तमानपत्रांत तोटा येत असून न्यू स्कूलच्या पिछर्वातून मधून मधून उत्तन्या रकमा आणाव्या लागत. मराठा पत्र हे तेंव्हा अर्थात्स बुडीत खाते होतें; व संपादकांना मोबदल्याची अपेक्षा नव्हती

तरी मराठ्यांच्या कागदाचा खर्चच डोईजड वाटे. केसरीचा खम पुष्कळ परंतु वर्गणी थोडी. त्या वेळच्या ज्ञानप्रकाश, ज्ञानचक्षु, पुणर्वैभव, शिवाजी यासारख्या वर्तमानपत्रांचीहि वर्गणी केसरीच्या दुपटीहून अधिक होती. जाहिरातींचे दरहि तेव्हां म्हणण्यासारखे चढले नव्हते. सोळा ओळींपर्यंत एक रुपया व पुढें प्रत्येक ओळीस दीड आणा हा दर १८८१ च्या फेब्रुवारी पावेतां होता. येथून पुढें १० ओळींपावेतां रुपया हा दर करण्यांत आला. कोल्हापूरप्रकरणांतील खटल्यामुळे जास्त कमी खर्च येऊन कर्ज झालें होतें, व साठे यांच्या छापखान्यावरील कर्जाचे हस्ते बरेचसे यकत असत. शिवाय सोहोनी याची व्यवस्था असावी तितकी काटकसरीची नव्हती; यामुळे टिळक, आगरकर हे डॉंगरी दुर्दगांतून १०१ दिवस कैद भोगून परत येऊन पाहतात तों, छापखाना व वर्तमानपत्रें यांचा कर्जबाजारीपणा हें एक नवीनच सकट त्यांच्यापुढें वाहून ठेवलेलें दिसलें. या संकटाने व काहीं अशीं खटल्यांच्याहि दहशतीनें आपटे यांनीं आपण होऊन वर्तमानपत्राचा संबंध सोडला. तीं दुमचीं दुर्दगांचे सामाव्या, असें टिळकांना दुर्दगांतून येतांच पहिल्याच भेटीत त्यांनीं जांगितले, व पुढें न्यू इंग्लिश स्कूलांतील भांडणांत वर्तमानपत्रांचा सबब येई तेव्हां टिळक, नामजोशी व केळकर यांविषय ते आगरकरांची आमु वेत. दुर्दगांतून आल्यापासून टिळकांचें वर्तमानपत्रांतील लिहिणें होते त्याहूनहि कमी झालें. त्यांच्या ऐवजीं वासुदेवराव केळकर लिहू लागले. मराठ्यांत लिहिण्याचें काम नामजोशी यांनीं आपल्या हौसेनें आपणाकडे हकू हकू अधिकाधिक घेतलें, व आगरकरांचें केसरींतील लिहिणें अधिकाधिक फैलावल्यानें मुख्य संपादक तेच ठरले. व ही व्यवस्था सामान्यतः ता. २२ आक्टोबर १८८७ पर्यंत, म्हणजे टिळक हे केसरीचे डिक्लेरेशन करून जबाबदार संपादक होईपर्यंत, अशीच टिकली. आतां केसरीचें जोडीदार पत्र जें मराठा त्याविषयीं काहीं माहिती देऊन मग फिरून या दोन्ही पत्रांकडे मिळून वळूं.

मराठा पत्राचा पहिला अंक रविवार ता. २ जानेवारी १८८१ रोजी निघाला. त्याचा आकार डेमी असून पृष्ठसंख्या ८ होती. त्या कार्ड्स मासिकांवर किंवा वर्तमानपत्रांवर व्यक्तिशः संपादक किंवा प्रकाशक यांचें नांव जबाबदारीच्या अर्थानें घालण्याची कायदेशीर सक्त नसल्यामुळे, मराठ्यांच्या अखेरीस "Printed and published for the proprietors at the Aryabhushan Press No. 520, Budhawar Peth, Poona." एवढेच शब्द असत. दर्शनी पृष्ठावर "The Maratha with which is incorporated the Deccan Star" (यांतच "डेकन स्टार" हें पत्र सामील केलें आहे) असा उल्लेख आहे; व याला अनुलक्षूनच मराठ्याचा पहिल्या वर्षाचा पहिला अंक असतां हि त्यावर "न्यू सीरीज" (नवी आशुत्ति) असे शब्द वाजूळ घातलेले असावे. मराठ्यांच्या उद्देशपत्रिकेवर चिपळूणकर, गर्दे, आपटे, टिळक, आगरकर, नामजोशी अशा अनुक्रमानें सहा आहेत.

‘डेकन स्टार’ हे वर्तमानपत्र नामजोशांच्या मालकीचे होते. पण ते त्यांनी हासेने चालविले असले तरी यशस्वितेने चालविण्यास लागणारी साधने त्यांचेजवळ नव्हती. कुच रोटी कुच लंगोटी असे करून त्यांनी ते चालविले होते. असे पत्र मराठ्यांत सामील करून घेतल्याने मराठ्यांच्या चालकांना “गुडबुईल” किंवा मालमत्ता यांच्या रूपाने कांहीं विशेष फायदा होणार होता असे नाही. मुख्य फायदा हाच होता की, एकाकी व अप्रसिद्ध असतांही आपल्या पायावर उभा राहून इंग्रजी वर्तमानपत्र चालविणारा एक होशी व दुषार लेखक मराठ्यांच्या चालकवर्गांत सामील होतो. व खरोखरच नामजोशी यांनी मराठ्याला जल्मीच्या वेळीं मजकुराची वाण केव्हांहि पडूं दिली नाही. पुणे म्युनिलिपालिटीचा कारभार व घटना, मुंबईसरकारच्या दरबारशी होणारी कारस्थाने व औद्योगिक चळवळ या विषयांवर त्यांना नेहमीं कांहीं ना कांहीं तरी नवीन कल्पना सुचत, व ते नवीन चळवळी निर्माण करित. यामुळे त्यांचा मराठ्याला उपयोग होत होता असे म्हणण्यापेक्षां मराठ्यांचा त्यांना उपयोग होत होता म्हणजे अधिक खरे ठरले असतें. ‘डेकन स्टार’चा संपादकत्व स्वतः सामील करून घेतला तर त्याचे मालकीचे पत्राहि त्याबरोबर सामील करून घ्यावें हें रीतीचेंच होतें; पण पहिल्या वर्षाच्या अखेरीस सामील वर्तमानपत्र म्हणून ‘डेकन स्टार’चे नांव मराठ्यांच्या मुखपृष्ठावरून काढून टाकण्यांत आले! बारा महिन्यांचे घरपजरी खयन पुरें झाले, पुढील वर्षापासून ‘डेकन स्टार’ अंतर्धान पावला तरी वाचकांना किंवा मूळ संपादकालाहि फारस दुःख होण्याजोगे नव्हते; यामुळे मराठ्याची जोड-नामाभिधानाची उपाची टळली.

मराठा हा केसरीच्या आधीं दोन दिवस जन्मास आला. यामुळे बढीलपणाचा मान या इंग्रजी भावढाकडे सहजच गेलो. पुढे १८९१ चे सुमारास जेव्हां या दोन वर्तमानपत्रांत पडिता रमाबाई वगैरे एक दोन विषयांवर परस्परविरोधी मतें प्रसिद्ध होऊं लागून एकप्रकारची भाऊवंदकी झुपली, तेव्हां केसरीकार हे मराठ्याविषयीं लिहितांना कित्येक वेळां ‘आमचे दादा’ किंवा ‘बढील बंधु मराठाकार’ असा उल्लेख कुचेष्टेनें करित, तो वर लिहिल्याप्रमाणें मराठा हा केसरीच्या आधीं दोन दिवस जन्मला या गोष्टीस उद्देशून होता हे सांगावयास नकोच. दादा हे मोठे असावयाचे असा जगाचा नियम आहे तथा मराठाहि मोठा आहे असें म्हणावयाचा केसरीचा हेतु. पण हा यद्दच्छा प्राप्त ज्येष्ठकनिष्ठमान इतर रीतीनेंहि संपादला गेला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठ्याची भाषा इंग्रजी, (पुष्कळ परंपरांतीय किंवा परदेशीय लोकंना मराठ्याची भाषा मराठी नसून इंग्रजी आहे हे समजावून सांगण्यास आम्हांस अब्बाहि बराच वेळ खर्चावा लागतो !) व केसरीची भाषा मराठी; येवज्याच मेदामुळे खरोखर या दोन पत्रांच्या लेखनपद्धतींत पुष्कळ

फरक नेहमीच पडलेला आहे. परकी भाषा आपण कितीहि शिकलो तरी तीत देशी-भाषेइतकं जोरदार लिहितां येत नाही. पण ओजास्वितेच्या दृष्टीने जो हा दोष तोच दाक्षिण्याच्या दृष्टीने गुण दिसतो. सर्व हिंदुस्थानांत जें वर्तमानपत्र वाचलें जाणार त्यांतील विषय व विचार एकाद्या विवक्षित प्रांतांतच वाचल्या जाणाऱ्या वर्तमान-पत्रांपेक्षा अधिक व्यापक स्वरूपाचे असणें अपरिहार्यच होय. यामुळे प्रांतिक विषयांवर स्वभाषेंत लिहितांना, सपादक हवेंतसे तोडसुख घेऊ शकतो, व्यक्तिनिंदेनें स्वतः मळवून घेतो, कुचाळी किंवा कुचेष्टा करतो, वक्ताचित् ग्राम्य भाषाहि वापरतो. पण परभाषा ही असे गुन्हे न बडप्याची एक अप्रत्यक्ष जामीनकीच असते. येदी घातलेल्या पायाची लाय किंवा हातकट्या घातलेल्या हाताची मुकी ही अर्थात् कमीच लागणार. त्यातूनहि इंग्रजी शिकणारे आपण हिंदी लोक अभिजात इंग्रजी वादमग वाचून पादिक बनलेले असतो, यामुळे बर्क किंवा जेक्सपियर यांच्या प्रौढ आणि डौलदार भाषासरणीचें एकादें वाक्य स्वय-स्फूर्तीनें आमच्या तोंडून वेळीं निघू शकेल, पण साधी, सोपी, ग्राम्य, खुसासदार अशी शिवी इंग्रजीतून आम्हास देता येणार नाही. या बाबतींत कोणताहि गोरा सोजीर नामदार गोलत्यासारख्या पटाईत इंग्रजी लेखकाचा पराभव करू शकेल.

तात्पर्य मराठा लिहिणाऱ्याच्या डोळ्यांपुढें सर्व हिंदुस्थान किंवा विलायतेतील इंग्रज वाचकवर्गहि असल्यामुळे, आणि त्याचें माषाज्ञान एकांगी व मर्यादित असल्यामुळे, मराठ्यांतील लेख केसरीतील लेखांपेक्षा प्रायः अधिक प्रौढ, दमदार, नेमस्त व दाक्षिण्ययुक्त असे वाटतात. किंवा हुना एकाच मनुष्यानें, एकाच विषयावर, एकाच आठवल्यांत मराठा व केसरी या पक्षांत लेख लिहिले तरीहि बरील मेद प्रत्ययास येतो. असा इतरांप्रमाणे आम्हांसहि अनेक वेळां अनुभव आलेला आहे. पण त्याची दुसरीहि एक बाजू अशी आहे की, केसरी स्वभाषेंतून लिहिला गेल्यामुळेच तो आपलें भव्य अधिक अचुक हुडकून काढू शकतो, व अधिक तडफेनें त्याचा सहार करू शकतो. मराठीपेक्षा इंग्रजी वाचकवर्ग इतर प्रांताप्रमाणे महाराष्ट्रासहि पुष्कळ कमी हें तर झालेंच, परंतु महाराष्ट्रीय मनुष्यास खुद्द टिळकांनीं केसरींत लिहिलेला लेख जितका पटत असे किंवा त्याच्या मनात तो भिनत असे तितका त्यांचा मराठ्यांतील लेख कधीं पटला नाही व भिनला नाही. या कारणांमुळे केसरीचा त्यांचा मराठ्यांच्या खपाहून नेहमीच पुष्कळ अधिक असे. मराठ्यांच्या जमाखर्चाची तोडे गेल्या चाळीस वेवाळीस वर्षांत, व खुद्द टिळक सपादक असतांहि, मिळालीं नाहींत ही गोष्ट उघडपणें सांगण्यास काहींच हरकत नाही. साप्ताहिक इंग्रजी पत्रांचें नशीबच सोटे. त्यांचा जन्म सर्व हिंदुस्थानात कोठेच बसला नाहीं. खुद्द ज्ञातिवत इंग्रजांनीं चालविलेला मुंबईचा “इंडियन,” व खुद्द इंग्रजांपेक्षाहि अधिक चांगली इंग्रजी भाषा लिहिणारा मलबारीचा “इंडियन स्पेक्टेटर” किंवा नटराजन्चा “इंडियन सोशल रिफॉर्मर” यांनाहि हाच अनुभव आल्याचे त्यांनीं

जाहीर केल्याचें आमच्या वाचनांत आहे. म्हणून केसरीने म्हणजे धाकट्या भाव-
डाने मिळवून वडील भावंडास म्हणजे मराठ्यास पोसावे असेंच आजवर
घडत आलेलें आहे. मराठ्याची वर्गीणी सुरुवातीस सालीना टपालखर्चासह
आठ रुपये म्हणजे केसरीच्या त्या वेळच्या वर्गीणीच्या आठपट होती.
मराठ्याच्या आठ पानांची छपाई व कागदखर्चहि तसाच मोठा होता.
जाहिरातीचा दर बारा ओळींस एक रुपया याप्रमाणे होता; परंतु मराठ्याचा
प्रसार अल्प असल्याकारणाने जाहिरातीचे उत्पन्न मराठ्यास कधीच फारसें लाभले
नाहीं. तें इतकें कीं, मराठ्याच्या जमाखर्चाचा अंदाज करितांना ते लक्षांत न घेतलें
तरी चालण्याजोगे होते; व प्रायः जाहिरातीची जागा जाहिरातीच्या दरांच्या
जाहिरातीनेच अडवलेली आढळते !

पण अशा रीतीने खर्च अंगावर भरूनहि मराठा पत्र काढण्याचे काय कारण ?
याचें उत्तर हेच कीं त्या वेळच्या व त्या लोकांच्या राष्ट्रीय भावनेच्या उद्गारांना इंग्रजी-
तोंडहि फुटल्याशिवाय तिचें समाधान होणे शक्य नव्हते. राजकीय विषयांवरील
विचार स्वकीयांना समजून सांगण्याला केसरीचा जो उपयोग तोच, ते विचार
इंग्रज राज्यकर्ते किंवा परगंतीय हिदी लोक यांना सांगण्याला मराठ्यासारख्या-
इंग्रजी पत्राचा उपयोग. इंग्रजी शिक्षण मिळविलेल्या विद्वानांना इंग्रजींत लेख
लिहिण्याची आवड असणें अगदीं स्वाभाविक होय. ही नुसती आवड नव्हे तर
संवयहि बनून जाते. विष्णुद्याली चिपळूणकर हे निवडमालेसारखें मासिक पुस्तक
चालवून त्यांत आंग्लमय किंवा आंग्लप्राय बनलेल्या सुशिक्षितांवर कोरडे ओढीत
असतां स्वतः ते आपल्या बघूला व स्नेहांना इंग्रजींत पत्रे लिहीत हा एक प्रकारचा
“वदंतोव्याघाता”चा दोषच नव्हे काय ? पण हा दोष अद्यापिहि आपणांतून गेलेला
नाहीं. रानडे-गोखलेच काय पण चिपळूणकर-टिळकहि खासगी पत्रव्यवहार
मराठीपेक्षां इंग्रजीतूनच अधिक करीतहे प्रसिद्ध आहे. पण मराठा वर्तमानपत्र काढ-
ण्याचा हेतु इंग्रजी भाषेत लिहिण्याच्या हैसेपेक्षां उपयोगाला अनुलक्षूनच अधिक
होता. मराठींत पुष्कळ लिहिले पण सरकारदरबारां ते मापांतर करून वाचणार कोण ?
आपले हिताचेंतक व मदतगार इंग्लंडांतहि आहेत, त्यांना आपल्या गोष्टी खुलासेवार
व मार्मिकपणें कशा कळवितां येणार ? खरेंच बोलावयाचे तर त्या वेळच्या आम्ही
सुशिक्षित लोकांत असा दृढ विश्वास होता कीं, सरकारी इंग्रज अधिकारी किंवा
त्रयस्थ इंग्रज लोक यांच्या गळ्यांत कोणतेहि गान्हाणे विनतोड बांधले, किंवा
त्याविषयांचा सुकिवाद त्यांच्या गळीं उतरविला म्हणजे आपला कार्यभाग बहुधा
हटकून होणार. चळवळ हवी पण ती स्वकीयांपेक्षां परकीयांच्या शिक्षणाकरितांच
अधिक हवी. चळवळ म्हणजे पुष्कळसें शिक्षण-फारशी कृति नव्हे.

सरकारजवळ महाराष्ट्राचे मनोगत पदोपदी व परोपरी कळविली असा दुभाष्या
नाहीं व सरकार तो ठेवूहि इच्छित नाहीं. ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर आधीं वाचणार

किती, लांतून भाषांतर करणार किती, व अनुग्राहपेक्षां निग्रहाच्या दृष्टीनेच तो देशी वर्तमानपत्राकडे अधिक पाहणार. यासुद्धें त्याचे रिपोर्ट एकांगी, सक्षित, शुद्ध, सुकीच्या भाषांतरानें किंवा खोडसाळपणानें दूषित झालेले असणार, याकरितां प्रजेनें थोडी क्षीणिह सोसावी, पण मध्यस्थाचे वरील सर्व दोषांच्यांत राहणार नाहीत अशा कायमचा दुमाच्या आपण होऊन सरकारास सुलभ करून द्यावा, याकरितां मराठा हें पत्र काढलें गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठ्यांच्या पाहिल्या अकांतील आत्मनिवेदनरूप लेखात त्याच्या सत्यापकांनीं पत्राचा हेतु खालीलप्रमाणें दिख आहे.

" Our true primary duty will be to interpret, petition and instruct, and advocacy may be said to form the second part of our real work " हे दुमाच्याचें काम त्या काळीं दोन दोन भाषेंत चालविल्या जाणाऱ्या इंदुप्रकाश, ज्ञानप्रकाश, सुबोधपत्रिका यासारख्या अँग्लो व्हर्न्याक्युलर पत्रांकडून थोडेबहुत केले जात असे. पण या तरुण महाराष्ट्रीय मंडळीस हें काम वेळगुजरी व अपुरे वाटलें, म्हणून अँग्लोव्हर्न्याक्युलर पत्राऐवजीं त्यांनीं केसरी हें निव्वळ मराठी व मराठा हें निव्वळ इंग्रजी पत्र काढण्याचें ठरविलें. संपादकीय लेखांप्रमाणेच मराठ्याचा दुसराहि एक भाग त्यांनीं योजिला होता. तो मात्र सरकारापेक्षां स्वकीयांच्या शिक्षणाकरितां होता. यांत नामांकित इंग्रजी वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तके वगैरेंतून उतारे किंवा मोठ्या लेखांचे सारांश देण्याचा हेतु होता. या भागास उद्देशून शास्त्रीबोवांनीं निबंधमालेंत मराठ्याचे वर्णन खालीलप्रमाणे केलें होतें:—

" (मराठा पत्र) वाचलें असतां बहुतेक मोठमोठी इंग्रजी वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें वाचण्याचें श्रेय देण्यासारखे आहे. व त्यासुद्धें दूरदूरच्या गांवां सरकारी कामासुद्धें ज्यांस राहणें पडतें व जगातकाय चाललें आहे हें समजण्याचा ज्यांस चांगलाच मार्ग नसतो त्यांस ते विशेष उपयोगाचें आहे. "

आपण घेतलेलें नांव 'मराठा' असें असले तरी आपली दृष्टि सजुचित व आपला अभिमान केवळ प्राचीन स्वरूपाचा नाही असें सांगून मराठ्यानें पहिल्याच लेखात असें म्हटलें होतें कीं, आमच्या इतिहासप्रसिद्ध नांवावरून कोणाला कदाचित् अशी मीति वाटेल कीं, आम्ही इतरांच्या मुळांवर स्वाभ्या व हल्ले करू लागू, पण ही मीति निराधार आहे. मराठा हें पत्र कांहीं मोठ्या पुणेकर ब्राह्मणांच्या हातीं राहिलें तरी तें कोणत्याहि विशिष्ट जातीचा अगर वर्गाचा बेसुमार अभिमान धरणार नाही; व या प्रतिष्ठेचें शक्य तितकें आजवर पालन झालें आहे असें आम्हांस वाटतें.

पहिल्या वर्षीत मराठ्यांत इतर विषयांबरोबर कोल्हापूर सस्थानावर विशेष कडक लेख आले; व यासंबंधाने विशेष माहिती आम्हीं पुढे कोल्हापूर प्रकरणावरील मागास देणार आहोंत. येथें इतकेंच सांगतों कीं, कोल्हापूरच्या खटल्यांत

टिळकांना शिक्षा होऊन ते सुद्धा आल्यावर त्यांनीं फिरून मराठ्यांचे डिक्लेरेशन केलें नाहीं. वासुदेवराव केळकर यांच्याकडेच टिळकांच्या गैरहजेरीत मराठ्यांचें संपादकत्व आले. तें त्यांकडे ३ सप्टेंबर १८९१ पर्यंत होते. या दिवशीं टिळकांकडे केसरी व मराठा या दोन्ही पत्रांची पूर्ण मालकी येऊन, त्यांनीं या दोन्ही वर्तमानपत्रांचे जबाबदार संपादक म्हणून डिक्लेरेशन केले. पण ही गोष्ट घडून येण्याचा थोडासा पूर्व वृत्तान्त आहे तो सांगितला पाहिजे. हा वृत्तान्त एक दोन वर्षांचा नसून सुमारे सात वर्षांचा आहे. शिवाय यांत मतभेदाच्या तीन चार बाबींचा वेगवेगळ्या रीतीनें विचार करणे सोईचें होणार आहे. या चार बाबी म्हणजे (१) फक्त न्यू इंग्लिश स्कूल व कॉलेज किंवा डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी हीं कोणत्या तत्वावर चालविलीं जावीं. म्हणजे तिच्या घटकांनीं प्रत्यक्ष पगाराची अपेक्षा किती ठेवावी, सोसायटीचे काम समाप्तीत कां होईना पण इतर काम त्यांनीं अंगावर घ्यावे किंवा नाहीं, निदान द्रव्योत्पादक असें काम हातीं घ्यावें किंवा कसे. (२) डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, तिचे समासद आणि छापखाना व वर्तमानपत्रे यांचा संवध राहावा अगर राहूं नये व राहिल्यास तो कसा असावा. (३) सोसायटीचा कांहीं संवध नसतां हि, मतभेदाच्या बाबतीत स्वतः केसरी व मराठा या पत्रांचाच, सामायिक मालकीच्या दृष्टीनें, परस्पर संवध कसा राहावा. (४) सार्वजनिक मतभेदांमुळे किंवा व्यक्तिगत स्वभावभेदांमुळे होणारीं भाडणे. पैकीं पाहिल्या बाबीसंबंधानें स्वतः लोकमान्य टिळकांनीं सोसायटी सोडतेवेळीं राजिनामा दिला त्यांत सविस्तर विवेचन केले असल्यामुळे त्याचा सारांश दिला असतां या मुद्याचे काम मागेल असें आम्हांस वाटते. दुसऱ्या मुद्यासंबंधानें सामाजिक बाबतीतील मतभेदावरून डे. ए. सोसायटीतील टिळक पुरस्कृत एक पक्ष व आगरकर पुरस्कृत दुसरा पक्ष यांचें, झुज सुमारे चार वर्षे सतत कसे चाललें होतें, शेवटीं १८८७ सालीं टिळकपक्ष विजयी होऊन वर्तमानपत्रापुरते आगरकर बाहेर कसे पडले याचा वृत्तान्त द्यावा लागेल. तिसऱ्या मुद्यासंबंधानें केसरी मराठा हीं पत्रे व आर्यभूषण छापखाना यांच्या परस्पर सांपत्तिक संबंधाविषयी प्रथम कांहीं माहिती देऊन, नंतर शेवटीं सोसायटीपैकीं वर्तमानपत्रांच्या संबंधांत उरलेले एकटे वासुदेवराव केळकर यांची व टिळकांची फूट होण्याचा प्रसंग कसा आला, केळकरांनीं वर्तमानपत्रें कशी सोडून दिलीं, व एकट्या टिळकांनीं आर्यभूषण छापखाना व वर्तमानपत्रें यांची भागीदारी तोडून ती व त्याबरोबरचें कर्ज घेऊन ते सर्वस्वी स्वतंत्र कसे बनले हें सांगावे लागेल. चौथा मुद्दा म्हणजे हौसेने व एका उच्च व्येयाला मोडून सोसायटीत एकत्र आलेल्या या तरुण लोकांचे स्वभावभेदांमुळे वेगवेगळे पंथ होऊन प्रत्येकाला वेगवेगळी दिशा कशी लागली, हा मनोरंजक बोधपर पण खेदकारक वृत्तान्तच होय.

कोल्हापूर प्रकरण व पहिली शिक्षा

कोणत्याहि देशांत सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या मनुष्याची दुसऱ्यांत जाण्या-
पर्यंत तयारी असावी लागते. सन १८८२ च्या पूर्वी हिंदुस्थानांत दुसऱ्या नव्हते
किंवा लोक बदिवासांत पडत नसत असें नाहीं. तथापि खासगी गुन्हे करून
दुसऱ्यांत जाणें व सार्वजनिक चळवळींत गुन्हे घडून दुसऱ्यांत पडणें यांत पुष्कळ
अंतर आहे. सन १८८२ च्या पूर्वी या दुसऱ्या प्रकारच्या गुन्हाकरितां हिंदु-
स्थानांत एकहि मनुष्य दुसऱ्यांत पडला नसेल असें कसें म्हणावें ? कारण १८५७
च्या बंडांत शेंकडों अपराधीच काय पण निरपराधी लोकसुद्धां फांशी गेले, मग
दुसऱ्यावासांत पडले असल्यास नवल काय ? पण आमचें विधानमुख्यतः शांततेच्या
राजकीय चळवळीच्या सबबार्थ आहे. इतर कोणाला हा मान यापूर्वी मिळालेला
असो अगर नसो; पण टिळकांना तरी हा मान महाराष्ट्रांत पहिल्यानेच मिळाला.
च तोहि त्यांच्या बऱ्याच्या पहिल्या पत्रविशीं. १८८२ सालीं त्यांना बार
अहिंसाची साध्या कैदेची शिक्षा झाली व दुसऱ्यावासाच्या थरिआतला त्यांचा
उपबन्धन सरकार झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ही शिक्षा स्वरूपतः एका
व्यक्तीची बदनामी केल्याच्या आरोपाकरितां झाली होती हें खरें. तथापि वस्तुतः
हें व्यक्तिव्यक्तीचें मांडण नव्हते व त्यांत कोणासहि व्यक्तिस्वार्थ साधावयाचा
नव्हता. या बदनामीचे खटल्याला राजकीय चळवळीचें आपून जाड अस्तर
लागलेलें होतें. व त्याचें प्रत्यंतर हेंच कीं या शिक्षेचा बार टिळकांवर झाला तरी
त्यानें त्यांच्या व्यक्तिचारिच्याला यत्किंचितहि असम न होता त्यांना एक प्रकारचा
कांतिंलामच घडला.

न्यू स्कूलच्या मंडळींनीं केसरी व मराठा हीं पत्रें सुरू केलीं तेव्हाच ' हे
लोक नुसते पतोजी नसून देशाभिमाना, समाजाभिमाना असे उद्योगशील व
चळवळे लोक होणार ' हें भाकीत उघडच ठरलें. यापूर्वी पुण्यात शानप्रकाश
वर्तमानपत्र चालू होतें. तथापि त्याला विद्वान् व राजकारणप्रिय असे संपादक न
मिळाल्यामुळे लोकांना तें फारसे आवडत नव्हते. वर्तमानपत्रांकरितां जसा छाप-
खाना असू शकतो तसेंच छापखान्याकरितांहि वर्तमानपत्र असू शकतें. या दुसऱ्या
प्रकारच्या वर्तमानपत्राची स्थापना विनवारची पोरक्या पोरप्रमाणें असते. कोणी
वेळेवर येऊन घोटमर दूध घातलें तर घातलें, नाहीं तर त्यानें खुशाल उपास
काढावे ! यामुळे तें कधीहि बाळसें घरीत नाहीं, त्याकडे पाहून कोणाचें मन
प्रसन्न होत नाहीं, व त्याच्या हातून कांहीं कार्य होईल असा विश्वासहि कोणास

पटत नाही. केसरी व मराठा हीं पत्रे लेखकांच्या हातेन व उद्यमप्रियतेन निघालेलीं असल्यामुळे, त्यांना लेखांची उणीव पडत नसे; येवढेच नव्हे तर हे लेख विद्वान व पाणीदार माणसें लिहितात असें तेव्हांच दिसून आले, व कोठे कोणाचें राजकीय दुःख असेल तर ते चव्हाट्यावर आणण्याला हें एक सत्तेचें व सोईचें द्वार निर्माण झालें असा लोकांना भरंवसाहि वाटूं लागला.

आतां दुःखराजकीय असले तरी त्याची हकीकत खरी असेल तीच छापणें न्यायाचे होय. पण या बाबतीत सामान्य लोकांच्या अंगी मोठेपणा व भावना—प्राधान्य असून, त्यांच्या जोडीला कायद्याचें अज्ञानहि असतें. यामुळें ते वाटेल त्या खऱ्या खोऱ्या, वास्तविक वा काल्पनिक, अशा सर्व प्रकारच्या हकीकर्तांची सरमिसळ करून वर्तमानपत्रांकडे पाठवितात. यांत पाठविणाराचा हेतु प्रायः संपादकास गोत्यांत आणावयाचा नसून केवळ आपल्या विचारास प्रसिद्धी मिळविण्याचाच असतो खरा. पण मजकूर प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी संपादकावर असल्यामुळें त्याला अशी माहिती छापणें अगर न छापणें हें एक संकटच होऊन बसतें. खऱ्याखोऱ्याची निवड पुष्कळ वेळां खुद्द जाग्यावर जाऊन देखील एकादे वेळीं पक्की होत नाही. मग ती संपादकाच्या खोलींत नसून कशी होणार! बरें; फाजिल व्यवहारचतुर माणसाप्रमाणें परक्या बातमीदारांवर सहसा विश्वास न टाकतां अविश्वासच टाकीत गेल्यास, चारिष्ठ व तत्परता हे जे दोन गुण संपादकांच्या अंगी अवश्य लागतात ते आपल्या अंगीं नाहींत असें ठरून शीलाला बऱ्या लागणार. अशा अवघणींत स्वतः संपादकाच्या मनाला तळमळ असेल तरच कांहीं चळवळ होईल. मग त्याबरोबर कांहीं चुकाहि होवोत.

ही तळमळ केसरी व मराठा पत्रांच्या तरुण संपादकमंडळांत निःसंशय होती. म्हणून त्यांचा कल सावधगिरीपेक्षां चारिष्टाकडेच अधिक वळला. आपल्या तळमळीचा व हीसेचा फायदा अविचारी उतावळे किंवा दुष्ट लोकहि बेण्याचा संभव आहे ही गोष्ट त्यांना माहीत नव्हती असे नाही. किंबहुना या गोष्टीस उद्देशूनच 'पत्रे पाठविणारास सूचना' या मयल्याखालीं तारीख १३ सप्टेंबर १८८१ च्या केसरींत खालील शब्दांनीं चुणचुणीत इशारात दिली गेली होती. "बडोद्यासबंधाने आम्ही चर्चा करितो म्हणून कांहीं लोक मोठीं तऱ्हेवाईक पत्रे आमच्याकडे चांडीत असतात. असे करणारांचा मतलब कांहीं असो, पण सर्व बातमीदारांनीं इतके लक्षांत ठेवावे कीं खात्रीलायक सद्वा देऊन ते लिहितात तो मजकूर खरा आणि साधार अशी आमच्या दिलाची खात्री झाल्याखेरीज आम्ही कोणचेंहि पत्र छापणार नाहीं. टवाळ लोकांच्या हुचेपणाच्या लेखास केराच्या करडीतच स्थान मिळावयाचें." पण दुर्दैवानें तरुण केसरीकारांच्या व्यवहारचतुरपणाची ही दपोंकि व्यर्थ ठरण्याची वेळ लवकरच आली. केसरी मराठा पत्रांच्या या जागत्या पाहरेवाल्याला 'गोता देणारी वाडसी मंडळी यापूर्वीच जन्मास येऊन

चार पावसाळे अधिक खाऊन राहिली होती. आणि एकावे वेळीं फरशी केलेल्या जागंतच असा एकदम मोसका पडून गुढ्याहत्का पाय जावा, त्याच-प्रमाणे खोटी वनावट व घोर वदनामी करणारी बातमीदारांचीं पत्रे आपल्याबद्दल संपादक महाशयांना तुरगांत जावे लागले !

केसरी व मराठा पत्रांत पाहिल्या सारलीं चळवळीच्या स्वरूपाचे लेख आले त्यांत बरेचसे देशी संस्थानासंबंधाचे होते. ब्रिटिश सरकारावरहि टीका येत असे; पण खुद्द खालसा-मुलखांत जो अन्याय होतो त्याहून पोलिटिकल एजंट रोसिडेंट वगैरे हस्तकाच्या हातून अधिक होतो. देशी संस्थानांत अन्यायाचा नुसता धुडगूस बातला जातो अशी समजूत इल्लीं प्रमाणे तेव्हांहि होती, व इल्लीं हतकीच तेव्हा ती खरीहि होती. फरक असल्यास तो हाच कीं लोकांमध्यें देशी संस्थानांसंबंधानें आज जे प्रेम बसत असेल त्यापेक्षां ते तेव्हां खालस दसपट अधिक बसत होतें. चाळीस वर्षांपूर्वीं आपल्या लोकांना कदाचित असा विश्वास वाटत असावा कीं, एकाद्या देशी संस्थानास जर सुदैवानें हुपार न्यायी व पायीदार अधिपति लाभला, तर तो आपल्या सुराज्यव्यवस्थेनें व प्रजावात्सल्यानें इंग्रज सरकारला लाज आणाल; आणि 'हें चित्र पहा व तें चित्र पहा' असें अभिमानानें दाखवावयास सांपडेल. आज चाळीस वर्षांनंतर हा विश्वास फारसा उरलेला आहे असे म्हणतां येत नाही. शिवाय राजकारणाची प्रगति अलीकडे पुष्कळ झाल्यामुळे स्वराज्याची (लोकसत्तेची) तहान सुराज्यानें स्वदेशी राजाहि मागवूं शकत नाही हा सिद्धांत इत प्रस्थापित झाला आहे. तें असो. पण प्रस्तुत मुद्दा हा कीं, केसरी व मराठा हीं पत्रें जन्मास आलीं त्या काळीं देशी संस्थांनिकांबद्दल अत्यंत प्रेम वाटत असून, पोलिटिकल एजंट व रोसिडेंट यांजबद्दल अत्यंत अविश्वास वाटत असे. आणि त्यांच्या चोरणाने व तंत्रानें चालणारे नेटिज् दिवाण व कारमारी यांच्याविषयीं तर एक-प्रकारें द्वेषबुद्धीच वाटे. इंग्रज सरकार हे काय बोलून चालून परकेंच ! त्यांना आमच्या देशी संस्थानांचे हित व्हांवें जसे कसें वाटणार ! पण दिवाण व कारमारी हे आमच्या हाडामांसाचेच ना ? मग त्यांना संस्थानाबद्दल अभिमान को वाढूं नये ? येवढा पगार खातात तर इनामदारी राखून आपल्या कन्याच्या तर्फे इंग्रज सरकारशीं त्यांनीं का झगडूं नये ? असें प्रत्येकास सहजच वाटे. पण अनुभव पहावा तो अगदीं उलट. " रावेरपि न दहति तादृक् यादृक् परिदहति बाळुका-निकरः । अन्यस्मात् लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥ " ही उक्तीच पदो-पदीं खरी उरत असे. एक वेळ एजंट किंवा रोसिडेंट पुरवला, कारण तो परका म्हणून दूर तरी राहतो. पण दिवाण किंवा कारमारी नको, कारण त्याला बरिष्ठ राजकारणापासून तो राजवाड्यातील खासगीच्या कान्याकोपन्यापर्यंत प्रवेश सुलभ असावयाचा, व हातीं सत्ताहि भरपूर. यामुळे वर्तमानपत्रांत देशी संस्थानावर लेख

या वेळी यावयाचे म्हणजे त्यांत हे दिवाण व हे कारभारी यांवर हल्ला प्रायः ठेवलेलाच असण्याचा ।

पहिल्याच वर्षी केसरीमध्ये कोल्हापुरांतील राज्यकारभारासंबंधानें लेख येऊं लागले, व ते पुढील सालीं विकोपास जाऊन खटळा झाला. तथापि केसरीनें समाचार घेतलेले हे पहिलेच देशी संस्थान नव्हे. कारण त्याच्याहि पूर्वी बडोदे संस्थानासंबंधानें केसरींत लेख येत होते. नापूर्वी कांहीं वर्षे बडोद्याचे अधिपति महाराज गायकवाड हे पदच्युत झाले असून, दत्तक घेऊन गादीवर बसविलेले छोटे सयाजीराव महाराज यांना अद्याप मुखत्यारी मिळावयाची असल्यामुळे, सर्व कारभार दिवाणाचे हातीं होता; व त्यांवर इंग्रज सरकारची देखरेख असे. या वेळेचे बडोद्याचे दिवाण सुप्रसिद्ध राजा सर टी. माधवराव हे होते. यांनीं त्रावणकोरास दिवाणगिरींत लौकिक मिळविला होता. पण हे स्वतः महाराष्ट्र त्राक्षण असतां हि इंदूरच्या मराठी दरबारांत त्यांचें फारसें तेज पडलें नाहीं. बडोद्यास तर त्यांच्याविषयीं लोकांत अप्रीतीच होती. याचें खरें कारण असें असावें कीं, सयाजीराव महाराज हे हुशार व सुविधित असल्यामुळे, तें संस्थानचा कारभार लवकरच मुखत्यारीनें हातीं घेऊन पूर्वीच्या अमदानीचा दुर्लौकिक पुढून काढतील अशा आशेनें लोक मोठे आडूर झाले होते; पण तरुण राजपुत्राला मुखत्यारी मिळण्यापूर्वींचा काळ हा एकप्रकारें संघिकाळ असल्यामुळे आपल्याला काय हवें नको तें साधून घेण्याला इंग्रज सरकारलाहि ही मोठीच संघि मिळालेली असते. मुखत्यारी हवी तर सरकारचें ऐकलें पाहिजे, अशा बुद्धीनें तरुण संस्थानिक सरकारच्या अटी मान्य करितो; व या अडचणीच्या अटी घालण्यास किंवा त्या अटीची फलभूति आर्थाच पदरांत पाडूनहि घेण्यास इंग्रज सरकारला दिवाण व कारभारी यांची फार मदत होते.

राजा सर. टी. माधवराव यांनीं अशा संघिकालांत इंग्रजसरकारचें हित पाहिलें व आपल्या धन्याचें अनहित केलें अशी लोकांना खबरदस्त शंका आली होती. कोणीकडे निःस्वार्थी दादाभाई कीं ज्यांनीं बडोदेसंस्थानच्या हिताकरितां दिवाणगिरीवर लायमारली; व कोणीकडे सर. टी. माधवराव कीं ज्यांनीं आपल्या बढतीकरितां बडोदे संस्थानचे हक्क खुशाल गमवावयास काढले. माधवरावांनीं फिनकोळ सटर फटर सुधारणा बडोद्यास नव्याच केल्या होत्या. पण लोकांची विवेकबुद्धि जागृत असल्यानें त्यांनीं शुद्ध न जातां मुख्य मुद्यावर नजर ठेविली होती. बडोद्याच्या नवीन राज्यपद्धतीचा मसुदा 'कॉन्स्टिट्यूशन' आणि बडोदा 'कॉन्ट्रिब्यूट' म्हणून सेनाली फौज अगैरे बावर्तीत मळत्या कबुल्या देऊन या दिवाणसाहेबांनीं संस्थान कायमचे नुकसान केलें ही गोष्ट त्यांना रुचली नाहीं. शिवाय मद्रासी लोकांकडे तिकडे कचे-यातून भरले, गुह्य लोकांचा योग्य मान राखला नाहीं, सयाजीरावांचा विनाकारण कहर ठेविली, त्यांना स्वतः राजकीन शिक्षण

नवे म्हणून सार्वजनिक समेच्या नैमासिकांसारखी साधनेंहि त्यांना मिळण्यास हरकत केली, वगैरे अनेक किरकोळ दोषारोप त्यांवर होते ते वेगळेच. केसरी मराठ्यांत या प्रकरणावर वर्षभर मोठे चुरचुरित व मुद्देसूद लेख आले होते. पण सुदैवाने ही टीका विक्रोपास गेली नाही.

कोल्हापूरची स्थिति बुद्धेवाने बडोद्याहून अधिक नाजुक होती. तेथील मुख्य घनी धिवाजीमहाराज वेढे झाल्याचा सशय येऊन लोकांस दुःख होत होते व त्याहून बुद्धेवाची गोष्ट ही की, करवीरकर महाराजांना वेढ लागण्याला त्यांच्या पदरचे दिवाण हेच कारणीभूत आहेत अशी लोकांना, खोटीच कां होईना पण जबरदस्त, शका आली होती. यामुळे कोल्हापूरचे कारमारी रावबहादुर माधवराव बर्वे यांच्या मानाने बडोद्याचे दिवाण सर टी. माधवराव हे पुष्कळ बरे असे लोकांना वाटे. महाराजांचे बाल्यावस्थेत कोल्हापूरची दौलत परत्वाधीन असता, म्हणजे इम्रज सरकार हे ट्रस्टी व दिवाण हे त्यांचे पगारी मुनीम असता, दरवारी खजिन्यातील लक्षावधि रुपयांचा जुगळाला. निरुपयोगी भव्य इमारती, चैनीची नखीदार कामे वगैरे करून कारमाऱ्यांनी दरबारचे दिवाळे वाजविण्याची वेळ आणली वगैरे, असे लोकप्रवाद सुरू होते. केसरी-मराठ्यांचे घाबरी धोरण पाहून कोल्हापुरातील राजपक्षपाती लोकांना अर्थातच उत्तेजन आले; व त्यांनी सपादकाकडे सर्व हकिकती पाठविण्यास सुरुवात केली. अशा रीतीने क्रिया व प्रतिक्रिया सुरू होऊन कोल्हापूर प्रकरण हें केसरी-मराठ्यांतील वाचण्याचा एक महत्त्वाचा विषय असे लवकरच होऊन बसले. सा. ११ आक्टोबर १८८१ च्या केसरीत खालील शब्द आढळतात. "कोल्हापूर छत्रपतीमहाराजांची सध्याची अशी स्थिति आहे की, ती ऐकून पाषाणद्वयाच्या देखील काळिजाला धरे पडतील, महाराजांचे प्राण जाऊन शव हातीं आल्यावर आमचे कांढे साहेब जाणत होणार काय ! कोणत्याहि कारणाने छत्रपतींच्या जिवित अपाय झाला तर त्याचा कलक बादशाही राणीच्या आणि तिच्या प्रतिनिधींच्या कपाळीं आल्याखेरीज राहाणार नाही. "

हे शब्द तर कडक आहेतच, पण त्यांहून कितीपट अधिक कडक टीका लोक खासगी समाषणांतून करित असतील, व दिवाण माधवराव बर्वे यांची आपल्या घन्यासबबाची गुन्हेगारी किती खरी मानीत असतील, याचें अनुमान वरील शब्दांवरून सहज करितां येईल. याचें प्रत्यंतर पुण्यास सा. १४ नोव्हेंबर रोजी रात्री आनंदोद्भव नाटकगृहांत मरलेल्या जाहीर समेत मिळालें. समेत हजारों लोक आले होते. वृद्ध पेनन्डर गोपाळराव हरी देशमुख हे अध्यक्ष होते. मुख्य माषण कोल्हापूरचे एक पुढारी वकील सदाशिव पांडुरंग ऊर्फ नाना भिडे यांचें झालें. हे धंदानें वकील तर होतेच, पण कोल्हापूरचे दत्तकमहाराज यांची पहिल्या घरची आई राधाबाईसाहेब यांचे मुखत्यारपत्र त्यांनीं या कामीं घेतलें होतें. महाराज हा राधाबाईसाहेबांच्या पोटचा शोळा, म्हणून त्यांनाच

त्यांची खरी कळकळ असें लोकांना वाटणें साहजिक होतें. मिडे यांनीं श्रोतृ-मंडळीस तास दोन तास आपल्या सहज वक्तृत्वानें मारून टाकलें. व त्यांत आलेली विसंगतता व ग्राम्यता ही करुणरसाला देखील उपकारक व्हावी अशीच त्या विषयांतील मूल हकिकतीची मयानक सूचिका होती.

मिडे यांनीं सांगितलेल्या हकिकतीचें तात्पर्य असें होते कीं, कोल्हापूरकर महाराज हे वास्तविक वेडे नसून त्यांजवर हा वृथा आळ कारभार्यांनीं आणलेला आहे. यांत महाराजांच्या दत्तक घराण्यांतील एक आई सामील असून महाराज व त्यांचे कुटुंब यांची निर्दयपणें ताटातूट करण्यांत आलेली आहे. आणि महाराजांचा बदिवाचांत अत्यंत छळ केला जात असून, त्यांना जपण्याकरितां म्हणून ठेवलेले गोरेंडॉक्टर व रखवालदार यांच्या हातून खबरच त्यांचा खूनहि होण्याची मीति आहे. ही मयंकर हकीकत लोकांनीं कल्पनेनं पूर्वीं ताडलीच होती, पण नाना मिडे यांच्या रसभरित वाणीनें ती प्रत्यक्ष ऐकल्यावर पुण्याचे लोकांस काय वाटलें असेल याची कल्पना सहजच करतां येईल. ता. २९ नोव्हेंबर १८८१ च्या केसरींत वरील समेची हकीकत देऊन शिवाय संपादकांनीं अग्रलेखांत खालील टीका केली होती:-

“ कोल्हापुरायेवढें संस्थान आणि त्यांत इतके दिवस येवढें स्रूळ माजून रहावें आणि चाबकाचा मार काय, छळ्या, काय, रंगमहालांतील लज्जास्वद व अभिमान-तेचा प्रकार काय-हें सर्व थालावें आणि इंग्रज बहादुरांस त्याची खबरही नसावी, किंवा त्याकडे एकसारखा कानाडोळा करण्यांत यावा, ही आमच्या सरकारच्या राजनीतीस व व्यवस्थेस अतिशय कालिमा आणणारी गोष्ट आहे. जे आमचें सरकार कैद्यांचे हाल होऊं नयेत म्हणून तजविजी करतें त्यांच्या कानीं विचाऱ्या छत्रपतीचा आक्रोश येतच नाही कीं काय !” केसरीने असेहि म्हटले की, कोणाची जिंदगी उपटावयाची असली कीं, त्याला उगाच वेडा ठरवून इस्ति-लांत कोंडतात अशीं वर्णनें विलायती कादंबऱ्यांत आपण वाचतो त्यांतलाच हा प्रकार. मात्र येथें तो खरोखर घडणारा आहे. ग्रीन फॉक्ससारख्या गोऱ्या रखवाल-दाराचें दर्शन जर महाराजांना अग्रिय तर त्यांना दूर करून ममतेची त्यांच्या पहिल्या घरी आई त्यांच्या झुझुपेला कां ठेऊं नये ! विलायती औषधांचा महाराजांना वीट आला असेल तर देशी वैद्यांचे औषध देऊन पहावें. तात्पर्य डोक्याला त्रास झालेल्या मनुष्याला त्याच्या छेदानेच वागविलें पाहिजे; त्याच्या कलाविपरीत केल्यानें तो वेडा नसला तरी वेडा व्हावयाचा. राधाबाईंनीं गव्हर्नरसाहेबांची कळकळीस गांठ घेतली, पण डाकूरी इलाज यकल्याशिवाय आईच्याहि ताब्यांत महाराजांना देतां येत नाही असें सांगून त्यांनीं विचारीची निराशा केली.

टाइम्स वगैरे इंग्रजी पत्रांतून ही चर्चा सुरू असताने अचा सड्डा देत कीं महाराजांना विलायतेस पाठवावें. पण कट करून महाराजांना मारतील अशी जेथें झोका तेथें

हा उपदेश कसा पसंत पडणार ! शिवाय या पूर्वीचेच महाराज, म्हणजे राजाराम-महाराज, युगोपच्या प्रवासांत तिकडेच इटलीमध्ये फ्लॉरेन्स शहरां वारले; तेव्हा हा दाखलाहि मोठासा उत्तेजक नव्हता. ता. ६ डिसेंबरच्या केसरीत महाराजांना थोडासा पण रसरा खुशिम्रश झाल्याचें कबूल केलें होतें. पण महाराजांना संताप उत्पन्न होण्याची ररी कारणें जगापुढें मांडण्यासारखीं नाहींत, गोऱ्या डॉक्टरांना ती समजत नाहींत किंवा जाणून घुजून ते तिकडे दुर्लभ्य करितात, म्हणून हल्लींच्या रीतींनीं त्यांची शुश्रूषा चालल्यास ते सुधारण्याची आशा नको, असे म्हटलें होतें. या पूर्वी नाना मिटे यांनीं या प्रकरणांत, पुढें जीं वनावट ठरलीं तीं पत्रें पुण्यांतील अनेक लोकांना, व त्याबरोबरच केसरीमराठ्यांच्या संपादकांना दाखविलीं असें दिवतें; कारण त्याच अकांत केसरी म्हणतो, “कोव्हापूरच्या सध-धानें जे कागदपत्र आमच्या पाहण्यात आले आहेत त्यावरून रा. व. माधवराव धवें यांच्या राक्षसी अतःकरणाविषयीं आमची बालबाळ खात्री झाली आहे. आज रोळीं त्यांचीं काळीं कृत्यें उजेडांत आणतां येत नाहींत, यास आमचा नाइलाज आहे. पण तीं इतकीं बोर आहेत कीं, तीं ऐकून सद्बुद्ध पुरुषांच्या अतःकरणास धरे पडतील व आकाशपाताळ एक होऊन जाईल.”

इकडे ऑग्लो इन्डियन पत्रांतून दुसरी बाजू तितक्याच जोरातें भडक रागविली जात होती. त्यांचे बातमीदार लिहीत कीं, महाराज हे खरोखर वेडेच आहेत; राधाबाईसाहेबांच्या पक्षाचे व पुण्याचे सर्व लोक जसे बाहेरून तसेच आंतूनहि काळे आहेत; धामधूम करून पैसा उपटण्याचा त्यांचा हेतु आहे; व कारभारी बवें हे सर्वस्वी निःस्वार्थी व निरपराधी आहेत. त्यावर अर्थात् केसरीनें टोला दिला कीं, इंग्रजी पत्रांचाहि निःस्पृहीपणाचा व निरभिलपतेचा डोल पोकळ असतो. बवें कारभारी आमचाच नेटिळ मनुष्य मोठ्या पदाला चढलेला, सग त्याला विनाकारण दूषण देऊन आम्हाला काय लाभ ! माधवरावांचीं पापें तोंडानें उच्चारत नाहींत, व तीं कदाचित् देहान्त प्रायश्चित् देण्यासहि योग्य ठरतील ! अद्याप गुन्हेगारीचीं पत्रे किंवा इतर कागदपत्र केसरींतून प्रसिद्ध झाले नव्हते. पण बव्यांची बेअब्रू ब्हावयाची ती होऊन गेलीच होती. म्हणून प्रत्यक्ष पत्रें प्रसिद्ध झालीं अगर न झालीं तरी बव्यांना फियादीनें सोक्षमोक्ष करून घेणें प्राप्त होते. इकडे गटारयज्ञ सुरुच होतें; कोणी म्हणत कीं कोव्हापुराहून एक मनुष्य ‘तीन बकोबी काबीज करण्याकरितां वीस हजारचे तोडे घेऊन आला आहे;’ कोणी म्हणत ‘बवें सस्पेंड होऊन त्याच्यावर बर्डबुड वेढरबर्न यांचें कमिशन वसणार !’ इकडे १८८१ च्या अखेरीस बडोद्यास सयाजीरावमहाराजांना मुखत्यारी मिळून लोकांच्या आघेचें हाड वादीस लागले. अधिकारद्व्यनसमारभाचे प्रसर्गी हजर राहून मानपत्र देण्याचा मान पुणे सार्वजनिक सभेला मिळाला होता, व तारीख २७ डिसेंबरच्या १८८१ च्या-केसरीत नवीन महाराजांना प्रौढपणें दोन उपदेशांचे शब्द लिहून केसरीनें बडोदें-प्रकरणाची

रजा बेतली, केसरीने केलेल्या या ' एकदम सवुरीचा ' किल्यांनीं विपरीत अर्थहि केला. कोणी म्हणाले कीं केसरीची थोडी थोटचेपी झाली असेल म्हणून नांगी पडली, कोणी म्हणे कोल्हापूरप्रकरणांत फिर्माद दाखल झाल्यामुळे केसरीने संस्थानावर लेख लिहिण्याचें ठाकून दिलें. पाहूं जातां यांपैकीं एकहि गोष्ट खरी नव्हती हें सांगावयास नकोच. बडोदे प्रकरण वास्तविक स्वामाविक रीतीनेच संपले होते. नवे महाराज गादीवर बसले यामुळे दिवाणाचे वर्षेस कमी झालें । एका वर्षांत लहान आकाराच्या केसरींत एका बडोद्याच्या विषयावर इतके लेख आल्यामुळे स्वतंत्र निबंध वगैरे लिहिणे कमी झालें याविषयी वाचक तक्रारहि करूं लागले, आणि फिर्माद झाली तरी संपादक डबणारे नव्हते म्हणून व फिर्मादीच्या अगमूत नवे उद्योग निर्माण होत असल्यामुळे, बडोदे सोडून देऊन कोल्हापूर प्रकरण त्यांना विशेष रीतीनें हातीं घेणें योग्यच होतें.

" पुढील वर्ष याहीपेक्षां दुखाचें येवो " अशी आशा, १८८२ सालच्या पहिल्याच अंकांत, केसरीनें मागील सिंहावलोकन करताना व्यक्त केली होती. पण परसेश्वरी इच्छा निराळी होती. नाना भिडे यांनीं आणलेलीं बनावट पत्रे यापूर्वीच शानप्रकाशांत साद्यंत प्रसिद्ध झालीं. बर्वे कोल्हापूर सोडून पुण्यास आले. यावरून काच छत्रपतीनें या प्रकरणाची एक दावादावी तरी होणार, किंवा बर्वे कोल्हापुरास रामराम ठोकणार व त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला होणार असे अनेक तर्क चालू होते. केसरीनें तर बर्व्यांनीं फिर्माद करावीच असें आम्हांत करून ता. १७ जानेवारीच्या अंकांत शानप्रकाशांतील पत्रें उघटूतहि केलीं, पण बर्वे हेहि सोसमोस करून घेण्याकरितांच पुण्यास आले होते. त्यांनीं सरकारकडे फिर्मादीची परवानगी मागितली ती मिळाली, व फिर्मादीचे कागद मुंबईस सरकारी सॉलिसिटरकडे दाखल झाले. केसरीनें हि ता. २४ जानेवारीच्या अंकांत या फिर्मादीस अनुलक्षून असें जाहीर केले कीं, " आपण संकल्पित प्रताप अनुसरून बोल सत्य करून दाखविण्यास तयार आहो, पण लोकांनीं हि योग्य ती मदत करावी. " अखेर मुंबईस फिर्माद दाखल होऊन पोलीस कोर्ट सॅलिस्ट्रेट मि. वेब यांच्यापुढे बुधवार ता. ८ फेब्रुवारी रोजी चौकशीस झुजवात झाली. फिर्मादीतर्फे ' इनव्हेन्यारिटी ' हे बॅरिस्टर असून क्लीव्हॅलंड व लिटल हे सॉलिसिटर होते. आणि आरोपीतर्फे फेरोजवाहा मॅया हे बॅरिस्टर असून श्यापुरजी व ठाकुरदास यांच्या मदतीनें ते काम चालवीत होते.

केसरी व मराठा हीं पत्रें न्यू स्कूलच्या चालकांपैकीं जे विशेष होची होते त्यांच्या विशेष खटपटीनें निवारलीं. मूळ प्रसिद्धीपत्रकावर सहा सात ग्रहस्थांच्या सहा होत्या. तथापि मराठ्याकरितां टिळक हे जबाबदार संपादक, व केसरीकरितां आगरकर अशी व्यवस्था ठरली होती. शास्त्रीबोवा चिपळूणकर यांचें लक्ष केसरीकडे विशेष असे, व मराठ्यांत खरोखर टिळकापेक्षां हि नामचीची आपटे

वगैरे मळजीच अधिक वेळां लिहीत. तथापि, खटला एक टिळक व एक आगरकर यांजवर झाला हे कायद्याप्रमाणें ठीकच होतें. पत्रें प्रसिद्ध करणें न करणें या गोष्टी मुख्यतः टिळकाच्या सल्ल्यानेच ठरल्या. पण पत्रें छापण्यापूर्वी त्यांतील मजकुराचा समावेश करून गव्हर्नरसाहेबांकडे अर्ज झाला त्यावर टिळकआगरकरांप्रमाणें वामनराम आपटे यांनींहि सही केली होती; व आरोपविषयक पत्रेंहि त्यांनीं पाहिलीं होती. कारण या वेळीं टिळक, आगरकर व आपटे एकाच वाढ्यांत रहात असून त्रिवर्गानींहि त्यांची वाटावाटा केली होती. केवळ कायद्याच्या अडचणीमुळे बव्यास आपटे यांना आरोपी करतां आले नाहीं; पण मराठ्यांतील सपादकीय लेख वस्तुतः आपटे यांचाच होता. वरील अर्जांत आगरकर टिळक यांचेबरोबरच आपढ्यांनीं असें लिहिले होतें कीं आम्ही सार्वजनिक मताचे सुखत्यार म्हणून अर्ज पाठवितों, पुढे व साक्षीतहि आपढ्यांनीं इनव्हेन्चरिटी यांचे प्रभास उत्तर देतांना असे सांगितले कीं “ आम्ही वर्तमानपत्रकर्ते व त्यात लिहिणारे या नात्यानें सार्वजनिक मताचे सुखत्यार आहोत असें आम्हांला वाटले.” पण या सुखत्यारीतील खटल्याचा भाग मात्र सुदैवाने आपटे यांच्या वांटणीस आला नाहीं. कैसरी मराठ्याचे मालकांपैकीं तुम्ही आहां कीं नाहीं या प्रभास आपढ्यांनीं मोक्ष उत्तर दिले, कीं ‘या पत्राच्या प्राप्तीचा बांटा मी घेत नाहीं.’ पण खरोखर प्राप्तीचा अर्वा बांटा नको म्हणण्यासारखाच होता !

असो, प्रे. सिडेसी माजिस्ट्रेट मि. वेब यांचे पुढे २९ फेब्रुवारी १८८२ रोजी खटला अखेर निघून तो त्यांनीं सेशनकमिट केला, व आरोपीकडून हजार राहण्याबद्दल २००० चा मुचलका व एक एक हजारचे दोन जामीन घेतले. हे व्हावयाचें म्हणून ठरलेंच होतें. खटला कमिट होण्यापूर्वी फेरोजशहा मेथा यांनीं फिर्मादीनें आपला सर्व पुरावा दाखल न केल्याबद्दल तक्रार केली. मराठ्यांतील लेख सदेतून लिहिले असल्यामुळे ते पिनल कोडच्या ४९९ कलमांत सांगितलेल्या अपवादाखालीं येतात, वरचे व टिळक यांचा द्वेष असल्याचे धावीत नाहीं, टिळकांनीं पत्रें छापण्यापूर्वीं तीं खरीं खोटीं पाहण्याविषयीं योग्य काळजी घेतली होती, सदेतु धावीद करण्याला याहून अधिक कांहीं लागत नाहीं, वर्तमानपत्रांत छापण्यापूर्वीं या पत्रांचा उपयोग गव्हर्नरकडे पाठविलेल्या अर्जांत केला होता व या प्रकरणाची उघड चौकशीहि व्हावी अशी विनंतीहि केली होती, पण चौकशी झाली नाहीं म्हणून पत्रें प्रसिद्ध करावीं लागलीं, वगैरे शुक्तिवाद व. मेथा यांनीं केला.

या फिर्मादींत एकंदर पांच आरोपी होते. (१) नाना भिडे (२) केशव नारायण बखले (३) वामन गोविंद रानडे (४) बाळ गंगाधर टिळक (५) गोपाळ गणेश आगरकर. पैकीं मराठ्याकरितां एकटे टिळक, कैसरीकरितां टिळक व आगरकर, ज्ञानप्रकाशकरितां एकटे वामनराव रानडे, आणि भिडे बखले हे

स्वतः आपणांपुढे—असे आरोपी करून निरनिराळे सटके, भरण्यांत आले होते. ते मॅजिस्ट्रेटपुढे व सेधनांत तसेच निरनिराळे चालले. चारही सटकांची सेधनांत सुनावणी होऊन न्यूचि अग्निप्राय सांगून खात्यावर मग सर्व आरोपितांना मिळून एकदम शिक्षा सांगण्यांत आली.

वा ठिकाणीच हेहि सांगून टाकणें योग्य होईल कीं, केसरी मराठा व ज्ञानप्रकाश याप्रमाणे इतर कित्येक पत्रांतून बर्नार्डविरुद्ध वेगळ्याकर केल्ले आले होते व आलेपित पत्रेहि उधृत केलीं गेलीं होती. नेटिव ओपिनियन हें पत्र योरो विठ्ठल बाळवेकर हे छापीत असत. सहर बाळवेकरांनीं ता. २२ जुलै १८८२ रोजीं बर्वे यांना त्यांच्या ऑलिंपिटर मार्फत पत्र लिहून माफी मागितली. शिवाय १५ ऑगस्टच्या पत्रांत त्यांनीं असेहि कळविलें कीं नेटिव ओपिनियन पत्रांत बर्नार्डविरुद्ध जे संपादकीय लेख प्रसिद्ध झाले ते आरोपी केवळ नारायण बसले यानेच लिहिले होते, खरें खोटे कोणाच ठाऊक, पण एवीं तेवीं बसले सुटत नाहीत असें पाहून, एकाच मतावर अनेकांची आदरे उतरवून प्यावीं त्याप्रमाणें, मुंबई जेज्यांत बाळवेकर यांनीं बसल्यांच्या प्रारं ह्या प्रायश्चित्तविधि उतरवून घेतला असावा. ठाणें येथील अरुणोदय पत्राने ता. २४ जुलै रोजीं माफी मागितल्याचें पत्र छान्दर केलें, व त्यांत आपणाच माहिती मिळाली ती कोल्हापूरचे कोणी यासुदेव गोविंद बोधी यांनीं दिल्याचें कबूल केलें. खरी माहिती दिल्याशिवाय पुढका नव्हती हें उघड आहे. तथापि, फिन्योरीपक्षानें क्षमायाचनेच्या जोरावर आपल्या शत्रूंचीं नांवें काढून घेतलीं व देणारांनींही तीं दिलीं! अशा रीतीनें अरुणोदय पत्राचे संपादक काधिन्याय विष्णु फडके हे झुक झाले. चारारा येथील 'महाराष्ट्र मित्राचे' संपादक गणेश नारायण कोल्हटकर यांनीं ता. ६ ऑक्टोबर १८८१ च्या अंकांत कुराच फडक लेख लिहिला होता, 'महाराष्ट्र मित्राचे'हि सटका भरण्यांत येऊन तो मॅजिस्ट्रेट वेब याचे पुढे सुनावणीच निघाला तेव्हां कोल्हटकर यांनीं माफी मागण्याचें कबूल केले. ती त्या दिवशीं मळूर करण्यांत आली नाहीं. पण पुढें पांच दिवसांनीं बर्वे यांचे ऑलिंपिटरला माफी मागण्याचें पत्र लिहून, शिवाय माहिती देणारें लोकांचीं नांवें हांगून, त्यांचीं स्वदस्तूचीं बातमीपत्रेहि कोल्हटकरांनीं हजर केलीं, तेव्हां त्यांची माफी पटली. तसेंच 'पुणें वैभवा'चे संपादक शंकर विष्णनाथ केळकर यांनीं पांचचार अंकांत बर्नार्डविरुद्ध लेख लिहिले होते त्याबद्दल ३ सप्टेंबर १८८२ च्या अंकांत त्यांनींही माफी मागितली. भिडे, बसले, रानडे आणि टिळक व आगरकर इत्यादींवर सटके छापीत होऊन शिक्षा खात्यामुळे बर्नार्डना या इतर लोकांवर पुढें फिर्दादी चालविण्याचें कारण ठरलें नाहीं, व त्यांनीं माफी देऊन त्यांबरोबर सटके काढून घेतले.

कोल्हापूरप्रकरणासंबंधानें लोकमत काय होतें हें पूर्वीं दिलेल्या एकाकीतवरून लक्षांत घेण्यासारखें आहे. कोणत्याहि लोकप्रवादालांबंधानें प्रा. जे. गो.

महून येते तीच बघें गाजवरील लोकापवादसहि लागू आहे. म्हणजे प्रत्यक्ष न्याय-कोर्तात कोणी आपली अन्नू चाफ करवून घेतली तरी, काहीं किरकोळ बाबी किंवा निदान काहीं किरकोळ माणसें तरी अर्शी शिळक उरतात कीं न्यायकोर्टाच्या निकालाचा परिणाम त्यांचेवर होत शकत नाही. बघें गाजवरील मोठे आरोप मुळांतच खोटे होते, व ज्या पत्रांच्या आधारावर ते रचले गेले होते तीच बनावट ठरली, यामुळे त्यांसंबंधानें लोकांच्या ससयाचें निराकरण झालें. तथापि, कोल्हापूर-कर महाराजांना, म्हणजे आपल्या धन्याला, त्यांनीं जितक्या सद्यतेनें वागवावयास पाहिजे होतें तितकें वागविलें नाही, हें लोकांचे मत मात्र कायम राहिले. आणि पोलिटिकल एजंटच्या तंत्रानें बघें हे चालत ही गोष्ट तर मुळाव खोटी नव्हती. पण या प्रकरणात मुख्य प्रश्न उत्पन्न होतो तो बर्नार्डसंबंधाचा नसून, टिळक-आगरकरां सारख्यांनीं असल्या बनावट पत्रांवर भरवसा कसा ठेविला, तीं आपल्या वर्तमान-पत्रांत कशी उद्धृत केली, व अशा पत्रांच्या जोरावर इतके कडक सपादकीस लेख कसे लिहिले, हाच प्रश्न कोणासहि सुचण्यासारखा आहे. याचे उत्तर दोन तीन तऱ्हेनीं देतां येईल. पण प्रथम न्यायकोर्तात स्वतः टिळक आगरकर यांनीं, त्यांच्या तर्फेच्या वकिलांनीं, व इतरांनीं काय सांगितलें हें पाहू.

मॅजिस्ट्रेट वेब याचेपुढें मिळे व बसले यांचवरील खटला चालू असतां ता. ८ मार्च रोजीं फिर्यादाचा साक्षीदार या नात्यानें टिळकांची जवानी झाली. त्यात बघें यांच्या पत्रासंबंधानें त्यांनीं खालीलप्रमाणें हकीकत सांगितली. “नाना भिळ्यांनीं तीं पत्रें मला दाखवून तीं वामनराव रानढ्यांकडून मिळाल्याचें सांगितलें. त्यांनीं जास्त काहीं सांगितलें नाही व मी विचारिलें नाही. वामनराव रानढ्यांची व माझी फक्त ओळख आहे. मी त्यांना विचारिता तीं खासगी खात्यांतून मिळाल्याचे ते बोलले. कोणी दिली म्हणून विचारतां खात्रीलयक मनुष्यानें दिली, त्याचे नांव योग्य वेळीं बाहेर फोडूं असें म्हणाले. ती योग्य वेळ अद्याप आली नाही. मी जेव्हां जेव्हां त्यांच विचारूं तेव्हा ते हेंच उत्तर देत. मला अजून तें नांव कळलें नाही. रानढ्यांना मी पुष्कळ वेळां मेटत असे व त्यांना मेटल्यावरच मी अर्ज पाठविला.”

टिळकावरील खटल्यांत नाना मिळे याची साक्ष वेब साहेबांपुढें झाली त्यांत भिळ्यांनीं या पत्रासंबंधानें खालीलप्रमाणें मजकूर सांगितला. “तीं पत्रें ज्ञानप्रकाशचे मालक वामनराव गोविंद रानडे यांनीं मला पुण्यांत दिली. मीं तीं पाहिल्यावर मोठमोठ्या हुद्देदारांस दाखविलीं. विनायक रघुनाथ काळे पेशवधर सदर अमीन, हरि अनंत गवाले शहर फौजदार कोल्हापूर, रा. ब. गोपाळराव गोविंद फाटक फर्स्ट क्लास सबजर्न मुणें, याना व याशिवाय इतर कित्येकांसहि दाखविलीं. ते म्हणाले कीं जर आम्हास साक्ष देण्यास जावें लागेल तर आम्हीं नांवें सांगू नका. हे लोक म्हणजे विष्णुपंत आण्णासाहेब मोपटकर, मोरचे कारमारी, रा. ब. महादेव गोविंद

रानडे जल्म वगैरे होत, तीं पत्रे मीं टिळकांसहि दाखविलीं व त्यांनीं सरकारास अर्ज केल्यावर तीं मला परत मिळालीं.....मी टिळकांचे घरीं अनेक वेळां गेलों. हीं पत्रे कोठून आणिलीं असें टिळकांनीं मला विचारिले. मी म्हणालों चांगल्या ठिकाणाहून, (म्हणजे वामनराव रानडे यांजपासून). वामनरावांस तीं कोठून मिळालीं हें टिळकांनीं मला विचारले नाहीं, तुम्हांस पत्रे कशीं मिळालीं हे मी वामनराव रानडे यांस विचारलें. ते म्हणाले तुम्ही काळजी करूं नका, त्या गृहस्थांचे हातीं असल्याप्रकारचीं पत्रे पडण्याचा संभव आहे त्यांपासूनच मी तीं आणलीं आहेत, तो खासगीकडे नोकर आहे. पत्रे पाहिल्यावर तीं खरीं आहेत असे मला वाटलें; कारण त्यांतील मजकुराचा मला अनुभव आहे. वामनरावांनीं पत्रें कोणाकडून आणलीं याची फक्त मला ऐकीव माहिती आहे. तीं वामनरावांनीं खासगीतून आणलीं येवढे खरें इ०” पण ही गुप्त गोष्ट पुढे सेशनांत प्रगट करावी लागलीच.

वामनराव रानडे यांच्यावरील खटला चालू असतां तारीख १३ जुलै रोजी रामचंद्र विमनाय जोशी ऊर्फ शेरगुणशीकर याची महत्वाची साक्ष झाली. तीत या पत्रांची सर्व हकीगत त्यानें शपथेवर सांगितली. त्याच्या साक्षीचा सारांश असा. शेरगुणीकर हा कोल्हापूरचा राहणारा नव्हे; तथापि तो कामकाजानिमित्त कोल्हापुरास येत जात असे. १८८१ च्या नववर्षाच्या २७ अगर २८ तारखेस तो सहज कामानिमित्त रामभाऊ ऐनापूरकर नांवाच्या गृहस्थाच्या घरीं गेला. ते दोघे केही होते. उभयतांचें नातेंहि असे. या दिवशीं रामभाऊ घरी नव्हता, तथापि शेरगुणशीकर यानें आपल्या गांवीं एक पत्र लिहावयाचें होते म्हणून रामभाऊचे दप्तर त्याच्या बाईणीजवळ मागितले. त्यांत पर लिहिण्याकरितां कोरा कागद हुडकीत असतां १०-१५ पत्रांची एक गुंडाळी त्याच्या हाताला लागली. तसेच दप्तरांत कोरे कागदाहि मिळाले. पत्र लिहून झाल्यावर त्यांनीं गुंडाळी कशाची म्हणून पाहिले तीं बरे यांनीं रामभाऊ ऐनापूरकर आपटे वगैरे लोकांना लिहिलेलीं कांहीं पत्रें, व कांहीं स्वतः बर्‍यांनीं सही केलेलीं पत्रे सापडलीं. त्यांत कोल्हापूर प्रकरणाचा, विशेषतः महाराजांसंबंधीचा, मजकूर होता. म्हणून ती त्यानें गुपचुप लिखांत घातली व घेऊन गेला. दुसरे दिवशीं वामनराव रानडे यांची गांठ पडली असतां शेरगुणशीकरानें त्यांतील कांही पत्रे आणून रानडे यांस दिलीं. रानड्यांनीं त्याला विचारता “आणखीहि कांहीं पत्रे आहेत पण ती मागाहून देईन” असें त्याने सांगितलें आणि त्याप्रमाणें लगेच कांहीं पत्रे दिलीं व पुढे ४-५ दिवसांनीं उरलेलीं पत्रे पुण्यास रानडे यांजकडे रजिस्टर पोस्टानें पाठवून दिलीं ! “ हीं पत्रे तुम्हांस अमुक रीतीने मिळालीं असें, कारण पडल्यास, तुम्ही कोर्टास सांगाल काय !” असें रानड्यांनीं शेरगुणशीकर यांस विचारिले तेव्हां त्याने शीघ्र म्हटलें होतें; व अखेर तें वचन खरेंहि केलें. पत्रें ‘साजगीं’तून मिळालीं हें खरेंच

होते; कारण रामभाऊ ऐनापूरकर हा बवे यांचा खाजगी कचेरीतील विश्वासू नोकर होता। येवढेच नव्हे तर या विश्वासाबद्दल लोक बव्यांस नावे ठेवीत कारण ज्या ज्या ठिकाणी महाराजावर त्यांना नको असा मनुष्य दिमतीला मुद्दाम लादला असा अपवाद लोकांच्या बोलण्यांत निघे, तेथें रामभाऊ ऐनापूरकराचेंच नाव हटकून गोवले गेलेले आढळायचे. बव्यांचा विश्वासू नोकर किंवा हेर म्हणून वेळ्या महाराजाच्या तैनातीस ते कोठेहि गेले तरी हटकून ऐनापूरकरची नेमणूक व्हायची।

वामनराव रानडे यांचे लक्षच, ही पत्रे हातीं येण्यापूर्वीपासून, महाराजाच्या या प्रकरणांत गहून गेलेले असल्यामुळे त्यांना ही पत्रे म्हणजे आयते एक मोठे घवाड किंवा इंधरी देणगी हातीं लागली असे वाटणें स्वामाधिक आहे. ही पत्रे वेळून वामनराव पुण्यास ताबडतोब निघून गेले व त्यानीं तेथें तीं अनेक लोकांना दाखविलीं. नाना भिडे हे त्यातीलच एक होत. भिड्यानीं ती टिळक आग्रकर वगैरेना दाखविलीं, तेव्हां त्यानाहि सर्व कच्ची हकीकत लक्षांत घेतां तीं खरी आहेत असें मासलें, पण टिळकांनीं नुसत्या आभासानें आपलें समाधान करून न घेतां कायद्याच्या दृष्टीनें जितकी म्हणून पत्रांची शहानशहा करणे शक्य होतें तितकी केली. ही शहानशहा करण्याचे अनेक प्रकार होते. पत्रातील मजकुराचा लोकप्रवादाशीं कितपत मेळ पडतो, लोक बोलतात त्यातला तपशील पत्रात काहीं आहे की नाही—याचे सूक्ष्म निरीक्षण तर टिळकांनीं केलेच, पण पत्रे कोटून कशी आली याविषयी जो स्वतंत्र तपास केला त्यावरूनहि ही पत्रे रामभाऊ ऐनापूरकराकडे मिळणें सर्व्वेची समवनीय असेंच त्यांना आढळून आले. वामनराव रानडे व नाना भिडे दोघेहि समावित. भिडे मुसत्यावर वकील, पण रानडे हा तर पक्का सनदी वकील असून त्याची प्राप्तीहि बरीच असे. अशा अनुभविक वकीलानें ज्या पत्रावर विश्वास ठेविला त्यावर टिळकांनींहि विश्वास का ठेऊ नये ? रानडे किंवा भिडे यांना टिळकांस गोत्यात आणण्याचे काहींच कारण नव्हतें; किंबहुना शानप्रकाश पत्रांत ही पत्रे त्यानीं छापवून त्याबद्दलची जबाबदारी स्वतःचे शिरावर घेतली, यावरूनहि पत्रावर त्यांचा स्वतःचा विश्वास होता हे उघड उघड ठरतें.

पत्रातील मजकुरासारखा मजकूर खुद्द कोल्हापुरास लोक उघडपणें बोलत असता बव्यांनीं काहींच इलाज पूर्वीं केला नाही. अवाजार्ह्या देवळांत जाहीर समा मरून माषणे शालीं तीं काहीं लपून छपून किंवा निनांची नसतां, त्याहि लोकांवर फिर्याद करण्यांत आली नाही. पत्रातील काहीं मजकुराचा पडताळा कोल्हापूर येथें कमिशन गेलें असतां, व पुढें सेधनांत, काहीं साक्षीदारांनीं आपल्या जवानींत दिल्या. उदाहरणार्थ ग्रीतीराव रसाजीराव चव्हाण, म्हणजे महाराजांचे मामा, यांनीं शपथेवर जवानी देऊन, आपला छळ होत असल्याची हकीकत स्वतः महा-

राजांनी त्यांना कशी सांगितली हे निवेदन केलें. विनायक रघुनाथकाळे हे कोल्हा-
पुरास तेव्हातीस वर्षे सदर अमीन होते. त्यांनीं तीन पत्रांवरील जांभळ्या शाईचें
अक्षर व सहा वर्ग्यांचा आहेत, तसेंच नाना भिळ्यांनीं हीं पत्रे आपणांस पूर्वीं
दाखविलीं व त्यासहि तेव्हांच आपण सहा ओळखल्याचें सांगितले होतें. असे शपथेवर
सांगितले. या सर्व गोष्टींची पक्की चौकशी टिळकांनीं पूर्वीं केली होती येवढेंच
नव्हे तर त्याहुनहि एक विशेष गोष्ट त्यांनीं केली ती ही कीं, तीं पत्रे त्यांचे सेही
गोपाळराव फाटक सबजब व खुद्द रावबहादुर रानडे यांना दाखविलीं; व या उभ-
यतांनींहि या पत्रांवर आपला विश्वास बसतो असे टिळकांस सांगितले होतें. हीं पत्रे
रा. व. रानड्यांच्या जवळ एक महिनाभर ठेवण्यात आली होती. कारण पुण्यांतील
शुशिक्षित तरुण लोकांचे पुढारी रानडे हेच होते; शिवाय ते विवेकी शांत डोक्याचे
कायदेपंडित असा त्यांचा योग्य लौकिक होता. रानड्यांनीं हीं पत्रे पाहून त्यांवर
विश्वास टाकला ही गोष्ट नाना भिडे यांचे तोंडून शपथेवर कोटांत सांगितली
गेली हे वर आलेच आहे. व टिळकांना स्वतः आरोपी शास्त्राने साक्षीदार होतां
आले नाहीं पण ते होतां आले असतें तर, त्यांनींहि ही गोष्ट शपथेवर सांगितली
असती. कारण ही गोष्ट आम्ही स्वतः खुद्द टिळकांचे तोंडून अनेक वेळां ऐकली आहे.

खटला सेशनांत गेल्यावर रावबहादुर रानडे यांना त्यांस असलेली माहिती
त्यांनीं शपथेवर सांगायी अशी विनंति करण्यांत आली होती; पण रानडे यांनीं
तसें करण्याचें नाकारिले. किंबहुना, आमच्या साक्षी काढाल तर आम्ही कानावर
हात ठेऊ, आम्हांस काहीं एक माहित नव्हतें असे सांगूं, अशी अप्रत्यक्ष रीतीनें
घमकी हि दिली असें म्हणतात. रानड्यांची साक्ष झाली असती तर, नुसतें त्यांचे नांव
भिळ्यांच्या तोंडून निघण्यापेक्षा, टिळकांना पुष्कळच अधिक उपयोग झाला असता.
कारण, प्रस्तुत पत्रांवर रानड्यांनीं विश्वास टाकला म्हणून जरी तीं खरी ठरत नव्हतीं,
किंवा टिळकांची जबाबदारी हि कमी होत नव्हती, तरी पत्रासंबंधानें भितकी
चौकशीपूर्वक खात्री करून घेणे शक्य होतें तितकी टिळकांनीं अगर आगरकरांनीं
करून घेतली कीं नाहीं येवढाच वादग्रस्त असा मुद्दा कोर्टापुढें होता; व त्याचा
निर्णय करण्याला मात्र रानड्यांच्या जवानीने खचित उपयोग झाला असता.
'डोंगरीच्या दुसऱ्यांतील १०१ दिवस' या पुस्तकांत आगरकरांनीं राजकारणाच्या
तंत्रांत पडणाऱ्या लोकांना काहीं व्यावहारिक सूचना केल्या आहेत त्यांत न. ३
ची सूचना खालीलप्रमाणें आहे:—“सहीनिची लेखी जबाब्या घेऊन ठेवणें...
हे राजेश्री मले, हे सालस, हे काय कोर्टापुढें पाहिजे त्या वेळीं हजर राहून
त्यांना माहित आहे तें कोणाची मीडसुर्वत न ठेवितां सांगतील, तेव्हां यांच्या
सहीसुडां यांची अगोदर लेखी जवानी घेऊन ठेवण्याची काहीं एक आवश्यकता
नाहीं, अशा दिसतीवर कार्यरितेच्छेन वसूं नये. प्रेम, विश्वास वगैरे चटसारे
एकीकडे ठेऊन नास्तीक वनावे, व जगांतील हरएक मनुष्य जबाब लक्षणा आहे,

असे मानून आपल्या उपयोगाचें जें म्हणून त्याला ठाऊक असेल त्याचे त्याच्या-
कडून टांचण करवावें व त्यावर त्याची सही घ्यावी; आणि असलीं सगळीं टांचणें
बेळ येईपर्यंत एखाद्या मजबूत जोखंडी पेटेंत घालून ठेवावी ! ” बरील शब्द
आगरकरांनीं कोणास उद्देशून लिहिले हे स्पष्ट करून सांगण्याचे कारण नाहीं।
पण हुद्देवाने या उपयुक्त सूचना स्वतः आगरकरांच्या हि लक्षांत फार दिवस
राहिल्या नाहींत, हें पुढें ग्रामपथ प्रकरणावरून कळून येईलच। सेशनकोर्टांत ठेरी
नांवाचा एक ड्राईंग मास्तर अक्षरशास्त्र म्हणून साक्षीला आणला होता, त्याने
पत्रावरील सक्ष्या व अक्षर हुबेहुब बर्‍यांच्या अक्षरासारखे आहे, मात्र ते ट्रेसिंग
करून म्हणजे गिरवून काढले असावें असा अभिप्राय दिला. उलट खुद्द बर्‍यांनीं
शपथेवर सांगितलें ते असें कीं या सक्ष्यांचें व इतर हि अक्षर माझ्या अक्षरासारखें
मुळींच नाहीं. इतक्या सहायग्रस्त स्थितींत रावबहादुर रानडे किंवा राव. फाटक,
ससंच कोल्हापूरची बर्‍यांची परिचित मंडळी, यांचा अभिप्राय घेऊन मग पत्रांचा
उपयोग टिळकांनीं केला, तेव्हां आपली खबरदारी तरी त्यांनीं कोणची
ज्याबयाची उरली होती ! असा युक्तिवाद टिळकांच्या वकिलाला साधारणें
करतां आला असाता.

पण ती बाणी फसली. टिळकांचा खटला सेशनात निवण्यापूर्वी भिडे बखले
आणि रानडे या तिघांच्याहि खटल्याचा निकाल लागून, प्रत्येक खटल्यात आरो-
पीस ज्यूरीने सर्वांनुमतें दोषी ठरविले होतें. यामुळे पुढे टिळक व आगरकर यांचा
सर्व आचार गडगडला. ता. ६ जुलै १८८२ रोजी पहिल्या खटल्यांत मिळणांवा दोषी
ठरविण्यांत आल्याबरोबर, टिळक व आगरकर यांचे वकील व स्नेही यांनीं त्यांच्या-
मागे असा लफडा लाविला कीं, दुसरी अजून तरी बचें यांची माफी मागा
म्हणजे दुसऱ्या वरचा खटला बहुधा काढून घेण्यांत येईल. या सल्लागारांत मुब-
ईचे अनेक प्रतिष्ठित लोकहि होते. त्यांना बचें हे खटला काढून घेतील असा
विश्वास वाटण्याला काय कारण असावी तें आज सांगतां येणें कठीण आहे.
तथापि तशीं आश्वासने ते देत होते खरे. दुसरे कित्येक स्नेही म्हणत कीं, “एवीं
तेवीं खटला या थराला आला, आतां माफी मागण्यांत फारसें सुषण नाहीं. माफी
न मागितल्यानें शिक्षा भोगावी लागेल हें खरे, पण केसरीनें लिहिलेले शब्द परत
घ्यावें लागणार नाहींत हा काय थोडा फायदा झाला ! ज्यांनीं दुसऱ्यास पत्रें दिलीं
ते ती गोष्ट शपथेवर सांगतात. ज्यानें ती मूळ मिळविली ती ती गोष्ट शपथेवर
सांगतो. ज्यांनीं सक्ष्या ओळखल्या त्यांनींहि शपथेवर सांगितलें आहे. भिडे, बखले
किंवा रानडे यांनीं माफी मागितली नाहीं. उलट जॅन्सन् व फेरोजशा यांनीं
भिडे यांचे तर्फी दणदणीत डिफेन्स दिला, व पत्रें बनावट नाहींत अशी जोरची
सफार कोर्टापुढें मांडली. असें असतां दुसरी माफी मागून या सर्व लोकांना तोंड-
बन्दी पाडणें हें योग्य नाहीं. शिवाय वामनराव रानडे याचे खटल्याचा निकाल

अद्यापि लागलेला नाही, त्यांनाहि या तुमच्या माफीची अडचणच होईल. इतकें-
हि असून तुम्ही माफी मागितली तरी बवें खटला काढून घेतीलच हें कदावरून ६
म्हणजे माफी परी माफी झाल, व शिक्षेपरी शिक्षाहि होईल.” आणि अखेर, प्रति-
कूल मत देणाऱ्या या स्नेहांचेच माफीत खरें ठरले !

ता० ६ जुलै रोजी संध्याकाळी मिडे यांच्या खटल्याचा निकाल झाला. त्या
रात्री मुंबईस टिळक व आगरकर यांचे विव्हादी सल्ला मसलतीचे वडें कौन्सिल
भरून चार प्रहर वाद झाला. टिळक व आगरकर हे दोघेहि माफी मागूं नये या
मताचे व खंबीर होते. पण त्यांच्या मुंबईकर मित्रांपुढें त्यांचे काहीं चालले नाहीं.
पत्रें खरी असोत वा खोटी असोत, पण महाराजांना वाईट रीतीने वागविण्यांत
येत होतें ही गोष्ट शाबीत होण्यासारखा पुरावा बराच होता; व त्यापैकी एक
पुरावा कोल्हापुरचे एक मोठे मराठा सरदार, किंवहुना एक संस्थानिक, यांच्या
कांहीं पत्रावरून मिळण्यासारखा होता. हीं पत्रे प्रत्यक्ष हातांत असल्यामुळे टिळ-
कांना हि थोडा भीर वाटत होता. पण इकडे पत्रें खोटी ठरल्याप्रमाणे, हा मौल्य-
वान पुरावाहि त्यांच्या हातीं राहू शकत नाहीं असेंहि निश्चित झाले. कारण या उपरि-
निर्दिष्ट मराठे सरदारांचीं पत्रे परत मिळालीं, त्यांचा उपयोग केला जाऊ नये,
असा जोराचा प्रयत्न सुरू झाला; व त्या कामीं टिळकांच्या खुद्द स्नेहांच्या हि मित्रा
त्यांना येऊन मिळल्या. कोल्हापूरचे माजी सर न्यायाधीश बळवतराव जोशी हे एका
बाजूस टिळकांचे स्नेही व दुसरे बाजूस बरील सरदारांचेहि मोठे स्नेही होते. पण
सरदार चाहेब आपलीं पत्रे अखेर पुराव्यांत दाखल होऊं देण्यास नाकभूल
असल्याने, रावबाहादुर जोशी यांनीं तीं पत्रे परत मागण्याचा आग्रह बरला.
रात्रभर भवति न भवति होऊन अखेर मराठे सरदारांचीं पत्रें पुराव्यांत घाब-
याची नाहींत असे ठरले, व जोशी यांच्या देखत तीं पत्रे टिळकांनीं आपल्या
हाताने जाळल्यावर बवें यांस लेखी माफी देण्याचा सल्ला यांनीं स्वीकारला,
त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं, म्हणजे ७ जुलै रोजी, टिळक व आगरकर यांच्या सही-
निशी माफी मागण्याचे पत्र बवें यांकडे रवाना करण्यांत आलें. या पत्रांत
कांहींच राखून ठेविलें गेलें नव्हतें. माफी सरळ व स्पष्ट मागितली होती.
“ ज्यावेळीं आम्ही वर्तमानपत्रांत विधानें केलीं त्यावेळीं तीं साधार आहेत असेच
प्रामाणिकपणाने आम्हांस वाटत होतें, व म्हणूनच तीं आम्हीं केलीं; व ज्यांनीं
आम्हांस माहिती पुरविली त्यांजवर आमचा तेव्हां अविश्वास नव्हता, विश्वासच
होता. पण ती माहिती व तीं पत्रे आतां मिडे यांच्या खटल्यांत खोटी ठरल्या-
मुळे आमचीं विधानेहि निराधार ठरतात, व आम्ही अशा माहितीवर इतका
विश्वास ठाकला थांबवून आम्हाला अत्यंत वाईट वाटते. हें पत्र आम्ही लिहून
दिल्यानंतर हि तुम्ही काय करावे (म्हणजे खटला काढून घ्यावा अगर न
घ्यावा) ही गोष्ट सर्वस्वी तुमच्या मर्जीवर राहिल; व तुम्ही कांहीं हि केले अगर

न केलें तरी आज या पत्रांत आम्ही जी दिलगिरी प्रदर्शित करित आहोंत ती आमच्या पत्रांत तशीच निरंतर राहिल. " ही माफी बर्बोच्या हातांत पडल्यावर सेवानांतील खटल्याचें सर्व स्वरूप अर्थातच संपलें !

ता. १५ जुलै रोजी एकट्या टिळकावरचा खटला सुनावणीस निवाला. मसळ्यांतील तीन आर्टिकलांवद्दल तीन निरनिराळे आरोप होते. फिर्मादीतर्फे इनव्हेन्च्यारिटी वॉरन्टर व टिळकांच्या तर्फे काशिनाथ त्रिवेक तेलंग वॉरन्टर असे काम चालवीत होते. सुनावणीस प्रारंभ होताच टिळकांची माफी फुकट गेली हें ठरलेंच ! इनव्हेन्च्यारिटी यांनी माफीच्या पत्राचा उल्लेख सुरवातीसच केला. पण त्याबरोबर त्यांनी असे सांगितले की या क्षमायाचनेत फारसे पुण्य नाही. कारण गळ्याला प्रत्यक्ष तात लागल्यावर आरोपींना ही माफी सुचली. केसरी मराठा पत्रांतील लेखांनी सगळ्या कोल्हापुरांत विप कालविलें गेलें; व माफी देऊन या पत्रावरील खटला बर्बोनी काढून घेतला तर त्यांनाच लोक उलट म्हणू लागतील की, याची याबू पडती होती म्हणून माफी देण्याची बतावणी करून ही बाजू बर्बोनी कोणीकडून तरी सांवरून धरली. टिळक-आगरकरांना प्रत्यक्ष शिक्षा झाल्याशिवाय अज्ञानी लोकांच्या मनातील किल्बिष जाणार नाही !

जवें, डॉ. मफी व वामन शिवराम आपटे यांच्या मुख्यतः जबाब्या झाल्यावर, तेलगांनी फिर्मादीच्या पुराव्यावर टीका करताना मुख्यभर याच गोष्टीवर दिला की, १८७९ पासून देशी वर्तमानपत्रातून बर्बोविरुद्ध लोक टीका करित असता त्यांनी कार्हीच इलाज केला नाही. तसेंच खुद्द कोल्हापुरामध्ये समांत भाषणें झालीं त्याचें हि पारिपत्य झाले नाही. यावरून दूर पुण्यास राहणाऱ्या टिळकांसारख्या लोकांनी या बातम्यांवर विश्वास ठेवल्यास नवल नाही.

नंतर नाना मिडे, वामनराव रानडे, विनायकराव काळे, हरिपत गवाळे वगैरेंच्या साक्षी झाल्यावर व इनव्हेन्च्यारिटी याचें भाषण व न्यायमूर्ति जस्टिस् लॅयेम् यांचा समारोप होऊन ता. १७ जुलै रोजी ज्यूरीने निकाल सांगितला. त्यात पहिल्या आरोपावर सर्वानुमतें आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या आरोपावर सात विरुद्ध दोन अशा मतभेदानें टिळकास दोषी ठरविण्यात आलें. यानंतर आगरकर व टिळक मिळून जो खटला होता त्याची सुनावणी पाच दहा मिनिटांत संपली. कारण दोघांनीहि अपराध कबूल केला व पुरावा दाखवाचा नाही म्हणून सांगितलें. शेवटी सर्व पाचहि आरोपींना एकत्र करून शिक्षा सांगितल्या त्यांत टिळक व आगरकर व नवल्ले यांना प्रत्येकी चार महिने साधी कैद, आणि मिडे व रानडे यांना दोन वर्षांची साधी कैद व १००० रुपये दंड याप्रमाणें शिक्षा देण्यांत आल्या. या दोन्ही दंडांच्या रकमा जवें यांना फिर्माद खर्चाकरिता देण्यांत आल्या. या दोन्ही दंडांच्या रकमा जवें यांना फिर्माद खर्चाकरिता देण्यांत आल्या. टिळक, आगरकर व नवल्ले हे एवढ्यावरच सुटले; पण मिडे व रानडे यांनी शपथेवर खोट्या जबाब्या दिल्या आणि बनावट कागद-

पत्रांचा उपयोग केला याबद्दल निपळे खटले करण्याची मंजुरी कोर्टास फिर्मा-
दीने मागितली पण ती कोर्टाने दिली नाही. मात्र राममाऊ येगुणशीकर हा या
सर्व बनावट पत्रांचा उत्पादक म्हणून त्याबद्दल असेच खटले करण्यास मंजुरी
मागण्यांत आली व न्यायमूर्तींनी ती दिलीहि.

अशा रीतीने या कोल्हापूर प्रकरणांतील मुख्य खटल्याचा निकाल झाला.
पण लोकांची संशयनिवृत्ति सर्वस्वी झाली असे म्हणता येत नाही. खुद्द केसरीने
खटल्याच्या निकालासंबंधाने दुसऱ्या दिवशी, म्हणजे १८ जुलैच्या अकांत
खालील वाक्य लिहून मुक्त टीका केली. “या खटल्यांत जो न्याय झाला
त्याचे स्वरूप वर्णन करता येत नाही.” दीनबन्धु पत्राने खालील टीका केली
होती:—“कोल्हापुरांतील लोकांना फिर्मादीविषय वागत्याबद्दल बक्षिसे मिळत
आहेत, पण ब्रिटिश इहांतील जे लोक आरोग्यपीतर्फी बाखीस आले त्यांचे पारिपत्य
ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून अद्यापि होत नाही. हा मनांत राहिलेला संशय फेड-
व्यास यथे यांची जमू घुतलेल्या मोत्यांप्रमाणे साफ होईल.” लोकांचे मनांतील
संशय न जाण्याला दुसरीहि एक कारण म्हटले म्हणजे कोल्हापूरकर महाराजांची
दुःखद स्थिति. इकडे खटला सुरू असताच केसरीने ता. २७ जून १८८२ च्या
अकांत “कोल्हापूरच्या राजास पुण्यांतून हालविण्याचे इंगित काय ?” या मजक्या-
खाली, डॉक्टर लोकांच्या सत्याच्या नांवावर महाराजांचे जे हाल चालले होते
त्यांचे स्पष्ट वर्णन केले होते. “डॉक्टरांची तब्येत लागली की कप औरत
बघ, मारा शरीराच्या पाहिजे त्या भागावर पळिस्तर, दामटा हवा तितका
हिंडायला, घाला हवा तसा खाना, करा पाहिजे त्याला भेटण्याची बंदी!” पुण्याहून
उचलून महाराजांना नगरास नेऊन ठेवण्याचे कारण काय ? व काळजी वेण्याला
नोकरास ठेवावयाचे तर काँक्स व ग्रिन यांच्यासारखे गोरेच कशाळा ? ‘मराठा’
पत्राच्या एका बातमीदाराबद्दल खुद्द महाराजांनी असे उद्गार काढले की, “योद्ध्याच
दिवसांत मला मल्हारराव ठरावे लागणार!” व अखेर खरोखरच मल्हाररावांपेक्षाहि
अधिक दुःखद अशाच महाराजांचा शेवट झाला. पुढे योद्ध्याच दिवसांत माचव-
राव यथे यांचा एकुलता एक पुत्र निवर्तल्यामुळे, ईश्वराने त्यांनाहि पाहून वेतले
असे म्हणण्याला मोठ्या माविक लोकांना हि संधि मिळाली. पण जगांत न्याय
आणि अन्याय याची कसोटी खरी लागणे ही गोष्ट एकदरीने सुफिलीचीच आहे.
न्यायकोटीत कोठल्या तरी एका बाजूने न्याय व्हावा लागतो ही गोष्ट खरी. पण
जोणच्याहि फिर्मादीत न्यायाधीश जो निकाल देतो तो खरा असला तरी, शेवटचा
म्हणून जो शब्द तो लोकांच्याच हातीं राहतो. लोकमत ते लोकमत; त्याला नियम
नाहीत व त्यावर अपीलहि नाहीत.

असे. शेवटी टिळक व आगरकर यांची संघयुक्ता होऊन त्यांना सत्कार
कसा झाला व लोकमताने त्यांच्या पुता तरी अखेर निकाल आपल्या अधिकारांत

कसा दिला हें सांगून हें प्रकरण पुरें करू. तथापि त्याच्याहि पूर्वी या सटल्यांतील इतर आरोपांवद्दल दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. वखले हे गृहस्थ मूळचे कोल्हा-पूरचे राहाणारे. त्यांचे स्वतःचे अग या प्रकरणांत स्वतंत्ररीतीनें असें फारच थोडे होते. नाना भिडे यांचे त्यांजवर वजन असे, व त्यांच्याच सांगण्यावरून मुंबई गव्हर्नराकडे वखले यांनीं बर्बादिरुद्ध इंग्रजींत अर्ज केला व सही घातली. भिडे हे गृहस्थ मात्र वेगळ्या प्रकारचे होते. सस्थानी मुखत्यार वकीलाचे सर्व गुण त्यांच्या अर्गीं परिपूर्ण होते. त्यांच्या वक्तृत्वांत ग्राम्य विनोद रूप असे. मुंबईस सटला चालू असतां कोर्टांत जेव्हा जेव्हां म्हणून हंशा पिकला, तेव्हां तेव्हां तो सर्व भिडे यांच्या विनोदांमुळेच. 'शेक् हॅन्ड' या इंग्रजी शब्दाचा जाणून घुजून 'शिवडी' हा उच्चार करून, नाना भिडे यांनीं मर हायकोर्टांत उच्चारिलेली कोटी लोकांच्या तोडीं अद्याप आहे! महाराजांची जनक आई राधाबाई हिचें मुखत्यारपत्र भिडे यांनीं घेतलेलें असल्यामुळे, त्यांना बकिली घद्यांतहि ठोकर लागली असें कोणी म्हणेल तो म्हणो. तथापि बर्बे कारमारी हे वैश्मानी असून महाराजांच्या छळास कारणीभूत झाले असल्याविषयी त्यांच्या मनांत दृढ विश्वास होता, व तो अखेर-पर्यंत नाहींसा झाला नाहीं हें स्वतः आम्हांस माहीत आहे. वामनराव रानडे हे तर सनदी वकील असून ज्ञानप्रकाश वर्तमानपत्रांची त्यांचा संपादक होता. त्यांच्या मनांत बर्बे यांजविषयी किस्मिष पक्षे व प्रामाणिकपणाचें होतें. त्यांनीं हायकोर्टास आपला मुकदमा आपणच चालविला व सुमारे २॥ तास डिफेन्स दिला तो अगदीं विनमुर्बतखोर व ठणठणीत असाच होता. त्यांनीं ज्यूरीला स्पष्ट सांगितलें कीं पत्रांचें बाबतींत मी इतकी खटपट केली ती राधाबाईंचा प्रतिनिधी म्हणून नव्हे; तर कोल्हापूरस्थानचे हिताची खरी कळकळ माझ्या मनांत असल्यानें. या फिर्यादींत सरकारचें अग म्हणूनच त्यांनीं गव्हर्नरास केलेले अर्ज बर्बादिरुद्ध दिले.

टिळक व आगरकर यांना शिक्षा फर्माविल्यानंतर त्याच दिवशीं सायकालीं डोंगरीच्या दुरुगाकडे त्यांची रवानगी झाली. शिक्षेची सुदत जरी चार महिने होती तरी चांगल्या वर्तणुकीमुळे त्यांना सुमारे १९ दिवसांची सुट मिळून १०१ दिवसांतच त्यांची बचमुक्तता झाली. या १०१ दिवसांच्या चरित्राचें वर्णन आगरकर यांनीं या विषयावरील एका पुस्तकांत केले आहे, त्यांत तेथील उभय-तांची दिनचर्या वर्णिली आहे. दुरुगवासांत उभयतांची बरीच उपासमार झाली. टिळकाचे वजन येवज्या अवघीत २४ पौंड आणि आगरकराचें १६ पौंड कमी झाले. शरीरापुढें हलज चालत नाहीं. पडिल्या दिवशीं अन्न पुढें येऊन दोन तीन शिंतें गेल्याबरोबर ओकारी झाली. आगरकर लिहितात. "दुरुगांत गेल्या-बद्दल आम्हांस कधींच वाईट वाटलें नाहीं, पण तेथेले अन्न पुढें आलें म्हणजे माज वाईट वाटे! १३ फुटांच्या चौरस खोलींत अहोरात्र राहाणें, कादा माकर खाणे, अन्नांत मिरच्या व लसूण, निजण्याच्या घोंगडींत सुरबट, भितींत डेकून

अशा स्थितीत काय सुख लागणार हें दिसतच आहे. पुढे २५ दिवसांनीं लिहिण्या-वाचण्याची परवानगी मिळाली; पण शरीर बरेच क्षीण झाल्यामुळे लिहिण्या वाचण्या-लाहि मन लागेना. हे दोघे कोही तीन वर्षांपूर्वी डेक्कन कॉलेजांतील रम्य खोल्यांत बसून जे मनोरंज्य करीत त्या सर्वांची पुनरावृत्ति त्यांजकडून बसल्या बसल्या येथें नित्य होई. एकादे वेळीं त्यांचा वाद इतका भराळा येई कीं, जवळचे रखवालदार व शिपाई 'हळू बोला' म्हणून इशारा देत, आणि त्याच भरांत 'रात्रिरेव व्यंरसीत्' असे घडे. याच समाषणांमध्ये " फिरून तुरुंगांत यावे लागलें तरी ज्या गोष्टी केल्याच पाहिजेत त्या गोष्टी कोणत्या " याचा उभयतांनीं विचार केला होता. " लिहि-णाराचा अनुभव काय तो सध्या एकाच तुरुंगाचा आहे " असे आगरकरांनीं लिहिले आहे. पण या शब्दांत फेरबदल करून लिहिण्याचा प्रसंग या उभयतां-पैकीं आगरकरांना आला नाहीं. टिळकांच्या नशिबी मात्र 'अनेक' तुरुंगांचा अनुभव पाहण्याचें होतें, व यासंबंधाने इकित्त पुढें प्रसंगोपात्त येणारच आहे.

आगरकरांचें तुरुंगावासाविषयीचें मत एकाच अनुभवाने निःसंशय असे बनले होतें कीं, निःस्त्रीम ससारचतुर मनुष्य, ज्याचे पर्यवसान प्रायः तुरुंगावासांत होईल अशा, फंदांत पडत नाहीं. सरकाराचीं सामना करण्यास जो उभा राहील त्याने आपल्या बाजूची फारच मजबुती केली पाहिजे असेहि आगरकरांनीं ठरविले. टिळक आगरकरांची सुटका नुसत्या दंडावर न होतां त्यांना ऐनजिनसी कैदेची शिक्षा द्यावी याबद्दल लोकमत बरेच खचलें. अनेक समाहि मराठ्यांच्यांत आल्या. प्रि. वर्बस्वर्थ, ना. मंडळीक वगैरे प्रतिष्ठित लोकांनीं पुढाकार घेऊन सरजेम्स फर्ग्युसन यांज-कडे अर्ज करून टिळक-आगरकरांची शिक्षा माफव्हावी अशी विनंति केली होती; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. तथापि लोकांनीं खरें लोकमत प्रदर्शित करण्या-करितां हे दोघे सुटून आल्यावर त्यांचा जाहीर सन्मान करण्याचें ठरविले. या कामीं दीनबंधु पत्राने असे सुचविले कीं, " अन्यायाने या उभय होतकरुंस कारागृह प्राप्त झालें आहे; तर त्यांच्या मनांतून सजेविषयीं तिळमात्र न राहूं देण्याकरितां ते सुटतील तेव्हां त्यांस मानपत्र द्यावें व तुरुंगांतून सुटतेवेळेच एका मोठ्या रयांत त्यांस बसवून वाजत गाजत इच्छिलेले सज्जी पोचवावें. असे कर-ण्यास आम्ही सुसत्कार आहो. "

आक्टोबर ता. २६ गुरुवार रोजी सकाळीं टिळक व आगरकर यांची डोंगरीतून सुटका झाली त्यावेळीं त्यांचे सत्कारार्थ बाहेर २ हजारोंवर लोक जमले होते. दीनबंधु पत्राचे संपादक रा. लोखंडे, दामोदर साबळाराम येंदे वगैरे ब्राह्मणपेतर मंडळी या समा-रंमांत ब्राह्मणांच्याहि पुढें होती. उभयतांना गाडीत घालून लोकांनीं शहरांत आणलें; आणि मुरारजी गोकुळदास यांचा बंगला, दीनबंधूपत्राची कचेरी, युनियन क्लब, माधवदास रघुनाथदास यांचा बंगला, वगैरे ठिकाणी शेंकडों हजारों लोकांनीं त्यांचा सत्कार केला. परगांवाहुनहि या प्रसंगास लोक आले होते. खडकी

स्टेशनवर डेफन कॉलेजांतल्या मढळींनी त्यांचा सत्कार केला. पुणे स्टेशनवर अर्थातच पुष्कळ लोक जमून त्यांनी टिळक-आगरकरांना समारंभाने गावात आणून सकाळीं रा. हरी रावजी चिपळूणकर यांच्या बगल्यांत, व सायकाळीं मोरोबादादांचे वाड्यात सार्वजनिक समेकार्पित त्यांना जाहीर पानसुपारी करण्यांत आली.

लोकसेवेंत आरीरिक दुःख व सन्मानसुख याचा जो सजोड साक्षात्कार बढतो तो घेण्यांत टिळकांचा सर्व जन्म पुढें जावयाचा होता त्यांतील हा पहिला अनुभव अग्रा रीतीने कोल्हापूरप्रकरणाच्या निमित्ताने त्यांना मिळाला. कोल्हापूर व टिळक यांचा अत्यंत निकट सवध जन्ममर रहावा असा ईश्वरी संकेतच होता असें दिसतें. पण पहिला सवध बहुशय सवध यांमध्यें जमीन अस्मानाचें अन्तर कसे पडावयाचें होतें हें पुढें ओघानें वाचकांस दिसून येणारच आहे.

ता. ९ जानेवारी सन १८८३ च्या केसरीच्या अकांत 'सालगुदस्ता'चें सिंहावलोकन करतांना आगरकरांनी या खटल्यास उद्देशून जी टीका केली तिजवरून, न्यायकोटीन शिक्षा दिली तरी, कोल्हापूरप्रकरणासबर्षी टिळक-आगरकरांच्या मनांतील अदी गेली नव्हती हे चांगलें दिसून येतें. आणि खरोखरच ही अदी जाणें शक्य नव्हते. बर्षांविरुद्ध छापलेलीं पत्रें बनावट ठरल्याने त्या पत्राचा आधार घेऊन केसरीला यापुढें बर्षांविरुद्ध लिहिता येत नव्हते हें खरे. पण त्या पत्रांमुळे बर्षांविरुद्ध झालेला पूर्वग्रह सर्व कसा दुरुस्त होणार ! आगरकर लिहितातः—
“मराठा आणि केसरी पत्रांचे तरुण कर्ते बेसुमार कडक भाषा लिहीत असतील. पण हीं दोन पत्रें जन्मास येण्यापूर्वीच, करवीरस्थ प्रभूच्या सवधानें इंगळ लागण्यासारखे चरचरीत लेख लिहून, ज्या नेमस्त मुम्बापुरख पत्राने महाराष्ट्रीय जनमनाला अगोदरच बणवा लावून सोडला होता, त्यात अद्याप्रकारचे लेख आले आहेत कीं नाहींत असा सशय ज्याला पडू नये त्याला पडला. तेव्हा साम्रतकालच सत्यवाद्या प्रतिकूल आहे असे मानण्याकडे सर्व लोकांच्या अन्तःकरणाची प्रवृत्ति होणें हें अगदीं साहायिक आहे. द्वेष नसतां सद्बुद्धीने लिहिलेल्या लेखांकरिता कोटीन दिलेल्या जबर शिक्षा अद्या लोकांच्या लक्षात राहतील, तसेंच कोल्हापूरच्या वेळ्या राजाला चावकालाळीं झोडणें जरूर होतें हें डॉ० मर्फी यांचे कोटीतील उत्तरीह लोकांच्या चांगलेंच लक्षांत राहील. वादग्रस्त पत्रांतील गोष्टींची सिद्धता करिता न येण्यास अनेक कारणें होर्ता. राजाच्या कुटुंबाचा लौकिक राखण्यासाठीं कागद पत्र आम्हां कोटीपुढें हजर करीत नाहीं असे न म्हणता, कोल्हापुरास गेलेल्या कमिशनपुढें कांहीं प्रतिष्ठित लोकांनीं मोकळ्या मनानें स्वऱ्या जबाब्या दिल्या असल्या, तर खटल्याचा निकाल कदाचित वेगळ्या प्रकारचा झाला असता. बनावट पत्रें हातीं येण्यापूर्वीच ज्या ऐकीव हकीकतीच्या जोरावर बदनामीचे लेख लिहिले गेले ती हकीकत पुराव्यानें शाबीत होण्यास अद्या प्रकारें प्रतिबध न होता, तर पत्रें बनावट ठरतीं तरी त्याचा हिशेब नव्हता वगैरे विधाने सदर लेखात केली आहेत.

शेवटी आपल्या इतर व्यवसायबंधूंना केसरीने अशी मित्रत्वाची सूचना दिली आहे की, जबाबदारीचे लेख लिहितांना आपल्या सरकारच्या मतेपणावर, आपल्या समाजांतील बऱ्या बऱ्या घंडांच्या उमचा पोकळ थापांवर, व आपल्या येथील मेकड संस्थानिकांच्या शब्दावर किंवा पैर्यावर कधीहि फारजी भिस्त ठेवू नये !”

कोल्हापूरप्रकरणाचा न्यायकोर्टापुरता अशा रीतीने शेवट झाला, तरी वेढा ठरविलेला कोल्हापूरचा राजा जोपर्यंत नगरच्या किल्ल्यात हाल मोगीत होता, तोपर्यंत हे प्रकरण लोकांच्या मनांतून जाणें शक्य नव्हते. किंवाहुना त्याचे युरोपियन रक्षक त्याला फार हाणमार करितात अशा बातम्या पसरत असल्यामुळे, डोंगरांतील टिळक-आगरकरांकडे लोकांचे जितकें लक्ष लागलें होतें त्याहीपेक्षा नगरच्या दुरंगवासांतील राजाकडे तें अधिक लागलें होतें. अखेर ता. २५ डिसेंबर रोजी भयंकर मारामारी होऊन हतमागी शिवाजीमहाराज मृत्युमुखी पडले अशी बातमी, मृत्यूनंतर बराच काल लोटल्यावर प्रसिद्ध झाली तेव्हां तर सर्व महाराष्ट्रभर हलकल्याळव झाला. मृत्यूची बातमी प्रसिद्ध करण्यापूर्वी नगरचे फर्टे ह्यास मॅजिस्ट्रेट जॉपसाहेब व कलेक्टर एल्फिस्टन यांनी बंगल्यांतील लोकांचे जावजबाब घेऊन आधी ते सरकारकडे पाठविले. पण ते सर्व जसेच्या तसे प्रसिद्ध न करता सरकारने फक्त जॉपसाहेबांचा अभिप्राय तेवढा प्रसिद्ध केला ही गोष्ट लोकांना संशयास्पद वाटली. वेळ्या राजाने आपला सरजफ ग्रीनसाहेब यास मारलें ही गोष्ट खरी; पण शुद्धीवरील ग्रीनसाहेबानेंहि राजाला उलट मारलें ही गोष्ट सिद्ध ठरली.

महाराजांना मृत्यु आला तो ग्रीनच्या घक्काबुक्कीने आला, तथापि ग्रीन यास अपराधी ठरवितां येत नाही, मात्र महाराजांच्या वारसांनीं वाटेळ तर ग्रीनवर फिर्याद करावी, असें जॉपसाहेबांनीं जातां जातां विधान केलें. तसेंच महाराजांची दातखीळ बसून बराच वेळ झाला, व डॉ. बर्च यांना तावडतोव बोलवा असें महाराजांचा हुज्या मन्बारी हा सांगत असतांहि ग्रीनने त्यास लवकर बोलाविले नाही वगैरे गोष्टी उपडकीस आल्या त्याहि उपडकच सध्यास्पद होत्या. ता. १८ डिसेंबरपर्यंत महाराजांची स्लीन कांहीं वाढली नव्हती; मग पुढे अवघ्या आठ दिवसांतच नुसता घक्का लागल्याबरोबर प्राण जाण्याइतकी बेसुमार ती कधी वाढली याविषयीहि खुलासा होईना. या सर्व कारणांमुळे ग्रीनची चौकशी व्हावी असा लोकांनीं आग्रह धरिला, पण सरकारने तो मनावर घेतला नाही. महाराज बेवारसी म्हणून त्यांची वडदास्त ठेवणें व त्यांना गोरे वॉडिंगार्ड नेमणें याची जबाबदारी त्या अर्थी सरकारने आपल्या अंगावर घेतली, त्या अर्थी वस्तुतः सरकार हेंच महाराजांचें वारस ठरतें. म्हणून जॉपसाहेबांच्या सूचनेप्रमाणें ग्रीनचा इनसाफ करण्याविषयीची फिर्याद देण्यास सरकारनेच पुढे झाले पाहिजे असाहि शुक्तिवाद घालून पाहून करण्यांत आला, पण सर्व व्यर्थ. घन्याचा घनी कोणी नाही, त्याचप्रमाणे सरकारवर

सक्ति किंवा फिर्याद कोण करूं शकणार ! अर्थात् सर्व लोक आपल्या मनांत हळहळत राहिले पण त्यांचा कांहीं इलाज चाळेना. महाराजांना ममतेच्या माणसापासून मुद्दाम दूर ठेवणें, त्यांना डोळ्यासमोर नकोत अशी माणसे त्यांच्या दिमतीला देणे, थारेपालट करण्याच्या सबबीवर त्यांना राजकोटाहून निलगिरीस, निलगिरीहून महाबळेश्वरास, महाबळेश्वराहून पुण्यास, पुण्याहून नगरास फिरवून त्यांची धिंड काढणे, या गोष्टींना अनुसरूनच ग्रीनची उघड चौकशी न करणें ही गोष्ट होती; व सरकारचें कोणत्याहि रीतीनें पारिपत्य करिता येणे शक्य नसल्याने लोकांना जळफळण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता.

हा जळफळाट ता. २२ जानेवारी १८८४ च्या केसरीच्या अकांत व्यक्त करिताना आगरकरांनी काळजाला घरे पडण्यासारखी टीका केली ती अशी:—
 " आम्हांस तर या प्रकरणाचा इतका किळस आला आहे कीं, थोडा अन्याय शिखेबांचून जगांत राहिला तरी फिकीर नाही, पण त्या इत-
 माय्य राजाच्या सबधाने या ग्रीनचे नांव पुनः पुनः आमच्या कार्नी येण्याचे टळेल तर फार नामी होईल ! आता झाल्या गोष्टींचा काय्याकूट करून कांहीं फायदा नाही. पुढें काय करावे याचा आता नीट विचार केला पाहिजे. आता जो दत्तक प्यावयाचा तो बराच मोठा झालेला मुलगा घेतला म्हणजे तो वेडा आहे किंवा नाही, पुरुष आहे किंवा नाही, आई पाहिल्याबरोबर चवताळतो किंवा नाही, वगैरे गोष्टींची चिकित्सा करण्यास नीट होईल. थोडासा निबर असा मुलगा पाहून घेतल्यास कांहींसा खाद्य व अडाणी मिळेल खरा, पण मग त्याला डोळ्याचे चावूक स्नाय्याची किंवा वादलेल्या घीहेवर दाब बसल्याने डोळे पांढरे होऊन प्राणोत्क्रमण होऊ लागले असतां तीर्थोदकापेवजी ग्रीनच्या हासची व्हिस्की पिण्याची पाळी येणार नाही. ते कसेंहि असो. परंतु ता. २५ डिसेंबरची ती काळरात्र, अहमदनगरच्या किल्लांतील करवीरकरमहाराजाचा तुरुंगवास, जवळ मायासमतेचें कोणी नाही अशा स्थितीत निराशेनें बेफाम झालेल्या अर्धवेड्या महाराजांचा सत्ताप, व त्याचा ग्रीनसारख्या आढदाड घटिंगण सोबि-
 राशीं भारामारीचा प्रसंग, हा सर्व देखावा डोळ्यांपुढें आणला असतां मन अजूनहि कावरें बावरें व उदास होऊन जातें व महाराजांना निहुरतेनें वागवि-
 ण्यात सद बुद्धीनें पण जो दुराग्रह सुवईसरकारनें दाखविला तो लक्षात घेतला असतां
 The way to hell is paved with good intentions म्हणजे 'अवघात किंवा नरक यांना जाऊन पोचण्याचा रस्ता चांगल्या हेतूच्या फरसानींच बांधून काढ-
 लेला असतो' ही इंग्रजी म्हण खरी आहे असे वाटू लागते. "

दुर्दैवी शिवाजीमहाराजाचा अन्त दुःस्वकारक झाला, पण त्यामुळे पुढे कधीहि न सुधारणांच्या या प्रकरणाचा शेवट तरी लागला. अर्थात् गेले ते दिवस वाईट खरे, पण पुढें येणारे दिवस तरी चांगले येतील अशी आशा बाळगतां आली तरी

झुःखांत मुख मानतां वेईल, असें कोल्हापूरच्या सर्व हितचिंतकांस वाटत होतें. रात-दुःखाळा भावीमुक्ताचा अनुबंध जोडतां येण्याजोगी स्थिति उत्पन्न करण्या-सारखा एक तरी मनुष्य आहे असें पुष्कळांस वाटूं लागलें. हा मनुष्य म्हणजे काँगळ संस्थानचे अधिपति श्री. आबासाहेब घाटगे हे होत. कोल्हापूरचा खटला सुरू असतां बर्माच्या टीकाकारांना आबासाहेबांकडून बराचसा सहानुभूतिपूर्वक आश्रय मिळाला होता. शिवाजीमहाराजांच्या स्थितीविषयी आबासाहेब घाटगे हे श्रमप्रकर्षाकें अनुकम्पा प्रकट करीत, व टिळक-आगरकरांतर्फे कमिशनपुढें कांहीं पुरावा देण्यासहि ते तयार होते. पण आयत्यावेळी आबासाहेबांवर अकल्पित रीतीनें धनन पडून त्यांना तो पुरावा देतां आला नाहीं, व त्यांचा सबब येणारी टिळकांच्या ताब्यांत असणारी पुराव्याची कांहीं पत्रे आबासाहेबांच्या मोहवतीखातर टिळकाना बाळाबांशिलगलीं. अर्थात् कोल्हापूरप्रकरणीं आरोपितां आबासाहेबांचा बाह्यतः जो संबंध याचयाचा व जो उपयोग व्हावयाचा त्या सर्वांचा टिळक-आगरकर हे मुकळे ही गोष्ट खरी. तथापि आंतून मनाने कां होईना, पण आपल्याविषयीं, विशेषतः मृत्युमुखीं पडलेल्या करवीरच्या राजाविषयीं, खरी कळकळ व सहानुभूति बाळगणारा कोल्हापूरच्या लाल्याचा एक उमदा मराठा संखानिक आहे हेच टिळक-आगरकर प्रभृतींना उमेदीचे व समाधानाचे एक मोठें आंदवल असें वाटत असे. पुढें रिकाम्या झालेल्या कोल्हापूरच्या गादीवर कोण मुळगा बसवावा ह्याचा विचार होऊन, श्री. आबासाहेब यांचे द्वितीय चिरजीव यशमतराज बाबासाहेब यांनाच दत्तक देऊन बसवावे असे जेव्हां सरकारने ठरविल्याचे प्रसिद्ध झाले, तेव्हां त्या गोष्टीनें कोल्हापूरप्रकरणीं शिक्षा भोगून आलेल्या व अद्यापि दुरुंगांत शिक्षा भोगीत असलेल्या निरपेक्ष टीकाकारांना समाधान मानण्याच जागा झाली असे उद्गार केसरीने काढले.

आबासाहेब लोकप्रिय व सुप्रसिद्ध होते. रीजड या नात्याने त्यांनीं केलेला कारभार सुखावह झाला. यामुळे आबासाहेबांच्या चिरजीवांना कोल्हापूरची गादी मिळाल्याचा सर्वांना आनंदच होता. पूर्वीच्या महाराजांची दुर्दशा होण्याला त्यांच्या घराचा कोणी कर्तां घराता पुरुष त्यांची काळजी घेण्याला व निगा राखण्याला जवळ नव्हता हे जे एक कारण तें तरी नवीन योजनेत टळण्यासारखे होतें. म्हणजे आबासाहेबांसारखा पाठीराखा बाप असल्यामुळे, नव्या महाराजांचें कसे होईल, दुष्ट लोक त्यांचा छळ करतील व सरकारांतहि त्यांची दाद लागणार नाहीं, ही तरी आपत्ति खास टळणार होती, या विचारानेंच लोकांना मोठे समाधान वाटले. सातारच्या घराण्यांतील मुळगा दत्तक घ्यावा, व फार दिवसाने सातारा-कोल्हापूर येथील मोसल्यांच्या घराण्यांतील हैत मोहून टाकावे, अशीहि एक सूचना पुढे आली होती-परंतु ती अनेक हद्दींनीं अव्यवहार्य ठरली. सातारच्या घराण्यापेक्षांहि आबासाहेब घाटगांचे प्रेम लोकांना यावेळीं अधिक वाटत होते. ते इतके कीं आबा-

या खासीमुळे त्यांचेविषयी महाराष्ट्रातील संस्थानिकांच्या मनांत उत्पन्न झालेली आदरबुद्धी, वगैरे सर्व गोष्टींचा मिळाफी परिणाम म्हणजेच पुण्यांतील पहिल्या खासगी कॉलेजाची फर्ग्युसन कॉलेज या नांवाने प्रतिष्ठापना होय. तसेंच पुढे सन १८९५ सालीं हे कॉलेज चतुःशृंगीच्या मैदानांतील नव्या शोमिर्वत इमारतींत रहावयास गेले त्यावेळचाहि प्रवेशसमारमं छत्रपति करवीरकर महाराज यांच्याच हस्ते करण्यांत आला. अशा रीतीने कोल्हापूर व पुणे यांचा जोहसंबंध जडला तो पंधरा वर्षेपर्यंत अखंड टिकला. पण एकवेळ जडलेले कणानुबंध कायमचे टिकतील तर हे जग नश्वर कसे म्हणतां येईल ? किंवा Vanity of human wishes म्हणजे मानवी मनोरथांचे वैयर्थ्य एरवीं कसे सिद्ध होणार ? दुर्दैवाने पुढील एकाच पिढींत पुणे व कोल्हापूर यांतील हा जोहसंबंध विसकटला. आणि अखेर अखेर टिकक काय किंवा गोखले काय किंवा फर्ग्युसन कॉलेज काय, यांच्याशी कोल्हापूरच्या नवीन छत्रपतींनीं कशा प्रकारचे नाते ठेविले हे महसूरच आहे. प्रस्तुत चरित्रग्रंथाच्या पुढील कित्येक प्रकरणांत या विपरीत नात्याचा उल्लेख मधून मधून करण्याचा प्रसंग येणारच आहे.

अर्धो, शेवटीं या प्रकरणीं आपली एकदोन गोष्टी सांगावयाच्या राहिल्या आहेत तेवढ्या सांगून हे प्रकरण पुरे करतो. कोल्हापूरच्या खटल्यांत टिकक व आगरकर हे जोगरीच्या दुर्गसांत १०१ दिवस कैदेची शिक्षा भोगून ता. २६ आक्टोबर १८८२ रोजीं सुटले त्यावेळीं त्याचा मोठा सत्कार झाला हे मागे सांगितलेच आहे. बसले चार महिन्यांनीं सुटून आले. मिडे व रानडे यांचे दोन वर्षांची शिक्षा झाली होती ती भोगून ते परत आले तेव्हां त्यांचाहि योग्य रीतीने सत्कार झाला हे ता. १ जुलै १८८४ च्या केसरीतील खालील, उतान्यावरून दिसून येईल:—“गेल्या शुक्रवारी नाना मिडे व वामनराव रानडे हे मेलगाडीने पुण्यास आले त्यावेळीं त्यांचे आदरातिथ्य करण्यासाठी व त्यांना मानाने गांवांत आणण्यासाठी पुण्यांतील बरीच शिष्ट मंडळी आगगाडीच्या स्टेशनावर गेली होती. बरीच गृहस्थ गाडीतून उतरल्यावर सर्वांकडून आनंदप्रदर्शन झाले व नंतर मंडळी चालत चालत शानप्रकाशांत आली. तेथे एक दोन भाषणे झाल्यावर पानसुपारी वगैरे वाटण्यांत येऊन मंडळी आपापल्या घरी मोठ्या आनंदांत गेली.” या गृहस्थांचे सुवर्ण मुक्कामी आदरातिथ्य कसे झाले याबद्दल नेटिव्ह ओपिनियन मधून खालील उचारा घेतला आहे तो वाचून वाचकांस आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही. “ज्यावेळीं मि. नानाभाई यांचे पानसुपारी झाली त्याच वेळेस श्री ठाकुरदारांत वर्षेप्रकरणांत सांपडलेले मि. रानडे व मिडे यांचाहि पानसुपारी झाली. लोकांची दाटी इतकी झाली होती की, एवढ्या आचारांत लोकांचे उभे राहण्यासहि जागा मिळाली नाही. मि. रानडे हे सुवर्णच दुर्गसांत होते. ते सकाळी ७ वाजता सुटले त्यावेळीं दुर्गसांबद्दल सुमारे ४०० लोक असून मि. रानडे यांचे पोल्याच्या

गाडीतून हाखुरे घालून याटानें गांवात आणलें. मि. मिडे यांचे ठाण्याहून आणून उभयतांच वर लिहिल्याप्रमाणें पानसुपारी झाली. यावेळेस दोन तीन सुरस भाषणें झालीं. नंतर मि. मिडे व रानडे यास एक एक नागपुरी उपरण्याची जोडी वक्षीस दिली व मुलांकहून सुरस कविता म्हणविल्या. ”

कोल्हापूरप्रकरणांत लोकसहानुभूति व लोकप्रियता हीं जीं टिळकास एकदा चिकटलीं तिनें, प्रेमळ भातेप्रमाणें, टिळकांना आजन्म अंतर दिलें नाहीं. विष्णु-शास्त्री चिपळूणकरांबरोबर टिळकांनीं स्वार्थत्यागपूर्वक खासगी स्वतंत्र शाळा स्थापली या गोष्टीमुळे त्यांच्याविषयीं लोकांची जी आदरबुद्धि वसली ती कोल्हापूरप्रकरणीं त्यांच्यावर खटला होऊन ते सकटात आले व तुरुंगांत पडले याभुळें अधिक दृढच झाली. टिळकांचें नशीब म्हणा कांहीं म्हणा, सकटसमयीं त्यांना सकारण व अकारण दोन्ही प्रकारच्या मित्रांची बाण मुळींच भासली नाहीं. कोल्हापूरप्रकरणीं फिर्याद झाली तेव्हां टिळकांचा सार्वजनिक चरित्रक्रम अवघा एक दीडच वर्षांचा अस्तंता, त्यांच्या-करितां, किंबहुना त्यांना न कळत, त्यांच्या जामिनाची तयारी झाली. भवानी-पेठेंत उरवणे नांवाचे गुळाचे मोठे अडतेच व्यापारी होते. त्यांनीं, टिळकांची तोंड ओळख नसता, त्यांच्या जमानतीखातर ५००० रुपयांची थैली कोर्टांत नेऊन गुदरली असे सांगतात. या शेटजींचा व टिळकांचा जेह पुढें आमरणान्त होता;

शेटजींच्या मरणोत्तर त्यांच्या उभयता चिरजीवानांंहि तो तसाच चालविला. उरवण्याची पेढीही एकप्रकारें टिळकांची गगाजळीच होती. केव्हा ठणेंठुणे पडल्यास मध्यरात्रींहि या पेढीची मदत टिळकांना होई. पण सर्व व्यवहारात टिळकांचा निरपेक्षपणा उरवणें मडळींना दिसून येत असल्यामुळे, पुढें शेटजींच्या उभय मुलात वाटणीचा तटा सुरू झाला तेव्हा उभयतांनींहि टिळकानाच आपले पच नेमून दिले, व टिळकांनींहि परिश्रमपूर्वक उभयतांनांहि समाधानकारक होतील अशा वाटण्या करून दिल्या. टिळकांचेर पुढें आलेल्या सकटांत त्यांना अकारण मित्र व मदतगार बरेच लागले तरी त्यांची उरवण्याविषयींची आठवण नेहमीं जाग्रत असे, व मित्रमडळींत ते नेहमीं उरवण्यांचें उदाहरण देऊन म्हणत कीं, “ पांच हजार रुपये ठेऊन माझी ओळख नसतांहि मला जामीन राहण्याला उरवणे शेट तयार झाले हें पाहून मला तर फारच अचवा वाटला, व सार्व-जनिकसेवेचें फळ फार दूर असत नाहीं अशी सार्वजनिक आयुष्कामाच्या उबरव्यावरच मला खात्री पटली. ” उरवणे शेटजींप्रमाणें वकील लोकांनींहि पुढें येऊन या प्रकरणीं टिळक-आगरकर, मिडे-रानडे या सर्वांच्या तर्फे काम चालविण्याला मदत दिली. या डिफेंस फंडाचा नक्की आकडा किती जमला याची माहिती लागत नाहीं; तथापि त्या वेळच्या मानानें तो बराच मोठा असावा. कारण ब्रान्सन् फेरोजगहा मेया सारख्या वॅरिस्ट्रांना रोजीं फी देऊन ठेवण्यांत आलें होतें. सर्व आरोपींच्या डिफेंसचें काम एक विचारेंसुरू असून सदर वॅरिस्ट्राचा

सर्वांना याचकाचा उपयोग झाला. पुणे मुंबईस सभा भरून जाहीर वर्ग्या झाल्या. या वर्ग्या एकेदर कामाळा पुरेसा ठरल्या नाहीत; व ठाकोरदास सॉल-सिटर यांनी अगदी निःस्वार्थ बुद्धीने काम केले. तरी केसरी मराठ्यांचा कर्जच झाले. तथापि आपणांस झालेले कर्ज कसे फिटेल या विषयाच्या चिंतेपेक्षा लोकांनी अकल्पित रीतीने आपणांवर जे उपकार केले ते कसे फिटतील याचीच चिंता टिळक-आगरकरांना अधिक वाटत होती; व ती वाटावी इतक्या मोठ्या प्रमाणांत या पहिल्याच सफटांत टिळक-आगरकरांना लोकांची सहानुभूति मिळाली. एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे.

भाग १ परिशिष्ट (१)

कोल्हापूरप्रकरणी आगरकरांचे विचार.

['बोगरीच्या हुबगातील आमचे १०१ दिवस' हा लेख आगरकरांनी लिहिला. त्यातील 'आमचे' या शब्दाचा अर्थ आगरकर व टिळक यांचे. हा लेख लिहिला घात अक्षतां, निदान त्याचा विचार मनांत नालू अक्षतां, आगरकर व टिळक हे एकत्र होते. यापुढे या लेखास टिळकांच्या चरित्र ग्रंथाधारांत महत्त्वाचे स्थान ओघानेच येते. टिळकांच्या चरित्रातील या भागासंबंधाने या लेखातून अधिक अस्सल व पहिल्या प्रतीचा पुरावा मिळणे शक्यच नाही. म्हणून या लेखातील कोल्हापूरप्रकरणासंबंधी दोन तीन उतारे खाली दिले आहेत]

“ कैद्यांना 'द्वेषाच्या' चाळातून मुक्त करून अविचाराचे लेख लिहिल्याबद्दल धिसेची सुनावणी केल्यानंतर हायकोर्ट उठले, व मंडळी खाली तोडे घालून आपल्या घरी चालली झाली. नंतर आम्हांला माहीतकरून खाली आणून तळ-मजल्यातल्या एका कोठडीत ठेविले. सहा बाजतांच्या सुमारास बोळाच्या दोन गाळ्या आणून त्यांत आम्हांस ज्यवस्थेने बसविले; व आमच्या बंदोबस्ताकरिता बरोबर चिपाईलोकांचा पहारा देऊन विनमाळ्याच्या घराकडे आमची खानगी केली. आमच्या समजुतीप्रमाणे देशाच्या बऱ्याचार्दी आम्हां आरंभिलेले उद्योग, करवीरस्थ प्रभूंचे बांगले व्हावे म्हणून आम्हां लिहिलेले लेख, खटला उभा राहिल्यावर आम्हांस व आमच्या मित्रमंडळीस पहलेली दीर्घ यातायात, लोकांची आमच्यावर बसलेली प्रीति आणि त्यांच्याशी आमचे वर्तन, आमच्या देशाची स्थिति, आणि जगातील न्यायपद्धति वगैरे अनेक विषय झपाट्याने आमच्या डोव्यां-तून जात आहेत तो आमच्या गाळ्या हुबगाच्या दारमार्थी बेऊन ठेवल्या. त्यांतून

खाली उतरून दिंडातून आंत शिरताना मनाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनीच कल्पना करावी. आत गेल्यावर आम्ही थोडा वेळ स्वस्थ बसलों, नंतर घरचे कपडे उतरून टाकल्यावर सरकारी वाईराने खालपासून वरपर्यंत आमची झडती घेतली व आम्हांस तुरुंगचे पोषाख दिले.

* * *

“ आपआपसात हळू हळू गोष्टी सांगण्याखेरीज, किंवा अकरा वाजल्यावर बराकांत कोंडून घातल्यावर तेथे फिरण्याखेरीज दुसरी काहीही कर्मणूक नसे. टिळकांचा आणि माझा नाना तऱ्हेच्या विषयावर वाद करण्यात पुष्कळ वेळ जाई. कित्येकदा तर आम्ही रात्रीच्या रात्री बोलत घालविल्याचें मला आठवते. मी ‘एम्. ए.’ करितां व टिळक ‘एल्.एल्. बी.’ करिता अग्यास करण्यासाठीं कालेजांत राहिलो असतां सरकारी नौकरी न पत्करिता देशसेवेत आयुष्य घालविण्याचा ज्या दिवशीं निश्चय केला त्या दिवसापासून आम्ही जे जे बोललो चाललों होतों त्याची पुनः पुनः आठवण होऊन अनेक वेळां पुनरावृत्ति होत असे. अमुक गृहस्थाळा क्यापमध्ये मेढायाळा गेलों असतां परत येताना काळोखांत वाट चुकून बारावर दोन वाजण्याच्या सुमारास फिरतां फिरता बडावर कसे येऊन ठेपलों, शाळेच्या सवधाने विष्णुशाळाबांशीं बोलणें लावण्यास गावात गेलों असता कालेजाळा परत येतांना थंडीने कितीतरी कुडकुडलों; वचन दिलें असता गाळा आणि छापखाना काढला त्या वेळेस कोणकोणत्या लोकांनीं मागें घेतले; असल्या फदांत न पडणारे कोण कोण मनुष्य त्यांस घेरता आले, आपले मूळचे हेतु कोणते, व ते कितपत सिद्धीस गेले आहेत; शास्त्रीबाबांच्या अकालीं मृत्यूने आपल्या उद्योगास केवढा धक्का बसला; आम्ही आरंभिल्ल्यां कामें आमच्या हयातींत, व आमच्या पाठीमागे कित्येक वर्षे अप्रतिहत चाललीं तर आमच्या देशस्थितीवर त्याचा काय परिणाम होईल; या देशावर इंग्रजांचे राज्य शास्यानें त्याचें कोण कोणत्या बाबतींत हित आणि अनहित होत आहे; लोकशिक्षण उत्तरोत्तर जारीनें पसरत गेले तर हिंदुस्थानची भावी स्थिति काय होईल; नेटिव सस्थानांची सुधारणा होण्यास काय उपाय करावे; देशभाषा युनिव्हर्सिटींत आणण्याला कोणती शुक्ति काढावी; शाळा आणि कालेज बांधण्यास पैसे कसे गोळा करावे; कोल्हापूर प्रकरणात आपली चुकी किती, आणि आपणास भोगावी लागत असलेली शिक्षा कितपत न्याय्य आहे; आपण या तऱ्हेनें येथें अडकून राहिल्यानें लोकांच्या मनावर काय परिणाम होईल; व आपल्या शाळेचें आणि छापखान्याचे किती नुकसान होईल; आणीबाणीच्या प्रसंगां आपणास कोण कोण मित्र उपयोगीं पडले; व पुढे कोणा कोणाच्या मदतीवर आणि शब्दावर अवलंबून राहतां येईल; आतांप्रमाणे फिरून तुरुंगांत न येण्यासाठीं कोणत्या गोष्टींची खबरदारी ठेविली पाहिजे. इ०

“कोल्हापूर प्रकारणाच्या संवधानें अनेक तर्क झाले आहेत. कित्येकांचे असे म्हणणें आहे कीं, हा खटला पुण्यास चालता तर याचा निराळाच परिणाम झाला असता; दुसऱ्या कांहीं लोकांचें असे मत आहे कीं, या खटल्यांतील जुरींत सगळे किंवा निम्मेपेक्षा अधिक नेटिव लोक असते तर त्यांनीं वर्तमानपत्रकल्यांस निरपराधी ठरविले असत. तिसऱ्या एका पंथाचे लोक आहेत त्यांना असे वाटत आहे कीं, पत्रकल्यांस पैशाचे पाठबळ नव्हतें हाणून ते बुडाले. कोणाची कल्पना आहे कीं, या कामांत आम्हाला सरकारच प्रतिकूल असल्यामुळे आम्हाला अपशय आले. कोणाची समजूत अशी आहे कीं, आम्हीं अखेरीस क्षमा मागितली ही फार वाईट गोष्ट केली व कित्येकांस तर आम्हांस शिक्षा झाली ती ठीक झाली असें वाटत असेल. यापैकी कोणाचे म्हणणें खरें, किंवा कोणाचें खोटे, अथवा कोणाच्याच म्हणण्यांत कांहीं हांशील नाहीं, याचा निश्चय करणें आम्ही आपल्यावर घेत नाहीं. पोलिस कोर्टांत आणि हायकोर्टांत लोकांच्या पुढे बऱ्याच गोष्टी आल्या आहेत, व जो तो आपापल्या समजूतीप्रमाणें आम्हांस किंवा इतरांस बरें वाईट म्हणत आहे. आमचें म्हणणें असे होतें कीं, हे कोल्हापूर प्रकरण कोणत्या तरी न्यायासनापुढे यावें, ते आमच्या इच्छेप्रमाणे एकदांचे आले. तसें झाल्यावर त्या ठिकाणीं न्याय करण्यास बसलेल्या न्यायाधीशांच्या आणि जुरीच्या नजरेला जी गोष्ट आली तीच योग्य व मान्य असे घेतलें पाहिजे. कारण असे न केले तर कोणत्याही कज्जाचा कोठेच निकाल लागावयाचा नाहीं. आतां जज्जाने आणि जुरीनें केलेला निकाल सर्वासच समत पडेल असें नाहीं. थोडा बहुत मतभेद हा होणारच, व तो होणें हे स्वाभाविक आहे. तथापि सरकारने ज्यांच्याकडे कोणत्याही गोष्टीचा निवाडा करण्याचा पूर्ण अखत्यार दिला, त्यांच्या विचाराला जे आले तेच आनदानें मान्य करणें हेंच प्रत्येक सुशिक्षित, सुजाण, व धर्मतत्त्वशास्त्रे कर्तव्यकर्म आहे. साक्रेटिसाला असें पकडे ठाऊक होतें कीं, मला जी शिक्षा होत आहे ती अगदीं अन्याय्य आहे; तरी त्याच्या न्यायाधीशांच्या नजरेला जी गोष्ट आली ती त्याने स्वीकारानें मान्य केली, मनुष्य ज्या अर्थी सर्वश नाहीं, त्या अर्थी त्याच्या हरएक कृत्यांत चुक होण्याचा संभव आहे. साक्रेटिसावर आणलेल्या आरोपाची चौकशी करण्यास दहा पांच लोक बसले होते असे नाहीं. आयन्सच्या प्रजासत्ताक राज्यातील लोकांच्या बहुमतानें तो दोषी ठरला, व त्याला विषप्राशन करावे लागले ! पण कालांतराने त्याच्या संवधाने येवढे मतांतर झालें कीं, तो मला ठरून त्याचे पांच सहाशें न्यायाधीश अगदीं चुकले अशी लोकांची खात्री झाली, व आतांपर्यंत सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांचा तसाच ग्रह आहे.

“सत्यमेव जयते” हा पूर्वापार चालत आलेला जो सिद्धांत आहे, त्याची पूर्तता होण्यास धराच काळ लागतो; कारण सत्यांत म्हणजे कांहीं नैसर्गिक सामर्थ्य आहे, असें नाहीं; असे असतें तर त्याला तत्काळ यश येतें. कधीना कधी तरी पगडा असतो याचे कारण इतकेंच आहे कीं, सत्यावलंबन हे बहुतेकांचे प्रायदेशीर

आहे. या बहुतेकांचें ज्या वेळेस प्राबल्य होतें, त्या वेळेस सत्याचा जय होतो; उलट पक्ष प्रयत्न असतो तोपर्यंत सत्य दडपून राहते. आतां साक्षेतिहासाच्या आणि आमच्या युगांत जमीन-अस्मानाचें अंतर पडलें आहे, व राज्यपद्धति, न्याय-वर्गरेच्या सबधानें लोकांच्या आचारविचारात पुष्कळच तफावत पडली आहे, व सत्यअसत्य विवेचनाचा काटा अधिक सूक्ष्म होत चालला आहे, हें समजून वाचकांस सांगायला पाहिजे असें नाहीं. असो, जगातील न्यायपद्धति बुद्धि-वळांच्या खेळासारखी आहे. प्रतिपक्षाच्या शहांत न येतां आपण त्याला गड देणें आणि अखेरीस मात करणे हें ज्याच्या त्याच्या कल्पनेवर, अनुभवावर, बुद्धि-सामर्थ्यावर व इतर उपकरणावर अवलंबून असतें. चापेंकी काहीं कमी पडलें तरी दुसऱ्या पक्षाचा उत्कर्ष होण्याचा समभव असतो. जो ज्या बाजूला असतो त्याला अनुसरून त्याचें वर्तन चाललेलें असतें. फ्रान्सचा राजा चवदावा ल्युई यानें प्रजेवर इतका जुलूम केला कीं, त्याच्या पाठीमागे दोन पिढ्यांनीं फ्रान्सात जबरदस्त राज्यक्रांति होऊन प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना झाली; पण ल्युईला असे कधीं वाटलें नाहीं कीं माझ्या आचरणानें माझ्या प्रजेस त्रास होत आहे.

“ल्युईसारखेंच इंग्लंडाच्या दुसऱ्या जेम्स राजाचे वर्तन होतें. हे राजश्री राज्यासनास मुकले तरी त्यांना आपलें करणें बाईट दिसलें नाहीं. येवढेंच खरें आहे कीं कोणताही पक्ष असो, तो जेथपर्यंत अधिकारारूढ असतो, तेथपर्यंत त्याच्या चुकीच्या करण्याला देखील कोणी नांवें ठेवण्यास बजत नाहीं, कारण तसें केल्यानें त्याच्या कडून दण्ड होण्याचा समभव असतो. आनंदी-रावोबांनीं राज्यलाभासाठीं सरख्या पुतण्याला मारेंकल्याच्या स्वाधीन केले; पण तुम्हीं केलेलें कृत्य अत्यंत निंद्य होय, व याला देहात प्राय-श्चित्ताखेरीज दुसरे प्रायश्चित्त नाहीं, असें खडखडीत तोंडावर सांगण्यास बजणारा सगळ्या पेशवाईत एक रामशाही मात्र होता ! अधिकाऱ्याला आड येणारानें हातात शिर घेऊन मरण्यास तयार असलें पाहिजे. अन्याय करणारे अधिकारी मरून जाऊन पिढ्या दोन पिढ्या गेल्यावर त्याच्या वर्तनाची चर्चा करणे सोपें असून विनयोक्याचें आहे. सखारामबापूसारख्या इट्टी वृद्ध कपीला स्वपक्षाला बळवून वेण्यासाठीं नानांनीं गंगावाईस अत्यंत अश्लाघ्य युक्ति सांगितली, नानाचें आणि गंगावाईचें बळकट झूत होते, नानाच्या जाचासुलें सर्वाई माघवरावांनीं माडीवरून उडी टाकली, वगैरे ऐतिहासिक गोष्टी आतां आम्ही खुशालपणें बोलतां, व न मिता त्याच्या विषयीं वादविवाद करितों. पण मनात आल्याबरोबर पाहिजे त्याला तापल्या तोफेवर बाधून मारण्याचें सामर्थ्य ज्ञोपयंत नानाच्या मन-गटांत होतें तोपर्यंत अमुक अमुक प्रकारचे गुप्तचें वर्तन अयोग्य आहे असा त्यांच्यापुढें चकारशब्द देखील काढण्याची कोणाची छाती नव्हती. उलट त्याच्या बागणुकीची वारीफच होत असे. शिंदे, होळकर, गायकवाड, सावत, भोसले, सचीव, प्रतिनिधि, कागलकर, पटवर्धन वगैरे घराण्यांतील जुन्या पुरुषाच्या वर्त-

नाविषयी ग्रांडडफ सार्वेन आपल्या इतिहासांत जशी चर्चा केली आहे तशी चर्चा या धराण्यांतील प्रस्तुत पुरुषांविषयी आम्हीं करूं म्हटलें तर आमचे कसे चालेल ?

“कोणी एखादा निर्मांड घटिंगण हवे तें वोळत सुटला तर त्याला असले विचार तोंडावाटे बाहेर काढतां येणार नाहीत असें नाही; पण असें करितांना त्यानें आपल्या जिवावर उदार झालें पाहिजे. जिवाची परवा न करितां जगाचें कल्याण करण्याच्या मिषानें असे करण्यांत प्रतिष्ठा मानणारे ग्याळिलीओ, क्रानभर, रामशास्त्री यांसारखे वेढे पीर कोठे कोठे असतात, पण निःसीम ससार-चतुर जो आहे तो अशांचे अनुकरण कर्वाही करणार नाही ! अधिकाऱ्याला आड जाण्यानें जसें कोणाचेही कल्याण होणें नाही, तसेच सरकाराला विरोध करणाऱ्यानेंही आपल्या ससारसुखावर तिळांजळी सोडावा. कारण सरकार म्हणजे अधिकारीसमुच्चय यापेक्षां दुसरे कांहीं नाही. अज्ञान गरीब लोकाना सरकारचा मोठा बागुल्योषा वाटत असतो, पण ज्यांनीं सरकार आणि प्रजा या विषयावर योडाबहुत विचार केला आहे त्यांना असें पक्कें ठाऊक असतें कीं, व्यक्तिविशेष अधिकाऱ्याला ज्याप्रमाणें अहंकार, लोभ, सौजन्य, मैत्री, आपलेपणा, परकेपणा वगैरे बऱ्यावाईट मनोवृत्ति असतात, त्याप्रमाणे अधिकारीसमुच्चयरूप जें सरकार त्यालाही असतात; मेद इतकाच कीं व्यक्तिविशेष अधिकारी हट्टास पेटल्याने कोणाचेही नफा—नुकसान जितकें करू शकतो त्यापेक्षां सरकाराला अधिक करतां येते. बाकी सरकारानें अमक्याला चांगले म्हटलें, आणि तमक्याला वाईट म्हटलें म्हणून तो तत्ता होतो हे थोंडेच आहे.

“अनेकदा असें होते कीं, सरकार आणि प्रजा यांच्या नफानुकसानीचा पर-स्परार्थी अत्यंत विरोध असल्यामुळे अति नीच पुरुषाला हातीं धरून सरकाराला याचा वडेजाव करावा लागतो. ब्रह्मस्र्ग लिंवकजीसार्ठी बाजीने पाजीपणा करून आपल्या या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची राळ केली, हे सर्वोच्च विदित आहेच. ज्याप्रमाणे प्रासादिक कवि आपल्या कल्पनावैचित्र्यामुळे शुष्क पदार्थांला देखील नसतें माहात्म्य आणून देतात, त्याप्रमाणे सरकारही अगदीं हलकट मनुष्याला नसता थोरपणा देऊ शकते. ज्याप्रमाणे स्विफ्टासारख्यानें केरसुणीचे वर्णन केले तर तें देखील लोकांस मनोरम होईल असें स्टेलास वाटले, त्याप्रमाणें सरकारानें ज्ञान-शून्य भ्रष्ट जरी अधिकारावर नेमून त्याची पाठराखणी केली तरी त्याचाही लोकांना मोठा वाळ वाटणार आहे. मार्गे एका रोमन बादशहाने अधिकाराच्या जोरावर आपल्या छिनाळ बायकोस सेनेट समेकवून देवी म्हणविले आणि आपल्या विवाहाचा वर्षदिवस तरुणतरुणींनीं पतिव्रतेच्या स्थांडिलापुढें अगस्त्याळन साजरा करावा असा ठराव केला ! सरकारी सत्तेचें सामर्थ्य केवढें आहे हें

ज्याने कशाचें तोंड खुले केले त्याला कगाचीही वाण नाहीं; म्हणूनच कवीने कोठेसं म्हटले आहे:—

धनेर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति धनैरापद मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो बान्धवो जास्ति लोके धनान्यर्जयध्व धनान्यर्जयध्वम् ॥

ज्याला विपुल द्रव्याची अनुकूलता असेल त्याला जगाच्या प्रस्तुत स्थितीत खऱ्याचें खोटें आणि खोट्याचें खरें करण्यास फारसा त्रास पडणार नाहीं. द्रव्य-विहीनांचे मनोरथ मात्र गतभर्तृकांच्या स्तनाप्रमाणे जागच्या जागीं विकास आणि लय पावतात. (२) कागदाची सामुग्री, खटला उभारण्यापूर्वी जो जो म्हणून महत्वाचा कागद असेल तो हातांत घेऊन ठेवला पाहिजे. अस्सल मिळाला तर फारच चांगलें झालें; तो दुष्प्राप्य असेल तर त्याची हुवेहुव नकल तरी पाहिजेच पाहिजे. तथात तिच्यावर एकाद्या जबाबदार कामगाराची निशाणी घेऊन ठेवतां आल्यास बरेंच काम होईल. अमुक अमुक माझ्या मित्राकडून किंवा अमक्या समक्या मळत्या मनुष्याकडून मला हव्या त्या वेळेस मिळण्याचा समज आहे असे म्हणत कोणाच्याही हवाल्यावर नसले कीं काम हुकले म्हणून समजावे. उपयोगाला येणारे चिटोरेख चिटोरे वेळेच्यापूर्वी काबीज करून ठेविलें पाहिजे. एकदां गडबड सुरू झाली म्हणजे अगदीं सार्ची चिटोरीं दुष्प्राप्य होतात, व कधीं तर मोठ्या सुरक्षित जाग्यांतून तीं अतर्धान पावतात हे सर्वांनीं ज्यानांत ठेवावें.

(३) सहीनिर्घीं लेखी जबाब्या घेऊन ठेवणें. हा माझा बाप, ही माझी बायको, ही माझी आई, हा माझा चाचरा, हा माझा जिवलग मित्र, हे श्रीमंत, हे गरीब, हे राजश्री, हे भले, हे चालस, हे कायकोटापुढें पाहिजेत्या वेळेस हजर राहून त्यांना माहित आहे तें कोणाची मुर्खत न ठेवितां सांगतील तेव्हां यांच्या सहीसुद्धां यांची अगोदर लेखी जबाबी घेऊन ठेवण्याची कांही एक अवश्यकता नाहीं, अद्या दिस-तीवर कोणत्याही कार्यहितेच्छून बसूं नये. प्रेम, विश्वास वगैरे शटसारे एकीकडे ठेऊन पक्कें नास्तिक वनावें, व जगातील हरेक मनुष्य जवरा लफगा आहे असे मानून आपल्या उपयोगाचे जें म्हणून त्याला ठाऊक असेल त्याचें त्याच्याकडून टांचण करवावें, व त्यावर त्याची सही घ्यावी; आणि असलीं सगळीं टांचणें वेळ येई-पर्यंत एकाद्या मजबूत लोखंडी पेट्यांत घाळून ठेवावी! (४) वकीलांचे मत. कोणतेंही काम हातीं घरण्यापूर्वी त्यांतील सर्व कागद पत्र एकाद्या कामदेवाच्या भटास दाखवावे; व त्यावर त्यांचें लेखी मत घेऊन ठेवावे. या कृत्यास जो भट पहा-वयाचा तो चांगला चोरणवाला घनपाठी दशम्येची वैदिक असून जिकडे तिकडे वाखाणलेला असावा. त्याला असे म्हणावे कीं, बाबारे, दीडवेच्या ठिकाणीं दोनशें पै, पण जें मत दाखवाचें ते नीट आपलें पोयीपुस्तक पाहून दे. असें केल्याने प्रथम थोडासा खर्च झाला असें वाटेक खरें, पण पुरावा कशा प्रकारचा पाहिजे, किती कमी आहे, व बाकीचा कसा मिळवावा वगैरेचे ज्ञान आधीं

शाल्यानें पुढचा पुष्कळ वास चुकवो, व एकदरीने नफा होतो. (५) फिर-कोळ तयारी. जागोजाग कुसळ वातमीदार पाहिजेत. त्यानीं रात्रंदिवस गुप्तपणें जिकडे तिकडे फिरत्या घालीत असवें. कोणाची काय खटपट चालली आहे, समाजांत लोक काय बोलतात, प्रतिपक्षाकडील कशी काय तयारी आहे वगैरे गोष्टी नीट रीतीनें देहळू गुप्तचिपणें वेळच्या वेळीं वदीं देणाऱ्या विश्वासूक वातमीदाराशिवाय घामघुमीच्या वेळेस कामाचा वागला जम बसत नाही. तसेंच दहापांच तरी मोठमोठ्या युरोपियन लोकांच्या ओळखी असल्या, म्हणजे त्यांच्या कडून त्यांच्या समाजांत ऑफिशियल वर्गांत जी चर्चा चालली असेल ती कळते, व तदनुसार नवीन घळणे बांधण्यास ठीक पडते. याशिवाय प्रत्येक समाजांत मध्यस्थ म्हणून एका जातीचे प्राणी आहेत. त्यांच्या मदतीनें एखादे वेळेस बेमालूम रीतीनें कामगिरी उरकतां येते. म्हणून याजपैकीं एक दोघे अगस्त्रालीं राखून ठेवले असले तर बरे. सारांश काय कीं, मारस्त, डाक्टर, बालिष्ठ, कोणीका असेना; जो जो म्हणून प्रसर्गो उपयोगी पडण्यासारखा असेल त्याला बगलेत मारून ठेवावा. दुसरी एक महत्त्वाची सूचना करावयाची अगदींच विसरलो ती ही कीं, “शिववदनकामाहीं वदावा प्रयस देव नदी न !” या त्याघानें प्रत्येक मोठ्या देवालयानील आणि ग्रहमठांनील द्वारपालांच्या अगावर एकेक तुकड टाकून ठेवलेला असला म्हणजे महादेवापर्यंत प्रवेश होण्यास बिरकूल अडचण पडत नाही !

भाग ६ परिशिष्ट (२)

डोंगरीमहात्म्य वर्णन

[या खाली दिलेल्या कविता डोंगरीच्या दुरुगातच सन १९०८ च्या आक्टोबर महिन्यांत लिहिल्या गेल्या. व त्या सुचण्याचे कारण हेंच कीं, टिळक-आगरकरांना अब्बूकसानीच्या गुन्हाकरिता या दुरुगातील ज्या बराकांत पूर्वी ठेवण्यात आलें. होतें त्याच बराकांत प्रस्तुतच्या कविता रचणारासहि १४ दिवस राहण्याचा योग आला होता. टिळक-आगरकरांच्या वेळचा एक म्हातारा वॉर्डर त्यांच्या विषयीं अर्धवट स्मरणाने काहीं गोष्टी सांगे. कविता रचणाराला शिक्षा झाली ती न्या. दावर याच्या अब्बूकसानीच्या गुन्हाकरिता. या अब्बूकसानीला कारण न्याय-मूर्तीनीं टिळकाना दिलेली सहा वर्षांची शिक्षा व विशेषतः शिक्षा देताना उच्चारलेले अब्बूकसानीचे शब्द ! अशा रीतीनें डोंगरीच्या दुरुगार्थी टिळकाचा सर्वेध १८८२ पासून १९०८ पर्यंत असल्ल राहिला होता. यामुळे १८८२ सालाच्या प्रकरणाच्या शेवटीं १९०८ सालीं रचलेलें डोंगरी महात्म्यवर्णन परिशिष्ट म्हणून वातले आहे !]

(चाल-फटक्याची)

इहलोकीं दरवार यमाचा अनुदिनि कारागृहिं भरतो
पापघुष्य झडतिला निघोनी मनुज मोकळ्या तो होतो ॥ शु० ॥

- (१) प्राकारावृत्त पुरी डोंगरी अन्वर्थक हे नांव तिला
ठंच ठंचशा मयाण भिंती पहाडसम चौवानुला ॥ १ ॥
कमिन्न काळे दरवाने ते दोन दिशेला असति उमे
मेघद्वयी त्यावरि केली मेघशबलशा नीलनमे ॥ २ ॥
समंत भागीं वसति दाटली जशा वाळ्यामधि मुंग्या
परि अतरिं शून्यता राखिती उम्या संगिनी त्या नंग्या ॥ ३ ॥
जरी म्हणावें स्मशान येथें हातपाय तरि वावरती
सदन म्हणावे तरी मनुष्ये मुर्कां मुतासम आचरती ॥ ४ ॥
सदन म्हणा वा स्मशान येथें सदा नांदतो यमराजा
परलोकाचा अनुभव देई मनुजा, चालु न दे गमजा ॥ ५ ॥

* * * *

- (२) द्वारामागे द्वार लागले प्रवेश दुर्घट तो सोडा
बंदीं देउनि उमे रंगाचे घटका दो घटका घंटा ॥ १ ॥
यमदूताच्या सगति बांजुनि संचाराची याव नसे
शुद्धकाष्ठ पाठिचें पाठिशीं सदा लपेटुनि तें बैसे ॥ २ ॥
कारमार करणार यमाचा त्याची 'जेलर' ही संज्ञा
प्रमाण शिरसावद्य तयाची कोणि न अवमानिति आज्ञा ॥ ३ ॥
कामघाम तरि चिड्चिपाटी; व्हा जाउनि त्या पुढति उमें
शिका प्रथम नम्रता नीचपण उचित दंडपर कालसमे ॥ ४ ॥
मेढ कुणाची हवी तरी ती क्षणमितशा अवधीत मिळे
अधिक उर्गे बोलण्यात चोरी यमसचिवाचे कान खुले ॥ ५ ॥

* * * *

- (३) आंत बंदिजन जे सांपडले वर्णु तयांची काय गती
बोल बोलण्या तद्विषयक मम जीम भरितसे बहु खंती ॥ १ ॥
पंजरस्थ पिक मोर सारिका यांचे हृद्गत अलि कळले
प्रवेश परकार्यंत न केला अनुभव बीज परी फळले ॥ २ ॥
ऐकतसे सिद्धांत आजवरि गहनचि आत्मौपम्याचा
प्रकाश पडला हृदयि तयाचा कुठित हो म्हणुनी वाचा ॥ ३ ॥
स्वातंत्र्यासम हरहर दुसरे प्राण्या जगतों सौख्य नसे
विधात करि जों त्या सौख्या त्या सम अधमाधम तोचि असे ॥ ४ ॥
टि...च. ११

व्याक्ति असो वा राष्ट्र असो तत्पापाची खुणगांठ खरी
स्वतंत्रता हानिची आपदा अतुल तिजसि सम ना हुसरी ॥ ५ ॥

* * * *

- (४) वदिजनांचा नित्य दिनविधी सूत्रबद्ध जणु रेखटळा
अनंत कल्ये अबाधित असा चालु असे हो हा खटळा ॥ १ ॥
दो घटका रात्रीसि उठोनी अगुचि धौच मार्जन करणें
वदनि येत तरि स्फुट न वदा हरिनामादिक प्रातःस्मरणें ॥ २ ॥
जरि मजुरीची कैद दुम्हाला सण पुढतीं व्या खोलाया
इतरहि अथवा कर्म नीचतर उरकाया सारा बाह्या ॥ ३ ॥
दस घट्याला करा तयारी भोजनविधिची गर्दि उठे
कदाचनमय तीं दोन वर्तुळें त्यावरि दुरिचें दाट घुटें ॥ ४ ॥
घृतदुग्धादिक शाक लवण वा गरम मसाला तो विसरा
करा साजरा पाणि घोडुनी शिमगा दिपवाळी दसरा ॥ ५ ॥

* * * *

दिन भोसरता रांठ कांबळ्यावरति देहयष्टी पसरा
झोंप न ये तरि जन्मजन्मिच्या कर्माची ती टीप करा ॥ १ ॥
मत्कुण दशाहि नरशोणितपी चावचाडुनी करिति दद्या
अशभाणि त्यां करा वरा मग सक्तोनि शिविराज वधा ॥ २ ॥
अळोपिळे व्या वळ्या तळमळा योगासनविधि सर्व करा
ठाव न सोडा शह्र न काढा खुशाल मग मुखशेज करा ॥ ३ ॥
आस्तिकता ती येत नास्तिका अह्मदयहि प्रेमी वनतो
क्षणभर सद्गुरु रामकृष्ण वा आयबाब बाबा म्हणतो ॥ ४ ॥

* * * *

- (६) दो घटका रात्रीस होतसे ठायिंठायि नाकेवदी
फिरु न शके कोणिही होउ तो चोरसाव वा फटफदी ॥ १ ॥
सवाल करितां जवाब द्यावा सांकेतिकशा अद्वावा
यमकिंकर तो हत्यार सांवरि अहसळली जरि लव वाचा ॥ २ ॥
शिपाइमाई पूर्वरात्रि बहु सक्त हुपारी दाखवितो
परि माघ्यान्हीं डोळ्यावरतीं झापट येउनि तो पढतो ॥ ३ ॥
घटानादै उठे खडबडे सजीव होतां जसे मढे
अलकाऱ्या ललकाऱ्या देउनी आलबेळीचा मंत्र पढे ॥ ४ ॥

* * * *

- (७) कारागृह हैं ब्रह्मस्वतन्त्राचि चौप्राकारांतरि वसलें
जिविधिव सच्चित् प्रकृतिपुरुष गुणउपाधि त्यांताचि सांठवले ॥ १ ॥
एक नियंता समस्वरूपी इतर सर्व त्याची लीला
सुखदुःखादिक भोग मोक्ष वा देत असे तो मनुजाला ॥ २ ॥
स्वस्थानासी कधिं नच सोडी परी मनाने धावरतो
दूतपाश पसरुनी करविं त्या सर्व कार्यभर आवरितो ॥ ३ ॥
गरुडपुराणचि हुजे असे हे जेल कायदा त्या म्हणती
स्केलकोष्ठकें मांडुनि करिती पापापुण्याची गणती ॥ ४ ॥
उठवशा अंधारकोठडी दड पाश फटके खोडे
प्रायश्चित्त प्रकार येथिल वर्णाचे तिलुके थोडे ॥ ५ ॥

* * * *

- (८) मलागुरा हा भेद न येथे एकतत्त्व कीं शिरगणती
धर्मजाति वा नीति मुजनता विवेक यांचा नच करिती ॥ १ ॥
न्यायदेवता अंध अशी ही मैलोन्वीं विख्याति असे
राव रंक समसमान ऐसा खासा अनुभव देत असे ॥ २ ॥
कोर्ट कायदा वाळण, तीच्या छिद्रांनुनि खालीं पडती
धान्य रजःकण रत्न भौक्तिकें एका मापामधिं भरती ॥ ३ ॥
खुनी डकाइत निपट मामटे ठग बदकैली कीं अमली
परोपकारी धार्मिक सात्विक जनतेचे किंवा बाली ॥ ४ ॥
सकल संग्रहीं यमप्रभुच्या भेदभाव नाहीं त्याला
शामकर्ण खर त्याच दावणीं कामघेनु नदी दबळा ॥ ५ ॥

इहलोकीं दरवार यमाचा अनुदिनि कारागृहिं भरतो
पापपुण्य शकतिला निघोनी मनुज भोकळा तो होतो ॥ ६ ॥

भाग ७ वा

फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना

एल्.एल्. वी. ची परीक्षा पास होतांच शिक्षणविषयक काम आरमिण्याचे टिळकांनीं ठरविले त्यावेळीं, त्यांच्या मनात एकदमच एक खासगी कॉलेज काढावें असें होते. पण हायस्कूल काढण्याइतकीहि मढळी पहिल्या शपाठ्यास मिळाली नाहींत, मग कॉलेज एकदम कसचे निघते ! म्हणून कॉलेजच्या दुघाची हास त्यांना आरमीं शाळेच्या ताकावरच भागवून घ्यावी लागली. तथापि, कॉलेज काढण्याची त्यांची कल्पना समूळ जिरून गेली असे झालं नाहीं, उलट ती अनेक कारणांनीं बांदीसच लागली. कोल्हापूर, प्रकरणांमुळे टिळक-आगरकरांना प्रसिद्धी लाभली, सामान्य लोकांची सहानुभूति मिळाली, थोरामोठ्यांच्या ओळखी झाल्या, राजे रजवाड्यांकडून उदारआश्रय मिळण्याचा समबद्दिसूं लागला. टिळकांमागून आगरकर, आगरकरांमागून आपटे, आपट्यांमागून गोळे, कैळकर, घारप असे लयास होतकरू पदवीघर न्यू स्कूलचा येऊन मिळाले. न्यू इंग्लिशस्कूलमधील विद्यार्थ्यांची सख्या मरामर वाढली. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेत पास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण इतर हायस्कूलच्या मानाने विशेष पडू लागलें. जगन्नाथ शकर-शेट स्कॉलरशिप मिळणे हा न्यू स्कूलचा मत्ता होऊन बसला. रिपनघाईत उदार शिक्षणाची चलती झाली. इतर साहेबाचे एज्युकेशन कमिशन वसूल शिक्षणविषयक खासगी प्रयत्नाना सरकारी उदारआश्रय देण्याचे घोरण कायम झाले, शेवटीं न्यू स्कूलमध्ये एकत्र जमलेल्या तरुण विद्वानांनीं जन्मभर एकत्र राहून शिक्षणविषयक ध्येयच अनुसरण्याचे योजिले; व डेकन एज्युकेशन सोसायटी (दक्षिणहिंदुस्थान विद्याप्रसारक मढळी) बनविण्यास येऊन तिचे तद्वाह्यात समासद ठरले. यासुद्धें पुढची पायरी म्हणजे कॉलेज काढणे हीच होती; व १८८४ च्या अखेरीस कॉलेजची कल्पना फळाळा आली.

टिळक न्यू इंग्लिश स्कूलास शिक्षकांचें काम करू लागले त्यावेळीं, शिक्षकांमध्ये उच्चनीच भेदभाव नसल्यानें, कोणी कोणच्या इयत्तेस काय भिकवावे याचा निर्बोधच नव्हता. अगदीं पहिल्या दुसऱ्या इयत्तेवर जाऊन एखादा तास घेण्याचे काम पडलें तरी कोणी हि तें हासेनें करी. ती एक प्रकारची मौज किंवा भूषणच वाटे, तथापि ही सर्व मढळी तरतरीत व होतकरू असल्यामुळे ते आपणांस न्यू इंग्लिश स्कूलचेहि 'प्रोफेसर' असें मानीत. याचा अर्थ असा कीं, आम्ही आज घाळा म्हणून काढली तरी तिने आमच्या महत्त्वाकांक्षेचें समाधान व्हावयाचें नाहीं. आम्ही कॉलेज तर काढूच, बी. ए., एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांना शिकवूच; पण

युनिव्हर्सिटींत हि प्रवेश करून सुधारणांनीं तीं हलवून सोडूं अशी उमेद त्यांना वाटत असे. 'कॉलेज सोडलें आणि कॉलेज काढलें' अशा शब्दांनीं व्यक्त करितां येण्यासारखी कामगिरी करावी, अशी जी टिळकांची हीस ती त्यांना प्रारंभी दाखून बरावी लागली. पण शाळेच्या दुसऱ्या वर्षांतच मातबर पदवीधरांची इतकी भरती झाली की, कॉलेज काढणें ही गोष्ट तळहाताच्या मळासारखी वाटू लागली. आपटे व टिळक यांचे संस्कृत व गणित हे दोन विषय तयार. आगरकर हे इतिहास व अर्यशास्त्र यांत निष्णात. चिपळूणकर यांचे इंग्रजी व संस्कृत दोन्ही विषय तयार असत. आपटे यांची इंग्रजी शिकविण्याचीहि तयारी होती. गोळे हे पदार्थविज्ञानशास्त्रांत एम्. ए. झालेले व केळकर हे इंग्रजीत निष्णात. अशी सर्व विषयांतील शिक्षकांची तयारी होती. सुदैवानें १८८२ सालीं लॉर्ड रिपन यांनीं नेमलेलें एज्युकेशन कमिशन फिरतीवर मुंबई इलाख्यांत आले त्यामुळे या तरुण मंडळींच्या महत्त्वाकांक्षेला वाचा फुटण्याला मोठीच मदत झाली. कमिशनपुढें बामनराव आपटे यांनीं स्वतः सोसायटीचें जे उच्च ध्येय मांडलें व सामान्यतः सरकारी मदत घेणाऱ्या शिक्षणसंस्थांच्या हक्कांची जी बाणेदार बकिली केली तिचा परिणाम स्वतः कमिशनवर किती झाला हें, कमिशनचे अध्यक्ष सर वुडह्यम हन्टर यांच्या न्यू इंग्लिश स्कूलवरील अभिप्रायाचा उल्लेख मागील प्रकरणांत केला आहे त्यावरून दिसून येईलच. मुंबई युनिव्हर्सिटीतील प्रमुख लोकांवरहि तसाच परिणाम झाला. प्रिन्सिपॉल यर्बेस्वर्थ, आक्सेन डॅम्, डॉ० मॉर्किन्ज वगैरे युरोपिन आणि मांडारकर, रानडे, तेलंग वगैरे हिन्दी विद्वानांवर न्यू स्कूलच्या मंडळींची इतकी छाप पडली की, कॉलेज काढण्याची परवानगी मागितल्यास त्यांची समति मिळण्यास उशीर नव्हता. चिपळूणकर वारण्यापूर्वीच काशिनाथपत तेलंग हे न्यू इंग्लिश स्कूल पाहावयास आले होते व त्यांना हें दणदणीत हायस्कूल व त्याचे ते सरतरीत शिक्षक पाहून मोठें कौतुक वाटलें. आणि त्यांनीं या मंडळींत बोलूनहि दाखविलें की, हायकोर्टांत बकिली करण्यापेक्षां या शाळेंत शिक्षक म्हणून येऊन राहिलों तर मला कितीतरी आनंद होईल. पण हें घडून न येण्याला त्यांच्या मार्गांत काय ती एकच नड होती. त्यांनीं मिळविलेल्या रुपयांचा पहिला लक्ष पूर्वीच भरून गेला होता; व दुसऱ्याची तेवढी अद्यापि भरती व्हावयाची होती !

एज्युकेशन कमिशनपुढे दिलेल्या सार्शीत आपटे यांनीं खालील सुधांवर जोर दिला होता. (१) शिक्षणाच्या सोई वाढविणे. (२) शिक्षण अधिक स्वस्त करणे. (३) सरकारी पद्धतीनें दिलें जाणारें शिक्षण सुधारणे. (४) खासगी शाळा शक्य तितक्या स्वतंत्र राहाणे. (५) सरकारची पैशाची मदत घेऊनहि शाळांची अन्तर्ज्यवत्सा खुली राहाणें. (६) शिक्षण इंग्रजीच्या ऐवजी देशी भाषांतून अधिक देणें. (७) शिक्षणाचे नमुने इंग्लंडहून न आणतां येथेंच बनविणें. (८) शिक्षण-विषयक शालोपयोगी पुस्तकें इकडेच तयार करून तीं शिकविणें. (९) बरिष्ठ

शिक्षण हिन्दी लोकांच्या हाती राहाणें. या सर्वांना मिळून त्यांनीं राष्ट्रीय शिक्षण हें नांव दिलें होतें. आपटे यांची कामिशनच्या समासदांनीं उलट तपासणी घेतली त्यांत त्यांनीं घरील मुद्यांचें फार समर्थक रीतीनें समर्थन केलें. शिक्षणाने परतया सत्कृतीचे पदवीघर निर्माण न करिता देशाभिमानी कर्ते पुरुष निर्माण करणें हेंच या राष्ट्रीय शिक्षणाचें ध्येय असून, अशा सुशिक्षित लोकांच्या हातून देशाचा सामाजिक व राजकीय दर्जा वाढेल व परिणामी शांततेनें पण स्वाधीन राज्यक्रांति घडून येईल अशी त्यांची अपेक्षा होती. १८८३ सालच्या सालेच्या रिपोर्टांत आपण कॉलेज वगैरे फाटल्याकरिता १८८४ सालीं काय तजवीज करणार व १८८५ सालीं काय घडवून आणणार हें चालकांनीं निश्चितपणें लिहिलेले असून या सर्वांचा हेतु पालीलप्रमाणें व्यक्त केला आहे:-

"We have undertaken this work of popular education with the firmest conviction and belief that of all agents of human civilization Education is the only one that brings about material moral and religious regeneration of fallen countries and raises them up to the level of most advanced nations by *slow and peaceful revolutions*."

ता. २४ ऑक्टोबर सन १८८४ इस्वी रोजीं सर बुद्धिचम वेढरबर्न यांच्या अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रपत्यांच्या वाज्यात पुणें शहरांतील प्रमुख गृहस्थांची सभा भरली; तींत डेफन्स एज्युकेशन सोसायटीची रीतसर स्थापना करण्यांत आली. प्रारंभी वेढरबर्न साहेबानीं 'न्यू स्कूलच्या' चालकांची योग्य स्तुति केल्यावर वामनराव आपटे यांनीं सोसायटीच्या स्थापनेचा उराव पुढें माढला. व त्यावेळीं त्यांनीं अर्धें बोझून दाखविले कीं, कॉलेज वगैरे फाटल्याचा उपक्रम लोकांनीं द्रव्याची भरपूर मदत केल्याशिवाय होणार नाहीं; व लोकांनीं दिलेल्या पैशाचा योग्य तोच उपयोग होतो याची खात्री होण्याकरितां प्रसिद्धित लोकांची व्यवस्थापक मंडळी असणेहि जरूर आहे. ही मंडळी निवडण्याचा उराव टिळकांनीं माढला, त्या मंडळींत मंडळीक, वेढरबर्न, वडैस्वर्थ, तेलंग, नारायणभाई दाडेकर, यशवंत मोरेखर केळकर हत्यादि गृहस्थ होते. तिसरा उराव डॉ. मांडारकर यांनीं माढला. तो मांडाताना ते म्हणाले कीं, 'सात निरपेक्ष व उदार अशा पदवीधरांनीं आपल्या छातीवर निग्रहानें गाळ स्थापून नाबारूपास आणली, व कर्तव्यगारीने लोकांच्या उदार आश्रयास पात्र करून घेतली.' विशेषतः टिळकांसंबंधानें बोलताना मांडारकर म्हणाले, "या सात गृहस्थांच्या अग्रमार्गी एका फर्स्ट क्लास एल्यूट बी. वे नांव आहे. हा गृहस्थ या खासगी शिक्षणाच्या नाहीं न लागता व स्वाध्यायकडे पाहून सरकारी नोकरी धरता तर रावसाहेब होऊन कोठे तरी चैनीत असता." शेवटीं मंडळीक व वडैस्वर्थ यांना ट्रस्टी नेमून व सोसायटीचे नियम मंडळी

करून समा विसर्जन झाली. प्रारंभीच्या कात सभासदांत टिळक, नामजोशी, आपटे, आगरकर, केळकर, गोळे व चारप अशी मंडळी होती.

सोसायटीची स्थापना हा कॉलेजच्या स्थापनेचा पायाच होता. ५ वर्षेपर्यंत 'न्यू इंग्लिशस्कूल' सारखी संस्था दणदणीत चालविल्याने त्याच्या चालकांनी कॉलेज चालविण्याची पाबता उघडच सिद्ध केली होती ता. १३ फेब्रुवारी १८८४ रोजी सर जेम्स फर्ग्युसन न्यू इंग्लिशस्कूल पहाण्यास आले तेव्हापासूनच कॉलेजच्या कल्पनेस विशेष जोर आला होता, व पुढे एक वर्ष सखेला वर्गणीदार आश्रयदाते वगैरे जमविण्याच्या पूर्वतयारीत गेले.

१८८४ च्या डिसेंबरच्या महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सिव्हिलकॉलेजने सेनेट संमेलन अशी शिफारस केली की, पुण्यांत नुकतीच स्थापन झालेली डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी फर्ग्युसन कॉलेज काढणार आहे त्याला तीन वर्षेपर्यंत पी. ई. च्या परीक्षेस उमेदवार पाठविण्याची परवानगी द्यावी; व तीन वर्षांत ते चांगल्या रीतीने चालेल अशी सेनेटची खात्री झाल्यास युनिव्हर्सिटीने हे कॉलेज निरंतरच आपल्या पोटांत घ्यावे. ही आनंदाची बात आगरकरांनी खालील विनोदी शब्दांनी केशरीतून जाहीर केली:—“हें फर्ग्युसन कॉलेजचें गौड-बगाल काय आहे ते लक्षकरच वाचकांपुढे आणण्याचा आमचा विचार आहे. पण त्या प्रसंगी त्यांनीं व इतरांनीं खबरदार असावे, कारण ती इकीकत वाचल्याबरोबर शिवांतील रुपये पटापट उठ्या टाकून दक्षिण हिंदुस्तान विद्याप्रसारक मंडळीकडे येऊ लागले तर आम्ही जबाबदार नाहीं.” याच सुमारास डेक्कन कॉलेजमध्यें लॉ क्लास निघण्याची परवानगी मिळून त्याचर माधवराव रानडे यांस कायद्याची व्याख्याने देण्यास नेमलें. व हा क्लास खुद्द येरवड्यास डेक्कन कॉलेजमध्यें न मरतां येरवडा व पुणे यांचे दरम्यान ससून इस्पितळाजवळ कोठें तरी काढल्यास, डेक्कन कॉलेज-प्रमाणे फर्ग्युसन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांसहि या क्लासचा उपयोग होईल असें लोकमत प्रकट होऊं लागले. म्हणजे फर्ग्युसन कॉलेज निघण्याचें आधीपासूनच तें डेक्कन कॉलेजच्या बरोवरीने आपला हक्क चांगू लागलें.

ता. २ जानेवारी १८८५ रोजी फर्ग्युसन कॉलेज उघडण्यांत आलें. कॉलेजांतील मुलांच्या संख्येच्या दृष्टीने गव्रेवाडा सुरवातीस पुरेसा होता. होळकर-सरकारच्या रूपेने गव्रेवाडा कायमचा मिळाला होता; तथापि कॉलेज अशा इमारतींत निरंतर ठेवणे सोईचें नव्हतें, म्हणून शक्य तर शनवारचा वाडा आपणांस कॉलेजकरितां मिळावा अशी सोसायटीने सरकारकडे विनंति केली, व सरकार-नॉई असे कळविलें कीं, वाड्यांतील जागा देऊं पण इमारत दुसरी दुसरी बांधून घ्यावी. पण पुढे शनवारवाड्याच्या जागेसंबंधाने सरकारांतून नकार येऊन त्याचे ऐवजीं बुधवारवाड्याची जागा देऊं करण्यांत आली. पुढें बुधवारवाड्याचे ऐवजीं नाना-वाडा तरी देण्यांत येणार होता. परंतु सोसायटीने बुधवारवाड्याचीच जागा पसंत

केली. सुमारे सत्तर हजार रुपये जमविण्यात आले होते. फरासखाना बुधवार-वाड्याचे जागेंत सामील करून सोयीची इमारत बांधल्यास सुमारे दीडलास रुपये लागतील असा अंदाज सुप्रसिद्ध इंजिनियर बासुदेव बापूजी कानिटकर यांनी करून इमारतीचा नकाशा व बांधकाम करवून देण्याचेहि कबूल केलें.

गुरुवार ता. ५ मार्च १८८५ चे दिवशी सायकाळी कॉलेजच्या नवीन इमारतीची कोणशिला बसविण्याचा समारंभ मोठ्या थाटाने झाला. सवध बुधवारच्या रस्त्यावर प्रचंड मंडप, हुताफी नधीचे काम, शुभ्र छत, जगी हळ्याझुवरे, बाहेर उंच कमान, सर्वत्र निशाणांची गर्दी, केळीच्या खांब्यांची लांबच लांब तोरणें, अशा रीतीने रस्त्याचा दिवाणखाना बनवून दिला गेला होता. कॉलेजची प्रास्ताविक हकीकत सांगून शास्त्रावर सर जेम्स फर्ग्युसन यांनी विपदूणकर, टिळक, आपटे, प्रभृति मंडळींचा मुहाम नामनिर्देश करून, व त्यांच्या देशाभिमानाची वाखाणणी करून, असे सांगितलें कीं, " ज्या जागेवर मी उभा आहे ती जागा या देशाच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. व ती तुमच्या सोसायटीला देऊन सरकारने केवळ आपले कर्तव्यच केलें. " या समारंभाच्या आदले दिवशीच दुसुर पागेंतील मुलींच्या शाळेच्या नव्या इमारतीचा दगड बसविण्यांत आला होता. ही जागा श्रीमंत सांगलीकर यांची असून ती त्यांनीं फ्रीमेल एन्सु-केशन सोसायटीला ९९ वर्षांच्या करारानें दिली होती. इंग्रजसरकार काय किंवा हिंदी राजेरजवाडे काय, दोघांनाहि लोकाना देण्यासारखी अशी देणगी सामान्य शिक्षणा-हून दुसरी कांहीं पाहिलीच नव्हती. मिरजेच्या खरे शास्त्र्यांनीं नाना फडणीसांचें चरित्र लिहिलें त्यांतील शेवटचें वाक्य असें होतें कीं, नाना फडणीस यांचा नातू हल्लीं सरकारी शाळेत मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आहे. इंग्रजांनीं पेशव्यांच्या प्रजाजनाना जणू नामशेष झालेल्या बुधवारवाड्याची बखळ जागा परभाषा व परविद्या शिकविण्याकरितां द्यावी, या गोष्टीतील अपकर्षाचा ध्वनि, व खरे शास्त्र्यांच्या बरील वाक्यातील अपकर्षक ध्वनि एकमेकांस झुळते नाहींत असें कोण म्हणेल ! पण या वाक्यांत सर्वांत सांगण्यासारखी गोष्ट ही कीं, फर्ग्युसन कॉलेजचा हा कोणशिला समारंभ फुकट गेला, व ही कोणशिला कांहीं वर्षांनीं उचलून चतुःश्रुंगीच्या मैदानांत नेऊन फिरून स्थापित करावी लागली !

पुढील थोडीनी हकीकत अलीकडे ओढून सागावयाची तर ता. ११ जानेवारी १८९२ रोजी सायकाळी फर्ग्युसन कॉलेजच्या पायाच्या दगडाचें स्थलान्तर गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिस यांच्या हस्ते थाटानें करण्यांत आले ! पायाच्या दगडाच्या सुखहि नाहीं व दुःखहि नाहीं. पूर्वी त्याला समारंभानें बुधवार चौकात बसविलें होतें तेव्हांहि समारंभाचा थाट, व आतां स्थलांतर झालें तरीहि थाट तसाच. दोन्ही वेळेला गव्हर्नरसाहेबांचा हात त्याला लागला. खालचे पाये वेगळे, गव्हर्नरांचे हात वेगळे, पण दगड तोच. सखाची परंपरा

अद्यानंच अखड राहिले. १८९२ पासून फर्ग्युसन कॉलेजला बी. ए. चा वर्ग चालविण्याची परवानगी मिळून कॉलेज पूर्णतेस पोहोचले होते. टिळकांनी फर्ग्युसन कॉलेजचा त्याग केला होता, तथापि केवळ संस्थेविषयी त्यांच्या मनांत वांकडे असण्याचे कारण नव्हतें; व तसें वांकडे नव्हतेहि. १२ जानेवारी १८९२ च्या केसरीत टिळक लिहितात, “चतुःश्रुंगीच्या मैदानांत इमारत उभी झाली म्हणजे कॉलेजास त्याच्या योग्यतेप्रमाणे सत्तेचे घर होईल. व ज्या पायावर न्यू स्कूल, फर्ग्युसन कॉलेज या दोन संस्था रचल्या आहेत तो पाया दिवसानुदिवस दृढतर होऊन गव्हर्नरसाहेबांनी सांगितल्याप्रमाणे या दोन्ही संस्थांच्या चालकांच्या निरपेक्ष बुद्धीची व मेहेनतीची फळे महाराष्ट्रदेशभर सर्वत्र दृष्टीस पडतील. कॉलेजच्या चालकांची ही इच्छा पुरी होऊन नेटिवांनी चालविलेल्या या संस्थेचा व त्यावेगेवर तिच्या चालकांच्या सदेतूचा उत्कर्ष होवो असें आम्ही इच्छितों.”

फर्ग्युसन कॉलेज मुरू होताच त्याचा बस फार चांगला बसला. प्रथम फक्त प्रीव्हियसच्या वर्गाला परवानगी मिळाली. शिष्टकांच्या वावर्तीत या मंडळीला अडविणें सुनिव्वसिंटीला शक्य नव्हते. दुसरी अडचण जागेची. पण सातव्या इयत्तेच्या चार चार, पांच पांच, कुडक्या जेथें चालविल्या जातात तेथेच पी. ई. चा म्हणजे आठव्या इयत्तेचा एक वर्ग चालविण्यास काय हरकत ? कोणत्याहि सखेल एकदम स्वतःची मोठी इमारत बांधतां येणें शक्य नाहीं हें सुनिव्वसिंटीला माहीत असल्यानें न्यू स्कूलच्या जागेतच कॉलेजचा क्लास काठण्यास परवानगी देण्यांत आली, व गद्रे बाळांतील मुरूच्या दालनांतील मुख्य दिवाण-खान्यांत हा वर्ग भरूं लागला. कॉलेजवर देखरेख करणारे एक मंडळ पाहिजे अशीहि एक अट घालण्यांत आली होती; पण भांडारकर, ऑक्झेनहॅम सारखे लोक घोडांचे सभासद व्हावयास प्रथमच मिळाल्यानें तीहि अडचण दूर झाली.

गद्रेवाडा हा पुण्यांतील पेशवाईच्या काळाचे प्रसिद्ध सावकार गद्रे यांचा होय. पुढें तो गायकवाड सरकारांनी विकत घेतला. न्यू इंग्लिश स्कूल या बाळ्यांत जाण्याचे वेळीं तो श्रीमंत जमनाबाई राणीसाहेब यांची मुलगी तारा बाबा (साबत-बाडीचे स्थानिक यांना दिलेली राजकन्या) यांच्या नांवावर होता. तो बाडा मिळविण्याची कामगिरी शाळेमार्फत टिळकांकडे सोंपविण्यांत आली होती. ज्यांचे नावावर बाडा होता त्यांना स्वतःला त्याची गरज नव्हती. परंतु एकास गरज नसलेल्याहि जिनसा त्यांची गरज असलेल्या दुसऱ्यांना सहजासहजीं मिळूं शकत नाहींत. म्हटलें तर काम मुलक पण तें करण्याला टिळकांना दोन तीन महिने पायपिटी करावी लागली. बाडा खरेदी देण्यास जमनाबाईसाहेबांची समति मिळाली म्हणजे मग त्यांच्या मुलीची मिळणार, व स्वतः जमनाबाईसाहेबांची समति मिळण्याला त्यांना ज्यांचा सल्ला पडेल असा खासा मनुष्य मिळावयास पाहिजे ! हा मनुष्य हस्तगत होण्याला सातारा जिल्ह्यां-

तील माण तालुक्यांत टिळकांना कित्येक दिवस मुक्ताम करावा लागला. लहरी थिनमुवतखोर लोकांच्या हातून कामव्हावयाचें तर तें त्यांच्या छदानेंच ध्यावें लागतें; व माण तालुक्यांतील या ग्रहस्थांकडून काम करवून घेण्यास बरेच दिवस तळ देऊन एकाद्या परराष्ट्रीय राजकारणाप्रमाणे टिळकांना थिम्मेपणानें वकिली करावी लागली. हें झाल्यावर ते बडोद्यास गेले व तेथून कागदपत्र घेऊन सावतवाडीस जाऊन वेंगुल्यांवरून पुण्यास परत आले. गद्रे यांचा व शेजारचा होळकर यांचा वाडा मिळून वाळा व कॉलेज यांचें काम तूर्त मागल्यासारखे होतें. पी० ई० या वर्गा बसे तो दिवाणखाना मेहरपांचा होता तरी पण त्यात भरपूर उजेड नसे व हल्ली ज्या प्रकारच्या इमारती कॉलेजांना सामान्यतः लाभतात त्या मानानें पाहता फर्ग्युसन कॉलेजला लाभलेली जागा फारशी स्फूर्तिदायक नव्हती.

पण कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना शिकविणारे शिक्षक मात्र स्फूर्तिदायक होते यात शक्य नाहीं. आपट्यांचें शिकविणें मोठें टापटिपीचे असे. ते वर्गात बसले असता कोणी ह्म का चुकरीत नसे. त्यांचें बोलणें किंचित तांडातल्या तांडांत व बोबडें असे तरी त्यांची पद्धत ऐटदार, आढ्याताखोर असल्यामुळें मारदस्तपणा येत असे. कोणीहि विद्यार्थी त्यांच्याशीं लगट करू शकत नसे. अर्वातर विषय बोलून ते एक क्षणीहि फुकट घालवीत नसत; व विद्यार्थ्यांना नेमका उपयोगी पद्धतील अर्थां टिपणें ते देत असत. गोखले यांना नुकती मिसरुड फुडू लागली असून त्यांचा गौरवार्थ कोबळा चेहरा व थिनयशीलता यांचा परिणाम त्यांच्या शिक्षणाबरोबर मुलांच्या मनावर अनुकूल होई. वर्गातील मुलांत मूळ म्हणून जोमून जाण्यासारखे असतां ते प्रोफेसर होऊन मुलांस शिकवितात याचें विद्यार्थ्यांना मोठें कौतुक वाटे. टिळक हेहि वर्गांत अत्यंत मितमावणी असून विषय सोडून अवातर शब्दाहि बोलत नसत. वस्तूच्याच्या धारेप्रमाणें त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता हजरजबाबीपणांत व कोणत्याहि शक्येचें बरोबर निराकरण करण्यात विद्यार्थ्यांना दिसून येई. प्रो. केळकर यांची पद्धति आपट्यांप्रमाणेंच असे. पण त्यांच्या व्याख्यानाची गाढी बरीच जोराने घावे. त्यांना शका विचारण्यास मुले फारशी बजत नसत; कारण शका विचारणाऱ्या मुलावर हुटून पडून त्याचाच प्रथम पाणउतारा करण्याची त्यांना किंचित् ठकब असे. त्याचे डोळे टपोरे व गरगरीत असून त्यात किंचित् तांडुसपणाची श्रांक येत असल्याने ते ज्याकडे रोखून पहात तो विद्यार्थी खरीर नसला तर मेदरूनच जावयाचा. गोळे हे बरेच बोबडे व अढसळत बोलत. त्यांना विषयाचें ज्ञान चांगलें असे परंतु केळकरांच्या मेलट्रेनच्या पुढें गोळ्याचें व्याख्यान हें दर स्थानावर यांनाच जाऊन कधी तरी मजल गांठणाऱ्या गुद्दस् ट्रेनप्रमाणें वाटे. आगरकरांच्या वर्गात मात्र विद्यार्थ्यांना बरी बसल्यासारखें वाटे. त्यांचा चेहरा प्रधात असून त्यांच्या तोंडावर हसरेपणाची स्वाभाविक श्रांक असे. आणि मुद्दाम गांभीर्य आपणायकरितां ते डोळे मिटीस किंवा बर चढवीत तेव्हा-

हि पण विद्यार्थी मनांत सेमजे कीं हा गमीरपणाचा निव्वळ बहाणा आहे. त्यांना इम्याचा विकार असल्याकारणाने शिकवितांना वरचेवर खोकला येई व विद्यार्थ्यांच्या अज्ञानाविषयी जेव्हा ते अनुकंपा दाखवीत तेव्हा शिक्षकामध्येहि प्रकृतीच्या दृष्टीने अनुकंपा वाटण्यासारखे कांहीं आहे असे विद्यार्थ्यांना वाटून दोषेहि क्षणभर समानधर्म होत. आगरकरांचें शिकविणे विद्यार्थ्यांना पटण्यासारखे पण पाश्चात्तिक असे. त्यांना आठवण झाली म्हणजे कोणत्या विषयांत काय बोलतील व फटकळपणानें काय दाखला देतील याचा नियम नसे. पुढे भांडणें माजल्यावर आगरकर जेव्हा " तुम्ही वेळेवर वर्गावर जात नाही " असा दोषारोप टिळकांवर करीत तेव्हा टिळकहि त्यांना उत्तर देत कीं, " तुम्ही वर्गावर नेमके वेळेवर जात असाल, पण माकडकथा सांगण्यांत वेळ दवडतां तसा मी दखवीत नाही. तुम्ही तासभर शिकविले व मी पाऊणतास शिकविले, दोन्हींचीहि वेरीज बरोबरच." तात्पर्य, कॉलेजांतील प्रत्येक शिक्षकाची पद्धत वेगळी असली तरी विषयज्ञानाच्या दृष्टीने प्रत्येकजण विद्वान् व प्रोफेसरीच्या कामाला योग्य असाच होता.

कॉलेजमध्ये टिळकांनीं गणित व संस्कृत दोन्ही विषय गांगळे शिकविले. फळ्याकडे कधी न जातां तोंडानें उदाहरणे सोडाविणे हें कदाचित् खाली धाळेच्या वगीत पटण्यासारखे होतें; पण या सोडीमुळें कॉलेजच्या वर्गांतील सामान्य विद्यार्थ्यांची कुत्रवणा होई. संस्कृत विषयांतील मेघदूत व भर्तृहरिचे नीतिशतक हीं पुस्तकें ते शिकवीत व तीं फार मार्मिकपणें शिकवीत असे सांगतात. टिळकांच्या लेखांशीं निकट परिचय असणाऱ्याला त्यांना गीतेखालोखाल भर्तृहरिच्या नीतिशतकांतील अवतरणें सुचत असे आढळून येईल.

कॉलेज गुरू झाल्यापासून पुढें दोन वर्षांच्या आंतच त्याजवर एक इष्टापत्ति कोसळली. ती अशी कीं, फर्ग्युसन कॉलेजची मंडळी हुशार तरतरीत व कॉलेजसारखी संस्था चालविण्यास योग्य असे पाहून, तो उदारमतवादिवाचा मनु असल्यामुळें, मुंबई सरकारच्या मनांत असे आले कीं, डेक्कन कॉलेज ही संस्था फर्ग्युसन कॉलेजच्याच लोकांच्या हातीं द्यावी. पण उदारमतवादित्वांत कांहीं अनिष्ट हेंतूंचीहि भेसळ होती. ती अशी कीं डेक्कन कॉलेज हें एज्युकेशन सोसायटीच्या ताब्यांत देऊन सरकारास आपला कांहीं खर्च वांचवावयाचा होता. ही वचत आपण प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करूं असे सरकार म्हणत होत; कदाचित् त्यानें तसें केलेहि असते. पण येथें दुसऱ्याच सोडीची जागा होती. प्राथमिक शिक्षणप्रमाणेच वरिष्ठ शिक्षण देण्याची जबाबदारीहि सरकारावरच आहे कीं नाही? त्यावेळेचे सरकार म्हणे, " फारशी नाही " व बरेच लोक म्हणत, "आहे, सगळी दुसऱ्यावर आहे." कसेंहि असो, इतके निश्चित आहे कीं, मुंबईसरकारनें आपण होऊन डे. ए. सोसायटीशीं असें बोलणे लाविलें कीं दोन्ही कॉलेजे

मुन्शी चालवा; व त्यापद्वल तुम्हाला खालीना सुमारे २३ हजार रुपये ग्रॅंट देऊं.

टे. ए. सोसायटीनें ही व्यवस्था मान्य करावी म्हणून त्यावेळेवरच सरकारनें कडी दहशत ध्वनित केली की, गुजराय व सिंध येथील कॉलेजांना मदत करणें सरकारला अवश्य असल्यामुळे, व डेक्कन् कॉलेज हद्दीच्या खर्चानें चालवून शिवाय या दोन कॉलेजांस मदत करण्यातका पैसा सरकारजवळ नसल्यामुळे, कदाचित सरकारला डेक्कन् कॉलेज बंदच करणें लागेल. वास्तविक डेक्कन् कॉलेज हातीं घेण्याचा मूळचा इरादा किंवा नव्हताकांशा सोसायटीला नव्हती. तथापि डेक्कन् कॉलेज आपल्या हातीं घेतल्यानें तें जुनें संस्थान बुडणार नाहीं; फर्ग्युसन कॉलेज हें नवें व अपुरें असल्यामुळे तेंच एक वेळ बुडलें तरी चालेल; मित्राय तें बुडलें तरी त्याच कॉलेजच्या चालकांच्या हातांत डेक्कन् कॉलेज आल्याच, नेटिव लोक बरिष्ठ शिक्षणाची सत्या स्वतंत्र रीतीनें चालवून यशस्वी करूं शकतात हें जगाळा दाल-विन्याची संधि हवी ती अनायासानेच मिळणारी होती, इत्यादि विचारांनीं सोसायटीच्या लोकांनीं प्रथम मुंबई सरकारच्या योजनेच मान्यता दर्शविनी. जरो-खरच मोठ्या उमेदीची अशीच ती गोष्ट होती. हें सर्व घडून येतें तर बाग वयापूर्वीं जेथे विद्यार्थिपणाचे खेळ टिळक खेळले तेथें प्रिन्सिपॉल किंवा व्हाइस् प्रिन्सिपॉल म्हणून टिळक वावरले असे !

पण या योजनेला दोन गंडांतरे उत्पन्न झाली. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या तरुण चालकांप्रिययांची संशयबुद्धि व तुच्छतेची भावना निवृत्त गेली होती; तथापि ही तरुण नंडळी आपल्या स्वतंत्रतेच्या बाण्यामुळे जुन्या पुढाऱ्यांना डोईजड होणार असें वाटूं लागले होतें. डेक्कन् कॉलेजहि त्यांचे हातीं गेल्याच त्यामहत्त्वाच्या संस्थे-मुळे यांच्या महत्त्वांत उलट भरच अधिक पडणार हें त्यांचे खरेना. काहीं लोकांच्या डेक्कन् कॉलेजविषयांच्या फाजील अमिमानाच याच वेळीं उकळी फुटली. त्यांचे म्हणणे, नेटिव लोकांच्या हातीं कॉलेज जाणें म्हणजे काय गोष्ट आहे ? तेथें पूर्वी-सारखे युरोपियन प्रोफेसर महादेवाप्रमाणें बरिष्ठतेनें नांदले पाहिजेत. व शेवटीं कायद्याच्या तत्प्राचीचीहि वाप पडूं नये, म्हणूनच कीं काय, सर जमशेटजी जीजीभाई हे पुढें येऊन म्हणूं लागले कीं, “महत्वा वापजाचांनीं डेक्कन कॉलेजच्या इमारतीकरितां लाखों रुपये दिले ते हें कॉलेज सरकारी राहिल म्हणून. कॉलेज लासगी केल्यानें मृत देणगीदाराचा विश्वासघात होतो.” शेवटीं किमानपक्ष म्हणून असें मुचाविण्यांत आले कीं, फर्ग्युसन कॉलेजच्या लोकांच्या हातीं डेक्कन कॉलेज घालण्याचें तर निदान दोन प्रोफेसर गोरे असावे. नाहीतर सर्व बुडेल ! अखेर सरकारनें दुरुस्त सूचना म्हणून अशी पुढें आणली कीं, डेक्कन कॉलेजच्या व्यवस्थेकरितां एक स्वतंत्र बोर्ड करणें. तें डे० ए० सोसायटीचाच एक भाग असें मानावें. त्यांत सोसायटीचे ५१ व सरकारचे तीन प्रतिनिधि असावे. सर्व सांप्रतिक लबाबदारी सोसायटीनें सांभाळावी. सरकारनें दोन युरोपियन प्रोफेसरांच्या निम्त्या पगाराकरितां

म्हणून दहा हजार रुपये, व इतर दहा हजार मिळून सालीना २० हजार रुपये
 अंदाजीत. तीन हजार रुपये स्कॉलरशिपचे ठरले त्यांतून एक हजार रुपये पाठ्या-
 करितां ठेवावे. उरलेले कॅलेंज्नांत पी. ई. चा वर्ग ठेवूं नये, तो गावांत ठेवावा.
 बाकीचे वर्ग कॅलेंज्नांत न्यावे. डेक्कन पण ही व्यवस्था सोसायटीस सर्व हद्दींनी
 अनिष्ट वाटून अखेर त्यांनी ती नाकारली. कारण मिश्र बोर्ड चांगले नांदणार नाही. दोन
 युरोपियन प्रोफेसर सत्येमध्ये असेराब होणार निदान मांडणे करणार. मिशनरी कॅलेंज
 सारखे होऊन सरकारचा अधिक ताबा सोसायटीवर घालणार, शिवाय व्यवस्था चांगली
 घालली तर युरोपियन लोकांनाच श्रेय मिळणार. तात्पर्य, सोसायटीवर खरा विश्वास
 असेल तर सर्व कॅलेंज व भरपूर अंदाज बिनशर्त द्या, नाहीतर आम्हास कॅलेंज नको, असें
 म्हणून सोसायटीने सरकारी योजनेस नकार दिला. हें पाहून सरकारनेहि असे
 जाहीर केले की, पूर्वी फर्ग्युसन कॅलेंजला विशेष मदत देण्याची जी अभिवचने
 दिली गेली ती सर्व रद्द समजावी. यावर केसरीने अखेर टीका केली की, “डेक्कन
 कॅलेंज दिलें नाही तर नको. पण फर्ग्युसन कॅलेंज पुढे मार्गे टाकून मारण्यास
 आम्हा पुण्यग्रामीं उमे खास राहणार ! ” व अखेर हे मविष्य खरे ठरले ही
 गोष्ट अनुभव-सिद्धच आहे.

भाग ८ वा

टिळक विरुद्ध आगरकर

टिळक-आगरकर हे न्यू इंग्लिश स्कूलांत आले ते वेतांना सामाजिक बाबतींतला आपला मतभेद आपल्या बरोबरोबरच घेऊन आले. किंबहुना न्यू स्कूलात येण्या-पूर्वी डेक्कन कॉलेजांत विद्यार्थी असतांनाच त्यांच्यामधील हा मतभेद प्रगट झाला होता, हे भाग २ च्या परिशिष्टावरून दिसून आलेच असेल. प्रथम हे मतभेद विकोपास गेले नाहीत. केसरी हे एकच पत्र असले तरी त्यात लिहिणारे लोक अनेक आहेत हे सर्वांना कळून चुकले होते. वाचक वर्गाप्रमाणे लेखक वर्गाहि सहिष्णु असून परस्परांच्या मताविरुद्ध कांहीं लेख केसरी-मराठ्यांत आल्यास त्याबद्दल त्यांना कागाळी करितां येत नसे, व ते करीतहि नसत. या सहिष्णुतेचे एका शहाणपणाच्या योजनेनें चांगला वाव मिळाला होता. ती योजना अशी कीं, एखाद्या लेखाकड एखाद्या विषयावर सर्वसामान्य अद्या मतास सोडून जाणारे, किंवा अत्युत्कट, विचार व्यक्त करावयाचे असल्यास त्यानें ते आपल्या सहीवर लिहावे, किंवा सही न घातल्यास 'लिहून आलेला मजकूर' या व्यापक सदराखालीं ते छापवे; म्हणजे भाषा विचारसरणी यावरून लेख कोणाचा हें प्रायः वाचकास उमजून येऊन, स्वमतप्रकाशनाचें श्रेय व्यक्तिमात्रास मिळेल; शिवाय संपादकीय घोरणाळा विप्रविचित्रत्वाचे किंवा चंचलतेचें दूषण लागणार नाहीं. माधवराव गोळे वगैरे एवढ्य असे प्रच्छन्न लेख मोठ्या आवडीनें लिहीत. प्रायः केसरीशीं त्यांचीं मते जुळत, व तीं न जुळत तेव्हां ते उपरिनिर्दिष्ट सवलतीचा फायदा घेत. पण गोळे हे केसरीचे संपादक केव्हाहि नसल्यानें त्यांना आपल्या मताचा हेका चालविण्याचा हक्क हि नव्हता.

पण आगरकराची गोष्ट वेगळी होती. ते स्वतः संपादक असल्यामुळे मतभेदाची अडचण त्यांना फार भासली. आपली मते लिहावीं तर न्यू स्कूलांतील आपले समान अधिकारी लोक नाखुष होणार. त्याची मते लिहावीं तर तीं गोष्ट स्वतःच्या विवेक-बुद्धीला नापसत, लिहून आलेला मजकूर म्हणून आपला लेख घालावा तर आपल्याच घरांत हवे तसें वसण्या उठण्याच्या चोरीची लाज वाटावी. आणि स्वतःच्या सहीवर लेख प्रसिद्ध करावा तर स्वतः घरघनी असतां आपण आपल्यालाच भाडेकन्याप्रमाणें भाडेचिष्टी हिहून देण्याचा प्रसंग ! पण न्यू स्कूलच्या मंडळींत सामाजिक बाबतींत प्रायः टिळकाच्याच बाजूचें बहुमत असे, आणि आगरकर हे केसरीचे संपादक होते तरी त्यांच्या एककल्ली विचारांचा जाच इतरांना दुःख होत असे यामुळे आगरकरांना छवकरच पडते व्यावे लागले.

१८८१ साल केसरीचें पहिले व कौतुकाचें म्हणून निमावळें. शिवाय विष्णु-शास्त्री हे सर्वांत वडील व ग्रीढ असल्यान त्यांचेंच धोरण चाललें. शास्त्रीवोवा व टिळक यांच्या दरम्यान सामाजिक वावर्तीत हि फारसा मतभेद नव्हता. १८८२ साल कोल्हापूरप्रकरणाच्या घामघुर्मीत गेलें. परराज्याशीं लढाई सुरू असतां स्वराज्यातील लोकांत बहुतकरून एकी नांदते ही गोष्ट अनुभवसिद्धच आहे. १८८३ साल कांहींसिं स्वास्थ्याचे गेलें व यासालीं ' न्हाणवलीचा शास्त्र-दृष्ट्या विचार ' 'वर्माज्ञा पाळण्याची मर्यादा ' वगैरे विषय केसरींत आले तरी, रिपनद्याहीचा येन अम्मल चालूं असल्यामुळें, प्रातिनिधिक राजसत्ता, स्थानिक स्वराज्य, इल्वर्ट विद्, आयर्लंड वगैरे राजकीय विषयांनाच अधिक महत्त्व आलें होतें. न्हाणवली या विषयातील निवघांत एवढेंच प्रतिपादन केलें गेलें होतें कीं, गर्भदान संस्कार हा वैकल्पिक आहे, सुत्रांत प्रचलित पद्धतीचा गर्भदान संस्कार दिलेला नाही, म्हणून तो संस्कार कमी केला तरी वैदिकधर्माविरुद्ध आचरण होत नाही. निदान पुण्यांत चालू असलेली न्हाणवलीची मिरवणूक बंद करण्यास तरी कांहींच प्रत्यवाय नाही. हा लेख टिळकांचा होता असे समजतें.

पण अद्या विचारसरणीनें सुशिक्षितांत तट पडण्याचा संभव नव्हता. या विषयावरील शेवटच्या लेखाच्या शेवटीं लेखकानें स्पष्ट सांगितले आहे कीं, केसरीचें सामाजिक धोरण मध्यम प्रतीच्या उदारमतवादिताचें राहणार. केसरी लिहितो " उगाच वर्मांची उठावेच करून लोकांचीं मनं दुखविण्याचा केसरीचा इरादा नाही. ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज वगैरे भानगडींत तो आपण होऊन पडू इच्छित नाही. तथापि व्यवहारावर लिहिणें आपलें कर्तव्य आहे असे त्याच वाटते. म्हणून जेव्हां एखादी चाल निरर्थक व ग्राम्य असून तिचा वर्माशीं अज्ञानानें उगाच संबंध जोडलेला असतो (अद्या चाली बऱ्याच आहेत व त्यांचा सवडीनुसार विचार करण्याचा आमचा मानसहि आहे) तेव्हां त्यांतील विंगे बाहेर काढण्यास तो कधीहि मार्गें धुंदे पाहणार नाही. मग तेव-क्याकरितां वर्मांवर लिहावयास लागले तरी हरकत नाही. गर्भदानासारखी शुष्क, निरर्थक, ग्राम्य व आपल्या हातांतील चाल जर आम्हांस सोडवत नाही तर बालविवाह वगैरे धोर चाली कशा सुटणार ? असल्या विषयावर निबंध लिहून त्याचें खरे स्वरूप लोकांपुढें आणणें हें केसरी आपल्या कर्तव्यापैकीच समजतो. व मग त्यावर मनमुराद लोंड सोडण्यांतच ज्यांस पुरुषार्थ वाटतो ते आपली मनीषा यथावकाश, यथाशक्ति सुखेनैव पूर्ण करोत. केसरी आपले समजाप्रमाणें आपलें काम बजावील. " अनुहुंकुस्ते घनध्वनिम् न हि गोमाधुस्तानि केसरि । "

आमच्या मतें वरील लहानसा उतारा केसरीच्या सामाजिक व धार्मिक विषयांतील अनादि धोरणासंबंधानें फारच समर्पक आहे. तो अद्या कीं, सामान्य सुशिक्षित वर्गाच्या धोरणाप्रमाणेंच केसरीलाहि धर्मशास्त्र, रूढ अद्या चालीरीति,

आणि व्यवहार या सर्वोपिषयी तात्विक चर्चा करून व धर्मशास्त्राचे खरे शिक्षण देऊन उचित व्यवहाराची दिशा दाखविण्याची इच्छा होती; पण सुधारणेचे हे सर्व काम त्याला उपदेश व शिक्षण याच्या सहाय्यानेच साधाययाचें होते. हे कार्य करीत असतां एकात्मिक मताच्या जुन्या पिढीचीं जरी केसरीला वाद घालावा लागला व टीका सहन करावी लागली तरी त्याला केसरीची तयारी होती; पण दुसरे पक्षी ज्या कोणत्या गोष्टी केसरीस करावयाच्या नव्हत्या त्याहि स्पष्टपणे सांगणें जरूर आहे. उदाहरणार्थः—शिक्षण देऊन लोकांचीं मनं केसरीला उदार बनवावयाचीं होती याचाच अर्थ, केसरीला उदारमतवादिताच्या सिद्ध्यर्थ पर-भयाची, विशेषतः सरकारी कायद्याची जगरे, मदत व्यावयाची नव्हती. तसेंच धर्मचर्चा करून रुढी व शास्त्र यांच्यातील मतभेद दर्शवून सापसार विचार प्रवर्तित करण्याचा जरी केसरीचा इरादा होता तरी केसरीला नवीन धर्म किंवा धर्मपथ स्थापन करावयाचे नव्हते, तर सनातन धर्माविषयीचा अभिमानच दृढ करावयाचा होता.

हीं मते एकट्या टिळकांचींच होती असें नसून न्यूस्कूलातील बहुमत त्याच्या बाजूचे होतें. पण आगरकर हे मात्र एकात्मिक मताचे अभिमानी आणि मनास कचेळ ते बोलणारे अशा मिनतोडीच्या मार्गाचे असल्यामुळे तेच तेवढे फुटून वेगळे पडत. १८८६ सालचे केसरीचे फाइल चाळले असता सामाजिक, किंवा ज्याला सुधारकी म्हणतां येईल अशा, अनेक विषयांवर निवड प्रसिद्ध झालेले त्यात आढळतील. परंतु १८८४ सालीं न्यू स्कूलच्या मंडळींतील सामाजिक मतभेदाची कुरबुर प्रथम बाहेर उमडूं लागली. त्याचे निमित्त कारण बालविवाहाच्या प्रतिपक्षास सरकारी कायद्याची मदत घ्यावी कीं नाहीं, हा प्रश्न पुढे आला हें होय. मुंबईचे मलबारी शेट यांनी अस्तित्पक्षीं वाद सुरू केला; व सरकार दरबारीं त्यांचा प्रवेश असल्यामुळे सरकारकायदा करतें कीं काय अशी भीति खरोखरच लोकाना पडली; तेव्हां या वादास विशेष जोर आला. मलबारी शेटजांचें असें म्हणणें कीं, होतें “ बाल-विवाह बंद होण्यास अल्पवयांत लग्न झालेल्या मुलाला युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेत बसू देऊ नये, तसेंच कोणत्याहि सरकारी खात्यात त्याला नोकरी देऊ नये, व याच्या-हि उपर सरकाराने कायदा करून ही चाल थांबवावी.” या विषयावर केसरीला लिहिण्याची वेळ आली तेव्हा पचारित पडली. सुधारकवर्गीतहि एका बाजूस रानडे कुटे, मोडक तर दुसऱ्या बाजूस तेलंगप्रभृति मंडळी अशी दुही माजली. सार्व-जनिक समेच्या त्रैमासिकांत जो एक लेख प्रसिद्ध झाला त्यांत तर वेडगुजरी विचार प्रगट झाले. ‘यालाच अनुसरून केसरीच्या लेखांतहि दुमत दिवू लागले. ता. १८ नोव्हेंबर १८८४च्या केसरीत तेलंगाना अनुकूल व प्रतिकूल अशा दोन्ही बाजू मांडलेल्या असून, २५ नोव्हेंबरच्या केसरीत तर “ बालविवाहाचा निषेध

कायद्याने करावा किंवा नाही याविषयी आम्ही स्पष्टपणे कांहीच सांगत नाही ” असे म्हटले आहे.

केसरीने कायदेवाल्यांची तशीच विनकायदेवाल्यांची बाजू सविस्तर मांडण्यांत अनेक अंक घालविले. ता. २ डिसेबरच्या अंकांत तर ' कायदा-पक्षावलंब करणाऱ्या आमच्या मित्रद्वयांचे म्हणणे असे आहे ' असे वर लिहून एक लेख नुसत्या अवतार चिन्हांतच पत्रकर्त्याच्या स्फुटसूचनेखाली देण्यांत आला ! अखेर ही कुचवणा ता. १६ डिसेबर १८८४ च्या अंकांत, केसरीकडे आगरकर यांनी आपली व्यक्तिः मते आपल्या सहीवर लिहिल्याने सपली. या लेखांत आगरकर लिहितात, कीं बाल-विवाह बंद करण्याकरितां समा वगैरे स्थापने हा विचार कुचकामाचा ठरतो. रॉबर्ट नाईट यांच्या लेखावरून प्रतिबध्द कायद्याची कल्पना आपणांस सुचली, पण आपल्या मित्रांना ती पसत पडेना तेव्हां पासून आजपर्यंत तीन वर्षे या प्रश्नाची चर्चा होत आहे. 'मलबारी शेट यांनी हा वाद उपस्थित केल्यापासून मंडळी विचरून गेली आहेत म्हणून आपले मत स्पष्ट लिहिण्याची जत्ती प्राप्त झाली.'

यावर कोणी म्हणेल कीं, आगरकर हे स्वतः केसरीचे संपादक असतां त्यांनी आपल्याच पत्रात आपल्याच सहीनें लेख कां लिहावा ! यावर आगरकरांनीं असे उत्तर दिले कीं, " नांव घालून 'लेख' जाण्यांत कांहीं मातब्बरी आहे असे आगरकरांना विलकूल वाटत नाही. पण बालविवाहाच्या निषेध-साधनाविषयी त्यांचे आणि त्यांच्या मित्रांचे विचार जुगत नसल्याने त्यांना या मार्गाचे अवलंबन करावे लागत आहे. माझ्या जिवलग मित्रांनीं, आम्ही आरंभिलेल्या समाईक उद्योगाची जबाबदारी प्रत्येकाकडे थोडथोडी वांटून देण्याचा उराव करून, माझ्या माझ्यावर केसरीचे प्रकाशत्व ठेविले, त्यामुळे महत्त्वाच्या प्रश्नावर केसरी प्रिन्टोरीयल कॉलमखाली जे अभिप्राय यावयाचे ते अर्थात् मला पसत असून, निदान त्यांतील बहुतेकांस तरी पसत असले पाहिजेत, व शेंकडा १९^३ बाबतींत असतात. पण या बाबतींत माझा वाकीच्याशीं चार आपणांचा विरोध आहे व तो आम्हां उभयतांसहि फार महत्त्वाचा वाटत आहे. आतांपर्यंत मंडळीवर माझे विचार न लादतां या विषयाच्या संवधाने जितके लेख लिहिले तितके लिहिले. पण अलीकडे या वादाने पुण्यांत फारच उंचल खाल्ली असल्याने, मंडळीसाठीं दबून दबून लिहिण्याचा क्रम सोडून एकवार मोकळेपणीं कायद्याची बाजू दाखवावी अशी माझी इच्छा आहे. उलटपक्षास 'मराठ्या' सारखे रयी महारयी चतुर्थे सज्ज करून वाणावर वाण सोडीत आहेत. लवकरच केसरीराजाहि आपल्या पक्षांत सांपडलेल्या आपल्या वर्गीयांवर चाल करून जाणार आहे. अशा निकराच्या मान्यांतून जीव दचावून सुटणे हेंच फार भयंकर होय. " ता. १६ डिसेबरच्या अंकांतील आगरकरांच्या सहीवरचा लेख अपूर्ण स्थितीत आहे. पण पुढे ता. २३ च्या अंकांत किंवा ३० च्याहि अंकांत लेख पुरा झालेला आढळत नाही. याचे टि...च-१२

कारण कळत नाही. १८८५ च्या जानेवारीच्या अंकांतहि या विषयाची पूर्तता आग्रकरांकडून झालेली दिसून येत नाही. याचें कारण कदाचित् असें असेल की, १८८५ च्या जानेवारीच्या दुसऱ्या तारखेस फर्ग्युसन कॉलेज उघडण्याचा समारंभ झाला. या आनंदोत्सवांत मतभेदाचा हा सामाजिक प्रश्न वृद्धन गेला असल्यास नवल नाही.

पण हा वाद येथेच संपला असे मात्र नाही. मुंबईसरकारनें बालविवाहाच्या प्रश्नावर विद्वान् लोकांचे अभिप्राय मागविले होते; व पुढे बालविवाहाच्या जोडीला असमत वैधव्य हें कायदा करून बंद पाडण्याच्या प्रश्नाची मलबारी शेटीन मर पातली. पण यापुढें आग्रकरांची बाजू पडती ठरून केसरीत त्यांच्या विरुद्ध मताचे लेख सर्वांस येऊ लागले. मात्र फिल्ल स्वतःच्या सहीवर असा आग्रकरांनीं लेख लिहिलेला आढळत नाही. या सालीं रा. व. रानडे यांच्या मतावर केसरीतून उघड हल्ला होण्यास सुरवात झाली. ता. १२ मे १८८५ च्या केसरीत त्या सालच्या डेक्कन कॉलेजच्या व्यादरिंगच्या प्रसर्गां जी भाषणें झालीं त्यांत बरीच धर्मविषयक व समाजविषयक असून ती मांडारकर व रानडे यांस राग आणणारी होती. याच प्रसंगास उद्देशून केसरीचा एक बातमीदार केसरीला खालीलप्रमाणें लिहितो, “आलेपकांच्या बोलण्याचा ओच धर्मावर लोटला व त्यामुळे रानडे यांची नेहमीची धांत व शमीर बुचि खचलून जाऊन त्यांनीं जी भाडिमार केला त्या खालीं ह्येन्तर, मिल, लेके, सेजविक् हीं जगी जगी तत्त्ववेत्त्यांचीं प्रकरणें, डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल सेलबीसाहेब, फर्ग्युसनचे तरुण नेटिव्ह प्रोफेसर व डभय कॉलेजातील धर्मलब्ध विद्यार्थी मंडळी चीत होऊन जाते कीं काय अशी सर्वांस भीति पडली. रानडे धांत आहेत अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. तथापि जीं भतें त्यांच्या मनांत फार वर्षांपासून खिळून राहिलीं आहेत त्यांना कोणी दिवचले असतां मनांत फार वर्षांपासून खिळून राहिलीं आहेत त्यांना कोणी दिवचले असतां व ते संतापून जातात. आमचा देश स्वतंत्र असून माधवरावजींकडे त्याचा पोषणा अस्तुता तर त्यांनीं तेथें धर्मयुद्धें आरंभलीं, असतीं असें वाटतें.”

१८८५ सालापासून केसरीत पूर्वीप्रमाणें सामाजिक विषय फारसे येतनासे होऊन राजकीय, औद्योगिक, परराष्ट्रीय अद्या विषयांवरच अधिक लेख येऊ लागले. सामाजिक सुधारकांनीं सरकारी कायद्यांच्या बाबुस अधिकाधिक सेचल्यामुळे कनातन धर्माला अनुकूल अशी प्रतिक्रिया उलट धुर झाली. कुठ्याविषयी आदर पूर्वीपासूनच कमी, पण रानडे व मांडारकर यांच्या सामाजिक व धार्मिक मतांमुळे केसरी व मराठा हीं पत्रें त्यांजवर उघड टीका करू लागली. ता. ९ जून १८८५ च्या केसरीत “ऑनरेबल रा. व. रानडे वाटले” अद्या मथळ्याखालीं एक टीकात्मक अग्रलेख आला. त्याचे तात्पर्य इतकेंच होतें कीं, रा. व. च्या काहीं टीकात्मक अग्रलेख आला. त्याचे तात्पर्य इतकेंच होतें कीं, रा. व. च्या काहीं उद्गारांना, ते प्रार्थना समाजांत शिरल्याचा पश्चात्ताप झाल्याचा, वाच येत होण.

रानडे हिन्दुधर्माचा मोठेपणा गाळून लागले; वर्णसंस्कारविषयी उद्गार काढण्यास भीति वांटून सनातन धर्मात जाऊन पडण्याची इच्छा त्यांना होऊ लागली; शिवकवच, रामरक्षा वगैरेचा घोष शाळांतून चालावा, बक्षिससमारंभाप्रमाणे आवण्याचेहि समारंभ शाळांतून व्हावे असा उपदेश ते करून लागले; असा उल्लेख करून केसरी लिहितो, “आम्हां हिन्दुधर्माभिमान्यांना ही गोष्ट मोठ्या उत्साहाची आहे. पण सामाजिकांच्या नजरेस ती जेव्हां स्पष्टपणे येईल तेव्हां त्यांस अत्यंत खेद होईल व आपला बडा आधार गेला असे वाटून दीर्घ अशीच धरण्याची पाळी येईल.” रानडे व मांडारकर दोघेहि डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या नियामक समेतले पुढारी असल्यामुळे उभयतांच्या स्नेहसंघास या मतभेदाची अडचणच होऊ लागली. आगरकर वगैरेंनी रानडेपक्षाचा अंगीकारहि तितक्याच उघडपणे केला व शाळेत व शाळेबाहेर मांडगे सुरू झाली.

अज्हाहि केसरीत ‘उत्तम न्हाविणी पाहिजेत’ अशा सारखे लेख प्रसिद्ध करावयाचे तर, ‘लिहून आलेला मजकूर’ ही एक ओळ बर वातली असता अग्रलेखाच्या जागेत आगरकरांना बतनदारी हकाने जागा मिळे. विचारे वर्तमानपत्रांतील कॉलम आपले मांडण या मजलीपुढे नेत नाहीत, पण सोसायटीतील खासगी मांडगे बरीच विकोपास जाऊ लागली. केसरीत पाहिले तर निर्बिबाद राजकीय विषयांवर बहुतेक लेख येत असल्यामुळे बाहेरून लोकांना सर्व सामसूम आहे असे वाटे. पण आंत किती खळबळ चालू होती हे ल्याचें त्यास माहीत. ‘आधी सामाजिक का आधी राजकीय’ या वादग्रस्त विषयांवरील चर्चेची दमळ अद्यापि पुढेंच व्हावयाची होती. पण ता. १५ सप्टेंबर १८८५ च्या केसरीत “पारतंत्र्यामुळे आमच्या लोकांची स्थिति अशी झाली आहे की, राजकीय चाबतीत सुधारणा झाल्याखेरीज आमची सामाजिक स्थिति सुधारावयाचीच नाही” असे ठाम मत संपादकांनी दिले होते. यावरून या सुमारास आगरकरपक्ष पूर्णपणे मार्गे पडून टिळकपक्ष केसरीतील लष्करी ठाणे काबीज करून बसला होता, व ही गोष्ट डेक्कन एजुकेशन सोसायटीतील बहुमतास मान्य होती असे अनुमान निघतें.

मलबारी शेट यांच्या धामधुमीस आळा घालणारा यावेळी सुदैवाने एक प्रतिष्ठित युरोपियनच भेटला. त्याने मलबारी शेटना खालील आशयाचे उत्तर दिले. “तुमच्या उतावीळपणाने अनुकूल परिणाम घडणार नाही. चालविवाहाचे परिणाम बार्डट आहेत खरे; पण कांहीं सुधारक लोक त्याची विनाकारण अतिशयोक्ति करतात. हिन्दु विधवांची स्थिति इतलीही मळमळीली नव्हती अविवाहित स्त्रियांहून अधिक बार्डट नसेल. वैधव्याची स्थिति सर्वस्वी असमत असते असे नाही. कांहींना त्यांत सुखाहि लागेल. कांहीं ती स्थिति धर्मभेदाच्या बळावर सोयीत असतील, कांहींचें दुःख मनाजोम्या व्यवसायांत गहून गेल्यामुळे विसरून.

जाग असेल. लोकांना सर्व प्रकारें शिक्षण देऊन आंकडे मांडून, रारें शास्त्र बांगतें गोष्टें कोणतें साथी पचां करून, जी सुधारणा होईल तीच टिकाऊ होईल. शिवाच नवीन रीतीनें उत्साह आपल्या पाहिजे. राजकीय सुधारणेचा सामाजिक सुधारणेवर अवलंबन परिणाम घडतो. प्रमाणसिद्ध शास्त्र व राजकीय शिक्षण या दोन गोष्टींनींय इंग्लंडमध्येच समाजसुधारणा घाली. " वगैरे युक्तिवाद नव्हतस्य शास्त्रांनीं मोठ्या शान्तपणें केला होता. सन शुद्धस्यम वेडरवर्न यांचेहि मत असेच होतें.

मुद्दमानें बाशिनागपत तेलंग यांनींही अशाच प्रकारचें मत ता. २२ फेब्रुवारी १८८६ रोजीं भुंयर्दित एका व्याख्यानांत प्रतिपादिलें. जिद्देला जसें द्राक्ष गोड लागतें, तसें तेलंगाचें भाषण कानाला गोड लागतें, अशी त्याची ख्याति असे. सें ऐकतांना परतादा स्वच्छ जलप्रवाह मळूळ मळूळ करीत वाहतो कीं काय असें वाटे. प्रतिपत्तीहि त्याचे भाषण मन-लावून ऐकत; व तदजोडीचा युक्तिवाद करण्याचा विषय जेव्हां त्यांच्या भाषणास आधारभूत असे तेव्हां तर त्याचें वक्तृत्व फारच चढारोचें होई. प्रस्तुत व्याख्यानांत त्यांनीं मुख्य मुद्दा हा सांगितला कीं, अमुक प्रकारची सामाजिक स्थिति असेल तरच अमुक प्रकारची राजकीय स्थिति प्राप्त होऊ शकते यास मध्यस्तां येणार नाहीं. सामाजिक सुधारणेच्या आधीं राजकीय सुधारणा करण्यास लागू नये हे मध्यमे बरोबर नाहीं. हिंदू गृहे हे येथून तोगून गुलामराने आहेत, ही गोष्ट खोटी आहे. शिवाजी किंवा पेशवे हे बाल-विद्यादापासूनच जन्माला आले; व त्यांनीं जे पराक्रम केले त्याला इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलाच्या संस्मृतीचा आधार नव्हता. सातव्या शतकांतिल हिन्दुगृहस्थिति आजच्या आगच्या गृहस्थितीहून अधिक चांगली नव्हती; तरी राजकीय स्थिति अत्यंत उज्वल होती. इंग्लंडात दब्रूर राजाचीं मांडून ज्यांनीं एक मिळविले त्याची गृहस्थिति सर्वोत्तम होती असे नाहीं. आणि आजच्या इंग्रजांच्या गृहस्थितीत तरी सुधारणा नको आहे कोठें ! सामाजिक सुधारणा घडवून आणतांना कार्यशकटाच्या चक्रास कर्मांत कमी धर्षण होईल असेच धोरण स्वीकारलें पाहिजे. सामाजिक व राजकीय सुधारणा या अवषड किल्लासारख्याच आहेत; राजकीय सुधारणा हस्तगत करणें हीच गोष्ट त्यातल्या त्यांत अधिक मुसाध्य आहे. कारण या किल्ल्यावर स्वारी करण्याविषयी सर्व हिन्दी प्रजाजनांचें ऐकमत्य असून सर्वांस सारखी उत्तुक्ता वाटत आहे. सामाजिक सुधारणेची गोष्ट तशी नाहीं. कित्येक वेळीं एक किल्ला हस्तगत करून त्यावरून दुसऱ्या किल्ल्यावर सारा करिता आल्यामुळेच तो हस्तगत होऊ शकतो. त्याचप्रमाणें हिन्दुस्थानात राजकीय सुधारणेचा किल्ला हस्तगत झाल्यास त्यावरून सामाजिक सुधारणेच्या किल्ल्यावर भडिमार करितां येईल. सर्वांनींच समाजसुधारक बनलें पाहिजे असे नाहीं. राजव्हासारख्या अलौकिक बुद्धीच्या मनुष्याला सर्व सुधारणांना एकदम हात घालतां येईल, पण बहुतेक

लोकांचें बुद्धिसामर्थ्य फार माफक असते; यामुळें त्याचा व्यवहार जपून केला पाहिजे. शेवटीं तेलंगांनीं निष्कर्ष असा काढला कीं, “ सध्यांच्या आमच्या देशस्थिततां विद्धान लोकांच्या बुद्धिसामर्थ्याचा बराच भाग राजकीय सुधारणेकडे व कांहीं थोडा मात्र सामाजिक सुधारणेकडे लागला पाहिजे. ”

तेलंगाच्या व्याख्यानावर अनुकूल टीका करतांना केसरीने जातां जातां मलबारी घेतना असा टोला दिला कीं, पारशी समाजांत अद्यापि पुष्कळ सुधारणा व्हावयाची आहे, तिकडे त्यांनीं लक्ष द्यावे, उगाच परोपकारबुद्धीची थोडी करून जीवर स्वार होऊ नये!

१८८५ सालच्या डिसेंबरात पहिली राष्ट्रीय सभा मुंबईस भरली, हे प्रसिद्धच आहे. पण ती प्रथम पुण्यास भरविण्याचा विचार होता. शिवाय या राष्ट्रीय सभेची मूळ कल्पना सामाजिक चर्चेतून उगम पावली, व प्रथम कांहीं काळपर्यंत ही राजकीय स्वरूपाची होईल असा कित्येकांचा तर्क नव्हता; किंबहुना कित्येकांची तशी इच्छाहि नव्हती. राष्ट्रीय सभेचे मूळ शोधीत जाणें ही एक अनोख गोष्ट आहे, व हें मूळ ता. ८ डिसेंबर १८८५ च्या केसरीत खालील स्फुटस्वरुपेन गोंबळें गेल्याचें आढळतें.

“ पुण्यास लवकरच एक जंगी कॉन्फरन्स म्हणजे सभा होणार आहे. या सभेस इतर इलाख्यांतील सार्वजनिक सभेसारख्या सभांचे डेलिगेटस् म्हणजे प्रतिनिधि आणविण्याचा नेत आहे. या कॉन्फरन्सच्या पुरस्कर्त्यांचा, ते भरविण्यांत, असा हेतु आहे कीं, सर्व हिन्दुस्थानच्या संवेधानें अतिशय महत्त्वाचे जे सामाजिक विषय आहेत त्यांचा उद्घोष होऊन, जे हक्क सरकारपासून घेणें जरूर आहे असे ठरेल, त्या हक्कांचे संपादन होण्यासाठीं जे उपाय करावयाचे त्यांचा निश्चय झाल्यावर ते बडवून आणण्यासाठीं सर्व हिन्दुस्थानभर एकमेकांच्या साहाय्यानें, एक दिलानें, व एकोप्यानें परिश्रम चालावे. हा हेतु तडीस गेल्यास ब्रिटिश सरकारच्या अमलाखालीं आतांपर्यंत सक्तीनें असलेले जे महाराष्ट्र, कानडा, बंगाल, सिंध, मध्यप्रान्त, बायब्यप्रान्त इत्यादि राष्ट्राणि, ते अन्योन्यसाधारण अशा कार्यसंज्ञांत गुफिले जाऊन राष्ट्रीय संघर्षांत त्यांची एकमाला होईल; व असें झाल्यास “ कलौ संघे शक्तिः ” या वाक्याची पूर्तता होऊन आमच्या सुधारणेचें पाऊल आतापेक्षां थोडेंस जलदीनें पडू लागेल. अशा प्रकारच्या कॉन्फरन्सचें स्वरूप व महत्त्व ज्यांना दूरचा विचार करण्याची संवय नाही त्यांच्या लक्षात येणार नाही. पण ज्यांना राष्ट्राच्या सुधारणा कशा होतात हें इतिहासवाचनानें किंवा विचारानें कळून आलें असेल, त्यांना ही कॉन्फरन्स भरविणारांस आवाचकी दिल्यावांचून राहवणार नाही. प्रथम प्रथम या सभाचा मावल्यांच्या खेळाचारखा खेळ होईल. पण तसा झाल्याखेरीज पार्लिमेंटचें

रम्य तास कधीच येणार नाही. सध्या दिवसच असे आले आहेत की अशा गढपटी केल्याशिवाय आम्हांस गत्यन्तर नाही. ”

ते यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पुष्कळशा लोकांनी राजकीय सुधारणेचे काम व यादी शोधला लोकांनी सामाजिक सुधारणेचे काम आपल्या हाती घेतले पाहिजे, व या देशाची सुधारणांच्या यत्नांत श्रमविभाग झाला तर तो अधिक दृष्ट होय असे टिळकांनी मत व्यक्तियागत होते. टिळक हे राजकीय सुधारणा तेवढीच घेऊन बसतात, सामाजिक सुधारणेचे काम ते कोणत्याही रीतीने करीत नाहीत असा त्यांजरील आरोप प्रसिद्ध आहे. पण राजकीय व सामाजिक सुधारणांचे शोधनच त्यांपरिले पाहिजे असे टिळकांचे मत प्रथमपासून नव्हते, व सोळासटीतील बहुमतहि त्याच धोरणाचे होते. ता० ४ जानेवारी १८८७ च्या केसरीत अशा प्रकारचे योज्य राष्ट्रीय संमेलन भरण्याच्या कल्पनेचा निषेध केलेला आढळतो. तर दर्शयित्याप्रमाणे राष्ट्रीय सभा भरविणारांच्या मूळ हेतूत राजकीय व सामाजिक अशी भेसळ शास्त्री होती, परंतु पहिल्या राष्ट्रीय संमेलन जो ठराव व जी चर्चा शास्त्री ती बहुतेक राजकीय स्वरूपाची होती. यावरून टिळक व केसरी यांच्याप्रमाणे हिन्दुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांच्या पुढाऱ्यांनाहि राष्ट्रीय संमेलन सामाजिक स्वरूपापेक्षा राजकीय स्वरूप अधिक असावे हेंच धोरण पसेत पडल्याचे उघट दिसते.

दुसऱ्या राष्ट्रीय संमेल्या वेळी सामाजिक पक्षांनी पुन्हा उचललाही व अँग्लो-इन्डियन पक्षांनी तिला पाठिंबा दिला. पण त्याचा उपयोग झाला नाही. या विषयास उद्देशून केसरी लिहितो (४ जानेवारी १८८७) “ एका दगडाने दोन पक्षी पाडण्याचा प्रयत्न करणे हें सत्ता कोणासहि हितावह होत नाही. जाला जो विषय प्रिय त्यानें खरा सांपडेल तेथें आपलें बोटें पुढे ढकलण्याचा प्रयत्न करावा हें अगदी स्वाभाविक आहे. पण यद्वा असली बोटों एकत्र होत नाहीत म्हणून बरे. नाही तर त्यांनीं चिकटे तिकडे समाजांत उभास करून दिले असता. एकमेकांची दृष्टादृष्ट होतांच असलीं तद् अगोदर एकमेकांविरुद्ध तिकाळ लागतात, मग एकमेकांवर चालून जातात, पुढे त्यांची लाथाळी सुरू होते. अखेरीस एकमेकांचे लचकें तोडण्यावर प्रकरण येऊन उपेतें. यासाठीं शास्त्राच्या मनुष्यांनीं होतां मोर्देल तो यांची गाढ पडू देऊ नये. एकाच विषयांत निष्णात होण्यास बुद्धीला कमीपणा नाही. पण पुढाऱ्याची इच्छा जेथे तेथे आपला बगटा घेवावा, ज्या त्या गोष्टींत आपणास ढवळाढवळ करतां यावी, व प्रत्येकांने आपणास भजावे. जो उठला तो सर्वसमूहालय होऊन वसण्याची दृष्ट्या धरणार. बरे, अनेक कामे हातीं घ्यावीं तर तीं सर्व चांगलीं करण्याची योग्यता नाही, व ती योग्यता असली तरी एखादे काम हातीं घेऊन ते जोकाची भीति न बाळगतां तडीस नेण्याचे धैर्य नाही. आम्हांस तर राजकीय व सामाजिक

सुधारणांचे मोडण एकाच पातेल्यांत भरण्याची कल्पना अगदीं आचरटपणाची व अविचाराची दिसते. अनेक समाजांचे लोक एकत्र आल्यास गोंधळ मात्र व्हावाचा; व उगीच एकमेकांचीं उर्णां निघून मनें दुखविलीं जावयाचीं. मिश्र समाजांत सामाजिक वाद सुरू झाला कीं, प्रत्येकजण आपणाखेरीज इतरांना रानटी ठरविणार. कोक्याला पांढरी फडकी गुडाळतात म्हणून पारशी बायका रानटी; बायकांना झनाऱ्यांत ठेवतात म्हणून मुसलमान रानटी; शेंड्या ठेवून गंध लावतात म्हणून हिन्दु रानटी; गोरे लोक शीचाच पाणी घेत नाहीत व नायकांशी फारच सलगीचा संघ ठेवतात म्हणून ते रानटी. ”

१८९५ सालीं, सामाजिक परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत भरूं द्यावयाची नाही व या दोन सभा इतक्या अलग ठेवावयाच्या कीं त्यांचा अप्रत्यक्ष विटाळहि एकमेकांस होऊ नये, असा जो वाद टिळकपक्षानें पुण्यास उत्पन्न केला (अथवा पुण्याच्या वर्माभिमानी पक्षानें उत्पन्न केला व टिळकांनीं उचलून बरला) ती उपरिनिर्दिष्ट तत्वाची एक प्रकारें व्यावहारिक अतिशयोक्ति असे म्हणतां येईल. पण १८९५ च्या या वादाचे मूळ १८८७ च्या केसरीच्या लेखांत सांपडतें, व हें मत एकट्या टिळकांचे नसून सोसायटींतील बहुमत यावेळीं या बाबतींत त्यांच्या बाजूने होते ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे.

हिन्दु लोकांच्या सामाजिक चाळीरीतीत सरकारने जरूर तर हात घालावा हें सुधारकांचें म्हणणें, व सरकारशीं ज्यांचा अधिक निकट परिचय असे लोक म्हटले म्हणजे प्रायः सुधारकच घासुळे सुधारकांचें म्हणणे तें सर्व देशाचें म्हणणे असा सरकारचा ग्रह होणे, हे स्वाभाविक होते. पण हा ग्रह खोडून काढण्याची इच्छा सनातनवादी बहुजनसमाजाला व्हावी हेहि तितकेंच स्वाभाविक होय; व या बाबतींतला पहिला मोठा प्रयत्न मुंबईतील माधवबागेंतील जंगी जाहीरसभेच्या द्वारे झाला. ही सभा रविवार ता० ५ सप्टेंबर १८८६ रोजीं माधवबागेंत भरली. या सभेस जमला एवढा थोरला अचाट समुदाय यापूर्वी अशा कामाकरितां मुंबईस काय किंवा मुंबईबाहेर काय कोठेहि जमला नसावा. अध्यक्षांनीं रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलीक हे होते. धिवाय तेलंग, देशमुख, शांताराम नारायण, बरजीवनदास वगैरे मुंबईतील ठळक मंडळी आली होती. अध्यक्षांनीं गुजरातींत भाषण केले, नंतर कृष्णमुखराम मेहेराझानीं हिंदुस्थानसरकारास पाठविण्याच्या अर्जाचा नमुना वाचून दाखविला. त्यास दाजी आबाजी खरे यांनीं अनुमोदन दिले.

येथपर्यंत सर्व ठीक झालें. पुढे ईश्वरलाल दवे नांवाचा गृहस्थ अर्जाचे विरुद्ध बोलू लागला. तेव्हा चौहॉकडून टाळ्यांचा गजर व आरडाओरड सुरू झाली; व त्यास खालीं बसवें लागले. नंतर काशीनाथपंत तेलंग हे आपली उपसूचना मांडण्यास उभे राहिले. त्यांची उपसूचना अशी होती कीं, “ बालविवाह व असमत वैधव्य यांसंबंधानें कायदा करण्याचा सरकारचा जो हेतु त्याविरुद्ध

हिन्दुस्थानसरकाराकडे अर्ज पाठवावा पण त्या अर्जात असे लिहावे की, 'बाल-विवाह व असमत वैधव्य ह्या दोहोंपासून होणारे वाईट परिणाम आम्हास पूर्ण-पणे ठाऊक आहेत. पण ते आमचे आम्हीच सुधारले पाहिजेत सरकारने त्यांत हात घातल्यास उलट नुकसान होईल'. ही उपसूचना समेस मान्य नव्हती. तिच्यावर अध्यक्षानीं मत घेतलीं तेव्हां तेलंग, गोकुळदास पारेख, चंदावकर, गोपाळराव देशमुख, बामनराव मोडक, दत्ते वगैरे सुमारे सत्तेचाळीस लोक पुढें आले. आणखीहि कांहीं लोक पुढें आले असते पण गर्दीमुळें त्यास पुढें येतां आलें नाहीं असें म्हणतात, व हे शक्यहि आहे. अखेर अर्जाचा मसुदा हज्जारो मतांनीं मजूर झाला. या समेस जव्हेरीलाल याशिक यांनीं सहानुभूतीचें पत्र पाठविले होते. पुण्यांतील वेदशास्त्रोत्तेजक समेकहून समेला सहानुभूतीची तार गेली होती. शिवाय पुण्याहून गृहस्थ शास्त्री, वैदिक वगैरे पन्नास पाऊणशें प्रमुख लोकांच्या सहीचें एक पत्र मडलीक यांजकडे वेगळें पाठविण्यात आले होतें. पण विशेष सांगण्याची गोष्ट ही की, स्वतः टिळकांखेरीज माधवराव नामजोशी, वासुदेवराव केळकर, माधवराव गोळे, नारायणराव चारप, परशुरामपंत पाटणकर व बामनराव आपटे इतक्या डे० ए० सोसायटीच्या समासदांच्या सहा हि या पत्रावर होत्या. शिवाय माधवराव कुटे, सितारामपंत विपळूणकर, शिव-राम हरी साठे, वासुदेव बापूजी कानिटकर, रामचंद्र सखाराम गुते, बामन विष्णु लेले, वगैरे सहाहि लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. प्रमुख सही नाहीं अशी आगरकरांची, यावरून सोसायटीत सामाजिक विचारांच्या बाबतींत बहुमत टिळकांच्या बाजूचें होतें; व आगरकरांचीं मतें एकान्तिक होती, ही गोष्ट उघड दिसते. अर्थात् डे० ए. सोसायटीत सामाजिक मतभेदांमुळें जीं रणे माजलीं असतील त्यांचा दोष आगरकरांकडे येतो हेंहि उघड आहे.

माधवबागेच्या समेत आपले सर्व प्रयत्न फुकट गेले असें पाहून, समेच्या कामावर व शिस्तीवर अनेक प्रकारचे आक्षेप घेण्यास सुधारकांनीं सुरवात केली. पण तो सर्व प्रयत्न फुकट गेला. कारण या एकाच समेने सरकारची पुरी खात्री झाली की, सामाजिक व धार्मिक बाबतींत कायद्यानें हात घालणें ही गोष्ट लोकांना खरोखरच अग्रिय आहे. वरील आक्षेपास उद्देशून केसरी लिहितो, "आतां पुनरपि त्यांनीं आपली अधिक वेधत्रू करून घेण्याचें नाहीं न लागतां स्वस्थ रहावें हें बरें. हा आमचा उपदेश त्यांनीं मान्य न केल्यास त्यात हिंदुसमाजाचें काय नुकसान होणार ! उत्पतितोऽपिहि चणकः शक्तः किं ब्राह्मक भदत्तुम् !"

पुण्यातील लोक आतां रावबहादूर रानड्यांच्या मार्गे लागून त्यांना म्हणूं लागले की, मलबारी प्रकरणांत दुग्दी मलबारींना काय लिहिले आहे ते कळवा. कारण मलबारी शेटनीं रानड्यांच्या संमतिपत्राचा फायदा घेऊन सरकारास असें कळविलें की, रानड्यांनीं आपला अभिप्राय हिंदुसमाजाच्या सर्पे म्हणून दिला आहे.

काही गृहस्थांनी तर रावबहादुरांस पत्र लिहून उत्तर मागितले, पण त्यांस रानव्यांकडून सरळ उत्तर आले नाही. आपण हिंदुसमाजाच्या तर्फे लिहिले नसतानाहि जर परभारे कायदेवाले लोक आपल्या नावाचा फायदा घेऊन काम साचीत आहेत तर कशाखा त्यांच्या आड या ! असे वाटून, मलबारी यांस घाडलेल्या लेखाबद्दल व्याचा तो जबाबदार आहे, एवढाच जबाब त्यांनी दिला.

ता. १३ सप्टेंबर १८८६ रोजी पुण्यांतील प्रमुख शास्त्रीमंडळीचे डेप्युटेशन गव्हर्नरसाहेबांची मेट वेष्पाकरिता कोन्सिल हॉलत गेले. मंडळीची ओळख करून देण्याचे काम सर बुद्धिम्य वेडरबर्न यांनी पत्करिले होते. डेप्युटेशनच्या घटनेचे वे. सं. रामशास्त्री आपटे यांनी आपले म्हणणे कळविले. या डेप्युटेशनने आगाडुकी केलेली नव्हती; तर इतर सर्व लोकांवरोबर जुन्या पद्धतीच्या शास्त्री-मंडळींचाहि अमिप्राय मिळवावा असे सरकारनेच ठरविले होते. रामशास्त्र्यांनी असे सांगितले की, हिंदु लोकांच्या विवाहविषयक चालीसारख्या नाजूक विषया-संबंधाने सरकारने कायदा करणे गैरवाजवी आहे. हा मुबईसरकारचा निश्चय सर जेम्स फर्ग्युसन यांनी १८८५ सालच्या मार्च महिन्यांत, पुण्यास मुलींच्या हायस्कूलच्या इमारतीच्या पायाचा दगड बसवितांना जाहीर केला होता, तरी मलबारी बोटांनी आपली चळवळ बांधविली नाही; उलट मुबईसरकारचेच एक कोन्सिलर मेल्बिलसाहेब यांनी कायद्याचा एक मसुदाहि केला; सबब शास्त्रीलोकांना आपले म्हणणे सरकारपुढे मांडणे जरूर झाले. ते असे की सरकारच्या आज्ञेनुसार मुबईसरकार हल्ला होत असल्यामुळे लोकांना भीति वाटत आहे. " शास्त्रीलोकांनी असेहि सांगितले की, " मताधिक्य दिसून आले तरी लयाचा शास्त्रोक्त धर्मविधि कोणासहि बदलण्याचा अधिकार नाही, व सरकारने धर्मात हात बालणे हे गणीच्या जाहीर-नाम्याविरुद्ध आहे. " त्यावर गव्हर्नरसाहेबांनीहि उत्तर दिले की " अशा कामी सरकार एकतर्फी निकाल करणार नाही. मेल्बिलसाहेबांनी मसुदा केला तो व्यक्तिः त्यांच्या मताप्रमाणे केला आहे."

पण पुढे गव्हर्नरसाहेब शास्त्रीमंडळीला हळूच असेहि म्हणाले की, सांप्रत चालू असलेल्या खरोखरच अनिष्ट अशा चालीरीति सुधारण्याकरिता, सरकार सोढले तरी, मुम्बई जुन्या चालीचे लोक स्वतः काय प्रयत्न करिता ! त्यावर शास्त्री लोकांनी असे सांगितले की, शास्त्राशांना अनुसरून कसे वागावे याचा निर्णय करण्याकरिता शास्त्री वगैरे लोकांची एक कायमची सभा स्थापण्याचा विचार आहे. जेवटीं जातां जातां शास्त्रीमंडळींनी सरकाराकडून संस्कृत विद्येला अधिक आश्रय मिळण्याची विनंति केली, तिला गव्हर्नरसाहेबांनी खर्चात काटकसर करण्याला फायनेन्स कमिटी बसली आहे असे उत्तर दिले ! तरी शास्त्रीमंडळींनी सुरापानाचा प्रश्न काढलाच. त्यावर गव्हर्नरसाहेबांनी

मुद्दा हा होऊन बसला की, रखमाबाईच्या संमतीने ज्या अर्थी तिचे लग्न झाले नाही त्या अर्थी दादाजीला कायद्याचे सक्तीने तिला आपल्या घरी आणून नांदविण्यास कोर्टाने मदत देऊ नये, या मतास वास्तविक विद्यमान कायद्यांत काहीच आधार नव्हता. तथापि न्यायमूर्ति पिन्हे यांनी दोष्याचा निकाल रखमाबाईतर्फे केला. (ता. २१ सप्टेंबर १८८५) पुढे या निकालावर दादाजीने अपील केले; त्यांत चीफ जस्टिस सार्जेंट व जस्टिस बेले यांनी पिन्हेसाहेबांचा निकाल फिरवून दादाजीचा आपल्या बायकोवर हक्क स्वीकृत करला.

या निकालावर दुमत माजले. हायकोर्टचा निकाल हिदुधर्मशास्त्राला अनुसरून असल्यामुळे, या धर्मशास्त्रालाच अडाणी व रानटी म्हणण्याखेरीज पुढारलेल्या सुधारकांना हुसरा मार्ग उरला नाही. इकडे रखमाबाईनेंहि आपणांस हायकोर्टाने नवऱ्याच्या घरी जाण्याचा हुकूम केला तरी तो आपण अमान्य करणार, व जरूर तर त्याकरितां शिस्वादि सोसणार, असा निश्चय जाहीर केला. यामुळे तर तिचे देव्हारे फारच माजले. तिच्या स्वर्गाकरितां फंड गोळा होऊ लागला. मळबारी शेट हे या प्रकरणास होतेच. त्यांनीं फंडास दोनशे रुपये देऊन सुरवात केली. पण एक महिन्याचे आंत रखमाबाई नवऱ्याचे घरी न गेल्यास हायकोर्टाने तिला चार महिन्यांची शिक्षा सांगितली होती तिचे काय होणार ? या प्रश्नाला उलट महत्त्व येऊन, निकालापूर्वी लोकमताचा कांटा जो तिच्याविरुद्ध छकत होता तो या शिक्षेच्या मुद्द्यामुळे आतां तिच्या बाजूस झुकू लागला. अशा झीला अशा नवऱ्याच्या घरी सक्तीने पाठविण्याचा हक्क धर्मशास्त्राला व कायद्याला नाही ही जी बाजू सुधारकांनीं उचलून बरली होती, ती लवकरच खाली बसली. पंडित मीमाचार्य शळकीकर यांसारखे झाली पुढें येऊन त्यांनीं धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांतील वचनांचा मारा केला. पण सुधारकांचे प्रतिपक्षी जे तात्त्विक दृष्ट्या दादाजीच्या नवरेपणाच्या हक्काची बाजू उचलून बरीत होते, तेच आतां सामोपचाराने असे म्हणू लागले की, दादाजीची हक्काविती झाली यांतच जुन्या मताचा हवा तेचढा विजय झाला. म्हणून दादाजीने यापुढे मजल नेमं बरे नव्हे. कारण अशा झीला दुसऱ्यांत बातल्यापासून त्याला किंवा इतर कोणाला काय लाभ होणार ? व अशी नाखुष झी घरांत आणली तर ती सुखाने नांदणार तरी कशी ? तात्पर्य, यापुढें दादाजीने तिचा नाद सोडून द्यावा. व अखेर त्यानें तो नाद सोडून दिलाहि.

पण सुधारक व सनातनी यांच्यांतील द्वैत त्यामुळे काहींकमी झालें नाही. निरनिराळ्या दृष्टीनें पाहतां या दोन्ही पक्षांचा निम्मा जय व निम्मा पराजय झाला. पण आदि ती स्थिति कायम राहाण्यांतहि यक्षाची बाजू सनातनी पक्षाकडेच झुकत होती; कारण रखमाबाईला प्रत्यक्ष दुसऱ्याचा वडला नाही याचें कारण तिच्या नवऱ्याने पुढे गय केली इतकेच ! पण सुधारकांच्या मनांत हें शक्य बौध्दत्तच राहिलें. ही स्थिति कायद्यानें दुरुस्त करावी कीं नाही असा वाद फिरून सुरू

झाला. आमच्या चालीरीतीत सरकारचा हात कसाळा ? असा सनातनी पक्षाचा सवाल पूर्वीच्याच जोराने पुढे आला. या वादात वडस्वर्थ, तेलंग, कीर्तिकर वगैरे ग्रहस्थ त्यांतल्यात्यांत सनातनी पक्षाच्या बाजूने, मात्र रखमाबाईस दुसऱ्यांत घालू नये एवढेच म्हणणारे होते. मलबारी, रानडे वगैरे लोक उलट बाजूस होते. डॉ. कीर्तिकर हे सुधारक असतां त्यांनी या प्रश्नाच्या वचेंत सुधारकांवर खूप क्रोडा ओढला होता. कीर्तिकर लिहितात, “रखमाबाईंच्या अवस्थेबद्दल कळकळ कां वाटावी ? हिंदुलोकांत घालपणीं लग्न झालेल्या स्त्रिया काय थोड्या आहेत ! कोणत्या तरी स्त्रीनें रखमाबाईंसारख्या अविचाराने आपल्या भ्रताराचा त्याग केला आहे काय ? प्रत्यक्ष नवऱ्याचा त्याग करण्याइतका कठोरपणा जर विद्येच्या योगानें येत असेल तर वेहत्तर आहे कीं, तसली दुष्ट विद्या आमच्या मुर्खीस मुर्खीच देऊ नये.”

कित्येकांनीं रखमाबाईंला डॉ. आनदीबाई जोशी यांच्या पदवीला नेऊन बसविलें होतें, त्याचा केसरीनें तर कडकडीत विचार केलाच, परंतु सुधारकांतल्याहि कांहींना ही दुल्ला पसंत नव्हती. केसरी रखमाबाईंच्या विषय होता तरी स्त्रीशिक्षणाच्या विषय नव्हता. त्याला आनंदीबाईंसारख्या सुशिक्षित स्त्रीचा अभिमान वाटत असे. केसरी लिहितो (२९ मार्च १८८७) “रखमाबाईंचें नांव आनंदीबाईंच्या समवेत घेणे हें महापातक आहे. आनंदीबाईंनें हिन्दुस्त्रीसमाजाच्या सन्यासना यातनांचे निवारणाकरिता आपलें आयुष्य, आपली बुद्धि व आपलें सर्वस्व खर्ची घालण्याचा निश्चय केला. रखमाबाईंनें शानलवदुर्विदग्ध होऊन वर्मरुढी व विचार याचा तिरस्कार करून आपल्या पूर्वजांच्या मूर्ख(!) चालींतून मोकळें होण्याचा इष्ट धरला आहे. आनंदीबाईंनें आपला उदार हेतु परिपूर्ण करण्याकरितां आपले परमप्रिय इष्टमित्रांचा विरह सहन करून अनिवार विभ्रराशींतून आपला मार्ग आक्रमीत तीन वर्षे आपणास देगत्यागहि करविला. रखमाबाईंनें आपली विःसीम स्वेच्छाचारिता राखण्याकरिता व पितृगृहाचा त्याग न व्हावा म्हणून सर्व जगापुढे आपली अननुकरणीय वर्तणूक मांडली. आनंदीबाईंनीं स्वधर्म, स्वाचार, व स्वरुढी यांचा योजनसहसाचे किंवा अर्धगोलाचे अंतरावरहि अल्पमात्र त्याग केला नाहीं, परंतु रखमाबाईंनें सुखसमाधानानें नांदत असलेल्या अनंत कुटुंबांत संस्थांचें बीज रोवण्याकरिता, व मलबारी पर्यांत नमिकांपासून पळिग्री विषयांपर्यंत सर्वास गांवून टाकण्याकरितां, कायावाचामनेंकरून जें जें करणें शक्य होतें तें तें करून ठेविलें आहे. आनंदीबाईंची मूर्ति शांतपणें सर्व कुलीन स्त्रीपुरुषांच्या हृदयांत निरतर वास करील. तिच्या यशःपट्टाचा नाद हिन्दूस हिन्दुत्व आहे तोपर्यंत त्यांच्या कानास सुख देईल. रखमाबाईंची टिमकी मात्र सुधापुरस्त्र व इतरत्र सुधारकांनीं कितीही आवेशानें वढवली तरी या खटल्याचा एकदां निकाल लागल्यावर लवकरच फुटून जाईल.”

काशीनाथपंत तेलंग ह्यांनी ह्या प्रसंगी नेहमीं हून अधिक स्पष्टपणे बोलून आपलें असें मत जाहीर केलें कीं, 'रखमाबाईंच्या मदतीकरितां जी कमिटी निर्माण झाली आहे तिचा सदर बाईला कैद होऊं नये एवढा हेतू आपणास मान्य आहे. पण कमिटी वास्तविक यापलीकडे जात आहे. म्हणून कमिटीने दोन तीन गोष्टी करू नये, व आपण करणार नाहीं असे जाहीरहि करावे. त्या गोष्टी या, "हिंदु-लोकांतील लक्षासंबंधी हक्कस्थापनाचा दावा कोर्टाने चालवू नये असे आम्ही मार्ग नये. लहानपणीं लठ्ठें करण्याची चाल मोडण्याचा ह्या कमिटीशीं संबंध असूं नये. हाथकोटांच्या निकालावर प्रीव्ही कौन्सिलला अपील करू नये, कारण हाथकोर्टानें दादाजीची फियाद घेतली आहे व ती घेण्याचा त्याला अधिकार आहे. दुसरे, रखमाबाईंच्या लछाला तिची समति नव्हती हा मुद्दा पुढे आणण्याच्या मान-गर्डीत आपण पडू नये; कारण हा मुद्दा आपण पत्करिला कीं, हिन्दुसमाजाचे व आपले वैर झुपलेच; व मग मी त्यांत समाजाच्याच वाजूला जाईन."

तेलंगासारख्याचे असे विचार असता वामनराव मोडकांनी 'केसरी' 'नेटिव्ह ओपिनियन,' वगैरे पत्रांनीं अगिकारलेल्या धोरणावर बरीच टीका केली; व त्यांचे धर्मसमर्थनाचे विचार त्यांच्या सपदकांना मिळालेल्या उदार शिक्षणास शोभत नाहीत असे हिराबागेतील एका व्याख्यानांत सांगितले; आणि हे राष्ट्रीय वृत्त्याभिनाची हांजी हांजी करणारे लोक समाजांतील वार्डचालीरीतींना उत्तेजन देतात असा दोषहि दिला. ह्या गोष्टीस अनुलब्धून केसरीने ता. ३१ मे १८८७ च्या अंकांत आपल्या सामाजिक चोरणाचा खुलावा मुद्दाम केला आहे. "खरोखर वार्ड अशा एतद्देशीय रीतीमार्तीस केसरी कधीहि दोष दिल्यावांचून राहिला नाही. त्या हळू हळू परंतु खास दूर केल्या पाहिजेत, असेच केसरीने सदासर्वकाळ मत दिले आहे. परंतु या गृहस्थाचे हळू हळू निराळें व आमचें निराळें. यांचें हळू हळू म्हणजे एकदम कायदा; व आमचे हळू हळू म्हणजे ज्ञानप्रसार. ह्यास आम्ही काय करावे ?"

रावबहादूर रानडे ह्यांनीं पुण्यांत याच सालच्या मे महिन्यांत, वक्तृत्वसमांरमाच्या समारोपाच्या वेळीं वक्त्यांच्या भाषणावर टीका करतांना, 'स्त्रीपुरुषांचा विवाहसंबंध व त्याची अमलबजावणी' या विषयावर जमी भाषण केलें. त्यांत त्यांचा मुद्दा असा होता कीं, हल्लींचा कायदा स्त्री व पुरुष या दोघांसहि सारखाच लागू आहे. मात्र केवळ व्यवहारांत तौलियापेक्षां पुरुषांना कमी कडकपणाने वागवितो. स्त्रियांस शास्त्रकारांनीं फारच सवलतीने वागविले आहे, व त्या दोषी असल्या तरी त्यांना घरात नांदवून घेतल्या पाहिजेत; व्यवहारिणी स्त्रीचाहि त्याग करूं नये; कारण 'रजसा शुध्दते नारी' असे वचन आहे. नवरावायकोच्या परस्पर फियादी कोर्टांत घेतल्या जाव्या व ठरावाची योग्य अंमलबजावणीहि व्हावी; परंतु ज्या रीतीनें अम्मल केला असतां त्रास अधिक होऊन वैमनस्य वाढतें, अशा रीतीनें अम्मल होऊ नये. धर्मशास्त्राने स्त्रियांच्या पोषणाचे तारतम्य स्त्रियांच्या

चर्तनाप्रमाणे ठेविले आहे. निर्दोषी स्त्रीस पति नांदवीत नसेल तर पतिकडून अन्नवस्त्र जास्ती किंवा कमी देववावे हेंच शासन. परंतु नांदणुकीसाठी पुरुषास किंवा स्त्रीस दंड किंवा शिक्षा ठेवू नये, व हे हल्लींच्या कायद्यांत नसेल तर कायदा तितका दुरुस्त करवा.”

या व्याख्यानास टिळकांनी लगेच पुढच्या केसरीत (७ जून १८८७) सप्रमाण उत्तर दिले. “समा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्यं वा समजसम्” हे मनुतील अवतरण घालून गुरवातीसच खालीलप्रमाणे कडक शब्दांनी केसरीने हल्ला केला आहे:—“भारती युद्धात ज्याप्रमाणे शिखंडीस पुढें करून वृद्ध पितामहास जिकण्याचा पाटवानीं प्रयत्न केला होता, त्याप्रमाणेच कांहीं अशीं पुरातन आर्यधर्माची खन्वी कण्याच्या हराधानें, हिंदुशास्त्रकाराची श्रियांवर सद्य दृष्टि आहे असें मनांत आणून, रत्नमावार्ईस पुढें करून, तिच्या आडून आमच्या पुरातन धर्मावर गोळ्या झाडण्याचें साहस सुधारकांनीं माडलें होतें, व त्यांना अशी बळकट आशा होती कीं, या झीछलाखालीं बृहज्जडेप्रमाणे आपण सहज विजयी होऊं. पण त्यांच्या पुढेंचानें हा जो त्यांनीं अखेरचा उपाय योजिला त्याची व त्याबरोबरच त्यांच्या वृथा मनोरयाची एकदम वाताहात झाली.” नंतर धर्मशास्त्रांतील प्रमाण ग्रंथ व त्याची सरणी याविषयी सप्रमाण विवेचन करून, व एकवाक्यतेचे महत्त्व सांगून, टिळकांनी असें प्रतिपादन केले कीं, स्मृतिग्रन्थात श्रियाचें रक्षण करणे याचा अर्थ नुसता श्रियांनीं स्वतंत्र रीतीने उदरपोषण करू नये, त्या कशाहि असल्या तरी पुरुष नातलगानीं त्यांना थोडेंतरी भोटगीदासल दिलेंच पाहिजे, असा अर्थ नाही. स्मृतिकारांनीं श्रियाचें स्वातंत्र्यच काढून घेतलें आहे. रक्षण याचा अर्थ स्वतंत्र रीतीने वागू देऊन सकटाणसून रक्षण असा नव्हे, तर स्त्री ताब्यांत ठेवावी असाच त्याचा अर्थ आहे. खिस्ती धर्मशास्त्रात आदामनेंहि आपल्या मुलीशी म्हणजे ईव्हशीं शरीरसंबध केला अतएव रा. व. म्हणतात कीं, “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” याचा अर्थ अत्यन्त सकोचाचा व्यावा लागतो! अहो श्रुक्तिः! अहो अर्काडिपांडित्यप्रकर्षः! कोठें महामारत! कोठें मनु! व कोठें आमचे रावबहादूर! वेदवाक्यांतून आगगाडी किंवा तारायत्र काढण्याचा प्रयत्न जितका असमजस आहे तितकाच स्मृतिग्रंथातून स्त्रीस्वातंत्र्यपर वचने काढण्याचा होय.”

पुढील लेखात, पातित्यागास स्मृतिकारांनीं राजदंड सांगितला आहे हें सिद्ध करून शेवटीं टिळक लिहितात—“हल्लींपेक्षांहि छुने गाली अधिक कडक होते. हल्लीं नवऱ्याची फियांद दिवार्णांत तरी होते. पूर्वीं ती फौजदारींत होत असे. वस्तुतः रावबहादुरांस धर्मशास्त्राच्या मानगडींत पडण्याची सुर्तीच जरूर नव्हती. आजकाल कोणतीहि सुधारणा करणे असल्यास डॉ. कीर्तिकर म्हणतात त्याप्रमाणे ती सधुक्तिक, आवश्यक व सुकर आहे कीं नाही एवढाच खरोखर

विचाराचा माग असतो. असा विचार करण्यास आमचेकडून कोणतीही हरकत नाही; पण जेव्हा राबबदुरांसारखे विद्वान व अनुभविक लोक स्वपक्षसमर्थनार्थ आपल्या ज्ञानाच्या व चातुर्याच्या जोरावर लोकांस मोहून टाकण्यास प्रवृत्त होतात तेव्हा आम्हांसहि आमच्या वाचकांच्या डोळ्यांत थोडे अंजन घालावे लागते.”

हे.ए सोसायटीतील बहुमत निदान या वादापुरते तरी टिळकांच्या बाजूचे होते असें आम्ही म्हटलें आहे; व त्याचें प्रत्यन्तर हेच कीं, वामनराव आपटे हे इतर बाबतींत या वेळीं सोसायटीतले टिळकांचे प्रतिपक्षी असतां त्यांनीं हि या सामाजिक विषयावर एक निबंध लिहून रा. ब. रानडे याचें म्हणणें खोडून काढले. आपटे लिहितात “पिन्हे साहेबांनीं रखमाबाईंसारखा निकाल दिला त्या दिवशीं सुधारकांना वाटलें कीं, आपल्या देखांतील रानटी व अन्यायी अशा बालविवाहपथाचा विष्वस होऊन आजपासून न्यायमूर्तीचा अवतार या हिन्दूभूतिलावर झाला. अक्षमत विवाह ज्यांस असमत होता त्या लोकांना अत्यानन्द होऊन ते त्या भरांत नाचूं लागले. शृंगाररसाभिष न्यायाधिकाकडून हा न्याय मिळाल्याबरोबर त्यांच्या स्त्रियालापानीं क्षिमुवन दणाणून गेलें. आजपासून स्त्रीजातीच्या उन्नतीस आरंभ झाला असा प्रवाद येऊं येऊं लागला. कारलाइल येथील धर्मोपदेशकांस खुद्द रखमाबाईंनीं हि लिहिलें कीं, जर चौकशीअन्ती खटल्याचा निकाल फिरला नसता तर हजारों क्रियांचे अकोटकल्याण होऊन स्त्रीदास्यविमोचनाचा ज्वज आज चड्डूंकडे फडकत राहिला असता. पण दैवाची गति विषित्र आहे. पिन्हे साहेबांचा निकाल फिरल्यामुळे सुधारक दुःखसागरांत गर्दंगळ्या खासं लागले व सर्वत्र हाहाकार झाला.” सुधारकांची यद्वा हे ‘आगगाडी सुधारक’ अशा शब्दांनीं करून आपटे म्हणतात, “अशा सुधारकांच्या अग्रणींनीं आपल्या मठांतून आज्ञापत्रें काढून हा निकाल न्यायविरुद्ध आहे असें फर्माविलें।” आपट्यांनीं क्रियांच्या सबधानें स्मृतिकार खरोखर काय म्हणतात याचें सविस्तर विवेचन करून टिळकांचेच समर्थन केले. सहचर्यचारिणी या शब्दाचा रानट्यांचा अर्थ बरोबर नाही, क्रियांना सुबुद्ध व सुशिक्षित करणे हे मात्र कर्तव्य आहे, सर्वत्र ह्का सारखे म्हणण्यांत अर्थ नाही. कायद्याच्या दृष्टीनें आपटे यांनीं असे सांगितले कीं, १८७६ मध्ये यमुनाबाईविरुद्ध एम्. एम्. पेढेचे वा खटल्यांत सेल्फ्हिल व वेस्ट या न्यायाधिकांनीं असा निकाल दिला कीं, स्त्रीच्या जीवास अपाय होईल तरच तिला नवऱ्याच्या घरी जाण्यास माग पाडतां येणार नाही; परवीं तिला सुटका नाही. व १८७७ सालीं कलकत्ता हायकोर्टांत गार्थ व पॉन्टिफिन्स या न्यायमूर्तींनीं दुर्व्यसनी नवऱ्याचाहि या बाबतींत ह्का अबाधित मानिला. तेव्हां रखमाबाईंची स्थिति याहून पुष्कळ चांगली. अर्थात् सुधारकांनीं तिची सळी लचकून धरण्यांत अर्थ नाही. इ०

१८८७ ची वसंत व्याख्यानमाला बहुधा या सामाजिक वादानेच दुमडमून

गेली. एकदां डॉ० गदें यांच्या व्याख्यानानंतर वादविवाद होत असतां रा० व० रानडे व वामनराव आपटे यांची समक्षच चकमक झडली. रानड्यांचे म्हणणे स्त्रीशिक्षणाची मजल नृत्यगायनापर्यंतही जाऊ शकते. आपट्यांचे म्हणणे स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतीत आज भलमलते प्रकार शिरवाल तर कदाचित् स्त्रियांच्या जन्माचे मातेरें होईल. आपटे यांचे असेहि म्हणणे पडलें कीं, आम्ही पुरुषच जर मुळीं इंग्रजी हें पुलमानें शिकतां तर स्त्रियांचेर इंग्रजी शिक्षण मुद्दाम का लादावे ?

हा सर्व प्रकार पाहून पुष्कळ लोक मोठ्या कुचकळ्यांत पडले. आगरकरांचीं मत पहावीं तर अर्शी. टिळकाचीं अर्शी. आपट्यांचीं अर्शी. सोसायटीतील पक्ष भेद पहावे तां एका प्रकारचे, बाहेरचे पहावे तां दुसऱ्या प्रकारचे. लोकांची समजूत अशी कीं लेबन एज्युकेशन सोसायटीच्या तहाहयात सभासदांच्या मालकीचीं किंवा मतांची केसरी व मराठा हीं पल्ले, आणि सोसायटीत तर रानड्यांचे वजन अधिक. आपटे देखील टिळकाचे पक्षपाती ! तेव्हा हें सर्व गोंडवगाल आहे तरी काय ? या शकेला उद्देशून ता० २८ जून १८८७ च्या केसरीत संपादकांनीं खालील खुलासा केलेला आढळतो. " हल्लींच्या लाइफ मॅमबरांत केसरी मराठ्यांचीं संबंध नाहीं असे लोक आले (गोखले भावू वगैरे कीं काय !) त्या दिवशींच हीं दोन्ही पत्रे लाइफ मेम्बरांचे ऑर्गन (मत दर्शविणारीं) नाहींत असे झाले. लाइफ मेम्बरांपैकीं कार्हीचा सवध या पत्राची आहे. येवढ्यावरून त्यात येणाऱ्या लेखांची जबाबदारी सर्वांच्या माथ्यावर मारता येत नाही. " हा खुलासा आगरकर-पक्षाच्या लोकांची कुचवणा दूर करण्याकरितां घातला असावा हे उघड दिसतें. कारण अद्यापि केसरीचे प्रकाशक व एडिटर आगरकर अशी लोकांची 'बाहेर समजूत, व आंतील लेख तर सुधारकाविरुद्ध ! शेवटीं ही कुचवणा १८८७ च्या आक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस एकदाची सपली. ता. २५ आक्टोबरच्या केसरीच्या अंकांत पहिलेच पाच ओळींचे स्फुट महत्वाचे आले, तें असे " आजपासून रा० बाळ गंगाधर टिळक बी. ए. एल्.एल्. बी. हे केसरी पत्राचे प्रकाशक झाल्यामुळे प्रकाशकत्वाची जबाबदारी त्याच्याच शिरावर आहे. रा. गोपाळ गणेश आगरकर एम्. ए. यांच्यावर ती जबाबदारी राहिली नाहीं. "

अशा रीतीने आगरकर यांचा केसरीशीं ६।७ वर्षे असलेला संबंध कायमचा तुटला, व पुढे एक वर्षांनीं गोपाळराव गोखले यांच्या साहाय्याने आगरकरांनीं 'सुधारक' हे पत्र काढले. अजूनहि पूर्वीचे 'सवध' लक्षांत घेऊन, आगरकरांनीं स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढून आधींच पण आंतल्याआत असलेल्या दुहीला जाहिरातीने जोर आणू नये, वाटल्यास आपली सही घालून केसरीत मजकूर लिहावा, असे टिळकांचे म्हणणे होते. पण तें म्हणणें आगरकरांना रुचलें नाहीं. एका अर्थाने आगरकरांचे म्हणणे बरोबर होते. केवळ सामाजिक विषयावर मनाप्रमाणे निखालस एकान्तिक मतें लिहून सुधारणा प्रवर्तन करणे हेंच जर आगरकरांनीं आपलें ध्येय ठराविलें असलें, तर

स्वतःच्या सहीने केसरीत एखाद दुसरा लेख लिहून त्यांची होस कशी भागणार ? केसरीतील जागा स्वतः केसरीच्या संपादकासच आपल्या कामाला पुरेशी पडण्यासारखी नव्हती. फार तर दर अकांत त्यांना आगरकराच्या लेखास एक दोन कॉलमच जागा देता आली असती; व कित्येक वेळां लेख मार्गे ठेवावा लागला, तर आगरकरांचा त्याबद्दल गैरसमज होऊन त्यांना वैषम्यहि वाटले असते. शिवाय, केसरी मराठा ही पत्रे जर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेची, म्हणून चालली असती तर, एखाद्या कॉलेज मॅनेजिनमन्चे जसे अनेक लेखक आपल्या सहीवर निरनिराळे लेख लिहितात त्याचप्रमाणे, केसरी मराठ्यांतहि सोसायटीतील निरनिराळ्या सभासदांचे लेख आप-आपल्या सहीवर प्रसिद्ध होत राहिले असते. त्यांत कांहीं बाबगे झाले नसतें. पण सोसायटीनें या पत्रांची मालकी व जबाबदारी केव्हांच शिडकावून टाकली होती. बरें, खुद्द सोसायटीच्या कामाच्या बाबतींत जरी सर्व सभासदांचें एकमत व राहस्य असतें, आणि वर्तमानपत्रांतील मजकुरापुरताच वाद असता, तरी टिळकांच्या सूचनेत कांहीं खारस्य असतें. पण मतभेदांमुळे आंत व बाहेर दोन्ही ठिकाणीं सभासदांच्या मनाचे आभाळ फाटले असल्यामुळे, टिळकांच्या सूचनेप्रमाणे आगरकरांनीं आपल्या सहीवर केसरीत लेख लिहिण्याचें कबूल करून एक ठिगळ जोडून कांहीं फारसा फायदा नव्हता. शिवाय टिळक आगरकर हीं दोन्ही नांवें केसरीच्या वाचकांना प्रमाण व मित्र वाटत असलीं तरी, एकाच अंकातील शेजार शेजारच्या रकान्यांत अगदीं परस्पर-विरोधी सामाजिक मते प्रतिपादन केलेलीं नित्य वाचून उडणारा थोटाळा वाचकांनीं तरी किती दिवस सोसला असता ह्याचाहि संशयच आहे.

तात्पर्य, ज्या कारणाकरितां टिळकांना पुढे सोसायटीत राहणें अशक्य झाले त्याच कारणाकरितां आगरकरांनाहि आर्वी केसरी सोडणें भाग पडले, असे आम्हांस वाटतें. सोसायटीत अतस्थ वादांत टिळकांविरुद्ध बहुमत आणि सामाजिक वादांत आगरकरांविरुद्ध बहुमत. यामुळे टिळक व आगरकर ह्या दोघांचेहि सुख दुःख सारखेंच होतें, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. आतां टिळकांनीं सोसायटी सोडल्यावर वेगळी शाळा किंवा कॉलेज काढून सोसायटीशीं स्पर्धा केली नाहीं; व आगरकरांनीं मात्र केसरी सोडल्यावर स्वतःचें असें वर्तमानपत्र काढून केसरीशीं स्पर्धा सुरू केली असाहि एक आक्षेप येतो. परंतु सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां त्यावेहि उत्तर देतां येण्यासारखें आहे. टिळकांनीं शाळा व कॉलेज काढलें असतें, व स्वतः ते त्याचे मालक सुपरिन्टेंडेंट किंवा प्रिन्सिपॉल झाले असते तरी आपल्या संस्थेतील शिक्षक किंवा प्रोफेसर मंडळींना त्यांना केवळ नोकऱ्याच्या रीतीनें न वागवितां जवळ जवळ बरोबरीचें मित्र या नात्याने वागवावें लागलें असतें. पण असल्या या नव्या प्रपंचांतील स्वाभाविक अडचणी, विशेषतः टिळकांचा एकतंत्री स्वभाव व स्वार्तन्यप्रियता, हीं लक्षांत घेतलीं म्हणजे पूर्वीच्या टि...च-१३

अनुभवावरून ते जाळा किंवा कॉलेज काढण्याचे मानगडीत पडले नाहीत ही गोष्ट त्यांनी योग्यच केली असे म्हणावे लागते. उलट वर्तमानपत्र हा एकलंबी तंबू होऊ शकतो, त्याचा डेरा वाटेकडे तेव्हा उभारावा, व वाटेकडे तेव्हा मिटवावा; त्याचे सर्व काम जरूर तर एकट्यालाच करता येते. यामुळे वर्तमानपत्र चालविणे सुलभ ठरते. अर्थात् केसरी हाती घेऊन तो एकतंत्री चालविण्यांत जे टिळकांनी साधले तेच आगरकरांनी सुधारक काढून साधले. आतां प्रत्यक्ष दोन वेगळीं वर्तमानपत्रे निघाल्यामुळे त्यांतील झगडे वाढले हे स्वाभाविकच होतें. पण भाडणें मिटविण्याचा उभयपक्षांहि असा काय मोठा उपक्रम किंवा कळकळीचा प्रयत्न सुरू होता की, वेगळीं वर्तमानपत्रे निघण्याच्या गोष्टीलाच फक्त दोष ठेवावा ? सुधारक न निघता तरी शानप्रकाश, पुणेंवैभव व केसरी असा हा तिरंगी सामना पूर्वी सुरू होता, तोच आतां चौरंगी सामना सुरू झाला इतकाच फरक !

तात्पर्य, आगरकरांनीं स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढलें, हा वादांतील आक्षेप म्हणून बरोबर नाही. तरी त्यांनीं केसरी हातचा जाऊ दिला ही गोष्ट मात्र फारशी समर्थनीय नाही. सोसायटीनें जेव्हां छापखाना व वर्तमानपत्रें हीं सोसायटीपासून अलग केलीं तेव्हा आगरकरच संपादक होते. नंतर काहीं दिवस वर्तमानपत्रें सर्व समासदांच्या मालकीचीं म्हणून चालविल्यावर, तीं पुढें वाटेकडे त्या एकानें घेऊन सामाज्याची व चालवाची, सर्वोना त्याचीं कारण नाही, असा वूट निघाला तेव्हा आगरकर हे केसरीचे संपादक असल्यामुळे त्यांनाच तीं प्रथम देऊं करण्यांत आलीं. पण कर्जाच्या सवयीवर त्यांनीं तीं स्वतःकडे घेण्याचें नाकारलें ! चास्तविक या कर्जास अमुक एकच समासद जबाबदार किंवा कारणीभूतहि होता असें म्हणतां येत नाही; स्वतः आगरकर हेहि त्या कर्जाला अंशतः कारणीभूत होते. बरे जीं पत्रें व छापखाना वासुदेवराव केळकर व टिळक यांना कर्जासह पत्करितां आलीं, तींच आगरकरांनीं पत्करून चालवावयास व त्यांतून आपलीं स्वतंत्र भर्ते मनसोक्त प्रतिपादन करण्यास काय हरकत होती ! पण आगरकरांच्या अशीं टिळकांइतका करारीपणा असला तरी टिळकांइतका कर्तेपणा नव्हता.

खुद्द आगरकरांच्या अमदानींत केसरीचा खप बराच वाढला होता. ३७०० हून अधिक प्रति खपतात अशीं अक्षरें आगरकर मोठ्या अभिमानानें केसरीच्या शिरोमार्गी केव्हां केव्हां घालीत. असें होतें तर केसरी त्यांनीं हातचा सहसा घालवावयास नको होता. तसे न झाल्यामुळे १८८४ ते १८८७ या सालांत आगरकरांना वादांत होतें. योडें योडें मार्गे हटत जावे लागलें; मनसोक्त लिहिण्याची हौस फिटली नाही. उघड सहीवर अगर लि. आ. म. ह्या मयळ्याखालीं लेख लिहावे लागले व शेवटीं आपण होऊन केसरीचे प्रकाशकत्व टिळकांच्या हातीं जावे लागलें, हा टिळक व आगरकर ह्यांच्या युद्धांतील आगरकरांचा पराभव असेंच म्हणण्यास हरकत नाही. आगरकर ह्यांच्या युद्धांतील आगरकरांचा पराभव असेंच म्हणण्यास हरकत नाही. सुधारक निघाल्यावरहि त्याची स्थिति काय झाली; जोसल्यांची इंग्रजी. लेखनाची

होस व आगरकरांची मराठी लेखनाची होस ही एकाच पत्रांत कोडल्यामुळे वाचकांच्या दृष्टीनें इंग्रजी रकान्यांनीं मराठीचें व मराठी रकान्यांनीं इंग्रजीचें मांस तोडून कसे खाल्लें, पहिल्या वर्षाच्या अखेरीस आगरकर व गोखले ह्यांना सालीना पन्नास रुपये पगार कसा पडला; याच्या उलट टिळकांच्या अंगण्या व्यावहारिक ज्ञानामुळे छापखाना व वर्तमानपत्रे समाईक मालकांतून काढून व्यक्तीच्या मालकीचीं करण्याचे वेळीं हिशेबी माडल्या व आढावे काढण्याला टिळकांनाच कसे नेमण्यांत आले; नवीन म्यानेजर ठेवून त्याजकडून कारखान्याची सुधारणा करण्याचे कामहि टिळकांकडेच कां दिले; व पुढें १८९१ सालीं मराठा व केसरी आणि वासुदेवराव केळकर व टिळक ह्यांच्यांत वेवनाव होऊन दोन्ही पत्रांचा मालक कोणीतरी एक व्हावा अशी तोड निवाली तेव्हां एका अगास छापखाना आणि दुसऱ्या अंगास वर्तमानपत्रे व त्याच्या डोक्यावर सात हजारोंचें कर्ज अशा बांटण्या मांडल्या असता, टिळकांनीं कर्जासह वर्तमानपत्रें ही बांटणी कशी पत्करली; पुढें तें कर्ज फेडून कारखाना सुखवस्तु व संपन्न कसा केला-हें सर्व खुलासेवार सांगण्याचें हें सखळ नव्हे. तथापि येथें टिळक विरुद्ध आगरकर ह्या युद्धांत आगरकराचा पराजय होण्यास त्यांचे अंगी व्यावहारिक ज्ञान व वर्तमानपत्र यशस्वी करण्याची जमक नव्हती, व या दोन्ही गोष्टी टिळकांच्या अंगी होत्या, ह्या अनुमानाचा उल्लेख करणें अपस्तुत होणार नाही.

ता. २५ आक्टोबर १८८७ रोजीं टिळक हे आगरकरांपेवजीं केसरीचे प्रकाशक म्हणून जाहीर झाले. त्यावेळच्या छापखान्यांच्या कायद्याच्या उदासीन वृत्तीमुळे इलीप्रमाणें वर्तमानपत्रांवर प्रकाशकाचें किंवा संपादकाचें नांव स्पष्टपणें लिहिण्याचें कारण नव्हते. टिळक केसरीचे प्रकाशक झाले तरी पत्राच्या चौथ्या पानाच्या शेवटीं नेहमीप्रमाणें “आर्यभूषण छापखान्यांत मालकाकरितां छापून प्रसिद्ध केले” येवढेच शब्द येत असत. ज्याने ता. २५ चा अंक बाचला नाही त्याला टिळक हे केसरीचे प्रकाशक झाल्याची बातमी कर्णोपकर्णी किंवा खुद्द केसरीतील अंतर्गतपुराव्यावरून मिळेपर्यंत अर्थातच यांनाचें लागणार होतें. तथापि याच अंकापासून केसरीच्या हस्य व जडस्वरूपांत एक फेरफार घडून आला. तो हा कीं, यापूर्वीं अग्रलेख व स्फुटसूचना यांपुरता ग्रेट्प्रायमर म्हणजे किंचित डगळ असा टाईप चालण्यांत येत होता; परंतु लिहावयाचें पुष्कळ व जागा थोडी असें माघूं लागल्यामुळे, वरील मजकुराखाहि पायका म्हणजे बारीक टाईप वापरण्यांत येऊं लागला. आर्यभूषण छापखान्याची स्वतःची टाईप फौंडरी होती; पण बारीक चांगल्या वळणाच्या टाईपला लागणाऱ्या मेट्रिस नव्हत्या. परंतु मुंबईच्या गणपत कुल्याजी प्रेसच्या मालकांनीं आपल्या जवळील पायक्याच्या ठशानीं, म्हणजे पंचांनीं, नवीन मेट्रिस तयार करून त्या आर्यभूषणला विकत दिल्या, व अशा रीतीनें आर्यभूषण छापखान्यांत लागेल तेव्हां ह्या सितका पायका टाईप पाडण्याची

व्यवस्था झाली. केसरीच्या वाचकांना ग्रेटप्रायमर टाईप वाचावयास अधिक, सोय्याचा असला तरी, बारीक टाईप घातल्याने तेवढ्याच जागेत थोडा अधिक मजकूर, मावतो ही, हौशी वाचक व, हौशी लेखक या दोघांच्याहि दृष्टीने. सोय्यच झाली म्हणावयाची.

आगरकरांनी केसरीचे प्रकाशक सोडून दिले तरी स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढण्याचा त्यांचा विचार एकदम उरला नाही. पुढे कांहीं दिवस आगरकर हे लिहून आलेला मजकूर या सोईच्या सदरांत केसरीत लेख लिहीत. अशा प्रकारची स्वतंत्रता लाभल्यावर त्यांच्या लेखांत निर्भीडपणा पूर्वीहूनहि अधिक विनटला यात आश्चर्य नाही. पुढल्याच म्हणजे त्रैमासिकाच्या अकांत 'लिहून आलेला मजकूर' म्हणून 'फोमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम' या मध्यम्यास्तरांतील केसरीच्या अग्रलेखा-हूनहि मोठा असा आगरकरांचा एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात सदर हायस्कुलांतील शिक्षणक्रमावर पूर्वी केसरीत ओळीने जे चार टीकात्मक अग्रलेख आले होते, त्याला मोठे वक्तृत्वपूर्ण असे उत्तर दिले आहे. या लेखांतील चार दोन वाक्ये, कोठेहि पाहिलीं की, 'अरे, नाव नसले तरी ही आगरकरांची लेखणी' असे कोणीहि एकदम उद्गारल्यावाचून राहणार नाही.

या लेखांत आगरकरांनी केसरीकारांना 'परशुरामाचा अवतार' असे निदागर्म विशेषण लाविले आहे. हे विशेषण सुचण्याचे कारण, केसरीचे नवे प्रकाशक कोकणस्थ ब्राह्मण व स्वतः आगरकर हे कऱ्हाडे हे असावे अशी कुत्सित शंका क्षणभर तरी मनांत येत नाही काय ! परशुरामाने बापाची आज्ञा मान्य करून आईचा धिरच्छेद केला, अशा अर्थाने संस्कृत अवतरण या लेखावर घातले आहे. आणि, हिंदुधर्मशास्त्रप्रणेत्या आपल्या पूर्वपूज्यांच्या वचनांचा आधार घेऊन स्त्रियांना अशानपकांत गळ्याइतक्या रुतलेल्या ठेवावयाच्या हा त्यांचाहि एक प्रकारचा धिरच्छेदच होय ! अशा रीतीने दाखला समर्पक वसतो हे खरे, सयापि, " तुम्ही कोकणस्थ ब्राह्मण म्हणजे आपल्या आयांचे काळ " असे आगरकर लोकस लोकत पण विद्वान् ज्ञान त्वेधाने समोर असलेल्या टिळकांना म्हणत आहेत, असे चित्र हा लेख वाचकांना वाचकाच्या डोळ्यांपुढे उभे राहतें. या लेखांतील एक दोनच वाक्ये आम्ही उदाहरणार्थ देतोः—'बेहतर आहे, आपेक्षा प्रमत्त्याग करू, माषात्याग करू, आचार व रुढि ह्यांस्त देऊ, परंतु अतः-करणाची व बाह्याचरणाची अत्युत्पत्ति जोडू ! या निकराचे प्रसर्ग जर आज आमची हिंदुस्थानावर सत्ता असती तर या समर्थी हिंदुधर्मशास्त्रे व तत्प्रतिपादक यांस आम्ही अमिश्रुद्ध करून घेतले असतें..... सर्व बुद्धिमान विचारी व समजसंलोकित हात जोडून येवढेच मागणे आहे की, आपले मनःपूर्वक सहाय्य देऊन, या सुधारणाशकटाची प्रुप मानेवर घेऊन पुरवणपणे ती तडक घवल गिरीचे मस्तकावर पोंचवून, आजपर्यंत राजर्षींनी, ब्रह्मर्षींनी, महाचार्यांनी किंवा

साधुसत्तांनी कोणीहि कधी संपादिलेले नाही असें महात् भव तुम्ही संपादा !”

केसरीतील आगरकरांचे लेख यापुढे क्रमाक्रमाने कमी होत जाणार म्हणून या लेखांत ज्ञियांच्या स्थितिसंभधानें त्यांनीं केलेल्या वर्णनांपैकीं चार जळजळीत वाक्ये अधिक चार्वाचीं वाटतात तीं येथे देतो. “ स्वयंपाकिणीचें किंवा मोलकरणीचे काम उत्तम करणें ही स्त्रीजातीच्या गुणांची या देशांत कमाल समजली जाते. व या त्यांच्या गुणांचा अलभ्य लाभ आपणांस जितका लवकर होईल तितका करून घेण्याकरितां देशाचा देश दहापंधरा वर्षांच्या आंत विवाहादि सर्व कार्ये आटोपून स्वस्थ होतो ! मग ह्या महान गुणवती सहधर्म-चारिणीकरितां आमचे तरुण बांड आपली सर्व बुद्धि व करामत खर्च करून ब्रह्मार्जनास आरम करितात; व स्वयंपाकीण व मोलकरीणबाईस आपलें कौशल्य पूर्णपणे खार्चितां येईल असें एखादें अमंगल घर वेळून ठाव होतात ! ही स्थिति आमरण सोसणे यास या देशांत कुटुंबसुख असें नांव आहे, व तें आम्हीं दुष्कारक हिरावून नेऊं म्हणून केसरी-कार व त्यांचे अनुयायी मयचकित होऊन गेले आहेत ! एका दृष्टीने ही महाभूट कुटुंबिनी परिसाग्रमाणे गणिली पाहिजे; कारण एक वेळ बरांत खाण्यास अन्न नसले तरी चालेल, मुले लेकरे घरीं दारीं उघडीं बापडीं हिंडलीं चालतील, पतिव्रत्यांनीं राजापुरी पंचावर सर्व दिवस कंठका तरी चालेल, परंतु बरचनिणोंचे हातीं पायीं व गळ्यांत सोन्याकप्याचे व पाचमौक्तिकाचे कृत्रिमालंकार असले पाहिजेत, व तशा त्या विभूषित कर्णोद्वियांनीं तिनें आपलीं शाहसारवणादि वर्णन-प्रधान गृहकृत्ये आटोपलीं पाहिजेत. ”

वास्तविक फ़ीमेल हायस्कूलच्या शिक्षणक्रमावर केसरीनें अग्रलेखमालिका लिहून जी टीका केली तींतील बरेच मुद्दे कोणाहि समंजस मनुष्यास पटल्या-वांचून राहणार नाहीत. मुलींना शिक्षण द्यावयास पाहिजे हें कोणासच नाकबूल करता येत नाही. पण विद्यमान फ़ीमेल हायस्कूलांत सगळे वळण व सगळे धोरण विलायती याटाचें या गोष्टीची चांदी मनांतून आल्यावांचून राहणारी नाही. गावांत दुसरी मुलींची शाळा नाही म्हणून नाइलाजानें या शाळेंत लोकाना आपल्या मुली पाठवाव्या लागत ही गोष्ट वेगळी. पण तेथील सर्व शिक्षणक्रम नसला तरी लक्ष्य वाळगेपणाची होती. त्यांत पदोपदीं विलायती चालीरीतिचें अनुकरण खेचून भरलेले होतें, नांत मुलींचे वाद नाही. नाइलाज म्हणून स्वतः टिळक हे देखील आपली वडील मुलगी या शाळेंत पाठवीत होते. पण तेथील शिक्षणांत व शिस्तांत दिसून येणारे दोष जर त्यांनीं उघड करून दाखवून विधायक सूचनाहि केल्या तर त्यांत त्यांना दोष कोणी कसा लावावा ? पूर्वीं शारदासदनोच्या दुघानें तोंड भाजल्यावर पुणें फ़ीमेल हायस्कूलचें तांक देखील फ़ुकूनच प्यावें असें चांगणारावर सावधगिरीच्या अतिशयोक्तीचा दोष घेण्यासारखा नव्हता. विला-

यतेस जाऊन शिकून आलेली हिन्दी व्ही चालकांना मिळती तर त्यांनीं तिला या शाळेची सुपरिटेंडेंट कदाचित् आनंदानें नेमले असतें हें खरें. पण तिच्या अमाही नेमलेली इंग्रज बाई सगळी शिस्त व शिक्षण विलायती चांच्यांतून ओतून काढणार हेंहि काहीं खोटे नव्हे. आणि कालांतरानें व्रीशिक्षणाचे कष्टे पुरस्कृतें प्रो. कर्वे यांनीं स्त्रियांकरितां वेगळ्या व स्त्रियांनाच योग्य अशा शिक्षणाच्या कनिष्ठ व वरिष्ठ सत्या काढून केसरीच्या या टीकेंचें अप्रत्यक्ष समर्थन केलेले आहे. आगरकरांनीं आपल्या उत्तरांत जर असें म्हटलें असतें कीं “केसरीने दाखविलेले दोष बरोबर आहेत, परंतु केसरीला हवी तशी निर्दोष शिक्षणसस्था काढण्याची स्फूर्ति-मय विधायक सूचना जर केसरी करित नाहीं तर त्याच्या नुसत्या विध्वंसक टीकेंचें आहे त्या अर्थवट सोईचा विध्वंसच होणार” तर ते बरोबर वाटले असते. पण तसें न करतां त्यांच्या प्रतिक्रियारूप टीकेंचें, मार्मिक सारासाराची भूमि, टाकून देऊन, एकदम रोमॅंटिक सुधारणेचा ववलगिरी गाठल !

पण खुद्द केसरींत चाललेले आगरकर व टिळक यांचे जे वाद त्याचा विचार या प्रकरणांत अधिक लांबविण्याचें कारण नाही. पुढील वर्षांत आगरकर यांनीं स्वतंत्रपणें ‘सुधारक’ हे वर्तमानपत्र काढले. यापुढील त्याचे वाद सुधारक व केसरी यातून सुरू झाले. सुधारकाच्या पहिल्याच अंकांत ‘सुधारककाढण्याचा हेतू’ या विषयावर टिळकांचे नांव न घालता पण टिळकांना उद्देशून खालील वाक्ये लिहिली आहेत. “लोकमताची सुधारणा व्हावी तरी कशी ? जो तो अस्तित्वात असलेल्या लोकमतापुढे जाण्यास मिळेल तर त्यांत बदल व्हावा कसा ? लोकाग्रणींनीं हे काम पत्कारिलें नाहीं तर तें कोणी पत्करावयाचें ? जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाच भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याहि समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही. इतकेंच नाहीं तर त्याची चालू स्थिति सुद्धा कायम न राहता उलट त्यास उतरती कळा लागून अखेर त्याचा न्हास होईल. म्हणून कोणीतरी लोकमतातील दोपस्थळे दाखविण्याचें व समाजातील बहुतेक लोकांस अग्रिय परंतु पथ्यकर विचार त्यांच्यापुढें आणण्याचें अनमिमत काम करण्यास तयार झालेंच पाहिजे. असे करण्यास लागणारें धैर्य ज्या समाजांतील काहीं व्यक्तींच्या सुद्धा अर्गी नसेल, त्या समाजाने वर डोकें काढण्याची अशा कधींहि करू नये. जे कोणी कोणत्याहि मिषानें किंवा रूपानें लोकांपुढें लोकाग्रणी म्हणून मिरवू लागले असतील त्यांनीं लोकांची मर्जी सपादण्यासाठीं, अथवा त्यांचकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठीं, किंवा प्ररोपकाराचें ढोंग करून स्वहित साधण्यासाठीं, त्यांच्या दोषांचें किंवा दुराग्रहांचें संवरण किंवा मंडन करणें अत्यंत लज्जास्पद होय. असे लोकाग्रणी नांस सुमार्ग न दाखवितां केव्हां एखाद्या खड्ड्यांत नेऊन घालतील हें सांगत नाहीं.”

पुढें ग्रामपथ्य वगैरे एक दोन प्रकरणीं, टिळक व आगरकर-ऊर्फ केसरी व

सुधारक-यांच्यातील वादांचा उल्लेख फिक्तन एक दोन वेळ करावा लागणार आहे. यामुळे आगरकरांसंबंधाचे विवेचन सूर्य येथेच संपवू. त्यापूर्वी येवढेच सांगितले पाहिजे की, सुधारक चालविण्याच्या कामी आगरकरांचे गोपाळराव गोखले यांची जोड मिळाली होती; व दोघांनाही आपापल्या आवडत्या भाषेत लिहिण्यास वाव मिळावा म्हणून सुधारकांत इंग्रजी व मराठी असा दोन्ही प्रकारचा मजकूर घालण्यांत येत असे. गोपाळराव गोखले हे सन १८८५ साली डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला येऊन मिळाले. ते वयाने लहान पण बुद्धीने तरतरीत असून गणितविषयांत बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत पास झाले होते. गणितविषयांत निष्णात असणाऱ्या होतकरू मनुष्याला त्यावेळी, इंजिनियरिंग कॉलेजच्या अखेरच्या परीक्षेत त्याचा पहिला नंबर आल्यास, एव्हिस्तकथुटिह इंजिनियरची म्हणजे नव्याच मोठ्या पगाराची जागा मिळण्याचा संभव असे. त्याप्रमाणे गोपाळराव हे प्रथम तिकडे जाऊन दाखल झाले देखील. परंतु पुढे तो मार्ग न पडून नुकत्याच निघालेल्या फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रोफेसरीचे काम त्यांनीं पत्करिले. गोपाळराव नेहमी सांगत की, मी सोसायटीला येऊन मिळालों तो मूळ केवळ टिककांच्या उदाहरणाच्या स्फूर्तीने. पण पुढे सोसायटींत आल्यावर एकदरीने आगरकरांचीच मते त्यांना अधिक पसंत पडू लागली. केसरी-मराठा वर्तमानपत्रांशी, गोखले सोसायटींत आले त्यावेळी, सोसायटीचा संचय सर्वस्वी घुटला नव्हता; तरी सदर पत्रांत गोखले यांनीं कधी लिहिण्याचें काम केले नाही.

गोखले पुण्यांत आल्यावर लवकरच माधवरावजी रानडे यांची नजर त्यांच्या होतकरूपणावर गेली, व गोपाळरावजांचें जाणें येणें रानडेयांचे घरी सुरू झाल्यामुळे केसरी व मराठा पत्रांविषयी आर्षांचे प्रतिकूल असलेले त्याचें मन अधिक प्रतिकूल झालें. गणितविषयाप्रमाणें गोखले यांचा इंग्रजी हा विषयहि फार तयार होता. प्रथम ते न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये इंग्रजी शिकवीत. त्यावेळीं त्यांचें इंग्रजी पाठांतर किती उत्तम होतें, इंग्रजी कवितांच्या ओळींच्या ओळी किंवा उल्कुष्ट इंग्रजी गद्याचीं वाक्येंच्या वाक्ये वडाघड पाठ म्हणून ते विद्यार्थ्यांस कसे शकित करून सोडीत असत, याविषयी त्यांच्या हाताखालीं शिकलेले लोक अजूनहि गोष्टी सांगतात. पुढें कॉलेजमध्ये देखील गणितविषयाप्रमाणें इंग्रजी विषयहि ते शिकवीत. तात्पर्य, रानडे यांच्या तालमीत राजकीय विषयाच्या अध्ययनास सुद्धात सात्वाने, व इंग्रजी भाषेची आवड त्यांना जाल्याच असल्याने, गोखल्यांना एकाच वर्तमानपत्र आपले विचार लिहावयास इवेंच होतें, व आगरकरांचा सुधारक त्यांचे उपयोगी पडला. गोखले हे सामाजिक सुधारणेचे मनांतून कडे पुरस्कृतें असता त्यांनीं आगरकरांप्रमाणे त्याविषयाचें जोराचें प्रतिपादन आपल्या लेखणीने कधीच फारसे केले नाही, किंवा प्रो. कर्वे यांच्याप्रमाणे समाजसुधारणाविषयक संस्था काढणें वगैरे उद्योगहि

केले नाहीत. त्यांचा सर्व भर राजकारणावर होता. यामुळे त्यांच्या सुधारकांतील लेखात सामाजिक सुधारणेपेक्षा राजकारणाचे विषय अधिक येत.

अशा रीतीने 'सुधारका'ला हे दोन आपापल्या परीने उत्कृष्ट लेखक लाभले. परंतु वर दिलेल्या सुधारकांतील उताऱ्यांत आगरकरांनी दर्शविल्याप्रमाणे, या पत्रांतील मते लोकांना अप्रिय होती यामुळे त्यांचा प्रसार केंसरीइतका झाला नाही. सुधारकाच्या पहिल्या वर्षाच्या अखेरीस आगरकरांनी वार्षिक सिंहावलोकन करतांना थोड्यासा साप्ताहिक आढावा दिला होता, त्यांत ते व गोखले यांना सुधारकाचा छपाई वगैरेचा स्वर्चवेंच बजा जातां दरमहिना चार रुपयेप्रमाणे पगार पडला असें लिहिले होते असें म्हणतात ! पण ही गोष्ट बरील दोघापैकी कोणासहि द्रूपणास्पद नसून एक प्रकारे भूषणास्पदच आहे. लोकांना अप्रिय असलेले विचार आगरकरासारख्या तीक्ष्ण लेखणीच्या शल्याने काळजांत मोंसकले जात असता, पुराणमतवादी लोक त्याला उदार आश्रय देतील हे तर समजनीय नव्हतेच. पण सुधारणापक्षपाती असा सुशिक्षित समाज महाराष्ट्रांत बराच मोठा असताहि, व विशेषतः त्यांतील प्रमुख लोक मोठमोठ्या पगाराच्या जागावर असताहि, त्यांच्या हातून सुधारक संपन्न स्थितीत जगवला गेला नाही, व महिना चार रुपये इतकें संपादकीय वेतन आपणास मिळाल्याचें जाहीर करण्याची पाळी आगरकरावर आली ही मात्र खचित आश्चर्याची गोष्ट होय !

गोखले याचे बरोबर किंवा मागाहून आलेली मंडळी केंसरी-मराठ्यांत कधी फारशी लिहीतच नसत. त्यांचा संबंध डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील मांडणापुरताच टिळकांशीं आला. जुन्या मंडळीपैकीं गोळे हे मार्मिक लेखक असत; तथापि ते अगदींच प्रसंगाविशेषीं लिहीत. गोळे व केळकर यांचा स्वभाव विनोदी असल्यामुळे ते केव्हा केव्हा एकजुटीनें लिहीत.

आगरकर व केळकर यांच्याशिवाय इतर कोणार्थी वर्तमानपत्रांच्या जावतींत टिळकांचा विरोध आला नाही. सोसायटीच्या सर्व समासदांत वर्तमानपत्रांतून लिहिण्याची हीस अरुणारे हे तिचेच निघाले. पैकीं केळकरांनीं १८९१ सालीं केंसरी मराठा सोडल्यावर वेगळे वर्तमानपत्र काढले नाही. यापुढील त्यांचा जीवनक्रम लक्षात घेतां, वर्तमानपत्राबरोबरच सार्वजनिक कामाचीहि रजा त्यांनीं घेतली होती, असें म्हणण्यास हरकत नाही. कॉलेजातील शिकविण्याचें काम तेवढें त्यांना अखेरपर्यंत चिकटून राहिलें होते. आगरकर व टिळक यांनीं मात्र आयुष्याच्या अखेरपर्यंत वर्तमानपत्रांशीं जागता संबंध ठेवला. पण या दोघांच्या सामाजिक विचारसरणींत उत्तरदक्षिणभ्रुवाइतकें अंतर असल्यामुळे त्यांच्यातील मतभेद हा सोसायटीतील मतभेद व टिळकांनीं सोसायटी सोडल्यावर त्यांच्यातील मतभेद हा सर्व महाराष्ट्रांतील मतभेद होऊन बसला. व तसा तो व्हावा अर्थाच बुद्धिवान, स्वार्थत्यागी, मताभिमानी हीं दोन्ही माणसें होती.

तीक्ष्ण मतभेद असतां हि हे दोघे एकमेकांना मनांतून चाहत असत. सार्वजनिक वादांत शिबीगाळ झाली असतां हि अखेरच्या दुस्सण्यांत आगरकरांना टिळकांची आठवण होऊन त्यांनीं त्यांस ब्रह्म भेदीला बोलावून आपले दुःख हलकें केलें. त्याचप्रमाणे केशरीतला आगरकरांवरील मृत्युलेख लिहीत असतां टिळक घळघळां रडत होते व तो दोन काळमचा लेख लिहिण्याला त्यांना या उमाळ्याचा अडथळ्यामुळे चार तासहि पुरले नाहींत असे सांगतात. या लेखांत टिळकांनीं असे लिहिले आहे कीं, मृत्यूच्या उग्र स्वरूपापुढे बारीकसारीक मतभेदाच्या गोष्टी आपण विसरून गेलों व जुन्या आठवणी आग्रत होऊन बुद्धि व लेखणी गोघळून गेली. आगरकर हे मूळचे गरीब स्थितीतील असतां त्यांनीं आपल्या शिक्षणाचा उपयोग ब्रह्म व भिळवितां समाजाचे ऋण फेडण्याकरतांच केला या गोष्टीला योग्य महत्त्व देऊन टिळकांनीं आगरकरांना त्या पिढीच्या अनेक पुढाऱ्यांहूनहि श्रेष्ठ ठरविलें; तसेंच या लेखांत आगरकरांच्या लेखनकौशल्यासंबंधाने टिळकांनीं असे स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, “देशी वर्तमानपत्रास हल्लीं जर काहीं महत्त्व आलें असलें तर ते वग्याच अशीं आगरकर यांच्या विद्वत्तेचे व मार्मिकतेचें फल होय यांत शंका नाहीं.” शिवाय हे शब्द मृत्युलेखांतले म्हणून औपचारिक असे मानण्याचे कारण नाहीं. कारण यानंतर २१ वर्षांनीं म्हणजे १९१६ सालीं आगरकरांच्या आठवठ्याच्या उत्सवाच्या संबंधानें केशरीत लिहिण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां हि त्यांनीं बरील प्रकारचेच निव्याज स्तुतिचे उद्गार काढले होते असे वाचकांस आढळेल.

“सत्याचा, करारीपणाचा एकनिष्ठतेचा आणि स्वार्थत्यागाचा महिमा इतका विलक्षण आहे कीं, भरभराटीच्या पाठीस लागलेल्या मनुष्यासहि दारिद्र्यांत राहून पूर्ण एकनिष्ठेनें देशसेवेस लागणाऱ्या मनुष्याचा महिमा अखेर गावा लागतो.” ... “आपल्या कर्तव्यगरीने व्यावहारिक उन्नति आपण प्राप्त करून घेऊं असा निश्चित मरवसा असतां, आगरकरांप्रमाणे मनोदेवतेंस साक्ष ठेऊन सकटे विपत्ति हाल अपेष्टा सोपूनहि मी आपले देशकार्याचे मनोगत पूर्ण करीन असे म्हणणारे पुरुषच खरे धीर पुरुष होत.” या दोन वाक्यांवरून आगरकराविषयींची आदर-बुद्धि टिळकांच्या मनांत किती खोल वसत होती हें दिसून येईल. टिळक आगरकरांचा मतभेद सामाजिक बाबतींत झाला असला तरी आगरकरांचा मोठेपणा त्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक मतामुळे होता ही गोष्ट टिळकांना मान्य नव्हती. विचार व मते हीं सनाचीं पांघरूणें होत, पण मोठेपणा हा स्वतःसिद्ध किंवा कमावलेल्या मनांत असतो असे टिळकांचे मत असल्यामुळे, आगरकर हे पळे सुधारक म्हणून मोठे, किंवा उच्चैःसलपणे मते बोलून दाखविणारे म्हणून मोठे, असें या आठवठ्याच्या दिवशीं ध्वनित करणाऱ्यांची टिळकांनीं उलट कुचेष्टाच केली आहे. ते लिहितात “जणू काय सुधारणेखेरीज आगरकरांनीं

कांहींच कामगिरी केली नाही...आगरकरांची राजकीय मते काय होती याची यांनी चौकशी कधी केली होती काय ! १८८८ सालपर्यंत केसरीत जे राजकीय विषयावर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत आणि त्यानंतर सुधारकांतहि अशा प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत; या सर्वांचे सूक्ष्म निरीक्षण केलें असता असे दिसून येईल की, आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते...राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचे चित्त केवळपनादि चालीच्या निरीक्षणापेक्षांही अधिक संतप्त व दुःखित होत असे, व याला मिळत नसत असल्याने यांनी प्रतिपादन केलेल्या स्वराज्याच्या तत्वावरील दुसरा उपाय नाही अशी त्यांची पक्की खातरी झाली होती. जो तार्किकपणा समाजसुधारणेसंबंधाने त्यांच्या अर्गां वसत होता तोच तार्किकपणा त्यांनी राजकीय बाबींवरील आपल्या लेखांतहि पूर्णपणे उपयोगांत आणिला आहे.....ज्यांना चाकीच्या बाबती पहावयाच्या नव्हत्या त्यांना सगळा आगरकर नको होता. किंबहुना तो त्यांच्या पचनीहि पडला नसता, ” आगरकरांचे तर्कचक्र राजकीय, सामाजिक वर्गरे सर्व बाबींत एकसारखेच अप्रतिहत चालत असे ही आगरकरांच्याविषयीची गोष्ट टिळकांच्या मनाला पुरी पडली होती. मनुष्य जुकला असला तरी ग्रामाणिक होता हाच आगरकराचा मोठेपणा. त्यांचे आद्वय्य करणारे सामाजिक बाबतीत आगरकरासारखे तर्कवश पण राजकीय बाबतीत मात्र कर्कश तर्क सोडून मवाळ बनलेले असा टिळकांनी आलेप घेतला होता व तो बरोबर होता. आगरकराचे लहानपणच काय पण त्यांचे सर्व आयुष्य गरीबीत गेलें, त्यांनी आपल्या जीवाची चैन अशी कोणत्याहि प्रकारे कधी केली नाही, व शिमेक या नात्याने आपले कर्तव्य योग्य रीतीने बजावून उरलेला सर्व वेळ आपल्या मनास पडणाऱ्या अशा विचारांचे चिंतन व उपदेश करण्यात ते घालवीत, या दृष्टीने पाहतां स्वतः टिळकांनीच म्हंटल्याप्रमाणे “ त्वाये यत्प परायं एव स पुमाद् एकः सतामग्रणीः ” या वचनाप्रमाणे आगरकरांची गणना महाराष्ट्रातील मोठ्या मनुष्यांतच केली पाहिजे यात शंका नाही.

भाग ९ वा

भांडणें व राजीनामा

१८८७ सालीं टिळक हे केसरीचे प्रत्यक्ष प्रकाशक व प्रसिद्धपणें संपादक झाले व आगरकरांना केसरी सोडावा लागला. हा टिळकांचा जय व आगरकरांचा पराजय झाला खरा, पण देवहि याच सुमारास दुसरी एक गोष्ट घडवून आणण्यांत गुंतले होतें, व ती घडून आल्याने वरच्या जयापजयाचा उलटा बघपा निघणारा होता. ही गोष्ट म्हणजे टिळकांचे व सोसायटीतील इतर समासदांचें झुळेनासे झाल्यामुळें टिळकांना सोसायटी सोडून घावी असे वाटू लागले. १८८९ सालीं त्यांनीं सोसायटींतून कांहीं महिन्यांची रजा घेतली. व ही रजा संपून परत आल्यावर फिरून कांहीं दिवसांनीं राजीनामाच दिला. हा राजीनामा टिळकांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेचे निदर्शक होते. तथापि, त्यांचे प्रतिपक्षी सोसायटीत कायम राहून स्वतः टिळकांना मात्र अनिच्छेने सोसायटी सोडावी लागली. अर्थात् अनिच्छेने आगरकरांनीं केसरी सोडला हा जसा त्यांचा परामर्श, तसाच अनिच्छेने टिळकांनी सोसायटी सोडली हा त्यांचाहि एक प्रकारे परामर्शच म्हटला पाहिजे.

डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या तहाहयात समासदांतून आपले नांव काढून घेण्याचा निश्चय झाला असे टिळकांनीं १४ ऑक्टोबर १८९० रोजीं सोसायटीस लिहून कळविले. त्यानंतर १५ डिसेंबर रोजीं टिळकांनीं सविस्तर राजीनामा लिहून सोसायटीकडे पाठविला त्यांत आपण सोसायटी कां सोडीत आहों याचीं कारणें त्यांनीं दिलीं आहेत. हा राजीनामा हल्लीं सोसायटीच्या दस्तरी आहे, पण आजवर तो प्रसिद्ध होण्याचें कारण नव्हते. प्रसंगविशेषीं वादाच्या भरांत टिळकांनीं किंवा त्यांच्या प्रतिपक्षीयांनीं या राजीनाम्यांतील एकाच दुसऱ्या द्वाचाचा उल्लेख बाहेर रीतीने केलेला आहे. परंतु सर्व सुद्धे एकच सुसंगत. रीतीनें आजवर लोकोपुढे आणले नव्हति. याकरितां ते सधेपाने येथे देण्याचे योजिले आहे.

प्रथम आपणास सोसायटी सोडावी लागत आहे याबद्दल खेद प्रदर्शित करून टिळक लिहितात, “ ११ वर्षांपूर्वी आपणांपैकीं कांहीं लोक एकत्र आलो. आज हत्के दिवस, आपणांपैकीं बहुतेकांनीं, कांही एक प्रकारचें ज्येष्ठ डोळ्यांपुढे ठेऊन, मेहनत केली, विरोध सोसला, उपहास करून घेतला, निराशा मिळली. यासुळें आज सोसायटी सोडून जाताना मला किती दुःख होत असेल याची कल्पना झुंहीच करा. निदान माझ्या तरी आयुष्यातील महत्त्वाकांक्षा या सोसायटीचेकाम

म्हणजे शिक्षणविषयक काम करणे हाच होती. पण असे असुनहि अखेरना-
इलाकाने मला ही सत्था सोडून जावें लागत आहे. अलीकडे आमच्यापैकीं
कित्येकांत आपलें जुनें धोरण व तत्वे सोडण्याची प्रवृत्ति दिसून येत आहे. ज्या
ज्या वेळीं ती दिसली त्या त्या वेळीं मी तक्रार केली. पण एकमेकांनीं परस्पर
टाकून बोलावे किंवा मनांत जळफळावें येवढाच त्याचा परिणाम झाला. मी
ज्या गोष्टी नमूद करणार आहे, त्या झुलक आहेत व त्या कोणीहि मनावर घेऊ
नये असें एखाद्यास वाटे. पण लोकांना त्या छुद्र दिसल्या तरी आपल्या
सत्तेच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें मला त्या महत्त्वाच्या वाटतात. मुन्ही वाटेत तर त्यांना
छुद्र म्हणा, पण या सत्तेच्या पुढील इतिहासांत तरी त्या घडून येऊं नयेत येव-
ढेच मी इच्छितो.

“जे हवे ते सर्व कागद मजपुढे नाहींत म्हणून काहीं अंशीं मला स्मरणेंच
लिहावे लागत आहे. पण थोडक्यांत सांगावयाचें तर आज आपणांत जी फूट
होत आहे तिचे मुख्य कारण हेंच कीं, आपले स्वभाव परस्पर झुळले नाहींत व
अदमासाबाहेर द्वेष माजला. तहाहयात सभासद म्हणून संस्थेत जे लोक घ्या-
वयाचे ते वेळोवेळीं वेताना आपण अधिक काळजी घेतली असती, किंवा कमी
उदात्तबुद्धि दाखविली असती, तर बरें झाले असतें. मूळचीं तत्वे धर्मतत्त्वांप्रमाणें
मानून, एक ती कडकजीत पाळावी तरी किंवा सत्था सोडून तरी जावें, अशी
सक्ति आपण कित्येकांवर केली असती तर बरें झाले असतें. आपणांसबोत एक-
जण कोणीतरी मुख्य असून निदान त्याचें तरी आपण पूर्ण निष्ठेनें ऐकतों असें असतें
तरीहि बरें झाले असतें. एकाच परंपरेचीं व विचाराचीं माणसें नसता तीं अद्या
कामानिमित्त एकत्र येणे याचाच हा परिणाम. सोसायटीचे मूळ उत्पादक आम्ही
समवयस्क होतो व ऐहिक तत्त्वांवर विशिष्ट कार्याकरितां एकत्र झुळलों. जरी
स्वभावभेद माहीत होता तरी, स्वार्थत्याग करून केवळ एक साध्य साधण्या-
करितां एकत्र येत असल्यामुळे, स्वभावभेद कार्यांत विरून जाईल असेहि वाटलें
हीतें. हातीं घेतलेले काम अवघड, फळ दिसू लागण्याला फार अवकाश, आपण
माणसेंहि लहान, दर्जाचीं, यामुळे आपण मुख्य कार्याविषयीं निष्ठा व उत्साह
दखवू तरच यश लाभेल, अशी मूळ भावना. व प्रथम काहीं दिवस सर्व गोष्टी
सुरक्षित चालल्याहि. यामुळे सत्तेच्या पदरीं पारसा पैसा नसतांहि तिचा बोज
वाढला व तिला नैतिक सामर्थ्य प्राप्त झालें. पण पुढें तत्त्वांचीं बघनें सुरू
लागलीं, व्यक्तिमहत्त्व वाढू लागलें, हितसंबंध फैलावू लागले, इतर धंदे आप-
णांत मिरले. यामुळे आचारविचाराला व्यग्रता आली. वाद सुरू झाले, पक्ष
घनले, मत्सर वाढला, द्वेष उत्पन्न झाला, तोड मिळवणी कठीण झाली, स्वार्थ-
त्याग स्वावलंबन व साधेपणा याची आमच्या आमच्यांत यद्वा सुरू झाली, व त्याचा
फायदाहि येऊ लागला। डिसेंबर १८८९ मध्ये होळकरशरकारनीं दिलेल्या

सातवें रुपयांसंबंधी आग्रकर व मी यांजमधील पत्रव्यवहार हें त्यांचें एक उदाहरणच होय.

“ या सस्येंत शिरतांना मूळ उद्देश काय होता हें माझ्या समजुतीप्रमाणे मी सांगतो. १८७९ च्या जुलै-ऑगस्ट महिन्यांत मी एल्.एल्. वी. च्या अभ्यासकारितां डेक्कन कॉलेजांत जाऊन राहिलों होतो. तेव्हां आग्रकर भागवत करदीकर यांनीं व मी मिळून हिन्दी लोकांनीं मिशनरी पद्धतीने खासगी शाळा कां व कशा चालवाव्या याची चर्चा केली. अशा शाळा यशस्वी होण्याला स्वायत्त्याग हा असला तरच निमेळ हें उघड होतें. सर्वांनीं एकच काम करावे, बरोवरीचे नात्याने वागावे, भ्रमविभाग सारखा व्हावा, खासगी नफ्याच्या बाबीं ठेऊं नयेत— हा मार्ग अवघड दिसला तरी यशाला तोंच नेणार याविषयीं आम्हा सर्वांचे एकमत होतें. त्याप्रमाणें आम्ही पुण्यांतील एका पुढारी गृहस्थाला कळविलें कीं जास्तीत जास्ती पाऊणशें रुपये पगार देण्याची व्यवस्था होण्याहता फंड आपण जमवीत असाल तर आम्ही जन्मभर शिक्षणाच्या कामाला बाहून वेण्यास तयार आहों, व असें शास्त्राच शिक्षण कदाचित् मोफताहि देतां येईल. त्यांनीं आम्हांस उलट कळविलें कीं तुम्ही म्हणतां तें ठीक आहे. पण तुम्ही कार्याला प्रत्यक्ष शुद्धता करून दाखविल्याशिवाय लोक मदत देण्याला पुढें येणार नाहींत. या उत्तरानें आमची निराशा झाली, पण आम्ही आपला हेतु सोडला नाहीं.

“ इतक्यांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे सरकारी नोकरी सोडून नवीन शाळा काढणार असें समजल्यावरून आम्ही त्यांजकडे जाऊन आपला वेत कळविला. त्यांनीं हि शुदाकार वेण्याचें कबूल केलें, व १८८० च्या प्रारंभी शाळा उघडण्याचे ठरलें. दरम्यान मागवत व करदीकर यांच्या मनांत चळविल्ल झाली, यामुळें विवक्षित गृहस्थांचीं नांवें न घालतां केवळ आपल्याच सद्दीने शास्त्रीवोवांनीं १५ डिसेंबर १८७९ रोजीं शाळेचें जाहीरपत्रक काढलें. त्यांत मूळ हेतूची कोणत्याहि तऱ्हेनें बडेजावी न करतां शिक्षण मुलभ व स्वस्त करणें येवढाच हेतु त्यांनीं लिहिला. ही बडेजावी केली नाहीं हेच एकाग्रयीं दरें झालें. कारण मनुष्याची बुद्धि स्थिर राहात नाहीं व निश्चय बळमळले हें करंदीकर व मागवत यांच्या उदाहरणावरून खर दिसून आलेंच; पण खुद्द आग्रकरांनाहि बरिष्ठ फेलोची जागा मिळतांच त्यांनीं हि शाळेस येऊन मिळण्याचें काम एक वर्ष पुढें ढकलले. यामुळें ता. १ जानेवारी १८८० रोजीं शास्त्रीवोवा व मी असे दोघेच उरलों. इतक्यांत नामजोशीहि येऊन मिळाले व लोक त्यांच्याविरुद्ध अनेकप्रकारे बोलत असतां हि शास्त्रीवोवांनीं त्यांना वेतलें. नंतर आम्हांला येऊन मिळण्याविषयीं मी वामनराव आपट्यांना विनंति केली, पण त्यांनीं तेव्हां ती नाकारली. यामुळें अधिक माणसें मिळण्याविषयीं आमची प्रथम निराशाच झाली. पण पुढें आपटे यांचें दुसरीकडे मोठ्या नोकरीचें न राखल्यामुळें ते आमचेकडे आले. प्रथम कांहीं दिवस आम्ही त्यांना

आमच्याहुन अधिक पगार दिला व पुढे आगरकर येऊन मिळतात असे पाहून आपट्यांनींही कायम समासद होण्याचे कमळ केले. तथापि अवांतर काहीं तरी काम करून अधिक पैसा मिळवावा अशी आपटे यांची इच्छा प्रथमापासून उषट् दिसत होती व त्यांच्याच उपक्रमामुळे नामजोशी यांचे 'स्टार' हे वर्तमानपत्र येऊन त्यांचे नांव बदलून मराठा हे इंग्रजी व केसरी हे मराठी पत्र आम्ही सुरू केले.

"१८८१ च्या प्रारंभी आगरकर हे येऊन मिळाले व चिपळूणकर, मी, नामजोशी, आपटे, आगरकर मिळून एक शाळा व दोन पत्रे चालवू लागलों. शाळीबोवा हे स्वतः निवळ हेडमास्तर राहिले व आपट्यांकरितां आम्हांस सुपरिटेण्डेन्सी जागा निर्माण करावी लागली. तेथेंच थोडीशी उद्देशभितता प्रथम दिसू लागली. असो; प्रथम सर्वोना काम बरेच पडत असे, पण पात्रतेप्रमाणे कामे वाटून दिलीं होती. क्वचित् मतभेद अगर जोराचा वादहि होई. पण सर्वोच्या डोळ्यापुढें एकच कार्य असल्यामुळे तेंदे झाले नाहींत. घरजेप्रमाणे कोणास कमजास्त पैसे लागल्यासहि आम्ही देत असू. पाहिल्या वर्षी चिपळूणकर व मी यांनीं एक पैहि घेतली नाहीं. १८८२ च्या मार्च महिन्यात कोल्हापूरप्रकरण उपस्थित झालें, पण या संकटानें आमच्यात कांहीं वेळ एकीच अधिक झाली. समानहक्काचे प्रश्न यावेळीं पुढें आले नाहींत. बाहेरून लोकांचीहि मदत बरी झाली. यामुळे खटला होऊनहि सत्या निमांबळी. वासुदेवराव केळकर यांचा आमचा परिचय खटल्याच्या वेळींच झाला. ते व माधवराव गोळे १८८३ सालीं येऊन आम्हाला मिळाले. पण १८८२ च्या आक्टोबरमध्ये आम्ही तुरुंगापून सुटून येताच, किंबहुना आम्हांस पानघुपारी झालेल्या आर्गांच आपट्यांनीं आम्हांस स्पष्ट सांगितले की, आपुढें वर्तमानपत्राची कांहीं एक संबंध न ठेवतां मी झालोपयोगी पुस्तकें हातीं घेणार. केसरी व मराठा ही पत्रे चालविणे हें झालेल्या दृष्टीनें अवांतर काम म्हणून तरी शाळा काढण्याच्या मूळ हेतूच ते पोषकच होतें. पण पुस्तकें लिहिण्याची गोष्ट वेगळी. पुढें सप्टेंबरांत एल्युकेशन कमिशन पुण्यास आलें त्यावेळीं आपट्यांनीं सत्येमाफीत जी साक्ष दिली तीत आमचा मूळ उद्देश मिशनन्यांसारखें निःस्वार्थीपणानें वागण्याचा व महाराष्ट्रमर शाळांचे जाळें पसरविण्याचा होता असें स्पष्ट सांगितले होतें.

"आमचीं पाहिलीं तीन वर्षे शाळा व वर्तमानपत्रे वटमूळ करण्यांत गेलीं, व त्या करितां आम्ही लोकांच्या शिष्या व उपहास यांचा सर्वांच सोसला. या गोष्टी पुढच्या सुखाच्या काळांत येऊन सत्येच मिळालेल्या लोकांना काय माहीत ! १८८३-८४-८५ या तीन सालीं आम्ही आपल्या सखांची घटना घुड घेऊन कोल्हापूर-प्रकरणांतील कर्जे अद्यापि गोठेंसें शिल्लक होतें; पण कर्जे असतें तेन्हां मांडणीहि होत नसतात. यामुळे आम्ही वनविलेकी घटना स्थिरमूळ होऊन त्यांत स्वार्थ-त्यागाचीं तत्वे आम्हांस गोषतां आलीं. १८८४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत सर जेम्स

फरगसन हे संस्थेला मेट देण्यास आले, व याच सुमारास आवासाहेव वाडगे कागलकर यांनी संस्थेला उदार आश्रय दिला. गव्हर्नरसाहेबांपुढे जे उद्देशपत्रक वाचण्यांत आले त्यांतहि थोडा पगार घेऊन महाराष्ट्रमर शाळा पसरणे व खाजगी कॉलेज काढणे हे ध्येय असल्याचे लिहिले होते. कॉलेजचा हेतु आमच्यासारखे स्वार्थ्यागी पदवीधर शिक्षक मिळविण्याचाच होता. घटनेच्या पोटनियमांत सर्वांनी महिनावार पगार थोडा घ्यावा व प्रसंगविशेषी ग्रॅज्युटी घ्यावी आणि तीन हजार रुपयांचा पगार थोडा घ्यावा असे ठरले. या सर्व सूचनात मी पुढाकार घेतला होता. या योजनेचा हेतु हा की, संस्थेबाहेरच्या उद्योगांत लक्ष घालण्यास किंवा प्राप्तीची इच्छा घरण्यास कोणास जागा राहू नये.

“जेजुइट मिशनरी लोकांचे नियम याहुनहि अधिक कडक आहेत. त्यांच्याहुन आम्हाला अधिक मिळकत देऊ केल्यावर इतर लोम न ठेवतां जर आम्ही एक-निष्ठेने काम केले नाही, तर आम्ही स्वतःला देशभक्त म्हणवून घेण्यास काय अधिकार ! असो. अशा रीतीने १४ आक्टोबर १८८४ रोजी डेक्कन एजुकेशन सोसायटी रजिस्टर झाली व १८८५ च्या जानेवारीत फर्ग्युसन कॉलेज निघाले.

“शाळा व कॉलेज दोहोंनाहि सरकारी ग्रेट मिळू लागली; व सोसायटीची सांपत्तिक स्थिति सुधारली. मात्र सोसायटी रजिस्टर झाल्यामुळे आर्यभूषण छापखाना, केसरी व मराठा पत्रे ही संस्थेच्या मूळ मालकीचीं असलीं तरी बापुढे वेगळीं ठेवावी लागलीं. १८८५ पासून १८८९ पर्यंत संस्थेचे काम यंत्रांत बसल्यासारखे झाले. पण त्याचमुळे अवांतर गोष्टींकडे लक्ष लागण्यास सुरवात झाली. थोडे सुख मिळू लागल्याबरोबर आमच्या जुन्या गरिबी स्थितीचा आम्हीच तिरस्कार करू लागलो; व आम्हाला अधिक लाम ब्यावा अशी इच्छा झाली. सुस्थितीत येऊन मिळणाऱ्या नवीन समासदांना तर ती अधिकच वाघली. नव्यांनीं जुन्यांना घेरले व मिशनरी तत्त्वाने वागणाऱ्या लोकांचे बहुमत नाहींसे झाले. हेच हल्लीं विकोपास गेलेल्या तत्त्वाचे मूळ कारण. एकदां मांडणे सुरू झाल्यावर कोणी काय साधनें घाजलीं हा मुद्दा गौण आहे. मांडणे उत्पन्नच कां झालीं हा मुद्दा मुख्य. २१ आक्टोबर १८८५ रोजी प्रत्येक समासदाच्या नांवावर निषणाऱ्या कमीजास्त हिशोबी बान्यांवर तंट्याझाला; व सर्वांच पगार सारखे वरून हिशेब करावे व ज्याकडे बाकी अधिक निघेल त्यानें पैसे परत मरावे असे ठरले. हें समतेचें तत्व दिसण्यांत नें दिसलें पण पुढें त्यांतूनच वाद निघाला.

“१८८६ सालीं छापखान्यासंबंधाचे वाद सुरू झाले. छापखान्याची सांपत्तिक स्थिति झालेइतकी चांगली नव्हती. त्याचे कर्ज फिटत होतें पण वर्तमान-पत्रांतील लेखकांना पगार सुटत नसे. आमच्यापैकीं कित्येक लोक आपला सगळा वेळ एक पै न घेतां छापखाना-वर्तमानपत्राकडे देत; व व्यक्तिविषयक मते बाजूस ठेऊन संस्थेच्या सामुदायिक मतांना वरून चालत. पण इतर कित्येकांनीं

पैसे मिळवण्याचे धंदे सुरू केले होते. यांतच वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या विषयांसंबंधी मतभेदाची भर पडल्यामुळे, ज्याला मतांचा विटाळ होणार नाही असा छापखाना मात सोसायटीकडे ठेऊन वर्तमानपत्रे तेवढी वेगळी काढावी अशी सूचना पुढे आली. पण ती अव्यवहार्य ठरून छापखाना व पत्रे दोहोंचाहि तबब सोसायटीने तोडावा असे ठरले. १८८६ च्या जुनचे सुमारास मी सत्येच्या विनंतीवरून हिशेब तपासून आढावे काढले व आक्टोबरमध्ये छापखाना, पत्रे व त्यावरील कर्ज हीं सर्व बासुदेवराव केळकर यांनी आपणांकडे घेतली. आगरकर केसरीत लिहिणारे, म्हणून त्यांना हे सर्व तुम्ही संभाळतां कां म्हणून विचारले. पण ते म्हणाले मला एडिटर जावयाचे नाही व असली कर्जवाजारी छापखाना व पत्रे मला नकोत. हे सर्व बंदच कां कराना असे हि ते म्हणत. पण केसरी लोकप्रिय असून चांगला चालत होता म्हणून पत्र बंद करू नका, व दुसरा कोणीच नको म्हणत असेल तर मी सर्व जबाबदारी घेऊन तीं संभाळतो, असे मी स्वतः म्हणत होतो. पण अखेर केळकरांनीच तीं घेतली. छापखान्याची व्यवस्था करण्यास पुढारून हरी नारायण गोखले यांस बोलावण्याचे ठरले. पण ते, मी मदत देण्याचे बंधन दिले तरच येणार, म्हणून माझे नांव केळकरांच्या जोडीला घालून, कारण पडेल तेव्हा मी वर्तमानपत्रांचा मालक आहेच (Next hypothecated owner) असे घेऊन चालावे असे ठरले. तथापि गोखले व केळकर यांचा करार स्वतंत्र झाला; मी त्यांत नव्हतो.

“छापखाना व वर्तमानपत्रे हीं वेगळीं केल्यामुळे आतां तरी तंदा सपेल असे वाटले होते. प्रथम सर्वांनी ही व्यवस्था मान्य केली. पण पुढे आगरकराना त्याचा पश्चात्ताप होऊन, आपली सामाजिक मते जाहीर करण्याचे साधन हातचें गेलें असे त्यांना वाटू लागले. गोळ्यांप्रमाणें तुम्ही बाटेल तर आपल्या सहीवर लेख लिहा, केसरी तुमचाच आहे, असे त्यांना सांगण्यांत आले. पण ते त्यांस पडेना. बरे वर्तमानपत्र तुम्हींच संभाळ असे म्हटले तर पैशाची जबाबदारी आपण घेणार नाही असे म्हणत. पण मते एकाची व पैशाची जबाबदारी दुसऱ्याची हे कसे व्हावे! आगरकर म्हणत कीं केसरीचीं जुनीं पुराणीं मते आपल्या सत्येचा हे कसे व्हावे! आगरकर म्हणत कीं केसरीचीं जुनीं पुराणीं मते आपल्या सत्येचा नाश करतात, कारण सुधारकांची सहानुभूति आपल्याकडून जाते. पण केळकर सहसा कोणास न दुखवितां लिहीत, व सोसायटीतील बहुमत त्यांच्या बाजूला असे, तरी हि आगरकर तक्रार करीत. एकदा रावळ्यांवर आलेल्या टीकेबद्दल ‘गव्हर्निंग बॉडी’स भांडारकरांनीं आक्षेप घेतला. तेव्हा आगरकर व गोखले यांनीं पूर्वीची छूट फोडून वेगळा भाव दर्शविला, व भांडारकरांचीं साय केली. केळकर म्हणत कीं, वर्तमानपत्रांतील मते हीं देऊन एलुकेशन सोसायटीचीं मते नाहीत असे वाटेल तर मी जाहीर करतो. पण आगरकर म्हणत “तसें नाही, केसरी-मराठ्यांतील मते व्यक्तिशः तुमचीं एकत्राचींच आहेत असे तुम्ही जाहीर करा.”

पण कोणता शहाणा सपादक असे करील ! वर्तमानपत्राला त्यांत कमीपणाच आहे. तात्पर्य; फिर्न फूट पडली व भांडणे झालीं. आगरकर व गोखले यांना वाटे कीं, वजनदार व सुधारक लोक आपल्या बाबुचे. म्हणून ते इतरांना दुर्घारक म्हणूं लागले. शेवटीं त्या दोघांनीं मिळून १८८८ च्या आक्टोबर महिन्यांत स्वतः आपलें म्हणून 'सुधारक' वर्तमानपत्रकाढले. पण अशा रीतीने दोन वर्तमानपत्रांमुळे उत्पन्न झालेलें भांडण न वुटतां त्यात तिघांच्या वर्तमानपत्राने उलट भरच घातली.

“ त्यांतच आपढ्यांच्या पुस्तकांचीहि भर पडली. आजवर आपटे हे एकटेच झालोपयोगी पुस्तके काढीत असत. पण या सुमारास आर्यभूषण छापखान्याचे नवे मॅनेजर हरिपत गोखले यांना नफ्याच्या दृष्टीने 'संस्कृत डिक्शनरी' काढावी असे वाटलें. त्यांनीं प्रथम आपढ्यांना विचारले, व त्यांनीं नाहीं म्हटल्यावर गोखल्यांनीं मुंबईचे लक्ष्मणराव वैद्य यांना विचारलें. त्यांनीं आपढ्यांच्या समितीने होय म्हटलें. यावेळीं आपटेहि स्वतः एक संस्कृत डिक्शनरीच, पण मोठी डिक्शनरी, तयार करीत होते. त्यांना या छोट्या डिक्शनरीचे वैषम्य वाटून त्यांनींहि स्वतःची एक छोटी डिक्शनरी काढली. छापखाना व सोसायटी यांचाफिर्न तटा निघाल्यामुळे मी मध्यस्थी केली. पण आगरकरांनीं “ द्रुम्ही आपढ्यांचा द्वेष करतां ” असें म्हणून माझ्यावरच उलट आरोप केला. मला जर आपढ्यांचा द्वेष करावयाचा तर मी स्वतःच नसती का एखादी डिक्शनरी काढली ! पण मला तें कर्तव्य नव्हते. मी छापखान्याचा सल्लागार या नात्याने फायदेशीर म्हणून सल्ला दिला. तो आपढ्यांना हितविरोधी वाटला त्याला मी काय करूं ? तात्पर्य, छापखानावेगळा काढला तरी माझण मिटलें नाहीं, याचे कारण सोसायटीतल्या समासदांनीं बाहेरचे पत्करलेलें काम व त्यामुळे उत्पन्न होणारा हितविरोध. होळकरांच्या ७०० रुपयांची तीच गोष्ट. कारण प्रथम ही रक्कम सोसायटीला देण्यांत आली असून, मागाहून त्यांतील ४०० रुपये आगरकरांना 'वाक्यमीमांसा' या पुस्तकाबद्दल बक्षीस द्यावे, व फक्त तीनशें रुपये सोसायटीच्या इतर समासदांनीं घ्यावे, असा हुकूम आणविण्यांत आला. नामजोशांचेंहि लक्ष असेंच झालेबाहेरच्या उद्योगांकडे असे. पण त्यांना बाहेरचेच काम सांगण्यांत आलें असल्यामुळे प्रथम तटा झाला नाहीं. तथापि हळू हळू नामजोशांची बाहेरची स्वतःची कामेच फार वाढली; व नामजोशी मासे केही असतांहि त्याबद्दल त्यांस मी उषड दोष देत असें. आतां नामजोशी कॉलेजांत शिकवीत नसत यामुळे तें डोळ्यांवर येत नसे. पण कॉलेजच्या शिक्षकांचें तसें नाहीं. म्हणून बाहेरचे काम तरी करूं नये, किंवा त्या कामाने मिळणारे पैसे सोसायटीकडे जमा करावे, असा निर्बंध घातल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. मिशनरी सोसायट्यांत असे नियम याचकरितां घालतात.”

“वाळेकरितां पुस्तकें लागतील तीं कोणी करावीं असा तटा राहूं नये” म्हणून टि...च-१४

१८८८ सालीं असा नियम करण्यांत आला कीं, जाहिरात देऊन पुस्तक भागवावें व चांगलें ठरेल तें विकत घ्यावें. पण पुढच्याच वर्षी हा नियम मोडून सोसायटीने गोखल्यांचें गणितावरील पुस्तक पत्करून मजूरहि केले. ”

“ सोसायटीच्या समासदानें पगार पोटापुरता घ्यावा असे प्रथम ठरलें होतें. ही रक्कम सुरवातीस ७५ रु. होती. पुढें दक्षिणाफेलोशिपचा पगार लक्षात घेऊन ही मर्यादा १०० पर्यंत वाढविली. हेंहि दुसऱ्याकरिताच केले. कारण आगरकर व मी हे दोघे ४० रु. पगारावर कायमचे बांधून घेण्यास तयार होतों, व प्रथम कांहीं दिवस आम्ही ४० रुपयेहि घेतले नाहींत. पण आगरकरांनीं पुढें मत बदलून, ‘गरजेप्रमाणे पगार’ हें तत्व टाकून देऊन ‘सत्येच्या सांपत्तिक स्थितीप्रमाणे पगार’ हें तत्व पुढें आणिले. हें पाहून मला आश्चर्य वाटले; व आमच्या छुन्या स्वार्थ-त्यागाचे उदाहरण देतांच “मुम्हालाहि पूर्वीच्या वर्षांचा शिलकी पगार वाटेल तर देऊ ” असें ते म्हणाले. पण पुढें पगार अधिक मिळावा म्हणून कांहीं आम्ही आर्थाचा स्वार्थत्याग केला नव्हता. शिवाय सर्वोना सारलाच पगार म्हटलें म्हणजे, ज्याला अधिक गरज त्याने बाहेर काम करावें असें ओबानेच आलें. १८८७ च्या फेब्रुवारीच्या ५ व्या तारखेस, स्वतः आगरकरांना थोडा अधिक पगार द्या होता व ग्रॅन्जुइटी वेगें त्यांना नापसत होतें म्हणून, सर्वोचेच पगार सारले वाढवाचे अशी सूचना त्यांनीं आणली. ही सूचना मंजूर होण्यांत माझा व्यक्तिशः नफाच होता, पण मी सूचनेस विरोध केला. माझें तत्व असें होतें कीं, पोटापुरता पगार मिळत असेल तर सत्येला ४ पैसे अधिक मिळाले म्हणून लगेच आपला पगार वाढवून घेऊं नये. सत्या कायमची भीमसहाली तर गोष्ट बेगळी. आगरकरांसच आज गरज असेल तर त्यांनीं वाढत्यास स्वतःपुरती ग्रॅन्जुइटी घ्यावी. माझें म्हणणें लोकांना पदून आगरकरांनीं आपल्याकडे बळवून ठेवलेलें बहुमत त्यामुलें ढांसळलें. यामुलें आगरकरांना फार राग आला, त्यांनीं व गोखल्यांनीं आपला हेतु साधण्याकरितां नियम बदलण्याचाच वाट घातला. तेन्हां यापुढें सत्यंत राहून भांडणें भांडत बसण्यांत अर्थ नाहीं, असें मला वाटूं लागलें. सोसायटीचे मूळ उद्देश उलथून पाडण्याला कच्चे बहुमत आलें, पण सामान्य गोष्टीला मात्र सर्वानुमत पाहिजे हें अर्थात् विपरीत होय. शिवाय, आगरकर हे छापखान्याला ३०० रु. कर्ज देण्याला नाकबूल असतां, व नामजोवांनीं मारितलेल्या ग्रॅन्जुइटीस विरुद्ध असतां, गोखल्यांना ३०० रु. कर्ज देण्याची सूचना त्यांनींच पुढें आणली. सोसायटीच्या समासदांनीं झालेबाहेर कसें वर्तन ठेवावें याविषयी मतभेदहि सुरू झाला. ग्रॅन्ट मिळण्याकरितां हिशेब कसे ठेवावे याविषयीहि वाद मानला. झालेला हस्तकौशल्याचे शिक्षणाचा वर्ग व बोर्डिंग जोडावें कीं नाहीं, युरोपियन प्रोफेसर कॉलेजात घ्यावा कीं नाहीं, यावरून हि तडे झाले. कॉलेज कोणीकडून तरी मोठें ज्वावें, मग तत्व बुडाले तरी हरकत

नाहीं, असें मत वनल्याचे दिघून येऊ लागलें. तात्पर्य, जुनीं तत्वे शिथिल झालीं इतकेंच नव्हे तर अगदीं तद्विरुद्ध अशीं तत्वे अमलांत येऊं लागलीं.”

“नी आज चार वर्षे जुन्या नव्याची घडी वसविण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पण प्रत्येक वेळीं तया निघून शेवट लागत नाही. म्हणून मी कदाळून १८८९ मध्ये सहा महिने रजा घेतली. त्या सालीं जुन्याचे प्रश्न निघून समेट झाल्यासारखा वाटला. पण तो टिकला नाही. शाळेबाहेर कोणी काम पत्करूं नये असें ठरलें असतांही नियमाळा अनेक अपवाद निर्माण करण्यांत आले. १८९० मध्ये महिल्या बी. ए. चा वर्ग सुरू झाल्याकारणानें फिरून नव्या जबाबदारीमुळे एकी होईल असें वाटलें होते; पण गोखल्यांना सार्वजनिक समेच्या सेक्रेटरीचें काम पत्करूं दिल्यामुळे फिरून देवनाथ झाला. गोखल्यांपूर्वीं हीच जागा मला देऊं केली असतां मी ती पत्करली नाही. शेवटीं १४ ऑक्टोबर १८९० रोजीं माझ्यासंबंधानें निंदाब्यंजक ठराव सोसायटीने केल्यामुळे मला सोसायटीत राहाणें अशक्यच झालें. प्रत्येकांका त्याच्या मार्गांत मी कांटा आहे असें वाटावें, माझे किरकोळ दोष फुगवून दाखवावे, व शेवटीं शिक्षक म्हणून मी नालायक आहे इतकें म्हणण्यापर्यंत मजळ यावी, मग राहण्यांत अर्थ काय ! मजवर दोषारोप केल्यानें मूलतत्वांचे वाद मिट्ट शकत नाहीत. मी डर्मट किंवा टाकून बोलणारा असेन, पण तो मुख्य मुद्दा नाही. कित्येक म्हणतात कीं, निःस्वार्थीपणाचें हें नुसतें स्तोम असून माझा सरा हेतु आत्मश्लाघा व आत्मप्रतिष्ठा हा होय. पण मी नवीन तलें वादाळा काढलीं नाहीत, माझे मांडण जुन्या करितांच होतें; व त्यापासून आम्ही च्युत झालीं कीं नाही हे कोणीहि पहावे. नव्या समासदांना वाटतें कीं प्रतिष्ठेला चढण्याची डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी ही एक नुसती पायरी आहे. आम्ही जुने समासद याकडे वा दृष्टीनें पहात नाही. मूलतत्वाची हानि करून घेऊन शिवाय स्वार्थत्याग करण्यांत काय फायदा ! मूलतत्वांविरुद्ध झालेले बहुमत कितपत मानावें हा प्रश्नच आहे. निदान बहुमतच विरुद्ध झालें सर सोसायटी तरी सोडून दिली पाहिजे. जुनीं तलें शब्दांनीं दुग्दी बदलीत नाही, पण त्याविरुद्ध आचरण मात्र करितां. समेच्याचे मी पुष्कळ प्रयत्न केले पण ते फुकट गेले. जी गोष्ट लोकांनीं करूं नये असें मी म्हणतो ती स्वतः मी केली आहे असाहि एक आरोप मजवर येतो. मी कॅमिसेचें काम कांहीं दिवस केलें पण तेव्हां मी प्रत्यक्ष रजेवर होतो, किंवा रजेचा वेत मी जाहीर केला होता. १८८९ पूर्वीं मला कॅमिसेचें काम देण्यांत येत होतें. पण ते मी नाकारिलें. मी महिल्या ९ वर्षांत कांहींच बाहेरवें काम केले नाही. मला शाळेतलें काम करून थोडीबहुत वकिलीहि करतां आली असती. छापखान्याचेंहि काम मी मजकुरितां केलें नाही. कॅमिसेचें काम अगदीं तात्पुरतें होतें. तसेंच वडतर्फ झालेल्या मामलेदारांसंबंधाचेंहि ।”

“माझ्यामध्ये दोप नाहीत असें नाही. मी टाकून तोडून बोलून पुष्कळांना खुषाविलें आहे. पण पुष्कळ वेळां तोंडे प्रतिक्रियेपुरतें. पण मी जें जे बोललो तें सत्येच्या हिताच्या दृष्टीनें, अजो; मी दुसऱ्यामध्ये राहण्यानें निरतर भाडणें होण्या-पेक्षां मी सोडून जावे हे बरे. त्यामुळे मूलतत्वे बुडतील, पण भाडण तरी बाचेल. मी आज शाळा सोडल्यामुळे सर्व जन्माचे ज्येष्ठ सोडलें असेंच मला वाटते. पण त्याला इलाज नाही.”

टिळकांचा हा राजिनामा २२ कलमी असून त्याचीं दुसारे चाळीस पृष्ठे आहेत. इतका विस्तृत राजीनामा देण्याचा मूळ टिळकांचा हेतु होता किंवा नाही, माहीत नाही. हा विस्तृत राजीनामा म्हणजे वस्तुतः राजीनाम्याचीं कारणे सविस्तर दिलेली कलमबद्द कैफियत आहे. हा राजीनामा ता. २१ नोव्हेंबर १८९० रोजीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या कौन्सिलापुढे निघाला. त्या वेळीं सभेंत खालील आशयाचे ठराव झालेः—

प्रोफेसर वामन शिवराम आपटे यांनीं प्रो. टिळक व प्रो. पाटणकर यांच्या राजीनाम्यासंबंधाचे कागदपत्र वाचून दाखविले. त्यावर कौन्सिलचे चेअरमन यांनीं सूचना केली की, टिळक व पाटणकर हे तहाहयात सभासदत्वाचा राजीनामा देऊन सोसायटी सोडून जात आहेत याबद्दल कौन्सिलला खेद वाटतो. यावर रावसाहेब विष्णु बाळकृष्ण सोहनी आणि डॉ. विश्राम रामजी बोले यांनीं अशी उपसूचना आणिली की, वरील प्रकारचा खेदप्रदर्शक ठराव करण्यापूर्वी, सदर दोघा रहस्याना राजीनामा देण्याचीं त्यांचीं काहीं कारणे असल्यास तीं ता. ६ डिसेंबर १८९० पूर्वी, कळवावीत असें कळविण्यात यावें. ही उपसूचना मजूर झाल्यावर रावसाहेब माधवरावजी रानडे यांनीं टिळक व नामजोशी यांचे दरम्यान झालेला काहीं पञ्चव्यवहार वाचून दाखविला. टिळक व सोसायटीचे इतर सभासद यांच्या दरम्यान वादाचे जे मुद्दे असतील त्यांचा निकाल तिन्हाईत पंचमार्फत करून घेणें शक्य आहे किंवा कसे अशाविषयी तो होता. पण तो प्रश्न तेव्हां तितकाच राहून, ता. १५ डिसेंबर १८९० रोजीं फिक्तन चॅम्बर्स निघाला, तेव्हां वामनरावजी आपटे यांनीं असें सांगितलें की, हा वाद तोडण्याकरितां तिन्हाईत पंचाकडे देण्यापासून काहीं फायदा होईल असें वाटत नाही. मग चेअरमन यांनीं टिळकांची, कैफियत वाचावी असें सुचविलें. पण अखेर असा निर्णय झाला की, हे सर्व कागदपत्र योग्य त्या तज्जिवीकरिता कौन्सिलच्या म्यानेजिंग कमिटीकडे देण्यांत यावे.

डॉ. भांडारकर यांनीं टिळकांचा राजीनामा वाचून त्यावर खालील शेरालिहून ठेविला होता. “टिळकांचा राजीनामा मी वाचून पाहिला त्यावरून तो परत घेण्याविषयी टिळकांचें मन वळवितां येईल असा संभव दिसत नाही. टिळक व सोसायटीतील त्यांचे सहकारी लोक यांच्या दरम्यान पुष्कळ वर्षांची तेंद वाढलेली आहे हें उघड दिसतें. टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे सोसायटीत ज्या तत्वांवर तहाहयात सभासद

व्यावयाचें मूळ ठरले होते त्यांत पुढे फरक झाला कीं काय हें सांगतां येत नाहीं. निदान त्याची चर्चा करण्याचे कारण नाहीं. मात्र राजीनाम्यांतील एका विधानाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. त्यांत म्यानेजिंग बोर्डावर अप्रामाणिकपणाचा सरळ आरोप केला आहे व बोर्डांने त्याला उत्तर देण्यास सांगणें कौन्सिलला प्राप्त झाले आहे." पुढे ता. २ फेब्रुवारी १८९१ रोजी कौन्सिलची सभा झाली. तेव्हां मूळ टिळकांचें विधान व म्यानेजिंग बोर्डाचें उत्तर यांचा विचार होऊन सेव्ही साहेबांच्या सूचनेवरून असा ठराव करण्यांत आला कीं, 'टिळकांनीं केलेला आरोप सर्वस्वी निराधार आहे असे कौन्सिलला वाटते.' हा ठराव, गोखले व आपटे यांच्या सूचनेवरून, टिळकांकडे पाठविण्यांत आल्यावर त्यांनीं ता. १९ फेब्रुवारी रोजी या ठरावास प्रत्युत्तर दिलें. त्याचा फिरून २८ एप्रिल १८९१ च्या सभेत विचार होऊन सेव्ही व माडारकर यांच्या सूचनेवरून असा ठराव करण्यांत आला कीं, सर्व गोष्टींचा विचार करतां कौन्सिलचें असेंच मत आहे कीं, अप्रामाणिकपणापर्यंत मजल नेण्याचा जो आरोप टिळकांनीं इतर सभासदांवर केला तो सर्वस्वी निराधार आहे. वर सांगितलेल्या कोणत्याहि ठरावाविरुद्ध कौन्सिलच्या कोणाहि सभासदानें प्रतिकूल मत नोंदविल्याचे दिसत नाहीं. या शेवटच्या ठरावावर मात्र प्रो. चारम यांनीं कोणत्याच बाजुला मत दिले नाहीं असा उल्लेख नमूद आहे.

टिळकांचा राजीनामा इतका विस्तृत आहे कीं, त्यासंबंधानें वेगळें लिहिण्याचें असें काहीच उरत नाहीं. व त्यांच्या प्रतिपक्षीयांकडून या कैफीयतींतील मुद्दे खोदून टाकून केलेलें सविस्तर असे विवेचनहि कोठें पाहण्यांत आले नाहीं. टिळकांनीं सोसायटी सोडल्याचा उल्लेख अखेरपर्यंत पुण्यांतील वादांतून केव्हां केव्हां आला. १९१६ सालीं टिळकांच्या ज्युविलीच्या प्रसर्गां, अभिनंदनपर असा 'बाल-शिक्षण-साले'चा 'टिळक अक' पुण्यांतील गणेश महादजी वाटवळ यांनीं काढला त्यांत टिळकांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी कां सोडली या विषयावर एक लेख हरि रघुनाथ मागवत यांनीं लिहिला. त्यांतील काहीं विधानांसंबंधानें ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांतून वाद झाले. तसेच १९१९ सालीं टिळक विलायतेहून परत आल्यावर त्यांना मानपत्र देण्याचा समारंभ झाला त्या प्रसर्गां टिळकांनीं राजीनाम्यांत काय लिहिलें काय न लिहिले याविषयी वादाची थोडी चकमक झडली. परंतु टिळकांच्या राजीनाम्यांतील मुख्य मुद्यासंबंधानें साधक वाधक अशी चर्चा कोठें झालेली आढळत नाहीं. टिळकांच्या पक्षपाती लोकांनीं त्यांना चांगलें म्हणावें व आगरकरांच्या पक्षपाती लोकांनीं आगरकरांना चांगलें म्हणावे ! पण या पक्षपाती समर्थनाची राजीनाम्यांतील मुख्य मुद्यांचा काहीएक संबंध पोंचत नाहीं.

सामाजिक सुधारणेसंबंधीं आगरकर व टिळक यांचा जो वाद केसरीच्या संपादकीय क्षेत्रांत चालू होता त्याचा निकाल १८८७ सालींच लागला होता. केसरीचें संपादकत्व निर्विवादितपणें टिळकांकडे आलें होतें, व आगरकरांनींहि आपलें स्वतंत्र वर्तमान-

पत्र काढून आपल्या मतत्वातच्याला खास मालकीची व चौकाची गाडी कुशल आईल येवढी मोठी वाट करून दिली होती. अर्थात् छापखाना-वर्तमानपत्र हा सोसायटीतील संकीर्ण कलहाचा एक विषय असला तरी टिळक-आगरकरांपुरता तो संपला होता. यामुळे टिळकांच्या राजिनाम्यांत या वादाचा महत्त्वानें उल्लेख नाही. उरलेला व खरा वाद सोसायटीच्या रचनेच्या मूलतत्वासंबंधाचा होता. यातील एक मूलतत्त्व असें की, सोसायटीच्या प्रत्येक सभासदाने आपला सर्व वेळ व बुद्धि सोसायटीलाच दिली पाहिजे, या वादांत आगरकर हे टिळकांचे प्रतिपक्षी म्हणून सामील असले तरी खरे प्रतिपक्षी आपटे, गोखले वगैरे मंडळीच होती. आपटे यांची ते सोसायटीत आले तेव्हापासूनच या तत्त्वाच्या बघनापासून मुक्तता झाली होती; व गोखले वगैरे मंडळी ही नवीन असल्याने त्यांना या बघनापासून मुक्तता झाल्यास इची होती. येऊन जाऊन आगरकर हेच काय ते असे एक गृहस्थ होते की, जे टिळकांवरोबर मूळच्या सकल्यांत सामील होते, व ज्यांच्यावर टिळकांना मूळ सकल्याची सक्ती करितां आली असती. पण आगरकर हे मनाने खबीर व स्वायत्त्यागी होते तरी केवळ परिस्थितीमुळे मूळसकल्यांतील बघन दिलें करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊ लागली. दुसरे कारण हे की आपटे, गोखले वगैरे मंडळींच्या कारणानें सोसायटीतील बहुमत या प्रभुत्वाचेच वनलें, या तत्त्वाच्या मुचावर बहुमत आपल्याविरुद्ध आहे ही गोष्ट टिळकाना कबूल होती. उलट त्याचें म्हणणे असेच होते की, अद्या प्रभावर बहुमत असलें तरी मूळ तत्त्व सोडण्यांत येऊं नवे, तें अमलांत रहावें, असें म्हणण्याचा अल्पसंख्याक लोकांना हक असावा. करव्या दृष्टीने पाहिलें तर टिळकाचें म्हणणें बरोबर होतें, पण सत्येतील बहु-मताला बदलतां येत नाही अशी गोष्ट सहसा नसते. येऊन जाऊन मोठ्यांत मोठें उदाहरण म्हटलें म्हणजे एकाद्या कंपनीच्या मेमोरेंडम ऑफ असोसिएशनसचें, पण जरूर तितकें बहुमत मिळालें असतां थोडेसे कागदी थोडे नाचवून कंपन्यांची उद्देशपत्रिकाहि बदलतां येते. आतां टिळकांचा आग्रह बरोबर किंवा चूक असला तरी बहुमतापुढें ते काहीं करू शकत नव्हते. यामुळे स्वतः त्यांनाच राजीनामा घावा लागला व तो त्यांनीं दिलाहि. हें व्हावयाचें तसेंच झालें. पण डेकन एज्युकेशन सोसायटी ही जेजुइट लोकांच्या धर्मसंस्थाप्रमाणें चालविण्याचा मूळ उल्पादकाचा संकल्प होता हें जे टिळकांचें विधान तें उलट पुराव्यानें कोणी खोडून काढलेलें पाहण्यांत आलेलें नाही. तसेंच आगरकरासंबंधानें, म्हणजे इंदूरकरा-कडून मिळालेल्या ७०० रुपयांच्या देणगीसंबंधानें टिळकांनीं असे स्पष्ट विधान केलें होते की, इंदूरकर महाराजांकडून उभयतांना बोलवणें आलें तेव्हां ते काहीं तरी रक्कम देणगी म्हणून देतील अशी उभयतांना कल्पना आली; पण सभावे-दाखल मिळणारी रक्कम स्वतःकरितां न घेतां केवळ सत्येकरितां स्विकारण्याचा संकल्प, जाण्यापूर्वी स्पष्टपणें करूनच, आपण महाराजांकडे गेलो; पण पुढे रक्कम मिळाल्या-

वर आगरकरांचें मन पालटलें व शेवटीं आगरकरांनीं आपल्या हिश्याची रक्कम खासगीकडे घेतली व टिळकांनीं ती घेतली नाही. या स्पष्ट विधानांना खुद्द आगरकरांनीं किंवा इतरांनींहि कलमवार स्पष्ट उत्तर दिलेलें नाही. टिळकांनीं देणगीचा आपला हिस्सा सोसायटीकडे जमा केला की नाही ही गोष्ट निर्विवाद पुराव्याने सिद्ध होणारी आहे, व ती खरी असेल तर महाराजाकडे जाण्यापूर्वी केलेल्या संकल्पाच्या टिळकांच्या विधानाला उघडच खरेपणा येतो, केवळ आगरकरांना कर्मोपणा देण्याकरिता आपली निम्मी रक्कम सोसायटीकडे जमा करण्याचा डाव कपटानें खेळून टिळकांनीं आगरकरांना तोंडघशीं पाडलें असेल असे मानण्यास आधार नाही.

शाळेला ग्रॅंट घ्यावी कीं नाही हाहि या वादांतील एक मुद्दा म्हणून पुढें येत असतो. सरकारी ग्रॅंट घेतल्यानें शिक्षणसत्यांच्या चालकांचें स्वातंत्र्य नष्ट होतें याकरितां सरकारी मदत घेऊं नये असे टिळकांचे म्हणणे; व ग्रॅंट घेण्याला हरकत नाही असें इतरांचें म्हणणें. हा एक मुद्दा राजीनाम्याला कारणीभूत होता किंवा नाही असा वाद १९१९ च्या कलहांत पुढे आला होता, परंतु खुद्द राजीनाम्यावरून पाहतां या मुद्याला महत्त्व दिलें गेलें नव्हतें. सरकारी ग्रॅंट शाळेला किंवा कॉलेजला घेऊं नये असें टिळकांचें म्हणणें असणें शक्य नाही. सरकारचा पैसा झाला तरी तो लोकांचाच, मदतीच्या रूपानें तो मिळेल तेवढा घ्यावा, पण तो घेण्यानें स्वातंत्र्य कितपत जातें व कितपत राहतें हा सूक्ष्म प्रश्नच काय तो टिळकांच्या व इतरांच्या दरम्यान वादाचा होऊं शकला असता. या वादांत मतांची कसोटी पाहण्याची वेळ टिळक हे सोसायटी सोडून जाईपर्यंत कधीं आली नव्हती, असें आम्हांस वाटतें. या मुद्दांत शाळा व कॉलेज यांची प्रगतीच एकसारखी सुरू होती. सरकारची मदत घेण्यांत येत होती, व सोसायटीच्या लोकांविषयीं सरकारचे मन अद्यापि कडुपित झालेलें नव्हतें. यामुळें सरकारानें शिस्तीचा काटेलगाम खेंचला व सोसायटीच्या तोंडाला जखम झाली असे कधींच बडलें नाही. याची खरी कसोटी १८९७ सालीं व त्यापुढें आली. तेव्हां टिळक सोसायटींत असते तर मात पूर्वीं कधीं न निघालेला हा वाद निघाल्याशिवाय राहिला नसता; व तो निघाला असता तर टिळकांचे व इतरांचे अमिप्राय कसे पडले असते व कोणीं काय केले असतें याची कल्पना वाचकांना आम्हीं न सांगतांच येईल. कसेंही असो; १८८९ सालीं ग्रॅंटच्या या प्रश्नाला प्रत्यक्ष महत्त्व आलेलें नव्हते येवदी गोष्ट निर्विवाद आहे.

असो; राजीनाम्यांतील किरकोळ गोष्टी सोडून दिल्या असतां मुख्य तत्वाचा असा एकच मुद्दा राहतो; व तो हा कीं सोसायटीच्या समासदांनीं फावल्यावेळीं शिक्षणाव्यतिरिक्त कामें पत्करावीं कीं नाही व त्या कामांपासून होणारी द्रव्यप्राप्ती खासगी मानावी कीं नाही. टिळकांच्या राजीनाम्याचा सर्व शॉक असा कीं हा

भाग १० वा

क्रॉफर्ड प्रकरण

हेकन एल्युकेशन सोसायटी सोडण्याचा निश्चय टिळकांच्या मनानें जसजसा होऊ लागला तसतसें बाहेरच्या सार्वजनिक कामांत पडण्याची योजना ते मनानें करूं लागले. राष्ट्रीय समेचे काम हे त्यांपैकी एक होतें. १८८५ सालची पहिली राष्ट्रीय सभा पुण्यास मराठ्यांची होती, पण ती कांहीं कारणाने पुण्यास भरली नाहीं. पुढें तीन वर्षे राष्ट्रीय सभा बाहेरच्या प्रांतांतून म्हणजे कलकत्ता, मद्रास, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणी फिरून आल्यावर पुन्हां मुंबईची पाळी आली तेव्हां १८८९ सालची राष्ट्रीय सभा पुण्यास मराठी असा वूट निघाला. याही वेळीं थोडासा मतभेद होऊन मुंबईकर पुढारी पुण्याचा हक्क बुडवून ती सभा फिरून मुंबई शहराच मराठीत असा रंग दिसू लागला. पुणेकरांना याचें सहजच वैषम्य वाटलें. लोकमान्यतेस पात्र झालेल्या बुद्ध्या व पोक्त सार्वजनिक समेचे ठाणें पुण्यास आहे, सबब पहिला नाहीं तरी निदान दुसरा मान मुंबईने पुण्यास द्यावा असा हक्क पुणेकर सांगू लागले. यासंबंधी पुण्यास खाजगी सभा भरली तींत राष्ट्रीय समेकरतां बुद्धित खर्चाची गोष्ट निघतांच २५ शे रुपयांचे आंकडे जागचे जागी पडले; व मुंबईकरांचें मन न दुखवितां पुण्यास सभा आणावी अशाविषयी मुंबईस जाऊन खटपट करण्याकरतां बळवत्तराव टिळक व माधवराव नामजोशी यांना पुणेकरांनी आपले वकील म्हणून पाठविले. पण ही वकिली अखेर सावली नाहीं.

तथापि बरील गोष्टीवरून हें दिसून येईल कीं, रा० ब० रानडे वगळले असता पुण्याचें राजकीय बाबतींतलें पुढारीपण टिळकांकडेच येऊन राहिले होतें. मात्र त्यांच्या जोडीला माधवराव नामजोशी यांचाही निदेश केला पाहिजे. कारण यापूर्वी दोन तीन वर्षेपर्यंत, म्हणजे फर्ग्युसनसाहेबांच्या कारकीर्दीची अखेर व रे साहेबांच्या कारकीर्दीची अखेर, या अवधीत नामजोशींनी आपल्या उद्योगप्रियतेनें पुढारीपण मिळविलें होतें. पुण्यास राष्ट्रीय सभा झाली असतां रा. सा. मंडळीक यांना अध्यक्षस्थान द्यावें असें पुणेकरांचें मत होतें. पण सभा मुंबईसच ठरली व रा. सा. मंडळीक हे ता. ९ मे १८८९ रोजीं वारले. यामुळे पुणेकरांचे सर्वच नेत ढाचळले. या सालीं मुंबई इलाख्याची दुसरी प्रांतिक सभा भरविण्याचा मान मात्र पुण्यास मिळाला. या समेची व्यवस्था जुन्या प्रांतिक काँग्रेस कमिटीकडेच असे. पण या काँग्रेस कमिटीचा कारभार बराबरा शिथिल असल्याची तक्रार होती. बाहेर गांवाहून प्रातिनिधी मंडळी बरीच आली; पण खुद्द पुणें शहराच्या

दतीने प्रतिनिधींची निवडणूकहि झाली नाही। मुंबईचे पुढारी समेस आणण्याचाहि प्रयत्न झाला नाही. या गोष्टींनीं जुन्या व्यवस्थेत एक प्रकारे दूषणच लागले, व खांदेबद्दल करण्याकरतां पुढील प्राक्तिक समेचे सेक्रेटरी म्हणून टिळक, नामजोशी, व गोपाळराव गोखले या निवडणीची नेमणूक झाली. १० व १० रानट्यांचे शिष्यत्व पत्करून व आग्रकरांचे केही आणि सुधारकांचे सपादक या नात्याने गोपाळराव गोखल्यांनीं सार्वजनिक चरित्रांत प्रवेश केला होता; व त्यांच्या सरतरीतपणावरून त्यांच्या कर्तृत्वाविषयी लोकांच्या मनांत आशा उत्पन्न होऊ लागली होती.

राष्ट्रीय समेसबंधाचे पुढें प्रांतांत खटपट करण्याचे काम १८८९ पासून टिळकांकडे आलें तरी तें अर्थात् फार अल्प, म्हणजे केव्हां तरी करण्याचे व अगदीं थोड्या वेळांत किंवाहुना फावल्या वेळांत केव्हा तरी उरकण्यासारखें होतें. पण याशिवाय दुसरी एक महत्त्वाची कामगिरी टिळकाकरतां या सुमारास जापोआप निर्माण होत होती. व ती टिळकांनीं जरी बघूळने पत्करली तरी तिने थोडक्यांत टिळकांच्या अगचे कर्तेपणाचे गुण लोकांच्या निदर्शनास आणले. ही कामगिरी म्हटली म्हणजे क्रॉफर्ड प्रकरणासंबंधाची होय. या कामगिरीचे दोन भाग होते. एक क्रॉफर्डसाहेबांच्या लांचबुचपतीचे प्रकार जाहीर रीतीने सिद्ध करून नाकानें बागीं सोलण्याच्या सुरो-पिअन लोकांची नीतिमत्ता कितपत असते हें नव्हाट्यावर आणण्याचें. पण या कामीं स्वतः मुंबईसरकारनेच पुढारीपण घेतलें असून टिळकासारख्या खाजगी लोकांनीं करण्याची कामगिरी थोडी होती. तथापि दुसरी कामगिरी अधिक अवघड व हिंदी लोकांच्या हिताची होती. ती कामगिरी म्हणजे ज्या मामलेदार वगैरे लोकांनीं क्रॉफर्डसाहेबांस लांच चारल्याच्या जाहीर कडुल्या सरकारच्या सांगण्यावरून दिल्या व स्वतःच दोषी ठरवून घेतलें त्यांना सरकारने पुढे अंगा-बाहेर टाकल्यावर त्यांचेवर फौजदारी खटले होऊ नयेत, व त्यांना मिळालेल्या माफीवरहुकूम त्यांचे अधिकार निदान पगार कायम रहावेत अशाविषयी खटपट करणें ही होय. व्यक्तिः टिळक व क्रॉफर्डसाहेब यांचा अर्थाअर्थी काहीं सबब नव्हता. पुण्याच्या पुढारी गृहस्थांपैकी एकाचाच क्रॉफर्डसाहेबांशीं कोह, व तोहि जीवश्च कठश्च असा कोह होता. हे गृहस्थ सितारामपंत चिपळूणकर हे होत. टिळकांचा क्रॉफर्डशीं संबध म्हटल्याच तर त्यांच्या वडिलांचे, म्हणजे एका अर्थानें स्वतः त्यांचे, हजार दोन हजार रुपये रत्नागिरी येथील सौ मिल्ह कपनींत बुडाले या-पुरतांच पूर्वी आलेला होता. परंतु ती गोष्ट मनांत ठेवून टिळक क्रॉफर्ड प्रकरणांत पडले असा अर्थ नाही. पण क्रॉफर्ड प्रकरणीं टिळकांनीं जें काम केलें त्याचा बूड क्रॉफर्डसाहेबांनीं मात्र पुढे उमवून घेतला. तो असा कीं १८९७ सालीं टिळकाना शिक्षा झाली हे विलायतेस क्रॉफर्डसाहेबांना कळतांच त्यांनीं सर्व चित्तावन ब्राह्मणावर, विशेषतः पुण्यांतील चित्तावनांवर व पुणेरी वर्तमानपत्रांवर हे सर्व दुष्ट आहेत, सर्प आहेत, उकिरल्यावर लोळणारे आहेत, वगैरे बोलण्या

शब्दांनीं यथेच्छ तोंडसुख घेऊन एक भिकार चोपडें घासिद केले व ते आपल्या खर्चाने वांटले.

असो. टिळकांनीं क्रॉफर्ड प्रकरणीं कोणती कामगिरी केली हें सांगण्यापूर्वीं क्रॉफर्ड प्रकरण हें काय होते याची थोडक्यांत संगतवार माहिती देणें योग्य होईल. क्रॉफर्डसाहेब हे एक अस्सल इंग्रज सिव्हिलियन होते. ते मोठे बुद्धिमान असत. पण बुद्धिमान मनुष्यांच्या अंगीं असणारा आळसहि त्यांच्या अंगीं पूर्णपणें बसत होता. महिना महिनाभर ख्याली खुशालीत रहावे, व काम तुंवले म्हणजे एखाद्या रात्री अवधीच्या प्रहरीं टेवलावर एका बाजूस थोडक्या प्रकरणांचा झोंगर रचावा, दुसरे बाजूस दारूच्या वाटल्या व सिगारेटच्या पेठ्या ठेवून डाव्या; व उज्यावेपयंत तीं प्रकरणे, तीं दारू, व त्या थिळ्या सर्व संपवून सुयोदयाच्या वेळीं साहेबांनीं पांचवणांत शिरून ऐन माघ्यान्हीची मध्यरात करावी, असा त्यांचा प्रघात असे. ते लिहिणार मोठे फडें असत; व त्यांचे कित्येक भाविक मुल्ये, साहेब एकाच वेळीं डाव्या उजव्या हातानें निरनिराळे दोन दोन रिपोर्ट किंवा शेरे लिहूं शकतो असें मानीत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत खर्चिक असून ते ज्या जिल्ह्यांत असतील त्या जिल्ह्यांतील सुखावलेल्या सर्व युरोपिअन क्रांपुण्यांचा अड्डा त्यांच्या संगत्यांत कायमचा पडलेला असे. या क्रांपुण्याला जिच्या कायकीप्रमाणें मोत्यांच्या हारामयेंतहि क्रॉफर्ड साहेबांकडून देणग्या मिळत. हा सर्व पैसा थोळत पगारांतून किंवा आंघळ्या मत्यांतूनहि पुरा पडणें अर्थातच शक्य नव्हतें; व लांबछत्रपतीची खोड साहेबमजकुरांना अगदीं पहिल्यापासूनची होती. या लांबा-पैकीं काहीं ते कर्ज म्हणून घेत व काहीं देणगी म्हणून स्वीकारीत. पण त्यांच्या तर्फे एक गोष्ट सांगणें न्यायार्थ होईल; ती ही कीं त्यांचा स्वभाव खरोखर दिल-दार व सरदारी असून, त्यांनीं ज्यांचा लांब घेतला त्यांचीच काय पण ज्यांचा न घेतला त्यांचीहि कामे करून दिलीं. त्यांनीं कोणाच्या बोव्यांत दगड घातला असेल तर तो सरकारच्याच. किरकोळ नोकऱ्या वगैरे तर बोलावयासच नको; पण जामिनीच्या देणग्या व वतनाच्या सोडवणुकी या त्यांच्याइतक्या आजवर कोणत्याही साहेबानें दिल्या किंवा केल्या नाहींत. नेटिव लोकांत मिळून मिसळून वागण्याची त्यांची हातोटी काहीं विशेषच होती. त्यांतल्यात्यांत कोंकणप्रांत हा त्यांना फार प्रिय वाटे. रत्नागिरी ही ते आपल्या जन्मभूमीप्रमाणें मानीत. अस्सल कोंकणी मराठी माया तर ते इतकी उत्कृष्ट बोलत कीं, पडद्याआडून ऐकल्यास युरोपिअन बोलतो कीं नेटिव बोलतो हें कोणासहि कळून यावयाचें नाहीं. रत्नागिरी येथील सुप्रसिद्ध घनिक सावकार काका फडके यांना ते प्रत्यक्ष जुलत्याप्रमाणें मानीत; व लहान लगेले तेव्हां अमावस्येपणें काकांच्या आजवरपर्यंत जाऊन बसून गोष्टी बोलून हवा तो पदार्थ मुद्दाम मागून घेऊन खात असत असें म्हणतात. तात्पर्य,

रणीं केलेल्या कामगिरीचा मुख्य सबब त्याचीच असल्यामुळे तो मुद्दा वाचकाने बळकट आनांत घेऊन ठेवावा.

असो; कॉर्फर्डसाहेबांविरुद्ध पुरावा गोळा करण्याचे काम दुसऱ्या एका अर्थाने पारसे कठीण नव्हते. सावळे पकडून आणून साहेबास लाच मिळवून देणारे व त्या कामांत स्वतःही पैसे खाऊन गवर होणारे उपायिक लोक म्हणजे एजंट कोण होते, पैसे देऊनहि कामे कुणाचीं बुडली, वगैरे गोष्टी सामान्य लोकांच्या तोडी-ज्ञात्या होत्या. कारण लाचाचीं अनेक कामे मरल्या चावडीवरहि होत. गोऱ्या लोकांची वस्ती व वागणूक खितकी दूर सितकी त्यांना या प्रकरणातली माहितीहि कमी. आशाळभूत चहाडखोरकडून त्यांना बरीच माहिती कळत असे. पण माहिती ज्ञात्री तरी ती मनात दाबून ठेवण्याकडेच त्यांचा कळ. ओमेंनी-साहेब आपल्या रिपोर्टांत लिहितात, “ काळे लोक तेवढे लढाव व चोडासारखे बोलणारे अशा आम्हा युरोपियनांचा समज असतो. तेव्हां आपण होऊनच आपल्या-पैकी एकाचाविरुद्ध एखादें प्रकरण उचढकीस आणण्यास आम्ही गोरे लोक बजत नाहीं.” कॉर्फर्डसाहेबांना जगापुढें ओढण्यास युरोपियन लोकांना पूर्वी दोन तीन प्रसंग आले होते पण ते त्यांनीं दाबले. हल्लीं हि चौकशीची मुख्य अडचण ही कीं, एकमेकांविरुद्ध एरवीं बोलणाऱ्या जाती व व्यक्ति पुष्कळ असल्या तरी आपले अग उघडें पडू नये म्हणून जो तो या चौकशीस विरुद्ध. कोणी म्हणे, शेवटीं इंग्रज तेवढे एक होतील व आम्ही कडुल्या देणारे नेटिव लोक तेवढे तोंडवर्षां पडू; व खरोखरच शेवटीं तसें होण्याचा प्रसंग आला होता ।

या प्रकरणीं दोन पक्ष झाले होते. एक पक्ष म्हणे कीं, साहेब सिव्जिलिझन; कधीं नव्हे तो आयता लांबाच्या खटल्यांत चांपवून, तरकार त्याची चौकशी करण्यास निघालें; आपणां काढ्या लोकाना हे गोरे नेहमीं लाचखाऊ म्हणतात; तेव्हां या वेळीं मायलेदारानीं कडुलीनवाव देऊन कां होईना साहेब मरतो तो मारावा; नेटिवांची निंदा करणाऱ्या गोऱ्या लोकांच्या सोडावर टाकायला आयता उपयोगी पडेल. दुसरा पक्ष म्हणे यांत गोर मरतो हा मुख्य मुद्दा नसून आपण काळे लोक कडुल्या देऊन स्वतःच गुन्हेगार ठरवितो हा मुख्य मुद्दा आहे. आधीं लांच देऊं नये; निदान दिला तरयच कळू तरी करू नये. त्यांत नामदंपणा व चहाड खोरीचा दोष पदरीं येतो. चोरीचे कोव्हे खाकेंत दडवून ठेवले त्याने खाकेंती मास काढून खाळें तरी चाळेळ; पण प्राण गेला तरी तें वाहारे न काढणें हा खरा धुस्धार्य. सरकारदवावर्चे काम म्हणजे त्यांत लांचलुचपत ही अ बघावीच. म्हणून लांच दिल्यापेक्षा दिल्याचें कळू केल्याचा गुन्हा आं मोगा उरतो ।

पुण्यांत केसरीप्रभूति बहुतेक लोक पहिल्या पक्षाचे होते; आणि पिता पंत विपलूणकर, जीवर विठ्ठल दाते व ज्ञानप्रकाश हे दुसऱ्या पक्षाचे होते.

आरंभी तरी पहिल्याच पक्षाचा जय होऊन मीममार्ड पेंडसे वगैरे अधिकाऱ्यांना केसरी व लोकमत यांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे, मामलेदारानीं भराभर कबुली-जबाब दिले, व पेंडसे हे केवळ सदसद्विवेकबुद्धीच्या प्रेरणेनें या कामात पडले ही गोष्ट ओमंणीसाहेबांनीं हिममूढ केली आहे. किंबहुना पेंडशांच्या कडकडीत निसृष्टते-मुळेंच या खटल्यांतील पुराव्याची उभारणी झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. तोच प्रकार मीममार्डचाहि. पुरावा तयार होऊन क्रॉफर्डवर बाबू शेकणार असें पाहून या घादलीत आपला माया उजळ करून घ्यावा अशा बुद्धीनें हि काहीं लोक आपण होऊन पुढें आले. त्यांत क्रॉफर्डसाहेबाचे काहीं हस्तकहि होते, पण त्यांचीं नावें आम्ही येथे सांगत नाही. यांपैकीं काहीं हस्तकारी व पोलिसानीं उलट क्रॉफर्डसाहेबांवर हेर नेमले. एजंट असामीत हणमतराव जहागीरदार, म्हणराव ढोले, काजी अब्बास, स्पायर्ससाहेब, फार काय पण कित्येक मट-मिश्रकहि होते. बाळाजी गंगाधर साठे यांच्यासारखे दुटप्पी वागणारेहि काहीं होते. क्रॉफर्डप्रकरणाचे चांगे कौंकण कर्नाटक प्रांतीं हि पुष्कळ निघाले.

हें सर्व खलबत खुद्द पुण्यास चाललें असतां क्रॉफर्डसाहेबांस त्याची फारशी बातमी नव्हती, व ते रजा घेऊन सिलोनला जाणार अशी वदता होती. हणमतरावप्रभृति एजंटाना मात्र चौकशीची चाहूळ लागली; व ते कागदपत्रे वगैरेंचा नाश करून आपा-भल्या बंदोबस्ताला सरसावले. मुंबई कौन्सिलमध्यें कितित् दुमत असल्यामुळें जमलेल्या थोड्या पुराव्यावर वारटें काढून प्रथम हणमतराव इनामदार याजवरच खटला करण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें ता. १६ जुलै १८८८ रोजीं हणमतरावाला कैद केलें, क्रॉफर्डसाहेबावर खटला भरला नसल्यानें त्यास नुसतें सस्पेंड केलें, व उघड चौकशीस प्रारंभ झाला. क्रॉफर्डच्या वतीचे जे मामलेदार कबुलीजबाब देण्यास प्रथम नाक चूळ झाले त्यांना सस्पेंड केलें. क्रॉफर्डला सोडविण्यास मोठमोठे पाक्षीं जामीन उभे राहिले; पण पुढें असें ठरलें कीं, क्रॉफर्ड याजवर खटला न भरतां कमिशन नेमावें, म्हणजे पुष्कळ प्रकरणें चौकशीस एकदम येतील. आणि क्रॉफर्डप्रकरणाचा पाय लगडा होण्यास येथूनच खरी सुरुवात झाली. युरोपिअनांची अब्रू जाते या सबाबी-वर पुष्कळ युरोपिअन अधिकारीहि गुप्त किंवा उघडपणें विरोध करू लागले. कांहीं गोऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांनीं या चौकशींतील स्पेशल ड्यूटी नाकारली. गोऱ्या पोस्ट मास्तर जनरलानें क्रॉफर्ड व त्याचे हस्तक यांचीं खासगी पत्रे पोष्टांत पकडणें ही साधी गोष्टहि नाकारली. हल्लीं पोलिसांना पोष्टात किती मदत करतें हें प्रसिद्धच आहे । आगष्ट १८ पासून हणमतरावावर खटला सुरू झाला व त्यास दोन वर्षांची साधी कैद व दोन हजार रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. शिक्षा झाल्यावर हणमतरावानें ता. २१ आक्टोबर रोजीं कबुलीजबाब दिला. क्रॉफर्डनें अखेर आपणांस सर्वस्वी-चोडून दिलें याबद्दल त्यास वाईट वाटलें, व त्यामुळेंच त्यानें कबुली दिली. हणमतरावानें व इतरांनीं एजंट म्हणून हजारों लाखां रुपये

मिळविले; पण ते बहुधा आले तसेच गेले. ऐन अमदानीत इणमंतरावाची मिजास एखाद्या राजाप्रमाणे होती. उन्हाळ्यांत त्याच्या घरांतील तिसऱ्या मजल्यावरून बर्फाच्या पाण्याचे पाट निघालेले गटारास मिळत, व गुळाबी सरबताशिवाय त्याचे माडीवर दुसरे काही कोणी पीतच नसे. खुद्द रेव्हिन्यु कमिशनरास सुटीत ठेवणारा हा मांत्रिक गाथागिरद्यांवर लोळत असतां मिंचे अगर आशाळभूत मामलेदार याच्या पायाशीं अदवीनें बसून तोंडाळा पदर लावून बोलत असे एकानें वर्णन दिलेले आम्हांस स्मरतें.

असो, क्रॉफर्डसाहेब सस्पेड झाल्यावर बगला सोडून हॉटेलांत रहावयास गेले. ता. १७ रोजीं रात्री ते बेपत्ता झाल्याचा बोमाटा झाला, व क्रॉफर्डच्या सहीचें एक पत्र असे सांपडलें कीं, “काळजी व अपमान दुसरे झाल्यामुळे मी मुळा नदींत जीव देण्याकरतां गेलों. माझे प्रेत मुद्दाला होळकरपुलाजवळ सांपडेल.” या बजावर विश्वास ठेवून, किंवा साहेबास पळून जाण्याला मुदत देण्याकरतां, त्यांचे बंधु लेस्ली क्रॉफर्ड, मुंबईचे एक सॉलिसिटर, यांनीं इतर साहेब लोक जमवून नदींत होळ्या घालून सकाळपर्यंत प्रेताचा शोध करण्याची धामधुम मांडली. पण ओमॅनी-साहेबांस हें खरें न वाटून त्यांनीं जवळपासच्या स्टेशनांची नाकेबंदी केली. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेच पुणे स्टेशनावर पांढऱ्या दादीचा आणि अंगांत पायबोळ मळकट अंगरखा घातलेला; तसेंच टोपी डोक्यावर बरीचशी ओढून घेऊन गळ्यामोंवतीं हातसमाल गुंडाळलेला एक युरोपियन मेलगाडींत बटला, असे पुणें स्टेशनावर पाळत ठेवणारे पोलिस इन्स्पेक्टर जेफिस यांनीं ओमॅनीसाहेबांस कळविले, व त्यांनीं ती बातमी मुंबईच्या पोलिसांस कळविली. इकडे क्रॉफर्डसाहेब कल्याणास उतरून सचल्याने मुंबईस जाणार होते. पण शेवटीं आगगाडीनेंच मायखळ्यास जाऊन ब्रिक्टोरिया हॉटेलांत उतरले व त्याच दिवशीं तेहेरान नांवाची आगगोट सिडोनला जाणार होती तिचें तिफ्रीट मिळविण्याची खटपट त्यांनीं चालविली. पण तें मिळण्याचे आधींच मुंबई पोलिसांनीं त्यांस पकडिले. पुण्यास आणल्यावर सत्तर हजार रुपयांचा जामीन घेऊन त्यांस मोकळें करण्यात आले. पुण्याचे कलेक्टर मि० ब्रायडल यांजपुढे क्रॉफर्डसाहेबांवरचा फौजदारी खटला ता० १ आगष्टे रोजीं सुरू होणार होता. पण पुढें कमिशन नेमण्याचें ठरले. क्रॉफर्ड साहेबांचे म्हणणें आपली चौकशी मुंबई हायकोर्टापुढे व्हावी. हेथ हा कीं, युरोपियन ज्यूरी मिळून अनायासानें सुटका होईल व मग सरकारच्याहि हार्ती कांहीं रहाणार नाहीं.

इणमतरावास शिक्षा होतांच इतर पांचपचास लोकांच्या पोटांत सहजच मीतीचा गोळा उठला. आपण आपल्या तोंडानें कबुल्या दिल्या; कोणी कबुल्या दिल्या नसल्या तरी पुरावा होणार; व जी शिक्षा एजेंडाळा तीच शिक्षा स्वतः लांच देणाराला! पण ता० २ ऑक्टोबर १८८८ च्या केसरीत टिळक लिहितात, “लोकांनीं आपणांस माहीत असलेली हकीकत चांगून न्यायास पूर्ण सहाय्य दिलें पाहिजे.

हैं स्वतः सरकारी वकीलचें या कामांतले भाषण । मग आरोपींचा वकील काय म्हणाला असेल हें सांगायवासच नको. एप्रिल १८८९ च्या अखेरीस कमिशनचा रिपोर्ट स्टेट सेक्रेटरींकडे आवन त्यावर त्यांचा खलिताहि आला. कमिशननें लांंचाचा आरोप नाश्चावीत धरला व स्टेट सेक्रेटरींनीं हा निकाल मान्य केला. पण आपल्या शाब्यातील लोकांकडून साहेबांनीं कुळें काढला हा आरोप शाबीत करून स्टेट सेक्रेटरींनीं ऑफर्दसाहेबांना नोकरींतून कमी केलें. अशा रीतीनें जो मुद्दा शाबीत जावयाचा तो नाश्यावित, व जो शाबीत करण्याची फारशी जरूर नव्हती ती शाबीत असा प्रकार झाला. गोरी कातडी होच सदगुणांची साक्ष आणि काळी कातडी हाच अविश्वासाचा आधार असूं शालें. मुंबईसरकारान कमिशनच्या ठरावावर टीका करून ऑफर्दसाहेब दोषी आहेत असें दाखविलें होतें. लांच खाणारे एजंटाला दोन वर्षे शिक्षा व दोन हजार दंड आणि लांच खाळेच्या ऑफर्दस काहींच नाही । तसेंच ऑफर्दसाहेब लांचाच्या आरोपांतून निघटले आणि ऑफर्दस काहींच नाही । तसेंच ऑफर्दसाहेब लांचाच्या आरोपांतून निघटले आणि ऑफर्दस काहींच नाही । तसेंच ऑफर्दसाहेब लांचाच्या आरोपांतून निघटले आणि ऑफर्दस काहींच नाही ।

हत्यार उचळलें. हे निकाजरे, लांचमरू, कन्नूळजबाबी, मामलेदारन्याच्या कामाला अयोग्य असं काहीं हायकोर्टाचे जज्ज म्हणू लागले. कोण मामलेदार ठेवावा कोण काढावा याविषयी निवडानिवड सुरू झाली. तिकडे पार्लमेंटमध्येही लॉर्ड रे यांच्या-विरुद्ध क्रॉफर्डच्या मित्रांनी शोड उडविली.

प्रथमपासून कन्नूळजबाब देणाऱ्या मामलेदारांचा पक्ष केसरीने उचलून धरला असल्यामुळे, मामलेदारांचें काय होणार याविषयी टिळकांना चिंता उत्पन्न झाली. यांमुळे १८८९ च्या मे महिन्याच्या अखेरीपासून ते या कामी शटून पडूं लागले. येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही की, कन्नूळी-पक्षाचें समर्थन टिळकांनी केसरीतून तर केलेंच होतें; पण पेंडसे व मिमभाई कृपाराम यांकडे टिळकांचें या दिवसांत नेहमी जाणें येणें असून, त्यांच्या खलवतांहि ते असत. बाबासाहेब पेंडसे व टिळक झांचा पूर्वीचा स्नेह विशेष नव्हता; पण तो या प्रसंगी इड झाला. मिमभाईदेखील टिळकांचे चहातेच होते. चातुर्थ टिळकांची व त्यांच्या पत्रांची मदत ही प्रत्यक्ष लोकमताची मदत या नात्यानें, पेंडसे व मिमभाई यांना नुसता ग्राह्यच नव्हे तर गौत्यवादाहि वाटत होती. एकट्या सितारामपंत चिपळूणकरांसोबरीज पुण्यांतील बहुतेक प्रमुख लोक कन्नूळीजबाब देण्यास अनुकूल असून रानडे, गोखले, टिळक, व डे. ए. सोसायटीतील मंडळी ही सर्व यापुरती एक-मताची होती. चिपळूणकरांचें येणें जाणें क्रॉफर्डसाहेबांकडे फार असे. पण चिपळूणकर अत्यंत निःस्वार्थी, लांचलुचपतींत कधीहि न पडणारे, एका पैशानेहि कोणाचे मिचे राहणारे नव्हत. असं असतां राजकारणाचा अभ्यास व सरकारी काम-काजाचा व्यासंग या मुळे क्रॉफर्डसाहेबांस चिपळूणकरांची फार मदत होत असे. साहेब लोकांना मेदून सरकारी माहिती काढणें व त्यांजकडून सार्वजनिक कार्यास होईल तितकी मदत मिळविणें ह्यांत सितारामपंत चिपळूणकरांचा हात-खंडा असे. आणि शेवटीं क्रॉफर्डसाहेबांच्या अंगावर आभाळ कोसळलें, तेव्हां अशा वेळीं मित्रांनीं मिताळा दगा देणें हा कुतसप्रणवाचा कळस असं वाटून, पुण्यांतील सर्व लोकांस नज्जमानतां, क्रॉफर्डसाहेबांविषयी आपली सद्गानुभूति अगदीं उग्रदुर्घर्ष हाखविण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू ठेवला. व याचें प्रायश्चित्तहि त्यांना मोगावें लागलें. क्रॉफर्डप्रकरणावर सार्वजनिक समेला इतर विषयांप्रमाणेंच मत प्रदर्शित करणें प्राप्त; समेतील फार मोठें बहुमत क्रॉफर्डविरुद्ध, आणि स्वतः चिपळूणकर तर सार्वजनिक समेचे सेक्रेटरी ! चिपळूणकर म्हणत भी क्रॉफर्डविरुद्ध लिहिणार नाहीं. समेतील लोक म्हणत आम्हेंच मत मुद्दांस लिहिणें प्राप्त आहे. शेवटीं मतमेदाच्या काळांत चिपळूणकर सांपडले, व गोपाळराव गोखले झांच्या मित्रांनीं सेक्रेटरीनें काम गोपाळरावांस मिळवें अशी महत्वाकांक्षा धरली. यांमुळे अखेरीस चिपळूणकरांना आपल्या जागेचा राबिनांमा बाबा लागला. टिळकांना अशा रितीनें कोणी काप्रांत बरले नव्हत. पण मामलेदार संकटांत

मुद्राचा निकाळ हायकोर्टात अस्तित्वाची झाली; तथापि बांधांनी उपस्थित केलेले प्रकरण पुढे चालविण्यात हांशील नाही असे म्हणून कागदपत्र हायकोर्टाने माघि-
कोर्टकडे परत पाठविले.

डागवलेल्या मामलेदारांची खरोखर कीव करण्याची सोडून उलट त्यांच-
कडे निदाव्यंजक रीतीने बोट दाखविणाऱ्या देशी व विदेशी दोन्ही लोकांवर
टिळकांनी केसरीतून हल्ला चालविला, व त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे या विष-
यास त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे राबकीय स्वरूप देऊन एकदम जोकमताचे घोषण
त्यांनी घाटविण्याचा प्रयत्न केला. विचारे मामलेदार कनूळ झाले हा त्यांचा
दोष व दुष्कर्मे, पण "राबबहादूर महादेव बासुदेव सर्व यांचेपासून तो अनंत भट-
पाळ्यांपर्यंत व बळ्या कामदारांपासून तो कचेरी कारकुनांपर्यंत पारशी, ब्राह्मण,
क्षेत्री, हिमायत, मराठे, परसु, कुचबी, मुसलमान वगैरे सर्व जातीच्या व सर्व
प्रकारच्या लोकांनी हात घावेल तसा आपला फायदा करून घेतला त्याची वाट
काय ! आपला हात गुंतला म्हणून दुष्कर्माचा परिरक्षोड करण्यास मागे थांबे,
हलकेंच नव्हे तर मागे राहून नीतिमतेचा कोरडा डोल चालवा हें अकारण
आहे. पण एका मोठ्या असलदाराने सर्व प्रांतच्या प्रांत बिभटवून टाकावा याचें
खरें बोल काय !" असा प्रश्न उपस्थित करून टिळक त्याचें उत्तर देतात की,
आम्हीं हिंदुलोकां स्वभावतः गरीब असून, त्यांतूनच परगण्याखाली सांपडलेले, तेव्हा
आमचे सर्व व्यवहार 'राजा काळस्य कारणे' या न्यायास अनुसरून जावे हें
ठीकच आहे. कांय देणारे देतांना खरफडले असतील, पण दित्याविषय फ्राफ्री
सरकारांत जर प्रवेशच नाही तर ते विचारे काय करणार ! कुद्द गुंणईसरकारास या
बातण्या कैक वर्षे अजून त्यांच्याहि हातून या कार्या काहीं प्रतिकार झाला
नाहीं. व लोकांचीहि समजूत अशीच की इश्रक ईप्रबाला कसले मारतात ! ताल्ये,
विषवल्याचा दोष पर्यायाने सरकारावरच येतो, हें जाणून सरकारने कुचनाला
खंबीर राहून मामलेदारांना न्याय द्यावा.

सप्टेंबर १८८९ मध्ये हें काम टिळकांच्या प्रयत्नांने अधिक नेटाना कापून
त्यास सार्वजनिक स्वरूप आलें. सप्टेंबर १८८९ रोजी कनूतखान्यास
दुर्गेकरांची गंगी जाहिरसमा मारली. समेच्या विनंतिप्रसार राबबहादूर रामदे,
मांवारकर, वेदरकर, देशमुख, बागामहाराम, मुळाजीराव रामे, ननाव खाली-
मर्दाखी वगैरे साहजून सर्व प्रतिष्ठित लोकांच्या सहा होत्या. समेचा हेतु सुर्व-
सरकारच्या पैसांचे अभिनंदन करून, शिवाय मामलेदार लोकांचे दिलेले वचन
सर्वेची पूर्ण करवें अशाविषयी विनंती करण्याचा होता. समेचा विनंती
मंडप येऊन शिवाय सर्वजण जोक पडले होते. समेस इहापांच मुसलमान
दोमचार पारशी, करकहम (एन्थुकेशनल इन्स्पेक्टर) अटव्वागिरी (जोमे
मोदरेन संपादक) जेने अनेक सडली होती अशासखानी राबबहादूर नल

‘कर होते. त्यांनी प्रास्तविक मापणांत सांगितले की “नेटिवांवर दोप टाकून चोरास साव ठरवू. पाहण्याचा हा प्रयत्न चाललेला आहे. नेटिवांनी आजवर माहिती दिली नाही असे सरकार म्हणतें पण सरकारच्या सर्वज्ञतेचा डोळ येथेच कसा कोठें जातो ?” समेत पहिली सूचना रा. व. मिडे व माधवराव नामजोशी यांनी मांडली. यांत सरकारच्या वैयर्थी अभिनंदन केलें होतें. नामजोशी म्हणाले, ‘नेटिवांनीं पुढाकार घेतला म्हणूनच क्रॉफर्डप्रकरणातील धाण याहेर आली.’ दुसरा उराव रॅ. गाडगीळ यांनीं पुढें मांडला. त्यास टिळकांनीं अनुमोदन दिलें, हाच उराव वस्तुतः मुख्य होता व त्यात सामलेदारांस दिलेलें वचन पूर्ण करण्याचा आग्रह होता. तिसरा उराव प्रो. गोखले व काशिनाथपत नातू ह्यांनीं पुढें मांडला. त्यांत गोऱ्या वर्तमानपत्रांच्या एकतर्फी लेखांचा निषेध केला होता.

ही समा दोन तऱ्हेने महत्त्वाची होती. एक असे काँ, टिळकांनीं आजवर चालवि-
लेल्या खासगी दीर्घ प्रयत्नाचें तें फळ होते. दुसरें कारण हे काँ, कित्येक लोकांच्या
मते, टिळकांनीं गेल्या नऊ वर्षांत जाहिर समेत खरोखर माषण असें केलें तें याच
समैत पहिल्यानें । यापूर्वीं एखाद्या काँग्रेसमध्ये किंवा प्राविन्धियल कॉन्फरन्सच्या
एखाद्या बैठकींत टिळक दहावीस वाक्यें बोलले असतील, पण जाहीर समेत असे ते कधी
फारसे आलेच नव्हते. यावेळीं पुण्याची आवडती वसत व्याख्यानमाला ऐन भरभराटींत
होती. पुण्यांतील कोणा प्रमुख वक्त्याचें तोंड तींत उघडलें नाहीं असे सहसा बघलें
नसेल. तथापि टिळकांचें नांव व्याख्यान मालेच्या यादींत किंवा उपवक्त्यांत
कोठेहि आढळत नाहीं. असो; या समेची सर्ष उठावणी प्रायः टिळकांनीच झूळ
केली. यापूर्वीं त्यांनीं व्यक्तिः मामलेदाराचें अर्ब लहून देण्याचे काम चालविलें
होतें. विचारे मामलेदार तोंडबऱ्या पडून अनायासारे झाले होते । त्यांनीं स्वतः
एकत्र होऊन जाहीर चळवळ करावी अशी त्यांची स्थिति नव्हती. त्यांना 'वेकट'
मामलेदार असे नांव लोकांनीं दिलें होतें. यामुळें दररोज कोठे तरी खासगी
रीतीनें जमावें व जो कोणी सद्गानुभूति दाखविणारा मेटेळ त्याजबाशीं आपलें दुःख
सांगावें एवढाच त्यांचा क्रम सुरू होता. कायद्याचें ज्ञान, परदेशाची माहिती, सुल-
नात्मक विचार, वगैरे गोष्टी त्यांना स्वतःला सुलभ नव्हत्या. पण टिळकांनीं या
कामांत लक्ष वाटल्यापासून ही ठणीव मरून निघाली. सरदार खासगीवाले ह्याचे
वाक्यांत रावसाहेब धारपुरे म्हणून एक पेन्शनर गृहस्थ टिळकांचे परम खेदी रहात
असत; व अलीकडे टिळकांनीं सोसायटी सोडून दिल्यापासून सध्याकाळीं बसून
गप्पा मारण्याचा त्यांचा अड्डा धारपुर्याचे घरीच पडला होता. अर्थात् सुईमार्गे
द्वारा या न्यायानें ही मामलेदार मंडळीहि तेथेंच जमूं लागली. होतां होतां
क्रॉफर्डप्रकरणांतील खलबताचें तें एक केंद्रस्थानच बनलें. या सुमारास टिळकांनीं
विलायतेंत विल्यम् दिम्बि ह्यांच्या मार्फत मामलेदारांसंबंधानें एखादें विल खड

पार्लमेंटांत आणण्याची खटपट चालविली होती, हे त्या उभयतांच्यामधील पञ्ज-
व्यवहाराचे जे उल्लेख पुढें दिले आहेत त्यावरून दिसून येईलच.

समैंत टिळकांनीं केलेलें माषण सर्वांत अधिक सविस्तर व सुदेसूद होतें.
त्यांच्या माषणाचें तात्पर्य असे होते कीं, 'अभयवचन न पाळणे हा विश्वासघात,
व तो स्टेट सेक्रेटरीस काय पण पार्लमेंटासहि करतां येत नाहीं. मामलेदारांनीं
पैसे मसून अधिकार विकत घेतला असेल, परंतु त्यामुळे तो नोकरीस नालायख
होतो असें पीनलकोड सांगत नाहीं. विलायतचा सन १५५२ चा कायदा हिंदु-
स्थानास १८१९ सालीं लागू केला गेला सवा; पण अभयवचनानें कायद्याचे उल्लंघनाचा
दोष टळतो. १७२५ सालीं, विलायतेंत लार्ड चान्सेलरच्या हाताखालच्या नाक्षरा-
पैकीं लार्ड मॅक्लीन फील्ड ह्यांनीं पन्नास पन्नास हजार रुपये लांब देऊन कांहीं
अधिकाराच्या जागा विकत घेतल्या. हणमंतराव व अष्टेकर ह्याप्रमाणें लाटसाहेबांनींहि
एजंट नेमले होते. मर पार्लमेंटातील ही गोष्ट. पुढें खटला झाला तेव्हां पुरावा गोळा
करण्याकरितां हल्लींसारखीच तेव्हांहि माफी घावी लागली; व हे अभयवचन पुढें
पाळण्याकरितां अवघ्या दोनच दिवसांत पार्लमेंटने कायदा पास करून टाकला.
आणि आतां मात्र क्रॉफर्डप्रकरणी पार्लमेंटांत गोष्ट छालीत बसले आहेत. पार्ल-
मेंटचा हा दाखला मुंबईसरकारने मानला पाहिजे. विलायतेंत माफीचें विक्र
पार्लमेंटने मंजूर केल्यानंतर साक्षीदारांनीं साक्षी दिल्या. इकडे मामलेदारांनीं सर-
कारचें अभयवचन हा कायदा असेच मानून साक्षी आर्षी दिल्या. मिळून फरक काय
झाला ? विलायतेंत ते लोक जर नोकरींत राहण्यास लायक तर मामलेदार नाला-
यक कां ? शिवाय मामलेदारांमज्जें सरकारास निवडानिवड करण्याचा अधिकार
नाहीं. तात्पर्य, मामलेदारांनीं या वेळीं दिली हीच मदत मोठी असें मानून भेदा-
भेद न करतां सर्वांस नोकरीवर ठेवावें.'

खलेर मुंबई सरकारने आठ मामलेदार तर बळी दिलेच. पण बाकींच्याचें रक्षण
करण्याकरितां हिंदुस्थानसरकारने सिमला येथें आपल्या कौन्सिलांत एक विल
आणलें. मात्र त्यांत कोणत्याहि मामलेदारावर वा प्रकरणीं किर्याद दिवाणी अगर
फौजदारी चालणार नाहीं एवढाच मजकूर होता. अर्थात् नोकरीवरून दूर
होण्याचा प्रश्न रहातो, व ही नुकसानभरपाई कमी व्हावी याचा कोर्ट निश्चयात्मक
उल्लेख नव्हता. पण केसरीनेहि अचून घीर सोडला नव्हता. लार्ड रे ह्यांच्या नीति-
प्रियतेवर केसरीचा विश्वास होता. टिळक लिहितात कीं, मी खोव्या करारावर सही
करीत नाहीं असे कौन्सिलर वॉटसन ह्यानें जसे लार्ड क्लाइव्ह यास ठणठणीत
सांगितले, तसेच या प्रसंगीं लार्ड रे हे लार्ड लॅम्बडाकून यांस हें विल मला मान्य
नाहीं, असें ठणठणीत सांगतील अशी अवापि आत्ता आहे. व कदाचित् हेंच
सांगण्याकरितां लार्ड रे सिमल्यास गेले असें म्हणतात. इकडे रा. व. नूळकर
हे बरिष्ठ कायदे कौंसिलांत समासद होते, त्यांच्या निमंतीवरून लोकप्रति अजमा-

बऱ्याकरितां म्हणून विलाचे दुसरे वाचन पुढे टकलण्यांत आले. या अवधीत बहुतेक मोठमोठ्या गांवांतून सरकारास तारा किंवा अर्ज जाऊन “ तुम्हीं आपली वाचने कायदेशीर करून घेऊन अक्षरशः पाळावीं हे मत लोकांनीं सरकारच्या कानाची नेऊन भिडविलें. पण सरकाराचें वचन मोडलेच तर पुढें काय करावयाचें ? हा प्रश्न मिश्रक उरलाच होता. ता. १७ आक्टोबर रोजीं हें विल फिलन कौन्सिलांत निघालें, तेव्हांचीं भाषणें जराशीं भीतिप्रदच होती. स्कोवल्साहेबांनीं पहिल्यानेच ठेवून दिलें कीं, ही सर्व चळवळ मामलेदार लोकांच्या काहीं थोड्या जेष्टांचीच आहे. इतर कौन्सिलरांची अर्द्याच माघणें होऊन विल अखेर होते तसेच पास झाले. अर्थात् पुढील पटपट करण्याची जागा पार्लमेंट एवढीच उरली. केसरी लिहता “ खटला सुरेस आहे व त्यांत सांपडलेलीं माणसे विद्वान आहेत. त्याच्या हातूनही जर आपले काम तडीस गेलें नाहीं तर मग इतरांची शोष्ट कद्याला ? ”

पण खरे बोलवयाचें तर या मामलेदारांपैकीं एकहि हें काम हातीं घेऊन विला-यत्तेपर्यंत पोहोंचविण्याला पुढें आला नाहीं. हे विद्वान मामलेदार बारा होते. पण त्यांची भिस्त एका निराळ्या विद्वानावरच वा कामीं होती; व ते विद्वान म्हणजे स्वतः टिळक. पुढे ता. २८ आक्टोबर रोजीं हिंदुस्थानसरकारचा ठराव प्रसिद्ध झाला, त्यावरून मामलेदारांची अखेर वासलात कधी लागवयाची हे नकी कळलें. मुंबईसरकारानें वर असें लिहिलें होते कीं, नोकरीवरून दूर केलेल्या मामलेदाराना वचनभंगाबद्दल व नुकसानीदाखल पूर्वी मिळत असलेला भरपगार पुढेहि थावा, प्रेडनें मिळणारी बदती थावी आणि योग्य वेळीं भरपूर पेन्शनहि थावें. तथापि बदती खेरीज करून बाकी चुचना बरिष्ठसरकारने मान्य केल्या. त्याप्रमाणें लक्ष्मण मोरेश्वर देशपांडे, लक्ष्मण विता-मण फडके, रामचंद्र बहादुर चौबळ, बाळकृष्ण गोविंद शिंदेकर, देवराव कचेकर, गणेश पाहुरंग ठकार, विष्णु रघुनाथ केळकर, सोरो रघुनाथ शिवलकर, वासुदेव रामचंद्र पटवर्धन, सखाराम धिमणाली जोशी, रामराव हणमंत राजगुरु आणि जनार्दन एकनाथ सहस्रबुद्धे इतक्या लोकांस नोकरीवर ठेवण्यांत आले. बाकी, पूर्वी नोकरीवरून दूर केलेल्या आठांखेरीज, वामन दाजी नगरकर, विठ्ठल टिकाजी, काशिनाथ विनायक भावे व भगवत बळवंत प्रधान ह्या चौघासहि नोकरीवरून दूर करण्यांत आले. ही निवडानिवड कांहीं तरीच होती !

पण या सर्वांचें मांडण पार्लमेंटपुढें कोण मांडणार ? या बाबतींत टिळकांना आघेची एक जागा दिवू लागली. ती अशी कीं, पुढे लवकरच डिसेंबरांत मुंबईस भरण्या राष्ट्रीय संमेलितां मि. चार्ल्स ब्रॅन्डल हे विलायतेंतून येणार होते व त्यांच्या कानांवर हा प्रकार घातल्यास ते कांहीं मदत करतील असा टिळकांना भरंवसा होता. शेवटीं विलायतेंत डिम्बीसाहेबामार्फत टिळकांनीं या कामीं काय खटपट केली ह्याची थोडीथी माहिती देऊन हें प्रकरण पुरें करूं.

मि. डिम्बी यांचें पत्र (ता. १० जानेवारी १८९०) “ माझ्या चुना

तुम्हांस मान्य झाल्या हे पाहून बरें वाटते. कलकत्ता रिन्व्यूतील वॉरिस्टर ह्या सहीचे आर्टिकल पाठविलें ते पोहोंचलें. त्यांत कायद्याच्या दृष्टीने चांगला विचार केला आहे. पार्लमेंट सुरू होतांच, कोणते कागदपत्र टेबलावर ठेवण्याकरितां मागावयाचे याची याद करून तशी सूचना सभेपुढे आणितो. ब्रॅडलॉंसाहेबांकडे एक वजनदार डेप्युटेशन पाठवून त्यांना क्रॉफर्डप्रकरणीं सर्व समजून करून देण्याची तुमची योजना चांगली आहे. ते आपल्या कामास मिळाले तर बराच उपयोग होईल. १८३२ च्या पूर्वी स्वतः पार्लमेंटमध्ये लांचलुचपतीचा प्रकार किती होता याला उद्देशून तुम्हीं कादतां तीं अनुमाने बरोबर आहेत. गरीब मामलेदारांनाच अशा स्थितींत दोष देणें बरोबर होणार नाही, हे कोणीहि कबूल करील. पार्लमेंटच्या लोकांच हा मुद्दा चांगल्यास बरा आहे."

पत्र:- (ता. ३१ जानेवारी १८९०). "तुम्ही ब्रॅडलॉंसाहेबांच्या अनेक वेळां मुलाखती घेतल्याची जी इकीकत लिहलीत ती वाचून मला बरे वाटलें. सरकारी ठराव, क्रॉफर्डसाहेबांच्या कर्जाच्या यादी, आणि 'इंग्लिश लोकांच्या दृष्टीने क्रॉफर्ड प्रकरण कसे दिसेल' या विषयावर बी. जी. या सूचक अक्षरांच्या सहीनें पाठविलेले पॅम्पलेट पोहोचले. दुर्दैवानें त्याची एकूच प्रत आहे, तरी यापुढील कागदांच्या निदान दोन दोन प्रती तरी पाठवाव्या असे त्यांनी (ब्रॅडलॉंनॉं) चांगितलें आहे. म्हणजे त्यांना व मला आपआपल्या ठिकाणीं कागद बाचतां येतील. (या पॅम्पलेटासंदर्बानें अशी माहिती मिळते की, या एकाच विषयावर दोन निरनिराळीं पॅम्पलेटे लिहून विलायतेस पाठविण्यांत आलीं होती. पैकीं एक बी. जी. या सहीचे म्हणजे अर्थात् बळवतरास टिळक ह्यांनीं लिहिलेलें व दुसरें त्यावेळचे डिस्ट्रीक्ट जज व भावीन्यायमूर्ती कॅन्डीसाहेब यांनीं लिहिले होते. ज्याप्रमाणे टिळकांचा मामलेदाराच्या तर्फे पार्लमेंटांत प्रयत्न चालला होता तसाच, लॉर्ड रे ह्यांच्यावरहि ही बाजू एका अर्थानें शेकत असल्यानें त्यांच्या पक्षाच्या अँग्लो इंडियन लोकांनींहि आपल्याकडून असाच प्रयत्न चालविला होता; व कॅन्डी साहेबांनीं लिहिलेलें हें पॅम्पलेट त्या उद्योगापैकींच होतें. पुढे ब्रॅडलॉं व इतर लोकांच्या हातीं ही दोन्ही पॅम्पलेटें गेलीं तेव्हां त्यांनीं बी. जी. ह्या सहीवर लिहिलेलेंच पॅम्पलेट दोहोंतून पसंत केले. बी. जी. म्हणजे कोण हे त्यांस माहित नव्हते.) " उभयपक्षांतील काहीं प्रमुख लोकांच्या भेटी घेऊन त्यांजकडून ब्रॅडलॉं साहेबांना मदत मिळण्याची खटपट मी करून पहात आहे. मामलेदारांचा सत्य असल्याची ब्रॅडलॉं साहेबांची पुरी खात्री झाली आहे, व हे प्रकरण पार्लमेंटपुढें आणण्याचा त्यांचा निश्चय झाला आहे, हें मी तुम्हांस खात्रीनें सांगतो. म्हणून आतां तुम्ही किंवा तुमचे कोणी दक्षिणी कोही यांना याकरितां विलायतेस येण्याचें कारण उरलें नाही असें मी सांगतो. स्वतः तुम्हीं येतां तर तुमच्याशीं मिळून हें काम करण्याला मला फारच आनंद झाला असता;

पण त्याची आतां विशेषज्ञी गरज नाही. ब्रॅडलॉ व मी दोघांनीं वसूल विचार केला त्यांत आम्हीं असें ठराविलें कीं, (१) राणीच्या माषणाला उपसूचना करण्याच्या वेळीं हें प्रकरण पुढें आणूं नये. (२) तसेंच पहिल्या काहीं दिवसांतहि. या विषयांची सूचना पार्लमेंटपुढें आणूं नये. कारण, या प्रकरणाला एकदां नुसता हात लागून तें मागे पडलें कीं पडलेंच. (३) व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलनें त्यांना ह्वा तसा कायदा (मामलेदारांचवर्षी) केला तरी, येथें स्टेटसेक्रेटरी याना त्याला नकार लावतां येतो. त्या उद्देशानें ब्रॅडलॉ हे बहुधा अडर सेक्रेटरीला प्रश्न विचारतील, व नकारार्थी उत्तर मिळेल तर तें खुद्द स्वीकारला भेटून विल पास झाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आंत या प्रश्नाचा निकाल लागणें जरूर आहे हें समजावून देऊन चर्चेंला लवकर संधी देण्याविषयीं विनंती करतील. तसेच फर्स्ट लॉर्ड ऑफ थी ट्रेशरी शांची समति मिळवावी लागेल; ती मिळविण्याची खटपट केल्यास तीहि मिळेल असें ब्रॅडलॉ यांस वाटतें. तात्पर्य पार्लमेंट उघडल्यावर सुमारे दोन महिन्यांनीं हा प्रश्न पुढें आणतां येईल असें वाटते. त्यापूर्वीं तुम्हाकडून आलेल्या सर्व कागदपत्रांचें टिपण व सारांश काढून पार्लमेंटच्या सभासदांच्या हातीं पडेल, अशी खटपट मी करितों. ”

पत्र:- (ता. ७ फेब्रुवारी १८९०) “तुमचें पत्र पोहोचले; पण त्यास कलमवारीनें उत्तर आजच लिहितां येत नाही. कारण तें पत्र ब्रॅडलॉ यांनीं आपणानजब मुद्दाम ठेवून घेतलें आहे. कारण ते मला म्हणाले कीं, टिळकांच्या पत्रातील सूचना खरोखर फारच मौल्यवान् आहेत. ब्रॅडलॉ यांनीं पार्लमेंटपुढें आणण्याच्या आपल्या ठरावाच्या शब्दांत काहीं फेरफार केला असून त्याची प्रत मी तुमच्याकडे लघू-करच पाठवितों. ”

पत्र:- (ता. २५ एप्रिल १८९०) “सुबई सरकारानें जिल्हाधिकाऱ्याचीं सर्वे मिळविलीं त्याची प्रत तुम्हीं गुप्तपणे मिळवून पाठविली ती पोहोचली. मी ती गुप्तच ठेविली, ओपंनीसाहेब लढनला आले आहेत. त्यांचें व ब्रॅडलॉसाहेबांचें धोरणें चालणें सुरू झालें आहे. माझी व ओमॅनिसाहेबांची गांठ लवकरच पडेल. ता. ६ मेच्या पूर्वीं मामलेदारांचा प्रश्न पार्लमेंटपुढें निघेलसें वाटतें. माझी तार तुम्हांस पोहोचली असेल. तुमच्या मार्गांत मी विलकुल आडकाठी आणणार नाहीं, असें सर जॉन रॉस्ट यांनीं ब्रॅडलॉ यांस आश्वासन दिलें आहे. दोन सास तरी वादविवाद चांगला होईल असे वाटतें. रॉडिकल पार्टीच्या चाबुकत्वाराला (व्हिप) आपला चाबूक तयार ठेवण्याची मी विनंती करीत आहे. तुम्हीं पाठविलेले गुप्त कागदपत्र सरकारी रीतीनें प्रसिद्ध होण्याच्या सुमारास खासगी रीतीनें कित्येक सभासदांना घरवसत्या मिळतील अशी व्यवस्था मी करितों. ब्रॅडलॉ यांनीं मागितलेले कागद पार्लमेंटपुढें आजच ठेवण्यांत आले. त्यांत अजूनहि काहीं कमी दिसतात, तेहि मागू. ”

पत्र:- (ता. ३१ मे १८९०) "मागील तार रुटरच्या एजन्सीमार्फतच पाठविण्याची व्यवस्था मी केली. व्हॉइसरॉयच्या कौन्सिलने मंजूर केलेल्या विलास नुसता नकार देऊन मागणार नाही, तर पार्लमेंटांत वेगळें पुरवणी विल आणावे लागेल, ही जी तुमची सूचना ती तुमच्या कारणांसह ब्रॅडलॉ यांजपुढे मी ठेविली आहे. लॉर्ड रे यांस मी भेटणार आहे. ब्रॅडलॉ यांनी आपली सूचना पुढे कां टकलली याचीं कारणें तुम्हास मागील पत्रावरून कळलीं असतीलच."

पत्र:- (ता. १३ जून १८९०) "आणखी कोणते कागद मागवावयाचे त्यांची यादी ब्रॅडलॉसाहेबांपुढे मी ठेवीत आहे. पार्लमेंटचा सर्व वेळ हल्ली प्रधानमंडळ वेत आहे. खासगी लोकांना विलें आणण्यास अडचण झाली आहे."

पण अखेर बरील अडचणच दुस्तर ठरून पुरवणी विल वगैरे कांहीं आले नाही. तथापि याहून अधिक प्रयत्न होण्यासारखाहि कांहीं नव्हता. ब्रॅडलॉसाहेबांच्या वजनामुळेच लागले तर हे प्रकरण नेटाला लागणार होतें, पण हौस ऑफ कामन्सच्या अधिकारी पुढाऱ्यांपुढे त्यांचे काय चालणार ? फुरसुतीच्या अमावाच्या कारणाने अनेकांचे अनेक प्रयत्न पार्लमेंटांत निष्फळ होतात हे प्रसिद्धच आहे. त्यातलाच हाहि प्रकार झाला व एकदां हे प्रकरण जें मार्गे पडलें तें पडलेंच. तथापि हेंहि चांगितले पाहिजे कीं, मामलेदारांसबर्षी न्यायाचें माग जरी भरपूर पदरांत पडलें नाही तरी टिळकांच्या व इतरांच्या प्रयत्नाने बरेच काम झाले होतें. सरकाराने कमिशनचा निकाल झाल्यावर असे घोरण ठरविलें कीं, लांचछत्रपतीचा प्रकार झाला तरी लांचांच्या रकमा प्रत्यक्ष क्रॉफर्डसाहेबांपर्यंत पोचल्याचा सबळ पुरावा नाही म्हणून साहेबमजकुरांस या मोठ्या आरोपांतून मुक्त करावयाचे. कजें वेतल्याची कबुली क्रॉफर्डसाहेबांना द्यावीच लागली. तेव्हां त्याबद्दल त्यांना दोषी ठरवून बडतर्फीची शिक्षा देणें भाग पडलें. लांचछत्रपत झाली पण त्याचा पैसा प्रत्यक्ष क्रॉफर्डसाहेबांना पोचला नाही तर त्याची बाढ काय झाली याचे सरकारने उत्तर असे ठरविले कीं, लांचांच्या सर्व रकमा क्रॉफर्डसाहेबांचे मुख्य दलाळ हणमतराव व इतर किरकोळ दलाळ यांनी साहेबांच्या नांवावर स्वतःच खाल्ल्या. तो पैसा किंवा त्याची वातमीहि त्यांनी क्रॉफर्डसाहेबाला दिली नाही. बरे ज्यांकडून कजेंहि पेतलीं नाहीत अशा लोकांची कामे साहेबांने करून दिली. तीं कां तर त्याचें उत्तर असे ठरलें कीं, निवळ त्यांच्या अगच्या मलेपणामुळें. मामलेदार वगैरे लांच देणाऱ्या लोकांचे तीन वर्ग करण्यांत आले. जुलमानें, जबरदस्तीने किंवा सकट टाळण्याकरितां नाइलाजाने म्हणून ज्यांनी लांच दिले, त्यांना मोहरे नजर करून कांहींना नोकरीत ठेविले व त्यांची बडती फक्त कांहीं दिवस बंद केली व कांहींना कामावरून दूर केलें. मात्र, त्यांचा पगार चालू ठेवण्यांत आला. पण कोणच्याहि तऱ्हेची जुलूम जबरदस्ती नसतां केवळ लांच खाणारा साहेब भेटला म्हणून लाच देऊन आपलें काम करून देणाऱ्या

दार लोकांनी टिळकांना रुप्याचें एक घड्याळ व उपरणें नजर केले. टिळकां-
जवळ अखेरपर्यंत असलेले व पुष्कळ लोकांनी पाहिलेले रुप्याच्या बारिक गोफां-
तील घड्याळ तें हेंच होय.

क्रॉफर्डसाहेब विलायतेस गेले ते पुढें पुष्कळवर्षेपर्यंत इकडे परत आले नाहींत.
तेथें वसून सरकारावर त्यांनीं सूरु काय घेतला हे माहीत नाहीं. पण आपल्या प्रक-
रणांत कबुलीजबाब देणारे बहुतेक ब्राह्मण होते हा दंश मनांत ठेऊन त्यांनीं
वेळीं अवेळीं ब्राह्मणांची नालस्ती तिकडील वर्तमानपत्रांतून चालविली होती.
१८९७ सालीं रॅडसाहेबांच्या खुनानंतर क्रॉफर्डसाहेबांनीं एकदम बर उघळी
मारून आपल्या द्वेषबुद्धीच्या टीकेचा शेणसडा इतका उडविला कीं, त्याचे शिंतोडे
पुण्यापर्यंत येऊ शकले. सुमारे आठवर्षांपूर्वीं क्रॉफर्डसाहेब हिंदुस्थानांत एकवार
आले होते. मायेरान मुक्कामीं एका वेळानें त्यांची व प्रस्तुत लेखकाची आपल्या
बरीं मुद्दाम भेट करविली, तेव्हां साहेब कांहीं लाभाच्या आमिषाने इकडे
आलेले असल्यामुळें त्यांनीं कोणाची फारशी निंदा केली नाहीं उलट टिळ-
कांबद्दल दोन बरे शब्द बोलून महाराष्ट्र व कोकणप्रांत यांची घोडस्तुतीच केली.
१८८८ सालीं पुण्यास क्रॉफर्डकथिन बसलें होतें. तेव्हां प्रस्तुत लेखक विशाखा-
दशेत असून तो ही कथिथानची मौज पाहण्यास गेलेला असून, काँसिलहॉलमध्ये
प्रवेश करून घेण्यास त्याला गद्दीत चौपदाराचे तोबे खावे लागले होते; व आंत
शिरल्यावर क्रॉफर्डसाहेब कोणते ते पाहण्याकरितां बसल्या जागेवरून त्याला मान
उच कर करून पाहावें लागल्यानें अखेर ती दुखू लागल्याचें पक्के स्मरते. तेच
क्रॉफर्डसाहेब मायेरान येथे आपणास मुद्दाम भेटण्यास आले असे पाहून, विशे-
षतः त्यांचा तो गरिबीचा मोषाख व अदबीचें बोलणें चालणें पाहून, प्रस्तुत लेख-
काज किती मौज वाटली असेल याचा विचार वाचकांनींच करावा.

भाग ११ वा कैसरी व मराठा-(२) (१८८७ ते १८९१)

१८८९ पासून टिळक हे शिक्षणान्यतिरिक्त दुसरा कांहीं तरी बदा करण्यास भोकळे झाले. स्वतःच्या उपजीविकेच्या दृष्टीने त्यांनीं दोन बंदे भोजिले. एक कापूस वटण्याची जिनिंग फॅक्टरी काढणें, व दुसरा लों क्लास सुरू करणें. जिनिंग फॅक्टरी काढणें हें काम भांडवलानें असून तेंच घालण्याइतका पैसा टिळकाजवळ अर्थात्तच नव्हता. तथापि सुमारे दहा पंधरा हजार रुपये लोकांकडून कर्ज काढून त्यांनीं या अर्थांत घातले. जिनिंग फॅक्टरी काढण्याला मोंगलाईंतील लातूर हें गांव पसंत करून, दुसरे दोन भागीदार मिळवून, तिसऱ्या हिश्याच्या भागीदारीनें टिळकांनीं या कारखान्यास सुरवात केली. दुसरे दोन भागीदार पुण्यांसील आवासादेव परांजपे परिधीकर व गणपतराव सहस्रबुद्धे असे होते. दुसऱ्या दोन भागीदारांपैकीं परिधीकर हे हा कारखाना चालविण्यास स्वतः कर्चीच गेले नाहींत. सहस्रबुद्धे हे स्वतः जात; व टिळकांच्यातर्फे त्यांचे भाचे बोंडोपंत विद्वांस हे पाठविण्यांत आले होते. लातूर हा गांव वारशीरोड (कुड्डवाडी) स्टेशनपासून सुमारे पन्नास मैल लांब असून तिकडील रस्ताहि मोंगलाई थाटाचा. वारशी लाइट रेल्वे तेव्हां झाली नव्हती. अशा वेळीं इतक्या लांबीवर कारखाना काढून स्वतः आपण त्याची देखरेख करूं असें टिळकांना वाटण्याचा फारसा समज नव्हता. तथापि दुसरे भागीदार जातीनें हजर राहणार व आपल्यातर्फे आपला भाचा हजर राहणार; आपण फारच झाले तर ऐन मोसमांत एक दोन वेळ लेपा घातल्या म्हणजे काम होईल; अशा समजुतीनें त्यांनीं या कामास हात घातला व कारखाना प्रथम कांहीं दिवस बरा चाललाहि. बोंडोपंत यांनीं नुकत्याच मॅट्रिक्युलेशन व यू. एस्. एफ् परीक्षा देऊन टाकिल्या होत्या. परंतु त्यांना सरकारी नोकरी करावयाची नव्हती, व टिळकांचा किंवा स्वतः त्यांचा ज्यांत उपयोग होईल, असा दुसरा कारखाना अद्यापि निष्पल्लव नव्हता. बोंडोपतांची बतनवाडी कोंकणांत असून नसल्यासारखी होती. त्यांच्या घराण्याचा परामर्श टिळकांनींच पूर्वीपासून घेतलेला, व बोंडोपतांना टिळकांनीं देशावर आणलें ते फिस्त कोंकणांत न घाडण्याच्या उद्देशानें.

१८८२ सालीं दुर्गंगांतून सुद्धन येतांच टिळकांनीं बोंडोपतास कोंकणांतून आपल्याजवळ आणलें. तेव्हांपासून ते शाळेचा अभ्यास करून मामांचें घरगुती कामकाज करीत. अर्थात् कारखान्याची कल्पना येतांच त्यावर बोंडोपतांना त्याने-
वर म्हणून नेमण्याचीहि कल्पना आली, व तें काम बोंडोपंत पुढें घात बवें करीत

होते. १८९७ साली ते पुण्यास आले; व टिळकांवर पहिला राजद्रोहाचा खटला झाला, तेव्हांपासून मात्र ते पुण्यासच कायमचे राहिले. १८९७ साली टिळक वृद्धांगत असतांच, आर्यभूषण छापखान्याचे मालक हरि नारायण गोखले ह्यांनी आर्यभूषण छापखान्यांत केसरी छापण्याचें नाकारल्यामुळे, तो दुसरीकडे छापण्याची व्यवस्था करणे आणि केसरीचा बटवडा व जमाखर्च वगैरे गोष्टी आर्यभूषणमधून काढून केसरीकरिता स्वतंत्र कचेरी ठेवून त्या चालविणें, या कामांत त्यांचा जो पाय एकदां तेव्हां गुंतला तो पुढें कायमचाच गुंतला. असे; छात्रांच्या कारखान्याचे काम प्रारंभापासून धोंडोपंतांच्या हातूनच झालें. सहस्रबुद्धे हे बुद्धिवान व दिलदार परत लहरी व मिजाची असल्यामुळे कामाचा भार धोंडोपंतांवरच पडे; व चाकटेमणांच्या नात्यानेंहि पडले अडले सर्व त्यांना करावें लागे. १८९७ साली धोंडोपंत पुण्यास आले त्यापूर्वी सहस्रबुद्धे हेहि आपला हिस्सा परिचीकरासच विकून परत आले होते. या व इतर अनेक कारणांनी कारखान्याची पहिली कांहीं वर्षे सर्रास नफा न होता, कांहीं वर्षे तोट्याची व कांहीं थोडी नफ्याची अशी गेली. ह्याचें तात्पर्य इतकेंच की, या कारखान्यापासून टिळकांच्या उपजीविकेला कांहीं मदत झाली नाही. कारखान्याच्या उत्पन्नांतून कर्जाचें व्याज फिटलें म्हणजे मिळविलें, अशी स्थिति बरीच वर्षे चालली.

न्यू स्कूल सोबल्यावर १८९७ पर्यंत टिळकांच्या उपजीविकेचें खरें साधन हो झालाच होतो. क्रॉफर्डप्रकरणांतून टिळक मोकळे झाल्यावर कांहीं दिवसांनी केसरीत टिळकांच्या हो झालाच हो जाहिरात प्रगट झाली. त्यावेळी टिळक सदाशिव पेंढेंत विंचूरकर यांचे बाळांत राहात असून, तेथेंच हा हो झालाच उपबण्यांत आला. प्रथम एक व नंतर दोन्ही (पहिल्या व दुसऱ्या वर्षाचा) हो झालाच मुरू झाले. ते पुढें १८९९ पर्यंत चालू होते. परंतु १८९६ च्या अखेरीपासून पुण्यास हेमचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे व केसरी मराठ्याचें काम वाढल्यामुळे, हो झालाच कायमचा बंद करण्यांत आला. हो झालाचत स्वतः टिळकांना महिन्याचे सुमार दीडशें रुपये मिळत व तेवढ्यावर त्यांचा संसाराचा सर्व खर्च मागे. हो झालाचत टिळकांना आपल्या जोडीला दुसरा एकादा शिस्तक व्यावा लागे, व विष्णुपंत गोखले (गणेश सदाशिव मराठे अॅक्च्युअरी ह्यांचे मेव्हणे व दुसऱ्याबाद बेथील वकील), विष्णु अनंत पटवर्धन (क्रॉफर्डप्रकरणांतील एक मामलेदार व नंतर पुण्यांतील वकील), दिनकर हरि वाकनीस बी. ए. एल्. एल्. बी. (पुण्यांतील वकील), लक्ष्मण रघुनाथ गोखले (पुण्यांतील वकील) व नरसिंह चित्तमण केळकर इतके गृहस्थ हो झालाच कामी वेळोवेळी टिळकांचे जोडीदार असिस्टंट होते. हो झालाचमध्य टिळक हे हिंदू हो, एन्जिअन्स एन्ट, कॉर्टेन्ट अॅन्ट, इफ्टी वगैरे त्यांतले त्यांत कठीण असे विषय शिकवीत. हिन्दुधर्मशास्त्र हा त्यांचा हातखंडा-विषय असल्यामुळे त्यांवरील त्यांची व्याख्याने उत्कृष्ट होत, व गावांतील संतर्पण वकील मदतीही

केव्हा केव्हां तीं ऐकावयास येत. निदान हिन्दु लॉ सवधानें त्यांचें वाचन कोण-
त्याहि तारखेपर्यंत अगदीं मरपूर व ताचे असून, हिन्दु लॉचें कलमवदी डायजेस्ट
किंवा कोड करण्याचा पुष्कळ दिवस त्यांचा विचार होता. लॉ क्लास चालू असतांच
थोडी अधिक फुरसत मिळती तर तें त्यांचे पुस्तक लिहूनहि झाले असते. आणि
टिळकाचे हिन्दु लॉचे ज्ञान किती चोख होतें हें ज्यांना माहीत आहे त्यांना
हा डायजेस्ट सर्वमान्य झाला असता, व सहासत वर्षे चालविलेल्या लॉ क्लासनें त्यांना
जितकें उत्पन्न दिलें तितके सर्व कदाचित् या एकट्या पुस्तकानें त्यांना मिळवून
दिले असते, याविषयीं शका वाटणार नाही. कारण कायद्याचीं पुस्तके लोकप्रिय
झालीं म्हणजे तीं ग्रंथकर्त्याला अगणित पैसा मिळवून देतात ही गोष्ट सर्वांना
ठाळकच आहे.

८०. ए० सोचायटी सोडल्यावर टिळकाना फॅक्टरी व लॉ क्लास अर्धी उपजीविकेचीं
साधने पहावीं लागलीं याचें कारण १८९१ पर्यंत केसरी त्यांच्या मालकीचा
पूर्णपणें झाला नव्हता. आगरकर केसरीतून निघाल्यानंतर आर्यभूषण छापखाना
आणि केसरी व मराठा हीं वर्तमानपत्रें मिळून सयुक्त कारखाना मानला जात असून
वासुदेवराव केळकर, हरि नारायण गोखले, व स्वतः टिळक असे तीन सयुक्त
भागीदार त्यांत होते. १८८८ च्या सुमारास केसरीचे वर्गीणीदार सुमारे पांच
हजारांपर्यंत वाढले होते; व नुसत्या केसरीची प्राप्ति बरी होती. पण इंग्रजी पत्र
मराठा हें प्रथमपासूनच आतबळ्याचें मूळ होतें. शिवाय, छापखान्याचे टाईप व
इतर सामान बरेचवर बाहेरून विकत आणण्यास खर्च पडे. आफरितां केसरीला
स्वतःचें एक मशिन अर्चावें, व स्वतःचें मालकीची टाईप फाउन्डरीहि अर्चावी
असे वादू लागले. अर्थात् अधिक मांडवळ म्हणजे अधिक कर्जाचा बोजा; शिवाय
पूर्वी टिळक व वासुदेवराव केळकर यांचीं सवें जरी एक होती तरी, १८९१ मध्ये
'रमाबाई' प्रकरणानें व इतर अनेक गोष्टींनीं उभयतांचीं सवें सतोत्तत जुळेनाशीं
झालीं. आणि केसरीत मुख्यत्वेकरून लिहिणार टिळक व मराठ्यांत मुख्यत्वेकरून लिहि-
णार वासुदेवराव केळकर असे असल्यामुळे, एकाच विषयावर केसरी व मराठा पत्रांत
परस्पर विरुद्ध असेहि लेख मघून मघून येत असत. यामुळे हीं दोन पत्रें कोणाच्या
तरी एकाच्याच मालकीचीं केलीं पाहिजेत हें उघड दिसून येऊ लागलें. इकडे हरिपंत
गोखले हे निव्वळ छापखान्याच्या दृष्टीनें कारखान्याकडे पाहणारे, त्यांना मराठ्या-
च्या बुडीत खाल्याचें वैषम्य वादू लागलें. मिळून दोन्ही वर्तमानपत्रें कोणी तरी
एकानें ध्यावीं व छापखाना एकानें किंवा इतर दोघांनीं मिळून घ्यावा असे ठरलें.
गोखले वर्तमानपत्रें घेऊ शकतच नव्हते; व तो त्यांना छापखान्यावर बोजाच वाटे.
तेव्हां ते छापखाना घेणार हें ठरलेंच. पण त्यांच्या जोडीला टिळक येणार किंवा
प्रोफेसर केळकर येणार ही गोष्ट अद्यापि ठरावयाची होती. टिळकाप्रमाणेंच प्रो. केळ-
कर हेहि सव्यसाची म्हणजे इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषा लिहिण्यांत वाकबगार आणि

संपादकीय कामांत दही व हौशी; यामुळे दोन्ही पत्रे व्यावयाची तर टिळक व प्रो. केळकर हे दोघे हि तीं घेण्याला आपापल्या परीने पुरे लायक ! पण हाहि लढा सुटण्यास दोन कारणे होती. एक असे की, केळकर हे अद्यापि कॉलेजांत प्रोफेसरीचें काम करीत असून त्यांच्या संसारापुरता त्यांना पगार तिकडून मिळत होता. शिवाय कारखान्याचे बडेवांटप करण्यात आले तेव्हां फायदेशीर पण मांड-बल वरचेवर थोडथोडे नवे घालावे लागणारा छापखाना एका बाजूस, व आढाव्यांत निघालेले एकदर तिसऱ्या हिश्याचें सात हजार कर्ज व दोन्ही पत्रे मिळून दुसऱ्या बाजूस, अशी वांटणी झाली. शिवाय स्वमतप्रसाराची हौस ही जर स्वतंत्र गोष्ट म्हणून विचारांत घेतली तर वासुदेवराव केळकर ह्यांच्यापेक्षा टिळकांच्या अर्गी ती अधिक होती ही गोष्ट निर्दिष्ट होय. तात्पर्य वांटणी उचलतांना कर्जासह वर्तमानपत्रे उचलण्यास टिळकच पुढें आले; व १८९१ पासून तीं त्यांनी आपल्या मालकीची केली. तथापि टिळकांना यापुढे कॉलेजचा पगार चालू राहिला नाहीं; व कर्जफेडीकरितां व मराठ्यांचा खर्च चालविण्याकरितां केसरीतील नफाहि कांहीं वर्षे परस्पर तोडून देणें माग होते. आकरितां दोन्ही वर्तमानपत्रांचा छपाईचा खर्च, मराठ्यांच्या संपादकाचा पगार, केसरीच्या बटवल्याचा वगैरे सर्व खर्च, या गोष्टी या नपयांतून बजा करून कर्जफेड व्हावी म्हणून हें सर्व काम आर्यभूषण छापखान्याकडे म्हणजे गोखले यांजकडेच ठेवावें लागले. कारण कर्ज फिटेपर्यंत टिळकांना स्वतंत्र छापखाना काढणें शक्य नव्हतें. उरला छापखाना, तो गोखले व केळकर यांनी कर्जाच्या वांट्यासह समाधिक मालकीहकानें घेतला; व टिळकांना आपल्या वर्तमानपत्रांचे कर्ज फेडण्यास पांच सहा वर्षे तरी लागणारी असल्यामुळे केसरीव्यतिरिक्त स्वतंत्र अशी उपजीविकेची साधनं त्यांना अर्थातच पहावीं लागली.

केसरीच्या बाबतींत टिळक-आगरकरांखालोखाल, व मराठ्यांच्या बाबतींत टिळक-काहुनहि अधिक, असा सबंध वासुदेव बाळकृष्ण केळकर यांचा १८९१ च्या पूर्वी आलेला होता. प्रो. वासुदेवराव केळकर हे मूळ कल्याणचे राहाणार. हल्ली त्यांचे स्वतंत्र बराहि कल्याणास आहे. त्यांचे बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण मुंबईस झालें. सुनिव्हासिटीच्या परीक्षेत त्यांना इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांत बरचा क्लास व सोन्याचें पदक असा बहुमान मिळाला होता. शिवाय इंग्रजी भाषा हा विषय त्यांच्या आवडीचा असे. पुण्याची त्यांचा संबंध घेण्याचे कारण त्यांचे मामा गोपाळराव फाटक हे १८८०-८१ चे सुमारास पुणें येथे प्रिन्सिपल सदर असीन होते. त्यांजकडे टिळक वगैरे न्यू इंग्लिशस्कूलच्या मंडळींचें जाणें येणें असे. कोल्हापूरकरणांतील बनावट पत्रें व्याप्रमाणें टिळक-आगरकरांनी माघवरावानी रानडे वगैरे लोकांना छापण्यापूर्वी दाखविलीं होती त्याप्रमाणे तीं सदर फाटक यांस हि दाखविलीं होती. पुढें ही पत्रें त्यांना दाखवून खात्री करून घेतल्याबद्दल फाटक यांची साक्ष काढण्यांत येणार होती, पण असल्या बऱ्या लोकांच्या सर्वच साक्षी

त्यांना मरतें अमे. न्यू स्कूलांत आल्यावर वामनराव ओपंट्यांनी आपलें संस्कृत गाइ-
डचे पुस्तक घाहेर काढलें तें मुंबईस हरिपत गोखले यांनी घेऊन आपल्या जवाब-
दारीवर आपले. त्यावेळीं टिळकांनाच त्यांना सात आठशें रुपये कर्ज दिलें होतें
य त्यांत गोखल्यांना फायदादि झाला होता. गोखल्यांनी इतर काहीं पुस्तकंहि
अशींच छानांपेलीं होती. या माहितीमुळे, आर्यभूषण छापखान्याची व्यवस्था गोखले
यांचे स्वाधीन केली असतां आपल्या देखरेखीखालीं ती चांगली चालेल अशा
समजुतीन, टिळकांनीं गोखल्यांना पुण्यास आणून छापखाना त्यांचे स्वाधीन केला.
गोखले यांचेजवळ घालण्यास भाडवळ नव्हते, तथापि कर्जाचा हिस्सा पत्करण्यास
ते तयार झाल्यामुळे त्यांना भागीदारीत घेण्यात आले; व टिळक, केळकर, गोखले
असे तिघे मिळून छापखाना व दोन्ही वर्तमानपत्रें यांचे मालक व त्याजवरील कर्जाचा
जबाबदार असे ठरून, छापखाना व वर्तमानपत्रें ही निवळ खासगी इस्टेट बनली.
मार्च, न्यू इंग्लिश स्कूलचा त्यांच्याशी असलेला जुना परंपरासंबंध अगदींच छुटून नये
उरून तो बासुदेवराव केळकर यांच्या द्वारे शिक्षक ठेवण्यात आला. तो असा
की, केळकर हे मोवदल्याची अपेक्षा न ठेवता दोन्ही वर्तमानपत्रें चालविणार
त्यांमधीं कॉलेजातील इतर प्रोफेसराइतकाच त्यांनाहि पगार द्यावा, पण कॉलेजात
शिकवण्याचे काम त्यांना इतरांहून कमी ठेवावें. या व्यवस्थेस सोसायटीच्या सभास-
दांनीं समति दिली. अशा रीतीने टिळक व बासुदेवराव केळकर यांची जून १८९०
पर्यंत टिकली. पण टिळकांनीं सोसायटीचा राजीनामा देऊन सार्वजनिक कार्यांत
अधिक लक्ष घालण्याचें ठरविले तेव्हापासून, छापखान्याप्रमाणें वर्तमानपत्राच्या
अंतरंगाच्या व्यवस्थेंतहि अधिक लक्ष घालणें त्यांना प्राप्त झाले; व यामुळे या
उभयतांच्या मतांमध्यें जी भेदरेपा लहानशी होती ती दिवसेंदिवस मोठी होऊ
लागली किंवा निदान ती उभयतांना अभिरूपाधिक दृष्टीसत्तीस येऊ लागली.

एकदा मर्ते विनसत चालली म्हणजे तीं अनेक कारणांनीं अधिकाधिक विनसतच
जातात. टिळक व बासुदेवराव केळकर यांचेहि असेच झाले. कॉलेजमधील एकत्र
बैठक सपली. छापखाना व वर्तमानपत्रें याचा संबंध दोघांशीं होता परंतु त्यांच्या
कचेरीत नित्य बैठक एकाचीहि नव्हती. संपादक पत्रकूर घरून लिहून पाठवीत व
मुर्फेदि बहुधा घरीच तपांवीत. छापखान्याच्या देखरेखीसबधानें कमजास्त असल्यास
हरिभाऊ गोखले हे टिळकांच्या घरी जाऊन हकीगत सागत व त्याजकडून सूचना
घेत. रिकाम्या वेळातील उभयतांचे उद्योग व त्यांना अनुसरून बैठकांचे सोही-
सोबती वेगवेगळे. बासुदेवराव केळकर हे वर्तमानपत्र लिहिण्याखेरीज इतर कोण-
त्याहि सार्वजनिक कार्यांत कधीच लक्ष घालीत नसत. उलट टिळकांनीं कॉलेज
शेड्डेल पण वर्तमानपत्रें हातीं घेतलीं नाहींत अशा काळांहि एकामागून एक अनेक
सार्वजनिक कार्ये अगावर घेतलीं. त्यांना एका वेळीं एकच काम पुरत असे, पण त्यावेळीं
त्यांत ते इतके गडून गेलेले असत कीं इतर गोष्टींचें मान त्यांना नसे. कॉलेजांतून

टिळकांची बैठक उठल्यावर ती त्यानंतर कायमची घरीच आली असें म्हणण्यास हरकत नाही. प्रथम कांहीं दिवस मामलेदारांचे प्रकरण चालू होतें तेव्हां तुळशी-बागेजवळ श्रीमंत खासगीवाले यांचे वाढ्यांत त्यांचे स्नेही बाबासाहेब धारपुरे पेन्शनर हे रहात, त्यांच्या घरी मामलेदार वगैरे रोज सध्याकाळीं जमत व तो एक प्रकारचा क्लबच होऊन राहिला होता. यानंतरची टिळकांची सध्याकाळची बैठकीची जागा म्हटली म्हणजे सार्वजनिक सभेतील क्लब. धारपुरे यांच्या घरच्या क्लबांत मांडणें शिरलीं नाहींत, पण सार्वजनिक सभेच्या क्लबांत जुन्या-नव्या मवाळ-जहाळ दोन्ही पक्षांचे पुढारी व अनुयायी एकत्र जमत असल्यामुळें मांडणांना तोंटा नव्हता हें सांगावयास नकोच. हीं मांडणें पुढे परमावधीला गेल्यावर टिळकांनीं या क्लबात जाण्याचे बंद केलें; व १८९१-९२ च्या बळवळी-पासून मंडळीत येण्याजाण्याचा अड्डा स्वतः त्याचे घरीं जो एकदां पडला तो अखेरपर्यंत एकसारखा वाढतच गेला. बोंगराळ मुळखांत उगम पावून, आपल्या प्रवाहाला हवें तेव्हां पात्र निर्माण करून, आसपासचे सर्व ओढे-नाले आपणांत मिळवून घेऊन, अफाट वनत जाणाऱ्या नदीचा देखावा आपल्या डोळ्यांसमोर कोणत्याहि पिढीतील मनुष्यास पहावयास सांपडत नाहीं. तो टिळकांच्या लोकसंग्रहाच्या जावर्तीत गेल्या गिढीला खचित पहावयास सांपडला.

दुसरे पक्षी बासुदेवराव केळकर यांनीं सार्वजनिक असें कार्य अंगावर न घेतल्याने उरलेल्या वेळांत निवळ करमणुकीच्या अनेक साधनांकडेच त्यांचें लक्ष गुंतून राहिले. त्यांनीं या सुमारास शेक्सपियरच्या नाटकांवरून 'त्राटिका' आणि 'वीरमणी-शृंगारसुंदरी' हीं नाटके मराठीत तयार केलीं. पैकीं पहिलें त्यावेळीं उद्‌द्योमुख असणाऱ्या गाहूनगरवासी नाटक मंडळीने फारच चांगले बसविलें. बासुदेवराव केळकर हे मोठे मार्मिक रसिक व स्वतः अभिनयपट्ट असल्याकारणानें, त्यांनीं मोठी मेहनत घेऊन सुप्रसिद्ध नट गणपतराव जोशी यांना स्वतःच्या नाटकांतीलच काय पण हॅम्लेटसारख्या गूढाभिप्राय नाटकांतील अवघड स्थले उत्कृष्ट रीतीनें समजावून दिलीं होती. पण हा आवडता व्यासंग पुढें अनावर झाल्यामुळे बासुदेवरावजींची बैठक केवळ नाटकमंडळींतच पडूं लागली. या गोष्टी सांगण्याचें कारण इतकेच कीं, बासुदेवरावजींचा हा दिनचर्याक्रम टिळकांच्या स्वमावाला पटण्यासारखा नसल्यामुळे, त्यांच्या केव्हांत मर तर पडलीच नाहीं परंतु होता तोहि केव्हा रोडावत चालला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तीव्रमसमेदाचा पहिलाच प्रसंग आला त्याबरोबर उभयतांना व्यवहारांतील फारकत करून टाकावी असें वाटलें. हरिपंत गोखले आल्यानें छापखान्याची प्रगति झाली ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं; तथापि, छापखाना व पत्रे निष्कर्जी झालीं नाहींत. जुन्या फरफटीनें ओढत आलेले कर्ज कांहीं थिळकच होतें. शिवाय हरिपंत गोखले यांना वर्तमान-पत्रें हीं सावत्र मुत्रांप्रमाणें वाटत. आणि आढावा काढता एकवीस हजार रुपयांचें

कर्ज निघाले त कोणी ध्यावे असा प्रश्न उपस्थित झाला. छापखाना व केसरी ही दोन्ही नफ्याची खाती असल्यामुळे कर्ज दोघांवरहि वाटून जाण्यास हरकत नव्हती. त्याप्रमाणे छापखान्यावर चौदा हजार व वर्तमानपत्रांवर सात हजार या प्रमाणे कर्जाची वांटणी झाली. छापखाना व वर्तमानपत्रे यांची अशी वांटणी होण्याचे ठरल्यावर, एकांने वांटण्या केल्या म्हणजे हवी ती वांटणी उचलण्याचा हाक दुसऱ्यास येतच असतो म्हणून प्रथम टिळक कर्जासह छापखाना वेण्यास तयार झाले. “वर्तमानपत्रे हींच जर निवळ नफ्याची बाजू असें तुम्ही म्हणतां तर ती तुम्हीच ध्या व सात हजार रुपये कर्ज ध्या, मी छापखाना घेतो ” असें टिळक म्हणू लागले. पण गोखले व वासुदेवराव केळकर यांना पक्के माहीत होते की, टिळकांना निवळ छापखान्याची आवड नसून त्यांना खरी गोडी वर्तमानपत्रांची व या साध्याचे अवयव साधन म्हणूनच त्यांना छापखाना हवा होता. तात्पर्य, टिळकांनी छापखाना घेतला कीं ते स्वतःची बॅगळी वर्तमानपत्रे काढतील व ते तीं लोकप्रिय करतील याविषयी शका नसल्यामुळे, आपल्या हातची केसरी-मराठा वर्तमानपत्रे निस्तेज होतील व त्यामुळे त्यांचे उत्पन्नहि घटेल, असें पाहून गोखले व केळकर यांनी एक नवीनच शर्त घातली कीं छापखाना घेईल त्यानें स्वतःची वर्तमानपत्रे काढून घेत. या नव्या अटीनें पारडे एकदम फिरले व टिळकांना सात हजार रुपयांच्या कर्जासह वर्तमानपत्रे स्वतःला घेऊन चौदा हजार कर्जासह छापखाना इतर भागीदारांस सोडून देणे प्राप्त झाले.

या फारकतीस पडिता रमाबाई प्रकरण हें निमित्तमात्र शास्त्राचे वर सांगितलेंच आहे. खुद्द या प्रकरणासंबंधानें थोडीबहुत माहिती एका बेगळ्या प्रकरणात व्याख्यी देणार असल्यामुळे ती सर्व फिरून येथे देण्याचे कारण नाहीं. रमाबाईसंबंधाचा वाद १८९१ च्या जून महिन्यामध्ये जाहीर रीतीनें सुरू झाला व या विषयावर टिळकांनी पांचचार लेख झणझणीत लिहिले. सुधारक, सुवोधपत्रिका वगैरे पत्रे सहजच पडिता रमाबाईच्या बाजूचीं, किंवा विशेष सूक्ष्म रीतीनें बोलावयाचे तर रमाबाईंशीं सहानुभूति दाखविणाऱ्या भांडारकर, रानडे प्रभृतींच्या बाजूचीं होती. पण त्यांत अकस्मात मराठा पक्षाचीहि भर पडली. सरकार व सामाजिक-सुधारणा यांच्यासंबंधापुरते वासुदेवराव केळकर हे टिळकांच्याच मताचे होते, पण निवळ भांडारकर-रानडे यांच्यापुरता वाद उत्पन्न झाला तेव्हा वासुदेवराव केळकर यांची सहानुभूति त्यांच्याकडे वळली, व मराठ्यांतून केसरीच्या घोरणाविरुद्ध लेख येऊ लागले. याचा फायदा प्रतिपक्षीयांनीं सहजच घेतला. ते म्हणू लागले कीं, पहा मराठेकतें देखील केसरीकाराविरुद्ध ! या सुधारण टिळकांनीं केसरीत खालीलप्रमाणे उत्तर दिले, “आमच्या लिहिण्यावर पहिला आक्षेप असा आहे कीं, आमचीं मते आमचे मित्र व वधू यांच्याहून मित्र आहेत. जणू काय सर्व बंधूंचीं व मित्रांचीं मते एक असावीं असा ईश्वरी सकेतच आहे ! आमच्या बंधूंचें मत निराळें होऊ नये अगर त्यांस कोणी गणेशटोपी घालू नये याचा

आम्ही कधीहि जिम्मा घेतला नाही. अमुक एका मनुष्याचे मत मित्र असले म्हणजे तो आपला मित्र किंवा बंधू होत नाही, अशी ज्यांची कल्पना असेल त्यांनी या गोष्टीस पाहिजे तितके महत्त्व द्यावे. आमचे कुळमतच असे आहे की हायकोर्टाच्या जबाबासून तों (सुटोच) पत्रिकेच्या एडिटोरपर्यंत कोणाचीहि मीड-सुर्वत न घरिता, किंवा माझा बाप, काका, मामा, भाऊ, बायको, मुलगे यांचे अमुक मत आहे याचा विचार न घरिता जे आपणांस खरे दिसेल ते सकारण लोकांपुढे मांडावे. आणि ईश्वराच्या कृपेने केसरीकारांची प्रस्तुत अशी स्थिति आहे की, त्यास कोणाहि राववहादुराची पर्वा न ठेविता किंवा त्यापासून आल्या अमुक एक संस्थेचे नुकसान होईल ही गोष्ट मनांत न आणता लिहिण्यास मोकळीक आहे. अशा स्थितीत आम्ही आमच्या बंधूप्रमाणे या विषयाचे गुळखोवर केले नाही हे साहजिक आहे.”

वास्तविक मराठा पत्रांनी रमाबाईची बाजू सर्वस्वी घेतली होती असे नाही. या बादातील कित्येक मुद्यांवर मराठ्यांमधून वासुदेवराव केळकरांनी सुबोधपत्रिकेत जावोहि ठेविली होती. पत्रिकेने बहकून वाळून केसरीला इत्या तशा धिब्या दिल्या हे मराठ्याला न संपून पत्रिकेच्या सत्यप्रियतेच्या त्रीदाची मराठ्याने वरहि उठविली. खुद्द पंडितेला मराठ्याने असा उपदेश केला होता की, शारदा-सदनावरील दूषण टाळावयाचे तर तिने जबाबदार बालकर्मंडल नेमावे, व संस्थेत हिंदु-मुलींना आपले आचारविचार पाळण्यास किती मोकळीक राहाल किंवा मिशनरी लोकांची पैशाची मदत घ्यावयाची तर खिस्ती मुली सदनांत वेगळे किंवा हिंदु मुलींचा खिस्तीधर्मप्रचाराशी संबंध किती व कसा टाळला जाईल, या गोष्टी पक्का ठरवून स्पष्ट जाहीर कराव्या. केसरीच्या लिहिण्यावर मराठ्याचा आक्षेप इतकाच की, रमाबाईंनी सदनांतील मुली या वेळपर्यंत खरोखर वाटविल्या नसता लोकांचा ससा निष्कारण गैरसमज होतो, व त्यांतहि मुख्य हानि हीच की संस्थेतील सामान्य शिक्षणाचा फायदा इतर रीतीने हिंदु मुलींना जो वेता येतो त्यापासून अशा टीकेने त्या व त्यांचे पालक परावृत्त होतील. पुराणमतवादी लोकांना म्हणजे केसरीकडे टिळक यांना उद्देशून मराठ्याने असे लिहिले होते की, “शारदासदन हे सर्वस्वी पुराणमतवादी पद्धतीने चालेल किंवा चालावे अशी फुकट्या हिंदु-समाजाने अपेक्षा तरी का करावी ! त्यांतल्यापेक्षा अधिक पुण्या पद्धतीचे शिक्षण पाहिजे असल्यास त्यांनी स्वतः वर्गणी भरवून स्वतः संस्था का काढू नये ! सरकारी शाळेत जितक्या वेताची धार्मिक दृष्ट्या तटस्थ वृत्ति राहू शकते तितक पंडिता रमाबाईची राहिली म्हणजे बस शाळे.”

आल्या मोठी इतक्याच लक्षांत घेतल्या तर मराठा कत्यांची टीका अगदी अयोग्य होती असे म्हणता येत नाही. पण वासुदेवराव केळकर यांना रमाबाईंची वृत्ति तटस्थ राहिली अशी आपण वाटत होती, व बाईची ही वृत्ति साफ दळणार.

शारदासदनांतील मुली पुढे-मागे वाटणार असं भविष्य मनांत पक्कं विवल्यानं केसरींत कडक टीका येत होती, आणि शेवटीं टिळकांचेच म्हणणे खरं झालं । ता. १ सप्टेंबरच्या अंकांत केसरी लिहितो " शारदासदन ही सख्या खिस्ती समजून व्यास आपल्या मुली तेथे पाठवावयाच्या असतील त्यांनीं तो मार्ग खुशाल स्वीकारावा असं आम्ही मार्गेच मुचविले आहे." व टिळकांनीं मनांत केलेलें भविष्य तें हेंच असं या वाक्यांतून स्पष्ट दिसतं. केसरींतील विधानाबद्दल कोर्टांत वेचब्रूची फिर्याद होणार असंही लोक बोलत होते. पण तो प्रसंग टळला. कारण टिळकांचें भविष्य खरें ठरून रानडे-भांडारकर यांना शारदासदनाचा संबंध लवकरच जाहीर रीतीने सोडून द्यावा लागला. पण इकडे आर्यभूषण व केसरी-मराठा पत्रे यांच्या फारकतीची कल्पनाहि वर सांगितल्याप्रमाणें नेटाला लागून फारकतीचा कागद तयार झाला. ता. १३ सप्टेंबर १८९१ च्या मराठ्यांत वासुदेवराव कैळकर यांनीं मराठा पत्राचें संपादकत्व सोडल्याचे जाहीर झालें, व केसरी व मराठा हीं पत्रे टिळकांच्या एकट्याच्या मालकीचीं झालीं. तथापि, हीं दोन पत्रे छापण्याला टिळकांच्याजवळ वेगळा छापखाना किंवा तो काढण्यास लागणारे मांडवलाहि नव्हतें. यासुळे मालकीच्या हद्दीनें आर्यभूषण छापखान्याचा संबंध सुटला तरी हीं पत्रे छापण्याचें काम या छापखान्यांत करणेंच प्राप्त होतें. या कार्यां स्वतः टिळकांनीं घालून दिलेल्या व्यवस्थेच्या परंपरेचा फायदा पत्रे छापून निघण्याला, एक इकडची नवी काढी तिकडे न करितां, मिळण्यासारखा होता. दुसरे पक्षी छापखान्यालाहि या दोन वर्तमानपत्रांचे काम भरपूर, कायमचें व टिकाळ असं असल्यामुळें हवेंच होते. गोखले व कैळकर यांच्या कर्जाची फेड मुख्यतः वर्तमानपत्रांच्या नफ्यांतूनच व्हावयाची असल्यामुळें, या पत्रांचें काम व व्यवस्था ही गोखल्यांना देखील कर्जफेडीला एक प्रकारची आपल्या हातीं जामिनकी असंच वाटण्यासारखें होतें. टिळकानाहि वेगळें हपीत मांडून केसरी-मराठ्याची व्यवस्था आपल्या हातीं वेगे सोईचें नव्हतें. ते घराचे एकटे, विश्वासु मदतगार कोणी नाहीं. माचे बोंबोपत विद्वांस हे दिक्षण अपुरें एकटे, विश्वासु मदतगार कोणी नाहीं. माचे बोंबोपत विद्वांस हे दिक्षण अपुरें संपवून व्यवहारांत पडले, पण कर्ज काढून लाहुराच कापूस बटण्याची गिरणी घातली त्या कामावर बोंबोपतासारखा आपल्या विश्वासाचा अनुष्य नेमणें हें वर्तमानपत्राचे हिशेब ठेवण्यांत त्यांना गुतविण्यापेक्षा अधिक इष्ट होतें. तात्पर्य, हीं सर्व कारणे एकवटल्यानें मालकीपुरती फारखत झाली तरी 'केसरी व मराठा हीं पत्रे पूर्वीप्रमाणेंच आर्यभूषण छापखान्यांत पुढेहि छापत राहिलीं गेलीं. वर्तमानपत्रांच्या शेवटीं "हें पत्र पुणें येथें आर्यभूषण छापखान्यांत मालकाकरितां छापून प्रसिद्ध केलें" या छापील उद्याच्या माथल्यांत एक अक्षराचाहि फेरबदल झाला नाहीं. मात्र हिशेबाच्या कक्षांतून फारकतीचा असल जमाखर्चाच्या रुपानें एकदां होऊन नवीन संवधानुरूप काहीं नवीन स्तीर्ती पडलीं इतकेंच काय तें. भासांनं भावांच्या घरांत भाडे देऊन राहावें, तथा यापुढें आर्यभूषण छापखाना व हीं

वर्तमानपत्रे याचा संबंध उरला. हाहि संबंध पुढे सन १८९७ साली निम्मा-
शिम्मा टुटला. ती ओघाने घडून येणारी किरकोळ गोष्ट असल्यामुळे १८९७
च्या हकीकतीत योग्य ठिकाणी सांगितली जाईलच. पण १८८० साली केसरी
व मराठा या पत्रांच्या उत्पत्तीची जी कल्पना न्यू इंग्लिश स्कूलच्या तदण चालक
मंडळीच्या मनांत आली तिळा दृश्य स्वरूप येऊन, तिच्या परिणतीबरोबरच
तिजमये विकार घडत आले, व इतर सर्व आज सहकारी लोकांचा संबंध सुटून
या पत्रांचा संबंध अखेर एकट्या एका टिळकाकडे कसा आला हे येथवर संक-
लितपणाने सांगितले. या पत्रांच्या संपादक वर्गीत पुढे अर्थातच नवे लोक आले,
पण पैसांच्या दृष्टीने मालकी, व धोरण ठरविण्याच्या दृष्टीने पूर्ण असल्यारी,
ही टिळकाकडे १८९९ साली आली तेव्हापासून ती त्यांच्या मृत्युकालपर्यंत
सध्याच अबाधित राहिली. म्हणून या दोन दृष्टीपुरती केसरी-मराठा पत्रांच्या
इतिहासाची समाप्ति येथेच होते येवढे सांगून हे प्रकरण पुरे करू.

भाग ११ परिशिष्ट (१)

केसरी छापण्याची व्यवस्था

आर्यभूषण ग्रेस पुणे ता. १४-१०-९२

राजमान्य राजजी बाळ गंगाधर टिळक केसरी व मराठा पत्रांचे मालकमुक्ताम
पुणे यासी—

साष्टांग नमस्कार विनंति वि. आम्ही तुम्हापासून केसरी व मराठा ही दोन
वर्तमानपत्रे छापण्याचे व त्यांची व्यवस्था पाहाण्याचे काम ता. १-१-९२ पासून
दोन वर्षे पावेतो खालील शर्तीवर मक्त्याने घेतले आहे.

१. दोन्ही वर्तमानपत्रे छापणे, ती वेळच्या वेळी गांवांत वांटणे, बाहेर
रवाना करणे, पैसे वगैरे छापणे लावणे, वर्तमानपत्रास वगैरे कागदांचा पुरवठा
करणे, वर्गणी व जाहिरातीबद्दल पत्रव्यवहार करणे, जाहिरातीचे ठराव करणे, व
दर ठरविणे वगैरे, वर्गणीचा व जाहिरातीचा वसूल करणे, त्याचा हिशेब ठेवणे,
आणि जाहिराती मिळविणे वगैरे, सर्व कामे दोन्ही वर्तमानपत्रांबद्दलही आम्ही
करू. हिशेब स्वतंत्र ठेऊं. करार पुरा झाल्यावर तो आपल्या हवाली करू. मध्यंतरी
हिशेब तुम्हास लागल्यास तुम्ही पहावा.

२. तुमच्याकडे दोन्ही पत्रांचा वेळच्या वेळी मजकूर पुरविणे व त्याबद्दल
व्यवस्था करणे हे काम आहे. व त्याचा खर्च तुम्ही करावा. बाकी आजपर्यंत
चालत आले आहे ते सर्व काम व खर्च आम्ही करू.

३. केसरी व मराठा पत्रांवर ७००० साठ हजार रुपये कर्ज आहे त्याचें व्याज रकम रुपये ६००० सहा हजार रुपयांचें दरमहा दर शेकडा ८८ आठ आणेप्रमाणें व रकम रुपये १००० एक हजारचें दरमहा दर शेकडा ८१० दहा आणेप्रमाणें मिळोन येकूण व्याज ४३५ चारशे पसंतीस रुपये व कर्जापैकी (मुदलापैकी) १००० एक हजार आम्ही पहिले (सन १८९२ अखेर) वर्षी देऊ. व दुसरे वर्षी म्हणजे सन १८९३ अखेर रकम रुपये ६००० सहा हजारचे व्याज दरमहा दर शेकडा ८८ आठ आणे प्रमाणें तीनशें साठ रुपये व मुदलापैकी एक हजार रुपये आम्ही देऊ. याशिवाय आपणास दरवर्षी १६० नऊशें-साठ रुपये देणेचे ठरले आहेत ते दरमहा ८० रुपयेप्रमाणें देत जाऊ.

४. केसरीचा आकार खबल डेमीपर्यंत वाढला अगर ३०० तीनशेपर्यंत वर्गाणीदार कमी अथवा जास्त झाले तर हे करार कायम समजावे. साहजवाढला तर मजकुराची व्यवस्था बदलानी लागेल. यापेक्षा जास्त फेरफार होईल तर वर लिहिल्या शर्तीत दोघांच्या विचारें फेरफार करावा.

५. दोन वर्षांनंतर ह्या कराराप्रमाणें चालवयाचें किंवा नाहीं याचा ठराव सन १८९३ सालीं आक्टोबर महिन्यांत करावा. म्हणजे सामान्यतः तीन महिन्यांच्या नोटीसीखेरील एकमेकांनीं हा करार मोडू नये.

६. करार मोडून कदाचित् हिशेब देणे वेगेचा प्रसंग आल्यास फक्त रुपाई-बद्दल व टपाल खाना करणेंबद्दल व गावांत वाटणेंबद्दल १७५ एकशें पंचाहत्तर रुपये प्रमाणें आकारावे.

७. वर्तमानपत्रांतील मजकुराबद्दल जबाबदारी आमच्यावर नाहीं. त्यासंबंधानें नुकसान व खर्च जो होईल तो तुम्ही सोसावा. मजकुराची कापी आम्ही तुम्हास परत करू.

८. करार संपेल तेव्हां म्हणजे सन १८९३ दिजंबर अखेर कराराने दोन्ही चालांबद्दलची जी वर्गाणी येणे राहील ती पुढील सहा महिन्यांत येईल. तेवढी तुम्ही आमची आम्हास वसूल करून द्यावी. करार संपण्यापूर्वी पुढील चालची जी वर्गाणी येईल ती आम्ही तुम्हास देऊ. जाहिरातीबद्दल इनसरशनप्रमाणे तुटका हिशेब करून, करारापुढे जे पैसे आमचेकडे येतील ते आम्ही तुम्हास परत करू. सदर कराराचे दोन वर्षांतील जाहिरातीच्या इनसरशनबद्दल जे आमचे येणें राहील ते करार संपल्यानंतर जें वसूल होईल तें आम्हास द्यावें.

येणेंप्रमाणे कराराने सत्ता घेतला आहे त्याप्रमाणें व्यवस्था ठेवू. कळावें. हे विनंति
आपला

(सही) हरी नारायण गोखले,

म्यानेजर आर्यभूषण छापखाना.

संमतिवयाच्या बिलाचा वाद

टिळक सार्वजनिक कार्यात उघडपणें लक्ष घालूं लागल्यापासून त्यांनीं ज्या चळवळी केल्या त्यांची शोढक हकीगत कांहीं पूर्वी दिलीच आहे, व काहीं पुढे ओघाने येणार आहे. आतां याच अवधीत ते ज्या निरनिराळ्या वादांत गुंतले गेले होते त्यांचीहि थोडी हकीगत देण्याचा आमचा विचार आहे. आपण नेहमींच असे पाहतों कीं, वादाशिवाय चळवळ नाहीं, व चळवळीशिवाय वाद नाहीं; अमुळे चळवळ आणि वाद हे शब्द समानार्थीच नसले तरी त्यांची प्रायः समव्याप्ति असते असेंच आढळून येईल. टिळकांनीं केलेल्या कांहीं चळवळी स्वतःच्या कल्पनेनें नवीन उभारलेल्या असल्या तरी त्यांच्या बऱ्याचशा चळवळींचें उगमस्थान सत्कालीन वादार्थ्येच सांपडतें. या दृष्टीनें या चळवळी परत्वाचीन सऱ्या, तथापि वादांचे अनुयोगी व प्रतियोगी हे एकाच मूर्तीत जन्मलेले व नांदणारे आणि एकाच मूर्तीच्या कल्याणार्थ आपापल्या परीनें झटणारे असल्यामुळे, वाद कोणीहि उत्पन्न केले असले तरी ते देशाच्या विद्यमान स्थितीमुळे उत्पन्न झालेले असून समाजाच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें अपरिहार्यहि होते. परंतु टिळकांचें मोठेपण यांतच आहे कीं, कोणताहि वाद उत्पन्न झाला तर त्यांत शिरून, आणि पुरांत पोहाववास पडलेल्या मनुष्याप्रमाणें जोरानें पाणी तोडून, ते यश बेळन वाहेर पडत व त्यानें आपल्या उद्दिष्ट चोरणाची प्रगतीच करीत. त्यांच्या स्वभावाला कलहप्रिय दूषणास्पद हे नांव योग्य असो वा नसो, त्यांच्या मनाची ठेवण मात्र अशी होती कीं, प्रतिपक्षी जितका अधिक जोरदार व वादाची बाजू अंगावर जितकी अधिक कोसळलेली, तितकें त्यांचे तेज जैर्य व बुद्धिमत्ता हीं अधिक चमकत असत यांत मात्र शंका नाहीं. यांतील बरेचसे वाद आतां जळून गेलेल्या शेंगटीप्रमाणे निवाळे आहेत, व तसले वाद फिरून उत्पन्न होण्याचा फारसा समबहि नाहीं. आमुळें आज या वादांचें पर्यालोचन केवळ इतिहासकौतुकाच्या दृष्टीनेंच करावयाचें आहे. तथापि टिळकांच्या अमच्या स्वभावगुणांचा परिचय या निरीक्षणानें होणारा आहे. १८९० ते १८९७ या सात सालांतील मुख्य वाद म्हटले म्हणजे (१) संमति वयाचा वायदा (२) ग्रामपंचप्रकरण (३) रमाबाईंचें शारदासदन (४) हिंदुमुसलमानांचा तटा (५) पुण्यांतील अकरावी राष्ट्रीय सभा व मंडपप्रकरण आणि (६) सार्वजनिक सभेंतील क्रांति इत्यादि होत. यांपैकी एका हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याच्या वादांतच काय तो सरकारचा योजवबुद्ध संबंध येतो. बाकीचे वाद आपापसांतीलच होते. या अनेक वादांची हकीगत आतां आम्ही बयाक्रम देणार आहों. पैकीं प्रथम संमतिवयाच्या कायद्याची चळवळ, वेळ.

१८८७ च्या सुमारास मलबारी गेटजांचा सामाजिक सुधारणाचा कायदा मिळविण्याचा प्रयत्न बहुतेक गारदून गेला होता. पण त्यांनी तो उद्योग सर्वस्वी सोडून दिला नव्हता. त्यांना कायदा न मिळाला तरी कायदा मिळण्याच्या त्यांच्या निवळ सचनेने सुशिक्षित समाजांत खूप खळबळ उडवून दिली होती, किंबहुना दोनतीन निगनिराळ्या स्पष्ट मतांचे तटहि पाडले होते. सुधारणावादी सख्येने अगदीं अत्य असले तरी केवळ त्यांच्या शहाणपणाच्या आचारावर सुधारणांचा कायदा करावा असे म्हणणारा एक पक्ष, ज्यांना सुधारणा हव्या असतील त्यांनी त्या स्वतः घडवून आणण्यास स्वतःला बांधून घेण्याची व त्याविरुद्ध आचरण घडल्यास शिक्षा सोसण्याची शपथ घेऊन, अद्या शपथेच्या बळकटीकरिता पण आपणा स्वतःपुरता कायदा मागून घ्यावा हा दुसरा पक्ष; व सुधारणेला अनुकूल असें मत बहुजन-समाजांत रुढ झाल्यावर सर्व समाजाला एकच शिस्त लागावी म्हणून केवळ अल्पसंख्याकांवर बळजबरी करण्याकरिता कायदा मागण्यास हरकत नाही असे म्हणणारा तिसरा पक्ष, असे हे तीन तट पडले होते. या तिघांचे जाहीर वादविवाद वर्तमानपत्रांतून सुरू होते. इकडे मलबारी गेट यांनी हिंदुस्थानात आपलें साधत नाही असें पाहून विलायतेंत गुप्तपणे आपली चळवळ चालविली. विलायतेंतील गोण्या लोकांच्या मतांच्या आचारावर हिंदी लोकांवर सामाजिक सुधारणेचा कायदा लादणे म्हणजे ब्राविडीप्राणायाम व जुलमाचा कळस असे कोणीहि म्हणेल. पण सरकार व हिंदी लोक हे दोन नाहीत आणि विलायतेंतले गोरे लोक झाले तरी ते आपलेच सखे व बडील माऊ असें मानणाऱ्यांपैकीं मि. मलबारी हे असल्यामुळे, त्यांना या प्रयत्नात विपरीत असें काहीच वाटलें नाहीं. त्यांनी विलायतेंत जो आपला कार्यक्रम प्रसिद्ध केला त्यात खालील कलमे होतीः—

१ बारा वर्षांच्या लघ्न झालेल्या मुलीशीहि समोग झाला तर नवऱ्याला देखील कायद्याने शिक्षा व्हावी.

२ बायको ताव्यात घेण्याबद्दल किंवा तिने नवऱ्याचे घरीं नादध्याबद्दल फियाद चालू नये.

३ लहानपणीं ज्यांचीं लघ्न झालीं असतील, त्यास बयांत आल्यावर एक-मेकास पसत नसल्यास काडी मोडून देण्याचा अधिकार असावा.

४ कोणालाहि आपल्या मुलाचे किंवा मुलीचे लघ्न वाटेल तेव्हा करण्याची मुभा असावी. त्याच्याविरुद्ध जातेंतील किंवा इतर कोणी बोलल्यास त्यास शिक्षा व्हावी.

५ विधवेनें पुनः लघ्न केल्यास पूर्वीच्या नवऱ्याची इस्टेट तीस मिळावी.

६ पुनर्विवाहाचा विधि सोपा करून मॅजिस्ट्रेटपुढें एक दोन शपथा घेतल्या म्हणजे तेंच लघ्न समजावें.

७ मुरज्या बाहेरें बंद करावें.

८ पुनर्विवाह वगैरे सुधारणेकरितां कोणी मंडळी स्थापन झाल्यास तिचे नियम अमलांत येण्यास कायद्याने संशुची द्यावी.

९ मुलींस व विधवांस झालेले पाठविण्याच्या जास्त चांगल्या सोयी असल्या व त्या शिकल्यानंतर त्यांस योग्य चाकऱ्या देण्याची तजवीज द्यावी.

वरील कार्यक्रमापैकी न १ च्या कळमांतूनच मोठा वाद माजला. तीच समति-वयाच्या कायद्याची चळवळ होय; व याच चळवळीत टिळक हे वाद-मतगज किंवा "पटाईत भांडखोर" म्हणून प्रथम प्रसिद्धीस आले. डे. ए. सोसा-यटीतील भांडणें परमावधीस गेलीं तरी तीं खासगी स्वरूपाचीं होती. पुण्याबाहेर त्यांची कोणास फारशी माहिती नव्हती, व टिळकांच्या राजीनाम्याला इतर दृष्टीने महत्त्व असलें तरी त्यामुळे त्या वेळीं बेवनाबाचा डंका फारसा बाजला नाहीं. पण सप्तविंशत्याच्या विलाचे वेळीं त्यांनीं वादांत डों. भांडारकरांसारख्या बळ्या बळ्या डेंडांचीं एकदम बुद्धाची गाठ बातली यामुळे या इलाख्यांतच काय पण इतर प्रांतांतहि टिळकांचे नांव एकदम प्रसिद्धीस आलें.

मलबारी शेटजींच्या गुप्त कारवाईचा उल्लेख ता. १२ आगस्ट १८९० च्या 'केसरी'त आढळतो, व ता. ३० सप्टेंबरपर्यंत ही कारवाई इतकी पिकली कीं 'कायदा मागण्याचा अर्ज' या मयळ्याखाली 'केसरीला मुद्दाम अग्रलेख लिहून, कायदा मागण्याच्या अर्जावर सद्या येण्यास घुतें लोक येतील तरी जावच रहावें अशी मौज्या लोकांना इशारत द्यावी लागली. भावी कायदाविषयींच्या विनतींचे अर्ज सुधारक मंडळींतून गांवोगांव रवाना झाले; व या अर्जांचा आचार वेळान दिवुस्थान सरकाराने पिनकोडाच्या ३७५ व्या कळमांत दुरुस्ती करण्याचें विल पुढें आणावे, असा विलायतसरकारकडून इकडच्या सरकारास परवाना किंवा हुकूम पाठविण्यांत आलाच होता. पण विल पुढें येण्यापूर्वीच आक्टोबर महिन्यांत सुधार-णेच्या वादाचे तोड व्यापक स्वरूपानें पुण्यांत लागले होतें व त्यांत वर दर्शविलेल्या तीन तटांची किंवा गटांचीं मते स्पष्ट झालीं होती.

या कामीं पुराणमताभिमानी लोकांनींच प्रथम उचल केली. वे. शा. सं. रामदीक्षित आपटे, बाळासाहेब नातू, माधवराव बर्वे, तात्यासाहेब खासगीवाले, सरदार पुरंदरे, रास्ते, कृष्णशास्त्री राजवाडे, नारायण भिकाजी जोगळेकर वगैरे लोकांच्या सहीचें निमज्जनपत्रक निघून ता. २६ ऑक्टोबर १८९० रोजीं तुळशी-बागेंत जाहीरसभा भरविण्याचें ठरलें.

या आमज्जनपत्रिकेस लक्ष्मण कृष्ण नूलकर, रामचंद्र भिकाजी खोशी, वैजनाय-काशिमय राजवाडे, रामचंद्र मोरेश्वर साने, गोविंद वासुदेव कानिटकर, हरि नारा-यण आपटे, वासुदेव गणेश खोशी वगैरे काहीं लोकांनीं प्रतिपूचना पाठविली. त्यांत ते लिहितात कीं, "सामाजिक गोष्टींत सरकारनें हात घालूं नये या मताचे आर्म्हां-आहों. पण इह्यांच्या काळास अनुरूप अद्या कन्याविक्रय, बालवृद्धविवाह, विधवांचें

वपन वगैरे याविषयी सुधारणा घडवून आणणे इष्ट आहे. ही गोष्ट हिंदुसमाजाने आपण होऊन न केल्यास, कायदा नको म्हणणे हें काळास अनुसरून नाही. वरील गोष्टीचा विचार केला नसल्यास आम्ही पुढील प्रतिसूचना आजच्या सभेमुळे आणणार आहोत:-

‘आमच्या समाजातील बालविवाह, कन्याविक्रय, बालवृद्धविवाह, विधवा-केशवपन इत्यादि गोष्टींपैकी प्रत्येक यावर्तीत समानाने आपण होऊन सुधारणा करण्याचे संवधानें आजपासून सहा महिन्यांचे आंत समा भरवून, राजपुतान्यातील लोकांनीं जसे नियम केले आहेत, तसे नियम आपले लोकस्थितीचे मानाने करण्याची, व केलेले नियम अमलांत आणण्याची, सद्य तजवीज करावी.’

शिवाय टिळक, गोपाळ विनायक जोशी, बासुदेव गणेश जोशी, सिताराम गणेश देवधर, रामचंद्र भिकाजी जोशी, विष्णु अनंत पटवर्धन, विनायक त्रिंबक चिपळूणकर, आणि गोपाळ रघुनाथ नंदरगीकर ह्यांनीं बुधारी एक (उप) प्रतिसूचना पाठविली. ती अशी:- “आपण सरकारास अर्ज करणार आहां त्यासंवधानें आमची विनंती इतकीच आहे की, ज्यांस कायदा नको असेल त्यांचें म्हणणे आपण रीतसर सरकारास कळवालच; परंतु जर कोणाचा काहीं एक सुधारणा करण्याचा निश्चय असून त्याप्रमाणें करणारे त्यास बरेच मिळावे तर, त्यापैकीं जे वचन दिल्याप्रमाणें वर्तन करणार नाहीत त्यांस सरकारासून कडक शिक्षा मिळावी, एवढ्याचबद्दल आमच्या तर्फे सभेपुढें ठराव आणून त्यांस एका ज्ञातीचे निदान दोनशे लोक मिळाल्यास त्यांच्या सहाय्येने तो अर्ज सरकारकडे पाठविण्याची तजवीज करावी. आजमितीस ज्या सुधारणा होणे इष्ट आहेत त्या—

१ मुलांचे लग्न सोळा वर्षांचे आत करू नये.

२ बीस वर्षांचे आत मुलाचें लग्न करू नये.

३ पुरुषाचें लग्न चाळीस वर्षांपुढें होऊ नये.

४ चाळीस वर्षांपुढे लग्न करणे झाल्यास विषवेर्षी करावें.

५ दारू पिणें बंद असावे.

६ हुडा वेण्याची चाल अजीबात बंद करावी.

७ प्रांतीचा दहावा भाग सार्वजनिक कामाकडे (या मंडळीच्या कामाकडे) द्यावा.

८ विषवेचें वपन करू नये.

या सर्व गोष्टी ज्यांस कवूल आहेत, त्यांच्या सहाय्येने वर लिहिल्याप्रमाणें करण्याची मेहेरबानी करावी.”

शिवाय टिळक यांनीं एकठ्यांनींच या आमंत्रणपत्रिकाकारांस आपणापुरती एक लेखी विनंती पाठविली होती. त्यांत जे म्हणतात:- “आमंत्रणपत्रिकेच्या प्रति-

सूचनेविषयी माझे असे म्हणजे आहे की, कायद्याची मदत घेऊन सान्या समा-
जावर एकदम सुधारणा आदण्यापासून फायदा न होता गैरफायदाच होण्याचा
संभव आहे. तेव्हा ज्यांना सुधारणेची खरी कळकळ आहे त्यांनी सुधारणा अम-
लांत आणण्याबद्दल स्वतःच बांधून घ्यावे. या बंधनाप्रमाणे वर्तन न घडल्यास
ते अपराध समजून त्याबद्दल कडक शिक्षा ठेवण्याविषयी सरकारास विनंती करावी.
जे हा मार्ग स्वीकारतील तेव्हांपुरतीच ही शिक्षा लागू होईल. अशा प्रकारे
बांधून घेण्यास जे तयार आहेत त्यांनी आपली नावे समेत कळवावी. माझ्या मते
ज्या सुधारणा होणे अवश्य आहेत त्या मी नमूद केल्या आहेत. सदर सुधारणा
अमलांत आणल्या असता जातीबाहेर टाकण्याची भीति वाळगण्याचे कारण
नाही. २०० लोकांच्या सहा मिळाल्या म्हणजे तेव्हापुरताच सरकारपाशी
कायदा मागण्याची सजवीज करता येईल. सहा कुटुंबातल व ब्राह्मण जातीच्या
लोकांच्याच मुख्यतः पाहिजेत. समाजाच्या सुधारणेस कायदाच पाहिजे असे
प्रतिपादणाऱ्या लोकांपैकी अशा रीतीने स्वतःच कायद्याने बांधून घेणारे किती
आहेत, हे कळण्यास हा मार्ग उत्तम आहे.”

तुळशीबागेतील समेच्या पूर्वीची इकीकत देताना केशरीच्या अग्रलेखांत असे
म्हटले आहे की, “कायदा नको म्हणणारपैकींच काहीं जणांनी, या समेत
कायदा नको इतकेच फक्त न म्हणतां, अशुक अशुक सुधारणा समाजांत होणे
इष्ट आहे, अशाबद्दल ठराव करावा असे वाळ गंगाधर टिळक (हे समेत मुख्य
माषण करणार असे प्रसिद्ध झाले होते म्हणून) बांजकडे बोलणे सुरू केले.
टिळक यांनी त्यांच असे सांगितले की ‘माझे मतहि सुधारणेस अनुकूलच
आहे; परंतु ज्यांचे विचार सुधारले नाहीत त्यांच्या गळ्यांत सुधारणा कायद्याने
बांधणे मला अगदी प्रशस्त वाटत नाही. इतकेच नव्हे तर तें अन्यायाचे व
शुभार्थे कृत्य आहे. किरतां अर्जात कायदा नको थापलीकडे काहीं एक न
बालतां, मी आपल्या माषणांत पुनर्विवाहासारखा एखाद-दुसरा विषय सोडून
बालविवाहनिषेध वगैरे गोष्टी कोणी अमलांत आणल्यास त्याचा समाजाकडून
छळ होऊ नये असे सांगण्यास तयार आहे. ’ टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे जर
प्रतिपक्षाने ही गोष्ट कबूल केली असती तर मुलींची मोठेपणी लगे करणे, हुंडा न
घेणे, बालवृद्धविवाह बंद करणे, वगैरे गोष्टींत स्वतः सुधारणा करण्यास कोणी
तयार असेल तर त्यास समाजाकडून काहीं हरकत नाही व ती सुधारणा पाहून
इष्टवत् रुढीहि बदलत जाईल ही गोष्ट तुळशीबागेतील समेत मान्य झाली असली.

परंतु सुधारकांस ही गोष्ट पसंत पडली नाही व त्यांनी अठरा सहांनिर्णी एक
पत्र लिहून आपण प्रतिसूचना आपणार आहो असे तुळशीबागेतील समेचे उल्लाह-
कांस कळविले. त्या प्रतिसूचनेवरून असे दिसून येईल की, जरी कायदा नको
ही गोष्ट सा मजळीस कबूल आहे, तरी समाजास या लोकांनी सहा महिन्यांची

मुदत दिली होती, एवढ्या मुदतीत समाजाचे शातून तशी गोष्ट न घडल्यास स्वभावतःच त्याचा अर्थ कायदा असावा असे कोणासहि वाटेळ. पण खुद्द या १८ गृहस्थाचा असा विलकूल उद्देश नव्हता असे त्यांचे म्हणणे आहे. हे पत्र समेपुढे येणार असे जेव्हां टिळक यास समजले तेव्हा त्यांनी वरीलपैकी एक-दोघास असे स्पष्ट सांगितले की, “ हा घरसोडीचा प्रकार काही उपयोगी नाही. समाजास नोटीस देणारे तुम्ही कोण ! अमुक एक सुधारणा जर तुम्हास इष्ट वाटत असेल तर ती स्वतः तुम्ही अमलांत आणा, लोकास उदाहरण घालून या, आणि अमलात आणण्याकरिता जर कायदा पाहिजे असेल तर तो आपल्याच पुरता मागून घ्या; परंतु ही गोष्ट जर तुम्हास मान्य नसेल तर माझ्या भताप्रमाणे मला तुमच्या प्रतिसूचनेस उपप्रतिसूचना आणावी लागेल. टिळकाच्या उपप्रतिसूचनेचा आणखी असा आहे की, ‘सुधारणा करा सुधारणा करा—ही किटकिट आता पुरे झाली, जर तुम्हास खरोखरच सुधारणा कर्तव्य आहे, तर ती तुम्ही करावयास लागा; व आपल्या पिढ्याचीच तोड थोडे सैल करून मिगनरी लोकांप्रमाणे, समाजाने जी गोष्ट करावी असे तुम्हास वाटते तिचा, लोकास उपदेश करा व त्याची मने वळवा, ज्या समाजात आपणास रहावयाचे आहे त्याच्या समजुती-विरुद्ध जी गोष्ट आपणास करवत नाही ती त्याच्यावर कायद्याने लादणे अगदी सर्वथा भिन्नपणाचे काम आहे. टिळक ह्याची उपप्रतिसूचना परस्परसुधारकास पसंत पडली नाही. प्रतिसूचना करणाऱ्या अठरा गृहस्थांपैकी तिचांनी यावर सव्वा दिल्या. कायदेवाल्यांचे अग्रणी खुद्द रा. व. रानडे यासहि त्यातील कलम १ व ४ हीं पसंत पडलीं नाहीत. प्रो. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी तर साफ सांगितले की, सर्व लोकांकरिता जर सरकारने कायदा दिला नाही तरच मग असल्या पत्रकाचा विचार करू. टिळक ह्याची उपप्रतिसूचना विचारास निघाल्यावर आणखी दोनतीन सूचना अन्यथाकडे आल्या. तेव्हां इतक्या सर्वांचा विचार असल्या प्रचंड समेत होणे अशक्य आहे असे वाटून समेच्या उत्पादकांनी ठराव केला की, ज्याअर्थी या सर्व प्रतिसूचना व उपसूचना करू इच्छिणारे गृहस्थ लोकांच्या अनुमतीखेरीज त्यांच्यावर सुधारणेचा कायदा लादू नये या मुख्य तत्वास अनुकूल आहेत त्याअर्थी यावद्दल समेत विचार करण्याची जरूरी नाही ! मलबारी गेट-जीच्या सूचना समेस संमजून देऊन मग कायदा नको या सवधाच्या अर्जाचा नमुना वाचून दाखवावा, म्हणजे आपले काम आटपले ! नंतर दुसरे कोणास काहीं बोलणे असल्यास ते बोलतीलच. तसेच अर्ज नुसता समेत पसंत करून घाडल्यास मग “ तो कोणास ऐकूच गेला नाही ” इ. इ. कुत्सित सुधारकाच्या कल्पना निघतात; करितां त्यावर चारपाच इजार सव्वा घेऊनच तो पाठवावा म्हणजे बरे, असाहि त्याच वेळेस निकाल करण्यात आला.”

ठरल्याप्रमाणे हुळडीबागेत सभा भरली. समेस जवळ जवळ पांचहजार लोक

आले होते. सुधारक मंडळी लपून छपूनच होती. वे. शा. महामहोपाध्याय राम-दीक्षित आपटे हे अध्यक्ष झाले. मलबारी शेटजींच्या नऊ सूचना वा. गं. टिळक यांनी समेत वाचून दाखवून त्या असलांत आल्या असता समाजाची कशी व्यवस्था होईल हे थोडक्यांत सांगितले, आणि मलबारी शेटजींचे पूर्वीचे प्रयत्न, सामाजिक रीतीमार्गांत सरकार बहुजनसमाजाच्या विरुद्ध पडणार नाही असा १८८६ साली झालेला सरकारी ठराव, समोगानुमतीचे बय वाढविण्याच्या खटपटीचे बीज व इतिहास, त्यासंबंधी केलेल्या अर्जातील लंगडेपणा, व सोशल कान्फरन्समध्ये घडलेला प्रकार, बगैरे गोष्टींची थोडीशी माहिती त्यांनी दिली. सरते शेवटी या समेचा उद्देश, लोकमताविरुद्ध सरकारने कायदा करू नये असा अर्ज सरकारकडे पाठविण्याचा असून, ज्याचे त्याप्रमाणे मत आहे त्याने अर्जावर सही द्यावी, व ज्याचे मत भिन्न असेल त्याने कायदेवाल्यांच्या अर्जावर सही द्यावी, अगर या समेकडे कोणी अर्ज पाठविला असता आम्ही तो सरकारकडे पाठवू असे टिळक यांनी सांगितले. रा. व. जोगळेकर यांनी अर्ज वाचून दाखविला व प्रतिसूचना आपणारे लोकांपैकी एक रहस्य बोलण्यास उभे राहून सुरुवात करणार तो जोगळेकर यांनी अध्यक्षीय भाषेने सांगितले की "आमचे काम आटोपले. सद्या घेजे त्या धरोवर बेतल्या जातील. आतां सुधारकांचे म्हणजे ऐकून घेण्याचे असल्यास घ्यावे. परंतु एक थोडासा अपरिचित असा रहस्य बोलण्यास उठल्यामुळे व सद्यावाल्या अठरांपैकी कोणीहि पुढे न आल्यामुळे मंडळी समेतून निघून गेली !"

पण हा वाद येथे संपला नाही. कारण यानंतर फिरून ता १ नोव्हेंबर १८९० शनवार रोजी 'जोशी हाली'त एक सभा भरली होती. तिचा निर्दिष्ट उद्देश मुख्यतः टिळक यांच्या वरील उपप्रतिसूचनेबद्दल वादविवाद करण्याचा होता. व कांहीं सुधारकाग्रणी, ज्यांस दुळगीबागेत हजर राहून आपली मते प्रदर्शित करता आली नाहीत त्यांस, मोकळेपणें व निर्धास्तपणें आपले विचार कळवितां यावे हेहि इष्ट साधाययाचें होतें, हेतु हा की तेणेंकरून उभय पक्षांच्या म्हणण्याचा पूर्ण विचार होऊन कांहीं तडजोड पहावी. समेचे अध्यक्षस्थान डॉ. रा. व. नूलकर यांनी पत्करिलें होतें. टिळक म्हणाले, " आपल्या समाजाची सुधारणा करण्यासंबंधी वाक्पंडित्य फार झालेलें आहे. तथापि सुधारणा करावयाची ती कोणाची अशा प्रश्नाचा विचार करतांना आपणाला जनसमूहाची सुधारणा करावयाची हें बीज आहे. याकरितां सुधारणेसाठीं जनसमूहाची व आपली ताढातोड करण्याचा प्रयत्न केल्यास सुधारणा होणें शक्य नाही. त्यास उदाहरण हेंच की, पुनर्विवाहासारख्या निर्विवाद सुधारणा इष्ट असून बहुतेक सुधारकांस त्या आपल्या कुटुंबांत अंमलांत आणणे अशक्य वाटत आहे. याकरितां सुधारणा ही ज्याची त्यांनीं सुरू करून आपल्या उदाहरणानें दुसऱ्याचें मन बळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नाहीपेक्षां रिकामें

सुन्दरपंडित करण्याचा कांहीएक उपयोग नाही. तर सुधारक लोकांकडून सर्वलोकास सुधारण्याचा उद्देश घेऊन काय सुधारणा कराय आहेत व त्या कोणत्या साधनानीं अस-
 लांत आणाव्या याचा विचार करावा. माझीहि मते सुधारणेस अनुकूल आहेत. परंतु
 तीं याच तत्वास अनुसरून आहेत व म्हणूनच तीं आपणास अमलात आणण्यासारखीं
 आहेत असा माझा समज आहे. त्या तत्वाचें स्वरूप अशाप्रकारचें आहे कीं, समा-
 लांत सहज होण्यासारखें काय आहे, कांहीं अडचणी सोसून किंवा टाळून करण्यासारखें
 काय आहे, व मुळींच करितां येणार नाही असे काय आहे—म्हणजे आपल्या धर्म-
 शास्त्रास अनुसरून कार्याकार्य गोष्टीस विधि, विकल्प व निषेध अशीं तीन बघनें
 घालता येतील. यांत ज्या गोष्टी निषिद्ध मानल्या आहेत त्या मुळींच करावयाच्या
 नाहीत. परंतु ज्यांविषयी विकल्प आहे किंवा प्रायश्चित्त आहे त्या करण्यास
 जातिभ्रष्टाचा प्रत्येकास येऊ शकणार नाही, व ते धर्मसमजुतीच्या उलट जाणें
 असेहि होणार नाही. असा विचार करून धर्मशास्त्राचें उल्लंघन न करितां ज्या
 गोष्टी आपणास करता येतील, त्या आपणापुढें मांडाव्या व त्यांचा आपण विचार
 करून कांहीं निकाल होत असल्यास पहावा असा आमच्या समेचा उद्देश आहे.
 मुळींच छत्र सोळावें वर्षीं केलें म्हणजे ज्या कायद्यासबधानें वादविवाद चालू आहे
 त्याची आपणास जरूरत राहणार नाही. ऋतु प्राप्त झाल्यास विवाहाकालीं शांति
 केल्यानें धर्मसंघर्षी अडचणीचें निरसन होते. प्राचीन शास्त्रासवधी व अर्वाचीन
 समाजस्थितीसवधी विचार एकत्र केले म्हणजे, ज्यांस प्रवर्तक व्हावयाचे आहे त्यानीं
 १६ वर्षांची इयत्ता करण्यास कांहीं बाध येत नाही. दारु पिण्यासवधी मला असें
 वाटतें कीं आपण आपली सुधारणा करणें अत्यंत जरूर आहे. 'टेंपरन्स
 असोसिएशन' म्हणजे नेतानें मद्यपान करणाऱ्या मंडळ्या करण्यांत कांहीं हशील
 नाही. माझें मुख्य मत हेंच कीं, कोणतीही सुधारणा करणें ती तत्त्वप्रवर्तकांनीं
 आधीं स्वतः केली पाहिजे. तसेंच या तत्वाचा लोकांमध्ये प्रसार करण्याकरितां
 मिशनरी लोकांच्या संस्थेप्रमाणे एक संस्था करण्यासाठीं आपल्या प्रांतीचा
 कांहीएक अद्य देत जाणें जरूर आहे. त्याचे योगानें देशांत ठिकठिकाणीं सुधार-
 नेस लोकमतानुकूल करण्याचा प्रयत्न करावयाचा, व स्वतःच्या उदाहरणानें अशा
 प्रयत्नां व त्यापासून होत झालेझ्या फायद्यांच्या निदर्शनां, सुधारणेचें पाऊल
 पुढे पाडावयाचें. अशा रीतीने विचार करून शें दोनशें जीं काय मंडळी तयार
 असतील त्यांनीं आपल्या सहा देऊन आपणास सदरहू सुधारणा अमलात आण-
 ण्याविषयी वांधून घ्यावे, व आपण केलेले नियम आपल्या मंडळीवर बजावले
 जाण्याबद्दल सरकारकडून आपले नियम नोंदून घ्यावे. अशा रीतीने लोकप्रवर्त-
 नाचे काम आस हजारां वर्षे ब्राह्मण करीत आले आहेत, व इंग्रजी शिक्षणां
 तेंच काम आपण विशेष चांगल्या तऱ्हेनें करू लागल्याशिवाय इंग्रजी शिक्षणां
 आपलीं मनें प्रकाशित झालीं असें मी समजणार नाही." नंतर रा. व. रानडे बोलले

त्याचा आद्य असा की, टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे आम्ही मंडळी स्थापन केली होती व सद्या येण्याचेहि काम केले होते. पण त्या दोहोंपासून कांहीं निष्पत्ति झाली नाही. टिळकांच्या सूचना पसंत पडणारे लोक जोडेच सांपडतात. टिळकांनी जी सुधारणेची पायरी भरली आहे ती आम्हांविषद नाही, इतकेंच नव्हे तर ते आमच्याच पक्षाकडले आहेत असें आतां आम्हांच स्पष्ट समजले.

भांडारकर यांनी टिळक व रानडे झांच्या मतांत भेद काय असे विचारले अर्थात् टिळक म्हणाले, "रा. व. रानड्यांचें म्हणणे केवळ रुढ होत असलेल्या आचारास बघन घालण्यापुरतेंच आहे, व त्याने जरी थोडाबहुत कार्यभाग झाला तथापि रुढीचें पाऊल पुढे पडण्यास त्यांत कांहीं दजवीज केली नाही. व माझ्या सूचनेंत ती केलेली आहे." पण अद्या गोष्टींचा कायमचा निकाल कर्वाच कायत नसतो. याप्रत्येक हा वाद असाच पुढें चालूं राहिला.

अखेर समतिवयाचें विल ता. ९ जानेवारी १८९१ रोजी कलकत्ता येथे बरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत सर अँड्र्यू स्कोवेल यांनी पुढें आणिलें. सन १८८२ च्या फौजदारी कायद्यांतील ३७५ कलमाप्रमाणें पुरुषांचा स्त्रीशी विशेषस्थितीमध्ये होणारा शरीरसंबंध हा 'जवरीसमोग' नांवाचा गुन्हा समजला जातो. त्यापैकी एक स्थिति म्हणजे समोगकाळी स्त्रीची संमति मिळो ना व मिळो, स्त्री दहा वर्षांहून कमी वयाची असणें ही होय. या कलमामध्यें विवाहित, तशाच अविवाहित, स्त्रियांच्या संमतीचें बंद दहांच्या ऐवजी वारा करावयाचें हाच या विलांतील मुख्य भाग होता. विल पुढें मांडतांना स्कोवेल यांनी सामान्यरीत्या असे सांगितले की, या विलाने कोण-ताहि नवा गुन्हा निर्माण केला जात नाही. पूर्वी जो गुन्हा असेल, तोच पुढे असेल; नसेल तो नसेल. पण वयाच्या दृष्टीने के कृत्य पूर्वी दहा वर्षांवर बंध म्हणून गुन्हा ठरलें नसतें ते वारा वर्षांचें बंध होईपर्यंत गुन्हाचे ठरेल, इतकाच फरक. एक, अकार्ळी होणारा व्यभिचार बंद करून मुलुचें रक्षण करणे, व दुसरा त्यांच्याच रक्षणाकरितां अल्प वयांतील संमोग बंद करणें, या दोन हेतूनी हें विल पुढें आपलें आहे असें स्कोवेल यांनी सांगितले. या विलानें हिन्दुलोकांच्या विवाह-पद्धतींत दबळादबळ करण्याचा सरकारचा विचार नाही व बाळविवाह हा विषय या विलापासून अगदीं अलग आहे म्हणून हिंदुधर्माभिमानी लोकांनीं याला विरोध करण्याचें कारण नाही असेंहि त्यांनीं बजाविलें. हिंदुस्थानामध्यें बुद्धिमानांनुसार मुलांना सामान्यपणें १२ व्या वर्षांपूर्वी ऋतुप्राप्ती होत नाही म्हणून १२ ही वयोमर्यादा या विलांत घातली होती. या विलाअन्वये पोलिस अधिकाऱ्यास लोकांच्या खाजगी बाबतींत दबळादबळ करण्यास सांपडूं नये धाकृतां, जो कोणी मनुष्य आपले स्वतःचे बायकोविषद हा गुन्हा करील अशा मनुष्यावर वारंट न काढतां त्यास पोलिसानें समन्सानें पकडवें, अशीहि दुसरी सुचविण्यांत आली होती. सर रसेकचंद्र मिश्र यांनी या विलास विरोध-

केला. या कायद्यामुळे देशामध्ये चोहोंकडे अस्वस्थता पसरले, हा त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. समजा उद्यां इंग्लंडमध्ये असा कायदा केला की कोणाहि मनुष्याचें म्रेत पुरलें न जातां तें जाळलेंच पाहिजे, कारण हवाशुद्धीच्या मानानें पाहिजे असतां दहनविधि फारच चांगला आहे, असा कायदा केला तर इंग्लंडमध्ये काय स्थिति होईल ! सारांश विद्येच्या योगानें लोकमत सुधारल्याशिवाय अशा धार्मिक विषयामध्ये कायदा करणें अप्रगस्त असून, त्या योगानें हिंदूच्या लग्नविधीमध्ये गुप-चूप व हळू हळू होणारी सुधारणाहि मागे पडेल अशी भीति सर रमेशचंद्र यांनी प्रदर्शित केली. रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर यांनी या कायद्यास पुष्टी दिली. हिंदुधर्माचीं प्रमाणें परस्परविरोधी व भिन्न भिन्न असल्यामुळे धर्मसंवादाची अडचण फारशी महत्त्वाची नाहीं असे त्याचें मत पडलें. इफदे जाता जाता त्यांनी सुधारकांनाहि एक टोला दिला. ते आपल्या भाषणांत म्हणाले:—“ज्या बाबतींत कायद्याच्या मदतीनें सुधारणा करणे शुद्धमाचें होणार आहे त्या बाबतींत, कायदा पाहिजे ! कायदा पाहिजे ! अशी ओरड करून सुधारक म्हणविणारे लोक आपल्या कर्तव्यापलीकडे ओढ घेत आहेत, हें एक देशाचें दुर्भाग्य म्हणावयाचें. कारण या त्यांच्या बेफामपणामुळे विरुद्धपक्षाहि खवळून जाऊन कायद्याचें नांव निघाले कीं तो आस्थास नको असा आग्रह धरून वसतो. हल्लींचा कायदा आमच्या सुधारणा—मार्गावरचा पहिला स्तंभ आहे, असें म्हणून या सुधारकांनीं समाजाचें नुकसान मात्र आरंभिलें आहे.” सरते शेवटीं कौन्सिलचे अध्यक्ष व्हाइसरॉयसाहेब यांनीं समारोपवजा भाषण केलें. राणीच्या जाहिरनाम्यांत धर्मसंवादी जें वचन आहे त्याचा भग या कायद्यानें होतो ही समजूत चुकीची आहे असें त्यांनीं सांगितलें व लोकांना हें विल पसत पडेल अशी आशा प्रदर्शित केली. हें विल विचारकरितां घ्यावे आणि या कायद्याचीं कारणे व हेतु इडिया गॅलेट व इलाखानिहाय गॅलेटामधून प्रसिद्ध करावी या सूचना पास झाल्या. सारांश, विल पुढे आणणारे व त्यावर अनुकूल प्रतिकूल भाषणें करणारे, या सर्वांच्या मनांत या विलाला पुराण-मतवादी लोकांकडून कसून विरोध होऊन सुधारक व पुराणमतवादी यांच्यामध्ये वादाचें रण माजणार ही भीति पदोपदीं दिसून येत होती. बत्याप्रमाणें झालेंहि !

ता. २० जानेवारीच्या केसरीतील या विषयावरील अग्रलेखांत हिंदूच्या सामाजिक व धार्मिक आचारविचारांत हे विल हात घालीत नाहीं अशी व्हाइसरॉयसाहेबांची समजूत कशी चुकीची आहे हें स्पष्ट दाखविलें आहे. बारा वर्षांच्या साहेबांची समजूत कशी चुकीची आहे हें स्पष्ट दाखविलें आहे. बारा वर्षांच्या श्यापयेंत संभोगवयाची प्रतिवधक मर्यादा कळी म्हणजे त्या वयाच्या आत ऋतु-प्राप्त झालेल्या जीचे गर्भाधान करणें गैरकायदा होणार आहे, व ऋतुप्राप्तीनंतर अमुक दिवसाचे आंत गर्भाधान केलेंच पाहिजे, तेव्हां हा कायदा या एका गोष्टी-मध्ये धर्माचारास विरोध करील हें निर्विवाद आहे. अर्थात् रमेशचंद्र मित्र यांचेच मत सर्व हिंदुसमाजाच्या मताचे अर्थार्थ दर्शक असून नूलकरांचें भाषण धर्मदृष्ट्या

निषिद्ध होय असा केसरीने स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे. सुधारक वर्गाच्या डोक्यांत संचार करणारे विविध विचार सरकारचे कानी जितके जलद जातात तितके स्वधर्म-रक्षकं जुन्या मंडळींचे जात नाहीत. तथापि, या वेळीं जुन्या मताच्या हिंदूंनीं न मागसता सुधारकांहूनहि अधिक पुढाकार घेऊन, आपली वास्तविक रुढी काय व तिचे अपरिहार्य आचरण मोडतां येणार नाही कसे हे ताबडतोब कळविलें पाहिजे अशी केसरीनें या अग्रलेखाचे शेवटीं सूचना केली आहे.

यापुढे सुमारे महिना दीड महिना वादास विलक्षण ऊत आल्यामुळें, या विष-यावर अनुकूल-मतिकूल पत्रव्यवहार, निरनिराळ्या समांच्या हकीकती इत्यादि याच विषयावरील मजकुरानें केसरीचे रकानेच्या रकाने भरून गेलेले दिसतात. सा. २७ जानेवारीच्या केसरींतही याच विषयावर अग्रलेख आलेला आहे. स्कोवळ-साहेबांनीं १२७ मुलींत ६ मुलींन १२ वर्षांपूर्वीं ऋतु प्राप्त होतो असें प्रमाण सांगितलें होतें. याच प्रमाणाचा आधार घेऊन “ शेंकडा पांच लोकांस या विलानें नाहक काळे पाणी पहावें लागणार ” असें केसरीने म्हटलें आहे. रा. व. नूलकर यांनीं भूतदयेच्या दृष्टीनें विलानें समर्थन केलें होतें. पण १२ वर्षांच्या काल्पनिक मर्यादे-पेक्षां आमच्या शास्त्रांतील ऋतुप्राप्तीची नैसर्गिक मर्यादाच भूतदयेस अधिक धरून आहे असें दाखवून केसरी म्हणतोः—“ रा. व. स ही भूतदयेची कोटी कोटून आठवळी न कळे, सरकारानें या देशांत दाख्खा प्रसार करून हजारां लोकांचा जीव व धन यांचा चूर केला तरी त्याचा बदोस्त आमचा आम्हीच केला पाहिजे असें ज्या रा० व. नीं प्रतिपादन केलें होतें त्यांची भूतदया याच प्रकरणीं इसकी कशी उदयास आली कोण जाणें ! ” हा गुन्हा नोन कॉमिशनिबल केला तरीही खोकांची मीति नाहीशी होणार नाही, अर्थात् जुन्या मताच्या लोकांनीं आपलें स्पष्ट मत यावेळीं निर्भीडपणे सरकारपुढें मांडावे अशी विनंति करून हा लेख संप-विला आहे.

विल पुढें आणणारे स्कोवळ व व्हाइसरॉयसाहेब या दोघांनींहि हे विलहिंदूच्या धर्मसंशुद्धीस बाध आणणारें नाहीं असे सांगितलें असतां, नूलकर किंवा तेलंग यांच्यासारखे सुधारक, या वावर्तीत हिंदू शास्त्र व रुढी यांस महत्त्व न देता त्यांना खुशाल धाव्यावर वसवावें असे म्हणू लागले. उलट भाण्डारकरांसारखे दुसरे कांहीं शास्त्र सुधारक या विलाजाला शास्त्राधार आहे असें दाखवू लागले. टिळकांनीं या दोघांचाहि स्पष्ट निषेध केला. हिंदुधर्मशास्त्राच्या आशांस तुच्छ लेखणाऱ्या नूलकर, तेलंग यांच्या सारख्यांस उत्तर देणें फारसें अवघड नव्हतें. पण भाण्डारकरांसारख्या विद्वानांनें पुढें आणलेल्या शास्त्रार्थाचें सप्रमाण खडन करून पुराव्याचें माप विनंतोद त्यांच्या पदरांत घालण्याचें काम तितकें सोपें नव्हतें. हे दुसरे काम कर-ण्यांतच लोकमान्यांची सूक्ष्म बुद्धिमत्ता व शास्त्रीय वादविवाद कौशल्य हीं उत्कट-पणे दिसून आलीं.

हे विल धर्मगालांच्या आढ येणारे आहे या मुद्यावर तेलंगयांनी असा अस्मि-
प्राय दिला होता की, "राजाजेंचें उल्लघन न करितां, धर्माजेंचें उल्लघन केल्या-
पासूनच जे पाप लागणार आहे त्याची निवृत्ति एखाद्या मटाच्या अगावार चवली
फेकून देऊन अगर दोन तीन मिनिटे नाक घरून करावी ! " हिंदुधर्माविषयीच्या या
वेपवाईचा केसरीने पुढील तीव्र शब्दांत निषेध केला आहे:— " हिंदु रीतिरिवा-
जांबद्दल अशा रीतीनें उपहासास्पद लिहिण्याचे वाढस भिन्ननरी अगर नास्तिक
लोकांखेरीज दुसऱ्या कोणाच्याच हातून होणार नाही असे वाटते. इंग्रजी विद्येनें
आमची धर्मभ्रष्टा उदत चालली आहे असें जरी मानले तरी, आपल्या पुरातन
सीतीमार्तीचा व त्यांचा ज्यांस अभिमान आहे त्याचा आपण असा तिरस्कार
करावा हें आमच्या गहाणपणास व सम्यपणास शोभत नाहीं. "

तेलंगवार टीका करतांना टिळकांची जी दुच्छताबुद्धि दिसून येते ती निदान
प्रारंभी तरी डॉ. मांडारकरांवर टीका करितांना दिसून येत नाही, याची कारणे
दोन तीन असावी. तेलंग हे जरी टिळकांपेक्षां ज्यानें थोडे अधिक असले तरी
बोबेहि एकाच पिढीतले असे म्हणण्यास हरकत नाही. पण मांडारकर हे जुन्या
पिढीचे, टिळकांच्या खुद्द षडिलांच्या बरोबरीचे, शिवाय वडिलांचे केही, या
नात्यानें ते मांडारकरांस जवळ जवळ वडिलांसारखाच मान देत. शिवाय तेलंग
हे जरी संस्कृत विद्येत निपुण होते तरी त्यांची विद्वता वकिली यादची, व डॉ.
मांडारकर यांची विद्वता नव्या पद्धतिगिरीबरोबरच जुन्या शास्त्रीपणाच्या बाण्याची
होती. याहीपेक्षां मांडारकरांविषयीं आदर वाटण्याला एक कारण असे की, मांडारकर
हे जरी प्रार्थनासमाविष्ट होते तरी त्यांची धार्मिक बुद्धि व आस्तिकपणा तेल-
ंगांहून अधिक होता असें टिळकांना वाटे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम मनावर होऊन
मांडारकरांविषय वादांत धिरतांना, भीष्माचार्यावर पहिला ब्राण टाकण्याचे वेळीं
अर्जुनाच्या मनाची जी स्थिति झाली असेल तीच मांडारकरावर हत्थार उपसतांना
टिळकांची झाली असेल यांत शंका नाही, पण हे मांडारकर झाले तरी या वादांत
त्यांचा पाडाव करणे हेंच आपलें कर्तव्य आहे असा मनाशी निश्चय केल्यावर.

गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मण वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयत् ॥

हे मनुवचन टिळकांच्या लेखणींतून निघाले. व मांडारकरांची प्रथम माफी
मागून त्यांच्याशी टिळकांनीं झंज सुरू केले.

मांडारकरांचा पहिला मुद्दा विवाहकालाविषयी होता. त्यास उत्तर देतांना
टिळकांनीं असा युक्तिवाद केला की, सूनूकालपूर्वी जरी विवाह प्रौढवयांत होत
असत, तरी सूनूकालापासून पुढे या वयोमर्यादेचा सकोचच होत चालला. ऋग्वेद-
कालानंतर तीन वर्षेपर्यंत बापानें लग्न करून देण्याची वाट मुखनें पहावीच नंतर
आपला पति आपणच शोचावा, याचा अर्थ ऋग्वेदकालापूर्वी लग्न करू नये किंवा

होत नव्हतें असा होत नाही. 'बाराव्या किंवा आठव्या वर्षी विवाह होणाऱ्या मुलीला किती वयाचा नवरा असणें इष्ट आहे' अशाविषयाचा उल्लेख जर मनुत सांपडतो तर इतक्या लहान वयांत लग्न होऊ शकतें हे सिद्धच आहे. चांगला वर न मिळाल्यास मरेपर्यंतहि मुलीस अविवाहित ठेवण्यास शास्त्राची हरकत नाही हे खरे; पण त्यामुळें स्मृतीस उल्लेखिल्याप्रमाणे, चांगला नवरा मुलगा मिळाल्यामुळे आठव्या वर्षी लग्न झाले तर त्याला कांहीं शास्त्राची आडकाठी नाही !

दुसरा मुद्दा गर्माधानकालाचा, टिळकांचें म्हणणे कीं, या बाबतींत विशाने-श्रादि निबंधकारांना मांडारकरांपेक्षा खचित अधिक प्रामाण्य दिले पाहिजे. मांडारकरांची सर्व भिस्त आश्रमालयन गृहपरिशिष्टावर होती. पण त्यांचा परिशिष्ट-वाक्यांचा अर्थ चुकला. कारण सत्कार व त्वासवर्षीचा होम हीं दोन्ही एकाच वेळीं आधीं लागतात; व मांडारकरांनीं असें म्हटलें होतें कीं, प्राजापत्य होम व गर्माधान सत्कार हे दोन विवि वेगळे मानतां येतात. गर्माधान हे जर प्रथम ऋतुकार्ही झालें पाहिजे, व ऋतु जर बाराव्या वर्षापूर्वीं येऊ शकतो हें विल पुढें आपणगारांनींच कबूल केले आहे, तर गर्माधानसत्कारहि त्या ठिकाणीं १२ वर्षीच्या आंत होणार व नवीन विलाप्रमाणे तो गुन्हा ठरणार ! एवंच, विशिष्ट धर्मविधीला गुन्हा ठरविल्याने कायदा वर्मांत हात घालतो असेंच सिद्ध होते हा टिळकांचा मुद्दा. टिळक कोटीबाजपणाने लिहितात, "रेलवे टाइमटेबलमध्ये जर 'आज मंगळ-वारी सकाळीं एक गाडी पुण्याहून निघेल व ती मंगळवारी सध्याकाळीं मुंबईस जाऊन पोचेल,' अशीं दोन वाक्यें आलीं तर दोन्ही मंगळवार आजचेच वेतले पाहिजेत, एक आजचा व एक पुढच्या आठवड्याचा असा वेतां येत नाही. बारा वर्षीच्या आंत ऋतुप्राप्त होणें ही मोष्ट कचित् बडगारी असली तरी, या प्रथमऋतुकार्हीच गर्माधान करण्याची शास्त्राची आज्ञा असल्याने, एक वर्साचा तरी गुन्हा करावा किंवा भिनल कोडाचा तरी गुन्हा करावा अशी विनतोड आपत्ति उत्पन्न होणार. अर्थात् कायद्यापेक्षा शास्त्रालाच मान देणें प्राप्त होते व त्यामुळें कायदा चुलमाचा ठरतो."

मांडारकरांच्या या चुकीच्या शुक्तिवादाला मळकट सध्याचा दृष्टान्त टिळकांनीं दिला, आणि तेलंगांनाहि त्यांनीं असा टोला दिला कीं, यांना वकीली करण्यापुढें शास्त्रार्थ तपासण्यास वेळ कोठून मिळणार ! त्यांचा शास्त्रार्थ वेळांत वेळ काढून दिलेला, अर्थात् तो चुकीचा असणार. तेलंगांचा मुद्दा असा कीं, या कायद्यानें राणीच्या जाहिरनाम्यांत हात घातलासा होत नाही. जाहिरनाम्यांत असे शब्द आहेत कीं, 'जे प्राचीन हक्क व रीतविवाज चालत आले असतील त्यांवर योग्य नजर धावी अशी आमची इच्छा आहे.' तेलंगांनीं प्राचीन व योग्य या दोन शब्दांवर भर देऊन संमतिविल व जाहिरनामा यांच्या विरोधाचा परिहार घुचविला होता. त्यावर कोटीबाज टिळक म्हणतात:- "वा ! शब्दांचा कोस असा काढावयाचा तर यावच्छंद्र-

देवाकरी असे शब्द सनदेंत असतात, म्हणून सनदेंतील दान आमावास्वेल्या रात्री, म्हणजे जेव्हां चंद्रहि नाही व दिवाकरहि नाही तेव्हां, जर कोणी गिळकृत करण्यास हरकत नाही असें म्हणेल तर त्याच्या अहाणपणाची तारिफच केली पाहिजे.” गर्भाधान हा काम्य विधि असल्यामुळे त्यात कायद्यानें हात घातला तर धर्मात हात घातलासें होत नाही या मुद्यावर टिळक म्हणतात “प्रार्थनासमाजाचे दृश्य भादिरांत अदृश्य देवाची नेत्रनिमीलनपूर्वक मक्ति करणें, अगर निर्गुण परमेश्वरासंबंधाने अगाध अज्ञानसागरांत सायक गोते खात बसणें, हेच जर धर्माचें मुख्य लक्षण असेल तर आजच्या विलानें धर्मात कोणत्याहि प्रकारे हात घातला नाही ही गोष्ट आम्हांस सर्वथा मान्य करावी लागेल. परंतु जोपर्यंत सर्व हिंदु लोकांचा असा समज शाळा नाही, जोपर्यंत आहार रुग्ण भूतिपूजा, वगैरे काम्य गोष्टींचाहि आम्ही धर्मात अतर्भाव करितों, तोपर्यंत काम्य धर्मात सरकाराने हात घालावा असें आम्ही कधीहि म्हणणार नाही.”

केसरीचें मत प्रगट होताच विलाविरोध जाहीर सभा होण्यास सुरुवात झाली. मुंबईचे एक पुढारी तेलंग हे विलाला अनुकूल होते म्हणून तेथेहि प्रतिकूल मत काहीं थोडे नव्हतें. बालविवाहाच्या दृष्टीने मुंबईतील सर्व गुजराथी भाटिया वगैरे समाज दक्षिणी लोकांच्याहि आधीं या चळवळींत सामील होणार होता. त्यांना व त्यांच्या धर्मगुरूंना राजारामशास्त्री बोडस व भीमाचार्य शळकीकर वगैरे दक्षिणी पंडित, व महादेव चिमणाजी आपटे, लक्ष्मण रामचंद्र वैच, प्रो. जिनतीवाले, जमियतराम नानाभाई, चिमणलाल सेटलवाड, वगैरे कायदे-पंडित व इतर ग्रहस्थ मिळाले. बगाल्यातहि ही चळवळ जोरात सुरू झाली. सर रमेशचंद्र मित्र, उमेशचंद्र वानर्जी, सुरेंद्रनाथ वानर्जी, जमिनदार, महामहोपाध्याय वगैरे मंडळी विलाला प्रतिकूल होती. उमरावतीस सभा भरली तींत मुघोळकर बांकीलानां विलाचें मंडन व दादासाहेब खापडे यांनी खडन केलें. या सभेंत मुघोळकरांनी असें एक विधान केलें कीं, ज्यांना पाश्चात्य सायन्स व वादमय अवगत आहे त्यांनाच विद्वान् म्हणतां येईल. हें विधान अतिशयोक्त असल्यामुळे त्यावर पुष्कळ टीका झाली. पुढे उमरावतीस दुसरी मोठी जाहीरसभा भरून विलाचा स्पष्ट निषेध करण्यांत आला. मुंबईस माधवबागेत मोठमोठ्या सभा भरू लागल्या. एका सभेंत कायदेपंडित महादेव चिमणाजी आपटे यांनी मोठेंच भाषण केलें. त्यांनीं मुख्यतः असें सांगितले कीं, विलांतून बारा वर्षांच्या आतील भाषण केलें. त्यांनीं मुख्यतः असें सांगितले कीं, विलांतून बारा वर्षांच्या आतील ऋतुकालीन समागम वर्ष केल्यास विल करणारे भूतदयेनें प्रेरित झाले आहेत असें मानतां येईल, व येवढा अपवाद त्यांत घातल्यास सरकार धर्मात हात घालतें हा दोषात्योष शिळक राहणार नाही. याशिवाय हें विल मजूर शाल्यानें लोकांवर जुलूम कसकसा होऊ शकेल याचें त्यांनीं वकिली याद्वयें वर्णन खूप रंगविलें. प्रथम वाटेले त्याच वा कामीं फिर्बाद करण्याची मुभा मिळणार. फिर्बाद झाली

कीं म्याजिस्ट्रेट वारंट सोडणार. म्याजिस्ट्रेट म्हणजे वाटेळ तो म्याजिस्ट्रेट. दिसण्यांत योडासा पुरावा झाला कीं, खटल्याची सेशनांत खानगी झालीच पाहिजे. सेशन हे जिल्ह्याच्या ठिकाणी चालणार. अर्थात् साक्षिपुराव्याचा त्रास किती, वाकिलाचा खर्च किती याची कल्पना आलीच. ज्यूरीचा अधिकार बहुधा कोठे नाहीच. असे-सर्नांनीं साहेबाला भिकून आरोपी गुन्हेगार ठरवावा व साहेबांनीं आरोपीने केलेला प्रकार अमानुष ठरवून भारी शिक्षा द्यावी, शिक्षा प्रत्यक्ष न दिली तरी गुन्हाच्या कलमांत ती काढण्यापर्यंत सांगितलेली आहे. गुन्हेगार सुटेल म्हणावे तर स्वतः आपटे बांनीं आपला अनुभव सांगितला कीं शेंकडा पांच चारच आरोपी सुटतात, व बाहेरगांवीं तर निरपराधी असतहि आरोपी होऊन उमें राहण्याचा प्रसंग कोणाहि मनुष्याच्या बैऱ्यावर सुद्धा न यावा ! यानंतर आपटे यांनीं सांगितलेला मुद्दा तर फारच पटण्यासारखा होता. फौजदारी कच्चात क्रियांना जातींनीं, बांधीदार म्हणून कोर्टांत जाणें टळत नाही. पहिल्या चौकशीपासून क्रियांना, पोलिसांपुढे इतर रहावे लागणार, जाव द्यावे लागणार. खटला सुरू झाल्यावर अर्थात् पहिली साक्ष आरोपीच्या बायकोचीच व्हावयाची. केवळ बारा वर्षांच्या आंतील मुलगी साक्षीच्या पिळग्यांत उभी राहणार. तिला नवऱ्यासंबंधानें जबाबी द्यावी लागणार. आणि बांधींतील विषय तर बोलावयासच नको. तात्पर्य, एकाद्या मुलीची तिच्या नवऱ्याचे हातून झालेली दुर्दैवा एकीकडे, व बरील सर्व अनर्थ दुसरीकडे, हे लक्षांत घेतां अनिष्टतेचे पारडें खरे कोणीकडे झुकते याचा विचार कोणालाहि करितां येईल. आपटे म्हणाले, हा सर्व प्रकार लक्षांत घेण्याला एखादें नाटकच कोणी लिहिलें पाहिजे. त्याहीपुढें जाऊन ते म्हणाले. “मी स्वतः असे पुस्तक लिहिण्याच्या प्रयत्नांत आहे आणि कदाचित् थोडेच दिवसांत तें तयारहि होईल !” या विषयावर एक नाटक अखेर रंगभूमीवर आलेच. पण ते नाटके लिहिण्याविषयी आधींच प्रसिद्ध असलेल्या नारायण बापूजी कामिठकरांनीं लिहिले. आमदाभ्रम सत्येच्या सत्यापकाने लिहिलेले, बारा वर्षांच्या आंतील बयाच्या मुलीवरील जवरीसंभोगाचें, नाटक लोकांस वाचावयास मिळते तर खरोखरच मौज झाली नसती काय ! पण आपट्यांच्या माषणांत बकीली पेचाच्या कोट्यांप्रमाणे काहीं गंभीरपणाचा सुक्तिवादहि होता. ते म्हणाले, असल्या विलापेक्षां एकदम सोळा वर्षेपर्यंत मुलीचें लग्न करणे हा गुन्हा आहे असेच कां एकदम ठरवीत नाही ! सर्वांत वाईट हें होतें कीं, या विलाची स्फूर्ति मूळ इंग्रजांच्या भूतदयेनें झालेली नसून आपल्यांतील उपद्रापी सुधारकांकडून झाली ! या ठिकाणीं टिळकांचा उल्लेख करून आपटे म्हणाले, थोड्या दिवसांपूर्वी टिळकांनीं असा प्रयत्न केला होता कीं, आपापल्या मुलींच्या लग्नाचे वय वाढविण्याबद्दल आपणुणीने लोकांनीं स्वतःच कागदावर सहा करून बांधून घ्यावें व त्याविरुद्ध वर्तन केल्यास दंड द्यावा, पण ते मात्र सुधारकांना मानवले नाही ! सुधारकांचा हा कक्ष पहिला.

पंच आहे म्हणून लोकांनी याच वेळीं उलट चळवळ केली पाहिजे. हें विल थावयाचें अशी पांच वर्षांपूर्वीपासून चालवा होती. या कल्पनेची उत्पत्ति इंग्लंडात राहणारे पांचपचवीस हिंदी लोक, व हिंदुस्थानातल्या कामात कांहीं तरी लक्ष घालावें म्हणून घालणारे पांचपचास इंग्रज लोक, यांच्या समाषणांतून मूळ निघाली!

१८८६ सालीं मलबारी शेड यांनी प्रौढविवाहाचा कायदा मागण्याची चळवळ केली तेव्हां लॉर्ड डफरिन यांनी अग्निप्राय मागवून शेवटीं असलें विल पुढें आणूं नये असे ठराविलें. याविषयी हिंदुस्थानसरकाराने पूर्वीच्या एका अर्जास उत्तर दिलें होतें तें नमूद करण्यासारखें आहे म्हणून खालीं देतो:-

“जातीच्या रिवाजाप्रमाणें जे सद्धर्तनाचे नियम आहेत त्यांहून स्वतंत्र आणि कांहीं महत्त्वाच्या बाबतींत वेगळे असे नियम, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सरकारांनीं केलेल्या कायद्यानें घालून दिले आहेत हें खरें आहे. आणि या नियमाच्या योगानें या देशातील लोकांच्या चालीरीतींत, रिवाजात व विचारसरणींत फरक पडत चालला आहे असा हितकारक परिणामहि झाला असेल. परंतु लोकांस नीतिक्षिप्तता मिळवें हा कायद्याचा परिणाम जरी होत असला तरी, केवळ हें शिक्षण मिळावें ह्या हेतूनेच कायदा करण्याचें हार्ती वेळें नये. लोकावर बजन पडण्याचे कामीं एकीकडून कायदा व एकीकडून जाती आणि पूर्वापार रिवाज असा जेव्हा प्रसंग येतो, तेव्हा कायद्याची सराही होण्यास कायदा आपल्या नेहमींच्या स्वाभाविक मर्यादेच्या आंत असला पाहिजे. त्या मर्यादेबाहेर जाऊन त्याने लोकमताशीं प्रत्यक्ष विरोधी होऊ नये.....ह्या सूचनापैकीं प्रत्येक सूचनेस अनुकूल अशीं जरी पुष्कळ कारणें दाखविता येतात, तथापि लोकांस नित्य अनुभवास येणारें महद्दुःख आहे, आणि तें दूर करण्यास कायद्याची आवश्यकता आहे, आणि हिंदू जातीतील बजनदारीनें किंवा सत्येने मोठ्या अशा एकाद्या भागानें तो कायदा अबावा असें मागणें केलें आहे, असे होईपर्यंत कायदे करून (चालीरीतींत) जो नियमित हात घालावा म्हणून म्हणणें आहे तेवढा देखील हात घालणें इष्ट नाहीं असें हल्लीं आलेल्या सल्लाघावरून गव्हर्नर-जनरलसाहेब यांचे नजरेस येतें.”

ता. ७ फेब्रुवारी १८९१ रोजीं खाजगीवाल्यांच्या वाड्यांत पुण्यांतील शास्त्री लोकाची सभा भरून हें विल मजूर होणें बर्गविरुद्ध आहे असा निर्णय ठरला व तो प्रमुख शास्त्री मंडळींच्या सहीनिशीं प्रसिद्धहि करण्यांत आला. नागपूर व बनारस या ठिकाणच्या शास्त्र्यांनींहि याच प्रकारचा अग्निप्राय दिला. रविवार ता. १ फेब्रुवारी रोजीं माधवबागेंत हिंदुजातींतील प्रमुख दीडशें लोकांची सभा भरली होती. सभेंत प्रमुख गुजराथी व्यापारी, राजारामशास्त्री बोडस, भीमाचार्य हाळकीकरशास्त्री, महादेव चिमणाजी आपटे, प्रो. जिनसीवाले वगैरे मंडळीं इतर होती. या सभेंत पुढील रविवारी म्हणजे ता. ८ रोजीं माधवबागेंतच मोठी सभा भरविण्याचें ठरले.

या पहिल्या सभेची हकीगत देतांना केसरीने पुढीलप्रमाणे लोकांस इशारात दिली आहे:—“पुणे, सातारा येथे पूर्वीच सभा झाल्या, व इतर इलाख्यांतून विदेशी वंगाल व वायव्य प्रांतांत सर्भांची तर झोडच लागली आहे. तेव्हां लोकांनी अजून तरी उद्योगास लागावे. वेळ थोडा राहिला, करतां फिरून सूचना केली आहे. एकाच ठिकाणीं दोन दोन किंवा दोनदां सभा झाली तरी हरकत नाही. आपण आपले कर्तव्य केल्यावर सरकारसहि कांहींतरी करावे लागेल.”

उरल्याप्रमाणे माघवारीत ता. ८ रोजी दुसरी सभा झाली. अध्यक्षस्थान रा. व. नाना मोरोजी यांनी पत्करिलें होते. सभेस किमानपक्ष ८०००/१०००० जनसमूह जमला होता, असे केसरीच्या बातमीदाराने लिहिले आहे व तें खरेंहि दिसते. कारण विलायिस्वरु तयार केलेल्या अर्जावर जागच्या जागी ५००० सद्दा मिळाल्या. या सभेस टिळक हजर होते व त्यांनी पुण्याच्या वर्तमाने सभेचे अभिनेदन केले. बाहेर कांहीं विरुद्ध हस्तपत्रकें वांटण्याखेरीज सुधारकांना या सभेत कांहीं करतां आलें नाहीं.

त्याच्या पुढच्या रविवारी म्हणजे १५ तारखेला पुण्यास प्रत्यक्ष सभा भरली. म्युनिसिपॅलिटीच्या परवानगीने शनिवारवाड्यापुढील पटांगणांत मंडप उभारण्यांत आला होता. मंडपांत चार हजार व बाहेर तीन हजार मिळून एकंदर सात हजार सभाज जमला होता. सरदार ताल्यासाहेब खाजगीवाले यांची अध्यक्षस्थानी 'नेम-पूक' झाली. केमकर शास्त्री, डॉ. गर्दे, बाळशास्त्री लागवणकर यांची भाषणे झाली. टिळकांनीं अर्ज वाचून दाखविला व जागच्या जागीं अर्जावर २५०० सद्दा झाल्या. प्रो. जिनसीवाले यांच्या वक्तृत्वाचा केसरीत पुढील शब्दांत उल्लेख केलेला आहे:—

“प्रो. जिनसीवाले यांचें वक्तृत्व सर्वांस ठारक आहेच. त्यांतूनहि मनास उत्साह उत्पन्न करणारा विस्तीर्ण लोकसमाज व तोहि मोठ्या उत्सुकतेने व व्यवस्थेने प्रो. साहेबांचे भाषण ऐकून घेण्यास तयार असलेला, आणि व्याकरण न्यायाचे सरळ ताबडीत सांपडलेल्या सुधारकांच्या चुक्यासारखा विषय; इतकी सामुग्री सिद्ध असता प्रोफेसर जिनसीवाले यांचे भाषण लोकांस आवडले इतके म्हणणें म्हणजे त्या ठिकाणीं जो प्रकार झाला त्याच्या शत्रुयुद्धाहि आम्हांस वर्णन करितां येत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे.” प्रो. जिनसीवाल्यांच्या विदत्तापूर्ण परंतु पाश्चाटिक वक्तृत्वाचें विनोदी वर्णन टिळक केव्हां केव्हां करीत असत त्यावरून वर दिलेले विनोदी वर्णन टिळकांच्या हातचेंच हे कोणीहि सांगूं शकेल.

याच वेळीं फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल वामन शिवराम आपटे यांची या विलास अनुकूल अर्शी दोन पत्रें टाईम्स ऑफ इंडिया पत्रांत प्रसिद्ध झाली. आपटे हे आपला शिक्षकाचा व ग्रंथकर्तृत्वाचा व्यवसाय सोडून सार्वजनिक गोष्टींत फारसे पडत नसत. पण याच वेळीं त्यांना या विषयावर लिहिण्याची बुद्धी झाली

लिहिलीहि गेली. ऐन समेच्या वेळीं दारावर कांहीं चालक मडळी पोलिसांची मदत घेऊन उभी राहिली आणि कायद्याला अनुकूल असलेल्या ठरावाच्या व अर्जाच्या कागदांवर जो सही करील त्यासच आंत घोडण्यांत घेऊं लागले.

बाहेर मडळी विचालूं लागली कीं, 'अहो, ठरावावर सही जर बाहेरच करावयाची तर आंत जाऊन काय करावयाचे ? हा काय दक्षिणेचा रमणा आहे, म्हणून सद्या घेऊन लोकांना आंत कोडता ! सद्याकरितां गावांतून कागद-फिरवा म्हणजे झालें; हा समेचा फार्स कशाला !' कोणी म्हणू लागले कीं, आम्हांस बिलाचें तत्व मान्य आहे, परंतु कलमांत आम्हांस काहीं दुस्त्या सुचवावयाच्या आहेत. कोणी म्हणाले, आमच्या झोळ्यांदेखत हा समेचा फार्स करितां तर आंत जाऊन काय बाबविवाद होतो तो ऐकू कां देत नाही ? अशांतूनहि कांही ओळखीची कुळी आंत धिरलीं होती त्यांना 'तुम्ही अन्यायाची आगळीक करीत अहां' असे बजावण्यांत आले; उलट विचार्यावर बहिष्कार असतांहि अनुकूल मताचीं मुले तेवढीं आंत घेतलीं. तेव्हां बाहेरच्या विचार्यास अर्थातच नेच आला व मोठमोठ्याने हमरीतुमरी सुरू झाली. लोक समेकडे येतच होते व तंदा सुरू झाला तेव्हां अधिकच गर्दी जमली. पावेळीं पोलिस इन्स्पेक्टर स्मिथसाहेब तेथें आले व गर्दी मोडू लागले. तेव्हां लोक म्हणू लागले, जाहिरातीप्रमाणें अर्जावर सद्या करून आंत जाण्यास आम्ही तयार झाल्यावर आम्हाला अडविण्याचा कोणास अधिकार नाही. तेव्हां स्मिथसाहेब आंत जाऊन डॉ. भांडारकर यांस भेटले. तेव्हा भांडारकर म्हणू लागले कीं, 'सभा खाजगी आहे जाहिराती कोणी लाविल्या हे आम्हांस माहीत नाही.' यावर केसरी लिहितो " घर्मलक्ष अगर पुण्यकपट अगर भामदेगिरी बाहेर काढणाऱ्या नीतिमीमांसकांनींच... या उत्तराचा विचार करावा ! " स्मिथसाहेबांनीं विचार करून असे ठरविलें कीं, भांडारकरांची समजून त्यांच्यापुरती खरी असली तरी वस्तुस्थितीशी ती मिळती नाही. म्हणून ते म्हणाले, लोकांना आंत येऊं था आतील वदोवस्त मी ठेवितो. ही गोष्ट प्रौढ चालकांस मानवेना, पण विशेष उत्साही तरुण म्हणू लागले कीं 'तें कांहीं नाही बाहेरच्या लोकाच्या नाकावर टिचून समा करू.' हे शब्द कानीं जातांच बाहेरचे लोक खचकून त्यांनीं घोडे विटा, चिखल, फुळ यांचा एकसारखा मारा सुरू केला. खरे समावाले व आंत घुसलेले तोतये सर्व मिळून अवघे दोनतीनवें लोक होते. अशा गर्दीतच रा. व. भिडे यांना अचानक नेमून ईशजी मराठी अजबिचाचान उरकून वेण्यांत आले. तेव्हा सदाशिवराव मरांजणे (हे इल्लीं शाळाखात्यातील एक पेशनर आहेत.) यांनीं विलीन नव्ही वयाच्या ऐवजीं रजोदर्शनाची मर्यादा घालावी अशी सूचना आणिली. पण बाहेरच्या मान्यापुढे समेचे काम चालणें अशक्य होऊन समा उघळली गेली. कांहीं लोक मुकाट्यानें निघून गेले. कांहींना इतरांनीं सोडवून वरीं पांचविलें, व कांहीं मडळीं तेथून उठून त्याच कंपांडांत असलेल्या

भुवनांतील या दग्याचा वादच कांहीं दिवस पुढे आला; व त्याचे सविस्तर वर्णन करण्यापूर्वी खुद्द क्रीडाभुवनासंबंधानें दोन शब्द लिहितो. 'क्रीडाभुवन' हें नांव जरी मोठे आहे तरी खेळावयाच्या एका लहानशा मोकळ्या जागेपेक्षा ते अधिक कांहीं नव्हतें. ही जागा म्हणजे कुष्णाजी रघुनाथ कर्फ तात्या केळकर, पुणें येथील विश्रामबाग वाड्यांतील सरकारी हायस्कुलातील जुन्या पिढीचे एक सन्मान्य शिक्षक, यांच्या घराच्या आवारांतील मोकळी जागा. ही औरस चौरस फार तर १०० फूट लांब व १०० फूट रुंद इतकी मरेल. पण अवघ्या पुण्यांतील सुशिक्षित लोकांना एकत्र जमवून खेळण्याला किंवा सभा बगैरे भरविण्याला याहून दुसरी जागा तेव्हां नव्हती. नाहीं म्हणावयास सार्वजनिक समेचा जोशी हॉल नामक दिवाणखाना होता. परंतु, जाहीरसभेला तो नेहमीच पुरण्यासारखा नव्हता. शिवाय चार सुशिक्षित लोकांना सध्याकाळीं मोकळ्या हवेत बसून गप्पा गोष्टी मारण्याला किंवा पाय मोकळे करण्याला या शिवाय सोय नव्हती. हल्ली-सारखे खेळण्याचे अनेक क्लब व जिमखाने तेव्हां पुण्यांत नव्हते. अशा वेळीं अशी मंडळी क्रीडाभुवनाच्या पटांगणांत येऊन एखादी सतरंजी टाकून जेठे मारून या 'क्रीडाभुवनांत' बसावयाची. या जागेंत पुढे कालांतरानें एक लॉन-टेनिस खेळण्याचें 'कोर्ट' झालें, व चार तरुण हौशी लोक आपापसांत वर्गाणी मरून हा क्लब चालवीत, व निवाऱ्यांत बसण्याचे कारण पडल्यास तात्या केळकर यांच्या घराचा आश्रय ही मंडळी घेत. या घराचे मालक कुष्णाजीपंत केळकर हे विद्यार्थिबर्गांत प्रिय असून बहुधा प्रत्येक सार्वजनिक कार्यांत असावयाचेच. लोकप्रिय मनुष्य व सोईची मोकळी जगता यांचा मेळ पडल्यावर चार मंडळींचा अड्डा तेथें इतकून पडावतावाच, त्याप्रमाणें तो येथेंहि पडलेला असे. कालांतराने डेक्कन ब्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीची कचेरी येथे आली ती केळकरांचे मृत्यूपर्यंत तेथेंच होती, आणि क्रीडाभुवनांत सभा भरण्याची परंपरा सार्वजनिक समेचा नवा दिवाणखाना बांधल्यापासून जरी किंचित् इटली, तरी बसत व्याख्यानमाला मात्र या जागेत सन १९१६-१७ सालपर्यंत होत असे. कारण उन्हाळ्यांत तेथें मोकळ्या हवेत बसून व्याख्यानें ऐकावयास चांपडत. अशा सीतें, क्रीडाभुवन हें नांव पुण्याच्या सुशिक्षित लोकांच्या तोंडांत प्रथमपासून खेळणारे असून ही मोकळी जागा म्हणजेच पुण्यांतील एक संस्था असें मानले जात असे, व केसरीच्या पहिल्या एकदोन सालांत या सत्येसंबंधीं कांहीं लेखांहि आले होते. पुढें वसंत व्याख्यानमालेला अधिकाधिक गर्दी होऊं लागली तेव्हां ती जागा अचुरी पडू लागली. हल्लीं श्रीशिवाजी मंदिराची विस्तीर्ण जागा लामल्यापासून क्रीडाभुवन स्मरणांतूनहि जाळें लागले, व पूर्वीच्या समेच्या जागेवर हल्लीं इसारती बांधल्या गेल्यामुळे ती मोकळी जागाहि पण नाहींशी झाली. अशा प्रकारचे हें क्रीडाभुवन पुण्यांतील लोकपक्षाच्या पहिल्या लढाईचें रणभेद बनलें, व अजूनहि

‘क्रीडासुवनाचे नाव उच्चारले असतां तेथील जॅन डेनिस क्लब, व्हनक्युलर ट्रम्बले-
शन सोसायटीची कचेरी, तात्या केळकराचे घरांतील बैठकीचा अड्डा, किंवा वसत
व्याख्यानमालेचे मैदान—यांपेक्षां समतिवयाच्या वादांतील दंग्याची जागा म्हणूनच
तिची आठवण कोणाहि घड स्मृतीच्या अस्सल पुणेंकरास होते.

असो. वर सांगितल्याप्रमाणें क्रीडासुनांतील दंग्याचा दुसरा दिवस उजाडतांच
घर्तमानपक्षांतील वादाचा दगा सुरू झाला. पहिली चकमक या दंग्यासवघाणें
टाईम्स ऑफ इंडिया व ज्ञानप्रकाश यांत प्रसिद्ध झालेल्या मजकुराने झडली.
दंग्याच्या दिवशीं रात्रीच पुण्याहून एक तार मुंबईच्या पत्रांना गेली तींत टिळक
नामजोशी आणि दंगेखोर लोक यांचा संबंध जोडून देण्याचा प्रयत्न करण्यास
आला होता. ती तार डॉ. भांडारकर यांनीं केली अशी बातमी केसरीला सम-
जली असल्याचें दिसतें; व नांव न घेतां मनुष्याची ओळख पटविण्यासारखे खालील
वाक्य केसरींत आलें होतें ते असेः—“लोकांच्या मान्यानें केळकरांच्या घरांतील
कोडमारा पत्करून ‘नारायण नारायण’ असें आपल्या मनोवृत्तीस क्षणभर दावून
ठेऊन मोठ्यानें निराकार ईश्वराचा नामघोष करणाऱ्या मढळींपैकीं एकाने तार
पाठविली!” सुधारकानें तर स्पष्ट लिहिलें कीं, ‘टिळक समेत आले नसते तर दग्न
न होता.’ त्यावर केसरी लिहितोः—‘दंग्याच्या वेळीं सर्वकाळ टिळक सुधारक मढ-
ळींच्या नजरेखालीं असतां जर त्यांच्यावर असे आरोप, तर ते त्यांच्या नजरेआड
असते किंवा टिळक उठून बाहेर गेल्यानें दगा थांबला असता तर त्यांनीं काय
म्हटले असतें हे दिसतच आहे.’ मद्रासच्या हिंदू पत्तालाहि अद्याप अर्यांच्या तारा
गेल्या. केसरीच्या पुढील कांहीं अकांत या दंग्याचा वाद थांबलेला दिसतो, पण
त्याचें कारण वाद मिटला होता असें नव्हे, तर तो फौजदारी कोर्टांत गेल्यामुळे
आंगाधीं-येण्यासारखें कांहीं लिहू नये म्हणून. पोलिसांनीं तावडतोव हें प्रकरण
हातीं घेऊन पांच अचार्मांवर पोलीस अक्काप्रमाणें सिटी मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत फिर्याद
केली. हे पांच आरोपी म्हणजे (१) गणेश वासुदेव चोटवडेकर, (२) विष्णु
व्यंकटेश ऊर्फ दत्तोपत वेहेरे, (३) वासुदेव गणेश जोशी (चित्रशाळा) (४)
पुरुषोत्तम नरहर दामले, (५) केशव रामचंद्र रानडे (किंवळेकर). यांच्यावर पोलिसाचा
हुकूम असान्य केल्याचा आरोप ठेवण्यांत आला. असला दगा म्हटला म्हणजे त्यात
विद्यार्थ्यांचा संबंध न येणें हें अदम्यच होतें. त्यावेळीं विद्यार्थी म्हणजे मुख्यतः
न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेजचे विद्यार्थी. विद्यार्थ्यांचें वर्तन या प्रसर्गां अस्वाभ्य-
प्रणाचें झालें होतें याबद्दल केसरीनेंहि कबूली दिली होती; पण त्यांचें शक्य तितकें
समर्थनहि केलें होतें. अशा समांना विद्यार्थी मौजेलातर जातातच! समेत उडड-
पणाचें वर्तन करणें हें, केसरी म्हणतो. त्यांना छुट्या पुढाऱ्यानींच शिकविलें! शिवाय
घेरी आईबापांच्या तोंडून सुधारक मास्तराची निंदा विद्यार्थ्यांच्या कानांनीं अहर्निश
पडत असते याचाहि परिणाम तोच! पुण्याच्या वस्तुत्वोत्तेजक समेच्या समारंभांत

विद्यार्थ्यांनी कित्येक वेळां परीक्षांच्या घटेचें काम आपल्या टाळ्यांनीं करावयाचा प्रघात पाडलेला होता। तो अर्थात् मुलांच्या परीक्षेचाच प्रसंग। जाहीर सभा ही अर्थात् वेगळी बाब. पण एक ठिकाणीं लागलेली संवय दुसरे ठिकाणींहि प्रगट व्हावयाचीच। ता. ३ मार्च (१८९१)च्या केसरीत फर्ग्युसन कॉलेजचा एक जुना विद्यार्थी लिहितो:—“पुण्यांतले विद्यार्थी, नसता मोठेपणा आणून रिकाम्या पंचायतींत पडत असतात. ते उतावळी टीका करितात व अनधिकारानें वचेंत भाग घेतात. 'हिराबागेंत माधवराव कुटे यांच्या माषणांतहि हे अडथळा करितात. मांडारकरां, सारख्या विद्वान् गृहस्थांस अमळ शिष्या देऊन त्यांनीं परवांच्या समेत आपले तोंड विटाळिले.' वरील आक्षेप नुसत्या पुण्यांतील विद्यार्थ्यांनाच लागू होतात असे थोडेच आहे। विद्यार्थी तितके येथून तेथून सारखेच. क्रांडांमुवन समेच्या आर्षीं दहा-वीस वर्षे असेच दगें करीत आलेले, तिसऱ्या पिढीचे, व आतां केस पिकून जमिनीला तोंड लागण्यास आलेले विद्यार्थी आम्हांस माहीत आहेत। विद्यार्थ्यांवरील असला आक्षेप निवून जाण्याचें दिवस येतील तेव्हां निम्मी अधिक सुष्टी इकडची तिकडे कदाचित् झालेली आढळेल।

ता. १८ मार्च रोजी, दंग्यातील आरोपींवर फिर्याद केली होती तिचे काम सुरू झाले. पोलीसतर्फे इन्स्पेक्टर स्मिथ हे काम चालवीत असून आरोपीतर्फे महादेव चिमणाजी आपटे यांना मुद्दाम मुबईहून आणविण्यांत आले होतें. आपटे हे सुप्रसिद्ध वकील असून शिवाय या बादांत ते सुधारकांविरुद्ध होते. प्रथम साक्ष ठाकराम फौजदार याची झाली. त्याने दंग्याची हकीगत सविस्तर सांगितली. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें नूलकर हे दारावर उभे राहून कोणास आंत घ्यावें व घेऊं नये हें सांगत होते, बाहेर दुसरे दोन हजार लोक जमले होते. लहान थोर सर्वच दंगा करीत होते. टिळक व नामजोशी हे बाहेर नव्हते; पण इतर पुढारी लोकांस उत्तेजन देत होते. एकंदर पोलीस आठ दहाच असल्यामुळें बरपकड करितां आली नाहीं. नंतर राजजा लिंगूवकील यांची साक्ष झाली. त्यांना उलट तपासणींत समेस येण्याचा हक्क कोणास होता व कोणास नव्हता याविषयी प्रश्न विचारण्यांत आले. दुसऱ्या दिवशीं आत्मारामपत नूलकर याची साक्ष झाली. हेच गृहस्थ दारावर उभे होते. त्यांनाहि आपट्यांनीं उलटतपासणींत पुष्कळ छेडलें. टाईम्समध्ये आलेली तार आपण नेऊन दिली असे त्यांनीं कवूल केलें; पण तार कोणी लिहून दिली याचें नांव ते सांगेनात. नंतर स्वतः डॉ. मांडारकर यांची साक्ष झाली. समेत जाताना व समेंतून बाहेर पडून बरी जाताना आपणास पोलीसांची मदत घ्यावी लागल्याचें त्यांनीं कवूल केले. केळकर मास्तरांच्या घरात दारें लावून वसल्या वेळीं 'जॅक होल'ची आठवण झाल्याचें त्यांनीं सांगितलें. उलट तपासणींत, जाहिराती कोणी लिहित्या वाटल्या याची माहिती नसल्याचें त्यांनीं सांगितलें. समेचें वर्णन, ती 'सार्वजनिक' होती व

उरवून त्यांचा संबंध तोडला पाहिजे, व आज जर यांना थारा दिला तर उद्यां केव्हा तरी 'इतका अनर्थ खिळ्याने केला' असे म्हणण्याची पाळी येईल असा लोकांस इशारा दिला. अद्या रीतीने हे क्रीडासुवनप्रकरण संपले.

दरम्यान दोहों बाबुर्नी चळवळ सुरूच होती. माधवबागेतील समेचा इष्ट परिणाम होऊन विलांत काहीतरी फेरबदल करावयास पाहिजे असे लोकमत मुंबईस प्रचलीत होऊ लागले. मुंबईसहि फेब्रुवारीअखेर अनुकूल अशी एक समा झाली पण तीहि विलाला सर्वस्वी अनुमोदन देणारांची नव्हती. अपराधाची शिक्षा कमी करावी व फिर्याद करण्याचा अधिकार फक्त स्वतः मुलीस किंवा तिच्या पालकास द्यावा हे योग्य आहे असे लोक बोलू लागले. मुख्य सुधारणा वया संबंधाची होती. जव्हेरबागेत समा झाली तेव्हा डॉ. अण्णाकुंटे यांनी बारा वर्षांचे वय काढून टाकून रजोदर्शनाची मर्यादा घालावी असे सुचविले होते. अध्यक्षस्थानी जव्हेरलाल याशिक होते. पण समेत पुष्कळ गोष्टी झाला व समेचें काम आवरतें घ्यावें लागले. समेस सदाशरकर, मालचंद्र वगैरे मढळीगेळी होती. पण तेलंग दहा एक मिनिटे बोलून काहीं न करितां निघून गेले. समेत डॉ. कुटे यांस जी उपसूचना आणू दिली नाहीं तिच्यावर कुठ्यांशिवाय गणपत सदाशिव राय हायकोर्ट वकील, इच्छाराम सूर्यराम देशाई, गुजराथी पत्राचे संपादक, वीरचंद गांधी वगैरे लोकांच्या सहा होत्या. पुण्यास व मुंबईस वैद्यलोकांच्या समा भरून त्यांत असा निर्णय दिला गेला की, वैद्यकशास्त्राचे जे प्रख्यात आचार्य त्यांनाहि ऋतुप्राप्तीचें वय निश्चित असे ठरवितां आले नाहीं म्हणून विलांत वयाचा उल्लेख न करितां ऋतुप्राप्ती हीच मर्यादा घालावी.

पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांची या विलास समिति पाहिजे, कारण त्यांचेंच हित या विलानें मुख्यतः पाहिलें आहे, म्हणून मुंबईस स्त्रियांची एक अनुकूल समा भरविण्यांत आली. पुण्यास मात्र अशी समा भरणें शक्य नव्हतें. पण दुर्दैवानें मुंबईच्या समेचें चालकत्व पडिता रमाबाईकडे व अध्यक्षस्थान मिस्. सोराबजी बाईकडे गेल्यामुळे समेचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. चौ. काशीबाई कानिटकर यांनी विलाचें समर्थन केलें; पण दुसरी एक बाई उदून म्हणाळी सरकाराला कायदा करा असें म्हणण्यापेक्षां पच नेमून त्यांचे हार्ती दड दिलेला अधिक बरा. या बाईनें काशीबाईस उषड प्रश्न विचारला की, या विलासअन्वये तुमच्या जांवयावर उद्यां सटला झाला तर तो तुम्हांस आवडेल काय ? काशीबाई पडल्या हाडाच्या हिंदू. त्यांच्यानें उत्तर देवनेना. रमाबाईहि हाडाच्या हिंदूच, पण भग्नतरानें त्यांचे विचार सर्वच बदलले होते. काशीबाई निरुत्तर झालेल्या पाहून रमाबाई म्हणाल्या 'बेहेत्तर आहे, मुलीपेक्षां जांवई अशीक नाहीं.' यावर केसरी म्हणतो "ठीकच आहे. खिस्ती लोकांस असा प्रसंग यावयाचा समजच नाहीं. त्यांतूनहि जांवई असा अपराप्राप्तवळ कैदेत गेलाच तर घटस्फोटाचा मार्ग त्यांच्यांत खुला

आहेच." शेवटीं समेत अर्जावर कांहीं सहा झाल्या, कांहीं झाल्या नाहीत. कांहीं जिव्या म्हणाल्या, आम्ही बरी विचारले नाही सहा कशा कराल्या ?

मुंबईस-पुणे शहरांवाहेर अनुकूल समा फारच्या झाल्याच नाहीत. कित्येक ठिकाणी प्रतिकूल समा भरविण्याचा आव आणून त्याच खटपटीतून कांहीं अनुकूल निघाल्यास पहावे असे फसवाफसवीचे प्रयत्न झाले, पण ते फसले. सोलापुरास अशीच एक गोष्ट घडली. एके दिवशी सध्याकाळीं सरकारी हायस्कुलात नवीन विल समजून सांगण्याकरितां म्हणून मडळीं समविण्यांत येऊन, डि. बज्ज टागोसाहेब व कांहीं वकील तेथें आले. झमलेल्या मंडळींस जाहीर समेचे स्वरूप कदाचित् देण्याचा समभव आहे असा संशय येतांच, सोलापूरचे प्रसिद्ध व्यापारी रावसाहेब वारद यांनीं हळूच एक इशान्याचें छापील पत्रक मंडळींत वांटलें " दोन पक्षांचें म्हणणें ऐकून मग वाटेल त्या पक्षाकडे विचार करून सहा या." येवढेंच त्या पत्रकांत लिहिले होतें. अखेर मते वेण्याच्या वेळीं होय होय, नाही नाही, असे होऊन समा संपली. पुढे तीन दिवसांत मोठी जाहीर समा स्वतः वारद यांचे अध्यक्षतेखालीं भरली. समेज यांच हजार लोक होते. टिळक व नामजोशी यांना तार करून पुण्याहून बोलाविल्यामुळे ते सोलापूरच्या या समेस गेले होते. प्रतिकूल समातून नूतनप्रभृति फ्रायदेकौन्सिलांतील समासदांना लोकमत कौन्सिलांत मांडण्याविषयी आज्ञा, सरसकट सुधारक वर्गाचा निषेध, लोकमत खळवळें असल्याची सरकारास सूचना, पार्लमेंट समेस अर्ज करण्यास समति व त्याला लागणारा खर्च उभारण्याची सगारी वगैरे गोष्टी होत होत्या. पुणें हे प्रतिकूल चळवळीचें केंद्र असल्यामुळे तेथें पुनः एक जाहीर समा पूर्वीहून मोठ्या प्रमाणावर शनिवारवाड्यापुढील पटागणांत २९ मार्च रोजीं भरली. समेला सुमारे दहा हजार लोक होते. दुकाने बंद होती. अख्यक्षत्यांनीं पुण्यांतील प्रसिद्ध बहुश्रुत नागरिक बहूनाना रानडे हे होते. समेत नामजोशींनीं विलायतेंत चळवळ करी असे सांगितलें. टिळकांनीं ता. २९ रोजीं व्हाइसरॉय साहेबांनीं केलेल्या माषणावर टीका केली, व जाहिरनाम्याच्या शब्दाची ओढाताण चालली आहे त्या अर्थी खुद्द राणीसरकाराकडेच अर्ज करून जाहिरनाम्याचा अर्थ ठरवून घ्यावा असे सांगितलें. शेवटीं प्रो. जिनसीवाले शॉचें भाषण होऊन जागचेवार्ता १५०० रु वर्गणी वसूल झाली. वाळासाहेब नातू यांस खजिनदार निवडून, एक सवकमेटीहि या कायाकरितां नेमण्यांत आली.

मुंबईस ता. १९ एप्रिल रोजीं समा भरून, पार्लमेंट समेस या फ्रायद्याविषयक अर्ज करावा व राणीसरकारच्या जाहिरनाम्याचा खरा अर्थ कोणता याविषयी कायमचा निर्णय करून घ्यावा असे ठरले. जुन्नर येथें ता. २१ रोजीं समा भरून पार्लमेंट समेस अर्ज पाठविण्याच्या ठरावास अनुमोदन देण्यांत आलें व गावमाफत वर्गणी जावी म्हणून वर्गणी वेण्याचें फायदें सुरू झालें.

पण अनुकूल प्रतिकूल समांची ही दगळवाळू असतां ता. १९ मार्च रोजीं बरिष्ठ

कौन्तिलांत सर्व लोकमत घाब्यावर बसवून हें विल पास केले गेलें. यानंतर अर्थात् ही चळवळ मंदावली, मे महिन्यांत पुणे येथें मरलेल्या प्रांतिक समेत टिळकांनी पुढील ठराव मांडलाः—“समतिविलाचे संवधाने जें लोकमत प्रसिद्ध झाले त्याचा योग्य विचार करणे हिंदुस्थानसरकारास आवडले नाही, ह्यावद्दल कान्फरन्सला फार दिलगिरी वाटते.” या ठरावावरील माषणांत टिळकांनी लोकमतावर जोर दिला. लोकमताचा सरकारने आदर केला नाही ही गोष्ट राजकीय उन्नतीच्या दृष्टीने बरी झाली नाही हा त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. रा. वामनराव लेले यांनी ठरावात अनुमोदन दिले व तो बहुमताने पास झाला.

ता. ३१ मे रोजी मायसळबाच्या बानूस फिरोज एक जगी जाहीरसभा झाली. तिचा विशेष हा होता की, हिंदु लोकांप्रमाणे मुसलमानहि सरकारच्या निषेधाकरितां समेत सामील झाले होते. वास्तविक समतिविल हें नुसत्या हिंदूनांच लागू होणारें नव्हतें. त्यापासून उपसर्ग असलाच तर तो सर्व जातींना होणार होता; परंतु मुसलमान समाज त्या वेळीं मागसलेला असल्यामुळे या प्रश्नांत त्यांनीं कर्ची लक्ष घातले नव्हतें. पण हिंदु लोकांनीं इतकी चळवळ केलेली पाहून त्यांच्यांतल्याहि कांहीं जाणत्या लोकांना चळवळीचे मर्म लक्षांत आले, व या जाहीर सभेचे अध्यक्षस्थान घेण्यास एक प्रसिद्ध मुसलमान रहस्य मिळाला. याचे नांव मौलवी हिदायतुल्ला. हे इंग्रजसरकारच्या दरबारांत तुर्कस्थानच्या वतीने बकील होते. समेत काहीं माषणें उद्बुद्धि झाली, व हिंदु व मुसलमान लोक जाहीर समेत उत्साहाने एकत्र आलेले पाहून हिंदुमुसलमानांच्या एकीचे महत्त्व अनेकांच्या दृष्टीपुढें मूर्तिमत येऊन, हें ऐक्य सदोदित राहील अशी आशाहि मौलवी-साहेबांनीं प्रदर्शित केली. पण अशी आशा प्रदर्शित होणे म्हणजेच ते ऐक्यसूळचे नाही अशी अप्रत्यक्ष कबूली दिल्यासारखेच होते; व या समेत हिंदुमुसलमान एकत्र आल्यानें एकीचा भास क्षणभर झाला व आल्हादकारकहि वाटला तरी तो बुद्धेवानें पुढे फार दिवस टिकला नाही. मवितव्यतेच्या तासावर उलट्या जाऊन टोला वाजविण्याची लहर दैवाला पुढे लौकरच आली; व मुंबई शहरांतल्या समतिविलाच्या चळवळीत समाविष्ट झालेल्या हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याच्या जय शब्दाचा प्रतिध्वनि विराम पावतो न पावतो तोच ‘हिंदुमुसलमानाचा दगा’ या खेदकारक शब्दांची आरोळी लोकांच्या कानांनीं येऊ लागली.

दरम्यान समतिवयाच्या विलाच्या चळवळीचा विसर पडण्यासारख्या इतर गोष्टीहि हळू हळू धड्ड लागल्या होत्या, व या सुधावरील चळवळीचा पूर या नवीन पाटांच्या द्वारे ओसळ लागला होता. अद्या नवीन चळवळीपैकीं शारदासदनाची चळवळ ही एक असून तिची इकीकत आम्ही स्वतंत्र रीतीने पुढील एका भागात देणार आहों. पण खुद्द मुबईत सुधारकाग्रणी मांडारकर व तेलंग यांच्या संवधानें दुसऱ्याच एक वाद निघाला, व त्यांतहि-कित्येक सुधारकांच्या अंगीं असणाऱ्या

अर्ज वगैरे गोष्टी जागच्याजागीच थक्कलेल्या दिसतात. इंग्लंडात जाऊन चळवळ करण्यासारखा हा विषय नाही, व हजारो सहा वेतलेख असा अर्ज पार्लमेंटला पाठविला तरी त्याला कोणी मक्कम पुरस्कर्ता असल्याशिवाय तो नुसता अर्जोच्या कंठाळीत पडून राहणार, हें टिळक नामजोशी वगैरेना माहीत होतें. अशा कामी प्रत्यक्ष अर्जपक्षां अर्ज करू असे म्हणत राहण्याचा उपयोग होतो इतकाच अर्जोच्या चळवळींतील श्राव्य होय। समति विलाच्या नाटकाचीहि गोष्ट तशीच होती. काहीं दिवस हे प्रयोग पुण्यास झाले; पण लवकरच त्यांची गोडी सपली. प्रत्यक्ष चळवळीच्या वेळीं उमयपक्षां मनावर गमीर वृत्तीचा व रागाच्या आवेशाचा जो ताण पडला होता तो नाटक पहात असतां हास्विनोदात विरून गेला. ज्ञान-प्रकाशानें नाटककार कानिटकर व त्याचे आभार मानणारे नामजोशी यांच्यावर टीका केली. पण केसरी लिहितो “ कानिटकर यास कोणीच गेवसपियर समजत नाही आणि नामजोशी यांस कोणी शकुराचार्यांची बळे देत नाही. मग त्याबद्दल येवढा खटाटोप कशास पाहिजे. ” या वाक्यावरूनच नाटक प्रयोगाच्या अवस्थेत मूळ चळवळीला शिथिलपणा आला होता हे सिद्ध होतें.

आता शेवटी एका मुद्याचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवितो, तो असा. समतिवयाच्या कायद्याची याचवेळीं इतकी जरूरी होती कीं काय व विलाया उत्पत्तीचें खरे कारण कोणतें !

[illegible]

बिलाच्या विरोधकांची ही निवळ बदनामी होय. मुर्लीच्या दृष्टीने पाहतां ही गोष्ट त्यांना पसंत होती असें नाहीं. पण एक चांगली म्हणून गोष्ट करू जातां तिनें, परिणामतः कां होईना, अनेक वाईट गोष्टी घडून येत असतील तर तीन केलेलीच बरी असे लोक म्हणत. पण विरोधकांना मनांतून विशेष राग येण्याचें कारण असें दिसतें कीं, प्रौढ विवाहाची जी सामाजिक चळवळ यापूर्वी सुरू झाली होती ती काहीं मर्यादिपर्यंत तरी कायचाने, म्हणजे लोकांवर एक प्रकारच्या सक्तीने, साध्य करून घ्यावयाची असा कायदेवाल्यांचा हेतु होता, असे त्यांना मनांतून वाटत होते. आणि राजकारणाची दृष्टी सोडून दिली असता हा कायदा पास झाल्याने फारसे कांहीं बिघडलें नाहीं असे जरी आम्हांस वाटते, तरी प्रौढ विवाहाच्या चळवळीचा पुर्वेतिहास लक्षात घेतां, मृतदेयेपेक्षां सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या विशिष्ट मार्गाविषयीच्या आग्रहांतच त्याची उत्पादक स्फूर्ति होती हें निर्विवाद आहे. सामाजिक सुधारणा शास्त्राधियाय राजकीय हक्कांस आपण अपात्र आहोंत ही टोचणी कित्येक सुधारकांच्या मनांत एकसारखी टोचत होती. लोकांकडून सुधारणा होण्याची वाट पहावी तर राजकीय सुधारणेच्या प्रारंभास फारच वाट पहावी लागणार म्हणून प्रथम तांतडीने सामाजिक सुधारणा करण्याच्या मार्गास लागू या, व लोकांवर विसंबण्यापेक्षां कायद्याच्या उपयोगानें जर सामाजिक सुधारणा इटकून ताबडतोब घडून येईल तर ती घडवून आणून आणि इग्रज लोकांचे मत अस्तुकूल करून घेऊन राजकीय प्रगतीच्या मार्गास सम लागतां येईल असा त्यांचा विचार होता. बिलास विरोध करणाऱ्या लोकांची दृष्टी अर्थात अगदी याच्या उलट होती.

टिळक व ग्रामण्य प्रकरण

सामाजिक सुधारणेच्या वादांत टिळकाचा पांच चार तत्वांवद्दल विशेष आग्रह असे. (१) सामाजिक सुधारणेपेक्षा राजकीय सुधारणेचें महत्त्व परराज्यांसाठी हिंदी लोकांना अधिक आहे. (२) याकरिता सुशिक्षित लोकांनी राजकीय सुधारणा आधीं हातीं घेतली पाहिजे. (३) अग्रविभागाच्या तत्वावर राजकीय सुधारणा व सामाजिक सुधारणा यांचें काम वेगळ्या व्यक्तींनीं हातीं घेतलें तर ते अधिक बरें. (४) सामाजिक सुधारणा ज्याला पुढारीपणानें करावयाची त्याचें बरिच, विशिष्ट सुधारणाविषयांखेरीस इतर हद्दींनीं, आखेपार्ह नसले पाहिजे, व त्यानें जैयानें व प्रत्यक्ष कृति करून आपलें कार्य पुढें ढकललें पाहिजे, नुसतीं तोंड-पाटिलकी उपयोगी नाहीं. (५) कोणत्याहि सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणेच्या बाबतींत शानप्रसार हेंच मुख्य साधन, व एकत्र्यानें फार पुढें न जाता लोकांना बरोबर घेऊन जाणें हेंच मुख्य धोरण असले पाहिजे. बरीच बहुतेक तत्वे पहिल्या एक दोन पिढीच्या सुधारकांना मान्य नव्हतीं. यासुद्धें त्याचा व टिळकाचा निरंतर झगडाच झाला. हा झगडा १८८२ ते १८९२ हीं दहा वर्षे फार कसून चालला होता. बालविवाह, असमत् वैषम्य, रसमावार्ह-बादाजी प्रकरण वगैरे बाबतींत टिळकाना, म्हणजे टिळकांच्या पक्षाला, जय मिळून सामाजिक बाबतींत कायदा मागण्याची चळवळ हाणून पाडली गेली होती. पण सुधारकांनीं समतिवयाच्या विलाच्या कामीं आपला सूड उगवून घेतला, व पोलक कोढच्या दुस्तूनीं अखेर आपलेंच मत बघास्वी शाळें असे समजान त्यांनीं मानून घेतलें.

नुसत्या या बादाचा इतिहास वाचनांराना, टिळक हे मूर्तिमंत धर्माचे अभिमानी असें वाटेक. व एका अर्थानें ते खरेंहि होतें. कारण शुन्या धर्माचा व चाली-रीतींचा योग्य अभिमान बाळगण्यांत टिळकांनीं कधींहि कसूर केली नाहीं, व केसरीसारख्या विद्वान व जोरदार पत्रांनीं सुधारकांच्या स्वेच्छाचारास जर इतका कसून विरोध केला नसता तर सामाजिक बाबतींत हवे तसे कायदे लोकमताच्या नावावर करून वेणें मुळींच कठीण नव्हतें. परंतु शुन्या धर्माच्या व चालीरीतींच्या अभिमानाने दुसरेहि एक हक्कदार होते. आणि ते हक्क एकान्तिक मताचेकडे सना-तनी होते कीं, त्यांच्यांत व सुधारकांत तर उत्तर दक्षिण सुवाइतके अंतर होतेंच; पण केसरीलाहि ते सुधारकांच्या वर्गातच काढीत ! फरक इतकाच कीं, रानडे भोडक प्रभृति लोक प्रगट सुधारक, व डेकन एन्जुकेशन सोसायटीतील टिळकासुद्धा सर्व मंडळी ही प्रच्छन्न सुधारक ! आणि म्हणूनच अस्तक सनातनी पुणेकर आग्रह

म्हणत की, उघड शत्रु पुरवला पण हा प्रच्छन्न शत्रु नको. कारण केसरीच्या पहिल्या कांहीं वर्षांत आगरकरांनी तैरसुधारणाबाधितत्वाचे लेख हवे तितके लिहून घेतले, व त्यास इतर लोकांकडून प्रतिरोध झाला नाही. पुढे कांहीं दिवसांनी आगरकरांस विरोध सुरू होऊन मलबारी वगैरे तैरसुधारकांस प्रतिकूल असे लेख केसरीत येऊ लागले हे वेगळे; पण केव्हाहि झाले तरी, जेव्हां जेव्हां म्हणून सामाजिक विषयांवर केसरीत लेख येत तेव्हां तेव्हां, सरकारी कायद्याची मदत न घेऊन केवळ ज्ञानप्रसारनेच कां होईना, पण जुन्या चालीरीतीत सुधारणा हळू हळू झाली पाहिजे असे केसरी उघडपणे प्रतिपादित असे !

पण येवढे देखील पुण्यांतील अस्सल सनातनी पक्षाला खपत नसे. त्यांचे म्हणणे जुने आहे ते सर्व तसेच असावे. ते शास्त्रधुनीत आहे इतकेंच नव्हे तर युक्तिसिद्धि आहे ! जुन्या चालीरीतीत सामोपचाराने कां होईना पण कांहीं तरी फरक करावा या म्हणण्यांत त्या चालीरीती वाईट आहेत असाच ध्वनि निघतो व तो यांना खपण्यासारखा नव्हता. उदाहरणार्थ, बालविवाह हाच प्रश्न घेतला तर त्यावर पुण्यांत तीन मते पडत. बालविवाह हा अनिष्ट असल्यामुळे सरकाराकडून कायदा करवून घेऊन तो बंद केलाच पाहिजे, हे अस्सल सुधारकांचे मत. मध्यम पक्ष केसरीचा. तो म्हणे की, बालविवाह हा एकंदरीत अनिष्ट आहे, व कित्येक जातीतून या आचाराची जी अतिथयोक्ति होते ती तर तिनसहाय अनिष्ट होय. तथापि हळू हळू लोकांना या मोठी नव्या इष्टीने शिक्षितल्या असतां जरूर ती सुधारणा आपोआप घडून येईल. पण कायद्याची मदत घेणे हे बालविवाहाइतकेंच अनिष्ट असून, एकवेळ बालविवाह क्वचित् कोठें उरला तरी बालेक पण तो मोडण्याकरितां कायदा नको, व त्याला बहुजनसमाजाने कसून विरोध केला पाहिजे. तिसरा पक्ष अस्सल सनातनी लोकांचा. त्यांचे म्हणणे बालविवाह वाईटच आहे हे म्हणणे शास्त्रसंमत नसून युक्तिसिद्धि नाही. बालविवाहाच्या दुष्परिणामाइतकेंच प्रौढविवाहाचे परिणामहि घातक आहेत म्हणून एक दोहून दुसरें पकडले तरी रड ही राहणारच. मग आहे तेच बरे म्हटले व संभाळून नेले तर त्यांत काय वाईट ! आपल्या वैभवसंपन्न अशा ऐतिहासिक कालांत बालविवाह आचारांत होता, आणि बालविवाह जर अवश्य वाईटच तर हे वैभव आपणांस कसे मिळाले !

या तीन मतांपैकी प्रत्येक मत अतिशय जोराने व स्पष्टपणाने प्रतिपादन करणारे असे एकेक वेगळे वर्तमानपत्र तेव्हां पुण्यांत होते. अस्सल सुधारकी लेख लिहिणारे सुधारकपत्र १८८८ पर्यंत जन्मास यावयाचें होते. ज्ञानप्रकाशपत्राला अनुक एकच अशी सामाजिक वाजू नव्हती. त्याला जसा संपादक ज्या वेळीं मेटेल तसे त्याचें मत. ज्ञानप्रकाश हा रानज्याचा चहाता असला तरी ते खरे सुधारकीपत्र म्हणतां येत नव्हतें. केसरीतहि वर दर्शविल्याप्रमाणे यथा प्रसंग दोन्ही प्रकारचे लेख येत. रेश्मी

कपण्यात तापता म्हणून एक प्रकार असतो त्याप्रमाणे केसरीच्या सामाजिक मतांचा प्रकार होई. 'तापत्या'ची विणकर अशी असते की, एकच माग जसा उजेडांत घराचा त्याप्रमाणे तांबडाहि दिसतो व जांमळाहि दिसतो. इकडे सुधारकांशी मांडावयाचे असले तेव्हा केसरीला पूर्ण धर्माभिमान नाही असे म्हणेल कोण ! पण शांततेच्या काळांत सामाजिक विषयावरील केसरीतील लेख वाचले म्हणजे 'अरे. हा तर सुधारक' असे एकावाच सहज वाटले असतं. केसरीने जुन्या लोकांस कधी फारसे तोंडून लिहिले नाही. पण अमक्या जुन्या रुढींत असूक सुधारणा केली तर ती इष्ट आहे, धर्मशास्त्राचा असावा तिसका निकट परिचय नसल्याने धर्मसंमति किंवा धर्मनिषेध याविषयी सामान्य लोकांच्या कल्पना भ्रामक असतात; व जुने हे जरी पुष्कळसे चांगले असले तरी नव्यांतहि चांगले व वेण्यासारखे असे थोडेबहुत असतेच असे केसरी म्हणे. एकांतिक किंवा अस्तक सनातनी पत्र म्हटले म्हणजे त्यावेळी पुणेवैभव हेंच होतं. पुणेवैभवाचे संपादक शांकर विश्वनाथ केळकर या नांवाचे असत. हे गृहस्थ विशेष शिकले सवरलेले नसल्यामुळे त्यांच्या लिहिण्यांत विद्वत्तेची छजत कोठेच नसे, पण अधिष्ठित लोकांत एक प्रकारचा मार्मिकपणा, विनोद, व समयसूचकता ही असतात, ती सर्व या केळकरांत होती. शिवाय भ्राम्य शब्द किंवा कल्पना यांच्या उल्लेखांत कसलीहि मर्यादा म्हणून मानावयाचीच नाही असल्या निमित्ताने वरदान ज्यांना असते, त्यांची भाषा व लेखनपद्धति प्रतिपक्षावर हल्ला करण्याचे कामी अकुठगति असते हे प्रसिद्ध आहे. व त्याच अर्थाने 'पुणे-वैभव'चे लिहिणे अकुठगति होतं. शिवाय अगावर जाले असता माफी मागण्याचा गुण पुणे-वैभवात दाढगा होता. यामुळे टाकून लिहिण्याची अनावधानी हा काय पदार्थ असतो हे संपादकाच्या मागील नव्हतं. कोट्यंत वेण्यापूर्वी किंवा कोट्यंत आल्यावर माफी मागून त्यावरील अनेक खटले निस्तरले होते. कसेहि असो, केसरी हा जितका सुशिक्षित लोकांना प्रियतितकाच पुणेवैभव हाहि सामान्य जनतेला प्रिय होता. हस्त-हेचे पदार्थ आंत ओवेरल्याने समारावनेतील आमटी रुचकर बनते, ससाच पुणे-वैभव हाहि सामान्य लोकांना त्यांतील शिष्या, भ्राम्य विनोद, चुटके, जुटके, कांदव्या वगैरेनी सरस वाटे. प्रसिद्ध कादवरीकडे हरी नारायण आपटे यांची पहिली कादवरी, म्हणजे 'आजकालच्या गोष्टीतील मसळी स्थिति' ही पुणे-वैभवांतूनच प्रथम खडशः प्रसिद्ध झाली होती. राजकारणात पुणेवैभवाला फार कळत नसे. मात्र हे सरकार चांगले नाही, विद्येवतः सामाजिकदृष्ट्या इंग्रज व सर्व युरोपियन हे सरसकट वाईट असतात, या सिद्धान्ताचे निर्विकल्पक ज्ञान पुणे-वैभवाच्या अंगाी चांगले भिनलेले होतं. संपादक राजकारणातील बरी नसल्यामुळे राजकीय असे लेख पुणे-वैभवांत थोडे येत. पण सुधारक लोकांच्या सैरकल्पना व स्वातंत्र्य, काहींचे निर्मोळ प्रलाप यांनी पुणे-वैभवाच्या टांकला निरंतर साथ पु-

विले जात असे. व त्यांतल्या त्यांत शांततेच्या 'काळी' त्याची दृष्टि केसरी-कडेही वळे!

नाहीं म्हटलें तरी केसरींत पूर्वी सामाजिक विषयावर पुष्कळच लेख आले. आगरकर हे विनोदी व विद्वान लेखक तर असतच, परंतु ग्राम्यशब्दप्रयोगाच्या दृष्टीने पाहिले तर आपल्या परीने आगरकर हे पुणे वैमवाचहि हार गेले नसते. 'उत्तम न्हाविणी पाहिजेत' 'घाखांना नोटीस' वगैरे त्यांच्या अनेक मार्मिक लेखांतून अशी कित्येक स्थळे दाखवितां येतील कीं, जेथें विद्वन्मान्य अशी सदमिरचि हटकून सुटली. कित्येक लोक उघड असें म्हणत कीं, "एवढा हुमचा एम्. ए. पण तो मुद्दा जर स्पष्टोक्तीला आळा घालीत नाही तर आमचा विचार पुणेवैभवकार तर काय बोलून घालून अधिष्ठितच, स्पष्टोक्तीबद्दल त्याला तरी नांवें कां ठेवावीं!" आगरकर व पुणे-वैभवकार यांचा क्रिया प्रतिक्रियारूप कामना घालला म्हणजे स्पष्टोक्तीची रंग-पचमी व कथित घुळबडहि होई. पण येवज्यानेच मागत नसे. सामाजिक-विषयावर टिळक व गोळे वगैरे लोक बरेच वेळां लिहीत, व हे लेख खरोखरच निदोष असत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांत भाषेचा उच्चैःखलपणा नाही, कोणाचा अनादर नाही, कोणास घट्टून लिहिलेला शब्द नाही; तर केवळ युक्तिवाद मरलेला असून तो वाचून समजत मतुष्याच्या मनावर कांहीं कांहीं झुज्या अनिष्ट-अशा चालीरीतिवि दोषाधिकरणाचा परिणाम फार चांगला होत असे. उदाहरणार्थ, दत्तक मुलगा घेण्याचा प्रघात परंपरायुनीत आहे. तथापि दत्तक न घेतल्या तर कोणी वर्मविरुद्ध आचरण करितो असें होत नाही, व नव्या दृष्टीने पाहिलें तरी उगीच एकादा कुठला तरी मुलगा दत्तक घेऊन त्याला आपलें सर्वस्व देऊन टाकण्यापेक्षा तीव्र मळकत परोपकाराकडे लावली तर राष्ट्रदृष्ट्या अधिक फायदा आहे, असें टिळकांनीं या विषयावरील निबधावलीत प्रतिपादिलेले आढळेल. पुण्यांत या वेळेला 'म्हाणवल्या' रस्त्यांतून पालखीत घालून बांधेवाजवीत मिरवीत नेण्याची अनिष्ट चाल होती. पण म्हाणवलीची मिरवणूक हा शालयुक्त गर्माधानांतील विधि नाही, किंबहुना गर्माधानसत्कार हाच मुळीं वैकल्पिक आहे, असें प्रतिपादन केलेले केसरीत आढळेल. पुनर्विवाहाविरुद्ध केसरीनें लिहिलें तसेंच, पुरुषांनींही अनेक विवाह करण्याविरुद्ध केसरीनें लिहिलें आहे. इतकेच नव्हे, पण शक्य तर अविवाहित राहून देशसेवा करण्यांत आयुष्य घालविणे हा मार्ग श्रेष्ठ आहे, जियांनीं देखील अविवाहित राहून जन्म घालविण्याचा निश्चय केल्यास त्यांत वावगे कांहीं नाही, असे टिळकांनीं वेळोवेळीं प्रतिपादिलेले आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या चोंचल्यांची किंवा अयुक्त शिक्षणक्रमाची केसरीनें टर उडविली असली तरी स्त्रीशिक्षण हे इष्ट आहे असेंच टिळकांनीं प्रतिपादन केलेले आढळेल. डॉ. आनंदीबाई जोशी किंवा काशिबाई कानिटकर यांसारख्या सुशिक्षित स्त्रियांबद्दल टिळकांनीं केसरीतून केव्हांहि आदरबुद्धिच दर्शविली आहे. फार काय पण पंडितारमाचार्यांच्या अंतिम

हेतुबद्ध सशय उपसर्ग होईलपर्यंत त्यांच्यावर त्यांनी हत्यार उचलले नाही. तालुक्या-
-सामाजिक सुधारणेचा जो उपयुक्त असा राजमार्ग तो सोडून टिळकाचे लेख,
आगरकर हे केसरीचे संपादक असतां व त्यानंतरही, या किंवा त्याही बाबत फारसे
-दळले नाहीत.

पण असल्या मध्यम मार्गाच्या सौम्य सयुक्तिक उपदेशाकरिताहि केसरीला म्हणजे आगरकरांना व टिळकांनाहि पुणेवैभवान्या शिष्या खाव्या लागत असत. केसरी हा धर्माभिमानी ही समजूत इतर लोकांची काय असेल ती अज्ञो, पण त्या समजुतीस पुणेवैभवात कोठेंहि याप मिळाला नाही. किंबहुना त्यातल्या त्यात आगरकरांपेक्षा टिळकांवरच पुणेवैभवाचा प्रथम प्रथम अधिक रोष असे. आगरकर हे आपल्या अद्भुत स्पष्टोक्तीने स्वतः होऊनच शत्रु निर्माण करावयाचे, व त्यांच्या स्पष्टोक्तीला पुणेवैभवानें उलट चार शिष्या हासडल्या तरी तिन्हाईत त्यास फिटार-फिट झाली असेंच म्हणार. केसरीतील टिळकांच्या लेखाशी सामना करावयाचा म्हणजे एक तर शिष्या अस्थानी ठरून सहानुभूति टिळकांकडे जावयाची; व दुसरी गोष्ट, हा सामना करावयाला युक्तिवादाचें बळ पाहिजे. टिळकांनीं उगीच एकाद्या स्मृतिवचनाची ओढाताण केली असें गृहीत घरून चाललें तरी ती ओढाताण करण्याला धर्मशास्त्राचें जितकें ज्ञान जरूर पाहिजे तितकें पुणेवैभवकारांकडे कोठून घेणार ! आणि टिळकांचा खास्या तर असा की, ते सामाजिक विषया-वर लिहू लागले असतां शास्त्रवचनात वसावयाचे व शास्त्रवचनात उढावयाचे । अर्थात् अशा गृहस्थाळा सनातन धर्माचा अभिमान नाही या आक्षेपाचें लोखंड डोक्यांत घालून चीत करतां येत नाही. पुण्यातील पुष्कळ धर्माभिमानीया टिळकांच्या या गुणावगुणांच्या मिश्रणाची मोठी नद व जाचणूक झाली होती. आगरकरांनीं भयकदार रंगांनीं भावी सुशिक्षित लोकांचें वित्त रगविलें तर त्यांच्या खालीं हळूच वेड्या किंवा विषयोपेता हीं अक्षरें लिहून आपलें नाळस्तीचें काम करण्यास पुणेवैभवाला मोठें धोईचें वाटे. पण टिळक जेव्हां इंग्रित कां खिनांना सुशिक्षण जरूर दिलें पाहिजे, परंतु त्या लीधर्माला निरुपयोगी न होतील, त्यांच्या सुशिक्षण जरूर दिलें पाहिजे, व त्यांची धर्मबुद्धि नष्ट होणार नाही असेच दिलें हातून सत्कार चांगला चालेल, व त्यांची धर्मबुद्धि नष्ट होणार नाही असेच दिलें पाहिजे-तेव्हां फिकट अशा रंगांनीं काढलेल्या लीधर्माच्या या चित्रालाळीं विट-पाहिजे-तेव्हां फिकट अशा रंगांनीं काढलेल्या लीधर्माच्या या चित्रालाळीं विट-बनेचा शब्द काय लिहावा हें तर पुणेवैभवकारांस सुचत नसे; व दकटे ली-धर्माच्या कल्पनाच मुळीं त्यांना पसत नसल्यामुळें असले सौम्य वित्त पाहूनहि त्यांच्या मनाचा जळफळाट झाल्याशिवाय रहात नसे !

अतो, धुण्यांतील सामाजिक लोकमताच्या वरील यशोपन्यासावरून एक गोष्ट दिसून येईल; ती ही की, टिळक जुन्या किंवा नव्या कोणत्याहि पक्षात मोडण्या-सारखे नव्हते. यामुळे त्यांना दोन्ही पक्ष समप्रामाण्य देवात असत. केव्हा ते दोघांवरहि हल्ला करीत, व केव्हा दोघांचाहि हल्ला त्यांना परतवावा लागे.

दुधारी तरवारीचा पट्टा हातांत घेऊन त्यांना तो आपल्या अंगाभोंवतीं नेहमीं फिरवितां येई. सामाजिक कायद्यांना टिळकांनीं विरोध केल्यामुळे 'टिळकांना उदार शिक्षण असून ते फुकट गेलें असे म्हणण्याची पाळी आली' असें वामनराव मोडकांना वाटले. आणि कायद्याचा मुद्दा सुटल्यावर, टिळकांनीं शत्रूच्या मुलखांत घुसून हल्ला चढविण्याचेच धोरण पत्करल्यामुळे, ते रा. ब. रानडे प्रभृति व्यक्तींवर अधिक तद्दन पडूं लागले, व सुधारकांच्या दृष्टीनें, त्यांनीं सामाजिक परिषदेतहि बसलेडा आरंभिला. नागपूर येथे स्नापण्याच्या अध्यक्षतेखाली, राष्ट्रीय समेच्या वेळीं, जी सामाजिक परिषद भरली तीच टिळक हजर असलेली अशी बहुधा दुसरी व शेवटची सामाजिक परिषद होय. त्या समेत शिरून टिळकांना हे दाखवावयाचें होतें कीं, सामाजिक परिषद राष्ट्रीय म्हणतात त्यांत अर्थ नाहीं. या परिषदेस प्रतिनिधि म्हणून येतात त्यांना खरें प्रतिनिधिक स्वरूप नसतें. एकटे रानडे समेचीं सर्व सूत्रे चालवितात. ठरावांचे विषय व भाषा सर्वमान्य नसते. व सामाजिक परिषदेचे ठराव कोणीहि बघनकारक मानीत नसल्यानें ती जवळ जवळ निरुपयोगीच आहे. इत्यादि इत्यादि. पण त्यातल्या त्यांत या सामाजिक परिषदेस हजर राहण्याचा टिळकांचा हेतु हा असावा कीं, सामाजिक बाबतींत कायदा मागण्याच्या तत्वास राष्ट्रीय नामक सामाजिक परिषद मान्यता दर्शवील तर तसें न घडालें अगर त्याला उघड विरोध तरी दिसून यावा. "राष्ट्रीय समेची पंगत उठून गेल्या-नतर या पाहुण्या समेचा समारंभ त्यांतल्या त्यांतच उरकत असे. म्हणून आज-पर्यंत त्याची कोणी विशेष काळजी केली नाहीं. परंतु गेल्या दोन वर्षांत जे प्रकार घडून आले त्यांमुळे या पाहुण्याचें खरे स्वरूप लोकांस व सरकारास कळून येणे जरूर आहे" असे पुष्कळांस वाटू लागलें होतें, व हें स्वरूप प्रकट करण्याचा प्रयत्न टिळकांनीं त्या सालीं मुद्दाम केला. नेहमीं प्रमाणे परिषदेच्या प्रारंभी रा. ब. रानडे हे आपल्या जेष्ठाना घेऊन विषयनियामक कमिटी करून बसले. तेव्हां टिळक-तेथे जाऊन त्यांनीं रानड्यांना कांहीं प्रश्न विचारले. प्रथम सरळ उत्तरें येईनात. शेवटीं रानड्यांनीं लेखी प्रश्नांस तोंडी उत्तरें दिलीं. पण त्यांत मुद्याची गोष्ट कबूल केली गेली कीं, ही विषयनियामक कमिटी रीतसर निवडलेली नाहीं. असल्या गोष्टी घडून येऊ लागल्यामुळे सुधारक लोक टिळकांच्या जाचाला त्रासून गेले. याच समेत टिळकांच्या तोंडून अमुक एक गोष्ट खोटी आहे असा शब्द निघाल्या-वरून तो त्यांनीं परत घ्यावा न घ्यावा या वादावरून गोंघळ माजला, व टिळक जेव्हां 'मी माझा शब्द खरा आहे असे सिद्ध करून देईन' असे म्हणाले तेव्हां समेचे अध्यक्ष रा. स्नापडे यांनीं टिळकांस अशी बमकावणी दिली कीं, 'आपण आग्रह पुराल तर मला आपणांस जेवून जावयास सांगावें लागेल!' याच सालच्या राष्ट्रीय समेच्या प्रसंगीं कमिष कंपास वाद निघाला असता "टिळक स्वर्गवासी होतिल तेव्हांच आमचा हा तंट्या मिटेल" असे शब्द रा. ब. विष्णु मोरेश्वर भिडे

यांच्या तोंडून निघाल्याचें ऐकलें" असे लोक सांगतात. तात्पर्य, टिळक व सुधारक लोक यांचा बेवनाव येथेच जाऊन पोचला होता. पुण्यातील अस्थळ सनातनी पक्षालाहि टिळकांचा जाच फार दिवस होत होता. पण त्यांना टिळकास पकडीत घेऊन ठेवण्याला, व त्यांच्या तोंडावरील सनातनी मताचा बुरखा ओढून घेऊन त्यांनाहि सुधारकांच्या पक्षांत ढकलून आपल्या समजुतीप्रमाणें त्यांचें खरें स्वरूप-विष्करण करण्याला, आजवर चांगलीगी संधि मिळाली नव्हती. पण कर्मधर्म-संयोगानें ती संधि याच सुमारास, म्हणजे टिळक सनातनधर्माचा कड घेऊन सुधारकांशीं फसून भांडत होते अशा वेळींच, मिळाली. ती पचहौद मिशनारीतील चहा व त्यामुळें उत्पन्न झालेलें ग्रामपथप्रकरण ही होय. पण याच वेळीं टिळकांच्या हातातील दुधारी पट्ट्याची फेक किती चलाखीची व सफाईची होती हेहि लोकाना दिसून आले. १८९२ सालात टिळक एका वाजूस घेऊन रानट्यावर शस्त्रप्रहार करीत तर लगेच दुसऱ्या बाजूस घेऊन बाळासाहेब नातूना निघाल्यावरून ओढीत आहेत असा जो प्रकार दिसून येतो तो येथील केव्हाहि कोणास पहावयास मिळाला नसता. येवढी प्रस्तावना करून या सुप्रसिद्ध ग्रामपथप्रकरणाची हकीगत खाली थोडक्यांत देतों.

ग्रामपथप्रकरणाला मूळ कारण पचहौद मिशनमधील चहापान. पण त्यालाहि कारण गोपाळराव जोशी ही एकच व्यक्ती ! गोपाळराव जोशी ही एक मोठी विचित्र वल्ली होती. त्यांचें शिक्षण वेताचेंच होते, तरी सामाजिक प्रगतीच्या बाबतींत ते बरेच पुढें असत. पण मनाची जात थोडी कुत्सित असल्यामुळे सोप-पत्तिक चर्चा, विधायक सूचना, वेगळे रीतसर न करतां त्यांना आपल्या समाजाला हरएक बाबतींत नावे ठेवून कुचेष्टा करण्याची फार आवड असे. त्यांचा स्वभाव मोठा विनोदी, आणि बोलण्यात जीम विनहाडाची, असल्यामुळें ते कोणाविषयीं केव्हां काय बोलतील व कसें हसें उत्पन्न करतील ह्याचा नियम नसे. नाहीं म्हणावयास त्यांनीं विधायक अशी एक गोष्ट केली व तीहि फारच वाढसाची आणि खरोखरच वाखाणण्यासारखी होती. तेवढ्या एका गोष्टीकरितां का होईना, त्यांना बाकी सर्व खून माफ करावे असें पुष्कळना वाटे. ती गोष्ट म्हणजे त्यांनीं आपली बायको अमेरिकेत डॉकरीण होण्याकरिता अगदीं अल्प वयात व असहाय्य स्थितीत पाठविली, व तीहि आपल्या समाजाला वाढसाचें उदाहरण घालून देण्याकरिता. सुदैवाने त्यांना स्त्रीहि या वाढसाच्या कामांत त्यांच्या तोंडाची मिळाली होती, व तिने अद्यापि स्थितीत अमेरिकेत जाऊन फार हाल व कष्ट सोसून पण मुख्यस्थित राहून वैद्यकीची एम्. डी. डिग्री मिळविली. दुदैव इतकेच कीं, त्या विद्येचा उपयोग आपल्या लोकांना करून देण्याला विचारी फार दिवस जगली नाहीं. पण तिच्या विद्येचा उपयोग न झाला तरी तिनें घाबून दिलेला वाढसाचा बडा संदेह अनुकरणीय राहिल. ह्या एका गोष्टीमुळें गोपाळराव हे प्रसिद्धीस आले; व या हद्दीनें त्यांना

मिळालेली प्रसिद्धी ययायोग्यच होती. पण कोणत्याहि गोष्टीत वाहवण्याचा गोपाळ-
रावांचा स्वभाव असल्यामुळे, हिन्दुधर्माची यष्टा करण्याच्या बाबतीत त्यांनी जे
कृतीचे घाबरे दाखविले, ते त्यांच्या अंगावर आले. धर्म म्हणजे ती एक यष्टेची
गोष्ट आहे, हवें त्याने हवे तेव्हा हव्या त्या धर्मात जावे, धर्मातराचा विधि ही
यष्टा होय, धर्मातर केलेल्या व न केलेल्या मनुष्यांत कांहीच फरक नसतो, असले
कांही सिद्धांत सिद्ध करण्याच्या मानगडीत पडून, त्यांनी पुण्याच्या संगमावर चार
लोकांदेखत वासिष्ठा वेतला, व तो वेतल्यावर या वासिष्ठ्यांत कांही अर्थ नाही
असे म्हणून पुनः गड लावून ते पाद्रीमटाच्या अंगावर उलट उठून पडू पाहू लागले.
यामुळे त्यांना खिस्ती म्हणतां येत नाही ही खिस्तींना अडचण झाली, व ते हिन्दु
आहेत असे हिंदूंना म्हणतां येईना. कुचेष्टेखोरपणाची मजल जो गृहस्थ स्वतःच्या
बाबतीत इतकी दूरवर नेऊ शकतो, तो दुसऱ्याचा मुलाजा काय करणार ! सना-
तन धर्माभिमानी जुन्या पक्षाची वेष्टा तर गोपाळराव अनिवार करीतच: परंतु सुधि-
क्षित लोकांवरहि म्याडपणाचा आरोप करून त्यांच्या अर्गी खरा सुधारकी बाणाच
नाहीं, त्यांचें उदार शिक्षण सगळें फुकट गेले, असे म्हणून ते त्यांचीहि वेष्टा करीत!

अशा या लहरी मनुष्याच्या कल्पक डोक्याला १८९१ च्या आक्टोबरमध्ये
अशी एक कुचेष्टेची कल्पना आली की, या मोंदू व म्याड सुधिक्षित लोकांना
फधी पाडावें व फजित करावें. ती कल्पना त्यांनी मोठ्या चतुराईने सिद्धीस
नेली. गोपाळरावांचा मिशनरी लोकांत येण्यालाण्याचा बराच प्रघात असे. त्याचा
फायदा घेऊन त्यांनी पुणे येथील वेताळ पेठेंतील पांच-हौद मिशनच्या माळेत,
तेथील मुख्य शिक्षक रे. रिव्हिंगटन व तेथीलच एक सिसटर याजकडून, पुण्यांतील
थें पक्षास सुधिक्षित गृहस्थांना व्याख्यानासंबंधानें म्हणून निमंत्रणें केलीं. त्यांतील पांच
पक्षास लोक गेले. निमंत्रणांतून बहुतेक कोणीहि ठळक मनुष्य सुटला नव्हता. जे
कोणी विशेष अडचणीमुळे गेले नाहींत असे प्रसिद्ध लोकहि फारच थोडे. सुधारणेसंबं-
धाचा बाद पुण्यांत जोराचा सुरू असतां एकीकडे १० व. रानडे व दुसरीकडे
वळवतराव टिळक अशीं माणसे या निमंत्रणावरून गेलीं, यावरून तेथें कांहीं
घोटाळा होणार आहे अशी कोणासहि साधारण शका देखील आली नाहीं. गोपाळ-
रावांचे शुभित फारच सुरक्षित राहिले होतें असें दिसते. तथापि या कटांत एक दोन
साक्षीदार होतेच, अशी गोष्ट मागाहून उघडकीस आली. जुन्या पक्षाच्या लोकांस
आमंत्रणें मुळीच नव्हतीं; कारण ते यावयाचेच नाहींत हें माहीत. पुण्यांतलें सुधि-
क्षित लोक मात्र व्याख्यानाला चटावलेले, व ते मिशन हीसमर्थेहि बोळावले तरी
यावयाचेच, अशा समजतीने व अनुभवजन्य विश्वासाने जी गोळी गोपाळरावांनीं
झाडली, ती त्यांतील बहुतेकांना बिनबुक्क लागली !

पंचहौद-मिशनमधील व्याख्यान ययातयाच झालें. पण ही उणीव भरून काढण्या-
करितांच कीं काय म्हणून, मागाहून टेबलावर चहा विल्किटें आणून ठेवण्यांत

आली. या व्यवस्थेत गोपाळराव जोशी हे होतेच. त्यांनीं मिशनरीसोबतला कटांत घेतले होते कीं नाहीं माहीत नाहीं. पण चहा देणें ही गोष्ट अगदीं आयते वेळीं घडून आलेली नसून, चहा खावयाचा सकल मात्र, भलेपणाने कां होईना, आर्थाच ठरलेला असावा. झालें, प्रत्येकापुढें चहा व विल्किटें घेऊन बसलीं. त्यांचें सेवन करावें अशी जरी सर्वांनाच इच्छा नव्हती तरी आपणांपुढें हे पदार्थ मांडलेहि जाऊ नयेत असें निघून सांगण्याचे धैर्य मात्र कोणास झालें नाहीं. ख्रिस्त्यांच्या हातचा चहा घेतला तर आपले लोक जसें वाईट म्हणणार, तसेच चहा आपल्यापुढें ठेवलाहि जाऊं नये इतका त्याचा विटाळ मानलेला दाखविता तर कदाचित् मिशनरीहि हसणार! शिवाय इंग्रज लोकांत खाण्याचा पदार्थ पुढे आणून ठेवण्यापलीकडे आपल्यांतल्या प्रमाणे तो व्याच असें म्हणून आग्रह करण्याची चाल नाहीं, यामुळे सहज बचाव करता येईल असें हि पुष्कळांना वाटलें. गप्पागोष्टी चालूच होत्या. तेव्हा काहींनीं तो चहा पिकून फस्त केला, काहींनीं घोटभरण घेऊन त्याचा मान केला, काहींनीं त्याला नुसता हात लावण्याचा देखावा करून तो दूर सारला, व काहींना हीं न्याद आपल्या समोरून कोणी उचलून घेऊन जाईल तर वरें असें हि वाटत असावें. पण आपल्यासमोरच्या या (चहाच्या) पेल्यात खवकरण सकटमय असें वादळ होणार अशी कोणासच शका आली नाहीं, व मौज ही झाली कीं चहाचें पाणी अखेरपर्यंत भरून राहिलेल्या या चषकसमुद्रांत वादळ न होता जे पळे कोरडे झाले त्यातच वादळ उठलें ! ऑलिम्पस पर्वतावर बसून देवता वादळें उठवितात (असा ग्रीक पुराणांतला संकेत आहे) त्याप्रमाणें गोपाळराव जोशी हे मात्र यत्किंचित्हि न हसतां चहा पिणाऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहून आपल्या मनात असें म्हणत असावे कीं, 'सांभाळा वादळ चिद होत आहे' !

पण हत्तक्या या लोकाना मिशन हासमध्ये नेऊन चहा प्रत्यक्ष पाजण्यापेक्षाहि ते चहा ग्याल्याचा बोमाटा होण्यात अर्थात् अधिक स्वारस्य होते; व लगेच गोपाळराव जोशांनीं 'पुणे-वैभव' कचेरीकडे धाव घेऊन, जीं काहींमाणसे मिशन-हासमध्ये आलीं नव्हतीं त्यासुद्धा जीं आलीं होती त्यांचीं नांवें प्रसिद्ध केलीं. गोपाळरावांचें काम झालें ! आता ते बाळासाहेब नातू आहेत, ते रानडे आहेत, ते टिळक आहेत. जेवढा गोंधळ घालतील तेवढा थोडा. तो पहावयाला नारदमूर्ति गोपाळराव हे शाईसारखे गरीब तोंड करून आपले बाजूला उभे !

भरलेल्या जठरात एकादा विषारी कण गेला म्हणजे जसें सगळें अन्न दवळून निघते, तशी स्थिति पुणे-वैभवाच्या या अकानें सगळ्या पुण्याची केली. गोपाळरावांच्या कटाचा यत्किंचित् आगमूस लागता तर स्वतः टिळक पृथ्वीद मिशनमध्ये न जाते, येवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं हरप्रयत्नांनीं आपल्या मित्रांना तरी थांबवून वाचविलें असतें. पण देव गोपाळरावांचें सायीदार. कारण टिळकांचीहि प्रावचगिरी या चहाच्या पेल्यांत न उबती तर आमण्याला असा रग कसा चढला असावा !

टिळक न जाऊन नुसते रानडेप्रभृति सुधारक गेले असते, तर या प्रकरणाच्या वावर्तीत टिळकांनी कोणत्या पक्ष स्वीकारला असता हे अनुमानचें बराचें फडीणच आहे. तसें होतें तर रानट्यांची मजा त्यांनी अधिक मोकळ्या मनानें पाहिळी असती. पण स्वतःचे या चहाच्या पुरांत सांपडल्यानें त्यांना स्वतःला तरुन जाणें तर प्राप्त होतेंच, परंतु रानट्यांनाहि पाठीवर घेऊन त्यांच्या करितां दोन हात अधिक नेटानें टाकणें टिळकांना जरूर झालें. प्रवासांत कोण कोणाच्या पंकीला येईल याचा नियम नसतो, अशा अर्थाची एक म्हण इंग्रजीत आहे; व सुधारणेच्या वादांत निखालस शत्रूप्रमाणें इमरीतुमरीनं मांडणारे टिळक व रानडे हे समायिक प्रतिवादी होऊन ज्याच्या करणीमुळें एका दावणीस बसले, त्या गोपाळराव जोशांची तारीफ करावी तेवढी थोडीच होणार आहे.

मिशनहीसमर्थे चहा वेतलेल्या लोकांचीं नांवें प्रसिद्ध झाल्याचा मुख्य परिणाम असा झाला कीं, सनातन वर्माभिमानी पक्षाला या बंडखोरीची उपेक्षा करणें अशक्य झाले. "दुसऱ्यांत काहीं पाणी असेल तर तें आतां दाखवा. हा पहा वर्मा-विरुद्ध होणाऱ्या बंडाचा जाहिरनामा 'पुणेवैमवा'च्या चावडीवर लावला गेला!" असा सवाल नाट्यप्रभृतींना येऊन पडला; व त्यांनाहि ती इष्टापत्तीच वाटली असावी. गोपाळराव जोशांचा भाव दोन्हीकडून जयच होता. नाट्य इतून गण इतले तर गोपाळराव म्हणणार "आतां धर्मशास्त्राची पोल्यापुस्तकें जुळीत बाळू हांडामर-पाणी तापेल तेवढें तरी तापवून आंबोळ करा." शंकराचार्यांत पडले तर गोपाळराव म्हणणार "यांचा अधिकार किती पोकळ आहे हे आयतें कळून येईल बरेंच झालें." चहावाल्यांनी नेट धरून बाळू लिंकली तर गोपाळराव म्हणणार "अहो ! हे असे एकदां व्याख्याच पाहिजे होतें. समाजाच्या पोटांतील मिठेची फुगवटी किती दिवस जपून ठेवावयाची !" आणि चहावाले जर इटले आणि शंकराचार्याला शरण गेले तर गोपाळराव म्हणणार "या नादान लोकांचे दोंग मला एकदां चव्हाट्या-वर आणावयाचेंच होतें. आम्हें हे असले सुशिक्षित व असले सुधारक !"

वर्माभिमानी व सरदारी व त्याहूनहि विशेष म्हणजे आग्रहापणा यामुळें वर्मा-भिमानी पक्षाचे पुढारीपण बाळग्याहे व नाट्य यांच्याकडे आले होतें. त्यांनी शंकराचार्याकडे फिरीद अर्ब गुदरण्याचा निश्चय केला. इरम्यान पुणे-वैमवांत प्रसिद्ध झालेलीं काहीं नांवें उगीच खोटी असल्यामुळें वैमवकलांवर पुणें मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत नेमवूची फिरीद होऊन, त्यांना दोनसो रुपये दंड झाला. पण जे खरेच गेले होते व ज्यांनी चहा वेतला होता त्यांचा निकाल शंकराचार्यांशिवाय कुसत कोण लावणार ! म्हणून श्रीच्या दरबारांतून प्रतिवादींना नोटीस निघून प्रकरण सुरू झालें. प्रायः अशा प्रमाणाचा निकाल गांवांतील एकाद्या चळिण्याला वर नेमून शंकराचार्या करित असतात. पण येथें निम्मा गांववादी व निम्मा प्रतिवादी असे असल्यामुळे, जीना असे वाटले कीं दोन त्रयस्य माफकें पाठवूनच याचा टि...

निकाल करावा. म्हणून अकटशास्त्री निपाणीकर व न्यायगुरु विंदुमाधवशास्त्री धर्म-सर्वाधिकारी यांना शिक्षामोर्तबदेऊन पुण्यास खाना करण्यांत आले, वया धार्मिक मुकदम्यांत पोष व. २ दिवशी कामास सुरवात झाली.

जानेवारी १८९२ अखेर ग्रामपथ कमिशनचे काम पुण्यास जोराने सुरू झाले. पुनर्विवाहाच्या वादानंतर, असल्या समेचा फिरून हाच काय तो प्रसंग. ब्रह्मपेतर मंडळी असल्या वादांत कशाचा लक्ष घालतील ? पण शास्त्रीचे काम म्हणून ब्रह्मवृंदांखेरीज कमिशनला इतरांस येण्याची मोकळीक ठेवली नव्हती. पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची बरीच भवति न भवति चाले; व एकादे वेळीं काम विकोपासहि जाई, वास्तविक कमिशन ज्यांना मान्य होते त्यांनीं येऊन सरळ हकीकत सांगून टाकली असती तर काम एक दोन दिवसांतहि संपतें. पण सत्तीचा अधिकार हातीं असलेल्या सरकारी न्यायकोर्टांतील दावे वर्षानुवर्षे रेंगाळलेले जर आपण पाहतां, तर मग येथें काय बोलावयासच नको. बेचाळिसांपैकी कित्येकांनीं कमिशनला ओळखीत नाही म्हणून घुटकावून लावले. कित्येक इजर झाले पण त्यांनीं कमिशनचा निकाल मानावयाचा किंवा नाही याचा निकाल आपल्याच हातीं ठेवला. कित्येक कमिशनचा गमत पाहण्याकरितां व कित्येक त्याची यद्वा करण्या करितां इजर झाले होते. कमिशनविषयीं भद्रा किंवा आपणावर आलेल्या आरोप विषयीं खरा पश्चात्ताप एकाळहि झालेला नव्हता. पण जो असा खरा पश्चात्ताप होण्यासारखा तो धर्मात्मा मिशनन्याचे बंगल्यावर वहा पिणार नाहीच, पण प्रायः जाणाराहि नाही.

ग्रामपथांतील वादांना श्रींनीं कमिशन पाठविलें व आरोपींनीं त्याचा अधिकार कवळ केला, या गोष्टींत बऱ्याच वादून त्यांनीं हें प्रकण होईल तेवढें लावविले, ओळखिलें व रंगविलें. मिशन हासमर्च्य वहापाटीं झाली व प्रतिवादीपैकी पुष्कळ तेथें इजर होते, या गोष्टी प्रतिवादांच्या जबाबावरून ठरण्यासारख्या असताहि त्यांचा प्रत्यक्ष पुरावा देण्यांत त्यांनीं उगाच काळ घालविला. अखेर रे. रेजिगटन यांच्या साक्षीपर्यंत पाळी आली.

ग्रामपथ कमिशन हें जर न्याय इनसाफाचे काम करीत होतें तर त्याचे काय चालू असता कोणीहि टीका प्रतिटीका करणें योग्य नव्हतें. पण हे कोर्टच असे होतें कीं याची अदवी कोणीहि ठेवू नये. बेअदबी वाटेक त्यानें करावी, यासुद्धें कमिशन सुरू असतांच वादी प्रतिवादांतील मांडणें व त्यांवरील लोकांच्या टीका पुण्याच्या वर्तमानपत्रांतून सर्रास चालू होत्या.

मूळ फिर्माद अकरा असामींची होती. त्यांत काहीं रहस्य व मिश्रक होते. पण त्यांपैकीं सात असामींनीं फिर्माद अर्जी खरी करून दिल्यावर अशी पुरस्तीस दिली. कीं, आम्हास अभियोगाच्या म्हणजे रीतसर फिर्मादीच्या पद्धतीनें काय चालवावयाचें नसून, आपण फक्त ऐकलेली हकीगत श्रीचरणी निवेदन केलेली

आहे, संस्थानच्या सांप्रदायाप्रमाणे चौकशी होऊन निकाल व्हावा. हा विरुद्धीचा प्रकार झाला; व याने वादीवरील जबाबदारी निघून जाते. हे सात वादी म्हणजे गोविंदराव गद्रे वकील, नरसोपंत व गणपतराव साठे हुडीवाले, नारायण भिकाजी जोगळेकर, वामन नाईक केळकर, लक्ष्मणराव ओक व नानासाहेब फडतरे. पण दुसरे पांच वादी अधिक लढाऊ होते. पहिल्या सातांना घर्मशास्त्राचे ज्ञान नसून हुजत घालण्याची ईर्ष्याहि नव्हती. पण इतर पांच म्हणजे बाळासाहेब नातू, सरदार ठमढेरे, विष्णुपत व वामनराव रानडे, व नारायणराव पटवर्धन यांनी अभियोगपद्धतीनेच काम चालविण्याचा आग्रह धरला. अर्थात् पुरावा देणे व शास्त्रार्थ लढविणे याची जबाबदारी त्यांनी पत्करली. यामुळे काम विनाकारण पुष्कळ दिवस लांबले. या वादींचा हेतु असा की प्रतिवादींनी चहा पिण्याचा अपराध सुद्धा ज्ञात मोडण्याकरितां केला म्हणून त्यांना प्रायश्चित्त नाही. अर्थात् बहिष्काराच्या आगावी त्यांनी, त्यांच्या सर्व कुटुंबांनी, व तत्संबंधीयांनीहि आजन्म पिचत राहावे. केवढी ही जबरदस्त महत्वाकांक्षा ! सारासार विचार पाहता, जे आरोपी कमिशनपुढे आलेच नाहीत ते ब्राह्मण जातीला शिडकारणारेच असल्यामुळे त्यांचे या वादींच्या हातून कांहीच वांकडे होणार नव्हते. पण पुष्कळसे ग्रामप्य-कमिशनपुढे हजर झाले. अर्थात् त्यांनी जातीचा अधिकार मानला येवढ्यावर संतुष्ट होऊन, सामान्य प्रायश्चित्ते सांगून, हा तंट्या वादींनी मिटविला. अस्तता तर त्यांचा मुख्य मतलब साधून थोडक्यांत गोडी झाली असती. कमिशनला मान नांकविणाऱ्या प्रतिवादींत रानडे व टिळक असलीं येईल असल्यावर ब्राह्मण्याचा वास्तविक अधिक विषय तो काय व्हावयाचा होता ? पण बाळासाहेब नातू म्हणजे मुख्य वादी हे हुडी व आग्रही लोकांचे मूर्खभिषिक्त राजे होते ! त्यांना स्वतःला घर्मशास्त्राची माहिती नव्हती, तरी पुण्यांतील व बाहेरील चार झाली फनवठीस लावण्याची ऐपत व उमेद होती. आणि फार दिवसांनी या ग्रामप्याच्या म्हणजे घर्माचरणाच्या वादाच्या गळवाला सून आली होती, तेव्हां ते होईल तितके अधिक मुजवावे व फुटल्यावरहि पुष्कळसे वाहवावे अशी त्यांनी सहजच इच्छा धरली.

या गोष्टीस अनुलक्षून टिळक लिहितात “ग्रामप्य प्रतिवादी जात मोडण्याकरितां चहा प्यावयास गेले, व चहा पिण्यास घर्मग्रंथात प्रायश्चित्त नाही, हे दोन मोठेच किल्ले सरदार नातू यांना सर करावयाचे आहेत. परंतु कलिकालाच्या प्रभावासुळे पूर्वीच्या राज्यात जसे त्यास यश आले अत्ते तसे आतां आले नाही. दोन्ही किल्ले सर करण्याकरितां दारूची म्हणून जी पोती मरून ठेवलेली होती ती सर्व बाजरीची निघाली, आणि वादींनी सर्वथा मूकमावाचे ग्रहण केले ! ४२ लोक ज्ञात मोडण्याकरितां चहा पिण्याला गेले ही गोष्ट ज्ञात करण्याला वादींना पुरावाच मिळेल. ते कोठल्यातरी वर्तमानपत्राने कांहीतरी लिहिल्याचा उतारा देत.

त्याला प्रायश्चित्त नाही. हिन्दु शास्त्रकारांना अमुक एक माहीत नव्हती म्हणून ती जनावरे किंवा पक्षी आतां खाळे तर चालतील काय ? तात्पर्य, अशात पदार्थांचा हि सादृष्ट्याने विचार करावा लागतो. ब्राह्मणेश्वरांच्या हातच्या चहा पिण्याने जात वाटते म्हणामी तर बर्फ खाणारे, सोडावॉटर पिणारे, कांदे खाणारे हे हि कायमचे जातिवाह्य ठरतील.' टिळक म्हणत, ब्राह्मणेश्वरांचा चहा ज्याने मुद्दाम घेतला त्याला हि कांहीतरी प्रायश्चित्त असेल, पण ते हि ब्राह्मणाने कांदे खाणे, किंवा व्याजवद्दा करणे याच्या प्रायश्चित्ताहून कमीच असणार !

या सुमारास मीमाचार्य झळकरीकर यांनी ब्राह्मणेश्वरांच्या हातचे अन्नमाणी बेणारास लागू पडण्यासारखी कांहीं प्रायश्चित्तांची वचने केसरीत छापली. टिळकमध्याने हि हीच वचने कमिशनपुढे मांडली होती. एका वचनांत तर पेज, दूध, सर्पे, चुरचुरे, इत्यादि मर्द्दांत भाजलेले पदार्थ शूद्रांच्या हि हातचे चालतात असे मीमाचार्यांनी दाखविले होते. पण हे वचन वादीपक्षास मान्य होण्यासारखे नव्हते. कारण त्यांत खीर कोठे सांगितला नव्हता ! आणि टिळकप्रभृति लोकांच्या मिशांवर बाळासाहेब नातूप्रभृतींचा मुख्य कटाक्ष असून, प्रविवादींच्या मिशा कांही सरच आम्ही खरे सनातनवादी अशा प्रतिज्ञा करकळून वादी आपल्या मिशांवर साव देत होते !

असो. अशा रीतीने प्रतिपक्षास निरुत्तर करून सामान्य लोकांना हे प्रायश्चित्त प्रकरण नीट समजाऊन देण्यासाठी टिळकांनी केसरीच्या दोन अंकांत सर्वशास्त्राधार मूलवचनांसह विशद करून सांगितला. इकडे कमिशनने फियादींचा निकाल वैशाख वा। १ शके १८१४ रोजी पुणे सुकामां जाहीर केला. त्याचा सारांश असा—प्रथम वादींनी ४६ गृहस्थांवर फियादी केल्या, पण पुढे निरनिराळ्या कारणांवरून ९ असामींची नावे कमी केली. म्हणून उरलेल्या ३७ सरच काम चालले. चषकशांत मुख्य मुद्दे ५ निघाले ते असे. (१) किती प्रतिवादी पंच हीद मिशनमज्ये गेले ? (२) त्यासले कोणी जात मोडण्याच्या उद्देशाने गेले होते की काय ? (३) गेलेल्यांपैकी कोणी कोणी काय काय पदार्थ सेवन केले ? (४) त्यांपैकी शास्त्रनिषिद्ध गोष्टी अशा किती शास्त्रीत शाल्या ? (५) असल्यास प्रायश्चित्त आहे की नाही व कोणत्या प्रकारचे ? याचा निर्णय करतांना कमिशनर शास्त्री यांनी वादींचा वर्तमानपत्री पुरावा अग्राह्य धरून, व कांहीं तोंडी पुरावा अविवक्षणीय मानून, (कारण प्रत्यक्ष एक साक्षीदार रामचंद्र बाळकृष्ण लेले हे हिन्दुधर्म सोडून ख्रिस्ती बनलेले होते) तसेच गोपाळराव जोशांचा पुरावा 'दुगणाचे सोडून डोईस गुंडालल्याप्रमाणे' अव्यवस्थित व खोडसाळ असा ठरवून, आणि रोव्हिंग्टनसाहेबांचा सर्व आधार गोपाळराव जोशी म्हणून त्यांचा हि पुरावा विशेष जमेस न घेतां, शेवटी असा सिद्धांत काढला की, अमुक मनुष्याने अमुकच पदार्थ सेवन केला असे वादींकडून सिद्ध झाले नाही. कित्येकांनी

आपल्यावरील चहा घेतल्याचा आरोप पुणेवैभवावर मॅजिस्ट्रेटपुढे वेळोवेळी किर्याद करून सोडून काढला असता, वादींनी त्यावर फिरून काम चालविले यावरून वादीचा अभियोग आग्रहीपणाचा आहे. पुष्कळ लोकानी चहा घेतला असें कवूळ केले अगर शाबीत झाले आहे, पण ब्राह्मणांपैकीं विस्कटे कोणीहि खाल्ल्याचें शाबीत झाले नाही. चहा पिण्यानें तो पिणारांनीं ब्राह्मणधर्म प्रतिकूल-वर्तन केलें, तथापि जात मोडण्याचा त्याचा हेतु नव्हता. मूळ निमंत्रणपत्रिकेवरूनहि तसा हेतु दिसत नाही. चहा हा केवळ मिशनहाउसच्या सभागृहात गोपाळराव जोशी याच्या कारखानाने अगदीं आयत्या वेळीं पुढें करण्यात आला, बगैरे किडून कमिशनने खालीलप्रमाणें व्यक्तिशः निकाल दिला. “हरी नारायण आपटे, बळवत-राव मराठे, नारायणराव देवस्थळे, रामचंद्र मिकाबी जोशी, रामकृष्ण मिकाबी कुलकर्णी, विष्णुदास नानाभाई, रामचंद्र बाळकृष्ण लेले हे मिशन हाऊसमध्ये गेलेच नव्हते, व वादीनींच त्यांचीं नावे कमी केलीं, सबब ते प्रायश्चित्तातून मोकळेच झाले. हरिभाऊ आठवले, विष्णु अनंत पटवर्धन, गोपाळराव पानसे या तिघांचा निकाल प्रसवृदाकडून पूर्वांच झाला होता म्हणून त्यांना प्रायश्चित्त सांगण्याचें कारण उरलें नाही. मिशनहाउसमध्ये गेले पण चहा न घेतल्याचे सिद्ध झालें असे ८ असामी म्हणजे प्रो. पी. एन्. पाटणकर, विनायकराव आपटे, रघुनाथराव पंडित, सत्तारामपंत फडके, गोविंदराव देवल, डोगरे मास्तर, खडेराव बेडकर व बाळकृष्णपंत सोमण. पण यांनीं चहा न घेतला तरी त्यांनीं प्रसवृदांचो पचासपूर्वक यथाशक्ति दक्षणादान करावे अशी शिक्षा सांगण्यात आली, नुसतें मिशन हाउसमध्ये जाण्याबद्दल हे प्रायश्चित्त! मिशन-हाउसमध्ये इतर असून चहा घेतलेले ४ ते असे-बळवतराव टिळक, बासुदेवराव जोशी, रामभाऊ साने आणि सदाशिवराव पराजपे. पैकीं टिळकांनीं चहा घेतल्यानंतर अक्षेज काशीस जाऊन सर्व प्रायश्चित्त घेतल्याचा खात्रीलायक दाखला दिला. शिवाय पुण्यासहि दोन कुच्छें प्रायश्चित्त केलें. म्हणून त्यांनीं आणखी प्रायश्चित्त घेण्याचें कारण नाही असे कमिशनने ठरविले. व बाकी तिघांनीं चांद्रायण एक व सांतपन हे प्रायश्चित्त घ्यावें असा हुकूम झाला. ८ जणांनीं झाराझातदोपनिवारणार्थ प्रायश्चित्त मिळण्याबद्दल अर्जच दिला होता. सबब त्यांना तो त्याचा अर्ज बहाल करून सर्व-प्रायश्चित्त अर्जच दिला होता. सबब त्यांना तो त्याचा अर्ज बहाल करून सर्व-प्रायश्चित्त घेण्याचा हुकूम झाला. हे आठ इसम म्हणजे रा. व. साधवराव रानडे, रा. व. विष्णु मोरेश्वर भिडे, रा. व. चिंतामण नारायण भट, रावसाहेब गोविंदराव कानिटकर, सत्तारामपंत देवघर, वामनराव रानडे आणि वामनराव पराजपे. देवटी प्रतिवादीपैकीं गैरहजर असणारे १६ निघाले. त्यांनीं कमिशनला दादच दिली नाही. त्यांनीं चहा घेतल्याबद्दल खात्रीहि पटली नव्हती. तथापि त्यांना एक सांतपन व एक चांद्रायण प्रायश्चित्त सांगण्यात आलें. हे सोळा म्हणजेः— प्रो. बासुदेवराव केळकर, अण्णा वांगीकर, रामभाऊ मोडक, गंगाधरपंत जोशी,

व्ही. के. राजवाडे, गोपाळराव गोखले, जगन्नाथपंत कुलकर्णी, विठ्ठलराव सास-
वडकर, केशवराव गोडबोले, विनायकराव चिपळूणकर, शंकरराव जोशी, प्रो.
पानसे, धामणे, अकेश्वर आणि काजवेकर.

ग्रामपंचप्रकरणांतला हा दुसरा अंक येथे समाप्त झाला. पण बरील निकालानें
हें प्रकरण मिटण्याऐवजीं आपली चिघळले. ज्यांनीं शंकराचार्यांचा अधिकार
अमान्य करून कमिशनकडे हुकूमि पाहिलें नाहीं, ते सर्वांत सुखी ठरले. सुधा-
रणाभिमान्यांच्या दृष्टीनें यांनीं अर्थात् मोठें धैर्य दाखवून बरीकृत्य केलें. पुण्यांत
ते अर्थात् बहिष्कृत ठरले, पण बहिष्काराची त्यांनीं परवा केली नाहीं, ज्यांनीं
आपण होऊन प्रायश्चित्त मागितले त्यांना ते मिळाल्याकारणानें लक्षांडांतून आपण
सुटलों असें वाटले. पण त्यांतील कांहीं बडे सुधारक असल्यामुळे सुधारकपक्षा-
कडून त्यांच्यावर मोठा गहजब झाला. रानडे व मट यांना जे लोक सुधारणागुब
मानीत होते ते आतां त्यांचा धिक्कार करूं लागले. मुंबई गॅझेटांत रानड्यांवर
उषड हल्ला झाला. त्याला रानड्यांनीं उत्तर दिले कीं, 'हेकट घर्माभिमानी लोकांनीं
आपला छळ मांडला म्हणून प्रायश्चित्त घेऊन आपण त्यांची खोड मोडली; व
तीहि अनेक मित्रांच्या आग्रहास्तव.' भटांनीं आपल्या हृदय मातोर्भाची सवव
सांगितली. प्रायश्चित्त म्हणजे पश्चात्ताप नव्हे, ते फक्त लोकमनोरंजन आहे असें
उभयतांकडून सांगण्यांत आलें. एकडे भाऊसाहेब नातू यांच्या घरी वसंतपूजा
होऊन ग्रामपंचकमिशनने ज्यांना शुद्ध केलें त्यांना उषड पक्षास घेण्यांत आले.

ब्रह्मवृद्धाळा अगदींच शिडकारणारे किंवा उलट पहिल्याच घड्याला अहोरात्रप्रणि-
पात करणारे जे लोक निघाले त्यांच्याविषयीं सर्वेस फारशी जागा नव्हती. पण
ज्यांनीं हातानें प्रायश्चित्त घेतलीं असतां तोडानें तीं व्यर्थ ठरविलीं, ज्यांना प्रायश्चित्तें
सांगितलीं पण ज्यांनीं तीं पुण्याबाहेर केल्याने आपला प्रायश्चित्ताधिपि पहाण्याचें
सुख वाटलासाहेब नातूप्रभृतींना मिळू दिलें नाहीं, त्यांच्याविषयींच बाद अधिक
माजला. जे उषड बहिष्कृत ठरले त्यांच्याकडे कोणी जेवज्याखाण्यास जात
नव्हता, पण इतरांच्या घरी त्यांचे केही व आश्रित जेऊ खाल्ले लागले. पण
विचद पक्षास ते मान्य न होऊन त्यांनीं त्यांवर ससर्गदोष लादला. एवंच
ग्रामपंचकमिशन होऊन फुकट गेले; व गांवातला बखेडा तसाच राहिला. कमि-
शनच्या निकालानें वादी व प्रतिवादी हीं नांवें जरी मोडलीं, तरी त्या वजावणीच्या
घोटाल्यात शुद्ध व कृष्ण या नांवांचे दोन नवे पक्ष निर्माण झाले. नावावरून
या पक्षांचे गुण म्हणजे आरोपित गुण दिसून येतात. शुद्ध म्हणजे पांढरे स्वच्छ,
शुद्धता तांदुळासारखे, पवित्राचरणी, घर्माभिमानी लोक. व कृष्ण म्हणजे अर्थात
बाटगे लोक. कोणी म्हणे अहो, हे कमिशनचे शास्त्रीच टिळकांस फिरू शाले !
कोणी म्हणे शास्त्रीलोक बाटग्यांचा पक्षपात कसा करतील ! पण निर्णय-
पत्रांतील शास्त्रार्थच चुकला. कोणी म्हणत अहो, चुकला तोच बरोबर.

तरी काय केले ! इकडे स्वतः प्रायश्चित्त घेतल्याचें त्यांनीं समर्थन केले, पण जातां जातां हिंदुसमाजावर दगड फेकलेच. टिळक म्हणतात. “ वीस वर्षांपूर्वी साहेब लोकांच्या हातचा नुसता मोरावळा घेतल्याबद्दल कृष्णशास्त्री विपळपकरांना सखीर प्रायश्चित्त घेऊन वरती पांचशे रुपये दंड मरावा लागला. आज साहेबाच्या हातचा वहा घेऊन फक्त दोन कृष्णांनीं छुद्दि होते, ही प्रगति काय थोडी झाली ! प्रायश्चित्त म्हणजे पश्चात्ताप नव्हे, तें फक्त पापनाशक कर्म होय. पश्चात्तापानेहि पापक्षय होतच नाही असे मात्र म्हणतां येत नाही. शिवाय एकाद्या गोष्टीस प्रायश्चित्त आहे एवढ्यानेच तो मोठा गुन्हा आहे असे म्हणतां येत नाही. काहीं रुढाचार न पाळल्याबद्दल त्यांना प्रायश्चित्त हवें. पण एकादा रुढाचार सुद्धाच बोद्धन देण्याकरितां कोणी प्रायश्चित्त घेण्यास तयार झाला तर त्याला जुन्या च नव्या दोन्ही मंडळींनीं शिष्या देण्यास तयार न्हावें, हें दुर्दैव आहे. खुद्द श्रौताचारानाहि हे लागू. मग स्मार्ताचाराना कोण विचारतो ! देशकालानुरूप कांहीं आचार सोडावेच लागतात. कुमारिलमहाने किंवा शंकराचार्यांनीं सर्व जुन्या श्रौताचार्यांचा आग्रह धरला नाही, म्हणूनच हिंदुधर्म जगला; नाही तर आम्ही सर्व बुद्ध झालों असतों. खुद्द अग्निहोत्राचा आचार जाणून बुजून टाकून देऊन वर्षांतून एक वेळ श्रावणीच्या वेळीं प्रायश्चित्ताने काम भोगते, तर स्पर्शास्पर्श दोषाबद्दल प्रत्याज्ञायद्वारा प्रायश्चित्त करीत गेल्यास सामाजिक प्रगति होऊन शिवाय योग्य धर्माभिमान राहू शकतो.”

लौकरच रावबहादुर रानळ्यांनीं हिराबागेतील आपलें लेखी व्याख्यान प्रसिद्ध केले. त्यांनीं आतां टिळकांच्या युक्तिवादाप्रमाणेंच समर्पक युक्तिवाद केला होता. त्यांचे समर्थन करून टिळक लिहितात, “ रा० ब. च्या पहिल्या इंग्रजी पत्राचा विपर्यास करून त्यांना विनाकारण दोष देण्यांत ज्या वेदशास्त्रज्ञांचे धर्माभिमानांनीं गृहस्थ्यांनीं मार्गे पुढे पाहिलें नाही, ते या लेखास नांवें ठेवतीलच. धर्म म्हणजे काय कळत नाही, लोकांनीं सांगितला असतां समजण्याची अकल नाही, शास्त्रवचनाची एकहि पंक्ति लागत नाही, आणि खुद्द शंकराचार्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं दिलेला निकाल ज्यांना मान्य होत नाही, त्यांनीं धर्माच्या बाबतींत लोकाग्रणीत्व मिळवावें, हें दुर्भाग्य आहे. कोणाचे दृष्टमित्र दाखवाज असले, कोणाच्या येथें शुद्ध पण्य क्रियांस विश्रान्तिस्थान मिळाले, अथवा ज्यांना निष्कृति नाही असले मयंकदगुहे कोणाच्या येथें घडले, तरीहि ज्यांना प्रतिष्ठितपणें समाजांत वावरतां येतें, त्यांनीं शास्त्रशून्यत्वाचेंच मूषण मागून, पूर्वापार धर्माचे आपण संरक्षक आहोंत असे सांग आणावें, हें लज्जास्पद होय.”

बाळासाहेब नातूला स्वतः शास्त्र कळत नव्हते. पण भाऊशास्त्री लेल्यासारखे कांहीं चिकित्सक ‘पुणें वैभव’तून टिळकांच्या शास्त्रार्थावर टीका एकसारखी करीत होते. ‘सुबोधपत्रिका’ ‘जगदिशेच्छु’ वगैरे पत्रकारांहि आतां याच दंगलीत

सामील झाले होते. 'सुबोधपत्रिकेने' शास्त्रार्थाची उठाठेव करणें, म्हणजे एका आम्य म्हणीप्रमाणें विचवेने कुकवाची उठाठेव करण्यापैकीच होतें ! लहानपहान पर्वे या वादात पडत याचें कारण यावेळीं शास्त्रार्थ न सांगेल तो पापी असें होऊन राहिलें होते. व छुगे सुंगे अप्रसिद्ध लोकहि इकडून तिकडून मिळविलेले एकाद्या शास्त्रावचनाचे मोरपीस तरवारीप्रमाणें परजू लागत. रानड्यांनीं प्रायश्चित्त वेतले एवढ्याकरितां गोपाळराव गोखले, बासुदेवराव जोशी वगैरे मडळीच्या गळ्यात ते प्रायश्चित्त घेईनात म्हणून सुधारक-अग्रणीत्वाची माळ कित्येक घालू लागले. उलट रा. व. चिंतामणराव मटांसारखे सुधारक म्हणूं लागले कीं, प्रो. गोखले झांच्यासारखे दहापाच छोके समाजातून बाहेर पडले तर त्यापासून समाजाचे पाऊल पुढें पडेछ अशी आशाहि नाहीं. प्रायश्चित्तप्रकरणीं घरीं नवरवायकोंत झालेलीं बोलणीं वर्तमानपत्रातून तिन्हाईत प्रसिद्ध करू लागले. गावातील शुद्धकृष्णाचा वखडा अधि-कच माजला. काहींच्या घरच्या जेवणावळी बंद पडल्या व काहींच्या घरीं जेवणावळी दारें लावून गुप्तपणें होऊ लागल्या. नवीन छत्रें उरवितांना निविद्ध गोश-प्रमाणे कृष्णपक्षाचा पदर कोठें चुकून लागतो कीं काय हे शुद्धपक्षीयांना डोळ्यात तेल घालून पहावें लागे. कित्येक शुद्धपक्षीयांनीं ससर्गसमाजाच्या भीतीमुळे घरच्या सासुरवासणी व माहेरवासणी यांना माहेरीं किंवा सासरीं पाठविण्याचें टाळतां येईल तितके टाळले. पुण्यांत काय वस्ती असतां वेचालिसांना इतिहासप्रासद महत्त्व आलें. व बहिष्कृत म्हणून वेण्यास फारशी लाग न वाटतां पुष्कळ कृष्ण-पक्षीय लोक ते भूषणच म्हणून मिरवीत.

सर्वात ताराबळ व तिरपीट उडाली पुण्यांतील भिक्षुकाची. पूर्वी त्याचा एक अड्डा असे, ते आतां दोन झाले. भिक्षुकराव्यांत धार्मिक राजकारणाचा सचार होऊन दर्में फौजदार व पळीपचपात्रीवाले गुप्तपोलीस नेमण्यात आले ! खरें अराजक म्हणजे काय असते ह्याचा लोकाना अनुभव येऊ लागला. बाळासाहेब नातू वगैरे ग्रामणी असे घेऊन वसले कीं, गकराचार्यांच्याकडे निकालाचा अधि-कार खरा, पण त्यांनीं दिलेला निकाल सगाल किंवा अगाल हें ठरविणार पुण्यांतील ब्रह्मसूद. आणि ते झालसुद्धा आम्ही म्हणू तेंच खरें. केसरी लिहिता, 'मोरशास्त्री साठे, त्रिविक्रमास्त्री शास्त्रिग्राम, असलीं विद्वज्जने मूर्ख ठरून, आधुनिक पंचांगविके, खंडेबांधे, विकटोपर्यंत अध्ययन करून सर्वज्ञत्वाचा आव घालणारे बडशास्त्री, वकील हेच जेथे वेदग्राज्य आणि महापंडित मानले जातात, असल्या 'ज्ञानलवटुर्वेदम्बा' ची फारशी मातब्बरी नाहीं. पुण्याच्या ग्रामप्याचा निकाल गकराचार्यांनीं दिला; व बाहेरगांवीं तो मान्य झाला. पण पुण्यातील वादींना तेवढा तो मान्य नाहीं. रानड्यासारखे एवढे सुधारक, त्यांनीं गकराचार्यांना मान लवविली; आणि बाळासाहेब नातूसारखे वर्गाभिमानी म्हणविणारे, ते कृतीने आचार्यपीठाचा नाश करू लागले. खुद्द गकराचार्यच बहिष्कृत होण्याची

पाळी आली. शिवाय पुण्यांतील या भांडणामुळे सगळेच सार्वजनिक काम बसल्यासारखे झाले. या सुमारास पुण्यास ए. ओ. ह्यूमसाहेब आले. त्यांच्या सत्कारसमारंभातहि वेकी दिसून आली. शेवटी गांवातील लोकांनी त्रासून जाऊन हा गोधळ मोडण्याकरिता शकराचार्याकडे अर्ज केला. तेव्हां श्रींनी घर्माभिमानी वादी मंडळीस लिहिले की, "तुमचें काय म्हणणे असेल ते समक्ष आम्हास कळवावे. गांवात बरेचदा माजवूं नये."

दरम्यान-टिळकआगरकरांच्या दरम्यान-एक व्याक्तिवैपयक झटपट झाली. ता. १४ नोव्हेंबर १८९२च्या सुधारकांत टिळकांवर अशी टीका आली की, टिळक हे बटवाधुळ्यासारखे आहेत. त्यांना घर्माभिमानी आपल्यांत घेत नाहीत, व ते एका अर्थाने खरोखर सुधारक असता सुधारकांच्या बंकींत उघडपणे जाऊन बसण्याला कचरतात. या टीकेला उत्तर खोपें होतें. कोणत्याहि बाबतींत पक्ष असे दोनच कां असावे ! मताच्या सूक्ष्मतेप्रमाणें तीन किंवा अधिकहि पक्ष असू शकतील; व ज्याला आपल्या स्वतंत्र विचाराचे समर्थन युक्तिवादाने करण्याची धमक असेल त्याने असुकच दोन पक्षांपैकी कोणाकडे तरी असलेच पाहिजे असें नाही. त्याचा पत्राहि वेगळाच होऊं शकेल. पण बरील टीका करताना आगरकरांनीं मध्येंच एक बाक्य असें घुसवून दिले होतें की, घर्माभिमानी म्हणविणारे टिळक खिस्त्याच्या हातचा चहा घेतात एवढेच नव्हे, तर स्टेशनावरील मुसलमान किंवा पाटणीज मेसमनच्या हातचा भात खाण्यास ते मागे घेत नाहीत. असे असतां, ग्रामण्याची उगाच उठावेच प्रतिवादीच्या बाबुने त्यांनीं चालविली आहे. या आरोपाला २२ नोव्हेंबर १८९२च्या केसरींत टिळकांनीं स्पष्ट नकारार्थी उत्तर दिले तरी आगरकरांचा आग्रह झुटेना. ऐकीव गोष्टीवर सर्वस्वी अवलंबून राहून कोणास वैभ्रुकारक अशी विधानें वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध करू नयेत, कारण प्रसंग आल्यास मोठी माणसें बुद्धी पुढें येऊन पुरावा देण्यास कचरतात, किंवा पुरावा खोटा ठरतो, या गोष्टींची इद्दल आगरकरांना पूर्वीं बडली होती; व आपल्या व्यवसायबंधूंना त्यांनीं आढ्यतेनें उपदेशाहि केला होता. पण पक्षाघातेमुळे या वेळीं स्वतः आगरकरांनाच या उपदेशाचा विस्मरण पडला. ज्याच्या आचारावर आगरकरांनीं मुसलमानांच्या हातचा भात टिळकांनीं स्टेशनावर खाल्ल्याचे विधान केलें, त्यांनीं खरें खोटे करण्याची नेळ आली तेव्हा आगरकरांना दगा दिला. तरीहि ते आपले विधान परत बेईनात.

शेवटीं कोटीत फियाद करण्यापर्यंत प्रसंग आला. फियाद लिहून झाली व दोन प्रहरां ती कोटीत गुदरणार इतक्यात सकाळीं माधवराव रानडे स्वतः होऊन टिळकांच्या घरी गेले, व तुम्ही फियाद दाखल करूं नका असें म्हणूं लागले. टिळक म्हणाले, "टीक आहे. त्यालाहि माझी तयारी आहे. पण आगरकरांनीं आपला आरोप परत घेतला पाहिजे." याला रानडे कबूल झाले, कारण आरोप खोटा ही

गोष्ट रानढ्यांना खासगी चौकशीत कळून आली होती. अखेर, ता. ४ डिसेंबरच्या सुधारकांत आगरकरांनी टिळकांची माफी मागितली. वैयक्त्या खटल्यात माफी मागण्याचा आगरकरांवर हा दुसरा प्रसंग, पहिल्या प्रसंगां माफी मागूनहि त्यांना शिक्षा भोगावी लागली, या खेपेस माफी मागितल्याने ती वांचली इतकाच फरक. पण कांहीं जालें तरी आगरकर झीलदार लिहिण्यांत मोठे हीशी खरे. टिळकांची माफी मागतांनाहि त्यांनी त्या लेखावर "बोलणें फोल झालें." असा मथळा घातला होता. रानढ्यांकडून टिळकांनी कवूल करून घेतलेल्या माफीच्या अर्थात मथळ्याचें हें कलम खास नव्हतें. पण लिहिणारा गडीच हीशी. टिळकानाहि या मथळ्याचा दुसरा चरण येत होता. त्यांनी लिहिलें, "बोलणें फोल झालें" एवढेंच नव्हे तर 'बोलणेंहि बांया गेले.' टिळक लिहिताच, "टांका आगळें हवे तसे चारघण्टे लिहिण्याची केसरीच्या माजी एडिटिंगची संवय त्यांच्या नवीन आभ्रमांत तरी 'सुचारेल' अशी आम्हास उमेद होती; पण पळस कोठेंहि गेला तरी त्यास पाने तीनच अशी जी पुरासन म्हण आहे तिची सत्यता या प्रकारावरून अधिकच प्रत्ययास येते."

पण आगरकरांनींहि, चसरतां चसरतां, माफीच्या लेखांतच टिळकांना एक कोंपरखळी मारली होती. त्यांनीं असे लिहिलें होतें की, "टिळकांनीं स्टेशनावर मेस्मनच्या हातचा मात खाल्ला ही गोष्ट असिद्ध म्हणून परत घेतली, पण खिल्याच्या हातचा चहा पिणें व मुसलमानांच्या हातचा मात खार्णें, झांत फार अंतर असल्याचा जो वहाणा टिळक करताच, त्यांत मात्र फारसा अर्थ नाही. आम्ही तरी तीं दोन्ही कृत्यें वर्मदृष्ट्या चारखांच समजतो." यावर टिळकांनीं दिलेलें उत्तर मोठें मासलेवाईक आहे. ते लिहितात "रसायनरीत्या जोळसा व हिरा एकच म्हणून लोकांच्या हिऱ्याचा जोळसाच्या जुडीनें जर कोणी अपहार करूं पाहील, अगर त्वपरस्त्रीचा मला भेद घाटत नाही म्हणून परस्त्रीचा अभिलाष करील, तर तो लोकसमान व कायदा ह्या दोहोंच्याहि दृष्टीनें चारखांच गुन्हेगार होईल. आपण गोमूत्र, गोमय, व गाईचें दूध खातां तर गाय खाण्यासहि कोणती हरकत आहे ? ही जुनी कोटीहि अद्याप प्रचाराची आहे." कोटीनें कोटी उडविण्यांत टिळकांइतका हजरजबाबी मनुष्य क्वचितच आढळेल.

पुण्यांतील ग्रामण्याचा नखेडा मोडण्याकरितां, खुद्द श्रींणी वादींना समक्ष घेऊन आपलें म्हणणें कळवा, असे लिहिल्याचे वर सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणें वादी पक्षाची मंडळी १६ डिसेंबर १८९२ रोजीं क्रुद्धवाडास आंकडे गेली. लगेच दुसऱ्या दिवशीं रा. व. रानडेपक्षांतर्फे राधोपंत नगरकर वकील आलेन पोर्होचले व स्वतः टिळकहि ता. १८ रोजीं तेथें पोर्होचले. पण टिळक एकटे गेलेनाहींत, तर ग्रामण्य कमिशनचा निकाल आम्हास मान्य आहे असे म्हणणाऱ्या पांच यत्नास गृहस्थांचें सैन्य बरोबर घेऊन गेले. यावेळीं अचि कारभारी मदकमकर हे होते

आणि पूर्वी कमिशनच्या शास्त्रांना प्रतिवादी पक्षानें सामील करून घेतल्याचा संघर्ष जसा वादी पक्षास आला होता, तसाच यावेळीं आल्या कारमाच्यांना वादी पक्षाने फितूर करून घेतल्याचा संघर्ष प्रतिवादींना आला होता. टिळक हे विद्वान व मोठे पुढारी म्हणून आल्या दरबारी जसा त्यांना मान, तसाच बाळासाहेब नातू प्रभूति हे बोलून चालून वर्गामिमांनी तेव्हां त्यांनाहि मान कां नसावा ? व्यंकट-शास्त्री निपाणीकर न्यायगुरु व विंदुमाधवशास्त्री हे सर्वधर्माधिकारी, यांना टिळकांनीं वाषा करून घेतले, तर आपण मुख्य कारमाच्यालाच वश करून वेळं म्हणजे झाले, असा विचार वादीपक्षानें केला असावा. ता. १८ रोजीं सायंकाळीं सभेला सुरवात झाली. याहि वेळीं श्री स्वतः हजर नव्हते. त्यांनीं आपले प्रतिनिधित्व, म्हणजे वादाची व्यवस्था लावण्याचें काम, कुसुंदबाडकरे अधिपति बापुसाहेब व बाळासाहेब कुसुंदबाडकर यांचकडे सोंपवून त्यांना सर्व प्रकरणाबरोबर आपला अभिप्राय पाठविण्यास सांगितलें होतें.

प्रथम नगरकरांनीं कारमाच्यांविरुद्ध प्राथमिक स्वरूपाच्या वकिली तक्रारी केल्यावर, टिळकांनीं प्रतिवादींचें म्हणणें सविस्तर मांडलें. तें असे कीं, " श्रींना वाटेक तर असूनहि तिचारित विद्वान पण नेमून निर्णय व्हावा. व पंचासमोरतुसता कागदीच नव्हे तर तोंडीमुद्दां पुरावा व चर्चा व्हावी." नंतर लेखी चर्चेस सुरवात झाली. जाति मोडण्याच्या चढेस्थाने चढासेवन हा मुद्दा असून, शिवाय पूर्वीच्या कमिशनचा निकाल पक्ष-पाताचा व अन्यायाचा होसा कीं काय हाहि एक मुद्दा होता. विस्फोट कोणी खाल्ल्याचा पुरावा नसता, तीं टेवलावर होती एवढ्यावरून तीं खाल्लीं असें अनुमान करावे असाहि एक मुद्दा बाळासाहेब नातूंनीं काढला. त्याला टिळकांनीं उत्तर दिलें कीं, "स्वतः बाळासाहेब नातू हे गणेश सिंदीत गार्डेन पार्टीला जातात, तेव्हा तेथे विस्फोटच काय पण दारुहि ठेवलेली असते; यावरून नातू हे दारु पितात असे अनुमान निघेल. व ते दारु प्यायले नाहींत असें नातूंना शायीत करावें लागेल. पण ते बरोबर होणार नाहीं. तसेंच हेंहि." एवसाहेब कानिटकर यांच पूर्वीच्या निकालास अनुसरून वादीपक्षानें प्राथमिक दिलें अचतां, तो निकाल मान्य नाहीं असे त्यांना आतां म्हणतां येत नाहीं; ते एस्पेपेल झाले. असेहि टिळकांनीं सांगितलें व बरोबर नेलेला वासुदेवमट काळे-वादी पक्षांतल्याच एक मिश्रक-यांच पुढें करून त्याची प्रतिवेचर ज्वानी घेऊन वरीलप्रमाणे सिद्ध केलें. तेव्हां उभयपक्षां श्रीमतांची वादीपक्षाच्या दुराग्रहाविषयी खानी होऊन त्यांनीं उभय-पक्षांस विनति केली कीं, दोघेहि सामोपचारानें बोडेबोडे यागें घेऊन, आजच्या आज हा वाद मिटविण्याची कृपा करा व उभयपक्षांची मंडळी आयच्या पंकीस एकत्र बसून शास्त्रमात खालून ना. पण बाळासाहेब नातू मोठे श्रीमंत असले तरी शास्त्रमात स्वतः खाल्याची किंवा दुसऱ्यास खार्क घालण्याची कजत त्यांस फारशी नव्हती. म्हणून वादीपक्षानें ही विनंति अमान्य केली. प्राथमिकें चुकीचेंहि

कधी आहेत, हे बाळासाहेब सांगेनात; व प्रायश्चितांचा निकाल मान्यहि करीनात. 'वादीपक्ष आपलें डोकें पुण्यास विसरून कुर्डवाड्यास गेला होता. मग तो काय घोळणार ?' असा एक टोला केसरीत दिलेला आढळतो. मग त्याचा अर्थ काय असेल तो असो. तात्पर्य, पुण्यांतील सामाजिक अराजकता मोडण्याचा हाहि प्रयत्न, असाच फुकट गेला. कुर्डवाडकरांनीं आम्ही आपला अभिप्राय आंख कळवितों, व प्रायश्चितांचा निकाल अशास्त्र आहे अशी लेखी तक्रार वादी-पक्षाकडून आल्यास तिची प्रत तुम्हांस देऊ, असें प्रतिवादींस कळविलें व उभयपक्षीय लोक बहुधा गेले तसेच पुण्यास परत आले.

पुढें उभयतां कुर्डवाडकरांनीं आपले अभिप्राय आंखडे पाठविले, पैकीं श्रीमंत बापूसाहेब यांनीं असा अभिप्राय दिला कीं, " कमिशननें जे लोक प्रतिवादींतून कमी केले व ज्यांचीं प्रायश्चित्तें ब्रह्मवृंदाकडून झालीं त्यांबद्दल कांहींच म्हाणव-याचें नाहीं, पण टिळकप्रभृति अकरा अंसांनीं चहा वेतल्याचें सिद्ध होत आहे. चार कबूल करीत आहेत व इतर पंचरांवर चहा व विस्किटें सेवन केल्याचा संभवनीय अपवाद दोषारोप लागू पडतो. संशयाचा फायदा आरोपींस द्यावा, हा नियम एरवींच्या व्यवहारांत ठीक असेल पण घर्मांत तो लागू नाहीं. सहा-याबद्दलहि घर्मांत प्रायश्चित्त आहे. याकरितां संशयाचीं नवीन प्रायश्चित्ते व कमि-शननें दिलेलीं जुनीं प्रायश्चित्ते याचा विचार आंहीं झाली समेकून करवावा. तसेच या प्रकरणाचा अखेर निकाल लागण्यापूर्वीं संसर्गी लोकांना प्रायश्चित्त नाहीं असें आंहीं ठरविलें तें बरोबर नाहीं. " बाळासाहेब कुर्डवाडकरांचा अभि-प्राय योडा वेगळा पडला. तो असा होता कीं, "योर विद्वान लोकांनीं घर्मविषद कर्म करणें हें त्यांना कमीपणा आणणारें आहे. तरी पूर्वीं झालेलीं प्रायश्चित्ते योग्य झालीं अशी आंची खात्री झाली असेल तर पुन्हां नवीन देण्याचें कारण नाहीं. शिवाय कालमानाप्रमाणें जें योग्य दिसेल तें केलें पाहिजे. " या अभिप्रायानें श्री फिल्लन हुचकळ्यात पडले, असें दिसतें. तिसरे पंच माघवराव मडकमकर कार-मारी, पण त्यांचा अभिप्राय मात्र सर्वस्वी वादीपक्षाला अनुकूल; यामुळे आंखडून अखेर निकाल कांहींच लागेना. ज्या अनेक शास्त्रांकडून अभिप्राय मागविले, त्यांचा निष्कर्ष बाळासाहेब नातू यांनीं असा प्रसिद्ध केला कीं, चहा पिणारांनीं प्रत्यक्ष क्षौरपूर्वक प्रायश्चित्ते नवीं केलीं पाहिजेत व विकल्प असेल तर डोक्याचें वपन न झालें तरी चालेल, पण मुखावरिल म्मश्रूचे झालेंच पाहिजे. पण आंच्या दरबारीं टिळकांनींहि थोडी फिल्ली फिरविली होती असें दिसते. वादीपक्षाकडून आंखडे बरचेवर तगादा जाई कीं, शिवर्ग अधिकाऱ्यांच्या अभिप्रायासह आंचा उराव लवकर प्रसिद्ध व्हावा. आंच्या मनांत हें प्रकरण कसें तरी संपवून ज्यांचें असें होतें. पण कारमारी मडकमकर यांनीं ' आंहीं योजलेल्या उराव योग्य नाहीं, प्रतिवादी हे पक्षात्ताप कबूल करतील तरच प्रायश्चित्त आहे, प्रायश्चित्तें याव-

याचीं तर सक्षीर दिलीं पाहिजेत, टिळकांचें क्षेत्राच्या ठिकाणीं झालेले प्रायश्चित्त या ठिकाणीं जमेल घडतां येत नाही,' वगैरे अभिप्राय श्रींना उरवून कळविले; व शेवटीं असेंहि लिहिलें कीं, 'श्रींचीं अनुमानें जुकींचीं व तद्बुधित उराव भयंकर आहे. व याठप्पर श्रींचा उराव, जो पूर्वीच्या उरावाचीं विसगत आहे, तोच मी प्रसिद्ध करावा अशी श्रींची आज्ञा होईल तर ज्या उरावानें मजवर, व श्रींवर व सत्यानावर जगाचा दोष येणार व शास्त्रविरोध वर्तन होणार तो प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी आपले शिरावर घेण्यापेक्षां मी चाकरीचा राखीनाया देईन.

सात्तर्य, वादी, प्रतिवादी, पंच व श्रींचे कारभारी ह्या सर्वांना शास्त्र कळत होते; आणि प्याला शास्त्रकळत नव्हतें म्हणावयाचें, अशी व्यक्ति फक्त एकच व ती खुद्द श्रीं, असें ठरले ! ही श्रींची शोभा ! कारभारी श्रींना लिहितात " वार अंक पंचावशाच्या आशापत्राविरोध वार अंक एक्यांयशींचे आशापत्र आहे. म्हणून मी तें प्रसिद्ध करीत नाहीं." पण पंचावनाचे आशापत्र ज्या श्रींनीं काढले, त्यांनींच एक्यांयशींचें ! अशा रीतीने प्रतिवादींनीं श्रींनीं समाकूल वरले; तर वादींनीं त्यांचें कारभारी समाकूल वरले; आणि यजमान व कारभारी ह्यांच्या तंत्र्यांत हें ग्रामण्य प्रकरण पुढें अनंत काळ असेंच मिळत पडले. या सर्व प्रकरणांत बाळासाहेब नातू यांचा रोख टिळकांच्या भिषांवर कितपत होता हें लोकांना काय माहीत ! ठळक त्यांच्या नजरेला कें पडत असें, ते असें कीं, टिळकांच्या भिषा अखेरपर्यंत घाबूत राहिल्या व त्यांचें केही बाळासाहेब नातू ह्यांचा मुल्लमभू मात्र महिना पंधरा दिवसांनीं खर्ची पडे ! अशा रीतीनें हें प्रकरण दोन वर्षे निकरानें चालून शेवटीं अराजकतेच्या रसायनांत विरून गेले. वादी पक्षाला शास्त्री लोकांच्या अभिप्रायाची बळकटी पुष्कळ होती यांत शंका नाही. पण अखेर सकराचार्यांचा अधिकार न जुमानतां त्यांनीं ग्रामण्य सिद्धकारले ते प्रायश्चित्ताविषय तसेच राहिले; व कमिशनच्या निकालानुसार ज्या ज्या प्रतिवादींनीं जीं जीं प्रायश्चित्तें एकदां केलीं, तींच कायम राहिलीं. फिरून नवीं शास्त्रीं नाहीत. सर्वसाधारण लोकसमान हळू हळू हें प्रकरण विसरून गेला. ग्रामण्य चालू असतांना उत्पन्न झालेले बंध आपोआप दिले पडले. केही सोबती एकत्र बसून लेऊन खाऊन घेतां ग्रामण्याच्या गोष्टी तोंडीं लावूं लागले. विचान्या माहेरवाचणी घासुरवाणीचा नास जुकला. पार काय पण, पुढें खवकरच स्वतः टिळक व बाळासाहेब नातू हेहि हरेक सार्वजनिक वावर्तात ग्रामण्याच्या गोष्टी न काढतां सहकारिता करूं लागले !

१८९५ सालीं राष्ट्रीय समा व सामाजिक परिषद या वादांत हे दोघेहि एक बाजूस होऊन सुधारकांचीं छंदले. परंतु मांडणांत तद्धान लागली तरी यापुढे ते कधीं एकमेकांच्या घरीं पाणीहि प्यायले नाहीत ! ता. १३ एप्रिल सन १९०० रोजीं टिळकांच्या घरीं वसंतपूजेचा सत्कार झाला. त्याप्रसंगीं रीतीप्रमाणें बाळा-

साहेब नातूना आमत्रण झाले. दोघेहि तुरुंगांतून सुटून आले असून राजकारणांत पूर्वाहून अधिक एकजीव झाले होते. तरी मुद्याची गोष्ट निघतांच टिळकांना पल पाठवून नातूनीं खालील रोकडे प्रश्न विचारिलेचः—“मिशन हाऊसमध्ये चहा पिणे, व अन्नप्राणां उभयतांवर जीं सकटें अलीकडे आलीं त्या कामांत आपल्या स्वतःस भोजनाचा वगैरे संसर्ग जाहला, या दोन्ही दोषास सखीर शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त पाहिजे असें आपण मानतां काय ? मानीत असल्यास आपण त्याबद्दल येथें प्रायश्चित्त न घेतां तीर्थांचे ठिकाणीं जाऊन जें प्रायश्चित्त घेतलें त्यांत या दोन्ही दोषाबद्दल प्रायश्चित्त आपण केलें आहे काय ? सदरद्वयबद्दल उत्तर ताबडतोब यावें अशी विनंति आहे.” त्यावर टिळकांनीं हि तसेच सडेतोड उत्तर दिले. “आपलें आर्ताच पत्र आलें तें पावलें, जी हकीकत घडली आहे ती आपणास विदितच आहे. माझ्याकडे आंत बाहेर दोन प्रकार नसतात. बाउप्पर आपणास मजीस वाटेळ तशी तजवीज करावी.” जगांत मनुष्याला एकेक गोष्ट प्रिय असते. ती त्याचा जन्म गेला तरी जात नाहीं. टिळक व नातू याचा जेह आजन्म टिकला. पण नातूनीं टिळकांना एका गोष्टीची बहाली कधीहि केली नाहीं. ती त्यांच्या मुखश्मश्रूंची !

पचहौद मिशनमध्ये पुरुषांबरोबर सुमारे दहा बारा बायकाहि गेल्या होत्या. त्यांत श्रीमती रमाबाई रानडे, श्री. काशीबाई कानिटकर, रा० व. मिडे यांची सुन वगैरे होत्या. त्यांच्यापुढें ज्ञानाना मिशनमधील खिस्ती बायांनीं चहाचे पेले आणून ठेविले. पण त्या सर्वांनीं तो घेण्याचे नाकारिले. रमाबाईसाहेबांनीं ‘आमच्या आशु-व्यातील कांहीं आठवणी’ या पुस्तकांत या प्रकरणीं एक भाग लिहिला आहे. त्यांत प्रस्तुत विषयावर कांहीं अस्सल प्रत्यंतर-पुरावा मिळतो. मिशन हाउसमधील चहापार्टीनंतर लौकरच रा० व० रानडे यांच्या घरी एक मेजवानी झाली. तिला चाळीस पचेचाळीस ब्राह्मण मंडळी असून, डॉ. विग्राम, रा० व० नारायणभाई दांडेकर, रा. व. मानकर वगैरे चारदोन ब्राह्मणेतर मंडळीहि होती. कळिमुर्ति गोपाळराव जोशी हेहि या मेजवानीस हजर होते. रानड्यांच्या घराची पगल, तीत ब्राह्मण ब्राह्मणेतर हा भेद कोण पाळणार ? सर्व मिळून मिसळून बसले होते. गोपाळरावांना आर्गांत तेल ओतण्याला हें एक साधन आयतेंच मिळालें. त्यानीं या पक्तीचा थेट नकाशा काढून, कोण कोठे कोणाजवळ जेवावयास बसले होते व ब्राह्मणेतरांबरोबर जेवल्याने इतर सगळे ब्राह्मण कसे बाटले, याची माहिती दुसरेच दिवशीं पुणेवैभवांत सविस्तर छापली ! रानडे यांची गोष्ट या बाबतींत टिळकांहून वेगळी होती. आधीं ते बोलून चालून सुधारक. त्यांच्यासबधानें मिशन हाउसमध्ये चहा घेतल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली तरी त्यांचें कोण काय करणार ? चर्माभिमानी जेकांनीं त्यांना आधींच बाट्ये म्णून बनवून ठेविलेले. वास्तविक या प्रसंगीं त्यांनीं चहाचा पेला तोंडालासुद्धां उबवला नव्हता. ही गोष्ट त्यांनीं

प्रसिद्ध केली असती तर त्यांच्या शब्दावर लोकांनी विश्वास ठेवला असता व त्यांच्या मार्गे कोणी लागले नसत. रानड्यांनी प्रायश्चित्ताचा काही तोडगा करावयाचे मनांत आणले असते तर त्यांना ती गोष्ट फार सोपी होती; कारण वासुदेवशास्त्री अम्यंकर व श्रीपतिबोवा भिंगारकर हे वडे भिक्षुक त्यांचे मोठे ऋणानुबंधी, शिवाय घरी कायमचे पुरोहित, पुराणिक वगैरे आश्रित होतेच. तसेच आणखी दोन वैदिक ब्राम्हण सालीना १०० रु. देऊन कायमचे घरी ठेवले होते. हेतु हा की, ग्रामप्यासारख्या अडचणी उपस्थित झाल्या तरी, स्वतःला काय पण आपल्या पक्षांतील इतर मंडळींनाहि, वेळीं अवेळीं अडचण पडूं नये. अशा गृहस्थापैकी कोणाच्याहि घरी होमहवनादि संस्कार, प्रतैवेकस्ये किंवा लग्नमुची निघाल्या म्हणजे या ब्राम्हणांनी त्याजकडे जाऊन विनवोभाट कार्य ठरवून द्यावे असा परिपाठ असे. अशी स्थिति असल्यामुळे स्वतः रानड्यांना प्रायश्चित्त घेण्याचें फारसं कारण नव्हतें. घरी त्यांची बडील बहीण मोठी कर्मनिष्ठ होती. पण घरचे धार्मिक व्यवहार चालविण्याला घर सांगितल्याप्रमाणे ब्राम्हण मंडळींची सेना केव्हाहि सिद्ध असल्यामुळे अकौना झुकुरकरण्यास काही जागा नव्हती. पण सुचारक पक्षांतील रानडे काय किंवा बुसत्या पक्षांतील टिळक वगैरे काय, यांच्या एकव्यापुरता हा प्रश्न नव्हता. त्यांच्याबरोबर त्यांची स्नेही मंडळी या संकटांत सांपडलेली ती सर्वच सारख्या देपतीची नव्हती. व त्यांच्या घरची बायकामंडळी तर या ग्रामप्याने अधिक नडलेली, किरकोळ पूजा अर्चा वगैरे नडल्या तर त्याचा जाच पुरुषांना होत नाही फक्त बायकांनाच होतो. पण लग्नकार्य वगैरेचा संबंध फक्त क्रियापुरता येत नसून, त्या गोष्टी घरच्या पुरुषांनाहि नडविणाऱ्या असतात.

ज्याला धर्मकृत्य कोणचेंहि करावयाचें नाही, किंवा ज्याला आपल्या घरी चार माणसे जेवणाखाण्याला बोलवावयाची नसतात, त्याला बहिष्कार सुळीच जाणवत नाही. जन्मच्या जन्म अशा रीतीने स्वयंबहिष्कृत स्थितीत काढलेल्या गृहस्थांची उदाहरणे आम्हास माहीतहि आहेत. पण ज्यांचा प्रकार असा नाही, त्यांना बहिष्कार जाणवण्याचे प्रसंग केव्हा तरी येतातच. संपन्न व सुशिक्षित मनुष्य हे प्रसंगविशेषी प्रयत्नाने निस्तरू शकतो व न निस्तरले तर एक प्रकारच्या गमतीने ते तो सोसतो. पण गरीब व अशिक्षित यांचे हाल होतात. संघांत राहणें हीच मनुष्याची शक्ति व हेंच त्याचें सुख. 'Man is a gregarious animal' हें जर खरे तर बहिष्कृत होणें त्याचे संकट व हेंच त्याचें दुःख असे म्हणण्यास काय हरकत ! कित्येक जातीत पाणी व गुरावही तोडणे ही जवळ जवळ फांदीइतकी कडक शिक्षा ठरते. सुशिक्षितांनाहि बहिष्कार ही केवळ करमणूक होते असें मात्र नव्हे. स्वतः टिळकांना याचा अनुभव वराच आला. ते धार्मिक कृत्यें टाकून बसलेले नव्हते व चार लोकांनीं घरी यावे जावे असाच त्यांचा स्वभाव असे. पण ग्रामप्य चालू होतें तोपर्यंत त्यांना काही लोकांच्या संगतीस व पंगतीस मुकावें

लागले. पण विशेष अडचण त्यांच्या घरी १८९२ व १८९३ सालीं जीं दोन कायें झालीं तेव्हां अनुभवास आली. १८९३ सालीं त्यांचा थोरला मुलगा विश्वनाथ याचा व्रतवध झाला. त्यावेळीं ब्राह्मण मिळेना. १८९३ सालीं त्यांच्या थोरल्या मुलीचा विवाह झाला. त्याहि वेळीं तीच अडचण ! या दुसऱ्या प्रसर्गां त्यांना व्याही जर झुन्या मताचा मिळता तर पंचाईतच व्हावयाची. पण त्यांचे व्याही बापूसाहेब केतकर हे स्वतः सुधारक व प्रार्थनासमाजिष्ठ असल्यामुळे खुद्द व्याहांकडून येणारी अडचण टळलेली होती. या दोन्ही प्रसर्गां, पुण्यांत जो एक ठराविक उपाध्या बहिष्कारांत पडलेल्या लोकांकरितां तयार करून ठेवण्यांत आला होता, त्याच्याकडूनच टिळकांनीं आपलें याज्ञिक चालवून घेतले. हा उपाध्या रानडे यांनीं घरचा आश्रित म्हणून समाळला होता. त्याचा उपयोग कृष्णपक्षांतील लोकांस होई. पण याज्ञिक चालविणार ब्राह्मणापेक्षां स्वयंपाक करणाऱ्या ब्राह्मणाची अधिक अडचण कोणासहि मात्तणार. टिळकांना हातांत पोयी घेऊन कोणतेंहि धर्मकृत्य स्वतः सहज चालवितां येण्यासारखें होते; व ग्रामण्य जोरांत असतां एकदां त्यांनीं पोयीवरून घरची भावणी स्वतः चालविली होती. पण ही गोष्ट केवळ नमुन्यादाखळ होती. स्वतः यजमानाला एक हात पोयीकडे अडवून लय किंवा मुंज असल्या मोठ्या सत्कारांतले वैदिक कृत्य चालविणें अशक्य होय. एक वेळ तेहि तो चालवील. पण समाराधनेच्या स्वयंपाकाचें काय ! टिळकांना होमापुरता किंवा स्वतःच्या जेवणापुरता मात शिजवितां आला असता. पण लग्न-मुर्जातलीं शेंकडों पानें कशीं जेवणार ! व विशेष गमत ही कीं, पुण्यांत टिळकांना कसा तरी एक उपाध्या मिळाला तरी आचारी मात्र मिळेना ! कित्येक वेळां टिळकांच्या कुटुंबाला शेजारणी बायांकडून जिनस पावस करवून घ्यावे लागले, व त्यांच्या एका संस्थानिक मित्रानेंच बाहेरून जेव्हां आपले आचारी पुरवले तेव्हांच लग्नमुंजीच्या समाराधना उठल्या.

मंगलकार्याची अक्षत कसबा पेटेंतल्या गणपतीच्या देवळांत बहिष्कृत टिळकांना नेऊं द्यावी कीं नाहीं हाहि एक प्रश्न निघाला होता. व तेथें मात्र टिळकांनीं प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याचें ठरविलें होतें. ते अक्षतसमारम असा कर्षी करीतच नसत. तांग्या-गाढीतून एक पुरुष, एक बायको, व तिसरा उपाध्या अशी मंडळी जाऊन आपणार्कडून बिनबोमाट अक्षत देण्याची त्यांची चाल असे. पण टिळकांच्या घरची अक्षत तीन माणसांची म्हटली तरी तिचा वाजंज्याशिवाय बोभाट हा न्हावयाचाच ! त्यांतूनीह ते यावेळीं बहिष्कृत असल्यानं त्यांच्या अक्षतीवर देवळांतल्या पुजाऱ्याकडून म्हटकून नजर राहावयाचीच ! पहिल्या कार्याच्या दिवशीं प्रश्न निघाला तेव्हां टिळकांनीं उपाध्याला सांगितलें कीं, संध्याकाळीं तुम्ही निमूटपणें अक्षत घेऊन गणपतीच्या देवळांत घा, व तुम्हाला कोणी हरकत केली तर जवळच मी आनंदोद्भव थिएटरांत समेत बसलों असेन तेथें येऊन मला सांगा, मग मी येतों व

कोण हरकत करील तें पाहातों. पण देवळांत कोणी हरकत न केल्यानें तो प्रसंग टळला. लग्नकार्याप्रमाणें श्राद्धपश्चासहि अडचण येई. पण देवस्थानी व मितृस्थानी बसण्यास प्रत्यक्ष ब्राह्मण न बोलवतां, कैक दिवस टिळकांनीं चटावर आद करून घेतले, चटासारखा पवित्र, शुचिर्भूत, विनबोलका, स्वयंपाकास नावें न ठेवणारा, दक्षणा अधिक न मागणारा ब्राह्मण दुसरा कोणता मिळणार ? पण चटाचे हे गुण चालता बोलता ब्राह्मण क्षण स्वीकारण्यास मिळेनासा झाला म्हणजे कोणासहि आठवावयाचे !

पुरुषांच्या या नैमित्तिक अडचणी, व सासर माहेर करणाऱ्या मुलीं-बाळांमुळे घरच्या बायकांच्या अडचणी, यांच्याच योगानें अखेर प्रायश्चितांना तोंड लागलें. प्रथम वर्ष सहा महिने कोणी दाद दिली नाहीं, पण पुढें कांहीं कांहींचि निमेना. स्वतः टिळकांच्या अडचणी घर सांगितल्याच आहेत; व रानडेपक्षांतील मंडळींच्या अडचणीहि कांहीं कमी नव्हत्या. ती मंडळी रानड्यांच्याकडे येऊन हळू हळू आपली हकीकत सांगत व मीत मीत प्रायश्चितांचा प्रश्न काढीत; व म्हणत कीं “आमच्या बायका-मंडळींना विशेष त्रास झाला आहे. त्या म्हणतात जे चहा प्यायले ते मोकळेच राहिले, आणि थिळा काय ती आमच्या मुलींना मोगावी लागत आहे. प्रत्येक सण झाला कीं त्या असंतुष्ट असतात व त्यांच्या डोळ्यांला पाणी आल्याशिवाय राहात नाहीं. आज दोन वर्षांत गांवांत दिलेल्या आमच्या मुलींच एकदाहि माहेरी येणें झाले नाहीं. त्या कंटाळून वरचेवर निरोप पाठवतात; तें ऐकून आमच्या बायकांमंडळींना फार वाईट वाटतें.” रानडे यांच्या आक्षांनीं एकदां त्यांना असे विचारिले कीं, “तुम्ही स्वतः चहा घेतला नाहीं तर तसें प्रसिद्ध करून मोकळे कां होत नाहीं ? उगीच लोकांकडून दोषध अपवाद कां घेतां ?” त्यावर रानड्यांनीं उत्तर दिले कीं, “असें कसें करितां येईल ? मी जर मंडळींतला आहे व त्यांच्यापैकींच एक आहे असें म्हणवितां, तर त्यांनीं जी काय गोष्ट केली ती मी केली नसली तरी केल्यासारखीच आहे. चहा पिणें किंवा न पिणें यांत कांहीं पापपुण्य आहे असें मला वाटत नाहीं. पण ज्या अडचणींत आपल्यामध्ये उठणारी बसणारी चार मंडळी सुतली आहेत त्यांतून एकटे सुद्धन जाणें मला कर्षाच आवडणार नाहीं. येऊन जाऊन मिश्रुक मंडळीचीच अडचण ना ! तुम्हाला किती माणसें पाहिजेत तितक्यांची तनवीज होईल. या संवसानें वराच खर्च ठेवावा लागेल त्याला कांहीं उपाय नाहीं.”

पण या कोटिक्रमानें त्यांच्या बहिणीचें समाधान झालें नाहीं. इतरांची ही अडचण त्यांच्या नजरेस येऊं लागून प्रायश्चिताचें काय करावें याचा रानड्यांना विचार पडूं लागला. १८९२ सालीं रावसाहेब गोविंदराव कानिटकर मुनसफ हे मे महिन्याच्या सुटीत घरी आले व त्या सालीं त्यांच्या घरी दोन कार्येहि व्हावयाचीं होती. तेव्हां त्यांचे वडील चासुदेव बापूजी

ऊर्फ दादासाहेब कानिटकर हे गोविंदरावांना शकराचार्यांच्या निकालाची वाट न पाहतां प्रायश्चित्त घेऊन गुंता मोडून टाकण्याविषयी आग्रह करू लागले. पण स्वतः गोविंदराव व त्यांचे कुटुंब काशीतार्हे हीं ऐन उमेदीत असल्यामुळे त्यांचा तत्वाचा ताठरपणा कमी झाला नव्हता. ते रानड्यांकडे येऊन काय करावें म्हणून विचारू लागले. तेव्हां तूर्तातूर्त तोड म्हणून रानड्यांनीं असें सांगितले कीं, सुटीत तुम्ही सर्व मंडळी लोणावळ्यास येऊन आमच्याकडेच रहा म्हणजे झालें; व कानिटकरहि त्याप्रमाणे पुणे सोडून लोणावळ्यास राहावयास गेले. ही गोष्ट दादासाहेबांच्या मनाला फार लागली, ते मुलाला बरचेवर पत्रें लिहीत कीं, "तू प्रायश्चित्त घेऊन घरीं ये व मला म्हातारपणीं सतुष्ट कर." अखेर गोविंदरावांनीं हीं पत्रें रानड्यांना दाखविलीं तेव्हा त्यांनीं असा निर्णय दिला कीं, "सर्व मानहानि व कमीपणा सोसूनहि तुम्ही आपल्या वडिलांना सतुष्ट केले पाहिजे. हेंच तुमचें कर्तव्य होय." तेव्हा गोविंदरावांनीं उलट रानड्यांना खोडा असा बातला कीं, तुमच्याबरोबर आम्ही, तुम्ही प्रायश्चित्त घेणार नाहीं तर आम्हीं तरी कां व्यावें ? आणि आम्ही व्यावें असा तुमचा खरा सज्जा असेल तर तुम्हीहि आमच्याबरोबर घेतले पाहिजे. याच सुमारास राधोपत नगरकरांना पुढे करून पुण्यातील रानडे पक्षाची आणखी दहा पंचरा मंडळी लोणावळ्यास येऊन त्यांनींहि असा आग्रह सुरू केला कीं, आम्हा सर्व मंडळीच्या सुटकेकरितां म्हणून का होईना तुम्ही प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे. तेव्हां रानड्यांनीं सांगितले कीं, "मी प्रायश्चित्त घेतल्यानें जर तुमची नड निघून जाते तर मी ते खुशाळ घेईन, अडून बसणार नाहीं."

झालें, त्याप्रमाणे प्रायश्चित्ताचा दिवस उरला, व नगरकरांनीं सर्व तयारी केल्यावर रानडे पुण्यास एक दिवस जाऊन प्रायश्चित्त घेऊन परत आले. या गोष्टीचे अनेक परिणाम झाले. आकांनीं दादांना धन्यवाद दिला. रमाबाईसाहेबांनीं मनांतून आपल्या मोठ्या व भिडस्त पतीला पुष्कळच नावें ठेविलीं. आपल्या नवऱ्याची मानहानि होत आहे व तीहि इतर लोकांकरितां असें वाटून त्यांना रडे कोसळलें. सुधारकचमूत अतिशय असतोष व गवगवा होऊन कांहींनीं तर सुंवईच्या इंग्रजी वर्तमानपत्रातून माघवरावजींवर उघड टीकाहि केली. पुढें एकदां रमाबाईंनीं स्वतः उघड दोष देऊन रानड्यांना प्रायश्चित्त कां घेतलें म्हणून विचारिलें. तेव्हां त्यांनीं सरळ उत्तर दिलें कीं, "तुला ही गोष्ट न विचारितां समजावयास पाहिजे होती. आपले मुली मुलगे लक्षाचे अकडले नव्हते व घरचीं धर्मकृत्येहि अथास्थित चालू आहेत. अर्थात् मी प्रायश्चित्त केवळ दुसऱ्यांकरितां घेतलें. ही गोष्ट मी न सांगतां हि तुझ्या लक्षांत यावयास पाहिजे होती. मी जशी ही गोष्ट पूर्ण विचारातीं केली तशीच विकारवशा न होतां तुही थोडा विचार करतोस तर तुला कळून आली असती." दुसऱ्यांकरितां अंगिकार-

लेल्या या दोषाचें बळीस म्हणजे, दुसऱ्याला आपण सुखी केल्याची जाणीव हेंच होय; व हे बळीस स्वतः गोविंदराव कानिटकर प्रायश्चित्त घेऊन बडिलांना सुखी करून, हस्तसुख असे पुण्याहून लोणावळ्यास परत आले तेव्हां रानड्यांना मिळून चुकले.

ती हकीगत बहिनीसाहेबांनीं मोठ्या गोड शब्दांनीं खालीलप्रमाणें बर्णिली आहे. “ ते प्रायश्चित्त घेऊन लोणावळ्यास आले त्यावेळीं स्वतः व्हरां-ड्यांत एका आरामसुखीवर बसून, भावोची वर्तमानपत्रें वाचीत होते ते ऐकणें चाललें होते. सदर गृहस्थ पायरीखवळ आलेले पाहून व हसून स्वतः त्यांना विचारलें कीं, ‘ कां कसे काय झाले ? ’ त्याबरोबर ते लागलीच म्हणाले कीं, “ आपण म्हाट्याप्रमाणेंच मला दाखला आला, बडिलांच्या खऱ्या प्रेमाचा व त्यामुळें होणाऱ्या घुराचा अनुभव मला वा वेळेस आला. प्रायश्चित्त घेऊन मी उठल्याबरोबर ‘ आतां बडिलांना नमस्कार करा ’ असे ब्राह्मणांनी मला सांगितले, म्हणून मी दादांच्याजवळ जाऊन नमस्कार करण्यास खालीं बांकलों व नमस्कार केला, तांचे दादांनीं मला पोटाशीं बरून अगदीं मिठी घातली आणि ते गहि-वरून म्हणाले कीं, ‘ इतक्या माणसांत तूं आज माझें तोंड उजळ केलेस. ’ असे म्हणतांना त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येऊं लागलें व तें पाहून माझ्याहि डोळ्यांतून पाणी आल्यावांचून राहिलें नाहीं. यापूर्वीं दादा इतक्या प्रेमानें वागल्याचे किंवा त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु आल्याचें मी कधीं पाहिलें नव्हते. अगदीं प्राय-श्चित्त घेण्याच्या वेळेपर्यंत आपण करतां हें बरे नाहीं असे मलाहि वाटत होतें. पण ही दादांची वागणूक पाहून आपण केलें तें चागलें केलें असे मला वाटले.”

रानड्यांच्या उलट टिळकाची हकीगत होती. ग्रामप्याची अडचण त्यांनाहि कशी जाणवत होती हें बर दिलेच आहे. पण त्यांनीं जे प्रायश्चित्त घेतले ते घरच्या किंवा कोणा बाहेरच्या मंडळीच्या आग्रहावरून नव्हे. रानड्यांप्रमाणे टिळकांच्या प्रायश्चित्तावर त्यांचे कोणीहि स्नेही अहून राहिले नव्हते; व कोणी अहून बसले असले तरी त्यांच्या सोईकरितां मनानें मानलेली असली वैयक्तिक मानहानि टिळकांनीं कधींहि तोसली नसती. घरीं पहावें तो त्यांचा आग्रह करील असे जबरदस्त माणूस कोणीच नव्हतें, टिळकांचे कुटुंब अगदीं जुन्या वळणांतले, व त्यांतूनहि आशिक्षित व मिडस्त. टिळकांच्या हट्टी स्वभावाची माहिती असल्यामुळें अमूक असे करा व तमूक असे करूं नका असें अहून बसून सांगण्याची त्यांना कधींच संवय नव्हती. पुण्यांत घरचें बडील मनुष्य म्हणजे टिळकांचे चुलते. पण चुलत्यांच्या मानानें पुतण्याचा दर्जा इतका वाढला होता कीं, बळवतरावांना अमुक करा असें मुचविण्याचा अधिकार आपणांस आहे असें काका मानीत नसत. पण याहून विशेष गोष्ट टिळकांमध्यें होती ती ही कीं, त्यांना

घरच्या किंवा बाहेरच्या नातल्यांपेक्षा किंवा लोह्यांपेक्षा, एकंदर जनसमाजाचीच जरप अधिक असे.

समाजाला बरोबर घेऊन जावे, त्याला सोडून जाऊ नये. ही गोष्ट रानडे केवळ धोरण म्हणून पाळीत. पण टिळकांच्या सामाजिक आचारनीतिंतलें तें एक आद्य तत्त्व होते. त्याचा वाद असला तर एकंदर समजाशी नव्हता. ख्रिस्त्याच्या हातचे चहापाणी घेणे हा धार्मिक गुन्हा ठरून गळ्याशी वसलाच तर प्रायश्चित्त-रुपी शिक्षा देण्याचा समाजाचा अधिकार जल्लर मान्य केलाच पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. पण समष्टिरूप समाजाचा अधिकार मान्य केला तरी आपणाशी मांडणाऱ्या प्रतिपक्षीय व्यक्तींच्या हेकेखोरपणाचा जुलूम चाळू घाबयाचा नाही असाहि त्यांचा वाणा असे. "प्रायश्चित्त ज्याचें किंवा न घ्यावे हें माझें मला कळते, यांत मी दुसऱ्याचें ऐकणार नाही. आणि प्रायश्चित्त व्यावयाचेच झालें तर तें हव्या त्या रीतीनें, हवे तेथे, माझें मी घेईन." टिळकांच्या मताप्रमाणे प्रायश्चित्त घेणे हे तुरुंगवासाच्या शिक्षेप्रमाणे मानले तरी, तो तुरुंग एकाच ठिकाणीं नाही, असेल तेथे तो बंदिस्त नाही व बंदिस्त असेल तेथेहि त्याचे अधिकारी ठरलेले नाहीत. कोठे तरी तुरुंगांत जाऊन वसून, आल्याचा दाखला असला म्हणजे झालें। म्हणून त्यांनीं काशीयात्रेची संधि साधून व सर्व प्रायश्चित्त घेऊन आपखुषीने वेतलेल्या शिक्षेचा दाखला खिद्यांत बाळगून ठेवला होता.

धार्मिक वादाप्रमाणें टिळकांच्या दृष्टीनें यांत एक स्थानिक वादहि गुंतला होता. रान-च्यांना कोणाशीं मांडावयाचें नव्हते. म्हणून त्यांनीं सरळपणें खुद्द पुण्यास येऊन जवळ जवळ जाहीर रीतीने प्रायश्चित्त घेतलें, व पंचहौद-मिशन चहापानाच्या आरोपा-करितां तें वेतले अशी सरळ कबुली दिली. टिळकांनीं या वादांतील प्रत्येक अंगा-संबंधाने व उपांगासंबंधाने वाद वातला. चहापानाकरितां प्रायश्चित्त घेतले असें कोणी म्हटले तर, चहा म्हणजे नुसतें पाणी, दूध, साखर व चहाचा पाळा ! हीं ख्रिस्त्याच्याहि हातून घेतलीं तरी त्यांत दोष नाही, असे स्मृतिग्रंथावरून सिद्ध करण्यास ते तयार। टिळकांनीं प्रायश्चित्त घेतले नाही असे कोणी म्हटल्यास, हा विधि मी काशीस गंगालानाने व पुण्यास सर्वप्रायश्चित्तरूपानें उरकलेलाच आहे. असेहि प्रतिपादण्याची त्यांची तयारी. चहाकरितां प्रायश्चित्त घेतले असे कोणी म्हटले तर चहापानाच्या पातकाचा संकल्प किंवा उच्चार केल्या नव्हता अशी शपथ वाहण्यास ते मोकळे। स्थानिक लोकांशीं जुळून नव्हतूर होण्याचा संभव असल्यास, "शंकराचार्य दूर आहेत, ते बरे आहेत आपण एकजीव झाल्यास विचारे शंकराचार्य काय करणार?" असले व्यावहारिक सत्य ते बोलून दाखवीत. बरे, आंचे आज्ञापत्र आपण गांवच्या प्रतिपक्षांची खोड मोडतां येत असेल, तर मग शंकराचार्यांच्या अधिकाराला टिळकांसारखा भक्कम आधारस्तंभ दुसरा कोण मिळणार? आंनीं पाठविलेले न्यायाधीश शास्त्री अनुकूल पाहून टिळकांनीं नाट्यप्रगति वादीपक्षाची

अपात्रता ठरवून फजिती उढवून दिली; व एकादा अधिकृत खात्री प्रतिकूल भेटता तर त्याच्या डोक्यांत स्फुटिग्रंथांतील आचार विद्वत्तेच्या जोरावर हाणून त्याला चेत करव्यास दड ठोकून ते तयार होते. तात्पर्य, स्वघर्माचा अवमान न करता समाजाला होईल तितके घरून चालाव्याचे वेवदेच मुख्य ध्येय टिळकांनी आपल्या डोक्यांपुढे घरून ठेविले होते आणि तेवढे साधतां आले म्हणजे मग 'श्री' पासून 'श्रीमतां' पर्यंत प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे वाटेक त्याशीं सगळून व्यक्तिवर्चस्व स्थापित करावयाचे, असला ग्रामप्याचा हा सगळा खेळ आहे असे मानूनच टिळक चालत असत. यामुळे रानड्यांच्या वागणुकींत सरळपणा दिसला व टिळकांच्या वागणुकींत वक्रता दिसू लागली. पण याचे कारण हेच की, प्रतिपक्षी अनेक असले तरी रानड्यांना कोणार्थीच मांडावयाचे नव्हते, व रानड्यांपेक्षांहि टिळकांना प्रतिपक्षी अधिक असतां सर्वांशीं सगळूनहि मी जय मिळवीनच मिळवीन अशी महत्त्वाकांक्षा टिळकांना होती !

पुणे-वैमवांत चहापाटीतील लोकांची नावे प्रसिद्ध झाल्यावर टिळक कोणता पक्ष वेणार हा मनोरंजक प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. नेहमीप्रमाणे सुधारकांचे प्रतिस्पर्धी म्हणून त्यांनी पुणे-वैमवाचा पक्ष उचलावा तर स्वतः तेच चहापाटीत सांपडले होते. सुधारकांचा पक्ष उचलावा तर त्यांची एकंदरीने सहानुभूति पुराणमतवाद्यांकडे होती. त्या वेळची माहिती असलेले एक शहस्य वांगडात की, नातूपक्षाने जर टिळकांना प्रथमच किंचित् सवलत देऊन सहानुभूतीने वागविले असते, तर आपल्या पक्षातर्फे सुधारकांशीं मांडण्याला बकील म्हणून टिळक लाभले असते. पण नातूपक्षाकडे तुरम विवेक ही गोष्ट केव्हाच नव्हती. कोणतीहि गोष्ट अगदी एका टोकापर्यंत नेऊन खेचावयाची, व तेथेच खुंटिला वेदा देऊन दोरी तुटेपर्यंत ताणून धरावयाची, हे त्यांचे धोरण नेहमींचेच असे. यामुळे या प्रसंगी टिळक हे नातूपक्षाचे बकील न बनतां प्रतिवादी बनले. बरे टिळकांनी सुधारकांचा पक्ष सर्वस्वी घेतला होता असेंहि म्हणतां येत नाही. टिळकांच्या प्रायश्चित्तासंबंधाने नातूपक्षाने जशी दुराग्रहाची चूक केली तशीच पुणे-वैमवावर पूर्वी फियाद करण्याच्या वावर्तात सुधारकांनीहि चूक केली. पुणे-वैमवाने चहापाटीच्या लोकांची नावे प्रसिद्ध केली ती सर्व बरोबर होती; कोणी चहा घेतला न घेतला इतक्यापुरताच सत्याखोड्याचा वाद कदाचित् निर्बु धकळा असता. पण सुधारक-पक्षातील कांही लोकांनी बकिली बाण्याने असा वाद मांडला की, या वैभद्राच्या फियादीत सत्याखोड्याचा प्रश्न नसून, जातीधर्माविरुद्ध कृत्य केल्याची बातमी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळे, ती जातीवाहेरच्या लोकांतहि प्रसिद्ध झाली. या गोष्टीविषयी कोणी एकादें हंडबिल काढून फक्त स्वजातीच्या लोकांतच वांटले असते तर त्यांत आक्षेपाई कांही नव्हते. पण जस्तरेपेक्षां अधिक प्रसिद्धी "एक्सेसिव्ह पब्लिकेशन" हा गुन्हा या प्रसंगी घडला, अशा मुद्यावर फियाद

मांडण्यांत आली ! स्वतः टिळकांचें नांव प्रसिद्ध झालें होतें तरी पुणें-वैभवावर या वावर्तीत फिर्याद व्हावी असें टिळकांचें मत नव्हते; व फिर्याद होताच त्यांच्या सहानु-भूतीचें पारडें पुणें-वैभवाकडे उकून त्यांनीं सपादकांच्या वचावाप्त मदतच केली. ही फिर्याद न होती तर टिळक सर्वस्वीं शुधारकपक्षाकडे या वावर्तीत राहिले असते. पण तें वरील कारणाकरितां घडून आले नाहीं. उलट नातूंनींहि या चहाप्रकरणाचा फायदा घेऊन, टिळक हे दोंगी आहेत, त्यांचा घर्माभिमान तोंड-देखला आहे, व वेळ आल्यास ते जातिघर्माविरुद्ध वागण्यास तयार होतील हें चहा प्रकरणावरून सिद्ध होतें, असा त्यावर उषड दोषारोप केला. यामुळें नातूपक्ष त्यांच्या मदतीस मुकला. इतकेंच नव्हे तर अखेरपर्यंत जें भाडण शुपून राहिलें ते मुख्यतः टिळक व नातूपक्ष यांमध्येंच राहिलें.

भाग १३ परिशिष्ट (१)

एक अंतरंगांतला सवाल

पुणें ता. १३ एप्रील सन १९००

राजमान्य राजश्री नामदार बळवंत रावजी टिळक स्वामीचे शेवेची पोष्य बळवंत रामचंद्र नातू वि. वि. आज आपले येथें वसतपूजेचा समा-रंभ असोन, त्या समारंभास येणेंबद्दल आपलेकडून आमंत्रण आले असल्या-मुळें, खालील गोष्टींची माहिती स्वतःचे उपयोगाकरितां पाहिले म्हणून विचारीत आहे, ती मेहेरबानी करून देण्यांत यावी.

१ मिशनहौस मध्यें चहा पिणें व आपणां उभयतांवर जीं संकटे आलीकडे आलीं त्या कामांत आपणा स्वतःस भोजनाचा वगैरे ससर्ग जाहाला या दोन्ही दोषास सखीर शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त पाहिले असे आपण मानतां काय ?

२ मोनीत असल्यास आपण त्याबद्दल येथे प्रायश्चित्त न घेतां तीर्थांचें ठिकाणीं जाऊन जें प्रायश्चित्त घेतले त्यांत या दोन्ही दोषांबद्दल प्रायश्चित्त आपण केलें काय ?

सदरहूबद्दल उत्तर ताबडतोब यावे अशी विनंति आहे. कळावे बहुत काय लिहिणें लोभ असावा हे विनंती.

बळवंत रामचंद्र नातू

Dear Sir,

If you really desire to have my company this night, I hope you will kindly answer the questions put by Shrimant Balasaheb with sincerity & oblige.

Yours obediently

B R VAIDYA.

पंडिता रमाबाईचें शारदासदन

पंडिता रमाबाईच्या शारदासदनाचा वाद बहुतेक वर्तमानपत्रांतून लिहिण्या-पुरताच झाला. त्याला इतर फांटे फारसे फुटले नाहीत. हा वाद समजण्यास प्रथम पंडिता रमाबाईविषयी थोडी हकीगत सांगणे जरूर आहे. पंडिता रमाबाई कांहीं दृष्टींनी खरोखरच एक लोकोत्तर स्त्री होऊन गेली. हिंदुसमाजाच्या दृष्टीनें त्यांच्या चरित्राचा शेवट हा जसा खेदकारक, तसाच त्यांच्या बालपणाचा वृत्तांत अद्भुत या सदराखाली पडण्यास योग्य आहे.

या बाईचे बहील अनंतशास्त्री डोगरे हे मंगळूर म्हणजे दक्षिण कानडा जिल्ह्यांत पश्चिम घाटाच्या पायथ्याचीं माळहेरंवी गांवीं रहात असत. शास्त्री यांनीं बालपणीं बरांतून पळून जाऊन सहा वर्षेपर्यंत गुरूजवळ वेदाध्ययन केलें. शृंगेरीमठाचे एक अधिपति हे त्यांचे या वेळचे गुरूबंधु होत. पुढें ते पुण्यास येऊन बाजिराव पेशवे यांचे गुरु रामचंद्रशास्त्री साठे यांच्याजवळ शास्त्राध्ययन करू लागले. बाजिरावाची बायको वाराणशीबाई या संस्कृताचें अध्ययन करून, छंद व मधुर-बाणीनें संस्कृत श्लोक म्हणत. तें पाहून अनंतशास्त्री यांनींही आपल्या घरच्या छियांना संस्कृत शिकविण्याची प्रथम प्रतिज्ञा केली म्हणतात. साठेशास्त्री बाजिरावाबरोबर ब्रह्मावर्तास गेल्याबरोबर, अनंतशास्त्री बरी परत जाऊन बडिलांचें कर्ज चारण्याकरितां म्हैसूरचे महाराज वडेरे यांचे समापडित रामशेषशास्त्री द्रवीड यांच्या बरीं राहिले.

दहा वर्षे म्हैसूरस काढून पुष्कळ पैसा, व पालखी—चवरी वगैरे सन्मान मिळवून अनंतशास्त्री परत बरीं गेले आणि कर्जवाम वारून बडिलांना घेऊन काशीयात्रेस निघाले. यात्रेंत त्यांची स्त्री वारली. तिला त्यांनीं प्रतिज्ञेप्रमाणे संस्कृत शिकविलें होते. यात्रा संपूर्ण करून बडिलांची रवानगी परत करून दिल्यावर, त्यांनीं काशीस राहून आपली शास्त्राध्ययन केलें. पुढें नेपाळास जाऊन व तेथें मानसन्मान पावून परत आल्यावर गुजराथ व दक्षिण या प्रांतांत ते प्रवास करू लागले. पैठण मुक्तामी बाईचे कोणी माधवराव अभ्यकर यांची त्यांची गांठ पडली. हे सद्गुरुव वैतागानें काशीस चालले होते, व त्यांचा हा प्रवास प्रत्यक्ष साष्टांग नमस्कार घालीत सुरू होता. त्यांचेबरोबर एक नऊ वर्षे वयाची अमाबाई म्हणून कन्या होती. अनंतशास्त्र्यांचें वय या वेळीं ४४ वर्षांचें होतें. तरी ते निरोगी व सत्तेज पाहून त्यांनीं त्यांच्याशीं आपल्या मुलीचे लग्न लाविलें व आपण काशीस निघून गेले.

अनंतशास्त्री आपल्या गांवीं परत गेल्यावर त्यांनीं प्रतिज्ञेप्रमाणें पूर्वीच्या बायको-सारखेंच दिव्याहि संस्कृत शिकविण्यास सुरुवात केली. पुढें घरचा अनेक प्रकारचा

प्राप्त जुकविण्याकरिता ते रानात दूर जाऊन राहिले; ते इतके एका बाजूस की, प्रत्यक्ष वाघाच्या वस्तीत म्हणण्यास हरकत नाही. तेथे एक झोपडी बांधून त्यांनी आश्रम थाटला व त्यांच्या कीर्तीमुळे तेथे त्यांचकडे अनेक विद्यार्थी आस्त्राध्यवनास येऊन राहिल्यामुळे तेथे गुरूकुल बनले. अनंतशास्त्री हे पंडितशास्त्री असले तरी मोठे चिकित्सकबुद्धीचे होते; यामुळे धन्याच रुढ धर्मसमजुतीविरुद्ध असलेली आपली मते ते उघड बोलून दाखवीत. या कारणाने त्यांचे शास्त्रीलोकांशी वाद होऊन शकराचार्योपर्यंत त्यांची कागाळी गेली होती, व या कागाळीला उत्तर म्हणून त्यांनी शास्त्राधारनिर्णयाचा एक ग्रंथ लिहिला होता.

या आश्रमाच्या क्षेत्राला 'गंगामूलपर्वत' म्हणत; कारण तेथे द्रुमा, मद्रा वगैरे नद्या उगम पावतात. अनंतशास्त्री व त्यांची अस्पवयी स्त्री हीं दोघेहि उद्योगी व घाटणी असल्यामुळे, त्यांनी त्या भवाण जगलांत शाडी वगैरे तोडून सात आठ माणसांचे कुटुंब, वीस पचवीस विद्यार्थी, व शेंदोनशे गुरे इतक्यांचा चरितार्थ चालेल येवढे कुपिक्षेत्र निर्माण केले. हरतऱ्हेच्या फुलझाडांच्या सुंदर बागाहि केल्या. या ठिकाणी अनंतशास्त्र्यांच्या स्त्रीने आपले सस्कृताचे अध्ययन वरेंच वाढविले, व शास्त्री परगांवी जात तेव्हां लक्ष्मीबाईंचे विद्यार्थ्यांना पुढचे पाठ सांगत ! या ठिकाणी शास्त्री साडेबारा वर्षे राहिले. त्यास सहा मुले झालीं. पैकीं रमाबाईंसह आणखी एक मुलगी कृष्णाबाई व मुलगा श्रीनिवास येवढीच जगलीं. रमाबाईंचा जन्म सन १८५८च्या एप्रिल महिन्यात वैशाख शुद्ध दशमीस झाला.

अनंतशास्त्र्यांनी कृष्णाबाईंचे लग्न मातोश्रींच्या आज्ञांमुळे अस्पवयांत करून जावई घरजावई केला. पण तो वाईट निघून त्याने आपल्या व सासऱ्यांच्या संपत्तीची छूट केली. इतकी की, म्हातारपणी अनंतशास्त्र्यांना अठरा विसें वारिख आले. सर्व कुटुंबाची उपासमार होऊ लागली. तेव्हां शास्त्री जलसमाधि घेण्यास तयार झाले. परंतु तो बेंत सिद्धीस आण्याच्या आर्षाच विचारा बारळा. अर्मेकांच्या दुर्दैवाने बडिलांच्या पाठोपाठ आई लक्ष्मीबाई हीहि कष्टांनीं बारली. या वेळीं रमाबाईंना दारोदार हिंडून माकरीतुकडा मागावा लागला म्हणतात ! रमाबाई व श्रीनिवास या अस्पवयी मुलांना आपल्या मातोश्रींची प्रेतयात्रा अर्धवट उरकून घ्यावी लागली ! पुढे देगत्याग करून हे वहीणभाऊ प्रवासाळा निघाले व निवळ उपजीविका करीत करीत तीं दोघे कलकत्त्यास पोचलीं. उभयतांची सस्कृतविद्या त्यांना या कामीं उपयोगी पडली. श्रीनिवास हा शास्त्र शिकला होता व रमाबाईंलाहि हजारो श्लोक तोंडपाठ येत असत. शेवटीं दुःखाचा कडेलोट करण्याकरितां च कीं काय रमाबाईंचा भाऊहि मरण पावला.

सन १८७८ च सुंवईस अशी बातमी आली की, कोणी रमाबाईं म्हणून बावीस वर्षांची अविवाहित महाराष्ट्रीय स्त्री कलकत्त्यास प्रगट झाली असून, तिनें तेथील विद्वान् पंडितांस चकित करून सोडले आहे. बाई पंडिता असून क्षीप्र कथयित्रीहि आहे.

प्रो. टॉने, पंडित सद्देशचंद्र न्यायरत्न वगैरेंनी तिचा जाहीर सन्मान केला. महाराज ज्योतींद्रमोहन टागोरबांनी व आनंदमोहन बोस यांनी या कवयित्रीस छिर्याकडून मानपत्र देवविले. उत्तर प्रत्युत्तरे संस्कृतांतच झाली. ज्ञाचा सन्मान करण्याकरितां कलकत्त्यास १८७८ त भरलेली ही त्याप्रकारची पहिलीच सभा होय. आपल्या भाषणांत रमाबाईंनीं पुरातनकालीन ज्ञाचांची योग्यता, त्यांचे विद्याविषयक प्रेम, समाजांत मिळून मिशळून ज्ञाचांनीं व्यवहार करण्याची रीत, प्रौढविवाहाची जुनी चाल व नवीन काळांत अशा विवाहांची आवश्यकता वगैरे मुद्यांचे विवरण केले होते. १८७९ च्या ११ आगस्टच्या इंदुप्रकाशांत रमाबाईंनीं असे वाचले कीं, हौ. अनुसूयाबाई नामक एक ब्राह्मण स्त्री उत्तम संस्कृताध्ययन करून भागवताचाहि अर्थ सांगते. तेव्हां त्यांना अतिशय आनंद होऊन त्यांनीं अनुसूयाबाईंना मुहाम अभिनंदनपत्र पाठविलें होते. १८८० सालच्या मे महिन्यांत रमाबाईंच्या मावाच कलकत्त्यास देवाज्ञा झाल्यावर, बाईंचा विचार मुंबईस येऊन राहण्याचा होता व त्यांना तसे आमंत्रणहि गेलें होते. त्या मुंबईस आल्यानें ज्ञाधिकणाच्या कार्यास मोठी मदत होईल अशी आशा स्थानिक सुधारकांना राहणच वाटत होती. पण पुढे रमाबाई आत्मासांत गेल्या असतां शिल्हट येथें, तेथील वकील विपिन बिहारीदास मेघावी एम्. ए. बी. एल्. यांच्याशीं बाईंचा असो समाजाच्या विधीप्रमाणें विवाह होऊन तो १८७२ च्या तिसऱ्या कायद्याप्रमाणे रजिष्टर झाला.

पण बाईंच्या मार्गें दुईच हात धरून लागलेलें असल्यामुळें अवघ्या एकोणीस महिन्यांनीं त्यांचा पतिहि अकस्मात् वारला. बायेळीं रमाबाईं शरोदर असल पुढें लवकरच त्यांना एक मुलगी झाली. तिचें नांव मनोरमा. ही मुलगी मात्र अखेरपर्यंत त्यांना लाभली. (तिनें खिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली असून ती बी. ए. आहे, व अविवाहित राहून केडगांव येथील मुक्तिसदनांत ती आपल्या आईच्या कार्याला सर्व प्रकारे हातभार लावीत असे.) आपल्या नशींवात संसारमुख नाहीं असें वाटून रमाबाईं कळमभर अविवाहित राहण्याच्याच विचारांत होत्या. पण त्यांच्या विचारास वाध येण्यापुरताच त्यांना ससारसुखाचा लभ घडला.

बानतर रमाबाईं वगाल्यांत राहिल्या नाहींत. त्या मुंबईकडे आल्या. पण मुंबईस न राहतां १८८२ सालीं त्या एकदम पुण्यास येऊन दाखल झाल्या. त्यांना पुण्यास कोणी निमंत्रण केलें, अगर पूर्वसंस्कार त्यांच्या मनांत जाणत झाला, किंवा महाराष्ट्राच्या अभिमानानें मुंबईची राजधानी ठाकून त्या पुण्यास आल्या हें कळत नाहीं. कसेहि असो, चार वर्षांपूर्वी पुणेकरांनीं त्यांचे नुस्तें नांव कानानें ऐकले असलें तरी त्यांना आतां मूर्तिमंत पाहून पुणेकर चकित झाले असतील यांत शका नाहीं. पण त्यांचें तेज, त्यांचे तारक्य, त्यांची विद्वत्ता, त्यांचे वैभव्य, या सर्व गोष्टींचा परिणाम दोन निरनिराळ्या रीतींनीं लोकांच्या मनावर झाला. रानदेवप्रभृति सुधारकांना ज्ञाधिकणाच्या दृष्टीने हे एक मोठे निघानच लाभलें असें वाटूं लागलें. पण उलट, जुन्या विचा-

रांच्या लोकांना समाजावरती एक आपत्ति ओढवत आहे असे वाटले असल्यास नवल नाही. सुधारकांची दृष्टी रमाबाईंचे कर्तृत्व व समाजसेवा यांजकडे होती, व शुन्या लोकांची दृष्टी बाईं दिसते चांगली पण निवेल कशी कोणास ठाऊक याकडे होती. रानड्यांना रमाबाईंस पाहून उपनिपदातील स्त्रियांची आठवण झाली असेल; व पुराणमतवादी पंडित विद्वानांच्या तोंडांतून, त्यांना पाहून, “अनृत साहस भाया” हा श्लोक सहज निघाला असेल. बाईंची पुण्यास पुराणे व व्याख्याने होऊ लागली. दोन्ही प्रकारच्या भावनांचे लोक ती ऐकण्यास जाऊ लागले. बाई धीट, दुसऱ्यावर छाप ठेवणारी, व हजरजबाबी असल्यामुळे कोणी तिच्याशी प्रत्यक्ष गांठ घालून बाद किंवा निषेध केला नाही. पण पुण्यांतील रिकाम-टेकड्या अवुधांवर सध्याकाळी चालणाऱ्या टीकेंत बाईंनी आपल्या अतर्क्य चरित्राने पुष्कळच भर टाकली.

१८८२ सालीच रमाबाईंनी पुण्यास ‘आर्यमहिला समाज’ स्थापन केला व पुढच्या वर्षी त्याचीच शाखा मुंबईस स्थापन केली. या समाजाचे उद्देश काय असतील हे तपशीलवार सांगण्याचे कारण नाही. स्त्रीसमाजाची सर्वोपेक्ष उन्नति हा त्याचा मुख्य हेतु असून त्यांतील दोनतीन कळमें मात्र ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत; ती अशीः—

(१) समाजाच्या द्वारे होणारी कृत्ये व्यक्तिविशेषक नसून सार्वजनिक आहेत म्हणून समासदांनी कांहीं विशेष आग्रह किंवा पक्षपात करू नये. (२) समाजांत सर्वांचा अधिकार सारखा आहे, यामुळे कोणी कोणाची जाति, कुल, वन व पद यांवर नजर देऊ नये. (३) समाजाच्या स्त्रीसमासदांनी पक्षपात व दुराग्रह सोडून “आमचा प्राण आहे तोंपर्यंत आम्ही आमच्याने होईल तितके साक्ष करू” अशी प्रतिज्ञा करावी.

या समाजाच्या हितचिंतक वर्गात पुढे मुंबईचे अनेक प्रमुख सुधारक सामील झाले हे सांगायलास नकोच. पण रानडे, भांडारकर, बामन आबाजी मोडक, सदाशिव पांडुरंग केळकर वगैरे लोकांच्या नांवांनी समाजाला जशी कांहीं मदत झाली असेल, तशीच त्यांच्यामुळे समाजाविषयी लोकांत प्रतिकूल भावना होण्यासहि मदत झाली असेल यांत नवल नाही. याच साली सर बुइल्यम हंटर याचे एज्युकेशन कमिशन पुण्यास आले. त्यापुढे अर्थात् रमाबाईंची साक्ष झाली. तिचा साहेब मजकुरांच्या मनावर इतका चांगला परिणाम झाला की, विलायतेस परत गेल्यावर त्यांनी रमाबाईंच्या उत्तरांचे इंग्रजीत भाषांतर करविले, (या वेळपर्यंत रमाबाई इंग्रजी चांगलेच शिकल्या नव्हत्या) ती वेगळी छापविली, आणि एडिंबरो येथे याच विषयावर त्यांनी एक व्याख्यान देऊन आपल्या या अपूर्व माहितीने श्रोत्यांस भक्ति करून सोडले. कारण हेंच की, त्याकाळी हिंदुस्थानांत अशी सुशिक्षित

चीट व पोक्त विचाराची कोणी झी असेल असें विलायतच्या लोकांच्या स्वप्नीहि आले नव्हतें !

‘तुम्ही कमीशनपुढे कोणत्या आचारपत्रें साक्ष देतां’ असे इतरसाहेबांनीं वाईस विचारले तेव्हां त्यांनीं दिलेलें उत्तर लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. “ख्रीशिश-णाचा पुरस्कार केल्याबद्दल ज्यांचा अतीशय डळमळा, लोकांनीं ज्यांच्या मार्गांत अनेक अडचणी उपस्थित केल्या व ज्यांच्यावर बहिष्कारहि घातला, अशा एका गृहस्थाची मी कन्या असून जियांचा दर्जा वाढविण्यासाठीं आजन्म कार्यभर रहायें असा मी निश्चय केला आहे.” याच सार्द्धांत ख्रीशिशणविषयक विधायक सूचनांवरोबरच जियांच्या औषधोपचारासंबंधीहि कांहीं योजना त्यांनीं सुचविल्या होत्या; व या बाबतीतील त्यांची साक्ष व्हिक्टोरिया राणीच्या वाचनांत आली तेव्हां त्यांच्याच सूचनेने पुढे लेडी डफरिन फड, झी डानटरिणी व इस्पितळें वगैरेंची सुरुवात झाली असे रमाबाईंच्या एका भरित्र लेखकाने म्हटले आहे.

पुण्यास असताना रमाबाईंनीं इंग्रजी शिकण्यास सुरुवात केली. पण हिंदु-स्थानांत मिळणारे इंग्रजीचें ज्ञान संपादनच त्यांच्या महत्वाकांक्षेचें समाधान होण्यासारखें नव्हतें. म्हणून त्यांनीं विलायतेस जाण्याचा विचार केला. त्यांच्या पूर्वचरित्रातील अद्भुत गोष्टीलक्षांत घेतां पूर्ण स्वावलंबन त्यांचें अंगीं मुळें होतें, आणि मी विलायतेस कां जाऊ व कशी जाईन याची शंकाहि त्यांचे मनांत कधी आली नसेल, असेंच कोणासहि वाटेत. शिवाय दुसऱ्याहि दोन गोष्टी परस्पर-विरोधक, पण विलायतेस जाण्याची त्यांचें इच्छित हें कार्य बडवून आणण्यास अनुकूल अशाच झाल्या. त्यांनीं महिलासमाज काढला सारा, परंतु त्यांत त्यांच्या हौसेप्रमाणें जितक्या मुली थाव्या, किंवा जितक्या स्त्रीपुरुषांनीं त्यांच्या कार्यांत उडी घालून त्यांस मदत करावी असें त्यांना वाटत होतें, तितक्यांकडून तसें झालें नाहीं. यामुळें महाराष्ट्रीय समाज आपणास चाहत नाहीं, आपली योग्यता ओळखीत नाहीं, याचा त्यांना सहजच विषाद वाटला.

दुसरे कारण असे कीं, वाईंनीं संस्कृताचें अध्ययन केले असले तरी तें केवळ श्रुत्यसिद्धिप्रथा. धर्मशास्त्राची त्यांना आवड होती असे दिसत नाहीं. त्यांना संस्कृत काव्य पुष्कळ पाठ येत होतें, पण त्यांनीं एकहि उपनिषद वाचलेलें नव्हतें. वाईंना केशवचंद्र सेन यांनीं “तुम्हीं वेदाध्ययन केले आहे काय ?” असा प्रश्न केला. तेव्हां त्यांनीं नाहीं असें उत्तर दिलें व ते खरेंच होते. “जियांस वेदाध्ययनाचा अधिकार नाहीं आणि बगैरेविरुद्ध वागणें हें पाप आहे” असें कारण त्यांच्या समर्थनार्थ त्यांनीं दिलें. पण हें कारण मात्र त्यांनीं खरें दिलें असें आम्हास वाटत नाहीं. त्यांच्या वडलांनीं त्यांना काव्य-व्याकरण पढविले, परंतु वेदपाठ दिला नाहीं; म्हणून त्यांनीं बरीच उत्तरांत आपल्या वडिलांना ओझरता टोका दिला असेल. पण वेदाचें छापील पुस्तक मिळत असतां तें वाचणें

हे धर्मशिविरास पाप, असे वाटून त्यांनीं माघार घेतली असेल असें मात्र म्हणवत नाही. उपनिषदे वाचून त्याची वृत्ति हिंदुधर्मतत्त्वाविषयीं साक्षात् झाली. सिव्हट येथें आपल्या पतीच्या प्रयत्नसंग्रहातील बगाली बायबल त्यांनीं वाचले त्याबरोबर त्यांचा कल ख्रिस्ती धर्माकडे होऊ लागला ! मेधावी हे ब्राह्मो होते तरी त्यांना ख्रिस्ती होणें आवडत नव्हतें, व पतिसमागम लाभला असता तर रमाबाई त्यांना काढी मोडून देऊन ख्रिस्ती झाल्या नसत्या असेंहि आम्हांस वाटते. परंतु पतिनिधनानंतर, त्यांना बघन उरलें नाहीं, व चांगल्या अर्थानें कां होईना पण मनःपूत वागण्याचा त्यांचा निश्चय झाला असावा.

पुण्यास आल्यावर हुजुरपागेतील मुलींच्या शाळेच्या सुपरिटेंडंट मिस् हर्फर्ड-बाई यांची व रमाबाईंची ओळख झाली. या बाई शाळेच्या मुख्य असतां घरोघर जाऊन बायबलचा प्रसार करण्याचें काम करीत असें म्हणतात. यावरूनच केसरीने या शाळेविषयीं घेतलेल्या आक्षेपांत तथ्य होतें हें दिसून येईल. हर्फर्डबाईकडून रमाबाईंना ख्रिस्ती करण्याचे काम घेवना तेव्हां त्यांनीं, सराईत सोनाराच्या हातून कान टोंचण्याकरितांच कीं काय, रे. निमाया गोरे या नेटिव ख्रिस्ती गृहस्थाची व रमाबाईंची गांठ घालून दिली. अशा सगतीमुळे व परिस्थितीमुळे विलायतेस जाण्याच्या रमाबाईंच्या हेतूस चांगलेंच पुष्टीकरण मिळालें असेल यात आश्चर्य नाहीं. मिस् हर्फर्ड यांच्या व पुण्यातील मिशनरींच्या सहाय्यानें बाई अखेर विलायतेस गेल्या, व तेथेंच कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं आपल्या मुलीसह वासित्वा घेतला. विलायतेतील स्त्रीशिक्षणसंस्थांची सुव्यवस्था व उन्नित दशा, तसेच पतित स्त्रियाविषयीं समाजाची अनुकंपा, व इंग्लंडातील सुधारणेचे एकदर वैभव हीं पाहून रमाबाईंनीं आपला देश न टाकला तरी धर्म टाकून दिला. पुण्यातील लोकानीं आपल्याला अनास्था दाखविली याचा सूड घेण्याकरितां त्या वाटल्या असें कोणी म्हणतात, पण तें मात्र आम्हांस खरें वाटत नाहीं.

विलायतेत त्यांचें इंग्रजीचे अध्ययन आणि संघटित संस्थांचे निरीक्षण पुष्कळच वाढलें. चेल्सेनहॅम कॉलेजमध्ये त्यांना संस्कृताच्या अध्यापिका नेमण्यांत आलें. इंग्लंडनंतर अमेरिका ओघानेंच येतें. कर्मधर्मसंयोगानें बाई ज्या दिवशीं अमेरिकेंत गेल्या तो दिवस सुप्रसिद्ध सौ. डॉ. आनदीबाई जोशी यांना त्यांच्या अमेरिकन युनिव्हर्सिटीकडून पदवी मिळण्याचाच होता असें म्हणतात. अमेरिकेंतच यांनीं 'उच्च जातीच्या हिंदू स्त्रिया' हें पुस्तक लिहिलें. पुढें हिंदुस्थानास यावे असा त्यांनीं विचार केला व आपल्या कार्यास मदत मिळविली. अमेरिकेंत स्वामी विवेकानंद यांनीं परिचित वर्गात हिंदुस्थानाविषयीं मतफांती कधी घडवून आणली हें ज्यांना माहीत आहे, त्यांना रमाबाईंसारख्या तेजस्वी तरुण स्त्रीनें अमेरिकन लोकांवर तीच छाप पाडली असेल याची कल्पना कोणासहि करितां येईल.

स्वतः रमाबाई खिस्ती असल्यामुळे अमेरिकन मिशनरी लोकांची मदत त्यांना चांगली मिळाली. हिंदुस्थानांत गेल्यावर रमाबाईंच्या हातून दहा वर्षेपर्यंत होणाऱ्या कार्याच्या खर्चाचा मार त्यांनी आपल्या शिरावर घेतला. क्रियांना सामान्य शिक्षण द्यावे, धर्मशिक्षण शाळेत देऊ नये, दिलेच तर ते मात्र खिस्ती धर्माचे द्यावे, पण संस्था नांवांनं खिस्ती ठेविलीच पाहिजे असे नाही, अशा शर्ती व सवलती त्यांनी मिळविल्या व त्याप्रमाणे ता. ११ मार्च १८८९ रोजी मुंबई येथे 'शारदासदन' नांवाची संस्था स्थापन केली. सदनाच्या उद्देशपत्रिकेत असे लिहिले होतं की, 'शाळेत प्रथम निराश्रित उच्च वर्गातील विधवा व इतर निराश्रित उच्च वर्गातील क्रियायांची सोय करून, मग सवड राहिल्यास इतरांस घेतले जाईल.' शाळेंतील सामान्य शिक्षणा-शिवाय नीति, मर्यादा, व्यवहार, गृहव्यवस्था, इत्यादींचेहि शिक्षण देण्यांत यावयाचे होते. इतरत्रच्या धंदेशिक्षणाचीहि तजवीज करण्यांत आली होती. कोणी फी दिली तरी वाहवा न दिली तरी वाहवा. प्रथम निराश्रित विधवा व नंतर निराश्रित क्रिया अशांना बोर्डिंगांत विनसखर्चा राहण्याची सोय करण्यांत येणार होती. सदनाची शाळा चौपाटीच्या बुइलसन कॉलेजच्या भागे झालण्यांत आली होती. सदनाला अर्थात् एखादें सळागार सहाय्यक मंडळ हवेच होते, व त्यांत रानडे, मांडारकर, गोपाळराव हरी, लालशंकर उभयाशंकर, शंकर पांडुरंग पंडित, महिपतराम रूपराम, तेलंग, मोडक, आत्माराम पांडुरंग, डॉ. काणे वगैरे मंडळी होती.

हे सदन कसे काय चालते तें पाहण्याकडे अर्थात् सर्वांचे डोळे लागून राहिले होते. बाई खिस्ती असल्यामुळे तिच्या हेतूविषयी अनेक लोक सहजच साशंक होते; व लवकरच त्यांना आपली शंका खरी होणार अशी चिन्हें दिसू लागलीं. केसरी हा अशा शकितांपैकीच एक होता. तेव्हां त्याला मिळालेली माहिती त्यानें तावडतोव प्रसिद्ध केली. २१ डिसेंबर १८८९ च्या 'खिश्न बुइलसी' नामक न्यू यॉर्क येथील पत्रांत खालील मजकूर आला होता, "शारदासदनांत हल्लीं चात बालविधवा विद्यार्थिनी आहेत. त्यांपैकीं दोघांनीं आपली खिस्ती धर्मावरील प्रीति व्यक्त केली. दररोज रमाबाईंबरोबर त्या प्रार्थनेस येत असतात. आणखी एक तर आपखुशीनें एका मिशनऱ्याकडून शिक्षण घेत असते. यावरून तेथील विद्यार्थिनींच मतस्वतंत्र्य आहे तें अपायकारक नाही व ही संस्था खिस्ती आहे असे स्पष्ट कळून येईल." असलें विधान खिस्ती पक्षांत आलेलें पाहून सदनाचे खरे वैड फुटले, असे शंकितांना कळून चुकलें. संस्था नांवांनं खिस्ती असूं नये व हिंदू क्रियांस तीत प्रवेश असून, त्यांचें मतस्वतंत्र्य राखलें जाईल असें इकडे जाहीर व्हावें व शाळेंत ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष घडून येतात त्यांना अनु-लक्षण मिशनरी पत्रांनं ही संस्था खिस्तीच आहे असें वर्गणी जमविण्याकरितां

कां होईना, अमेरिकन लोकांस फळवावे, हा समजुतीचा घोंटाळा फारदिवस टिकणे अर्थात्च शक्य नव्हते.

या वेळीं केसरी हा शक्तितांपैकी असला तरी, त्याचे त्या वेळचे संपादक वासुदेवराव केळकर याची रमाबाईच्या उद्योगाला मनातून सहानुभूति होती. यामुळे ता. २८ जानेवारी १८९० च्या केसरीत बरील माहिती प्रसिद्ध करितांना असे स्पष्ट लिहिले होते की, सध्या उपयुक्त म्हणून तिच्याबद्दल ही बातमी प्रसिद्ध झाल्याने वेमरसा उत्पन्न होईल हें जरी खरें तरी, मिळालेली माहिती मुद्दाम मागें ठेऊन "आम्ही फसलों, तुम्ही आम्हांस वेळींच सावध का केले नाही ?" असा आपणावर आरोपहि राहू नये. शाळा व्यावहारिक शिक्षणाकरितां आहे धर्म-शिक्षणाकरिता नाही हें खरें, तरी प्रत्येक विषयांत धर्म विचार जर वेळीं अवेळीं इकडून तिकडून झुसू लागतील तर त्यांचा ठराविक परिणाम व्यावसायिक, म्हणून शाळेतून झाल्या पाठविणारांनी, त्या खिस्ती होणे अर त्यांना खपत नसेल तर या माहितीचा खुलासा करून ध्यावा अशी केसरीने स्पष्ट सूचना दिली होती.

या लेखास उत्तर म्हणून मिस्. हॅमलिन् बार्देनी केसरीकडे उपरिनिर्दिष्ट थोर गृहस्थाच्या सहीचे प्रसिद्धीपत्रक पाठविलें. त्यांत "येथें जात, रीतभात, अगर धर्ममते यांच्याशीं विरोध न येईल अशा प्रकारचें शिक्षकाकडून व व्यवस्थापकाकडून वर्तन ठेविले जाईल" असें लिहिले होते. अर्थात् केसरीने पुढे विचारिलें की, "बरील उद्देशपत्रिका खरी, तर मुली खिस्ती धर्माकडे कशा बळतात ?" केसरीतील लेख पाहून, रमाबाई वर्गणीकरिता बाहेर हिंडत होत्या त्यांनीं ता. २ फेब्रुवारी १८९० रोजी केसरीत आपल्या सहीचें पत्र पाठवून असे लिहिलें की, "आम्ही शिक्षणांत अगर स्नाजगी भाषणांत आमचीं धर्ममते जोरांनं मांडित नाहीं. उलट एका मुलीच्या आईबापांनीं आपली अज्ञान मुलगी खिस्ती होण्याकरितां माझ्या स्वाधीन केली तरी ती अज्ञान म्हणून मी तिला दीक्षा दिली नाही. शाळेंतील कोणी मुली सोंबळें, उपवास, तुळशीपूजा वगैरे करितात त्यास आम्ही हरकत करीत नाहीं. इतक्याहि उपर तुम्ही विशेष उपाय घुचवा ते आम्ही जोडू."

पण 'शारदासदन ही खिस्ती सध्या आहे.' या आक्षेपावर रमाबाईंनीं अशीक स्पष्ट व खडखडीत उत्तर दिलें. त्या लिहितातः— "आमच्या देशबंधूंनीं आम्हांस योग्य आश्रय व उत्तेजन दिले असतें तर शारदासदन ही खिस्ती सध्या होण्याची काहीच जरूर नव्हती. तीस खिस्ती सध्या होऊं नये म्हणून पूर्वीं पुष्कळ प्रयत्न झाला होता व अजूनहि तो सुरू आहे. हिंदू लोक असली शाळा चालण्याकरितां पैसे देईनात म्हणून मी खिस्ती लोकांपाशीं भिक्षा मागितली. आतां तुम्ही ती शाळा चालविण्यास सिद्ध असाल तर आमच्या खिस्ती आश्रयदात्यांकडून या गोष्टीस विलक्षण अडथळा येणार नाही. तुम्ही खर्च द्या, हवे ते शिक्षक नेमा, एखाद्या हिंदू बार्देला शाळेची मुख्य कर, तसें झालें तरी मूळ हेतूच अनुसरून

आम्ही खिस्ती लोक तुम्हांस मदतच करू. कोणतेंहि काम स्वतः करण्यापेक्षा लोकांच्या कामांतील दोष दाखविणें हे फार सोपें आहे, हें आम्हाला आणि तुम्हालाहि माहित आहे.”

विधायक काम करणारा मनुष्य विध्वंसक टीकाकाराच्या गळ्यांत केव्हांहि अशा रीतीनें घोंगडें अडकवू शकतो हे उघडच आहे. “व्हायला पाहिजे हें तुम्हा-आम्हाला कबूल, आम्ही करतो हें तुम्हाला सदोष वाटते हेहि कबूल, मग तेंच काम तुम्हाला निर्दोष वाटेल त्या रीतीनें तुम्ही का करीत नाही ?” या प्रश्नाने अनेक वादांत अनेकांना कुठित केलेलें आहे. मुंबईचे सुधारक सदाशिव पांडुरंग केळकर यांनीं हि याविषयीं केसरीस पत्र लिहून सस्थेचे साहाय्यकारी विटणीस म्हणून त्यांनीं असे जाहीर केलें कीं, “साहाय्यकारी मंडळाचे मत रमावाईच्या मतार्थां ततोतंत जुळणारें नाहीं.” सुधारक मंडळीलाहि अर्थांतच हा विचार पडला. “संस्था वाटेल तर सर्व खर्च देऊन हिंदू करा.” यांत एक प्रकारची समकाषणी गर्भित होती; ती अशी कीं, तसे न होईल तर माझ चांभाळा ! मी संस्था खिस्ती करीन. ज्याचा पैसा त्याची फर्मास. वास्तविक साहाय्यक मंडळींनीं हें आव्हान तेव्हांच स्वीकारून, मोठी वर्गणी जमवून, संस्था आम्ही हिंदू ठेवून चालवितो असें म्हणावयास पाहिजे होते; व मुंबईसारख्या बनिज शहरांत गुजराथी व महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या खटपटीनें तितकी वर्गणी जमलीहि असती. पण विध्वंसक टीकाकार यांचें टीकेचें कामहि जसे परस्पर म्हणजे विनखचाचें, तसेच साहाय्यकारी मंडळींचें साहाय्यीह त्यांच्या नांवाचे होते, पैसाचें नव्हतें. रमावाईंनीं दोषांनाहि एकच रोकडा सवाल टाकला होता व तो रोकड रुपयांचा होता. पण टीकाकारांना जीविक्षणाविषयी मनांतून सरी स्फूर्ति व जळजळीत उत्साह नव्हता म्हणून, आणि सुधारकांना कळकळ असली तरी स्वार्थत्यागपूर्वक, इतर कामे टाकून, स्वतःच्या आवडीचे असें एकच काम घेऊन जन्म चालविण्यास त्यांची तयारी नव्हती म्हणून—मिळून दोन्ही कारणांनीं रमावाईच्या आव्हानास सक्रिय समर्पक उत्तर मिळाले नाहीं. प्रो. कर्वे यांच्यासारखा मनुष्य पुढें कार्यक्षेत्तावर आल्यामुळे या दोन्ही गोष्टींचा मेळ बसून, धर्मानें हिंदू राहून जीविक्षण व जीवसाहाय्य हे हेतु यथाशक्ति सिद्ध करणारी संस्था निघाली व ती तशी निघाली म्हणूनच रमावाईंना न मिळालेली मदत हिंदुसमाजाकडून कर्वे यांच्या संस्थेला मिळाली.

असो. टीकाकार व साहाय्यकारी मंडळ यांचेकीं खर्चाची मदत कोणाहीकडून होणारी नव्हती. तथापि साहाय्यकारी मंडळाकडून त्यांच्या प्रतिष्ठित नांवाची तरी मदत मिळण्यासारखी होती, ती बाईना हवी होती; व याकरितां केसरीत बाईंनीं लिहिलेल्या पत्राला या मंडळींनीं दिलेला दोष व त्यामुळे त्यांनीं घातलेलें नवीन नियमन हीं दोन्ही रमावाईंनीं मान्य केलीं. केळकरयांनीं आपल्या पत्रांत कपटाच्या आरोपापासून बाईंना मुक्त केले; परंतु “या कामांत त्यांची दूरवर दृष्टि पोचली नाहीं;

त्याच्या विषयांच्या ऋका निराधार असल्या तरी साहजिक आहेत ” हत्की तरी कबूली त्यांना मडळातर्फे द्यावी लागली.

ता. १८ फेब्रुवारीच्या अंकांत केसरी लिहितो की, बाईचा हिंदू लोकावरील आक्षेप आम्ही समजलो. परंतु अशा सत्थेला हिंदू लोकांकडून हवी तितकी वर्गणी न मिळण्याचे कारण हेंच की, तरुण विधवा व स्त्रिया यांनी अशा शाळातून स्वतःच पण रहावे ही कल्पना हिंदू समाजास मानवण्याला अद्यापि थोडा अवकाश आहे. मग उगीच उताविळपणा दाखवून आपल्या व लोकांच्या जीवाचा सताप करून का घ्यावा ? बाईची सत्ता खाजगी असती तर आम्ही केवळ दोष दाखविण्याचे लघुत्वहि पत्करिलें नसतें. बाईंनी “शारदासदनानामोवतार्ली एखादा जगी अमेच कोट बाळून सार्वजनिक दृष्टी त्यांत धिरूं दिली नसती, तर आम्हाला तरी ही उठाठेव कद्याला हवी होती ? दोष दाखविण्यांत झाला तरी सत्ता सुधारून बादावी हाच आमचा हेतु.”

अशा रीतीने टीका करीत असतां हि केसरीची बाईस किंथित तरी सहानुभूति होती; पण केसरीने प्रसिद्ध केलेल्या माहितीचा फायदा घेऊन पुणे-वैभव वगैरे पत्रांनी बाईवर काय वाटेल ते लेख लिहिण्यास सुरुवात केली, हे हि केसरीला खपलें नाहीं. या पत्रांनी बाईवर इतका गहजव केला की, त्या ख्रिस्ती वर्मांचे शिक्षण बळेंच देत होत्या असेंच क्षणभर घेऊन घाललें तरी त्यांची टीका अश्लाघ्य ठरते. बाईविषयी केसरीची ‘पूर्वीची बुद्धी’ अद्याप कायम होती. बाई चुकल्या असतील पण चुकत नाहीं कोण ? त्यांना चुकीचा इशारा द्यावा पण निर्दयपणें निर्दालन करू नये. त्यांकडून यथाशक्ति होणारा उपयोग करून घ्यावा असेच केसरीला अद्यापि वाटत होतें.

कर्मधर्मसंयोगाने हिंदूंनी ख्रिस्तीधर्माची दीक्षा घेणें हा विषय दुसऱ्या एका रीतीनेहि याच वेळी लोकांपुढे आला होता. गोपाळ विनायक जोशी म्हणजे डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे पति, बांच्या विनोदमिश्रित कुटिल बुद्धीचे वर्णन मागे एका प्रकरणांत आम्ही दिलेंच आहे तथापि या धर्मांतराच्या विषयाला लागू म्हणून पुण्यातील ग्रामण्याप्रमाणें ख्रिस्तीधर्म विटबनेची त्यांनी जी एक गमतीदार खील याचवेळी केली तिचाहि उल्लेख येथे करणें जरूर आहे. कारण शारदासदनान्वरील आलेपांत झालें तरी हिंदूंचे धर्मांतर होण्याची मीति हीच मुळावार्थ होती. या सुमारास मिशनरी लोकांची यष्टा करण्याकरितां म्हणा, किंवा धर्मांतर ही अगदीं झुलक गोष्ट आहे, तिला मुळांत काहींच अर्थ नाहीं व लोक तिला उगाच महत्त्व देतात असें लोकनिदर्शनास आणण्याकरितां म्हणा, गोपाळराव जोशी यांनी एक मोळा व अघाशी मिशनरी गांठला, व चळ मी तुला एक सुशिक्षित हिंदू येथल्या कळपांत जाहीर रीतीने धरणारा देतो असें मासवून नादाला लाविले.

आणि अमुक दिवशीं अमुक वेळीं आपण संगमावर जाऊन बासिस्मा घेणार अशी वर्तमानपत्रांतून जाहिरातहि दिली.

ही जाहिरात वाचून शारदासदानाच्या घोंटाळ्याने झालेली लोकांच्या विचारांची खळबळ अधिकच वाढली. गोपाळराव घर्मांतर करून स्वयंबहिष्कृत होणारच; परंतु घर्मांतर केल्यानेहि मनुष्य व्यवहाराला बहिष्कृत होण्याचे कारण नाही व हेच आपण सिद्ध करून देणार आहो, असा एक नवीन मनोरंजक वादाचा मुद्दा त्यांनीं उपस्थित केला. व यांनीं दीक्षा घेण्यापूर्वीच पुढें त्यांच्याशीं कसे वागावयाचें हा वाद लोकांत जोरानें सुरू झाला. जोशी यांचे घर्मांतर रमाबाईच्या घर्मांतरासारखें नसून काहीं तरी त्यात गूढ असा अभिप्राय आहे असे विचारी मनुष्यास वाटण्यास जागा होती व केसरीनेहि खालील शब्दांनीं या विचारास चालन दिलें होतें:—“ज्या गृहस्थाने घर्मांतर केल्याशिवाय पृथ्वीप्रदक्षिणा केली, इतकेंच नव्हे तर कै. डॉ. आनंदीबाई जोशी या घर्मांतर केल्याशिवाय परत आल्या, याचें अेयहि बऱ्याच अंशीं ज्यासच चावयास पाहिजे, व ज्यानें अमेरिकेंत असतां आर्य-धर्मतत्वाचें व्याख्यानरूपाने समर्पण केलें, तो गृहस्थ आज सहसा घर्मांतर करण्यास प्रवृत्त होईल असें आम्हांस तर वाटत नाहीं.” एक गोपाळराव खिस्ती झाल्यानें येवढ्या मोठ्या हिंदुसमाजाची कितीशी हानि होणार ? पण त्यांनीं उपस्थित केलेला प्रश्न महत्त्वाचा खरा. हिंदू लोक अनेक देश व देशांत आनतात, त्यांतच कोणी येशू खिस्त हाहि एक माझा देवच आहे असें म्हटले तर त्याला हरकत कशी वेतां येणार ? इतर सर्व हिंदुधर्माचे रीतरिवाज बरोबर पाळावयाचे, त्यांपासून किंचित्हि भ्रष्ट व्हावयाचें नाहीं; फक्त तेहतीस कोटी देवांत आपली एक खिस्तीची मर टाकावयाची, यांत काय पाप ? दशावतारांत वेद-विरोधी बुद्धाची गणना केल्यानें हिंदू बौद्ध ठरत नाहीं. मोहरमामध्ये हातांत गंडा बांधून कोणी हिंदू नाचला व त्यानें महंमद पैगंबराला मान दिला म्हणून तो मुसलमान होत नाहीं. प्रार्थनासमालिष्ट वेद, कुराण, बायबल, बगैरे धर्मग्रंथ सारख्याच योग्यतेचे समजतात म्हणून कांहीं ते हिंदू नाहींसे होत नाहींत. तर मग खिस्त हाहि आपला देव म्हटल्याने कोणी हिंदूसमाजबहिष्कृत कां व्हावा ?

पण गोपाळरावांनीं हे एक कांटेरी तारेचे कोडे जितके हिंदूंच्या पोटांत खुपण्याकरतां तितकेंच मिथनन्याचे आंतडें फाडण्याकरितां निर्माण केले होते. त्यांना असे दाखवावयाचे होतें कीं, खिस्ती दीक्षा घेणारा मनुष्य जर फिरून आपल्या घर्मांत येईल, व समाज त्याला घेईल, तर तें एक मोठेच कार्य झालें. कां कीं, एकाचा जसा हिंदुधर्मांत पुनः समाज करावयाचा, तसाच इतरांचा; व पूर्वीं स्वतः किंवा वाडवडिलांच्या चुकीने जे हजारो हिंदू खिस्ती धर्माच्या जाळ्यांत सांपडले आहेत त्यांना ते जाळे सोडून परत हिंदुधर्मांत येण्याच्या मार्गाची ती एक सूचनाच होणार होती. खिस्ती धर्मदीक्षेची यद्वा

करण्याकरितांच मुख्यतः गोपाळराव ती घेणार होते. केसरीचा अंदाज असा होता की, गोपाळरावांच्या या तडजोडीस हिंदूंपेक्षां ख्रिस्तीच अधिक प्रतिकूल होतील; कारण आमच्या हिंदू देवांपेक्षां ख्रिस्तदेव हाच खरा असहिष्णु आहे. त्याला जोडीदार देव खपत नाही.

या नवीन चळवळीचा परिणाम शारदासदनाच्या जुन्या चळवळीवर झाला. या वर्षाच्या आगस्ट महिन्यापर्यंत हा वाद चालू राहून मिस हॅमलिनबाईंना खरी हकीगत कळविण्याकरिता पुण्यास यावे लागले. त्यांचे या विषयावर जोशी होंलांत ता. ३० जुलै रोजी व्याख्यान झाले. तेव्हां रानडे, नूलकर, देशमुख, भिडे, गोपाळराव गोखले, लक्ष्मण मोरेश्वर देशपांडे, विनायक नारायण आपटे वगैरे मंडळींनी शारदासदनास यथाशक्ति मदत देण्याचें फिरून वचन दिलें. ही जाहीर खबर केसरीने प्रसिद्ध केली; तथापि त्यावर प्रतिकूल टीका केली नाही. केसरीतील येथपर्यंतचे या प्रकरणावरील लेख त्यांच्या भाषासरणीवरून वासुदेवराव केळकर यांच्या हातचे दिसतात. या सुमारास संमतिव्याख्या विलाचा वाद सुरू झाला व १८९० सालच्या कलकत्ता येथील राष्ट्रीयसभेहून परत येतांच टिळकांनी या विलाचा वाद चालविण्याकरितां केसरी आपल्या हातीं घेतला. येथून त्यांचे व वासुदेवराव केळकर यांचे बनेनासेच झाले. पूर्वी अनेक दिवस वाद चालून टिळकांनीं वर्तमानपत्रें प्याचीं व इतरांनीं छापखाना ब्याबा असा निर्णय होण्याचा कल दिसू लागला होता, व संमतिव्याख्या वाद संपण्याचे सुमारास केसरी हा घड टिळकाचा नाही व बड केळकरांचा नाही अशी स्थिति संपादकीय दृष्ट्या झाली होती.

या सुमारास कित्येक आठवडेच्या आठवडे केसरींत एकदोन कॉलमहि चालला मजकूर आल्याशिवाय जात. व ता. ९ जूनच्या केसरीच्या अकास अग्रलेखाच्या जागी, “ पुस्तकाची पोंच, आमारे पूर्वक स्वीकार व अभिप्राय ” मथळ्याखाली, सुमारे वीस पुस्तकावर दोन कॉलम अभिप्रायाचे सदर-फाटर पॅरिग्राफ घातलेले आढळतात. यांत, तीन आणे किमतीची मुलांची स्मरणवही, चार आणे किमतीहि देखील ज्यास फार मारी असें मत ज्यावर दिले गेले, असले “ हिंदुस्थानांतील लोकमत ” नावाचें चोपडें, दीड आणा किमतीचा “ मुबईचा संगीत वाटाळ्या ” व दीड आणा किमतीची शिराळ्याची छोटी कॉंग्रेस असली पुस्तकें आहेत. केसरीच्या अग्रलेखाच्या स्थानी ज्यांच्यावरील अभिप्रायाखाल जागा मिळाली, त्या या पुस्तकांचे भाग्य मोठेंच म्हटलें पाहिजे. पण करणार काय? एखादी इमारत एकखानी असताहि ती उचलून वेऊन नीट करावयाची असता, वेळीं तो खांब देखील काढून टाकून व वेळ्यावाकळ्या कांहींतरी कैच्या देऊन, चार दिवस कशी तरी इमारत सांभाळावी लागते. त्यांतलाच केसरीचा हा प्रकार झाला म्हटल्यास हरकत नाही.

पण पुढच्याच अंकापासून ही स्थिति निःसंशय सुधारलेली दिसते. कारण सा. १६ जूनच्या केसरीतच टिळकांच्या लेखणीतून उतरलेला अग्रलेख त्यांत आलेला दिसतो. त्याच्या दोक्यावरील “खलः सर्षपमात्राणि परलिद्राणि पश्यति” हे अवतरण व दीड कॉलमच्या लेखांत पांचचार जाळ्या असणाऱ्या पोटमयले आलेले आहेत. पण तसेच दुसरे गमक यांत आहे व ते म्हणजे अनेक महिन्यांनी रमाबाई प्रकरणावर पुन्हा आलेली चरचरीत स्फुटे. मिस. हॅमलिन यांच्या पुण्यातील खटपटीस अनुसरून यापूर्वी कित्येक महिने पुण्यास शारदासदनाची एक शाखा स्थापन झाली होती. परंतु त्यांत चोट्याळीही सुरू झाले होते. या विषयावर लिहितांना संपादकीय पूर्वपरंपरा ठेवलीसं शाखविषयाकरितां केसरीने अशी प्रस्तावना केली की, रमाबाईंनीं जुळविले इतके पैसे आमच्यानें आज जुळवत न्हाईत म्हणून आम्हीं सदनाविरुद्ध आजवर फारसें लिहिलें नाहीं; परंतु सत्य केन्हां तरी जगापुढे आलेच पाहिजे व तें जितकें लोकर येईल तितकें चांगलें.

या सुमारास हॅमलिनबाई पुण्याहून निघून गेल्या व सद्नांत धर्मशिक्षण दिले जाणार नाहीं या आश्वासनाविरुद्ध वर्तन सुरू झालें. म्हणून सद्नाचा मुख्य हेतु क्षीयित नसून सुभर्तमानप्रचाराचा आहे असे लोकांस वाटूं लागले. रा. व. रानडे सज्जागारमंडळांत होते पण त्यांची विचारसरणी अशी की ‘विषवांची शाळा मिशनरी लोकांची असली म्हणून काय झाले. त्यापासून कांहीतरी आपला फायदा होणारच. पडिता रमाबाईंनीं धर्मांतर केले म्हणून आमच्या क्रियांस शिकविण्यास त्यांस काय हरकत आहे. आपण बरे तेवढें व्यावे वार्ड तेवढें सोडून घावें.’ यावर टीका करून केसरी म्हणतो, “अशा सज्जागारांच्या माथ्यावर लोकांस फसविल्याचा दोष बसेल. क्षीयितनाचे पांचरुण घेऊन आमच्यांत घुसूं पाहाणाऱ्या ख्रिस्ती बाया व त्यास सहाय्य करणारे व्यवस्थापक—भग ते कितीही विद्वान् अगर राजविमूषित असोत—त्यांस आम्ही आपल्या समाजाचे, हिंदुत्वाचे आणि स्त्रीशिक्षणाचे दुर्दा शत्रूच समजतो.”

या टीकेला उत्तर म्हणून, रानडे यांनीं ज्ञानप्रकाशांत ता. १७ जून रोजी पत्र लिहिलें. त्यात पं. रमाबाईंकडून मुद्दाम आणविलेले पत्रच बहुतेक छापलेलें असून, त्यातील इकीगत स्वतः आपण व मांडारकर यांनीं खरी असल्याची खात्री करून घेतली आहे असें सर्टिफिकेट दिले होते. रमाबाईंच्या पत्रावरून असें दिसतें की, सद्नाच्या व्यवस्थेसत्रघाने अमेरिकेहून मिशनरी आश्रयदात्यांकडून नवी खुलासा व सूचना मागविल्या होत्या; त्या वेदपर्यंत रानडे, मांडारकर वगैरे मंडळींनीं आपले राजिनामे देण्याचे तहकूब केलें. दरम्यान बाईंनीं मराठा, केसरी, शिवाजी, पुणेवैभव, ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांतून आलेल्या आक्षेपांचा स्पष्ट इनकार केला होता. ता. २३ जूनच्या केसरीत ‘शारदासदन व रानडे यांची भयंकारी’ या सदराखाली ‘ज्योऽविद्वान् एकः सकलमभिसंधाय कपटैः’

या अवतरणाखालीं सदनावरील आक्षेप पुनः एकचार वेळे होते. या आक्षेपांस खरें उत्तर असे एकहि नाहीं असें म्हणून, केसरीनें पुढें असें लिहिलें कीं, रानडे-प्रभुतीच्या सदनाच्या कारभारांत हात घालण्याचा अधिकार अमेरिकेंतील मिशनरींनीं काढून घेतलेलाच आहे; परंतु ही गोष्ट ते जाहीर करीत नाहींत, स्वप्न ठेवतात. मंडळींस सदनांत चहा पिण्यास जाण्याचा किंवा कोरडा सल्ला देण्याचा शुष्क अधिकार असेल, पण सदनांत ख्रिस्ती धर्मशिक्षण दिले जाणार नाहीं अशी हमी घेण्यास रानडे तयार नाहींत. पंडितेसारख्या उच्छृंखल अधुनिक काम-दकीच्या वृत्तीस आळा घालणे म्हणजे मान्याची मोट होय. त्या आपणास हवी तशी व्यवस्था ठेवणार, वाटेल तर त्या तुळगीवृंदावनाहि उडवून देणार ! व तें नको म्हणण्यास रानड्यांना अधिकार नाहीं. तात्पर्य, रानडे हे स्वतः फसून दुसऱ्यांनाहि फसविण्यास कारण होत आहेत.

ता. ७ जुलैच्या अंकांत 'सदनावरील बाई व कोठीवरील बाई' या मयळ्याखालीं कोणा कुण्णाबाईंनांच्या जीवें पत्र केसरीस आलेलें छापलें आहे. कुण्णाबाई ही रमाबाईची सख्खी आतेबहीण. त्याजकडे सदनांतील कोठीचें काम दिले होते. सदर पत्रांत तिने सदनांत काय काय प्रकार होतात याचें थोडे वर्णन दिले आहे. या बाईचें व त्या बाईचें पटेनातेव्हां ती सदनासून निघून गेली. "माझ्याबद्दल खोटें नाटें लिहून कळविलें आणि सदनाची अब्रू राखण्याकरितां माझी अब्रू खराब केली" असा या बाईनें आरोप केला. तिनें आपली असेहि लिहिलें कीं, पालकांनीं आग्रह केला तरी मुलीस तुळशीपूजा करू देत नाहींत, अगर हिंदू देवळात जाऊ देत नाहींत किंवा उपास करू देत नाहींत. येऊ जातो, उग्रीर होतो, बाईट लोकाची सगति बडते अशा सबबी सांगतात. केसरीला हे बरेच कूळ मिळाले. गमतीखातर मुली जर ख्रिस्ती देवळात नेण्यात येतात, तर गमतीखातर तरी त्यांना हिंदू देवळांत कां नेण्यात येऊ नये. हा प्रश्नच आहे. आपण राजिनामे दिले तरी सदनास अपाय करू नये असा रानड्यांचा हेतू. पण बाई एक ठक तर आपण सात ठक म्हणून अद्यापि सबब ठेवितो असे म्हणणारेहि काहीं सल्लागार होते. पण ही त्यांची हुशारी फुकट. मटळ मोटले ते कागदपत्रांनिशीं जाहिर का करीत नाहीं, असा केसरीचा सवाल. पण त्याला स्पष्ट उत्तर मिलेना.

ता. १४ जुलैच्या केसरीत तर पुराव्याचें माप प्रतिपक्षाच्या पदरीं घालण्याकरितां केसरीने कांहीं निशाण्या प्रसिद्ध केल्या. पैकीं न. (१) च्या निशाण्यांत १८८५ सालीं बाईंनीं रेंसेल येथे व्याख्यान दिलें. त्यातील उतारा आहे. या उतऱ्यांत खरोखरच खालील वाक्य होते "या योर बाईंच्या मनांत असें आहे कीं, हिंदू विधवांस शिक्षण देऊन, आपण स्वतः ज्या ख्रिस्तीधर्माच्या मुक्ताचा अनुभव घेत आहो त्या धर्माचा हिंदुलोकांस उपदेष्टा करण्याकरितां त्यांना (विधवांना) तयार करून

पाठवावें." निशाणी न. (२) हा रमाबाईच्या पुस्तकांतीलच एक उतारा आहे. त्यांत बाईनें अमेरिकन लोकाना मदत देण्याविषयी प्रार्थना केली असून त्यांतील एक वाक्य असे आहे:— "सुभवर्तमानाच्या प्रसाराचा मार्ग सोपा होण्यासाठीं हिंदू लोकांच्या जनान्याची कुलुपे तोडून त्यांचे दरवाजे प्रथमतः खुले करणें हें सर्वांत अधिक महत्त्वाचे, अशा समजुतीनेच मी पैशाबद्दल विनंति करण्याचें दैर्घ्य केले आहे." इतर निशाण्यातूनहि स्त्रींच कांहीं विधानें आहेत. उदाहरणार्थ मुर्लीना बायबलें देऊं, ख्रिस्तीधर्मप्रसाराकरितां प्रार्थना करूं; इत्यादि.

या साळ्यामोळ्या प्रकाराचें वर्णन टिळकांनीं खालील शब्दांनीं केलें आहे. "हिंदुधर्मास आग लावण्याची पडिता रमाबाईंची बिलकुल इच्छा नाही. फक्त घरांत पोरे बाळे आहेत अशी संधी पाहून बराबर या बाईं निखारे आणून ओतणार. आणि मोठ्या कळषळ्याने 'देवा, माझ्या मनुष्याच्या हातून जे अल्प काम व्हावयाचे तें झाले आहे; पुढील वाट लावणार तूं समर्थ आहेस' अशी प्रार्थना करणार! ही देवपूजा खालछी असतांना आमचे रा. व. घुतारी किंवा शिंग वाजविण्यास तयार आहेतच.' तूप व विस्तव एके ठिकाणीं आणून 'देवा, येवढे तूप पातळ कर' अशी मी नुसती प्रार्थना करितों, तूप पातळ होण्यास जबाबदार मी नाहीं, असे म्हणणारा व रमाबाई हीं एकाच मालेत वसतात." असें म्हणून मुली वाटल्याची जबाबदारी रा. व. रानडे यांच्या डोक्यावर राहील अशी स्पष्ट धमकी केसरीनें दिली होती. बाईविरुद्ध घाबीत करतां आलेल्या एका गोष्टीची किंमत त्यांच्या दहा नाकबुल्यापेक्षां अधिक आहे ही गोष्ट, केसरी म्हणतो, "रमाबाईंचे राष्ट्रसारखे बोल ऐकण्याचे नादात किंवा तिच्या कस्तूरीपरिमलशुण-ग्रहणांत सुधारककर्त्यांच्या लक्षांतून वसरली असावी." केसरीनें शेवटीं असें ठरविले कीं, रमाबाईंचें विधवामिश्रणगृह हे सरकारी किंवा मिशनरी शाळांपेक्षांहि वाईट. सरकार धर्मशिक्षणाविषयी तटस्थ असते व मिशनरी हे बोलून वाळून वाटविण्याच्या उद्देशाने आले असे म्हणतात. पण बाईंच्या शाळेंत शिक्षणाचे ढोंग आणि वाटविण्याचा हेतु. याहून अधिक लिहिण्याचे ते काय राहिले? केसरीने लोकमत खरे प्रदर्शित केलें व रानड्यांना उत्तरच देण्यास राहिले नाहीं असे लोक म्हणू लागले.

अखेर ता. १३ आगष्ट १८९३ रोजी शारदासदनाचे बोस्टन येथील अमेरिकन अधिकारी यांना. डॉ. मांडारकर, माधवराव रानडे व धितामणराव भट यांनीं पत्र लिहून आपला सवर्ष कायमचा तोडून टाकला. ते लिहितात:—

"We have strong reasons to believe, that many of the girls are induced to attend her (Ramabai's) private prayers regularly and read the Bible, and that Christian doctrines are taught to them. Pandita Ramabai has also shown her active missionary

tendencies by asking the parents and guardians of girls to allow them to attend her prayers and in one case at least, to become Christians themselves, and we are assured that two of the girls have declared to their elders that they have accepted Christ. Such a departure from the original understanding cannot fail, in our opinion, to shake the stability of the institution and alienate public sympathy from this work. We are sorry, our individual remonstrances with the Pandita Bai have proved of no avail. If the Sadan is to be conducted as an avowed proselytising institution we must disavow all connection with it."

याच सुमाराला हिंदुमुसलमानांच्या दम्यांमुळे सदानांतील मुली घरोघर पोचविण्यांत आल्या व ही गोष्ट आयतीच पय्यावर पडली. कारण भांडारकर रानडे यांचा राजिनामा घातून बहुतेक पालकांनीं मुली आल्या त्या घरीच ठेवून घेतल्या. रानडे भांडारकर प्रभृतींच्या पत्राला पडिता बाईनें आपले उत्तर सुधारकांत प्रसिद्ध केलें. तसेंच प्रि. आगरकर यांच्याशीं याच विषयावर बाईचा सवाद घडला, तोहि प्रसिद्ध झाला होता. रानडे वगैरे संवधाने बाईचे म्हणणें असें कीं, ही मंडळी व्यवस्थापक बोर्डांत चारदोन वर्षे असतांहि त्यांनीं हल्लींच्या गोष्टींचा गवगवा पूर्वीं केला नाहीं. याचा अर्थ आक्षेपाईं गोष्टीं पूर्वीं पाहून घडत असून, त्याकडे रानडे वगैरेनीं दुर्लक्ष केलें किंवा त्या चालू दिल्या असा होतो. पण हें खरें दिसत नाहीं. निदान केसरीनें तरी त्यांजवर असला आरोप केला नव्हता. रानड्यांचे या बाबतींत अज्ञान होतें; पण तें अज्ञानच त्यांना कमीपणा आणणारें आणि लोकांची गैरसमजूत करणारें होतें, इतकाच केसरीचा आक्षेप. बाईनीं एक मजल पुढे जाऊन आपला वचाव करण्याकरितां उलट रानड्यांवर हल्ला करून आक्षेपित गोष्टींचें प्रत्यक्ष ज्ञानच त्यांच्या गळ्यांत घातलें. आगरकर यांजजवळ तर बाईनीं स्पष्ट सांगितले कीं, "सदनात येताना मुलींचा हिंदुधर्म असला तरी त्यांतून ती बाहेर पडताना तो हिंदूच राहिल असा झिम्मा माझ्यानें घेववत नाहीं." वीच मुली ख्रिस्ती धर्मोपदेशाला हजर राहतात व त्याचे जमांतर न होण्याची हमी घेण्याचें बाई नाकारतात याचा अर्थ उघडच आहे.

तात्पर्य, आगरकरानाहि कबूल करावे लागलें त्याप्रमाणें, आपणावर कोण-चेंहि दड बघन करून घेण्याची बाईंना इच्छा नव्हती व शक्तीहि नव्हती. आगरकरांनीं तरी सदानाचा अर्थ "इलक्या जातींच्या अनाथ मुलींसाठीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या असामान्य ब्राह्मण स्त्रीनें चालविलेले मिशनरी स्कूल" असा केला व तो बाईंनींहि प्रांजलपणें मान्य केला. अशा रीतीनें रानडेप्रभृति सुधारकांना बाईंच्या सहवासाभुलें कमीपणा आला. पण त्यात एकच फायदा

झाला तो असा की, काहीं झाले तरी आम्ही हिंदू हे हिंदूच राहणार, ख्रिस्ती धर्म हा परका आहे तो आम्हांस नको, आमच्या धर्मसहिष्णुतेची किंवा स्त्रीशिक्षणा-विषयीच्या झुळेची मजल ख्रिस्ती होण्यापर्यंत जात नाही, असे दर्शविण्याइतकें तापट वर्तन त्यांच्या हातून जाहीरपणे पडले. धर्माच्या मांडणांत असा निकाल केव्हां तरी एकदां लागवा लागतो, आणि विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेच्या राज्यांतहि छुटक आंखीव खास प्रांत व्याचे त्याचे म्हणून असतात, असावे लागतात, व ठेवणे योग्य होते, हे रानड्यासारख्या निर्विकार शांतिब्रह्मरूप मनुष्याच्या कृतीने हटसून खडसून सिद्ध झाले; हा या वादांतील एक लाभच म्हटला पाहिजे.

शारदासदनांतून मुली काढल्या खऱ्या, पण त्यांची पुढे छोय काय करावयाची हा प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. सदनावर टीका करणाऱ्यांच्या डोक्यावर ती एक ययान्याय जबाबदारीच येऊन पडली. विध्वंसक टीकाकारांची खरी कसोटी विधायक कार्यक्रम पुढें येऊन उभा असतो तेव्हांच उतरते. शारदासदनांतून निघाळेल्या मुलींच्या शिक्षणाची काहीं तरी छोय करणे अवश्यच होते. त्याप्रमाणें खटपट होऊन, फीमेल हायस्कुलांत दहा मुली घेण्याची व्यवस्था झाली.

यापुढील हकीकत विशेष देण्यासारखी नाही. रानडेप्रभृतींची अखेर बाईंच्या खऱ्या हेतुसंबंधाने पक्की खात्री झाली म्हणून त्यांनी सज्जागारमंडळाचे कायमचे राजिनामे दिले. बाईंनाहि या सज्जागारांपासून पैसा किंवा मुली वगैरे कोणत्याहि बाबतींत मदत होण्याची आशा नव्हती, यामुळे त्यांनाहि अधिक आग्रह न घरितां. आपल्या मागची एक उपाधी आयतीच टळली व आपण स्वतंत्रपणे वावरण्यास मोकळें झालो, याविषयी आनंद मानिला. या मंडळींनी सोडल्यावरहि बाईंचे काम काहीं वर्षे पूर्वीच्याच मिश्र घोरणाला अनुसरून चालले होते. परंतु भेट्ट जातीच्या कुलविषया किंवा अविवाहित तरुण स्त्रिया पुष्कळशा जमवून व शिकवून हिंदु-समाजांतील स्त्रीदास्याविमोचनाकरितां त्यांना मोकळ्या पेटावयाच्या, ही जी बाईंची कल्पना, ती साध्य होण्याचा समज दिसेना.

१८९५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत अशी बातमी आली की, पंडिता रमाबाईंनी शारदासदनांतील दहावारा मुली व बाया एकदम बाटविल्या. पूर्वी धर्मांतर होत असे पण व्याक्तिशः व किरकोळ होत असे. धर्मांतराचा हा व्यापार आतां घाऊक रीतीने चालू लागला, आणि धर्माच्या बाबतींत कट्ट्या निग्रही असणाऱ्या ज्या स्त्रिया त्याहि डहानांनी वाढू लागल्या, असे पाहून शारदासदनासंबंधानें लोकांना चाड आली असल्यास नवल नाही. लोक म्हणूं लागले की, ख्रिस्ती लोकांच्या पैशावर चाललेल्या सदनांत मुली अखेर बाटविल्या जाणार हे सांगण्याला कोणी ब्रह्मदेव खाली उतरावयाला नको होता. पण मोठे सुधारक फसले, आणि कोणी स्त्रीशिक्षणाच्या मोहक नांवामुळे तर कोणी अनाथ विधवांच्या कळवळ्यामुळे

मोहांत पडून आपल्या भावज्या, बहिणी, मुली, सद्नांत घालून हिंदुधर्माबाहेर कायमच्या लोटून दिल्या !

बाईना हे माहीत नव्हते की, कोणत्याहि समाजाचे पोट अशुद्ध झाले म्हणून फोडावयाचें तरी तें बाहेरून फुटत नसतें. त्याला पोटांतच प्रवेश करावा लागतो. पोटांत प्रवेश केलेल्याला पोट फोडून बाहेर निघतां येतें, अतः कायमचें गुरफटून रहावें लागत नाही किंवा पचूनहि जावें लागत नाही. कच्चांनं संजीवनी विद्या शिकताना असेच केले होते. स्वतःचा प्राण देऊन त्याची रक्षा केल्यामुळेच त्याचा शुक्राचार्याच्या पोटांत प्रवेश झाला, व पोटांत प्रवेश झाला, म्हणूनच त्याला संजीवनी विद्या प्राप्त झाली व तो स्वतः फिरून संजीव झाला. गुरूचे पोट फिरून तो बाहेर आला, पण बाहेर येऊन त्याने गुरूला फिरून जिवंत केले, व अशा रीतीने शिष्याला विद्या मिळाली, गुरूचें गर्वहरण झाले व दोघेही जिवंत राहिले. रमाबाईंनीं याच तत्वाचे अवलंबन केले असतें व स्वतःच्या बडिलांची परंपरा राखून हिंदुधर्माच्या अभिमानी म्हणवून व राहून त्या समाजाशी शगडल्या असल्या, तर त्यांना लीशिक्षण व लीदास्यविमोचन या दोहोंचेहि कार्य थोडयोडें तरी साधता आले असते. त्यांना प्रथम हिंदु-समाजाकडून एकदम हजारो लाखो रुपये मिळाले नसते, पण जे थोडे मिळून कार्य झालें असते ते पायाशुद्धच झालें असतें. पण हे हातून होण्याला सुसंस्कृत मनाचा स्वार्थत्याग लागतो. बाईंनीं जन्मभर अविवाहित राहून सतत उद्योग करून एकप्रकारचा स्वार्थत्यागच केला. परंतु खिस्ती लोकांची मदत घेऊन आणि सघटित प्रयत्नांचा एकदम अजब चमत्कार दाखवून मोठा पराक्रम करून अशी बाईंनीं महत्वाकांक्षा घेतली. या दोन्ही गोष्टींत त्यांचे धोरण चुकले.

असो, अमेरिकन मिशनरी लोकांशीं केलेला दहा वर्षांचा करार सपल्यावर शारदासदन उघडउघड खिस्ती मिशन बनले. बाईंनीं पुण्याहून मुक्ताम हलवून केडगावास नेला व सत्येचें शारदासदन हे नांव बदलून 'मुक्तिसदन' हें नांव घेतलें. मुक्ति म्हणजे अर्थात खिस्तीदय मुक्ती. अशा रीतीने पुण्याहून रमाबाई दूर गेल्या-मुळे लोकांहि पुढें त्याच्याविषयीं चर्चा करीतनाचे झाले. पूर्वीं वासुदेवराव केळकर यांनीं केसरींत लिहिल्याप्रमाणे आतां खरोखरच गोष्ट घडून आली ! म्हणजे आपल्या सद्नामोवतीं एखाद्या किल्याप्रमाणे गोठ बांधून बाई बसल्या. आंतबाहेर मज्जाव झाला व मग कोणासच सद्नासंबधानें चर्चा करण्याचे कारण राहिलें नाहीं. १८९७ सालीं दुष्काळ पडला त्यांत मध्यप्रांतातून गंगेरे पुष्कळशा मुली आणून बाईंनीं आपले मुक्तिसदन गजबगजिलें, व दुष्काळनिवारणार्थ मिशनरी लोकांहून आणलेल्या पैशानें मुक्तिसदनाची भरभराट झाली. सद्नांतील मुलींना वागाविण्या-संबधानें व त्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यासंबधानें कित्येक तक्रारी पुढेंहि होत होत्या. सद्नांत मुली फुसलावून नेल्याच्या कागाळ्याहि एकदोन वेळां लोकांच्या कार्नी आल्या, व एकदां प्रकरण खुद्दि. मॅजिस्ट्रेटपर्यंतहि गेलें होतें म्हणतात. परंतु कविप

केव्हां इतर मिशनरी लोकांशींहि जो प्रकार बढतो तसाच येथें बढला. याहून समाजाने त्यांत आधिक लक्ष घातलें नाहीं.

बाईच्या स्तुतिपरहि एक शब्द सुचतो, तो येथें सांगणें योग्य होईल. बाई तेजस्वी होत्या यामुळें त्यांनीं आपल्या समाजाप्रमाणें युरोपियन अधिकाऱ्यांचीहि कधीं फारशी मर्द ठेविली नाहीं. ग्रेगच्या वामधुर्मांत अधिकाऱ्याकडून व त्यांच्या इस्तकांकडून अनेक प्रकारचे अत्याचार घडले, त्यावेळीं एकीकडे गोपाळराव गोखले हे आपल्या कांहीं अतिशयोक्त विधानांबद्दल माफी मागण्यास तयार झाले असतां रमाबाईंनीं जाहीर रीतीनें अधिकाऱ्याच्या कित्येक दुष्कृत्याचा निषेध केला, यामुळे “नारि असुनि सत्यपणा तूंच राखिला” हे त्यांचे सगीत गुणवर्णन पुण्याच्या लोकांच्या तोंडीं बरेच दिवस राहिले होतें.

आम्हीं प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणें, बाईचा सर्वच वृत्तांत अश्रुत झाला. डॉ. आनदीबाई यांच्या संवधाने किंवा सौ. काशीबाई कानिटकर यांच्या संवधाने केशरीत केव्हांहि आदरयुक्त असेच उद्गार-केव्हां केव्हां खुद्द टिळकांच्या लेखणां-तूनहि-निघाले होते हें लक्षांत घेतां, बाईची दिशा जर किंचित् दुसरीकडे बळली असती तर टिळकांनींहि त्यांचें कीतुक केलें असतें असें आम्हांस वाटतें. टिळक हे खीशिक्षणाच्या विरुद्ध होते हें तर खरें नाहींच, पण कोणत्याहि सुशिक्षित स्त्रीचा कल समाज समाळून नेऊन सुधारण्याकडे दिसला किंवा तिला राष्ट्रीय राजकारणाची किंचित् आवड आहेचें दिसलें तर ते सर्टिफिकेटाने, छेलांनं किंवा सभांतून तिचे गौरव करून उत्तेजन देण्यास मार्गें घेत नसत. परंतु सुशिक्षित स्त्रियांचा विनय सुटला किंवा त्यांचें बोलणें चालणें अथवा त्यांचा बोलबाला प्रमाणाबाहेर जातोसा दिसला कीं त्यांस खपत नसे. टिळकांच्या स्वभावाने पाहतां पंडितांबाईच्या प्रथमदर्शनाचे वेळींच त्यांनीं नाक मुरडले असेल, व कपाळास आठी घालून पाहिले असेल असेंहि वाटते. आणि बाईच्या भोंवतीं सुधारकांचा वेदा पडलेला पाहून, बाईच्या हातून खरें समाजोपयुक्त असे काम कोणतेंहि होणार नाहीं, असेच त्यांच्या मनानें घेतलें असेल यांत शका नाहीं. टिळकांची ही उपजत बुद्धीच अखेर खरी ठरली. व त्यांनीं सर्व जन्मभर बाईना समाजशास्त्र म्हणूनच लेखिले ! तात्पर्य हें दोन माणसें आपापल्या परीने कर्तृत्ववात्, व तेजस्वी, पण त्यांच्या ग्रहांचा असा हा शत्रुयोग होता. यामुळें परस्पर गुणांची जाणीव असतांहि उभ्या जन्मांत कोणाहि एकाच्या तांडून दुसऱ्याविषयीं गुणवर्णनपर असा शब्द निघाला नाहीं.

हिंदु-मुसलमानांचे दंगे

१८९३-१८९४ साली पुण्यास हिंदुमुसलमानांची भांडणे झाली त्यांचे बीज वास्तविक पुण्यांतलें नव्हतें. तें पुण्याबाहेरूनच आलें होतें. साथीच्या तापाप्रमाणें जातिविषयक भांडणांची एक प्रकारची लाट येत असते. प्रथम एकाद्या ठिकाणीं कांहीं आकस्मिक कारणानें तेंदे होतात. तेथील बातम्या वर्तमानपत्रांच्या द्वारे बाहेर पसरतात, शिवाय जातीजातीच्या ऋणानुबंधी लोकांची परस्पर खासगी पत्रे जातात, त्यांतून हकिगती लिहिण्यांत येतात. येवढेंच नव्हे तर वर्तमानपत्रांतून जाहीररीतीने ज्या प्रकारचे उद्गार येत नाहींत त्या प्रकारचे म्हणजे रागाचे, द्वेषाचे, पियावणीचे उद्गार खासगी पत्रांतून प्रायः असतात. वर्तमानपत्रें असल्या हकि-
जाती प्रसिद्ध करितात तरी त्यांचा एकदर झोक दयावोण्यांचा निषेध करण्याचाच असतो; पण खासगी पत्रव्यवहारांत बेजबाबदारपणें लिहितां येतें. यामुळें सत्याचे विवृत व अतिशयोक्त रूप त्यांत उमटत असून शिवाय चियावणी देणाऱ्या बुद्ध प्रवृत्तीला भरपूर वाव मिळतो. आणि या सर्वांत सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बोरणाची भर पडते. एकदां एके ठिकाणीं स्थानिक अधिकाऱ्यानीं अशा भांडणाच्या कामीं कांहीं चुक केली असली तरी वरपर्यंत समर्थनच होत जाते. आणि व्यक्तीच्या चुकीला सरकारी ठरावानें एकदां बोरणाचे स्वरूप आले, म्हणजे मग विवेक सुटून, तेंच सर्व ठिकाणच्या लोकांच्या बोकांनीं बसतें. हिंदुस्थानातील प्रत्येक जातीला अशा प्रकारचा अनुभव केव्हांना केव्हां तरी आलेला आहे.

जातीजातींतील भांडणांना राजकारणाचे स्वरूप त्यांत सरकारचा हात अयोग्य-रीतीने पडल्यामुळेंच आलेलें आहे. गाळेतील मुलांच्या भांडणांत थोडीबहुत परस्पर-मारामारी, गुदागुदी होऊन प्रकरणे संपतात, आणि होताहोईतां तीं तशींच संपावी-असें खबीर व मार्मिक पंतोजींचे धोरण असतें. पंतोजीनें मुलांच्या या भांडणात न पडण्यापासून मुख्य फायदा असा असतो कीं, मुलांनीं आपापसांत गुदागुदी करून मारामारी संपविली असतां तिच्या दुष्परिणामांबरोबर जरूर त्या स्वावलंबनाचाही चडा मुलांना मिळतो. पंतोजी कमकुवत मुलांना समाळण्याकरिता त्यांच्यामागे शाळेबाहेर किंवा शाळेंतहि कसा व किती राहणार ? भांडणाला टपलेलीं सुलं पंतोजीच्या गैरहजेरींत किंवा नजर चुकवून केव्हां केव्हां भेटणारच. अशा भेटोंत तीं आपले दावे आपल्या हातानें थोडेबहुत उगवून घेणारच ! म्हणून पंतोजीकडे सत्कार न जातां परस्पर हे दावे तुटतील तितके सर्वच हद्दीने चांगले, असे खुद पंतोजीलाहि वाटत असतें. पण शाळेंतील या भांडणाचे परिणाम इतके क्षुद्र

असतात की, पंतोजींनी त्यांत लक्ष न घातलें तरी एकंदरीने फारसे विषयत नाही. पण जातीजातींतील भांडणे नुसत्या हातातोंढांने संपत नाहीत. त्यांत दगड, घोंडे, काठ्या, हत्यारे आणि विस्तृत असलीं घातक साधनेहि योजण्यांत येतात व बेमु-
मार प्राणहानीपर्यंतही मजल जाते. यामुळे पडत्या बाजूला सरकारी मदतीचा आश्रय घेणे जरूर पडते; आणि समाजांत शांतता राखण्याचें काम सरकाराचें असल्यामुळे, कोणी जातीनें न बोलावले तरी त्यास मध्यें पडावे लागते. पण मध्यें पडतांना सरकारी हुकुमांत किंवा अंमलबजावणींत फिरून व्यक्तिदोष शिरून कित्येक ठिकाणी भांडण मिटावयाचें त्याऐवजीं तें विक्रीपाला जाण्याचा संभव असतो, व तशीच कांहीशीं गोष्ट हॅरिसगार्हीतील हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यांत झाली.

पुण्यातील हिंदुमुसलमान यांचे पुर्वापारचे संबंध विशेष द्वेषाचे होते असें खरोखर म्हणतां येत नाही. गोवष व मशिदीच्या आसपास वारें वाजवणे या गोष्टी नव्या नाहीत; शेंकडों वषें चालू आहेत. मनांतून सलोखा असला म्हणजे या दोन्ही गोष्टी विनवोमाट पार पडतात. कोठें कोठे तंटे होते, पण कांहीं चालू बहिवादीच्या जोरावर व कांहीं न्यायकोटीच्या निर्णयांनीं संपत असत. निवळ दंडेलीवर प्रकरणें थोंडीं येत. ठळक हिंदु व मुसलमान हे दोघेहि इतर कांहीं रीतींनीं जेहवद्द असत. हिंदूंनीं ताबुतांत मोहरमच्या रणांत ताबूत करावे, फकिऱ्या बांध्याच्या, व तोंगें घेऊन नाचावे; मुसलमान गवयांनीं हिंदु शिष्य पदरीं बाळगावे व त्यांना शिकवावे; आखाख्यांतील हिंदु वस्तादांनीं मुसलमानांच्या मुलांना कुस्ती शिकवावी; अशा गोष्टी हरहमेश चालत. माकमराजांच्या बागेतल्या प्रमाणें हिंदूचे देव आणि मुसलमानांचे फकीर शेजारी नांदत. पुण्यांतील कित्येक सर-
दारी बाळ्यांतून देवडीच्या एका कोपऱ्यात हिंदु शिपाई लोकांनीं वसविलेला आपला गणपति किंवा मारुति व दुसऱ्या कोपऱ्यांत मुसलमान शिपायांनीं ठेवलेला एकाद्या अवाल्याच्या नांवाचा दगड किंवा पिराचा पंजा आढळेल. आजहि किंवे बाळ्यांत ज्ञानप्रकाश छापखान्याचे व्यवस्थापक वसतात त्या लहानशा जागेंत कोनाळ्यांत असलेच मुसलमानांचें देवस्थान असून, दर गुरवारीं छाप-
खान्याच्या खर्चांतून माळ, धूप, रेवळ्या व खोबरे यांची व्यवस्था नेमानें केली जाते. असे असतां, पुण्यांत जो हिंदुमुसलमानांचा दंगा झाला त्याला परठिका-
णाहुन आलेली दंग्याची लाट व सरकारी अधिकाऱ्यांचे पक्षपातांचे चोरण हांच मुख्यतः कारणीभूत झालीं, हे पुढील हकीकतीवरून आपोआप दिसून येईल. टिळकांचा संबंध कोठल्याहि दंग्यांत कशाच रीतीनें आला नाही. खुद्द पुण्यास झालेल्या दंग्याच्या खटल्यांत त्यांचें नांवहि कोठे साक्षीपुत्राच्यांत आले नाही. तथापि, दंग्यामुळे उत्पन्न झालेल्या राजकीय चळवळींत त्यांचें नांव प्रमुखपणाने आलेले असून, मुसलमान लोक टिळकांना पुष्कळ दिवस आपले शत्रु समजत. विरोलसाहेबांनीं तर, जातीजातींत भांडणें लावून अस्वस्थता उत्पन्न करणारे कळीचे

नारद, असे त्यांना मनांतून लेखिलें आहे. मवाळपक्षहि त्यांना मुसलमानांचें शत्रुत्व करण्याबद्दल ज्यर्थ दोष देत असे. हे सर्व दोषारोप कोणत्या कारणानें त्यांच्यावर आले त्याची माहिती देताना प्रथम मुबई-पुण्यांतील दग्याचे वर्णन देणे जरूर आहे.

मुबई शहरातले जुन्या पिढीच्या आठवणींतले दगे १८५० सालचे. ते पारशी व मुसलमान यांचे दरम्यान घडले. त्या सालीं वैरामजी गाधी नामक पारशी वर्तमानपत्रकाराने महमद पैगबराचें चित्र आपल्या वर्तमानपत्रात छापले. चित्र अर्थात् काव्यानेकच असलें पाहिजे. कारण मुसलमान हे आपल्या देवाचीं चित्रे काढीत नाहींत. पण चित्र बरोबर कीं चुकीचें, यापेक्षां चित्रच का काढलें या गोष्टीचा मुसलमानांस राग आला व त्यांनीं या एका गृहस्थाच्या चुकीकरितां सगळ्या पाशीं जातीवर हत्यार उपसलें. पर पारशी कीं चोप, असा प्रकार काहीं दिवस चालू होता. पारशांची वस्ती मुबईतहि मुसलमानांच्या मानाने कमी. शिवाय दगेखोर लोकांची सख्या मुसलमानात अधिक, याप्रुळे या दग्यांत पारशांना पुष्कळ मार बसला व सरकारला दंगा याबविषयास बरीच मेहनत पडली. यानंतरचा दंगा १८७४ सालचा. या खेपेस कारण असें झालें कीं, रुस्तमजी जालभाई नामक एका पारशी ग्रंथकारानें बॉर्शिंगटन आयर्बिग नामक अमेरिकन ग्रंथकाराच्या काहीं लेखांचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें. त्यांत महमद पैगबरास अनुकूल काहीं मजकूर आला होता, तो मुसलमान लोकाना अपमानास्पद वाटला. याहि प्रसंगां जुम्मा मशिदींतून बाहेर पडून दोन दोन करीत ते शहरांत पसरले व सांपडेल त्या पाशांस त्यांनीं सरसकट चोप दिला. हा दंगाचोपा चार दिवस चालू होता, व मुसलमान लोक पोलिसांना अनावर झाल्यानें सरकाराला लष्कराचीहि मदत घ्यावी लागली. या दोन्ही प्रसंगांवरून मुसलमानांच्या दग्यांना कारण किती स्वल्प पुरतें हें दिसून येणार आहे.

१८९३ सालच्या दग्यांत मुसलमानाचा मोर्चा हिंदूवर बळला. या दग्याचें खरें कारण मुबईत बडलें नसून प्रभासपट्ट्यास घडले. प्रभासपट्टण हे गांव जुनागड संस्थानच्या हद्दींत आहे. जुनागडचा राजा मुसलमान नबाब असतो. तथापि राजा कोणत्या जातीचा हा प्रश्न या दग्यांना फारसा लागू नाहीं. दंगा मूळ ताडुताच्या समारमांत घडून आला. दंगा म्हटला म्हणजे जे जे प्रकार व्हावयाचे ते सर्व तेथें घडून आले. या दग्यानंतर घरपकड व खटले यांचें सत्र सुरू झालें. दग्यांत नुसत्या मनुष्यांची हत्या झाली इतकेंच नव्हे तर देवळीहि भ्रष्ट करण्यांत आली. देवाच्या मूर्ती फोडून जाळण्यांत आल्या. देवळांतील साधुसत, गोसावी, यात्रेकरू या लोकाना कारण नसतां अगावर तेल ओतून जाळण्यांत आलें. दोन वर्षांपासून ही घुसफूस चालू असून, दोन वर्षेपर्यंत ताडुताची परवानगी रद्द करण्यांत आली होती. या सालीं ती फिरून दिली तों असा प्रकार झाला. या वेळीं संस्थानचा कारमार

प्रत्यक्ष इंग्रज सरकारच्या हातीं कांहीं कारणाने होता. व या सरकारावर हिंदु व मुसलमान दोघांचाहि अविश्वास. यामुळे दंग्याची चौकशी होऊन योग्य शासन घडवावे अशी हिंदूना तळमळ लागली असून, शक्य तितका मुसलमानाचा वचाव व्हावा अशी मुसलमानांची खटपट सुरू होती. खटला चालणार व चौकशी होणार त्या कामीं दोघांहि जातींना आपापले वॉरिस्टर वगैरे दावेसे वाटू लागले. वॉरिस्टर माषणे करून आपापल्या जातींत जागृति करावयास हवी. आणि हे सर्व व्हावयाचें म्हणजे त्याच त्या विषयाची चर्चा, आवेशयुक्त माषणे, भावनांचें उद्दीपन, वस्तु-स्थितीची अतिशयोक्ति किंवा तिचा विपर्यास इत्यादि प्रकार ओघाने आलेच. वरें हे टाळावें म्हटलें तर झाल्या गोष्टींचा योग्य प्रतिकार तरी कसा व्हावयाचा ?

या बाबतींत गुजराथी लोक मनांतून फार दुःखी झाले होते. प्रभासपट्टण हे गुजराथी लोकांचें मोठें पवित्र क्षेत्र. तेथें हा प्रकार झालेला पाहून मुंबईच्या गुजराथी लोकांनीं आंतून बरीच खटपट करून माधवबागेत एक प्रचंड सभा भरविली. या सभेचें मुख्य चालकत्व लक्ष्मीदास खिसजी नांवाच्या व्यापाऱ्याकडे होते. हे गृहस्थ मोठे दानधर, भर्माभिमानी व स्वमावानें करारी व तापट असत. या सभेत माषणे झालीं त्यांत मुख्यतः कसून चौकशी होऊन न्याय मिळावा अशी मागणी ठरावाच्या रूपानें केली होती; आणि निराश्रित झालेल्या हिंदु लोकांच्या कुडंबांस मदत करण्याकरिता फूड काढण्याचें ठरलें. जव्हेरीलाल याज्ञिक हे गृहस्थ मोठे शांत जोन्याचे व विचारी असा त्यांचा लौकिक होता, व तेहि या जातिविषयक सभेत हजर असून त्यांतला मुख्य कार्यभाग त्यांनीं केला यावरून सभेचें स्वरूप कशा प्रकारचें असेल याची कल्पना होईल. पण या सभेच्या योगानें मुसलमान लोकांनाहि आपली सभा भरवावी अशी इच्छा उत्पन्न झाली, व ती भरविण्यांत आली. याहि सभेचें चालकत्व अमीरुद्दीन तयबजीसारख्या शांत पुढारी मुसलमानाकडे होतें. यावरून त्याहि सभेचा हेतु स्वजातीपैकीं सकटांत सांपडलेल्या मुसलमानांना मदत देण्याचा व खरा न्याय मागण्याचा होता यांत शंका नाही. पण या दोन्ही सभांतून झालेल्या माषणांत आवेशाच्या दह्रीनें बराच फरक होता. मुसलमान वक्त्यांचीं माषणें नेहमींच भावनोद्दीपक असतात. त्यांत विवेकाचा भाग थोडा असतो. इंग्रज लोकांना या दोन्ही सभा निरर्थक व अनिष्ट वाटत होत्या. व पुढें मुंबईत दगे झाले त्यांची जबाबदारी इंग्रज वर्तमानपत्रकारांनीं तर या सभांवरच टाकली !

पण या सभांच्या मागे जी कारवाई सुरू होती तीच दंग्यांना खरी कारणी-भूत झाली यांत शंका नाही. प्रभासपट्टणच्या दंग्यापासून मुसलमान समाजावर अभावितपणें एक प्रकारची फाळील आवेशाची लाट आली. पट्टणहून धर्मगुरूंचे दूत मुंबईस आले, व मुंबईहून बाहेर अनेक ठिकाणीं ते गेले. नगरास जाऊन एक

मुसलमान दग्याघोऱ्यांना उचेलून देत होता असे त्यावेळी उघडकीस आले होते. कोठे प्रभासपट्टण व कोठे अहमदनगर ! मुंबईची तरी गोष्ट एक वेळ वेगळी मानता येईल; कारण गुजराथी व मुसलमानी व्यापाऱ्यांची ती मुख्य राजधानी. कोणत्याहि हिंदु किंवा मुसलमान घर्मकृत्यास पैशाची मदत व्हावयाची तर तिला प्रारंभ मुंबईतच होणार. पण अहमदनगरचे मुसलमान दरिद्री त्यांच्याकडून वर्गणी कसली मिळणार ? पण तेथेहि मुसलमान दूत गेले होते. याचा अर्थ दग्याचा विस्तार सर्वत्र करावा असा त्यांचा हेतु होता, व दगा करावयाला दरिद्री खालव्या वर्गाचेच लोक या कार्या अधिक उपयोगी पडतात. असो; अशा प्रकारच्या कारवाईनेच खुद्द मुंबईतील दगे झाले तरी घटून आले.

ता. ११ आगष्ट १८९३ रोजी मुंबईस फारच मोठा दगा झाला. लोकांना आधी कोणत्याहि प्रकारचा इशारा नसता, तिसरे प्रहरचे सुमारास, फ्राफर्ड मार्केटाजवळील शुम्भामाधीर्दीतून मुसलमान लोक बाहेर पडले ते येत हनुमान लेनमधील महादेवाच्या देवळावर दांबले. याचें कारण मागाहून असे सांगण्यात आले की, या अकरा तारखेसच गुजराथी हिंदूंचा 'दिवस' नामक सण पडला असून मधीर्दीलगतच्या या देवळात अनेक प्रकारची बाघे बाजवून हिंदूंनी मुसलमानांस चीड आणली होती. पोलिस अधिकाऱ्यांना या भावी दग्याची बोधीची कुणकुण लागली असल्याने, त्यांनी आसपास एक पोलिसपटी ठेऊन दिली होती; या टोळीने मुसलमानांच्या या पहिल्या टोळीस अडथळा करून परत मधीर्दीच्या आवारांत नेऊन कोडले. पण मधीर्दीत प्रार्थना करण्याकरितां म्हणून जमलेले मुसलमान लोक हा दगेखोराचा मुख्य जमाव नसून, या टोळीचा हल्ला ही सर्व शहरभर दगा करण्यास सुरुवात करण्याची एक ठराविक खूण होती इतकेच काय ते. ही टोळी मधीर्दीत शिरताना तिचे हातीं काठ्या नव्हत्या; पण बाहेर पडताना मात्र हातांत काठ्या घेऊनच ती बाहेर पडली. मधीर्दीत काठ्या अगालव जमवून ठेविल्या होत्या ही गोष्ट मागाहून शाबीतहि झाली. या पूर्वसंकेताचे प्रत्यंतर होच की, मधीर्दीजवळील दगा कक्षात येण्यापूर्वीच मेडीबाजार, कामाठीपुरा, ग्रांटरोड वगैरे बाजूला दगा पसरून जोरांत आला व या बाजूचीं कित्येक देवळे अग्राहि झाली. इस्पितळांकडील रस्ते मुसलमानांनी अडवून घरस्यामुळे जखमी लोकांना तिकडे नेणेहि पोलिसांस मुष्किलीचे झाले.

दुसरे दिवशी हिंदूंनी प्रतिकारार्थ दड हातीं घेतला. मुंबई शहरांत हिंदूंची लोकसंख्या मुसलमानांपेक्षा पुष्कळ अधिक; व गिरणीतले मराठे मजूर स्वभावतः गरीब असले तरी आत्मसंरक्षणार्थ हातांत काठी घ्यावयास ते तयार असतात. यामुळे या दुसरे दिवसाच्या दग्यांत हिंदूंची सरशी झाली. पुढेहि हा दगा दोन दिवस चालू होता; व तो एकदरीने इतका अनावर झाला होता की, कुलाब्याहून तोफा आणून त्या पायघुणीवर दगाव्या लागल्या, आणि मुंबईचे लष्कर अपुरे पडले

म्हणून बाहेरगांवाहून तीन हजार लष्करी शिपायांची मदत मागावी लागली. साठ-पाठणवें खून झाले, तीन साडेतीनवें लोकांना जखमा झाल्या, हजारो लोक भीतीनें मुंबई सोडून बाहेर गेले, व या पांचचार दिवसांत जीव किंवा मालमत्ता यांपैकीं एकहि सुरक्षित नव्हतें. खुद्द राणीसरकाराकडून गव्हर्नरसाहेबांना सहानुभूतीचा संदेशहि आला. सुमारे १२०० लोक दग्याच्या आरोपावरून पकडण्यांत आले. स्पेशल मॅजिस्ट्रेट लोकांची नेमणूक करावी लागली. सिव्हिल ब्रह्मलॅंडिअर लोक पोषाक चढवून पाहरा करूं लागले. हायकोर्ट वगैरे कचेऱ्या बंद ठेवाव्या लागल्या. शेवटीं लीनेटफर्ड रायफल बंदुकांच्या गोळ्या सुटूं लागल्या तेव्हां दगेखोरांना थोडा बचक बसला.

ता. १५ रोजी थोडी शांतता होऊन म्युनिसिपल कमिशनर ऑफिस यांच्या बोलावण्यावरून सर्व जातींच्या पुढाऱ्यांची समा भरविण्यांत आली, व फिरून हिंदुमुसलमानांची दिलजमाई झाली हें दाखविण्याकरितां गाळ्यांतून सर्व जातींचे पुढारी घालून त्यांस शहरांतून भिरवीत फिरविण्याचें ठरले. दगा पक्षा यांबल्यावर तो यांबविण्याची जबाबदारी डोक्यावर घेण्याला सहजच अनेक पुढारी पुढे येऊ लागले ! मुंबईच्या दग्याचा यापुढील वृत्तांत देण्याचे कारण नाहीं, यापुढील मनोरंजक भाग इतकाच कीं, वर्तमानपत्रांतून नेहमींचे वाग्युद्ध सुरू झाले; व बैल निघून गेल्यावर बैल पळून न जाण्यासारखा शोपा कसा तयार करावा याविषयीं उपयुक्त सूचना पुढे येऊ लागल्या, कोणी समावाल्यांकडे मुख्य दोष देऊ लागले, कोणी गौरक्षणी चळवळीला हरकत येतली, व कोणी केवळ मुसलमानांच्या अज्ञानाकडे बोट दाखवून आपलें समाधान केलें. पण मनुष्य अज्ञानी झाला म्हणून काय झालें ! त्यानें झुल्लक कारणावरून दग्यास प्रवृत्त होण्याचे कारण नाहीं, व अशा झुल्लक कारणावरून जे दग्याला प्रवृत्त होतात त्यांची गय न करतां त्यांना दशहत्त बसेल असा बदोबस्त राखला पाहिजे. हा जो खरा बोध यांतून प्यावयाचा, तो कोणीच स्पष्टपणें बोलून दाखवीना.

हें अप्रिय काम मराठी वर्तमानपत्रांत केसरीनें प्रमुखत्वानें प्रथम केलें. ता. १५ आगष्ट्या अकांत केसरीने असे स्पष्ट लिहिलें कीं, " मुसलमान लोक शेफारून गेले आहेत व ते जर शेफारले असले तर त्याचें मुख्य कारण सरकारची फूस हें होय. " आम्ही येथें असल्यामुळेच मुसलमानांपासून तुमचे रक्षण होतें असें इंग्रज बोलून दाखवितात व असले उद्गार ऐकूनच मुसलमान लोकांना उत्तेजन मिळतें. कायदेकौन्सिलांत मुसलमानांचा एकहि प्रतिनिधी नसतां, खरा उपदेश बाहेर मुसलमानांना करावयाचा तो न करतां कौन्सिलांतील गुजराथी, पार्शी यांच्या पुढाऱ्यांना लॉर्ड हॅरिस यांनीं उपदेश केला याचें केसरीने वैषम्य मानलें. पुढारी लोक यांत काय करणार ! बहुदिन तय्यबजी किंवा सयानी ह्यांचें सिद्दी आरब वगैरे लोकांवर जितकें वजन तितकेंच तेलंग याशिक यांचें मवाळी घाटी लोकांवर

वजन. हा वाद खरोखर अधिश्रित अनुयायांतला असतो. अशा लोकांना जर दावांत ठेवावयाचे तर सरकारने एकाला जवळ व एकाला दूर न मानतां सर्वांनाच सारखा वडगा दाखविला पाहिजे. तसें न होईल तर मुबईतील हिंदु लोकांनीं दुसरे दिवशीं केले त्याप्रमाणें हिंदूनाहि आपल्या हातानें आपलें संरक्षण करावें लागेल. हें मत टिळकांनीं केशरीतून प्रतिपादिलें. मुबईच्या गिरणीतील मराठ्यांनीं पोलिसांना स्पष्ट शब्दांनीं असें सांगितलें कीं, केवळ आत्मसंरक्षणाकरितांच आम्ही हातांत काठ्या घेत आहो.

हा युक्तिवाद कित्येकांना कडू वाटू लागला. ते म्हणू लागले, गोड बोलून सर्वांचें समाधान करण्याची ही वेळ, असें असतां तुम्ही असें तिसट काय बोलतां ! त्यावर टिळक उत्तर देत कीं, सरकारच्या पक्षपातीपणामुळें आतां असें उघड बोलण्याची वेळ आली आहे. हिंदु अमुक एक करितात म्हणून आम्हांस त्याची चीड आली असें अज्ञानी मुसलमानांनीं म्हणणें कदाचित् झोमेले. पण सुधारलेल्या सुशिक्षित सरकारास तें म्हणजे चालू देणें झोमणार नाही. हिंदु लोक खावी तितकी गय खात नाहीत असें म्हणून, हिंदु लोकांविषयीं मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न सर्व हिंदुस्थानभर यावेळीं चालला होता; व या दोन जातींच्या पंचायती नेमून दंगे न होण्याची सर्व जबाबदारी त्यांनीं आपल्या शिरावर घ्यावी असें सरकार चाहत होतें. सरकारच्या या सूचनेस झुकून कित्येक पुढारी ही जबाबदारी आपल्या शिरावर घेण्यास मान पुढें करीत होते. पण टिळकांनीं या वेळीं असें निघून बजाविलें कीं, ही तुमची चूक होत आहे. कोणीहि सुशिक्षित पुढारी या कामाला कधीहि पुरे पडणार नाहीत. हिंदुमुसलमान पुढारी स्वतः या कामीं मनानें अलिप्त आहेत. पण दंग्याचें खरें कारण अडाणी लोक असतात व त्यांची समजूत सहसा पडत नाही. त्यांना एकच गोष्ट पटेल. ती ही कीं, सरकार खरोखर निःपक्षपाती असून मीड, भीति, किंवा स्वार्थ कशालाहि बळी न पडतां ते फक्त न्यायी कायदेच अमलांत आणतील. ब्रह्मदेशांत मुसलमानांनीं दंगा केला त्याला कारण हें झालें कीं, हिंदूंच्या देवळाजवळ गाईं मारून नयेत असा सरकारनें हुकूम सोडला. उलट वायव्य प्रांतांत अजीमगढ येथें दंगा झाला त्याचे कारण हिंदूंच्या वस्तींत हव्या तिकडे गाईं मारण्यास सरकारनें कायदेशीर अडथळा करवा तो केला नाही. केशरीचें म्हणणें इतकेंच कीं, हिंदु व मुसलमान यांप्रमाणें या प्रकरणांत स्वतः सरकार हाही एक पक्ष आहे, व एकदरीनें हा तिरंगी सामना आहे, हें कोणी विस्तरूं नये. दोन्ही जातींचे सणवार उत्सव वगैरे पूर्वापारप्रमाणे निर्विघ्नपणें चालू देण्यास सरकारनें मदत केली पाहिजे. मुसलमानी मोहोल्यात शिरून खाटकाच्या घराची गाय सोडवून आणील तर अद्या हिंदूस या फाजिल धर्माभिमानाबद्दल शिक्षाच झाली पाहिजे. उलट नागपंचमी गोकुळअष्टमी असल्या सणांत वाघें वाजविल्यानें आम्हांस चीड येते असें म्हणणाऱ्या दुराग्रही मुसल-

मानांसहि शिवा. झाली पाहिजे. जॉर्ड हॅरिस यांनी हिंदुमुसलमान पुढाऱ्यांना आज्ञा शांततेचा बोध केला. पण त्याबरोबरच हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना निःपक्षपातीपणाचा बोध करवा तो आज त्यांनी केला नाही, असे टिळकांनी जॉर्ड हॅरिस यांना दूषण दिले.

सुमारे एक महिन्याने मुंबईचे वातावरण शांत होऊन तेथे दंग्याची चर्चाहि होण्याचे थांबले. पण मुंबईहून हा वाद निघून पुण्यास आला. ता. १६ आगस्ट रोजी म्हणजे मुंबईच्या दंग्यानंतर अवघ्या पांच दिवसांनी पुण्यास नागपंचमीचा सण पडला. या सणांत नागोबाची मिरवणूक निघत असे. मिरवणूक म्हटली म्हणजे त्यांत बाहेर आलीच, व या बाधांविषयी तक्रार करून मुसलमान दंगा करतात की काय या भीतीने पुण्याच्या अधिकाऱ्यांनी कडेकोट बंदोबस्त ठेवला होता. मिरवणुकीच्या रस्त्यावर दीडशे हत्यारबंद पोलीस, नेम्या तरवारीचे बोडे-स्वार व नजीकच बौध्दा बोंबे रायफल्सची पलटण इतके सैन्य जमवून, फलेन्टर मि. चार्ल्स, पोलीस सु. मि. म्याकफर्सन वगैरे अधिकारी कंबरबंदीत पिटले बसवून आले होते. इतकी तयारी पाहिल्यावर अर्थातच मुसलमानांना दंगा करण्याची हत्का झाली नाही; पण पुण्यासहि अस्वस्थतेचे बीज रुजू पातले होते आणि त्याचे हाड, छोटेशे कां होईना, पण पुढे एक वर्षात पहावयास सांपडले.

मुसलमानांचे हेम होण्यास सरकारी अधिकाऱ्यांचा पक्षपातीपणा कारणीभूत होतो ही गोष्ट पुण्यामुंबईतील मुखारक पक्षाळाहि कबूल होती व केसरीप्रमाणे ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांनीहि हेंच मत प्रगट केले होते. ता. २८ आगस्ट १८९६ चा ज्ञानप्रकाश म्हणतो:— "Some of the government officials may think it to be an agreeable pastime to put one race against another and to make political capital out of the whole affair. But how dangerous this procedure is can now very well be realised when we have experienced this year a frightful succession of disturbances. From the times of the great Salem Riots in Madras up to the present moment, the outcry of undue encouragement of one class against another and dealing leniently with the one and harshly with the other has been often raised; and had our government taken note of this ere long we would have been undoubtedly spared much troubles and recriminations."

पण यापुढे जाऊन हेच विचार जाहीरसमांच्या द्वारे सरकारापुढे मांडण्याचा प्रसन्न निघाला अस्सर्ता. हीं पत्रे व त्यांचे स्फूर्तिदाते माझार वेळ लागले. आणि अशा रीतीने मराठ्यांच्या हट्ट टिळक वरु लागले, यामुळे पुराणमतवादिनाबरोबर मुसलमानांचा द्वेष करण्याचा आरोपहि टिळकांवर येण्यास सुरवात झाली.

शुक्रवार ता. २५ आगस्ट रोजी किवळेकर रानडे यांच्या वाढ्यात श्री. बाळासाहेब नातू यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यातील सुमारे ७५ हिंदु पुढान्यांची सभा भरली होती. हिंदुमुलमानांच्या दग्याचीं कारणें काय व ते मोडण्यास कोणते उपाय करावे, याविषयी हिंदु लोकांचे मत सरकारास कळाविण्याकरितां हिंदूंची एक मोठी जाहीर सभा मरावी असे तेथें बहुमतानें ठरलें. समेतच अशी एक हरकत निघाली कीं, सभा भरवून सरकारास काय सांगावयाचे तें सागावें, पण तीसभा दोन्ही जातींची मिळून भरवावी. समजस मुसलमान लोक आपापल्या परीने हिदूशीं दिलजमाई करण्याचे प्रयत्न करीत होते ही गोष्ट खरी. पण मुसलमानास पक्षपात दाखवल्यामुळे दंगे होतात हें जर सरकारास स्पष्ट सांगावयाचे असेल तर समुक्त सभा भरवून काय उपयोग ? त्याचा फारसा विचार झाला नाहीं. मग असे मत जाहीर रीतीनें सांगणें हेंच तत्त्वतः चूक असें कोणास म्हणावयाचे, तर गोष्ट वेगळी. असो. वेगळी हिंदूंची तेवढी सभा भरवून नये असे द्वाइस्तकारप्रभुतीचें म्हणणें होते. त्यास अर्थातच कोणी विशेष किंमत दिली नाहीं. परंतु आपल्यांतीलच लोक अशा समेविरुद्ध, तेव्हा तो एक विचार करण्यासारखा प्रश्न झाला. उदाहरणार्थ रानडे मेहता हे अशा समेविरुद्ध होते; व मुंबईहून मद्रादेव चिमणाजी आपटे, वाच्छा, याक्षिक, मालचद्र कुण्ण, माधवराव भट, बळीपत भाजेकर, नानासाहेब देशमुख वगैरे गृहस्थांकडून नुस्त्या हिंदूंची सभा भरविली जाल नये अशाबद्दल सार्वजनिक समेकडे शिफारसपत्राहि आले होते, व त्याचा सार्वजनिक समेत विचारहि झाला. आणि रानडे-पक्षाच्या कित्येक लोकांनीं समेच्या निमंत्रणपत्रिकेवर सहा दिल्या होत्या त्या त्यांनीं परत घेतल्या. परंतु सकल्पाप्रमाणे अखेर सभा रविवार ता. १० सप्टेंबर रोजी आनिवारवाड्यापुढे उभारलेल्या मज्य मंडपात भरली. अध्यक्षस्थानीं श्रीमंत बाळासाहेब नातू हे होते. समेचें काम बरेचसें कठीण झाले असल्यामुळें भाषणे करणारांनीं आपलीं भाषणें लिहून आणलेलींच वाचलीं. यावरून आपण नाजूक जोखमीचें व जबाबदारीचें काम करीत आहोंत ही जाणीव सभा करणाराना होती असें उघड दिसतें. पण जबाबदारी असली तरी ती घ्यावयाची हा त्यांचा निश्चयहि तितकाच उघड दिसतो.

अशी सभा भरवून नका अशा उपदेश करणारावर अनेक वक्त्यांकडून समेत बरीच खरमरीत टीका झडली. टिळकांनीं इसापनीतींतील विहिरीच्या कांठीं निजलेल्या मनुष्याची गोष्ट सांगून, अशा समेपासून अनिष्ट परिणाम झालाच तर सभा भरविणारांनीं केला व न झाला तर तो आम्हीं टाळला अशा दुहेरी मतलबाची यष्टा केली. नामजोशी यांनीं अशी कोटी लढविली कीं, हिंदु-मुसलमान पुढान्यांना उपदेश करण्याची आशा खुद्द गव्हर्नरसाहेबांनीं केली, ती पाळण्याकरितांच आम्हीं सभा करीत आहोंत. समेंतील मुख्य मर्माचा ठराव

म्हटला म्हणजे टिळकांनीं आणलेला, व ज्यांत गोरक्षणी चळवळीवरील आक्षेपांचें खडण केले होते तो होय. एकाहि मुसलमानाचें मन दुखवूं नये म्हणून दहा हजार हिंदूंचें मन दुखाविले जाते. घर्मदृष्ट्या पूज्य मानलेल्या वस्तूत गार्हचा समावेश होत नाही असा एका कोर्टांनीं निकाल दिला । व जुनी वहिवाट कुणा-करितांहि मोडली तरी सर्वच अनवस्था ब्हावयाची. इत्यादि मुद्दे टिळकांच्या भाषणांत आले होते. समावाल्यांची मुख्य तक्रार अशी होती कीं, समेची जबाबदारी आम्ही घेतां, मग तुम्ही विनाकारण आमच्या हेतूचा विपर्यास मात्र करितां तो कां ? टिळक लिहितात:—“ रा. व. रानडे यांनीं सांगितलेली गोष्ट आमच्या मते जर मान्य ठरेल तर ती आम्ही मान्य करूं; नाहीतर करणार नाहीं. असा आमचा पूर्वापार क्रम आहे. व तोच सध्यांच्या प्रकरणांहि आम्ही स्वीकारला आहे.” असे निष्पन्न लिहिण्याचें कारण असे दिसते कीं, कोणत्याहि राजकीय समेत बाबण्यासाठीं आपल्या सहीचे पत्र रानड्यांनीं पूर्वी कधीं वाढलें नव्हते तें या खेपेस वाढलें. या गोष्टीस उद्देशून केसरीनें त्यांना बजाविले कीं, पुढारी हे लोकांचे धनी नसून खरोखर जाकर आहेत ही गोष्ट रानडे विस्मरतात, व कोणा रावबहादुराचें मत म्हणजे कांहीं ते लोकमत नव्हे. याच सुमारास रानड्यां-प्रमाणें फेरोजशा मेयांकडूनहि टिळकास तार आली होती, व ही तार फरण्यास गोखले यांनीं दिलेली माहिती कारणीभूत झाली असाहि एक मुद्दा निघाला होता. तात्पर्य, पुण्यामुबईचे बहुतेक पुढारी व सार्वजनिक समा ही एकीकडे, आणि टिळक व पुण्यांतील त्यांचे अनुयायी एकीकडे, असे बरोबर दोन तट झाले.

रावबहादुर रानडे हे या समेच्या विरुद्ध प्रयत्नपातूनच होते असे नाही. लॉर्ड हॅरिस यांचें धोरण त्यांना मान्य नव्हते, परंतु जाहीर रीतीनें गव्हर्नरसाहेब आपल्या धोरणाची मांडणी कशी करितात हें दिपून घेईपर्यंत समा मरवूं नये असें त्यांचें प्रथम मत होतें. पुढें हॅरिससाहेबांचें ओळून झालें तरी रानड्यांचा निश्चय होईना. त्यांना यापुढें आठ दिवसांची मुदत दिली, तीही संपली, तरी आतां समा मरवा असे ते स्पष्ट म्हणेनात. अर्थात् समा मरविणारांना या अनिश्चितपणाचा जाच वाटू लागला. रावबहादुरांचीं कारणें समजून घेण्याविषयीं समा मरविणारांनीं प्रयत्न केला, व तीं आपल्यास पटत नाहींत असें ठरल्यावर मगच समा मरविण्याचा निश्चय केला. इतके झाल्यावर समा मरविणारे आपल्या कृत्यास जबाबदार आहेत असें म्हणून रानडे व त्यांचे अनुयायी यांनीं समावाल्यांचा नाद सोडून धावयास पाहिजे होता. परंतु खुद्द समेत बाबण्याकरितां रानड्यांनीं प्रतिकूल मताचें पत्र पाठविलें; आणि त्यांच्या अनुयायांनीं रानड्यांची तेवढी सद्बुद्धी व इतरांची दुर्बुद्धी, किंवा जातींतील तटे मोडण्याची रानड्यांची इच्छा आणि आतिशेव वाढ-विण्याची टिळकप्रभृतींची इच्छा, असा मेद काढण्यास उषड उषड सुरुवात केली.

यामुळे रागावून जाऊन ता. २६ सप्टेंबर १८९३ च्या केसरीत टिळकांनी 'रा. व. रानडे व त्यांचे अनुयायी' या मथळ्याखाली एक अतिशय स्पष्टोक्तीचा व दूर-चरीत लेख लिहिला व त्यांत 'राववहादुरांस तरी सद्बुद्धीची सनद कोठून मिळाली आहे ?' या आपल्या प्रसिद्ध वाक्याचें त्यांनी समर्थक समर्थन केलें.

टिळक जातिद्वेष वाढवितात असें म्हणणारांना आणखी एक कारण मिळालें. दंग्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत मुसलमानांनी मोहोल्यांतून हिंदी मगूर वगैरे जाळें लागले म्हणजे त्यांना मुसलमान त्रास देत व या त्रासापासून त्यांचें संरक्षण पोलीस करीना. यामुळे मजुरांनी संप करून कामचंदा बसविला. त्यानें सर्वांचेंच नुकसान होऊ लागल्यामुळे पोलीसांस मध्यें पडावें लागलें, आणि मुसलमानांनी मोहोल्यांतून अधिक बदोबस्त क्षास्यावर कामचंदा पूर्ववत् चालू झाला. पण हें काम संपांनीं केलें व संपाखेरीज इतर कशांनीं ते झालें नसतें, हें ध्यानांत घेऊन टिळकांनीं केसरीतून या संपाचें समर्थन केलें. मुंबईस या सुमारास दंग्यांतील खटले सुरू झाले. त्यासंबंधानेंहि टिळक असें उपपक्ष प्रतिपादन करूं लागले कीं, एकाच कलमाखालाचा भारामारीचा आरोप अनेकांवर आला असला तरी त्या सर्वांना सारखी शिक्षा देणें योग्य नाहीं. ज्याची आगळीक किंवा गुन्हाची बुद्धी अधिक त्याला शिक्षाहि अधिक पाहिजे. प्रस्तुतच्या दंग्यांत पहिली आगळीक मुसलमानांनीं केली, व चांदी लोकांनीं दुसरे दिवशीं हातांत काठी घेतली ती केवळ आत्मसंरक्षणार्थ. म्हणून चांदी लोकांना शिक्षा झालीच तर नांवाला व जुजबी झाली पाहिजे. या उद्गारांचा अर्थ ज्याचा तसा आहे. टिळकांचें म्हणणें, मी बोलतो हेंच बोलणें खरें व न्यायाचें, रानडे व त्यांचे अनुयायी मुसलमानांची फाजील मीढ बरतात म्हणून त्यांना हें बोलवत नाहीं, व ती मीढ मोडण्यास मी तयार आहे म्हणून तें मी उचळ बोलतां, इतकाच फरक.

याच सुमारास हिरायामेंत एका भोलवीसाहेबांचें माषण झालें. त्यावेळीं दिवाण काजी शाहाबुद्दीन हे अध्यक्ष होते. त्यांनीं हिंदूविषयीं बरीच तक्रार केली. हिंदु लोक आपल्या पत्रांतून आम्हांस शिब्या देतात. नीचपणाने आमचा उल्लेख करतात. अकबरासारख्या आमच्या राजाचे उपकार स्मरत नाहींत, हिंदु हे सदाच परतंत्र राहण्याच्या योग्यतेचे, ते मुसलमानांत मिसळून त्यांचा प्रखरपणा आपलासा करतील तरच निभावतील वगैरे विधानें त्यांनीं केलीं. त्याचें पुष्कळाना वाईट वाटले. केसरीत पत्र लिहून 'एका एकी करू इच्छिताऱ्या' मुसलमान रहस्यानें काजीसाहेबांच्या या माषणावर अशी मसलाशी केली कीं, काजीसाहेब बोलले ते निर्भीडपणानें बोलले. हिंदुमुसलमानांत एकी व्हावी तर "सध्यांचा प्रसंग असा आहे कीं, दोन्ही पक्षांच्या लोकांनीं परस्परास कोणकोणत्या कारणांनीं परस्परांपासून दुःख होतें व दुही वाढते हें स्पष्टपणें, निर्भीडपणें व सकारण सांगणें हेंच त्याचें कर्तव्य होय; कारण असें केल्यानें काहींतरी तडजोड करितां येईल व कायमची एकी साधितां येईल. नुसत्या उपदेशाच्या गोडगोड शब्दांनीं व दुही माजविणाऱ्या कारणां-

वर आच्छादन घालून एकी करूं म्हणाल तर कार्यसिद्धि होईल असे समजणें भ्रांतिमूलक आहे.”

काजी शहाबुद्दीन यांचें माषण ऐकण्यास स्वतः टिळक हजर होते. त्यांच्या माषणांतील विचार जरी टिळकांना पसंत नव्हते तरी त्यांनीं निर्भीडपणानें आपलें मत सांगितलें, येवढाच त्यांतला गुण टिळकांनीं घेतला. कारण स्वतः टिळकहि या वेळीं निर्भीडपणानेंच बोलत होते. हिंदु वर्तमानपत्रांतील लेख व हिंदु लोकांचें वर्तन हींच मुसलमानांच्या दग्याला खरोखर कारणीभूत होतात असें जर काजी-साहेबांना भरसभेत म्हणण्याचा अधिकार, तर मुसलमान लोकांच्या आगळिकीमुळे दंगे होतात असें प्रतिपादन करण्याचा टिळकांना तो अधिकार कां नसावा ?

आक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यांत दम्यांच्या खटल्याचा निकाल लागला. एक्टंर १४५४ लोक पकडले, पैकीं १६९ हिंदु ७८५, मुसलमान. पचवीस हिंदु व एकोणतीस मुसलमान हे विनशिक्षेनें अजीबात सुटले. बाकी राहिलेल्या लोकांत शिक्षेची बरीमिळ समसमान वांटणी करण्यांत आली. पण ही गोष्ट न्यायाची नव्हती. कारण प्रमासपट्टणाहून चिंत्तावणी देण्यास मुसलमान लोक मुंबईस आले, शुम्मा मशिदींतून मुसलमान काठ्या वेऊन बाहेर पडले, आजपर्यंत मुसलमानांनीं मुंबईस तीनदां दंगा केला त्या तीनहि प्रसर्गां मूळ दग्यास शुम्मा-मशिदींतच सुरवात झाली, हें लक्षांत वेऊन रस्त्यांत ठगीच अनमान चवक्यानें पकडलेल्या हिंदूंना, ते आत्मसंरक्षणार्थ सज्ज झालेले असतील तर, सोडून दिलें पाहिजे होतें. प्युनिटिव्ज पोलिस बसवावयाचें तर ते शुम्मा मशिदींवरच बसविलें पाहिजे व त्याचा खर्च मशीदीच्या उत्पन्नातून घ्यावा, म्हणजे दंगेखोर लोकांचे जमाव पुनः मशिदींत व्हावयाचे नाहींत, आणि दग्याचीं खरीं कारणें शोधून काढून तीं पुढें यांभविष्याकरितां स्वतः कमिशनर नेमलें पाहिजे, असें निर्भीडपणे प्रतिपादन करण्याचा तडाखा केसरीनें चालू ठेविला होता. उलट टाइम्स वगैरे पत्रांनीं, मुसलमानांस दोष वगैरे न देतां व सरकारास तर शोषारोपातून अजीबात बगळून, मुसलमानांना एखादा सरकारी काजी देण्यांत यावा म्हणजे दंगे बंद होतील असे मत दिलें होतें. या दोन उपायांतील भेदाचें मर्म कोणास समजून सांगण्याचें कारण नाहीं. मुसलमान लोक चिड्डीतील अशा सम-शुतीनें मिळून न जातां त्यांना कोणत्याहि प्रकारे चिडवू तर नये पण आपले मागुली हक्क, वहिवाटी व चळवळी, सोडून नयेत अशाच निश्चयानें पुण्यांतील हिंदु बागत होते. मुंबईस पोलीस कमिशनर व प्युनसिपल कमिशनर यांनीं गोरक्षणी चळवळीविरुद्ध अकांढतांडव सुरू केले होतें. त्याच सुमारास पुण्यास गोरक्षण-सभेतफें जाहीर सभा भरवण्यांत आली व चिमला येथें बसलेल्या शेतकी कमी-शनकडे गोवध बंदी, गोरक्षण वगैरे संबंधीं अनेक ठराव मंजूर करून पुण्याचे तर्फे पाठविण्यांत आले.

याहून अधिक विधायक स्वरूपाची कामगिरी म्हटली म्हणजे, याच सालीं मुंबईच्या दंग्यानंतर एकदीड महिन्याने जो गणेशोत्सव आला त्यांत हिंदूंची विशेष एकी करण्याचा प्रयत्न झाला. नव्या गणपतीउत्सवाचा हाच मूळ प्रारंभ. “यदा येथे गणपती पांचविण्याचा समारंभ चालावादपेक्षा निराळ्या तऱ्हेने होऊन त्यास वरेंच सार्वजनिक स्वरूप आले आहे. गणपती सर्व प्रकारचे हिंदु लोक पुजतात, तेव्हा गणपती पांचविण्याचा समारंभ सार्वजनिक झाल्यास त्यापासून अनायासेच करमणूक होऊन लोकसमाजांत एक दिलाने कामे करण्याची जी प्रवृत्ति आहे तीसहि थोडीबहुत मदत होईल.” (केसरी ता. २६ सप्टेंबर १८९३.)

हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याचें जे निदान टिळकांनीं केलें ते खरे ठरण्याचा प्रसंग यापुढें दोनतीन आठवड्यांतच आला. येवल्यास चालाजीची पालखी नेहमीं प्रमाणें पाटलाच्या मशीदीवरून वाजत जावी कीं नाहीं हा तय होता. याविषयीहि डि. म्याजिस्ट्रेट यांनीं असा हुकूम काढला होता कीं, मशीदींत या दिवशीं मुसलमानांनीं जमूं नये व मशीदीच्या मागेपुढें पवरा पावलेपयेंत हिंदूंनीं वाघें वाजवू नयेत. मुसलमानांना हा हुकूम अमान्य होऊन त्यांनीं कोर्याकडे या हुकुमाविरोध अपील केलें. पण पालखीच्या आदल्या दिवशींच अशी बातमी आली कीं हाय-कोर्टानें हा हुकूम कायम केला. हिंदूंनीं हुकमाप्रमाणें मशीदीपुढे वर्तन केलें तरी मुसलमानांनीं आंतून पालखीवर दगड फेंकले व त्यामुळें दंगा झाला. पूर्वीं वेळगांव, मालेगांव, राजापूर वगैरे ठिकाणीं असेच प्रकार झाले होते. वास्तविक डि. म्याजिस्ट्रेट यांचा हुकूम दोघांनाही असमाधानकारक होता. मुसलमानांचे म्हणणें, जुनी बहिवाट मोडून कसलेंच नाच हिंदूंना वाजवू देऊ नये. हिंदूंचें म्हणणें, सर्व प्रकारचीं वाघें वाजवीत जाण्याची जुनी बहिवाट असतां नवीन बंधन घालण्यास डि. म्याजिस्ट्रेट यांस काय अधिकार ! बहिवाट असेल त्या-प्रमाणें चौकशी करून, बहिवाट ठरेल त्याप्रमाणे हुकूम काढण्याचा अधिकार म्याजिस्ट्रेट यांस असावा; व बहिवाट ठरल्यावर ती मोडण्याबाबत जो आगळीक आधीं करील त्यास सरकारनें निर्मांडपणानें शिक्षा द्यावी, तरच कायमची व्यवस्था होईल, असें केसरीचें म्हणणे होतें. नोव्हेंबर महिन्यात आग्रा येथें लॉर्ड लॅन्सडौन यांनीं भाषण केलें, त्यांत गोरक्षणी चळवळ व हिंदुमुसलमानां-तील दगे यांचा उल्लेख केला होता. त्यांत गोरक्षण समेचे फाजील प्रचारक व अविचारी वर्तमानपत्रांतील लेखक यांना तर दोष दिलाच होता; पण “कोणी दंगा करील या भीतीनें कायद्याचा अमल करण्यास आम्हीं मागे वेणार नाहीं” असें एक मोघम वाक्य होते; त्यानें किचित् बाजु सांवरली. पण स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या वर्तनात बऱ्या छोट साहेबांची ही निर्भयता दिसून येत नव्हती. उदाहरणार्थ खुद्द येवल्यासच डि. म्याजिस्ट्रेट यांनीं काढलेला जाहीरनामा अस्ति. कलेक्टर यांनीं धाव्यावर बसविला; व मुसलमान गय खात नाहींत व सरकार

योग्य मदत करीत नाही, असे पाहून खाज्याची पालखी काढण्याचेच मुळी हिंदुंनी रहित केले. पुढे येवल्यातील हिंदूंनी मुसलमानांशी व्यवहार बंद ठेविला आणि नाशिकचे फ्लेमिंगर इन्टरसाहेब यांनी हिंदु पुढाऱ्यांस बोलावून आपून तबी दिली व हा संप मोडविला. तात्पर्य हिंदूंना मदत तर करावयाची नाही व त्यांचे स्वावलंबनहि चालू द्यावयाचे नाही अशाच तऱ्हेचे हे पक्षपाती बोरण होते.

१८९४ च्या जानेवारीत मुंबईच्या दैन्यासंबंधाने सरकारी ठराव प्रसिद्ध झाला. त्यात पो. कमिशनर व्हिन्सेंटसाहेब यांनी गोरक्षणी चळवळीस दोष दिला होता, तो सरकारने बोदाबहुत खोडून काढला. थिक्काय याच मुमारास रावेर वगैरे ठिकाणी. मुसलमानांचे दंगे होऊन, गोरक्षणाची चळवळ जेथे ऐकूनीहि माहीत नाही अशा ठिकाणी मुसलमानांचा दुराग्रह व अधिकाऱ्यांची फूस यामुळे दंगे कसे होतात हे दिसून आले. खुद्द मुंबईस दैन्याची वदता तीन दिवस आधी फळली होती अशी व्हिन्सेंटसाहेबांनीच फुडली दिली असताहि, त्यांनी योग्य तो बदो-बस्त केला नाही ही मोह सरकारी ठरावाचेच बाहेर आली. पण येवल्यास सरकारच्या पक्षपातीपणाचा फळसच झाला. तीन वेळां आपली कुनी बहिषाट बंद ठेऊन हिंदुंनी हार लाहली, तरी मुसलमान लोकांचा दंगेखोरपणा जाईना. मध्य-भागचे कमिशनर मि. झिट हे येवल्यास गेले तेव्हा, तेथील मुसलमान लोकांचा नाटाळपणा व दांडगारी त्यांच्याहि लक्षात आली. परंतु अधिकाऱ्यांच्या मनानेच असे घेतले की, मुसलमान पिढ्यात व मासपारीलाहि प्रवृत्त होतात म्हणून हिंदुंनी आपले सर्व प्रकारचे हक्क बहिषाटीस अनुसरून असले तरी तोडून द्यावे. हिंदुमुसलमान पुढाऱ्यांनी आपसांत तडजोड करावी व दंगे मिटवावे असा उप-देश लॉर्ड हॅरिस हे एकसारखा करीत असत त्याचाहि अर्थ, खोल पाहू गेले असता, बरील प्रकारचाच होता. हिंदुंना गण साम्याबद्दल उद्देशून अधिकारीच काय पण अधिकाऱ्यांचे बोरण पाहून मुधारक पक्षातील किलेक लोकांहि उप-देश करीत.

वर्गाच्या तंत्र्यांत मुसलमानांना गण साम्याबद्दल बाहेर उपदेश करणारा कोणी मुसलमान भेटला नाहीच; पण कुन्या बहिषाटी व हक्क संमा-ळण्यास मदत करणे हे ज्यांचे काम त्यांनीहि मुसलमानांना असा उपदेश केल्याचा फारवा उल्लेख नाही. "मिजे यामलेदार, मिशनरी लोकांप्रमाणे हलक्या हिंदूंचे व अडाणी मुसलमानांची कीच बाळगणारे फ्लेमिंगर, मुसलमान पोलीस इत्ये नटप, प्राचीन घोडांत गुंतलेले कमिशनर, आणि क्रिकेटच्या खेळांत सर्व म गुंतलेले गव्हर्नर इतक्या प्रगांषा योग एका येवल्याच्या राखीला यावेळी आ-होता." हिंदूंची कोणीहि दाद घेईना व खुद्द दाहमपणांहि वेगळे येथील अधि-काऱ्यांचे अतर्क पुण्यास्पद आहे असे लिहिले. येवल्याच्या लोकांनी सरकारकडे

तारांवर तारा केल्या. पण नाशिकचे कलेक्टर मि. ब्रुड्टर यांनी या तारांना छुद्र लेखिले, येवढेच नव्हे तर 'तारेस अर्जांचे तिकिट नाही' सववे परत 'असा विविक्षपणाचा शेर त्यांनी आपल्या हाताने तारेच्या पाठीवर लिहिलेला टिळकांना पहावयास सांपडला. ते लिहितात "तारेस तिकिट तरी कसे लावावयाचे हें आम्हांस कळत नाही. तारेतून कोर्टाची तिकिट पाठविण्याची आजव युक्ति ब्रुड्टर साहेबास माहीत असल्यास ती त्यांनी मेहरबानी करून प्रसिद्ध करावी म्हणजे लवकरच त्यास आम्ही फोनोग्राफ शोधून काढणाऱ्या एडिसनच्या पक्तीत बसवू."

इकडे चार महिने येवल्यास घुसफुस चालली असता सरकार कांहीं दाद घेत नाही असे पट्टान असेर हिंदू हि रागावले. १८९४ च्या फेब्रुवारीत म्हणजे पूर्वीच्या दर्यानेतरसुमारे पांच महिन्यांनी एके दिवशी मुसलमानांनी, नागपुरी कोठ्यांच्या मारुतीच्या देवळासमोर पाल लावले होते ते जाळले व मारुति फोडून टाकला आणि आगीत तेल ओतण्याला यथिर्दीत हुकूर मरून पडल्याची हुल उठवली. तेव्हां मोठाच दगा झाला. दोन्ही जातींच्या देवळांची पुष्कळ नासधूस झाली. देवळांतून गार्ह्यमारल्या गेल्या, आगी लागल्या, लष्कर बोलवावे लागले व गोळ्या घालून दगा मोडवा लागला; पण मौज ही की घरपकड झाली त्यांत बहुतेक सर्व हिंदुच पकडले गेले. येवले येथील अधिकाऱ्यांचे वर्तन दूषणास्पद आहे असे सरकारासहि वाटून, असेर मुसलमान पोलीस इन्स्पेक्टरची बदली केली व असिस्टंट कलेक्टर मि० हेवर्ड यांनाहि बदलले पण वर हुगुर सेक्रेटरीएटमध्ये नेऊन ठेवले. पुढे येवल्यास हिंदुमुसलमानांच्या पक्षांची सभा भरविली. पण त्यातहि नेऊन ठेवले. पुढे येवल्यास हिंदुमुसलमानांच्या पक्षांची सभा भरविली. पण त्यातहि कांहीं निष्पन्न झाले नाही. कलेक्टर म्हणत बाजारांतील व्यवहाराची बंदी उठवा; पण हिंदु म्हणत जुन्या वहिवाटी व हक्क यांचे योग्य रक्षण मुसलमानांपासून करू असे वचन द्या म्हणजे बंदी उठवितो. परवान्याप्रमाणे बागण्यास हिंदु तयार होते. पण वहिवाटीची पूर्ण स्वकधी होऊन भग त्याप्रमाणे परवाने दिले जावे येवढेच त्यांचे म्हणणे होतें. हिंदुमुसलमान लोकांचे पच नेसून ते नवा निर्णय देतील तोहि आम्ही मान्य करू, परंतु त्याची तरी अमलबजावणी सक्तीने होईलच, केवळ मुसलमान हरकत घेणार म्हणून ती थांबणार नाही, असे जाहीर वचन सरकारने जावे असे हिंदूंचे म्हणणे होतें. शेवटी येवल्यास प्युनिटिव्ह (जादा) पोलीस बसविण्यांत आले.

पण जादा पोलीस बसविणे म्हणजे बैल गेला आणि झोपा केला अशीच स्थिति प्रायः असते. पुढे मुबईसरकारने येवल्याच्या दर्यावर एक ठराव प्रसिद्ध केला त्यांतहि मुसलमानांची व अधिकाऱ्यांची तरफदारीच दिसून आली. या ठरावाची बातमी केसरीने आधी प्रसिद्ध केली याबद्दल पुष्कळ गवगवा झाला. शिवाय या सुमारास टिळक हे स्वतः येवल्यास जाऊन त्यांनी बरीच स्वकधी

करून केशरींदन कढक लेख लिहिले व डॉर्ड हॅरिस यांच्यावर एकसारखी टीका सुरू केली. याबद्दल त्यांवर खटला होणार म्हणून वदता होत्या. परंतु तो झाला नाही. उलट येवढे येथील दंभ्यांत सामील झाल्याच्या आरोपावरून तेथील व्यावढ्या लोकांवर (यांत म्युनिसिपॉलिटीचे व्हाइस प्रेसिडेंट, चेअरमन, सावकार, वकील वगैरे अनेक लोक होते) खटले मरून सेशनकमिट करण्यांत आले होते, ते सर्व सुटले. यामुळेहि टिळकांच्या लिहिण्याचे व येवल्याच्या हिंदूचें समर्थनच झालें. एका खटल्यांत तर नायिकचे सेशन जज मि. अन्विन बार्नी असा शेरा मारला की, त्यांत सरकारतर्फे झालेल्या पुराव्यावरून एखाद्या कुच्यासहि फांशी देतां येणार नाही. पण खटले भरण्याचा अधिकार पोलिसांना आणि खटले खोटे ठरले तरी त्यांच कोणत्याहि प्रकारें शासन होणें नाही, यामुळे येवल्यास खटल्याचें सत्र सुरूच राहिलें व लोकांनीं अखेर बिकली, तरी त्यांना आस व खर्च मात्र पुष्कळ झाला.

असो; येथून पुढें काहीं दिवस बाहेरील दंभ्यावरचें लक्ष निघून ते खुद्द पुण्याकडेच लेंचलें जायें अशी स्थिति उत्पन्न होऊं लागली. शुक्रवार ता. २० एप्रिल १८९४ रोजी पुण्यास हिंदुमुसलमानांचा दगा होण्याचा प्रसंग आला होता पण तो टळला. त्या दिवशीं गणेश पेठेंतील डुल्यामारुतीचा छविना इनुमान-जयन्तीनिमित्त निघत असे व त्याबरोबर जुन्या व हिवाटीप्रमाणें चौघडा, तासेवाजर्नी, भजन नीळे वगैरे असत. पण मशीदीप्रमाणें वंदां 'बंदूभाईच्या तालमीवरून' याचें वाजविण्याचें बंद करावें असा हुकूम झाल्यामुळे हिंदु लोकांनीं मिरवणूक काढावयाची नाही असें ठरविलें होतें. अधिकारी छविनावाल्यांनीं पद खाली ती इतर कित्येकांना पटली नाही. रात्री दहा वाजतां पोलीस व मॅजिस्ट्रेट मावतीच्या देवळाजवळ जमले. हजारां हिंदु आलेच होते व मुसलमानांच्या टोळ्याहि ठिकाठिकाणीं बसल्या होत्या. छविना रहित होऊं देणार नाही असें म्हणून एका उत्साही गृहस्थानें नवी पारुखी व चाळीस पन्नास टाळकरी आणून छविना काढला. लोकांस आवेश इतका आला की, आयत्या वेळीं पल्ले मशाळी मिलेनात म्हणून टेंभे पाजळण्याला लोकांनीं आपलीं उपरणीं पुढें केलीं. तांसे बाजव्याची वाण जयघोषानें मरून निघाली. व अशा रीतीनें टाळ वाजवीत व भजन करीत छविना तालमीवरून जाऊन परत आला. कणोक्षण अशी भीति वाटत होती की, मारामारी होणार. पण जुदैवाने ती यावेळीं टळली. मुसलमान लोक, हिंदुनीं हुकूम तोडल्याबद्दल फिर्याद करणार अशी वदता उठली. होती. परंतु तीतून विशेष काहीं निष्पन्न झाले नाही.

याच सालच्या मे महिन्यांत हिंदुमुसलमानांत वाद वाढण्यासारखी आणखी एक गोष्ट घडली. मिर्सा आवास अली बेग या नांवाचे मुसलमान गृहस्थ या वेळीं सरकारी ओरिजंटल ट्रॅन्सलेटर होते. ता. ५ मे रोजी हे महाबळेश्वरास.

असतां, फिरत फिरत क्षेत्रमहाबळेश्वरीं गेले. तेव्हां त्यांना थेट श्रीकृष्णाबाईंच्या देवळांत प्रवेश करण्याची इच्छा झाली. गुरवांस संशय येऊन त्यानें त्यांना हरकत केली तेव्हां “मी कनोजा ब्राह्मण आहे, मुसलमान असतो तर मला दादी नसती काय?” असें सांगून त्यांनीं त्यास फसविण्याचा प्रयत्न केला. पण पुण्याचे दोषे ब्राह्मण कुडात तान करीत होते त्यानीं वेग साहेबाना ओळखले. तेव्हां ते खजील होऊन परत गेले. पुढें महाबळेश्वराच्या मॅजिस्ट्रेटकडे फिर्याद झाली, तेव्हा थोरामोठ्यांच्या मध्यस्थीनें वेग साहेबानीं माफी मागून देवळाची शुद्धी करण्याकरता ५० रुपये दंड दिला. या गोष्टीची सर्वां वर्तमानपत्रांतून बरीच माजली. वेग साहेबांचे खेही म्हणू लागले, गुरव लोक मुसलमानांनाहि पैशाच्या छालचीनें देवळात नेतात, मग वेगानींच येवढें काय पाप केलें ! मुंबईच्या पत्रांनीं अशी तक्रार केली कीं, हें मुसलमानांच्या द्वेषाचे लक्षण आहे. या सर्वांचा हेतु येवढाच होता कीं, अशा गवगव्यामुळें सरकारनें वेगसाहेबाना काहीं दोष देऊ नये. पण सुदैवानें सरकारने त्या कार्मी थोडा सरळपणा दाखवून वेग यांना देवळात जाण्याबद्दल दोष दिला, व ‘शिवाचा नंदी हा माझ्या पोळ्यासारखा दिसतो’ असे उद्गार काढल्याबद्दल तर त्यांना वेगळें पत्र लिहून त्याचे कान पिळण्यात आले होते.

ज्येष्ठमार्ती आळंदीच्या पालखीच्या वेळीं थोडी गडबड झाली. गणेशपेठच्या गेटानजीक एका कबरस्थानाजवळ नगराबाजविण्यास मुसलमानांनीं हरकत केली. दग्यांतून विटा फेंकण्यात आल्या तेव्हां उलट हिंदूंनींहि विटाचा मारा केला. पालखी पुढें निघून गेल्यावर एक ब्राह्मण एकटा सापडला त्याला मुसलमानांनीं चरून खूप मारलें, परंतु पोलिसाकडून त्याचा तपास बगैरे काहीं झाला नाहीं. सरकार काहीं करीना तेव्हां लोकांनींच कांहींतरी करणें प्राप्त आले. पुण्यातील हिंदु पुढारीहि लोकांस असें सांगू लागले कीं, मुसलमानांच्या उत्सवात दुग्धी सामील होता ते यापुढें होऊ नये. आळंदीची पालखी दग्यावरून जावयाला जर मज्जास तर हसन-हुसेनच्या थडग्यांच्या प्रतिमापुढे आस्विदा करीत हिंदूंनीं तरी नाचत रडत कां जावें ! पुण्यातील शेंकडा नव्वद तावूत हिंदूंचे असतात, ते त्यांनीं कां करावे ! मुसलमानांच्या वेहाकरिता तावूत करावयाचे, त्या वेहाचा हा असा प्रकार सुरू आहे, आणि तावूत नवसाला जितका पावेल तितका हिंदूंचा देवही खचित पावेल. उत्सवाची हौसच फेडून व्यावयाची तर तावूत टाकून गणपति-उत्सव करावा. हा प्रतिकाराचा उपाय आहे. “आम्ही जों जों जास्त गरीबी दाखवितो तों तों गिष्टाचार मोडल्याचा पुनः आमच्यावर मुसलमान लोक आणि सरकार आरोप करतात हें लक्षात ठेविलें पाहिजे. श्रीकृष्णांनीं असाच उपदेश केला आहे ‘ये यथा मां प्रपद्यते तांस्तथैव भजाम्यहम्.’

या उपदेशाप्रमाणे काहीं ठिकाणीं जुने तावूत बंद करण्यांत आले. लफ्फां-तल कामाठीपुण्याचा तावूत बंद झाला. त्याचा मलंग मुसलमान लोक मार-

तीच्या देवळांत शिरून घेऊन गेले. पेरुच्या गेटाजवळील वाघाचा ताबूत बंद करणाऱ्या माळ्यास पोलिसाने नेऊन तंगी दिली. उलट पुण्यांतील हिंदु न्हाव्यांनीं ताबुतापुढें चौघडे न वाजवण्याचा ठराव केला. या सालीं पुण्यांतील मुसलमानांचे ताबूत चालिसापासून साठपर्यंत वाढले व हिंदूंच्या शंभर ताबुतांपेवजीं फक्त पचवीस झाले. हिंदु लेकींमवाले मिरवणुकीला गेले नाहींत. रेवल्या आणि नाडा-घुल्या एकदशांशी खपल्या नाहींत. " रामेश्वराच्या देवळापासून जुन्यामडई-पर्यंत सर्व बुधवारभर रस्त्यावरील जे दिवाणखाने 'कटाक्षैर्नारीणाम् कुवलयितवाता-यनमिव' व्हावयाचे ते सर्व बंद केलेले होते. " ताबुतांपेक्षां म्याजिस्ट्रेटांची गर्दीच रस्त्यात अधिक भासली. अशा ओसाड व उदास रीतीने झालेली ताबुतांची ही मिरवणूक पुण्यात पहिलीच. या देखाव्यानें सर्वांच्याच मनावर परिणाम झाला.

हिंदूना मुसलमानांशीं केह हवा होता, पण स्वाभिमान सांडून नको होता; हे हिंदूना सरकारप्रमाणें मुसलमानांनाहि कळवावयाचें होतें. सर्व वर्ग हिंदूना चारखेच मान्य आहेत. पण " यो यथा वर्तते यस्मिन् तथा तस्मिन् प्रवर्तयन् माऽधर्मं समवाप्नोति, न चाश्रेयस्त्र विंदति " हे वाक्यहि हिंदूंनीं लक्षांत ठेविले पाहिजे. केह व तह समानशक्तीच्या लोकांतच नांदूं शकतो ही गोष्ट हिंदूंनीं विसरूं नये असा केसरीचा स्पष्ट उपदेश होता. मुघईस तर हिंदूना ताबूताची परवानगी देऊं नये असें खूद पोलीस कमिशनरांनींच ठरविले होतें. हा हुकूम अगदींच नवा होता असें नाहीं. पण नांवाला मुसलमान पुढें करून हिंदु ताबूतांचे परवाने काढीत ते मात्र केसरीच्या या उपदेशानें या वर्षी थांबले. या सालीं ताबुतांपुढें कोळणी नाचल्या नाहींत आणि मारवाडी बैराग्यांचीं सोंगे सजलीं नाहींत. वेणमध्यें सरबहिष्काराचा उपयोग चांगला झाला व तेथील दुही मिटली. एकमेकांचें एकमेकांनाचून अडत असा अनुभव आल्यावांचून चाम होत नाहीं. " अमर्षग्नयेन जनस्य जंतुना न जातहादेन न विद्विषादरः " ही भारवीकवीची उक्ती लोक आजवर तुसती ऐकत होते ती या प्रसंगी अनुमनास आली.

नागपचमीच्या दिवशीं पुण्यास नागोवाची मिरवणूक निघते. तिचा बंदोबस्त पूर्वीच्या सालीं किती कडेकोट केला होता हे मागे दिलेच आहे. यदा फिरून तोच प्रश्न आला. तेव्हां म्याजिस्ट्रेटांनीं हिंदुमुसलमानांचे जाव घेतले त्यांत उभयतांनींहि वार्षिक वहिवाटीप्रमाणें सर्व काहीं व्हावें असें लिहून दिलें. पण दंगे न करण्या-बद्दल म्याजिस्ट्रेटांनीं चारवीघांचे बातमुचलके घेऊन बंदोबस्तीहि केली. इतक्यांत पोलीस सुपरिटेंडंट म्याकफर्सनसाहेब यांनीं अचान्त असा हुकूम काढला कीं, मशीदीच्या आगेमागे चाळीस पावले वारें वाजवूं नयेत. हिंदु लोक ही गोष्ट कबूल करीनात. खूद मुसलमान कबूल असतांहि पोलिसांनींच हरकत घ्यावी हें अयोग्य अशी तक्रार करून, मशीदीवरून मिरवणूक वहिवाटीप्रमाणें नेऊं देईनात तेव्हां, मशीदीजवळ नागोवा टाकून लोक परत गेले. मग तो पोलिसांनीं बेल लावून पोंचता

केला. नवरा कबूल नवरी कबूल पण उपाध्याय्या पोटांत दुसर्ते अग्नी जी म्हण आहे तिचा अनुभव या ठिकाणी आला. उलट, नागोबा सोडून लोक गेले ते पोलिसांनी अडविल्यामुळे असे असता त्यांच्यावरच रस्ता अडविण्याबद्दल खटला भरण्यांत आला, व सात आरोपांस प्रत्येकी पंचवीस रुपये दंड झाला. हिंदु लोकांच्या या ताठरपणाच्या वागणुकीचा विपर्यास करण्यास कांहीं लोक तयार होतेच. त्यांनी सरकारकडे असा अर्ज केला की, मुसलमान कॉमिश्नरच्या चळवळीत शिरत नाहीत म्हणून रागावलेले पुण्याचे ब्राह्मण त्यांना अशा रीतीने छळीत आहेत, व सरकारच्या राज्यास घोका आणण्याची राजद्रोही चळवळ त्यांनी सुरू केली आहे. या सुमारास पोलीससाहेबांनी पोलीस ऑफिसरान्वये कायमचे म्हणून वाघांचे नियम जाहीर केले त्यात ठपड पक्षपात केला होता. मशीदीच्या आसपास वाघे वाजविण्यास अष्टीग्रहर बंदी, व हिंदु देवळांतून मात्र प्रत्यक्ष पुराण चालले असेल तेव्हाच बंदी. धिवाय गाढ्याघोडी रस्त्यांतून जात असता, किंवा रस्त्यांत कोणी कोठे पुराण-कुराण वाचीत असता, व पोलीस कामगार सांगतील तेव्हा वाघे बंद करावी असाहि एक नियम यांत होता. हे नियम अर्थातच मूर्खपणाचे होते. कारण हे नियम पत्करून वाघे वाजविण्यापेक्षा ती टाकून दिलेलीच बरी हे कोणीहि समजस मनुष्य कबूल करील. वापुढे गणपतीचा सण आला. तेव्हा ६०० मुसलमानांनी कलेक्टरकडे अर्ज केला. आणि हिंदूंची एक कमेटी स्थापून कलेक्टर मि. ओम्यानी वाजपुढे सर्व खरा प्रकार मांडल्यावर त्यांनी असे जाहीर केले की, वाघांचे हे नियम खाजगी मिरवणुकीस लागू नाहीत. सार्वजनिक मिरवणुकीपुरते आहेत. कचेरीतील वाद अशा रीतीने संपला. पण गणपति-उत्सवास जे नवीन स्वरूप यंदा येऊ पहात होतें तें सुशिक्षित हिंदूतीलच कित्येकांना खपले नाही.

इतके दिवस घुमसत असलेला द्वेषाग्नि केव्हा तरी एकदां भडकल्याशिवाय राहणार नाही हे अगदी ठपड होतें. पुण्यांतील सुधारक सुधारून वाढविलेल्या गणपत्युत्सवास नावे ठेवीत होते, व याचा परिणाम चांगला होणार नाही अशी मविष्ये वर्तवीत होते. पण मुसलमानांच्या दुराग्रहाचा निषेध त्यांच्याकडून व्हावा तितका जोराने होत नव्हता; व त्यांच्याच घोरणाने बालावयाचे म्हणजे मुसलमानांनी हळूहळू कोणत्याहि रस्त्यांतून कसलेहि वाद्य वाजुं देऊं नये व हिंदूंनी कायमचे मूग गिळून बसावे असे झाले असतें ! पण ही गोष्ट टिळकांना मान्य नव्हती. अत्यसख्याकर्णी झाला तरी बहुसख्याकांवर जुलूम किती करावा व बहुसख्याकांनी तो भिडेखातर किंवा मीतीखातर किती सोसावा याला मर्यादा असलीच पाहिजे, आणि आपल्या योग्य हक्कांच्या संरक्षणाच्या कामी एकादे वेळीं एकादा घोका आला तर तो सोसला पाहिजे असे टिळकांचें प्रथमपावून निश्चयात्मक मत असून, त्याच घोरणाने त्यांनी आज दोन वर्षे या विषयावर केसरीत लेख लिहिले

होते. बायांच्या संबंधाने पुण्यांतील अधिकाऱ्यांनी केलेले नियम अन्यायाचे होते हे सुधारकांनाहि कबूल होते, ही गोष्ट सार्वजनिक समेने त्यावेळी सरकारशी केलेल्या पत्रव्यवहारावरून सिद्ध होते. राहतां राहिली स्वयंप्रतिकाराची गोष्ट. त्या नावर्तीत टिळकांचें व सुधारकांचें मत त्यांच्या स्वभावभेदांमुळे केव्हांहि जुळणें शक्य नव्हतें. पण अशा प्रतिकाराच्या तत्वाला उघड नांवें ठेवितां येईनात म्हणून घर्मसुधारणेच्या नांवाखाली ते गणपति उत्सवाला नांवें ठेऊं लागले.

या उत्सवाची कायमची व्यवस्था करण्याकरितां जेव्हां खाजगी समा भरली तेव्हां त्यांत वादाचें पुष्कळच रण माजलें, व प्रतिपक्षाच्या वर्तमानपत्रांतूनहि टिळकांवर पुष्कळ हल्ले झाले. टिळकांच्या घोरणाचा निषेध करण्याकरितां छत्रपतिशाहीचें एक सचर्युलर या सुमारास निघालें होतें. त्याचाच उलट निषेध करून टिळक लिहितात—“गांव म्हटला कीं तेथें महारवडा असावयाचाच. तद्वतच कांहीं अर्शी पुण्यांतील प्रकार होऊं पहात आहे. गणपतीचा उत्सव किती हीसेने व कळकळीनें लोक करीत आहेत याकडे लक्ष न देतां, आपल्या शहाणपणाच्या सौन्यांतच मुरडणारे चिंतितम्य गृहस्थ आमच्या पुण्यनगरीं विराजमान होत आहेत. या गृहस्थांची अशी समजूत आहे कीं, पुण्याचें जेवढे काय शहाणपण आणि अबू आहे ती सर्व परमेश्वरानें एका पेटींत घालून तिच्या कुलपाची फिल्ली या गृहस्थांस आणून दिली आहे.” असो. उत्सवाचें हें पहिलेंच साल असल्यामुळे कांहीं सुधारकपक्षाचे लोक गणपति वगैरे पहावयास बाहेर पडत असत. गोपाळराव गोखले हे या वर्षी मेळे पाहण्याकरितां विभूरकरांच्या बाळ्यांत गेले होते असें चांगतात. त्या पक्षाचे चुचरे एक पुढारी राबोपंत नगरकर यांनींहि केसरीस पत्र लिहून, गणपति उत्सवा-संबंधाने तत्वाचा मतभेद नाहीं, पण कांहीं व्यक्ती व्यवस्थापक मंडळींत सामील करून घेण्यासवधानेंच वाढ होता, असा खुलासा केला होता; आणि ग्रामप्यांतील जोड लक्षांत घेऊन नगरकरांवद्दल गैरसमज होण्यासारख्या केल्या कोणी पिकवीत असेल तर तें अस्वास्थ्य आहे, व उपेक्षा हेंच त्याचें शासन, असें सार्टिकिफेट टिळकांनीं नगरकरांना केसरींत दिलें होतें.

पण उत्सवांत सुधारक सामील होवोत वा न होवोत, उत्सव तेवढ्याकरितां कांहीं याबणार नव्हता. तो मुसलमानांना चिडविण्याकरितां जरी सुरू केलेला नव्हता तरी, हिंदु विरुद्ध मुसलमान या प्रचलित वादांत, हिंदुसमाज अधिक एकजीव कसा करावा व मुसलमानांना न भितां हिंदूंनीं आपले हक्क कसे प्रस्थापित करावे हें शिकविण्याचा त्याचा हेतु होता. “आज कित्येक वर्षे आदिवादानें किटलेली जीम श्रीमंगलमूर्तीच्या नामोच्चारानें पुनः पवित्र होत चालली आहे व “स्वधर्मे निघनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” या गीतावाक्याचा लौकिक अर्थ सर्व लोकांच्या मनावर चांगला ठसला आहे” असे खुल्या दिलाचे उद्गार टिळकांनीं केसरींत या सुमारास काढले त्याचें मर्म कोणाच्याहि तेव्हांच

लक्षांत येईल. असो; अनंतचतुर्दशीच्या दिवशी सार्वजनिक मिरवणुकीस परवानगी मिळते की नाही अशी शका प्रथम वाटत होती, पण कलेक्टर मि. ओम्यानी यांनी ती निवारली. तथापि मनांतील घुगघुग अगदीच गेली नव्हती. ता. ११ सप्टेंबरचा केसरी लिहितो “समारंभ अपूर्व व प्रेक्षणीय होईल अशी उमेद आहे; पण आजच्या काळांत मविष्यकाळच्या गोष्टी सांगण्यापेक्षा भूतकालच्या गोष्टीच सांगणे बरे.” या सावधानीरीचें प्रत्यंतर दुसरे दिवशीच मिळाले.

उत्सवाचे पहिले आठ दिवस सुरुळीत निभावले. पण पुढे गावांत मुसलमानां-मध्ये हालचाल दिसू लागली. जो तो हिंदु आपापला गणपति व आरास सांभाळण्याकरितां विशेष खबरदारी घेऊ लागला. चौकांची नाकेबंदी करून गुप्तपणे राहणें ही कामगिरी हिंदु तालिमवाजांनीं आपणाकडे घेतली. क्वचित् एखाद्या गणपतीशीं जुकूनहि एखादा खडा वाजला कीं मुसलमान वावरल्याचा सशय येई. बढाई आळीच्या गणपतीवर मुसलमानांचा विशेष डोळा म्हणून त्यावर जागता पहारा ठेवला होता. पोलीस बंदोबस्त कडेकोट असून असली जाग्रणाची कामगिरी त्यांना प्रथमच मिळाली होती. सर्व शहर मेळ्यांनीं फुलून गेले होते, व नियम सांभाळून बाघे वाजत येत जात होती.

पण अखेर शुद्ध त्रयोदशीच्या रात्री खिरीत मिठाचा खडा पडलाच ! त्या दिवशीं अवर्गांच मुसलमानांनीं, तो बुधवारचा दिवस असतांहि, कुराणपठण्याकरितां म्हणून मशिदी उघड्या ठेविल्या होत्या. यापैकी एक मशिद दारुवाले पुलाजवळ आहे तिजवरून काहीं मेळे बाघे वाजवीत रास्त्याचे पेठेत जाऊनहि आले. पण दहा वाजण्याचे सुमारास श्रीमंत सरदार तात्यासाहेब नाटू यांचा मेळा मशिदीवरून जाऊ लागला, तेव्हा पोलीसच्या हुकुमाप्रमाणे गाडीवरील तबला बंद ठेवून नुसती पेटी वाजत होती तरी, मशिदीतून मुसलमान लोक काठ्या घेऊन बाहेर पडले. त्यांनीं पेटी फोडली, मेळ्यांचा जमाव मोडला, व तात्यासाहेब नाटूनां काठ्यांनीं शोडले. तें इतके कीं, त्यांना उचलून जवळच्या गुजराथी देवळांत न्यावे लागले. हां हां म्हणता ही बातमी गांवांत पसरली. तेव्हां काहीं उस्ताही लोक धावून गेले, व त्यांनीं मशिदीत शिरून तेथील मुसलमानांना चोपलें आणि हंड्या दिवे वगैरे सामान फोडून टाकलें. ही वर्दी लागतांच पाचपन्नास पोलीस येऊन त्यांनीं मशिदीपुढें ठाणें दिलें. पण यापूर्वीच मशिदीत घुसून मुसलमानांना शासन करणारे जे कोणी हिंदु होते ते चौघे चार दिशेस पलारहि झाले होते. उगीच रिकाम-टेकड्या प्रेक्षकाची गर्दी मात्र आतां होऊं लागली; व ती इतकी वाढली कीं, मोतीचीक व पूल यांचे दरम्यान पांचसात हजार मनुष्य जमलें. पोलीससाहेब मेजर मॅकफर्सन हे येतांच त्यांनीं गर्दीत घोडा घातला त्यानें पुष्कळांस हजा झाली. तेव्हा कित्येकांनीं साहेबांवरहि हात टाकला. इतक्यात कलेक्टर, सिटी म्यजिस्ट्रेट वगैरे अधिकारी येऊन दाखल झाले; पण दंगा पूर्वीच थांबला होता.

याच रात्री, नातूंच्या मेळ्यावर दारूवाल्याच्या पुलाजवळ मुसलमानांचा हल्ला झाला तत्पूर्वी, टिळक, माधवराव नामजोशी व बाबामहाराज असे गाडीत बसून याच रस्त्याने गेले होते. टिळकांची गाडी मशिदीजवळ येताक्षणीच लोकांनी 'टिळक-महाराज की जय' असा घोष केला. त्यावेळी थोडी गडबड झाली व दंगा होतो की काय अशी भीति वाटली. दंगा झाला असता तर ती गोष्ट सरकारच्या पय्यावर पडून सरकारला टिळकांना दंग्यात गोंवता आले असतं आणि त्यांच्या निर्भीड व शौर्यवानाच्या लेखावद्दल सूड उगवावयाच चांगली संधी सांपडली असती. पण क्रीडा-भुवनातील सभेच्या प्रसंगाप्रमाणे यावेळीहि नामजोशांचे चातुर्य व प्रसंगावधान टिळकांच्या उपयोगी पडले. त्यांनी गाडी शटकन पुढे काढून नेली. ती कोठे गेली हे लोकांना कळले नाही. रात्रभर टिळक नामजोशी हे नामजोशांच्या गिरणीत बसून राहिले होते. सकाळपर्यंत टिळक नामजोशी कोठे आहेत याचा लोकांना पत्ताहि नव्हता.

दंग्याकरितां म्हणून कोणी पकडलेच पाहिजेत याकरितां पंधरा लोक पकडले. दहाबारा असामींना सामान्य जखमा झाल्या होत्या. त्यांतील कित्येकांना पोलीसांचाच प्रसाद मिळाला होता. एक मुसलमान इस्पितळांत नेल्यानंतर लौकरच मरण पावला. हिंदु कोणी मेला नाही. गुरुवार पहाटेपर्यंत हा गोंधळ चालू होता. दोनप्रहराची मिरवणूक यांवावी असा फिरन प्रयत्न झाला. पण मि. ओम्यानी यांनी पूर्वीचा हुकूमच कायम केल्यामुळे मार्केटांतून मिरवणूक निघाली.

पण मिरवणुकीस अपशकून करण्याकरितां मुसलमानांनीं भरदिवसा बदायांचा गणपति अखेर फोडलाच. चंदूभाईच्या तालमीजवळहि आणखी एका गणपतीची अशीच दुर्दशा झाली. गुरुवारी सायंकाळी इस्पितळांतून मेलेल्या इसमाचें प्रेत घेऊन त्याची मिरवणूक मुसलमान लोक मर बुधवारांतून काढणार होते. पण मि. ओम्यानी यांनीं खुबीने त्यांस परस्पर वाटेस लाविलें. शुक्रवारी अगदीं वाजून एक दोन मारामाच्या झाल्या. पण दिवसरात्रभर पोलीस व लष्करी शिपाई यांचा खडा पाहारा असल्यामुळे विशेष कांहीं घडलें नाहीं. पुष्कळ मुसलमान मशिदींत जमले होते व ते सोमेश्वराच्या देवळावर हल्ला करणार अशी बातमीहि होती. पण अखेर कांहीं अनुभवास आलें नाहीं. हिंदूंच्या हातांत काठी दिसली कीं ती काढून घ्यावी असा प्रकार सुरू झाल्यामुळे पोलीसांवरील लोकांचा भयंकरा उद्भव गेला. मशिदींत जमलेला एकहि मुंजावर किंवा गणपति फोडणारा एकहि मुसलमान पकडला गेला नाहीं. मात्र मुसलमानांच्या हातचा मार खाल्लेले स्वतः तात्यासाहेब नातू हेच दुसरे दिवशीं पकडले गेले.

मशिदीवर हल्ला करणारे लोक पूर्वीच निघून जाऊन, आपण भलतेच लोक पकडले आहेत असें पोलीसांना माहीत असतां, खटल्याचें काम मात्र पुढें चालू झालें. सरकारकें व. लोन्डन व आरोपांतकें चिमणलाल सेटलवाड हे काम चाल-
टि...च-२३

कीत होते. गांवांत इतरहि कांहीं खटले झाले. गणपतराव घोटवडेकर, भाऊसाहेब रंगारी, कृष्णराव ढोले म्युनिसिपल कमिशनर, वगैरेवर आरोपी होण्याचा प्रसंग आला होता. पण ते अखेर सुटले. एका वढायास मात्र फायसाहेबाना माण्याकरता हातांत काठी घेण्याचा प्रयत्न करण्याबद्दल अठरा महिन्यांची शिक्षा झाली! एकदर पांच खटले सेवानकमिट झाले. त्यांपैकी तेरांचा जो खटला मुख्य होता तो प्रसिद्धच आहे. त्यांत सरकारतर्फे व. जेम्स असून, आरोपांतर्फे व. गाडगीळ व नारायणराव चंदावरकर, ब्रॅन्सन वगैरे काम चालवीत होते. असेसरांत दोन खिशिन, दोन पार्शी, व एक हिंदु असे निवडले गेले. न्यायाधीश सुप्रसिद्ध मि. जेकब हे होते. अखेर सोमवार ता. २९ आक्टोबर रोजी खटल्याचा निकाल लागून असेसर व न्यायाधीश यांनी सर्व आरोपांस निरपराधि ठरवून सोडून दिले. पुण्यातील आंग्लो-इंडियन पत्रांनी जन्म व असेसर यांच्यांत मतभेद झाल्याची खोटीच कडी पिकवली, व तिचा निषेध स्वतः न्यायाधीशांना न्यायासनावरून करावा लागला.

दुसरा सेवान खटला तात्यासाहेब नातू यांच्या एकट्यांवर चालला होता व तेहि त्यांतून निर्दोषी ठरून सुटले. अशा रीतीने पुण्यांतील लोकांवरच्या सफटाचें वातावरण खज्ज जेकब यांच्या न्यायप्रियतेमुळे लवकरच निवळलें. जेकबसाहेब हे, याच काय पण इतर सर्व दिवाणी चौकदारी खटल्यांतहि, अत्यंत शांतपणे व विनमोवाढ काम चालवीत असत. इंग्र्यांतील खटले ही लोकांच्या दृष्टीने अर्थात त्यांची एक कसोटीच होती, व ते त्या कसोटीस मात्र घुरे उतरले. इंग्रजी राज्यांत कोठे तरी केव्हा तरी न्याय मिळतो असले उद्गार टिळकांच्या तोंडून ज्या कांहीं थोड्या गोण्या न्यायाधिशांनी काढविले त्यांत जेकबसाहेबांची गणना आहे! सदरहू खटले चालू असता त्यांनी कोणाचीहि भेट घेतली नाही, येवजेंच नव्हे तर, इतक्या दिवसांत खाजगी टपालांतील एक पत्रहि फोडलें नाहीं असे सांगतात. या महिन्या दोन महिन्यांत पांचपंचवीस आरोपी तळातड निर्दोषी ठरून सुटले यामुळे तितक्या व्यक्ति पोलिसांच्या छळांतून वांचल्या हें तर खरेंच, पण खटले चालू असतां उलट तपासणीत व बॅरिस्टरांच्या माषणांतून स्थानिक पोलिसांच्या कारवाईवर जो प्रकाश पडला तो विशेष महत्वाचा होता. या सर्वांचा नैतिक परिणाम इतका झाला की, पुण्याच्या ब्राह्मण लोकांवर आपण आजवर विनाकारण आग पाखडली याबद्दल ना. गव्हर्नरसाहेबांनी त्यांची माफी मागावी असे ठणठणीत आव्हान टिळकांनी केसरींतून केलें. हें आव्हान स्वीकारण्याइतकें औदार्य लॉर्ड हेरिस यांच्यामध्यें अर्थात्त्व नव्हतें, पण यापुढील त्यांच्या माषणावर व सरकारी ठरावांच्या घोरणावर आळा पडण्यास निःसंशय मदत झाली. शिवाय आपल्या ठरावांच्या घोरणावर आळा पडण्यास निःसंशय मदत झाली. शिवाय आपल्या इकाकरितां हिंदु झगडले तर, प्रथम सुसलमान कदाचित् गैरवाजवी रीतीने विड-तीळ, पण विडले तरी एखाददुसरी चकमक होऊन मग ते झुडीवर येतील, हा त्यांचा अदमास खरा ठरला. कारण १८९४ नंतर आतांपर्यंत पुण्यांत फिरून

हिंदुमुसलमानांचे दगे विशेषचे झाले नाहींत. हल्लींचा काळ तर या दोन जाती-मधील जेहू सर्वतोपरी दळ करण्याचा असल्यामुळे यापुढेहि असले तटे होणार नाहींत अशी सर्वांचीच अपेक्षा आहे.

जेकबसाहेबाबद्दल पुण्याच्या लोकांच कृतज्ञता वाटत असल्यामुळे ती कशी प्रकट करावी हे पुण्याच्या लोकांना एक कोडेच पडले. कारण ते आधीं युरो-पियन, त्यांतून न्यायाधीश, व त्यांतूनहि अगदीं तुटस व स्वतंत्र बाण्याचे, पण त्यांतूनहि युक्ति निघाली. ता. १ डिसेंबर रोजी पुणे म्युनिसिपालिटीच्या शाळांचा अधिसमारम न्यायवाचा होता, त्यावेळीं बक्षिसें देण्यासाठी त्यांना निमंत्रण करण्यांत आले. त्यांनीं हि ती विनंति मान्य केली. असली कामे न्यायाधीश लोक नेहमीं करतात, पण या प्रसंगीं म्यु. कमेटीनें इतर चाळीस युरोपियन गृहस्थांना या समारंभास निमंत्रण केले असतां क्षपशेला त्यांतील एकहि आला नाहीं ! त्यांनीं एक छुटीनें जेकबसाहेबांवर बहिष्कार घातला. उलट निम्मा गांव जेकबसाहे-बांना पाहण्याकरितां त्या दिवशीं मार्केटाजवळ लोटला होता, व साहेब परत जाताना त्यांनीं त्यांजवर पुष्पवृष्टीहि करून घेतली, साहेबांना या गोष्टीचा आधीं संशय येता तर ते आलेहि नसते, पण तसा सद्यन आल्यानें लोकांचें चापून गेले, या गर्दीच्या वेळीं पोलीस जवळ जवळ हजारच नव्हते, पण त्यांची गरजहि नव्हती. एक चांगला न्यायाधीश एका तज्ज्ञ रोजिमेंटचे काम करतो हीच गोष्ट प्रत्य-यास आली ! दंग्याच्या या प्रकरणाची आरती शेवटीं ता. १ डिसेंबर रोजी रेमाकॅंटांत जंगी जाहीर समा भरून करण्यांत आली. अध्यक्षस्थानी काधि-नाथपत नाडू वक्रील हे होते. समेच्या निमंत्रण पत्रिकेंत " सरकारच्या हेल्-सॉडीमुळे व पोलीसांच्या दुर्व्यवस्थेमुळे पुण्याचे लोकांवर ओढवलेल्या संकटांतून मोकळे झालेल्या लोकांचें अभिनंदन करणें, व १८९० च्या चौथ्या (पोलिस) आक्टनें उचललेला कहर सरकारच्या नजरेस आणून देणे " हा हेतु प्रदर्शित केलेला असून, समेतील ठराव त्या हेतुस अनुसरूनच होते. सदर कायद्याचा दुरुपयोग होत आहे तो बंद व्हावा, वाघांचे व इतर परवाने देताना जुनी बहि-वाट लक्षांत घ्यावी, वगैरे ठरावांवर अनेक लोकांचीं भाषणें होऊन, समा विस-र्जन करण्यांत आली.

हिंदू व मुसलमान येवढीं नांवे येतांच पोलीसांनीं वाटेळ ते हुकूम काढावे व वाटेळ त्यावर खटले मरावे, आणि रेव्हेंज्यु म्याजिस्ट्रेटांनीं हवा तसा अन्याय करावा, असा प्रकार या वेळीं किती चालू होता, याचे उदाहरण याच सुमारास चार्ईस घडले. तें फारच नमुनेदार असल्यामुळे त्याची थोडक्यांत हकीगत देतो. माद्रपदमाशी चार्ईस 'द्वारे' निघत असतात. द्वार म्हणजे चार दिशेने मुलें यात्रेस बाहेर जाऊन गांवांत परत येतात त्यावेळीं त्यांच्या काढलेल्या भिरवणुकी. गांवचे लोक या मुलांना सामोरे जातात व त्यांस वाजत गाजत गांवांत आणतात, भिर-

बणुकीच्या वाटेंत एक मशीद आहे. आदल्या वर्षी वाहिवाटीप्रमाणे मशीदविरून 'द्वारे' वाजत गेली. यंदा गाढें उलटलें, व ठराविक जाहिरनामा लागला. तो रद्द होईपर्यंत मानला पाहिजे म्हणून पुढान्यांनी मशीदीपुढें बाहेर थांबविलीहि. पण कोणा एका येजबाबदार मनुष्यास वेद्युमार होस येऊन त्याने एकट्यानें क्षाज वाजविली. अर्थात् खटला फार तर या एकावर व्हावा, पण या गुन्हेगारास इतर लोक साथीदार मानण्यांत येऊन, अकरा संभावित पुढान्यांवर खटले करून त्यांना वाई-हून सातान्यास वीस मैल पायीं चालत नेलें. खटला भरणार दुहेखां इन्स्पेक्टर व समति देणार रॅडसाहेब असिस्टंट कलेक्टर ! हीं दोन नावे महाराष्ट्रांत महत्त्वर आहेतच. पण विचारे तरुण असि० कलेक्टर केनेडी साहेब हे मात्र या खोल्यांत अचानक पडले. अनुभव नसल्यानें त्यांनीं हिंदू साक्षिदार तेवढे बेमरंवशी असा शेरा मारून, दंड न करितां या सभावित लोकांना अन्यायानें ऐन शिक्षा दिल्या. ही गोष्ट पुढें, म्हणजे सत्याचा प्रकाश त्यांच्या मनांत पडल्यावर, त्यांच्या मनास फार खाल लागली. एका माहितगार एवढ्याने याविषयीं आम्हांस असें सांगितल्याचे स्मरतें कीं, केनेडी साहेब हे पुढें न्यायखात्यांत एक उत्कृष्ट न्यायाधीश ठरले, व अखेरपर्यंत वाई हा शब्द उच्चारलेला ऐकला कीं, ते लजेने खाली मान घालीत. वाईच्या या ब्राह्मण पुढान्यांना अपील कोर्टांनें जामनावरहि सोडले नाहीं. आणि शिक्षा भोगून झाल्यावर सातारचे लोक त्यांचा जाहीर सन्मान करतील म्हणून सातारच्या अधिकाऱ्यांनीं त्याविरुद्ध आधींच जाहिरनामे काढून ठेविले !

वाई येथे या प्रकरणीं ज्या लोकांना कैदेच्या शिक्षा झाल्या त्यांचीं नांवे खालीं दिलीं आहेत. १ तात्यासाहेब गाडगीळ २ तात्यासाहेब पत ३ बाबाजीराव पुरोहित म्यु. चेअरमन ४ असाजीपत जोशी, वाई न्यू इंग्लिश स्कूलचे बालक ५ वामुदेव बाबूराव पडित ६ रामकृष्ण माधवराव वैद्य, कन्सीलीएटर व लोकलबोर्ड चेअरमन ७ विश्वनाथ हरी कोठावळे, सावकार ८ गोपाळ तात्या ढवळेकर ९ खडेरव बाकडे १० जनार्दनपत एरडे, इनामदार ११ बाळकृष्णपंत ढवळेकर. या सर्वांना २१ दिवसापासून १ महिन्यापर्यंत कैदेच्या शिक्षा झाल्या होत्या. कित्येकांस याशिवाय दंड व तो न दिल्यास वरच्या इतक्याच शिक्षा दिल्या होत्या. कित्येकांवर दोनदोन खटले असून त्यांत निरनिराळ्या शिक्षा देण्यांत आल्या.

यानंतरहि हिंदुमुसलमानांच्या दम्यासंबंधानें सार्वजनिक चर्चा बरेच दिवस चालू होती. खुद्द पुण्यांत टिळकांनीं या वादांत मिळविलेल्या नैतिक विजय कित्येकांच्या मनांत सलत होताच. त्यामुळे सुधारक, केसरी, मराठा, शनप्रकाश यांच्या लढाया सुरू होत्या. विलायतेंतील प्रमुख मासिक पुस्तके म्हणजे 'नाइटलीन्य संचरी' वगैरे यांतून अशानी किंवा स्वार्थी इंग्रज लोक काहीं तरी लेख लिहीत व हिंदी वर्तमानपत्रे त्यांस उत्तरे देत. लंडन टाईम्समध्ये सर बुइल्यम हंटरसारख्या सूक्ष्मदृष्टीने हिंदी वर्तमानपत्रे त्यांस उत्तरे देत. लंडन टाईम्समध्ये सर बुइल्यम हंटरसारख्या सूक्ष्मदृष्टीने हिंदी वर्तमानपत्रे त्यांस उत्तरे देत. लंडन टाईम्समध्ये सर बुइल्यम हंटरसारख्या सूक्ष्मदृष्टीने हिंदी वर्तमानपत्रे त्यांस उत्तरे देत.

तो कांहीं केवळ वेळेचा शुभ नव्हे, महाराष्ट्रांत सरदार मंदळींनीं मुद्दाम केलेली ती एक योजना होय. लंडन टाईम्समळे लेख हे प्रायः सरकारी पक्षध्वजारानें प्रतिविंब असतें हे लक्षांत घेतां, हा आरोप किती भयंकर होता हे दिसून येईल. सरदारांचें नांव निघण्याचें कारण इतकेंच कीं, वाईच्या खटल्यांत कांहीं इनामदार आरोपी होते. हे वाय्युद लॉर्ड हॅरिस यांच्या आरतीपर्यंत पुरलें. एकडे मुसलमानांनींहि ब्राह्मणांवर धागेरडे आरोप करून सरकाराकडे भर्जें पूर्वीच केले होते. पण पुण्यांतलें मार्केटच्या समेनतर मुसलमानांनीं आपलीहि एक सभा, दोन हजारोंची, झुम्मा मशीदींत भरविली होती. नबाब सबदुल मजीदखान नांवाचे कोणी गृहस्प अध्यक्ष होते, व "मराठ्यांवर स्वारी करण्यापूर्वी विजापूर दरबारांत जशी वीरश्रीची भाषणें होत असत तसाच कांहींचा रंग या समेत उडाला" म्हणतात. समेत पोलीस अधिकाऱ्यांचे अर्थातच आमारे मानण्यांत आले. यांस लडेशून केसरी लिहितो. "आज पोलिसांत थेंबस देण्याकरितां मुसलमानांची सभा भरली, कांहीं दिवसांनीं पोलिसांना शिब्या देण्याचाहि त्यांना प्रसंग येईल." दिवस या शब्दापेवजीं वर्ष असा शब्द घेतला असतां केसरीचें हें भविष्य पुढें खरें ठरलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सार्वजनिक समेने आपल्या मंदगतीनें पोलिस अंक्क्याचा निषेध चालविला होता, व मार्केटच्या समेत टिळक प्रभृति लोकांची जी कमेटी नेमण्यांत आली तिचेंहि काम सुरू झालें. पण पुढच्या सालीं पुणें म्युनिसिपालिटी व कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकी, आणि पुण्यास बोलाविलेल्या राष्ट्रीय समेची तयारी, वगैरे अधिक महत्त्वाचे विषय पुढें आले. वादाच्या सुदुर्लभेदी नव्या रणक्षेत्रांत रोविल्या गेल्या, व हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यांची आढवण आमों पडली ती पडलीच.

दंग्यांच्या नाबतींत मुसलमानांकडून आगळीक अधिक होते ही गोष्ट अखेर स्वतः एका खिल्लाधिकाऱ्याच्याच प्रत्ययास अकल्पित रीतीनें आली; व तीहि अशा स्थितींत कीं, हिंदूना नांव ठेवण्यास त्यांत यत्किंचितहि जागा कोणास सांपडावयाची नाहीं. १८९५ सालच्या गणपत्युत्सवांत हा प्रकार बघून आला. खानदेशांत घुल्ले येथें या सालीं अनंतचतुर्दशीच्या दिवशीं गणपतीची मिरवणूक निघाली. हिंदूंनीं योग्य ते भरवाने घेतले होते. तथापि मिरवणुकीस हरकत करण्याचा मुसलमानांचा फार आग्रह. मुळाच्या मशिदीवरून मिरवणूक जाईल सेव्हां तेथें दगा होणार आहे अशी बातमी कलेक्टर मि. क्युमिन यांस लागली, सेव्हां ते स्वतः पोलिसपार्टी घेऊन मशिदीजवळ जाऊन उमे राहिले. मशिदींत सुमारे ४०० मुसलमान आगाऊच जमून राहिले होते. मिरवणूक मशिदीपाशीं येतांच ते दीन दीन करीत बाहेर पडले. क्युमिनसाहेबांनीं त्यांची समजूत चालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण ती न पडतां, त्यांच्याच अंगावर दगड येण्यास सुरुवात झाली. अखेर गर्दींत एका मुसलमानानें त्यांना मशिदीच्या

आंत खेचून नेण्याचा प्रयत्न केला व दुसऱ्याने काढी उगारली असे म्हणून, स्वतः क्युमिनसाहेबांनी गोळीबाराचा हुकूम दिला नसतांहि, पोलीस अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाने गोळीबार झाला. चार मुसलमान ताबडतोब नेले व २८ जखमी झाले. हा प्रकार प्रत्यक्ष एका साहेबाच्या डोक्यादेखत घडला पाहिले सरकारची गैरसमजूत करून देण्यास कोणास चागा राहिली नाही. 'क्लेव्हरच्या तोंडचा हुकूम होण्याची वाट पोलिसांनी कां पाहिली नाही' या प्रश्नाला असे उत्तर दिले गेले की, यजमानांच्या अंगावर गंध काढून आला असे त्यांचा दिग्दर्शक म्हणत असता. यजमानांच्या तोंडून हुकूम सुटला नाही या स्वबोधाने, तो तरबाब चालविणार नाही तर सूर्य उरले ! इंगा करणाऱ्या बेट मुसलमानांचा आधीपासून होता ही गोष्ट मशिदीत सांगवलेल्या दगाबाजांनी, काठांचीं जुझुर्नी, आणि म्खनवाहा नांवाच्या मुसलमानांनी जुळ्यांतील मुसलमानांकडून आधी वेढविलेल्या शपथा व जुळविलेली वर्गणी पावतून चौकशीत सिद्ध झाली. मशिदीजवळ हिंदूंनी कांहीच केले नाही. तेव्हां या प्रकरणांत कोणीकडून तरी हिंदु गोवाचा म्हणून मुसलमानांनी असा बाहामा केला की, क्युमिन साहेब आपल्या हाताखालच्या हिंदु अधिकाऱ्याचे ऐकून आग्रहास पडले! पण रावेप्रकरणी स्वतः क्युमिन साहेबांनी काढलेल्या सफुल्ल्यावरूनच ते सामान्यतः हिंदु लोकांच्या विरुद्ध आहेत असे दिसून आले होते. तात्पर्य, पुढे येगील दप्त्याने टिळकांनी दोन वर्षे चालविलेली तक्रार परस्पर सिद्ध केली. मुसलमान लोकांची मनघरणी करण्यापासून भत्तापुत्री प्रकार होतो, हे सरकारच्या नजरेस आले. हिंदूना तर भिन्ना पाठी ब्रह्मराक्षस हे पूर्वीच अनुभव असले होते. दुसऱ्याच्या दंग्याला उद्देखून ता. १० सप्टेंबर १८९५ च्या केसरीत टिळकांनी जो अमलेख लिहिला तो या विषयावरील बहुधा त्यांचा शेवटचा लेख होय. कारण पापुढे हिंदुमुसलमानांचा अप्याप संपून पुष्काळाच्या नव्या अध्यायास सुरुवात झाली; त्यानंतर हेगडाही व रेंडशाही यांचा अप्याप आला, व त्यामागून राजद्रोहाचे खटले वगैरे संप्याप निघाले. या शेवटच्या लेखांत टिळकांनी जे लिहिले ते एकाद्या समारोपासारखेच वाचकांना भासते. टिळक लिहितातः— "मुसलमानांचा पक्ष ग्यार्या नाही. सर्व मशिदींमुळे, सर्व काळीं, सर्व प्रकारचीं बाहेर बंद ठेवलीच पाहिजेत हे म्हणजे अगदीं जुकींचे असून त्यास कोणीही समजत नसून आपली संमति देणार नाही. मशिदींमुळे बाहेर बंद करण्याचा हक्क काय तो योडाबहुत बहिषादीवरूनच निष्पन्न होतो. ही बहिषाट फोडे कोणत्या प्रकारची आहे हे त्या ठिकाणच्या हिंदुमुसलमानांस माहीत नाहीतच नाही. करितां आमच्या मुसलमानबंदूक आमची अशी सूचना आहे की, त्यांनीं मृदंग दळ बगैरे सौम्य बाहेर देखील मशिदींवरून कोणत्याहि वेळीं बाहेर जाऊं न देण्याचा जो हद्द धरला आहे तो त्यांनीं सोडून दिला पाहिजे. मुसलमान लोकांस जर प्रार्थनेच्या वेळीं गडबड सोडत नाहीं तर मग, रस्त्यांत

आगगाडींत, तारवांत, हुकानांत वगैरे पाहिजे त्या ठिकाणीं ते प्रार्थना कां व कशी करतात ? इतकेंच नव्हे तर प्रार्थनेच्या वेळीं मुसलमान असेल तेथे त्यानें प्रार्थना करावी असा त्यांच्या शास्त्राचा नियम आहे. तेव्हां वाद्यांपासून गडबड होते अथवा मशिदीवरून वाजे वाजवीत नेणे बर्माप्रमाणें निषिद्ध आहे, या दोन्ही सवबी अगदीं अयोग्य असून, त्या कोणीतरी आपमतलबी गृहस्थानें मुसलमान लोकांच्या डोक्यांत भरवून दिल्या आहेत, हे त्यांनीं लक्षांत ठेविले पाहिजे. म्हणजे वाद्यांच्या प्रश्नाचा निकाल लागण्यास अडचण पडणार नाही. सरकारी अधिकारी आपली बाजू वेतात म्हणून चट्टन जाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. प्रसंग आला म्हणजे हिंदु व मुसलमान दोघेही त्यांस चारखेच. ”

तात्पर्य, दोन्ही समाजांच्या पचकमेळ्या नेमाव्या, त्यांनीं वाद उत्पन्न होईल तेथें चौकशी करून बहिषाट ठरवावी, उभयतांंनाहि तो ठराव मान्य करून सरकारास कळवावा, त्याला अनुसरून सरकारने हुकूम काढावे, व त्याची अंमलबजावणी करण्यास जो तयार असेल त्याच्या हक्काचें संरक्षण सरकारनें आपली सर्व शक्ती खर्चून करावें, असें विवेचक बुद्धीचें टिळकांचें लिहिणें बोलणे होतें. या विवेचक सूचनांचा सर्व लोकांनीं आग्रह घरावा म्हणजे सरकार त्या मान्य करील, निदान हिंदुसमाजानें तरी या योजनेस चिकटून बसावें व मुसलमान रागावतील असल्या मल्ल्या भीतीनें मिळून न जातां आपल्या रास्त हक्काचें हरमयलानां संरक्षण करावें, ही एकच शिकवणूक टिळकांच्या शोनीतून वर्षांच्या लेखांतून दिसून येते. वाद्यांचा प्रश्न दिसण्यांत बादग्रस्त दिसला तरी त्यांतूतहि कांहीं विधायक योजनेनें मार्ग बाहेर निघतो, हे औष सत्यानांत झुने बुद्ध पंतप्रतिनिधी यांनीं हिंदु व मुसलमान या दोघांच्याहि सहस्रानें जे नियम केले होते ते वाचल्यास दिसून येण्यासारखें आहे. म्हणून ते नियम या भागाच्या परिशिष्टांत दिले आहेत. पुण्याचे पो. सु. म्याकफर्सन यांनीं वाद्यांचे जे नियम केले व ज्यावर पुण्यातील सर्व पक्षांकडून एकसारखीच टीका झाली ते नियमहि त्यांच्याच जोडीला त्याच परिशिष्टांत दिले असल्या कारणाने ‘ हे चित्र पहा व तें चित्र पहा ’ अशी नाचकांस दोहोंची सहस्रच तुलना करितां येईल.

हिंदूंची स्वतंत्र समाभरविण्यासबंधीं जरी टिळक व सुधारक पक्ष यांच्यांत मतभेद होता तरी, सरकारी अधिकाऱ्यांचा पक्षपातीपणा व मुसलमानांची आगळीक, या बाबतींत टिळकांचे व त्यांचें मत एकच होतें. फरक इतकाच कीं, ज्ञान-प्रकाशादि त्या पक्षाचीं पत्रें या दोन्ही प्रकारांचा निषेध चैत्यपणानें व मुसमानांची भीडमुर्वत ठेऊन करीत, व टिळक या हक्कसंरक्षणाच्या बाबतींत आपल्या स्वभावास अनुसरून सरकार किंवा मुसलमान यापैकीं कोणाचीहि पर्वा करीत नसत. मुंबईच्या दंग्याबद्दल जो सरकारी सारखासारखीच गुळगुळीत ठराव प्रसिद्ध झाला तो टिळकांप्रमाणेंच सुधारकपक्षालाहि पसंत पडला नाही

व त्यांनी आपल्या परीने त्याचा निषेध केला. या ठरावावरील ता. १५ जाने-
वारी १८९४ च्या अकांतील अग्रलेखांत ज्ञानप्रकाशकार लिहितात “सरकारच्या
या ठरावाचे थोडक्यांत सार सांगावयाचे म्हटले तर सरकारी अधिकाऱ्याची,
लहानसहान शिपायापासून पोलिस कमिशनरपर्यंत सर्व अधिकाऱ्यांची स्तुति, फौजेचे
लोक आणले होते त्यावरील अधिकाऱ्याची स्तुति, व कारणासंबधानें ‘नरो वा
कुंजरो वा’ येवढेंच कायते या ठरावांत आहे असें म्हटलें म्हणजे झाले. ” सर-
कार मुसलमानांस भिऊन वागून त्यांच्याबद्दल पक्षपात करतें अशी हिंदू लोकांची
संकारण तक्रार होती. पण सरकारी ठरावांत त्याच्या अगदीं उलट उल्लेख
केलेला होता तो असा:—“कारण असो वा नसो, सरकारच्या वर्तनात हिंदू
लोकांविषयी पक्षपात व आम्हां मुसलमानांविषयी अनास्था दिसून येते तेव्हां
आपल्या जातीच्या संरक्षणार्थ आपणच काहींना काहीं तजवीज केली पाहिजे असा
मुसलमान लोकांचा ग्रह झाला आहे. ” या विपरीत उल्लेखाचा उतारा देऊन
ज्ञानप्रकाशकार लिहितात:—“आतां या सरकारच्या विधानासंबधानें काय बोलवें
हे आम्हांस समजत नाही. आमची हिंदू लोकांची ओरड गप्प करण्यासाठीं ही
सोडीस तोड तर सरकारनें ठेऊन दिली नाहीना !”

ठिकठिकाणच्या दग्यांत मूळ आगळीक मुसलमानांची होते, हिंदू मागा-
डून व केवळ प्रतिकारार्थ दग्यांत सामील होतात, ही गोष्ट अगदीं उघड दिसत
असूनहि आंग्लो इंडियन पत्रे व सरकारी अधिकारी त्याच्याकडे डोळेझांक करीत,
ही गोष्टहि अर्थात् ज्ञानप्रकाशकारांस दिसली नाही. येवल्याच्या दग्यासंबधानें ते
लिहितात:—“एवंच दग्याचे मूळ कारण देऊळ व माक्तीची मूर्ति हीं उध्वस्त
केलीं हैं होय. आतां हैं देऊळ कोणी उध्वस्त केलें हैं सांगावयास पाहिजे असें
नाहीं. आणि ज्यांनीं तें उध्वस्त केलें त्यांनींच पुनः दग्यास सुरुवात केली हेहि
पण सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. इंग्रज पत्रे आतां त्याविषयी काहींहि
म्हणोत !”

सारांश, बाद्यांच्या नियमासंबधानें व हिंदूमुसलमानांच्या भांडणांतील अधि-
काऱ्यांच्या वर्तनासंबधानें टिळक व सुधारकपक्ष यांचें धोरण तत्त्वतः एकच होतें,
सद्यापि या वावर्तीत सुधारक पक्षाचीं पत्रे किंवा त्याच्या हातीं असलेली सार्वजनिक
सभा यांनीं जी चळवळ केली त्याहून दसपट किंवा शतपट टिळकांनीं ती
अधिक जोरानें केली याविषयी कोणास शंका नाही. सरकारासंबधानें अत्यंत
कडक शब्द टिळकांनीं केसरींत वापरून फौजदारी खटला होण्याचा घोका
सोसला, आणि स्पष्ट शब्दांनीं मुसलमानांच्या आगळीकखोर स्वभावाचा निषेध
करून, व हिंदूंना एकजट्ट करण्याविषयी उत्तेजन देऊन, मुसलमान समाजाचा वेष
पत्करला. पण मुख्य कार्याच्या दृष्टीनें पाहतां वादाचा प्रश्न खऱ्या स्वरूपांत मांडून,
लोकमत बनविण्याचें काम टिळकांनीं यशस्वीपणानें केलें ही गोष्ट नाकमूल फर्तता

यावयाची नाही. सार्वजनिक समेचें त्रैमासिक आणि त्या वेळेचे सुमारक-शान-प्रकाशाचे अंक जो चाळीस त्याला हे दिसून येईल. ता. २९ नोव्हेंबर १८९४ रोजी, म्हणजे पुण्यातील हंगे होऊन गेल्यावर, सार्वजनिक समेमार्फत सेक्रेटरी गोपाळराव गोखले यांनी सरकारस एक अर्जवादी लिहिली, तीत खुद्द सरकारचे मोरण पक्षपातीपणाचे होतें असे प्रत्यक्ष म्हटले नव्हतें खरें; पण जिल्हाधिकाऱ्यांपर्यंत सर्वाना कमी अधिक दोषच दिला होता. पुणे, सोलापूर, वेळगांव, अहमदनगर, सातारा, बाई, बेवला, रत्नागिरी, चिपळूण, पेण, कल्याण इत्यादि अनेक ठिकाणच्या दग्यांची हकीगत लक्षांत घेऊनच हा अर्ज लिहिला होता, व या कामी समेचे स्वतः फातर मध्यस्थी व दिलजमाई घडवून आणण्याचा मात्र प्रयत्न केला, इतर कोही केले नाही असे लिहिले होते. टिळकांच्या एकतर्फी लिहिण्याचा व चळवळीचा एक प्रकारें हा निषेधच ध्वनित केलेला दिसला. समेचें आपलें मत असे दिलें कीं, मार्मिक समारंभांत बायें बाजविणें व लौकिक समारंभांत बायें बाजविणें यांतला मार्मिक भेद जिल्हाधिकाऱ्यांना कळत नाही. म्याक कर्तन-साहेबांनी पुण्याच नियम काढले त्यावरून सामाजिक आचारविचारांचे त्यांचें अगाध अंशानच प्रगट होतें, व जबाबदार अधिकाऱ्यांचे कृत्य म्हणजे काय याची त्यांना ओळखहि होती असें दिसत नाही. पोलिसांच्या रिपोर्टवर भिस्त ठेवल्याने, पुढाऱ्यांशीं अधिकारी वृद्धन बागल्याने, व नादांतील बहिबाटीविषयीं हुकमापूर्वी योग्य न्यायाधिकाऱ्यांकडून चौकशी न करविल्यामुळे आजवर सर्व घोटाळा झाला. मशीदीपुढें झाले तरी मंगुळ बायें बाजवूं यावी, मोठा किवा कर्कश आवाज करणारी बायें फारतर बाजवूं देऊं नये. तात्पर्य, बासांसंबंधाचा सर्व अधिकार पोलिसांकडून काढून घ्यावा असें समेचें आपलें मत दिले.

पण सरकारजवळ टिळक काय व गोखल्यांची सार्वजनिक सभा काय दोघांचीहि प्रतिष्ठा कामाच्या दृष्टीने जवळ अवळ सारखीच होती. गोखल्यांच्या अजांत पोलिसांना दिलेल्या दोषाखेरीज सरकारस खुपण्यासारखा एकहि शब्द नव्हता. पण अर्जाच्या प्रारंभी गोखल्यांनीं असें चुचविले होतें कीं, यमा या कामी सांगतें तें हिंदु मुसलमान व पारशी या सर्व समाजाचें मत आहे. या विधानाचाच सरकारला घुस्सा आला. झोड हिलसाहेब त्या वेळीं अंडर सेक्रेटरी होते. त्यांनीं ताबडतोब उत्तर लिहिलें कीं, अर्जातील इतर अनेक विधानें तर पुष्कळशीं निराधार आहेत, व त्यांचा समाचार वेगळा वेण्यांत येईलच, पण पहिलें हें सांगा कीं, सगळ्या समाजाबद्दल गोखल्यांचा अधिकार तुमच्या समेला कोणी दिला व अर्जाचा मसुदा मंजूर झाला तेव्हां कोण कोण हजर होते ? तेव्हां गोखल्यांना अर्थातच कबूल करावें लागलें कीं, समेंत एकंदर १५२ हिंदु, चार पारशी व फक्त दोन मुसलमान आहेत ! मसुदा मंजूर झाला तेव्हां एकंदर १६ समासद हजर होते ! यावर सरकारी प्रभ असा आला कीं, या जोळांत कोण कोणच्या जातीचे, अनुकूल व

प्रतिकूल मते कोणाची कधी पडली हें कळवा. यावर गोखल्यांनी उत्तर दिलें कीं कमेटींत कांहींच मतभेद नव्हता. अजोतल्या प्रश्नाचा विचार त्यांतील तक्रारीच्या योग्यायोग्यतेवरूनच केला पाहिजे. आजवर असली तपशीलवार माहिती सरकारने कधीं मागितली नाहीं, समेनें ती कधीं दिली नाहीं, व इल्लींहि सभा ती देऊ इच्छित नाहीं. तात्पर्य, मूळ वाद्याच्या नियमांचा विचार बाबुस राहिला व हीं दुसऱ्याच वादाचीं बाबें बाबूं लागलीं. या वादाचें कारण असे. समेत जे दोन मुसलमान होते त्यांनीं सरकारास कळविलें कीं, सार्वजनिक सभा ही हिंदु लोकांची आहे, आमचा तींत कांहीं सवष नाहीं. आम्ही सभासद असलो तरी तिच्या कामकाजाला आमचीं समति नसते. सर्वोचा समग्र करून होईल तितकें निःपक्षपातीपणाने विचार करण्याला रानडे गोखल्यांसारखे लोक तयार असतां, व मुसलमानाकडून वेण्यापेक्षा त्यांना अधिक देण्यासच ते तयार असतां, त्यांना एकहि मुसलमान गृहस्थ असा भेटला नाहीं कीं जो त्यांच्या पद्धतीने व धात बोक्यानें विचार करील. ही गोष्ट ओळखूनच टिळकांनीं असे धोरण ठरविलें होतें कीं, मिळतें वेण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी जर मुसलमान मिळतें वेत नाहींत, तर आपण तरी त्यांच्या लहरी-बरोबर फरफटत ओढत किती दूर जा ! आपले खरे हक्क काय व ते आपण कोठपर्यंत बजवावेत याचा विचार करून ते जाहीर करावे व त्यांना अनुसरूनच आपली चळवळ चालू ठेवावी, मग त्यांतून काय निघेल तें निघेल. हें धोरण पक्षभेदाचा पुरस्कार करण्यासारखे दिसण्यांत दिसतें. पण आज हिंदुमुसलमानांची एकी अधिक झाली आहे, व या एकीचा उपदेश ठमसपक्षांकडून जोरानें चालू आहे, अद्या स्थितींत देखील जर परस्पर गैरसमज पूर्णपणें दूर होत नाहींत, दगे-धोपेहि होतात, आणि आपण दुसऱ्यास सवलती देत देत व दुसऱ्यांचीं मते आपणावर लादून वेत वेत कोठपर्यंत पुढें जावें याच्या निश्चित मर्यादा ठरविल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असे आजहि जर हिंदुसमाजाला वाटतें, तर तीस वर्षांपूर्वी या सावधगिरीच्या धोरणाची आवश्यकता हिंदु लोकांना किती भासत असेल, व यासुळें टिळकांचेंच धोरण योग्य आणि सामाजिक स्वाभिमानाला वरून आहे असे हिंदु लोकांना किती वाटत असेल, याची कल्पना सहजच करितां येईल.

टिळक हे आपण होऊन मुसलमानांशीं कधींहि कुरापत काढीत नसत व तद्दक्षोदीच्या कोणत्याहि विचाराला ते नेहमीं तयारीच दाखवीत. जुनी ऐतिहासिक चर्चा करितानाहि झाले तरी त्यांचा रोंख मुसलमानांना दुष्पण देण्यापेक्षा हिंदूंचा आपणेल्या आशेपाचे खडन करण्याकडेच अधिक असे. हिंदु या नात्याने त्यांची स्वाभिमानबुद्धि मोठी तीक्ष्ण असून, 'दुसरा चिढेल' या शब्दांची भीति त्यांच्या मनाला कधींहि धिवत नसल्याने, इतरांप्रमाणें मुसलमानांशीं वागतांनाहि कोणी अरे म्हण्टे तर त्याला बराबर कांरे म्हणण्याला ते कधींहि कचरत नसत. किंबहुना दुसऱ्यानें आगळीक केल्यास तेजस्वी रीतीनें त्याचा प्रतिकारच करावयाचा, फाजील

मऊपणानें पड खावयाची नाही किंवा बगलहि खावयाची नाही, असाच त्यांचा स्वभाव असे. दंग्याभोव्यांच्या या दोन वर्षांत त्यांनी केलेली चळवळ याच स्वभावाला अनुसरून होती. ही चळवळ विशेष मृदु मनाच्या किंवा मिथ्या अशा काहीं लोकांना आवडली नाही हें खरें; पण या लोकांनी क्वचित् एखादा सरकारकडे अर्ज अथवा शांततेचा किंवा कोहमाचाच मोघम उपदेश मागितला. भांडणें तोडण्यास काहीं अधिक केले नाही; व हिंदुसमाजाच्या हक्कांवर जो हक्क हाक पाळ पडत होता त्याच्या निवारणाचा प्रयत्न तर त्यांजकडून मुळीच झाला नाही. सुसलमान लोक सर्व प्रकारें चढाईचा हल्ला करीत असतां, नुसत्या शांति-सूत्राचें पठण करीत बसण्यापेक्षां निदान वादंड तरी हातांत घेऊन उत्तेजनपूर्वक जो हिंदूचें शास्त्र करील त्याची किंमत व कौतुक सर्वसाधारण हिंदुसमाजास अधिक वाटली यांत नवल काय !

१८९४ सालीं टिळकांनीं केसरीत दंग्यांच्या विषयावर जे लेख लिहिले त्यांच्या योगानें त्यांनीं मुंबईतील शुद्धरायी समाजाचें प्रेम पुष्कळच संपादलें; व पुण्यांतील त्यांचे शुद्धपक्षीय प्रतिपक्षी देखील त्यांच्या मताप्रमाणें असणारी टिळकांची धर्मनवृत्ता व उभयवर्तात प्रत्यक्ष झालेली शिबीराळ विचरून जाण्यास तयार झाले. मुंबईचे लखमीदास खिमजी या व्यापारी गुह्यानें मुंबईच्या दंग्यांच्या जाणी प्रमासपट्टण येथील दंग्यांत जखमी लोकांकरितां मुंबईस पुष्कळ खटपट केली होती. पुढें छंद मुंबईस दंगा झाला तेव्हां त्यांनीं तेथील जखमी हिंदूंना तर पुष्कळ भरत केलीच, पण दंग्याच्या दुसऱ्या दिवशीं हिंदू लोक जे हातांत काढ्या घेऊन उठले त्यांना लखमीदास खिमजी यांनीं उत्तेजन दिलें, व भाटी लोकांत हजारां रुपये वाटले असा त्यांच्याविरुद्ध पोलिसचा रिपोर्ट झाला होता. त्याचें एक प्रत्यंतर असें मिळालें कीं काहीं कारणानें लवकरच लखमीदास खिमजी यांना गव्हर्नरसाहेबांची मेट घेण्याचें कारण पडलें असतां गव्हर्नरसाहेबांनीं त्यांची मेट घेण्याचें मुद्दाम नाकारिलें. अशा पाणीदार गुह्याला टिळकांकडे पाहून या वेळीं 'अस्ति कोऽपि भग्न समानधर्मी' असें वाटलें असल्यास नवल नाही. मुंबईच्या सुशिक्षित लोकांत यापूर्वीं टिळकांविरुधी किंचित् अनादरखुद्दि होती. पण मुंबईस व बाहेर दंगे झाल्यापासून विवेकतः येवढें राखेर नगरे ठिकाणच्या दंग्यांसंबंधाने सरकारचे गुप्त हुक्म टिळकांनीं प्रगट केल्यापासून, व पुण्यांत चिटाईनें हिंदूंच्या हिताचें समर्थन केल्यापासून मुंबईतील लोकांचेंहि त्यांजकरील प्रेम वाढूं लागलें.

शेवटीं एकच गोष्ट चांगलाचची ती ही कीं, याचें बाजावेण्याचा हा प्रसंग जरी दिवावयाला पुढें आला होता तरी त्यांच्यामार्गे महत्त्वाचे दुसरेहि प्रसंग होतेच. सरकार मुसलमानांचा पक्ष घेतें असा जो प्रवाद होता तो खरोखरच असा होता; पण त्याचें कारण मुसलमानांच्या अधिर्दावर हिंदूंच्या देवळांपेक्षां सरकारचे अधिक प्रेम होते हें नव्हे, तर राजकारणाच्या द्वावर्ता हिंदूंना शत्रू दंग्याला भुज

समान हे सरकारला उपयोगी पडण्यासारखे होते व पडूहि लागले होते हेंच होय. पूर्ववृत्तात पाहिला तर १८५७ च्या बंडानंतर कित्येक वर्षेपर्यंत मुसलमानलोकांवरच इंग्रज सरकारचा राग अधिक होता. वहाबी लोक सरकारास भयकर वादू लागले होते. लॉर्ड मेयो याचा सून एका मुसलमानानेंच केला होता. लिटनशाहींत अफगाणिस्थानप्रकरण झालें त्यामुळें मुसलमान इंग्रजांवर रागावले होते. पण सर्व गोष्टी आलदून पालदून होतच असतात, त्याप्रमाणे १८८५ साली राष्ट्रीय समास्थापन झाल्यानंतर राजकीयपक्षांची एक नवीन प्रकारची मांडणी हिंदुस्थानात होऊं लागली. राष्ट्रीय समेत बहुतेक सर्व सुशिक्षित हिंदु लोक. त्यांनीं राज्यकारभारावर टीका करण्याला व आपल्या आकाक्षांचें पोतें सोडून त्यांतील पिजा जगापुढें मांडण्याला सुरवात केली. हें पाहून सरकारास ते एक नवे व कायमचें संकट भासू लागले व त्याचा प्रतिकार करावयाचा तर मुसलमान समाज हातीं धरला पाहिजे अशी युक्ति त्यांना सहजच सुचली. सर सय्यद अहमद यांना पुढें करून त्यांनीं सुशिक्षित मुसलमानांकडून राष्ट्रीय समेवर बहिष्कार घालविला; आणि अशिक्षित मुसलमान समाज तर किंचित् फूस मिळाली असतां वर्गान्याचावर्तीत मायें फिरवून वेण्यास नेहमींच तयार. राष्ट्रीय समेच्या स्थापनेपासूनच कायदे कौन्सिलच्या मागणीस सुरुवात झाली होती. १८९२ साली कायदेकौन्सिलांची वाढ होऊन निवडणुकीचें तत्त्व डोक्यावू लागलें होतें. आणि कौन्सिलांत तेज पडणें ही तर गोष्ट सर्वस्वी शिक्षणावर अवलंबून ! त्यामुळें मुसलमान समाजाच्या मनांत एकदम असा अकल्पित प्रकाश पडला कीं, कौन्सिलांत शिरून हिंदु लोक आपला पायदा करून बेगार व आमचे नुकसान करणार, आणि कौन्सिलांत सुशिक्षित मुसलमान जावे असे म्हणावें तर चुटकीसरशी शिक्षण वाढत नाहीं ! तेन्हां इतर रीतींनीं हिंदुसमाजाला पायबंद घालणे जरूर असे मुसलमानांच्या मनानें वेतलें. अलिगढ कॉलेजचे गोरे प्रिन्सिपाल थिओडोर बेक यांनीं “ आंग्लो महमिडन ओरिजटल अखोशियन ” या नांवाची सस्था स्थापण्याची कल्पनाहि काढली. पण सर सय्यद अहमद यांना ही कल्पना कमीपणाची वाटली. ते झाले तरी दूरदर्शी व स्वामिमानी होते. हिंदु व मुसलमान हे एकाच हिंदी शरीराचे दोन डोळे आहेत असे ते म्हणत. पण डोळे दोन व हथी एक असें होण्याला दोन्ही समाजांत शिक्षण समसमान झालें पाहिजे अशी त्यांची समजूत असल्यामुळें, त्यांनीं राजकारण थोपवून घेऊन सर्व भर शिक्षणावर दिला होता. आणि मुसलमानांकरितां हिंदूचें राजकारण थोपविले जावें या हेतूनें त्यांनीं राष्ट्रीय समेला ठषड विरोध चालविला होता. पॅन इस्लामिझमचा उपदेश सुरू झाला होता. पॅन इस्लामिझमचा विजय होण्याकरितां आज इंग्रजांचे शत्रुत्व झाला होता. पॅन इस्लामिझमचा जरूर वाटतों, तसेंच त्या काळीं त्याच हेतूने इंग्रजांशीं करणें हें जसें मुसलमानांस जरूर वाटतें, तसेंच त्या काळीं त्याच हेतूने इंग्रजांशीं होईल तितका केह ठेवावा असें मुसलमान पुढाऱ्यांस वाटत असे. तात्पर्य, बगा-

लव्या फाळणीच्या वेळीं, प्रजेतील ज्या दुष्टीच्या घोरणाचा कळस झाला त्याचा पाया. १८९२-९३ चे सुमारास घातला जात होता. सरकार व मुसलमान दोघे एकजीव होऊन राष्ट्रीय समेक विरोध करीत होते, व बाबे मिरवणुकी यांची मांडणें ह्या या मुख्य वृक्षाच्या किरकोळ शाखा होत्या. मुसलमानी व्याकांशेची ही बाबदी कोणत्या दिशेनें उदित होती हें टिळकांनीं त्यावेळीं बरोबर ओळखिले होते, व त्याला अनुसरूनच त्यांनीं या मांडणांतील आपलें घोरण उरविले होते.

पण त्यांच्यावर जातिद्वेषाचा आरोप करणारांनीं जातिद्वेषाचा मूळ उगम खरा कोठे आहे हें पहावयाच पाहिजे होते. विश्ववस्तुत्व व राष्ट्रीयत्व या भावनांचा मुळीं कांहींशा परस्परविरोधी आहेत. पहिल्यांतून दुसऱ्यांत उतरण्यापेक्षा, दुसऱ्यांतून पहिल्यांत वर प्रवेश करणें हाच सोपा व नैसर्गिक मार्ग होय, असे टिळकांना प्रथमपासून वाटत असे. आपले पांव जमिनींत पडून रोमिल्यानेंवर मगच वेहवृद्धीकरितां आपला हात दुसऱ्याचे हातांत दिलेला बरा; नाहींतर हाताबरोबर आपणहि खालीं खेचले जाण्याचा व स्थानमग्न होण्याचा संभव आहे, असे टिळकांना पक्कें वाटत असत. शुभारंकांना तसें वाटत नसे, हाच त्यांच्या घोरणांतील मुख्य फरक होय ! हा फरक तेव्हा तर लोकांच्या लक्षांत येण्यासारखा नव्हताच, पण खालाच पुढें गण-पतीडात्तव व शिवाजी उत्सव यांची जोड मिळाली. एकाच वर्मविषयक मांडणे बादविण्याचें स्वरूप, व दुसऱ्याला जातिविषयक मांडणें बादविण्याचें स्वरूप सामान्य लोकांच्या दृष्टीनें येण्यासारखें असल्यानें, टिळकांच्या मांड-घोरणाच्या दुर्लोकांत अधिकच भर पडली. अफझुलखानाच्या बघा-चारल्या बादप्रस्त विषयांची चर्चा वर्तमानपत्रांतून होऊ लागून टिळक शिवाजी-महाराजांचे समर्थन निर्मांडणें करूं लागले. आणि शेवटीं १८९७ च्या राज-द्रोहाच्या खटल्यांत राजद्रोहाच्या शापिदीला वा ऐतिहासिक चर्चेचा आधार सरकारनें व न्यायाधीशांनीं घेतला, यामुळे टिळक म्हणजे तो एक बडा सैतान होय अशी मुसलमान लोकांची पक्की समजूत होऊन राहिली. शुद्देचादे ही त्यांची समजूत टिळकांच्या मूल्यपूर्वक टिकली नाहीं; व टिळकांनीं आपलीं कोणतींहि क्षुणीं मते न घोडतां देखील, मुसलमान पुढाऱ्यांना टिळकांचेच घोरण बरोबर व आपले स्वतःचें घोरण चूक ही गोष्ट पुढें पटून, अलीविपूत्रारख्या पुढाऱ्यांनीं टिळक हेच आमचे खरे राजकारणीं गुरू होत असें जगजाहीर केले ! इतकें परिवर्तन खुद्द टिळकांच्या डोळ्यादेखत झालें !

भाग १९ परिशिष्ट (१)

औंधकर पंतप्रतिनिधि यांचा जाहीरनामा

औंध येथें वाघें वाजविण्यासवधानें हिंदु व मुसलमान या दोनहि जातींच्या पुढान्यांच्या विचाराने झालेले नियमः—

“संस्थान औंध येथील हिंदूंचे देवळांपुढे व मुसलमान लोकांचे मशीदींपुढें वाघें व ढोलगीं वाजविण्याचे सवधानें ठाणे किन्हेई येथील दोन्ही जातींचे पुढान्यांचे एकमतानें पुढील वहिवाटीसाठीं नियम ठरविण्यांत आले आहेत ते येणेंप्रमाणेंः—

१ नुसतें यडगें असेल तर ती मशीद म्हणजे निमाज पढण्याची अगर पूजा करण्याची जागा समजावयाची नाही, सबब त्यावरून जाताना पाहिजे तीं वाघें पाहिजे तेव्हा वाजविण्यास हरकत नाही.

२ असुरखाना म्हणजे डोले करण्याची जागा हें भजनाचें ठिकाण नाही, सबब त्यावरून जातेसमयीं वरप्रमाणें पाहिजे तेव्हां पाहिजे तीं वाघें व ढोल वाजविण्यास हरकत नाही,

३ निमजगा हमेशा गांधाबाहेर असावयाचा आणि रमजान महिन्यात रोजे (उपास) सपल्यावर एक रोज, व जिल्हेज महिन्यांत बकरीईदचे सणाचे दिवशीं एक रोज, मिळून दोन रोज निमजग्यापुढें काली सर्व मुसलमानांना खुदबा पढून ऐकवितो, सबब वर्षातून त्या दोन रोजीं खुदबा न ऐकू येई असे रीतीनें वाघें ५० फुटांच्या आंत वाजविळी जाऊं नयेत.

४ निमाजास वाघांची हरकत नाही, कारण निमाज मशीदींतच पडला जातो असें नाही. निमाजाची वेळ आली म्हणजे ओढ्याचें कांठी, नदीचे कांठी, अगर झालावरहि निमाज घ्याचा तो पद्धतो, व कुराणात निमाजाच्या वेळीं वाघें बंद असावी असें लिहिलेले नाही. सबब मशीदीवरून निमाजाचे वेळेसहि वाघें वाजविण्यास हरकत नाही. परंतु प्रत्येक शुक्रवारी मशीदींत काली सर्व मुसलमानास खुदबा पढून ऐकवतो, सबब शुक्रवारी मात्र खुदबा पढण्याचे वेळीं मशीदीचे अलीकडे व पलीकडे वीस पावले म्हणजे ५० फूट अलीकडे व पलीकडे वाघें वाजवूं नयेत.

५ वाघें या शब्दांत ताशा, ढोल, नगारा, वाजंत्री यांचा समावेश होतो. परंतु त्यांत वीणा, सतार, बाजाची पेटी, हारमोनियम वगैरे मसुर घाबे यांचा समावेश समजूं नये.

६ सदर नियम ज्या मशीदी पुरातनच्या व रस्त्यास लागून असतील, त्यांसच

लागू समाजावेत. त्या रस्ता सोडून अगर नवीन कोणी शुद्धात रस्त्यावर बांधील सर त्यांस लागू नाहीत.

७ शुक्रवारी मशीदीतील खुदव्याचे वेळेस व निमाजम्यांतील खुदव्याचे वेळेस जे वाद्यासबर्धा नियम कलम ३ व ४ यांत सांगितले आहेत, ते पाळून श्री गणपति, नागोबा, गोकुळ बळी अगर कोणताहि हिंदूचा समारंभ, अगर जत्रेचे संबधाचा समारंभ, वाद्ये वाजवण्यासहित, खुशाल सर्व मशीदींवरून व निमाजम्यां-वरून जातील.

८ हिंदूंची जीं देवळे आहेत तेथें कीर्तन अगर पुराण, अगर एखादें धर्मकृत्य होतें समर्पण मुसलमान लोकांनीं बाधें, ताचे डोक वगैरे बाजवीत जाणे झाल्यास, म्हणजे ५० फूट आरेंमार्गे, बंद केली पाहिजेत.

९ उभयतां जातींचे मुख्यचे संमतीने हे नियम ठरले असल्यामुळे, दोघां जातींचे लोकांनीं पाळले पाहिजेत; जर कोणी नियम तोडले सर, ज्या जातीविषयक नियम तोडला जाईल त्यांनीं दांडगावा न करितां सरकारांत कळवावे म्हणजे ते कायदेशीर बंदोबस्त करतील.

तारीख ८ माहे सप्टेंबर १८९४

सह्या हिंदू पुढान्यांच्या

सह्या मुसलमान पुढान्यांच्या आमचे समोर.

रामचंद्र शिबेराम देशपांडे

मा० बर्ग ३ सं० औंध.

सदर नियम उभयतां जातींतील पुढारी लोकांनीं केलेले मंजुरीस आले ते मंजूर केले आहेत.

तारीख ९ सप्टेंबर १८९४

श्रीनिवास परशुराम पंतप्रतिनिधि,

जहागिरदार सं० औंध

भाग १५ परिशिष्ट (२)

पुण्याचे पो. सु० मॅकफर्सन यांचा जाहीरनामा.

समाम लोकांस कळविण्यांत येतें कीं, यापुढें दि० पो० सु० साहेब हे रस्त्यांत अगर रस्त्याजवळ बाजनी, डोक, ताचे, अगर इतर बाधें आणि शिंगे, अगर इतर कर्कश बाधें बाजविणें याचे परवाने देऊन नियम करतील आणि त्याजवर निर्वेध ठेवतील.

ज्या दिवशीं वाद्ये बाजविणें असेल त्याचे अगोदर पूर्ण तीन दिवस वाद्ये बाजविण्याचा परवाना मिळण्याबद्दलचा अर्ज शहर पोलीस ऑफिसांत केला पाहिजे आणि अशा परवान्यावांचून रस्त्यांत अगर रस्त्याजवळ कोणतेहि वाद्य बाजविले जाऊं देणार नाही.

परवाना मिळण्याबद्दल अर्ज केल्यानंतर अर्जदारास छापील नमुन्यांत बहुतकरून परवाना दिला जाईल व त्या परवान्यांत खाली लिहिलेल्या शर्ती दाखल केल्या जातील.

१ गाडी अगर घोडे जवळ आले असतां ते जात तोपर्यंत वाद्ये बाजविणें अगर पताका फडकाविणे म्हणजे (मार्गें-पुढें करणें) अगर कोणतेहि तऱ्हेचा गोंगाट करणे बंद केले पाहिजे.

२ मिरवणुकीच्या मंडळ्या एकाद्या सार्वजनिक उपासनेच्या जागेजवळ सार्वजनिक उपासना चालली असता आल्या म्हणजे त्यांनीं आपलीं वाद्ये बंद केलीं पाहिजेत आणि सदर उपासनेच्या जागेवरून जात असतां गोंगाट न करतां गेलें पाहिजे.

३ कामावर हजर असलेला कोणीहि पोलीस अम्मलदार अमुक वेळेपर्यंत वाद्ये बंद करण्यास हुकूम करील तर तीं बंद केलीं पाहिजेत.

४ कोणत्याहि सार्वजनिक रस्त्यावर रात्रीचे अकरा वाजल्यापासून सूर्योदयापर्यंत वाद्ये बाजविण्यास परवानगी नाही.

५ जो कोणताहि मनुष्य जाणून बुजून वर नमूद केलेल्या शर्ती मोडील अगर त्या मोडण्यास साह्य करील तर तो सन १८९० च्या आक्ट ४ कलम ६८ प्रमाणें २०० रु. दंडास पात्र होईल.

ता. २ आक्टोबर सन १८९४

T. MACPHERSON, मेजर

डिस्ट्रिक्ट पोलीस सुपरिटेंडेंट, पुणे.

भाग ११ वा

वापट-कमिशन

सामान्य परिचयाच्या लोकांना फारशी माहिती नाही असे काही प्रसंग टिळकांच्या चरित्रांत वट्टून आले होते. वापट-कमिशन हा त्यांतलाच एक होय. तो सव्वीस वर्षां पूर्वी व तोहि दूर बडोद्यास बडला. वर्तमानपत्रांतून त्याची हकीकत फार थोडी आली. जी आली तींत टिळकांचे नांवहि नव्हते. या सर्व कारणांमुळे टिळकांच्या चरित्रांतला एक प्रसंग या नात्याने तो जवळ जवळ अज्ञातच राहिला. पण या वापट-कमिशन प्रकरणांत टिळकांचे सुमारे १०-१५ महिने खर्चा पडले. इतकेंच नव्हे तर त्यांत त्यांच्या अंगचे दोन थोडे शुण निदर्शनास आले. एक मित्रकार्याकरिता अत्यंत श्रीक्ष क्षीणें, व दुसरा कडाकं कुश्यां बुद्धि. वापट कमिशन प्रकरणांत टिळक हे नायक नसले तरी उपनायक खास होते. म्हणून त्यासंबंधीची हकीकत या भागांत देण्याचें जेलिलें आहे.

वापट म्हणजे बाबुदेव सदाशिव वापट. त्यांची मित्रमंडळी नेहमी त्यांना राबसाहेब वापट या नांवानें उल्लेखीत. ही पदवी त्यांना इंग्रजसरकारने दिलेली नव्हती, बडोद्यांतील त्यांच्या भोवत्या दुखाच्या अधिकारामुळे त्यांना ती स्वयंभू प्राप्त झाली होती. कमिशनानंतर 'बडोदा वापट' या टोपण नांवानें लोक वापटांना ओळखीत. वापट हे रत्नागिरी जिल्ह्यांत एका गरीब घरण्यांत जन्मले. ते मोठे तरतरीत व बुद्धिमान, पण कॉलेजचा खर्च शेषपण्याचे प्राप त्यांच्या अर्मी नव्हतें. कॉलेजांत असतांच त्यांना बडोद्यास नोकरी मिळाली. यामुळे बी. ए. या अभ्यास त्यांनीं मज्जेच सोडला. यावेळीं बडोद्यास रेवेन्यु सर्व्हे सेटलमेंट खात्याचे मुख्याधिकारी मि० इलियट नामक गेरे सिव्हिलियन होतें. त्यांची मर्जी वापटांवर बसून त्यांनीं त्यांना प्रथमच वाढील रुपांची नोकरी दिली. यापुढील मार्ग वापटांनीं छपाळ्यानें आक्रमिला. सुमारे चार पांच वर्षांत म्हणजे १८८२ सालीं सवायें रुपांवर ते हेडक्लार्क झाले. १८८६ सालीं त्यांचा प्रवेश इलियट साहेबांच्या खात्यांत होऊन, तीन वर्षांनीं ते साहेबांचे खास मदतनीस (असिस्टंट कमिशनर) झाले. व १८९४ पूर्वीच त्यांचा बट फगार पावणेसातथेपर्यंत वाढला होता. त्यांच्यावर खटला होऊन मज्जेच इतिश्री झाली नसती तर ते नायब दिवाणाच्या जागेपर्यंत चढण्याचा फार रुभव होता. या सर्वांला त्यांची हुशारी तर कारण खरीच, पण इलियट साहेबांची त्यांच्यावरील मर्जी ही. देखील पुष्कळ अंशाने कारणीभूत होती. ही मर्जी पुढे पुढे हतकी वाढली कीं, वापटांनीं चांगले आणि इलियटसाहेबांनीं येकावे असा लोकांचा समज होऊन बसला. खरोखरच वापटांनीं बडोद्यांत

दि...च-२४

आपली कारकीर्द गाजविली. त्यांचे ते घारे डोळे, पांढरा सफेत पोशाख, उमदा काठेवाडी घोडा ही मनावर परिणाम करण्यासारखी होतीच. पण त्यांची कारकीर्द गाजली असें दक्षिणी लोकाना वाटण्याला त्याची कर्तव्यगारी, पण गुजराथी लोकाना तसे वाटण्याला त्यांचा स्वभाव, हाच मुख्य कारणीभूत होता. स्वभावाने ते तापट असत. कोणाची मीढ न घरतां टाकून किंवा तोडून बोलण्यांत त्याचा हातखडा असे; व गुजराथी लोक दक्षिणी लोकांना पाण्यांत पाहतात अशा भावनेनें गुजराथी लोकांचे वाटेल तेथे उठे काढण्यांत ते कमी करीत नसत. पण साहेबाची मर्जी आणि विनम्रवृत्तखोर स्वभाव या दोन दोषांत तिसऱ्या एका गोष्टीची भर पडून, बापटांच्या कारकीर्दीला त्रिदोष सन्निपात झाला. ती म्हटली म्हणजे त्यांकडे असलेलें सर्व्हे सेटलमेंट खात्याचें अप्रिय काम.

वरील त्रिदोषानें बापटांची कारकीर्द अकार्ळी कशी खुंटली हे सांगण्यापूर्वी, टिळक व बापट यांचा संबंध काय व बापट कमिशनमध्यें टिळक कसे गोंवले गेले, हें थोडक्यांत सांगतों. टिळक व बापट हे सद्याच्या नसले तरी त्यांची कॉलेजांतच ओळख पडली होती. शिवाय दोघेहि रत्नागिरीचेच. या उभयतांचे तिसरे केही दाजी आबाजी खरे हे होत. बापट कॉलेजचे अभ्यास अर्धेच सोडून बडोद्यास गेले तरी या त्रिवर्गाचा केह खंड पावला नाहीं. उलट कारणाकारणानें तो वाढतच गेला. बडोदेदरबारांत पूर्वीपासून चार दोन तरी दक्षिणी लोक मोठ्या हुद्यावर असण्याची परंपरा होती. आणि ज० स० गाडगीळ किंवा बापूसाहेब आठल्ये यांच्याप्रमाणे ती परंपरा बापट हे आपल्या हुशारीनें राखणार अशा टिळकांना विश्वास होता. हुसरे पक्षी टिळकांची विद्वत्ता व स्वार्थत्याग या गुणांचे बापट हे चहाते होते, केसरी व मराठा पत्रांत बडोद्यांतील राजकारणासंबंधानें जे लेख येत त्यांची माहिती व धोरण हीं प्रायः राबसाहेब बापटांच्या द्वारे मिळत. सर, टी. माधवरावांच्या बडोद्याच्या कारकीर्दीविषयीं केसरीत आलेल्या टीकेचा बराचसा आधार बापट यांनीं पुरवलेली माहिती हा होता. आणि मराठा पत्रांत तर बापटांनींच लिहिलेले पण अर्थीत विनसहीनें लिहिलेले लेख मधून मधून प्रसिद्ध होत. या केह-संबंधाला व्यवहाराच्या बाजूनेहि पुष्टि मिळाली होती. टिळकांचे खुने मित्र चित्र-वाळेचे बासुदेवराव जोशी यांना बडोदेदरबाराची छपाई घरीरेची अनेक कामे नेहमीं बापट साहेबांच्या ओळखीमुळे मिळत. याच सुमारास (१८९१) टिळकांनीं फर्ग्युसन कॉलेज सोडून मॉगलाईत लातूर येथें कापूस वठण्याचा (जिनिंग) कारखाना काढण्याचा उपक्रम केला. त्यास बापट यांनीं बडोद्याचा एक पेढी-वाला गिरधरलाल नानामाई यांकडून ५००० रु० कर्ज देवविलें होतें.

अशा रीतीनें टिळक व बापट यांचा जिन्हाळ्याचा केसबध असल्यामुळे, बापटांवर संकट येतांच त्यांच्या मदतीला टिळक धावून गेले असतील हें ज्याला टिळकांचा स्वभाव माहीत आहे त्याला कोणी सांगायचा नकोच.

पण या कामांत पडण्यांत टिळकांचा हेतु एकेरी नसून सजोड होता. कोणाच्या सरक्षणाबरोबरच बडोदे संस्थानचे अधिपति श्री० सयाजीराव गायक-
वाड यांच्या कारकीर्दीवर ठपका ठेवण्याचा ब्रिटिश रेसिडेन्सीचा जो गुप्त प्रयत्न या-
वेळीं जोरात चालू होता, त्याचा प्रतिकार करावा अशीहि टिळकांची इच्छा होती.
पूर्वी कोल्हापूर प्रकरणात टिळकांना शिक्षा झाली ती त्यांच्या देशी संस्थानच्या
अभिमानामुळेच। आणि फिरून बारा वर्षांनी संस्थानिकांविषयी असलेलें प्रेम प्रकट
करण्याचा जो प्रसंग टिळकांना प्राप्त झाला तोहि त्यांनी तितक्याच तत्परतेने साधून
तशीच मीजहि सोसली. बापट कमिशनमध्ये टिळक हे स्वतःचरी आरोपी नव्हते,
तरी जणू काय स्वतः आपणच अपराधी आहेत अशा भावनेने त्यांनी बापटांतर्फे
अपयानून इतिपर्यंत सुकदम्याचे सर्व काम चालविले. नांवाला वॅरिस्टर व वकील
बुसरे होते; टिळकांचे नुसते वकीलमन्त्रहि ह्या कळांत दाखल नसेल. तथापि,
बापटांतर्फे हजार राहून काम चालविणारे वॅरिस्टर व वकील यांच्या बकिली मंदू-
र्ध्व कृत्य, पण बकिली कारकुनांचेहि काम टिळकांनी स्वतःचा मोठेपणा विसरून
केले असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाहीं.

असो. बापटांची कारकीर्द संपुष्टांत येण्याला व टिळकांनी कमिशनच्या
कामांत पडण्याला उभयसाधारण असे कारण म्हटलें म्हणजे 'बारसळी' कर्फी
सेटलमेंट स्थात्याच्या द्वारे श्रीसयाजीराव यांच्या कारकीर्दीची येणारा संबंध हेंच
होय; व त्याविषयी थोडीशी माहिती देणें जरूर आहे. हें खातें १८८३ सालच्या
ऑगस्टांत इलियटसाहेबांकडे आले. पण सगळी मोबणी पुरी न झाल्यामुळे
स्वात्याचें प्रत्यक्ष काम १८८६ पर्यंत सुरू झाले नाहीं. आणि महाराजसाहेबांनी
मजूर करावयाचे ते नियम तयार होण्यास आणखी तीन वर्षे लागल्याने, बार-
सळी पोडस्वात्याचें काम १८८९ च्या मार्चमध्ये सुरू झालें. या स्वात्यांत जॅक्सन,
ऑर्मेन, मॅकॉनकी वगैरे गोऱ्या सिव्जिलियन लोकांनी पूर्वी सुपरिंटेंडेंट म्हणून
काम केले होते. परंतु त्यांच्या वेळीं कोणत्याहि प्रकारचा गवगवा झाला नाहीं.
पण इलियटसाहेबांच्या कारकीर्दीत तो झाला याचें कारण, त्यांच्या कामाला
प्रत्यक्ष इनाम चौकशीचे स्वरूप येऊन कोणाच्या इनामावर आपेवारीचा आकार
बसणे, सनद नसल्यामुळे कोणाचें इनाम सरकारजमा होणें, वगैरे गोष्टी घडून आल्या.
इनाम चौकशीचें कामच कोडेहि लोकांच्या डोळ्यांवर येण्यासारखे असतें. आणि
उदाहरणार्थ खुद्द ब्रिटिश अमलात, त्यापूर्वी तीस चाळीस वर्षे इनाम कमिशनच्या
कारमरामुळे जो खरा अन्याय किंवा अन्यायाचा गवगवा झाला त्याहुन इलियट
साहेबांच्या कारभारांत अधिक घडून आला होता असे नाहीं. तथापि घन्याचा
चनी कोणी नाहीं, या म्हणीप्रमाणे मुबईसरकारच्या इनाम-कमिशनविरुद्ध तक्रारी
करून कड भोंकविण्याला बुसरी जागा नसल्यामुळे त्या तक्रारीबद्दल कोणाचा
बातपात शोके शकला नाहीं. पण त्याच तक्रारी बडोद्यासारख्या संस्थानांत

आल्याने एकदम त्यांचे स्वरूप प्रचंड करून मासवितां आले. पण हे करणारांचा हेतु इनामदारांची दाद लावण्यापेक्षा महाराजसरकारच्या राज्यकारभारावर ठपकाच ठेवण्याचाच अधिक होता. सयाजीरावमहाराज आपल्या स्वतःच बाण्यामुळे, किंबहुना आपल्या उद्योगप्रियतेमुळेहि, ब्रिटिशसरकारला म्हणजे एजंट गव्हर्नर-जनरल यांना अप्रिय झाले होते. इलियटसाहेबांवरहि व्यक्तिशः रोसिडेन्सीचा तसाच कांहीं राग होता. कारण ते महाराजाचे ट्यूटर (शिक्षक) असल्यापासून त्यांना सयाजीरावांचा अभिमान वाटे; व जातीनें इंग्लिश असतांहि महाराजांच्या स्वतःच स्वाभिमानाची बाण्याचें ते कौतुक करीत. रोसिडेन्सीच्या मनास जेव्हां जेव्हां महाराजांस चेपावयाचें येई तेव्हां तेव्हां इलियटसाहेब महाराजांना खाजगी रीतीनें सल्ला देत, व उघड त्यांची तरफदारीहि करण्यास मार्गे पुढे पहात नसत. त्यातच बापटसाहेबांच्या अप्रियतेचीहि भर पडली. बापट हुशार, सरतरीत, व सस्यानकें काम इमानानें करणारा, म्हणून महाराज व इलियट यांची त्यावर मेहरनजर. पण इतर कारणांकरिता लोकांची व रोसिडेन्सीची बापटांवर नाराजी, म्हणून बापटांचे वेव्हारे माजवू देणारे महाराज व इलियट यांच्यावरहि त्यांची नाराजी. पण महाराज, इलियट व बापट हे तिघेहि बडोद्यास असल्यानें तिघांचा जोपर्यंत एकमेकांस जोर होता, तोपर्यंत कोणासहि त्यांचे वाकडें करता आलें नाहीं. पण १८९४ च्या सुमारास असा योग जमून आला कीं, महाराज व इलियटसाहेबा दोघेहि विलायतेस गेले, व इकडे बापट एकटे सापडले. त्याबरोबर, रोसिडेन्सी इनामदार व बापटसाहेबांचे खाजगी शत्रु हे सर्व एक होऊन त्यांनीं हज्जा चढविला, व तो यशस्वी होऊन 'बापटकमिशन'मध्ये त्याचे पर्यवसान झाले.

इनामांची चौकशी करणें, त्याच्या सनद पाहणें, त्यावर योग्य तो आकार बसविणें हे काम बडोदे सस्थानांत, मुंबईसरकारचें पाहून, यापूर्वीं सुमारे पाऊणशें वर्षेपर्यंत मधून मधून सुरू होतेच. पण सर्व जमिनींची सरसकट मोजणी व सेटलमेंट करण्याचें काम सयाजीरावांच्या कारकीर्दीपर्यंत कोणी केले नाहीं. याचें कारण हेच कीं, खंडेराव महाराव वगैरे अधिपति राज्यकारमात पद्धतशीर लक्ष घालणारे नव्हते. राजा सर. टी. माधवराव हे सुशिक्षित असतांहि त्यांना या कामाकडे लक्ष घालण्याला वेळ मिळाला नाहीं. १८८९ सालीं नवीन इनामखात्याचें काम सुरू झाल्याबरोबर इनामदार लोक सहजच खडबडून जागे झाले. खुद्द इलियटसाहेबाकडे त्याच्या खात्याच्या कामाविरुद्ध १८८९ ते १८९२ सालापर्यंत सुमारे ९००० अर्ज आले, व त्यांची व्यवस्थाहि लागली याच अवधींत खुद्द महाराजसाहेब व त्यांचे दिवाण याजकडेहि परस्पर अर्ज होत, पण त्याची सख्या या वार सालात दीड पावणेदोनशेवर गेली नव्हती. असें असता बडोद्याचे त्या वेळचे रोसिडेण्ट कर्नल बिडलफ यांनीं अन्यायापेक्षे व्यापार करून अर्जदारांना तक्रारी करण्यास उत्तेजन देण्याची सुरवात केली. वास्तविक दरबारच्या अंतर्गव्यस्येत लक्ष

बालप्याचा ब्रिटिश सरकारास कांहीच हक्क नव्हता; पण संस्थांनी दरबारच्या गळ्याभोंवतीं रोसिडेन्सीची तात नेहमीच लागून राहिलेली असते, व ती केव्हां आवळून गळचेपी करील याचा नेम नसतो. 'ब्रिटिशसरकारची देखरेख' या शब्दांचा अर्थ इंग्रजसरकारच्या सोयीप्रमाणें हवा तितका संकुचित व हवा तितका विस्तृत होऊं शकतो. पूर्वी कोल्हापूरदरबारांत वतनें व जमिनी सरकारजमा होण्याचे हतके अनुचित प्रकार चालले असतां, ब्रिटिशसरकारनें एखादें कमिशन नेमण्यास मुचविस्थाचें ऐकिवांत नाहीं. पण सयाजीरावमहाराज, इलियटसाहेब, व रावसाहेब बापट या त्रिवर्गीच्या रागावर कमिशन नेमण्यापर्यंत बडोद्यांत पाळी आली. महाराज मात्र, ते महाराज म्हणूनच या आर्गांतून बचावले. इलियट साहेबांना थोडीशी शल लागली पण तेहि बचावले. गोऱ्या सिव्हिलियनला प्रत्यक्ष कोण काय करणार !

राहतां राहिले बापट. तेव्हां 'अज्ञापुत्र बलि दद्यात्' या न्यायानें त्यांना यशपद्म वनविण्यांत आलें. १८९२ ते १८९३ या दोन सालीं मिळून सेटलमेंट खात्यावर दोन तीन निरनिराळ्या दिशांनीं हल्ले चढविण्यांत आले होते. पहिल्या हल्लांत रोसिडेन्सी पक्षाचा पहिल्या सटापटींतच निकाल लागला; व फिर्यादींना आपले शब्द परत घ्यावे लागले. हे फिर्यादी म्हणजे त्या वेळचे गुंजर दिवाण मणीसाई जससाई हे होत. दुसरा हल्ला १८९३ च्या प्रारंभाला महाराज विलायतेस गेले अशी सधि साधून करण्यांत आला. या वेळीं अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, इनामखात्यातील बापट वगैरे अधिकारी सर्वस्वी स्वतंत्र व वेढोष रीतीने वागतात. पण 'हैं कसें तें सिद्ध करा' असा इलियटसाहेबांनीं आग्रह करतांच हे आरोपाचे डोलारे कोसळले. फिरून दिवाणसाहेबांना शब्द परत घ्यावे लागले, येवढेच नव्हे तर खुद्द महाराजांनीं या खात्यातील लोकांना वक्षिसे व डेणग्या दिल्या (६ एप्रिल १८९३), आणि बापटांना तर त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल पेनशन घेतल्यानंतर स्वतंत्र असामी देण्याचे आश्वासन महाराजांनीं जाहीर केलें. तिसरा हल्ला बारसळी खात्यावर म्हणजे मुख्यतः बापटांवर करण्यांत आला. या वेळीं इलियटसाहेब विलायतेत रजेवर गेले होते; व त्यांचे जागीं आलेले मेकॉनकी साहेब हे झुंग, लहरी, व खुनशी असल्यामुळे कर्नल बिडलफ यांचे नामी साबले. १८९३ च्या नोव्हेंबरांत इलियट साहेब विलायतेहून परत आल्यावर फिरून त्यांनीं बापटांवरील आरोपाचे निराकरण केले; पण १८९४ च्या एप्रिलांत ते फिरून विलायतेस गेले व महाराजहि तिकडेच गेले. असे पाहून दिवाण मणीसाई, रोसिडेंट बिडलफ, व सेटलमेंट कमिशनर मेकॉनकी या तिघांचें कूट जमून त्यांनीं बापटांविरुद्ध सर्रास अर्थ वेण्यास सुरुवात केली. आणि बापटांवर सटला अरण्याचा निश्चय झाला.

या प्रकरणांत दिवाण व रोसिडेन्ट हे चालक असून मेकॉनकीसाहेब हे त्यांचे

‘इस्तक बनले होते. मेकॉनकीसाहेबांचा स्वभाव खालसातील लोकांना अपरिचित नाही. ते सोलापूर, रत्नागिरी, नगर व नाशिक येथे कलेक्टर असतांना त्यांनी आपल्या लहरी स्वभावाचे गुण पावळलेले लोकांच्या स्मरणांत अजून आहेत. त्यांच्या इतका लहरी खुनशी सिव्हिलियन अद्याप झाला नसेल. कर्नल गिडस्फ यांच्या कटांत ते सामील होते येवढेंच नव्हे, तर आपण सेटलमेंट कमिशनर असतां बारबळी खात्यावर वापटांची स्वतंत्र नेमणूक झाली हे त्यास मोठें वैषम्य घाटले होते. आणि वापटावर लांच खाल्ल्याचे आरोप ठेवून त्याची चौकशी करण्याचें निश्चित झाल्यावर खुद्द मेकॉनकीसाहेबानाच स्पेशल मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार दरबारा कौन्सिलकडून देण्यांत आला. वापटांविरुद्ध पुरावा मिळविण्याकरिता मेकॉनकीसाहेबांनीं जुन, जुलै, आगस्ट या महिन्यांत बडोद्यामध्ये मॅजिस्ट्रेटी अधिकाराच्या बळावर नुसता नगा नाच घातला. त्यांनीं अनेक साक्षीदारांना गैरवाजवी माफी दिली, दरभारकडून प्रत्यक्ष देणग्यांचीं बचनें बहाल कराविली, कित्येक सरकारी नोकरांना क्लर्क केले, कित्येकांना दंडतफांची दहशत घातली, कित्येक साक्षीदारांना पोलिसच्या चौकी पहाण्यात किंवा कच्च्या कैदेतहि ठेवले व तेथे त्यांना सक्तीने वागाविण्यांत आले. व्यापारी लोकांच्या बऱ्या सरसकट जप्त करून आणण्यांत आल्या. इनामदारांना लालूच दाखवून खोटा पुरावा देण्यास त्यांनीं पचार केले, व कित्येक आरोपींस सरसकट गुन्हाची माफी दिली. तात्पर्य, वापटाविरुद्ध पुरावा गोळा करण्यांत बराबाईट कोणताहि प्रकार शिष्टक ठेवण्यांत आला नाही.

हे सर्व प्रकार चालू असतां वापट कामावरच होते. आपल्या विरुद्ध काहूर उचळत आहे याविषयी त्यांच्या कानांवर नित्यनव्या बातम्या येत; परंतु त्यांना उघड हुकूम कोणताच दिला नव्हता. महाराज व इलियटसाहेब दोघेहि विलायतेंत, खुद्द दिवाणसाहेब आपल्यावर रुढ, सर्व शत्रूंनीं उचल लाहोली, चांगले चांगले मित्र म्हणविणारे देखील मेदरून जाऊन, वापटाचे काहीं का होईना पण दरबारच्या रोपाची आग आपल्या घराला लागू नये म्हणून चार हात दूर राहू लागले. यासुळे रावसाहेब वापट हे गागरून गेले असल्यास नवल नाही. अशा वेळीं आपले मित्र टिळक यांची त्यांना आठवण होणे स्वाभाविक होतें; व टिळकांनीं हिजेहाला स्मरून त्यांना हरएक प्रकारे मदत करण्याचें आश्वासन दिले. जून १५ चे सुमारास टिळकांनीं उभयतांचे कोही वासुदेवराव जोशी यांना बडोद्यास पाठविलें, व थापुडें वापटाना बडोद्यास राहू देण हे घातक वाटल्यावरून त्यांना हरप्रयत्नाने बळकून नेण्याचा जोशांनीं विचार केला. ता० १८ जून रोजीं पुंबईस जाणारी गुजराय सेल्ट्रेन बडोदे स्टेशनवर येण्याचे सुमारास वापट व जोशी दोघेहि स्टेशनावर येऊन दाखल झाले. बरोबर सामान फक्त जोशी यांचेंच असून, वापटसाहेब जणू काय त्यांस चौकविण्याकरितांच आले होते. वापटांमार्गे लागून आलेले गुप्त पोलिस काहीं अंतरावर उभे राहून टेहेळणी ठेवीत होते! इतक्यांत गाडीची शीळ झाली. व

गाडी चाकू लागतांच बापटसाहेबहि फूटबोर्डवर पाय ठेवून जोशी यांचे डब्यांत उडी मारून वसले ! जोशी यांनीं सेकडक्लासचीं दोन तिकिटे आधींच काढून ठेवलीं होती. बापट डब्यांत शिरलेले पाहातांच गुप्तपोलिंसांनीं घांवपळ सुरू केली. पण गाडी स्टेशनाविहेर केव्हांच निघून गेली. पोलिसांनीं सुरत-नवसरी-पर्यंत तारांवर तारा केल्या. पण रेल्वेच्या इर्दींत फौजदारी कायद्याचे सर्व अधिकार इंग्रज सरकारचे स्वाधीन असल्यामुळे व खात्यांतील मॅजिस्ट्रेटाचे वॉरंट नसल्यामुळे बापटांना कोणीहि प्रतिबंध करूं शकले नाहींत. जोशाबरोबर बापट पुण्यास आले ते पुढें महिना दीडमहिना फरारीसारखेच होते. पुणें पोलिसांच्या सहाय्यानें बडोदा पोलिसनें जग जंग पछाडले, पण जोशांनीं बापटाचा यत्किंचितहि पत्ता लागू दिला नाहीं.

पण केवळ बडोद्याहून निघून आल्यानें हे संकट टळणे शक्य नव्हते. ते फरारी झाल्यामुळे त्यांच्यावरील संशय सहजच बळावले. त्यांच्या शत्रूंना त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यास उत्तेजन मिळाले. ता० ३०-१-१८९४ पासून बापटांना सस्पेंड करण्याचा हुजूर हुकूम सुटला. बडोदे सोडल्यानंतर एक महिन्याने मुंबई हायकोर्टाचे सॉलिसिटर पेन गिल्वर्ट यांनीं बापटांतर्फे दरबारपुढें हजर होण्याची परवानगी मागितली. परंतु कांहीं दिवसांनीं त्यांस दिवाणसाहेबांकडून असे कळविण्यांत आलें कीं, बापटांच्या कामांत त्यांचा वकील येण्याची वेळ अद्यापि आलेली नाहीं ! आदले दिवशीं सॉलिसिटर मि. गिल्वर्ट यांनीं रेसिडेंट कर्नल बिडलफ यांची गांठ वेतली; व त्यांस असे सांगितले कीं, बडोद्यास येऊन जातीनें हजर झालें असतां अटक होणार नाहीं, निदान वॉरंट बजावले तरी जामीनावर सुटका होईल, इतके आश्वासन मिळेल तर बापट बडोद्यास परत येण्यास तयार आहेत. कारण आपल्यावरील आरोपांना उत्तर देण्याची व ते सोडून काढण्याची त्यांची इच्छा आहे. पण रेसिडेंट साहेब फारच झुज्यांस होते. ते म्हणाले “शिक्षा होईल म्हणून पळून जाणाऱ्या आरोपीशीं मी तह करूं इच्छित नाहीं.” “बापट आजारी होते म्हणून गेले” असें सॉलिसिटरने सांगितले. पण बापट बडोद्यांतून जाण्याच्या कारणांला मज्जोमन साक्ष असल्यामुळे रेसिडेंटसाहेबाला ही सवय खरी कशी वाटणार ? सॉलिसिटर गिल्वर्ट यांनीं टिळकांना खालील शब्दांनीं या भेटीचे तात्पर्य कळविलें. “कर्नल साहेब बापटांविरुद्ध किती तडफडून व द्वेष-बुद्धीनें बोलले याचें वर्णन मी करूं शकत नाहीं. साहेबमजकुरांना उलट बोलून जागच्या जागीं झाडून टाकावें असे मला अनेक वेळां वाटलें, पण म्हटले मी आरोपिताचा वकील ! मला गय खाल्लीच पाहिजे.”

अखेर ता. १३ आगस्ट १८९४ रोजीं बापटकमिशन नेमलें गेलें. कमिशन नेमून चौकशी व्हावयाची ठरल्यावर बापटांना बडोद्यांतून बाहेर राहणें इष्ट नव्हतें. अर्थात् ते आपण होऊन बडोद्यास परत जाऊन कमिशन-

पुढें हजार झाले. फिर्यादीतर्फें काम चालविण्याला प्रथम बॅरिस्टर फेरोजशहा मेथा व नंतर मि. ब्रॅन्सन हे असून त्यांना मुंबईचे प्रसिद्ध भाईशंकर हे मदत करीत होते. एक तर भाईशंकर यांची हुशारीबद्दल प्रसिद्धि होती. शिवाय आरोपलांच-
छुचपतीसंबंधाचा असून त्यांत गुजराथी भाषेत ठेवलेल्या जमाखर्ची चोपड्यांचें काम बसल्या उठल्या पडावयाचें होतें, व हिशेबी कामांत भाईशंकर यांचें डोकें फार तीक्ष्ण ! तसेंच बडोद्याचे सरकारी वकीलहि मदतीस होतेच. याशिवाय इनामखात्यांतील किडे, अससुष्ट इनामदार, पैसे खालू, चहाडखोर, घरभेदे, कृतज्ञ बनलेले नीच लोक वगैरेंची मदत होती ती निराळीच. याच्या जोडीला अप्रत्यक्ष मदत म्हटली म्हणजे महाराज व इलियट हे गैरहजर असल्यामुळें मैदान मोकळें सुटलें होतें ही होय. दिवाण मणिभाई हे एका अर्थानें फिर्यादी असून, शिवाय दरबारचे कोणते कागद कमिशनपुढें हजर करण्याकरिता पर-
वानगी घ्यावी व कोणतें मार्गें ठेवावे, कोणते सांपडत नार्हांत म्हणावें व कोणते गुप्त म्हणून दाखवीत नार्हीं म्हणून म्हणावें, या सर्वांचा पूर्ण अधिकार दिवाण-
बाहेरीना आलेला होता; व तो त्यांनीं मनसोक्त बलाबलाहि. पैशाची बाण फिर्यादीपक्षाला नव्हती हें सांगणें नकोच.

उलट बापट यांची स्थिति अगदीं निराळी होती. दरवारीं झगडण्याहतके द्रव्यबळ त्यांच्या संपर्हीं नव्हतें. यामुळें त्यांना बॅरिस्टर देतां आला नार्हीं. प्रथम कांहीं दिवस मुंबईचे हायकोर्ट वकील महादेव चिमणाजी आपटे व कांहीं दिवस दाजी आबाजी खरे यांनीं बापटांतर्फें काम चालविलें. खुर बडोद्याचे वकील रामभाऊ गोखले यांनींहि त्यांचें उचढपणें वकीलपत्र घेतलें होतें. तथापि खरें बोलवयाचें म्हणजे, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणे, वकिलाचें बहुतेक काम व वकिलाच्या कारकुनाचें निमैर्शिमें काम बळवतरावजी टिळकानांच करावें लागलें. किंबहुना सर्व्व गोष्टींची सिद्धता त्यांना करावी लागली. घर फिरलें म्हणजे घराचे चाखेहि फिरतात ! येवढे बापट वजनदार, बडोद्यांत त्याचे इतकें जेदी, पण प्रसंग आला तेव्हां बापटांच्यातर्फें ह्मीस उचडून बसण्याला टिळकानां गांवात कोणी जागा देईना ! शेवटीं स्टेशनानजवळ रोडे यांच्या बर्म्यालेंत बापट, टिळक, वासुदेवराव जोशी. यांनीं तळ देऊन तेथेच आपली कचेरी सजविली. कमिशनचें काम सुमारे चार महिने चाललें होतें. या सुदर्तांत केसरी—मराठा—पत्रें व लॉ क्लास याची केवळ तात्पुरती चाललें होतें. या सुदर्तांत केसरी—मराठा—पत्रें व लॉ क्लास याची केवळ तात्पुरती व्यवस्था टिळकानां करतां आल्यामुळें त्यांचें काम बयातयाच चालू होतें. पक्षी बापा कोसांवरूनहि आपल्या घरट्यावर नजर ठेवतो अशी म्हण आहे, व आपल्या वर्तमान-
पत्रासंबधानें ही म्हण टिळक नेहमीं खरी करून दाखवीत. तथापि या प्रसंगां त्यांचें चित्त बापटांच्या मुकदम्यांत इतकें गहन गेलें होतें कीं, वर्तमानपत्रा-
कारितां लेख लिहिण्याला क्वचित्च फुरसद होई. सकाळचा सर्व वेळ दोन प्रहरी होणाऱ्या कामाचें अगाऊ चिंतन करण्यांत जाई; दोन प्रहराचा सर्व वेळ कोर्टांत

जाई; व रात्रीचा सर्व वेळ दोन प्रहरीं शाळेच्या कामाची टिपणे व चर्चा कर-
ण्यांत जाई.

त्यात आहे.

तथापि त्यांतल्या त्यांत वेळ काढून टिळककेसरी मराठ्याकरितां कांहीं मजकूर लिहून पाठवीत असत. कमिशनयुक्त झालेला पुराव्यांतील मुख्य भाग फिर्यादीतर्फेच्या साक्षीदारांचा होता, व बहुतेक साक्षीदारांच्या पुराव्यांत हिशेबी वज्हाचा संवच येई. या वज्हाप्रमाणे कोर्टांतल्या कोर्टांत तपासाच्या लागत. त्या गुजराथीत असत, आणि टिळकांना गुजराथी बोधव्या वांगल्या वाचण्याइतकें गुजराथी येत नसे. आमुळें वापटांची मदत त्यांना घ्यावी लागे. तथापि उलटतपासणीचे वेळीं प्रश्न सुचविण्याचें काम टिळकांचेच असे; व टिळकांसारखा मदतनीस प्रश्न सुचविण्यास मागें असल्यावर कोणता वकील स्वतःचें डोकें व्यर्थ शिणविण्याची हीस बाळगणार ! टिळक व वापट यांनी मिळून हें हिशेब तपासाचे व त्यावरून उलटतपासणी करण्याचे काम इतकें उत्तम केले कीं, कित्येक साक्षीदार खोटे ठरले, येवढेंच नव्हे तर गिरधरलाळ नानाभाईसारख्या मुख्य साक्षीदाराच्या वज्हा म्हणजे हिशेब खोटे आहेत, व फिर्यादीच्या हातीं या वज्हा आल्यानंतरहि त्यांत खोडाखोडी शोध घालणें बगेरे गुन्हेगारीचे प्रकार चढून आले आहेत असे पुराव्यानिशीं त्यांनीं फिर्यादीच्या गळ्यांत बांधलें. कमिशनचें काम चालू असतांच बॅरिस्टर फेरोजवाहा मेहेता हे तें काम टाकून गेले; त्याचें एक कारण उघडकीस आलेले हे पुराव्याचे वनावट प्रकार होत असें जागतात. बॅरिस्टर मेहेता व चॉलिसिटर आईशंकर यांचा यावरून घोडाचा बेवनावच झाला असेंहि म्हणतात. वापटांतर्फे लेखी डिफेन्स देण्यांत आला त्याचेंहि बहुतेक सर्व काम टिळकांनीच केले. कोर्टांतून आल्यावर रात्रीं घरीं बसून पुढील डिफेन्स लिहावयाचा, व दुसरे दिवशीं तो कोर्टांत नेऊन वाचावयाचा, असें काम १० डिसेंबर ते २४ डिसेंबरपर्यंत चाललें होते. सुमारे २०० छापील फुलस्केप कागद भरतील येवढा हा डिफेन्स मोगा झाला असून, शिवाय आरोपीतर्फे साक्षीदार तपासल्यावर त्या पुराव्याचा सारांश म्हणून दिलेली कैफियत आणि कमिशननें निकाल दिल्यानंतर त्यावर हुजूरकडे दिलेली लेखी कैफियत मिळून आणखी सुमारे ५० पानें होतील. यावर्षी मद्रास येथें भरलेल्या दहाव्या राष्ट्रीय संमेलना टिळकांस, जाती आलें नाहीं. आरोपीतर्फे नेवटची कैफियत १५ जानेवारी १८९५ रोजीं गुदरली गेली. तथापि टिळक लवकर सोकळे झाले नाहींत. ते बडोद्यास नसून पुण्यास आले तरी वापट कमिशनचा वेध त्यांना लागलेलाच होता. मात्र ता. १ मार्च १८९५ पासून फिरून त्यांनीं लॉ क्लास उघडून आपल्या नित्य व्यवसायास सुचवात केली.

बापटांचा इनासाफ करण्याकरितां नेमकेलें कमिशन १८५० च्या ३७ व्या
अॅक्टाप्रमाणें नेमण्यांत आलें होतें. त्यालां डिपार्टमेंटल हेंच स्वरूप खरोखर

होतें. म्हणजे तें न्याय इत्साफाचें कोर्ट नव्हतें. बापटांवरील लांचलुचपतीचे आरोप हें एक दरबारी प्रकरण होतें. तो फौजदारी खटला नव्हता. तथापि कमिशनने आपल्याकडे न्यायकोर्टाचा अधिकार आहे अशा समजुतीनें वर्तन केलें. बापटांवर एकेदर ३६ आरोप सुखातीस होते. पण त्यातील अखेर बारा शिक्षक ठेवून त्यांजवर निकाल देण्यात आला, व त्यांतील अकरांमध्ये बापटांना दोषी ठरविले. येवढेंच नव्हे तर दोषारोपाकरितां बापटांस ६ महिने साधी कैद व १०,००० रु. दंड अशी शिक्षा देण्याबद्दल शिफारसहि केली. ही गोष्ट त्यांनीं सर्वस्वीं अधिकाराबाहेरची केली, इतकेंच नव्हे, तर कायदेकानूचे शान किंवा न्यायमनसुबीची खरी पद्धति आणि पुराव्याचा कायदा यांचोहि कमिशनला फारशी ओळख नाहीं असें त्यांनीं चालविलेलें काम व दिलेला निकाल यावरून दिसून येण्यासारखे आहे. पण सुदैवानें कमिशनच्या हातीं रिपोर्ट करण्यापलीकडे अधिक कांहीं अधिकार नव्हता. अखेर हुकूम देणें ही खुद्द महाराजांच्या अखत्यारतातील गोष्ट होती. यामुळे बापटांना न्याय मिळण्याची आशा होती व अखेर ती कांहींशी खरीहि ठरली. ता. १९ जानेवारी १८९५ रोजी महाराजसत्कार विलायतेतून परत आले; व लौकरच त्यांनीं बापट कमिशनचें प्रकरण हातीं घेतलें. खटल्यांत दाखल झालेले सर्व कागद, तसेच बापटांतर्फे मागणी करण्यात आलेले पण दिवाणच्या हुकुमाने गुप्त म्हणून मार्गे ठेवण्यात आलेलेहि सर्व कागद, महाराजांनीं रा. ब. पद्धत व दलाल या दोघां कायदेपंडितांकडे अभिप्रायाकरिता दिले. या दोघांचा अभिप्राय असा पडला कीं, कांहीं गोष्टे खेरीबकरून इतर सर्व खटल्यांत बापट निर्दोषी आहेत. पण थोडीशीहि शफारद नये; म्हणून पुन्हां बडोदा हायकोर्टातील एक पारवी जज व खुद्द दिवाणसाहेब यांचा अभिप्राय घेऊन चौघांच्या अभिप्रायांनीं निम्मेपेक्षा जास्त खटल्यांत व तिघांच्या अभिप्रायांनीं उरलेल्या खटल्यांत बापट हे निर्दोषी ठरल्यामुळे महाराजांनीं बापटसाहेबांस स्वतः निर्दोषी ठरविलें. मात्र नोकरीवर परत रुजू करून घेतलें नाहीं. याचा अर्थ उघडच आहे. तो असा कीं, बापटांवरील मुख्य आरोपासंबधानें जरी महाराजांचें मन निःशंक होतें, तरी जमिनीवर शेण पडले तर ते थोडीबहुत तरी माती घेऊन वर उठतें या म्हणीप्रमाणें कांहीं किंकोळ बाबतींत महाराजांच्या मनात किंहु राहिला. तसेंच ब्रिटिश सरकारच्या क्रोधाचें जें नेवढें मूत उभें राहिले ते विधान बासमर तरी बळी घेतल्याशिवाय सद्गुष्ट व्याख्याचें नाहीं हें लक्षांत घेऊन महाराजांनीं बापटांना प्रत्यक्ष नोकरीवरून दूर करून आपल्या शत्रूशीं समेट केला. तथापि बापट याना १२५ रु. पेन्शन महाराजांनीं करून दिलें, व आभरणात त्यांच्यावर त्यांचे प्रेम कायम होते. सन १९१५ सालीं बापटसाहेब त्यांचा थोरला मुलगा व त्यांची पत्नी हीं सर्व एकदम निवर्तल्यामुळे, बापटसाहेबांचा घाकटा मुलगा उघडा पडलेला पाहून त्यांच्या अभ्यासाकरितां महाराजांनीं दरमहा तीस रुपयांची स्कॉलरशिप चार वर्षे देण्याचा

हुकूम केला. वापट हे कमिशनच्या निकालानंतर पुण्यास येऊन कायमचे राहिले व त्यांचा अखेरचा काळ टिळकांच्या साजिण्यांत गेला. वापट व टिळक यांच्या स्वभावांत जमीन-अस्पानाची तफावत असता, दाजीसाहेब स्वयंप्रमाणेच वापटांशीहि टिळकांचा जेह आमरण असड राहिला; व वापट बारल्यावर त्यांच्या मुलाची सर्वप्रकारें व्यवस्था लावून देऊन व महाराजसाहेबांकडे त्यांच्याकरितां खटपट करून तोच जेह त्यांनीं मरणोत्तरहि चालविला.

खुद्द सयाजीराव महाराज व टिळक यांची ओळख कमिशनच्या पूर्वीची होती, पण ती कमिशनमुळे दड झाली हे स्वामाविकच होय. कमिशनचे काम करतांना टिळक स्वतःच्या जेजाच्या बचावाकरिता, खटत होते हैं जरी सकृदूर्शनीं खरें असले, तरी अंतरगांत आपण महाराजानाहि मदत करीत आहो अशी जाणीव जायी टिळकांना होती तरी ती महाराजांना नसणें अवश्य आहे. टिळकां-बद्दल महाराजांच्या मनांत इतर रीतीनें जी आदरबुद्धि होती तीत या जाणिवीने भरच पडली असेल. मात्र टिळकांच्या बाजूनें ही सेवा करतांना निःस्वार्थी बुद्धीची होती व पुढेहि ती तशीच राहिली. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत दिसतें कीं, महाराजसरकारांनीं पुणे येथील नारायण पेठेंतील आपला बाडा टिळकांना दिला तो ही पूर्वीची सेवाळखात घेऊन फुकट दिला. पण ही समजूत सर्वस्वी चुकीची आहे. टिळकांनीं हा बाडा घेतला नसता तर इतर लोक त्यावर दडी ठेवून बसले होते; व त्यांनीं महाराजांकडे मागणीहि केली होती. कारण महाराजांस तो विष्णू टाकून पुण्याचें आपलें 'एस्टाब्लिशमेंट' मोडावयाचें होतें. या दडीनें बाळ्याची किंमतहि त्यांनीं दरबार एजिनिअरकडून करविली. ती जुमारे सवा सतरा हजार रुपये भरली; पण शक्य तर सोडी किंमत मजकुरितां कमी कर अशी टिळकांनीं इच्छा दर्शविल्यावरून महाराजांनीं टिळकांना हा बाडा पंधरा हजार चारशे रुपयांना विकला. टिळकांना बाडा फुकट दिल्याची गोष्ट कोणी बोलला कीं, प्रस्तुत लेखकास त्याचे हबू येते. कारण बरील रकमेचा बेक पडवून पावती आणण्याचे काम प्रस्तुत लेखकाकडे त्या वेळीं आले अधून त्यानें बडोद्यास जाऊन हा व्यवहार आपल्या हातांनीं पुरा केलेला आहे.

वापट कमिशनचें काम चालवितांना टिळकांनीं कोणते नवे सुद्दे काढले व उलटतपासणी कशी यशस्वी केली याचें वर्णन पुष्कळ लोकांच्या तोंडून प्रस्तुत लेखकास ऐकावयास मिळालें आहे. पण वेगळे सांगितलें असतां पुरें कीं बारा वर्षांपूर्वी ज्या फेरोजशहा मेहतांनीं अशाच एका संस्थांनीं प्रकरणांत टिळकांचें बकूलपत्र घेऊन काम चालविलें त्यांना या प्रकरणांत, टिळक प्रतिपक्षी असतां ते कायदेपंडितगिरी किंबहुना बकिली किती उत्कृष्ट करितात हे पाहण्याचा अपूर्व योग आला, व टिळकांच्या बुद्धिमत्तेविषयांच्या त्यांच्या आदरांत भरच पडली.

जेवढी वापट व इलियट या उभयतांच्या संबंधांनीं चार ओळी लिहून हें

प्रकरण पुरे करितो, पुष्कळ लोकांना अशी सक्ता असानी की, इलियटसाहेबांना बापटांची हुशारी पटली असली तरी त्यांच्या प्रामाणिकपणाविषयी त्यांची खात्री पटलेली नव्हती. तरी असती तर विहायतेहून मुद्दाम येऊन त्यांनी बापटांचे कमिशनपुढे साक्ष दिली दिली असती. पण या शंकेचे उत्तर समाधानकारक असून खुद्द इलियटसाहेबांची या बाबतीतील पत्रे आम्हीं पाहिली आहेत. त्या पत्रांवरून इलियट यांचा अभिप्राय असा दिसतो की, 'ज्या अर्थी केवळ बापटांच्या हुकमावरून निकालांत निघालेल्या हनामचौकशीचा संवध या लाचछुचपतीच्या खटल्यांत आणला गेला होता, व या बहुतेक प्रकरणांत ज्यांच्याकडून लांच घेतल्याचा आरोप त्यांनी कोणतीहि फलप्राप्ति झाल्याचा पुरावा फिर्मादीस करता आला नाही, त्या अर्थी मी पुरावा देण्याकरितां न आलो तेंच बरे; कारण परस्परच निर्णय लागतो. उलट मी आल्यानें बापटांवर अधिक आग मात्र पासवली गेली असती.' ता. ६ डिसेंबर १८९४ च्या पत्रांत ते लिहितात:—
 "Do you see why I kept away ? I should have been swept off my legs & the attack on you would have been far fiercer than it has and you would have been left without any assistance at the end. I write freely because I am writing privately & above all because I still believe that these charges do not shake my confidence in you."

बापट कमिशन व टिळक यांचेवधाने अनेक आख्यायिका आम्ही ऐकल्या आहेत त्यांतल्या दोन तीन देऊन हें प्रकरण पुरेकरून पहिली आख्यायिका अशी:— टिळक बडोद्यास होते तोपर्यंत त्यांच्या मार्गे 'सुत पोलीसांचा सदैव पहारा असे. टिळक हे बापटांचे स्नेही एवढाच त्यांचा अपराध: पण हे स्नेहीहि सुखासुखी आलेले नव्हते, तर बापटाना नांदत्या दिवाणाविषय मद्दत करायला आलेले होते! एके दिवशी टिळक गांवांत एका गृहस्थाकडे कांहीं कामाकरितां गेले असतां बाहेर सुत पोलीस तिष्ठत बसला होता. त्या विचारल्याला शोप लागली. टिळक बाहेर येऊन पाहताच तों आपल्या 'बोंडीगार्ड' साहेबांस शोप लागलेली. तेव्हा त्यांनी त्याला मुद्दाम हाका मारून जागा केला व सांगितलें की, 'बाबा, ऊठ, मी निघालों. चालू लाग. नाहीतर तुझ्या नोकरीवर पाणी पडेल.' त्याच दिवशी टिळकांनी दिवाण मणीमाई यांना एक खरमरीत पत्र लिहिलें व विनति केली की, 'तुम्हांला वाटेक तर मी माझी रोजची डायरी पाठवीत जाईन; पण माझ्या मार्गे पोलीसाचा सचेमरा काय म्हणून ? त्यामुळे मला नसला तरी मी ज्यांच्याकडे जातो त्यांना त्रास होतो. मी तुमच्या राज्यांत फदाफिदुरी करण्याकरितां आलों नसून माझ्या एका मित्राला केवळ न्याय मिळण्याच्या कार्मी मद्दत करण्याला आलों आहे.'

दिगंबर गोपाळ वैशंपायन या नांवाचा एक ग्रहस्थ बडोद्यास होता. तो बापटांचा लांच खाण्यांतला हस्तक अशा समजुतीने त्याला पकडून व कच्च्या अटकेंत ठेवून त्याजकडून कबुलीजबाब लिहून घेण्यांत आला. विचारा अटकेंत पडल्यावर काय करणार ? पण ठकासि ब्हावे ठक या उक्तीची त्याला आठवण झाली. त्याने कबुलीजबाब लिहून देण्याचें कबूल केले व सांगितल्याप्रमाणें सर्व मजकूर लिहून दिला. मात्र झोवटीं सही केली तीतच सफाईने लपेट मारून 'मी नाकबूल' अशीं अक्षरे घुसवून दिलीं. पोलिसांनीं लपेटविहल विचारतां 'मेणवलीकर' असें नांवापुढे गांव घातले असे त्याने सांगितलें. विचारत्या पोलिसाला तें खरें वाटलें, व आश्चर्य हे की त्यांनीं हें उत्तर खरें छोटे वाचा आधीं नीट विचार केला नाहीं, आधीं पुरती किंवा अक्षरलपेट उकलून देखील वाचली नाहीं. दिव्याखालीं अघेर म्हणतात तो हा असाच ! असा कबुलीजबाब लिहून दिल्यावर दिगंबरपत यांची सुटका झाली. अर्थात् योग्य वेळी त्यास साक्षीकरितां कमिशनपुढे आणण्यांत आले. त्यांनीं सुरवातीस नाकबुली दिली, तेव्हां त्यांना छोटे पाडण्याकरितां त्यांचा अस्तक कबुलीजबाब पुढें करण्यांत आला व वाचला गेला. तेव्हा दिगंबरपत म्हणाला 'आणखी पुढे वाचा !' फिर्यादी वकील म्हणाला, 'यापुढें तर नुसती जुमची सही आहे.' दिगंबरपत म्हणाला 'अहो, त्यांसच तर माझी नाकबुली आहे.' झालें ! सहीच्याहि पुढें काय म्हणून वाचून पाहतात तों 'मी नाकबूल' हीं अक्षरें ! तीं वाचून काय हशा उडाला असेल याची कल्पना सहजच करतां येईल !

बापटांविरुद्ध मुख्य साक्षीदार गिरिभरलाल नानाभाई. पुष्कळ वर्षांपासून त्याच्या पेदीचीं बापटांचा व्यवहार. अखेपर्यंत बापटांचें बहुतेक देण घेण, ठेवी ठेवणे, जरूर तर कर्ज काढणे वगैरे सर्व पैशाचे व्यवहार या पेदीमार्फत चालत. असा मनुष्य बापटांविरुद्ध साक्ष देण्यास फारच पसत. कारण जो काय खरा पुरावा मिळणार तो त्याच्याच बहीत; व खोटा पुरावा असेल तर त्यालाहि त्याच्या हिशेबी बह्यांचाच आश्रय मिळणार. व त्याप्रमाणे नवीं खोटीं खार्तां शुरु करून व जुन्यांमध्येंहि फिरवाफिरव करून पुरावा तयार करण्यांत आला होता. हा साक्षीदार जिकला म्हणजे खटला जिकला असेच असल्या-कारणानें टिळकांनीं त्याचे सर्व हिशेब डोळ्यांत तेल घालून तपासले; व या तपासणीच्या आघारें वकिलाकडून उलटतपासणी शुरु असतां गिरिभर हा अगदीं रडकुंडीस आला. साक्ष बहुतेक संपत आली होती व संध्याकाळचा सुमार होता, म्हणून आजच साक्ष संपवू नये कांहीं मानगडीचे प्रश्न दुसरी दिवसाकरितां थिल्लकेंत ठेवायें, व आजची वेळ कशी तरी हकडचे तिकडचे प्रश्न विचारण्यांत निभावून न्यावी, असे टिळकांचे म्हणणें होतें. पण दाजीसाहेबांनीं तें न ऐकतां घाईने साक्ष त्या दिवशीं संप-

विली. टिळकांना या गोष्टीचा फार राग आला व उमयता खेळांचे पूर्वांकशा-
लाले नाहीत असे कडाव्याचे मांडण दोघे घरी गेल्यावर झाले व शेवटी दाजी-
साहेबांनी आपली चुक कबूल केली असे सांगतात ! या खटल्यांत वकीलपेशांहि
अधिक आस्थेने टिळकांनी काम चालविले, व पुढे स्वतःचे खटले झाले त्यांतहि
त्यांच्या या आस्थेचा अनुभव खुद्द त्यांच्याहि वकिलांना कबूल करावा लागला.
रोज डिफेन्सचे पांच पचास ताव नवे लिहून आणून कोर्टांत वाचले जात याचे
फिर्यादीचा वॅरिस्टर ब्रानसन यास सहजच नवल वाटले. कारण वॅरिस्टर लोक
स्वतः अशी मेहनत कधी जन्मांतहि करित नाहीत; आणि करतील तर मर-
तीलहि. सॉलिसिटर लोकांनी तवा तापवून पोळी लाटून वारिस्टराच्या हातावर
टाकली कीं मग ती आडवी उभी माजण्यांत त्यांची कुशलता पाहून प्यावी !
ब्रानसन एक दिवस विनोदानें म्हणाले “ रोज इतकें नवें काव्य लिहिणारा हा
स्फूर्तिसंपन्न कवि तरी कोण ! ” पण हा कवि कोण हे ब्रानसनसाहेबांना तिन्हा-
इतानें सांगण्याचें कारण नव्हतेच. एकाच टेबलाजवळ पुष्कळ दिवस समोरा-
समोर बसून आरोपीच्या डिफेन्सचीं सर्व सूत्रें कोण चालवीत आहे, हें त्यांच्या
ढोळ्याला दिसतच होतें !

बापटांवर दिवाण मणीमाई यांनी अविचारानें आणलेले बहुतेक आरोप
अखेर या नाहीत त्या रीतीनें निकालांत लागले. तथापि एवढी गोष्ट खरी कीं,
त्यांच्या नांवावर कोणीतरी, कदाचित् त्यांचेच कोणी संघर्षी, लांच खात असोवे.
पण ज्या प्रकरणांत लांच खाऊवाचा बोभाटा त्याच कामात लांच देणाराविषय
मायः निकाल झालेले होते ! याचा उषड अर्थहाच कीं, बापटांना लाचांची माहिती
नसावी. पण ज्यांचे पैसे गेले त्याचे पैसेहि गेले व वरती निकालहि विरुद्ध
लागला. असे दुहेरी अन्याय झाल्यामुळे, बापटांच्या नांवाचा बोभाटा फार झाला.
आणि मनुष्य एकदां अप्रिय झाला म्हणजे त्याचा नाश कोणत्या रीतीनें होणार
याची चिकित्सा लोक साधारणपणें करित नाहीत. बापटांना कमिशनानें दिलेली
शिक्षा बरी अन्यायाची होती तरी बापट हुकंमात गेल्यानें ज्यांना आनंद झाला
असता अशाची सख्या दुःख होणारापेक्षा कदाचित् जास्तच भरली असती. पण
ज्यांचे-अस खाऊं त्या घन्याची नोकरी बापटांनी इमानानें केली याबद्दल कोणा-
चाच वाद नाही, व हे इमानच टिळकांच्या मदतीपेक्षांहि त्यांच्या अधिक उप-
योगां पडले, टिळकांना झालें तरी बापट हे कोणीकडून तरी मुढावे येवढेंच
हवें होतें, म्हणून बापटप्रकरणाचा अखेर निकाल जाहीर करताना जे अंतीं गोष्ट
तें सर्व गोडच असें म्हणून केशरीनें बापटांच्या शत्रूवर फार हल्ला न करितां या
प्रकरणाचा गोडीनेंच समारोप केला.

बापटांचा डिफेन्स देताना टिळकांना फ्राफर्डकमिशनच्या रिपोर्टाची बरीच
मदत झाली. दोन्ही खटले लांचलुचपतीचेच होते. पण टिळकांच्या हितसंबंध

या दोहोंत मनानें वेगवेगळा होता. क्राफर्डप्रकरण सुरू असतां टिळकांची बाबू क्राफर्डसाहेबांस लांच देणाऱ्या व बढतर्फे झालेल्या मामलेदारांच्या तर्फेची होती. ते भीममाई पेंढसे वगैरे सरकारी अधिकाऱ्यांना, म्हणजे फिर्यादी पक्षास, मदत करीत होते. उलट बापटप्रकरणांत त्यांची मदत आरोपीला होत असून फिर्यादीच्या वकिलाशी त्यांची झुज होती. क्राफर्डसाहेबाने लांच खाळे हे अगदीं सत्य असतां कमिशनने त्याला निर्दोषी ठरविलें व टिळकांनाहि बापट निर्दोषीच ठरावयास पाहिजे होते. यामुळे क्राफर्डच्या वकिलांनीं जे युक्तिवाद लढविले व त्यांच्या न्यायाधिकाऱ्यांनीं जे युक्तिवाद स्वीकारले ते सर्व यथाप्रसंग टिळकांनीं उपयोगांत आणले. व या सर्वोच्या मुळाशीं एक गमतीचें मर्म होतें ते हेंच कीं, जो युक्तिवाद इंग्रजसरकारला क्राफर्ड प्रकरणांत पटला तो बापटाच्या प्रकरणांत कां पडू नये असें विचारण्यास मोकळीक होती ! बापटाच्या कार्मी हा पूर्वीचा दाखला मानण्यास सरकार मनांतून तयार नव्हतें तरी उपद्रवणें त्यांना त्या दाख-
ल्याला नांवहि ठेवतां येईना. तेरीची चप मेरीची चूप !

भाग १७ वा

(१८९० ते १८९५)

टिळक राजीनामा देऊन डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतून वाहेर पडल्यावर युटें काय करणें याविषयी त्यांचे मन क्षणभर गोचळत्यासारखें झालें याविषयी शंका नाहीं. ज्या हेतूनें न्यू इंग्लिश स्कूल, फर्म्युसन कॉलेज व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी या संस्था त्यांनीं स्थापल्या तो हेतु या राखिनाम्यानें खंडित झाला, व तोच हेतु मनांत धरून आयुष्याची पुढील दिशा आंखावयाची म्हणजे फिर्कन वेगळीं शाळा, वेगळे कॉलेज, व वेगळीं सोसायटी काढावयाची या गोष्टी ओघानेंच प्राप्त होतात. परंतु आठ वर्षांचे परिश्रम अद्यापि रीतीनें व्यर्थ गेल्यावर फिरून त्याच त्या गोष्टी करणें हें टिळकांना सहजच कंटाळवाणें वाटूं लागलें असावें. सोसायटीच्या भांडणातील चुका काहीं टिळकांकडे व काहीं इतरांकडे असल्या, तरी समान योग्यतेच्या होतकरू तरुण मंडळींनीं एकत्र राहून चालविलेल्या उद्योगांत स्वभावभेदांमुळे कज्जे भाजणें हे अपरिहार्य आहे हा रोकडा अनुभव त्यांना आला असून फिरून पूर्वीसारखी भांडणावळ भांडण्यांत अर्थ नाहीं असेंच त्यांच्या मनानें चेतलें. शिवाय नवी शिक्षणसंस्था काढणें म्हणजे जुन्याशीं टक्कर देऊन जुनी व नवी दोन्ही संस्था कमकुवत करणें होय म्हणून तीहि गोष्ट उचित नाहीं, असेंहि त्यांच्या मनांत येई.

छापखान्याच्या व्यावसायिका तर त्याला जोडून नवीन वर्तमानपत्रे काढावयाची नाहीत अशा अटीने तरी ते बांधून जाणार होते. परंतु सोसायटीचा राजीनामा देताना नवीन शाळा काढू नये अशी अट त्यांना कोणी घातली नव्हती, अगर त्यांनीही मान्यकेली नव्हती. यामुळे मनांत येतं तर ते नवीन कॉलेज सहज काढू शकले असते; व त्याला युनिव्हर्सिटीकडून परवानगी मिळती तर ते कॉलेज फर्ग्युसन कॉलेजला जड झाले असतं यांतहि शका नाही. कारण प्रोफेसर या नात्याने टिळकांनी कॉलेजांत चांगला लौकिक संपादन केला होता, व राजीनामा देऊन बाहेर पडताना ते महाराष्ट्रातील लोकसमाजाची सहानुभूति बरोबर घेऊनच बाहेर पडले होते. सोसायटीत शिक्षक ठरलेली मंडळी ही नव्या सामाजिक मताची, रावसाहेब राव-बहादुर अशांच्या कच्छीय लागणारी, व सरकाराकडून दिवसेंदिवस अधिकाधिक मदत मिळावी अशी अपेक्षा करणारी होती, हा ग्रह केसरी-भराठा पत्रांवरून व विशेषतः आगरकरांच्या केसरीच्या राजीनाम्यावरून लोकांच्या मनावर चांगलाच विंबलेला होता. आणि विष्णुशाही खासगी शाळा काढतात म्हटल्याबरोबर जसे त्यांच्या

भोवतीं टिळक-आगरकरादि गण जमले, तसेच टिळक नवीन शाळा किंवा कॉलेज काढते तर त्यांनाहि अशा तरतरीत माणसांची मदत मिळणें मुळींच कठीण नव्हते. पूर्वीच्या आठ सालांत न्यू स्कूल फर्ग्युसन कॉलेज यांतून बाहेर पडलेल्या पदवीधरांची सहानुभूति प्रायः टिळकांकडेच होती. पुढें १८९८ सालीं घुण्यांत महाराष्ट्र कॉलेज निघाले त्याला टिळकांची संमति आहे असे कळतांच त्याला जर चांगला शिक्षकवर्ग लाभला तर दहा वर्षांपूर्वी, म्हणजे टिळकांच्या नांवावर सरकारचा रोष होण्यापूर्वी, त्यांना अशी मदळी व तिजबरोबर द्रव्याची मदत निःसंशय मिळाली असती. प्रारंभी नामांकित विद्वानांची शिक्षक म्हणून मदत नसेतां, आज न्यू पूना कॉलेजला सुस्थिति कशी प्राप्त झाली आहे हे लक्षांत घेतले असतांहि बरील अनुमान दडच होतें.

तथापि शिक्षणसंस्थेवरून एक प्रकारे मन विटल्यासारखे होऊन टिळकांनीं पुनः ती दिशा अगिकारली नाहीं. कोणी त्यांस जर कधीं असे विचारिलें कीं, तुम्ही तोडीस तोड म्हणून दुसरें कॉलेज कां काढले नाहीं, तर ते त्याला दोन उत्तरें देत. एक उत्तर असे कीं, भिन्न स्वभावानीं मदळी एकत्र आली असतां हटकून जात होतो. दुसरें उत्तर ते "विषष्टोऽपि संवर्षं स्वयं छेत्तुमसाम्रतम्" या संस्कृत वचनाने देत. कर्सेहि असलें तरी यापुढे केवळ स्वतंत्र रीतीनें चालवितां येईल असाच कांहींतरी उद्योग उपजीविकेकरितां व सार्वजनिक कार्ये म्हणून करावयाचा असें त्यांच्या मनानें वेतले. पहिल्या दृष्टीनें त्यांनीं दोन उद्योग आरंभिले. एक लातूरची जिनिंग फॅक्टरी व दुसरा लॉ क्लास. पैकीं फॅक्टरीच्या बाबतींतहि अपेक्षेइतका त्यांचा स्वतंत्रपणा राहिला नाहीं, व भागिदारी म्हणजे एकप्रकारचे परावलंबन असेच त्यांच्या अनुभवास आलें. लॉ क्लासच्या बाबतींत मात्र ते पूर्ण स्वतंत्र होते. या क्लासाची मांडणावळ मोठी किंवा गुंतागुंतीची नव्हती. एक पगारी मदतनीस घेऊन दोघानीं दोन वर्गांत वांटून घेतलेले कायद्याचे विषय शिकवावयाचे हत-क्यापुरताच त्यांचा खटाटोप होता, व सुमारे सात वर्षेपर्यंत हा क्लास अव्याहत चाललाहि.

पण सार्वजनिक म्हणून वर्तमानपत्राचें जें कार्य टिळकांनीं पत्करिले तें या दोहोंपेक्षांहि अधिक स्वतंत्र होतें. त्या वेळचा केंसरी अवघ्या दहा कालमांचा असल्यामुळे व त्यांतच पत्रव्यवहार, लिहून आलेला मजकूर, एखाद्या कारकुनानें काढून दिलेले वर्तमानपत्र वगैरे मजकूर, व नव्या पुस्तकांच्या वगैरे महत्वाच्या जाहिराती समाविष्ट होत असल्यामुळे केंसरी लिहिण्याचें काम टिळकांना एक दिवस पुरे. रविवारी आठ दिवसांच्या वर्तमानपत्रांचा मारा घरीं घेऊन पडला म्हणजे ते गुरुदिवसाच्या नजरेने त्यांतील उपयुक्त मुद्दे तेवढे तेव्हांच निवडून काढीत व काय चार कॉलम मजकूर लिहावयाचा असेल तो हाताशीं लेखक घेऊन एकदम लिहून टाकीत. पुढे

वाचण्याचे कामहि रात्री अपरात्री उरकून जाई. अशा रीतीने आठवळ्यांतून कर्मांतकामी पांच दिवस त्यांना आपल्या इतर व्यवसायाला मोकळे मिळत. कधी रात्री जावयाचे असल्यास एखाद्या खेळावर किंवा वेळी कारकुनावरहि केसरी सोंपवून जात. मग टेबलांत पडलेले एखादे कोणाचे शिलकी आर्टिकल तो घालो, किंवा ठराविक स्नेहापैकी एखाद्याच्या खणपटीस बसून तें त्याजकडून लिहून घेववो. त्या काळीं बदली संपादकाचे काम बरेच सोपें असे. आधीं वादग्रस्त काय तो एकच म्हणजे सामाजिक विषय. त्यावरहि कांहीं विशेष वाद चालू नसल्यास केसरींत सहसा लेख येत नसत, व तेवढा विषय बगळला म्हणजे राजकीय वावर्तीत लिहिण्याला सगळे रान मोकळे, राजद्रोहाचे कलम तेव्हां बहुधा योगानिद्रेंत पडलेले होतें. व आज काल राजकीय चळवळींतील मतभेद मुद्दयाच्या अग्राधारसे तीक्ष्ण झालेले आहेत ते तेव्हां तसे झालेले नसल्यामुळे कोणीहि कांहीं विषयावर लिहिलें तरी चाले. वाचकवर्गाची दृष्टी स्तिमित असल्यामुळे संपादकालाहि आपल्या अग्रलेखाची विशेष खाराखुशी करण्याचें कारण नव्हतें. हेमंतव्याख्यान मालेचे रिपोर्ट, स्पेन्सरमतप्रकाशन, विलायतचा किंवा उत्तरहिंदुस्थानचा प्रवास, तथ्या मिळू किंवा दहानहान बेगम यांचें चरित्र, असल्या अवघांतर लेखांनीं केसरीच्या दहा कॉलमांतील निम्मी अधिक जागा अडविळी गेली तरी कोणास त्याचा विषाद वाटत नसे. तसेंच आजचा अग्रलेख आणि उद्यांचा अग्रलेख यांच्या भावेंत महदंतर दिसून आलें तरी हल्लींप्रमाणें वाचकात चिकित्साबुद्धी जाग्रत होत नसे. त्या वेळचा केसरी चालविणें हें टिळकांखेरीज इतरांनाहि थोड्या मेहनतीचें काम असे, व एकाच वर्षांत आळीपाळीनें केसरीचे अनेक संपादक होऊं शकत. तात्पर्य, टिळकांना तर हें काम थोड्या वेळांत होण्यासारखें असून पूर्ण स्वतःपणानेंहि करितां येण्यासारखें होतें. यामुळे तेंच त्यांनीं उचललें व तें प्रथम प्रथम तरी निवळ सार्वजनिक कार्य असेंच होतें. कारण टिळक जरी केसरीचे मालक असले तरी आधीं त्यांत प्राप्ती फार होत नसे व होत असे तीहि कर्जफेडीकडे जाई. पण टिळकांनीं आरंभिलेल्या लोकसेवेला ते अवश्यक होतें. केसरींतून त्यांना नवीन विचार वाचकांपुढे ठेवितां येत, व आठवळ्यांत जो सार्वजनिक उद्योग ते करीत त्याचा बौद्धिक आढावा त्यांना केसरीच्या आर्टिकलांत देता येत असे. टिळक नेहमीं म्हणत कीं, मी केसरी आठवळ्यांतून एक दिवस लिहितो खरा, पण त्या एका दिवशीं काय लिहावयाचें याचे विचारमाझ्या डोक्यांत आठवडाभर घोलत असतात. अनेक उद्योग एकदम चालविण्याची पात्रता जरी त्यांच्या अंगीं असे, तरी त्यांचे बहुधा सगळे चित्त व्यग्रकरून टाकणारा असा कांहीं तरी एखादा विशिष्ट उद्योग कोणत्याहि वेळीं त्यांच्या हातीं असे. यामुळे त्या वेळचा केसरी पाहिला असतां तो टिळकांनीं लिहिल्याची खूण म्हणजे एखादें चटकदार आर्टिकल किंवा एकाच विषयावर लिहिलेलीं दोन तीन चरचरीत स्कुटे येवढाच

माग त्यांत वाचनीय असावयाचा. लेख लिहिणें हें काम त्यांना न आवडणारें असें ते प्रायः म्हणत. पण कोणत्याहि विषयावर त्यांचे विचार मनांत इतकी खळबळ करून सोडीत कीं, त्यांवर लेख लिहिणे हे अमाला कारणीभूत न होतां त्यापासून त्यांना उलट विरामच वाटत असे.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी मनानें सोडल्यानतर त्यांनीं पहिली चळवळ हातीं घेतली ती क्रॉफर्डप्रकरणाची होय व तिच्या संबंधाची सविस्तर हकीकत पूर्वीच्या एका प्रकरणात दिलीच आहे. पण ही चळवळ पुष्कळशी स्थानिक स्वरूपाची होती. तिचे उद्धार पार्लमेंटमध्ये निघाले व मामलेदाराना माफी देण्याविषयीचें विल वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत आणावें लागले तरी खरा प्रश्न मुंबई इलाख्यांतील मध्यमागाच्या रेव्हेंयु कमिशनरच्या कारभारासंबंधाचा होता; व त्यांत बहुतेक महाराष्ट्रीयच गोष्टे गेले होते. पण या पहिल्याच चळवळींत टिळकांनीं जीं धिकाटी व तडफ दाखविली तिचा परिणाम मुंबई इलाख्यांतच काय पण इतर प्रांतांतील लोकांवरहि योडासा झाला. व या चळवळीपासून प्रत्यक्ष राजकारणाच्या क्षेत्रांत त्यांचा जो प्रवेश झाला तो कायमचाच झाला. शाळा सोडीपर्यंत इतर उद्योगांत पडावयाचें नाहीं हें तत्व टिळकांनीं गोखल्यांना अडविण्यापुरतेच पहिल्याने पुढें आपणिलें असें नव्हे तर तें स्वतः त्यांनींहि आचरिलें होतें. याचें दळदळीत प्रत्यंतर हेंच कीं, १८८८ पर्यंत राष्ट्रीय समेच्या चार बैठकी झाल्या असतां टिळक एकाहि बैठकीस हजर राहिले नव्हते. तथापि शाळेंतून टिळक गोकळे झाल्यावर स्वाभाविकपणेच राष्ट्रीयसमेच्या चळवळींत पडावे असें त्यांना वाटले. ता. १७ मार्च १८८९ रोजी पुण्यास जाहीरसभा भरून तांत राष्ट्रीयसमेच्या त्या वर्षाच्या बैठकीचा विचार झाला. त्या सालची सभा मुंबई इलाख्यांत भरावी येवढें निश्चित झालें होते; पण मुंबईस भरावी कीं पुण्यास भरावी हें तोंपर्यंत ठरलें नव्हते. म्हणून शक्य तर सभा पुण्यास भरावी असें पुणेकरांना वाटत होतें. पुण्याचा हक्क दोन प्रकारांनीं होता. एक असा कीं, १८८५ सालची सभा प्रथम पुण्यासच भरावी असे ठरलें होतें, पण पुण्यास आयल्या वेळीं कॉलोन्याचा उपद्रव झाल्यामुळे तो वेत रहित करावा लागला. दुसरा हक्क असा कीं, पुणें ही मुंबई इलाख्याची दुसरी राजधानी असल्यामुळे मुंबईस एक सभा झाल्यावर दुसरी सभा तरी पुण्यास होणे न्याय्य ठरते. असो; पण हा हक्क वजावणें म्हणजे एक प्रकारें मुंबईकरांची वाद झालणेंच होतें म्हणून, त्या कामावर कुशल वकीलाचीच नेमणूक व्हावयास पाहिजे होती म्हणून, या समेत टिळक व नामजोशी यांच्याकडे तें काम सोंपविण्यांत आले. मुंबईकरांचीं वैर बांधावयाचे नाहीं अगर त्यास नाखूष करावयाचें नाहीं पण शक्य तर सभा पुण्यास आणावयाची असा पुणेकरांचा निश्चय होता. पुण्यावर दारिद्र्याचा आक्षेप कायमचा, व सुद्धी सभा भरवितां म्हणतां पण पैसा कोटून आणणार असा आक्षेप मुंबईस

जाणाऱ्या पुणेकर वकीलांच्या तोंडावर हटकून टाकण्यांत वेईल, म्हणून समेत अटीच हजार रुपयांचे आकडे घालण्यांत आले. त्याप्रमाणें टिळक व नामजोशी मुबईस गेले. पण सभा मुबईस भरविण्याचा आग्रह मुबईकरांनीं सोडला नाहीं. तथापि मुबईकरांस जसें नाखूष करावयाचे नाहीं तसेंच पुण्याला सभा न मिळाली तरी आपणहि नाखूष व्हावयाचे नाहीं असाहि पुणेकरांचा निश्चय होता. म्हणून या वकिलांनीं मुबईच्या मदतीकरितां महाराष्ट्रांत वर्गणी गोळा करण्याचेंच काम उलट अगावर घेतलें. त्या सालच्या जुलै महिन्यांत नूळकरांच्या अध्यक्षतेखालीं एक वर्गणी कमेटी नेमण्यांत येऊन वर्गणी जुळविण्यास मुसवात झाली, व टिळक-नामजोशी यांनीं महाराष्ट्राच्या सर्व जिल्ह्यांत मिळून सुमारे दहा हजार रुपये वर्गणी गोळा केली.

डिसेंबरमध्ये सर बुइल्यम वेडरबर्न यांच्या अध्यक्षतेखालीं मुबईस जगी राष्ट्रीय सभा भरली. सुमारे चार हजार लोकांचा मांडव घालण्यांत आला होता. कर्मधर्मसंयोगाने १८८९ सालीं भरलेल्या या सभेस १८८९ प्रतिनिधि होते. राष्ट्रीय सभेच्या आठवड्यांत केसरी तात्पुरता मुबईस नेऊन त्याची दैनिक आवृत्ति काढण्यांत आली. या कामगिरीवर वासुदेवराव केळकर व राममाळ साने यांची योजना करण्यांत आली व तें काम त्यांनीं रात्रीचा दिवस करून उत्कृष्ट पार पाडलें. या सभेंत चार्लस ब्रॅडलॉ हे हजर असून त्यांना मानपत्र देण्यांत आलें, व त्यांच्या समोर पार्लियमेंटमॅट विल आणून कथा प्रकाशनी कायदेकौन्सिलें हिंदुस्थानाकरितां मागावीं याविषयी ठराव झाला. पण हा ठराव वादग्रस्त ठरला व कलमवारीनें चर्चा सुरू असता टिळकांनीं एक उपसूचना आणिली होती. ही सूचना अशी होती कीं, हिंदुस्थानसरकारच्या कायदेकौन्सिलचे सभासद निवडावयाचे काम प्रत्यक्ष मतदारांमार्फत न होतां अप्रत्यक्ष रीतीनें म्हणजे प्रांतिक कायदेकौन्सिलाच्या द्वारे व्हावें. या उपसूचनेस प्रो. गोखले यांनीं अनुमोदन दिले. परंतु ती बहुमतानें नामजूर झाली. टिळक व गोखले यांनीं राष्ट्रीयसभेंत एकमतानें केलेलें हें काम जसें पहिलें तसेंच ते शेवटचे असेहि म्हणण्यास हरकत नाहीं. यानंतर सर्वत्र त्यांचा मतभेद दिसून येतो. प्रत्यक्ष मतदारांच्या मतांनीं वरिष्ठ कायदेकौन्सिलातील सभासद निवडण्याची प्रातिनिधिक स्वराज्याची पायरी हल्लीं येऊन पोचली आहे खरी, तथापि लोकनिष्ठ सभासदांचा प्रवेश वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत झाल्यापासून म्हणजे १८९२ पासून १९१९ पर्यंत टिळक व गोखले यांनीं मिळून सुचविल्याप्रमाणें प्रांतिक कौन्सिलांच्या सभासदांनीं वरिष्ठ कौन्सिलचे सभासद निवडून देण्याचीच पद्धति अमलांत होती हें ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

या सुमारास प्रांतिक परिषदाहि मुबई इलाख्यांत मरू लागल्या होत्या. पहिल्या परिषदेस टिळक हजर नव्हते. दुसरी परिषद पुणे येथें रावबहादुर गोपाळ राव हरी देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली, तीस फाफर्डप्रकरणीं सभे-

पुढे आलेल्या ठरावास दुजोरा देण्याचें काम टिळकांकडे होते. ठरावांत असे म्हटलें होतें कीं, “क्राफर्ड-प्रकरणांतील मुबईसरकारच्या वर्तनावद्दल या इलाख्यांतील सारी प्रजा त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आमार मानिते, आणखी या समेवें असेहि मत आहे कीं अगदीं पापाचें व घाणीचें मूळ काढून टाकून सारें कामदार-मंडळ शुद्ध करून टाकण्यांत व फार दिवसांची घाण नाहीशी करण्यांत मुबई-सरकारनें आपले कर्तव्य वजाविले.” या ठरावावरील चर्चेत मतभेद झाला होता व त्यावर मोठा कडाव्याचा वाद होऊन अखेर टिळकांच्या सूचनेप्रमाणेंच वरील अर्थाचा ठराव मंजूर झाला. क्राफर्डसंबंधाने शुद्धीकरित निषेध करून, त्यांतच टाकतां आला तर मामलेदारांवर दोष अधिक टाकण्याचा प्रयत्न ऑग्लो इंडियन पत्रें करित असत, पण अधिक दोष क्राफर्डचाच होता व त्याला पायबंद लावणें हेच कठीण पण अवश्य असे या वेळचें कर्तव्य होते, तें सरकारनें केलें म्हणूनच त्यांचें पैर्य बाखावावयाचें, हाच वरील ठरावाचा मुख्य अर्थ आहे.

१८९० सालची तिसरी प्रांतिक सभा फिरून पुण्यास १८९० च्या मे महिन्यांत नामदार काजी गहाबुद्दीन यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. टिळकांनीं सरकारी अवकारी खात्याच्या चोरणाच्या निषेधाचा ठराव या समेपुढें मांडला. या ठरावांत ‘लोकल ऑप्शनचा’ हक्क मागण्यांत आला होता. या ठरावावरील माघणांत त्यांनीं केनसाहेबांशीं झालेल्या पत्रव्यवहाराचा उल्लेख करून, देशी व दोन्ही प्रकारच्या विलायती दारूचा खप वाढला हें सिद्ध करून, तो वाढला नाही असें जें सरकारचें म्हणणें होते ते खोडून काढले. मद्यपान-निषेधक मंडळ्या इकडे निघतात हे ठीक आहे, पण निघाव्या लागणे हेच मुळीं गैर आहे, कारण पूर्वीं मराठी राज्यांत दारूचा खप इतका नसे, वगैरे माहिती सांगून म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्ड, ग्रामपंचायती किंवा स्थानिक मतदार सभ यांच्या मताप्रमाणेंच गांवांत अगर बाहेर दारूची दुकाने घालणे अगर न घालणे याविषयीं हक्क लोकांस मिळावा असें टिळकांनीं आग्रहाचे मागणें केले. दुर्दैवानें ‘लोकल ऑप्शन’ गेल्या तीसवर्षांच्या वर्षांच्या चळवळीनें हि अद्याप मिळाले नाही. या परिषदेत पुढील सालच्या परिषदेच्या व्यवस्थेकरितां नामजोशांबरोबर टिळक व गोखले यांना जोड सेक्रेटरी नेमण्यांत आले.

पुढील सालची प्रांतिक परिषद पुण्यास मे महिन्यांत इस्लामपूरचे सुप्रसिद्ध वकील गोविंदराव लिमये यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. तीत कडाळी ठरावां-शिवाय दुसरा एक महत्त्वाचा ठराव, म्हणजे समतिबिलासबंधाचा, टिळकांनीं मांडला. त्यांत समतिबिलासबंधानें प्रसिद्ध झालेल्या लोकमतचा योग्य विचार न केल्यावद्दल हिंदुस्थानसरकारचा निषेध केला होता. त्यावरील माघणांत, टिळकांनीं ‘लोकमत’ या शब्दाचा अर्थ सांगतांना बहुजनमत तें लोकमत किंवा सुशिक्षित लोकांचें मत तें लोकमत यांपैकीं कोणताहि अर्थ घेतला तरी, लोकमत हें समति-

यथाच्या विलाच्याविषद होते असें प्रतिपादिलें. बहुजनसमाजाच्या मताच्या दृष्टीनें वरील विधान सर्वस्वी निर्विवादच होतें. सुशिक्षित लोकांच्या मतासंबंधाने मात्र वाद होता व जसे कित्येक नामांकित सुशिक्षित लोक या विलाला अनुकूल होते तसेच कित्येक नामांकित लोक प्रतिकूलहि होते ही गोष्ट मात्र काहीं खोटी नव्हती. याहि परिपंदेंत पुढील सालाकरिता टिळकाना व त्याचे जोडास राममाळ साने याना जोड सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें. पूर्वीचि सेक्रेटरी या नात्यानें टिळक व गोखले या दोघांनींही आपापले राजिनामे परिषदेस शितीप्रमाणें सादर केले. ते पुढील सालाकरितांही नेमण्यात आलेच असते; तथापि गोखले हे नाकबूल असल्यानें त्याचा राजिनामा मजूर झाला व टिळक यांची नेमणूक कायम झाली.

पांचवी प्रांतिक परिषद फिरेल पुण्यासच झाली. ही सभा पूर्वीच्या सर्व सभाहून मोठी वणदणीत झाली. अध्यक्षस्थानी ना. फेरोजशहा मेथा याची नेमणूक झाली होती. वास्तविक पुण्यांत मरलेल्या सभेला मुंबईचे हे उमराव सहसा कधानें लाभणार ? पण राष्ट्रीय सभेच्या कारमाराचें केर मुंबईस असताहि, ओळीने तीन चार सभा पुण्यास भरून त्या यशस्वी झालेल्या पाहिल्यावर पाचव्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारणे फेरोजशहांस कमीपणाचें वाटण्यासारखें नव्हतें, या परिपदेचा विशेष हा कीं. महाराष्ट्रवाहेरील उपप्रांतांतील लोक परिषदेस पाहिल्यांदा हजर राहिले, फेरोजशहा मेथा अध्यक्ष होणार तेव्हां वाच्ला, सेठलवाड वगैरे येणार, अर्थात् गुजराथी मंडळीहि येणार; पण त्याहून महत्त्वाचें कारण हें कीं, कायदेकौन्सिलें मुधारण्याचा आकट पार्लमेंटांत नुकताच पास झाला असून त्याच्या संमेलनजावणीचे नियम करण्याचा महत्त्वाचा प्रस बाबेळीं लोकांपुढें होता. स्वतः प्रांतिक सभेबद्दलहि नियम होणे जरूर वाटू लागले होतें. सभा सा. ७-८ नवबर रोजी हिरवागेत भरली होती. शहरातील प्रमुख मंडळीं तर हजर होतीच; पण पर ठिकाणचे लोक लक्षांत घेतां "एवढा मोठा सभावित व वजनदार लोकसमाज पुण्यांत कचितच पाहण्यांत आला असेल " असें या सभेचें वें वर्णन केसरीने दिलें, त्यांत बहुधा अतिशयोक्ति नसावी.

स्वागताध्यक्ष रावबहादुर विष्णु मोरेश्वर भिडे पेन्शनर हे होते. फेरोजशहा मेथा यांचे या प्रसंगाचे माघण फारच चांगले झाले म्हणतात. त्यांत राजकीय विषयाचे तर उत्कृष्ट विवेचन होतेंच; पण पुण्यांत यापूर्वी वर्ष दीड वर्ष माजलेल्या सामाजिक मतभेदाचा सर्वत्र राजकीय मतभेदाशी आल्याशिवाय रहात नाही हे लक्षांत घेऊन उभय पक्षांची एकवाक्यता करण्याच्या हेतूने मेथा यांनी खालील मार्मिक उद्गार काढिले ते लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत:—लीबर्नप्रभृति इंग्रज म्हणतात की, लोकापवादास भिन्न सामाजिक व नैतिक सुधारणेखेरीज राजकीय सुधारणा करू पाहणारा गृहस्थ हिंदुस्थानचा खरा मित्र नाही. हे तत्व तात्विक-दृष्ट्या अगदी खरे आहे व याच सुधार माझे मित्र चदावरकर यांनी चुकतेच

डेकन कॉलेजांत एक सुंदर व्याख्यान दिले होते, परंतु हें तत्त्व अमलांत आणिताना त्यास बरेच अपवाद आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. एकदां मनुष्याचें मंद जायत झाले म्हणजे सर्वच वास्तवीत त्याची चळवळ सारखी सुरू राहते. परंतु तेवढ्यानेच राजकीय व सामाजिक वास्तवीत त्याचें पाऊल एकदम एकसारखें आणि एकाच वेळेस पुढे पडले पाहिजे असे म्हणतां येणार नाही. कित्येकदां नवे विचार व नव्या कल्पना एकदम स्वीकारण्याबद्दल मनाची प्रवृत्ति न होतां तें उछट झाले, व झुन्या गोष्टी पुनः स्थापन करण्याकडे लक्ष जातें. दोन भिन्न भिन्न सुधारणा एकमेकांच्या अमिमुखाल्या म्हणजे असाच प्रकार व्हावयाचा व यांतून निमावून जे बाहेर पडतील त्यांचेच हातून परकीय सुधारणेतील चांगल्या गोष्टींचा आपल्यामध्ये सग्रह होईल. माझे मित्र टिळक यांनीं परवां औद्योगिक परिषदेपुढे जातीच्या बघनांचा अमळ सरकारमार्फत ज्वावा अशाबद्दल जो एक उत्तम निबध बाबला त्याबद्दलहि काहीं ओक त्यास नांवे ठेवीत आहेत. माझ्या मते कोणत्याहि गोष्टीचा पुरा तपास केल्याशिवाय अंगिकार करायचाच नाही अशा अति चौकस बुद्धीचा हा परिणाम आहे. माझी अशी खात्री आहे कीं या क्षितींतून ते बाहेर पडले म्हणजे त्यास नांवे ठेवणाऱ्या लोकांपेक्षां तेच अधिक खरे व कळकळीचे सुधारक आहेत असें ओकांचे नजरेस येईल."

या परिषदेत पहिला ठराव नवीं कायदेकौन्सिलें कोणत्या नमुन्याचीं असावीं याविषयी होता. तो माढण्याचे काम टिळकांकडे होतें व त्यांत तूर्त म्युनि-
सिपालिटीसारख्या सखांना मतदारसंघ नेमावें अशी सूचना केली होती. परि-
षदेच्या शेवटीं पुढील अधिवेशनाविषयीं ठराव झाला त्यात पुढील समा मुंबईत
अगर गुजराथ प्रांतांत कोठें भरावी तें ठरले व अजूनच मेहेता यांच्या सूचनेवरून
वाच्छा व सेटलबाद या नव्या सेक्रेटरींच्या जोडीला टिळक यास नेमावे असें ठरले.
पुढील म्हणजे सहावी प्रांतिक परिषद अहमदाबाद येथें स. १-३ नोव्हेंबर
रोजी मुंबईचे पॉलिटेक्निक राईमगुल्ला महमद सयानी यांचे अध्यक्षतेखालीं भरली. या
सभेत टिळकांनीं देवगड, वेण, फनवेळ वगैरे तालुक्यांतील रिझिडन सेटलमेंटच्या
तक्रारीसवर्षांचा ठराव मांडला. फिर्कन या सभेत पुढील सल्लाकरिता वाच्छा,
सेटलबाद, भरमची या तिघांवरोबर टिळकांस प्रांतिक परिषदेचे चिटणीस नेम-
ण्यांत आले. तसेंच न्याय व अमलबजावणी या खात्यांच्या विभागणीसंबंधीं विधा-
यक योजना तयार करण्याबद्दल फेरोंजवाहा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखालीं
की एक कमिटी नेमण्यात आली तीत टिळकांना निवडण्यात आले होते. या-
पुढील प्रांतिक सभा १८९४ सालीं मुंबईस भरली; तिच्या काहीं कारणांनीं टिळ-
कांस हजर राहतां आले नाही. पुढील सालीं खुद्द पुण्यासच अकराव्या राष्ट्रीय
सभेचें अधिवेशन झाले. तिच्या चिटणीसमंडळांत टिळक हे समाविष्ट होते, परंतु
पुढे वाद उपस्थित होऊन त्यांनीं चिटणीसी सोडली. या गोष्टीचें तबित्तर

वर्णन एका स्वतंत्र प्रकरणांत आम्हीं देणार असल्यामुळे त्याचा विशेष उल्लेख येथें करीत नाही. शिवाय पुढील सालीं टिळक हे मुंबई कायदेकौन्सिलचे सभासद व युनिव्हर्सिटीचे फेलो वगैरे होऊन त्यांच्या मान्यतेची व कामगिरीची वावडी वरच्या वाऱ्याला लागली, यामुळे यापुढें प्रांतिक परिषदेशीं असलेला त्यांचा सवध गौण आ सधरांत पडतो म्हणून त्याचा उल्लेख येथेंच संपवितो. यापुढेंहि टिळक प्रायः प्रांतिक परिषदेस हजर रहात व अर्थातच एखाददुसरा महत्त्वाचा उराव पुढें आणीत. कराची (१८९६) व सोलापूर (१९०२) येथील परिषदांस ते हजर राहू शकले नाहीत. उलट सातान्यास सन १९०० सालीं भरलेल्या परिषदेत टिळक हजर राहिल्यामुळे पुणें-मुंबईकर मंडळींचा निकराचा सामना झाला त्याची हकीकत त्या वेळच्या वृत्तातांत यथाक्रम येईलच.

१८९० सालीं टिळकांच्या इतर चळवळींसंबंधानें मुख्यतः एकच गोष्ट नजरेस येते. ती लष्करी शिक्षणासंबंधाची. या सालच्या मार्च महिन्यांत ड्यूक ऑफ कॅनाट पेन्शन ब्रेकन विलायतेस परत जाण्याच्या विचारांत होते. ड्यूक ऑफ कॅनाट म्हणजे अर्थात ब्रिट्टोरिया महाराणीचे चिरजीव. यांनीं लष्करी खात्यांत नोकरी धरलेली असून पेन्शनीच्या वेळीं ते मुंबई इलाख्याचे सेनापति होते. पुण्यास त्यांचा वर्षासुन वर्षेच दिवस मुकाम पडे. हल्लीं कौन्सिलहॉलच्या अलीकडच्या रस्त्यावर कॅनाट हॉटेक म्हणून जी बडी खाणावळ आहे त्याच इमारतीत ते पुण्यास असतांना रहात असत. हा बगला पुण्याचे एक बनिफ नागरिक व म्युनिसिपालटीचे सभासद हरी रावजी चिपळूणकर गोसावी यांनीं मुदाम ड्यूकसाहेबांकरितां बांधला. आपल्या मुलाची राहण्याची उत्कृष्ट सोय करून दिल्याबद्दल खुद्द ब्रिट्टोरिया महाराणीचें स्वदस्तरचें आभारप्रदर्शक पत्र त्यांस आले होतें असे सांगतात. ड्यूकसाहेब हे अधिकारानें व खानदानीनें इतके बडे असतांहि ते सुस्वभावी असल्यामुळे लोकांशीं सौजन्यानें वागत असे म्हणतात. त्यांतूनहि हिंदी लोकांची लष्करी महत्त्वाकांक्षा पूर्ण व्हावी व त्यांना लष्करांत मोठ्या हुद्याच्या जागा मिळाव्या अशाविषयी त्यांनीं सहानुभूति दर्शविलेली असून विलायतेत यासंबंधानें खटपट करण्याचे आश्वासनहि दिलें होतें. याकरितां ते विलायतेस परत गेल्यावर इकडे त्याचें स्मारक करावयाचें तें बरील परिस्थितीस अनुसरून करावे, अर्थात त्याला एखाद्या लष्करी शिक्षणाच्या शाळेचें स्वरूप द्यावे, म्हणजे एक पय व दो काळ असे दुहेरी साधनें अशी कल्पना निघाली. यासंबंधानें पुण्यास ता. ९ मार्च रोजीं एक सभा मरून तीत बरील कल्पना नक्की ठरली व ड्यूकसाहेबापुढें ती कल्पना मांडण्यासाठीं डेप्युटेशन पाठविण्याचें ठरलें. डेप्युटेशनमध्यें दक्षिणमहाराष्ट्रांतील अनेक संस्थानिक, पुण्यांतील कित्येक मोठे सरदार, व कांहीं थोडे खालगी गृहस्थहि समाविष्ट करण्यांत आले होते. या डेप्युटेशनच्या चिटणिसांचे जागांवर

टिळक व नामजोशी यांची नेमणूक झाली होती. संकेताप्रमाणे द्यूकसाहेबांच्या परवानगीने डेप्युटेडनपैकी काहीं मंडळी मुंबईस जाऊन त्यांनी साहेबांची गांठ घेतली व हुम्मी योशिलेच्या लष्करी शाळेस माझे नांव देण्यास हरकत नाही असे साहेबांनी सांगितले. परंतु अखेर अशी शाळा निघाली नाही व या विशिष्ट प्रकारचे स्मारकहि झाले नाही. पुण्याच्या समेत गंगाराम माळ म्हसके व काजी साहाबुद्दीन यांनी सदर स्मारकाची मूळ कल्पना व्यवहार्य नाही असे बोलून दाखविले होते. पण उलट रावबहादुर रानडे यांनी असे मत प्रदर्शित केले होते की, खानदानीच्या लोकांना काहीं थोड्या तरी जाग्या याच्या असे सरकारनेच पूर्वापासून ठरविलेले आहे, व सामान्य शिपायाचा संतोष राखणे जरूर तसाच जुन्या सरदारघराण्यांतील लोकांचा संतोष राखणे हेहि जरूर आहे. अदखण काय ती लष्करी शाळेचीच होती, व स्मारकाच्या रूपाने तीहि काढावी इतकाच हा प्रयत्न होता. परंतु पुढे सरकाराकडून सल्यानिकांना गुप्त सहा मिळावयाचा तो मिळाव्यामुळे ज्यांच्याकारितां शाळा त्यांनाच पाय मार्गे घेतला व सर्वच योजना जेथल्या तेथे यथकली.

सन १८९१ ते १८९३ या तीन सालांत मिळून टिळकांनीं ग्रंथकार या नात्यानें एक मोठी कामगिरी केली. ही कामगिरी म्हणजे त्यांनीं ओरायन, अथवा 'वेद-कालनिर्णय' या विषयावरील निबंध पुस्तकरूपाने लिहिला. १८९१ सालच्या मे महिन्यांत पुण्यास डेकन कॉलेजांत व ता. १५ मे रोजी हिराबागेत सदर विषयावर त्यांची व्याख्याने झाली. डेकन कॉलेजच्या व्याख्यानास रा. ब. मानकर हे अध्यक्ष होते. १८९३ सालीं हे पुस्तक छापून प्रसिद्ध झाले, परंतु त्यांच्या इतर पुस्तकांबरोबर याहि पुस्तकासंबंधाची विस्तृत माहिती पुढे एका वेगळ्या प्रकरणांत आम्हां देणार असल्यामुळे त्याचा यादून अधिक ठेलेस येथे करीत नाही.

१८९४ सालीं टिळकांनीं पार्लमेंटसभेस उद्देशून एक अर्ज तयार केला. त्याचा विषय समकालीन सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हा असून त्यांत या परीक्षा घेणे हे हिंदी लोकांच्या हक्कांत कसे अवश्य आहे याचे मुद्देसूद विवेचन केले होते. क्रामर्डप्रकरणीं पार्लमेंटला अर्ज करण्याचा त्यांचा पहिला प्रयत्न १८८९ त झाला व या कामीं बुद्ध्यम हिन्दीसाहेबांशीं त्यांचा परिचय जडला तो पुढे अनेक वर्षे कारणां-कारणाने चालू होता. पुढे केन, ब्रॅडलॉ, ह्यूम वेडरबर्न वगैरे लोकांच्या ओळखी झाल्यानें हा पत्रव्यवहार आणखी सुरू झाला. आदले वर्षी हर्बर्ट पॉल यांचा समकालीन परीक्षा वेण्याविषयीचा ठराव उकलून पास झाला होता व याबद्दल अभि-नंदनार्थ मुंबईस व इतर अनेक ठिकाणीं दोळेजंग समाहि भरल्या होत्या, परंतु पार्लमेंटनें ठराव केला तरी त्याची अंमलबजावणी करणार हिंदुस्थानसरकार ! व त्यांनीं अनेक कारणे दाखवून ही अंमलबजावणी केटाळून लाविली. टिळक

यांचा सदरचा अर्ज हिंदुस्थानांतील वड्या नोकरशाहीच्या या कृत्याच्या निषेधा-
करितां केलेला होता.

पुढील सालीं (१८९५) लो. टिळकांचा पुणे शहर म्युनिसिपालिटींत व त्याबरोबरच मुंबई कायदेकौन्सिलांत प्रवेश झाला. त्यांचे मित्र माधवराव नामजोशी हे १८८१ पासूनच म्युनिसिपालिटीच्या कामांत लक्ष घालू लागले होते, व त्या सस्थेतील कामकाज किंवा वाद या कामी त्यांना टिळकांची मदत असे. स्वतः टिळकहि म्युनिसिपालिटीच्या पहिल्याच निवडणुकीस उमेदवार उभे राहते तर ते निवडूनहि आले असते यांत संशय नाही. परंतु त्यांनी व नामजोशी यांनी शार्वजसिक कार्यक्षेत्रें एक प्रकारें आपापसांत वाटून घेतलीं होती. स्थानिक स्वराज्य व औद्योगिक चळवळ हा प्रांत नामजोशांच्या वांटणीस आला होता; व प्रत्यक्ष राजकीय आणि वार्षिक व सामाजिक चळवळ हा प्रांत टिळकांचा म्हणून ठरून गेला होता. म्युनिसिपालिटीच्या म्यानेजिंग कमिटींत वसून शेकडो चिह्नर कागद-पत्रांचा निकाल करणें याविषयी टिळकाना एक प्रकारची अभीष्ट वाटत असे. उलट अशा कामाची नामजोशांना तितकीच आवड असे. पण या गोष्टीमुळे पुण्यांतील व्यापारी वगैरे लोकांच्या अंतरगांत नामजोशांनी आपला प्रवेश करून घेतला होता. शहराच्या हद्दींत घेऊन बाहेर जाणाऱ्या मालावरील जकात परत देवविण्याची त्यांची चळवळ प्रथमच यशस्वी झाल्यामुळे नामजोशी हे व्यापारी-वर्गाचे बाली म्हणून ठरून गेले होते. कमिटीचे अध्यक्ष सरदार दोराबजी पदमजी यांच्या मनावर नामजोशांच्या बुद्धिमत्तेचा व कामकाज करण्याच्या पद्धतीचा चांगलाच प्रगडा बसला होता, व म्युनिसिपालिटीच्या कोणत्याहि महत्त्वाच्या कामकाजांत ते नामजोशांचा सल्ला घेत. लॉर्ड रे यांच्या कारकीर्दीत सन १८८८ साली नामजोशांनी पुण्यास औद्योगिक प्रदर्शन भराविलें त्या कामी शहर म्युनिसिपालिटीनेहि बराच भाग घेतला होता; व प्रदर्शन उलगडल्यावर त्यांतील अवशिष्ट वस्तु देणगी म्हणून किंवा विकत घेऊन व त्याला रे इंडस्ट्रियल म्युझियम-लॉर्ड रे यांच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ केलेला औद्योगिक वस्तुसंग्रह-असें नांव देऊन, प्रदर्शन कमिटीने तो शहर म्युनिसिपालिटीचे स्वाधीन केला व अगूनहि तो कमिटीच्याच ताब्यात आहे. या प्रदर्शनाच्या कामी नामजोशाना टिळकांची पुष्कळ मदत झाली होती. पुणे म्युनिसिपालिटीची वधेशिक्षणाची शाळा स्थाप-ण्यांतहि नामजोशांनीच पुष्कळसा भाग घेतलेला होता. या सर्व गोष्टींत टिळक असून नव्हते, याचा अर्थ या गोष्टींत स्वतःच्या नांवाने ते कोणतेंहि काम करीत नसत. परंतु नामजोशाना सल्लामसल्लत देणे, सूचना करणे, त्यांच्या निवडणुकीच्या प्रसर्गां अगमेहनतीने झटणें वगैरे मदत टिळकांकडून नामजोशाना होई. नामजोशांची संघ्याकाळची बैठक बहुधा कोठें तरी व्यापारी पेठेंत असावयाची, व नामजोशांबरोबरच टिळकांचा व वेलाळ पेठेंतील शेट हुक्मचंद ईश्वरदास वगैरे व्यापा-

त्यांचा स्नेहसंबंध १८८१-८२ पासून जडला तो अखेरपर्यंत तसाच टिळक। हुकुम-चदांचे (यांना हाखाभाई म्हणत) दुकान हे टिळक-नामजोशांचे दुसरे घरच होते. उभयतांनी एकमेकांची अड-अडचण अखेरपर्यंत सोसली. नामजोशी १८९६ साली वारले. यापूर्वीच्या निवडणुकीपर्यंत ते सतत १२-१३ वर्षे म्युनिसिपालिटीत निवडून येत. ते नेहमी कोठल्या तरी वार्डातून निवडले जात. वाटेल त्या वार्डाला नामजोशींनी उभे रहावे व निवडून यावे असा एक प्रकारचा अधिकार नामजोशांच्या लोकप्रियतेमुळे त्यांना मिळाला होता. शेवटच्या निवडणुकीत मात्र ते फसले. १८९५ साली टिळक प्रथमच निवडणुकीत उभे राहिले ते जनरल वार्डात, म्हणजे सुशिक्षित मतदारानीं करण्याच्या निवडणुकीकरिता. याच साली कै. विनायक रामचंद्र ऊर्फ अण्णासाहेब पटवर्धन यांनाहि निवडणुकीस लोकांनी उभे केले. उभे केले म्हणण्याचे कारण असे की, हा एक प्रकारचा अण्णासाहेबां-वर प्रुल्स होता. पण त्यांची लोकप्रियता इतकी होती की, 'नॉमिनेशन पेपर'वर सही करण्यापलीकडे त्यांना स्वतः निवडणुकीची खटपट म्हणून तेव्हाच काय, पण पुढे केव्हाहि करावी लागली नाही. त्यांच्या नांवचे एक मत गणपतीची सुपारी म्हणून बाजूला काढून ठेवलेलेच असावयाचे. टिळकहि निवडणुकीच्या वेळी पोलिंग स्टेशनवर गेले असले तरी ते फारसे स्वतःकरिता नव्हे. अण्णासाहेबांप्रमाणे तेहि गैर-हजेरीत देखील निवडून यावयाचेच. पण त्या वेळी पुणे हायस्कूलचे हेडमास्तर विठ्ठल नागपण ऊर्फ दादासाहेब पाठक एम. ए. हेहि जनरल वार्डाकरिता निवडणुकीस उभे राहिले असल्यामुळे टिळकांची मदत त्यांना विशेष झाली. अण्णासाहेब व टिळक हे अनुक्रमे पाहिले दुसरे आलेच. रावसाहेब मोवे म्हणून एक उमेदवार होते त्यांना मिलिटरी फायनेन्स ऑफिसमधील मोठ्या मतदार-संघाचे पाठबळ असल्यामुळे त्यांचा नवर तिसरा आला. चौथ्या जागेवद्दल मात्र भारी झटापट झाली आणि विठ्ठल रावजी पाठक हे बत्तरतात असे दिस लागले, तेव्हा टिळक-पटवर्धन यांच्या उरलेल्या मतांचा हात देऊन त्यांना बर ओढून घेतले. पुढे नव्या म्युनिसिपालिटीत म्यानेजिंग कमिटीत टिळक व पाठक उभयतांहि निवडून आले व टिळकांची इच्छा असती तर तेच चेअरमनहि व्हावयाचे. पण त्यांनी पाठक हे बडील म्हणून त्यांनाच चेअरमन निवडाविले व कमिटीतील काम उभयतांनी एक मेळाने चालविले. पाठक हे सरकारी नौकर व हायस्कूलचे हेड-मास्तर व टिळक हे राजकीय चळवळीतील लोकपक्षाचे पुढारी व सरकारचे उघड उघड दावेदार. तथापि अजून टिळकांवर राक्षसोहाची व सरकारच्या शत्रुत्वाची तसमुद्रा वसलेली नव्हती. व म्युनिसिपालिटी हे एक प्रकारचे असे क्षेत्र आहे की, तेथे सोवळे, ओवळे स्त्रियास्पृश्य हे सामान्यतः एकत्र नांदू शकते. शिवाय खासगी व्यवहारांत कोणत्याहि सरकारी नौकराशी देखील कोहमावाने वागण्यास टिळक तयार असत. यामुळे दादासाहेब पाठक व टिळक यांची जी एक दोन वर्षांची

निकट सगति पडली ती पाठक यांच फारच आवडली; व पुढे राजकीय मतभेद तीव्र झाले तरी पाठक हे टिळकांच्या सौजन्याला स्मरणपूर्वक वाखाणित व पुण्यास आल्यावर टिळकांना भेटल्याशिवाय जात नसत. टिळकांची म्युनिसिपालिटीतील कारकीर्द अवघी वर्ष सव्वा वर्षांचीच झाली. कारण १८९७ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत त्यांच्यावर खटला होऊन त्यांत शिक्षा झाली. व तेथून त्यांचा व म्युनिसिपालिटीचा संबंध तुटला तो कायमचाच तुटला.

यापुढेहि मधून मधून कमेटीच्या कामांत ते लक्ष घालीत, पण फक्त विशेष प्रसंग असल्यास. १९०१-२ साली म्युनिसिपालिटींत पॉटिंगरसाहेबानी तयार केलेल्या ड्रेनेजच्या म्हणजे मेलमोरीच्या योजनेचा विचार म्युनिसिपालिटींत सुरू झाला त्यावेळीं त्यांनीं केसरीत या विषयावर एक दोन लेख लिहून लोकमत स्पष्ट प्रकट केलें होते. दर तीन वर्षांनीं कमेटींत नव्या निवडणुकी होत तेव्हां राष्ट्रीय पक्षाचीच मंडळी निवडून यावी असा त्यांचा कटाक्ष व तत्परीत्यर्थ खाजगी प्रयत्नांहि असे. स्वतः कमेटींत जाण्याची यापुढें त्यांना कर्षाच इच्छा झाली नाहीं. पण आपल्या पक्षाचे अनुयायी बाळगोपाळ यांचेच तेथें बहुमत असावे, आणि कमेटीतील कारभार ही जशी सामान्य मनुष्याची अधिकार उपभोगण्याची हौस पुरविण्याची एक जागा, तशीच ती सार्वजनिक काम नियमशीरपद्धतीने व बहुमताच्या तंत्रानें करण्यास शिकण्याची एक शाळा आहे असें ते समजत. कमेटीतील जागा या स्थानिक कारस्थानाच्या पटातील कटीच्या जागा असल्याने आपल्या रगाच्याच सोगट्या स्यावर बसल्या अशी त्यांना हौस असे. कमेटींत एखाद्या मोठा वादाचा प्रसंग निघाला म्हणजे हे मॅजर लोक त्यांना सज्जा विचारण्यास नेहमीं जात व त्याचा बराच वेळ घेत. १९०१-२ सालच्या त्रैवार्षिक निवडणुकींत शनिवार पेठेकरिता टिळकांनीं आपले कोही बाळासाहेब नातू यांना उमेदवार म्हणून उभे केले. नातू हे केवळ टिळकांच्या आग्रहाने उभे राहिलेले असून 'मी स्वतः एक काडीहि इकडची तिकडे करणार नाहीं' अशी अट त्यांनीं घातली होती. ती अट अखेरपर्यंत वाजवीहून अधिक कडकरीतीनें त्यांनीं पाळली, व त्यांना प्रतिपक्षी रावचहादुर बाबुराव रामचंद्र ओंकार हे भेटले ते कर्मचर्मसयोगाने असे की त्यांच्या इतका खटपटी व कारस्थानी उमेदवार कवित्तच आढळतो. सगळ्या बाडींतील मतदारांची नांवांनिशी, ठावाठिकाण वगैरे गोष्टी त्यांना मुखोद्गत असत. नातूंच्या अनारथेला पेटेतील त्यांच्या अभियंतेची योडीशी भर होतीच. शिवाय ज्याच्याकरिता खटपट करावयाची व जे खटपट करणार ते दोघेहि राजकीय दृष्ट्या असुस्थ ठरलेले. यामुळे हा सामना चुरागीच्या म्हणून अतिशय प्रेक्षणीय असा झाला व निवडणुकीच्या वेळ्या अगदीं बंद करण्याच्या वेळीं तीन मते ओंकार यांना अधिक पडून ते निवडून आले. पण या प्रसंगां निवडणुकीचें लहानसें काम अवघें तरी तें एकदां पत्करलें म्हणजे त्यांत टिळक लक्ष किती बारकाईनें घालीत हें दिसून आलें. त्या दिवशीं मतदा

रांची छापील यादी व पेन्सिल हातांत घेऊन पोलिंग स्टेशनवर ते आठ तास उभे होते; व पडल्या न पडल्या मतांचा हिशेब ठेऊन, पेडेट हिंडून मतदार पुढे घालून आणणाऱ्या लोकांना ते एकसारखे हुकूम सोडीत होते. पुढे सरदार दोराबजी पदमजी हे १९०२ साली वारले तेव्हा त्यांचे जागी लोकनियुक्त अध्यक्ष नेमला जावा अशी टिळकांची खटपट होती. पण ती त्यावेळीं साधण्यासारखी नव्हती, असे पाहून ना. गोखले यांस अध्यक्ष निवडण्याची समासदांची इच्छा दिसून येतांच ही निवडणूक करण्यास त्यांनी आपल्या पक्षास मान्यता दिली; व सरकारानें गोखलेयांची नेमणूक दोराबजी यांचे जागी केल्यावर गोखले यांना सर्वानुमतें अध्यक्ष निवडण्यांत आले. तथापि गोखले हे सर्वांशी योग्य असले तरी सरकारनियुक्त समासद, लोकनियुक्त नव्हेत, ही उणीव टिळकांना भासत होती. व १९०८ सालीं निवडणुकी झाल्या त्यांत ती भरून काढण्याचा त्यांचा विचार होता. यावेळीं त्यांचे केही बाबासाहेब पेंडसे व गणेश व्यंकटेश जोशी हे पेन्शन घेऊन पुण्यास रहात असल्यामुळे अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्याबरोबर या दोघांना टिळकांनीं आम्रहानें उभे केलें, व तिघेही विशेष खटपट करावी न लागतां सहज निवडून आले. उरलेली चौथी जागा तरी आपण हस्तगत करावी असा पुण्यांतील नेमस्त पक्षानें निश्चय करून त्याकरितां निकराचा प्रयत्न केला. या पक्षाचे उमेदवार हरी नारायण आपटे व टिळकपक्षाचे उमेदवार शिवरामपंत परांजपे यांचें या चौथ्या जागेकरितां फारच प्रेक्षणीय युद्ध झालें. या प्रसंगीहि टिळक स्वतः पोलिंग स्टेशनवर येऊन मतदारांच्या सैन्याच्या हालचाली करवीत होते व ही निवडणूक त्यांनीं जिंकली. तथापि बाबासाहेब पेंडसे अगर गणपतराव जोशी यांना अध्यक्ष म्हणून निवडण्याची त्यांची खटपट साधली नाहीं, व सरदार नौरोजी पदमजी हेच निवडून आले. म्युनिसिपॅलिटीच्या कारभारांत टिळकांनीं लक्ष घालण्याचा यापुढचा व शेवटचा प्रसंग म्हटला म्हणजे १९२० सालीं सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न कमेटींत निघाला तेव्हां. कमेटींतून राष्ट्रीय पक्षानें प्रशी योजना पुढें आणली होती कीं, प्राथमिक शिक्षण हें सक्तीचें व मोफत ठरावयाचें तर तें प्रथम फक्त मुलांकरितां करावें, व अधिक स्वर्चाची तजवीज करून प्राणि अनुभव पाहून पुढें तें शिक्षण मुलींकरितांहि अमलांत आणाचे. परंतु शहरांतील नेमस्त पक्ष व सेवादसनाची मंडळी यांनीं ही योजना स्वीकारण्याच्या उचारणेला विरोधी आहे अशी समजूत करून घेऊन, किंवा खरेच बोलावयाचे तर पुढे होणाऱ्या नवीन कौन्सिलांच्या निवडणुकांत टिळकपक्षास विरोध करण्याला ही एक बरीशी संधी आहे तिचा फायदा भरपूर घ्यावा असें ठरवून, शहरांत कांहीं एक दिवस जंगी चळवळ केली. त्यांत वर्तमानपत्रांच्या रकान्यांचें युद्ध, मिरवणुकांचे याट, व जाहिरपत्रकांची गर्दी याबरोबरच जाहिरसमांनाहि कत आला. या वेळीं किलोस्कर थिएटरांत भरलेली एक सभा फारच दंगलीची झाली, व या

सभेत टिळकांनीं केलेलें मापण हें म्युनिसिपालिटीच्या बाबतींतील त्यांचें शेवटचें कार्य होय.

पण स्वतः म्युनिसिपालिटीचें त्यांच्यासंबंधाचें एक कार्य राहिलें होते तें तिने १९१९ सालीं टिळक विलायतेहून परत आले त्यावेळीं वजाविलें. तें असे कीं, टिळक विलायतेहून ज्या दिवशीं पुण्यास आले त्याच दिवशीं कमेटीनें त्यांना जाहीर रीतीने मानपत्र दिलें. अधिकारी वर्गाबाहेर जाऊन खाजगी गृहस्थाला शहरम्युनिसिपालिटीनें दिलेंलें हें पाहिलेंच मानपत्र होय. या प्रसंगाचा उल्लेख पुढे यथाक्रम, यथाकाल येईलच. मूळ उद्देशाप्रमाणें प्रस्तुत प्रकरणांत १८९० ते ९५ या पांच सालांतल्याच टिळकांच्या चळवळीची हकीकत सावयाची हें खरें; तथापि त्यांचा व शहर म्युनिसिपालिटीचा संबंध वस्तुतः थोडाच आला हें बरील हकीकतीवरून दिसून येईल; व म्हणूनच १८९५ च्याहि पुढें जाऊन या संबंधांतील अवशिष्ट अशी जी थोडीशी हकीकत तीहि येथें देऊन हा विषय पूर्ण केला आहे.

टिळक व कायदेकौन्सिल

पुणे शहर म्युनिसिपालिटीहून मुंबई कायदेकौन्सिलार्थी टिळकांचा संवघ थोडा अधिक आला. तो त्यांच्या सार्वजनिक आयुष्यांतील कालावधीच्या मानाने फारच थोडा म्हणजे अवघा सवाडोन वर्षांचा होता. तथापि दुसऱ्या एका दृष्टीने म्युनिसिपल निवडणुकीपेक्षा कायदेकौन्सिलांतील त्यांचा प्रवेश अधिक महत्त्वाचा ठरतो. १८६१ साली हिंदुस्थानांतील कायदेकौन्सिलें प्रथम विस्तार पावलीं. पूर्वी सर्व हिंदुस्थानाकरितां मिळून एकच वरिष्ठ कायदेकौन्सिल होते, व त्याचे सर्व सभासद सरकारी अधिकारी असत. परंतु १८६१ च्या कायद्यानें ही स्थिति पाळटली, म्हणजे वरिष्ठ कायदेकौन्सिल वरिष्ठ ठेवून मद्रास व मुंबई वगैरे प्रांतांना प्रांतिक कायदेकौन्सिलें देण्यांत आलीं. तसेंच वरिष्ठ व कनिष्ठ दोन्ही प्रकारच्या कायदेकौन्सिलांत पगारदार सरकारी नोकर नाहींत असे कांहीं सभासद नेमण्याचा अधिकार कौन्सिलांच्या अध्यक्षांनां देण्यांत आला. या सभासदांस जादा सभासद असें म्हणण्यांत येऊं लागले, त्यांची संख्या वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत सहांपाधून वारांपर्यंत असावी, व प्रांतिक कौन्सिलांतून निदान निम्मे जादा सभासद सरकारी नोकरांप्रतिरिक्त असावे आणि त्यांच्या नेमणुकीची मुदत दोन वर्षांची असावी असें ठरले. या जादा कौन्सिलरांत ऊर्फ नामदारांत कदा प्रकारच्या ग्रहस्थांची नेमणक सरकार करीत असेल हें वाचकांना कल्पनेनें ताढतां येण्यासारखें आहे. सर्वकाळ सर्वच भाषेचे वार्ड नैमली गेलीं असा याचा अर्थ नाहीं. कारण दादामाई, रानडे, तेलंग, मेथा, बहुद्दीन तय्यबजी असे ग्रहस्थ याच अधिकारांत मुंबई सरकारानें जादा कौन्सिलर म्हणून नेमिले ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. पण असल्या एका ठळक व स्वतंत्र विचारांच्या मनुष्यागणिक होयना असे पुष्कळ नेमले गेले हाच मुद्दा या ठिकाणीं महत्त्वाचा आहे. सखानिक, सरदार, मुंबईचे बडे शेट किंवा वॅरोनेट, विशिष्ट जातीचे पुढारी, अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधिवगैरे अनेक वर्ग जादा सभासदांच्या जागेकरितां हक्क सांगण्यास नेहमीं तयार असतच. व अशांचे हक्क मान्य करणे हें सरकारासहि मोठे सोईचें असे. यामुळें एखादे दादामाई किंवा फेरोजशहा मेथा सरकारच्या नेमणुकीनें कौन्सिलांत गेले तर त्यांच्या मौवती या दुसऱ्या प्रकारच्या नामदारांचा गराडा पडून, सरकारच्या वाचुचें बहुमत हाण्यास या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांची मदत नेहमीं इटकून मिळावयाची; व पहिल्या वर्गातील सभासदास सत्तेपुढे शहाणपण व्यर्थ हीच म्हण अनुभवास यावयाची. मुंबईच्या एकाद्या वैद्याच्या डोक्याची थीर एखादे वेळीं चढली म्हणजे,

किंवा माषण लिहून देणारा कडक स्वभावाचा किंवा बेसावध टांकाचा भेटला तर सरकारास तो वाटेल तें टाकूनहि बोलावयाचा. पण विचार काय बोलतो हें याचें याला माहीत असेल कीं नाहीं कुणास ठाऊक ! अशा श्रात विचारानें सरकारी सभासद त्याची काँच करित. कसेंहि असलें तरी त्याचा उपयोग नाहीं. बरें दुसऱ्या प्रकारचे म्हणजे होयवा सभासद घेतले तर ते एकदर कौन्सिलच्या निवळ करमणुकीच्या सदराखाली पडत. कोणी खानदानीची भीमती दाखविण्याकरितां नद्दून जाई. कोणी आपण सत्त्वानिक म्हणजे एक अजब चीज असें भासविण्याकरितां चित्र-विचित्र पोषाक घालून जाई. कोणी गव्हर्नरसाहेबांच्या डोळ्यास डोळा मिडवून बसल्याने कोठें बोलावयाचें व कोठे हात उचलावयाचा याचें त्यास भान राहात नसे. कोणी लिहून आणलेलें माषण वाचतांना अडखळत शाळेतील पोरासारख्या जुका करित, व अशा रीतीनें हास्यास्पद ठरत. एखाद्याचा सभासदाचा दोन वर्षांतील कौन्सिलचा वृत्तांत काढून पाहिला तर कौन्सिलांत गेल्यापासून बाहेर पडेपर्यंत बिचाऱ्याचे ओंढी हलले नाहींत असा शेराहि त्याच्यावर मारता आला असता. खुद्द पुणे शहरात दोन्ही म्हणजे चांगल्या व वाईट प्रकारच्या सभासदांचा अनुभव आला होता. कारण रा. व. रानडे हे पुण्यांतले व सरदार खडेराव रास्ते हेहि पुण्यातलेच. रानड्यांनीं कौन्सिलांत आपले तेज कसे पाडले असेल हे सांगवयास नकोच. उलट खडेराव रास्ते म्हणजे ती एक सर्व प्रकारें हास्यास्पद मूर्तिच असे. हे जादा कौन्सिलर स्वतःस ओनरेबल न म्हणविता हानरबल म्हणवीत; आणि "Ascendancy" हा शब्द त्यांचे माषण लिहून देणाऱ्या कोणा लेखकानें दुर्दैवानें घातला त्याचा उच्चार रास्ते यांनीं "अँस्केन्डन्सी" असा केला. तेव्हां कौन्सिलांतील गभीर स्वभावाच्या लोकांनाहि हसू आवरलें नाहीं असें सांगतात. खडेराव रास्ते यांना पुण्यांत 'भेदुणपुण्यातील तारा' असें नांव मिळालें होतें.

केसरीत वासुदेवराव केळकर लिहितात:—"रा. व. खडेराव रास्त्यांसारखे मेबर नेमण्यात कांहीं हाशील आहे ! मिन्सिपाल वर्डस्वर्यसारख्याचें असेवासित्व कर्मधर्मसंयोगानें कांहीं दिवस ज्यांच्याकडे आल्यामुळें ज्यांना आपल्या 'मेन्टल क्यालिब्री'च्या 'आल्केनडन्सी'मुळें पाहिजे त्या विकट प्रभास 'प्रन्ड' करण्यास मुळींच श्रम पडत नाहींत, अशा वजनदार वाळसेदार, व निनादार, हानरबलनें मि. पील, मि. तेलर व सरजेम्स फर्ग्युसन यांच्या खांद्याला खादा लावून कायदेकानू करण्याचें भारी जू "आ" करून "वाकावें" लागलें तरी बेहत्तर आहे, पण कसे तरी ओढावे यांत कांहीं अर्थ आहे व मजा आहे ! चतुर शेतकऱ्यांची अशी चाल आहे कीं, कांहीं नाजुक काम असलें म्हणजे तें केवळ दांडग्या बैलावर टाकावयाचे नाहीं. त्याच्या जोडीला खानीचा एखादा मूढ बैल जोडावयाचा. म्हणजे दगदग पडत नाहीं. त्याप्रमाणेंच आमच्या इकडील गव्हर्नराचा परिपाठ दिसतो. का. कौ. चे सगळेच आदेशनल मेबर हुशार व स्वतंत्र असे नेमले तर

कदाचित् त्या जंगी मंडळीला दृष्ट पडेल म्हणून तीटवजा ते एकदोन ठन्वू हानरे-
बल करून ठेवण्यास कधीही चुकत नाहीत." ही स्थिति फार दिवस टिकणे शक्य
नव्हते. १८६० ते १८९० या तीस वर्षांत या इलाख्यांतील शिक्षणप्रसारामुळे लोक-
स्थितीत महईतर पडले होतें; व राष्ट्रीय समेचा जन्म होऊन तिनें सर्व बाबतीं राज-
कीय जाकांसाठी उद्दीपित केल्या होत्या. यामुळे कायदेकौन्सिलांशी सुधारणा
करणें सरकारास प्राप्त झालें. मुंबईच्या सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय समेत ग्रॅडलें साहेबांच्या
आगमनानें १८८९ सालीं कौन्सिलचा विषय विशेष नांवारुपासहि आला,
व त्यांनीं विलायतेंत परत गेल्यावर पार्लमेंटपुढे आणण्याकरितां एक बिल तयार
केले. व १८९० सालीं ते हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये दाखलहि केलें. पण
तें इतर कामाच्या गर्दीमुळे फुकट गेलें. पुढें १८९१-९२ चा कौन्सिल सत्र
मजूर होऊन लोकनियुक्त समासद नेमण्याचें तत्त्व प्रथम मजूर करण्यांत आले.
या वेळीं ग्लेडस्टनसाहेब हे अधिकारारूढ नव्हते. लोकनियुक्त प्रतिनिधि
नेमण्याचे स्पष्ट शब्द बिलांत नसले तरी हिन्दुस्थानसरकार या तत्त्वाचा अंमल
करील अशी त्यांनींहि आशा प्रगट केली होती. या बिलाने बरिष्ठ कौन्सि-
लातील आदा समासदांची संख्या सोळा ही ठरविली; व प्रान्तिक कौन्सिलांतील
ही संख्या बीस ठरविण्यांत आली. यापैकीं मुंबई कौन्सिलांत आठ जागा निवड-
णुकीकरिता ठेवण्यांत आल्या होत्या. लोकांच्या दृष्टीनें या आठ जागा तर निव-
डणुकीस अनुयाय्य होत्या; परंतु त्या आठांची वांटणी करण्यांत आली तीहि फार
वाईट झाली होती. मुंबईसरकारच्या नियमाप्रमाणें या आठांतील दोन जागा
सिंचला, एक गुजराथला, एक कर्नाटक काँग्रेस मिळून, एक दक्षिणेंतील सरदारांना
व तीन मुंबई शहराला; अशा वांटण्या झाल्या होत्या. सिंचच्या व दक्षिमहाराष्ट्रांतील
सरदार जमीनदारांना मिळालेल्या आगेवर कोणी सरकारचेच इस्तक थावयाचे,
मुंबई शहरातील तिन्हीपैकीं दोन जागा युरोपियन लोकांना मिळणार, एक मुंब-
ईच्या म्युनिसिपॅलिटीला व एक युनिव्हर्सिटीला गेली; नाहीं म्हणावयाला गुज-
राथेंतील म्युनिसिपॅलिटांना एक व दक्षिणेंतील लोकलबोर्डांना एक अशा दोनच
जागा खरोखर सामान्यजन्मतेकरितां राहिल्या. वास्तविक नुसत्या पुण्याकरितां नाहीं
तरी पुणें म्हणजे मुंबईसरकारची दुसरी राजधानी ज्यांत आहे त्या मध्यभागाला
एक जागा मिळावयास पाहिजे होती. पण महाराष्ट्राला नांवापुरतो जी एक जागा
दिली ती सरकारनें सरदारांच्या गळ्यांत बांधल्यामुळे पुणे व मध्यभागचे सहा
जिल्हे याचा खरा लोकप्रतिनिधि असा कोणी निवडून येण्याचा समभव राहिला
नाहीं. या जागा अशा रीतीनें वांटण्यांत पुण्यांतील चढेल सुशिक्षित लोकांना
गप्पड देण्याचा सरकारचा इरादा उघड दिसत होता ही मोठीच तक्रार होती,
व पुण्यास आणि इतर अनेक शहरी या बाबतींत जाहीरसमा वगैरे मरून सरकार-
कडे अर्बे पाठविण्यांत आले होते.

कायदे कौन्सिलांत समासद निवडून देण्याच्या हकांतून मध्यभागास वगळल्यावद्दल पुण्याच्या लोकांना अर्थातच विशेष राग आला. ता. ९ एप्रिल १८९३ रोजी आप्पावळवताचे वाड्याजवळ पूर्णानंद नाटकगृहाच्या जागी नारायण-भाई दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठी जाहीरसभा भरली होती. सर्व पक्षाचे लोक तोंत सामील होते. भितीवर लावलेल्या मोठ्या जाहिरातींवर एका किस्स्याचें विल काढलें होतें. या किस्सास तीन दरवाजे असून मधला दरवाजा बंद आहे व दुसरे बाजूचे दोन दरवाजे खुले आहेत, किस्स्यावर काहीं साहेबलोक आहेत, व मधल्या दरवाजावर एक ब्राह्मण दरवाजा उघडण्याकरितां ठोठावतो आहे असे हें चित्र होतें. दरवाजा ठोठावणारा ब्राह्मण म्हणूनच दरवाजा बंद ! दुसरा कोणी त्यांतून येणारा असतां तर दरवाजा कदाचित् लागलाहि गेला नसता हें सर्वच जाणत होते. पुढें पुणेकरांचें समाधान करण्याच्या किंवा तोंड बंद करण्याच्या हेतूनें, सरकारानें याच सालीं पुणें शहर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष दोगराजी पद-मजी यांची कायदेकौन्सिलांत नेमणूक केली. पण सरकारचा हा कावा लोकांच्या लक्षांत येऊन चुकला. व या नेमणुकीनें चळवळ थांबली नाहीं. या सभेकडून लॉर्ड हॅरिस यांचेकडे अर्ज पाठविण्यांत आला त्यांत मध्यभागाचें महत्त्व यथायोग्य वर्णिलें होतें, व मध्यभागाच्या म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डें मिळून तरी एक जागा द्यावी अशी विनंति करण्यांत आलेली होती. पूर्वी वांटलेल्या आठ जागा ज्याच्या त्यांना ठेवूनहि ही मागणी सरकारास मान्यकरतां आली असती. कारण बीस जादा समासदांचीं आठाऐवजीं दहा जागा देखील सरकारास निवडणुकीकरितां ठेवतां आल्या असल्या. परंतु मध्यभागाकरितां जागा ठेवली कीं ती पुण्यांतला कोणीतरी राजद्रोही ब्राह्मण उपटणार अशी मुबईसरकारची खात्री असल्यामुळें त्यांनीं नियम केले तेच मुळीं कायम करून प्रसिद्धहि केले; व पहिल्या झटक्यास तरी पुणेकरा-वरील राग उगवून घेतला. पण हा अन्याय कायमचा टिकणें शक्य नव्हतें. १८९३ च्या निवडणुकींत गुजरायतफें चिमणलाल हरी सेटलवाड व दक्षिण भागातफें बेळगांवचे वकील विष्णु रघुनाथ नाटू हे निवडून आले होते. पहिल्या निवडणु-कीची द्विवार्षिक मुदत १८९५ सालीं सपावयाची त्या आर्चाच, महाराष्ट्रातील चळवळींचा परिणाम होऊन निवडणुकीचे नवीन नियम मार्च महिन्याच्या प्रारंभी (१८९५) प्रसिद्ध करण्यांत आले. त्यांत मध्यभागांतील सहा जिल्ह्यांच्या लोकल-बोर्डांना मिळून एक जागा देण्यांत आली. शिवाय दक्षिणेंतील सरदार व गुजराय-तील म्युनिसिपालिट्या व दक्षिण भागांतील (कर्नाटक-कोंकण) लोकलबोर्डें यांच्या जागा क्रयमच ठेविल्या. वास्तविक उत्तर भागांतील म्युनिसिपालिट्यांप्रमाणें मध्य-भागांतील जागाहि म्युनिसिपालिट्यांनाच द्यावयास पाहिजे होती. परंतु लोकल-बोर्डांविषां म्युनिसिपालिट्या या अधिक स्वतंत्र असतात, निवडणुकीच्या नाबर्तात जिल्हा कलेक्टर हेच लोकलबोर्डांचे अध्यक्ष असल्यामुळें त्यांच्या भीतीनें व मदतीनें

सरकारपक्षपाती असाच उमेदवार निवडून येण्याचा अधिक संभव ही गोष्ट लक्षांत घेऊनच मुंबईसरकारनें तशी योजना मुद्दाम केली असली पाहिजे.

मध्यभागाला दिलेली जागा पुण्याचाच कोणीतरी पुढारी उपटणार ही सरकारची अपेक्षा वास्तविक कांहीं खोटी नव्हती; व निवडणुकीचे नवीन नियम प्रसिद्ध होताच या जागेकरितां कोण उमेदवार उमे राहणार व अखेर ती कोणास मिळणार याची चर्चा व खटपट सुरू झाली. दक्षिण भागाच्या जागेकरितां विष्णु-वंत नातू, शिवाय माटे, छत्रे वगैरे वेळगांवचे वकील आणि दाजी आभाजी खरे, शामराव विडल वगैरे मुंबई-हायकोर्टाचे वकील हे उमेदवार म्हणून उमे राहिले. या बाबतींत खरे यांना टिळकांची सहाय्युत्ति पूर्ण होती; परंतु इतर लोकांतहि त्यांचे काहीं कोही असल्यामुळे टिळकांना ही सहाय्युत्ति कैसरीच्या द्वारे प्रगट करण्यास अर्थात्च अडचण वाटली. ही त्यांची अडचण मध्यभागा-सकें त्यांना अधिकच नडली. कारण मध्यभागाच्या निवडणुकीस टिळक हे स्वतःच उमेदवार म्हणून पुढें आले होते. सहा जिल्ह्यांतील लोकलबोर्डांना मिळून एक जागा दिली याचा अर्थ प्रत्येक जिल्ह्याबोर्डाचा प्रत्येक समासद हा या निवडणु-कींतील मतदार होता असा नाहीं. बोर्डांनीं जिल्ह्याच्या लोकसंख्येला अनुसरून कांहीं एका प्रमाणानें आपल्यांतील समासद प्रथम मतदार म्हणून निवडून घ्याव-याचे व अशा निवडलेल्या प्रत्येक मतदाराने नंतर मतपत्रिकेवर आपलें मत मरून द्यावयाचें. या योजनेप्रमाणे सहा जिल्ह्यांत मिळून, पाचषट् मतदार निवडावयाचे व त्या पाचषट्पैकी ज्या उमेदवाराला बहुमत मिळेल तो निवडून यावयाचा होता. पैकीं खानदेशाला पंधरा, सातान्याला तेरा, पुण्याला अकरा, नाशिकाला नऊ, नगराला नऊ व सातान्याला आठ याप्रमाणे मतदारांची वांटणी झाली होती. निवडणुकीकरितां मुख्य तीन उमेदवार उमे होते. एक रा. व. श्रीराम भिकाजी जठार, रा. बाँडो शामराव गदह व स्वतः टिळक. पैकीं जठार हे पुण्यांतील नेमस्त पक्षाचे या बाबतीपुरते प्रतिनिधी होते. जठार हे अव्वल पिढींतील पदवीधर असून याची बहुतेक सर्व नोकरी व्हाडच्या सरकारी शिक्षणखात्यांत झालेली होती. आणि पेन्शनरीच्या वेळीं ते त्या प्रांताचे डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन म्हणजे मुख्य विद्याधिकारी होते. पेन्शन घेतल्यावर ते पुण्यास येऊन घर बांधून राहिले. पुण्यांतील नेमस्त पक्षात अध्यक्षापणाचा मान अद्यापि पेन्शनर लोकांकडे असण्या-इतकीच त्यांची राष्ट्रीयत्वांत प्रगति झाली होती. जठार हे मोठे हुद्देदार, नामांकित सुशिक्षित व श्रीमंत, शिवाय वयानें वडील. यामुळें त्यांना पुढें करून मध्यभागा-सकेंची नामदारीची जागा आपल्या पक्षास मिळवावी अने ठरवून जठार यांना नेमस्तानीं पुढें केले होतें. परंतु ते स्वतः थोडे मितमाषणी, मिडल व असल्या चालमेळीस लागणारी चपळाई त्यांचेमध्यें नव्हत्यानें त्यांची खटपट करण्यावें काम गोखलेप्रभृति पुण्यांतील तरुण नेमस्त संघटकीवरच पडलें होतें. व रा. व. रामडे

यांचा सल्ला व शिफारसपत्रे घेऊन ही मंडळी हे काम करीत. दुसरे उमेदवार गरुड हे खानदेशचे रहिवासी; यांचे धरणे त्या प्रांतांत बरेच प्रतिष्ठित. त्यांचे चुलते गोविंदराव गरुड हे सर्वोत्तम जुन्या पिढीचे बकील व व्यक्तिगः उदार व सज्जन असल्याकारणाने, सर्व खानदेशाचे पुढारी असे मानले जात. धोंडो शामराव गरुड हे त्याचे पुतणे. यांनी मुंबईस कांहीं वर्षे सॉलिसिटरचा पदा केला व कांहीं दिवस इंदूर सत्स्थानांत न्यायखात्यात नोकरी केली होती. १८९५ चे सुमारास ते घुळ्यास येऊन घरी त्याईक राहिले होते. अशा रीतीने हा तिरंगी सामना सुरू झाला. प्रथमतः स्वतः गोविंदराव गरुड हेच उमेदवार म्हणून उमे राहणार अशी वदता होती व ही गोष्ट खरी असती तर त्यांच्याविरुद्ध आपण उमें रहावयाचें नाहीं असें टिळकांनीं ठरविलें होतें. इतर गोष्टी बाधक नसतील तर बडीलपणाला योग्य तो मान द्यावयाचा ही प्रवृत्ति टिळकांमध्ये होती व पुण्यास भरलेल्या एका प्रांतिकसभेचें अध्यक्षस्थान इस्लामपूरचे मराठी बकील गोविंदरावजी लिमचे यांना जसे देण्यात आलें होतें, तसाच कौन्सिलांत धिरण्याचा पहिला मान स्वतः गोविंदराव गरुड उमे असतें, तर त्यांना टिळकांकडून मिळाला असता असें वाटतें. धोंडोपंत गरुड यांची आपल्या चुलत्याची वा दृष्टीने अर्थातच बरोबरी नव्हती. म्हणून ते आपल्या चुलत्याच्या मदतीने उमे राहिल्यास त्याची पदां करण्याचें टिळकांना कारण नव्हतें. रा. व. जठार हेहि यानां बडील खरे. तथापि ते नेमस्तपश्चातकें प्रतिपक्षी म्हणून उमे राहिल्याकारणानें त्यांच्या मागांतून जाऊन होण्याची टिळकांना जरूरी नव्हती.

या सिवा उमेदवारांना तीन प्रकारें पाठबळ होतें. मतदारसंख्येच्या दृष्टीने एक खानदेश म्हणजे जवळ जवळ दोन जिल्ह्यांहून अधिक होता व गरुडवराण्याच्या सबधानें खानदेशाचीं सर्व पंचराच्या पंधरा मते गरुड यांसच मिळावयाचीं हें ठरलेलें होतें. खानदेश जिल्हा मागासलेला, जिल्हा बोर्डाचे बहुतेक सभासद अधिष्ठित पाटील किंवा देशमुख, मतदार निवडणुकीकरितां समा मरणार तेव्हां अध्यक्षस्थानीं कलेक्टरसाहेब, उजव्या हाताला हुंजर डेप्युटी कलेक्टर व डाव्या हाताला स्वतः गरुड असे बसले म्हणजे काम दोन मिनिटांत व्हावयाचे. दुसरे डेप्युटी साहेबांनीं उठून यादी वाचावयाची व बाकी सर्वांनीं नुसतें होय म्हणावयाचें. अशा रीतीने निवडून आलेले पंधरा मतदार कलेक्टरसाहेबांपुढें उभव्या मतपत्रिकेवर सही करण्यास गेले म्हणजे गरुडांचे नांव लिहिणार यांत काय आश्चर्य! शिवाय स्थानिक अभिमानाच्या दृष्टीनेहि ते योग्य होतें. जिल्ह्यांतील मनुष्य सोडून त्यांनीं बाहेरच्या उमेदवारांला मत कां म्हणून द्यावें ! टिळक हे जुदिमान व वर्तमानपत्रकर्ते, सरकारचे निर्मांड टीकाकार व अनेक सार्वजनिक चळवळी चालविणारे असले, तरी खानदेशांतील खेडवळ लोकांना त्यांचें कौतुक कसे असणार ! रा. व. जठार यांना खुद्द न्या. रानडे यांचे पाठबळ होते असें म्हटलें म्हणजे, प्रत्येक जिल्ह्या-

लील समस्त नेमस्त वर्गांचे पाठवळ होतें हें निराळें सांगायलास नकोच. सरकारी नोकरीतील कोणचा सुशिक्षित मनुष्य राजवण्यांचा शब्द खाली पडू देईल स्वतः टिळकांना पाठवळ होतें तें अर्थात् त्यांच्या लोकप्रियतेमुळे जोडलेल्या अनेक कोट्यांचे व राष्ट्रीय भावना जाग्रत असणाऱ्या इतर लोकांचे. गरुडाना खानदेशच्या जोडीला इतर कोठें फुटून फुटून अशीं कां होईना सात आठ मत्तें मिळालीं तरी त्यांचें काम होण्यासारखें होतें व खानदेशच्या खालोखाल लगतच्या नाशिक जिल्ह्यांत त्यांचें बजन बरेंच होतें. याच्या उलट जठार किंवा टिळक यांना एका ठिकाणाचीं सर्व मत्तें इटकून मिळालीं असा कोणताहि संबंध नव्हता. खानदेशांतील अशी मूळ मतदारांचीच निवडणूक एकमताने होणार तशी जठार किंवा टिळक यांच्यातर्फे कोणत्याहि जिल्ह्यांत होण्याचा संभव नव्हता. बहुमत कोणा एखाद्या उमदेवाराच्या प्रयत्नाने झाल्यास त्याची सरशी ग्राह्यवाची. पण त्यांतहि सरमिचळ मतदार येणार नाहींत अशी खात्री देतां येणे शक्य नव्हतें. त्यांतल्या त्यांत स्वस्यांनीं ग्रह प्रचळ असतो ही म्हण या बाबतींत टिळकां-विषयी खरी ठरण्यासारखी नव्हती. पुणें शहर हें टिळकांना स्वग्रहासारखें झालें होतें हें खरें व निवडणूक पुणें शहरांत किंवा म्युनिसिपालिटींत ग्राह्यवाची असली तर टिळकांचीच झाली असती. पण जिल्हाबोर्डाची रचनाच तेव्हां अशी होती कीं, सरकारी अधिकाऱ्यांचेंच प्राबल्य त्यांत विशेष असे; व खुद्द शहरांतील कांहीं लोक जिल्हाबोर्डांत समासद असले तरी ते बहुधा सरकारी बळगाचेच असत. यामुळे निवडणुकांच्या कामीं टिळक हे पुणे जिल्ह्याला पारखेच झाले होते. ते १८९५ व १८९७ या दोन सालीं सहा जिल्ह्यांतील बहुमताने निवडून आले, पण पुण्याच्या आठ मतांपैकीं त्यांना एकहि मत मिळालें नव्हतें असें वाटतें.

असो. पुण्यांत या सुमारास पक्षमेदांना सुरवात झाली असल्याकारणानें एका चालूच ज्ञानप्रकाश व सुधारक व दुसऱ्या बाबूच केसरी असा निवडणुकांच्या बाबतींत उघड सामना सुरू झाला. खुद्द उमदेवारांचें गुणवर्णन करण्याच्या बाबतींत टिळक हेच स्वतः सपादक असल्यामुळे केसरीला तोंड मिटून बसालें लागलें होते. केसरीचें काम फक्त इतकेंच सुरू होतें कीं, उमदेवार या नात्यानें टिळकांवर जे आरोप आणले सात, त्यांना उत्तर द्यावे. बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता किंवा राजकारणाचे ज्ञान या दृष्टीनें टिळकांवर कोणताच आरोप घेतां येण्यासारखा नव्हता. तेव्हां प्रतिपक्षीयांनीं असें एक तत्व पुढे आणलें कीं, वर्तमानपत्रकत्यांनीं कायदेकौन्सिलांत जाऊ नये. या तत्वाला स्पेन्सरचा आधार दाखविण्यांत येऊं लागला. पण या एका तत्वाने टिळकांचा पाडाव व इतर सर्व स्वकीयांचें समर्थन करणें नेमस्त पक्षाला शक्य नव्हतें. सुधारकांनीं म्हणजे आगरकरांनीं टिळकांविरुद्ध स्पेन्सरचा हा आधार दाखविला होता; पण एकाच लेखांत केसरीच्या सपादकांनीं कायदेकौन्सिलांत जाऊ नये असें त्या आगरकरांनीं म्हटलें त्यांनीं

त्याच लेखांत 'केसर इ हिंदचे' संपादक वाच्छा व सार्वजनिक समेच्या त्रेमा-
सिकाचे संपादक गोपाळराव गोखले यांनी कौन्सिलांत जावे अशी शिफारस
केली. याचा फायदा घेऊन केसरीने कोटी केळी काी, " सुधारकांने शिफारस
केलेल्या संपादकास कायद्याचे शान नाही म्हणून ते कौन्सिलांत जाण्यास लायक
व टिळकांना कायद्याचे शान असल्यामुळे ते नालायक असा युक्तिवाद करा-
वयाचा असल्यास मग तो ठीकच आहे."

१८९५ साली एप्रिल महिन्यात निवडणुकीची ही दंगल सुरू होती व उमेद-
वारांच्या गुणदोषांचे शिवाय त्यांनी अंगीकारलेल्या प्रत्यक्ष पद्धतीवरहि उभय-
पक्षांनी टीका चालू होती. टिळकपक्षापाती लोकानीं म्हणावे की, रावबहादूर जठार
हे त्या० रानडे यांची पत्रे चित्वांतील अधिकारी वर्गांना नेऊन जावतात व कले-
क्टर लोक टिळकाविरुद्ध मते मिळविण्याची खटपट करतात. थाला नेमस्त पक्षाचे
उत्तर असं होतें की, टिळक झाले तरी ही गोष्ट कोठे करीत नाहीत! त्याचे खेही
बाबासाहेब पेंडसे हे मध्यभाग रेव्हेन्यू कमिशनरचे मुख्य असिस्टंट असल्यामुळे आणि
तालुक्यांतील सर्व मामलेदार वर्गाची शेडी पेंडसांच्या हातीं असल्यामुळे सरकारी
अधिकाऱ्यांची मदत टिळकांनाहि होते. वस्तुतः दोन्ही आक्षेपात सारखाच अर्थ
होता. म्हणजे दोन्ही आक्षेप फुकट होते. कारण निवडणुकींतील तीनहि उमेदवार
सावेत तसा अधिकारी वर्गाचा हात निवडणुकीच्या खटपटीमध्ये आपल्यातसें
उपयोगांत आणीत होते. एकाळा हा अधिकारी कामला तर दुसऱ्याला तो, इत-
काच फरक. रानड्यांच्या शिफारसपत्रावरून तालुका मुनसफानीं जठाराकरितां
खटपट करावी व बाबासाहेब पेंडसे यांचा कल पाहून त्याच तालुक्यांतील मामले-
दारांनीं टिळकांकरितां खटपट करावी असें होत असे. कित्येक ठिकाणीं त्यासंगी
सहानुभूति एका बाजूस व उघड मदत दुसऱ्या बाजूस असेहि द्रढ सुरू होते.
जठार-टिळकांना मुख्य मदत रानडे-पेंडसे यांची होती असें समजून लोकांनीं
या सुधावर एक कोटी नसवली होती. रानड्यांचे घर रामेश्वराचे देवळापाशीं व
बाबासाहेब पेंडसे हे सोठ्या म्हसोबाचे देवळाजवळ रहात या गोष्टीस अनुलक्षून;
उघड नावे वेण्याचे टाळून, एकानें म्हणावे जठारांना श्रीरामेश्वर प्रसन्न झाला
आहे म्हणून त्यांची इतकी दुरदूर, तर दुसऱ्यानें उत्तर द्यावे की टिळकांना सोठ्या
म्हसोबा प्रसन्न आहे; विचाऱ्या मोठ्या रामेश्वराचे दडवारी उग्र सोठ्या म्हसोबा-
पुढे काय करणार! असेर असेर टिळकपक्षाची सरशी होणार असें दिष्ट
लागल्यावर कित्येक पत्रकारांनीं टिळकांवर निर्वाणीची वाचवी शक्ति टाकण्याच्या
धुचनाहि सुरू केल्या १८९१ च्या कौन्सिल अंशटानें निवडणुकीचें तत्त्व अप्रत्यक्ष
रीत्याच मान्य केले होते. निवडणुकीने अमुक एक सभासदाची सख्या वाचव्याची
असें नियमानें ठरले. व त्याप्रमाणें मतदारसंघहि बनविण्यांत आले खरे. तथापि
या नियमानेंच सरकाराने एक हातचा म्हणून असा राखून ठेविला होता की,

कोणी मतदारबंधानें आपला प्रतिनिधि निवडून दिल्या तरी त्याला ती जागा निवडणुकीच्या हकानें मिळालीच पाहिजे असें नाहीं. मतदारांनीं प्रतिनिधि निवडून गव्हर्नरसाहेबांपुढें उभा करावयाचा व त्यांनीं तो योग्य वाटल्यास किंवा त्यांना हरकत नसल्यास स्वतःच्या हातानें कौन्सिलांत प्रविष्ट करावयाचा. या दोहोंतील भेद अर्थात् फार सूक्ष्म आहे. मतदारांनीं निवडून दिलेला उमेदवार गव्हर्नरसाहेबांनीं नापसंत म्हणून नागंजूर केला अशी गोष्ट सहसा होत नाहीं हें खरें. पण प्रेरावीची निर्वाणीचीं अर्जे, कोठेहि जा, असल्या सुस्पष्ट भेदोत्तर नेहमीं दडवून ठेवलेलीं असतात व माजराच्या नसांप्रमाणें तीं वाटेळ तेव्हां पुढें काढतां येतात. या निवडणुकीच्या निपमांत नुसता 'इलेक्टेड' असा शब्द नसून "ऑन इलेक्शन, शुद् यी प्रेसेन्टेड डु चि गव्हर्नर फॉर नॉमिनेशन" असे शब्द होते; व या शब्दांचा फायदा घेऊन मुंबई गॅसेट पत्रानें अशी उघड सूचना केली होती कीं टिळक हे एका "पिघाट व फाजिल" पत्ताचे बालक असल्यामुळे त्यांना जर मध्यभागांतील मतदारांनीं निवडून दिलें तरी अखेरीस गव्हर्नर लॉर्ड सॅव्हर्स्ट यांनीं ही निवडणूक आपल्या अधिकारांत रद्द करावी. या सूचनेचा केसरीनें इतकाच फायदा घेतला कीं, मुंबई गॅसेटकार ज्या अर्थी हें निर्वाणीचें शस्त्र उपयोगांत आणण्याची सूचना करित आहेत त्या अर्थी लोकांनींहि त्यांना हटकून निवडून जावें अशी त्यांची योग्यता उघड ठरते. केसरी लिहितो, "टिळकांची लोकांकडून ही पहिलीच निवड आहे असें नाहीं. त्यांच मुंबई मुनिस्पासिटीचे फेले निवडले तेव्हां त्यांची निवडणूक पसंत करणें अगर न करणें हे सरकारच्या स्वाधीन होतें, पण त्यावेळीं लॉर्ड हॅरिस साहेबांची कारकीर्द असतां हि सधर निवडणूक रद्द करण्याचें कोणाच्याहि मनांत आलें नाहीं. मग गॅसेट कर्त्यांच आज्ञा हे विचार घुचण्याचें कारण काय, हें आम्हांस समजत नाहीं." केसरीच्या लिहिण्याचा यापुढें शोक असा होता कीं, जठारांच्या मदतगारांनीं, जिस्कारून जेथें हात बालला तेथे, टिळकांचा पाडाव करण्याकरितां, प्रत्यक्ष युरोपियन फ्लेन्डर हे जिस्काबोर्डचे समासद म्हणून त्यांच फायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीतील मतदार निवडले, व तेवढ्यांनींहि भागत नाहीं असें पाहून त्यांनीं ही आज्ञा युक्ति मुंबई गॅसेटकारांकडून बदवली, गॅसेटचे माजी संपादक मॅक्लीनसाहेब यांनीं पार्लमेंटांत असें उघड बोलून दालविले होतें कीं, धूमसाहेब हे हिन्दी लोकांना राजकारण धिकडितात म्हणून त्यांच गोळी घालून ठार मारावें! या गोष्टीस अनुलभून केसरीनें अज लिहिलें कीं, मुंबई गॅसेटची परंपराच अशी झाली आहे; व कॉमिसच्या युरोपियन बालकाला जो गोळी घालील त्यानें कॉमिसच्या एका स्थानिक सेक्रेटरीस कौन्सिलांत मज्जाव करण्याची सूचना केली तर त्यांत कांहीं आश्चर्य करण्यासारखें नाहीं. गॅसेटनें ही सूचना जितकी टिळकांना विरोध करण्याकरितां केली होती तितकीच ती जठारांना प्रत्यक्ष मदत

करण्याकरिताहि केली होती. कारण लोकांच्या सांगणीवरून गॅझेटने निवडणुकीपूर्वी असे मुद्दाम लिहिले होते की, मध्यभागातील उमेदवारांपैकी सर्वात सरशी होण्याबरोबरच जठार हे एकच उमेदवार आहेत. मुंबई गॅझेटची विधाने एकत्र जमेली घरच्यास गॅझेटला ही निर्वाणीची युक्ती सुचविण्याचे खापर जठार-पक्षाच्या डोक्यावर केसरीने फोडले यांत आश्चर्य नाही. या मुद्यावर केसरीत 'हे सोन्याचे विचार खुद्द गॅझेटकर्त्यांच्या तोंडातून निघाले असले तरी' असे शब्द एका अंकांत आले आहेत. मग 'सोन्याचे' हा शब्द द्वार्थी रीतीने उपयोगांत आणला असल्यास न कळे, "सोन्याचे शब्द" याचा अर्थ मौल्यवान असा खरा, पण "सोनी नामक गृहस्थांच्या तोंडून निघालेले" असाहि असण्याचा समभव आहे. मग हे सोनी म्हणजे जठराचे स्नेही व पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल रा. व. विष्णु बाळकृष्ण सोहोनी हे टिळकांच्या मनास असतील की काय कोणास ठाऊक ? नांवावर कोठ्या करून आपले मनोगत अशा रीतीने टिळक केव्हा केव्हा व्यक्त करीत हैं केसरीच्या वाचकांस माहित असेलच. मुंबई गॅझेटने वरील प्रकारची सूचना केल्याने टिळकांचा तोंडा न होता त्यांना थोडीबहुत सहानुभूतिच मिळाली असेल. अँग्लोइंडियन पत्राची शिफारस ही निवडणुकीच्या कार्मी प्रायः साचक होण्यापेक्षा वाचकच अधिक ठरते व अखेर लॉर्ड स्टॅट्स यांनीहि गॅझेटच्या या सूचनेप्रमाणे आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला नाही हेहि खरे. वादाच्या मरांत असली नादानपणाची युक्ति सरकारास सुचविल्याचा आरोप केसरीने आणला व तो खरा नसला तरी त्या प्रक्षुब्ध वातावरणांत क्षणभर कित्येकांना तो खरा वाटण्याचा समभव होता. यानंतर चौदा वर्षांनी या अधिकाराचा दुरुपयोग सरकाराने केल्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण बडले व याहि वेळी नेमस्त पक्षावर असाच आरोप आला होता हे केसरीच्या वाचकांस स्मरत असेलच. सन १९०९ साली नरसिंह चिंतामण केळकर हे मध्यभागातील लोकलबोर्डांतर्फेच कायदेकौन्सिलाच्या निवडणुकीस उमे असून प्रत्यक्ष मतें पेटित पडण्यास सुरुवातहि झाली होती. अशा आयत्या वेळी गव्हर्नर सर जॉर्ज झार्क यांनी उपरिनिर्दिष्ट अधिकाराचा उपयोग करून 'केळकर हे सरकारास अनिष्ट म्हणून कायदेकौन्सिलांत बसण्यास अपात्र' असा शेरा मारून त्याची उमेदवारी कार्यकारी कौन्सिलच्या ठरावाने नामजूर करून, सरकारी गॅझेटांत जाहीर केली. अर्थात् केळकरांचे प्रतिपक्षी उमेदवार हरी नारायण आपटे यांनी तें कारस्थान केल्याचा लोकप्रवाद त्यांजवर आला. पण आपट्यावरील हा आरोप जसा निराधार होता असे आम्हास वाटते, त्याप्रमाणेच जठारपक्षावरील तेव्हांचा आरोपहि बहुधा निराधार असावा. गॅझेटची सूचना स्वतः गॅझेटकर्त्यांना सुचण्यासारखाच होती. तसेच पुढे केळकरांची उमेदवारी नामजूर करण्यास त्यांना आदले वर्षी हायकोर्टाची

जेअदवी केल्याबद्दल कैदेची शिक्षा झाली होती हेंच खरे कारण, असें खुद्द गव्हर्नरसाहेबांनीं कित्येकांजवळ बोलूनहि दाखविलें होतें.

दक्षिणमागांतील निवडणुकांचें मांडण इतकें तीव्र नव्हतें. दाजीसाहेब खरे यांचे प्रतिपक्षी नातू व छत्रे यांनीं आपखुशीनें आपलीं नांवें परत वेतल्यामुळें खरे यांना माटे वकील येवदेच प्रतिपक्षी उरले. पण या दोहोंत खरे यांनाच बहुमत मिळण्याचा पुष्कळ संभव होता. उत्तरमागातर्फें सेटलवाड व गोकुळदास पारेख यांच्या दरम्यान पुष्कळच झटापट सुरू होती. पण यांपैकी कोणीहि आला तरी सरकारशीं मांडणारा असाच येणार होता. मुंबई युनिव्हर्सिटीतर्फें मि० सेल्वी, प्रि. मॅकिन्झ, व्. फर्क पॅट्रिक व जव्हेरीलाल उमीयाशंकर याशिक असे चौथे उमेदवार होते. पण जव्हेरीलाल हे लोकहितदस असल्याने त्यांनाच बहुमत मिळणारें होतें.

अखेर मध्यमागाच्या निवडणुकीचे काम ता. १८ मे रोजीं पुरें झालें व मतपत्रिकांची तपासणी झाली त्यांत टिळकांना ३५, गरडांना २६ व रा. व. जठार यांना अवधी दोन मते मिळालीं. सातारा, सोलापूर आणि नाशिक या शिन्ही जिल्ह्यांतील सर्व म्हणजे तीस मते एकट्या टिळकांना मिळालीं. शिवाय खानदेश, पुणे, नगर या जिल्ह्यांतूनहि कोठें एक कोठें दोन अशीं मते त्यांना पडलीं. पुण्याच्या अकरा मतांपैकीं सहा मते गरड यांना मिळालीं. याशिवाय खानदेशांत बारा, नगरांत आठ मिळून गरडांची भरती झाली. पाचघांपैकी एक मत पडले नाहीं व एक अग्राह्य उरलें व बाकीच्या त्रेसष्टांचा आढावा बरील-प्रमाणें निघाला.

निवडणुकीचा निकाल जाहीर झाला तरी वादाचे ध्यनि उमटतच होते. मामले-चार मंडळींनीं अधिकाराचा दुरुपयोग करून टिळकांना मते देवविलीं, अशी नेमस्तपक्षानें उघड तक्रार केली. ती गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाल्याने टिळकांनीं त्या पत्राला समर्पक उत्तरहि दिले. उलट टिळकांतर्फें असें शाबीत करण्यांत आले कीं, नाशिक व पुणे येथें कलेक्टर व असिस्टंट कलेक्टर यांनीं टिळकांविरुद्ध उघड झटापट केली. पण हा वाद पुढें फार दिवस टिकण्यासारखा नव्हता व सरकारानेंहि टिळकांची निवडणूक मजूर केल्यानें तो कायमचाच मिटला. आजवर टिळकांच्या उद्योगीपणाची व सूत्रचालकत्वाची प्रचीति स्थानिक कारस्थानापुरतीच दिसून आली होती पुणें शहर म्युनिसिपालिटीची निवडणूक हा त्यांना कःपदार्थ होता; व आदले वर्षी युनिव्हर्सिटीचे फेलो म्हणून त्यांची निवडणूक झाली, तीतहि त्यांना फारसे परिश्रम पडले नाहींत. बहुतेक काम टपालखात्यानेच केले. पण कायदे-कौन्सिलच्या या निवडणुकींत मात्र वेगळा प्रकार अनुभवास आला. सामान्य जनतेच्या सहानुभूतीशिवाय इतर सर्व गोष्टी त्यांना प्रतिकूल कशा होत्या, हें वर दर्शविण्यांत आलेंच आहे. अशा वेळींही निवडणूक टिळकांनीं आपल्या उद्योग-

शिलतेने आणि कित्येक एकनिष्ठ मदतगारांच्या मेहनतीनेच जिंकली. टिळकांनीं एकदां निवडणुकीस उभें राहण्याचा निश्चय केल्याबरोबर मतदारांची यादी सर्वोच्या आधीं मिळविण्यापासून तो मतपत्रिकेचा निकाल सर्वोच्या आधीं समजण्यापर्यंत त्याची खटपट अहर्निश चालू होती. व्याक्तिदृष्ट्या जठार व गळद यांची चपळाई व मेहनत ही टिळकांच्या मानाने काहींच नव्हती. निवडणुकींत टिळकाना दोन मोठे मदतगार लाभले होते. एक टिळकांचे मित्र, चित्रगाळेचे मालक वासुदेवराव जोशी व दुसरे टिळकाचे माचे, बोंबोपत विजय, या उभयतांनीं केलेले परिश्रम व योजलेल्या हिकमती यांचीं वर्णनें ऐकून आम्हास कैफ बेळां मोठीच करमणूक झाली आहे.

ता. १२ जून १८९५ रोजी कायदेकौन्सिलचे सेक्रेटरी एच्. डब्ल्यू. हेवर्ड यांजकडून टिळकांना त्याची निवडणूक मंजूर झाल्याचें पत्र आलें. पुढील ऑगस्ट महिन्यांत पुण्यास कायदेकौन्सिलची पहिली बैठक झाली तिला अर्थातच टिळक हे हजर होते. या बैठकीत मुंबई इलाख्याचें अदाजपत्रक नव्वेस निघाले होतें. हल्लींच्या मानानें त्या वेळच्या कौन्सिलात सभासदांची संख्या थोडी असून बैठकी थोड्या होत व प्रत्येक बैठकीचे दिवसहि थोडेच असत. प्रस्तुतच्या बैठकींत पांच सभासदांनीं मिळून एकंदर ३९ प्रश्न विचारले होते. त्यांत जेव्हेरीलाल याजिक याचे बारा होते. फेरोजगहा याचे आठ, दाजीसाहेब खरे यांचे चार, टिळकाचे सहा व विमणलाल सेटलवाड याचे आठ होते. हल्लीं सभासदांची संख्या पुष्कळच वाढली असून एकाद्या सभासदाने दहा वीस प्रश्न विचारणें हें काहीं अपूर्व नाहीं. सर जॉर्ज ब्लार्क यांच्या कारकीर्दीत दादासाहेब करदीकर यांनीं एकदां कौन्सिलला १०८ प्रश्नांची माळ वाहिली होती. अंदाजपत्रकावर चर्चा करण्याचा अधिकार होता खरा, परंतु तोहि फार मर्यादित असे. १८९४ सालीं ना. जव्हेरीलाल याजिक हे अदाजपत्रकावर भाषण करीत असता लॉर्ड हॅरिस यांनीं त्यांना “तुमचें बोलणें मुद्याला सोडून आहे” असें म्हणून थांबवून उपमर्द केला होता. १८९५ चें बजेट निरस होतें तथापि आढडाड लॉर्ड हॅरिस जाऊन दिवण्यांत गरीबसे लॉर्ड सॅडस्ट्रॉम असल्यामुळे, असल्या नीरस अदाजपत्रकांतूनहि महत्त्वाचे तत्वाचे प्रश्न उपस्थित करता येतील असें टिळकांच वाटत होतें. पार्लमेंटमध्ये बजेटला मंजुरी घावी लागते. तो अधिकार नवीन अॅक्टानें दिला नव्हता हें खरें. तथापि मंजुरीखेरीजकरून इतर रीतीनें कौन्सिलंतील वादविवाद येत पार्लमेंटसारखा होण्यास हरकत असूं नये, असें लोक-निष्ठ प्रतিনিधींचें म्हणणें होतें. या सुमारास हिंदुस्थानसरकार व प्रांतिक सरकार यांच्या दरम्यान आर्थिक संकट कसे असावे हा प्रश्न प्राप्तस्थाने पुढें आला होता. नांवाला या दोन सरकारांमध्ये पाच पांच वर्षे टिकणारा एक करार म्हणून होत असे. परंतु खर्चाचा बोझ अगावर आला असता तो प्रांतिक सरकारच्या

अंगावर टोलविण्याची खोड बरिष्ठ सरकारास लागलेली होती. ही नाहींशी होण्यास पंचवार्षिक करार दुस्त करून घेतलेच पाहिजेत पण ते पाळण्याची एक प्रकारची हमीहि बरिष्ठ सरकारकडून घेतली पाहिजे असें कौन्सिलांतील सरकारी व विनसरकारी, सर्वच सभासदांचे म्हणणें होतें. बरिष्ठ सरकारकडून अधिक उत्पन्न तोडून घेऊन ते स्वतंत्र रीतीनें खर्च करण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आर्षी मिळवावा मग व तो खर्च कसा करावा याविषयी आपापसांत मांडत घसावे हेच घोरण अर्थात योग्य होतें. टिळकांनीं आपल्या मापणांत याच मुद्यावर विशेष चर्चा केली. १८७० सालीं पंचवार्षिक कराराची पद्धति प्रथम सुरू झाली. तेथपासून चार पंचवार्षिक करार संपून पांचव्याचे हें चौथें वर्ष सुरू होतें. टिळकांनीं १८७० च्या पूर्वीचे जमाखर्चाचे आंकडे घेऊन असें दाखविलें कीं, या पंचवीस वर्षांत मुंबई इलाख्याचे उत्पन्न साडेपांच कोटी वाढले व प्रजेला त्रास होणाऱ्या बाबींचें उत्पन्न अदमासाबाहेर फैलावलें. पंचवार्षिक करारांच्या मूळ हेतूप्रमाणे हा वाढावा मुख्यतः लोकोपयोगी कामाकडे खर्च होण्यास पाहिजे होता, पण तो तसा न होतां गैरबाजवी कामावर उचळपट्टी झाली आणि खातेवार खर्च वाढून बसला व जे थोडें उत्पन्न उरलें होतें ते हिंदुस्थानसरकार घेऊन बसलें. शिवाय आपल्या मापणांत जगलखातें व अवकारी खाते यांच्या कारभारावर टिळकांनीं विशेष टीका केली होती. पंचवीस वर्षांत जगलखात्याचें उत्पन्न २४ लक्ष वाढलें, पण त्याच्या उलट खर्चहि एकवीस लक्ष वाढला. म्हणजे सरकारास फक्त तीन लक्ष रुपयांची ऐन वचत होण्याकरितां लोकांस २५ लक्ष रुपये अधिक घावे लागले. अवकारी खात्यांत प्रतिवर्षीं दुकानांची संख्या कांहींतरी कमी करावी मग त्यांत उत्पन्न तुटलें तरी हरकत नाहीं असें टिळकांनीं सुचविले होते. पण तेव्हांहि हल्लींसारखेच जवान सरकारी अधिकार्यांकडून दिले जात. एक प्रकारची सूचना अमलांत आणण्यास कठीण असली तरी सरकारानें दुसरी सुचवावी पण कोणीकडून तरी सूचना करणाऱ्याचा हेतू तडीस जाईल अशी व्यवस्था सरकारनें करावी. पण अशा गोष्टींचा घातपणें कौन्सिलांत विचारच होत नाहीं, असा तेव्हांचाहि अनुभव होता. तात्पर्य, कौन्सिलांत होणाऱ्या कामाबद्दल टिळकांची आदरबुद्धि नव्हती व त्यांनीं कौन्सिलच्या कामास मधून मधून 'फार्स' अशीहि संज्ञा दिल्याचें आढळते. तरी कौन्सिलात शिरणें हेंहि इतर कामांबरोबरच राजकीय चळवळ करणाराचें एक काम आहे असें त्यांचे स्पष्ट मत असून त्यांनीं ते स्वतः व्यवहारांतहि आणिले होतें. ता. २१ जानेवारी १८९६ च्या केंसरीत खालील वाक्य आढळते. "कायदेकौन्सिलची सभा ही एक प्रकारची यष्टाच आहे असे वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. गेल्या कौन्सिलच्या बैठकींत एकंदर काम सुमारे पाऊणतास चाललें होतें. तितक्या अवकाशांत वीस प्रश्नांची उत्तरे, कांहीं कागदांचें वाचन, आणि एका विलाचा मसुदा मंजूर करणें हे सर्व

विधि ठरकून घेण्यांत आले. 'यथा यक्षस्तथा बलिः' या न्यायानें टिळकानीं या बैठकींत फक्त तीनच प्रश्न विचारिले होते. पण १५-१६ व्या दरम्यान त्यांनीं पंचवार्षिक करारावर एक विस्तृत म्हणजे सुमारे पन्नास पानांचा निबंध लिहिला. त्यात वर दर्शविलेल्या टीकेच्या घोरणास अनुसरून त्यांनीं शास्त्रानुसार प्रत्येक खात्याचा आढावा काढून, जमा कशी वाढली, खर्च कसा वाढत गेला व या दोहोंतहि प्रजेच्या हिताकडे दुर्लक्षच कसे झाले हे तपशीलवार दाखविलें होतें. घनगर जसा पाळलेल्या मंदर्बाचे अगावरील लोकर कांहीं ठरा-
 विक मुदतीनंतर कात्रीने कातरून घेतो, त्याप्रमाणें वरिष्ठ सरकारची वर्तणूक प्रांतिक सरकारासबधानें असते असे त्यांनीं या निबधात सिद्ध केले आहे. हा निबंध सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाच्या १८९६ सालच्या एप्रिलच्या अंकात प्रसिद्ध झालेला आहे. तो टिळकानीं लिहिला असे त्यावर नांव नाहीं. पण याच विष-
 यावर याच त्रैमासिक पुस्तकात रा. व. रानडे यांनीं असेच चार लेख लिहून पूर्वीच्या चारहि पंचवार्षिक करारांचें सूक्ष्म निरीक्षण केले होतें. रानडे यांच्या लेखावरहि नांव नाहीं. परंतु पूर्वीचे चार लेख रानडेचि व हा पांचवा टिळकाचा ही गोष्ट परिचिततास माहित आहे. शिवाय याचें एक गमक असे आहे कीं, १८९६ च्या एप्रिलांत सार्वजनिक सभेच्या अधिकारमंडळांत क्रांति झाली असून गोपाळराव गोखले यांनीं त्रैमासिकाचें काम सोडून दिल्यावर टिळकांच्या सूचनेवरून सार्वजनिक सभेने त्या कामावर महादेव राजाराम बौदस हायकोर्ट वकील मुंबई, याची नेमणूक केली होती. सभेतील क्रांतीनंतरचा हा पहिलाच अंक असून त्यांतच टिळकांचा हा उत्कृष्ट निबंध आला असल्याकारणानें सभेच्या कामांत कोणत्याहि रीतीने कमीपणा आला असे लोकांस वाटलेच नाहीं. रानडे करुंशकले, ते मीहि करीन अशी धमक टिळकांच्या अर्गां होती यामुळे रानडेच्या हातांतील सत्या आपल्या हस्तगत करण्याचा दुरुप त्यास वाटत असे. याच सालीं (१८९६) दुष्काळ पडल्यामुळे शेतसाऱ्यांच्या तहकुबींचा व सुटीचा प्रश्न जोरानें पुढें आला व या बाबतींत टिळकानीं सार्वजनिक सभेमाफत केवढी चळ-
 वळ केली याची माहिती आम्हीं वेगळी देणारच आहों. येथें इतकेंच सांगायचायें कीं, कायदेकौन्सिलात गेल्यामुळे ना० समासद बाहेरच्या चळवळीला नालायख होतात अशी जी कित्येक लोकांची समजूत आहे ती टिळकानीं या चळवळीनें होतात अशी जी कित्येक लोकांची समजूत आहे ती टिळकानीं या चळवळीनें पूर्णपणें खोडून काढलेली आहे. उलट एकादी चळवळ करणारा मनुष्य कौन्सि-
 लात असल्यास त्याच्या बाहेरच्या चळवळीला मदतच होते, व रगरूप येतें असेच त्यांनीं सिद्ध केले. यामुळे कायदेकौन्सिले ही एक थंडा आहे असे वाटत नव्हणत असताहि ते शक्य तेथेवर कौन्सिलांत निवडून घेण्याचा उद्योग करीत होते. १८९७ च्या मे महिन्यांत पूर्वीच्या निवडणुकीची मुदत संपल्यानें फिरून टिळक हे मध्यभागच्या लोकलबोर्डांतर्फे निवडणुकीस उभे राहिले व याहि वेळीं

फिरून त्यांना धुड्याचें घोडो शामराव गव्हड हेच प्रतिपक्षी उभे राहिले. या वेळची निवडणूक पूर्वापेक्षांहि टिळकांना अधिक सोपी गेली, व केसरीत या विषयासंबंधाचा वाद फारसा आढळत नाही. या खेपेस केसरीतून कायदेकौन्सिलच्या बाबतीत दक्षिण भागांत दाजीसाहेब खरे, उत्तरभागांत सेटलवाड व दक्षिणेतील सरदारतर्फे बाबासाहेब घोरपडे इचलकरजीकर यांची तरफदारी टिळकांनी केलेली आढळते. उत्तर भागांत विमणलाल सेटलवाड यांस म्युनिसिपालिटीतील अधिकारी वर्गानें कसून विरोध केला. यामुळे व पूर्वीच्या निवडणुकीत मध्यभागाच्या कित्येक जिल्ह्यांतून खुद्द कलेक्टरादिकांस मतदार निवडल्यामुळे सरकारी अधिकार्यांनी कौन्सिलच्या निवडणुकांत कितपत भाग घ्यावा किंवा त्यांस मत तरी असावें कीं नाहीं हा प्रश्न उपस्थित झाला. श्रीमत बाबासाहेब इचलकरजीकर यांच्या निवडणुकांत टिळकांकडून त्यांना पुष्कळच मदत झाली. व दोघांचे यावेळीं पुष्कळच सख्य होतें. पण —१७ व्या खटल्यापासून पुढें सर्वच गाढें बदलले. या नव्या निवडणुकीत टिळकांस किती मते मिळालीं हें साहित नाहीं. परंतु खुद्द पुण्याचा असा कोणी प्रतिपक्षी उभेद्वार नसल्यामुळे एक खानदेश सोडून बाकी अनेक जिल्ह्यांत टिळकांना फारशी खटपट नव्हत्याशिवाय बहुमत मिळाले. ता. २३ जून १८९७ रोजी कायदेकौन्सिलचे सेक्रेटरी मि. बॅचलर यांनीं ठुमची निवडणूक सरकारनें मान्य केली आहे असें टिळकांना कळविलें. याहि वेळीं सरकारनें ही निवडणूक मान्य करूनये असा मुंबईच्या टाईम्स वगैरे पत्रांनीं वाद उपस्थित केला होता. व पूर्वीच्या दोन वर्षांतील टिळकांची वामधूम लक्षांत घेतां सरकारला आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करावयाचा असता तर त्याला त्यांना पूर्वींहून अधिक सबल कारणां सांपडली असती याविषयी शका नाहीं. परंतु सरकारने तसें केले नाहीं. येवढेंच नव्हे तर या बाबतीत एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी दिसते कीं, ता. २२ जून रोजी रात्री पुण्यास गणेशसिंहीजवळ रॅन्ड चाहेबांचा खून झाला असता त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं कौन्सिल सेक्रेटरींनीं बरील पत्र लिहिले आहे. मात्र कदाचित् असेल कीं, टाईम्सनें काढलेल्या शकेचा निकाल गव्हर्नर-साहेबांच्या कार्यकारी कौन्सिलनें रॅडसाहेबांच्या खुनाच्या आदले आठवड्यांत केलेला असल्यामुळे कौन्सिलच्या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याच्या अनेक मासुली कामांत सेक्रेटरी बॅचलर साहेब यांनीं हेंहि काम पत्रावर चढी करून निकालांत काढलें असेल. खुनामुळे सरकारची टिळकांसंबंधीं दृष्टी बदलली यांत शका नाहीं व म्हणूनच त्यांच्यावर खटला भरण्यांत आला; व खुनानंतर काहीं दिवसांनीं विचारास म्हणण्यापेक्षां विचारास अधिक वेळ मिळता तर कदाचित् निवडणूक नामंजूर करण्याचाहि ठराव कौन्सिलनें केला असता. पण पुढील महिन्यांत टिळकांवर खटला झाल्यामुळे टिळकांनीं आपण

होऊनच कौन्सिलच्या जागेचा राजीनामा दिला आणि अशा रीतीने सरकारच्या उरावने व्हावयाचें तें स्वतः टिळकांनींच घडवून आणलें, व त्याची ही दुसरी निवडणूक झाली तरी फुकट गेली.

टिळक कैदेतून सुटून आल्यावर त्यांनीं १८९९ सालीं फिरून एक वेळ कौन्सिलांत शिरण्याचा प्रयत्न केला. पण यावेळीं परिस्थिति सर्व प्रकारें बदलून गेली होती. एक तर त्यांच्यावरील खटल्याने त्यांचे दिनसरकारी कोहीहि भेद-रून गेले होते. मग सरकारी नोकरीत असणाऱ्या लोकांची स्थिति विचारा-वयास्तच नको. राजद्रोही मनुष्याला अप्रत्यक्ष कां होईना पण मदत म्हणजे तो एक प्रकारचा राजद्रोहच होय; व कोणाबद्दल असा यत्किचित्ताहि सहाय येता तर त्याला बडतर्फी ठेवलेलीच होती, यामुळे लोकलबोर्डांत टिळकांकरिता मते मिळ-विणें हें काम अतिशय कठीण होऊन बसलें होतें. निवडणुकीच्या नियमांत, कैदेची शिक्षा हें कोणासहि उमेदवार होण्यास बाधक व्हावें, अशी व्यवस्था केलेली असती तर तिचा फायदा घेऊन सरकारने त्यांच्या उमेदवारीच्या गळ्यास प्रय-मच नसत लाविलें असतें. नियमांत तसा अधिकार नसल्यामुळेच लोकमताची फिरून एक वेळ परीक्षा पहावी अशी कल्पना टिळकास सुचली, व म्हणूनच ते उमे राहिले. पण त्यांना प्रतिकूल असणाऱ्या कारणात आणखी एका गोष्टीची मर पडली. ती ही की, यावेळीं गोपाळराव गोखले हे स्वतःच नेमस्त पक्षातर्फे उमेदवार म्हणून निवडणुकीस उमे राहिले. १८९५ च्या निवडणुकीस जठार हे उमे राहिल्याने गोखले हे बाजूस सरले, परंतु पुढच्याच वर्षी ते रॉयल कमिशनपुढे साक्ष देण्याकरितां वांछा, सुवेन्झनाय मानजी वगैरेबरोबर विलायतेंत गेले, व त्यांची साक्ष इतकी चांगली झाली की, मुंबई कौन्सिलांत प्रवेश होण्याच्या त्यांच्या पात्रतेविषयी कोणासच शका उरली नाही. १८९७ च्या एप्रिल, मे महिन्यांत ते पुण्यास असते तर परवीं हि टिळकांस प्रतिपक्षी उमेदवार म्हणून तच उमे राहिले असते. पण या निवडणु-कीच्या वेळीं गोखले विलायतेंत होते. पुढें टिळकांच्या जागीं गरूड यांची नेमणूक होऊन गेली. ती १८९९ पर्यंत टिकली. दरम्यान गोखले परत आले. पण विलायतेंत केलेल्या काहीं विधानांसंबंधानें ते येताच त्यांना माफी मागावी लागली; व त्याचा परिणाम इतका विपरीत झाला की १८९७ सालीं उमरावतीस भरलेल्या राष्ट्रीय समेत त्याचें भाषण कोणी ऐकून वेगार नाही म्हणून त्यांनीं कोणत्याहि विषयावर भाषण केलें नाही. यामुळे पुढें एक दीड वर्षभर गोखले हे एक प्रभारच्या अज्ञातवासांत होते. पण हरप्रयत्नांनीं त्यांची नाउमेद दूर करून गोखल्यांना सार्वजनिक कार्यांत पुढें आणलेंच पाहिजे असा त्यांचे गुप्त व पुरस्कर्ते त्यां रानडे यांनीं निश्चय केला; व तो योग्यच होता. गोखले यांच्या चरित्रक्रमास फिरून सुरुवात होण्याला नव्या निवडणुकीचा आलेला

प्रसंग ठीकच होता. टिळक, गोखले यांचें हें युद्ध प्रत्यक्ष सुरू झालें असतें, तर शुष्कळच रागलें असतें, ही गोष्ट कांहीं सोटी नाही. परंतु टिळकांच्या शिक्षे-मुळें त्यांचे पूर्वीचे पुरस्कर्ते कच खाणार हाच अदाच खरा ठरला. खानदेशा-खालोखाल मतदारांचा मोठा गड्डा घातारा जिल्ह्यांत होता; व येथे टिळकांना पूर्वीप्रमाणेच आक्षर मिळता तर त्यांनी आपला नॉमिनेशन पेपर पाठविण्याचा विचार केला असता. परंतु नव्या परिस्थितींत त्यांना पहिला घड्या सातान्यासच बघल्या-मुळें त्यांना लोकमताचा डाव लागला व त्यांनी आपला नॉमिनेशन पेपरहि पाठविला नाहीं. दुसरें हेंहि एक कारण खरे कीं, या खेपेस निवडणुकीला उभें राहावे अगर न राहावे याचा टिळकांना निश्चय एकदम न झाल्यानें त्यांचे कांहीं दिवस विचारांत गेले व या सधिकांलांत गोपाळराव गोखले हे पुढें येऊन आपली उमेदवारी जाहीर करून व जिल्हानिहाय शिफारसपत्रें पेरून त्यांनीं मतें मिळविण्याचा उद्योग चोरानें सुरू केलाहि होता. यांमुळें कित्येकांच्या नाबर्तीत टिळकांनीं उशीरानें पुढें येणें ही खरोखरीची अडचण झाली असली तरी कित्येकांना तें एक निमित्त झालें. पूर्वीच्या निवडणुकींत मदत केलेले टिळकांचे एक कट्टे स्नेही टिळकांच्या दुसऱ्या एका स्नेहास खालीलप्रमाणें लिहितातः—“ हा विषय नाजुक आहे खराच. तरीपण स्पष्टपणें लिहिणें जरूर आहे. स्वतः टिळकांनीं उभे राहण्याचा निश्चय केल्याचें तुमचे लिहिण्यांत नाहीं. याचा अर्थ मी असा करतो कीं, सरकारानें टिळकांना निवडणुकीस कचे उभे राहता ते राहा असें एक प्रकारे जाण्वान दिलें आहे, अशी मावना करून घेऊन टिळकांना उभे-राहा असा आग्रह करणारा एक मोठा मित्रवर्ग पुढे आला असून मुख्यतः त्यांचीच ही सटपट सुरू आहे. स्वतः आम्हांस तसें वाटत नाहीं. पण बरील मित्रवर्गाचें म्हणणेंच खरें झरलें तरी दुसराहि एक विचार आहे तो असा कीं, टिळक उशीरां पुढें आल्यानें निवडून न आले तरी टीकाकार असेंच म्हणणार, कीं, लोक त्यांना अनुकूल नाहींत म्हणूनच ते निवडून आले नाहींत. शिवाय टिळकांचें नांव पुढें न आल्यानें ज्यांनीं प्रो. गोखले यांना आर्थाचे वचन देऊन टाकिलें आहे त्यांची वाट काय ! म्हणून आमची अशी विनंति आहे कीं, अशा आयत्यावेळीं निवडणुकीस उभें राहण्याचा आग्रह तुम्ही टिळकांस करूं नये, अशी या मित्रवर्गाला तुम्ही विनंति करावी. याच्या उलट असेंहि म्हणतां येईल कीं, अशाहि विकट परिस्थितींत टिळक निवडून आले तर तें यश अधिकच उज्वल दिसणार नाहीं काय ! पण ही विचारसरणी घातक म्हणून तुम्ही टाकून घावी. ते एकटे एकच उमेदवार उभे राहतील अशी व्यवस्था आधीं करता आली असती, तर सरकार व लोकमत यांची खरी कुस्ती पहावयास सांपडली असती. पण तें आतां अशक्य आहे. शिवाय रा. ब. पाठक हे येथें पेंशन घेऊन राहिल्यापासून त्यांनीं गोखले यांच्याकरितां फारच सटपट चालविणी आहे. त्यांनीं मागितलेल्या

त्या माफीशिवाय त्यांच्याविरुद्ध दुसरे काही तरी तुम्हास दाखविता येतं काय ? असा प्रश्न ते जेव्हा टाकतात तेव्हा कित्येक लोक निश्चर होतात. प्रो. गोखले हल्लीं येऊन रावबहादुरांच्याच घरीं उतरले आहेत व अनेकांना त्यांच्याविषयीं सहानुभूति वाटते. म्हणून हें पत्र तुम्ही टिळकांस दाखवा व फार उशीरा ते पुढें आल्याने आमची स्थिति मोठी विकट झाली आहे असें त्यांस कळवून, उमेदवार न होण्याचाच सल्ला आमच्या वतीनें तुम्ही त्यांना द्या. " अशी; टिळकाना उमे रहा म्हणून आग्रह करणारे जसे अनेक लोक होते तसेच त्यानीं इतक्या उशीरां पुढे येऊं नये व निवडून न येण्याचा घोका पत्करूं नये असा प्राजल सल्ला देणारेहि काहीं होते. कारण फिरून १८९६ चा सामना म्हणजे टिळक विरुद्ध गरूड विरुद्ध पुण्यांतील नेमस्तपक्षाचा प्रतिनिधि असाच तिरंगी सामनामात झाला होता. पण परिस्थितीने थोडी उलट खाल्ही होती. यामुळे टिळकांनीं आपला नोंमि-
नेशन पेपरहि पाठविला नाहीं व गोपाळराव गोखले हे बहुमतानें निवडून आले.

टिळक व कायदेकौन्सिलें यांचा संबध येथें सपला. यामुळे त्यानीं कौन्सिल्या निवडणुकींत प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष भाग घेतला नाहीं. गोखले अवघे दोनच वर्षें मुंबई कौन्सिलांत होते व त्यानंतर ते एकदम वरिष्ठ कौन्सिलात गेले. इकडे त्याचे जागीं हरी शिताराम दीक्षित सॉलिटर हे चार वेळा लोकल बोर्डातर्फें निवडून आले. त्यानंतर १९०९ सालीं न. धिं. केळकर, ह. ना. आपटे, घोडो शामराव गरूड यांचे चिरजीव सि. धों. गरूड असे तिचे उमे होते. परंतु सरकारानें केळकरांवर बहिष्कार घालून त्याची उमेदवारी रद्द केली व गरूड यास बहुमत मिळून अखेर ते निवडून आले व पुढेंहि अनेक वर्षें तेच निवडून येत. विलायतेहून परत आल्यावर १९२० सालीं पुढारलेल्या कौन्सिलाच्या पहिल्या निवडणुकीं होण्याच्या वेळीं कॉंग्रेस डेमोकॅटिक पार्टी स्थापन करून आपल्या पक्षाचे होतील तितके उमेदवार निरनिराळ्या कौन्सिलांतून निवडून यावे अद्याविषयीं टिळकांची सटपट सुरु झाली होती व सदर पार्टीची उद्देगपत्रिका त्यांच्याच नांवें प्रसिद्ध झाली. तथापि स्वतः निवडणुकीस उभें राहण्याचें त्यानीं मनातहि आणलें नाहीं. १९२० च्या मे महिन्यांत पुण्यास टिळकाना पर्स फंड नजर करण्याकरिता गायकवाड बाळायां त्यांच्या मित्रमंडळींची मोठी सभा भरली होती. त्या प्रसंगीं अनेक लोकांनीं त्यांना वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात निवडून येण्यास उमेदवार म्हणून उमे राहण्याबद्दल अत्यंत आग्रह केला. तथापि या सटपटींत स्वतः करिता केव्हाहि पडावयाचें नाहीं असा त्यांच्या मनाचा निश्चय असल्यामुळे त्यानीं तो आग्रह जुमानला नाहीं व तुम्ही सर्व कायदेकौन्सिलांत जा म्हणजे मी गेल्यासारखाच झालो असें सांगून त्यानीं तो प्रसंग सपादून नेला.

टिळक व मुंबई कायदेकौन्सिल यांच्या सबंधाविषयीं एकच लहानशी गोष्ट सांगून हें प्रकरण संपवूं. टिळक मुंबईस चारत्यानंतर एक दोन आठवड्यांत पुण्यास

कायदे कौन्सिलची सभा भरली होती. त्या वेळीं ना० वेळवी यांनीं टिळकां-विषयीं दुःखप्रदर्शनायें एक ठराव मांडण्याची नोटीस दिली होती. परंतु गव्हर्नर सर जॉर्ज लॅंगह यांनीं ती सुदर्तीत नाहीं अशा सबबीवर अग्राह्य म्हणून फेटाळून लावली. अर्थात् अपुऱ्या मुद्दतीची ही सबब शुष्क होती. पण गव्हर्नर-साहेबास टिळकांच्या गुणांची चर्चा कौन्सिलांत व्हावी हे स्वपक्षे नाहीं हेंच खरें. पुढे टिळकांच्या एक दोन लेखांची समकूल काढताना गव्हर्नर साहेब म्हणाले, “टिळकांचे सव चौपाटीवर दहन करण्याचा छोकोत्तर मान मी दिला त्या अर्थी टिळकांना मी सस्वीं प्रतिकूल होतां असें नाहीं.”

टिळक हे कायदेकौन्सिलांत असतां त्यांनीं कामकामगिरी केली याचा विचार, त्यावेळीं कौन्सिलांतून काय काम करितां येणें शक्य होतें या एकांगी दृष्टीनेच केला पाहिजे. या दृष्टीने पाहता असें दिसतें कीं, त्यांच्या दोन वर्षांच्या सुदर्तीत झालेल्या दोन बजेदावरील चर्चेत प्रांतिक राज्यकारभारावर टीका करण्यास जेवढा वाव होता तेवढी, व त्यावेळीं प्रचारांत असलेल्या पद्धतीने, त्यांनीं टीका केलीच, पण दारुभाई, याशिक, वाच्छा, गोखले यांच्या उदाहरणाने आंकडेगिरीची जी श्रेष्ठ प्रकारची म्हणून टीका मानण्यांत येत असे तिचाहि टिळकांनीं पूर्ण उपयोग केला होता. टिळकांच्या दोन वर्षांच्या अवधीत विशेष वादग्रस्त अशीं बिले पुढे आलीं नव्हतीं, व त्यावेळीं चर्चेकरितां ठराव पुढें मांडण्याची परवानगी नव्हती हें प्रसिद्धच आहे. अशा वेळीं आंकडेगिरीला सहजच महत्व येतें. आणि प्रांतिक पञ्चवार्षिक करारांचें सिंहावलोकन करून, रानठ्यांच्या लेखांशीं वेमाळूम सांचा जोडणारा जो फडनिशी लेख सार्वजनिक सभेच्या नैमासिकांत टिळकांनीं लिहिला, त्यावरून त्यांच्या आंकडेगिरीचें ज्ञान पूर्ण मान्यता पावले. एवच कौन्सिलांतील कोणाहि नामांकित सभासदाप्रमाणेंच त्यांचेंहि या दोन वर्षांतील काम झालें. पण कौन्सिलांतील कामापेक्षाहि बाहेरच्या चळवळीवर त्यांचा भर विशेष असल्या-कारणानें फक्त या चळवळींच्या तीक्ष्णतेच्या मानानें कौन्सिलांतील त्यांचें काम चौम्य वाटतें इतकेंच कायते. राष्ट्रीय चळवळीचे राजकीय फळ कायदे-कौन्सिलांच्या द्रष्टेच पद्धत पाहून व्यावें लागतें हें त्यांचें तत्त्व ठरलेले असल्या कारणाने ते कौन्सिलांत तर धिरलेच, पण केवळ तेथील चळवळीनें त्यांनीं समाधान मात्र मानिलें नाहीं, ही गोष्ट त्यांच्या व्यापक घोरणाला घडूनच होती. टिळकांच्या वेळीं लोकनियुक्त सभासदांचें बहुमत कौन्सिलांतून नव्हते. तें असेत तर त्यांनीं येत अहवणुकीपर्यंत मजल नेली असती. याविषयी कोणास शका नाहीं. आणि पुढे तें लाभण्याचा संभव दिवला म्हणूनच त्यांनीं १९१९ चा सुधारणाचा कायदा अपुरा वाटत असतांहि लोकांना कौन्सिलांत धरण्याचा जोरानें उपदेश केला.

भाग १९ वा

दोन नवे राष्ट्रीय उत्सव

(१) श्रीगणपत्युत्सव

एकाच राष्ट्रीय मावनेचीं अनेक अंगे असु शकतात. देशभाषेची सुधारणा व वृद्धी, स्वकीयांच्या इतिहासाचें संशोधन, जुन्या साधूसर्तांच्या परंपरेची उपासना, ऐतिहासिक थोर पुरुषांचें चरित्रवर्णन, तेजस्वी मावनांचें काव्यद्वारां निवेदन, परंपरागत यात्रा, उत्सव, समेलनें यांची अभिवृद्धी वगैरेंच्या द्वारांनें राष्ट्रीय किंवा उपराष्ट्रीय बुद्धि व भावना प्रकट व दृढहि होते व बरील' सर्व उद्योगांचा परिणाम राजकीय स्वरूपाची राष्ट्रीय भावना जाणत करण्याकडे होतो महाराष्ट्राला जुनी ऐतिहासिक परंपरा बोकडों वर्षांची आहे. या परंपरेचा शिवाजी-महाराजांच्या वेळीं जास्तीत जास्त विकास होऊन पेशवाईअखेर तिचा जास्तीत जास्त सक्तीच झाला इंग्रजी राज्यांतील पाहिल्या पाचपन्नास वर्षांत महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय भावनेवर अनेक बाजूंनीं राख उघडळी गेली. या अवधींत मराठे नामशेष झाले व ब्राह्मण इंग्रजी शिक्षणाच्या मागे लागून सरकारी नौकरांत शिरू लागल्यामुळे त्यांची राष्ट्रीय भावना अर्थात् मळीन झाली. या अवधींत महाराष्ट्रांतील मुसलमान तर अगदींच इतबल झालेले असून त्यांनीं कोणत्याही दिशेनें आपलें डोकें वर काढण्याचा प्रयत्न केला नाहीं पण अन्तर्मुख व सकोचवृत्तीच्या खिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रचाराच्या प्रयत्नांनीं मोठाच आघात होण्याचा संभव प्रथम प्रथम तरी दिसू लागला.

हिवाळ्यांत जशी झाडाझुडांची वाढ खुटून तीं स्तिमित होऊन राहतात पण या अवधींत त्यांनीं शोषण केलेलीं जीवनद्रव्यें पुढच्या वृद्धीला कारणीभूत होऊन वसंतऋतु प्रादुर्भूत होताच त्यांचें नवजीवन कोमल अंकुरांच्या रूपाने प्रत्येक झाखेवर दिष्टू लागतें, त्याचप्रमाणें इंग्रजी अमलाच्या पहिल्या पाच पन्नास वर्षांत महाराष्ट्राच्या जुन्या वैभवाचा पालापाचोळा गळून पडल्यावर नव्या शिक्षणाच्या रूपानें जे स्वतःपाणी महाराष्ट्राच्या जुद्धीला मिळाले होतें त्याचा परिणाम नवीन बाङ्गमय, नवीन सत्त्या, नवीन उद्योग यांच्या रूपाने दिष्टू लागला. महाराष्ट्रांतील वर्तमानपत्रे, शिक्षणसत्त्या व राजकीय समा ही राष्ट्रभाषनावृक्षाची नवीन पालवी होव. श्रीगणपती-उत्सव, श्रीशिवाजी-उत्सव यांना योद्ध्या उशीरानें प्रारंभ झाला असला तरी या पालवीतच या उत्सवांचीं हि याना योद्ध्या उशीरानें प्रारंभ झाला असला तरी या पालवीतच या उत्सवांचीं हि गणना केली पाहिजे. या दोन उत्सवाना दूषण देणारांनीं त्यांच्या उत्सवांची गणना केली पाहिजे. या दोन उत्सवाना दूषण देणारांनीं त्यांच्या उत्सवांची गणना केली पाहिजे. या दोन उत्सवाना दूषण देणारांनीं त्यांच्या उत्सवांची गणना केली पाहिजे. या दोन उत्सवाना दूषण देणारांनीं त्यांच्या उत्सवांची गणना केली पाहिजे.

आची कवूली होय, व हे दोन उत्सव ज्यांना हद्द वाटतात त्यांना त्यांचे भेय टिळकांकडे देण्याला या कवुलीचाच पुरावा पुरे आहे.

विरोल साहेब आपल्या सुप्रसिद्ध पुस्तकांत लिहितात:—“ आपल्या राजकीय चळवळीस घर्माचा पाठिंबा असला म्हणजे चांगले या उद्देशाने हिंदुस्थानातील अत्यंत लोकप्रिय देव जो गणपति तो आपल्या सर्व चळवळीचे आदिदेवत करण्याची कृति टिळकाने लढविली. वस्तुतः गणपति हा देव हिंदूलोकांचा विद्यापति असून ग्रंथांच्या पहिल्या पानावर त्याचे चित्र घालण्याने त्यांना मोठा आनंद होतो. खेड्यांत किंवा इमरल्याच्या बाजूला दगडास शेंदूर फांघून कडा-सरी आकार आणलेल्या गणपतीचे देऊळ नाही अशी गोष्ट सहसा न्याय्याची नाही. गणपतिउत्सवाची नवीन दूम काढून गणेश मंडळ्या स्थापन करून व तरुण शाळिकवाळमंडळींचे मेळे तयार करून लोकांवर आपली छाप बसविण्याची युक्ती टिळकानी काढली ती अद्वितीय होती.....गणपतिउत्सवामुळे टिळकांच्या चळवळीचे क्षेत्र फारच विस्तृत झाले.” शिवाजीउत्सवाचं घडाने हि विरोलसाहेबांनी अशीच कवूली दिली आहे; ते लिहितात:—“मराठेमंडळीस आपल्या बाजूला आणण्याचे काम टिळकांस अद्यापि करावयाचे होते. म्हणून ज्या शिवाजीने मुसलमान लोकांचा पराभव करून महाराष्ट्रांत हिंदुपदपातशाहीची स्थापना केली त्याचा जन्म एका मराठ्या सरदाराच्या कुळांत झाला असल्या कारणाने त्याच्या पराक्रमाचे पवाडे गाऊन शिपाईबाण्याचे जे मराठे लोक, त्यांच्या मनांत इंग्रजी राज्याविषयी असलेले प्रेम नाहीसे करून त्यांना आपल्या बाजूला घळवून आणण्याच्या उद्योगास टिळक लागला. काही लोकांचा असा तर्क आहे की, एका इंग्रज गृहस्थाने वर्णिलेल्या रायगडावरील शिवाजीच्या समाधीच्या जोर-नीय स्थितीची हकीकत वाचूनच टिळकांच्या मनांत प्रथमतः कल्पना आली की शिवाजीउत्सव सुरू करून त्याचा फायदा राजकीय चळवळीस करून घ्यावा.. कसेंहि असो, टिळकाने शिवाजीला पुढे आणून मोठी ‘राष्ट्रीय’ घाममूष सुरू केली व सन १८९५ साली महाराष्ट्रांत सर्व मुख्य ठिकाणी शिवाजीच्या जन्म-दिवसानिमित्त उत्सव करण्यांत आले.”

या दोन उताऱ्यांवरून या दोन्ही राष्ट्रीयउत्सवांच्या सुरवातीचे यश टिळकांनाच दिले पाहिजे हे शत्रुपक्षाच्या कवुलीवरूनहि उघड होते. तोषण्याच्या खंड पुढे सर लागामाला मार्गे कां अशी एक म्हण आहे. तिचेच परिवर्तन करून अंग्रही असे म्हणतो की, या दोन राष्ट्रीय उत्सवांपासून महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय बुद्धीला जर फायदा झाला असेल तर, अशा उत्सवाकरिता टिळकांनी आपणांवर खंड के-
करून घेतले, व मुदंगवास सोसला, त्या अर्थी “लगामाला जर पुढे ओढणार तर तोषण्याला कां मार्गे टकळणार !” असे कोणी कां विचारूनचे ? व लगे या नवीन राष्ट्रीय उत्सवाच्या यशाची मोठे टिळकांच्या मज्जांत कां घालूनचे ?

असो; प्रथम आपण गणपतिउत्सवच घेऊं. हा उत्सव जुना येवढेच नव्हे तर अत्यंत थाटाने पूर्वीहि होत असे ही गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे. परंतु तो उत्सव योढ्या निराळ्या म्हणजे विशेष प्रकारच्या सामुदायिक रीतीनें सुरू केला ही एक गोष्ट, व हिंदुमुसलमानांच्या दग्यास सुरुवात झाल्यानंतर तो सुरू केला ही दुसरी गोष्ट, या दोहोंतच टिळकांच्या “कलुसीचे” वैशिष्ट्य आहे. जुन्या थाटमाटात टिळकांच्या हातून मर पडली असें म्हणता येत नाही. कारण हल्लीं कोणी कितीहि आरास केली तरी, पूर्वी अनेक राजवाड्यातून स्वतः राजेलोकहौसेनें उत्सव करीत असतां जो थाट, समारंभ, रोषनाई व आतषबाजी उडे तिची सर चार मध्यम प्रतीच्या पेठर मढळींनीं केलेल्या उत्सवाला कमी येणार ! पण जुने राजवैभव व तेज व्यक्तिमात्रातून निघून हल्लीं सामान्य जनतेत विखुरलेलें असल्यामुळें त्या जनतेलाच सामुदायिक रीतीनें उत्सवात भाग घेण्यास लावणें हाच या बाबतीतला जीणोंद्वार होय; व जे सामान्यलोक या उत्सवात पडत नव्हते, व पडले तरी सामुदायिक भावनेनें पडत नव्हते, त्यांच्याकडून त्या भावनेनें टिळकांनीं उत्सव सुरू करविता आतच त्यांचें शहाणपण व चतुराई दिसून येते.

जुन्या काळीं राजेरजवाडे उत्सव करीत तेव्हां दहा दहा दिवस उत्सव चालत, रंग सफेती लावून वाडे शुगारले जात, हत्ती घोडे शिपाई प्यादे याच्यासह मिरवणुकी निघत, व मढर्पांत गाणें बजावणे पुराण कीर्तन छलितें सोंगें वगैरे प्रकार होत आणि समाराचना होऊन दक्षिणा-देणग्या दिल्या जात ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तसेंच गणपतीपूजन हें उत्सवाच्या रूपानें ज्याच्या त्याच्या दर्जाप्रमाणें हिंदु-समाजांतील बच्चयावत जाती करीत, हेंहि सर्वास विदित आहे. या बाबतींत टिळकांनीं काहीं नवीन केलें नाही पण सार्वजनिक विसर्जन व मेळे ही रचना नवीन होती. १८९३ च्या गणपत्युत्सवात म्हणजे मुंबईतील हिंदुमुसलमानांच्या दग्यानंतर सुमारे सहा आठवड्यांनीं गणपतिउत्सव सुधारून वाढविण्याची कल्पना प्रथम निघाली. या गोष्टीचा उल्लेख आम्हीं मागील एका भागात केलाच आहे. “यंदां येथें गणपति पोचविण्याचा समारंभ सालाबादपेक्षा निराळ्या तऱ्हेनें होऊन त्यास वरेंच सार्वजनिक स्वरूप आलें आहे.” हे त्या सालच्या केसरीच्या ३९ व्या अंकातील वाक्य हेच गणपत्युत्सवाचें बीजवाक्य किंवा उगमस्थान होय हिंदूच्या वेगळ्या समा भरवून दग्यासवघाचें स्पष्ट मत जाहीर करण्याची चळवळ सुरू असतां एके दिवशीं, टिळक नामजोशी वगैरे मढळी बावामहाराजांच्या वाड्यात जमली व तेथें उत्सवास नवीन वळण देण्याची कल्पना निघून मुकर झाली. या मढळींतील गणपतराव घोटवडेकर वगैरे लोक कष्टे गाणपत्य असून ते पूर्वीपासूनच हा उत्सव करीत असत. बाळासाहेब नाटू वगैरे जुन्या मताची मंडळी अर्थातच या गोष्टीस अनुकूल होती. टिळक हे स्वतः मोठेसे आचारमार्गी नसले तरी त्यांच्या घरी गणपति आणून पूजित. या ब्राह्मण मढळींना दगडू शेट हलवाई, मोरकर

वकील, बंडोबा तरवडे, गावडे पाटील, माळसाहेब रंगारी वगैरे ब्राह्मणेत-
मंडळी हौसेने मिळाली व पहिल्याच सालच्या उत्सवाच नमुनेदार स्वरूप आले.

पुढच्या साली उत्सव अधिक यादाचा होऊन, मूर्ती, सेळे वगैरेची संख्या
पुष्कळच वाढली. दरम्यान ताजुतांवर बहिष्कार घालण्याची चळवळ चळावल्याने
शिलकी पडलेल्या उत्सवप्रियतेचा फायदा गणपतीसमारंभाला मिळाला यांत
आश्चर्य नाही. १८९४ च्या उत्सवाचे दिवस “सुवर्णाच्या असरांनी नोंदण्या-
सारखे गाजले.” बहुधा प्रत्येक आळीला एक एक गणपति बसला होता. त्यांतील
कितीयेक मूर्ती फार प्रेक्षणीय होत्या. आरास व चित्रेहि प्रेक्षणीय आलीं होती.
अगदीं श्रगस्तगीत मसमळीच्या पोवालापासून तीं साध्या शुभ्र वस्त्रांपर्यंत सर्व
प्रकारचे पोवाल दिसत होते. हातांतील चित्रविचित्र काव्या, ठेक्यानें पडणारे
गेळेवाल्यांचे पाऊल, गायकांचा मधुर आवाज, अनेक रसांनीं ओयवलेलीं गाणीं,
मराठ्यांची वीरश्रीयुक्त कवाईत, निघाणांची गदीं वगैरे गोष्टी आतां पुण्यांतील
लोकांच्या परिचयाच्या झाल्या असल्यानें त्याचे आज कौतुक वाटत नाही, तेव्हां
हें स्वचित वाटण्यासारखेंच होतें. तसेंच गणपतिविसर्जनाच्या मिरवणुकीचा याट
आतां अगदीं तोंडपाठ झाला असल्यामुळे त्याची अपूर्वाई वाटत नाही हें खरें.
पण सुमारे तीस वर्षांपूर्वीं प्रथमच सार्वजनिक समारंभ झाला त्या वेळीं जो प्रकाश
प्रथमच लोकांनीं पाहिला तो वर्णन करण्यासारखाच कोणालाहि वाटला असा.
१८९४ सालच्या गणपतिविसर्जनाचे हें वर्णन केलीत आले आहे त्यांतील दहा
पांच ओळी खालीं देत आहों. त्यावरून या समारंभाची परंपरा कशी असण्ड
चालली आहे हें दिसून येईल.

“दोन वाजले. पूर्वसंकेताप्रमाणें नेमलेल्या ठिकाणीं आळोआळीचे गणपति
रेमार्केंटाकडे येऊ लागले. आसपासच्या खेडेगांवाचे गणपतिहि येऊन दाखल
झाले. त्या सर्वांचे वर्णन कोण करू शकेल ! जिकडे दृष्टी फेकावी तिकडे गणप-
तींचें दर्शन होत आहे; चोर्हीकडून ‘गणपतीबाप्पा ओरया पुढच्या वर्षी लवकर-
या’ असा ज्वनि कर्णण्यावर आदळून गगनमंडळ मेवून जात आहे; सर्वांच्या
मस्तकीं मंगलसूचक गुलाळ शोभतो आहे; टिप्यांचे लेजिमीचे, गुंगुरांचे,
चौवळ्याचे व सनयांचे भिन्न भिन्न स्वरसमेलनानें मनावर स्वमत्कारिक परिणाम
उत्पन्न होत आहे; रेमार्केंटापासून अप्पाबळवंताच्या गेटापर्यंत प्रेक्षकांचे यवच्या
यवे असल्यामुळे पाऊल ठेवावयासहि जागा मिळत नाही; रस्त्यावरील माझ्या
ऊपरें, कौलारें गजबजून सजीव झालेलीं दिसत आहेत, असा कादंबरीकारांस
मात्र कल्पनागम्य देखावा प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर तेथें गेलेल्या प्रेक्षकगणांस जनि-
वाच्य प्रेमानंद झाला व सर्व भक्तेगणांस धन्यता वाटली यांत काय आश्चर्य !
स्वारीत अधोद्वीवर कसल्याचा गणपति व सर्वांच्या पिळादीस श्री. बाबामहापात्र
यांचा गणपति असे होते. वाटेनें मंगलमूर्ती ओरयाचा ज्वनि, गुलाळाचा शुभांकुळ

आणि वत्ताशांचा वर्षाव, असा समारंभ सुमारे सहा वाजण्याचे सुमारास लकडी-मुलजवळ पोहोचला. वाळवटावर लेजीम, पट्टा, मजन इत्यादि व्यवहार होऊन मग गणपतीचे विसर्जन झालें व मढळी अगळेच्या याटानेंच परत फिरली. येथें-प्रमाणें येदांचा समारंभ फारच प्रेक्षणीय झाला. पूर्वी पेशव्यांचे वेळेस जे गणपति निवृत होते व हल्लीं बडोदें, सांगली वगैरे ठिकाणीं जे समारंभ निघतात त्यांच्या बरोबरीचा हा समारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.”

उत्सवावर मुख्य आक्षेप तेव्हां कोणते घेतले जात असतील याची कल्पना कोणासहि करितां येईल. आज उत्सव सुरू आहे. पण आक्षेपक कटाळत्यामुळे किंवा पुनरुक्तीनें आक्षेप पोचट झाल्यामुळे ते आतां फारसे ऐकू येत नाहींत इतकाच फरक. उत्सव नुसत्या ब्राह्मणांचा या आक्षेपास तर जागाच नव्हती. कारण त्यांत इतर जातींचाच भरणा फार होता. उत्सवाला राजकीय स्वरूप होतें हा आक्षेपच होऊ शकत नाहीं. कारण उत्सव राष्ट्रीय भावनेनें सुरू झाला होता व राष्ट्रीय भावनेत राजकारणाचा समावेश उघडच होतो. ज्याची कोणी नाक-बुली देईल तोच आक्षेप होऊं शकतो. मुसलमानांच्या चढेलपणाच्या वृत्तीमुळेच कोणी अशीं हा उत्सव हातीं घेण्याची कल्पना घुचली, व जे हिंदु लोक सामुदायीय भूला करितात त्यांना सलोख्याने वागवून घेण्यास मुसलमान लोक तयार नसल्यानें, हिंदूंना ताबुतांपासून परावृत्त करावें, व उत्साहनिष्ठ केलेल्या या लोकाना स्वघर्माशीं सवच असलेली अशी कोणी तरी नवीन क्रमभूक मिळवून घ्यावी, असा टिळकांचा बोलून चालून उद्देशच असल्यामुळे त्याहि दृष्टीनें आक्षेपास जागा नव्हती.

हिंदु लोक आपल्या देवतांचा नवीनच कां होईना उत्सव करू लागल्यास त्यात मुसलमानांना राग घेण्याचे काय कारण ? टिळक मधून मधून उत्सवाच्या जुन्या परंपरेची केसरीच्या वाचकांस आठवण करून देत होते; पण ती इतक्याच करितां कीं, मुसलमानांसंबंधाची मनातील तेढ न लपवितांहि, आपण काहीतरी द्वेषमूलक असें भलतेच कृत्य करीत नाहीं, तर जुनीच गोष्ट फक्त अधिक नावारूपाळा आणीत आहेो येवढेंच दर्शविण्याकरितां. अठरापगड जातींचा अधिक नावारूपाळा आणीत आहेो येवढेंच दर्शविण्याकरितां. अठरापगड जातींचा अगिभितं समाज, एकत्र सामील व्हावयास पाहिजे तर तो टिळकांसारख्या पुढाऱ्यानें कां होईना, पण अगदींच कांहीं नवीन सोंग उभे केले तर तें फसे पक्कील. तात्पर्य; जुना आधार व नवा संस्कार मिळून हा उत्सव बनविलेला होता हेच आक्षेपकांना सरळ उत्तर होतें.

उत्सव धार्मिक म्हणला तरी मक्कीचे मान कमी असा आक्षेप होऊ शकतो. पण कोणत्याहि उपासनेला समारंभाची जोड मिळाली म्हणजे त्यांत-उदाहरणार्थ रामनवमीच्या गोकुळअष्टमीच्या समारंभांत-जितका मक्कीचा भाग सामान्यतः असतो तितका यांत होता. पदांवरील आक्षेपांच उत्तर हें कीं, उत्सवाच्या

निमित्तानें सान्या कवींचें रान एकदमच फुललें, त्यांत कविता बरी असणार व वाईटहि असणार. ' टला ' ट व ' पला ' प जुळाविणाऱ्या कवींना कवित्वाची हीस आली तर तिला नको कोणी म्हणावें ! कवि जसे अनेक दर्जाचे तसे भोतेहि ! जे ते आपापल्या आवडीप्रमाणे हवे ते निवडून घेतच असतात. त्याबद्दल दुसऱ्यांची तक्रार काय म्हणून ! पदात राजद्रोह घडला किंवा व्यक्तींची वैभवांशाली तर त्याचा हलज करण्याला कायदेशीर मार्ग आहेत. शेवटीं एकच आक्षेप उरतो कीं, हा उत्सव टिळकांनीं सुरू केला म्हणून तो आम्हांस त्याच वाटतो ! अर्थात् या आक्षेपाला उत्तर देण्याचे कारणच नाही. एकंदरीन तो किती लोकाना प्राप्ति वाटला व कितींना त्याच वाटला या सख्याप्रमाणानेंच त्याचे गुणदोष ठरविले पाहिजेत. कसेहि असे, हा राष्ट्रीय उत्सव सुरू केल्यानें टिळकांनीं जितके लोक सोडले, त्यांपेक्षा सहस्रपट लोक जोडले यांत शंका नाही. धियाय जे तोडलेसे वाटतात, तेहि आधीं अर्धवट तुटलेलेच होते.

या उत्सवाची दूर पुण्यांतच काय पण वाहेरहि लोकांनां पुष्कळ पसंत पडली. मुंबई, कोल्हापूर, सातारा, नगर, पुळें वगैरे अनेक ठिकाणीं पुण्याच्या नमुन्यावर ताबडतोब उत्सव सुरू झाले. १८९६ च्या उत्सवाच्या प्रसर्गां उत्सवाला राष्ट्रीय महोत्सवाचे स्वरूप येऊं लागल्याचा उल्लेख केशरीनें केला आहे. शेकडों ठिकाणांहून उत्सवाचीं पत्रे आलीं; मालेगाव, नागपूर, वेष्टवाडा, पुलगांव, धागवाड, हुबळी, रत्नागिरी वगैरे गावचीं नावें लक्षांत घेतां उत्सवाची व्याप्ती समजून येतें. मुंबईस डॉ. देशमुख, दाजीसाहेब खरे, दिवाणबहादूर मणीभाई, रावबहादूर पितळे वगैरे मंडळी हिंदूच्या वेगळ्या सभा भरविण्यास प्रतिकूल होती, तीहि आतां उत्सवांत सामील झाली. कित्येक ठिकाणीं जुने उत्सव चालू असता टिळकांच्या स्वशेदोषांमुळें त्याला नवीन हरकती घेण्यांत येऊं लागल्या. बडोद्यास अधिकारी समर्थ हे घुघारक असल्यामुळें, त्यांनीं उत्सवास मुद्दाम हरकत घेतली. बडोद्यास गणपतिविसर्जनाचा समारंभ फार जुना. खुद्द रेसिडेंटसाहेबालाहि महाराजांवर या समारंभास पायीं जावें लागे. पहिल्या सयाजीरावांच्या वेळीं रेसिडेंटानें जाण्याचें एकदां नाकारलें, तेव्हा इफ्ताचा प्रस ठपस्थित होऊन गणपति तसाच पडून राहिला. आणि दहा वर्षांनीं महाराजांसारखा निकाल झाल्यावर रेसिडेंटला पायीं बरोबर घेऊन, दहा वर्षांचे गणपती एकदम विसर्जनाला काढले ! असें असताहि माधवराव समर्थ यांनीं या सालीं मिरवणुकीस हरकत घेतली, पण तीहि पुढें निघाली. इतर कोठे मुसलमानांच्या हरकती नवीन ठपस्थित होऊ लागल्या. तळेगावास सरदार दामाळ्यांवरोवर तेथील मुसलमानांनीं दामाळ्यांचा गणपती घेऊन मशिदीवरून बावें वाजवीत जावें असा फारवर्षांचा प्रथा होता; पण यंदां त्यांनीं हरकत घेतली. तात्पर्य निरनिराळ्या विरोधि भावनांनीं, निरनिराळ्या ठिकाणीं, निरनिराळ्या प्रकारची हरकत येऊं लागली.

परंतु एकंदरीने उत्सवाचे पाऊल तेव्हापासून जे पुढे पडले ते मार्गे आले नाही. या उत्सवात दोष नाहीत असे कोणाहि म्हटले नाही. परंतु हिंदुसमाजाला या उत्सवाची एक नवीन जोड करून दिल्याने, राष्ट्रीय भावनेचे एक अंग किंवा उपांग अधिक सुदृढ झाले हे कोणासहि नाकबूल करता येणार नाही.

गणपतिउत्सवासंबधाने १८९६ साली प्रतिपक्षाना उद्देशून टिळकानी जी केसरीत टीका केली, ती टीकेच्या समर्पकतेप्रमाणे भाषेच्या उल्लंघनतः दृष्टीनेहि वाचकानी वाचण्यासारखी असल्यामुळे, त्यातील एक उतारा खाली देत आहो. " धर्मबुद्धि ज्याच्या भनाला गिवत देखील नाही, जडाच्या पलीकडे त्यांची बुद्धि जाऊच शकत नाही त्या अमागी व्यक्तींची कीव करण्यापलीकडे आम्हास त्यांच्यासंबधाने काहीच म्हणावयाचे नाही. श्रीमंगलमूर्तीच्या महोत्सवाचे वेळी दिवासीतांप्रमाणे ह्या दोन-चार मंडळींनी खुशाल आपल्या खोलीत बहून रहावे. परंतु आम्ही " पापणी-पूजक " नाही असे केवळ लिहून दाखविणारानी अहिरांत, अथवा डोले मिहून झाल्यावर परत घरी आल्यानंतर रामभजन करणाऱ्यांनी, महाराष्ट्राच्या या राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळी आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने लोकांस साहाय्य करण्यास पुढे कां सरसावूं नये ? आपल्या कृतींनी सामान्य जनांचा हे थोडक्याचा अंशी तरी निष्कारण बुद्धिमेद करित आहेत, हे यांना ठमगत नाही काय ? सर्व पृथ्वीतल प्रथम स्वच्छ सपाट करून मग आपणास फायदेशीर अशा पर्वताच्या रांगा व नद्यांचे ओष उत्पन्न करण्याच्या खटपटीला कोणी लागला तर त्याला काडीचहि यश यावयाचे नाही हे उघड आहे. पूर्वीपासून प्रवर्तित जे चक्र ते तसेच कालदेशावर नजर देऊन पुढे चालविणे हाच शाहण्याचा रस्ता आहे. डाव्या कानसिलास उबव्या हाताने वळसा देऊन तोंडांत चांस ढकलण्याइतक्या हास्यासद " प्रस-दावनां " च्या कल्पना लोकांपुढे मांडण्यापेक्षा, आवालयुद्ध जीपुरुषास भक्ति ज्ञान मनोरंजन ह्या सर्वांपासून उत्पन्न होणारे फायदे एकदम करून देणाऱ्या राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळी देह व बुद्धि जरा शिजविली असता, लेखणीद्वारेच केवळ पदरिनाथाचे भक्त म्हणून फडकणाऱ्या मंडळीने आपले थोडेबहुत तरी कर्तव्य बजावल्यासारखे होईल. असले राष्ट्रीय उत्सव जाणत राखणे व नसल्यास नवे प्रचारास आणणे हा राष्ट्रीयत्व कायम ठेवण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे, व आमच्या सुशिक्षित मंडळीने त्याची अनास्था करू नये, अशी त्यांस विनंति करून आजवा लेख संपविता. "

वरील उताऱ्यांत निव्वळ अधिलेख भरलेला असून तोही अर्थात जशास तसे या नात्याचाच होय हे, त्या वेळचे सुधारक सुबोधपत्रिका वगैरे वर्तमानपत्रांचे लेख वाचले असता कळून येईल अशी आमची समजूत आहे. पण ता. १ सप्टेंबर व ८ सप्टेंबर १८९६ या दोन तारखांच्या अंकांत " राष्ट्रीय महोत्सवाची आवश्यकता " " राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळी सुशिक्षितांनी काय केले पाहिजे " या मधल्याखाली केसरीने

जे लेख लिहिले ते विचारपरिष्कृत व वाचनीय आहेत. गणपत्युत्सवाच्या नवीन चळ-
वळीचा समारोप व याची शिबजयत्युत्सवाची प्रस्तावना असेच त्या लेखांचे स्वरूप
आहे. या लेखात प्रथम ग्रांस देशातील ऑलिंपियन महोत्सवाची माहिती दिली
आहे. तोहि देवतेचाच एक ठ सव होता. त्या ठिकाणी कवि, पंडित, वीर, मुत्सद्दी,
साधूसंत सर्व जमत. अनेकप्रकारची चर्चा व अनेकप्रकारचे खेळ होत. राष्ट्रीय
बहुमान मिळविण्याचा तो एक प्रसंग होऊन राहिला होता; व ग्रीशन लोकांची
मोडलेली घडी या उत्सवानें फिरून बसविली असे त्याचे वर्णन इतिहासकार
करतात. पियन जल्लत कलांची उपासना होई. निमियन उत्सव हा लष्करी
वेद्याच्या लोकांचा होता. रोमन लोकांची सर्कस हा एक महोत्सवच असे. क्रूसेडस्
नामक धर्मयुद्ध होण्यापूर्वी ख्रिस्तजयन्तीलाहि जीर्णोपार्ण अशाच उत्सवांचे स्वरूप
होतें. आयरिश लोकांना राष्ट्रीय भावना जाणत करणाऱ्या 'ताप' येथील जत्रा फार
उपबोनी पडल्या, इत्यादि परदेशासमवाची माहिती देऊन नंतर आपल्या इकडील
मोठे यत्न, सन्ने, कालप्रियनाय देवाच्या निमित्त मरणाच्या जत्रांसारख्या मोठ्या
जत्रा, व वारकऱ्यांच्या बाऱ्या वगैरे उत्सवांची माहिती कालानुक्रमानें दिली आहे.
व शेवटीं मुंबईत हुताशनीप्रीत्यर्थ निवणाऱ्या वरपोळ्यानें युद्धां उत्सवप्रिय अशा
समाजाची जी करमणूक होते तिची देखील प्रशंसा करून, असलीं कार्ये उत्सवाच
करूं जाणत, तीं वर्तमानपलेंहि करूं शकत नाहींत असा आपल्या अंधाकडे योडा
कमीपणाहि केसरीनें घेतला होता.

युसच्या लेखांत काहीं जुने सज व उत्सव आतां उद्देगकारक वाटतात म्हणून
कसे ठाकून दिले पाहिजेत व त्यांचे जागीं नवीन उत्सव कसे आणले पाहिजेत याचें
मुद्देसरे विवेचन केले आहे. निदान ठिकठिकाणीं पूर्वापार होणाऱ्या उत्सवांचा
फायदा तरी घ्यावा असें सुचवून, पर्वती विचवट चाकळ अशा ठिकाणीं चार-
कांनीं व लोकांनीं मिळून उत्सवांची दिशा नवी आंखावी असें सुचविलें आहे;
व सुशिक्षितांनीं या संधीचा फायदा घेऊन जुन्या लोकांनीं एकजीव होऊन आपलें
शिक्षण व नव्या कल्पना यांचा फायदा लोकांस करून द्यावा असेंहि सुचविलें आहे.
समान तरला तत्त्व सुशिक्षित लोकहि तरतील, प्रार्थनासमाजाच्या मंदिरांत भक्ति-
मावाचे पोवाडे गात बसण्यापेक्षां, एखाद्यां गणपतीच्या मरुपांत भक्तिमहात्म्याचें
वर्णन रामक्यांसारख्यांनीं केले, किंवा चाकळच्या उत्सवांत त्यांनीं रामदासांवर
व्याख्यान दिलें तर त्यानें अधिक कार्य होईल असे सुधारकानांहि सुचविलें आहे.

(२) श्री शिवाजी उत्सव.

गणपत्युत्सवाप्रमाणें शिवाजी उत्सव हाही काहीं एका निमित्तानें पुढे आला. वास्त-
विक उत्सवाला मिळालेलें निमित्त इतर निमित्तांहूनकेच होते. पण टिळकांचे चातुर्य
- वें हेच कीं, हे अहानसें निमित्त घेऊन त्यांनीं शिवाजीउत्सवाची कल्पना केसरीत

लेख लिहून व तिला बाहेरील चळवळीची जोड देऊन थोड्याच काळांत अतिशय नांवारुपाला आणून चिरस्थायी करून सोडली. या चळवळीचा वृत्तांत थोडक्यांत असा आहे. या चळवळीपूर्वी दहा वर्षे म्हणजे १८८५ साली, रायगड येथील शिवाजीमहाराजांच्या समाधीच्या जीर्ण स्थितीचा उल्लेख कांहीं कारणाने वर्तमानपत्रांतून पुढें आला. हा उल्लेख कुल्यावा जिल्ह्यांतील जगलखात्याच्या एका इंग्रज अधिकाऱ्यामुळे आला। रायगडचा किल्ला सरकारी जगलाच्या हद्दीत समाविष्ट आहे. १८८५ त मॉन्ट्युमेंट्स आक्ट (ऐतिहासिक वस्तुसंरक्षणाचा कायदा) झालेला नव्हता, तरी सर्व किल्ला म्हणून व जगलची हद्द म्हणून सरकारच्या ताब्यात होता. किल्लाबाबरोबर किल्ल्यातील समाधीहि आलीच. पेशवाई अखेर रायगड किल्ल्यावर वस्ती व सरकारी शिपाईच्यादे रहात असत. १८१८ पासून म्हणजे पेशवाई नष्ट झाल्यापासून, वरील वस्ती बिलकुल मोडली व तुप्तें जगल माजले. तथापि हें जगल तुडवीत रायगडचा इतिहासप्रसिद्ध किल्ला पाहण्याला लोक दर वर्षी जात असत. कोणच्याही चौकस गव्हर्नराने हा किल्ला बहावयाचा ठेवलेला नसावा. सर रिचर्ड टेपल हे मुंबईचे गव्हर्नर असता ते हा किल्ला पहावयास गेले होते. या प्रसंगाचें मोठे बहारीचे वर्णन पुढें सुमारे बीस वर्षांनीं टाईम्स ऑफ इंडिया पत्रांत ए. टी. सी. या सहीने, जुन्या आठवणी लिहिणाऱ्या एका इंग्रजाने केलें होते.

बहुधा हे ए. टी. सी. म्हणजे आर्थर क्राफर्ड साहेबच असावें. त्यांनीं टाईम्सला लिहिलेल्या पत्रांना Stray leaves from my note book (माझ्या टिपणवर्तीतील सुटी पानें) असा मयळा असून रायगडसबर्ची हें पत्र त्यांतील ३६ वें आहे. टेंपलसाहेब गव्हर्नर असल्यावेळीं, क्राफर्डसाहेब हे रेझेन्स्यु कमिशनर, व डॉ. वाटर्स व क्यापटन पिट हे त्यांच्याबरोबर गेले होते. क्राफर्ड साहेब लिहितात "रायगडावर गेल्यानंतर टेंपलसाहेब समाधीच्या चौथऱ्यावर बसले व त्यांना इतकी स्फूर्ती झाली की, आपल्या कल्पनाशक्तीची मरारी दोनशे वर्षे मार्गे नेऊन समाधीजवळच्या जागेवर पूर्वी केव्हां मरला असेल अशा एखाद्या शिवाजीच्या दरबाराचे काव्यमय वर्णन त्यांनीं केलें. नंतर फिरून शिवाजी मृत्यु पावतांच समाजीनें आपल्या सावत्र आईचा केलेला छळ, तिने उलट त्याला दिलेला शाप वगैरे अद्भुत देखावे वर्णन करून, शेवटीं टेपलसाहेब म्हणाले " वरील दोन वेगळे अद्भुत देखावे वर्णन करून, शेवटीं टेपलसाहेब म्हणाले " वरील दोन देखाव्यांचीं चित्रे जगांतील अनेक देशाचे चित्रकार जे इकडे येतात त्यांनीं अवश्य काढावीं अशी मी शिफारस करतो. पण " गस्ताव दोरे " या चित्रकाराशिवाय इतर कोणास हीं चित्रे काढणें साचेल असे मला वाटत नाहीं. या प्रसंगां टेंपलसाहेबांनीं रायगडावरील देखाव्यांचीं अनेक चित्रे वेन्सिलीनें काढून घेतलीं. जालाना डागडुजीकडे पूर्णपणें लक्ष ठेवण्याविषयी मला तर त्यांनीं निवून हांगितलेच, पण आजवर खुद्द तुमच्या जिल्ह्यांत

असणाऱ्या असल्या इतिहासप्रसिद्ध स्थळांची डागडुजी ठेवण्याकडे तुमचे लक्ष कसे गेले नाही, अशा अर्थाचे एक कडक पत्रहि त्यांनी कुलाब्याच्या कलेक्टरला लिहिले.

पुढे सात आठ वर्षांनीं रायगडावरील समाधीचा विषय फिरून लोकांपुढें आला. या वेळीं कुलाबा जिल्ह्याच्या जगलच्या अधिकाऱ्याने टेंपलसाहेबांच्या या हुकमाचा फायदा घेऊन, मुंबईसरकाराकडे लिहून, समाधीच्या दुरुस्तीला कांहीं मंजुरी मिळावी अशी विनंति केली. त्याचा उल्लेख वर्तमानपत्रांतून झाल्या. मुळें या विषयाची जाहीर चर्चा होऊ लागली. डग्लससाहेबांनीं मुंबई इलाख्या-संबंधीं एक पुस्तक प्रसिद्ध केले, त्यांतहि या समाधीच्या दुःस्थितीविषयीं उल्लेख होता. १८८५ सालीं गोविंद बाबाजी जोशी वसईकर, ग्रंथकार व उपदेशक, हे बडोद्यास असतां त्यांना ही चर्चा वाचून आपण अद्यापि रायगड पाहिला नाही याविषयीं बार्डेट वाटलें व ३ एप्रिल रोजीं ते रायगडास गेले. तेथील सर्व स्थिति पाहून या विषयावर त्यांनीं एक पुस्तकच लिहिलें. तें पुढे १८८७ मध्यें त्यांनीं छपावेलें. डग्लससाहेबांनीं आपल्या पुस्तकांत शिवाजीची समाधि महाराष्ट्रातील लोकांनीं आजवर अशा दुःस्थितीत राहू दिली याबद्दल फार नांवें ठेविलीं होती. जोशी यांच्या मनाला ही गोष्ट फार लागली. डग्लससाहेबांनीं कोल्हापूर व सातारा येथील छत्रपतींचे बंगला व पेखवे, याना तर दौष दिलाच होता; पण सामान्य लोकांपैकींहि कोणी या समाधीच्या दुरुस्तीकरितां एक रुपयाहि कर्ची दिला नाही असें म्हटले होतें. या दृष्टानें जोशी यांना स्फूर्ती तर झालीच पण एक रुपयाच्या वर्गणीच्या उल्लेखानें सामान्य लोकांकडून वर्गणी जमवून, राजेलोकांच्या मदतीची अपेक्षा न घेतां, हें कार्य आपणच पुढाकार घेऊन करावें अशी कल्पना त्यांना आली असें दिसतें. या विषयावर कांहीं कविताहि आपल्या पुस्तकांत त्यांनीं दिल्या होत्या. जोशी यांनीं के. जनार्दन नांवाच्या एका शिल्पज्ञ इंजिनियराकडून, समाधीवर छत्री बांधण्याला लागणाऱ्या कामाचें तपशीलवार अंदाजपत्रकहि तयार केलें होतें. या छत्रीच्या खर्चाचा अंदाज ४५०४६ रु. इतका झाला होता. रायगडावरून परत येतांच जोशी यांचीं मुंबईचे 'नेटिव्ह ओपीनियन' वगैरे वर्तमानपत्रांतून याविषयीं लेख लिहिले होतें व त्याच सालच्या (१८८५) डिसेंबर १५ च्या केसरीत लॉर्ड रे यांनीं समाधीच्या जीर्णोद्धारचें काम सरकारांतून व्हावें अशी शिफारस केल्याची बातमी देऊन, याबद्दल त्यांना धन्यवादहि दिलेले आढळतात. शिवाय चालिना पांच रुपयाची मजुरी समाधीवरील किरकोळ सफाईकरितां मजूर करण्यांत आली होती. पण या चळवळीचा शेवट तेथेंच झाला. किरकोळ कांहीं वर्गणी प्रत्यक्ष तेथेंच जमूं लागली होती, असेंहि वर्तमानपत्रांतील कांहीं उल्लेखांवरून दिसून येते. पण या चळवळीला चांगलें स्वरूप देण्याला आणखी दहा वर्षे लागलीं.

१८९४ साली ता. २० एप्रिल रोजी मुंबईचे सुप्रसिद्ध पार्शी लेखक आर. पी. फरकरिया यांनी प्रतापगडाचा किल्ला या विषयावर मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीमुळे, एक मुद्देसूद व माहितीने भरलेला निबंध वाचला. प्रतापगडाच्या किल्ल्याचा इतिहास म्हणजे त्यांत अफजुलखानाच्या वधाची गोष्ट आलीच, या-पूर्वी अफजुलखानाच्या वधासवधाने इंग्रज इतिहासकारांनी एकतर्फी मत लिहून ठेविले होते. त्याचा मुख्य भर मुसलमानांनी लिहिलेल्या हकीगतीवर असून ग्राट डफ याने दिलेल्या हकीगतींचेहि, त्यांनी विवेकबुद्धीने परिशीलन केलेले नव्हते, आजपर्यंतची समजूत अशी की, शिवाजीमहाराजांनीच अफजुलखान यास थापा देऊन, मुलवून प्रतापगडावर भेटीस बोलाविले, व तेथे त्याचा कपटाने खून केला. पण फरकरिया यांनी अनेक आधार घेऊन या निबंधांत असे सिद्ध केले की, शिवाजीस किता अगर मेळा घरून आणण्याची प्रतिका, अफजुलखानाने विजापूर दरबारां केलेली असल्यामुळे भेटीचे आमिष दाखवून कपट करण्याची बुद्धि अफजुलखान यासच प्रथम सुचणे स्वाभाविक होते. व भेटीसहि प्रथम त्यानेच शिवाजीचे डोके आपल्या खाकेंत घरून, त्यावर तरबार चालविली व मगच शिवाजीने आपले हत्यार चालवून अफजुलखानास मारले. पूर्वी इतिहासकार स्कॉट बेल्फॉर्ग, याने मराठे लोकान्या याराज्यास न्यायबुद्धि दाखविली होती व नवीन इतिहासकारांनीहि हे दोन्ही वृत्तांत गुलनात्मक बुद्धीनेच पारिले पाहिले.

१८९५ च्या एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस केसरीत शिवाजीच्या स्मारकावर लेख येण्यास सुरुवात झाली. "शिवाजीचे नाव तुम्ही गाजवा हे पण आमच्या कार्नी पडल्यास बरेच दिवस झाले. परंतु त्यातील अर्थाप्रमाणे उपदेश घेऊन काम करताना कोणीहि आढळत नाही. " अशी प्रस्तावना करून केसरी लिहिती की, "मराठ्याचे हितशत्रु लॉर्ड इरिसाहेव हे देखील शिवाजीच्या पराक्रमाचे वर्णन करित असतात. त्याचे वधव व सरदार हे स्मारकाची काहीच खटपट करित नाहीत त्या अर्थी त्याचे जिणे व्यर्थ होय. " इंग्लिसाहेवांनी समाधीचे वर्णन खालील शब्दांनी केले होते. "समाधीचा अंतर्भाग झाडाझुडपांनी व्याप्त केला आहे. धर्मशाळेच्या फरसवदीतून मोठमोठे बृहद् वादले आहेत व त्याजवळील देवालयाची घाण झाली असून त्यातील मूर्ती जमिनीवर फेकून दिली आहे. शिंदेसरसाहेबांच्या शिफारशीवरून मुंबईसरकारने साळिना पाच रुपये मजूर केले ते, इंग्रज परकी हे लक्षात घेतां पुष्कळच होत. पण सल्लानिकांनी व सामान्य लोकांनी दिल्याई सोडून, जागोजाग समा मरवून फड जमा करण्याची तजवीज करून, जगास आपली कृतघ्नता दाखविली पाहिजे. "

पण पश्चात् हा उपदेश सुरू होण्यापूर्वीच खाजगी प्रयत्न सुरू झाले होता व केसरीकडे वर्गण्या येण्यास नंतर लोकरच सुरुवात झाली. ता. ३० एप्रिलच्या अंकांत एका विद्यार्थ्याने खानेसुगारीच्या आधारे शिरोच करून तीन भोरी हिंडु

लोक तरी या स्मारकास वर्षांनी देणारे मिळावे व तसे शास्त्रास एक एक पैसा म्हटला, तरी चार लक्ष अडसष्ट हजार सतशे पन्नास रुपये जमतील, असा ठराविक हिशेब करून स्वतःचे दोन आणि पाठाविले ! महाद रायगडाजवळच असल्यामुळे तेथील लोकांनी पुढील सालापासून खुद्द रायगडावर जाऊन शिवाजी उत्सव साजरा करण्याचा वेत प्रसिद्ध केला. याच तारखेच्या अर्कात स्मारकाकरिता जमणाऱ्या वर्गाची पोच, केसरीतून दिली जाईल असे प्रसिद्ध होताच लहानसहान वर्गाच्या येण्यास पुरवात झाली. ता. ७ मे च्या केसरीत स्मारकासवर्षी एक कमेटी नेमून तिजमार्फत पद्धतशीर काम करण्याचा विचार जाहीर झाला, ता. १४ मे च्या अर्कात रायगडच्या एका बारकन्याने गडाच्या घाटेने आणि बरती प्रवाशांकरिता काय सोयी शास्त्रा पाहिलेत याची माहिती दिली. पण आपण करतो हे एक प्रकारे मनोराष्य आहे अशी मीतीहि त्याने व्यक्त केली होती. दुसऱ्या एका गृहस्थाने लिहिले की, सत्स्थानिक लोकहि या कामी लज घालीत आहेत, आपण इचलकरणीकर बाबासाहेब बोरपडे, याजवळ गोष्ट काढतांच त्यांनी सालिना १०० रुपये उत्पन्नाची व्यवस्था समाधीकरिता करून देण्याचे कटूळ केले. ता. २१ मेपासून केसरीत आणि पै बार फडाची पोच प्रसिद्ध होऊ लागली व ती इतकी जागा व्यापू लागली की, "केसरीतील जाहिरातीच्या प्रत्येक ओळीस जो दर आहे त्यापेक्षा कमी वर्गांनी देऊन ती जागा अडबुन ये" अशी वर्गाणीदारांना नाजूक सूचना घावी लागली.

ता. २८ मेच्या अर्कात या विषयावर काही कविताहि आल्या. एकामराठ विद्याभ्याने सत्स्थानिकांचा निषेध करून असे लिहिले की, "ज्याने स्वराज्य स्थापनेकरिता व धर्मसंरक्षणाकरिता समगरे विदुल्लेखेसारखी बमकावून महा पराक्रम केले त्या छत्रपतींच्या स्मरणार्थ एक छत्रपतीहि न देता, ज्याने टीचभर अगणांत हातभर बॅट फिरवून आपल्या क्रिकेटपटुत्वाचा दिवा पाजळला असा गौरकाय पुतळ्याच्या पुतळ्याकरिता शंकडो पुतळ्या पाण्यात फेकता त्या तुम्हांला खूळ लागले असे कोण म्हणणार नाही !" ता. ३० मे रोजी सायंकाळी हिरवागेच्या मैदानांत स्मारकाप्रीत्यर्थ टोलेखन सभा भरली. समेक सरदार जहागिदारहि हजर होते. यामुळे ती एक सरदारांचा दरबारच वाटला. सरकारी दरवारात न होणारी गोष्ट म्हणजे सरदार लोकांनी समेत भाषणेहि केली. उच्चस्थानी चाफळकरस्वामी बसले होते. प्रारंभी सेनापति दामाडे यांनी टिळकांच्या व आपल्या सहीने, निघालेली निमणपत्रिका वाचून दाखविण्यावर श्रीमंत पत प्रतिनिधि यास अध्यक्ष नेमण्यांत आले. नंतर न्या. रानडे यांचकडून समतिदर्शक आलेली तार वाचण्यांत आली. रीत न्यायमूर्तींनी कायमचा फंड उभारण्याची कल्पना सुचविली होती. श्रीमंत बापूसाहेब कुसुंदवाडकर यांनी १८८५ ची व हल्लीची ही चळवळ एकत्र होत असे सांगून सर्वाना मदत करण्यासंबंधाचा पहिला ठराव मांडला. त्याच

डॉ. विश्राम, वॅ. शाडगीळ, सरदार पोतनीस, नारायण भिकाजी जोगळेकर वगैरेंनी अनुमोदन दिले. पोतनीस यांनी एक महत्त्वाची गोष्ट सांगितली की, मराठेशाहींत समाधीच्या उत्सवासाठीं दरसाल मोठी रक्कम खर्ची पडत असे, हे आपल्याजवळील ऐतिहासिक कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें. दुसरा उराव बाळासाहेब कुरुद-बाडकर यांनीं पुढें आपला तो कमीटी नेमण्याचा होता. कमेटींत पन्नास पचावन गृहस्थांचीं नांवें चाफळकरस्वामींपासून सामान्य व्यापारी मढळीपर्यंत घातली होती. बाबासाहेब नातू खजिनदार, दामाडे सेनापति, बाबासाहेब इचलकरंजीकर व टिळक असें अधिकारी मढळ नेमले गेले.

कमिटीच्या उरावास इतगांबरोबर शेंक अथदुल रझाक-विजली वार्डकर या मुसलमान गृहस्थानींहि संमति दिली. नंतर टिळकांनीं असा खुलासा केला की, कोल्हापूरकरांसारख्यांनीं मनावर घेतल्यास ते एकटेच समाधीची हुस्ती करू शकतील; पण सर्व दर्जांच्या व सर्व जातींच्या लोकांकडून व पैशापासून वर्गणी गोळा होऊन ती या कामीं खर्च व्हावी अशीच सर्वांची इच्छा आहे. शेवटीं बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांनीं अच्यक्षांचे आमार मानतांना टाईम्सपत्राच्या टीकेस उत्तर देऊन व रानढ्यांच्या तारेचा उल्लेख करून असे सांगितलें कीं सरकारच्या सालिना चार रुपयांच्या देणगीनें, समाधीच्या जीर्णोद्धारार्थें सर्व काम पुरें झालें असें रानढ्यांना वाटल्याचें टाईम्सनें म्हटलें व तें चुक होतें. समेच्या शेवटीं कोल्हापूरच्या छत्रपति महाराजाकडे या बाबतींत डेप्युटेशनहि पाठविण्याचें ठरलें व स्वामींच्या आशिर्वादानें समा विसर्जन व्हावयाची तोच करवीरकर छत्रपति याची समेस सहानुभूति असल्याची तार टिळकांचे हातीं येऊन पडली.

या चळवळीमुळें जुने किल्ले जाऊन पाहण्याचीहि लोकांस स्फूर्ती होऊन प्रवाशाचें प्रवासवृत्त छापून येऊ लागलें. बडोदें वगैरे बाहेरगावींहि समा सुरू झाल्या. बडोद्यास बरेच सरदार समेला आले होते व एकानें पन्नास रुपयांचें वर्षासनहि कबूल केलें. पाचोदें येथील मुसलमानांनींहि स्मारकास मदत पाठविली. ता. २ जुलै १५ च्या अकांत टिळकांनीं अनेक लोकांकडून आलेल्या स्मारक-सवर्ण सूचनाची चर्चा केलेली आढळते. “कोणी गडकिल्ल्यानिहाय उत्सव सुचविले, कोणास कयाकीर्तनेच आवडलीं कोणाला सातारा पुण्यास मय्य पुतळे उमारावेसें वाटले, कोणाच्या मनाची घांव तालमीच्या अड्डांकडे गेली कोणी जागजार्गी शिवाजीच्या नांवानें मोफत विद्यालये काढावीं असें सुचविले” या सर्वच कल्पना चागल्या असल्या तरी त्या एका फडात अर्थातच वसू शकत नाहींत. यामुळे कमेटीनें मनाशीं असें ठरविलें कीं, समाधीवर छत्री बांधून उत्सव सुरू करण्यासच चाळीस हजारवर रुपये लागतील, पुतळ्याची गोष्ट मनांत आणली तर लाख रुपयांपर्यंत मजल जाईल म्हणून वर्गणी खुलेल त्या मानानें हातपाय पसरावेत. आप्या अर्घ्या आप्यानें पधरा सोळावें रुपये छुळले होते पण मोठ्या

वर्गण्या अद्यापि यांच्याच्याच होत्या. व दुर्दैवाने त्यांना अखेर 'खो'च नसला. १८८५ साली दादासाहेब पंत प्रतिनिधि यांच्या अध्यक्षतेखाली कमेटी करण्यात येऊन आवासाहेब कामलकर यांनी मुद्दाम रायगडास मनुष्य पाठवून छत्रीच्या खर्चाचा अंदाज केला होता, तोच चीस पंचवीस हजारचा मरला. अर्थात इतकी वर्गाणी जुळल्यावर मग पुढचा विचार. नाही म्हणायला सयाजीराव-महाराजांकडून एक हजार रुपये रोख आले होते.

शिवाजीसारकांची चळवळ टिळकांनी हाती घेताच मुंबईच्या इंग्रजपत्रांनी फान टक्कारले. टाईम्सने आख्यतेने असे लिहिले की, "समाधीच्या दुरुस्तीसंबंधी आर्वे तितके पूर्वीच झाले आहे. ते आमच्या सारख्यांनीच प्रथम सुचविले होते. त्यावर योग्य दिसले ते सरकारने केले. न्या. रानडे तेलंगसारख्यांना सरकारने जितके केले तितके पुढे वाटले. त्यांनी १८८५ साली समाधीच्या दुरुस्तीकरिता सभा मरवून वर्गाणी गोळा करण्याचे काम सुरू केले होते. पण सरकारने पुढे व्यवस्था केली ती त्यांना पटून, त्यांनी वर्गाणी खोरेचे काम बंद केले. असे असता हल्ली वेदाभ्यास स्तोम माजविणाऱ्या कित्येक लोकांनी सरकारच्या व्यवस्थेस नावे ठेवून, समाधीची पडसाद झाल्याचे निमित्त करून, एक नवीनच चळवळ सुरू केली आहे. रायगडास त्यांनी मोठा उत्सवही केला. समाधि जर सरकारच्या सत्तांत आहे व जर ती दुरुस्ती त्यांनी केली आहे तर या नव्या चळवळीची काय गरज आहे हे आम्हांस समजत नाही." (मु. टा. मे २९ स. १८९५)

या आक्षेपाला इचलकरंजीच्या एका रहस्याने ता. ११ जून १८९५ च्या टाईम्समध्ये उत्तर दिले. त्याचा मुख्य मुद्दा असा होता की, ही नवीन चळवळ स्वयंस्फूर्त आहे. ती पुण्यातील अशुक एका व्यक्तीने सुरू केली असे नाही. १८८५ साली चळवळ सुरू झाली तेव्हा कोल्हापूरच्या रीजंटसाहेबासारख्यांचाच तिळा मुख्य पाठिंबा होता; दुर्दैवाने पुढे रीजंट (आवासाहेब वाटगे) वारले, म्हणून ते काम मार्गे पडले. १८८६ साली सरकारने थोडेबहुत केले; पण समाधीच्या मानाने ते काहीच नव्हते. कोल्हापूर खोरे ठिकाणच्या सामान्य राजपुरुषांच्या समाधींना देखील कितीतरीपट मोठ्या नेमणुका असतात. बहुतेक सर्व सभ्य शिवाजीमहाराजांच्या गादीचेच अन्न खातात; यामुळे त्यांना काही तरी ऋण फेडावे असे सहजच वाटते. सामान्य लोकांतहि उत्साह असाच आहे. कोणीहि सजीनदार नेमून बाहीर होण्यापूर्वी नुसती सारकाची कल्पना प्रसिद्ध होताच अनेक ठिकाणी लोकांनी लहानसहान रकमांनी हजारोपंचशांच्या वर्गण्या गोळा करून ठेवल्या आहेत. व या नव्या चळवळीबद्दल कोल्हापूरच्या महाराजांसारखे राजे लोक व न्या. रानड्यांसारखे विद्वान लोक अनुकूल असता. उगीच विन्यासबद्दल संशय का घ्यावे समजत नाही.

मुंबई आक्षेपांतहि कोणा एका नामधारी मराठ्याने ही सारकाची खटपट

‘डोकें वर कांडीच.’ एका मराठी पत्रांतच एका एवस्थानें असें लिहिलें कीं, ‘स्मारक-फंडाच्या वर्गणीचा पैसा टिळक हे जाहिरातीचा खर्च म्हणून केसरीला देऊन टाकणार !’ वास्तविक केसरी हा सवडीप्रमाणें मजकुराच्या जागेंत किंवा जाहिरातीच्या जागेंत फुकट किंवा आपल्या खर्चानें पुरवणी घालूनहि वर्गणीची याद लापीत असे. अर्थात वरील आक्षेप म्हणजे बरोबर पाहिल्याला काळें म्हणण्यासारखाच होता. ‘दख्खनसमाचार’ नांवाच्या एका मासिक पुस्तकांत एका एवस्थाला शिवाजी महाराज व आगरकर यांची तुलना करण्याची लहर येऊन त्यानें असा निर्णय दिला कीं, शिवाजीनें सार्वजनिक हिताचें कृत्य असें कांहीं एक केलें नाहीं ! गोरगरीबांचें बळी घेतले, रक्तपात केला व स्वतःवर कलधामनें उडवून घेतली ! उलट आगर-कर हे किती देशहितेवी ! त्यांनीं सार्यत्यागानें देशहित केलें, म्हणून आगरकरांनाच शिवाजीहून श्रेष्ठ ठरविलें ! पण स्मारकाच्या वर्गणीचें काम यामुळें बंद पडलें नाहीं. त्यावेळी, उज्जनी वगैरे ठिकाणीहि समा मरून तिकडील मराठे सरदार या चळवळींत सामील झाले. ता. ५ नोव्हेंबरपर्यंत वर्गणीचा आंकडा ११००० वर पोचला.

राष्ट्रीयसभेच्या बादांत असतांहि टिळक स्मारकफंडाला विसरले नाहींत. मग सभेच्या सेक्रेटरीशिपचा राखिनामा देऊन मोकले सास्यावर ते त्यास कसे विसर-लील ! त्यांनीं आपली नेहमींची प्रसंगावधानता ठेऊन ता. २९ डिसेंबर रोजी, ऐन राष्ट्रीय सभेच्या गर्दीत, रे मार्केटच्या विस्तीर्ण मैदानांत राष्ट्रीय सभेचे खुद्द अध्यक्ष, बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी, यांनाच अध्यक्ष करून जाहीर सभा भरविली. मैदान गर्दीनें फुलून गेलें असून, एका प्रमुख वृक्षाच्या खांदीवर रेशमी दोरीनें शिवाजी महाराजांची तस्वीर टांगून ठेविली होती. अशा स्फूर्तिदायक प्रसंगी सुरेंद्रबाबू व पंडित मदनमोहन मालवीय अशा वक्त्यांची भाषणें किती स्फूर्तिदायक झालीं असतील हें सांगावयास नकोच.

या जाहीरसभेवरहि आक्षेप आणणारे एवस्थ निघालेच. त्यांनीं या समुदायांतले लोक फार म्हणून ते ऐकणार काय, विचार कसला करणार, आणि ठराव कसला करणार असा आक्षेप काढला. कोणत्याही चळवळींत लोकसमुदायाचे प्रदर्शन हा एक ठराविक भाग असतो ही गोष्ट आक्षेपकांस अगदींच माहित नसेल असें नाहीं पण फुकट वेण्याला जशी कोणतीहि गोष्ट स्वस्त, तशीच आक्षेप वेण्याचा निश्चय करणाराला कोणतीहि गोष्ट वाईटच दिसणार. मग ती रेमार्केटसील या यथस्वी सभेसारखी कां असेना ? १८९६ ची अक्षय्यतृतीया चवळ येऊं लागली तेव्हां शिवाजी उत्सवाचा नवी दिवस कोणता करावा व उत्सव कोणत्या रीतीनें करावा याविषयी खर्च सुरू झाली. ता. १८ फेब्रुवारीच्या अंकांत इतिहास-संशोधक दत्तात्रय चळवंत प्रारंभीत यांनीं केसरीत पत्र लिहून आपलें असे मत कळविलें कीं, मराठ्यांचा खरा इतिहास प्रसिद्ध होणें हे समाजीच्या जीणदाय-

पेशांदि अधिक उपयुक्त स्मारक होईल. बंगाली व हिंदी भाषेत शिवाजीचीं लहान लहान चरित्रे लिहिलीं जात आहेत या गोष्टीचा उल्लेख करून, १८४७ सालीं प्रतापसिंहमहाराजांच्या राज्यासंबंधानें विलायतेत वाद सुरू असतां, जार्ज टॉमसन नामक एका पार्लमेंटच्या सभासदानें शिवाजीचें सुंदर वर्णन केलें होतें, त्यांतील एक उतारा त्यांनीं प्रसिद्ध केला. याच अकांत बाबाजीकाशिनाथ पटवर्धन, महाडकर ज्योतिषी, यांनीही पत्र लिहून चालू सालीं वैशाख शु. द्वितीयेस रायगडावर हजर राहून आपण मोठा उत्सव करणार आहां असे जाहीर करून सर्व लोकांकडून मदत मागितली. वास्तविक महाडकर हे या बाबतीत टिळकापेक्ष मत किंवा निश्चय प्रगट करीत होते. यापूर्वीच टिळकांनीं उत्सवाबाबत महाड येथील पुढारी मढळीशीं पत्रव्यवहार सुरू केला होता.

ता. १ मार्चच्या केसरीत उत्सवाचे नियम प्रसिद्ध करण्यांत आले. सर्वांस प्रसादाचें भोजन दिलें जाईल, उत्सवास लागणारें सर्व सामान देशीच यापरलें जाईल, शुद्ध स्वरूपाचीं कथा-कीर्तनें, नाटकें, गोंधळ, पोवाडे वगैरेना, त्यांत चांगलें शिषवर्णन असेल तर, या नव्या संस्थानचे मानकरी समजले जाऊन इतर मानकऱ्यांबरोबर त्यांस मानाचे नागळ देण्यांत येतील, पक्षास स्वयंसेवक घेऊन जो सेवेला गडावर जाईल त्यालाहि मानकरी म्हणावें असें ठरलें होतें. जिन्यानीं सामान्यतः उत्सवास न जावें, कारण त्यांची तेथें व्यवस्था नीट राहण्याचा संभव नाहीं, अशीहि सूचना देण्यात आली होती. याच सुमारास करकेरिया, व एम्. जे. या सहीनें लिहिणारा त्यांचा प्रतिपक्षी, यांच्या दरम्यान अफझुलखानाच्या वधासंबंधानें वाद फिरून सुरू झाला. त्याला उद्देशून केसरीनें लोकांस अशी सूचना केली कीं, महाराष्ट्रांतील लोकांनीं या वादांत आतां पुराव्यानिर्णी पडावें. याचा अर्थ शुने कागदपत्र शोधावे व ते प्रसिद्ध करावे. ता. १७ व २४ मार्चच्या अकांत, लोकांनीं कोणते कागद शोधावे, कोणते कोडे मिळण्याचा संभव आहे वगैरेसंबंधानें एक विस्तृत व सूचक असा लेख मुद्दाम लिहिण्यांत आला होता. त्याच अंकात स्मारक-फंडाची वर्गणी सुमारे १६००० रुपये जमली ती स्वतंत्र खजिनदाराकडे जमा असल्याचें जाहीर करून टिळकांनीं असे कळविलें कीं, १६००० ही रक्कम थोडी आहे; ती पक्षास हजारोंपर्यंत वाढली पाहिजे व योग्य प्रयत्नाने वाढेलहि; व याकरितां एक वर्षभर फंडाची रक्कम वेकेंत तशीच पडून राहिली तरी हरकत नाहीं. दरम्यान अधिक पैसे जुळतील व अधिक योजनाहि सुचविल्या जातील.

याच अकांत दुसराहि एक खुलासा करण्यात आला, तो असा कीं, रायगडावरील उत्साहाचे म्हणून जे निवम प्रसिद्ध झाले ते स्थानिक उत्सव कमेटीनें केलेले होत, स्मारकफंड कमेटीचे नव्हेत. कमेटीनें उत्सवाची अशी कोणतीहि योजना अद्यापपर्यंत केलेली नव्हती. महाडकर हे उत्सवाकरितां वेगळी वर्गणी जमवीत होते. हा उत्सव फार मोठ्या प्रमाणावर चरलेला असल्यामुळे त्यास कदाचित्

पांचदहा हजार रुपयेहि खर्च येण्याचा संभव होता; अर्थात् ही सर्व रक्कम स्मारक-फडाच्या सोळा हजार रुपयांतून खर्चच अयोग्यच झाले असतें. रायगडाबरोबर पुण्यासहि उत्सव साजरा होण्याकरितां कमेटी नेमण्यांत आली होती. ऐतिहासिक कागदपत्र जुळविण्याची सूचना होतांच काही कागदपत्रांच्या कालनिर्णयासंधानें मनोरंजक वाद उपस्थित झाले, व सुप्रसिद्ध ज्योतिर्गणिती शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं शिवदिग्विजय बत्सर ही शके १७४० मध्ये लिहिली गेली असली पाहिजे असे सप्रमाण सिद्ध केलें.

याच सुमारास अफजुलखानाच्या वधाचावाद, प्रो. चिं गं. भानू यांनीं ता. २८ मार्च रोजी, डेक्कन कॉलेजच्या "हिस्ट्री क्लब" पुढे काढला. या प्रसंगी कॉलेजचे विद्वान् प्रिन्सिपाल प्रो. वेन हेच अध्यक्षत्वाचीं होते. भानूच्या व्याख्यानातील मुख्य मुद्यावर प्रो. वेन यांनीं दिलेले मत डेक्कन कॉलेजच्या सैमासिकाच्या एप्रिलच्या अंकांत छापलें आहे. वेन यांचा अभिप्राय थोडक्यात व स्पष्ट असा असावयाचा! तो या प्रकारणीं असा होता. "या प्रभावर अधिक चर्चा करण्याचे प्रयोजन नाहीं. शिवाजीसारख्या लोककल्याणकर्त्याची परीक्षा सामान्य नीतीच्या दृष्टीने करावयाची नसते. मराठ्यांचे स्वातंत्र्य स्थापण्याची कामगिरी शिवाजीच्या शिरावर होती, शास्तव त्याने ती तडीस नेण्यासाठीं जें जें केलें ते सर्व योग्यच केले. तें त्याने राष्ट्राच्या हितासाठींच केले."

रायगडच्या उत्सवाचा पहिला दिवस ता. १५ एप्रिल हा ठरला होता. त्याला आयत्या वेळीं एक मोठे धिन्न येईलसे दिसू लागले. रायगड हा सरकारी जंगलाच्या हद्दींत आहे. यामुळे जंगलात गर्दी जमणार म्हणून जंगल अधिकाऱ्यांची परवानगी मागण्यात आली व ती मिळाली. पण जंगलखात्याप्रमाणे रेव्हेंयू खात्याचीहि ती हद्द असल्या मुळे बदोबस्ताकरितां उत्सव चालकांनीं महाडच्या मामलेदारांना बर्दी दिली. त्यांनीं ती यादी कलेक्टरसाहेबाकडे पाठविली. पण साहेबांनीं या उत्सवाला जत्राचा कायदा लागतो असें ठरवून, अर्ज मुदतींत नाहीं या सबबीवर, परवानगी नाकारिली. गर्दी तर जमूं लागली आणि परवानगीचें नसतें खेकटे अगदीं आयत्या वेळीं उभें राहिले. तेव्हां टिळकांना तांतडीनें त्वतः महाबळेश्वरास जावे लागले. प्रथम मनघरण्णी करावयाची कौन्सिलदाराची. ती टिळकांनीं करून पाहिली. पण न्यूजटप्रभृति मंडळीं सधेनात. शेवटीं खुद्द गव्हर्नरसाहेबापर्यंत हें गान्हाणें टिळकाना न्यावें लागले.

या वेळीं टिळक हे कायदेकौन्सिलचे समासद असून अर्थात् त्यांचे काही वजन सरकारदरबारीं धिलक रोंते, यामुळे गव्हर्नरसाहेबांना असल्या साध्या गोष्टीत टिळकांना नाखूष करवेना. स्मारकाच्या चळवळीचा सर्व इतिहास, इंग्रज लोकांचीं समाजीच्या दुःस्थतीविपर्यां मते, आणि खुद्द इंग्रजसरकारनें या कामीं दाखविलेली सहानुभूति या गोष्टी लॉर्ड सॅटर्स्ट यांना टिळकांनीं समजून सांगितल्यावर त्यांनीं एकदांची परवानगी दिली. ही परवानगी मिळण्याला किती प्रयास पडले व किती

प्रकारचे गैरसमज निस्तरावे लागले हे टिळकांसच माहीत असल्यामुळे, व उत्सवांत होणाऱ्या माषणांचें स्वरूप एकादे वेळी नकळत कसें विघट्टं शकतें याची जाणीव त्यांना असल्यामुळे, टिळकांनीं केसरीतून असा स्पष्ट इशारा दिला कीं, "या उत्सवासंबंधानें अनेक लोक खांटेंनाटें लिहून सरकारचा गैरसमज करण्यास प्रवृत्त होतील हे सांगावयास नकोच. यापूर्वीच तशी थोडीबहुत सुरुवातहि झाली आहे. नसता दोष आपणावर कोणी लादला तर आपण त्यास दाद देणार नाहीं हें खरें; तथापि राज्यकर्त्यांची वृत्ति आपणाविषयी कशी आहे याचें मनन केलें तर त्यांस मांवे ठेवण्यास जागाच मिळू नये, असें आपलें वर्तन असलें पाहिजे; म्हणून चालकांनीं व रायगडहीं जमणाऱ्या लोकांनीं आपले वर्तनात, हालचालींत, व माषणात राख-वेळ तितका नेमस्तपणा राखावा हें आम्हीं सर्व सृष्ट रहस्यास सांगावें असें नाहीं." उत्सवास महाबळेश्वरी परवानगी मिळवून टिळक तसेच महाडवरून रायगडास गेले. उत्सवकमेटीच्या प्रयत्नांनीं व चळवळीच्या नवेपणामुळे इजारां लोक उत्सवाला आले होते. यदा जमली इतकी गर्दी रायगडावर गेल्या शेंदीदडें वर्षांत कधीं एकदम जमली नसेल. गड उच्च, चढाव अगदींच सोपा नाहीं. महाड-सारखें ताळुक्याचे कोंकणी गावहि बारा मैल लांब. यांमुळे उत्सवाचे सर्व सामान वर चढविणें हें किती अग्राचें काम झालें असेल याची कल्पना सहजच होते.

पण हौसेला सर्व कांहीं गोष्टी वग्न असतात. उत्सवास सरकारी हरकत आल्याची बातमी आयल्या वेळीं पत्तरल्यामुळे उत्सव हाणून पाडला जाणार असा आशेने आक्षेपक मंडळीहि मोठ्या खुर्षांत होती; पण सकट येऊन दूर झालें म्हणजे उमेदीला दुप्पट जोर येतो, तसाच चालकांच्या उमेदीलाहि जोर आला. उत्सवाला परवानगी नको असा सरकारी उराव होऊन तो सर्व योग्य अधिकाऱ्याकडे रवाना झाल्यामुळे उरलेल्या थोड्या अवधींतहि पुष्कळच काम झाले. आदल्या दिवसापासून गडावर माणसांची सारखी राग लागली होती. बाराहि मावळांतले प्रतिनिधि आले होते. किल्लावरील नगराऱ्याचा चौक, राजदरबारचा दिवा-णखाना, दिवाणाचा बाडा, दारुखान्याचे कोठार, जगदीश्वराचे व शिरकाईदेवीचे देवालय वगैरे इमारती, म्हणजे प्रायः सर्व इमारतींचे अवशेष, हे सत्पुण्यांनीं गजबजून गेले होते. शंकडों वर्षांत जेथे केरसुणी फिरली नव्हती तेथील कोळीदडकें यदा प्रथमच झाडून निघालीं. देवळांच्या गामान्यांतील क्षिरप्याने बनलेली डबकीं उपसून टाकण्यांत आलीं. घुटंकाफुटंका मूर्तींच्या आगावरून फार दिवसांनीं एकदा हात फिरला गेला. पिण्याच्या पाण्याचा तलाव बराचसा खच्छ करण्यांत येऊन मुख्य मार्गावरचे कांटे सराटे काढून टाकण्यात आले होते. सभेच्या जागीं तट्ट्यांचा माडव घातला असून मांडवाचे तोरण उभारून, उंच जागीं शिवाजी वरामदास यांच्या गाद्या माडून त्यावर तसांधी ठेवल्या होत्या. सकाळीं विनायकशाही अभ्यंकर यांच्या गाद्या माडून त्यावर तसांधी ठेवल्या होत्या. सकाळीं विनायकशाही अभ्यंकर यांचे कीर्तन झाले. मध्यतरीं पुण्यांतील घोटबडेकर यांच्या मेळ्याने, 'उठा चलाहो

करा तयारी रायगडीं जाळीं हें पद सख्या आवाजांत म्हटले. अंगांत नुसती बडी किंवा कपरेस लंगोटी अशा गरीबी याटाची मावळे मंडळी, कांभळ्यांत भाकरी बांधून घेऊन आली होती, व आपापल्या ऐपतीप्रमाणें नारळमुपारीचा नजरणा गादीपुढे ठेवीत होती. दोन प्रहरी गंगासागर तलावाजवळ स्वयंपाकाची व्यवस्था केली होती. एका खाणावळवाल्यानेहि या ठिकाणी आपली छावणी दिलेली असून त्याला गिन्हाईक पुष्कळ मिळत होते.

सायकाळी पांच वाजतां पुढील समारंभास सुरुवात झाली. प्रथम टिळकांनी कार्यक्रम समजावून सांगितला. अनेक मेळ्यांनी पदे म्हटलीं. नारायण बापुजी कानिटकरांनी व शिबरासपत परांजपे व दापोळीचे गोगटे यांनी ऐतिहासिक हकीकत निवेदन केली. शेवटी टिळकांनी समारोपादाखल भाषण करून, इंग्रज लोकांनी ऑलिम्पिक फ्रीमवेल्चें स्मारक केलें, फ्रेंच लोकांनी नेपोलियन बोनापार्टचें स्मारक केलें, तसे आपणहि आपल्या स्वराज्यसंस्थापकाचें स्मारक करित आहों, यांत अराजनिष्ठेचा मार्गमूसहि नाहीं असें सांगितले. नंतर पोबाडे म्हणण्यांत आले व मध्य रात्री जगदीश्वराचे देवळांतून मोठा ढवीना काढण्यांत आला.

दुसरे दिवशी मंडळी गडावरील निरनिराळीं त्यानें पहाण्यास गेली. यापैकी बहुतेकांनी या गडावरील देखावे आणि भोवतालचें सुखिसौंदर्य प्रथमच पाहिले होतें. कडेलोटाच्या जागा, निसर्गसिद्ध तट, मयाण बुरूज, मडीन झालेली पाण्याचीं टाकीं, जळक्या इमारतींचे वेडेवांकडे अवशेष, पडक्या इमारतीची जोतीं, ओसाड देवळे, अर्धवट बुजलेलीं भुयारे, बुजत चाललेल्या रहदारीच्या व रखवालीच्या बाटा, झुनाट वृक्षांची खोडे, धान्याचीं कोठारें व दारुखाने यांतून अजून हातास येणारी वानगी, व अनेक खाळांना घुस्पाप्रमाणें विकटून राहिलेल्या अस्पष्ट, अर्ध-बोवळ्या आठवणी आणि गतवैभवाच्या स्मरणाने मनाला येणारी हृदयता या गोष्टी, काहीं पहात व काहीं अनुभवीत, मंडळी एकदोन प्रहर फिरत होती. या प्रसर्गी पुष्कळांच्या इतिहासाची उजळणी झाली व त्यांहून पुष्कळ लोक गडाचा इतिहास प्रथमच शिकले. दोनप्रहराच्या समाराधनेनंतर कित्येक कीर्तनकारांनीं नवीन रचलेलीं आख्याने लाविलीं. शेवटीं तानाजी माझुसरे, येसाजी कंक वगैरे जुन्या मराठे बराण्यांचे वंशज समारंभाला आले होते त्यांच्यापासून प्रारंभ करून सर्व मानकन्यांना व कार्यकर्त्यां स्वयंसेवकांना नारळ वाटण्यांत आले. पुढील व्यवस्थेसाठीं कायमचे मंडळ नेमण्यांत आले. खटपटी महाडकर लोकांचे मनः-पूर्वक आभार मानून साह्यावर, रामदास शिवाजी व व्हिक्टोरिया महाराणी यांच्या नांवानें तिवार जयघोष होऊन बरीचशी मंडळी खाली उतरली.

अशा उत्सवांपासून तरी काय मिळणार ! असें विचारणारे लोक होतेच. पण सर्वत्र प्रकारच्या कार्यसिद्धीनंतर 'ततः किंततः किं' हा ! प्रश्न विचारावयाला उरतोच ! व त्याचें समर्पक उत्तर देणें अर्थात् कठीण आहे. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय बुद्धि

उत्सव होण्यास भग्न उत्सवांनीं आणखी एक साधन होईल व 'मराठा तेवढा मेळणावा' या उपदेशाप्रमाणें थोडेंसे आचरण होईल, याहून वेगळ्या प्रकारचे उत्तर उत्सवाचे चालक झाले तरी काय देणार! ज्यांचा उत्सव ते स्वतः मराठे; व उत्सवांतहि मराठ्यांच्या मत्त्वामुळें पादरपेद्याचे आर्षा त्यांनाच प्रसाद व मानाचा विटा देण्यांत आला, याहून आणखी कोणती गोष्ट चालकांच्या शुद्धबुद्धिची न्मण म्हणून दाखवावयाला हवी! सरकारासहि हा उत्सव मनांतून अभिय असला तरी उपद्रवपणें त्यांस नांव ठेवण्यास जागा नव्हती, हे आयते वेळीं लेंवसाहेबांनीं घातलेला प्रतिशोध लॉर्ड सॅटर्स यांनीं दूर केला यावरून सिद्ध होतें. सरकारचे यातमीदार व कांहीं अधिकारीहि उत्सवास रायगडावर हजर होते. त्यांनीं सरकारकडे काय रिपोर्ट केले हें माहीत नाही, पण पुढें लौक्यच कांही गोष्टी अद्या घडून आल्या कीं, शिवाजीउत्सव करणें हीच गोष्ट मुळीं राजद्रोहाच्या सदराखालीं पडू लागली, व टिळकांवरील राजद्रोही हेतूचा आरोप सिद्ध करण्याला ते शिवाजी उत्सवाचे चालक होते, असला पुरावा माझ चरण्यात आला. मग उत्सवांत भाषणें काय झालीं, याच्या रिपोर्टावर थोडेंच अवलंबून राहणार होतें ! लॉर्ड सॅटर्स यांजकडून परवानगी मिळवून टिळकांनीं कुलाभ्याचे कलेक्टर लेंवसाहेब यांचा पाढाव केला, पण पुढच्याच वर्षीं लेंवसाहेब पुण्यास कलेक्टर होऊन आले व टिळकांवरचा राग सन्यास काढण्याला त्यांना संधि मिळाली.

पण लेंवसाहेबच कशांना ! पुण्यातील सुधारकप्रभृति लोकानां हि उत्सवाची चळवळ मानवली नाहीं. शिवाजीला अवतारी पुरुष हें विशेषण लावण्यानें तर्क-कर्कश अद्या सुधारकांचे पित्त खवळलें, व 'टिळकांनीं नव्या विवेचे अध्ययन फुकट केले' असे ते म्हणू लागले. पण मनोभावनेची मापा ही अशौच असते. रानडे-देखील प्रार्थनामंदिरातील न्यासपीठावरून अर्कमहात्म्य प्रेमळपणाने आळवितांना भक्त व भगवंत यांच्या भेटीच्या गोष्टी असंभवनीय नाहींत असें प्रतिपादित असत ते कसे ! याचा अर्थच असा कीं, सुशिक्षितांहि आस्तिक्यबुद्धि असणारे व नसणारे असा भेद होऊं शकतो. जिवावरच्या प्रसंगांद्वन निभावणें, बुद्धीला अगम्य असे पराक्रम करणें असल्या गोष्टी विशेष लोकोत्तर माणसांच्या हातून घडतात, व त्या कां घडतात याचे निवळ अश्वेयवादी मनुष्याला तर्कबुद्धीनें समर्थन करितां येत नाहीं. टिळक म्हणत, अश्वेयवाद्याने आपल्या विशेषणांतल 'अ' वाटेल तेवढा मोठा लिहिला तरी तो समाधानाला पुरा पडत नाहीं. पुष्कळ 'व्हिलेज हॅप्पेन' झाले पण इतिहासप्रसिद्ध हॅप्पेन एकच तो कां ! शिवाजीइतके शूर पुरुषहि इतर अनेक झाले असतील, पण एकट्या शिवाजीलाच येवढें यश व कीर्ति कां लाभली याचें कारण सांगतां येत नाही, म्हणून तो एक प्रकारें अवतारीक पुरुष होय. अवतारी या विशेषणांत इतकाच अर्थ असतो कीं, तुझ्या प्रयत्नांनं न होण्यासारख्या कांहीं गोष्टी त्याजकडून घडल्या जातात. सुधारकांचा मुख्य आक्षेप

उत्सव रामनवमीच्या याटावर चालला असा होता. पण शिवाजी हा आज जितका ऐतिहासिक पुरुष तितकाच श्री रामचंद्राहि एका वेळीं होता. या वादा-सवधानें लिहितांना शेवटीं तिन्हाहतांनीं असा निर्णय दिला कीं, आद्येपांच्या सुळाशीं मत्सररुग्नी राखस आहे ! “ गांठ दोहीची घाली आत्मबोध ” अशा प्रकारचें टिळकाचें घोरण होते. पण सुधारकांना छुल्या मताच्या समाजाची पर्वा नव्हती हाच फरक. ज्या मूळ कल्पनेने १८८५ सालीं स्मारकाची चळवळ सुरू झाली तोच हेतु टिळकांनीं आपल्या खटपटीनें व उत्साहाने अधिक नांवारूपाळा आणला हा त्याचा दोष कीं गुण !

अजो; रायगडच्या उत्सव नंतर स्मारकाच्या वर्गणीची पोच बरीच रोडावली, व केसरीचे किल्येक अकच्या अंक या पांचेशिवाय आळं लागले. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें या मथळ्याखालीं एक सुंदर लेखमाला सुरू झाली. परंतु तिचा परिणाम अर्थात् सुशिक्षित लोकांपुरताच होता. टिळकांच्या कल्पनेप्रमाणें निदान ५०००० रुपये जुळल्यावर मग समाजीच्या प्रत्यक्ष कामास सुरुवात करावी असें होतें. पण ‘ येथें येथें तळे पाचें ’ ही म्हण खरी असली तरी तळें भरतां भरतां येवहि कंटाळतात, व मोठ्या लोंढ्यानें पांचचारवेळ तरी पाणी वाहून तळ्यात यावे ते न आलें तर अखेर तळे भरताहि नाहीं. तसेंच बाहे बाबतींत झाले लोंढ्याचें पाणी म्हणजे या कामीं संस्थानिकांकडून येणारी मोठमोठी वर्गणी. पण सरकारदरबारीं आतून काय किल्ली फिरली गेलीहें चांगतां येत नाहीं. त्यांनीं आपले हास आंखले. सुधारक वगैरे तर मूळपाथून तटस्थच होते. ते टीका करीत नव्हते तेव्हां त्यांना वा कामीं वर्गणी देण्याची हौस नव्हती.

तात्पर्य १८९६ च्या नून महिन्यापासून स्मारकाच्या वर्गणीचे काम थंडावत चालले. स्वतः टिळकाहि जमलेली वर्गणी बेकित आहे व कमेटी नेमून घेतली आहे या हमावर कांहीं दिवस स्वस्थ बसले; पण त्याचे कारण हेंच कीं लोक संस्थापिक व खुद्द मुंबईसरकार देखील, यांजकडून या स्मारकाप्रीत्यर्थ आपखी बरीच देणगी मिळविण्याची टिळकांना उमेद होती. पुढच्याच सालीं त्यांच्या-वर राजद्रोहाचा खटला झाला व कर्मचर्मसयोगानें राजद्रोहात्मक ठरलेले बहुतेक लेख शिवाजी उत्सवासवंधाचें असल्यामुळे ही त्यांची उमेद कांहीं दिवस अर्थातच खचली. पण हेंही दिवस निघून जातील व पूर्वसक्तेतानुरूपच स्मरकाचे काम तडीस जाईल याविषयी ते मनांतून निराश झाले नव्हते व या त्यांच्या सदाशावादित्वाचें प्रत्यक्ष पुढें आलेंहि. कैदेतून सुटून आल्यावर पिएन राय-गडावर मोठे उत्सव झाले, उत्सवाचा फैलावा कलकत्त्यापर्यंत झाला, व लॉर्ड लॅमिण्टन यांच्या कारकीर्दींत मुंबईसरकारनें पांच हजारांची देणगीहि स्मारकास देऊं केली. पण ती सर्व हकीगत येथें न देतां बयाक्रम पुढें देण्यांत वेईल.

राष्ट्रीय सभेच्या मंडपाचा वाद

सन १८९४ सालची राष्ट्रीयसभा मद्रास येथे भरली होती. त्या बैठकीच्या अखेर पुढील बैठक पुणे येथे भरविण्याविषयी रीतसर आमत्रण देण्यांत आले. पूर्वी-प्रमाणे हूपसाहेब हेच जनरल सेक्रेटरी म्हणून निवडण्यांत आले; आणि पुण्यास भरणाऱ्या बैठकीची व्यवस्था मुंबईचे फेरोजगहा मेहता व दिनशा वाच्छा या मंडळींच्या देखरेजीखाली पुण्यातील मंडळींच्या हातून घडवून आणावयाची होती. राष्ट्रीयसभेचे अधिवेशन आपल्या शहरी भरविण्याची पुणेकरांची महत्त्वाकांक्षा प्रथमपासूनच दिसून येत होती. पण १८८५ साली पुण्यांतील वास्त्याच्या उपद्रवाने तिच्या मार्गांत आयल्यावेळी आडकाठी आणली; व १८८९ साली मुंबईकरांच्या उत्साहामुळे ब्रॅडलॅंसाहेब सभेला हजर राहणार असल्याने सभा पुण्यास मरु घाकली नाही. असे दोन सुप्रसंग टळल्यानंतर, मुंबईदलाख्यांत फिरून तिसरे अधिवेशन होण्याची वेळ आली तेव्हा पुणेकरांनी आपला हक्क जोराने पुढे आणला यात आश्चर्य नाही. १८९५ च्या पूर्वी तीन चार वर्षे पुण्याने संमति विलास जोराचा विरोध करून व इतर रीतीनेहि आपले नांव हिंदुस्थानात गाजविले होते. नवीन कायदेकौन्सिलांचा प्रश्न पुढे आला तेव्हाहि पुणेकरांनी त्याच्या रचनेविषयी आपली विविध मते प्रतिपादन करून, विचारवत पुढारी व चिकित्सक या नात्याने, भर राष्ट्रीयसभेत मुंबईच्या पुढार्याची बरोबरी केली होती. खुद्द राष्ट्रीयसभेच्या घटनेचा प्रश्न आपोर्वाच चर्चेकरिता निघालेला असून त्यावरहि आपले म्हणून काही म्हणणे आहे असे पुणेकरांनी राष्ट्रीयसभेच्या मुख्य बालकाना भासविले होते. शिवाय १८८५ व १८८९ साली ज्याच्या पुढारीपणामुळे पुणे शहरास सर्व हिंदुस्थानांत विशेष महत्त्व येत होते ते माधवरावजी रानडे जरी हल्ली (१८९५) पुण्याहून बदलून मुंबईस गेले होते, तरी त्याचा लळा मुंबईपेक्षा पुण्यासच अधिक होता; व पुण्यांतील आपल्या हाताखालच्या बालगोपालाकडून राष्ट्रीयसभेच्या अधिवेशनावे काम पार पाडण्याची त्यांची हौस अद्यापि अपुरीच राहिली होती. या सर्व कारणांमुळे १८९५ सालची राष्ट्रीयसभा पुण्यास भरण्याचेच ठरले, व पुणेकरांस उमेदीने काम करण्यास तो एक विषय होऊन बसला.

तथापि पुण्यांतील पक्षभेद तेव्हाहि बाहेर प्रसिद्धीस आलेला होता व राष्ट्रीयसभा पुण्याला दिली तर ती कधी काय पार पडते या विषयी तिच्या चालकांना प्रथमपासूनच थोडीबहुत घाका वाटत होती, ही गोष्ट काही अगदी खोटी नाही. केसरी म्हणतो, " १८८९ सालीहि येथे सभा भरण्याचा योग जमून आला

नाही. मग चार वर्षांच्या या सकुमार मुलीस पुण्याची रुख हवा कदाचित् मान-
वणार नाही अशी तिच्या पुरस्कर्त्यांस शंका आली असेल्यास कोण जाणें. अतो,
आतां मुलगी अकरावर्षाची ऱ्हागली षष्ठपुष्ट झाली आहे. कौमार्यदशा संपून बौवना-
वस्थेची झाक पडूं लागलेल्या स्त्रीच्या स्वभावांत जसा थोडथोडा फरक पडूं
लागतो, तसेंच राष्ट्रीयसभेचें अंतर्वाही स्वरूप हळू हळू बदलत चाललें आहे. पो-
रवाळा साहजिक असणारी तिची अल्लड वृत्ति जाऊन तिच्या ठिकाणीं गांभीर्य,
विचारशीलता व उद्दिष्ट हेतु साध्य करून घेण्याविषयी निश्चयबुद्धि अधिक दिवूं
लागली आहे. पूर्वीचा उत्साह व मावी विजयाची आशा ही आहेत तशीं आहे-
तच, किंबहुना वृद्धिंगत होत आहेत म्हटलें तरी चालेल. फार तर अनुभवाने
व ज्ञानानें विचाला जें एकप्रकारचें स्थैर्य येत असतें त्यामुळे तीं पूर्वीप्रमाणें वेळीं
अयेळीं व अमर्यादपणें व्यक्त होत नसतील इतकेंच. ” ‘ मुंबईकरांनीं दोन वेळ
दगदग सोसली ’ असा त्यांना मोठेपणा देऊन हें काम आतां पुण्यानें आपल्या-
कडे घेतलें, व ” पुढारीपणाचा डौल भिरविणाऱ्या पुण्याला ” तें काम लौकि-
काप्रमाणें पार पाडणें अवश्यच होतें. काम इतकें मोठें होतें कीं, तें स्वीकार-
तांना पुणेकरांना आपल्या मुन्या कर्तव्यगारीची आठवण करावी लागली. पण
जुन्या कर्तव्यगारीच्या मानानें हल्लीं आपल्या कर्तव्यगारीचा न्हास झाला आहे ही
जाणीव पुणेकरास होती. पुण्याचे रिकामटेकडे विनोदी निंदक सहजच म्हणूं
झकले कीं, जुन्या पेशवाईतील दारुगोळा गेला व राववाजीच्या वेळच्या साखर-
गोळाहि गेला! तात्पर्य लढाई राहो पण नुसती मोठी समराघना कशी बाळाची
याचीहि संवय पुणेकरास राहिली नाही. कर्तव्यविरहित हताश झालेल्या पुणे-
करांनीं आपला उद् जाणारा उत्साह व शक्ति ग्रामण्ये, कुटाळक्या, शिक्षकांचे
सामने वगैरे रिकाम्या उठावेवीतून खर्च करावी; त्यांनीं राष्ट्रीयसभा भरविण्याच्या
उठावेवीत कशाळा पडावें ! पण पुण्यात आपले डोकें वर काढणाऱ्या राष्ट्रीय
पक्षाला व माधवरावजी रानडे याच्या अनुयायीवर्गाला अशी उमेद वाटत होती
कीं, आपण राष्ट्रीयसभेचें अधिवेशन यशस्वी करून दाखवू.

पण पुण्यातील पक्षमेढालाहि याच दुभारास उघड तोंड लागलें होतें ही गोष्ट
फारशी आश्वासनपर नव्हती. या सालच्या मार्च महिन्यांत पुणे म्युनिसिपालिटीच्या
त्रैवार्षिक निवडणुकी झाल्या, त्यांत वरीच लढालढी झाली. टिळकपक्षाचे नामजोडी
हे उमेदवार पडले, पण उलट टिळकांचे कोही बाळासाहेब नाद व श्रीमंत
बायामहाराज हे निवडून आले. शिवाय मध्यभागाला प्रथमच मिळालेल्या कायदे-
कौन्सिलच्या निवडणुकींत स्वतः टिळक यांना यश मिळाल्यामुळें पुण्यांत राष्ट्रीयपक्षाची
अधिकाधिक सरशी होत चालली होती. एप्रिल महिन्यांत राष्ट्रीयसभेचें काम
करण्याकरिता वार्षिक कमेटी नेमण्यांत आली, व तिनें खुद्द पुणें शहरांत, पंधरा
हजार रुपये वर्गाशी खर्चा करणाऱ्या उमेदीनें काम सुरू केलें.

दरम्यान शिवाजी महाराजांच्या समाधीच्या जीर्णोद्धारची चळवळ सुरू होऊन, त्यात टिळकांना सेक्रेटरी नेमण्यात येऊन, महाराष्ट्रातील राजेरजवाड्यांची बैठकहि विंचूरकरांच्या वाड्यांत टिळकांच्या घरी पडू लागली. यामुळे रानड्यांच्या अनुयायीवर्गाहून टिळकांना दरबारी प्रतिष्ठाहि अधिक लाभू शकते हें लोकांच्या मजरेला येऊ लागले. तसेंच सार्वजनिक समेच्या अंतर्भव्यस्थंतील वाद रंगला येऊन ता. १४ जुलै रोजी भरलेल्या वार्षिक समेत टिळकपक्षाचा हात बराच शिरला, व पुढें होणाऱ्या राष्ट्रीयसमेच्या वादांला ती एक प्रकारची प्रस्तावनाच झाली.

त्या सालच्या जुलै महिन्यातच राष्ट्रीय समेच्या वादांला खरा प्रारंभ झाला. टिळक हे स्वतः राष्ट्रीयसमेचे एक सेक्रेटरी होते, पण कायदेकौन्सिलची निवडणूक, शिवाजी-स्मारकाची चळवळ वगैरे गोष्टींमुळे त्याचें लक्ष राष्ट्रीय समेच्या कामात असलें तितकें नाहीं अशी तक्रार प्रतिपक्षाकडून सुरू झाली. एकाठ्ठीनें वर्गांनी वगैरे प्रुळ-विषयाचें काम ज्याचें तितकें जपाव्यानें होत नव्हतें ही गोष्ट खरी; पण त्याचें कारण मात्र टिळकांचे दुर्लक्ष हें नसून, सामाजिक परिषदेला राष्ट्रीयसमेचा मध्य दिशा जाणार तो का ज्ञावा, असा एक भलताच प्रश्न वासुमाराच उपस्थित होऊन गांधीत त्याची चर्चाहि सुरू झाली होती हेंच त्याचें खरें कारण होय. स्वतः टिळक वर्किंग कमिटीचे एक सेक्रेटरी असले तरी वर्किंग कमिटीतील बरेचसे प्रमुख लोक रानड्यांचे अनुयायी होते. शिवाय, त्यातल्यालाच बसोडूच व पोळ अशी मडळी याच वर्गांत असल्याकारणानें प्रतिष्ठितपणांमुळे लाभणारें पुढारीपच बरेचसे याच वर्गाकडे आलें होतें. अर्थात् वर्गांनी गोळा करण्याच्या वगैरे कामाची जबाबदारी टिळकां-इतकी, किंबहुना टिळकांहूनहि अधिक, गोसलेपक्षावर होती; व या पक्षाची मडळी कामाच निघाली म्हणजे, राष्ट्रीयसमेचा मध्य सामाजिक परिषदेला जावयाचा कां नाहीं या प्रश्नाची चर्चा, शुष्क असली तरी, त्यांच्या मार्गांत येई. ही चर्चा करण्यात प्रमुख लोक म्हटले म्हणजे श्रीमंत बाळासाहेब नातू, पुणेंचे मयकार केलकर व त्यांचा कपू ही होत. टिळकांची सहातुमूर्ति व जेहे भ्याकिसाः वर्किंग कमिटीच्या प्रमुख लोकांपेक्षा नातूप्रभुति मडळीचीच अधिक होता. तथापि, सेक्रेटरी या नात्याने काम करीत असतां, हा जेहे लक्षात न घेता इतरांशीं मिळून समेच्या तयारीनेच काम पुढें टकलावे असे टिळकांनीं प्रथम तरी मनाशीं ठरविलें होतें यांत शंका नाहीं. मुख्य कचेरींतून सर्व महाराष्ट्रभर सर्व सेक्रेटरींच्या सहायिणीं हजारों पत्रें, व विशेष ठिकाणीं अधिकृत प्रतिनिधि पाठविण्यात आलेले असून, रा. व. बाबुदेव बापूची कानिटकरप्रभुति हजिनिबर मडळी ही विशेषतः कोणत्याच पक्षाची अभिमानांनी नसल्यामुळे, तीं समेची जागा ठरविणें, समेचा मध्य व प्रतिनिधींच्या छावण्या यांचे नकाशे तयार करणें, वगैरे गोष्टी पद्धतशीर रीतीनें करीत होती. तात्पर्य, मंडपाचा वाद असला तरी तो प्रत्यक्ष कामाच आढ येऊ देऊ नये अशाच इच्छेनें टिळकांसुद्धां सर्व सेक्रेटरी काम करीत असून, केंसरींतीलजिहि-

मेंहि त्याच धोरणाचें असे. सामाजिक परिषद राष्ट्रीयसभेच्या मंडपांत यदांच प्रथम भरपार होती असें नाहीं. ती आज सात आठ वर्षे ठिकठिकाणीं अशीच भरत असे, व ती तशी भक्त नये असे म्हणणारे लोक आज प्रथमच पुण्यांत उत्पन्न झाले होते असेहि नाहीं. पण खुद्द पुण्यांतच राष्ट्रीय सभा यदां भरवयाची असल्यामुळे पुण्यापुरता हा वाद अर्थात विशेष नेटाला लागण्याचा समज होता. हा वाद वाढूं नये अशी टिळकांची मूळ इच्छा खरी. दहा वर्षे सभा निर्विघ्नपणे अनेक ठिकाणीं पार पडली, व यदां पुण्यासच तिचा प्रथम विघ्न आले तर तें सर्वच दृष्टींनीं वाईट—त्याची जबाबदारी आपणावर बरीचशी येईल—हें टिळकांना भाहीत होतें. यामुळे, सामाजिक परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात भरेल तरच आम्ही वर्गाणीं देख, किंवा उलट ती तेथे न भरेल तरच आम्ही वर्गाणीं देख, अशा दोन्ही बाजूंच्या आग्रही लोकांचा निषेध टिळकांनीं केंसरीतून चालविला होता. असला आग्रह धरणारे लोक राष्ट्रीय सभेचे खरे हितावितकच नव्हते; राष्ट्रीय सभा पुण्याच भरवी असें असेल तर सभेला येणाऱ्या पाहुण्यांची व्यवस्था नीट कशी राहील याचीच काळजी पुणेकरांनीं आधीं वाहिली पाहिजे; मंडपात परिषद भरवी किंवा न भरवी यापैकीं कोणत्याहि गोष्टीबद्दल हवी तशी जामिनकी आधीं पटेळ तरच आम्ही वर्गाणीं देख असे म्हणणारां प्रमाणें तरच ती गोळा करण्यास आम्हांनिघूं असें म्हणणारेहि मूर्ख आहेत, असें केंसरीनें तोडून छिडिले होतें. किंबहुना टिळकांचा कल नातूपक्षाविद्द या बाबतीपुरता शुद्ध अखेरपर्यंत तरी निःसंशय होता; व परिषद मंडपांत भरवूं नये या आग्रहांत फारसा अर्थ नसल्यामुळे “राष्ट्रीयसभा भरून गेल्यानंतर तो मंडप उघडा झाला, मग त्यांत परिषद भरविली काय व न भरविली काय त्यांत काहीं विशेष अर्थ नाहीं, उष्ट्या मंडपांत आपणें काम उरकून घेणारी सभा राष्ट्रीयसभेच्या दृष्टीनें गौणच ठरतें” असा ‘मोठ्या मावाचा’ युक्तिवाद टिळकांनीं चालविला होता. वास्तविक हा युक्तिवाद चोळला होता; कारण राष्ट्रीयसभेकरितां बांधलेल्या मंडपांत ‘राष्ट्रीयसभेच्या आधीं’ सामाजिक परिषद भरविली जावी असें आजवर कोठेंहि बघलें नव्हतें. परिषद, कोठेहि राष्ट्रीयसभा भरून उष्ट्या झालेल्या मंडपांतच मागाहून भरे. त्या सालीं पुण्यांत झालें तरी ‘राष्ट्रीयसभेच्या आधीं’ सामाजिक परिषद मंडपांत भरवूं वा’ अशी सुधारकांची मागणी नव्हती; व पुराणमतवादी नातूपक्ष मांडण करीत होता, तोहि झाला तरी परिषद आधीं भरली जाते याकरितां नसून ‘मागाहून भरली जाते तीहि पण तेथे भरू देऊ’ नये’ अशाकरितांच. पण ‘उष्ट्या मंडपा’ची कोटी पुढें आपण्यांत टिळकांचा ओक अशी एक सूचना करण्याचा होता कीं, उष्ट्या मंडपांत कोणी सभा भरविली तर त्याला महत्त्व उरत नाहीं असें नातूपक्षानें वाटेक सर म्हणवें, पण मंडपाचा वाद नेटाला लावूं नये. नैजान जाऊन वादाचा मुद्दा हाच कीं नाहीं, कीं सामाजिक परिषदेस लोक फारसा मान देत नाहींत ? अर्थात् ती सभा उष्ट्या मंडपांत

मरते या गोष्टीनें तो मुद्दा सहजच सिद्ध होतो. दुसऱ्याची उपेक्षा करण्यानें त्याच-
बद्दल शुद्धबुद्धि दर्शवावी, व या रीतीत गर्भित असलेली मान्यता आपणाकडे व्याप्ती,
अर्थादि आढ्यता मिरविण्याची जगांत जी एक रीत आहे, तिचा अवलंब पुण्यांतील
पुराणमतवादीपक्षानें करावा म्हणजे आपल्या मित्रांचें समाधान झालें, व राष्ट्रीय
सभेचे सेक्रेटरी या नात्यानें आपलें कार्यं भिनबोभाट पार पडले, असली जुहेरी युक्ति
मनांत ठेऊन 'उद्या मंडप' ही शब्दयोजना टिळकांनीं मुद्दाम केली होती. ही
दृष्टताबुद्धि बाहिपुढें नेण्याकरितां टिळक असाहि युक्तिवाद करू लागले कीं,
सामाजिक परिषद भरलीच तर उद्या मंडपांत मरणार हें तर झालेंच; पण सामाजिक
परिषद ही सत्त्याच मुळीं निरूपयोगी आहे असेंच पुष्कळांचें मत आहे. पण
असेहि कोक ज्या अर्थी आपली वर्गणी आंखडून घरीत नाहींत, त्या अर्थी परिषद
उद्या मंडपांत मरण्यास हरकत करणाऱ्यांनीं तरी वर्गणी देण्याचा आपला हात
कां आंखडून बरावा ? सामाजिक परिषदेकरिता राष्ट्रीयसभेस न्यस्य आणणें
हें कोणासहि अयस्कुर नाहीं, असा उमयपक्षांस उपदेश करून टिळकांनीं केसरी-
तून लोकांस असे कळविलें कीं, मी काय बोलून बालून सेक्रेटरी, समा पार
पाडावी येवढें मला कळतें. ते कार्यं पार पाडण्याकरितां मी तरी इकडे तिकडे
न पाडावां कायावाचामने खटपट करणार व मज्जवळ पैसे असते तरीहि मी ते
या कार्याकरिता खर्चिले असते. पण पुढें हळू हळू ही त्यांची बालू सुद्धनतें पार्श्वीग
कमेटींतील जाचामुळें, व नातूपक्षाच्या ताणामुळें, नातूपक्षाकडे अधिकाधिक
झडूं लागले.

सप्टेंबर महिन्यांत केसरींत अशा अर्थीचीं पत्रे प्रसिद्ध होऊं लागलीं कीं, 'मंडपाचा
परिषद मरविणें ही गोष्ट पुण्यांतील बहुजनमताला आवडणारी नाहीं. हे बहुजनमत
सिद्ध होण्याकरितां सद्या येण्याकरितां सकार्युल्लेखें निघत आहेत, परिषदेविषयक जे लोक
असतील त्यांनीं सद्या दान्या, व अणा रीतीनें वादाचा निकाल करून घ्यावा."
यामुळें वाहेरगांवच्या लोकांस असे वादू लागले होते कीं, मंडपाचा हा वाद
बेसुमार वादल्यास राष्ट्रीयसभा पुण्यास मरू शकणार नाहीं किंवा भरली तरी
निर्विघ्नपणे पार पडणार नाहीं. पण टिळक केसरीतून लोकांचें असे समाधान
करीत होते कीं, हा वाद खरा व मोठा आहे यात शका नाहीं, तथापि त्यामुळें
राष्ट्रीयसभेस धोका येण्याची मीति मात्र निराधार आहे. कारण कोणताहि वाद
असला तरी तो तुटण्यास काहीतरी मार्ग निघण्यासारखा असतोच व तो याहि
बाबतीत निघू शकेल. किंबहुना तो काढावा आणि राष्ट्रीयसभा यशस्वी करावी
असा सेक्रेटरी वगैरे अधिकारी मंडळींनीं निश्चय केलेला आहे. लोकांची अशा
रीतीनें समजूत घालण्याचा टिळकांचा हा प्रयत्न गुप्तता युक्तिपद्धत नव्हे तर
प्रामाणिकपणाचाहि होता असें आम्हांस वाटतें. कारण पुण्यास राष्ट्रीयसभा मरा-
ठ्यांची ती रहित झाली तर बाळासाहेब नातू पांच काही वाईट न वाटतां पुराण-

मतवादी लोकांचा तो एक विजय असेंच वाटण्याचा संभव होता. उलट या अनिष्ट प्रकाराचें खापर सर्व हिंदुस्थानचे लोक माझ्या एकट्याच्या डोक्यावर कोडतील, ते वाळासाहेब नातू वगैरे कोणी ओळखणार नाहीत, हें टिळकांस पूर्णपणें माहीत होते. म्हणून मंडपाच्या वादाचा अखेर निकाल कोणाच्याहि बाजूचा होवो, पण तो निकाल कोठेंतरी लावून घेऊन अखेर राष्ट्रीयसभा व्हावी, मग ते कोणताहि पक्ष आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीवर कां करीना, असें टिळकांचें धोरण होतें. हा वाद तोडण्याला प्रथम तरी स्वागत कमेटी हीच मुख्य जागा होय हें त्यांस माहीत होते. या कमेटीचा निकाल मान्य करण्यास ते स्वतः सर्वस्वी तयार होते. अजाण लोक मात्र इकडून तिकडून उठून सेक्रेटरीच्या बोकांडीं बसत. एक त्यांना म्हणे "परिषद मंडपांत भरणार नाही असें लिहून धा." दुसरा म्हणे "परिषद मंडपांत भरेल तेथून ती हांकून दिली जाणार नाही असें लिहून धा व मग वर्गणी मागा, देऊ." पण त्यांना हें कळना कीं स्वतः सेक्रेटरीचें मत कांहींहि असलें, किंवा वर्गणीच्या लोमाने आश्वासन द्यावें असेंहि त्यांच्या मनांत आले व ते त्यानें दिले, तरी त्याचा काय उपयोग ? वादाचा निकाल लावण्याचा खरा अधिकार सेक्रेटरींना तर नव्हताच पण पुण्यांत नेमलेल्या वर्किंग कमेटीलाहि तो नव्हता. तर वर्किंग कमेटीहून अेष्ट अशी जी स्वागत कमेटी तिलाच तो होता. या मोठ्या कमेटींत मुंबई शहर व एकंदर महाराष्ट्रांतील लोक वर्गणी दिल्याच्या हकानें समविष्ट होऊन राहिलेले होते; व पुण्याच्या वर्किंग कमेटीनें हा वाद आपल्याला झेपत नाही व मिटवितां येत नाही असे पाहून तिने असा ठराव केला कीं, दर दोनघे रुपयांस एक मत अशा प्रमाणानें एकंदर वर्गणीदारांपैकीं होतील तितके मतदार निश्चित करून ते बहुमताने निर्णय देतील तो सर्वोर्नीच मान्य करावा. अशा रीतीनें तरी पुणें गहरावरील ही जबाबदारी दुसऱ्याचे गळ्यांत पडून काहींतरी तडजोडीनें निकाल लागेल असें टिळकांना वाटत होतें. स्वतः पुणेकरांचें मत कांहींहि असलें तरी तें इतर लोकावर लादलें जाऊन त्यांच्यांत असतोष उत्पन्न करणे अयोग्यच झालें असतें. स्वागत कमेटीत सुमारे सव्वादोनशे लोक व त्यांत खुद्द पुण्याचे फार तर पाउणशें लोक असल्या-कारणाने, स्वागत कमेटीनें कोणताहि निकाल दिला तरी तो त्रयस्थ्याचाच होणार. ता. १७ सप्टेंबरच्या अंकांत टिळक लिहितात "सामाजिक परिषदेचा निकाल शाल्यावांचून राष्ट्रीयसभेस पैसे देऊं नका अस सांगणारे कित्येक यद्दस्थ पुण्यांत आहेत. पण ते राष्ट्रीयसभेचे शत्रु आहेत असें आम्ही समजतो. राष्ट्रीयसभेचीं सर्व कार्ये बहुमताने झालीं पाहिजेत, व तोच न्याय जर सामाजिक परिषदेच्या प्रश्नास लागू करण्याचें ठरलें आहे तर आतां तुमच्या मनासारखा निकाल होई-पर्यंत तुम्ही वर्गणी देऊं नका असें लोकांस सांगणारे यद्दस्थ दोगी व दुराग्रही आहेत असें आम्ही समजुं."

सामाजिक परिषद ही राष्ट्रीयसभेस बांडगुळासारखी चिकटलेली होती. अर्थात् बांडगुळ कापले जात नाही म्हणून झाडच तोडा असे कोणी म्हणत नाही. उदराचे थोळ घुजत नाही म्हणून कोणी घर पाडीत नाही. किंवा आपण आज देऊळ बांधून ठेविले तर उद्या त्याच्या समामंडपाच्या कोपऱ्यात दुसरा कोणी आपलाहि एखादा मास्ती वसविणार नाही कशावरून, अशा भीतीने कधी कोणी देऊळ बांधण्याचे ठाकले नाही. असे परोपरीचे दाखले देऊन आधी वर्गांनी या व मग मतांच्या जोरावर माडा असा उपदेश टिळकांनी सारखा सुरू ठेवला होता. बाळासाहेब नातू व पुणेवैभवकार हे असे एका टोंकास सत्तेच नगरचे केजवराव पटवर्धन व पुण्याच काशीनाथपंत नातू दुसऱ्या टोंकास होते; व या दोन पक्षांच्या कचाट्यांत राष्ट्रीयसभेच्या अधिवेशनाची बगमटी होण्याचा बराच रंग दिवू लागला. या सुमारास जुन्या पक्षातर्फे एक हँडबिल निघाले. त्यावर अनेक सद्या होत्या. त्यातच श्री. बाबामहाराज, डॉ. गदें वगैरे लोकांच्याहि सद्या होत्या. पण हे दोघेहि टिळकाचे विशेष स्नेही असल्यामुळे टिळकांनी त्यांजकडून असा जाहिर खुलासा करविला की, सामाजिक परिषदेविषय निघालेल्या हँडबिलावर जरी आमच्या सद्या आहेत तरी त्याचा अर्थ इतकाच की, परिषद मळपांत भरवू नये असे आमचे मत आहे. पण त्याचा अर्थ असा नाही की, परिषद मळपात मरणार की न मरणार हे ठरपथेत वर्गांची देऊ नये. वर्गांच्या जोरावर मतदार मिळवावे व मतदारांच्या जोरावर स्वागतकमेटीच्या निकाल मिळवावा, म्हणजे राष्ट्रीय समाहि नीट होते व मळपात परिषद भरवू नये असाहि निकाल मिळविता येतो; असे खोल घोरण टिळकांनी मनांत ठेविले, पण जुदैवाने पुराणमतवादी पक्षाचे अध्यक्ष बाळासाहेब नातू हे रूप अमृत असताहि पैसा स्वर्ण म्हणजे त्यांच्या जिवावर येई, आणि त्या पक्षाच्या अनुयायीवर्गांत झाला तरी बहुतेक अगदी मध्यम स्थितीतील लोकांचा भ्रमण. यामुळे स्वागत कमेटीच्या मतदारसंघात नाशपक्षाला बहुमत मिळेल असा रंग दिसेना; आणि टिळक व नातू हे पुराणमतवादी म्हणून एका पक्षाचे अशी सहज कल्पना करून घेऊन हा सर्व बखेडा टिळकच करवितात असा आरोप त्यांचे प्रतिपक्षी त्यांच्यावर आणू लागले. सुधारकपक्षातर्फेहि हँडबिले निघू लागून, टिळकप्रभृति सेक्रेटरी अद्यापि राष्ट्रीयसभेचे काहीच काम करीत नाहीत असा त्यांत त्यांनी गवगवा सुरू केला. त्याचा हेतु असा होता की मेथा, पांढ्या प्रभृति लोकांचे लक्ष या गोष्टीकडे जाऊन पुण्यास राष्ट्रीयसभा होऊ शकत नाही असा समजुतीने त्यांनी ती समाच उचलून दुसरी कोणीकडे न्यावी. या हँडबिलातील प्रत्येक आक्षेपास टिळकांनी जाहीर उत्तर दिले व आक्षेपांशी जोडीशी थट्टाहि केली. “नवरा-नवरीच्या पूर्वीच मिश्रक वर्गांनी ओरड का सुरू करावी ? बांकड्या पाठीच्या खुब्यांना ‘आस्ट्रेलियन चेअर्स’ असे नांव असले तरी त्या सुवर्हस बाटेल तेव्हा

मिळू शकतात; चहाकाँफीच्या पेयेवशांना 'चिनीमती'ची मांडी असे नांव असले तरी ती आपण्यास चीन देशाला जाण्याचे कारण नाही; इत्याद्युक्ते विलायतेत होतात व आतां तर सप्टेंबर अखेर आली, मडपाला इत्याद्युक्ते कसची मिळणार अशीहि कोणी रडगाण्याचे कारण नाही; बंगल्यांच्या परवानग्या, मैदानाचा माळेपट्ट, मडप वगैरेचीं कंत्राटे, स्वयंसेवकांची नोंद वगैरे सर्व गोष्टी यथास्थित काही झाल्या आहेत व काही होत आहेत"—असे टिळकांनीं सेफ्रेटरी या नात्यानें जाहीर केलें. इतर ठिकाणीं जेथें सभा मरल्या, तेथे कामें याहिपेक्षां उशीरा सुरू झालीं असेंहि त्यांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें. तथापि पुण्यांतील पक्षमेदाचा तिरंगी सामना दिवसेंदिवस अधिकाधिक रंगांत येऊ लागल्यामुळें, या तीन पक्षांच्या ताबडीतून राष्ट्रीयसभेचें तारू कसें पड पार पडते याविषयी वार्किंग कमेटीला मनांतून थोडीबहुत चिंता वाढू लागली होती ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. आंचले, अजाण किंवा पक्षास अज्ञात लोकांच्या बहुतेक टीका; पण त्यांमुळें वैरसमल मात्र खूप पसरला. पक्षामिमान वरून वार्किंग कमेटीच्या कामाला मदत करण्यास पुष्कळ लोक तयार होते. परंतु अशा लोकांना कामांत घेणें म्हणजे कामाची प्रगति न करितां त्याची पिलेहाट करण्यासारखेंच होतें. टिळक स्वष्ट नांव घेऊन लिहितात "श्री. बाळासाहेब नातू यांस राष्ट्रीय सभेचें काम सांगितल्यानें जसा बोंटाळा होण्याचा संभव आहे, तद्वत्तच सुधारकांची कथा होय. ज्या तरुण मंडळीनें राष्ट्रीयसभेचें काम करून राष्ट्रभक्ति दाखविण्याचें मनात आणिलें आहे त्यांनीं या दोन्ही पक्षामिमानांचे मानगडीत न पडतां काम केलें पाहिजे."

पण पक्षामिमान सोडण्याचा स्वतः टिळकांनीं इतरांस कितीही उपदेश केला तरी स्वतः टिळकांचा पक्षामिमान सुटला नव्हता असेच कित्येकांत वाटे. सामाजिक सुधारणा हा शुद्ध फारस आहे असें एक विधान केसरीत आल्यामुळें, हें पहा टिळकांचें या वादांतील खरें मत अशी मुंबईच्या पत्रांनीं हाकाटी केली. हेतु हाच की पुण्यास सभा भरवू देऊ नये. तसेंच, पुण्याचें मांडण आवरणारें नाही तेव्हां एकीगिषाय अशी मोठी कार्ये पार पडत नाहीत असें दर्शविण्याकरितां, सातारचे पुढारी, करदीकर-सरसमुळे वकील, वगैरेंनीं पुण्यासुंबईस तारा करून कळविलें कीं, पुण्यास सभा होत नसेल तर आम्हीं ती सातारच्यास बोलावून पार पाडण्यास तयार आहोत. या तारेंतील शब्दांपेक्षां तिच्या पोटोतील श्वनिच विशेष मुद्याचा होता. पुण्यास सभा मरून न शकली तर ती बहुधा मुंबईस जाईल, सातारच्याला कोणी देत नाही, हें सद्वा करणाऱ्यांना पक्कें माहीत होतें. रेल्वे स्टेशनापासून अकरा मैलांवरच्या लहानशा गांवांत राष्ट्रीयसभा भरणें फारसें शक्य नव्हतें हेहि तार करणारांना माहीत होतें. पण पुण्यांतील पक्षमेदाचा गुप्त निषेध, सातारच्यांतील मित्रमंडळींच्या एकीची गुप्त स्तुति, व राष्ट्रीयसभेच्या अधिवेशनाची कांहीं एक खटपट करावी न लागतां अडचणीच्या वेळीं राष्ट्रीयसभा मरविण्याचें

भेय, या सर्व गोष्टी जर केवळ एका आठ आप्याच्या तारेने साधतात तर त्या कां दवडा ! असा सातारकरांचा हा कावा आहे अशीहि टीका त्या वेळीं खुद्द सातारन्यांत व बाहेर झाली हें खरें आहे. परंतु या निर्भ्रणारवरून राष्ट्रीयसभा अंगावर येऊन कोसळलीच तर ती भरविण्याला सातारकरांनीं माघार घेऊन बोलणें फोल झाल्याची कबूली दिली असती असे मात्र आम्हांस वाटत नाही. कारण या वेळीं सातारन्यांतील सुशिक्षित वर्गांत नमुनेदार एकजूट होती हें आम्हीं स्वानुभवानें सांगूं शकतो.

असो, सातारच्या या तारेचा उपयोग इतकाच झाला कीं, पुण्यांतील कित्येक लोकांना आपल्यांतील दुहीची लाज वाटली. याच सुमारास टिळक हे एकदां सातार-
न्यास गेले होते तेथें त्यांच्या सभाषणांत सामाजिकपरिषदेविषय मजकूर आला, अशा बातम्या पुण्यास आल्या. यामुळे टिळकांना सेक्रेटरीच्या जागेवरून काढून सर्व सत्ता सुधारकवर्गाच्या हातीं द्यावी असा प्रयत्न जोरानें सुरू झाला पण या वर्गाच्या महत्त्वाकांक्षेइतके कर्तृत्व मात्र त्यांच्या अर्गीं नाहीं असे टिळकांचें म्हणणें होतें. आक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यांत बार्किंग कमेटीची निरनिराळी पोट-
मंडळे नेमली जाऊन सर्व खाल्यांची व्यवस्थाहि करण्यांत आली. पण आक्टोबर-
अखेर या बादाचें स्वरूप अधिकच मडकलें. ता. २२ आक्टोबर रोजीं रेमा-
केंटच्या मैदानांत एक मोठा माडव बाळून एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली. निर्भ्रणपरिषदेवर टिळकपक्षाच्याच लोकांच्या सहा होता. अण्यस्तथान श्री. बाबामहाराज यांस देण्यांत आले होते, समेचा उद्देश असा जाहीर झाला होता कीं, राष्ट्रीयसभा ही सर्व मतांच्या व जातींच्या लोकांची असल्यामुळे, तिच्या अधिवेशनाची व्यवस्था बहुजनसमाजाच्या मतानेंच लागली पाहिजे. बार्किंग कमे-
टींत टिळकांविषय बहुमत होते. व टिळकांना सेक्रेटरीतून काढून टाकण्याचा विचार चालू होता; त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां ही जाहीर सभा भरविली होती हें अगदीं उघड दिसले. या समेस हरकत करण्याकरिता गोखले यांच्या पक्षाने समेत इस्तपत्रकें वाटलीं, त्यांचा आग्रह असा होता कीं, राष्ट्रीयसभेसवर्षीं भरविण्यांत येणारी जाहीरसभा पुण्यांतील स्टॅडिंग काय्रेसकमेटीच्या विद्यमानेंच भरली पाहिजे तशी ही नाहीं. शिवाय समेची योग्य सुदतीची नोटीस लोकांस नाहीं. निर्भ्रणपत्रकावर सहा करण्याच्या अनेक लोकांनीं वर्गणी दिली नसून दुसऱ्या लोकांनीं दिलेल्या पैशाची व्यवस्था करण्याचा या समेला अधिकार नाहीं. समेत विरोध करण्याकरितां काशिनाथ परशुराम गाडगीळ, बामन विष्णु लेले वगैरे ग्रहस्थ आले असून टिळकांच्या माघणास ते विरोध करूं लागले, तव्हां समेत योडाचा दगा झाला. तो पोलिसांनीं लवकरच मोडला. या समेमध्ये टिळकांनीं योडाचा दगा झाला. तो पोलिसांनीं लवकरच मोडला. या समेमध्ये टिळकांनीं बार्किंग कमेटींत झालेली मानगळ लोकांपुढें आणली. पन्नास रुपये वर्गणी देणाराचा स्वागत कमेटींत एक संत असावें असा ठराव पूर्वीं झाला होता. पण सुभारक-

पक्षांतील लोकांनीं आतां असा बूट काढला कीं, पक्षास रुपयांला एक मत या हिशोबानें जितकी पट अधिक वर्गणीतितीर्ती त्यास जास्त मतें असावीं. तसें झाल्यास पुण्यांतील श्रीमंत वर्गणीदारांना हजार राहून अनेक मते देतां येतील ! बिचारी स्वागतकमेटी अद्यापि बनावयाचीच होती. ती कशी वनवावी हाच आतां वाद सुरू झाला. त्याचा निकाल आम्हीं करूं असे वार्किंगकमेटी म्हणू लागली. पण वार्किंग-कमेटी ही झाली तरी पुण्याच्या नागरिकांतूनच नेमली गेलेली; तेव्हां कमेटीहून नागरिकच श्रेष्ठ, व खुद्द वार्किंग कमेटीत तसे लागल्यास त्यांचा निर्णय नागरिकांची जाहीर समाच करू शकणार.

टिळकांच्या भाषणानंतर समेत कांहीं उराच पास झाले. राष्ट्रीयसभेचें काम एकट्या म्हणजे सुधारक पक्षाच्या हातीं राहू नये, स्वागतकमेटी नवी नेमून तिचे चिटणीस टिळकांनाच नेमावें, व जुनी वार्किंगकमेटी रद्द करावी वगैरे स्वप्ना त्यात केल्या होत्या. पण दुसऱ्या एका ठरावांत सामाजिक परिषदेची आणि राष्ट्रीयसभेची सांगड तोडली जावी असें स्पष्टच म्हटलें होतें. याचा अर्थ उघडच असा होत होता कीं, राष्ट्रीयसभेच्या मंडपात सामाजिक परिषद भरू देऊ नये. टिळक हे आक्षेप असें म्हणत होते कीं, पुण्यातील तीन पक्षांपैकी, काय वाटेल तें करून राष्ट्रीयसभा यशस्वी करावी असें म्हणणाऱ्या पक्षांतला मी आहे. पण प्रस्तुतच्या जाहीर समेत बाळासाहेब नातू वगैरे मंडळींनीं भाग घेतला नव्हता तरी आपल्या हातीं सत्ता ठेऊन मग त्या सत्तेच्या जोरावर नातूपक्षाचें म्हणणें पार पाडून घावें असा टिळकांचा कावा आहे, असें लोक म्हणू लागले. या समेमुळे बाहेरच्या लोकांच्या समजुतीतील बोंटाळा कमी न होतां उलटा वाढला. तेव्हां खुलासा करण्याकरितां म्हणून टिळकांनीं एक दिनतिपत्र बाहेरगावीं रवाना केलें. त्यांत पूर्वापार सर्व हकीकत छिद्दिली होती. समेत टिळक बोलले नाहींत अशा कांहीं गोष्टी यांत होत्या त्या अशा. 'जोंपर्यंत बाळासाहेब नातू यांनीं अदूरदृष्टीनें टिळकांपासून फुटून निघून तिसरा पक्ष उत्पन्न केला नव्हता तोपर्यंत टिळकपक्ष व सुधारकपक्ष वार्किंग कमेटींत दुसऱ्याबल होता. पण नातूंनीं तिसरा पक्ष उपरिपत केल्यामुळे सुधारकांचे पारडें बर झालें. टिळक हे स्वतः एक सेक्रेटरी असतां जाहीरसभेच्या निमंत्रणपत्रकावर त्यांनीं सही केली, आणि वार्किंग कमेटी रद्द करण्याचा ठराव सदर समेत मंजूर झाला, या अपराधाकरितां वार्किंग कमेटीनें टिळकांनाच आपणांतून काढून लाविले.' हा सर्व बसेडा न्या. रानडे यास मनापासून आवडत नव्हता; व ते एका बाबूस टिळक दुसऱ्या बाबूस : गाढगीळ नगरकर वगैरेंना घेऊन समेटाचीं बोलणीं बोलत असत. पण जाहीर-सभेच्या दिवशीं, सभेच्या आर्ची कांहींवेळ, टिळक हे रानड्यांच्या घरीं समेटाचीच चर्चा करण्यास गेले असतां, तेथें रानडे पुढें वाचांत बसलेले त्यांनीं पाहिले. तीं समेत वांटलेल्या जाहीर निषेध पत्रकाचीच होती ! टिळकांना वार्किंग कमेटींतून

काढून शकल्यावर ते मुंबईस गेले असता त्यांच्या घरांतील सेक्रेटरीचें हपीस उचलून नेण्याची खटपट र्वे० गाडगीळ यांनी केली पण ती फसली. जाहीसमेत उरल्याप्रमाण स्वागतकमेटीचे चिटणीस म्हणून टिळक काम करू लागले व कागदपत्राहि त्यांच्या जवळच होते. तथापि रानडे व त्याचे अनुयायी हे दुसऱ्या पक्षास असल्यामुळे मुंबईशहराच्या सर्व लोकांचें मत टिळकाविरुद्ध, व इतर प्रांतातले पुढागीहि मुंबई-शहराच्या पुढाऱ्यांचें घोरण पाहूनच वाणू लागले. अशा रीतीनें बिनतोड बत्तेडा उत्पन्न झाला. तेव्हा आतां पुण्याबाहेरील लोकांनीं, अधिवेशनाच्या व्यवस्थेचें काम कोणाच्या हातीं रहावें याविषयी, आपलें मत द्यावें व बहुमत व्याख्याताजूस पडेन त्या जकडे सेक्रेटरीचें काम देण्यात येईल; सुधारकपक्षाच्या हातीं काम जावें असें बहुमतानें ठरविलें तर आपण खुषीनें काम सोडून देऊं, असा मनकूर या विनम्रविपणांत होता.

इकडे सा. २६ ऑक्टोबर रोजी मुंबईस फेरोजशहा मेया यांच्या हपीसांत मुंबई स्टॅडिंग काँग्रेस कमेटीची सभा भरविण्यांत आली. या सभेस पुण्यातील दोन्ही पक्षांच्या लोकांस निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. मुंबईची सभा भरविण्याचें कारण असें होतें कीं, गोपाळराव गोखले व काशिनाथपत गाडगीळ यांनी मुंबईस पत्र लिहून असें स्पष्ट कळविले कीं, टिळक हे आतां उघडपणें नातूच्या पक्षास जाऊन मिळाले आहेत. जाहीरसभेनंतर हा आक्षेप खोडून काढणें टिळकांना जड जाऊ लागलें. या सभेंत टिळकांनीं हा आक्षेप खोडून टाकून, मी नातूच्या पक्षाचा नाहीं असें प्रतिपादन केले होतें तसेंच बाजारपेठेंतून वर्गणी मागल्याचें काम सुरू असतां टिळक लोकाना वर्गणी या म्हणत व नातू देऊ नका म्हणत असा तडा चाललेला लोकांच्या उघड नजरेस पडत होता तथापि सामाजिक सुधारणेसंबंधी टिळकांच्या मतांचा गवगवा आज चारपांच वर्षे जोराने होत असल्यामुळे, त्यांच्या व बाळासाहेब नातूच्या हेतील कुशाग्रहतर्कें सुरू असत फेरोजशहासारख्या श्रद्धांश नकी कसें अजमावतां येणार ! “सामाजिक परिषद ज्यांस नको आहे, त्यांना ती राष्ट्रीयसभेच्या मदपास मरू देऊ नये असें म्हटलेंच पाहिजे असे नाहीं. नातू व टिळक दोघांनाहि सामाजिक परिषद नको असे वाटतें. परंतु दोघांची कारणें मात्र भिन्न आहेत. नातू आग्रही असले तर सुधारकहि आग्रही नाहीत असे नाहीं. परिषद निराळी भरविल्यानं जर तिला धका पोचत नाहीं तर परिषदवाल्यांचा येवढा आग्रह तरी कां !” अशा प्रकारचीं सूक्ष्म मते फेरोजशहा मेया यास समजण्यासारखीं नव्हतीच असें नाहीं, पण त्यांच्या पूर्व-मते फेरोजशहा मेया यास समजण्यासारख्या अर्थासच निघाल्या, तेव्हां मेया घोरेंना मोठें असल्यानें सर्व उल्लासापाखाळ्या अर्थासच निघाल्या, तेव्हां मेया घोरेंना मोठें कंकट पडलें. होतां होईतां सर्व पक्षांचे लोक बर्फिंग कमेटींत असावे व श्रीमंत

लोकांना पक्षास स्पर्धास एक याप्रमाणें अनेक मते आपल्या वायकांपोरांतहि बांदून देतां यावीं, हा चार्जिंग कमिटीचा ठराव माझ योग्य नाहीं असेच मुंबईच्या लोकांचे मत पडलें. तथापि नुसत्या पुण्याच्या लोकांवर हें काम सों विस्थास अखेर अखेर तेंटे अनावर होऊन सभेचे काम धांवत्यांत पडेल असे वाटून मुंबईच्या सभेत असे ठरलें कीं, जुनी चार्जिंग कमिटी जवळ जवळ रद्द करून, टिळकपक्षाचे दोन सेक्रेटरी, गोखले पक्षाच दोन सेक्रेटरी, आणि दिनशा वाळ्हा, चिमणलाल सेटलवाड व दाजीसाहेब खरे असे मुंबईचे तीन, मिळून सात सेक्रेटरींनीं यापुढील सभेचें काम करावें. या नवीन व्यवस्थेच्या योगाने, मंडपवादाचा अखेर निर्णय कसाहि लागो परंतु राष्ट्रीयसभेचे काम तडीस जाईल, असें समजून टिळकांनीं ही व्यवस्था मान्य केली. किंबहुना ही व्यवस्था मान्य केल्याशिवाय टिळकांना दुसरा मार्गच नव्हता. या व्यवस्थेनें पुण्यातील जाहीरसभेचे ठरावहि रद्द झाले हें माझ येथें नमूद केले पाहिजे.

पुढील आठवळ्यांत वाळ्हा, सेटलवाड व खरे हे पुण्यास आले. ते पुण्यास आल्यावर त्यांना असे आढळून आलें कीं, सरदार नातू व तत्पक्षीय एकात्मिक मताचे लोक मूठभर आहेत; व मंडपवादाचा निकाल अखेर खुद्द काँग्रेसनें लाबावा, पण आधीं काँग्रेस नीटपणें मरूं द्यावी, असे म्हणणाऱ्या मध्यम वर्गाचेच बहुमत पुण्यांत आहे. तथापि याहि वर्गाकडे सर्व काम सोपविण्याची सोय नाहीं. कारण सुधारक लोक मदत घेणार ती सर्व स्वपक्षीयांकडून. उलट टिळक यांचे म्हणणे असे कीं, राष्ट्रीयसभेस मदत घ्यावयाची ती सर्व वर्गांकडून सारखी देतली जावी; व पुण्यातील उदमी, व्यापारी, कारागीर सर्व मंडळांनीं राष्ट्रीयसभेस प्रतिनिधी म्हणून जाऊन मग हवें ते हवे तसें आपल्या हाताने करून घ्यावें. सुधारकांच्या मतें टिळकांच्या हेतूप्रमाणें मदतिक्षुक, साळीमाळी, तेली तोंवीळी यांचा भरणा राष्ट्रीयसभेंत झाला तर बहुमत आपल्याविरुद्ध जाऊन बांटाळ्य होईल व अशा लोकांच्या जिवावर टिळक हे सामाजिक परिपदेस आयले वेळीं दगा दतील अथवा प्रकारचा विरोध पाहून मुंबईहून आलेल्या सेक्रेटरींनीं अखेर असे ठरविलें कीं, टिळक यांनीं आपल्या सर्व गोष्टी मागे घ्याव्या व जुन्या चार्जिंग कमिटीनें आपले पुरवीचे धोरण पुढें चालू ठेवावें. या निकालानें अर्थात् टिळक तोंडघर्णी पडले. एका आठवळ्यापूर्वीच ज्या व्यवस्थेला सामान्यरीत्या का होईना पण मान्यता दिली, तिलाच आतां नावें ठेवावी असा प्रसंग त्याचेक आला. पण नावें ठेवूनहि आतां काहीं उपयोग नव्हता अतिशय शोक्तिप्रिय एकात्मिक असे दोन पक्ष प्रथम झाल्यावर बहुजनसमाज मध्यम मताचा असला तरी त्याचें निमनास होतें. नातूपक्षास राष्ट्रीयसभा मोडली तरी चर्किचिताहि वाईट वाटणारें नव्हतें, व सुधारक पक्ष मुंबईहून आलेल्या त्रिवर्ग सेक्रेटरींच्या जोराकड उलट अधिकच प्रथम झाला. अशा स्थितींत जाहीरसभेंत व्यक्त झालेलें बहुजनमत

टिळकांच्या बाजूला असताहि त्यांना सेक्रेटरीच्या जागेचा राजिनामा देणें अपरि-
हार्य झाले. केवळ नातूपक्षाच्या हार्ती जाऊन राष्ट्रीयसभेचें काम यशस्वी रीतीनें
भार पडण्याचा संभव नव्हता. सुधारक पक्षाच्या हार्ती हें काम गेल्यास ते लोकाना
अप्रिय अशा मूठभर लोकांच्या हार्ती गेल्यासारखे होईल हे खरें, पण इतर
प्रांतांच्या दृष्टीनें पाहतां ते काम रीतीप्रमाणे तडीस लावण्याची तरी पात्रता त्यांज-
मध्ये आहे; अर्थात्, राष्ट्रीयसभेचें काम एका विशिष्टरीतीनें झाले तर तें इष्ट खरे,
पण तगा प्रकारानें ते होत नाही म्हणून तें मुळीच कोणी करूं नये, खुशाल
लायाहून घावें रें म्हणणें चुकीचें होईल, असें मनार्थी ठरवून टिळकांनीं
राजिनामा दिला. आपला हेका चालवावयाचा किंवा माधार घेऊन सभा भरवू
द्यावयाची, पुण्याबाहेर दबडूं घावयाची नाही, असा विनतोड विरोध आला
असता टिळकांनीं आपला हेका सोडला असें उघड दिसतें. टिळकाना असें
करण्याशिवाय इलाज नव्हता हे चांगल्या अर्थानें खरे आहे, व आम्हीहि वर तसें
म्हटलेंच आहे. टिळक हे नातूपक्षास जाऊन उघडपणे मिळण्यास तयार
असतें तर, त्यांना सभा पुण्याबाहेर चालवूनहि, "परप्रांताचे लोक पुण्यातील कुडीबद्दल
मला नांवें ठेवतील तशीच ती सुधारकानाहि ठेवतील, मिळून दोघच आला तर
दोघेहि प्रतिपक्षी तो सारखाच वाटून येऊ," असें टिळकाना वाटेल तर म्हणतां
आले असतें. पण या वेळीं तरी आपला परामभव स्विकारून त्यांनीं राष्ट्रीय
हिताच्या दृष्टीनें पड खाल्ली असेंच कोणासहि म्हणावे लागेल. पुण्यात सभा न
भरण्याऐवजी, पुण्याचे लोक उदासीन असूनहि का होईना ती भरलेली अधिक
बरी; असेच त्यांनीं ठरविलें व केसरीतून तसें लिहिलेहि. मी सेक्रेटरी नसलो तरी
हरकत नाही, राष्ट्रीयसभेस सर्वांनीं मदत घावी असा उपदेशहि त्यांनीं
लोकाना केला.

टिळकांनीं राजिनामा दिला तरी वाद पुढे वाढच होता. टिळकांच्या विनति-
त्रांतील विधानें खोडण्याकरिता काहीं रावबहादुरांनीं आपल्या सहीनें एक
उत्तर प्रसिद्ध केले. सुधारकपक्षाचा एक प्रकारें विजय झालेला होता व त्या मराठ
त्यांनीं सभेचें काम जोरानें सुरू केलें होते; पण लोकांची उदासीनता त्यांना धाल-
वितां आली नाही. एका व्यापारी सभेत असा उराव झाला कीं, राष्ट्रीयसभेची
सर्व व्यवस्था सुधारकांच्या हातात गेल्यामुळे, आतां सामाजिकपरिषद त्या मळ-
पात भरण्याचा विशेष समज आहे, व आम्हांस तर ती सभा तेथे मरावी हे इष्ट
नाहीं, म्हणून आम्ही काँग्रेसबद्दल उदासीन आहोंत. अशा रीतीनें राष्ट्रीयसभा
एकतर्फी होऊं पहात आहे अशी ओरड सुरू झाली. वास्तविक एकतर्फीपणा
असला तर तो व्यवस्थापकवर्गापुरता होता. इतर प्रांताचे लोक यावयाचे तसे
मेणारच होते व ते आलेहि. खुद्द पुण्यांतलेहि लोक बरेचसे प्रतिनिधि म्हणून
निवडून जाणार होते व पुढें गेलेहि. पण सभेची व्यवस्था एकतर्फी असल्यानें

तिला आयत्यावेळीं कांहीं व्यत्यय येतो कीं काय ही भीति मात्र गिळक उरली अखेरपर्यंत ती नाहीशी झाली नाही. अस्य म्हणविणाऱ्या एका गृहस्थानें केवरीला पत्र लिहून त्यात पुण्यांतील लोकांनीं उदासीनता टाकून बावी असा उपदेश केला होता. पण तो " आपलें खरें स्वरूप सुधारकास दाखविण्यास तयार होण्याकरितां. " वरील उपदेशाचा अर्थ उघडच आहे. कित्येक लोक टिळकांनीं माघार खाली आवहल त्यांना नविंदि ठेऊं लागले. कित्येक एम्. ए. एल्. एल्. बी. सारख्या लोकांनीं टिळकांना वेगळी राष्ट्रीयसभा मनाविण्याचीहि चिथावणी दिली. पण केवळ व्यवस्थापक वेगळे झाल्यानें वेगळी राष्ट्रीयसभा मरूं शकत नाही, हें या गृहस्थानीं ध्यानांत आणलें नसावें. पुणें शहरांत खरी लोकमत टिळकांच्या वाढूचें असले तरी खुद्द पुण्यांतहि केवळ सुधारकांच्या रागावर राष्ट्रीयसभेची बैठक मोडून, किंवा तिच्या कामांत विवाद होऊन, परप्रांताच्या लोकांनीं पुणें शहराला हंसत व निंदा करीत परत जावें हें त्यांना मानवणारें नव्हतें; व पुण्यांतील बहुजनसमाजाची सहानुभूति टिळकाकडे असली तरी, त्यांनीं यावेळीं राजीनाम दिला हेंच योग्य असे सुशिक्षित लोकमतालाहि वाटत होतें. पुण्यांतील व्यापारी उदासीन वगैरे मंडळींच्या सत्ताला महत्त्व असेल, पण बाहेरच्या सर्व प्रांतांशीं जेव्हा संबंध येणार तेथें रानडे, गोखले व अनेक रावबहादुर यांचें म्हणणें त्यांना जितकें खरें वाटणार, किंवा खरें न वाटले तरी त्यांची ते जितकी भीड घरणार तितकी टिळकांची घरणे अशक्य होतें. परप्रांतांशीं व्यवहार करण्याच्या दृष्टीनें पाहतां टिळक हे आपल्या पक्षांत एकटे एकच होते; व सुधारक पक्षांत, मुंबईकरांची त्यांना असलेली मदत लक्षांत घेतां, निदान दहापाच नांवें तरी अशीं होती कीं, जीं इतर प्रांतांतील लोकांच्या परिचयाचीं होती. स्वतः टिळक व नामजोशी हे यापूर्वीं प्रसिद्धीस आले होते, पण या दोघांना रानडे, मेथा, वाच्छा गोखले, सेटलवाड, खरे इत्यादी मंडळींशीं परप्रांतीय लोकमताच्या आखाड्यांत कुस्ती जिंकणें शक्य नव्हतें. आपल्या पक्षाला लोकप्रसिद्ध अशीं माणसें नसल्यामुळे येणारा कमीपणा टिळकांना परमां परवापर्यंत भासत होता. सग १८९५ सालीं त्यांची स्थिति काय असेल हें चांगल्याच नकोच. किंबहुना त्या वेळेच्या वादनां स्वतः टिळकांना इतर प्रांतांतून जीं मान्यता पूर्वीं होती, ती कांहींशी कमीच झाली असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही. तात्पर्य मुंबईहून आलेल्या सेक्रेटरींनीं वाजू उकटविली असें पाहून, टिळकांना राजीनामा देण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें व राजीनामः दिल्यावर पुढें टिळक काय करतात, तेवढाच कित्येकांना कोटुकाचा व कित्येकांना चितेचा विषय होऊन राहिला होता.

या वेळेची टिळकांची खरी मनःस्थिति काय असावी याची आम्हांस चांगली कल्पना होते. राष्ट्रीयसभेस अपाय होऊ नये असें त्यांस भनाणसून वाटत होतें यांत विलकूल शका नाही. पण पूर्वीं राजीनामा दिला नव्हता तेव्हां सामा-

मिळाले होते आणि आपल्या बुद्धिमत्तेने व वाचनाने त्यांनीं तें बरेच वाढविलें होते. त्यांना चांगला इंग्रजी लेखक किंवा बका अशी सत्ता देतां आली नसती; कारण त्यांच्या लिहिण्याबोलण्यांत खऱ्या वाद्दमयाची हाक फारशी नसे. सदांमूर्ख व औचित्य यांच्या बंधनांची ओळखहि त्यांना फारशी नसे. पण लेखन व भाषण यांचा ओष त्यांनाशीं असूद्ध असे. भगमसाट लिहिणे, भगमसाट बोलणे यांत त्यांचा हातखडा असे. पूर्ववयात त्यांनीं सगळी नोकरी केली व शेवटीं ते मामलती-वरून बढतर्फ झाले होते असे म्हणतात. त्यांची इतर कारणे काहींहि असतील, परंतु साहेब लाकांची देखील बेल पडल्यास मांडमुर्वत ठेवावयाची नाहीं व त्यांना वाटेक तसें टाकून बोलावयाचे व लिहावयाचे हा दोष त्यांना मोवला असल्याचा समज आहे. त्यांच्या दाडगेभरपणाबद्दल लोकांची जी समजूत होती तिला मात्र साहेब लोकाशीं असणारे त्याचे उद्धट वर्तन येवढेंच कारण ख्यास नव्हतें. स्वतः लोकसमाजाशींहि ते तसेच वागत. अधिकाऱ्या या नात्यानें दाते यांची नाठाळाशीं गाठ पडली असतां, आपणास सर्वां नाठाळ भेटला अशीच त्याची खात्री होईल असे वर्तन त्यांजकडून होई. उलट एकादी गैरवानवीदेखील गोष्ट करण्याचे मनात आले, व लोकमत त्याला विरुद्ध पडलें, तरीहि हरप्रयत्नांनीं ती गोष्ट घडवून आणण्याचें कामीं दाते यांचा हातखडा होता. आपले पार्य सिद्ध करण्याला जरूर तर ते सगळ्या गांवच्या मुसक्या बांधतील, किंवा सगळ्या गांव ला आग लावून देतील, किंवा हवीं तीं घरे एका रात्रीत जमीनदोस्त करून व त्यावर नागर फिरवून, सकाळीं 'काय झाले' म्हणून विचारण्यास स्वतः स्वारी जाण्यावर इजरच, असा त्याचा लौकिक असे कुशाग्रबुद्धी, जरदस्त स्मरणशक्ति व सरकारी कागदपत्रांच्या दाखल्याचे उत्तुह ज्ञान यांच्या योगाने मुलकी बकीली करण्यास ते सर्वस्वी लायक होते, व नोकरीतून सुटल्यावर सरकारी खात्याबद्दल अर्ज लिहून देण्याचें काम ते करीत असत. या कामाकरितां त्यांनीं थोडाबहुत कायदाहि वाचला होता व बकील या नावानेंच त्यांना लोक विशेष ओळखीत. त्यांनीं तयार केलेले कांी अर्ज आम्हीं पाहिलेले आहेत. त्यांत बकिली आधारपेक्षां जुनी बरिवाट व दसरी दाखले यांचे आधार देण्याची त्यांची हातोटी अधिक समर्पक दिसून येते. पण सामान्यतः मुलकी प्रकरणातले निकाल कायद्याच्या किंवा दाखल्याच्या आधारापेक्षां अतस्थ दरबारी खटपटीच्या आधारावरच अधिक अवलंबून असतात ही गोष्ट महशूर आहे, व अंतस्थ खटपट कशी करावी याचे ज्ञान श्रीधर विठ्ठल यांना पुष्कळ होतें. या ज्ञानाच्या जोरावर त्यांनीं अनेक कामे जिंकून पुष्कळ पैसा मिळविला होता. इनाम कमिटीचे काम नुकतेंच होऊन गेलें असल्यामुळे इनाम चौकगीचे अर्ज त्या काळीं बरेचसे होत असत. मुलकी खात्याच्या दांडगाईनें इनाम गांव जतीत पडत. इनामदार हे स्वतः मिजबशी व अज्ञानी असल्यामुळे ते अनेक वर्षे तसेच जतीत पडून रहात, व त्यांच्या उत्पन्नाचा

ऐवज पुष्कळसा चांचे. पण जतीच्या या कुलपाला श्रीधर विठ्ठली किल्ली लागली की, बाहेरून अर्ज, आंतून खटपट, अशा प्रयत्नांनं अनेक वेळीं जती खुली होई व शिलकी ऐवजाची रास इनामदाराच्या हातांत पडण्याची वेळ आली की श्रीधर विठ्ठल हे आपल्या फी करितां आर्षी उरवून ठेविलेली मोठी रक्कम तांतून उचलीत. अथवा तालुक्यांतील एका वेडकीहाळ गावाच्या जतीसवधाने त्यांना अर्जांची व खटपटीची फी म्हणून एक लक्ष रुपये मिळाले होते असे सांगतात. जुन्या वनव्या मिलकतीनें समृद्ध होऊन सुखवस्तु म्हणून ते पुण्यास येऊन राहिले होते; व मेहुण-पुण्यातील, इली लोकसंग्रह छापखाना असलेला, त्यांचा बाबा हल्लींच्या स्थितीत पाहणाऱ्यालाहि त्याचा मालक कसा असावा याची स्पृह कल्पना येऊ शकेल, पण स्वतः श्रीधर विठ्ठल या बाळ्यांत नांदत असतां त्यांचे ऐश्वर्य ज्यानीं पाहिलें असेल त्यालाच तें खरे माहीत.

श्रीधर विठ्ठल यांची उंची सहा फुटांवर असून त्यांतच त्यांच्या पाजो-ट्याची उंची मिळविळी म्हणजे तो एखादा मनुष्य चालत नसून कपड्यांचीं टाणें अगावर चढविलेला नालपीर चालला आहे असे वाटे. त्याचे शरीर जसें उंच तसेच रुंद व भरदार असे. त्याच्या डोक्यावरील पागोट्यायेवढें मोठे पागोटें त्या वेळीं सर्व पुण्यांत दुसऱ्या कोणाचे नव्हतें. त्यांचा आवाजहि शरीराच्या प्रमाणानेच होता. विंचुरकराच्या बाळ्यार्षी येऊन दारातूनच त्यांनीं 'टिळक' म्हणून हांक मारली म्हणजे बाळ्यांतला कानाकोपरहि दणाणून निघे. माषणपद्धतीहि आवाजासारखीच दणकट. तोंडांतून कोणाला उद्देशून काय शब्द निघेल याचा नेम नाही. एकदां शिष्यांची फॅक सुरू झाली की शिष्या खाणाऱ्या-बरोबर नुसता ऐकणाराहि खीत होऊन जावयाचा. समाषणात्मक इंग्रजी बोलण्याची सयब त्यांना फार असे व एकदां पट्टा इंग्रजीत सुरू झाला म्हणजे तोहि अर्धा अर्धा तास सारखा चाले; मग त्यांत किती खऱ्या गोष्टी, किती दतकथा, किती उत्तारे, किती आचार येतील याचा नेम नाही. टिळकापेक्षां दाते हे ज्यानें बरेच मोठे असल्यामुळे तें त्यांना सहजच मुलाप्रमाणें वागवीत. टिळकासारख्यांशीं बोलावयाचें तेंहि बहुतेक सगळें आज्ञाशीं. उलटसुलट युक्तिवाद किंवा विवेकशील स्वर्चा ही दाते यांना कधीं माहीतच नव्हती. त्यांच्या भाषणांत गोष्टी येतील त्या सद्या 'असल्याच पाहिजेत किंवा नसल्या तरी झाल्याच पाहिजेत,' निदान त्यांच्या जड जोड्याच्या पायाची ठोकर व मीमसेनी मुठीचा आघात यांच्या जोरांने होणार नाही अशी गोष्टच नव्हती. बोलण्याप्रमाणे त्यांचे हसणेंहि ठाणबद जोड्याच्या खिंकाळण्यासारखेंच असे. टिळक त्यांच्यापुढे उभे राहिले व समाषण जोरांत चालू असले म्हणजे पाहणारास वाटे की, हा टिळकाना आतां साकेंत मारून गाडींत घालून घेऊन जातो की काय ? पण वामनसूरि टिळकांचीहि शोयवा गाडींत घालून घेऊन जातो की काय ? पण तळवारबहादुर आहे, असें ते टिळका-श्रीधर विठ्ठल जाणून असत. आहे मूळ पण तळवारबहादुर आहे, असें ते टिळका-

विषयी म्हणत. पुढे पुढे रिकामपणी येऊन गप्पा मारण्याचें एक स्थान म्हणजे टिळकांचें घर असें त्यांना झाले होतें व टिळकांनाहि नाइलाजाने आपला बहुतेक वेळ खर्च करून, मनांतून कटाळा आला तरी, या वड्या घेढाला नासूष करवत नाही म्हणूनच त्यांच्याशी बोलत बसावें लागे. एखादे वेळीं टिळकांनाच ते घरी बोलावून घेत, आणि आपलें घर लोकांना हिंडून दाखविण्याची जी खोड पुष्कळांना असते तिची लहर आली असतां. तळवरांत मांडून ठेवलेल्या पांच पक्षास प्रकारच्या लोणच्या—मुरव्याच्या बरण्यांपासून तों तिजोरींतील मनगटासारख्या सोन्याच्या सन्यांचे जोड व टपोऱ्या मोत्यांचे सर येथपर्यंत सर्व विजा दाखवून ते आपलें ऐश्वर्य टिळकांना नीट समजावून देत.

पण हें ऐश्वर्यप्रदर्शनच या मंडपाच्या वादांत टिळकांना योडेंच उपकारक झालें. तो प्रकार असा. श्रीघर विव्हाल हे मोठे धर्मनिष्ठ नसले तरी मंडपाच्या वादांत त्यांचा ओढा नातूपक्षाकडे होता व राष्ट्रीयसभेच्या मंडपांत सामाजिक परिषद भरविली जाऊं नये हें यांचें मत इकू इकू गांवांत प्रकट झालें. नातूपक्षाला हा एक मोठाच लाभ घडला. तथापि दाते या मांडणांत उघड रीतीनें पूर्वी फारसे पडले नव्हते. जो त्यांच्या तावडींत सापडेल त्यांच्या देखत ते परिपदेला लाखोली वाटून तिचा चक्काचूर करीत. पण राष्ट्रीयसभेला झटून मदत करणारां पैकीं ते नव्हते. पुढे धर्किंग कमेटींतील वाद जोराळा लागला व कोणत्या तरी एका पक्षाच्या हातीं राष्ट्रीयसभेची व्यवस्था देणें प्राप्त होईल असें दिवूं लागले. पण हें ठरवितांना पैशाच्या दृष्टीनें कोणता पक्ष अधिक पात्र आहे हीहि गोष्ट विचारांत घेतल्याशिवाय निर्वाह नव्हता. नुसत्या मेहनतीच्या दृष्टीनें टिळकांचा पक्ष काहीं कमी नव्हता, पण पैशाचा प्रश्न आला म्हणजे सहजच त्याला खालीं पहावे लागे. बाळासाहेब नातू यांची मदत असली तर कोरडी असावयाची हे मार्गें चांगितलेच आहे पैसे खर्चण्याचा प्रश्न निघाला कीं त्यांच्या हजारो सवयी पुढे आल्याच. टिळकांनीं जोडलेले नवीन केरी बाबामहाराज हे नांवानें श्रीमंत असले तरी थारा वषें कोटींत चाललेल्या दत्तकाच्या वादामुळे स्वतःच कर्जाखालीं जिकिरीस आलेले टिळकांनीं वाटेळ त्या रकमेची प्रामिसरी नोट लिहून शुध्द टाकली तरी ते सहीला माघार न घेण्याइतके मनाने उदार होते. पण त्यांच्याहि प्रामिसरी नोटीला या वेळीं सावकार लोकांत फारशी किंमत उरली नव्हती. अशा स्थितींत धर्किंग कमेटीचा वाद जवळजवळ या मुद्यावर आला कीं, राष्ट्रीयसभेची व्यवस्था हातीं घेण्याची ज्याची इच्छा असेल त्याने ती पार पाडण्याच्या जामिनकीबद्दल आर्ची कमीत कमी दहा हजार रुपये मोखावे. गोखलेपक्षांत मोठ-मोठे वकील पेन्शनर वगैरे लोक व रानड्यांची अप्रत्यक्ष जामिनकी असल्यामुळे ते दहा हजार रुपये केव्हांहि मोजू शकते. उलट टिळकांच्या बाजूला बहुजन-मत खरें, पण हुकमी दहा हजार रुपयांची रक्कम नाही. हा रुपयांचा प्रश्न नेटाला

लागला तेव्हां टिळक वालासाहेब नाटकडे रक्कम कर्जाक मागण्यास गेले; पण योग्य तारणाशियाव आपण रक्कम देऊ शकत नाहीं असा नातूनी जवळ दिला. या अडचणीत सांपडल्यामुळे टिळकाना श्रीधर विठ्ठल याची आठवण सहजच झाली व तळवरात नेऊन देण्ये दालविणाऱ्या या गृहस्थाच्या श्रीमतीदत्तकेंच त्याचें धारिद्र्य आहे कीं नाहीं हें पहाव असें टिळकास वाटलें. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, श्रीधर विठ्ठल या घाडसाच्या परीक्षित खरोखरच पहिल्या वर्गात उतरले! एके दिवशीं रात्री टिळक व त्यांचे केही बायदेवराव जोगी हे सुठेंत जीव घेऊन अवेळीं श्रीधर विठ्ठल याचे घरीं गेले. अशा वेळीं टिळक कधीं यावयाचे नाहींत, ते का आले याचें दात्याना सहजच आश्चर्य वाटलें. आणि विचारपूष होतां हातां ओघाने टिळकानीं ही पैगाची गोष्ट काढली; आणि सांगितलें कीं, दहा हजार रुपये जर मोजता येतील तर राष्ट्रीयसभा आपल्या हातीं घेते. पण ते कसे मिळणार ? दाते यांनीं क्षणभरहि विचार न करितां सांगितलें कीं, बन्यांची तजवीज होऊ शकेल, दुसरी सभा हातीं घ्या. पण रुपये रोकड पाहिजेत त्याची वाट काय ? याविषयी टिळकानीं सांगितलें कीं नातूच्याजवळ रोकड वाटेक वितकी आहे. पण ते योग्य तारण मागतात. तेव्हां श्रीधर विठ्ठल म्हणाले तारण काय वाटेक तेवढें देतो. असें म्हणून त्याच पावलीं ते टिळक व जोशी याना घेऊन तळवरास गेले व दहा हजारानून अधिक किंमतीच्या सोन्यामोत्याच्या दागिन्यांचा डबा, पावतीदाखल एक चिटोरेहि न मागतां, त्यांनीं टिळकाच्या स्वाधीन केल. तो डबा तसाच उपरण्याखालीं दडवून घेऊन टिळक व जोशी हे नाटकडे गेले व अशा रीतीनें दहा हजार रुपये खडे झाले. टिळकानीं महाराष्ट्रातील लोकाना राष्ट्रीयसभेच्या कार्यातील धोटाळ्याविषयी खुलासादाखल जें जाहीरपत्रक काढल्याचें मार्गे उल्लेखिलें आहे त्यांत, सद्यःस्थितिवर्णनाच्या कलमांत, एक कलम खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे, “पुण्यातील दहा हजार रुपये वर्गीणी कोणत्याहि पक्षास देतां येईल.” या वाक्याच्या सरा आचार म्हटला म्हणजे श्रीधर विठ्ठल हाते यांनीं मध्यरात्री टिळकाच्या स्वाधीन केलेला हा भारी दागिन्यांचा डबा होय.

या उद्यारपणाच्या कृत्याने परिषदेच्या प्रतिपक्षाच्या प्रमुखस्थानीं दाते यांची गणना एकदम होऊ लागल्यास नवल नाहीं. ते गांवातील एक क्षत्रियदार गृहस्थ म्हणून सभेच्या कार्यां त्यांचा उपयोग करून पाहण्यात येऊ लागला. त्यांनीं रा. व. गान्धे यांची गाठ घेतली व परिषद मंडपात भरविण्याचा आग्रह आपण बरपार नाहीं असें आश्वासन रानडे यांचेकडून घेतलें. अशा रीतीने परिषद बाहेर पडली व दहा हजार रुपयांच्या जोरावर काग्रेसची व्यवस्था टिळक-पक्षाच्या हातीं येण्याचा संभव दिवू लागला. पण इतक्यांत मुंबई स्टॅण्डिंग कमेटीने मध्यें पडून सर्व व्यवस्था चिटणीस सप्तकाच्या हातीं देण्याची योजना केली, ती टिळकानीं मान्य केल्यामुळे बाबू उलटली. वार्किंग कमेटी उद्यारकाच्या हातीं

कायम झाली व परिषद बाहेर भरविण्याविषयीचे आश्वासन परत देण्याला रानडे यांच्या अनुयायांनी त्यांना विचवून त्यांत यशस्वी संपादले. यामुळे श्रीधर विठ्ठल दाते यांना आपले अखेरचे शस्त्र बाहेर काढावे लागले. ता० १० नोव्हेंबर रोजी रेमाकॅम्पच्या मैदानांत प्रचंड जाहीरसभा भरविण्यांत आली. लोकसमूह सुमारे दहा हजार असावा म्हणतात अल्पस्थानी होईल. गदें यांची निवडणूक करण्यांत येऊन एक दोन ठराव निष्पत्तीस आले. मुंबई कमिटीने ज्या अर्थी पुण्यातील लोकांना घान्यावर बसविले त्या अर्थी पुण्यास होणारी राष्ट्रीय सभा ही निवळ एकपक्षीय होय, व सामाजिक परिषदेचा व आपला संबंध राष्ट्रीय समेतेन कायमचा तोडून टाकावा, अशा अर्थाचीही ठराव होते. या समेते टिळकांनी मान घेतला नाही. तिचे अपूर्वत्व एकाच गोष्टीने सिद्ध झाले, ती ही की श्रीधर विठ्ठल दाते यांनी मुख्य ठरावावर दीड तास भाषण करून त्यांत कोणत्याही कांही बाकी ठेवली नाही. त्याचे भाषणांतील मुख्य मुद्दा कांही गैरवाजवी नव्हता. राष्ट्रीयसभा ही सर्वोत्तम पद्धत आहे. तिचे उत्पादक रानडे हेहि पक्ष आहेत. त्यांच्या अनुयायांच्या हाती समेती व्यवस्था गेली तरीहि त्यांत कांही अस्वाभाविक नाही. पण परिषद मंडपांत भरविण्याचा आग्रह बर्किंग कमिटी करते ही गोष्ट मात्र गैर आहे. यात अधिकाराचे अतिक्रमण होतें. सुधारक-प्रमुख बर्किंग कमिटीवर पुण्यातील लोकांनी विश्वास टाकला असला तर तो राष्ट्रीय समेतीच्या बैठकीच्या व्यवस्थेपुरता, पण सामाजिक परिषद ही बहुजनमताला अभिप्रेत आहे असें पक्के ठाऊक असता, हातीं आलेल्या अधिकाराचा उपयोग कमिटी जर परिषदेस मंडप देण्याकडे करील तर तो विश्वासघात होईल. बर्किंग कमिटीतील लोक सुधारकावादी आहेत तसेच मी व टिळक हेहि आहोत, किंवा इग्यजी शिक्षणाचे वारे लागलेले सर्व लोक सुधारक असतात. पण सामाजिक परिषद व तिचे पुढारी लोकांत अभिप्रेत आहेत व लोक जर परिषदेला मंडप देण्याच्या विरुद्ध आहेत तर यांनी तो कां सावा !

पण दाते यांच्या भाषणांतील खरी खोच या मुक्तिवादांत नव्हती तर भाषणाच्या ओघात त्यांनी दहशतीची अशी जी एक दोन वाक्ये उच्चारली त्यांत होती. ती वाक्ये अशीं:—'लोकांच्या विरुद्ध जर सभामंडप तर ती राष्ट्रीय होईल काय ? तसे विरुद्ध मताचे लोक गळे तर त्यांच्याने त्यांना घालवून देवघेव काय ? अद्यानं गोष्ट होईल, राष्ट्रीयसभेला आग लागेल, दयानंदाचे घेळचा प्रसंग येईल. संसतिविकारकाराला सत्तेमुळे पाळ करता आले. पुण्यातील सुधारकांची आमच्याविरुद्ध जाण्याची काय मगदूर आहे ? इद्रायतक्षकाय खाहा वाप्रमाणे यांची दगा होईल. या बादशाही शहरांत आम्ही यांचे चाखू देऊं काय ? सामाजिक परिषद हा रोग आहे. हे कुलंगकुल आहे. ते पुण्यास एकदां मंडपाच्या बाहेर काढून दिले म्हणजे इतर गरीब शहरी प्रांत देवात नाही.' असे वगैरे वगैरे.

विठ्ठल यांची कीर्ति आधीच लोकांना माहीत होती. अशा स्थितीत हे माषण झाले. मग काय विचारलें! समा ही येवदी मोठी होती की, तिचे ठराव मंजूर झाल्याचे जाहीर करण्याकरितां कर्णे, शिंग व चौघडे आधीच आणून ठेवले होते. ठराव मंजूर होताच 'कर्णा वजाव' म्हणून श्रीधर विठ्ठल यांनीं हुकुम द्यावा व वाद्यांच्या गोंगाटांनीं ठरावाची मंजुरी जाहीर व्हावी असें चालले होतें. असल्या समेत प्रतिपक्षी येऊन काय करणार! समेंतून परत जाताना लोकांच्या तोंडीं राष्ट्रीयसमेत गोंघळ होईल, मंडपाळा आग लागेल, इंद्रायतसकाय स्वाहा होईल हेच शब्द घोटाळत होते. मंडप अद्यापि बाधावयाचाच होता ! पण कल्पना-प्रधान लोकांना तो आधीच जळाळेला दिसूहि लागला ! लोक म्हणत, एवीतेवी लोकांना पष्ठ म्हणता खरे मग त्यांनीं पशूसारखें वर्तन केलें तर त्यांत आश्चर्याकां मानतां ! पुढें मंडप बांधण्यास मुरवात झाली, तेव्हां श्रीधर विठ्ठल हे सध्या-काळचे प्रहरी गार्डांत वचून मंडपाच्या जागी जात व मुद्दाम कुचेष्टा करण्या-करितां कमरेवर हात ठेऊन शेजारच्या लोकांस म्हणत 'मंडपास आग लावायला ही जागा फार छान दिसते.' वास्तविक आग लावणारा पुष्ट मनुष्य आपले वेत असे जाहीर रीतीनें बोलून दाखवीत नसतो. पण भीतीनें गांगरलेल्या मनुष्याला हें सांगून काय उपयोग ! पुढें एक दोन आठवड्यात हा वादच मुळीं मिटला. सामाजिक परिषद आपण दुसरे जागीं मरविणार, असें तिचे सेक्रेटरी रा. व. रानडे यांनीं जाहीर केलें. तथापि राष्ट्रीयसभेच्या व्यवस्थापकांवर झालेली लोकांची सामान्य हतराजी अद्यापि कायमच असल्यामुळे मंडपास कदाचित् आग लागेल ही भीति त्यांच्या मनाला मधून मधून डसत असे; व आग लागली तर ती विक्ष-विण्याकरितां विशेष प्रकारच्या सावनांचीहि मंडपाजवळ तयारी करण्यात आली होती.

बाँकींग कमेटीचा राजीनामा देऊन बाहेर पडल्यावर टिळकांनीं यापूर्वी आपण केलेल्या कामाचा रिपोर्ट व जमा खर्चाचा हिशेब ताबडतोब प्रसिद्ध केला आणि कामे-सध्या कामातून ते कायमचे सोकळे झाले. पण परिषद मंडपांतून बाहेर सैन्याचे काम गिळक चरलें होतें व तिची सैबासैबी एकदोन आठवडे खूप जोरांनें सुरू होती. टिळकांनीं जरूरीचे विनंतीपत्र बाहेरगांवां पाठवून लोकांस असा हपारा दिला की, राष्ट्रीयसभेकरितां प्रतिनिधींची निवडणूक जाहीरसमांतून व कमेट्यातून होईल त्या बरोबरच परिषद मंडपात मरवू नये अशा अर्थीच ठरावहि मंजूर होऊन बाँकींग कमेटीकडे पाडले जावे, व त्याप्रमाणें घडाघडा ठराव येऊ लागले होते. इकडे बाँकींग कमेटीनें 'राष्ट्रसमासमाचार' म्हणून एक तात्पुरतें वर्तमानपत्र शानप्रकाशाच्या जोडीला काढून आपली बाबू लोकांपुढें मांडण्याचा प्रयत्न चालविला होता. तसेंच परिषदेचे चिटणीस रा. व. रानडे यांनीं परप्रांतांतून सहा मिळविण्याकरितां जीं पत्रे पाठविलीं त्यांची उत्तरे म्हणून किंवा स्वतः नित्ये म्हणून पत्रे येऊ

लागलीं. त्यांतहि परिषद मंडपांत भरविण्याच्या हद्दामुळें स्वतः राष्ट्रीयसभेसच. जर विप्र येण्याचा सभय असेल तर तो आग्रह सोडून थावा असा सल्ला मिळूं लागला. छंडन टाहमस, अमृतवक्षार पत्रिका, इंडियन नेशन, हिंदू पेट्रियट, होप, पॉवर, नॅशनल गार्डियन, मद्रासचा हिंदू वगैरे अनेक पत्रांनी असाच सल्ला दिला होता व दाते यांनी जाहिरसभेत भाषण करितांना त्यांतील काहीं उतारे वाचून दाखविले होते. बंगाल्यात एका 'इंडियन मिरर' पत्राखेरीज कोणांच मंडपात सभा भरविण्यास अनुकूल नव्हते. ठिकठिकाणचे शास्त्रीपंडित हे तर मुळीं परिषदेच्याच विरुद्ध होते मग ती मंडपात भरविण्याविरुद्ध असतील हे सांगवायसच नको. राष्ट्रीयसभेस प्रतिनिधी निवडतात म्हणून सामाजिक परिषदेलाहि सुखत्याग निवडावेत व अशा रीतीनें तिचे राष्ट्रीय स्वरूप व्यक्त करायें असा प्रयत्न कित्येक ठिवार्णी झाला. पण ते व्यर्थ होते. लंडान गांवांतून परिषदेला थाराच नव्हता पण शहरांतूनहि लहानशा जागेत थोडी निवडक मंडळी जमून व वातावरण बिंबडल्यामुळें कोठें कोठें दारोंहि लावून घेऊन या निवडणुकीच्या सभा भरवाव्या लागल्या. सुधारक म्हणजे जनाचरांतले शाहाणे किंवा उकिरल्यांत पडलेले हिरे हे एकच वर्णन, कोणी खुतिपर लावी कोणी निंदापर लावी, असले वाद बहुधा रक्ताचें गाळबोट कोठेंतरी लागल्याशिवाय मिटत नसतात व ते गाळबोटहि धुण्यास लागलें. ता. २३ नोव्हेंबर रोजी न्यू इंग्लिश स्कूलमधील शिक्षक व त्या वेळचे सुधारकाचे संपादक बाबुदेव बळवंत पटवर्धन हे हॅरलेट नाटकाचा प्रयोग पाहून परत येत असता त्यांना कोणी काढी मारली व त्यायोगानें त्यांच्या डोक्याला लहानशी जखमहि झाली. काढी कोणी मारली याचा पत्ता लागण नाहीं; पण सुधारकपक्षानें त्याचा बहीम अर्थात् टिळकपक्षावर घेतला; व लोकांच्या तोंडी काढी वेळ तोच विषय होऊन बसला. आज एकाच्या डोक्यांत काढी घातली, उद्यां खरोखरच मंडप जाळताल असें सुधारक म्हणूं लागले. पुढें खरोखरच काय झाले असतें कोणास ठाऊक ? पण श्रीधरविठ्ठल दाते यांचें दह-शतीचे भाषण व बाबुदेवगव पटवर्धन यांस झालेली जखम यांनी लोकमत हादरले यांत शंका नाहीं. कसेंहि असे याहि गोष्टीनें भरत मर पडून परिषद रुंद-पांतून अखेर बाहेर निघाली ही गोष्ट मात्र खरी.

ता. २८ नोव्हेंबर रोजी रा. ब. रानड्यांनीं तारनें असे जाहीर केलें कीं, सामाजिक परिषदेकरितां राष्ट्रीयसभेचा मंडप यदां न मागण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. लगेच फेसरीनें जादापत्रक काढून ही बातमी महाराष्ट्रभर कळविली. स्टॅंडिंग काँग्रेसकमीठ्यांतील वीस कमेठ्यांकडून परिषदेस अनुकूल असे अग्रिप्राय आले होते व दहांनीं तडजोडीची गिफारस केली होती. पण काँग्रेस कमेठ्या ठिकठिकाणीं रानड्यांच्या अनुयायांच्या हातीं होत्या. यामुळें कमीठ्यांतील बहुमत निरूपयोगी आहे, हें स्वतः रानड्यांनाच माहीत होतें, व अखेर सर्वसाधारण

लोकमतालाच मान देऊन रानडे यांनी परिपद मंडपांतून बाहेर नेण्याचें ठरविलें. या निकालाचें अर्थ इतर पुष्कळ कारणाकडे असेल, तरी पण त्यांतल्यात्यांत पुण्याच्या राष्ट्रीयसभेचे नियोजित अध्यक्ष बाबू सुमंद्रनाथ वानर्जी यांना तें अर्थ बरेंच दिलें पाहिजे. त्यांनीं पुण्यातील वर्किंग कमिटीला स्पष्ट लिहून कळाविलें कीं, मी स्वतः सुधारणावादी असलां तरी परिषदेविषयाचें लोकमत लक्षात घेणें जरूर आहे व मी तुम्हाला राष्ट्रीयसभेचा अध्यक्ष हवा तर मी पुण्यास येण्यापूर्वी पुण्यातील तंटे मोडले पाहिजेत. हा निर्वाणीचा खलिता वाचल्यावर रानडे यांना आपला आग्रह सोडणे भाग पडले. परिपद मंडपांतून बाहेर काढण्याचा आपला निश्चय सुरेद्रबाबूंस तारेने कळाविताना रानडे यांना फार वाईट वाटलें म्हणतात. आठ वर्षे घडत आलेली गोष्ट येदा प्रथम व आपल्या महर्गातच ओढावयाची ही गोष्ट मनाला लागण्यासारखी खरीच. पण लोक म्हणू लागले अर्वाची आठ वर्षे चालू असलेली गोष्ट बदलण्यास जर इतकें दुःख, तर गेंकडों वर्षे चालत आलेल्या चालीरीती मोडण्यास लोकानाहि किती दुःख होत असेल ? परिषदेंत नुसत्या सूचना होत नसून समाजावर अत्यंत कडक टीका होतात. असली अभ्रिय परिपद, लोकाना सर्वांनीं प्रिय असलेल्या राष्ट्रीयसभेच्या मंडपात भरविण्याचा आग्रह घरणें हीच मुळीं चूक. मग ती दुरुस्त करण्यात एवढें दुःख का वाटावें ?

अद्यापि रीतिने टिळकरूपक्षाचा विजय झाला. पण त्याचा दुरुपयोग पुढे टिळकांनीं केला नाहीं ही गोष्ट लक्षान ठेवली पाहिजे. टिळकांप्रमाणे नातूपक्ष वेहि कार्य झालें. पण, सुधारकाच्या हातीं राष्ट्रीयसभेची व्यवस्था या सध्यावर आपला सक्ता चालू ठेऊन नातूपक्षाने वर्गणाचा हात थोडाबहुत आसडलाच बरला. टिळकांनीं मात्र आपलें पूर्वींचेच धोरण सुसगत रीतीने चालवून, अभ्रियतेचें धोरण खणून निघालें, आतां सर्व लोकांनीं पुढे येऊन सडळ हातानें राष्ट्रीय सभा यशस्वी करण्यास मदत करावी असें खुल्या दिलानें लागण्यास सुरुवात केली. “राष्ट्रीयसभेचें काम ‘अ’ने केलें काय किंवा ‘ब’ने केलें काय आम्हास सारखेंच. त्याबद्दल आग्रह धरून बसण्यात काहीं अर्थ नाहीं; निदान आग्रह धरण्याची ही वेळ नाहीं. समा दानवीन आठवड्यावर आली आतां जुना वाद विसरून शहराचें नांव राखण्याचा अभिमान धरला पाहिजे व आहे ही व्यवस्थापक मंडळी आपलीच असें मानून त्यास मदत केली पाहिजे.” या उपदेशाप्रमाणे त्यांच्या हातीं जमण्यासारखी २५०० रुपयांची वर्गणी त्यांनीं जमवून वर्किंग कमिटीकडे पाठविलीहि. यानंतर वर्किंग कमिटीत उभयपक्षांचे समसमान लोक घेऊन दांघाना मिळून सभेचें काम करितां आले असते. पण आपल्या पराभवामुळे वर्किंग कमिटी नाराज होऊन राहिली होती व टिळकांनीं बरीलप्रमाणें मदतीचा उपदेश केला व प्रत्यक्ष मदतहि केली, तरी तिने आपलें काम एकतर्फीच चालविलें.

त्यापि असेल काम एकतर्फी कां होईना पण तडीला जाऊन पुण्याची

राष्ट्रीयसभा थाटाने पार पडली यांत गका नाई. समेचे अध्यक्ष बाबू सुरेंद्रनाथ यांच्याशी टिळकांनीं आधीपासून सुत लावून ठेविले होते. त्यांनीं बाबूजींना पत्रे लिहून पुण्यातील वस्तुस्थिती योग्यवेळींच कळवून ठेविली होती व टिळकांच्या सूचनेने त्यांनीं वर्किंग कमिटीला सटे मिटींगच्याचा इपारा दिला होता. अध्यक्ष हे वर्किंग कमिटीचे पाहुणे या नात्याने कमिटीन त्याचा सर्व प्रकारे सत्कार केलाच. पण टिळक काँग्रेसच्या व्यवस्थेत नव्हते तरी त्यांनीं अध्यक्षांचा सत्कार वगैरे कामीं आपल्या पक्षाचें वैशिष्ट्य ठेवण्याची खबरदारी घेतली होती. सुरेंद्रनाथ पुण्यास येणार तेव्हा पुण्यातर्फे त्याचें जे स्वागत व्हावयाचें तें अर्थात् स्वागत कमिटीकडूनच होणार, पण त्याच्याहि आधीं आपल्या पक्षाकडून तें व्हावे अशी टिळकांनीं युक्ती योजली. अध्यक्षांनीं मनमाडास उतरून दौडावरून पुण्यास याचें असे ठरले होतें व ते त्याप्रमाणे दौडास येऊन ते आपल्या डबपंताच निवून राहिले निजले होते. त्यांच्या स्वागताकरितां म्हणून सेक्रेटरी गोखले हे रात्रीच्या गाडीने दौडास गेले. पण सुरेंद्र बाबू निजलेले पाहून ते तसेच स्टेशनावर एका बालूच सुरेंद्रनाथ जागे होण्याची वाट पहात बसले. इकडे टिळकांनीं आपले माचे बोंडोपत विद्वांस यांना स्वदस्तूरचे पत्र देऊन आगाऊच दौडास पाठविलें व त्यांनींहि हळूच जाऊन, सुरेंद्रबाबू जागे होऊन डब्याचें दार उघडतात तोंच त्यांना टिळकांचें पत्र दिलें. अशा रीतीने ही गमतीची हुल्लड टिळकांनीं बिकली गेली. नंतर येऊन पाहतात तों सुरेंद्रबाबूच्या हातांत खुद्द टिळकांचें पत्र ! अध्यक्षांचें स्वागत कमिटीतर्फे पुण्याच्या स्टेशनावर करण्याची ज्यस्त तयारी झाली होती. पण टिळक, बाबामहाराज, नातू वगैरे मंडळींनीं अगोदरच डबपंत्तर स्टेशनावर जाऊन तेथेंच अध्यक्षांचा सत्कार करून त्यांस पानसुपारी केली. तारांध, टिळकांच्या चातुर्याने अध्यक्षांच्या हातांत पहिलें पत्र टिळकांचेंच पडले व पहिल्या स्वागत समारंभाहि टिळकपक्षाचाच झाला. टिळकांनीं बोंडोपंतांजवळ दिलेल्या पत्रांचे डबपंत्तर स्टेशनावरील पानसुपारीचा उल्लेख होता अर्थात् या दोन्ही योजना टिळकांच्या एकदमच डोक्यांत आल्या व त्यांच्या योजनेप्रमाणें सर्व अचूक बघून आलें; तसेच राष्ट्रीयसभेच्या दुसऱ्याच दिवशीं संध्याकाळीं रेमार्क-टांत पाच वाजता श्री-त पत प्रतिनिधी यांच्या अध्यक्षतेखालीं श्रीशिवाजीस्मारक-संस्था टिळकांनीं जंगी जागीर सभा भरवून तींत सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पंडित मदनमोहन मालवीय वगैरे लोकांची व्याख्यानं करविलीं. स्मारक चळवळीचे सेक्रेटरी टिळक, तींत सुधारकांचा कांहीं संबंध नाही, या दृष्टीने पाहतां टिळक व बाबू सुरेंद्रनाथ यांचा हा निकट संबंध लोकांच्या डोळ्यांत भरण्यासारखाच होता व सुधारकांच्या डोळ्यांत खुपण्यासारखा होता. पण येवढ्यानें भागलें नाहीं. या समेगून मंडळी उदून तशीच पेटिटच्या “ ईंग्लिश नेस्ट ” नामक संग्रह्यांत श्री-बाबामहाराज यांनीं राष्ट्रीयसभेच्या प्रतिनिधींना दिलेल्या मार्डनपार्टीला गेली. या

समारंभाचे यजमान टिळकांचे लेही, अर्थात यांतहि टिळकपक्षानेंच आपला हात साधून घेतला. अशा रीतीनें टिळक हे राष्ट्रीयसभेचे सेक्रेटरी नसतांहि, एका बाजूनें सामाजिक परिषद मंडपांतून बाहेर काढून देऊन व दुसऱ्या बाजूनें अध्यक्षांचा सत्कार-समारंभ घेई करून आपल्या पक्षाचे महत्त्व परंपरांतील पुढारी लोकांच्या मनावर टिळकांनीं यथायोग्य ठेवून दिलें. सामाजिक परिषदेकरिता मंडपापासून बरीच दूर, म्हणजे फर्ग्युसन कॉलेजचें हल्लींचें क्रिकेट खेळण्याचे मैदान आहे त्या जागीं, जागा खणून साफ करून मंडप बाळग्यात आला होता व तेथें तिचेहि काम व्यवस्थित रीतीनें पार पडलें. परंतु परिषदेत लोक सोडावयाचे ते तिकिटाशिवाय सोडावयाचे नाहींत व तिकिटे घ्यावयाचीं तींहि अगदीं माणूस पाहून कसून पारखून घ्यावयाचीं असा बंदोबस्त करण्यांत आला होता.

त्या वर्षीच्या सामाजिक परिषदेत न्या. रानडे यांनीं या मंडपवादासंबंधानें बरेच महत्त्वाचें भाषण केलें. त्यांनीं केलेला खुलासा खालील अर्थाचा होता. मुंबई, कलकत्ता, लाहोर, नागपूर, मद्रास, अलाहाबाद इतक्यापैकीं एकाहि ठिकाणीं हल्लींसारखा वाद उत्पन्न झाला नाहीं मग तो पुण्यासच कांढावा ? पुणे हे खचित या इतर शहरांबरोबरचे आहे. या शहराचा आपणा सर्वांनाच अभिमान आहे. पुण्यास पडलेली गोष्ट होऊ नये असा माझा अदमास होता, पण घडली खरी. ग्राहरेच्या पुष्कळ ठिकाणांहून तारा व पत्तें आलीं. लोकाना वाटलें हा वाद व्यक्तिविषयक आहे. पण ते खरें नाहीं. दहाबारा लोक एकत्र जमले तरी मतभेद होतो व असे व्यक्तिशः मतभेद जगाच्या अतापयेंत उळणार नाहींत. पुण्याप्रमाणें इतरत्रहि मतभेद आहेत. एकांनें दुसऱ्याला बार्डट म्हणवें, दुसऱ्या-मदल गैरसमज करून घ्यावा हे सर्व ठिकाणीं चालूच आहे. पण या सामान्य खुलासानें प्रस्तुत प्रसर्गां समाधान होत नाहीं. मंडपात समा भरवावी कीं नाहीं खुलासानें प्रस्तुत प्रसर्गां समाधान होत नाहीं. मंडपात समा भरवावी कीं नाहीं असली सामान्य गोष्ट; पण केवळ या छुद्र आग्रहाकरिता उभयपक्षांतील शाहणेसुतें लोक इतके वेढे झाले असें म्हणावयाचे काय ? नाहीं; त्याला अधिक खोल कारणे आहेत. इतर ठिकाणीं जी गोष्ट करण्याचे वैर्य लोकांत नव्हते तें एकट्या पुण्याच्या लोकांनीं दाखविलें हेहि म्हणणें मला पटत नाहीं. खरें कारण मला वाटतें असें आहे; सामाजिक सुधारणेचे विकट प्रश्न सोडविण्याच्या, या एकाच देशांत अनेक लोकांत, अनेक रीती आहेत. बंगाल्यांत समाजसुधारकांनीं ब्रह्मसमाजाच्या नावानें स्वतंत्र वर्गच बनविला. एकट्या ईश्वरचंद्र विद्यासागराखेरीज एकहि समाजसुधारक या वर्गा-बाहेर असलेला आढळणार नाहीं. पण यासुद्धें एका टोंकाला कालीचे उपासक म्हणजे छुन्यांतील छुन्या मताचे लोक, आणि दुसऱ्या टोंकाला ब्रह्मसमाजिस्ट म्हणजे अगदीं जव्यांतील नव्या मताचे लोक, असे दोन अगदीं पृथक् वर्ग निर्माण झाले. ते इतके कीं एका वर्गाचा दुसऱ्या वर्गाशीं अर्थात अर्थात कांहीं एक संबंध राहिला नाहीं. जसा बंगाल्यांत ब्रह्मसमाज तसाच जवळ जवळ पंजाबात अर्यसमाज. पण

सामाजिक परिषदेचा स्तर हेतु जुन्या समाजपरंपरेची शिडी लाथाडून देऊन पाठीने भिंत चढण्याचा नाही. पुराणमतवादिच ही एक शक्ति आहे. ती निसरतां तर येत नाहीच पण टाकाऊहि मानतां येत नाही. नवा धर्मपंथच बनवून त्यावर तवीन सामाजिकरचना करणें हा एक मार्ग झाला. पण इतरहि अनेक मार्ग आहेत ते टाकाऊ नाहीत; व सर्वांना एकच मार्ग मान्य होईपर्यंत सर्वांनी पृथक्पणें सहकारित्व केलें पाहिजे. आमच्या इलाख्यातील विशेष हा आहे कीं बंगाल्याप्रमाणें जुन्या समाजार्थी फटकून व एकप्रकारें बडखोरी पत्करून आम्ही सुधारक लोक काम करीत नाही. आम्हीं इकडे सर्व रीतींचा उपयोग एकदम, करीत असतो. बनेल तेव्हां जातीच्या द्वारे सुधारणा करवितो. जमेल तेव्हां शंकराचार्यांना बळवून आज्ञापत्रें भिलविण्याचा प्रयत्न करितों. बाटेल तर शपथपत्रिकांवर ससा करून स्वयंनिर्मित बंधनानें प्रगति करू पहातो. जरूर बाटेल तेव्हां कोणी कायद्याकडे धाव घेतो. पण बंगाल्याप्रमाणें आम्हीं सुधारक आपली वेगळी जात किंवा वेगळा धर्म किंवा सवता सुभा बनवीत नाही. या प्रांतातील सुधारकांचा मार्ग कित्याकांना अनिश्चित, स्वच्छ व शुटक, असा वाटणार नाही; पण तो आमचा कमकुवतपणा नवून तीच आमची बळकटी होय. सुधारक व पुराणमतवादी एकाच छावणीत राहून मार्ग आक्रमण करीत आहेत म्हणूनच पुण्यात तंटे झाले. सवता सुभा निर्माण करून मुळात वाद उत्पन्न होण्याचाच टाळता. येणें हें अगदीं सोपें काम होतें. पण त्या मार्गाचा आम्हाला अवलंब्य करणयाचा नव्हता. न्यक्तिद्वेष व गैरसमज पुण्यात नव्हते असें नाही. पण वादाचें स्वरूप कारण तें नवून त्या कारणानें वादांत थोडी भर टाकली. पण इतर ठिकाणी न माजलेला वाद पुण्यात माजण्याचें कारण आम्हीं एकच राहूनच आपापल्या दृष्टीनें प्रगति करू इच्छितो हे होय.

शेवटीं या मंडरवादांतून निघालेल्या एका गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण पुरे करूं. ही गोष्ट म्हणजे, लोकमताला किंवा लोकशक्तीला "ब्रूटफोर्स" किंवा "बनावरांची शक्ति" असें निंदाव्यञ्जक नाव गोपाळराव गोखले यांनीं एका सूर्युत्रात दिलें त्यावरून निघालेला मनोरंजक वाद. हा वाद कार्हीसा शुष्कच होता. पण तो त्या वेळीं टिळकांना फायद्याचा होता म्हणून त्यांनीं आरंभिला व त्यांनुसार गोखले यांनीं सेल्वीसाहेबाकडे शब्दार्थासाठीं धाव घेतल्यानें फुफूट वादला. गोखले यांचें मूळ वाक्य अशा अर्थाचे होते कीं, टिळक पुण्यांत आपले म्हणणें स्वरूप करू पहात आहेत ते 'ब्रूटफोर्स' च्या आधारे. टिळकांनीं या शब्दयोगाचा ताबडतोब गवगवा केला व गोखले हे लोकमताला पश्चिमे मत असें म्हणतात अशी तक्रार जनतेपुढें मांडली. 'ब्रूट' या शब्दाचा अर्थ जनावर होतो ही गोष्ट निर्निवाद आहे. पण 'ब्रूटफोर्सचा' म्हणजे पाशवी शक्तीचा उपयोग केला जातो असे म्हणण्यांत, तो उपयोग करणारांना किंवा ज्यांच्या शक्तीचा उप-
टि...च-३०

योग केला जातो त्यांना, 'जनावरें' म्हणून शिबीर दिल्यासारखी होते की काय वेवढाच रोकडा वादाचा प्रश्न उरतो. लोकमत म्हटले म्हणजे ते नुसत्या सुशिक्षितांचें मत नव्हे तर अधिशिक्षितांचेहि मत त्यांत येतें, पण लोक अधिशिक्षित म्हणून त्यांना जनावरांची उपमा देणें हा त्यांचा उपमर्द होय असें टिळकांचे म्हणणे होतें. 'लोक' या शब्दाची जसां नक्की व्याख्या नाही तशाच 'सुशिक्षित' या शब्दाचीहि नाही. लोक म्हटले म्हणजे जसे त्यात समाजाचे सर अगदीं साल्मय्यंत एकमेकांस चिकटलेले असतात, तशाच सुशिक्षितांतहि एकाहून एक अधिक विद्वाद् अशा चढत्या पायऱ्या अनेक असतात. अर्थात् 'लोक' म्हणजे सर्वांत अधिक विद्वाद् नव्हेत किंवा सर्वांत अधिक अज्ञ हेहि नव्हेत. लाखां रुपयांचा व्यापार करणारे लोक पाढिक नाहीत म्हणून गाढव आणि बेकनची दोन कुकें वाचणारा चष्मेवाला पदवीवर तेवढाच शाहाणा कसा ठरतो ? ता. १५ नोव्हेंबरच्या अग्रलेखांत केसरी लिहितो " केसरी हा जात्याच जनावरांचा राजा असल्यामुळे त्याला तेथी-तांबोळी उदमी व्यापारी वगैरे जनावरांत मिसळण्यास कांहींच हलकेपणा अथवा लाज वाटत नाही. फिफ्टुना जनावरें हीच आपली शक्ति असें तो समजतो. मग इंग्रजी विद्येनें चावट किंवा वृथाभिमानी झालेले लोक कांहींहि म्हणोत "

लोकांना आपण जनावरें म्हटलें हा आरोप गोखल्यांना फार शॉषण. शिवाय गाव आर्वांच वियरलेला. त्यात सुधारकांनीं लोकांना जनावरें म्हटलें असें ठरल्यावर मग बोलावयासच नको. या आरोपाचें निराकरण कसें होणार ? वादाचा मुद्दा पडला इंग्रजी वाक्याच्या अर्थाचा; तेव्हां टिळकांचा अर्थ चूक ठरल्यास तो त्यांनीं मुद्दाम गैरसमज करण्याच्या बुद्धीनें तसा केला, असें भासवितां येऊन वाजू उलटाविण्याचा एक समव होता; म्हणून गोखल्यांनीं आपल्या नाचाने प्रसिद्ध झालेले सक्चुलर डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपल सेल्वी बालकडे पाठवून ब्रूट-फोर्स या शब्दाचा टिळकांनीं जो अर्थ केला तो बरोबर किंवा चुकीचा आहे असा अभिप्राय विचारला व सेल्वीसाहेबांनींहि आपला अभिप्राय खालील गद्दात दिला:—

"To say that in attributing to certain people a design to carry their measures by 'brute force' you intended to call them brutes is non-sense " पण यांनें गोखल्यांची वाजू विशेष सांवरली गेली असें मात्र नाही. 'ब्रूटफोर्स' या शब्दप्रयोगांत ब्रूट या शब्दाचा जनावर हा जो वाक्यार्थ तो जाऊन त्याचे जागीं लक्षणेनें आढमुळे शरीरबल, किंवा निवळ दारुगणतीचें बळ, किंवा अशिक्षित लोकसत्तेचें बळ असा अर्थ येतो ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. तथापि शब्दार्थ केवळ लक्षणांरुढ झाला म्हणून मूळ कांहीं खोटी नाही. तथापि शब्दार्थ केवळ लक्षणांरुढ झाला म्हणून मूळ शब्दाच्चारामुळे मनांत उत्पन्न होणारे सर्वच विचार छत्र होतात असें नाही; व त्यांतील कांहीं विचार जर निर्दान्यजक असले तर तो शब्दप्रयोग करणाराला निंदा सोडी तरी अभिप्रेत होती अशा कोणीं बळेंच जरी आरोप केला तरी त्यामुळे

निश्चयता येत नाही. ‘ब्रूटफोर्स’ याचा अर्थ जनावरे असाच कां घ्यावा असे विचारणाराला उलट असा प्रश्न टाकतां येतो कीं, तो शब्द वापरतांना तुमच्या मनांत निंदाबुद्धी नव्हतीच याची जागिनकी काय ? जनावरी शक्ती याचा अर्थ अशिक्षित लोकमत इतकाच जर तुमच्या मनांत होता तर “opinion of uneducated people” असा सरळ निर्विवाद प्रतिगब्धच तुम्ही कां वापरला नाहींत! तात्पर्य, गोखल्यांनीं आर्ची आडेपार्श्व शब्द वापरून बाजू अगावर घेतली व खुला-शादाखल साहेबाचे सर्दिकीकट आणून ती अर्चीकच ओढवून घेतली. ‘तेलीतांबो-ज्यांचे पुढारी’ व ‘ब्रूटफोर्स’ हे दोन शब्द महाराष्ट्रीय राजकारणाच्या इतिहासांतच अदळ होऊन राहणारे असून, त्यांची उत्पत्ति या मंडपवादांत असल्यामुळे ही हकीकत थपे दिली आहे. टिळकांचें एकदर सार्वजनिक चरित्र हें जर एकाद्या कमानीसारखे मानले तर सामान्य जनसमाजाचा पाठिंबा हा त्या कमानीतील ‘बावीचा दगड’ म्हणतां येईल; व या वादांतील मूलतत्त्व खरोखरच फार महत्त्वाचे आहे. प्रस्तुत वादातील मुद्यावर टिळकांनीं गोखल्यांना दिलेले उत्तर टिळकांच्या वादपद्धतीतील उत्कृष्ट नमुन्यादाखल असल्यामुळे, ता. १९ नोव्हेंबरच्या कंसरीच्या अग्रलेखांतील खालील ओळी आम्हीं या ठिकाणीं मुद्दाम उतरून घेतल्या आहेत:—

‘मि. सेल्वी हे दोन सौच्या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ सांगण्यास आम्हास नको आहेत. ‘ब्रूट’ म्हणजे जनावर आणि ‘फोर्स’ म्हणजे शक्ति, हे या दोन शब्दांचे मुख्य अर्थ आहेत हें कोणताहि कोण उघडला असतां कोणासहि कळून येईल. ब्रूट हा शब्द सख्यावाचक आहे असे कोणीच म्हणू शकणार नाही. करितां ‘ब्रूट फोर्स’ म्हणजे सख्येचा जोर असा जो मि० सेल्वी यांनीं अर्थ केला आहे तो लाक्षणिक आहे, असे त्यांनाहि कबूल करावे लागेल. एकाद्याने कोणास वैल म्हटलें असतां त्यास क्षिमे अगर दोषांत फुटत नाहींत ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे, पण यामुळे आमच्या कोटिक्रमास काढीइतकाहि धक्का येत नाहीं. जनावरांस शक्ति असते पण अकाल नसते, करिता ‘जनावरांची शक्ति’ हे शब्द लाक्षणिक अर्थानें नुसत्या सख्येच्या म्हणजे बिनअकालेच्या लोकांच्या जोरास लावितात. परंतु लाक्षणिक अर्थानें ‘ब्रूट फोर्स’ या शब्दाचा उपयोग केला तरी त्यांत लोकांचा उपमर्द केला ही गोष्ट धिळक राहतेच. नुसत्या सख्येचा जोर म्हणजे तरी काय! अकाल नाहीं हेंच की नाहीं ? मार्केटांत तुसतीं डोकीं जमलीं होतीं आणि अकाल सुधारकांचे ताव्यांत होत्या, हाच जर ‘ब्रूट फोर्स’ याचा मि. सेल्वी यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अर्थ असेल तर त्यात आणि आम्हीं केलेल्या अर्थीत कांहीं तफावत आहे, असें आम्हास वाटत नाहीं.

“लोकमत, हा व्याप्रमाणें सामासिक शब्द आहे त्याप्रमाणे ‘ब्रूट फोर्स’ हाहि सरला पाहिजे, आणि तसा तो धरला असतां लोक म्हणजे ‘ब्रूट’ व मत म्हणजे फोर्स असे उघड होते ! सारांश रे मार्केटांत जमलेली मंडळी ‘मनुष्यरूपेण मृगान्तरन्ति’

किंवा 'साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' या वर्गोतील असून अशांचे मत म्हणजे विनश्वरच्या आह्मभूतत्वाचे मत असाच, ब्रूट फोर्स म्हणणारांचा हेतु होता, असेंच म्हणावे लागते. विनाकारण शब्दवाद वाढविण्यांत कांहीं अर्थ नाही. 'नुसत्या संख्येचा जोर' यांत 'नुसता' शब्द वापरण्याचा हेतु 'विनश्वर सख्येचा जोर' असें भाषविण्याचाच आहे कीं नाही ! मग लोकांस विनश्वर म्हटलें काय आणि पशु म्हटलें काय एकच. 'ब्रूट फोर्स' याच्या अर्थाचा वाद करून खुटा हलवून मात्र बळकट करून घेतला ! "

भाग २० परिशिष्ट (१)

टिळकांची 'हिंदू' पत्रावर फियाद

[या परिशिष्टांत एका फियाद—अर्जाची नकल दिली आहे. ती फियाद टिळक हे मद्रासच्या 'हिंदू' वर्तमानपत्रावर करणार होते. फियादीचे कायदेशीर कारण फियाद—अर्जांत दिलेंच आहे. त्या सधषो थोडक्यांत हकीगत दाखवाची तर ती अशीः—संकेटरीशिपची भाडणें मिटलीं व सामाजिक परिषद मंडपां-तून बाहेर निघाली, परंतु राष्ट्रीय समेल पुण्यातर्फे प्रतिनिधी निवडण्याचे काम थिळकच होते. पण ही बाजूहि टिळकांनीं युक्तीनें जिंकली. ता. २० डिसेंबर रोजी सकाळीं, दुबारकांच्या हातीं गेलेल्या स्वागतमंडळाने असें जाहीर केले कीं, पुण्यातर्फे डेलिगेट निवडण्याकरिता नागरिकांची जाहीर सभा रविवार पेढेतील फडके यांचे वाढ्यात सायकाळीं भरणार आहे. ही थोड्या तासाची नोटीस आणि चौफेर सकुचित जागा लक्षांत घेतली म्हणजे सभा भरविणाऱ्यांचा हेतु सेव्हाच लक्षात येण्यासारखा होता. पण त्यांच्यावर तोंड करण्याला टिळकपसहि कांहीं कमी नव्हता. ठरल्या वेळेच्या आधीं तासभर, टिळक त्यांच्या पक्षाची प्रमुख मंडळी व लों क्लावचे विद्यार्थी फडक्याचे वाढ्यात जाऊन खुर्च्या बाकें बसवून बसले. ते असे कीं ठराविक वेळला गोष्टले नगरकर वगैरे मंडळी आली त्यांना जागाहि मिळेना. या वादलींत बराबर सभेची वळ होवांच बासुदेव-राव जोशी यांनीं पूर्वसंकेतानुरूप उठून भीमंत दामोदर यशवंत जोग यांचे नांव अध्यक्ष म्हणून सुचविलें, व जोग यांनींहि प्रनुमोदनाची वाट न पाहतां सदक जाऊन अध्यक्षाची खुर्ची घेतली. जोगच दुसऱ्या एकानें उठून टिळकांच्या पक्षा-तील लोकांची एक यादी पुण्याच्या प्रतिनिधींची यादी म्हणून वाचून दाखविली.

आणि 'आश्चर्यवत्तस्यति कश्चिदेन' अशा रीतीने सुधारकपक्षीय मंडळी अवधान सर्वावरातात-न सांवरतात-सोंच समेचें काम होऊन सभा बरखास्तहि झाली. सुधारक वर्ग ओशाळला होऊन परत गेला, व त्यांनीं फिरून वेगळी सभा भरवून आपल्यापुरते प्रतिनिधी निवडून घेतले. टिळकांच्या या युक्तिवाच दुल्लडीचा सुधारकांनीं गवगवा केला, व निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांच तारा पाठविल्या. त्यांत टिळकांच्या लों झाडांतील मुलांनीं गर्दी केली अशा अर्थाचा कांहीं मजकूर होता. ही खोटी बदनामीची हकीकत छापल्याबद्दल खालीलप्रमाणे फियाद करून 'हिंदु' पत्राला प्रायश्चित देण्याचा टिळकांचा विचार होता; व ती दाखल झाली असती तर 'हिंदु' पत्राचे संपादक जी सुब्रह्मण्य अय्यर यांना काग्रेसच्या मंडपांत बसूं कीं सिटी मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टांत बसूं असा गमतचा सवाल पडण्यासारखा होता. पण टिळकांचा खरा कटाक्ष विचाऱ्या 'हिंदु' पत्राच्या संपादकापेक्षा ज्याने पुण्याहून ही खोटी तार पाठविली त्याच्यावर होता हे सांगावयास नकोच. सुब्रह्मण्य अय्यर व टिळक हे केही होते. पण अय्यर हे सुधारक असल्यामुळे या मंडपवाद प्रकरणांत त्यांची सहानुभूति गोखलेपक्षाकडे होती. म्हणून केही का होईना पण त्यालाहि हजेरी घेतल्याची जुगुळ दाखवावी असें टिळकांना वाटकें असायें. सुब्रह्मण्य अय्यर यांचे सहकारी संपादक वीरराववाचारियर हे जुन्या मताचे असल्यामुळे अय्यरपेक्षा त्यांची व टिळकांची गद्दी अधिक होती. तेहि राष्ट्रीय समेला येणार होते; व टिळकांची ही फियाद प्रत्यक्ष दाखल झाली असती तरी ती शेवटी काढून घेण्यांत आली असती याविषयी कोणासच शंका नाहीं.]

फियाद अर्जी-मेहेरवान सि मा. वर्ग १ यांचे कोर्टांत

“ फियादी-बाळ गंगाधर टिळक. रा. पुणे पेठ सराशिव

आरोपी-जी. सुब्रह्मण्य अय्यर, रा. मद्रास-हिंदु वर्तमान पत्राचे मालक छापणारे व प्रसिद्ध करणारे, १०० माउंटरोड मद्रास,

इ. पी. कोड कलम ५००

फियादीची फियाद इ. पी. कोड कलम ५०० प्रमाणें अशी आहे कीं, आरोपी हे मद्रास येथें दररोज निवणाऱ्या हिंदु नामक वर्तमानपत्राचे मालक छापणारे व प्रसिद्ध करणारे आहेत. त्यांनी आपल्या सदरचे पत्रांत तारीख २१ डिसेंबर सन १८९५ इसवीचे अंकांत इंडियन टेलीग्रामस या सदराखाली पान ५ कालम ४ चे आरंभी Disgraceful Squabble at Poona असें हेडिंग घालून, त्याखाली आपल्या पुण्याच्या बातमीदाराकडून आलेली म्हणोन तार छापून प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत असे लिहिले आहे कीं, पुणे येथें तारीख २० डिसेंबर सन १८९५ इसवी रोजी रविवार, पेठेतील फडक्याचे बाळावांत भरलेल्या जाहीर समेची हकीगत म्हणून दिलेली आहे, त्यांत फियादीची

व त्याच्या लॉ क्लासची वेअरू होईल असा मजकूर छापून प्रसिद्ध केला आहे. सदरहू मजकूर खोटा असून तो छापून प्रसिद्ध केल्यामुळे फिर्यादीवद्दल व त्याचे संस्थेवद्दल (लॉ क्लास) लोकांचे दृष्टीने कमीपणा आणला आहे. त्यामुळे फिर्यादीची वेअरू होऊन त्याचे मनास फार वाईट वाटत आहे. हे कृत्य आरोपीने फिर्यादीचे अन्न वेण्याचे इराद्याने केलें आहे. आरोपीने वर्तमानपत्र पुणें शहरात प्रसिद्ध झालें आहे. ज्या सदराखाली आरोपीने फिर्यादीची अन्न वेण्याचा मजकूर छापला आहे त्यावर खूण करून तें वर्तमान व.सं.वत हजर केलें आहे यास साक्षीदार.

१ मि. पी. बाब सिटी पोलीस इनस्पेक्टर, पुणें.

१ श्रीमंत दामोदर यशवंत जोग रा. पेठ बुधवार.

१ रावसाहेब गणेश रामचंद्र फळके रा. पेठ सदाशिव.

१ रा. बासुदेव गणेश जोशी रा. पुणें, पेठ सदाशिव.

१ रावबहादूर श्रीराम मिकाजी जठार रा. पेठ नारायण.

१ रा. कृष्णाजी रघुनाथ ने. ज. लायब्ररीचे सेक्रेटरी रा. पेठ सदाशिव. साक्षी घेतेवेळीं तारीख २१ डिसेंबर सन १८९५ इसवी रोजीचा, मद्रास येथील प्रसिद्ध होणारे 'हिंदु' नांवाचे पत्राचा अंक घेऊन येणे.

याशिवाय लागतील ते साक्षीदार चौकशीचे वेळीं हजर करूं. येणेप्रमाणें पुरावा घेऊन आरोपीस इंडियन पी० कोड कलम ५०० प्रमाणें गुन्हा केला आहे, असा ठराव व्हावा व त्यावद्दल कायदेशीर तजवीज न्यायी. आरोपी हे संघाचें काँग्रेसचे डेलिगेट या नात्याने पुणे येथें येणार आहेत असे समजतें, करितां त्यांजला एक समन्स त्यांचे राहते ठिकाणचे म्हणजे मद्रासचे व दुसरें समन्स पुणें येथें त्यांवर लागू करण्याकरितां देणेचा हुकूम व्हावा. कलमचे तारीख २३ आहे डिसेंबर सन १८९५ इसवी.

सार्वजनिक सभा व डेक्कन सभा

कोणत्याही देशांत मनुष्यास पुढारीपण याबयास त्याला परिस्थितीशी झगडावे लागतें. परिस्थितींत समकालीन सत्त्याचाहि समावेश होतो. संस्था म्हणजे एकाच हेतूने प्रेरित झालेल्या कार्यकर्त्या माणसांचा संच. देशाची किंवा प्रांताची प्रगति मोजण्याचे संस्था हे वाटेवरचे मैलाचे दगड तर खरंच; कारण त्याच्या निरनिराळ्या वेळच्या स्वरूपावरून राष्ट्राच्या प्रगतीच्या स्वरूपाचा अंदाज करिता येतो. पण मजल मोजण्याच्या मैली दगडापेक्षां फौजेच्या चढाईच्या मार्गावरील लष्करी ठाणीं किंवा नाकीं हेंच वर्णन सत्यांना अधिक लागू पडेल. वाट चालून गेल्यावर किती मजल झाली इतकेंच फक्त मैलाचा दगड दर्शवितो, पण लष्करी ठाणीं किंवा नाकीं हीं पुरी झालेली सैन्याची मजल पदरांत पाहून बरतां सुरक्षित बसण्याला आणि पुढील मजल मारण्याचीं साधनें पुरविण्याला उपयोगी पडतात. सर्व देशांत ज्याला पुढारीपण—अखेर पुढारीपण—मिळालें त्याला प्रथम लहान व नंतर मोठ्या संस्था हळू हळू काबीज कराव्या लागतात, व या विजयाला स्वतः आपल्या गांवच्या संस्था म्हणजे सार्वजनिक सुदाचीं लहानशीं लष्करी नाकीं काबीज करावीं लागतात. हें झगडणें व हा विजय याला ग्राम्य व उदात्त अशीं दोन्ही प्रकारचीं स्वरूपे पहावीं तशी असतात. भाडणांमध्यें तामसवृत्ती प्रगट झाल्याशिवाय अर्थातच रहात नाहीं; तेवढ्यापुरतें भांडण ग्राम्यच म्हणावें लागेल. मोठीं माणसें भाडलीं तरी ते भांडणच. पण या भाडणाच्या पर्यवसानाकडे व्याक्तिमहात्माच्या हद्दीनें पाहिले म्हणजे त्यांतील उदात्त स्वरूपहि पाडणाच्याच्या नजरेस आल्याशिवाय रहात नाहीं.

मनुष्य हा स्वभावतः सहतिप्रिय असतो व शिक्षणाने ही सहतिप्रियता कमी न होता उलट वाढतेच. इंग्रजी शिक्षण सुरू होण्यापूर्वी हिंदुस्थानांत संघ नव्हते असें नाहीं; पण इंग्रजी शिक्षणानंतर जे संघ सुरू झाले त्यांचें स्वरूप थोडें वेगळे किंवा सुधारलेले होतें इतकेंच. पूर्वीहि चार लोक एकत्र बसून गप्पा मारीत नसतील असे नाहीं. अव्वल इंग्रजींत घरबैठे खेळ खेळण्याचे अडे पुण्यांत पुष्कळ होते. असे म्हणतात. साधारण प्रतिष्ठित मनुष्याच्या घरी चार लोक रिकाम्या वेळीं बटुकून जमावयाचे; पानतवाकू हें पूर्वी चहाचें काम करी; व बुदबळें सोगट्या वंगरेचे खेळ खेळणारे दोघेचींचे असले तरी प्रत्येक बाजूला बसून पाहणारे, सुचविणारे, भांडणारे, ओरडणारे असे लोक अनेक असत. या खेळांचे सामने रोज तर चालतच पण प्रसंगविनेगीं त्यांचे सप्ताहहि होतः व हा अड्डा मांडी मोडल्याशिवाय किती प्रहर एकसारखा खेळतो अशा सुवावर स्पर्धा चाले, दुसऱ्या एका

प्रकारचे संघ ताळमीतून आढळत. येथेहि वस्ताद व त्याची शिष्यशाळा मिळून तो एक क्लबच होई, व या क्लबांचे नैमित्तिक कार्य म्हटलें म्हणजे शेजारच्या गावा जाऊन कुस्त्यांचे फड किर्तने हें होव. पूर्वी देवळांतून पुराणांना रोज सध्याकाळीं शिवा-प्रमाणे पुरुषहि अभिभ्रवणाळा जात, व ज्या देवळात अधिक चांगला पुराणिक त्यांत दर सध्याकाळीं अधिक गर्दी जमे. पण हजारी शिक्षण सुरू होण्यापूर्वी लोकानीं एकत्र जमून राजकीय चर्चा करण्याचा प्रघात नव्हता तो या शिक्षणा-पासून नवीन पडला यांत शका नाहीं. वर दर्शविण्याप्रमाणें सहतिप्रियता किंवा सवसुद्धि तीच, पण तिचा उपयोग मात्र योच्या वेगळ्या तऱ्हेन होऊ लागला, पूर्वी प्रसंगविशेषीं एखाद्या अत्रे वगैरे करावयाचा असल्यास तो सहाकारितां फिरविला जाई व त्यावर लोक सहा करीत, परंतु सामुदायिक सेळांप्रमाणें किंवा वस्तुत्वाप्रमाणें राजकीय चळवळ ही प्रत्यक्ष सामुदायिक अशा स्वरूपाची नव्हती. एकत्र जमण्याला लोक भीत असत असा त्याचा अर्थ नव्हे, तर एकत्र जमून राजकीय विचारांचा विनियम करण्याची सवयच अद्यापि त्यांना लागलेली नव्हती.

मुंबई हल्ल्यांत १८५३ सालीं दादाभाई नौरोजी यांनीं मुंबई असोसिएशन नांवाची राजकीय संस्था स्थापिली. यानंतर चौदा वर्षांनीं पुण्यासहि असोच संस्था स्थापण्यांत आली. तिचें नांव प्रथम पूना असोसिएशन असें होतें. या दहा बीस वर्षांत मुंबई, मद्रास, बंगाल वगैरे सर्वत्र प्रमुख प्रांतांतून अशा संस्था स्थापण्या गेल्या. तीन वर्षांनीं पुण्यातील याच समेला 'पूर्ण सार्वजनिक सभा' असें नांव देण्यांत येऊन १८७० च्या एप्रिल महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस, सदाशिव पेठेंतील औषधकरांच्या चाळ्यांत तिची पुनः प्राणप्राप्तिष्ठापना करण्यांत आली. समेनं जाहीर केलेला हेतु असा होता कीं, सरकार व लोक यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्याकरिता लोकांच्या मागण्या व त्याची खरी स्थिति, सरकारास वेळोवेळीं अर्जांच्या रूपान कळवावी, आणि उलट सरकारचे हेतु लोकांस खुशसेवार समजून सांगावे.

सार्वजनिक समेच्या स्थापनेची कल्पना सुचव्याच एक तात्काळिक कारण बडले. सन १८७० च्या सुमारास पर्वतीसंस्थानच्या व्यवस्थेंत लोकसत्तानुरूप सुधारणा जाहीर या उद्देशाने काहीं प्रयत्न करण्याचा, पुण्यातील कित्येक कार्यकर्त्यां हिंदु गृहस्थांचा वेत होता. पण या एकाच कामाकरितां एकादी सभा स्थापण्यापेक्षा सामान्यरीत्या सर्व सार्वजनिक कार्याकरिता मिळून एक सभा स्थापन करावी, म्हणजे तिचा पर्वतीसंस्थान सुधारण्याचें कामी प्रथम उपयोग होऊन, पुढें दुसरींहि सार्वजनिक कार्यें तिच्याद्वारे करिता येतील, अशा उद्देशानें ही सभा स्थापन करण्यांत आली जके १७९२ चे वर्षप्रतिपदेच्या शुभमुहूर्तावर (२ एप्रिल १८७० रोजी) श्रीमंत श्रीनिवासराय पंतप्रतिनिधी यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा सुरू अधिकारी मंडळ निवडण्यांत आलें. कै. गणेश बाबुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका हे या खटपटींत मुख्य असून, समेचे पहिले नियम त्यांनाच केलेले आहेत. औषधकर

हे अध्यक्ष; व मोरकर, सांगलीकर, समाविडीकर, कुंदवाडकर वगैरे संस्थानिक उपाध्यक्ष नेमण्यांत आले. राजमाचीकर, गोखले, कर्वे, व स्वतः सार्वजनिक काका हे चिटणीस झाले. १८७३ च्या दुसऱ्या निवडणुकींत मिरजकर (दोन्ही), अकल-कोटकर, जतकर, फलटणकर हेहि संस्थानिक उपाध्यक्षांच्या यादींत समाविष्ट झाले. समेच्या सन्मान्य अधिकारी मंडळांत दक्षिणेतील संस्थानिकांचीं नांवि १८९७ पर्यंत होती. १८९१ ते १८९६ पर्यंत प्रो. गोखले हे चिटणीस होते, तोंपर्यंत समेचे काम सरकारास फारसें न दुखवितां चालले होते. पण १८९६ सालीं प्रो. गोखले यांनी समेची चिटणीसी सोडली, व समेचीं सूत्रे टिळकांचे हातीं आलीं. गोखल्यांच्या जागीं प्रो. धिवरामपंत पराजपे हे चिटणीस नेमले गेले. शेवटीं १८९७ सालच्या मार्च महिन्यांत धुवईसरकारनें एक ठराव प्रसिद्ध करून, समेची राजमान्यता उघडपणें काढून घेतली. १८९७ मध्ये श्रीमंत जमाविडीकर, समेचे एक उपाध्यक्ष, वारले व त्यापुढे सरकारची उघड प्रतिकूलता असल्यामुळे संस्थानिकांचीं नांवे समेच्या सन्मान्य अधिकारी मंडळांत विलेनाथीं आलीं. संस्थानिकांसमार्फे सरकारी नोकरांचीं नांवेहि १८९७ चे पूर्वी समासदांचे यादींत दिवून येतात. महादेव मोरेश्वर कुंटे, कृष्णशास्त्री विपलूणकर, कृष्णाजी रघुनाथ केळकर या प्रमुख सरकारी नोकरांचीं नांवे त्या वेळच्या समासदांच्या पदावर आढळतात.

सार्वजनिक काकांप्रमाणें रा. व. रानडेहि समेच्या आधारस्तंभांपैकीं होते. पण आक्षेपांची गोष्ट ही कीं समासदांच्या यादींत त्यांचें नांव कोठेंच मिळत नाहीं. सन १८७७ सालचे सुमारास नौरोजी फर्दुशी यांस इंग्लंडांत फिनान्स कमिटीपुढें साक्ष देण्यास पाठविलें होते. त्या वेळीं या कार्मी त्यांच सल्लामसल्ल देण्यास रा. व. रानडेयांची नेमणूक केल्याचा उल्लेख समेच्या दस्तरीं सांपडतो. याशिवाय इतरत्र त्यांचें नांव कोठेंहि आढळत नाहीं. प्रत्यक्ष रगभूमीवर न येतां स्टेल म्यानेजरप्रमाणें पडद्याआड राहून काम करण्याची रानडे यांची रीत सु-प्रसिद्ध आहे, व तोच प्रकार येथें घडला व समासदांच्या यादींत त्यांचे नांव नसले तरी पहिल्यापासून प्रत्येक योजनेस तेच सूत्रचालक असत.

समेची स्थापना प्रथम औषकरांचे वाखांति झाली हे वर सांगितलेंच आहे. पुढें श्रीमंत सांगलीकर यांचा वाडा, फुडरे यांचा वाडा, व नंतर कांहीं दिवस विभ्रामबागेजवळील नगरकरांचा वाडा, अशा निरनिराळ्या ठिकाणीं समेच्या बैठकी होत असत. समेच्या कामाचा व्याप जखजखा वाढत चालला, तसतशी अर्थातच समेकारेतां रुतेच्या स्वतंत्र जागेची उणीव अधिकधिक भासूं लागली. सन १८८४ सालीं, समा स्थापन झाल्यापासून चौदा वर्षांनीं, ही उणीव अरून निवडण्याचा योग आला तो असा. सार्वजनिक काका १८८० त निवृत्तले. त्यांच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ जमा झालेली ६००० रुपयांची रक्कम. स्मारककडाचे

फारच उग्र झाले तेव्हा तमने जाहीर सभा भरवून सरकारकडे पत्रव्यवहार सुरू केला. व हुन्काळ फंड जमवून ठिकठिकाणी हुन्काळकमेच्या स्थापन करविल्या. विजायतेतील पत्रांतूनहि जाहिराती देऊन फंड मिळविण्याची खटपट सभेने केली.

सार्वजनिक सभेची प्रगति, उत्क्रांतितत्वावर इकू इकू न होता, जी थोडी झाली ती क्रांतिकारक पद्धतीने म्हणजे खळबळ होऊनच झाली. अशा खळबळीचे प्रसंग, सभेच्या पन्नास वर्षांच्या इतिहासांत एक दोनच घडून आले. प्रत्येक खळबळीचे वेळीं वादाचा मुद्दा फारसा उत्त्वाचा नसता, एक चालक किंवा चालकमंडळ आऊन, त्याचे जागी दुसरा चालक किंवा चालकमंडळ येथे, हेंच खळबळीचे खरे कारण असे. सार्वजनिक सभेच्या पहिल्या अमदानांत, गणेश बासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका हे सभेचे मुख्य चालक असत, व सभेच्या त्या वेळच्या मुख्य दिवाणखान्याला त्यांचे नांव देण्यांत आले यावरून त्यांचे महत्त्व सभेच्या कामी किती होतें, याची सहज कल्पना येईल. पर्वतीच्या सुवारणेशकरिता अस्तित्वांत आलेली सभा, सार्वजनिक कार्याच्या गोडीने पुढेहि चालू ठेवण्यांत आली. सभेचा हेतु सरकार व प्रजाजन यांची मध्यस्थी करण्याचा, तो जिच्या हातून पार पडेल अशी दुसरी कोणतीहि संस्था त्या वेळीं अस्तित्वांत नव्हती. वर्तमानपत्रात राबकॉय विषयावर क्वचित् लेख येत, परंतु वर्तमानपत्राचे लेख सरकाराने वाचले तरी सरकारकडून त्या लेखांना उत्तर जाण्याची बहिवाट आतां थोडीच दुरूत आहे, पण तेव्हां मुळींच नसे. तथापि आपण म्हणतो त्यावर सरकार काय म्हणतें, हें कळविण्याची आकांक्षा इल्ली कायदेकौन्सिलांत प्रभाष्या-रूपानें व त्याहीपेक्षां उपावावरील वादविवादाच्या रूपानें सफल होते, ती त्या पुण्या काळीं सफल होण्याला अर्जें देथ एक साधन असे. सरकारास सभेकडून अर्ज गेला व त्यांकडून त्याला, बरें वाईट किंवा गोटक कसें कां होईना, पण उत्तर आलें म्हणजे पुण्यांतील समाजाची गळडीयबुद्धि जागृत आहे असें समाधान पुढान्याना वाटे. सार्वजनिक काकांचे सभेतील खरे जोडीदार म्हणजे महादेव गोविंद रानडे हे होत. माधवरावजी हे १८७१ साली पुण्यास फर्स्टक्लास सवज्जन, म्हणजे त्या वेळचे 'सदर अमीन' या खागेवर कायम नेमणूक होऊन आले. रानडे पूर्वी पुण्यास जोडेच दिवस होते तरी त्यांचा लौकिक पुण्यास गाजत होता. ते बाहेर मोठमोठ्या हुद्यावर कामें करण्यास गेले असले तरी त्यांचेहि पुण्यावर लक्ष होतें; कारण पुणें ही तेव्हाहि बुद्धिमत्तेची राजधानी मानली जात असे; मग खुद्द पुण्यास कायमची जागा मिळाल्यावर अर्थात्च त्यांनी पुण्याला आपल्या विद्वत्तेचा फायदा करून दिला, व पुण्याच्या खळबळ्या स्वभावाचा फायदा सार्वजनिक कार्याकडे करून घेतला. तेव्हांची सार्वजनिक सभा नवी, तींत सरदार वगैरे प्रसिद्धित लोकांचा भरणा, व रानडे

पुण्याचे नवे हुद्देदार व प्रमुख विद्वान, यांमुळे सभेचे चालकत्व त्यांच्याकडे

गेल्यास नवल नाही. रानडे पुण्याहून नाशकास बदलून जाईपर्यंत व्याच उलाढाली शास्त्रा, त्यासंबंधाची हकीकत दुसरीकडे सविस्तर दिलीच आहे. येथे इतकेच सांगायचे की, यातील बहुतेक चळवळी सार्वजनिक समेच्या विद्यमाने शास्त्रा. य समेची कीर्ति इतकी वाढली की, बॉरेगावच्या मोठमोठ्या सत्सनातील किंवा सरकारी समारंभास समेला निमंत्रण येत व समा आपली शिष्टमंडले पाठवी. अशापैकी विशेष महत्त्वाचा प्रसंग म्हटला म्हणजे, दिव्ही दरबारचे वेळी समेने पाठविलेले शिष्टमंडळ होय. या प्रसंगी सितारामपंत चिपळूणकर हे नांवा-रुपाला आले व तेथून पुढे समेचे चालकत्वहि इकू इकू त्यांना मिळाले. सितारामपंत चिपळूणकर हे विष्णुशास्त्री याच्याहून वेगळ्या स्वभावाचे असले तरी, समेत कोलणे चालणे व सार्वजनिक कार्यांत पडून अगमेहनत करणे या बाबतीत, ते त्यांचे पुतणे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेपेक्षाहि अधिक तत्सरीत व उपयुक्त होते. सितारामपंत चिपळूणकर व शिवराम हरी बाटे या चिटणीसांच्या जोडीकडे सार्वजनिक समेचे चालकत्व आपडपकरणपर्यंत राहिले, या वेळी समेत दुसरी क्रांति पडून आली व तीत चिपळूणकरांच्या ऐवजी गोपाळराव गोखले हे सार्वजनिक समेचे चिटणीस झाले

समेतील दुसरी क्रांति १८९५-९६ या साली आली. या सळवळीत नेहरू मन विष्णु मोरेश्वर मिडे, चिटणीस गोपाळराव गोखले व शिवराम हरी बाटे वगैरे रानडे पक्षाच्या लोकांच्या हातून समेचे चालकत्व जाऊन, ते टिळकाच्या पक्षाकडे आले. क्रांति व्हावयाची ती अर्थात् समेत बहुमत मिळवून, समेत बहुमत मिळविण्याला जुन्या समासदाची मते मिळविण्यापेक्षा नवे समासद मिळवणे हेच अधिक सोईचे होई. समेचा या वेळपर्यंत नियम असा असे की, नवीन समासद होण्याला, महाराष्ट्रातील कोणा तरी पक्षास सदस्यस्थानी त्याच्या निवडणुकीची शिफारस करावी. सर्व समासदाच्या समेत ती शिफारस मंजूर झाल्यावर, जुन्या समासदाची निवडणूक झाली असे समजावे. परंतु नवे समासद करण्याची खटपट एकदां सुरू झाली म्हणजे, सद्या मिळविण्याची ही अडचण पुण्यास विशेष भासण्यासारखी नव्हती, व क्रांति घडण्याच्या वेळी उभय पक्षांच्या खटपटीने समासदांची संख्या एकदम वाढे. समेच्या चालकत्वाची सूत्रे एकाकडून दुसऱ्याकडे जाण्याच्या स्वरूपाची क्रांति जितके वेळा झाली तितके वेळा समेच्या कडे जाण्याच्या स्वरूपाची क्रांति जितके वेळा झाली तितके वेळा समेच्या समासदाची संख्या एकदम फुगली. पण क्रांतीचे काम एकदां झाले म्हणजे ती उन्हाळ्यातील प्रवाहाप्रमाणे आपोआप खेडावी व पटावर असलेल्या समासदांकडूनहि वर्गणी सहसा वसूल होऊ नये, असाच दाखला समेच्या कागदोपत्री मिळेल, तोच प्रकार समेची सूत्रे टिळकाचे हाती येण्याचे वेळी झाला. स्वतः टिळक हे आधी पुष्कळ वर्षांपासून सार्वजनिक समेचे समासद होते. सितारामपंत चिपळूणकरांचा राजिनामा होऊन, त्यांचे जागी गोपाळराव गोखले हे समेचे चिट-

णीस झाले त्याचे आधी डे. ए. सोसायटीत मांडवें होऊन स्वतः टिळकांनी सोसायटी सोडलेली असल्यामुळे, या क्रांतीचे वेळीं टिळक हे चिपळूणकरांच्या बाबुचे होते. एका भयानें चिपळूणकरांना खो बसला तो फ्राफर्डसाहेबांच्या खेड्यामुळे व फ्राफर्डप्रकरणांत टिळक मामलेदारपक्षाचे असल्यामुळे ते फ्राफर्ड साहेबांचे प्रतिपक्षी. सार्वजनिकसभेनेंहि फ्राफर्डसाहेबांविरुद्ध चळवळ चालविली होती. परंतु या क्रांतींत गोखल्याचाहि संबंध असल्यामुळे टिळकांनी चिपळूणकरांचाच पक्ष घेतला होता; पण गोखल्यांचा पाडाव करण्यास लागणारे बहुमत यावेळीं त्यांचे हातीं नव्हतें. त्यांचा अनुयायी वर्ग अद्यापि जुळ्यावयाचा होता, पण तो पुढील पांचसहा वर्षांत चांगलाच झुळुला. व त्याचे जोगवर त्यांना गोखल्यांचा पाडाव करून सभेचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेतां आलीं. यापूर्वीं रानडे मुंबईस हायकोर्टाचे जागीं बसलून गेले होते, पण ते पुण्यास असते तरी टिळकपक्षानें त्यांना दाद दिली नसती, हें मंडपवादांतील हकीगतीवरून लक्षांत घेईलच.

सार्वजनिक सभेची वार्षिक सभा, हा क्रांतीचे वेळीं, युद्धाचा दिवस आसो-आपस ठरतो. १८९५ सालीं हा दिवस १४ जुलै रोजी पडला. युद्धास तोड प्रथम म्यानेजिंग कमेटीच्या निवडणुकींत लागल. जुने ५० व विशेष खटपटीनें उभयपक्षाने केलेले नवे ७५, मिळून १२५ सभासद या वार्षिक सभेस हजर होते. सभेचे अध्यक्ष टिळकपक्षीय व्हाइस प्रेसिडेंट श्री बाबामहाराज हे होते. वार्षिक अहवाल, जुने विशेष व पुढील अदावपत्रक या गोष्टी ठराविक असून कारणा वादग्रस्त नसतात त्या प्रथम होऊन गेल्या. पण व्यवस्थापक मंडळ निवडण्याच्या वेळीं हमरा-दुमरीचा वाद झाला, आणि 'वॅलट' पद्धतीने निवडणुक न होतां माधवराव नामजोशी यांच्या सूचनेवरून ३५ नावांची यादी बाबून दाखवूनच बहुमतानें मंजूर झाली. आपला हात चालण्यासारखा होता, तरी टिळकांनीं जुने व्यवस्थापक मंडळ सगळेंच्या सगळें बदलून आपल्या पक्षाचे नवें नेमलें नाहीं. फक्त आपल्या पक्षाचे बहुमत होईल इतकीच साधारण व्यवस्था केली. पण क्रांतीचें स्वरूप येण्यासारखी खरी गोष्ट म्हटली म्हणजे, जुने वैद्यरामन विष्णू मोरेश्वर भिडे याचे जागीं विनायक रामचंद्र ऊर्फ अण्णासाहेब पटवर्धन यांना वैद्यरामन निवडले. जुने खजिनदार माळगाहेस नातू, यांचे जागीं श्रीमंत बाळासाहेब नातू यांना नवीन खजिनदार नेमले. निवडणारी सहकारी चिटणीस शिवराम हरी साठे याचे जागीं यावे-त्कृळांतील शिक्षक जालनापूरकर, आणि पगारी चिटणीस विष्णुपंत करंदीकर यांना काढून टाकून त्यांचे जागीं कुण्हराव मांड यांना नेमण्यांत आले. पण मुख्य चिटणीस प्रो. गोपाळराव गोखले यांना नव्या निवडणुकींत टिळकांनीं पक्षा लाविला नाहीं. पण यांतील कांदा असा होता कीं गोखल्यांना चिटणीस ठेवले तरी त्यांच्या पक्षाचीं पाळेमुळे तोडून टाकून, त्यांना अलख करून एकटें ठेवावयाचें.

अशा रित्यांत ते राहिलेच तर आपले ताबेदार व गेलेच तर आपल्या पायांनी गेले, आम्ही घालविले नाहीत, असे म्हणण्याची तयारी !

या क्रांतीला ज्ञानप्रकाश वेगैरेंनी टिळकाच्या अहंप्रियाचिकेचा खेळ असे नाव दिलें. झाले हें वार्डट झालें असें दर्शविण्याकरितां पुण्याच्या काही वातमीदारांनीं मुंबईच्या पत्रांत अशा वातम्या प्रसिद्ध केल्या कीं, समेत शिवीगळ झाली व ती पार पाहण्यास पोलीसाची मदत घ्यावी लागली. पण टिळकांनीं या क्रांतीचे समर्थन असें केले कीं, व्यवस्थापक मंडळात काहीं नवीन लोक असले तरी जुन्या मंडळातील वजनदार दहापाच लोकांहि आम्ही निवडलेच. म्हातारे शिवरामपंत साठे यांचे जागीं तरुण जालनापूरकर झाले तर काय वार्डट ! व एका पगारी हुज्यम चिदणिसायेचर्जी वुसरा आला म्हणून समा काहीं बुडत नाही. कालांतरानें पक्षांतर किंवा खादेबदल होतच मसतें व याच बाबतींत पूर्वीं शितारामपंत चिपळूणकरांना व नामदार नूलकरांना गोखले पक्षाने निवडले नाहीं, ही मुद्याची आठवण टिळकांनीं दिली. एवढेंच नव्हे तर टिळकांनीं असेंहि स्पष्ट लिहिलें कीं, चिपळूणकरांनीं केलेली समेची सेवा गोखल्यापेक्षांहि अधिक होती व समेला लौकिकान्न बढविलें असेल तर ते खरोखर चिपळूणकरांनींच. यामुळे चिपळूणकरांची निवडणूक न करितां गोखल्यांची केली ! हा समेनें तेव्हा कृतज्ञपणाच केला. खजिनदार बदलले यांत तरी काय विशेष, पुण्यांतील श्रीमंत वराणेदार लोकांना हा मान आळीपाळीनें मिळालाच पाहिजे व आसपयंत असें झाले नाही हेच चुकले. शिवराम हरी साठे यांनीं नुसतीं हेलपाट्याचीं कामें केलीं त्यांना तहाहयात पेन्शन दहा रुपये आणि शितारामपंत चिपळूणकर यांनीं चौदा वर्षे समेचे अर्ज लिहिले, त्रैमासिकाच्या सपादकाचे काम केलें, पण ते मेस्त्रावर त्यांच्या मुलाला सहा रुपयांची स्कॉलरशिप देण्याचेंहि जुन्या मंडळींना जड गेलें. नवी मंडळींची टोळी असली तर जुन्या मंडळींचीहि टोळीच होऊन बसली होती. जसें घाबे तसें घ्यावे. ज्या चुकीनें नूलकर व चिपळूणकर यांना लो मिळाला तिनेच मिळे व साठे यांना मिळाला. त्यांतल्यात्यांत गोखले हे तरसरीत व काम करण्यालायस त्यांना आम्ही ठेविलेंच कीं नाहीं ! चिपळूणकराचा व फ्राफर्डसाहेबांचा लेह, म्हणून ते ज्ञानप्रकाशांत व्यावस्था : फ्राफर्डची थोडी तरफदारी करीत. पण समेचे मत फ्राफर्डसाहेबांच्याविरुद्ध असल्यामुळे समेचे चिटणीस या नात्याने त्यांनीं फ्राफर्डची तरफदारी केली नाही. खुने चेअरमन रा. ब. मिडे यांचाहि थोडा असाच प्रकार झाला होता. समेच्या त्रैमासिकांत हरिससाहेबांच्या विरुद्ध लेख येत. पण सामगी नात्याने त्यांनीं हरिसच्या स्मारकाला वर्गीणी दिली होती. ज्ञानप्रकाशात लिहिण्याबद्दल जर चिपळूणकर समेचे सेक्रेटरी होण्याला अयोग्य, तर अप्रिय अशा गव्हर्नरच्या स्मारकाला वर्गीणी दिल्याबद्दल समेचे चेअरमन होण्याला मिडेहि अयोग्यच. शिवाय मिळ्यापेक्षा विनायकरावरुप अज्यासा-

हेच पटवर्षाने हे प्रत्येक वाळूने अधिक लायक. वृद्ध, निरुपद्रवी, पेन्शनगमिष्ठां स्वतंत्र घराबा, लोकोपयोगी, असाविद्वान् मनुष्य काय वाईट! दोन दिवस सासूचे दोन दिवस जुनेचे हें चाललेलेंच आहे. समेत गोखले यांनी पांचसहा वर्षे बहुमत भोगलें तें पुढे टिळकांनी कां योग्य नये! एक पक्ष अधिकारांतून जातो दुसरा अधिकागरूढ होतो हें रहाटगारंगे चालूच असावयाचे. एकाचे पंचवीस, दुसऱ्याचे दहा, त्याऐवजी आतां एकाचे दहा दुसऱ्याचे पंचवीस इतकाच फरक झाला. वास्तविक ही क्रांति केवळ स्थानिक महत्त्वाची. सार्वजनिक समेच्या व्यवस्थापक मंडळीत कोण निवडले किंवा नेअरमन कोण आले, किंवा गोखल्यांचे बहुमत जाऊन, ते टिळकांना मिळालें, तरी त्यांत मुंबईच्या इशजी फनांतून गवगवा करण्यासारखें काय आहे! पण टिळकांची अपकीर्ति करण्याकरितां गोखलेपक्षास मॉडरेट किंवा नेसल्ट हें नाव देऊन टिळपक्षास फॉरवर्ड किंवा फाजील असें नाव देऊन कागाळी करण्यांत आली होती. आपलें चाफत नाही असे पाहून गोखलेपक्षानें तडजोड सुरू केली होती, पण ती फार उशीरा. तडजोड रहित झाली तेव्हां 'टिळकांनीं आम्हांला फसविलें' अशी कागाळी सुरू झाली. या क्रांतीस उद्देशून टिळकांनीं असे लिहिलें कीं, दोन पक्ष निर्माण झाल्यामुळे एकाच गांवांत दोन वेगळ्या सत्या काढण्यापेक्षां एकापक्षानें सावस्थान आपलें बहुमत केले तर तें अधिक योग्य. मुंबईची परंपरा वेगळी होती. तेथें एका समेच्या तीन सभा झाल्या. दादाभाईंनीं त्यापेलेली 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन,' तें पटेना म्हणून मंडळिकांनीं 'बांवे असोसिएशन' काढली आणि नव्या पिढीतील मेथा, तेलंग, बडुद्दिन यांचे व मंडळिकांचे पटेना म्हणून त्या सिकांनीं 'प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' काढली. टिळकांना वेगळी सभा काढतां आली असती पण ती न काढतां त्यांनीं जुन्याच समेत बहुमत करून सूर्वे आपल्या हातीं घेतल्यां तर त्यात त्यांनीं वाचणें तें काय केलें!

इतका वेळ स्वतः गोपाळराव गोखले हे पुढें येऊन काहीं बोलले नव्हते. पण ता. ६ आगस्टच्या केसरेंत त्यांनीं आपल्या सहीचें पत्र देऊन कांहीं खुलासा केला. त्यांनीं असें कबूल केलें कीं, नवीन समासद करण्याच्या चढाओढीस आमच्यानें टिळकांच्या पक्षाशीं कसोहि वरोवरी करवणार नाही. त्याची तक्रार इतकीच कीं तडजोडीचें बोलणें लावून टिळकांनीं व वासुदेवराव जोशी यांनीं आम्हांस फसविले. स्वयं प्रकार असा दिसतो कीं, अण्णासाहेब भिडे यांना जागेवरून काढून नये असें टिळकांचें मत होते व तसे त्यांनीं वचनहि दिले होते. पण टिळकपक्षाच्या पोटांतच एक पक्ष निर्माण होऊन त्यानें टिळकांचें वचन धाव्यावर बसविलें. गोखले यांची दुसरी तक्रार अशी कीं, राजकीय मते जर आज सर्वांची सारखीच जाहेत तर पक्षभेदापासून आलवर अलिप्त असलेल्या

सार्वजनिक समेत आजच दुही कशाला ! तुम्या मंडळीने एकदोन प्रसंगाखेरीज नव्या मंडळीचें प्रायः ऐकलें होतें.

चिपळूणकरांचें घानें गोखले यांनीं असें लिहिलें कीं, मला चिपळूणकरांच्या जागीं सेक्रेटरी नेमिलें तेव्हांच मी होऊन मंडळीच कळविलें होतें कीं, 'सिता-रामपतांसारखी कामगिरी मजसारख्याकडून होण्याचा संभव नाहीं. समेचा व चिपळूणकरांचा सलोखा होयें अशक्य ठरलें व माझ्याहून अधिक चांगला मनुष्य त्या वेळीं व्यवस्थापकमंडळीला मिळाला नाहीं. म्हणून त्यांनीं मला नेमिलें असेल, यांत मी काय केले ?' या पत्राच त्याच अंकांत टिळकांनीं उत्तर दिलें. गोखले यांनीं लिहिलें तें अगदीं सरळबुद्धीनें लिहिलें आहे असें टिळकांनीं कबूल कले. टिळकाचें म्हणणें इतकेंच कीं, तडजोड मोडल्याची जबाबदारी आपणावर नसून गोखलेपक्षाकडेच होती, आणि बहुमत असलेल्या पक्षानें आपल्या मनासारख्या निवडणुकी करविल्या त्यांत त्याला दोष देता येत नाहीं. एकीचा उपदेश गोखल्यांनीं केला होता त्याचा फायदा घेऊन, टिळकांनीं गोखल्यांनाच असें उलट विचारिले कीं, तुमच्या मनासारख्या इतर निवडणुकी झाल्या नाहींत म्हणून आपण सेक्रेटरीचें व संपादकाचें काम अगावाहेर टाकण्याची जी गुप्त धमकी दिली आहे ती तरी कां जावी ? अशो; हा वाद काहीं दिवस येथेंच थांबला. दरम्यान पुण्याच्या काँग्रेसचा वाद उत्पन्न झाला, मग नगान्यापुढे टिमकीला कोण पुसतो ? सार्वजनिक समेतील क्रांतीमुळे राष्ट्रीयसमेलच्या वादाला थोडीबहुत मदत झाली ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. फिरून हा वाद १८९६ सालीं उमटला. टिळकांनीं सार्वजनिक समा हस्तगत केल्यावर, त्यांजवर घेतां येण्यास उरलेला रोकडा आखेप म्हटला म्हणजे समेचें व त्रैमासिकाचें काम पूर्वीपेक्षा वाईट होऊं लागलें हाच होय. वर उल्लेखिलेल्या गोखले यांच्या पत्रातहि त्यांनीं आपल्या सौम्य पद्धतीने, जता जाता चक्का देऊन असें ध्वनित केले होतें कीं टिळक, पटवर्धन वगैरे मंडळी मनावर घेतील तर हीं कामे चांगलीं करण्याची पात्रता त्यांचे अंगीं आहे. पण त्या कामाची ते बहुधा टेलसाइड करतील. सत्या निकर्णें हें एक वेळ सोपें पण तीं हातीं ठेवून चालविणें कठीण असे म्हणण्याचा गोखले यांचा झोंक होता. त्यांतल्यात्यांत हा टोना टिळकापेक्षा अण्णासाहेब पटवर्धनांवरच अधिक रोखलेला होता. मिळे हे निरुपद्रवी होवया असले, तर अण्णासाहेब हे स्वतः काहीं न करिता व दुसऱ्यास करूं न देता उपद्रव मात्र करतील असा गोखल्यांचा आशय. १८९६ सालीं सार्वजनिक समेत टिळकाचे बहुमत अधिकच दृढ झालेले पाहून, काँग्रेसच्या हिशेबांची चर्चा करितांना टिळक हे असेच आरेंत, त्यांना काम करावयास नको, त्यांनीं सेक्रेटरी वा नात्यानें काँग्रेसच फारसें काम केले नाहीं, व आता त्यांनीं सार्वजनिक समा हातीं घेतली तर तींच गोष्ट अनुयाय्य येणार, असे ज्ञानप्रकाशानें लिहिलें. पण ही त्यानें नसती खाजवून सरूच काढल्यासारखी

शाली. खुद्द कॅम्ब्रिजसंस्थाने टिळकांनी असे उत्तर दिले की, विटणीस या नात्याने टिळकांनी किती काम केले व किती वर्गणी जमविली, हे आदल्या साली नव्या सेक्रेटरीकडे शिल्लक स्वाधीन करताना, टिळकांनी हिशेबासुद्धा प्रसिद्ध केलेच होते. नवीन वादांत त्यांनी स्पष्ट असे विधान केले की, वर्गणी म्हणून जितकी मी स्वतः दिली तितकी ज्ञानप्रकाशकार व त्यांचे साथीदार या सर्वांनीही मिळून दिली नाही. ही गोष्ट खरोखरच महत्त्वाची आहे. प्रांतिक समेचीहि अशीच गोष्ट. पुण्याच्या सभा झाल्या पण दोन तीन परिषदा “टिळक-नामजोशांस आपल्या पदरचे पैसे खर्च करून करावयास लागल्या होत्या, व शेवटच्या प्रसर्गा तर तीन दिवस उपास काढून काम करावे लागत होते.” याच टिकेंत टीकाकाराने पुढेवाने सार्वजनिक समेचेहि नांव आणले होते. पण त्याचर टिळकांनी उत्तर दिले की “वर्षातून एकाद्वे आर्टिकल लिहून सार्वजनिक समेच्या जर्नलची भरभराट जर कायम राहती, तर गेल्या पांच सात वर्षांत जर्नलच्या वर्गणीदारांची संख्या सहाशेंमासून दोनशे-वर आली नसती.” हल्ली ते जर्नल नीट न चालण्यास जर काही कारण असेल तर त्याचा दोष सुधारक पक्षाकडेच आहे. प्रो. गोखले यांचे जर ते काम सोडाव-याचे असले तर ते हार्ती बेऊन चालविण्यास पुष्कळ लोक तयार आहेत, परंतु दोन चार महिन्यापुरतें तें काम करावयाचें आणि पुनः तें प्रो. गोखले यांचेकडे घ्यावयाचें, असल्या चावटपणास मास कोणी कबूल नाही. खुद्द गोखले यांच्या कारकीर्दीत गेल्या वर्षी जुलै आणि ऑक्टोबरचे मिळून दोन अंक आणि तेहि अपुन्या मजकुराचे एकदम कां प्रसिद्ध करावे लागले ? यावरून कावेच्या घरांत कोण बसले आहे व दगडी बगल्यांत कोण आहे, हे कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल. यावर गोपाळराव गोखले यांनी सा. १७ आगष्ट रोजी केसरीस पत्र लिहिले त्याचा आशय असा की दर तीन महिन्यांच्या अंकांत त्रैमासिकांत बहुधा दोन आर्टिकल लिहिली जात व ज्या वेळी गोखले स्वतः लिहीत नसत, तेव्हां ते आपल्याहून अधिक लायल ग्रेस्पाकहून (याचवराव रानडे, गणपतराव जोशी इ.) लिहवून घेत. विपक्षकारांचे समेची पटत नाहीसे झाल्यापासून म्हणजे १८८८ च्या आरंभापासून जर्नलची फार हेळसांड झाली होती. गोखल्यांकडे काम आले तेव्हां पटावर ५०० वर्गणीदार होते पण त्यांपैकी २२५ हून अधिक, नुसते नामधारी होते. गोखल्यांनी हे काम सोडले तेव्हां जुमारे २५० वर्गणी-दाराकडे अक रवाना झाला होता. वर्गणीचें उत्पन्न मात्र दिवसेंदिवस कमी झाले हे गोखल्यांना कबूल करावे लागले. कदाचित् अडिस्टंट सेक्रेटरीची ती चूक असेल. देशाच्या हल्लींच्या स्थितीत, गोखले म्हणतात, वर्गणीदारांच्या संस्थे-वरून कोणत्याहि मासिक-त्रैमासिकाची योग्यता ठरविणे बरोबर होणार नाही. यावर टिळकांचे उत्तर तयार होतेच. टिळकांनी हिशेबच मांडून दाखविला. गोखले यांनी त्रैमासिकाचे एकंदर खर्चाचे अंक काढले. त्यांत ४९ स्वतंत्र लेख

त्यांनी लिहिलेला त्रैमासिकांतला हा लेख वाचनााराच, स्पर्धा हा शब्द स्वतः वाईट असला तरी रानडे यांची बरोबरी करण्याची 'महत्वाकांक्षा' टिळक वरीत ती अगदीच व्यर्थ नव्हती असें कबूल करावे लागेल. भाषाविषय व तत्त्वज्ञान यांत टिळकांना रानड्याची बरोबरी करितां येईल हें कोणीहि नाकबूल केलें नसतें. पण राजकारणी विषयांवर टिळक आजवे तिडवे लिहून हवे तितके कोरडे ओढतील, पण अशा विषयांचा सूक्ष्म आंफेडमोडीचा अभ्यास त्यांच्या हातून होणार नाही अशी शका कित्येकांना आलेली असल्यास, त्यांची वरील लेख वाचल्या असतां ती सहज दूर होईल. हाताखाली चार माणसें घेऊन कामें करवावीं अशी रानड्याप्रमाणेंच टिळकांनाहि इच्छा व उमेद असे, आणि स्वपक्षाचें वर्चस्व स्थापवें ही महत्वाकांक्षा त्यांच्या मनांत प्रबळ असली तरी सार्वजनिक समा हातीं वेतली तेव्हां ती पूर्वीप्रमाणें चालवून दाखवूं व तिचा ठौकिक कायम राखूं अशीच त्यांना मनांतून हीस होती. पण रानड्यांच्या हातीं असलेल्या समेला जीं गडांतरे येणें कधीहि शक्य नव्हतें तीं टिळकांच्या हातीं समा आल्यामुळें तिला हटकून येणारीं होतां, व तीं तशीं पुढे आलींहि.

सार्वजनिक समेचें प्रकरण पुरें करण्यापूर्वीं तींतून बाहेर पडलेल्या गोखले-प्रभृतींनीं पुण्यातच दुसरी एक संस्था प्रतिस्पर्धी स्वरूपाची काढली, तिच्यासंबंधानें थोडी इकीगत देणें जरूर आहे. यापूर्वीं समा रानड्यांचे हातीं जवळ जवळ बीस वर्षे होती, व अलीकडे सात आठ वर्षे समेचें बहुतेक कार्य गोपाळराव गोखले यांचे हातून होत असून त्यांना कार्यकारी मंडळीतील बहुमताचा वाडिबा होता. पण टिळकपक्षाचें बहुमत आणि काम करणार गोपाळराव गोखले असा मेळ असणें शक्य नसल्यामुळे, गोखल्यांनीं राजिनामा दिला. त्यानंतरहि त्यांच्या पक्षाची कांहीं मंडळी समेत होती व त्यांनीं आगांचे प्रत्यक्ष राजिनामे दिले नाहींत, तथापि सर्वांनींच समेंतून जवळ जवळ आंग काढून घेतलें होतें. १८९६ च्या दिपवाळीच्या झुटींत रानडे पुण्यास आले, त्या वेळीं सार्वजनिक समेंतील ही मंडळी त्यांचे घरीं जुळली, तेव्हां पुढें काय करावें असा प्रश्न सहजच निघाला व झुती समा आपल्या हातीं रहात नाही त्या अर्थी तद्याच प्रकारची दुसरी समा काढावी असे ठरलें. प्रथम वेगळी समा काढण्याला न्या. रानडे कबूल नव्हते असे म्हणतात. पूर्वीं नूलकर समेचे चेअरमन असतां, त्यांनीं रानड्यांचे पेडूं नये व आपल्या मताप्रमाणे काम करावें असे घडून येत होतें. पण तेव्हां वेगळी समा स्थापन करण्याची कल्पना न निघण्याचें कारण असें कीं, मुख्य कार्यकर्ते चिटणीस चित्तरामपंत चिपळूणकर हेहि मोठे स्वतंत्र वाण्याचे व केवळ रानड्यांनाच गुरू असे न मानणारे होते. यामुळें रानड्यांना मनांतून असंतोष वाटत असला तरी स्वतः त्यांना आपल्या नांवानें पुढें येऊन, या राजकीय समेचें कोणतेहि काम करणें शक्य नव्हतें व सर्वस्वीं आपल्या तज्ज्ञानें चालेल असा मनुष्यहि हाताधीं नव्हता.

पुढे नूलकर व चिपळूणकर दोघेहि त्यानम्रष्ट झाल्याने रा. व. रानढ्यांचे वचन सभेत पुनः प्रस्थापित होऊन. सत आठ वर्षे अबाधित चालले. पण आतांचा प्रसंग सर्वच दृष्टींनी निराळा होता. पूर्वी रानडे स्वतः जाग्यावर म्हणजे खुद्द पुण्यास होते व ते पुण्यास असल्यावर मग एखादी गोष्ट सर्वस्वी त्यांच्याच मता-प्रमाणे न झाली तरी त्यांचा थोडाबहुत सल्ला घेतल्याशिवाय होत नसे. इल्ली त्यांची बदली मुंबईस झाल्यामुळे. जागेवर राहिल्याने होणारी त्यांची मदत, त्यांच्या पक्षांतील लोकांना प्रत्यक्ष मिळनाशी झाली. दुसरे असे की त्यांचा शिष्य म्हणवून घेऊन सर्वस्वी त्यांच्या तत्त्वाने आणि मोठ्या मेहनतीने काम करणारा गोखल्या-सारखा हस्तक त्यांना मिळाल्यामुळे स्वतंत्र संस्था काढणे जरूर व सुलभहि झाले. जरूर अशाकरितां की. गोखल्यांची बुद्धि राजकारणांत विशेष चालते व रानढ्यांचा सारखेच तेहि राजकारणांत मोठे कार्यकर्ते होतील असे दिसून येऊ लागले होते. डे. ए. सोसायटीचे लार्डफ मॅबर म्हणून त्यांना आणखी दहापांच वर्षे काढाय-याची होती; पण त्यांचे राजकीय कामच इतके वाढलेले व आणखी वाढणारे होते की कॉलेजांतील शिक्षणाचे त्यांचे काम त्यापुढे फिके न पडलेंतरी शमानाने लोकदहत्या गौणच ठरत होतें. वीस वर्षे सोसायटीत नोकरी करण्याचा कपार म्हणजे नैतिक बंधन होते म्हणूनच गोष्ट वेगळी. नाहींतर शिक्षणाचे काम टाकून देऊन सर्वस्वी राजकारणांत पडून नांवारूपास येण्याची व देशसेवा करण्याची त्यांची योग्यता, खुद्द मुंबईसाहि फेरोजशाहा मेथाप्रभृतींना पटली होती. पण सेल्फशुप कासाला बळ व तेज नसतें. व हातची चालती संस्था तर गेली. त्यांना नवीन संस्था काढून दिल्याशिवाय त्यांची हौस व तरतरी फुकट जाणारयाकरितां वेगळी संस्था काढणे जरूर झाले. शिवाय सार्वजनिक समेच्या घोरणांतील मतभेद पूर्वीहून अधिक तीक्ष्ण झाले होते. नूलकर व रानडे यांचे न वनलें तरी एक जोकर तर दुसरे पेन्शनर इतकाच फरक. पण टिळक व रानडे यांच्यांत नुसत्या कमी अधिकाचा फरक नसून मूळ स्वभावाच्या जाततिच फरक होता. समेच्या अर्जातून वगैरे टिळक कोणचे घोरण पत्करतील हे पूर्वी दिसून येण्यास सार्गे नव्हता; पण केसरींतील लेख व पुण्यांतील बरेडे लक्षांत घेतां जुन्या परंपरेस सोडून ते घोरण जाईल असे मानण्यांत रानढ्यांची मोठीशी चूक नव्हती. गोखल्यांप्रमाणेच दुसरीहि काहीं तरुण सुशिक्षित मंडळी या वेळी नेमस्तपसातर्फे पुढे येऊं पहात होती. उदाहरणार्थ विनायकराव कीर्तन्यांचे चिंरंजीव डॉ. व्ही. येळें पहात होती. उदाहरणार्थ विनायकराव कीर्तन्यांचे चिंरंजीव डॉ. व्ही. येळें पहात होती. उदाहरणार्थ विनायकराव कीर्तन्यांचे चिंरंजीव डॉ. व्ही. येळें पहात होती. उदाहरणार्थ विनायकराव कीर्तन्यांचे चिंरंजीव डॉ. व्ही. येळें पहात होती.

सुटून जावे अशी त्यांनाहि हीस असे. सार्वजनिक समेलाखुद्द रानड्यांचा आशय असल्यामुळे पेन्शनर लोकांना समेत राहून काम करण्यांत काहीं थोका नव्हता. पण टिळकांच्या हातीं सभा गेल्यावर पेन्शनर लोकांचें काय होणार ! तात्पर्य पुण्याच्या नेमस्त पक्षांतील वृद्ध तरुण या दोघांच्याहि सार्वजनिक कार्यांच्या हीसेला मान देऊन रानडे वेगळी सभा काढण्यास कष्टानें कवळू शाले; पण नवी सभा काढली तरी शुनीवरील त्यांचें ममत्व नाहींचि शालें नाहीं वाचां पटण्या-सारखा पुरावा हाच की, सुसुपत्राने यांनीं वार्षिक व्याजाच्या व्या कित्येक देणग्या दिल्या त्यांत सार्वजनिक समेलाहि एक देणगी त्यांनीं दिलेली आहे.

ता. ३१ आक्टोबर १८९६ रोजीं मुंदव्याजवळच्या कीर्तन्यांच्या खास वागेत मेजवानी शाली तिला बहुतेक प्रमुख नेमस्त मंडळी इज्जर होती. त्याप्रसर्गां न्या. रानडे हेहि इज्जर होते. व त्याच प्रसर्गां डेकन सभा या नांवाने खास नेमस्त पक्षाची अशी एक राजकीय सभा स्थापण्याचा विचार निश्चित शाला. ही बातमी टिळकांना लगेच समजली. परंतु पुढें दोन दिवसांनीं निघणाऱ्या केसरांत त्यांनीं या गोष्टीची वाच्यता केली नाहीं. नवी सभा स्थापन करण्याचें ठरले खरे पण तिचे उद्देशपत्रक प्रसिद्ध झाल्याशिवाय काहीं लिहावयाचे नाहीं असे त्यांनीं ठरविष्ठे. कारण या उद्देशपत्रिकेंत जीं विधानें केलीं जातील त्यांवर टीका करणें अर्थात् अधिक सोईचें होतें. अदमासप्रमाणें पुढच्याच आठवड्यांत हें हेतुपत्रक प्रसिद्ध शालें. व त्यांत सभा काढण्याचा उद्देश सांगतांना सार्वजनिक समेवर जो इल्ला करण्यांत आला त्याने टिळक इतके चिड्डून गेले कीं, सांगता पुरवतनाहीं. या विषयावरील ता. १० नोव्हेंबर १८९६ च्या अंकांतील त्यांचा लेख मासलेवाईक आहे. मर्मभेद करण्यासारखे टिळकांच्या लेखणांतून उत्तरलेले कडक शब्द या लेखांत बितके एकत्र सांपडतील तितके इतर कोणत्याहि लेखांत काचितच सांपडतात. अग्रलेखाचा मथळाच मुळीं “ हा म्हातारचळ कां पोरखेळ ” असा आहे. ही सलामी म्हातारे रानडे व किर्तनेप्रभृति ‘ पोरें ’ यांना अभ्यमवयीन टिळकांनीं दिली होती. सर्व लेखांत रागाचे कटावर कड व त्वेषाच्या सरीवर सरी आलेल्या दिसून येतात. मोठ्या लोकांचे दोषहि मोठे. रानड्यांनीं डेकन सभा काढून फार मोठी चूक केली. ते मोठे शाले म्हणून आम्हीं, तिचा उषड निषेध करण्यास भितो कं. काय ! त्यांची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता आम्हांलाहि थोडी आहे, आणि कोणाच्या ऐश्वर्याला आम्हीं सुलतनसतो. दुष्काळाचीं कारणें शोधतांना केस-नाना छत्रे यांना सूर्यावरचे डाग उजेडांत आणावे लागले, त्याचप्रमाणें या रानड्यांनीं पादलेल्या मुत्सद्देगिरीच्या दुष्काळांत त्यांच्या आगचे दोष दाखविणेंहि प्राप्तच आहे. बेकन जसा मानवजातींत अति हुशार पण अति नीच त्याप्रमाणें रानड्यांची बुद्धि व्यापक असली तरी अंतःकरण उदात्त नव्हे. ईश्वराळा कमी दर्जाचाहि जोडीदार खपत नाहीं, तसेंच रानड्यांना टिळक खपले नाहींत, म्हणून

त्यांनीं सार्वजनिक सभेच्या छातीवर पाय देण्याकरितां डेक्कन सभा काढली; पण मुहूर्त अमावास्याचा मिळाला आणि प्रसंगहि ताढीच्या बागेतील मेजवानीचा ! अशा वार्डट वेळीं, बुद्धिभ्रष्टकारक प्रसंगां कुत्सित कल्पनाच जन्मास यावयाची. मेजवानीचे वेळीं भक्तमंडळींनीं न्यायमूर्तीदिवाला विनाविलें कीं, आमची काम करण्याची हिमत जिरत चालली. आम्हांला नव्या सभेचा वर द्या. देवानें तो दिला व दुसरी सभा काढा म्हणून सांगितलें. नेमस्त पक्षांतील पेन्शनर, तोफखान्यांतील निरुपयोगी घोड्यांप्रमाणे, गुलामगिरीचा छाप मारून सोडलेले, गोल्डस्मिथच्या कार्यांतील म्हातारा थिपाई, तरुणपणीं लढलेल्या लढायांतील आवेशानें वर्णने देतो तसें या वृद्ध रावबहादुरांनीं सरकारी नोकरींतील पराक्रम सांगावे. त्यांनीं तें केले पण हातून न होण्यासारखें दुसरे करण्याची ह्वाव घरली. असले डझन दीड डझन पेन्शनर आणि परंप्रकाशित स्वयंशहाणे तरुण, अशा वृद्धतरुणांचा अपूर्व योग रानड्यांच्या कुपाळत्राखालीं आल्याने ही सभा निघाली. रानड्यांनीं अविचार केला. त्यांच्या हातून झूणहत्थेचे पातक घडले. विषवृक्ष असला तरी आपल्या हातानें तो लावला गेलेला, म्हणून तोडू नये ही नीति ब्रह्मदेवाचालाहि पटली, पण रानड्यांना पटली नाहीं. त्यांनीं सार्वजनिक सभेला सवत निर्माण करून, कौटिल्य, अनुदारता व क्षुद्रबुद्धि जगावाहीर केली. पण अखेर किवेवाड्याच्या आरसेमहालीं पांजरपोळांत जुळणारे पेन्शनर काय दिवे लावणार ते दिसतच आहे. असे एकना दोन टिळकांनीं रागाच्या भरांत लिहिलें.

टिळकांशीं आपले पटत नाहीं, राजकीय चोरणांत टिळक आमच्यापासून फार दूर व आम्हीं दुम्हांला फार जवळ, असे सरकारला व अग्लो-इंडियन लोकांना भाषविण्याचा प्रयत्न, डेक्कनसमावाल्यांनीं आग्लो-इंडियन पत्रांतून चालविला, त्याचा तर टिळकाना विशेष राग आलाच; पण सार्वजनिक सभेला त्यांनीं नांवें ठेविलीं याचा टिळकांना अधिक राग आला. सभेंत बहुमत कांहीं दिवस नसले म्हणून काय विचडले ? पण न्या. रानड्यांना सभेंत चासूवाईपणा करण्याची नेहमीं सवय झालेली, तेव्हा हातांतून अधिकार गेला हे त्यांना कसे खपणार ! डेक्कनसभेच्या उद्देशपत्रकावर इतरांपरोक्षर आठ रावबहादुरांच्या सहा होत्या व तें न्या. रानडे यांच्या संमतीनें प्रसिद्ध झालें होतें. या उद्देशपत्रकांत दोन शब्द गोविले गेले तेच पुढें महाराष्ट्राच्या काय पण सर्व हिंदुस्थानाच्या राजकारणांत पक्षभेद-दर्शनाच्या बाबतींत चिरस्थायी होऊन राहिले. हे दोन शब्द म्हणजे Liberalism व Moderation उदारमतवादित्व व नेमस्तपणा हे होत. पहिल्या शब्दात राजकीय भतांपेक्षां सामाजिक मतभेदाचीच खोंच अधिक होती. लिबरल हा शब्द आतां एका राजकीय पक्षाला कायमचा लागून राहिला आहे. ज्या पक्षाला प्रतिपक्षी नेमस्त हे नांव देतात, त्यालाच लिबरल हें नांव स्वतः नेमस्त हेही देतात. अशा रीतीनें आज लिबरल व मॉडरेट या दोन शब्दांची समज्याति झाली.

आहे. पण १८९६ साली महाराष्ट्रातील एका पक्षानें तो शब्द प्रथम आपणाला लावून घेतला त्या वेळीं त्याला निवळ सामाजिक अर्थ होता. जे सुधारक तेच लिबरल. सुधारक या शब्दाचें तेव्हां तें भाषांतर होते. या शब्दयोजनेचा खरा हेतु, टिळक हे पुराणमत्ताभिमानी आहेत, म्हणून आम्ही त्यांच्यापासून वेगळे आहोंत असें दाखविण्याचा होता. नेमस्त या शब्दाचा अर्थ दुष्प्राप्य वस्तूची हांव न धरणारा असा उद्देशपत्रकांतच दिला होता. शब्दार्थातील या श्लेषांचा फायदा घेऊन आंग्लोइंडियन पत्रांनीं सार्वजनिक समेला व टिळकांना नांवें ठेऊन घेतलीं व ठेऊन समेला उचलून धरण्यांतहि त्याचा तोच हेतु साधणारा होता. पण सामाजिक बाबतींत मतभेद असला तरी राजकीय बाबतींत निराळ्या नांवांचे निराळे पक्ष होण्याची वेळ आली नाही, असे टिळकांचे म्हणणे होतें.

टिळक व गोखले हे दोन्ही काँग्रेसला मानणारे, मग फरक कोठला ? "टिळक किंवा नातू हे इंग्रज सरकारचें राज्य बुडविणार आणि न्यायमूर्ती किंवा गोखले तें तारणार असे प्रत्यक्ष किंवा परंपरेनें उद्गार काढणें, म्हणजेच आर्घी आपला नीचपणा किंवा मूर्खपणा व्यक्त करण्यासारखें आहे. इंग्रजसरकार इतकें समर्थ आहे कीं, तें दोघांचहि यत्पक्ष मारून खालीं बसवील. सुधारणेंत ज्याप्रमाणें गरम नमाचा भेद आहे तसा राजकीय कामांत नाही व गरम सुधारकांनीं आपणांच थड मुत्तद्दी म्हणवून घेऊन, इतर लोकांवर पर्यायाने राजद्रोहाचा आरोप करणें, हा निवळ पाजीपणा होय" इतकें टाकून लिहिण्याबद्दल टिळकांनीं कांहीं थोडे बारीक विमटे घेतले होते. सार्वजनिक सभा रानड्यांच्या तऱ्याने चालत होती तेव्हांच तिच्यावर सरकाराने राजद्रोहाचा उपका ठेवला होता. तो धुवून काढतां काढतां न्यायमूर्तींना प्रयास पडले. राजकीय कामांत गरम झाल्यानें माफी मागण्याचा प्रसंग समेला आला तो गोखल्यांच्याच कारकीर्दीत. सार्वजनिक समेलाच खरोखर प्रातिनिधिक स्वरूप होतें, कारण पक्षास लोकांनीं संमति दिल्याशिवाय कोणास तिचा समासद होता येत नव्हतें. ठेऊन समेत मात्र अधिकारी वाटेळ त्याला वेणार व वाटेळ त्याला अडविणार. रानड्यांची शुक्लपत्रा मान्य करील असा कोल्हाला कोल्हा मेटेल तेव्हाच त्याचा प्रवेश होणार. म्हणून समेला 'रावबहादुरांचा पांजरपोळ' अथवा 'रानड्यांचा मेळा' हें नांव योग्य आहे. रानड्यांची विद्या मोठी आणि बुद्धि खोटी. त्यांच्या पत्रिकेंत बुद्धिरत्यांनीं कोणीतरी पापग्रह असेल. स्वतः स्वीजन बोलतां लोकांस मोह घालून देशकार्य पुढें ढकलावयाचें ही रानड्यांची शक्ती होती होय, वगैरे वगैरे.

हा लेख लिहिताना आपण मर्यादा उल्लंघित आहे असें खुद्द टिळकांनाहि वाटलें. कारण शेंवटच्या वाक्यांत त्यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, "जर स्वैराचारानें विटाळलेली लेखणी पुनः हार्तां व्यावी लागणार नाही अशी आशा आहे." या वादाचा फायदा घेऊन सरकारच्या पुष्कळशा बगलव्यांनीं सार्वजनिक समेला

आंग्लोइंडियन पत्रांतून शिष्या देऊन घेतल्या. टिळकांनीं फॅमिन कोड लोकांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला त्यांत पिकाच्या आणेवारीप्रमाणें वेतसारा देण्याचा हात कमी अधिक आंखणून घरण्याचा उपदेश अर्थातच होता. मुंबई टाइम्सनें याला उद्देशून टिळकांनीं “ नो रेंट कॅपेन ” म्हणजे जमीनदार बुडविण्याची मोहिम सुरू केली आहे असें लिहिले. हे शब्द आयर्लंडांतील चळवळीवरून टाइम्सला सुचले हें उघड आहे व ऐरिश लॅंडलॉग हा जसा वेकायदेशीर म्हणून ब्रिटिश सरकारनें बुडविला, तशीच सार्वजनिक सभाहि बुडवावी असा टाइम्सचा रोख होता. पण सार्वजनिक सभेची तरफदारी करणारीहि कांहीं पत्रे प्रसिद्ध झालीं. मुंबई ग्याझेटांत पत्र लिहून “ कालिदिक ” हें नांव घारण करणाऱ्या एका ग्रहस्थाने, या दोन सभांच्या रचनेतील खरा मेद दाखवून दिला होता. त्यानें असेंहि लिहिलें कीं, पहा टिळक व त्यांचे प्रतिपक्षी यांच्यांतला फरक. टिळकांना राष्ट्रीयसभेच्या सेक्रेटरीच्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला तेव्हां तो देऊन ते विनबोमाट बाजूला सरले व पैशासुद्धां सर्व दप्तर त्यांनीं ताबडतोब स्वाधीन केले. आणि हे लोक आपली प्रतिष्ठा कमी झाल्याकरीतर दुसरी सभा काढतात. खुद्द टाइम्सलाच एका ग्रहस्थानेपत्र लिहून विचारले कीं, कैसरीनें रानड्यांना म्हातारचळ लागला असें म्हटलें त्यांत आणि तुम्ही ग्लॅडस्टनसाहेबाला “ वेडा, बुद्धिमूर्ख म्हातारा ” म्हटलें यांत काय फरक !

या दोन सभांचा वाद पुढें ग्राहीररीतीनें फारसा वाढला नाहीं. डेक्कनसभाहि सार्वजनिकसभेप्रमाणें दुष्काळासंबंधानें अर्ज वगैरे पाठवूं लागली व सरकारचीं या सभेला उचरेंहि जाऊं लागली. यामुळें कांहीं दिवसपर्यंत या दोन सभांच्या घोरणांतील फरक सूक्ष्मपणें पाहण्याचा लोकांना एक उद्योगच होऊन राहिला होता व सरकारलाहि एकाच बरा म्हटल्यानें दुसऱ्यास परस्पर वाईट म्हणण्याचें नाजूक काम सहज करता येऊं लागलें. पण सरकारानें असें सार्वजनिक सभेला कांहीं दिले नाहीं, तसेच डेक्कन सभेलाहि त्यांनीं कांहीं लक्ष्यांश होऊ दिला नाहीं. लक्ष्यांश झाला असला तरी इतकाच कीं, लोकमतदर्शक सूचना स्वीकारून त्याप्रमाणें दुष्काळांत लोकांना सवलती वगैरे अथिक् देणें. दोहोपैकी कोणतीच सभा स्वतःकरितां कांहींच मागत नव्हती. पुढे थोड्याच दिवसांत एकसंवेकरांच्या चुकीमुळें यापुढें आम्ही तुम्हाला ओळखणार नाहीं असें सरकारनें सार्वजनिक सभेला कळविले, व डेक्कन सभेचीं पत्रव्यवहार सुरू ठेवला, इतकाच फरक.

पुढच्या सालीं वेल्सी कमीशनपुढे साक्ष देण्याकरितां डेक्कन सभेचे सेक्रेटरी या नात्यानें गोखले हे विलायतेस गेले. त्यांनीं आपल्या कैफियतींत डेक्कन सभेचें वर्णन तिच्या उद्देशपत्रकांतील शब्दांनींच केले. आणि डेक्कन सभेपूर्वी अशाच एका सभेचा मी सेक्रेटरी होतो असें म्हणून सार्वजनिक सभेचा उल्लेख केला होता. पण हा उल्लेख प्रथम अपुरा आल्यामुळें, गोखले यांच्या साक्षीवर अग्रलेख

लिहितांना, ता. ११ मे १८९७ च्या केसरीत, गोखल्यांनीं राजनिष्ठेचे फाजिल प्रदर्शन आणि जातां जातां सार्वजनिक सभेवर टाप झाडण्याचा प्रयत्न केला असें बुन्या आठवणी मनांत येऊन टिळकांनीं म्हटलें होतें. या टीकेला गोखल्यांनीं लढनहून ता. २९ मे रोजी उत्तर लिहिले. त्यांत “ सार्वजनिक सभेचाही उल्लेख देऊन सभेप्रमाणेंच मी नांवांनं केला होता; ” असें म्हटलें होतें. दोन्ही एकच प्रकारच्या सभा असे म्हटल्याबद्दल त्यांनीं सर्व उताऱ्या पाठविला; त्यावरून सहजच खुलासा होण्यासारखा होता.

सार्वजनिक सभा व डेक्कन सभा यांचा पुढील इतिहास महाराष्ट्राला विविध-सच आहे पण डेक्कन सभेची मूळ स्थापना ही वर दर्शविलेल्या कारणांकरितां विशेष महत्त्वाची ठरते या वादांतील टिळकांचा मुख्य मुद्दा इतकाच कीं तुम्ही स्वतःला नेमस्त म्हणून वेतां यासुळें आम्ही परस्पर तुलनेनें जहाल ठरतो. तुम्ही आम्ही एकच राहूनच काम करू. दोन दिवस तुमचा पक्ष वरचढ होईल, दोन दिवस आमचा होईल; डावा उजवा येवढ्या मेदाने, पण एकाच शरीराचे दोन अवयव, या नात्यानें आपण ओळखले जावे. शरीराला चिकटून राहिलेले दोन हात परस्परांस केव्हाहि उपयोगी पडतील. ते तद्दून एकमेकांपासून वेगळे झाले म्हणजे कामास येणार नाहीत. हे हात तोडून एकमेकांपासून अलग करावे, त्यांना एकमेकांचें नातें विसरावयास लावून, वेळीं त्यांचें आमचे कांहीं नातेंच नाही असेंहि म्हणण्यास लावावे, अशी सरकारची राजनीति प्रथमपासून असल्याचे टिळकांना दिसत होतें. आणि बंगालच्या फाळणीपासून पुढें तर, हें चोरण म्हणजे फोडून शोडण्याचें चोरण, सरसकट अमलांत येऊं लागलें. टिळकांनीं ओळखलेले राजनीतिचें हें मर्म विनचूक होतें यांत शंका नाही. परंतु सभा वेगळी फाटकी याकरितां, त्यांनीं रानड्यांवर जो मयकर इच्छा केला, तो त्यांतील शब्दांच्या दृष्टीनें योग्य ठरेल असें वाटत नाही. ते शब्द लिहितांना लेखणी खैर झाली हें स्वतः त्यांनींच कबूल केलेलें आहे व दोष दिसून येत असतांहि तो टिळकांनीं टाळला नाही ही गोष्ट उत्तराशिवाय शिल्लक उरते. दुसरे असेंहि म्हणतां येईल कीं. या छुटीमागे कर्मांतकमी दहा वर्षांचा इतिहास होता. या अवधीत बहुधा असे एकहि वर्ष गेले नाही कीं, ज्यांत टिळक बहुपक्षकपक्ष यांच्यांत कसून मांडणें झालीं नाहींत. या मांडणांत ठमयपक्षांतील पुढारी लोकांची स्वभावभिन्नता इतकी उघड झाली होती कीं, दोघांचे यापुढें वनेळ हे समवतच नव्हते. यापूर्वीच्या मांडणांत बुध्द-रूपपक्षाकडे दोष होता, असें येऊन चालले तरी, वेगळी सभा काढणें हा त्यांचा फिस्न वेगळा नवा दोष होऊं शकत नाही. पुण्यास बोलावलेल्या राष्ट्रीयसभेची नुसती व्यवस्था करणें यांत मतभेदाला असलीच तर फार थोडी जागा असावी. पण तेथेंहि तो इतका माजला कीं, स्वतः टिळकांना राखिनामा देऊन कार्यकारी मंडळांतून बाहेर पडावें लागलें. वेगळी राष्ट्रीयसभा भरवितांच येत नव्हती,

ही गोष्ट वेगळी, पण वेगळी कार्यकारी मंडळी ही जी त्यांतल्या त्यांत शक्य गोष्ट, ती टिळकांच्या अनुयायांच्या आग्रहानें चुचविण्यांत आलीच होती. सारख्या स्वभावाच्या दोन मनुष्यांत मतभेद झाला तर त्यांना वेगवेगळ्या संस्था काढण्याचें काम पडत नाहीं. ते आंत राहून कसेंहि निमवून घेतात. पण मतभेदाचें बीज विषयस्वभावाच्या भूमींत रुजलें म्हणजे पोटांत मुळ्या व बाहेर शाखा वाढतच जातात. टिळकांनीं डे. ए. सोपायटी सोडल्यानंतर त्यांनीं शिक्षणस्थ्या अशी वेगळी काढली नाहीं, ही गोष्ट खरी, तथापि एका कर्त्या मनुष्याच्या सार्वजनिक चारित्र्याला जेवढी साधनें लागतात तितकीं सर्व टिळकाना वेगळींच उभारावीं लागलीं. रानडेगोखले पक्षाने डेक्कन सभा काढण्यांत तरी हुसरे काय केले ! या सर्वांत वार्डट सेवढेंच होतें कीं, गोखलेपक्षाचीं पत्रें टिळकांविषयीं कसेंहि लिहीत असोत, पण स्वतः रानडेच काय, गोखले यांचीहि शब्दाची मर्यादा, टिळकांसंबंधानें बोलतांना व लिहितांना इतकी सुटली नव्हती ही गोष्ट विसरून चालत नाहीं. सरकाराशीं वागतांना किंचित नरमपणाचा दोष रानडेपक्षाकडे घेणे योग्य, तर प्रस्तुत लेखांतल्यासारख्या शिब्या रानड्यांसारख्यांना देण्याचा दोष टिळकानाहि द्यावा लागतो. प्रत्येक गोष्टीतलें उचित अनुचित हें वेगळेंवेगळे असते; व समाजांत राजकीय पक्षभेद दिसल्यानें, सरकारचा फायदा होतो या टिळकांच्या म्हणण्यांत तथ्य असलें तरी, तेवढ्यामुळे नुस्ती वेगळी सया काढण्याबद्दल असे अपशब्द लिहिणें हे अनुचित म्हणावें लागते. असो, आज रानडे, गोखले, टिळक सर्व निघून गेल्यावर, प्रसंगाविशेषीं राग अनावर होऊन, शब्दमर्यादा सुटण्याच्या टिळकांच्या दोषाचें वरील लेख हे एक उदाहरण इतकेंच त्याला आतां महत्त्व उरते.

भाग २२ वा

टिळक व लॉर्ड हॅरिस

राजकारणाच्या विषयांत मनुष्य टीका करण्याला प्रवृत्त झाला म्हणजे त्याला प्रांतिक गव्हर्नराचे नांव घ्यावेंच लागते. राज्यकारभाराच्या घड्याळाच्या भोटांतली येताची मांडणी, परस्पर संबंध, व सापेक्ष गति, हीं कशींहि असोत, पाहणारा हा तबकडीवरील कांटेच मुख्य मानतो. वेळ दाखविण्याचें मुख्य काम तेच करितात. ते खरी वेळ सोडून फार वेळ मार्गे रहात असले, किंवा बिल्कूल यांबले, किंवा फार वेळ पुढे जात असले, तर त्यावरूनच घड्याळाची परीक्षा होते, व खुति किंवा निंदा त्यांच्याच पदरी पडते. प्रांतिक राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें घड्याळांतली स्प्रिंग होणारे गव्हर्नर क्वचित् लाभतात. तबकडीवरील कांटे होणेंच पुष्कळांच्या नवीबी येतें. याचें कारण पांच वर्षांच्या मुदतीनें येणाऱ्या विलायती शाहण्यांना, इकडील परिस्थितीचे यथार्थज्ञान आधीं कमी, व कोणास ते असले तरी सिव्हिलियन सेक्रेटरी व कौन्सिलर लोकांच्या घोरणाला विरोध करून आपल्या घोरणाचेंच बोडें पुढें दमटण्याला जें धैर्य व खबीरपणा लागतो तो तरी त्यांच्या अंगीं असत नाहीं. पण हें मुळांतलें कारण कांहींहि असले तरी प्रांताचा सर्व कारभार गव्हर्नराच्या नांवानेंच चालतो, व चांगलीं कामें झाल्यास खुतीचा अहेर बसा त्याला लाभतो तसेंच कारभार बाईट ठरल्यास लोकनिदेचें ओझेहि त्याला आपल्याच पाठीवर घेऊन विलायतेस परत जावें लागतें. राज्यकारभारांत आजवर कित्येक चांगलीं लोकोपयोगी कामे झालीं असतील, पण एकाहि कौन्सिलद्वाराचें स्मारक किंवा पुतळा झाल्याचें कोणी पहात नाहीं. सगळीं स्मारकें खुद्द गव्हर्नरांचीच होतात. अर्थात् याच्या उलट, नांवे ठेवण्याला जर लोकांना कोणाचें नांव घ्यावयाचें तर तेंहि त्यांनीं गव्हर्नराचेंच घेतले तर त्यांत त्यांचा काय दोष ?

कर्मधर्मसंयोगानें मुंबई इलाख्याला १८८५ ते १८९५ या दहा वर्षांत दोन गव्हर्नर एकामागून एक असे लाभले कीं एकानें जितकें खुतीस, तितकेंच दुःख्यानें लोकनिदेस स्वतःला पात करून घेतलें. हे दोन गव्हर्नर म्हणजे लॉर्ड रे व लॉर्ड हॅरिस हे होत. या गव्हर्नरांशीं टिळकांचा व्यक्तिशः संबंध तर बराच आला, पण सार्वजनिक दृष्टीनेंहि केसरीला एकाची जितकी भरपूर खुति, तितकीच दुःख्याची भरपूर निंदा करावी लागली.

मुद्देशानें या दोघांहि गव्हर्नरांच्या गुणदोषासंबंधानें स्वतः टिळक व त्यांचा प्रतिपक्षी सुभारकवर्ग—म्हणजे तेव्हांचा नेमस्त वर्ग, यांच्यामध्ये ऐकमत्य होतें. यामुळे, एकच प्रकारचें मत असतां तें निरनिराळ्या रीतीनें, निरनिराळ्या भाषेत,

व निरनिराळ्या जोमानें प्रगट करण्यामध्येंच मनुष्याचा खरा स्वभावभेद दिसून येतो; व लोकांचें खरें हित कोणी पाहिले, तें सांभाळण्यांत अधिक दक्षता कोणी दाखविली, अधिक चाढस कोणी प्रगट केलें, किंवा अधिक स्वार्थत्याग कोणी स्वीकारला हें व्यक्त होतें. सरकारपक्षाशीं परोपरीनें बरोबर सामना करील असा लोकपक्ष उभा करणे, व वर्तमानपत्रांतून लोकमत प्रगट करणें, हें एकच ध्येय सार्वजनिक कार्यांत पडूं लागल्यापासून टिळकांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविलें होतें. असा पक्ष उभा ठाकणें किंवा असें लोकमत प्रगट होणें हें जर राष्ट्र-हिताच्या दृष्टीनें इष्ट मानलें, तर टिळकांनीं केले तेच योग्य केलें मग त्यांत किरकोळ दोष कांहीं असोत, व त्यांच्या प्रतिपक्षाने केलें तें अयोग्य केले मग त्यांत किरकोळ गुण कांहीं असोत, असाच निवाडा जगाला अखेर द्यावा लागेल.

लॉर्ड रे यांची कारकीर्द अनेक दृष्टींनीं लोकप्रिय झाली होती. क्रॉफर्ड प्रकरणांत न्यायबुद्धि ठेवून त्यांनीं स्वकीयांविरुद्ध झगडण्यांत पुष्कळ कैय दाखविलें; खवायतचे पोलिटिकल एजंट विल्सन यांनीं सत्सानच्या दिवाणार्थी व्याकिशः अपमानकारक व अनीतिमूलक वर्तन केलें, त्याची चौकशी करण्याकरितां लॉर्ड रे यांनीं एक कमिशन नेमलें. यासुळे गेरा अधिकारी झाला तरी लॉर्ड रे यांच्या-जबळ त्याला क्षमा नाहीं हा त्यांचा फार महत्त्वाचा गुण प्रगट झाला. कायदे-कौन्सिलंत सरकारतर्फें सभासद नेमावयाचे ते लॉर्ड रे यांच्याइतके सर्वमान्य असे दुसऱ्या कोणीहि आजवर नेमले नाहींत. सर्व इलाखामर हिंडणे, आपसीच्या प्रसंगीं लोकांना सरकारी मदत देणें, या गोष्टींनीं त्यांची लोकहिततत्परता विशेष दिसून आली. जंगलखात्याविरुद्ध लोकांचीं गान्धार्यां परमावचीला पोचलीं होती त्यांची चौकशी कमिशन नेमून त्यांनीं केल्यानें लोकांना फार बरें वाटलें. या व अवकारी खात्यांत, तसेंच जमीनमहसूल खात्याच्या कांहीं बाबींत, लॉर्ड रे यांनीं अखेर लोकांना नाराज केलें ही गोष्ट खरी; तथापि या कामांतील दोष त्यांच्या कौन्सिलदारांवर टाकून स्वतः त्यांना होईल तितकें मोकळे करण्याची बुद्धि टीकाकारांना न्हावी, इतकी लोकप्रियता त्यांनीं इतर रीतीनें संपादली होती. औद्योगिक प्रगति व शिक्षण या कामीं लॉर्ड रे यांनीं विशेष सहाय्युत्ति दाखविली. महाराष्ट्रांतील या वेळचे पुढारी व संपादक हे खाजगी कॉलेजांतील प्रोफेसरहि असल्यामुळे, शिक्षणाच्या बाबतींत अत्यंत उदारमतवादी अशा या विद्वान् गव्हर्नरांनीं, आपल्या घोरणानें महाराष्ट्र मोहित करून सोडले असल्यास नवल नाहीं. प्रो. गोसव्यपिशां हि व्याकिशः टिळकाचा लॉर्ड रे यांच्याशीं अधिक निकट परिचय होता. कॉलेजांतील कुटुंबांत बढीलबढूंच मान टिळक-आगारकरांकडे असल्यामुळे, सरकारदरबारीं शिक्षणविषयक ज्या उलाढाली करावयाच्या, त्यांचीं सूत्रं या दोघांच्या हातीं असत. पण त्यांतल्यात्यांत आगारकर हे कमी चलनशील, टिळक हे प्रकृतीने अधिक सुदृढ, म्हणून आगारकरापेक्षा ही

सुत्रे टिळकांच्या हातींच अधिक रहात. टिळकांचे मदतीस नामजोशी, यांना प्रोफेसरीचा मान मिळाला नव्हता, तरी कल्पकता, चतुराई व उद्योग यांत ते कांहीं कमी नव्हते. यामुळे टिळक व नामजोशी हेच सरकारदरवारी येवझारा घालीत, व कागदी घोडे नाचवीत. व्यक्तिः त्यांचा व लॉर्ड रे यांचा जेव्हा पुढे पुढे इतका जमला की, आधी दिवस व वेळ ठरवून गव्हर्नरसाहेबांची गांठ घ्यावयाची हा जो धोरस्ता, तोहि यांचे बाबतीत माफ होऊन, कारण-परत्वे त्यांनीं केव्हांहि गव्हर्नरसाहेबांचे मेटीस जावे, व विशेष कामांत नसल्यास पूर्वसंकेताची सबब न सांगता लॉर्ड रे यांनींहि त्यांची भेट घ्यावी.

लॉर्ड रे यांची कारकीर्द सपली असे पाहून खरोखरच सर्व मुबई इलाखा इळइळला. भिकडे वर लॉर्ड रिपन व इकडे खाली लॉर्ड रे यादोन्ही मूर्ति उदार चोरणाऱ्या धर्डांनीं एकाच मुर्तीत ओतलेल्या असे लोकांना वाटे. सार्वजनिक समेच्या त्रैमासिकांत, १८९० साली, प्रो. गोखले यांनीं लॉर्ड रे यांच्या कारकीर्दीचे पर्यालोचन करिताना, ती एकदरीनें पुष्कळच यशस्वी झाली व त्यांनीं अपूर्व धैर्य आणि कर्तव्यनिष्ठा दाखविली अशा अर्थाचे गोड, गंभीर व स्तुतिपूर्ण शब्द वापरले आहेत. एखाद्या साहेबासहि चांगले म्हणण्याची पाळी सुदैवानें आली असतां टिळक देखील या गोष्टीला कधीं माघार घेत नसत. लॉर्ड रिपन हा इंग्रज म्हणून त्यांनीं त्यांचे गुण वेण्यांत कधीं कुचराई केलेली नाहीं. फार काय पण यक्षित पोलिस सुपरिंटेंडेंट वुडन मरण पावल्यावर त्यांच्या गुणवर्णनपर अग्रलेख टिळकांनीं लिहिल्याचें केसरीच्या बत्तकास स्मरत अवेळच. लॉर्ड रे यांच्यासंबंधानें तर टिळकांनीं उज्ज्वल स्तुतिपर लेख लिहिला असता यांत शकाच नाहीं. लॉर्ड रे विलायतेस परत जाण्याचे वेळीं टिळक हे केसरींत लिहीत नसल्यामुळे तसा लेख लिहिण्याची त्यांना संधि नव्हती, इतकेंच काय तें. लॉर्ड रे यांच्या पूर्वी सर जेम्स फर्ग्युसन यांच्या अमदानींत टिळकांना कोल्हापूरप्रकरणीं शिक्षा झाली तरी. तथापि तेव्हांहि शिक्षणापलीकडे कोणचेहि सार्वजनिक कार्य टिळकांनीं अंगिकारलेलें नसल्यामुळे, फर्ग्युसनसाहेबांना उघड बरें वाईट म्हणण्याचा प्रसंग त्यांना आला नाहीं; व परिस्थितीतूनच आपल्या नव्या कॉलेजला खुद्द फर्ग्युसन साहेबांचें नांव घावें लागल्यानें, गुणदोषांचा व स्तुतिनिंदेचा, त्यांचा जमाखर्च, विनवाकीनें सपला होता असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. पण टिळकांनीं सार्वजनिक कार्यांत प्रवेश करण्याला आणि लॉर्ड हॅरिस यांच्यासारखे गव्हर्नर इकडे येण्याला एकच गांठ पडली व या कारकीर्दीचा शेवट होईपर्यंत, टिळकांच्या केसरींतील लेखांचा निर्मीळपणा व कडकपणा एकदम इतक्या परकाळेला गेला कीं, लॉर्ड हॅरिस यांच्याच कारकीर्दींत टिळकांवर बहुधा राजद्रोहाचा पहिला खटला चालण्याचा, पण तो प्रसंग पुढील अमदानीपर्यंत दकलला गेला इतकेंच.

लॉर्ड रे यांच्याप्रमाणे लॉर्ड हॅरिस यांच्याहि गुणदोषांसंबंधाने टिळकपक्ष व गोखलेपक्ष यांचे पूर्ण एकमत होतें, व लॉर्ड हॅरिस यांच्यावर टिळकांनीं कसे शस्त्र उपसले होतें हे दाखविण्यापूर्वी, या गव्हर्नराविषयीं येथून जातांना खुद्द प्रो. गोखले यांनींहि काय अभिप्राय दिला होता हे सांगणे जरूर आहे. सार्वजनिक समेच्या त्रैमासिकांत ते लिहितात "No Regime has ever left so many disagreeable memories behind Certainly no regime within our memory was guilty of a more systematic defiance of public opinion or set the rulers and the ruled wider apart" " ज्याची आठवण झाली असतां परोपरीनें मनाला उद्वेगच वाटावा, अशी लॉर्ड हॅरिस यांच्यासारखी दुसरी कारकीर्द आजवर झाली नाहीं. लोकमताला ज्यानें अधिक धिक्कारलें किंवा सरकार व प्रजा यांजमध्यें अधिक वेवनाच उत्पन्न केला असा दुसरा गव्हर्नर आजवर झाला नाहीं." या टीकेचे शब्द सौम्य व सम्य आहेत. पण अर्थाच्या दृष्टीनें पाहतां कोणा गव्हर्नराला व्हाईट म्हाणवयाचें तर याहून अधिक तें कोण काय म्हणणार ! पण प्रश्न हाच कीं, जो गव्हर्नर इतका व्हाईट त्यांच्यासंबंधानें असे सम्य व सौम्य शब्द लिहिणें हें तरी सर्वस्वी योग्य काय म्हणून मानावयाचें ! लोक कांहीं खचित हीच भाषा मनांत वापरीत नसतील. आणि ते जी भाषा खरोखर मनांत वापरीत असतील ती ठपठप रीतीनें कितपत बोलून दाखवावी ! लोक-हिताच्या दृष्टीनें अशा प्रसर्गा भाषा सौम्य योजणे हें बरें कीं आम्ही पुढें दर्शविणार त्याप्रमाणें टिळकांनीं वापरलेली निर्मीड व कडक भाषा वापरणें अधिक बरें ! या प्रश्नाचें उत्तर वाचकच देतील असें आम्हांस वाटतें.

लॉर्ड हॅरिस यांनीं लोकांस आवडण्यासारखें कृत्य आपल्या अमदानींत कचितच केलें. यामुळे टिळकांनाहि त्यांच्या संबधानें चांगला शब्द लिहिण्याचा बहुधा कधींच प्रसंग आला नाहीं. उलट पदोपदीं त्यांना व्हाईटच म्हणावें लागलें. परंतु या प्रत्येक प्रसर्गा टिळकांनीं काय म्हटलें याचे उत्तारे देण्याचे कारण नाहीं, व तसे केले असतां विस्तारहि पुष्कळ होईल. परंतु लॉर्ड हॅरिस विलायतेस आण्याचे वेळीं, दुःखावर डाग देण्याकरिताच कीं काय त्यांच्या दोस्तमगत मदळींनीं त्याचें स्मारक करण्याची चळवळ सुरू केली, तेव्हां टिळकांनाहि स्वतः हॅरिस साहेबांना टाकून लिहावें लागलें व इतर टीकाकारांचे कडक लेखहि केसरीत छापून लोकमत प्रकट करणें भाग पडलें. प्रो. गोखले यांच्यासारख्या सावध, नेमस्त व सौम्य अशा गृहस्थाचे लॉर्ड हॅरिस यांच्याविषयींचे मत—ज्याला खुद्द त्या गव्हर्नर यांचीहि पूर्ण संमति होती असें खुशाल म्हणतां येईल—वर दर्शविल्याप्रमाणें असतां हि जर त्यांचें स्मारक करण्याची चळवळ कोणी करू लागला, तर खऱ्या लोकप्रतिनिधीला राग कां येणार नाहीं ! व तो राग अनुरूप अशा शब्दांनीं प्रगट करण्याला तो कां मागे वेईल !

जो म्हणून गव्हर्नर परत जाईल त्याचें स्मारक करणें हा जर एक कांहीं ठरा-
विक लोकांचा संदाच होऊन वसला, तर त्याचा प्रतिकार एरवीं न्हावा तरी
कसा ? त्यांतूनहि स्मारक करविणारांची अशी फाजिल होई व उमेद कीं, ते
स्मारक सर्व जनतेचें म्हणून तिच्या माथ्यावर मारून दडपून द्यावयाचें. आपणास
मानपत्रें मिळालीं अशी लॉर्ड हॅरिस यांची स्वतःची इच्छा कितपत असावी हें
सांगणें कठीण आहे; पण कारकीर्दीच्या अखेर अखेर त्यांनीं इलाख्यांत बरीच
मायपिटी केली; व त्यांच्या पायाची धूळ आपल्या शहरीं पदावी अशी त्यांच्या मक्त
मंडळींनींहि परकाळा केली यांत शका नाहीं. अद्या वेळीं या मानपत्रांच्या प्रय-
त्नाला ठिकठिकाणीं विरोध होण्याकरितां टिळकांनाहि केसरीतून एकसारखे चलन
घावें लागलें. लॉर्ड हॅरिस हे स्वतः व- त्यांचें मक्तमंडळ स्पष्ट वक्तृपणाच्या
गुणाची तारीफ मिरवीत. पण सर्वाधिकारसंपन्न अशा गव्हर्नरांचेहि जर लोकांना
टाकून बोलल्याशिवाय समाधान होत नाहीं, तर ज्यांच्या हातीं तोंडच्या शब्दां-
शिवाय दुसरी कोणतीहि सत्ता उरली नाहीं, त्यांनाही स्पष्ट बोलवेंचें वाटल्यास
त्यांचा काय दोष ?

एवी तेवी कारकीर्द संपली, आतां जुन्या गोष्टी काढून काय मिळणार, असे
म्हणून स्वस्थ बसण्याचा लोकांनीं निश्चय केला अचता तरी स्वतः हॅरिससाहेब
स्वस्थ बसण्यास तयार नव्हते. अहमदनगर, कोलापूर या दोन ठिकाणीं त्यांना
१८९४ च्या आक्टोबरांत मानपत्रें देण्यांत आली. या मानपत्रांनाहि उत्तरे देतांना
साहेबमनकुर्तानीं अशा शब्दांना उपयोग केला कीं, त्यांना आपल्या उच्च पदाचे
विलक्षण झालें व मायें फिरत्यामुळें ते वाटेक तसें बडबडूं लागले आहेत, असें
लोक म्हणूं लागले. “ ज्या लोकांवर आज चार वर्षे अंमल चालविळा त्यांच्य
पुढारी मंडळीस आमच्या अकला गेल्या असें सांगणारा गव्हर्नर आजपर्यंत मिळाल
नव्हता. ते नीच आहेत असें सांगण्याची गर्वोक्ति लॉर्ड हॅरिस यांचेच हात
झाली, इतरांचे हातून झाली नसती. ” टिळक लिहितात, “ एकोणीसाव्या शत
कांत राणीसरकारचे अमलाखाली हिंदुस्थानसारख्या देशांत, दक्षिणेंत पेशव्यांचें
राजधानीसारखे ठिकाणीं पोलिसांनें झोटिंगपाच्छाई चालवावी, परवान्याशिवाय
बाजवीत जाण्यावद्दल प्रेतें अडवावीत, उपासनेच्या ठिकाणीं काळ्या डगल्याच्य
शिपुर्क्यांनीं जालून कीर्तनें, मजनें बंद करावीत, व शहरांतील शाहाण्यासुल्यां
आणसांनीं असा छळ चालू द्यावा, ही गोष्ट आमची अकल गेल्याचें निश्चि
दर्शक आहे. लॉर्ड हॅरिस यांच्या मोठ्या अधिकारामुळें त्यांनीं भरसमंत लोकां
शिब्या दिल्या तर कोणी त्यांस तेयल्यातेपें उलट जबाब देत नाहीं ही गो-
ष्टी. पण या एकोणिसाव्या शतकांत कायदेशीर शिब्या देण्याचा अधिकार गव्ह-
र्नर साहेबांसच आहे असें नाहीं. जो तो आपल्या घरचा व संघाचा गव्हर्नर-

आहे; व नामदारसाहेबास जी गोष्ट एका प्रसंगी व एका स्थलीं करितां येते, तीच अन्य प्रसंगी व अन्य स्थलीं दुसऱ्यास सहज करिता येण्यासारखी आहे. ”

पण टिळकांना एका अर्थी हॅरिसाहेबापेक्षा त्यांच्या नेटिव अनुयायांचाच राग विशेष आला. ही ‘देशहिताचिंतक’ मंडळी ‘जी सरकार’ नांवाचें एक मराठींत वर्तमानपत्र काढून गव्हर्नराचा पुतळा करण्याबद्दल चळवळ सुरू करणार अशी थट्टा सुरू होती. कदाचित ती मुखारकपत्राळा उद्देशून असावी, अशा लोकांनीं टिळकांच्या लिहिण्यांत राजद्रोह आहे असें सुचविण्यास सुरुवात केली. त्यावर टिळकांनीं असें उत्तर दिलें कीं, ‘गव्हर्नर हा राणीसरकारचानुस्ता मुनीम आहे. त्यावर टीका करणें म्हणजे राणीसरकारवर टीका नव्हे. अमुक एक गव्हर्नर नको दुसरा पाठवा अशी मागणी करण्यांत देखील जर राजद्रोह नाही, तर गव्हर्नरास नुस्तें व्हाईट म्हणण्यांत राजद्रोह कसला ! आम्हावर होणाऱ्या जुलुमाला राणीसरकारची संमति नाही, असे असतां त्या जुलमाविषयी लिहावयाचें नाही तर वर्तमानपत्र काढावेंच कशाला हें आम्हांस समजत नाही.’ पण येवढे लिहून टिळक यांबले नाहीत. प्रत्यक्ष लेखाप्रमाणें मनःस्थितीचा इतर पुरावाहि राजद्रोहाच्या चौकशींत ग्राह्य मानतात हें जाणूनच कीं काय टिळक लिहितात, आमची अशी समजूत आहे कीं, “आम्हीं लिहितो त्यांतहि आमच्या मनाची स्थिति जितकी व्यक्त व्हावी तितकी होत नाही.”

लॉर्ड हॅरिस यांचा पुतळा करण्याची कल्पना प्रथम निघाली तेव्हां (नोव्हेंबर १८९४) टिळकांनीं असें सुचविलें की, “हॅरिसाहेबांचें बरोबर ध्यान पुतळ्यांत साधण्यास त्यांचे खालील गुण पुतळा करणारानें मनांत ठेवावे. (१) लोकमताचा तिरस्कार (२) सेळण्याची हौस (३) योग्य असें काम करण्याचा कटाळा (४) स्पष्टोक्तीची प्रीति (५) आपल्या भाषणाने लोकांस कसें काय वाटेल याची वेफिकीरी (६) हाताखालील कामगाराचा बोज ठेवण्याची सुक्ती (७) वैमनस्यवर्षनाची हातोटी (८) राष्ट्रीय गुणाचा व्हास करण्याची शैली (९) स्वजातिबांधवांचें प्रेम.

१८९५ च्या जानेवारी अखेर पुतळ्याची कल्पना जोरावली, पण साहेबांच्या दौऱ्यांत त्यांना जें लोकमत दिसून आलें त्यावरून बोध येऊन, पुतळा सार्वजनिक न करितां फक्त दोस्त मंडळीतर्फे होणार असें जाहीर झाले. वर्गाची आंकडा २५००० जमला त्यांत सत्यानिंकाचेच २०००० होते. मात्र कोणत्या गुणाकरितां पुतळा करावयाचा याचा उच्चार समेत झाला नाही. याच्याहि पूर्वी एक सभा भरून तींत लॉर्ड हॅरिस यांनीं धारीरिक खेळांस उत्तेजन दिल्याबद्दल पुतळा करावा अशी चर्चा निघाली होती व तींत रानडे, मेथा वगैरे मंडळीहि होती. पण पुढें ती कल्पना रहित झाली असलें मर्यादित स्मारक करण्यास कदाचित् कोणी हरकत घेतली नसती. ‘आमच्या

पुरातन बलवर्षक मासूती देवतेला दोन उदबत्या, एक नारळ आणि एक हार असे सामान पुरतें. त्याप्रमाणें एखाद्या जिमखान्यांत हॅरिसाहेबांची एकादी तसवीर ठेवल्यानें हें काम भागलें असते. विशेष गुणाला उद्देशून विशेष स्मारक करणें हे ठीक आहे, पण बाप चांगला असो वा बाईट असो त्याचें आदर जसे मुलाने दरवर्षी केलेंच पाहिजे, तसेंच दर पांच वर्षांनीं गव्हर्नर विलायतेस जाऊं लागला म्हणजे त्याचें स्मारक लोकांनीं केलेंच पाहिजे, अशी जी समजूत बोकळत चाळली होती तिचा टिळकांनीं निषेध केला.

लॉर्ड विल्लिङ्गटन यांच्या स्मारकासंबंधाने कांहीं वर्षांपूर्वी जशी चळवळ झाली, तशीच लॉर्ड हॅरिस यांच्या स्मारकाविषय झाली. मात्र ठाउन हॉलांतल्या दंगलीसारखी दगळ झाली नाहीं इतकेंत काय तें. या स्मारकाविषय लिहिण्याला क्रॉनिकलसारखी खंवीर वर्तमानपत्रें त्यावेळीं मुंबईस नव्हतीं, पण केसरीने ती बाण मरून काढली. पुणें शहर म्हणजे मुबई इलाख्यांतील दुसरी राजधानी. तेव्हां पुण्यासहि स्मारकाकरितां कांहीं वर्गणी गोळा शास्त्राधिवाय कशी राहणार ! सरदार दोराबजी पदमजी यांच्या बगत्यावर मिडे, मांडारकर बगैरे १०।१५ माणसें खाजगी रीतीनें जमून, आपापसांत ७०० रु. गोळा करून मुंबईस पाठीवय्याचें ठरलें; व लगेच मुंबईच्या जंगलो इन्डियनपत्रांत तार प्रसिद्ध झाली कीं, पुण्यांतील हिंदु, मुसलमान व पारशी या जातींतील 'मुखत्यार' लोकांची सभा मरून वर्गणी गोळा झाली. अर्थात् या गोष्टीचा गवगवा झाला, तेव्हां भिड्यांनीं प्रसिद्ध केलें कीं, मी मुखत्यार म्हणून गेलों नव्हतो. पण डॉ० मांडारकर हे मुक्तच राहिले. त्यावर केसरीनें माण्डारकरांना सत्याभिमानाचा टोळा देऊन "कृतं आणि अनुमोदितम्" या दोहोंची जबाबदारी सारखीच असते असे जाणवून क्रीडाशुवनांतील मारामारीची हकिकत डॉक्टरसाहेबांनीं टाहमसकडे पाठविल्याची आठवण दिली.

लॉर्ड हॅरिस यांच्या कारकीर्दीत मांडारकरांना व्हाइस चॅन्सेलर नेमण्यांत आलें व कॉलेजांतील त्यांची तसवीर हॅरिसाहेबांनींच उघडली होती. अर्थात्, हें उघडव देवाण घेवाण झाले. त्याला उद्देशून टिळक लिहितात, "डॉक्टरसाहेब हे चांगले धर्मशास्त्रपारंगत आहेत. तेव्हां त्यांस असे पत्रे माहित आहे कीं, नामदारसाहेबांचें हें ऋण या जन्मांत ऊर्फ कारकीर्दीत न फेडले तर त्याकरितां त्यास व डॉक्टरसाहेबांस पुनर्जन्म घ्यावा लागेल !"

अखेर अखेर टिळकांनीं या दोस्तमगत लोकांना काय वाटेल तें म्हटलें. ते तोंडपुजे आहेत, ते लांगूल-चालन करितात ! पण स्मारकसभेचें काम कसें तरी तडीस गेलें. ता. १२ फेब्रुवारी १८९५ च्या केसरीत टिळकांनीं लॉर्ड हॅरिसाहेबांची आरती केली, व असे म्हटले कीं, पूर्वी एकाद्या आचार्याचें कसब पाहून त्यास मामलतदारी देत असें म्हणतात, त्याचप्रमाणें लॉर्ड हॅरिस

हे चेंडूफळी चांगली खेळतात म्हणून त्यांना गव्हर्नरी दिली झाले! तात्पर्य हॅरिस-साहेबांसंबंधाने काही म्हाणवयाचे टिळकांनी बाकी ठेविले नाही. मग हॅरिस-साहेबांवर ज्यांनी कविता लिहिल्या त्याची मजल त्याच्याहि पुढे गेली असल्यास नवल नाही. ता० २२ जानेवारी १८९५ च्या केसरीत 'श्री हारीसाष्टकम्' म्हणून एक कविता आली होती त्यातील खालील ओळी बरेच दिवस लोकांच्या तोंडीं राहिल्या होत्या.

कामे होतिल चोख खालिल जरी खोख्या रिपोर्टावरी ।

कौन्तिलदार कशास, तू तरी कशा ! दाहा हजारोंवरी ॥

पोषवितो तोषवितो यास्तव गोण्यांस योर हारीस ।

लोळवितो पोळवितो यास्तव आम्हांस योर हा रीस ॥

१९ फेब्रुवारीच्या अकांत कोणी माधव कवीने चार सर्गीत हारिस चरित्र ग्रथित केले होते. त्यांची नावे (१) नेमणूक (२) गुरुपदेश (३) प्रजा-जर्नविलाप (४) प्रयाण अशी ठेविली होती. त्यांतील एक साकी अशी होती

जेव्हां होइल पहा आर्यभू क्रिकेटमय ही सारी ।

तेव्हां म्हणतिल सगळे होता बहुत चांगला हारी ॥

एकाने 'क्रिकेटमूमीचा विलाप' म्हणून काव्य लिहिले होते. तात्पर्य, ज्याला जशी सुचली तशी त्याने हॅरिससाहेबाची पोटभर निंदा करून घेतली. तथापि टिळकांनी लिहिले सेंच खरे की, आम्ही लिहितो त्यांत आमच्या मनाची स्थिति जितकी व्यक्त व्हावी तितकी होत नाही. 'कोणाचे अतःकरण जर हल्लींच्या स्थितीमुळे आमच्यासारखे उद्दिग्ध अथवा सतत झाले नसले तर 'स योगी कथयत पशुः' यापैकी कोणत्या तरी वर्गात त्याच चालवे लागेल. '

१८९६ च्या दुष्काळांतील चळवळ

गुजरात हें दुर्दैवाने दुष्काळाचें आगर असल्याचे प्रसिद्धच आहे. १८७६ सालीं दुष्काळ पडला तो स्मरत असणारे वाचक आज कितीतरी थोडे असतील. पण १८९६ सालापासून जी दुष्काळपरंपरा सुरू झाली ती आठवणारी पिढी अद्यापि स्मरण आहे, तिने या दुष्काळाचे दुःख पुष्कळच सोसलेलें आहे. पाऊस असो ना नसो; धारण सरसकट इतकी महाग झाली आहे कीं, दुष्काळ आणि दुकाळ यांचे बरम्यान फरक म्हणून राहिल्याच नाही. 'पांचावर धारण बसणे' हा एक कडवाकडवा प्रकार. त्यात खरोखरच एक प्रकारचा इतिहास साठवलेला आहे. अतिशय महागाई झाली, खावयाला धान्य मिळत नाही म्हणून प्राणचकट ओढवले असा जो जुन्या लोकांच्या आठवणीतला काळ असेल तेव्हा ही म्हण पडली. तेव्हाहि एक बपायाला पांच शेर धान्य मिळत असले पाहिजे असेच अनुमान निघतें. हल्लीं म्हण, जुनी तीच आहे, पण धारण मात्र पांचांखालीं उतरून तिहीकर कायमची येऊन बसल्यासारखी दिसते. अर्थात म्हणहि बदलण्याची पाळी आली; मग म्हण बदलत नसते ही गोष्ट निराळी.

तथापि धारण इतकी खालावली असतांहि, पांचशेर धारणीच्या वेळीं जो हाहाकार उठे तो हल्लीं उडालासा वाटत नाही हेहि खरें आहे. धावसाचें मान व धारण, दोन्हीहि पूर्वींच्या दोन्ही दुष्काळांहून हल्लीं एकंदरीनें कमी झालीं आहेत. तरी हाहाकार न होण्याचें कारण असें वाटतें कीं सामान्य सुखवस्तु मनुष्यतेव्हां प्रमाणें आतांहि कसा तरी जगू शकतोच, पण मुख्य फरक पडला तो खालच्या प्रतीच्या लोकांच्या स्थितीत. तो असा कीं हल्लीं या देशांत लहान मोठ्या कामगिन्या पुष्कळच निघाल्या आहेत. पूर्वीं मजूर पुष्कळ व कामे थोडीं अशी स्थिति असे. हल्लीं मजूर थोडे आणि कामें पुष्कळ अशी उलट स्थिति झालेली आहे. मजुरीचे दर पूर्वींच्या चौपट किंवा पांचपटहि वाढलेले असून धान्याचे दर मात्र चौपट किंवा पाचपट खालावलेले नाहींत. यामुळे मजूर लोकांना जी खाऊगी कामावर मजुरी मिळते तीत त्यांचें पोट भरू शकतें, व कामेहि पुरेऊन उरण्याइतकीं असल्यामुळे केवळ दुष्काळी मजुरांकरितां म्हणून सरकारास वेगळीं कामें काढावीं लागत नाहींत. दुष्काळी खर्चाची योजना ही जी एक बाब, हिंदुस्थान-सरकारच्या जमाखर्चांत, पूर्वीं मोठी महत्त्वाची व अवघड होऊन बसली होती ती आतां अवळ अवळ नाहींशी झाल्यासारखी आहे. लोकांच्या पोटाला उपास-आरिचे सूक्ष्म चिमटे कमी सोसावे लागतात असें नाहीं. आणि गुरांची प्राणहानि

आणि पाण्याचे दुर्भिक्ष ही पूर्वीइतकीच जावतात. पण अज न मिळाल्यामुळे रस्तोरस्ता किंवा गावोगांवीं माणसें उपाशीं मरून पडल्याचा जो दोबळ प्रकार पूर्वीं आढळे तो हल्लीं कांहींसा टळला आहे ही गोष्ट खोटी नाही.

वरील कारणाकरितां हल्लीं 'सरकारी दुष्काळ' नाही व दुष्काळी राज्यव्यवस्थेचा बखेडाहि नाही. यामुळे १८९६ सालच्या टिळकांच्या दुष्काळी चळवळीची जी थोडीशी हकीगत आम्ही पुढें देत आहो तिचें स्वारस्य कदाचित् कित्येक वाचकास समजून येणार नाही. १९ वर्षांचा वर्षांपूर्वी या चळवळीला मोठेच राजकीय महत्त्व होते. १८७६ सालीं जुन्या पद्धतीचा दुष्काळ पडला असता दुष्काळी कारभाराची योजना सरकारापाशीं काहीं एक नव्हती. उलट आज नव्या पद्धतीच्या दुष्काळांत दुष्काळी कारभारच फारसा शिथळ उरलेला नाही. म्हणून अशी चळवळ होऊ शकत नाही. पण १८९६ चा काळ असा होता की, १८७६ च्या दुष्काळाच्या अनुभवाने फॅमिन कोड बगैरे तयार होऊन राहिलेले असतां व पूर्वींप्रमाणें दुष्काळामुळे प्राणहानि होत असतां, सरकार या फॅमिन कोडाचा उपयोग जरूर तितक्या तत्परतेने किंवा सदळपणानें करीत नव्हतें. सरकारच्या या हलगर्जीपणा-मुळे दुष्काळासवर्षी राजकीय चळवळ करणे अवश्य झाले; व ती टिळकांनीं इतक्या नेटाने केली कीं सरकारच्या गुप्त कचेरींत ठेवलेला त्याच्या अभियंतेचा 'पेला तिजमुळें' अगदीं भरण्याच्या वेताला आला.

१८९६ सालीं टिळक कायदेकौन्सिलचे सभासद होते व इकडे सार्वजनिक सभाहि त्यांचे हातीं पूर्णपणें आली होती. पण सभेच्या द्वारे या बाबतींत जितकी चळवळ त्यांना करितां आली तितकी त्यांना कौन्सिलच्याहि द्वारे करितां आली नाही. याचे कारण कौन्सिलच्या सभासदांचे अधिकारच तेव्हां इतके मर्यादित होते. आधीं वर्षांतून कौन्सिलची सभा फार तर दोनदा होई. वार्षिक अदाज-पत्रकावरील चर्चेपेक्षां राज्यकारभारावर टीका करण्यास दुसरी कोणतीहि संधि नसे. प्रथम विचारण्याची परवानगी तेव्हा होती, पण हल्लींप्रमाणें कोणत्याहि विषयावर उराव पुढे आणून सरकारावर तोहमत आणतां येत नसे. अदाजपत्रकावर वर्षांतून एक भाषण केले म्हणजे नामदार मंडळींचें कौन्सिलांतील काम संपले! मग नामदारीच्या वजनाचा फायदा घेऊन कौन्सिलदार बगैरेच्या खाबगी मुलाखती मिळऊन काय घडेल ते करावे, येवढीच कामाची कूस होती. १८९६ सालीं दुष्काळ पडणार असें नकी उरलें, तेव्हां कौन्सिलची वार्षिक मुख्य बैठक आधींच होऊन गेली होती व कर्मधर्मसंयोगाने त्या सालीं मृगनक्षत्र पत्रकांत अतिवृष्टि होऊन प्रचंड पूरहि आले. कित्येक नद्यांच्या पुरांची तुलना करावयाची असतां अजूनहि १८९६ च्या पाण्याकडे बोट दाखवितात. अतिवृष्टीने तुकसान झाले; पण तो ओला दुष्काळ. रब्बीच्या इंगामांत पालस पडणारच नाही, असें स्वप्न प्रथम कोणास पडले नाही. त्या सालच्या दुष्काळासंबंधाने केसरीत पाहिला उद्देश

२९ सप्टेंबरच्या अंकांत आढळले. "हस्त लागले पण एकदां अतिवृष्टि होऊन जो पाऊस उडाला, त्याचा अद्याप ठिकाण नाही. वायव्यप्रांतांत दुष्काळाने आपले विन्हाड ठेवण्यास सुरुवात केली असून, मधलीचीं कामे काढण्यासहि हुकूम झाले आहेत. आमचेकडे तीव्र स्थिति होते कीं काय अशी आम्हांस भीति वाटूं लागली आहे, व आणखी कांहीं दिवस पावसाने डोळे बटारले तर तो प्रसंग खास येईल हे सांगावयास नकोच." ही भीति लवकरच खरी ठरली. कानपूर, आग्रा, येर्येळटाकूट होऊन ती नागपूरपर्यंत आली. लोक म्हणूं लागले यदा एक नवाच रोग आला आणि फार वर्षांनीं दुष्काळ पडला, तेव्हां दुर्मुख हे संवत्सर आपले नांव खरें करितें कीं काय ? या इलाख्यांत आठवड्याच्या सरकारी रिपोर्टांत दुष्काळाचे नांव येईना. मात्र परदेशाहून इकडे गहूं येण्यास सुरुवात झाली. आणि दुसरे एक प्रत्यंतर असें कीं ख्रिस्ती मटांनीं हिंदु मुलें वेळून वाटविण्याला सुरुवात केली.

१८७६ सालीं लोकांनीं जवळचें किडुकमिडुक मोडून खाल्लें, व तेव्हां घान्याचीं शुनीं पेवेंतरी होती. पण त्यांची चाल यापूर्वीं बीस वर्षांत मोडून गेली. सरकारी रिपोर्टांत दुष्काळाचा उल्लेख नाही हें पाहून वर्तमानपत्रां हि रागानें लिहूं लागलीं. उत्तर हिंदुस्थानांत या पुमारास उन्हाळा असल्यानें सरकार पर्वतस्थितरावर जाऊन हवा खातें, उष्ण मैदानांत लोक दुष्काळानें मरतात, आणि व्हाइसरॉयसाहेबांनाहि राजेरजाक्यांकडे जाऊन मेटण्याला दुर्दैवानें हीच वेळ सुचली. अशी केसरीतील टीका वाचून अधिकार्यांना अर्थातच राग वेडें लागला. दुष्काळ पडला तर सरकार रीतीप्रमाणें तळवीच करील असें मोघम आश्वासन कायदे-कौन्सिलच्या सभेंत मिळालें होतें. पण संस्थायी बाक्यांची वेळ जाऊन रोकडा दुष्काळ दिवूं लागला होता. ता. २० ऑक्टोबरच्या अंकापासून फॅमिन कोडाचा आचार घेऊन, लोकांनीं आपल्या इकांसां जापस राहून दुष्काळ निवारण्याचे उपाय सरकाराकडून करवून घेतले पाहिजेत अशी शिकवण देण्यास केसरीनें सुरुवात केली होती. दुसऱ्या पक्षां घान्याच्या छुटी थांबविणें, परोपकारार्थ स्वस्त घान्याचीं दुकानें काढणें वगैरे गोष्टी करून लोकांना सरकारास आपणाकडून थोडी मदत करितां येण्यासारखी असते ती त्यांनीं करावी असाहि विषायक उपदेश केसरीनें केला होता दुष्काळाचा फायदा घेऊन गहर होणाऱ्या व्यापाऱ्यांनाहि केसरीनें सगळणीत ह्मणारा दिला होता. आमच्या हातून होईल तें आम्ही करूंच; पण सरकारच्या हातीं आहे तें सरकारच्या हातून करविण्याचीहि दखता आम्हालाच घेतली पाहिजे असा दुहजवी उपदेश लोकांना केसरीनें सुरू केला होता.

पण वर्तमानपत्राची चळवळ म्हणजे बेसबावदार चळवळ, अशी एका प्रकारची समजुत तेव्हांहि अर्थातच असे. एका अर्थानें तें खरेच कारण वर्तमानपत्रकारानें 'आम्ही' असें मोठ्यातोंडानें किंवा जाळ्या टाकानें म्हटलें तरी 'आम्ही' म्हणजे कोण किती ? एकाचा सत्येन अर्ज, केला तर त्याला घडून अधिक

व अशी संस्था आतां टिळकांच्या हातीं आलेली होती इतकेंच नव्हे तर विषकडून या बाबतींत अर्ज वगैरे करविणें हे तिची पूर्वपरंपरा वाढविण्यासारखेंच होतें. "Decentralisation of provincial finance" मुख्य व प्रांतिकसरकारच्या पैशाची वांटणी, या विषयावर समेच्या त्रैमासिकांत निनावी लेख लिहून रानडे यांच्या लेखमालेचा सांधा जसा टिळकांनीं बेमाझुम जोडला, तसाच दुष्काळीं चळवळ समेकडून आपण मागें राहून करविण्यांतहि टिळकांनीं रानडे यांचेंच उदाहरण गिरविलें. रानडे सरकारी नोकरींत असले तरी राजकारणांत पडणाऱ्या तरुण पिढीला गुरूच्या नात्यानें घडे पाठ देण्याइतकी पात्रता माधवरावर्चीमध्ये होती ही टिळक नेहमीं बोलून दाखवीत; व काहीं बाबतींत त्याचे उघड अनुकरण करून शिष्य या नात्यानें स्तुतीचा करमारहि देत. १८७६-७७ च्या दुष्काळाचे वेळीं रानडेच्यांनीं सार्वजनिक समेकडून महाराष्ट्रांत फिरते एजंट पाठवून दुष्काळासंबंधी खरी व अस्तल माहिती आणण्याचा प्रघात सुरू केला होता. समेच्या त्रैमासिकांतून या एजंटानीं आणलेल्या हकीगतीवरून "Famine narratives" 'दुष्काळी काहण्या' या नांवाखालीं रिपोर्ट प्रसिद्ध होत व त्यांचे आधारावर रचलेले विधायक सूचनांचे अर्ज समेकडून सरकाराकडे खाना होत. या काहण्या व अर्ज यांचा सरकाराने वेळां योग्य परामर्श घेऊन मधून मधून समेचे आभारहि मानले होते. मग आतां दितसेच का होऊ नये ! तीच समा, तसलीच दुष्काळची परिस्थिति, तीच बोधकद्रुधि, व त्या वेळेप्रमाणें आजहि परिस्थित्यनुरूप विधायक अद्याच शिफारशी. मग सरकार समेचे कदाचित् आभार न मानो, परंतु चलनघोल होऊन समेच्या अजोना सरळ सरळ उत्तरे तरी देईल. पण ती गोष्ट घडायबाची नव्हती. समेचे नांव व अर्जपद्धति तीव, परंतु, चालक माणसें हीं तर बदललीच समेची आणि गिवाय सरकारच्या समजुतीप्रमाणे समेचे हेतूहि बदलले. मग जुना दाखला उप-योगी कसा पडणार !

ता. ८ नोव्हेंबर रोजीं समेने सरकाराकडे एक सविस्तर अर्ज पाठविला. हा अर्ज चेअरमन अण्णासाहेब पटवर्धन व चिटणीस शिवरामपंत पराजपे आणि जालना-पूरकर यांचे सहीनें गेला होता. परंतु तो बहुतांशी टिळकांनींच तयार केला होता. त्यात सोलापूर, विजापूर, नगर या जिल्ह्यांतील सविस्तर हकीमत दिलेली होती. पाण्यावैरणीची नुसती टचाई नसून खराखुराच दुष्काळ पडलेला आहे, व सरकाराने कोणतीहि औपचारिक सबब न मानतां, हिंदुस्थानचे लोक दरसाल दीड कोटी रुपये दुष्काळाचा विमा उत्तरण्यादाखल देत असतात हे लक्षांत घेऊन, ताबडतोब दुष्काळ जाहीर करून योग्य त्या उपायांचा अवलंब करवा असें त्यात लिहिलें होतें. १८७६-७७ च्या दुष्काळानंतर तयार झालेले फॅमिन कोड जरी सर्वांगपूर्ण नसलें तरी त्याच्या आधारे उपाययोजनेस सुरुवात करण्यास हरकत नाहीं, असे समेनें आपलें मत दिले होतें. व्यापारी हे जाल्या बोडले

लोभी असले तरी केवळ त्यांच्यामुळेच ही महर्गता झालेली नाही, आगगाऱ्या झाल्या खऱ्या पण उपयोगाप्रमाणे त्यांचा दुरुपयोगहि अशा वेळी होऊ शकतो, संस्थानिकांनी यापूर्वीच दुष्काळी कामे काढली असून सरकारची मात्र निषत नाहीत, वगैरे मुद्दे अर्जात होते. या अर्जाला सरकारकडून उत्तर आले. त्यात प्रत्येक मुद्याविषयी सरकारतर्फेचा खुलासा केला होता. तथापि उभयतांमधील वावदूकपणाची ही खटपट सर्वेयेचे सांगत बसण्याचे कारण नाही. १८९७ च्या जानेवारी-एप्रिल या जोड अंकांत टिळकांनी फॅमिन कोडावर स्वतंत्र निनांची लेख लिहिला होता व त्यांतील अनेक दोष दाखविले होते. फॅमिन कोडाची दुरुस्ती सरकारकडून ब्दावयाचीच होती, व त्या दृष्टीने सरकारापुढे लोकमत मांडण्याकरिता म्हणून हा लेख मुद्दाम लिहिण्यांत आला होता. याच अंकांत, महाराष्ट्र कर्नाटक कोंकण या तिन्ही पोटांपांतांतील जिल्ह्यांतील मुख्य मुख्य गांवीं सभेने आपले एजंट पाठविले होते त्यांजकडून आलेल्या अहवालांतून माहिती घेऊन, ती एकत्र करून सुसंगत रीतीने दिली होती.

पण याहीपेक्षा विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे १८९६ च्या नोव्हेंबर डिसेंबर जानेवारी या महिन्यांत टिळकांनी सभेकडून सरकारशी जो बराच पत्रव्यवहार करविला त्यांत मुख्य मुद्दा, विणकर लोकांचे प्राण वाचवून त्यांना बरबसल्या कांहीतरी काम मिळवून देण्याची योजना कशी करावी याविषयी होता. विणकर लोकांना खडी पोडाबयास लावणें हें अगदीं निहुरपणाचें व अप्रयोजकपणाचें होते. नगर जिल्ह्यातील कामावर गेलेल्या विणकरांना दररोज पावणेदोन आणे देलील मजुरी पडत नसे; अशा लोकांकरिता फॅमिन कोडानें त्यांच्याच बंधांतील काम पुरविण्याची कांही तजवीज सांगितली होती. फक्त त्याला सरकारी अधिकार्यांनी जागजागी व्यापारी लोकांची मंडळे बनवून मांडवलाच्या दृष्टीने योडीबहुत मदत करावी व विणकरास रोजी चार आणे तरी मजुरी पडेल असे काम त्याला बरबसल्या देववावे. समाईक मांडवलातून त्यांना सूत पुरवावे, व त्यांजकडून कपडा तयार होऊन येईल तो वेळून विकून त्याचे पैसे परत समाईक मांडवलांत घालावेत. यावर सरकारचे मोहम उत्तर असे आले की, विशेष प्रकारच्या विणकरांना काय काम द्यावें याचा विचार सरकार करीत आहे. परंतु डिसेंबरच्या पहिल्यादुसऱ्या आठवड्यापर्यंत सरकारने निश्चित अशी कांहीच योजना प्रसिद्ध केली नाही. इकडे सोलापूर येथील प्रसिद्ध व्यापारी अप्पासाहेब वारद व शेठ वीरचंद दीपचंद वगैरे मंडळी याच प्रश्नाचा विचार व्यवहाराच्या व भूतदयेच्या दृष्टीने करीत होती. त्यांच्यानीं टिळकांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला व पुढे सभेनेहि त्यांना आपले प्रतिनिधि म्हणून सोलापुरास पाठविले. ता. १२ डिसेंबर रोजी सोलापुरास एक कमेटी स्थापली गेली व तिच्यातर्फे टिळकांनी सरकारशी पत्रव्यवहार सुरू केला.

कमेटीची योजना अशी होती की, पांचगेपासून हजार विणकर लोकांच्या

कुटुंबांना दुष्काळापुरतें काम देऊन सहा महिने पोसावें. एक हजार कुटुंबें म्हणजे सुमारे चार हजार लहानमोठी माणसं होतात. कमेटीनें स्वतःचें सूत पुरविल्यास विणकराचें एक कुटुंब रोज एक साडी किंवा खादी विणू शकेल. एका सणगाची किंमत दोन रुपये भरल्यास रोज दोन हजार रुपयांचे कापड तयार होईल; म्हणजे महिना साठ हजार रुपये किंवा सहा महिन्यास तीन लक्ष साठ हजार रुपये इतक्यांची तजवीज करावी लागेल. हा सर्व कपडा विकून पैस होण्याला फार तर दोनतीन वर्षे लागतील असें बेऊन चालल्यास सरकारनें दोन वर्षे अडीचलक्ष रुपये विनव्याजी द्यावे; बाकीचें भाडवळ लोकानां उभारावे. सूत पाहून खरेदी करणें, ते विणकरांना वांटणें, त्यांकडून येणाऱ्या कपड्याची किंमत ठरविणे, कपडा विकणें, हिशेब ठेवणे, वगैरे सर्व गोष्टी सोलापूर कलेक्टरांच्या देखरेखीखालीं करण्याचें काम व्यापारी मंडळानें पत्करलें. मुख्य प्रश्न अडीच लाख भाडवळाचा होता. कमेटीचे म्हणणे इतकेंच होतें कीं, खडीच्या कामावर विणकरांना नेऊन सरकार मजुरी देणार तीच रक्कम त्यांनीं कमेटीचे भाडवळांत घालावी. सुताचा पुरवठा करण्यासाठी कमेटी तयार होती. कमेटीचा अंदाज चुकून जर ह्या व्यवहारांत तोटा आला तर दहा टक्के सरकारनें सोसावे व दहा व्यापारी मंडळ सोशील. याहून अधिक तोटा येईल तर शेट वीरचंद दीपचंद व सुरारजी गोकुळदास, मिलचे म्यानेजर सोलापूर, यांनीं तो सोस म्याचें कबूल केलें होतें. उलट या व्यवहारांत कांहीं नफा झाल्यास तो कोणीहि भागीदारांनं न घेतां धर्मकृत्यास द्यावयाचा होता. तात्पर्य विनव्याजी दोन वर्षेपर्यंत अडीचलक्ष रुपये द्यावयाचे व त्यांपैकीं फारच झालें तर दहा टक्के मुळ सोसावयाची, हें करण्यास सरकार तयार असेल तर चार हजार विणकर लोकांचे प्राण दुष्काळांत वाचविल्याचे श्रेय सरकारास मिळेल अशी ही योजना होती. वेवढेच नव्हे, तर खडीच्या कामावर या चार हजार लोकांना जी मजुरी सरकारला द्यावी लागली अस्तंती तिच्याहून हा तोट्याचा हिस्सा फारच कमी होता. खडी फोडण्याला रोजीं दोन आणे दिले तर खरोखर एक आण्याचीहि खडी सरकारच्या हातीं पडत नाहीं, व एकदम मुष्कळ खडी फोडून ठेविली तर ती खपण्याला अनेक वर्षे लागल्याने तिकडूनहि तोटाच. टिळकांच्या या पत्राला सेक्रेटरी मांटीय यांनीं असें उत्तर पाठविलें कीं, सरकार ही योजना मजूर करणार नाहीं. आपल्या ताब्यात नसलेल्या खासगी लोकांच्या हातीं आपला पैसा सरकार यांकिंचितहि देऊं शकत नाहीं! व्यापारी लोकजे दहा टक्के तोटा पत्करावयास तयार आहेत त्यांनींच हें सगळें भाडवळ घातून वाटल्यास सगळा नफाहि घ्यावा.

यावर फिरून टिळकांनीं सरकारास पत्र लिहून कळविलें कीं, सरकारचा पैसा कमेटी आपल्या हातीं मागते अशी सरकारची समजूत झाली ती चुकीची आहे. देशाचा सवें ताबा सरकारनें कलेक्टरसाहेबांकडे द्यावा, त्याला हरकत नाहीं.

शिवाय कमेटीवर निम्याहून अधिक लोक सरकारने आपल्या अधिकाऱ्यांपैकी नेमले तरी हरकत नाही. सोलापूरच्या कमेटीचा हेतु इतकाच की सरकारशी या बाबतीत सहकार्य करून प्रत्यक्ष कार्यात येणाऱ्या त्यांच्या अडचणी दूर कराव्या. योजनेतील कारभार व्यापारी व्यवहाराचा आहे. येवढ्याकरिताच कोणत्याही प्रकारच्या नफ्याची अपेक्षा न करितां शेट वीरचंद दीपचंदांसारखे व्यापारी या कामांत पडून इच्छितात. ही योजना एक ठिकाणी सिद्धीस गेली तर तशीच इतर ठिकाणीहि तडीस जाईल. लोक आपखुशीने थोडेबहुत पैसे घालून मदतीला येत असतां त्यांची मदत सरकारने नाकारणे गैर होईल. याहि पत्ताला अखेर सरकारने चार ओळींत नकार लिहून हा सर्व विषय तोडून टाकला.

टिळकांनीं दुष्काळाच्या णवतीत आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट सार्वजनिक समेककडून करविली. सरकारने जें फॅमिन कोड तयार केलें होतें तें अर्थात् सार्वजनिक उपयोगाकरितां. मुख्यतः सरकारनें काय करावें हे त्यात ठरविले असले तरी, त्याच्या अमलबजावणीचा उपयोग स्वतः सरकारला किंवा त्यांच्या अधिकाऱ्यांना वाचवाचा नसतो. स्वकर्तव्यबुद्धीने सरकारनें काय करावें हे वा कोडांत लिहिलेलें असले तरी, त्यांतील उपयोगाचीं कलमें उगवून घेणे हें लोकांच्या हिताचें असल्यामुळे त्यांनाहि फॅमिन कोडाचीं कलमें कळणे अवश्य ठरतें. देणें हे जसे सरकारचें काम तसेच भागणें हेहि लोकांचे काम. फॅमिन कोडांत काय आहे हें कळल्याशिवाय तें काम त्यांनीं कसें करावे ! वास्तविक स्वतः सरकारनेंच फॅमिन कोडाची आग्राहि मराठीत करून, ती मोफत न दिव्ही तरी निदान विक्रीस देवावयास पाहिजे होती. पण मूळ इंग्रजी प्रत मिळण्याची वेयें मारामार, तेथें ती देशभाषेंतील कोठली मिळणार ! हें जाणून टिळकांनीं सार्वजनिक समेकरितां एक छाहानसें पुस्तक मराठीत तयार केलें. त्यांत फॅमिन कोडाचा सारांश, दुष्काळ-व्यवस्थेसंबंधीं सरकारनें काढलेल्या ठरावांचा सारांश, निवडूंगापासून वैरण करण्याची कृति, दुष्काळी जिल्ह्यांत काढलेल्या सरकारी कामाची माहिती, सरकारी नोकऱ्यांना दुष्काळांत व्यासवल्ली मिळाल्या त्याची माहिती, तगाई कायद्याखालचे नियम, इत्यादि मजकूर होता. या पुस्तकाच्या सहा हजार प्रती सार्वजनिक समेने छापविल्या. प्रत्येक मराठी जिल्ह्याच्या कलेक्टरांकडे शंभर प्रति फुकट वांटण्याकरितां दिल्या, व आणखी लागल्यास दर शेंकडा अडीच रुपये किंमत घेऊन त्या हप्त्यातितक्या दिल्या जातील असें कळविलें. पुस्तकांत जुकमूल असेल ती सर्वस्वीं समेची, सरकारवर त्याची कांहीं जबाबदारी नाही. फक्त सरकारमार्फत वांटलेल्या पुस्तकांरुढे या बाबतीत लोकांचें लक्ष अधिक जाईल अशी समेने विनंति केली होती. परंतु सरकार समेच्या वारगाला जेवढेलें, हें पुस्तक दुष्काळासवधाचे असले तरी खाजगी आहे म्हणून ते आम्हीं वांटूं इच्छित नाही असें सरकारनें समेला कळविलें. कित्येक कलेक्टरांनीं त्यांकडे पाठविलेल्या शंभर प्रति जाळल्या. फाडल्या किंवा

केराच्या टोपलीत टाकून दिल्या ! एक दोषे अधिक सग्य किंवा रागीट होते त्यांनीं तीं पुढकीं जशींच्या तशीं सभेकडे परत केलीं. सभा येवज्यावर थांबली नाहीं. तिनें घुरमुंडी देऊन दुष्काळनिवारणाच्या अनेक अगासबंधीं ता. ४ जानेवारी १८९७ रोजीं सरकारकडे फिरून विस्तृत अर्ज पाठविला. पण कोणत्याहि विस्ताराचा सकोच कसा करावयाचा हें सरकारास चांगलें माहीत असतें. फिरून माटीयसाहेबांनीं चार ओळींचें तुटक उत्तर पाठविले. त्यांत असे लिहिले कीं, सभेला जें जे उत्तर हवे ते ते दर आठवड्याच्या सरकारी रिपोर्टांत महावयास मिळेल. जणू काय हा आठवड्याचा रिपोर्ट म्हणजे दुष्काळपीडित लोकांची शकूनवतीच ! ज्यांचे कोठे कांहीं उणे पडेल त्यांनीं तो रिपोर्ट उघडून डोळे मिटून हात पडेल तेथे खडा ठेवावा. त्यांच्या नशीबाने त्यांत कांहीं बऱ्याची बाती निघाली तर ह्मणवें नाहींतर रहावें ! माटीयसाहेबांच्या या चार ओळींच्या उत्तरांतून एक असा ध्वनि निघत होता कीं, या दुष्काळाच्या दिवसात सरकारला आर्षाच जिकीर आहे ती काय थोडी झाली म्हणून तुम्ही आणखी उत्सन्न करिता ! लोक आहेत, आम्ही आहो, पाहून वेळें. उगाच तिन्हाह्मतां मध्ये तोड घालू नये !

वीस वर्षांपूर्वी सार्वजनिक सभेने जवळ जवळ अद्याप पद्धतीनें काम केलें होतें. त्या वेळीं सभेला न झिडकारिता सरकारानें तिचे उलट आमार मानले होते. १८७६ च्या आक्टोबरांत सभेनें खाजगी दुष्काळी रिपोर्ट सरकारकडे पाठविला त्यावर मुंबईसरकारचे सेक्रेटरी चॅपमनसाहेब लिहितातः—“ दुष्काळी जिल्ह्यांतील माहिती सरकाराकडे वेळोवेळीं पाठविण्याचा तुमचा विचार आहे त्याबद्दल सरकारला फार आनंद होत आहे.” १८७७ सालीं सेक्रेटरी केनेडीसाहेब लिहितात “सभेने आपले रिपोर्ट पाठविले याबद्दल सरकार आभारी आहे.” ता. ११ जुलै रोजीं सभेनें गव्हर्नर सर रिचर्ड टेपल याना मानपत्र दिलें, त्याहि वेळीं सभेच्या दुष्काळविषयक विचारांसंबंधाने गव्हर्नरसाहेबांनीं सहानुभूतिपूर्ण असेच उद्गार काढले. त्या वेळच्या व आजच्या या सरकारच्या वर्तनास जमाने अस्मानाचें जे अंतर पडले त्याला इतर अनेक कारणां असतील; पण त्यात हेंहि एक निःसंशय होते कीं, पहिल्याचे वेळीं सभा शिवरामपत साठे याचे तोंडानें एक निःसंशय होते कीं, पहिल्याचे वेळीं सभा शिवरामपत साठे याचे तोंडानें बोलत असली तरी ती माधवरावजी रानडे याचे डोक्यानें विचार करीत होती. आणि हल्लीं कोणी जालनापूरकर कोणी माडे कोणी परांजपे अशांच्या सहीवर सभेचे अर्ज जात असले तरी, ती टिळकांच्या डोक्याने विचार करीत आहे, असा सरकारास नुसता शययच नव्हे तर पक्की माहितीहि होती. आणि टिळक-म्हणजे १८९१ पासून ६-७ वर्षे घडलेले त्यांचे चरित्र-सरकारच्या डोळ्यांपुढें आल्याशिवाय कसें राहणार !

पण हें प्रकरण पुढे लवकरच हातघाईवर आले. १८९७ च्या जानेवारी महिन्यात शेतसाऱ्यांची तहकुबी व माफी या विषयावर सभेनें सरकारास एक विस्तृत

अर्ज केला. त्यांत मुख्य मुद्दा असा होता कीं १८९७ चें सरकारचे या बाबतीतलें धोरण १८७६ च्या धोरणाहूनहि कमी उदार आहे. खरा शेतकरी कोण, खोटा शेतकरी कोण, श्रीमंत कोण, गरीब कोण, खातेदार कोण, कूळ कोण, असले सूक्ष्म फरक काढून सरकारने सान्याच्या सुटी-तहकुबीचें क्षेत्र शून्य तितके संकुचित केलें होते. त्यांतल्या त्यांत, पुढे जिल्हा कलेक्टराने मामलेदार लोकांना आंघून काहीं खोडसाळ हुकूम दिले होते व त्याच सरकारने पसंती दाखवून इतर जिल्ह्यांतील अधिकाऱ्यांना त्याप्रमाणें वागण्याची दोवळ शिफारस केली होती याचा समेच्या अर्जांत उल्लेख केला होता. ही गोष्ट सरकारच्या नाकाला फार शोबली. आपले खाजगी हुकूम बाहेर फुटतात कसे ? हा मोठा राग. या अर्जातील मुख्य प्रश्नाचें उत्तर देण्याचे वजूला टाकून, सेक्रेटरी मि. मांटीय यानां पहिल्या तडाख्याला समेला उलट हाच पक्ष विचारला कीं, 'पुणे कलेक्टरानें कादलेले हुकूम तुम्हाला पहावयाच कसे मिळाले तें सांगा.' त्याबरोबर समेने ताबले कीं, आपली गोळी बरोबर लागू झाली. वास्तविक सरकारने चिडून जाऊन भलत्याच मुद्यावर वाद नेणें व मुख्य प्रश्नास सरळ जबाब न देणें हे गैरमुत्सहीपणाचेच लक्षण होय. तुम्ही सांगतां तसे हुकूम पुणें जिल्हा कलेक्टरांनीं कादलेले नाहींत असा स्पष्ट इनकार करणे, किंवा हुकूम नाकबुल करितां येत नसतील तर ते यथायोग्य आहेत असे प्रतिपादन करणे, हाच सरळ व खरा मार्ग होता; आणि मुख्य प्रश्नाची वासलात असा रीतीने लाविल्यावर मग कलेक्टरच्या किंवा मुबई सरकारच्या दस्तारांतले हुकूम बाहेर कसे फुटले किंवा फुटतात याची चौकशी करणें हेंच शरणापणाचे झालें असतें. तसें न करितां, तुम्हाला हुकूम कसे कळले एवढाच प्रश्न विचारण्यांत, समेने आणलेल्या आरोपाची कसुली सरकारनें आपोआप पदरांत घेतली असेंच झाले. पण मन पापी असलें आणि राग अनावर झाला म्हणजे अद्याच गोष्टी हातून व्हावयाच्या. या गोष्टीचा फायदा घेऊन समेनेहि सरकारास अगदीं भोळेपणाच्या पेट्टीनें कळविले की, तुम्हाला हुकूम कोठे कसे मिळाले असें जें विचारतां त्याचेच मुळीं समेला आश्चर्य वाटतें. ठाणे, कुलाबा, पुणें या तीन जिल्ह्यांत तरी एकाच प्रकारचे हुकूम सुटून गांवकामगारापर्यंत गेले आहेत; व या कामगारांनीं हि शेतसारा वसूल करण्याच्या उद्योगांत लोकांना ते हुकूम सहजच कळविले आहेत. एकाला सूट किंवा माफी यावयाची व दुसऱ्याला न यावयाची या फरकाचे समर्थन हे हुकूम समजाऊन सांगितल्याशिवाय कसे करितां येणार ? हुकमाविषयी आम्ही लिहिलेली माहिती मुळांतच चूक असेल तर गोष्ट वेगळी. पण ती तुम्हाला कोटून मिळाली असा भलता प्रश्न करण्यांत काय अर्थ ? शिवाय याच उत्तराच्या अर्जांत फॅमिन कमिशनच्या रिपोर्टाचा आधार घेऊन, सरकारनें उपस्थित केलेल्या सूक्ष्म भेदांवर समेने टीकेचा आणखी इत्हा चढविला होता. त्यावर खुद गव्हर्नर इन-कौन्सिलचा स्वतः उत्तर ता. १० फेब्रुवारी १८९७ रोजी-

निघाला त्यात असें लिहिले होतें कीं, पुणें कलेक्टराचे हुकूम प्रसिद्ध करण्यास सरकारनें परवानगी दिली नव्हती, अशा हुकूमांचा सारांश एखाद्या पर्वांत प्रसिद्ध झाला असला तरी तेंहि गैरशिस्तच असल्यामुळे त्याचा आधार कोणास घेता येत नाहीं. पण अगदीं 'सरकारी ठराव' निघाला म्हणून मळत्याच गोष्टीचें समर्थन कसें होणार !

पण सरकारचें नशीब सवाई शिंदेदर! आपल्या अगाला चिकटलेले हें समेचें कुसळ कसे तरी झाडून टाकण्याला सरकार एकादें निमित्त हुडकीत होतें व तें त्यांना छवकरच मिळालें. दुष्काळसमवेची माहिती गोळा करण्याकरिता समेने आपले एजंट ठिकठिकाणीं ठेविले होते हें मागे सांगितलेंच आहे. एजन्सीचें हें काम म्हटलें तर सोपें, म्हटलें तर अवघड. मिळेल ती माहिती घेऊन समेकडे यथा-तथ्य कळविणे यांत फार जबाबदारी नाहीं व त्याला फारसें शहाणपणहि लागत नाहीं. पण सगळेच एजंट सारख्या अकळेचे कसे मिळणार ! कोणाला दुसऱ्यां निरोप्या एजटाचें काम मानवत नाहीं. स्वतःच्या शहाणपणानेंहि आपण कांहीं करावें असें कित्येकांना वाटतें. ही इच्छा स्तुत्य खरी; पण ती शोभण्याला अनु-प्याहि तितकाच शहाणा व सबरदार असावा लागतो. अनंतराच जोशी एकसवे-कर म्हणून चारवाड जिल्ह्यांत समेचे एक एजंट काम करीत होते. या गुहस्थानीं आपल्या सहीवर हस्तपत्रकें काढून ठिकठिकाणीं समा भरविण्याचा क्रम चालविला होता. ता. २१ डिसेंबर १८९६ रोजी समा भरविण्याचे एक हस्तपत्रक त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. त्यांत असें लिहिले होतें कीं, 'चाकू दुष्काळात एकहि अनुषंग उपास-नारीनें मरू नये अशी राणीसरकारची इच्छा असून त्याप्रमाणें व्हाइसरॉय साहे-बांना तारहि आली आहे. मुंबईसरकारचा रेव्हेन्यू कमिशनर लोकांना असा हुकूम आहे कीं, जेथें पीक सदा आणेपर्यंत आलें असेल तेथें सगळा शेतचारा एकदम माफ करावा, व बारा आणेपर्यंत पीक आलें असल्यास एक वर्षाची तहकुबी घावी.'

या हस्तपत्रकाचे निमित्त सरकाराला पुरलें. माटीयसाहेबांनीं त्याची एक प्रत समेकडे पाठवून तिला विचारले कीं, हे एकसवेकर समेचे एजंट म्हणवितात तेव्हा ते समेचे एजंट खरेच आहेत कांय ! आणि त्यांनीं या हस्तपत्रकांत केलेल्या विधानाची जबाबदारी समा आपल्या शिरावर घेते कीं नाहीं याचे स्पष्ट उत्तर द्या. फिरून एक वेळ मुख्यमुद्दा वाजूस राहून मळत्याच दुसऱ्या मुद्यावर वाताघोष सुरू झाली. वास्तविक समेचेंहि या बाबतींत घोरण असावें तसे राहिलें नाहीं. मोंटीयसाहेबांच्या प्रश्नाचें सरळ उत्तर समा एकदम देऊन टाकती तर सरका-रच्या हातचें निमित्त निघून गेलें असतें. पण समेनें पहिली चूक ही केली कीं, सरकारच्या २ फेब्रुवारीच्या पत्राचा जबाब ५ मार्चपर्यंत पाठविलाच नाहीं. सरळ घडादीचें उत्तर समेकडून न जाण्याचें कारण हेंच कीं एकसवेकरांचीं विधानें बरोबर आहेत असें तिला म्हणवेंना, किंवा उलट तीं विधानें चूक आहेत व एक-

सबेकरांचे कृत्य त्यांना दिलेल्या अधिकाराबाहेरचे असल्यामुळे समा त्यांची जबाब-
दारी घेऊं इच्छित नाहीं असेंहि तिच्याने म्हणवेना. विधानें खरीं म्हणावीं तर समेचीं
अन्न जाते व एकसंबेकराला खोटा म्हणावें तर तेंहि वाईट दिसतें. कारण निःस्वा-
र्थीपणें लोक तुमचें काम करितात त्यांना तुम्ही बळी कसे देणार ? मग त्यांत
तुमचा थोरपणा तो काय ? आपला म्हणविला त्याला पाठीशीं धातले पाहिजे
हीच नीति प्रभावी ठरली. समेंत उत्तराचे अनेक मसुदे झाले व खलबतें भरलीं.
या सुमारास टिळक काहीं दिवस पुण्याबाहेर गेले होते व समेचे अखेरचे उत्तर
त्यांनीं सर्वस्वीं पसंत केले होते असें आम्हास वाटत नाहीं. कसेंहि असो; समेंत असा
खुळासा केला कीं हस्तपत्रकाचा उद्देश केवळ एखादी समा भविष्याचा समा
भरवून फॅमिनकोडाची माहिती लोकांना देऊन उलट त्याचे म्हणणें समजून
प्यावयाचें इतकाच होता. एजंट लोकांनीं काढलेलीं समाचीं हस्तपत्रके सार्वजनिक
समेकडे अगाऊ पसतीला येत नसतात तेव्हां त्यांतील कोणतें विधान बरोबर,
कोणतें चूक, याचा निर्वाळा समेंत कसा द्यावा ? पण येवढेंहि म्हणून समा
थांबली नाहीं. तिनें आणखी असे म्हटले कीं, एकसंबेकर यांना समेकडून सर्व-
साधारणपणें त्यांच्या कामाविषयीं ज्या सूचना देण्यांत आल्या होत्या त्यांचें कांहीं
उल्लंघन एकसंबेकर यांचेकडून झालें असें समेस दिसत नाहीं. एकसंबेकर यांनीं
सुटीतहकुषीविषयीं हस्तपत्रकांत माहिती दिली ती तुम्हाला कोटून मिळाली असे
एकसंबेकर यांस विचारतां ते असें कळवितात कीं, तसे हुकूम असल्याबद्दल
ठिकठिकाणीं लोक बोलत होते. स्वतः एकसंबेकर यांनींच काढलेल्या दोन हस्त-
पत्रकांत सुटी तहकुषीविषयीं दोन वेगळीं विधानें केलेलीं आढळतात यावरून
परस्पर-विरोधी अशा कंढ्या उठत असल्या पाहिजेत असे दिसतें; व या विषया-
वर सरकारानें आपले निश्चित हुकूम ताबडतोब प्रसिद्ध न करतां दिरंगाई केली
हे त्यांचें एक कारण असेल. एकसंबेकर यांचें विधान चूक असलें तरी त्या
चुकीला लोकघातेंचा कांहीं आधार असेल, व अशा लोकघातेंवर एकसंबेकरांचा
अज्ञानतां कदाचित् विश्वास बसला असेल. इतकें लिहून फिरून शेवटीं समा
म्हणते, एकसंबेकरांची चूक सरकारनें नजरेला आणली; चांगलें झालें. इतर
छापील बर्तमानपत्रांतून वगैरे अशाच आणखी काहीं चुका असल्यास त्या सरकारनें
अशाच दुरुस्त कराव्या !

अशा उत्तरानें काय निकाल लागणार हें दिसतच होते. समेकडून उत्तर
येण्यास उशीर झाल्यामुळे आधींच ता. ५ मार्च रोजीं सरकाराने समेला निर्वाणीचा
खलिता पाठवून असें कळविलें होतें कीं, एक आठवळ्याचे आंत तुमचेकडून उत्तर
न आल्यास सरकार या प्रकरणाचा मर्जीनुरूप एकतर्फी निकाल करील. दारु
आधीं ठावून मरलीच होती; त्यावर समेकडून बरील प्रकारच्या तेजस्वी उत्तराची
ठिगणी जाऊन पडतांच घडामोड उडाला. शुबईसरकाराने यथाविधि ठराव काढून

सभेला कळविलें कीं, एकसवेकर यांचीं विधानें घडवडीत खोटीं. साधारण जाणता सभजस मनुष्य अशा लोकवातेंवर विश्वास ठेवील हे संभवत नाहीं. विधानांचा परिणामहि असा झाला कीं अमानी शेतकऱ्यांनीं सारा अडवून घरण्याचे सप केले. पांच आठवडे घेऊन समेने उत्तर दिलें त्यांत या खोट्या विधानाचा इनकारहि केला नाहीं. खुलासा म्हणून दिला तो बरोबर नाहीं. बरें, अशा गोष्टी पुढें घडून येणार नाहींत असे आश्वासनाहि दिले नाहीं. अशा कृत्याचा परिणाम वाईट होतो, लोक सारा देत नाहींत, सरकारला नोटिचा काढाव्या लागतात, सार्वजनिक हिताला धोका येतो, म्हणून सरकार असा ठराव करितें कीं. हल्लींच्या स्थिततां सार्वजनिक प्रभावर सरकारास लोकमत कळविण्याच्या पात्रतेचा हक्क समेत नाहीं. या लांचलचक नाण्याचा अर्थ इतकाच कीं फिस्त सरकारकडे विनति अर्ज पाठविण्याची तसदी समेने वेळ नये, व पाठविला तरी त्याचें उत्तर देण्याची तसदी सरकार वेणार नाहीं. वास्तविक थापासून प्रत्यक्ष नफानुकसान असें कोणाचेंच काहीं झाले नाहीं. पूर्वीं समेला मायता होती म्हणून तिला सरकार काहीं मानाचें शेलपागोटें बांधीत नव्हतें, व आतां ही मान्यता काढून घेतली म्हणून समेचें डोकें कोणी तोडलें नाहीं, ती पूर्वीसारखीच निवत राहिली, असें सकृद्दर्शनीं कोणी म्हणू शकेल. पण सरकार व लोक यांच्यामध्ये मजगती करण्याचा आणि सरकारचे हेतु लोकांना व लोकांचीं गान्धारणीं सरकारला अर्जद्वारा समजावून सांगणे, हे कार्य जर समेनें स्वीकृत केलें होतें, तर ते पांवलें यांत विषडलें नाहीं असें म्हणून कसें चालेल? चळवळीच्या अनेक मार्गांपैकीं तो फक्त एक होता व समेची मान्यता काढून घेतल्यानें इतर मार्ग काहीं बंद झाले नाहींत ही गोष्ट सरी. पण या मार्गावरील द्वाराला कुलप पडल्यानें तो एक मार्ग तरी बंद झालाच कीं नाहीं? खरोखरच पुष्कळ लोकाना त्या वेळीं असें वाटलें कीं झाली ही गोष्ट काहीं बरी झाली नाहीं. एकसवेकरांची चूक झाली म्हणजे तिनें जग बुडालें असा अर्थ नाहीं. पण समेच्या एज्जदाने ती चूक केली याकरितां ती आपली असे मानून समेनें दिलें माहून अधिक सरळ, सभ्य व मिळतें येण्याच्या भावेनें उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें. असें न झाल्यानें "पहा, टिळकांनीं समा हर्षा घेतली व बुडविली" असें म्हणण्यास प्रतिपक्षास जागा झाली. मग बुडविण्याचा अर्थ कोणताहि असो.

पुष्काळसर्वाचाची चळवळ जरी सार्वजनिक समेमाफत होत होती तरी. त्या चळवळीचा परिणाम केवळ सरकाराकडे अर्ज करून होणार त्यापेक्षा त्या चळवळीचा लोकांत जो गवगवा होणार त्यामुळेच तो अधिक न्यायचा हे उघड आहे. या दृष्टीनें सार्वजनिक समेच्या चळवळीला टिळकांनीं केशरीत लिहिरेल्या लेखांची पुष्कळच मदत झाली. समेनें सरकाराकडे एखादा नुसता अर्ज करणे, आणि समेनें अमूक एक अर्ज केला आहे असें केशरीत प्रसिद्ध होणे,

या दोहोंतील अंतर कोणाच्याहि तेव्हांच लक्षांत येईल. आणि समेतील चळवळीची स्फूर्ती उत्पन्न करणारे टिळक व केसरीत लिहिणारेहि टिळकच, ही गोष्ट लोकांना माहित होती म्हणून वरील फरक कमी पडण्यासारख नव्हता. काम करत्या माणसाच्या हातीं सत्ता व वर्तमानपत्र अशीं सजोड साधनें असलीं म्हणजे एकाचा दुसऱ्यास उपयोग होऊन दोहोंचा मिळून परिणाम द्विगुणित होतो. तसेंच येथेहि झालें. किंबहुना समेच्या चळवळीने सरकाराला जी मीती किंवा निदान काळजी वाटली असेल, तिलापेक्षां केसरीतल्या लेखांनीं त्यांना ती अधिक वाटली असेल यांत शंका नाहीं.

ता. १७ नोव्हेंबर १८९६ पासून केसरीतून दुष्काळासंबंधी सडखडीत लेख येऊं लागले. " दुष्काळ आतां खास पडला आहे हे सांगावयास नकोच. गुरे कडव्याच्या किंमतीस विकू लागली व कडवा सोन्याच्या भावाने जात चालला आहे " ! अगदीं जिवावर बेतली तरी आपल्या लोकांना सरकारापाशीं काय मागावें हे देखील कळत नाहीं. यामुळे टिळकांनीं माघांतर केलेले फॅमिन रिलीफ कोड केसरीतून देण्यास याच आठवळ्यांत सुरुवात झाली होती; व व्याक्तिशः टिळकांच्या प्रेरणेनें गांवोगांवीं समा भरवून सरकाराकडे अर्ज पाठविण्याचे काम सुरू झालें होतें. ना० खरे यांच्यासारखे न इल्लणारे मुंबईचे हायकोर्ट वकील देखील ताळक्यांच्या गांवाला जाऊन, कातकरी लोकांना सरकाराकडून मदत कोणती मागावी याविषयी उपदेश करूं लागले होते. सार्वजनिक समेच्या अर्जांत जी सौम्यता किंवा जें मित-भावित्व येत असे तें वर्तमानपत्रांत टिळक संमालित नसत, किंवा त्यांनीं तें संभाळावें अशी कोणाची अपेक्षाहि नव्हती. बाचणाराच्या सहज मनांत भरेल व प्रतिपक्षाच्याहि सहज गळीं उतरेल अशा रीतीनें अगदीं साचे सोपें लिहिल्यामुळे त्याचा परिणाच पुष्कळच होई. प्रथम सरकार आपले आहे असें एकदां सांगून टाकलें, म्हणजे मग आपल्याच आहेत अशा सांगून टाकण्यासारख्या इतरहि पुष्कळ गोष्टी मिळत. सरकार आपलें तर त्यांतील छोटे मोठे अधिकारीहि आपलेच, अर्थात् त्यांच्यावर आपला हक्क आहे. त्यांनीं आपलें काम चांगलें केलें पाहिजे, मनांत दया बाळगिली पाहिजे. ते आपलें काम न करतील तर गुन्हेगार ठरतील; दुष्काळग्रस्त लोकांचीं दुःखे सरकारच्या नजरेला आणण्याचें काम लोकांपेक्षां त्यांचेंच अधिक आहे. सरकारी पैसा हा एक प्रकारें आपलाच; तेव्हां येतसाऱ्याची सट दिल्यानें तो थोडा कमी झाला तरी आमचेंच नुकसान, तें आम्ही सोसू. जेगलेंहि आमचीच. म्हणून त्यांतील झडपाळा वगैरे सरकारानें आम्हास प्राण-रक्षणार्थ दिलाच पाहिजे. तात्पर्य सरकार जें जें करील त्याचा तर लोकांनीं पूर्ण फायदा घेतलाच पाहिजे, पण सरकार जें जें न करील तें तेंहि त्यांना करावयास लावलें पाहिजे. आणि सामान्य लोकांना या गोष्टी कळत नाहींत म्हणून पुढाऱ्यांनीं त्या त्यांना समजून सांगितल्या पाहिजेत. सरकारी तिजोरीतले

पैसे न पुरले तरी आम्ही कर्ज काढून लोकांचे जीव वाचवू असे स्टेट सेक्रेटरी पार्लमेंटांत एकदां बोलून गेले, त्याचा पुरा फायदा घेऊन टिळक लिहितात, "सरकारची इतकी तयारी असल्यावर मग लोकांनीं फुकट का मरावे हें आम्हास समजत नाहीं. दाता आहे पण मागणारेच नाहींत अशी स्थिति येऊं नये. मग दाता खरा असल्यास टिकेल, नाहींतर त्याचा कच्चेपणा तरी अनुभवास येईल, सबब सर्वांच आमची अशी विनंती आहे की, ज्यास जीव वाचविण्याकरितां मदत पाहिजे असेल त्यानें फलेक्टरसाहेबाकडे जाऊन ती मागावी." इतका स्पष्ट उपदेश असल्यावर मग लोक हाल्याचाल कां करणार नाहींत ? टिळकांनीं सरकारच्या परोपकारबुद्धीचें हे भाषावी मोहोळ चाळाविल्यानें गांधिलमाया उठून अधिकांन्यांच्या भोवती हिंडू लागल्या. टिळकांचा उपदेश दिसण्यात अगदीं सरळ. दुष्काळात कोणाला कसलीहि अडचण आली कीं त्याला सरकारकडे घाळा असा सर्वांना एकसारखा उपदेश; व ते एकटेच जात नसतील तर तुम्ही त्यांना घेऊन जा असा फिरून पुढाऱ्यांना उपदेश. अशा साळसूद उपदेशाला सरकार तरी काय हरकत वेणार !

दुसरे पक्षां अधिकांन्यांवरहि कडक शब्दांची त्यांची टीका सुरूच होती. महायत्नेश्वराच्या थंड हवेंत बसून, सर रिचर्ड टेंपल यांचें अनुकरण करून, अन्डेर धान्य माणसाच्या पोटाला पुरते असें म्हणावयाला गव्हर्नर साहेबाचें काय जाते ! आम्हाला देखील गव्हर्नर साहेबाना फार फार तर एक हजार रुपये पगार असावा म्हणजे पुरे असें वाटतें. फरक इतकाच कीं आमचे न ऐकतां अधिकारी पगाराखेरीज बरतीं हुडणावळीचें कॉमिन्सेशन उपटतात, आणि दुष्काळांत सांपडलेल्या मसुराना दररोज अन्डेरघेवजीं घोर दाणे देण्यास तिजोरींत पैसा नाहींचा होतो; तरी दुष्काळ निवारणार्थ उमारा-लेल्या फंडाचे कोटीनकोटी रुपये सरकारानें खाल्ले आहेत ते आहेतच ! याच सुमारास व्हाइसराय लॉर्ड एलजिन हे सत्सानिकांना भेटी देण्याला निघाले होते. अर्थात् ते जेथें जातील तेथें मेजवान्यांचा वाट उडे, दारूच्या वाटल्या रिकाम्या होव, दारूकाम सोडलें जाई, रोषनाई होई व प्रायः दरएक सत्सानिकाला लाखो रुपये खर्च वेई. तेच पैसे प्रजेच्या दुष्काळनिवारणाकडे लावले तर किती तरी अधिक उपयोग झाला असता, हें म्हणजे कोणासहि पटण्यासारखें होतें; पण इतका बार्ड-पणा पत्करून तें म्हणतो कोण ! व्हाइसराय बडोद्यास गेले तेव्हां त्यांच्या जय-जयकारार्थ बरींच्यात मोठा समारंभ झाला. त्यांत तीस चाळीस लोक चिर-झून ठार मेले. "राजे लोकांनीं तमाशे करावे आणि कगाल प्रजेनें ते बघण्याच्या गर्दीत चिरझून मरावे असे दिवस इंग्रज लोकांसारख्या मुघारलेल्या राजकल्यी-न्याहि अमदानीत राहिले आहेत, हें आश्चर्य होय. इकडे महायत्नेश्वरास 'इष्टापुरी,' (इद्राबेरी) नामक विजायती फळांचा दुष्काळ पडला तेव्हां त्यांच्याकरितां

कांहीं फंड जसविण्यांत गव्हर्नरानी पुढाकार घेतला. पण दुष्काळ रिलीफ फंडाचा मात्र पत्ता नाहीं. ”

इकडे सार्वजनिकसभेकडून टिळकांनी एका आठवड्यांत चहुंकडे आपले एजंट पाठविले होते. त्यांत वि. का. राजवाडे, न. चि. केळकर, नारायणबाबा घमडे, शंकर गणेश लघाटे, महादकर ज्योतिषी, गोविंदराव टिळक वगैरे नांवें आढळतात. अशा एजंटंकडून आलेल्या पत्रांचा सारांश सभेच्या त्रैमासिकांत पुढें तीन महिन्यांनी प्रसिद्ध होणार म्हणून केसरीतून दर आठवड्यास त्यांतील निवडक पत्रें प्रसिद्ध होऊ लागली. स्थानिक पुढाऱ्यांकडून सभेच्या एजंटाना पत्रे येऊ लागली. सभेच्या एजंटप्रमाणे चिटणीस शिवरामभट पराजपे व अच्युत सिताराम साठे हेहि ठिकठिकाणी हिंडावयास गेले होते. हे एजंटवचिटणीस प्रायः स्थानिक अधिकाऱ्यांना जाऊन भेटत व जिल्ह्यांतील दुष्काळ-योजनेची माहिती सरळपणानें देत. किल्येक कलेक्टर व अधिकारी उर्मटपणानें वागत; त्या सव-घाण्या कागाळ्या घेत. त्याला उद्देशून टिळक लिहितात “ कायदेशीर रीतीने सरकाराशी भांडावयास रयतेस कसे शिकवायें ही विद्या आमच्या पुढारी लोकांस शिकावयाची आहे; व ती जेव्हां ते शिकतील तेव्हां सरकारी अधिकाऱ्यांचा उर्मटपणा उतरेल व रयतेस कांहीं फायदा होईल. ” हें शिकतांना व शिकवितांना अर्थातच बरेवाईट अनुभव घेत. ता. १३ डिसेंबर रोजी ठाणें जिल्ह्यांतील उबरगांव पेठ्यांत खचलवाड येथे दोन हजार लोकांची समा भरली होती. या सभेला कोळी, वारली वगैरे अगदीं अडाणी लोक जसे हजर होते तसेच महाळ-करी, फौजदार, असि० कलेक्टर हुबोले वगैरे अधिकारीहि हजर होते. सभेला पोलिसपार्टी मुद्दाम आणविली होती. सभेला अच्युतराव साठे हे सार्वजनिक सभेचे एक प्रचारक म्हणून गेले होते. ते मोठे बोलके असत; व कोंकणी लोक भेटले तर कोंकणी भाषेत बोलण्याची विद्याहि त्यांना घेत असे. या सभेत साठे यांनी हुबोलेसाहेबादेखत लोकांना तीन तीनदां बजावून सांगितलें कीं तुमची पिक्के बुडालीं असलीं तर तुम्ही सरकारास सारा देऊ नका. सर्व वेळ हुबोलेसाहेब उभे होते. दिलेली खुर्चीहि त्यांनी घेतली नाहीं. बोलतांना साठे म्हणाले ‘सरकारी अधिकाऱ्यांच्या छत्राखाली आम्ही बोलत आहों.’ तेव्हां साहेब म्हणाले ‘आमचें नांव तुम्ही मध्येंच कां गोवितां ?’ सभेच्या शेवटीं हुबोलेसाहेब साठे यांच्याशीं दोन गोड शब्द बोलून गेले, पण या गोड शब्दांचें उद्दें लवकरच दुसरीकडे निघालें. या सभेचे वर्णन केलेल्या केसरीच्या अग्रलेखाला ‘पोलिसाच्या पेटलेल्या बंदुकीच्या टप्प्यांत मरलेली रयतेची जंगी समा’ अशा मयळा दिलेला वाचून लोकांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल याची कल्पना सहजच होईल. तात्पर्य लोकांस सरळ सीधा उपदेश करून, सरकारास दयावून किंवा प्रत्येक असामान्य प्रसंगाचे चटकदार वर्णन देऊन गांवानिहाय लोकांना व त्यांच्या

पुढान्यांना हालचाल करावयास लावणे हाच केसरीचा मुख्य उद्देश होता व तो सर्वस्वी सफल होत होता.

या गोष्टीने अधिकारी चिडून जाणार हे उरलेलेच होतें. १८९६ च्या डिसेंबरच्या अखेरीस सभेच्या तीन प्रचारकांवर खटले करण्यात आले. यापैकी दोन कुळावा जिल्ह्यात व एक ठाणें जिल्ह्यांत झाला होता. कुळावा जिल्ह्यांत खटले झाले ते दोन गृहस्थांवर. एक प्रो. अच्युतराव साठे व दुसरे दत्तोपंत आपटे. तिसरा खटला उबरगांवचे पराजपे, काष्ठकर व पिंपुटकर यांजवर झाला होता. पैकीं साठे यांच्या खटल्यास विशेष महत्त्व आले होतें. कारण त्यांच्यावरचा खटला म्हणजे प्रत्यक्ष सार्वजनिक सभेवरचाच खटला होय. हा खटला भरला त्या वेळीं टिळक कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेस गेले होते. तेथें त्यांना तारेनें ही बातमी समजली व त्याच दिवशीं ते पुण्यास येण्याकरितां परत निवाळे. सभेचे पुढारी पुढे काय करावें म्हणजे डिफेन्स कोणच्या रीतीचा द्यावा याचा निश्चय न झाल्यामुळें चोटाळत पडले होते. कलकत्त्याहून टिळक एकसारखा पस्तीस तासाचा प्रवास करून पहाटे साडेतीन वाजतां येऊन पोहोचले, तों सभेची मंडळी त्यांचे वरीं अपरात्रीं येऊन वाट पहात बसली होती. पण इतक्या अमानतरीह एक क्षणभर विश्रांति न घेतां खटल्याची सर्व हकीकत ऐकून घेऊन डिफेन्स कसा द्यावा याचा घोरण टिळकांनीं ठराविले. खटला पेश येयेंचालला. निकालाच्या दिवशीं हजारों लोक कचेरीजवळ जमले होते. खटल्याकरिता पेश येयें टिळक हे स्वतः गेलेले असून इतर वकील वॅरिस्टर वगैरे लोकांचीहि गर्दी जमली होती. खटल्याचे आदले दिवशीं मोठी जाहीरसभा बाबासाहेब धारकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. सभेचा परिणाम खटल्यावर कदाचित् होईल अशी घास्ती कित्येकांस वाटली पण ती खरी ठरली नाहीं. सभेंत टिळकांनीं असें बोलून दाखविलें कीं, 'हल्लीं राज्य कायद्याचे आहे, सरकारचा कायदा हातीं घेऊन तो लोकास चांगल्या रीतीनें कळेल असा चांगल्याबद्दल जर प्रो. साठ्यावर खटला चालू आहे तर पुष्कळ लोकांस कायदा समजून चांगल्याचें काम माझें नेहमींचिच आहे, तेन्हां माझ्यावरहि पुष्कळ खटले झाले पाहिजेत.'

अशा ठणठणीत माषणाचा परिणाम लोकावर होऊन त्यांची भीति गेली, व साठ्यांना शिक्षा झाली असती तरी तिच्या दहशतीवर हें विरजण अगारूच पडले. पुढे खटल्याच्या सुनावणीस सुरुवात झाली तेन्हां प्रथमच खरे वकील यांनीं अशी तक्रार केली कीं, आपटे व साठे याजवरील आरोपाचा प्रकार वेगवेगळा असल्यामुळें त्याचे खटले वेगवेगळे चालावे. ही तक्रार मॅजिस्ट्रेटनें मान्य करून, एकट्या साठ्याचा खटला सुरू केला, व चारदोन साक्षिदारांच्या जवानींत साठ्यांविरुद्ध कांहींच निष्पन्न न झाल्यानें लुक्-साहेबांनीं त्यांना त्याच दिवशीं निरपराधी ठरवून सोडून दिलें. साठ्यानंतर आप-

ध्याचा खटला सुरू झाला पण तो तहकुंव राहिला. त्यांतहि पहिले साक्षीदार फसल्याने पोलिसांना दुसरे साक्षीदार आणण्यास मुदत ध्यावी लागली व अखेर त्यांस एक वर्षांची साधी कैद व दोनसो रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. साठ्यां-मुद्दां सर्व वचपा आपट्यांवर निघाला. हा खटला शायित करविण्याला पोलिसांस फारच मेहनत पडली. दोन साक्षीदारांनी असे सांगितलें कीं, पोलिसांचे धमकावणीवरून आम्ही आरोपीविरुद्ध साक्ष दिली. एकांनै तर अंगावरचे वळन्याया-विशाला दाखविले. उलट आरोपीतर्फे वन्याच साक्षी झाल्या. तरी सोनार, आग्री, ठाकूर वगैरे सर्व जातीचे लोकांनीं या हुष्काळांत ब्राह्मणांच्या शिकवणीने सरकाराविरुद्ध कट केला म्हणून ते वैभराशिक असे मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं ठरविले।

असो, आपट्यांनीं मुख्य उपदेश दारु न पिण्यासबंधाचा केला असून, त्यांनीं मुख्यतः केनसाहेबांच्या माषणाचा एक उतारा वाचून दाखविला होता. पण तिसरा म्हणजे ठाणें जिस्झांतील खटला खुद्द टिळकांच्या अंगाशीं येऊन भिडण्याचा संभव दिसू लागला. कारण ज्या हस्तपत्रकांवरून खटला झाला त्यांत केसरीतील ता. १५ डिसेंबरचा उतारा उल्लेखपणे नजरेस येईल असा दिला होता. त्यांतच खुद्द फॅमिन रिलीफ कोडाचाहि उतारा दिला होता. पण त्याचा काय उपयोग ? जाहिरनामा पुण्यास आर्यभूषण छापखान्यांत छापला असल्यामुळे पोलिसांनीं छापखान्यांत येऊन त्याची लेखी प्रत जप्त करून नेली होती. पण आरोपींना जाहिरनामा नाकवूळ करावयाचा नव्हता. खटला ठाण्याचे कलेक्टर मि. लोगन यांच्यापुढें २ जानेवारी रोजीं सुरू झाला. त्याचा अखेर निकाल ता. १७ जानेवारी रोजीं लागला, त्यांत आरोपींना दोषमुक्त करून सोडून देण्यांत आले.

जाहिरनाम्यांतील माषेची छाननी झाली तेव्हां लोगनसाहेबांना असें कबूल करावे लागलें कीं, केसरीच्या उताऱ्यांतील भाषा अत्यंत सावधपणाची आहे. इतकें कबूल करुनहि साहेबांनीं असा शेरा दिलाच कीं, भाषा सावधपणाची असली म्हणून काय झाले ? लिहिणारानें कर्त काढून सारा मरु नवे असें लिहिलें असलें तरी कोणत्याहि स्थितींत सारा मुळीं देखून नवे असा वाचकांचा ग्रह होण्याचा संभव आहे. तथापि त्यांनीं हा आपला तर्कवाद परिणामी आवरता येऊन आरोपींस सोडून दिले. आपटे यांनाहि असेच सोडून घाबरास पाहिजे होते. कारण त्यांनीं तरी मुख्यतः केनसाहेबांच्या उताऱ्याचाच उपयोग केला होता. पण या उताऱ्याबरोबर त्यांच्या इतरहि कांहीं माषणाचा पुरावा करण्यांत आला होता. शिवाय केनसाहेबांच्या शब्दांवरून आपट्यांना शिक्षा झाली तर ते त्याचा गवगवा करण्याला शोडेंच येणार होते ! टिळकांच्या उताऱ्याची गोष्ट मात्र वेगळी होती. कारुळकर पिंपुटकरांना शिक्षा देऊन केसरीला खटला करण्याशिवाय सोडणे हें अशक्य होते. किंबहुना वरील उताऱ्यांतील लेखाशिवाय राजद्रोह शाश्वत करण्याला दुसरे कितीतरी लेख सांपडण्यासारखे होते. पण कांहींहि असे; लोगनसाहेबांना

कारुळकर पिंपुटकर यांचा शिक्षा देवविली नाही. याचे कारण केसरीचा संवघ त्यांत आला होता हेच म्हणावयास हरकत नाही. दुष्काळविषयक लेखांतील टिळकांची सांवघगिरी स्वतः त्यांनाच काय पण कारुळकर पिंपुटकर यांनाहि उपयोगी पडली असे म्हणण्यास हरकत नाही. पुढे टिळकावर प्रत्यक्ष खटला झाला तेव्हा हेतुशास्त्राविरुद्धां दुष्काळावरील लेखांपैकी एखाददुसरा पुराव्यांत देण्यांत आला होता. पण त्याहि खटल्यांत त्यावर विशेष जोर पडला नाही.

अतो; अनेक जिल्ह्यांतून दुष्काळी कारभाराच्या बाबतींत अधिकाऱ्यांच्या हातून अनेक प्रमाद बढले. चळवळी विविधप्रकारची झाली. लोकांच्या अज्ञानाच्या अनेक मौजा पहावयास सांपडल्या; पण त्या सर्वांची हकीगत देण्याचे कारण नाही. या चळवळींत टिळकांचा जो संवघ आला तेवज्यापुरतेंच आपणांस पहावयाचें आहे. व त्यासंबंधाने इतकेच सांगितलें असतां पुढें होईल की, केसरीने या चळवळींत सगळे रान हाळवून सोडले. या पांचचार महिन्यांतील केसरी पाहिले तर कोणासहि असे दिसून येईल कीं निम्मा किंवा तीन हिस्से केसरी या चळवळीच्या हकीकतीनेच भरून गेलेला आहे. त्यातील एक भाग जुने सरकारी रिपोर्ट, कमिश्नांचे अहवाल, इतर प्रांतांतील सरकारी दुकानांचे दाखले वगैरे आधारभूत माहितीने भरलेला असे. याचा उपयोग असा होई कीं टिळकांच्या टिकेल सरकारच्याहि दृष्टीनें विद्दसेचें अधिष्ठान मिळे. कित्येक वेळां असेंहि होई कीं, जी माहिती जिल्हाधिकार्यांना नसे ती केसरींत प्रथम बाचावयास मिळे; कारण ते आपलें काम इतकेंच समजत कीं, वरच्या हुकमाची अमलबजावणी होईल तितक्या थोडक्या खर्चात, व थोडक्या अगमेहतीने करावयाची. त्यांतूनहि एखादा जिल्हाधिकारी मेहनती किंवा उदार असला तरी त्याचे काम अर्थातच त्याला पुरून उरण्यासारखें होई. यामुळे दुष्काळाच्या प्रभावातों व्यापक दृष्टीनें विचार करीत बसेल कशाळा ? म्हणून त्यालाहि टिळकांच्या बाबतीचें व व्यापक दृष्टीचें कौतुक वाटे. दुसरा भाग म्हणजे या विषयावरील अग्रलेख किंवा स्फुटसूचना. या दोहोंना बहुधा काहीं तरी नवा विषय व नवें खास दर आठवड्यांत मिळेच. कोठें नमूद करण्यासारखी कमा झाली, कोठें अधिकाऱ्यांनीं काढून घेतले ते हुकूम काढले, कोठें दांडगाई केली, कोठे निष्ठुरता दाखविली, तर टिळकाचें तारायंत्र तयारच असें. बाहेरगांवचे वातमीदार अशा कामीं मोठे तत्पर असत, व कोणच्याहि गोष्टीचा गवगवा कसा करावा हे केसरीने लोकांना शिकविलें असल्यामुळे, तेहि पानहलले कीं विचवातमी काढून तत्परतेने ती टिळकाकडे पांचवीत. अग्रलेखांत व स्फुटांत पुष्कळदां पुनराक्ति होई. पण चळवळींत पुनराक्तीचा अग्रास हाच सर्वोत्तम अधिक उपयोगी पडतो असा टिळकांचा विश्वास असल्यामुळे, त्याच कल्पना किंबहुना कित्येक वेळां तेच ते शब्द आलटून पालटून किहिण्यांत त्यांना कटाळा न येतां हासच वाटत असे. तिसरा भाग म्हणजे दर आठवड्यास प्रसिद्ध

होणारी सरकारची दुष्काळपत्रके. त्यांचीहि मांभांतरे किंवा सारांश टिळक इटकून देत. कारण वेगळी टीका केली तरी खुद्द सरकारांत काय चालेल आहे याची माहिती लोकांना अवश्य मिळावयाच हवी असेंच त्याचे मत असे, मगून मगून एखादा खटला झाला किंवा खटला होण्याची घडता उठली तर टीकेच्या आंवट साकारांत मिठाचा दाणा पडल्याप्रमाणें त्यास गोडीच येई. तात्पर्य नुसते वर्तमान-पत्रकार या दृष्टीनेही चळवळ टिळकांनीं नमुनेदार करून दाखविली यांत शंका नाही.

पण या चळवळींत विश्वसक टीकेबरोबरच विधायक कामगिरीहि टिळकांचे हातून बरीच झाली. सार्वजनिक समेतर्फे सोलापुरास जाऊन त्यांनीं विणकर लोकांचे जीव रक्षण्यासाठी योजना तयार करून सरकारपुढें मांडण्यांत व्यापार्यांना मदत केली, या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे. पण त्याहून अधिक फळाला आलेली कामगिरी म्हटली म्हणजे पुणें शहरांत त्यांनीं स्वस्त चान्याचीं दुकाने मांडविलीं ही होय. बेकार लोकांनीं चान्याचीं दुकाने छुटल्याची माहिती प्रसिद्ध होई ती केशरींत अर्थात् देत. परंतु ती केवळ लोभी व्यापार्यांना आपल्या कर्तव्याचा उमज पडावा व तें त्याचेकडून न झाल्याच कोटून कसा गोता येईल हें त्यांच्या लक्षात पुरें यावें म्हणून. पण बाजारखट होणे हे अनिष्ट व अशुभ असे ते प्रतिपादित, इतकेंच नव्हे तर असल्या उपद्रवी लोकांचे हल्ले इतर लोकांनीं झुटीनें परतवावे असाच त्यांचा उपदेश असे. व्यापार्यांच्याहि पोटांत शिरून घडांत इतर रीतीनें श्रीमतांकडून नफा मिळविला तरी धर्मदाय म्हणून कां होईना पण स्वस्त चान्याचीं दुकानें काढाचीं याकारिता टिळकांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला. राजकीय चळवळीला झालें तरी लोकोपयोगाचे अधिष्ठान असल्याबाबून भागत नाही हें नेहमीं टिळकांच्या लक्षांत असे.

पुण्यांतील प्लेगचा अनर्थ

‘ दुःख दुःखानुबंधी ’ म्हणतात तेच खरे. जुद्ध व हें दूरदर्शी शिकान्याप्रमाणें संकटांच्या जोड गोळीची बदकच प्रायः वापरतें; परवी १८९६-९७ सालीं दुष्काळ व प्लेग हे दोघे एकाच वेळीं कसे यावे? दुष्काळाचा नेहमींचा जोडीदार माहामारीचा वाखा. पण त्या उभयतांमध्ये एक प्रकारचा ऋणानुबंध व कार्य-कारण संबंध तरी असतो. दुष्काळामध्ये गरीब लोक उपाशी अर्धपोटी असतात. मूक भागविण्याकरितां मिळेल ते कदाच ते खातात. तेंहि निश्चितपणें मिळण्या-सारखे नसल्यामुळें मिळेल तेव्हां मुके पुरतेंच खात नाहींत. अधिकहि खातात. यामुळें दुष्काळांत अजीर्ण, असा विरोधामासहि उत्पन्न होऊं शकतो. अतिवृष्टीचा दुष्काळ असला तर अन्न कुजकें म्हणून, आणि अनावृष्टीचा दुष्काळ असला तर पाणी दूषित म्हणून, मिळत रिकाम्या किंवा फार भरलेल्या पोटाळा त्याची अपायकारक मदत तयारच असते; अशा रीतीने ज्या प्रांतांत दुष्काळ पडला त्या प्रांतांत त्याचे पाठोपाठ माहामारीचा वाखाहि आला असें आढळून येतें. पण १८९६ सालीं दुष्काळाच्या जोडीला असा एक रोग आला कीं, त्याचा व याचा अर्थावर्था कांहीं संबंध नाहीं. हा रोग म्हणजे बऱ्या तापळकें व्यावैरिक प्लेग. १८९७च्या आपत्तीच्या प्रारंभी ही जोडी महाराष्ट्रभर अनिरुद्धपणे नाचू लागली. दुष्काळ हा लोकांना नेहमींच्या परिचयाचा नसला तरी त्याची त्यांना कल्पना तरी करिता येत होती. पण बऱ्या ताप हा असा चमत्कारिक व भयंकर होता कीं, त्याच्या प्रत्यक्ष भेटीनें तर मरण येईच पण नुसत्या सध्यानेंहि मनुष्य अर्धमेला होई. मुख्य हा केव्हाहि भयंकरच. पण अपमृत्यु हा त्याहून भयंकर वाटतो. व तोहि एक नाहीं दोन नाहीं, तर ओळीने शेकडों मनुष्यांना गांठू लागला म्हणजे मग तो किती भयंकर वाटेल !

मुंबईत दुष्काळाचे दुःख फारसें अनुभवास येत नाहीं. पण प्लेगनें राजधानीचें शहर म्हणून कांहीं मुबईची बाफी ठेवली नाहीं, किंबहुना मुबईतच तो प्रथम-प्रगट झाला. व सुखाच्या वस्तु जथा मुबईहून बाहेर गांवीं खाना होतात तसाच प्लेग हाहि तेथून बाहेर गांवीं पसरला. १८९६ च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या प्रारंभी मुबईच्या मांडवी भागांत कांहीं तरी नवा अतर्कित असा आजार उत्पन्न झाल्याचा गवगवास झाला. सर्व सप्टेंबर महिनाभर लोक थोड थोडे आजारी पडून मरतच होते; पण मोठ्यांचें सर्वच भोडें या न्यायानें या बेसुमार वाढलेल्या मृत्युसंख्येची प्रथम कोणी काळजी केली नाहीं. वाळकेश्वरच्या पहाडी बंगल्यापासून तों याव-

खज्यावरील नागपाळ्याच्या किंवा कामाठीपुऱ्याच्या गलिच्छ वस्तीपर्यंत स्वच्छता, अस्वच्छता आरोग्य व अजारीपणा या सर्वांचे नमुने प्रतवारपाहावयास सांपडतात. मांडवीत आधीच वस्ती गलिच्छ. तेथील लोकांस हवेचें सुख फार कमी. मोठ्या गटारे जुन्या चाळीची; त्यांतून कुजका गाळ फार साठलेला. व त्यांतच कुजक्या घान्याचीं कोठारें भरलेलीं; असा योग मिळाल्यानें महिना दोन महिने या भागांत मृत्यु नेहमीं हून अधिक झाले तर मुंबईच्या हेल्थ ऑफिसरला देखील एखादे वेळ त्याचे कांहीं वाटणार नाही. पण एक महिन्यांत जीं चारशे माणसं मेळीं त्यांत सख्येपेक्षाहि अधिक सशयास्पद व भीतिप्रद असे कांहीं तरी असावे ही गोष्ट म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांच्या हळू हळू लक्षांत येऊ लागली, व या भागांतील डॉक्टर लोकांनीं हि या संशयाला दुजोरा दिला.

शेवटीं मरणाला मिळून मांडवीतील लोक जेव्हां उठून दुसऱ्या वस्तीत जाऊन राहू लागले तेव्हां या आजाराचा खरा गवगवा झाला. मग सभा भरल्या, कमिथ्या नेमल्या गेल्या, वर्तमानपत्रांतून रोज वारिक सारीक हकीकती प्रसिद्ध होऊ लागल्या, व मांडवीत स्वच्छता करून रोगाची वाढ हटवितां आली तर पाहावी म्हणून हजारो रुपये खर्चून या भागांतील गटारें उपसण्यास सुरवात झाली. पण प्रथम मुंबई शहरच्या इतर भागांत व नंतर बाहेर-गांवी रोगाची साथ पसरण्याची राहिली नाही. प्रथम कांहीं दिवस रोगाचा पूर्वेतिहास पाहतां, मांडवीपर्यंत माग निघे. परंतु कांहीं दिवसांनी मांडवी-प्रमाणेच इतर अनेक गावीं हि रोगाचे मूळ आगार बनून, तेथून नवीन फैलावा होऊं लागला. मुंबई इलाख्यांत अनेक ठिकाणीं हा रोग पसरलेला पाहून आग-गाडीने एकजीव झालेल्या दूरच्या प्रांतांना हि रोगाची भीति वाटूं लागली. व जें साम्राज्यवधन चांगल्याकरितां तेंच प्रसंग आला म्हणजे वाइटाकरितां हि बंधनच ठरतें, त्यांतून सुटका होत नाही. म्हणून बंगाला व पंजाब या दूरच्या प्रांतां-प्रमाणें खुद्द इंग्लंडच्या लोकांना हि भीति पडली. हा रोग त्यांच्या परिचयाचा होता. १६६५ सालीं त्याने लंडन शहर वेचिराख करून टाकले होते; यामुळें हिंदुस्थानांतला हा पाहुणा फिरून आपणांत आला तर पचाईत व्हावयाची, या भीतीने ग्लेग निवारणाचे उपाय ताबडतोब योजले जाण्याविषयी विलायतेहून हिंदु-स्थानसरकारला निकडीच्या तारावर तारा येऊं लागल्या.

पुण्यांत ग्लेगाची पहिली केस सप्टेंबरच्या अखेरीस झाली असावी. मुंबईहून येणाऱ्या लोकांवर, निदान आजारी लोकांवर, म्युनिसिपल लोकांनीं लक्ष ठेवावे असे ठरले. व ता. ६ ऑक्टोबरच्या अंकांत केसरीकार लिहितात “ येथील कांही डॉक्टर लोकांच्या पाहण्यांत मुंबईहून आलेल्या मंडळीपैकीं एकदोन इसमामध्ये तेथील ज्वर कांहीं सौम्यरूपानें आल्याविषयी त्यांनीं आम्हास कळविलें आहे.”

यापुढे २०-२५ वर्षे ज्याने पुण्यास अतिशय छळले व ज्याच्या कारवाईतून अनेक अदभुत व मयकर असे प्रसंग पुणे शहराला फिरून शेंपनास वर्षांनी अनुभवास आले, त्या कर्षाहि न विसरला जाणाऱ्या अद्या ग्रेगच्या उन्मवाचा बहुधा हाच पहिला जाहीर उल्लेख असावा.

जानेवारीच्या प्रारंभी मुंबईच्या कचेऱ्या कोर्टे वगैरे बंद होण्यास सुरुवात झाली. त्याच्या योगाने मुंबईहून बाहेर जाणाऱ्या लोकांची सख्या वाढू लागली, आणि जी. आय. पी. रेल्वेमार्गाने पुण्यास मुंबईहून तापाचे लोक देखील डॉक्टरांच्या तपासणीतून चुकून येऊ लागले. फेब्रुवारीच्या प्रारंभापर्यंत सुमारे सव्वाशे ग्रेग केसेस रविवार, भाजीवाळी, लोणार आळी वगैरे बाजूस झाल्या. ग्रेगविरुद्ध केलेली नाकेबंदी फुकट जाऊन पुण्यांत ससर्ग पसरत चालल्यावर, गावांत उपचार कोणचे सुरू ठेवावे याचा विचार सुरू झाला. प्रथम सर्वसाधारण माहिती देण्याकरिता केसरीत टिळकांनी दोन लेख तसे डॉक्टरांकडून लिहवून, म्युनिसिपालिटीच्या उपचारांना स्वतः लोकांकडून काय मदत व्हावी याचा उपदेश सुरू केला. सरकारविरुद्ध लोकांची तरफदारी टिळक नेहमी करित असले तरी खुद्द गावांतील व्यवस्थेसंबंधाने जोलाढयाचे शास्त्रास, ते लोकांना त्यांच्या अज्ञानाबद्दल व हलगर्जीपणाबद्दल दोष देण्यास साधार वेत नसत ता. २ व ९ फेब्रुवारीच्या केसरीतील खुद्द अग्रलेखांत कचरापेटीच्या अलीकडे दोन पावले केर ठाकणाऱ्या अडाणी बाईला दोष देण्यापर्यंत टिळकांच्या स्थानिक स्वराज्याच्या महत्त्वाचा पारा चढला होता. " सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कोणी मोर्तीतील गाळ, कोणी चुलीची राख, कोणी कोपऱ्यांतील केर, कोणी मुलाची विष्टा, कोणी विष्ट्या, कोणी रोडे, कोणी विपाडें वाटेले तेथे टाकीत असतात, यामुळे केर काढून टाकण्याचे काम म्युनिसिपालिटीच्या हातांत असलेल्या साधनांनी कर्षाहि पूर्णपणे तडीस जात नाही. " प्रत्येक घरवाल्याने ग्रेगविषयाचा कणनाकण आपल्या घरांत येऊ न देण्याची खबरदारी घ्यावी असा उपदेश करून, विनसाधनाच्या मागसांगी बरचे रोगी ग्रेगच्या इत्पितळांत पाठवावेत असाहि सल्ला केसरीने दिला होता.

पण त्याजबरोबर या सुमारास सरकारी उपायाचीजी योजना सुरू झाली होती तिच्यातील दोष दाखविण्यालाहि टिळकांनी सुरुवात केली होती. टिळकांची तक्रार अशी होती की, योग्य वेळी शक्य ते उपाय करून ग्रेग हिंदुस्थानात न येण्याचा किंवा निदान मुंबईहून बाहेर न पसरण्याचा इलाज सरकारने करावयास पाहिजे होता, तो तेव्हा केला नाही; व आतां ग्रेग चौहोंकडे पसरून ठिकाणिकांनी तो बद्धमूल झाल्यावर कडक उपाययोजना कितीहि केली तरी त्याने रोग तर थांबणार नाहीच पण लोकांचा मात्र विनाकारण अतिशय छळ होईल. सरकारी डॉक्टर झाले तरी त्यांना ग्रेगच्या खऱ्या स्वरूपाचा अंदाज एकदम करवला नाही. पिसवांच्या द्वारे रोग पसरतो ही गोष्ट तेव्हा शास्त्रसिद्ध झालेली नसताहि,

हा-रोग स्पर्शसंचारी नाही किंवा वातसंचारीही नाही असेंच जवळजवळ सरकारी डॉक्टरांनी प्रथम मत दिले होते. पण वस्तुस्थितीने त्यांना सपशेल खोटे ठरविल्यामुळे, विशेषतः विलापतेहून नुकसानीच्या भीतीने गांगरलेल्या सरकाराकडून निकराचे हुकूम येऊ लागल्यावर, इकडील सरकारची एकदम घडपड सुरू झाली; आणि प्रथम जो आळस केला व अनास्था दाखविली तिचा वचपा, सरकारी अधिकाऱ्यांनी एकदम उग्र स्वरूपाचे उपाय योजून, मरून काढण्याचा विचार केला. पण ही मोठी चूक होत आहे असें केसरीने वेळीच बचाविले. तात्पर्य प्रेमाचा झालेला प्रसार व स्वरूप लक्षांत घेतां जे उपाय यापुढे घेवजे, ते अज्ञानी लोकांच्या शर्ती जसे वितर्कित येत नाहीत, तसेच ते सरकारी अधिकाऱ्यांनीहि आपल्याच शर्ती सर्वस्वी घेऊन चालणार नाही. तर या कार्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थांना सरकारानें योग्य ते अधिकार दिले पाहिजेत, व लोकांच्या चाळीरीती लक्षांत आणून, काहीं त्यांच्या समजुतीने घेऊन तर काहीं तक्ती करून, पण एकंदरीने स्थानिक पुढाऱ्यांच्या सल्ल्याने व मदतीनेच झाले तर हे काम नीट होईल असे टिळकांनी वेळीच सरकारच्या नजरेस आणिले.

पण ता. ४ फेब्रुवारी रोजी कायदेकौन्सिलांत सर्वव्यापक असा एक कायदा मजूर करवून, जवळ जवळ लष्करी कायद्याच्या आटाचे अधिकार आपल्या अधिकाऱ्यांना सरकारने दिले व ते अधिकार अमान्य करणाराला शिक्षा ठरविल्या. हा कायदा लोकमताला धरून नाही व त्याची अमलबजावणीहि सासदायक होईल, अशी तक्रार दरमज्याचे महाराज व नामदार आनदाचारू वगैरे गृहस्थांनी बरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत केली. पण अद्या तक्रारी ऐकण्याचा तो काळ नव्हता. पहिल्या क्षणास कायदा, तर दुसऱ्या क्षणास त्या कायद्यामध्यें प्रांतिक सरकारचे नियम, मिळून सगळी जय्यत तयारी असल्यामुळे, नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे जिल्हा कलेक्टर हे एकदम साम्राज्याचा अवतार वचून सायुध सशक्तिक होऊन बसले. ते करतील ती पूर्वदिशा. त्यांच्या कृत्यावर न्यायकोर्टांत तर फिर्याद चालणेच नाही, पण त्यांना हुम्मी असें कां करितां असें नुसतें विचारण्याची देखील सोय सरकारी नियमांनी लोकांना ठेविली नाही. सरहद्दीवरील कारंदाईनपासून तों रोगाच्या संशयावरून चीज वस्तुकट घरदार जालण्यापर्यंत, व वाटेळ त्या स्थितांत आचारी मनुष्याला वाटेळ तेथें नेण्यापर्यंत, सर्व अधिकार जिल्हाधिकाऱ्यांना मिळाले होते. आणि कदाचित् त्यांच्याहि हातून न्हावा तितका करडा असल होणार नाही म्हणून प्रेमाचे अनेक स्पेशल अधिकारी नेमण्यांत आले. या विशेष कामासाठी जो असलदार नेमावयाचा तो विशेष गुणांनी युक्त असला पाहिजे हें ओघानेंच प्राप्त होतें, व या गुणांतहि विनम्रवृत्तखोरपणा, कडक स्वभाव, दंडुकेशाहीची आवड, लोकमताविषयी तिरस्कारादि वगैरे गुणांचा समावेश होतो हें सांगायचा नकोच. ज्या गांवावर सरकारची विशेष अवकृपा त्यावर असल्या गुणांनी युक्त

अशा अधिकाऱ्यांचीच प्रायः नेमणूक व्हावयाची. अशाच प्रकारचे एक अधिकारी पुण्यास लाभल्यामुळे लोकांना पुष्कळच त्रास सोसावा लागला व टिळकांवरहि विशेष प्रकारचीं सकटें ओढवलीं.

अधिकाऱ्यांनीं योजलेला पहिला उपाय म्हटला म्हणजे कारटीनची नाकेबंदी. या नाकेबंदीच्या ठिकाणी लोकांची राहण्याची, खाण्यापिण्याची वगैरे सोय बिलकुल नसे; व प्रवासी लोक अनमानधपकथाने मध्येच पकडले जाऊन इस्पितळांत पडून किंवा लावल्या प्रवासात जवळच्या माणसामाणसांची साटासूट होऊन आपत्ति ओढवे. पण अशी नाकेबंदीचीं ठिकाणें एकेका रेलवेवर एखाद दुसऱ्या ठिकाणींच असल्यामुळे, आणि प्रवासास निषर्ण वा न निषर्ण पुष्कळसे ऐच्छिक असल्यामुळे या कारटीनचा गवगवा इतकासा झाला नाहीं. पण खरी तक्रार रोम्याचे स्थलांतर करण्यासबधाची होती व ती मात्र गावोगावीं सुरू होती. घरी रोगी ठेवल्यानें घर दूषित होते, यामुळे रोम्याची वार्ता कळतांच त्याला त्याच्या घरासून काढून इस्पितळ हे नांव दिलेल्या कोठल्यातरी एखाद्या गैरसोयीच्या जागीं नेऊन टाकावयाचें असा सर्रास प्रकार सुरू होता. याहि बाबतींत केसरीचें लिहिणें विवेचक बुद्धीचेच होते. इस्पितळासबधानें असलेल्या लोकांच्या विपरीत बुद्धीचा केसरीनें जसा जोराचा निषेध चालविला होता, तसाच रोम्याला उचलून नेण्याच्या बाबतींत आणि इस्पितळांतील गैरव्यवस्थेच्या बाबतींत सरकारावरहि टिळकानीं फडक टीका चालविली होती. इस्पितळें म्हणजे मनुष्यें मारण्याची जागा अशा समजूतीनें पुण्यामुबईस ज्या हरतऱ्हेच्या गप्पा कानीं पडत त्या "इतक्या बुकीच्या व मूर्खपणाच्या आहेत कीं, त्यांचा उल्लेख करणे देखील आम्हास योग्य दिसत नाहीं" असे टिळकानीं केसरींत स्वच्छ लिहिलें होतें. पण अधिकाऱ्यानां हि केसरी असें सांगत होता कीं, तुमची सक्ती व तुमची विवेकशून्यता यांच्यामुळे रोम्यांना त्यांचे आस किंवा केही हे दडवून ठेवतात किंवा अनेक ठिकाणीं इल्लवितात यांमुळे ससर्ग कमी करण्याचा जो हेतु तो फसत उलट ससर्ग वाढतो. शिवाय भुद्याची गोष्ट म्हणून केसरीने अशी लिहिली कीं, "सेग्रिगेशनचें म्हणजे रोगी बाहेर काढण्याचें काम लोकांच्या अनुकूलतेवांचून कर्वादि सिद्धीस जावयाचें नाहीं."

या कार्मीं पुणे म्युनिसिपालिटीनें विवेचकबुद्धीचे कांहीं नियम तयार करून सरकारकडे पाठविले पण त्यांनीं ते अमान्य केले. यामुळे सेग्रिगेशनचा नियम नांवाला असताहि रोम्याची पळवापळव इतकी होई कीं, जोराचा हेम गांवांत असतां दूडकू गेल्यास इस्पितळांत नेण्याला रोज फार तर एखादा रोगी सांपडे. जें काय व्हावयाचें असेल तें पुण्याचेंच होऊं वा, समजून पडून लोक इस्पितळांत गेले तर ठीकच आहे, नाहींबिधा सक्ती करूनहि सगळे रोगी तर इस्पितळांत जावयाचेच नाहींत, उलट त्यांची गांवांतल्या गांवांत पळापळ होऊन किंवा

त्यांना बाहेर गांवी नेल्याने रोग आत विनाकारण फैलावेल. संगमाजवळचें इस्पितळ अगदीं कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांना चालेल असे होते, पण मनुष्य वरच्या दर्जाचा व परचा सुखी सपन्न असला तरी त्यालाहि त्याच जागेंत नेऊन कोंबा-बयाचें हा न्याय कोठचा ? यावर अधिकारी म्हणत मेल्यावर तरी गरीब श्रीमंत एकाच ठिकाणीं जाळतात कीं नाहीं ? पण हा युक्तिवाद मूर्खपणाचा होता. जीव असेपर्यंत शक्य तितका पैसा खर्च करून रोगी किंवा त्याचे आत होईल तितकी चांगली व्यवस्था करण्याची इच्छा करणारच. यावर अधिकारी म्हणत, लोकांचे तितके दजें तितकीं वेगवेगळीं इस्पितळां आम्ही तरी कर्मीं काढावीं ? या शक्येचें समाधान हेंच कीं, सरकारला वेगवेगळीं इस्पितळे काढण्याची इच्छा किंवा ऐत नसेल तर लोकांनीं तीं काढावीं व तीं काढण्याला सरकारनें परवानगी द्यावी. इकडे ही सूचना करीत असतांना तिकडे टिळक हे स्वतः हिंदुलोकां-करितां असें वेगळें इस्पितळ स्थापनी प्रयत्नाने काढण्याची खटपट करीतच होते.

पुण्यास ग्रेगव्यवस्थेकरितां मुहाम नेमलेले अधिकारी मि. रँड यांनीं ता. १७ फेब्रुवारी रोजी कामाचा चार्ज घेतला. रँडसाहेब सातारा जिल्ह्यांत अशिल्टंट कलेक्टर असतां तीन वर्षांपूर्वीं बार्डस बाद्यांचे नियम मोडल्याबद्दलचे खटले झाले ही गोष्ट पुण्यांत सर्वांना माहीत होती. साहेब मितमाषी असून त्यांचा अंमल कडक असे, यामुळे त्याची नेमणूक अद्या वेळीं पुण्यास होणे हें लोकांना सकटांतून संकट उद्भवल्यासारखें वाटलें. 'सरकारच्या इच्छेच्या रोखावरून त्यांची अंमलबजावणी बऱ्याच कडकपणाने चालू होईल असा रंग दिसत आहे. पण अशा तऱ्हेच्या कडक अमलबजावणीचा व्हावा तसा उपयोग न होतां उद्दिष्ट हेतु सिद्धीस जाण्यास अधिकच अवयळा होईल असें सेप्रिगेशनच्या उदाहरणावरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं' असे भाकीत टिळकांनीं साहेब पुण्यास येण्यापूर्वीच करून ठेविलें होते. शिवाय पुढे काय होणार हें दिसूं लागल्यामुळे टिळकांनीं रँड-साहेब येण्याच्या आधींच पुण्यांतील डॉक्टर लोकांची एक सभा मरवून तिचे ठराव म्युनिसिपल कमेटिकडे व सरकारकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली होती. यांत एक ठराव असा होता कीं, भीति व चिंता हें रोगाचें एक निमित्त कारण होऊ शकते, याकरितां सेप्रिगेशन हें सर्वस्वी म्युनिसिपालिटीच्या हातून व सौम्यपणें होऊ द्यावें. आणि लोकांची स्थापनी इस्पितळे काढून तीं योग्यचालकांच्या हातीं दिल्यास लोक आपखुशीने इस्पितळांत जाण्यास मदतच होईल.

येथें हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, प्रथम प्रथम सर्वांचाच समज असा होता कीं, युरोपांतील राष्ट्रे हिंदुस्थानांतील ग्रेमच्या वातेंनें खूप म्वाळी, व्हेनिस येथें सर्व राष्ट्रीय-परिपद मराविण्याचा विचारसुरू झाला, हिंदुस्थानचे नांव दहशतखोर म्हणून वेगळ्याकारक ठरूं लागलें, व याच करितां सरकार पावरून जाऊन वेगळ्यासारखें इलाज करूं लागले आहे. त्यांत दुष्टपणाचा भाग नाहीं, ही गोष्ट केसरीतील

उद्गारांवरून वाचकांस दिसून येत होती. पण कोणच्याहि कारणाने का होईना गैरशिस्त उपाय योजण्यांत यावे हें काहीं चांगलें नाहीं. आगगाडींत बसून तिसऱ्या दिवशीं पुण्यामुवईहून बनारसला गेग नेण्याला सरकारला कोणाला हरकत करत नाहीं, मग घरच्या घरी एखादा रोगी राहिला किंवा कदाचित् एका पेठेंतून दुसऱ्या पेठेंत गेला तर त्याकरितां एवढें आकाशपाताळ एक करण्याचें कारण काय इतकेंच आक्षेपकाचें म्हणणें होतें. दुईवानें पोलिसांपैकीं काहीं बदमास लोक, गावांत उडालेल्या गडबडीचा फायदा घेऊन, कोणालाहि 'चल तुला गेग झाला आहे इस्तिळात घेऊन जातो' असें म्हणून व मग पैसे घेऊन त्याला सोडून देत. सेत्रिगेशनच्या घोरणाचा हा एक अभावित दुष्परिणाम होऊ लागला.

रोगी घरी राहिल्यापेक्षा तो इस्तिळांत गेलेला अधिक बरा हें मत स्रतः टिळकांनाहि मान्य होतें, व या बाबतींतील लोकांचे गैरसमज खोडून काढण्याचा ते उषढ प्रयत्न करीत असत. ता. १६ फेब्रुवारीच्या अकास टिळक लिहितातः—
 “इस्तिळांत रोगी गेला कीं तो मरतो किंवा त्यास मारतात अशी जी बातमी उठली आहे ती खोटी आहे. इस्तिळा आम्ही प्रत्यक्ष पाहिले आहे. रोग्याबरोबर एक दोन घरच्या माणसांस तेथें झालू देतात. रोग्याच्या खाण्यापिण्याची रहाण्याची व औषधपाण्याचीहि व्यवस्था चांगली असते असें आम्ही खात्रीपूर्वक सांगू शकतो. घरांतून रोग्यास बाहेर काढणें यात जें काय वाईट वाटेल तेवढेच. बाकी व्यवस्था कोणत्याहि प्रकारें वाईट नाहीं. इस्तिळांत रोग्यास कोणास मेटावयाचें असल्यास त्यास विनहरकत जाऊ देतात. सर्व व्यवहार जुला आहे. त्याबद्दल कोणत्याहि प्रकारची शका घेण्यास कारण नाहीं.” टिळकाना सेत्रिगेशनला अढ-
 यळा करावयाचा असता तर ते असें स्पष्ट स्पष्ट जीव सोडून इस्तिळाळा कर्घां हि सर्दिफिकेट देते ना. त्यांचें म्हणणें इतकेंच असे कीं, रोगी जुलमानें किंवा अविचारानें घराबाहेर काढला जाऊ नये. शक्य तेथवर त्याची समजूतच वातली जावी, पण तिकडे लक्ष कोण देणार ? उलट पूर्वी जे अधिकार म्युनिसि-
 पालिट्यांकडे होते, ते मुवईच एका गेग-कमिटीकडे देण्यांत येऊन पुण्यास तर ते एकट्या रॅड्काहेर्वाकडेच सोपविण्यांत आले. शिवाय इस्तिळांत रोगी जितके जावे तितके जात नाहींत असें आढळून आल्यावरून, बरातील रोगी हुडकून काढण्याकरितां तपासणी सुरू करण्याचें ठरलें. पण या तपासणीने सेत्रि-
 गेशनची मीति अर्थातच दुणावली. गव्हर्नरसाहेबांनीं सांगताना असे सांगितलें कीं, कोणी रोगी छपवून ठेवील तरच त्यास सक्तीनें बाहेर काढण्यात येईल. याचा अर्थ रोगी उषढ घरी ठेऊन नीट त्याची झुशूपा होत असेल, व सधर्म टाळण्याचे सामान्य उपाय योजण्यांत येत असतील, तर रोगी घरीच राहू शक-

याचा. पण हे गव्हर्नरसाहेबांचे शब्द त्यांच्या तोंडातच राहिले आणि. अंमल मात्र सरीस सुरू झाला. पण अजून टिळकांनी आद्या सोडली नव्हती.

‘यदिसमरमपास्य नास्तिमृत्योर्मयमिति युक्तमितोन्वतः प्रयातु’ या अश्वत्थाम्याच्या उक्तीची आठवण देऊन ते लोकांना असे म्हणत की, आपला गांव सोडून उगाच परगांवी जाऊन रोग फैलावण्यात अर्थ काय? परवांपर्यंत गांवाबाहेर जितके लोक गेले तितके होळकरांच्या दग्याच्या वेळीहि पुण्यांतून गेले नसतील. मग हा वाढत चाललेल्या हतवीरतेचा प्रभाव म्हणा, अगर अज्ञानाचा किंवा गैरसमजाचा म्हणा. जेयत्यातेथे राहून ससर्गनिरोधाच्या योग्य तजविजी कराव्या व शेवटी ईश्वरावर भरोसा ठेवावा. असा उपदेश करण्याला टिळकांना खरी पात्रता होती, कारण ते स्वतः फ़ेगच्या सगळ्या दिवसांत कुटुंबातील सर्व माणसांसह पुण्यासच राहिले होते. येवढेच नव्हे तर मर फ़ेगच्या दिवसांत ते वाटेक त्या ठिकाणी जात, वाटेक त्या मंडळीत भिस्ळत व वेळीं अवैळीं जाग्रणें करूनहि कार्यास सिद्ध असत.

पुण्यांत फ़ेगाचा कारभार वाढला, तेव्हां खडकी लष्कर वगैरे हद्दींसह पुण्याकरितां एक फ़ेगकमेटी मुबईप्रमाणे नेमण्यांत आली; व रेंडसाहेबांच्या मदतीस कर्नल फिलिप्स व कॅप्टन वेव्हीज हे दोन लष्करी अधिकारी दिले गेले. मग काय विचारातां ! आर्चीव उद्घास, त्यांत फ़ास्त्युन मास. लष्करी अधिकाऱ्यांच्या बरोबर लष्करी सक्ति, लष्करी शिपाई, व लष्करी न्याय बाहि गोष्टी आल्या हें सांगावयास नकोच. मार्चच्या दुसऱ्या आठवळ्यांत इडबून ठेवलेले रोगी हुडकून काढण्याचें म्हणजे फ़ेगच्या तपासणीचे काम जोरांत सुरू झाले व एका आठा दिवसांत ही तपासणी इतकी बोकळली की, ता. १६ मार्चच्या केसरीतील अग्रलेखाला ‘पुण्यात सध्यां चालू असलेला धुमाकूळ’ असा मयळा टिळकांना द्यावा लागला; व या लेखांतलें पहिलेंच वाक्य असे लिहावें लागलें कीः—‘साथींच्या रोगामुळे यदां शिमगा पुण्यास आठदहा दिवस आर्चीव सुरू झाला असें हल्लीं ठिकठिकाणीं घरातील कापडांच्या वगैरे ज्या होळ्या होत आहेत त्यांवरून वाटण्याचा समज आहे.’

तपासणीला लष्करी लोक आले त्यांत गोऱ्या सोजिरांची एक पार्टीहि आली. ही गोष्ट अदमासाबाहेर पडली, तथापि शक्य तेथवर या योजनेसहि नांचें न ठेवण्याच्या निश्चयानेंच जणू काय टिळक असे लिहीत की, सोजिरलोक जाऊ नये अशा कित्येक ठिकाणांत जातात. पण या लोकांना तुमचें हें देवघर किंवा स्वयंपाकघर काय माहीत? खरी चूक असेल तर ही सोजिरांबरोबर तपासणीस मदत करण्यास जाणाऱ्या हिंदी स्वयंसेवकांचीच आहे. लष्करी लोकांच्या हातीं कारभार गेला तरी शुद्ध होऊ नये अशी गव्हर्नर लॉर्ड सॅटर्स यांची इच्छा अत्यंत उत्कट होती यांत शंका नाही. टिळकांनी याबद्दल केसरीत त्यांचे पुनः पुनः आमार मागिले आहेत. सोजीर येऊ नये ते आले पण आतां त्याबद्दल तक्रार करण्यांत अर्थ नाही. त्यांच्याबरोबर हिंदी स्वयंसेवकांना जाण्याची संवत्त दिली आहे तिचा

आपण मरपूर फायदा घ्यावा म्हणजे झालें, असा उपदेश टिळकांनीं चालविण होता. त्यांचे कर्मयोगित्व यातच दिसून येत होतें. पण तपासणीच्या नांवानें जें लष्करी अवडंबर माजविलें जाई व घुमाकूळ घातला जाई त्याचाहि केसरीतून निषेध होत होता. प्रथम रोग्यांकरिता तपासणी सुरुझाली ती लपवून ठेविलेल्या प्रेताकरितां म्हणून पुढें फैलावली. कोणी रोगी लपवून ठेवील पण प्रेत कोण कसे किती दिवस लपवून ठेवील ? पण नाहीं. शिवाय दुसरें असेंहि होऊ लागलें कीं घराच्या रोगी किंवा प्रेत एकदाच जुलमानें उचलून नेलेलें पुरवले, पण अशा घरावर एकदा तांबड्या रोगणाची खूण पडली म्हणजे मग तें दूषित घर साफ करण्याकरितां लष्करी पार्टी येई, तिच्या हातून होणारी नासधूस नको ! तपासणीला सोजिर निघाले तरी बरोबर हिंदी लोक असत. पण घर घुण्याची पार्टी वाटेक तेव्हां येई व घरांतील वाटेक तो माल बाहेर काढून जाऊन टाकीत किंवा फिरून उपयोगात आणता न येईल अशा रीतीनें स्वच्छ करीत ! शिवाय मोकळी सुटलेली ही पार्टी तांगडी खूण पडलेल्या घराबरोबरच नुसर्ती कुडपें पडलेल्या घरांतहि जखरीनें गिरे. लोक घादलीनें जीव कसातरी बचावण्याकरिता चीजवस्त मागें टाकून निघून जात, व या धुलाईपार्टीला अशा घरातून वाटेक तसा हात मारावयास सापडे. लोक कर्तव्यभ्रष्ट होऊन घरें सोडून गेले याकरितां त्यांना ही शिक्षा म्हटले तर गोष्ट वेगळी, पण प्रेगपाट्यांनीं लोकांच्या मालमत्तेचे पुष्कळ नुकसान केलें ही गोष्ट अगदीं उघड होती.

मार्चच्या पहिल्याच आठवड्यांत टिळकांच्या खटपटीनें पुण्यास हिंदू लोकांकरिता एक वेगळें प्रेग इस्पितळ उघडण्यांत आलें. ते बरच्या प्रतीच्या हिंदू लोकांकरितां होतें. तथापि ते केवळ ब्राह्मणांकरितां राखून ठेवलेले नव्हतें. इस्पितळाच्या वर्गाणी देणान्याच्या पहिल्या बाईत प्रथमच डॉ. भांडारकर, रावसाहेब शिरोडकर कॉन्सुल्टर वगैरे गृहस्थांचीं नांवें आढळतात. पहिल्याच प्रयत्नास ८०० रुपये वर्गाणी गोळा झाली. इस्पितळाची व्यवस्था गावातील अनेक वर्गांच्या पुढान्याच्या कमेटीकडे देण्यांत आली होती. तीत काळूराम माऊ मनसाराम, पा. रा. बारी, परशुराम खूपचंद वगैरे मळली होती. औषधपाण्याची सर्व व्यवस्था डॉ. गर्दे यांचे माथे, पुण्यातील नवीन डॉक्टर विष्णु वामन भागवत, याचेकडे सोपविळी होती, व त्याच्या मदतीला डॉ. सहस्रबुद्धे महाजन आणि मेडिकल स्कूल मधील बरिष्ठ वर्गातील विद्यार्थी केतकर, वैद्य, जोग हे असत. अधिकाऱ्यांनीं व्यवसेसबधानें प्रथम बऱ्याच हरकती घेतल्या. पण अखेर इस्पितळ सुरु झाले, व पहिल्याच दिवशीं इस्पितळात चौदा रोग्यांची नोंद झाली. यापैकी बरेच आपखुणीने आले होते ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. शिवाय जे कोणी जुलमानें आले होते त्यांनींहि पण सरकारी इस्पितळापेक्षां हें खासगी इस्पितळच पसंत केलें यावरून टिळकांची या बाबतीतली टीका व योजना दोन्ही बरोबर होई हेच सिद्ध होते.

इस्पितळांत वर्गणीदारांना आपल्या घराचा मनुष्य पाठविण्याचा पहिला हक्क असे. इतरांना प्रवेश फी दहा रुपये व रोज एक रुपया फी द्यावी लागे. इस्पितळांत रोगी आला व त्याला स्वतःच्या खात्रीच्या डॉक्टराचे औषध घ्यावयाचें असले तरी त्याला तशी परवानगी असे.

तात्पर्य इस्पितळाचे नियम एकदरीनें सौम्य व सोईचे असेच होते व ते लोकरच लोकप्रिय झाले. इस्पितळास जागा अगदीं शहराजवळ पण खुल्या मैदानांत मिळाली होती. हल्लीं पी. बाय. सी जिमखाना व डेक्कन जिमखाना यांची उत्तर दिशेची हद्द मिळते त्या खडकाळ पटांगणात खाणीलगत हें इस्पितळ बांधण्यात आलें होते. इस्पितळाच्या इमारती सामान्य पत्र्याच्या व तद्दृशाच्याच केल्या होत्या. तथापि रोग्यांना तेथें एकप्रकारे घरी असल्यासारखेच वाटे. याचें कारण इतकेंच कीं, त्याचीं माणसें शुश्रूषेला त्यांचेजवळ असत; व डॉक्टर वगैरे लोक त्यांना मोठ्या ममतेनें वागवीत व गैरशिस्त असा प्रसिद्ध कोणताच नव्हता. मार्च महिन्याचे अखेरीस पुण्यांतील प्रेगची मृत्युसंख्या हळू हळू कमी होऊ लागली, व दोन महिन्यांच्या अनुभवानें इस्पितळांतील राहणीहि लोकांच्या परिचयाची झाली. शिवाय इस्पितळ गांवानजीक असल्यामुळे नागरिक लोक भूतपास करण्याकरितां मुद्दाम तिकडे जात. यामुळे इस्पितळाचे भयान स्वरूप जाऊन तो एकप्रकारे खुशाळीच्या सार्वजनिक अड्डासारखाच होऊन बसला. दहा हातांवर प्रेगचे रोगी असताहि मित्रमंडळी खुशाळ जेठे मारून सर्व प्रकारच्या गप्पागोष्टी सांगत बसत. तेथें इसणे खिदळणेहि चाले, चहा कॉफीहि होई, व परिस्थितीत ग्रन्थ तेवढा विनोदहि माजे. स्वतः टिळकांच्या दिवसांतून एकदोन खेपा तरी या इस्पितळाकडे होत. तपासणी पाटांबरोबर ते स्वतः कधीं फारसे हिंदावयास गेले नाहींत. परंतु रेंडसाहेब किंवा प्रेग कमेटीकडे लोकांच्या तक्रारी घेऊन जाणें व त्यांची दाद लावणें, याकरितां एकदोन दिवसांनीं प्रेग कचेरीकडे त्यांच्या खेपा होतच असत.

खाजगी इस्पितळाची सोय साधारण मनाप्रमाणें झाली, पण इतर प्रेग व्यवस्थेत लोकांच्यातर्फेचोट शिरकण्यासहि जागा उरली तव्हती. आमच्या घरीं आम्हांस सुखाने कां मरू देत नाहीं असें लोक विचारित; व त्याला खरे स्पष्ट उत्तर असे होतें कीं, हिंदुस्थानच्या व्यापाराळा घक्का बसण्याचा समव आहे म्हणून ठराविक मुदतीत प्रेग धुवून काढावा असा विलायतसरकारचा सक्तीचा हुकूम आला आहे याकरितां। दिरगाईची गोष्ट असती तर कदाचित् लोकांची सल्लामसलत घेऊन प्रेगचा कारभार झाला असता. उलट पुण्यांतील पुढाऱ्यांचे या प्रेगच्या कडक कारभारांत अग आहे हा लोकांचा गैरसमज होता, तोच स्पष्ट अब्दानां लिहून टिळकांना धुवून काढावा लागला. लोकांच्या हातीं व्यवस्था असती तर लष्करी शिपायांचें कारणच नव्हते, पण सर्व कारभार सरकारच्या मार्फत चाललेला म्हणून वाटे

तितकें लष्कर व वाटेला तशी सकि. ' तपासणी करण्याकरिता दररोज जें अवडवर घालण्यात येतें तें पाहिलें म्हणजे एक रोगी घराबाहेर काढण्यास मल्हारावाला बडोद्याहून काढण्याचे वेळीं जी तयारी केली होती त्यापेक्षाहि येथील अधिकारी जास्त तयारी करीत आहेत असं दिसून येतें.' असें वर्णन केसरीनें केलें होतें.

रोगी किंवा प्रेत घरातून हलविल्याबरोबर दुसरी एक आपत्ति येई ती अशी कीं, स्वाराच्या गेटाजवळ सेमिगेशन कॅप म्हणून छावणी केली होती तिकडे उरलेल्या धरच्या माणसांना ताबडतोब घेऊन जात. या छावणीत लोकांना दहा दिवस रहावें लागे, व तेथे राहण्याची जेवणाखाण्याची बगैरे सर्व प्रकारें अव्यवस्था होती. तेथेहि फिरून व्यवस्था करणे लोकांच्या पुढाऱ्याकडेच आलें. यामुळें तेथेहि पुढाकार घेऊन टिळकांना व्यवस्था करावी लागली. तेथें दुकाने उघडणें, खाना-वळी घालणें, फक्त दूषित ठरतील त्याचेंच कपडे धुतले जावे अशी तक्रार करणें, हीं सर्व कामे जिकीरीची असत, पण तीं करावीं लागत. ही व्यवस्था एका रिलीफ कमिटीच्या नांवाने मुरू झाली. त्यात पुण्याचे वृद्ध पेन्शनर बापू पुरुषोत्तम जोशी, गोविंद कृष्ण टिळक बकील, गणपतराव साठे पेन्शनर जेलर बगैरे मंडळी होती. सेमिगेशन कॅपमध्ये स्वतंत्र सोपे बाघणें जरूर होतें, पण त्यावर ग्रेग कमिटीकडून व्हाया सितका खर्च झाला नाहीं. त्याकरिताहि लोकाकडे वर्गणी मागावी लागली. वास्तविक ग्रेग व्यवस्थेचा सर्व खर्च सरकारी हुकमानें चालत असे व त्याचा जोजा अखेर पुणें म्युनिसिपालिटीवरच पडावयाचा अशी समजूत होती. असें असतां हा सर्व खर्च कशावर किती करावा हे नुसतें लुचविण्यालाहि गांवच्या लोकांना हक्क राहिल नव्हता. ग्रेग कमिटीच्या कार्नीकपाळीं टिळक प्रभृतींनीं सकाळ सध्याकाळ कटकट चालविल्यामुळें ग्रेग व्यवस्थेच्या प्रत्येक खात्यानिहाय लेखी निबम ग्रेग कमिटीला प्रसिद्ध करावे लागले. तथापि नियमापेक्षां त्यांच्या अम्मलबजावणीतच खरी जिकीर असते. या कॅपमध्ये जाणे येणे हें ठरुंगाप्रमाणें परवान्यानेच चाले. आत सापडलेल्या लोकांना कैद्यांचे स्वरूप तर इतकें आलें होतें कीं, अज्ञान शिपाई कॅपच्या कपाऊडावरून बाहेरच्या मनुष्याशीं बोलण्यालाहि आतील मनुष्यांना एखादिवेळीं हरकत करीत ! जणू काय तोंडच्या हवेबरोबर रोगाचा ससर्ग अशा उघड्या हवेत एकाचा दुसऱ्याला लागला असता ! तसेंच सर्व शहराला एक-प्रकारचा लष्करी वेढा काहीं दिवस देण्यांत आला असून रात्रीं पासाशिवाय मनुष्यांना आतबाहेर सोडीत नसत. गांवातील रोगी बाहेर पळवून नेऊ नयेत हा बरील व्यवस्थेचा खरा हेतु. पण घडघाकट मनुष्य आपल्या पावानें बाहेरून गांवांत चालत येत असला तर वास्तविक त्याला हरकत होण्याचें काय कारण ? पण जवळ 'पास' नसल्याने कित्येक लोकांना रात्रीच्या रात्री बाहेर शाळाखालीं काढाव्या लागत. अशी स्थिति झाल्यानें ग्रेगव्यवस्थेला लोक मोंगलाई हें नांव देऊ लागले।

कोंढे सेंट्रलवाहेव शारंगी एकदा पुण्यास येऊन गोष्ट बोलून छप्करी व्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारचा कुटूंब होऊ नये असे चांगून निघून गेले. पण पुढे अनुभव मात्र पावलोपावली देण्या आला. हा रोग मनकर असल्यामुळे त्याला उपायाहि जालीमच पाहिजेत अशी टिळकांची मनांतून पक्की खात्री असल्यामुळे, पुण्यांत बालू असलेल्या उपायांना तत्वतः त्यांची हरकत नव्हती. ते फिरून फिरून केसरीत लोकांना अभिप्राय असलेली गोष्ट स्पष्टपणे लिहीत. ता. १३ एप्रिलच्या अंकांत खालील वाक्य जादळते—“ या असल्या राक्षसाला (भेमाचा) विरोध करण्यास राक्षसीच उपाय पाहिजे, व तो चांगलेच तेथे त्यास बसून खणून काढला पाहिजे. इहाँ चरें सफाई करण्याचें नगरे वें काम गांवांत चालूळें आहे; तें शाळोक्त आहे; व हें काम कर अशा रीतीनें चालूळें नसतें तर पुण्याच्या रस्त्यांत प्रेतें पडण्याची वेळ आली असती !”

पण हे उपाय झाले तरी लोकांची समजूत बालूनच असतात आणाने आणाने स्थानिक पुढाऱ्यांची मजत घेतल्यास तशी समजूत पडणें शक्य आहे असा टिळकांना भयंकर होवा. उलटगांवांतील प्रत्येक मनुष्य रोग छपविता अशा समजुतीनें अंमळ बालबाबताचा तर प्रत्येकाच्या भागें एकेक धोळिस लावल्याशिवाय गत्यंतर उरत नाही, व ही गोष्ट अर्थात अद्ययव कोटीतील होय. गांध्याच्या पुढाऱ्यांच्या हातीं व्यवस्था दिल्यानंच केवळ निम्न्याधिक तक्रारी मिटल्या असल्या, व उपाययोजनेंतहि कमी पडले असतेंच तर फारच थोडें कमी पडलें असतें. पण काळ्या लोकांकर विघास टाकावयाचा नाही, गोऱ्यांच्या हातूनच सर्व काम करावयाचें, असें बोरण प्रेम कमेटीनें ठरविल्यामुळे सर्व बलेबा झाला. गोरे सोबित लोकां कसे असतात व एका शिस्तीच्या गुणामागें त्यांच्याबरोबर किती असणूय त्यांच्यांत येतात हें कोणास सांगायचाच नकोच. तपासणीला निघाले म्हणजे बरोबर आलेल्या सयदेवकारांनीं ते कधीं नीट बोलवयाचे नाहीत. तो कारणांनं दोन पावलें भागें राहिल्यास त्याकरितां यांवावयाचे नाहीत. वेडावणे, माकडचेष्टा करणें, भलतेंच कारीतरी बोलणें, बटावणें, भलत्याच्याच अंगाला हात लावणे, बळे देणें, कारण नसतांहि इच्छेप्रमाणें हव्या त्या अगेंत शिरणें, केवळ कौतुक बुद्धीनें कराविले हवी ती निमस उलथीपाळणी करून किंवा उभटून पाहणें, चोख्या बुद्धीनें बसु उचकून शिघ्रांत चालूणें वगैरे कितीतरी गोष्टी ते कांहीं अज्ञानानें तर कांहीं उन्मत्तपणानें करीत. हिंदी क्षिपाई यापेक्षा पुष्कळ सीधेपणानें वागले असते. निहामा तसे वागत होतेहि. मुसलमान झाला तरी त्याला हिंदूच्या बरींदाजीतें वागणें हें सहजच कळतें. उलट हिंदू क्षिपाई असला तरी तो मुसलमानाच्या बरींदाजी-शोषा वगैरे सहजच सांगाल्लो. शिवाय अधिकार देऊन हिंदी स्वयंसेवक प्रेमकमेटीनें आपल्या बरोबर दिले आहेत असें हिंदी शिपायांना एकदां

कळलं म्हणजे ते जदवी राखून वागत, व सर्वांत मोठी गोष्ट म्हटली म्हणजे हिंदी शिष्यांना स्वयंसेवकाची भाषा समजून शकते.

या सर्व गोष्टी प्रेग कमेटीच्या लक्षांत आल्या नसल्या असें नाहीं. पण हतका विचार करतो कोण? होईल तितक्या शटपटीनें शहरांतून प्रेग खणून काढावयाचा, मग त्यात काय होईल तें होवो हतकेंच त्यांचें पहाणें. विचारे स्वयंसेवक सोजिरांच्या हातून पडणारे प्रमाद डोळ्यांनीं पहात पण त्यांना ह्म कां चूं म्हणण्याची सोय नव्हती. फार तर नोट बुकांत तक्रारी टिपून ध्याव्या व नंतर त्या प्रेग कमेटीपुढें मांडाव्या. पण तेथेहि तोच नमुना. कोणी तक्रार केली तर यांत काय आहे त्यांत काय आहे असें म्हणून सर्वांचा निकाल लागे. अर्थात् या अपमानाची चीड छळ्याच्या भरीस पडे. टिळकांनीं एक वेळ स्पष्ट लिहिलें कां, “आम्हीं गरीब झालें म्हणून या सर्व गोष्टी चालव्या आहेत.” या एका शब्दांत सर्व सार आलें. पण आंतून राग फितीहि घुससत असला तरी टिळक या वावर्तात पुष्कळच जपून लिहिले ही गोष्ट, परिशिष्टात दिलेल्या सुधारकांतील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. प्रेगाची मूल्यसंख्या दिवसेंदिवस आपोआप कमी होतें लागली होती, यामुळें तरी विशेष सक्ती न केली असतांहि प्रेगकमी होईल हें तारतम्य प्रेगकमेटीला राहानवास पाहिजे होतें. पण तें राहिलें नाहीं. उलट कमेटीची शिस्त सरावानें अधिकाधिक बसूं लागली सततशी तिच्या अगळदारीची कदरहि वाढू लागली.

एप्रिलच्या प्रारंभी रा. व. विठ्ठल नारायण पाठक, डॉ. गदें, बापू पुरुषोत्तम जोशी, स्वतः टिळक वैरोच्या सध्यांनी प्रेग कमेटीकडे एक रीतसर तक्रार अर्ज कर-
ण्यांत आला. त्यांत लोकांवर जुलूम होतों उपाययोजना चांगली कशी होऊ शकेल
याचें सविस्तर वर्णन दिलें होतें. सद्या कारगरांनीं असोहि लिहिलें होतें कीं आम्ही
तपासणी पार्टीबरोबर मधूनमधून हिंडले फिरलेले असून आमच्या प्रत्यक्ष अनुभवानें
था गोष्टी लिहींत आहे. अर्जांच्या शेवटीं असोहि लिहिण्यांत आलें कीं, केवळ
सहकारिता करण्याच्या दृष्टीनें आम्ही हें लिहींत आहों. तपासणी वैरी उपार्थना
लोकांची किंवा आमची तत्वतः विलकुल हरकत नाहीं. पण प्रत्यक्ष कृतींत कोराव
होतो तो टळावा इतकीच आमची इच्छा आहे. पण रॅडसाहेबांच्या डोक्यात पुण्याच्या
लोकांबद्दल दुषित पूर्वग्रहांनें ठाणें दिलेलें, माझुलें त्यांनीं कोणतीच गोष्ट यनावर
शेतली नाहीं. मार्चच्या प्रारंभी टिळकांनीं एक स्वतंत्र 'मिमोरॅंडम' लिहून गव्हर्नर-
चेतली नाहीं. मार्चच्या प्रारंभी टिळकांनीं एक स्वतंत्र 'मिमोरॅंडम' लिहून गव्हर्नर-
चेतली नाहीं. मार्चच्या प्रारंभी टिळकांनीं एक स्वतंत्र 'मिमोरॅंडम' लिहून गव्हर्नर-
चेतली नाहीं. मार्चच्या प्रारंभी टिळकांनीं एक स्वतंत्र 'मिमोरॅंडम' लिहून गव्हर्नर-
चेतली नाहीं. मार्चच्या प्रारंभी टिळकांनीं एक स्वतंत्र 'मिमोरॅंडम' लिहून गव्हर्नर-

प्रेम पार्टीबरोबर थापुडें जाण्यास खूष नव्हता. स्वतः रेंडसाहेब गांवात कधीच हिंडले नाहीत. त्यांना कामाचा उरक कमी, व त्याहीपेक्षां काम करण्याचीं करामत कमी. सुबईचे जनरल गॅटेकर वगैरे प्रेमकमेटीचे अधिकारी मुजाण होते. लष्करी अमलदार होऊनहि त्यांनी लोकांची जितके सद्गानुमूर्तीचे वर्तन ठेविलें तितके, रेंडेंच्या ऑफिसर या नात्याने लोकांत हरहमेश वागणाऱ्या या सिव्हिलियन साहेबांनीं ठेविलें नाहीं. या प्रसंगीं टिळकांना फ्राफर्ड साहेबांची आठवण होऊन त्यांनीं केसरीत असें स्पष्ट लिहिले कीं, फ्राफर्डसाहेब लांचखाऊ तर खरेच पण ते जर यावेळेस असते तर लोकांस खूष ठेऊन त्यांनीं सरकारचे कामहि उरकून दिले असते.

पुण्याच्या स्थितीबद्दल टिळक मनांतून अशा रीतीनें तडफडत असतां ते नुसत्या प्रेम कमेटीसच दोष देत होते असें मात्र नाहीं; तर सुशिक्षित लोकांनाहि ते तितकाच दोष देत होते ही गोष्ट विस्तरतां कामा नये. ता. २० एप्रिल १८९७ च्या अकांत त्यांनीं याविषयीं आपलें खरे मत स्पष्ट शब्दांनीं प्रगट केलें आहे; व तें याकरितां कीं सुशिक्षित लोकांनीं या वेळीं एकत्र होऊन जर आपले कर्तव्य योग्य रीतीनें केलें असते तर रेंडसाहेबांला पुष्कळ आळा बसला असता, किंवा, निदान तिजविषय गवगवा तरी अधिक झाला असता व तो उपयोगी पडला, असता, असें त्यांच्या मनानें पूर्णें वेतले होतें. टिळकांचें म्हणणें असें कीं मारवाडी गुजराती लोक व्यापार मार्गे टाकून प्रेमाला भिऊन परदेशी गेले पण ते बोलून चाकून अशिक्षित. पण सुशिक्षित लोक वायकापोरांच्या काळजीकरितां गांव टाकून निघून गेले या गोष्टीचें समर्थन करितां येत नाहीं. ही स्थिति प्रेमपेक्षांहि अधिक भयंकर. प्रेमचारखें सकट एखादेवेळीं येते तेव्हां जर आपली व्यवस्था आपणास जुटीनें करवली नाहीं तर ती एकप्रकारें आपली नाळावकीच होय. प्रत्येक पेठेतून शेतबाजें शिकलेले लोक काम करण्यास निघाले असते तर निम्मा जुलूम कमी झाला असता. हिंदू इस्तिवळ गरीबाकडून फी न घेतांहि चालवावयास पाहिजे होतें, व तेथील देखरेख सर्वोनीं वाटून घेतली असती तर सहज निमावली असती. पण इस्तिवळ टिळकांनीं गुरू केले व चालविले त्याला मदत कोण करतो अशा विचारानें एका विशिष्ट वर्गाचे लोक गप्प बसले होते. काँग्रेसचे व्हालटियर होण्याला जो तो पुढें; कारण तेथे मिरवावयास व गौज पहावयास सांपडते. पण प्रेमच्या सकांटांत स्वयंसेवक होण्याला पाय मागे. हे टिळकांनीं एकाच पक्षास उद्देशून लिहिलें नव्हतें. दोन्ही पक्षातील लोक गांव सोडून बाहेर गेले होते. सरकारी नोकरींना प्रेम डप्टी करावयास सांगितली असती तर ती त्यांना करवायास लागली नसती काय ? व पुढें कांहीं वर्षांनी ती खरोखरच करावी लागली. 'जुलूम जुलूम तो काय होणार ? तुम्हास तो असह्य झाला असला तर प्रेमनें मरण्यापेक्षा या जुलुमानें का मराना ? सरकारचा तुमच्यावर विश्वास नाहीं. तुमच्या अकलेची व कराम-

तीची त्यांस जरूर नाही. लोकांचे जीव वाचविण्याकरितांच जर सरकारची ही सर्व खटपट म्हणावी, तर दुष्काळांत सर्व देगमर मिळून ग्रेगपेक्षां कितीतरी अधिपट मृत्युसंख्या होत होती. अर्थात् परोपकाराद्वयत्वाचा या ग्रेगच्या व्यवस्थेत सरकारचा स्वार्थहि होता. आणि स्वार्थकरितां त्यांनीं लोकांना काय वाटेळ तो त्रास झाला तरी चालेल पण सक्तीनें ग्रेग खणून काढावयाचा असे ठरविले. आतां हें त्यांचे धोरण कोण बदलू शकणार ! पण लोकांना इतकेंच करतां आले असतें कीं, आपण गांवांत राहून जुलूमाला थोडा तरी प्रतिकार व्हावा व तो हटावा. पण लोकांनीं आपले कर्तव्य न केल्यामुळे झाला याहून अधिक जुलूम होत नाही हा ईश्वरी प्रसादच समजला पाहिजे ! खुद्द पुण्यांत ही स्थिति मग खेडेगांवांतून काय होईल याची कल्पना करितां येते इत्यादि. “इंग्रजी सोजिरास व इंग्रजी मिणनरी बायांस ग्रेगच्या भरवस्तीत जाऊन लोकांचा मदत करण्याइतकी हिंमत आहे. व ते मदत करितात ती आम्ही डोळ्यांनीं पहात असतां, आम्ही आपल्या गरीब लोकांस सोजिरांचे ताब्यांत देऊन मरामर आपल्या निवाऱ्या रक्षणार्थ निघून जातो, तेव्हां आपल्या राष्ट्रचे नशीब उघडण्याची वेळच अद्याप आली नाही म्हणून एकप्रकारच्या तीव्र निराशेनें स्वस्थ बसावे लागतें.”

पुण्याबाहेरहि ग्रेगचा जुलूम होता, तथापि खुद्द पुण्यांत जी एक प्रकारची कदर लोकांना भासली तितकी बाहेर भासली नाही. बाहेरगांवां ग्रेगचा कारभार कडक नियमांनीं होत असला तरी अमलबजावणी करणार पाटील कुळकर्णी किंवा फार तर ग्रेग मामलेदार. तो खेडेगांवांत जुलूम करायाला स्वतःच थोडासा भितो किंवा विवेकशील बनतो. निदान त्याचे हातापाया पडले असतां कारभार थोडा सौम्य होऊ शकतो. पण पुण्यांतील रेंड्याहीत चांपैकीं एकहि शक्य नव्हतें. बाहेरचे लोक केसरीकडे पत्रे पाठवून उघड विचारीत कीं, ही मोगलाई पुण्यांतील लोक कशी चालूं देतात ! त्याचा खुलासा ता० २७ एप्रिलच्या अकांत टिळकानीं स्पष्ट शब्दांनीं दिला आहे. पुण्यांत लष्कर इतकें जमाविले होतें कीं, पेशवाई गेली तेव्हां सुद्धा एल्फिन्स्टनसाहेबाबबळ बेदावर इतके शिपाई नसतील. अर्थात् मुबई व कराची प्रमाणें पुण्यालाहि जुलूम सहन करणें प्राप्त झालें. आगळी-कॉव्हळ कोटांत फिर्दाद करतां येत नाही. कारण १८९७ च्या ग्रेग कायद्याने तो मार्ग बंद करण्यांत आला. अर्ज केल्यावर तो जुमानीत नाहीत आणि दांडगाई केली तर इतक्या सैन्यापुढे ती चालत नाही. यापुढे सरकार ज्या गोष्टीं स्वतः करणार त्या लोकांनीं आपण होऊनच करणें, येवढाच इलाज शिल्लक राहिला होता. पण स्वतः लोकांनीं तेहि केले नाही ! टिळक वैतागानें लिहितात “ एक लहानसे शासितल उभारण्यापुरते व चालविण्यापुरते पैसे सगळ्या पुण्यांत गोळा झाले नाहीत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे.” दांडगाईला प्रतिकार करावा ही शिक्-
वष ते देत नव्हते असे नाही. सोजिरा लोक नियमाबाहेर वागत असतील तर

त्यांना प्रतिबंध करणें हा गुन्हा नाही, तसेंच चोरी करणाराचा हात खुशाल घरावा, मग तो सोजीर असला म्हणून काय झालें? असे टिळकांनीं केसरीत स्पष्ट लिहिलें होतें “ कांहीं दिवसापूर्वी दहापांच सोजिरांनीं रास्त्याच्या पेटेंत रात्री जाऊन कांहीं गडबड केली व त्याबद्दल त्यांस चांगला चोप वसून त्यापैकीं एकजण इस्पितळांत भरण पावला असें समजतें. परंतु याकरितां जसें कोणास जबाबदार घरतां आलें नाही तसेंच इतर वावर्तीतहि होणार आहे. मात्र आपण कायदेशीर रीतीनें वागलें पाहिजे. तसें वागणें कांहीं मोठें कठीण आहे असें नाही. लोक जर आपापल्या हक्कास जाग्रत राहिल तर कितीहि कत्तीचे उपाय सरकारनें योजले तरी त्यांत जो फाजिलपणा होतो तो होणार नाही अशी आमची खात्री आहे. पण चांगले चांगले लोक गांव सोडून गेल्यानें आणि गांवांत राहिलेल्या गरीब लोकांत असावें तितकें धाडस नसल्यानें या जुलमाचा प्रतिकार आमच्या हातून होत नाही ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे.....हल्लीं जी मोगलाई किंवा रेंडशाही सुरू आहे ती केव्हाहि फार दिवस टिकणे शक्य नाही, व लोक कितीहि गरीब असले तरी हा त्रास ते एकसारखा सोसून घेतील असें आम्हास वाटत नाही. करिमा प्रेगनें मेळों तर मेळों, पण या त्रासातून आपली सुटका करून घेऊं, असें लोकांच वाट्टें देण्यापर्यंत लॉर्ड सॅटवर्ट यांनीं त्यांचा अंत पाहून नये अशी त्यांस आमची विनंति आहे. ”

बरील मजकूर लिहितांना टिळकांना तारेवरची कसरत कशी करावी लागली असेल हें ज्याला कायद्याचें यत्किंचित् खरें ज्ञान असेल त्यालाच कळून येईल. तारेवरच्या कसरतीपेक्षांहि ही तरवारीच्या तारेवरची कसरत म्हटले तर अधिक शोभेल. तथापि प्रस्तुत प्रकरणीं उत्तेजन देऊन लिहितांना, टिळक स्वतःला कायद्याचा धोका सोसण्यास किती तयार असत हें चांगल्यापेक्षांहि, आपणाप्रमाणें लोकांनीं विधायक कार्य करण्यास अडचणीच्या प्रसंगां तयार व्हावें अशी टिळकांची मनांतून किती कळकळ किंवा तडफड असे हे दाखविण्याचाच येथें आमचा मुख्य हेतू आहे. स्वतः गांवाबाहेर जाऊन राहिलेल्या सुधारक पक्षाच्या लोकांनीं मेळेवाल्यांना प्रेगनें निमित्त करून उगाच टाकून लिहिलें, त्याला टिळकांनीं तिखट उत्तर दिलें तें तर योग्यच होतें, परंतु टिळकांची टीका काय नुसती विध्वंसक असावयाची, अमूक असे करा अशी विधायक दिशा ते दाखवीत नसत, असें म्हणणारांना या प्रेगच्या वावर्तीत तरी टिळकांनीं नुसता उपदेश करूनच नव्हे, तर स्वतः चढाखीनें पुढे होऊन व कृति करून, जें उत्तर दिलें तें खरोखर अधिक समर्पक होतें. जुलमाच केली तर या प्रसंगां त्यांच्या प्रतिपक्षीयांहून अधिक विधायक कामगिरी टिळकांनीं केली हें कोणाहि निःपक्षपाती मनुष्याला कबूल करावें लागेल. फिरून ता. ४ मेच्या अंकांत टिळक लिहितात “ अशा वेळीं जुलूम

करणाऱ्याच्या नांवाने नुस्ती ओरड करून उपयोगी नाही. घरास आग लागली असता, ज्याप्रमाणे आग लावणाराच्या नांवाने नुस्ती जळफळ करून घरांतील मालमत्तेचें संरक्षण होत नाही, तर बव वेगरे आपून होईल तितका घराचा भचाव करावा लागतो, तद्वतच सध्यांचा प्रकार आहे. सरकारास शिब्या देण्यास पुढे पुष्कळ वेळ आहे.....गांवाबाहेर राहून ओरड करण्यापेक्षा आमच्या पुढाऱ्यांनी अधिक काय केले असा जर कोणी प्रश्न केला तर आम्ही काय उत्तर देणार !.....मग आम्ही लोकांचे पुढारी कसले !..... ज्या आळीत जावे ती आळी ओसाड, निदान 'तेल्याताबोळ्यांखेरीज' तेथे कोणी दृष्टीस पडत नाही अशी स्थिती येऊन ठेपली आहे. आणि आता सौजीर गांवाबाहेर गेले म्हणजे ही सर्व मळळी भरभर परत येईल आणि आश्चर्य करित बसेल की येवढा जुलूम पुण्यांतल्या लोकांनी सोसला तरी कसा !”

टिळकांच्या या लिहिण्याने पुण्याच्या पत्रांतून वाद माजला. एकानें म्हणवें मेळेवाल्यांनीं काय केले, दुसऱ्याने म्हणवें काँग्रेसवाल्यांनीं काय केले. पण टिळक आत्मविश्वासाने लिहितात “ कामे कोण करितो व कोण नाही हें निदान काम करणारास तरी सांगण्याची जरूर पडत नाही.” पण हा वादहि लवकर थांबला. ता. १६ मे रोजी रॅडसाहेबांच्या सहीची नोटीस प्रसिद्ध होऊन ग्रेगरी तपासणी लवकरच थांबण्याचें ठरलें. ग्रेगाचे रोगी दडवून ठेवले जातील तर त्याची घरे साफ केली जाणार नाहीत वगैरे निमित्तानें रॅडसाहेब तपासणी पुढेहि चालू ठेवणार होते. परंतु टिळक वगैरे मंडळींनीं आपण होऊनच असे सुचविले की डॉक्टरच्या तपासणीशिवाय कोणीहि घरांतील प्रेत उचलून नेऊ नये. तपासणीनंतर प्रेत नेण्यास परवाना द्यावा, व तपासणीत रोगी ग्रेगर्न मेला असा दाखला दिला गेला तरच तें घर घुतले जावे. एरवीं बुण्यापुसण्याचा त्रास देऊ नये. ही सूचना रॅडसाहेबांनी अखेर मान्य केली. ता. २८ मे च्या पुढें हिंदु ग्रेग इस्पितळ बंद करावे असाहि जुलमाचा हुकूम रॅडसाहेबांनीं प्रथम केला होता. पण तोहि शेवटीं त्यांना बदलावा लागला. व न जाणो पावसाळ्यातहि ग्रेग होईल या भीतीने हिंदु इस्पितळ चालू ठेवण्यात आले. अशा रीतीने गावात एखाद दुसरी केस होते किंवा एखादादिवशीं केस होताहि नाही इतका रोग इटल्यावर तपासणी वगैरे सरकारी उपाय थांबले. ग्रेग कमी झाला तो बहुधा उन्हाळ्या हवेमुळेच हळूहळू सरकारी उपाय थांबले. ग्रेग कमी झाला तो बहुधा उन्हाळ्या हवेमुळेच हळूहळू कमी झाला हे दर आठवड्याचे आंकडे प्रसिद्ध होत त्यावरून सहज लक्षात येण्यासारखें होते. कारण ग्रेग हळू हळू ठराविक क्रमानें हटत गेला. नुसत्या सकाळीं उपायांनींच तो हटावयाचा तर आदल्या आठवड्यात पुष्कळ असतां पुढच्याच एका आठवड्यांत तो अजीबात बंद व्हावयास पाहिजे होता, पण तसे झालें नाही. बाहेरच्या उपायांनीं विझलेली आग एकदम विस्तते. पण आपल्या आपण विझणारी आग क्रमानें कमी कमी होत येते. हाच न्याय ग्रेगलाहि लागू होता.

यापुढे दहापांच वर्षे तरी खूप जोराच्या ग्रेगची गेल्यामुळे, ग्रेगचा उद्भव त्याची वाढ किंवा त्याची बंदी या गोष्टींची कोणत्याहि ठराविक सरकारी उपायांचे कोणतेहि प्रमाण हटकून बसू शकत नाही, असा अनुभव पुढे आपोआप आला; व तो सरकारास कबूलहि करावा लागला; अखेर उंदीर धरणे किंवा इनाक्युलेशन करणे याशिवाय बाकी सर्व जालिम उपाय सरकारने कंटाळून व परामव पावून वद केले. व सगळ्या ग्रेगचा कारभार स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या हाती देण्यांत आला. पण १८९७ हे ग्रेगचे पहिलेच वर्ष असल्यामुळे सरकार व त्याचे डाक्टर म्हणतील तेवढेच खरे, इतर सर्व खोटे, अशी स्थिति झाली. आणि ग्रेग जंतु बहुधा आपल्या मरणाने मेले असे असता सरकारी उपायाने ग्रेग हटल्याची चट्टकडे द्याहि फिरविळी गेली ! विलायतेस तारा जाऊन घडकल्या व ग्रेग कमि-
थ्यांच्या कामाची सारीफ होऊन लागली. मात्र अनंत दुःख व छळ सोसलेल्या बिचाऱ्या हिंदी लोकांसंबंधाने कोणी एकहि सहातुभूतीचा शब्द काढला नाही. पण शिमगा जाऊन कवित्व मागे उरते. त्याप्रमाणे आज काय व तेव्हां काय, ग्रेगचे ठाणे उठले तरी, ग्रेग कमेटीच्या कारभाराची आठवण बुजणे मात्र अशक्य झाले होते. इतकेंच नव्हे तर अशा मनान्या आठवणीपेक्षाहि एका अकल्पित रीतीने पुण्यावर सहा महिने गाजलेल्या जुलमांचा प्रतिध्वनि उमटला, व त्यामुळे फिरून पुण्याला आणखी काहीं दिवस, पण निराळ्या प्रकारचे, ते दुःख भोगावे लागले त्याची हकीगत पुढील मागांत देण्यांत येईल.

भाग २४ परिशिष्ट (१)

द्वेगच्या झुलमासंबंधी सुधारक पत्रांतील फडक लेखांचे उतारे

सुधारक ता. १२-४-९७

इंग्रजसरकारचे अंमलदार हतके बेगुमान होतील असे कधी वाटले नव्हते ! परंतु व्यूबानिक प्लेग म्हणजे आजार नव्हे, सोजरांचे पेंडार आहे असे म्हणावे लागत आहे ! पाहिजे त्यांची घरे फोड, पाहिजे त्या निनगीची अफरातफर कर, पाहिजे त्या ठिकाणी घिंगाणा घाल, पाहिजे त्याचा हात बर, आणि हवे त्याला ओढीत ने, ही का घरतपासणी, का लोकांची यष्टा ! अर्जोची दाद नाही, किर्यादीची फिकिर नाही, तक्रारीची किंमत नाही, आणि कायद्याची पर्वा नाही ! अशीच रेंडसाहेबांच्या यमदूतपिकां कित्येकांची वागणूक आहे ! या आडदांड रानटी सोजरांच कशाचीच दाद नाही ! घरांत बाळंतीण आहे ! ओढा तिला बाहेर, डोळे दुखरे आहेत घाला गाडीति, हा तडाखा घुरू आहे ! हें आहे काय ! हा कां बदोबस्त का जुमाकूळ ! का रेंडशाई !

सुधारक ता. १२-४-९७

इतक्या दिवस चोरीवरच मागत होते, पण आतां वायकांच्या अगावर हात टाकण्यापर्यंतही मजल येऊन ठेपली आहे ! आणि इतके सारे प्रकार घडत असून आमचे लोक पहावे तो आपले शांत ! खरोखर आमच्या लोकांसारखे नामदं लोक पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही सांपडणार नाहीत असे मोठ्या शरमेनें कबूल केले पाहिजे ! अरे, तुम्ही असे अगदीं निःसत्व कशांनें झालां ! आपल्या आतांची अनु बचावण्यासाठीं योडी तरी हालचाल करा ! अरे असे

भांगूबाईसारखे रडतां काय ! आडदांडांस कायदा शिकवा.

‘ आमच्या देवांतले सोजरांनीं टाक बोरले ! ’ ‘ आमची पैशाची पेटी फोडून रुपये उघडले आणि तिशांत टाकले ! ’ ‘ आमचे पापडच विडाले ! ’ ‘ आमच्या कुटुंबाला पांचवीचेंच बाहेरकाढिलें ! ’ हे बया तऱ्हेचे उद्गार आमच्या पुणेकरांच्या सोंडून दिवसांतून दहा वेळां निघत आहेत ! आणि जितके वेळ हे उद्गार-हें मुळमुळ रडणें आम्हीं ऐकतो तितका आळांला खरोखर संताप येतो ! अरे पुढीं आहांत कोण ! पुरुष आहांत का वायका ! असें आपल्याशीं रडण्यानें का ही रेंडशाई हटणार आहे ! अशांनें तर तिला उलट रूत येईल ! आनपर्यंतच्या घुमच्या वस्त्रना कोठें आहेत ! सोजीर झाला, नाही सोजराचा काफा झाला म्हणून काय झालें ! चोरी करतो आहे ना ! तुम्ही त्याला पकडीत कां नाही ! अगावर चालून आलेल्याचा प्रतीकार करणें, बेकायदेशीर वर्तन करणाराला कायदा किंवा हात दाखविणें हा काहीं गुन्हा नव्हे. माणसांसारखें स्वतःच्या

पायावर उभे रहा आणि दाखवा या ब्रिटिश खोडाना की त्यांची वेताळ अदाधुंदी जोपर्यंत कायदा आमच्या बाजूस आहे तोपर्यंत आम्ही निमूटपणे चाकू देणार नाही ! सरकारच्या कायद्याने बेकायदेशीर मस्तीपासून आपला बचाव करून घेण्याचा अधिकार प्रत्येकास ठेविला आहे हे लक्षांत ठेवून वागा !

सुधारक ता. १०-५-१७

तें काहीं नव्हे ! या सगळ्यांतील इंगित एकच आहे. आमचा स्वाभिमान नष्ट झाला आहे, आणि योडासा अवशिष्ट आहे तो इतवीर्य होऊन पडला आहे त्याला पाठीचा जोरा नाही. त्याला उभे राहून चारहात करता येण्यास त्याच्या पायांत जीव नाही; हेगकमिटीनेच काढलेले कायदे बाजूला ठेवून बेदिकतपणे तुमच्या घरांत विगाणा घालणारे विलायती खोंड तुझांला खिजविण्याची-चिडविण्याची-संताप-विण्याची परकाळा करीत असूनही तुम्ही खिजत नाही-चिडत-नाही-संतापत नाही ! हे कशाचें दर्शक आहे ! पेटीतला पैसा गेला, फडताळांतले पापड विटाळले, तुमत्यांतलें दही फक्त झालें; आज्ञापण्यापासून तुमच्या देव्याच्यांत नित्य पूजा घेणारे तुमचे देव फुटून चूर झाले, किंवा मधुश्याच्या दुकांनी छटाकाचें काम करूं लागले; तुमच्या कार्कांमासांत दहाजणांनीं मिळून नागवें केलें आणि नाचायला लाविलें ! इतकें सगळें झालें तरी तुमच्या एकाच्यानेही याचा प्रतीकार जागच्या जागीं करवला नाही ! हे कशाचें लक्षण ! फार तर काय, पण जगांतील अत्यंत रानटी जातींपासून अत्यंत सुधारलेल्यापर्यंत सर्व देशांत ज्या एका बाबतींत मनुष्याच्या मनोवृत्ती अत्यंत नाजूक असतात त्या बाबतींतही या खोंडांनीं तुम्हांला डंबवले-तुमच्या आया-बहिणी-लज्जाच्या बायका यांची विटंबना केली-त्यांच्या अंगावर फुलें टाकिलीं-त्यांच्याशीं पाठशिवाशिबी केली तरी देखील तुम्ही आपले संय ते संयच ! धिक्कार असो असल्या समाजाला ! जनावरांना देखील इतका संयपणा इतका सोयीकपणा शक्य नाही ! इतका नेमला सोयीकपणा तुमच्यांत आला आहे ! मग कशाला ती बडबड ! बांतीळ अत्यंत-अत्यंत दुःसह गोष्ट ही की, इतका जुलूम चालला अशाता आपण इतके मित्रे, इतके नेमळे झालों आहों ही जाणीव हृदयाला नुसते घेरे पाडीत आहे. आणि-नको नको तें ! बाहेरील जुलुमापेक्षाही आंतली टोंचणी, ही प्रबुद्धनिराशा-फारच दुःसह ! अंगांत रग नाही ! पायांत जीव नाही ! मनगटांत तकवा नाही ! गांकांत त्राण नाही ! आपखी घुनः असे म्हटलेलें खपत नाही ! कोण दुर्घर ही स्थिति ! ! !

राजद्रोहाचा पहिला खटला

टिळकांनीं फर्ग्युसन कॉलेज सोडल्यानंतर त्यांचीं पहिलीं चार वर्षे स्थानिक व सामाजिक वादांत गेलीं. १८९१ सालीं ते केसरीचे जबाबदार संपादक झाल्यावरहि हेच वाद काहीं दिवस चालू होते. निदान केसरीच्या छेळांत लक्ष घालावें असे सरकारास वाटण्यासारखे विषय तरी तेव्हां फारसे उपस्थित झाले नव्हते. पण १८९३ पासून केसरीच्या टीकेचें तोड सरकारकडे फिरलें. प्रथम हिंदुमुसलमानांचे दंगे, त्यानंतर हारिसशाहीचे प्रताप, त्यानंतर दुष्काळ निवारणाची चळवळ, व त्यानंतर पुण्यातील ग्रेगप्रतिबंधक उपायाचा जुलूम—अशा रीतीनें टिळकांनीं सरकारावर केलेल्या टीकेतील कडकपणा, व उलट टिळक हे आपणाला एक प्रयत्न शत्रु उत्पन्न होत असल्याविषयी सरकारची मावना, हीं दोन्ही क्रमाक्रमानें वाढतच गेलीं. सामाजिक वादयुद्धांत टिळकांनीं आपल्या प्रतिपक्षाना बेजार करून सोडलें किंवा लोळविलें हें पाहून, हा कोणी एक नवा तरतरीत पुढारी पुढें येत आहे इतकेंच फार तर सरकारला वाटले असेल. पण ही एक प्रकारची निवळ कौतुकबुद्धीच होय. तीत वैमनस्याची छटा अद्यापि उमटली नव्हती. पण हिंदुमुसलमानांच्या दयासंबंधाने केसरीचे जोराचे हल्ले सुरू झाले, तेव्हां हा नवा पुढारी आपला दुष्मान आहे, व त्याला आपल्या मर्मावर जोराचे वाव विनचूक घालतां येतात, असें सरकारास दिसून आल्यापासून टिळकांचें नांव सरकारी चित्रगुप्ताच्या काळ्या वर्गांत कायमचें नोंदले गेले.

हिंदुमुसलमानांच्या मांडणातील सरकारच्या पक्षपाती शोराच्या आविष्करणापेक्षाहि, टिळकांची दुष्काळनिवारणासंबंधाची चळवळ सरकारास अधिक जाचक वाटली. दोन जातींपैकी एकाचा पक्ष सरकार अधिक उचलून घेतें असे म्हटल्यानें सरकारची बेअरू झाली तरी ती फारशी होऊ शकत नाहीं. पण दुष्काळांत सरकारनें ज्याची तशी काळजी न घेतल्यानें प्रजा उपाशी मेली हा आक्षेप खरा ठरला तर सरकारची बेअरू हटकून व्हावयाची. त्यातच शेतसाऱ्यांची सूट मागण्याचा जो उपदेश टिळकांनीं शेतकऱ्यांना चालविला त्याला 'सरकारचा शेतसारा मुद्दाम बुडवा' अशा उपदेशाचे स्वरूप देणें ही गोष्ट सोपी होती. दाइम्ब वगैरे पत्रांनीं टिळकांच्या या चळवळीला 'नो रेंट कॅपेन' असें नाव दिलें होतें. सरकार जमीन महसूल घेते तो (रेंट) खड म्हणून नव्हे, तर जमीनीवरील कर म्हणून—असें प्रतिपादण्याचा आग्रह अशा पत्रांचा परतीं सुरू असतो. पण तो या क्षणीं विसरून त्यांनीं सरकारला जमीनदार ठराविलें. अर्थात् ही परकंदर कल्पना

त्यांनीं ऐरिश लॅंड लीगच्या इतिहासावरून घेतली, यामुळे त्यांना अणभर सरकार हे जमीनदारांसारखे व टिळक हे पार्लेससारखे दिसू लागले.

इकडे टिळक पुणे म्युनिसिपालिटीत, मुंबई युनिव्हर्सिटीत, आणि मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत निवडून आल्यामुळे त्यांची लोकप्रियता सरकारास उघड दिसून आली; व हे प्रकरण डोईजड होणार अशी सरकारनें १८९५ सालापासूनच मनाची पक्की गांठ घातली होती. १८९६ च्या दुष्काळी चळवळीतच टिळकांवर खटला व्हावयाचा; पण सरकारी कायदेपंडितांना आपले जाळें कमकुवत आहे असे मनांत वाटत असल्यामुळे टिळकांसारखा मोठा माघा पकडण्याकरितां ते टाकण्याची त्यांची छाती होईना. म्हणून त्यांनीं आपटे साठे वगैरे लहानसान मात्त त्यांत पकडण्याचा प्रयत्न केला. पण तोहि कांहीं साधला तर कांहीं फसला. पुढे ग्रेगच्या मांडणांत टिळकांचे व सरकारचे फारच वासू लागलें, व पुण्यांतील लोकांच्या असतोषाबरोबर केसरीच्या टीकेच्या कडकपणाचाहि कडेलोट झाला हें सरकारने पाहिले. परंतु या बाबतींत पुष्कळशी चूक आपणाकडे आहे, व लोकांनीं जळफळावें इतका छळ त्यांना सोसावा लागला खरा, याचीहि जाणीव सरकारास होती. म्हणून याहि टीकेकरितां केसरीवर खटला करण्यास सरकारचे मन वेईना.

तथापि खटल्याची पूर्वतयारी हळूहळू जमत जाऊन दारूचा बार भरून राहिलेला होता. फक्त त्यावर ठिणगी पडण्याचा कायतो अवकाश होता, व ती ठिणगी ता. २२ जुलू च्या रात्री रॅडसाहेबाच्या खुनानें पडली. या बाबतींत मनोमन साख असल्याप्रमाणें, आपणावर केव्हांना केव्हां तरी राजद्रोहाचा खटला होणार हे टिळक जाणून होते. १८९६ सालीं मराठा पत्रांत या माची खटल्याचा उल्लेख करून “वादळ होऊ घातले आहे, बोव्याचा वावटा लोकरच उमारला जाईल” असें एक रूपक संपादकाने केलें होते; पण लिहिणारानें ते मविष्य म्हणून वर्तविले होतें. तथापि, मविष्यांना देखील गर्मावस्थेंत कांहीं काळ घालवावा लागतो तेव्हांच तीं अनुभवरुपी जन्मास येतात. शंभर अपराध झाले म्हणजे विंचू चावतो असें मुलांना सांगत असतात. टिळकांना चावण्याकरितां टपून बसलेल्या सरकारी विचवाण्या नांगीनें शंभरावा अपराध बडतांव डब्लू मारला. मात्त हा शंभरावा अपराध वस्तुतः टिळकाचा कोणत्याहि प्रकारें नव्हता. रॅडसाहेबाचा खुन ग्रेगअसदानीच्या आचाकरितां चाफेकरानीं केला, आणि शिवाजी उत्सवांतील माषणें केसरीत प्रसिद्ध केल्याबद्दल टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला, कशास काय संबंध ! पण ठिणगी कोणीहि छावली तरी बंदुकीच्या तोंडापुढें जो कोणी उभा असतो त्यालाच तींतील गोळी इटकून लागावयाची !

पुण्यांत रॅडसाहेबाने किती अनर्थ केला होता, लोक किती गांजले-पिडले होते, याचें वर्णन मागील भागांत आलेंच आहे. हा छळ केव्हां विक्रीपाला जाईल व कोणत्या वेळीं कोणाचा घातपात होईल याचा नेम नाहीं असें लोकांना,

प्रेमची तपासणी सुरू असतांना, वाटत होतें. पण दुःख कितीहि झालें तरी तें हळू हळू विसरून जाण्याचा मानवी मनाचा धर्मच आहे. त्याप्रमाणें १८९७ च्या उन्हाळ्यांत प्रेम थांबून तपासणी बंद झाल्यावर पुण्यांतील लोक झालें गेलें दुःख हळू हळू विसरू लागले. रात्रभर डोळ्यावर पडलेली झांपड दूर होऊन अरुणोदय झाला म्हणजे एक मोठे संकट टळलें—किंबहुना पुनर्जन्म झाला—अशा भावनेनें पक्षी हे जसे आनदानें शब्द करू लागतात, व त्यांच्या हालचालीनें झाड फिरून गजबजू लागतें, त्याप्रमाणें प्रेममुळें पुण्यांतून बाहेर गेलेले लोक हळू हळू परत येऊ लागले. घरांना चार चार महिने पडलेलीं कुलपें उघडलीं जाऊन त्याची झाडलोट चुना-सफेती सुरू झाली. सरकारी कचेऱ्यांतून किंवा खाजगी कार्यालयांतून धिलकी पडलेल्या प्रकरणांच्या राशी निकालांत निघू लागल्यामुळें, लोकांत विशेष हालचाल सुरू झाली. मे महिना हा पुणे शहरवासीयांना मोठा उलाढालीचा जात असतो तथा तो थंदाहि, प्रेम थांबल्यामुळें, जाणार असें दिसू लागलें. टिळकाचा चकीलीचा वर्ग फिरून सुरू होण्याची जाहिरात लागली.

प्रेम व दुष्काळ हे विषय बदलून नव्या स्फूर्तीनें केसरीत लेख लिहिण्यासारखे नवे विषयहि उपस्थित झाले. एक विषय राणीच्या डायमंड ज्युबिलीचा. याबाबत सार्वजनिक समेनें ता. २३ मे रोजी मानपत्र सादर करण्याचा ठराव केला. येवढेच नव्हे, तर प्रजेचीं गाव्याणीं कितीहि असलीं तरी तींच सर्व प्रसर्गां उगाळीत असणें योग्य नाहीं; सरकाराचींहि निव्वळ सुखाचा म्हणून शब्द बोलण्याचे प्रसंग असतात; व त्यांतलाच ज्युबिलीच्या मानपत्राचा प्रसंग असल्यानें त्यात १८५८ च्या जाहिरनाम्याची नुस्ती आठवण करून देण्यापलीकडे इतर कोणत्याहि अभिय गोष्टींचा उल्लेख करावयाचा नाहीं, मग त्यामुळें लोकांकडून राजनिष्ठेचा आरोप आला तरी चालेल असें समेनें ठरविलें, व केसरीनेंहि तसेच प्रतिपादिलें. तात्पर्य, सरकाराचीं शिष्टाचार सुचण्याइतकी मनाची धातता पुणेकरांच्या मनांत पुनः प्रस्थापित झाली होती. या घोरणाला अनुसरूनच ता. ८, १५, २२ जूनच्या केसरीच्या तीन अंकांत टिळकांनीं महाराणीसरकारचा जयजयकार करून अभिनंदन पर लेख लिहिले होते. महाराणीचें भाग्य, तिचें शील व चारित्र्य, तिच्या साठ वर्षांच्या कारकीर्दीत झालेला साम्राज्याचा विस्तार, राज्य घटनेचें नियंत्रण वद्यमानून तिने केलेला कारमार, वगैरे गोष्टी टिळकांनीं खुल्या दिलानें व गुण वेण्याच्या बुद्धीनें लिहिल्या. साम्राज्याचा उत्कर्ष इंग्रजांच्या गुणांच्या दृष्टीनें यथायोग्यच झाला व इंग्रजहि राज्यकर्ते असल्यामुळें त्यांचा आनंद तो थोडाबहुत प्रजेवाहि आनंदच असला पाहिजे असें लिहून तिसऱ्या लेखांत मात हिंदुस्थानच्या दारेद्याचें वर्णन केलें होतें. इंग्रजी राज्यांत हिंदुस्थान मरमराटलेलें दिसलें तरी बुज वेगळी आणि पुष्टता वेगळी या दृष्टीनें फरक केलाच पाहिजे हेहि प्रांजलपणें चांगितलें होतें. परंतु या टीकेनें या लेखाच्या अभिनंदनपरस्वर-

पाला बाघ आणण्याचा उद्देश नव्हता व तो येतहि नव्हता. याचें गमक असे कीं आयरिश लोकांनीं ज्युविलीच्या उत्सवांत भाग घेण्याचे ठरविलें ही गोष्ट नमूद करुनहि हिदुस्थानांनं आयलंडचें अनुकरण करावे असे केसरीनं उपदेशिलें नव्हतें.

दुसरा स्मूर्तिदायक विषय शिवाजी स्मारकाच्या चळवळीचा. ता. १ जून १८९७ केसरीत विभूतिपूजा या विषयावर एक सुंदर सौमपात्तिक अग्रलेख टिळकांनीं लिहिला. ठिकठिकाणीं शिवजन्मोत्सव झाल्याची पत्रें येत होती व या साली पदवीधर व इतर सुशिक्षित लोक या उत्सवांत बरेच पडले होते. यामुळें उत्सवाला कांहीं पद्धतशीर स्वरूप येईल अशी आशा बाटूं लागली होती. इंग्रजी राज्यांत राजकीय उत्सव बंद पडले पण या ऐतिहासिक विभूतीचे पूजन करण्याची तरी संधी या राज्यांत मिळाल्याबद्दल केसरीनं आनंद प्रदर्शित केला होता. खुद्द पुण्यांतील उत्सव अद्यापि व्यावयाचाच होता. पुण्यांत प्रथमपासून जन्मोत्सव न होता राज्याभिषेकोत्सवच होत असें. यंदा उत्सव ता. १२ जून रोजी लकडी-पुलाजवळील विठ्ठलमंदिरांत सुरू झाला. प्रेगची दुःखे मोगून उरल्यामुळेच कीं, काय त्या सालचा उत्सव विशेष याटाचा झाला. स्तुतिपर पद्ये झाल्यावर प्रो. शिवरामपंत परांजपे यांचें पुराण झालें. विषय राजसूय बळ व शकुनि-वृतराष्ट्र संवाद हा होता. “अचंतोषः भियो मूलम्” व “संतोषाःस्तु भियो इन्ति” हीं त्यांची आचारवचनें होती. प्रो. जिनसीवाले यांनीं सांगितलें कीं शिवाजीचे पराक्रम हा महत्वाकांक्षेचा प्रभाव नसून स्वदेश व स्वधर्म यांची धुळधाण झालेली पाहून आलेल्या चिड्डीचा तो प्रभाव होता. दुसरें दिवशीं बिंजुरकरांचे वाक्यांत मर्दानी लेख झाले. रात्री टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं प्रो. मानू यांचे अफजुलखानाचा वध या विषयावर व्याख्यान झालें. त्यांत खुनाच्या आरोपासून त्यांनीं शिवाजीचा वधाव केला. जिनसीवाले यांनीं नेपोलियन, सीझर यांच्या हातून झालेल्या मनुष्यवधांचा दाखला होऊन इतिहासकारांनीं या दोघांनाजसे निर्दोषी ठरविलें तसेंच अफजुलखानाच्या वधासंबंधानें शिवाजीसही निर्दोषीच ठरविलें पाहिजे. उपसहारादाखल टिळकांनीं माघण केले त्यांत या वधातील सात्विक बुद्धीचा निर्देश करून वर्धातून एक दिवस तरी सर्व लोकांनीं शिवाजीचा उत्सव करण्यास एकत्र जमावे अशी सूचना केली होती. ता. १५ जूनच्या अकातच निशाणी मवानी तलवार या सहीने व शिवाजीचे उद्गार या मयक्यानें कोणा एका गृहस्थानें कविता पाठविल्या त्या छापल्या होत्या. त्यांत विभूतिपूजनास उचेंजन असून शिवाय तत्कालीन राजकीय अन्याय व दुःखे याचाहि पाढा वाचला होता.

लगेच टिळकांच्या एका शत्रूनें जस्टिस या टोपण नांवानें सुर्वे टाइम्सला पत्र लिहून केसरीतील उत्सवाची हकफित, त्यावरील स्फुटें वगैरे मधून कांहीं निवडक वाक्ये घेऊन त्याचे मार्यांतर सडळ हाताने करून या उत्सवांतील माघणांत राजद्रोह भरलेला आहे असें ध्वतित केलें होतें. वास्तविक अफजुलखानाच्या

वधाचा वाद नवा नसून खुनाच होता हें पूर्वाच्या एका भागावरून वाचकांस दिसून आलेच असेल. त्या वेळीं टिळक हे जितके राजद्रोहि असतील तितकेच फार तर ते आतांही असतील व भिवाजीने अफजुलखानाचा वध केल्याचें समर्थन करण्याबद्दल टिळकावर जर पूर्वी खटला झाला नाही तरतत्वाच तो हीं भाषणें किंवा हे लेख यांचें करितां होण्याचे कारण नव्हते. पण कोणतेहि कार्य बद्दल येण्याला एकच कारण निर्णयात्मक होऊ शकत नाही. अनेक कारणांची त्यांत गुतारुंत असते. सर्वांच प्रस्तुत प्रसर्गांही झाली होती. अफजुलखानाच्या वधाचा हा वाद याहि प्रसर्गां चार उलटीं सुलटीं उत्तरें प्रत्युत्तरें गाजून निकालात निघाला असता. पण या खुनाच्या चर्चेत राजद्रोहाचीं बुद्धी मूळार्थी आहे असा संशय येण्याचे खरे कारण, या चर्चेपासून एक आठवड्यांत पुण्यांत एक भयंकर खून झाला हेंच होय. हा खून म्हणजे ज्युविलीच्या मुख्य दिवशीं म्हणजे मंगळ-वार ता. २२ जूनच्या रात्री सरकारी मेजवानीनंतर गणेशखिंड रस्त्यावर पुण्या-तील हेगचे मुख्य अधिकारी रॅडसाहेब यांचा झालेला खून होय।

बुधवार ता. २३ जून रोजीं उगाडण्याचें आधींच खुनाची बातमी सर्व शहर-भर पसरून सर्व लोक भीति व विस्मय यांनीं स्तमित होऊन गेले होते. रस्त्यावर उभे राहून बोलण्याची तर सोय नव्हतीच परंतु घरांत दारें उघडीं ठेऊन बोल-ण्यालाहि लोक कचरू लागले. कारण गुप्त पोलीस शहरांत वावरू लागल्याची बातमी खुनाच्या बातमीबरोबरच शहरांत पसरली होती. पण या बातमीत रॅड-साहेब गोळी लागून मेले या खेरीब निश्चयात्मक अशी बातमी कोणतीच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. असली बातमी कोण कुणाला विचारणार व कोण कुणाला सांगणार, किंबहुना खरा प्रकार गांवांतील लोकांस कांहींच कळत नव्हता. सर्व चालमेळ सरकार पोलीस अधिकारी व हुंवईच्या गोऱ्या पत्रकारांचें बातमीदार यांच्या दरम्यानच चालू होती. खुनानंतर सात दिवसांनीं प्रसिद्ध झालेल्या केसरीत जी हकीगत आली तीत गद्यरगण्यांच्या रकसाहि अनेक होत्या. निश्चयात्मक हकीगत इतकीच होती कीं, मंगळवार ता. २२ जून रोजीं रात्री गणेशखिंडीतील गव्हर्नरसाहेबांच्या बगल्यांत बुविली निमित्त मोठी मेज-वानी व स्वागत समारंभ झाला. बगल्याच्या विस्तीर्ण आचारांत उत्कृष्ट रोषणार्द केलेली होती. भोवतालच्या सर्व टेकड्यावरून खडोगणतीं लाकडे व गवतापाचो-ळ्याचे प्रचंड ढीग पेटवून आनंददर्शक होळ्या केल्या होत्या. मध्यरात्रीस समारंभ खलास झाल्यावर रॅडसाहेब हे आपल्या गाडीत बसून परत निघाले. बग-ल्याच्या मुख्य फाटकापासून सुमारे पांचवें याडांवर त्यांची गाडी आली तेव्हा बाजूच्या झाडीतून कोणी मनुष्य बाहेर येऊन तो रॅडसाहेबांच्या गाडीवर मागाहून चढला व त्यानें त्यांच्या पाठीकडून पिस्तुल झाडलें. त्यातील गोळी व छरे डाव्या खांद्यांत धरून ते गाडीतच वेष्टुळ पडले. कांहीं सेकडांनीं या गाडीच्या

मागोमाग येणाऱ्या दुसऱ्या गाडीवर असाच एक बारसाला तीत लेफ्टनंट आयर्स्ट व त्यांची बायको अशी होती. या बारतील गोळी आयर्स्ट यांच्या डोक्यातून आरपार जाऊन प्राणोत्क्रमण होऊन ते आपल्या बायकोच्या अंगावर कोसळून पडले. अंधाऱ्या रात्रीची वेळ, बार एकदम उडालेले, यामुळे गाड्यांचे घोडे दचकून धावत सुटले. आयर्स्ट यांच्या गाडीत त्यांची बायको ओरडत होती ती ऐकून कोणी ले. छुई यांनी गाडी थांबवून आत पाहिले तो हा प्रकार. मागोमाग रॅड यांची गाडी आली त्यांत पाहतात तों तेहि वेगळी होऊन कण्हत पडले होते. इस्पितळांत नेत्यावर रॅडसाहेबांना औषधोपचार करण्यांत आला. पुढे मरणोन्मुख स्थितीत त्यांची जबाबीहि घेण्यांत आली. शेवटी ११ दिवसपर्यंत कष्ट सोसून त्यांचा अंत झाला.

त्या रात्री गणेशखिंड रस्त्यावर नाकेबंदी झाली. दुसरे दिवशी सकाळच्या सपाचांत खून झाला त्या जागेजवळच्या सडकेसालच्या मोरीत दोन तलवारी, एक चाटळी, एक दगड अशा गिनसा सांपडल्या. पण त्यावरून कांहीं सुगावा लागला नाही. चडूकडचे पटार्हत गुप्त पोलिस पुण्यास बोलाविण्यांत आले. त्यांच्यातील मुख्य अधिकार प्रसिद्ध गुप्तपोलिस ब्रुइनसाहेब यांस देण्यांत आला आणि गुग्हा पकडून देण्याकरितां वीस हजारार्चे बक्षीस सरकारने जाहीर केले. पण पोलिसांच्या आर्षाच रिकामटेकड्या लोकांचे तर्कवितर्क सुरू झाले. पुण्यात ब्राह्मणांचे एक मोठे बंड होणार होतें किंवा अबूनहि होईल व रॅडसाहेबांचा खून ही त्या बंडाची पहिली सलामी होय, अशी कल्पना इंग्रजपत्रकारांनीं जगजाहीर केली. पण बंडाची कल्पना सरकार खरी मानो वा खोटी मानो परंतु या खुनावडल पुणे शहरच्या सर्व नागरिकांना जबाबदार वरले पाहिले असें ठरवून पुण्यावर ताबडतोब जादा पोलीस नेमण्यांतहि आले. खुनाच्या निषेधाविषयी पुण्यांत स्वयंस्फूर्तीनें एखादी मोठी सभा होईल, अशी सरकार वाट पहात होते. पण ही अटकळ खरी न ठरल्यानें सरकारला विशेष राग आला. व हा राग पुणेकरांच्या प्रत्यक्ष तोंडावर काढून एकीकडून त्यांचा निषेध व दुसरीकडून खुनाचा तपास लावून देण्याविषयी मदतीची याचना करण्याकरितां ता. २८ जून रोजी तेव्हांचे कलेक्टर मि. लॅव यांनीं म्युनिसिपल टेक्निकल स्कूलच्या इमारतीत प्रमुख लोकांची सभा आपण होऊन बोलावली खून कोणाचा व कोणच्या प्रसंगीं झाला यावरून कटाचे अनुमात नक्की निघतें असे समेला सांगण्यांत आले. हा गुन्हा घडणें हेंच आर्षी पुण्याला लांछनास्पद आहे पण तो न सांपडला तर अधिक वाईट व तो हुडकून देण्यांत पुणेकरांनीं मदत न केली तर ते सर्वांत वाईट. तसे घडून आल्यास सरकार तीव्र उपाय योजील. आम्ही काय गरीब पंगू आहों अशी संभव ऐकणार नाही. याशिवाय पुण्यांतील वर्तमानपत्रांना, विशेषतः केसरी व टिळक यांना उद्देशून पण नांव न घेतां राजद्रोहाचा सरचकट आरोप लॅव-

साहेबांनीं केला. एक आठवड्यापूर्वी झालेल्या शिवाजी उत्सवांतील व्याख्यानाचाहि उल्लेख या भाषणांत अर्थातच आला होता. टिळकांनीं गुन्हा शोधून काढण्यास मदत करावी असा जरी ध्वनि या भाषणांत नव्हता, तरी राजकीय चळवळीच्या रूपानें ते पुणे शहरावर रससरटेले निखारे पसरित आहेत ते इतर लोकांनीं कवर बांधून राजनिष्ठेचे पाणी ओतून विझवून टाकावेत अशी माल सूचना निःसंशय होती. प्रत्यक्ष खून करणारांना तर शिक्षा होईलच पण इतरांनाहि दुःखें सोसावी लागतील अशी धमकी शेवटीं रेंडसाहेबांनीं दिली व खुनी मुकदमा सुरू होण्याच्या आधीं किंन्हुना, खुनी इसम सापडण्याच्याहि आधीं, सरकारला हाताशीं टिळक व इतर कांहीं पत्तकटें मिळाले. त्यांच्यावर सटल्याचें सत्र जुलै-अखेर सुरूहि झालें.

रेंडसाहेबांच्या खुनामुळे आपणावर कांहींतरी सकट कोसळणार असें टिळकांनां स्वप्न पडले असताना देखील केसरीच्या बुटील तीनचार अंकांत जे लेख आले त्यांत यत्किंचितहि मऊपणा आला नाहीं. ता० ६ जुलैच्या अंकांत जुविलीवर कांहीं कविता प्रसिद्ध झाल्या, त्यांत केसरीच्या चोरणाप्रमाणे व्यक्तिः-निश्चयोरिया राणीचें अभिनतर व स्तुति असली तरी नोकरशाहीवर टीकाच केली हाता.

आबादाना अमुचि कथिली तुजला तेवकांनीं
मत्स्यालागी कुशल कथिलें वृत्त जैसे बकांनीं
नाहीं द्रव्य न वल्ल नाहिं नशिबीं आरोग्य तें आमुच्या
बाकीं सर्व मुखे प्रजेस अमुच्या माआझमाराणींच्या

या ओळांत केसरील पूर्वीच्याच टीकेचे सार आहे. बाब अंकांतील अग्र-लेखाळा “सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय ?” असा मथळा घालून त्यात पुण्यावर बसविलेल्या जादा पोलिसाविषयीं सडकून टीका केली होती. “एकादा मोठा हत्ती पिंसाळला असता ज्याप्रमाणें तो वाटेला तशी धुळघाण करीत सुटवों तद्वत आमच्या सरकारची स्थिति झाली आहे. खुन्यास जो खून चढावयाचा तो आमच्या सरकारास चढून सरकारची नजर अगदीं फिरून गेली आहे.” खून ब्राह्मणाने केला व त्याच्या मुळाशीं एक मोठा कट आहे अशी सरकारची समजूत पण टिळकांना आत्मविश्वास घुरा असल्याकारणानें या दोन्ही गोष्टींचा स्पष्ट इनकार सुरू ठेवला होता. पैकीं गुन्हेगार ब्राह्मण नाहीं ही प्रतिज्ञा जरी फुकट गेली तरी कट नव्हता ही प्रतिज्ञा तरी अखेरपर्यंत खरी ठरली व त्यामुळेच टिळकांची शिक्षा सहा महिने कमी झाली हें पुढें ओघानें सांगण्यांत येईलच. असो. कदाचित् खुनी मनुष्य ब्राह्मण ठरला तरी तो हुडकून काढण्याला वीस हजार रुपयांचे बक्षीसाची लाळूच घुरे आहे, सगळ्या शहरावर जादा पोलिसाचा जुलूम करण्याचें कारण नाहीं व जादा पोलीस नेमलें म्हणून

गुन्हा सांपडेल असेहि नाही, वगैरे टीका सरळ व स्पष्ट शब्दांनीं केसरीनें केली. अंगावर गोमाशी बसल्यामुळे थयथय करणारा ठाणबंद घोडा, गोल्डस्मिथच्या प्रहसनातील क्रोकर किंवा बावल्या, वगैरे उपमाहि केसरीने सरकारला वाहिल्या होत्या; आणि 'लांडगा आलारे लांडगा आला' असें बरचेवर विनाकारण ओरडणाऱ्या अँग्लोईंडियन पत्रांना या प्रसंगी खरोखरच लांडगा येऊन भेटला, एका अर्थानें बरे झाले, त्याची खोब मोडली असेंहि ज्वनित केले होते. ब्युबिलीच्याच दिवशीं तिकडे पेशावरास एका गाक्षीनें एका युरोपियनास दिवसादवळ्या गोळी घालून ठार मारिले. इकडे याच सुमारास ठाण्यास दरवळ्याच्या एका सटल्यांत गंगाराम नांवाच्या इसमाजवळ कांहीं जुनी हत्यारे सांपडलीं व मायेरानावर हल्ला करून सगळे युरोपियन कापून काढण्याचा कट आम्ही करित होतो अशी त्यानें जवानी दिली. ज्यूरीनें गंगारामाला वेढापिसा म्हणून सोडून दिले. पण राजद्रोही कटाच्या सद्ययाचें शेण जमिनीवर पडलें तर तें माती वेतल्याशिवाय कसे उठणार !

लॅवसाहेबांच्या कडक भाषणानंतर खुनाचा निषेध करण्याकरितां हिरवागेंत डॉ. माडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली. पण लॅवसाहेबांच्या उतावळ्या टीकेनें या सभेची वाफ पूर्वीच निवून गेलेली असून सभेंत झाडेले काम बोंडपडव्या कळसुली बाहुल्यांच्या खेळासारखें झालें. रेंडसाहेबांच्या स्मधान-यात्रेला युरोपियनाबरोबर नेटिव्ह लोकहि काहीं आपण होऊन गेले होते. पण स्मधान-भूमीच्या दरवाज्याजवळ माडारकरासुद्धां सर्व नेटिव्हांना मज्जाव झाला. डॉ. कावसजी होरमसजी यांना हरकत करण्यांत आली, तेव्हा त्यांनीं मी मुबईचा शेरीफ होतो असें देवडीवाल्याला सांगून पाहिले. पण शेरीफ झाला तरी त्याला कोण मानतो !

ता. १३ जुलैच्या अक्रांत "राज्य करणें म्हणजे सुरू उगविणें नव्हे" असें केसरीनें सरकारला यजाविलें. दोन आठवळ्यांतलि लोकमत पाहतां केसरीच्या या टीकेला पाठिंबाच मिळण्यासारखा होता. पण दडपशाहीचे गिरमीट सुरू झालें तें मागें कसे परतणार ! त्याचा एकेक वेढा अधिकच बसत चालला होता. जादा पोलिसाचा वार्षिक खर्च ११ लाख सवालास द. ठरून पहिल्या हप्त्यादाखल पुणें म्युनिसिपालिटीकडे ४५००० इचाराची मागणीहि करण्यांत आली. पण तिच्याजवळ इतका पैसा नाही व २४ वे काढावें तर तसें करण्यास अधिकारहि नाही असें कमेटीनें कळविल्यावर, सरकारनेंच कमेटीच्या नांवें रक्कम लिहून खर्च सुरू केला; व पुढें हळू हळू स्वतः म्युनिसिपालिटीच सरकारच्या ताब्यांत गेल्यासारखी स्थिति झाली. ता. २० जुलैच्या अक्रांत टिळकांनीं 'राजद्रोह कशाला म्हणतात' या विषयाची चर्चा सुरू केली. कारण याच सुमारास पार्लमेंटमध्ये कोणा समासदानें स्टेटसेक्रेटरीला असा प्रश्न विचारला कीं, टिळकांचीं भाषणें राजद्रोही आहेत कीं काय ! त्याला सेक्रेटरींनीं असें उत्तर दिलें कीं, हा कायद्याचा प्रश्न असून या संवधानें मुबईसरकारचे मत अद्यापि कायमचें ठरलें नाही. याचा अर्थ उघड होता.

तो असा की, सरकार टिळकावर खटला करण्याच्या तयारीत होतें; व टिळकांनांहि राजद्रोहाच्या विषयावर अग्रलेख लिहिला याचा अर्थ खटल्यांत पुढें धाव्या लागण्याच्या डिफेन्सची त्यांनीं आगाऊ तयारी सुरू केली होती.

ता. २७ जुलैचा केसरीचा अह्न आदले दिवशीं लिहून दुसरे दिवशीं सकाळीं म्हणजे मंगळवारी टिळक मुंबईला गेले. मुंबईच्या या खेपेचें त्यांचें कारण असें होते की, खटल्यासंबंधानें काय खलवतें चालू आहेत याचा तपास काढावा. पण त्याहून दुसरेहि एक महत्त्वाचें कारण होते. तें असे. रॅडसाहेबाच्या खुनाची बातमी तांणें विलायतेस जातांच तेथील पत्रांतून सर्व वाचनां लेख येऊ लागले. डेली क्रॉनिकलनें सरकारचें डोळे ठिकाणावर नाहीं असा आदा पोलिसांसंबर्षीं भेरा मारला. लंडन टाइम्सनें प्रसिद्ध केले की खून होणार हें पुण्यातील सर्व लोकाना आर्षी कळलें होतें व खुनाची बातमी लागतांच सर्वांच्या तोडावर आनंदाची टवटवी दिसत होती ! कोणी म्हणे देशी वर्तमानपत्रेच याला जबाबदार आहेत, कोणी म्हणे धर्मसमजूतीत हात घातल्याचा हा परिणाम, कोणी म्हणे १८५७ साल पुनः येणार, कोणी म्हणे सगळे ब्राह्मण वरून फांसावरच वडवा, कोणी म्हणे जोशिर मोकळे सोडून घरे देवळें वाटविलीं, आतां कां रडतां ? कोणी म्हणे असे खून यापूर्वीं झाले नाहींत हेंच भाग्य माना. क्रॉफर्डसाहेबांनीं पुण्याच्या ब्राह्मणावर शस्त्र उगारलें व भावनगरी राष्ट्रीयसभेला जबाबदार वरून लागले. या सुमारास प्रो. गोगाळराव गोखले हे विलायतेस होते त्याची मॅनेज्जर गार्डियनच्या बातमीद्वारानें मुलाखत घेऊन प्रश्न विचारले. त्याला उत्तरादाखल गोखले यांनीं असें सांगितले की, ग्रेगकमेटीने पुण्यात अतिशय जुलूम केला म्हणूनच हे खून झाले असावेत. त्यांनीं असेंहि सांगितलें कीं जोशिर व ग्रेगचे अधिकारी बायकाना रस्त्यावर आणून तपाशीत. एकदोन बायकावर जुलूम होऊन एकीने जीवहि दिला !

गोखल्यांच्या मुलाखतीची ही हकीकत प्रसिद्ध होताच मडका उडाला. पार्लेमेंटांत प्रश्नांची सरबत्ती झाली. लंडनहून मुंबई व मुंबईहून लंडन अशा सरकारी तारांची गर्दी उसळली. अखेर मुंबईसरकारच्या खातरजमेवर स्टेटसेक्रेरीनीं जाहीर केलें कीं गोखले यांनीं केलेले सगळे आरोप खोटे आहेत. दुर्दैवानें गोखले यांनीं केलेल्या विधानांत अतिशयोक्ति होती ! पुण्याहून कित्येक प्रतिष्ठित गेक व विद्वान खेड्यांनीं पाठविलेच्या खाजगी पत्राच्या आधारावर गोखल्याकडून हीं विधानें करण्यांत आलीं होती. पण एक चूक निराधार बातम्या लिहिणाराची तर दुसरी चूक त्या जाहीर करणारांची. विज्ञानाच्या गोम्वल्याना काय माहीत कीं, आयत्या वेळीं आपले नातमीदार दगा देतील ! पण कोल्हापूरप्रकरणात जो अनुभव टिळकाना आला तोच या प्रकरणात गोखल्यांनाहि आला. पूर्वीं टिळक आगरकरांना जर्षीं आला तोच या प्रकरणात गोखल्यांनाहि आला. पूर्वीं टिळक आगरकरांना जर्षीं माफी मागावी लागली, तथीच पुढें गोखल्यांना मागावी लागली विलायतेहून लिहून येतांच पुण्याचे कलेक्टर लॅवसाहेब यांनीं गोखल्यांच्या सोही मदतींना व

पुण्यातील प्रमुख वृद्धस्थांना गोखल्यांनी सांगितलेल्या बातम्या खऱ्या की खोल्या-
असें लिहून विचारिले. पण ज्यांनी गोखल्यांना विलायतेंत निराधार बातम्यांच्या-
पोल्यावर बातलेण्यांनीं लेबसाहेबांना 'आमची ऐकीव बातमी अशी अशी आहे' असें हि-
नुसते कळविले नाही. पण इकडे गोखल्यांनीं जशी अतिशयोक्ति केली तशीच
स्वतः सरकारनेहि तिकडे करून असें जाहीर केले कीं, बायकांवरील जुलूमसाच काय
पण ग्रेगच्या अमदानींत कसल्याच प्रकारचा जुलूम झाला नाही ! अर्थात् या बाबती-
भुरतें तरी सरकारास खोटें पाडतां येईल अशी टिळकाना उमेद असून "अखेरीस
सरकारचीच फजीती होईल हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावे " असें केसरीनें स्पष्ट वजा-
विलेंहि. ग्रेसबाबांच्या ज्या कोणाच्या तक्रारी असतील त्या पत्त्या मुद्यासह केसरी-
कडे कळवाव्या असें ता. २० जुलैच्या अकांत टिळकानां जाहीर केले होते. पुढील
आठवळ्यात तितक्या तक्रारी हातीं आल्या तितक्या घेऊन व खोजीरलोकांच्या-
जुलमाचा मिळाचा तो पुरावा गोळा करून, तो मुंबईच्या रॉपियन दगैरे पत्रातून,
छापवून मोठा गिळा करावा हाच यावेळीं मुंबईस जाण्यास टिळकाचा हेतु होता.
आणि टिळकावर खटला न होता तर गोखल्यांनीं केलेल्या आरांरांच्या बाबतीस
गोखल्यांच्या मित्रांकडून गोखल्यांचें जे समर्थन किंवा पाठपुरावा झाला नाही.
तो टिळकांकडून झाला असेहि कदाचित् पुढे लोकप्रत्ययास येण्याचा समभव होता.
पण मुंबईस ज्या घटकेला टिळकांचा हा उद्योग सुरू झाला त्याच घटकेस
टिळकांवर खटला करण्याचा सरकारचा उद्योगहि सुरू झाला. याचें नांव 'योगायोग'
ता. २७ जुलै रोजी सरकारी चालिसिटर निकलसन यांनी ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर
मिर्झा आबास अल्ली बेन यांच्या सहीची १२४ अ. कलमान्यालची फिर्माद-
मुंबईचे चीफ प्रेसिडेंसी मॅजिस्ट्रेट मि. स्लेटर यांच्यापुढें दाखल केली, आदि-
पकडवारंट व झडतीवारंट मिळविले. पकडवागट टिळक, आर्यभूषण छापखान्याचे
म्यानेजर बाळ, व मालक हरी नारायण गोखले इतक्यावर होते. पैकी टिळक हे
आपल्याच पायांनीं मुंबईस गेलेले होते. बारटाची बातमी अर्थात् गुप्त राखण्यास
आली होती व टिळक मुंबईत आहेत असें माहीत असतांहि रात्री दहा वाजे-
पर्यंत बारट बजावण्यात आले नव्हते. त्या दिवशीं नित्यक्रमाप्रमाणें टिळक हे
स्वांचे जेही दाजी आवाजी खरे हायकोर्ट वकील यांच्या श्री गिग्गावार्ताल आंत्रि-
वाडीत उतरले होते; व रात्री जेवणखाण करून ते दोघे गारे येऊन बऱ्यात लोख-
युरोपियन पोलिस अधिकारी येऊन त्याने टिळकांस बारट दाखविते. सर्वसजकूर
त्यांना एका अणाल समजला. लगेच टिळकांनीं गळ्याला हाक मारून आपला चिहानट
वांघून देण्यास जागितले, व स्वतः खरे यांना मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन जागीन घेतोस
विचारा येवदेच सांगून, पोलिस चार्जेटवरीवर ते बारट येऊन माडीत बसले.
माडी तडक फोर्टमधील पोलिस कमिशनरच्या मोठ्या कुचेरीच्या दमारातीकडे
गेली, व माडीवरील एका बंदोबस्ताच्या खोलीत टिळकांना ठेऊन कुलून लावण्यांत

आपले दावित्ताहेच खरे हे मॅ. स्लेटरसाहेवांकडे गेले, पण अदमासाप्रमाणेच त्यानें आपली वेंण्याचा हुकूम देऊं शकत नाही असें सांगितलें. निराशा होऊन रात्री ११॥ अजण्याचे सुमारच खरे हे पोलिस कचेरीत येऊन टिळकांच्या खोलीचे दार ठोठाळून गेले, तो टिळक स्वस्त झोपे गेले असून घोरत होते. जामिनाचा हुकूम मिळण्याची टिळकाना फारशी आशा नव्हतीच; म्हणून पुढें सुचेल ती योग्य तजवीज करून घेवदेच सांगून टिळकांनीं खरे यांना निरोप दिला.

आर्यभूषण छापखान्याचे मालक हरी नारायण गोखले हे या वेळीं पुण्यास नवून कोकणांत गेले होते, व गुरुवाहून परत येतांना केळशी येथें घोंडोपत निघांस यांचें घरी टिळकांवरील खटल्याची वारेनें आलेली बातमी त्यांना समजली. लगेच दोघे भिळून, आगबोटी बंद असल्यामुळे, पायवाटेनें मुंबईस येण्यास निघाले. त्यामुळे गोखले अर्जवरील वारंट लोचकळतच राहिले. बुधवारी सकाळीं पुण्यास पध्दपकडी व शटल्या झाल्या. आर्यभूषण प्रेसचे म्यानेजर केशवराव बाळ यांना पकडून पोलिसांनीं केसरीसंबंधाचे अनेक कागदपत्र जप्त केले व सजोना मुंबईस रवाना केलें बुधवार ता. २८ रोजी स्लेटर साहेवांपुढें कच्च्या चौकशीला मुंबयास झाली. कोर्टाबहेर दोनतीन हजार लोक जमले होते. टिळकातर्फें रसेल व केशवराव येथपांडे हे बॅरिस्टर, आणि खरे व माधवराव बोडस हे बक्रीळ काम चालवीत होते. अर्ज फक्त जामिनपुरताच होता पण तो नामंजूर करण्यांत आला. गुरुवारी (ता. २९) स्लेटर साहेबांच्या निकालाविरुद्ध जामिनापुरता अपील अर्ज हायकोर्टास खरे व सेटलबाड यांनीं दाखल केला. न्या. पार्सेन्स व रानडे यांची जोडी न्यायासनावर होती. तिनें असा निकाल दिल्या कीं, दोन दिवसांनीं फिरून पोलिसकोर्टास खटला चालूं होणार असल्यामुळे टिळकाना जामिनावर सोडण्याचें कारण नाही; अधिक विलंब लागल्यास पाहता येईल. शुनवार ता. ३१ रोजी स्लेटरसाहेवांपुढें कच्च्या चौकशीचें काम आपली चाहून मुख्यतः केशवराव बाळ यांचेसंबंधीं पुरावा दाखल करण्यांत आला. या दिवशीं रसेलसाहेबांपेवजीं दिनशा दावर (मावी न्यायाधीश) यांच बॅरिस्टर देण्यांत आले होते. सोमवारी फिरून खटला निघाला. केसरी कोण काढतो, कोण लिहितो, कोण छापतो, कोण वाटतो या सर्व सुजांना सदेखून टिळकांनीं सरसकट सांगून टाकलें कीं मला आर्षीच का नाहीं निवारिले ? मीच सर्वस्वी केसरीचा चालक, मालक व प्रकाशक आहे. सर्व मजकुराची जबाबदारी मजवर आहे. बाळ यांनीं सांगितलें कीं मी निवळ कारकून असून मजवर जबाबदारी कांहींएक नाही. अशी तांत्रिक चौकशी होऊन ठमसतांनाहि सेशन कमिटी करण्यांत आले. श्रद्धतीवारंटाच्या आधारावर केसरी सराडा पत्राच्या क्रांतीदारांच्या यादी वगैरे सर्व कागदपत्र पोलिसांनीं आपल्या ताब्यांत घेतले होते, ते परत मिळविण्याविषयीं प्रथम बरीच तक्रार झाली; व पॅ. दावर यांनीं जेव्हां कोर्टास असे निघून सांगितलें कीं, केसरीवर खटला झाला म्हणून केसरी

कांही बंद होऊ शकत नाही, व त्याचे कामचलाऊ कागदपत्र व्यवस्थापकांस परतून मिळतच तर लोक साकारावर खुनशीपणाचा आरोप करतील सामाज्य, तेव्हां लगेच ते कागदपत्र टिळकांच्या सॉलिसिटरच्या स्वाधीन करण्यांत आले.

पण इकडे टिळकांचा खटला सुरू असताच इतर लोकांची घरपकड मूळ झाली. टिळकांस पकडल्याच्या दुसरेच दिवशीं सकाळीं उजाडतें न उजाडतें तोंड पुण्याचे पोलिस सुपरिंटेंडेंट मि. केनेडी यांनीं पांचपन्नास पोलिसांची पार्टी घेऊन श्रीमंत बाळासाहेब व तात्यासाहेब नातू (मधली पाती) यांच्या घरास वेढा दिला, व १८२७ चारंग्युलेशन नं. २५ या अन्वये मुबईसरकारनें काढलेले चारंग्युलेशन उभयताना कैद करण्यांत आले. बाळाची आणि बागेतील तात्यासाहेबांच्या घोडदौडीच्या इमारतीची सडती घेऊन कांही हत्यारोहि जप्त करण्यांत आली. उभयताना लगेच मुबईच्या आगगाडींत बसविण्यांत आले. पैकीं तात्यासाहेब यांस ठाणें येथें उतरून घेऊन येथील तुरुंगांत रवाना केलें, व बाळासाहेब यांना साबरमतीच्या तुरुंगांत पोचविलें. नातूना ज्या रेग्युलेशनप्रमाणे कैद केलें ती कायदेपंडितांच्याहि ध्यानांत नसण्याइतका जुना व अढगळीत पडलेला होता. या कायद्यांत विशेष गोष्ट ही होती कीं, एखाद्या मनुष्यावर सरकारची इतरांची झाल्यास व त्याचा उघड इन्साफ करण्याची सरकारची इच्छा नसल्यास त्याला त्याअन्वये कैदेंत ठेवावें, त्याची मालमिळकत जतीत टाकावी, व तीतूनच त्याला पोटगी द्यावी. नातूना तुरुंगांत रवाना केल्यानंतर त्यांच्यासंबंधीं कांहींच करण्याचें उरलें नव्हतें. पण ते तुरुंगांत असेपर्यंत टिळकांच्या तुरुंगवासापेक्षांही कांहीं अशीं अचीकत्र गवगवा त्यांच्या कैदेविषयीं इकडे व विलायतेत चालू होता. ज्यूरीने निकाल दिल्या म्हणजे न्यायकोर्टाचा तो निवाडा असे मानून त्याविरुद्ध टीका न करणें हा एक प्रकारचा शिक्षाचार समजला जात असल्यामुळे, टिळकांच्या खटल्याबद्दल अपीलानंतर कोणी फारसे बोलें ना. काय झाली ती पुढें त्यांच्या सुटकेचीच खटपट झाली. पण ज्यूरीच्या निकालाविरुद्ध बोलणें हे जसे शिक्षाचाराचे उल्लंघन तसेच एकाद्याचा उघड इन्साफ न करिता त्याला तुरुंगात टाकणे हेहि शिक्षाचाराचें उल्लंघनच उरत असल्यामुळे, जनतेची निदक जीम व लेखणी बसल्या उठल्या दृष्ट्यारी-शारद्री सरकारच्या अगांत घुसून जखमा करीत होती. नातूबधूनींहि “तुरुंगातून वाम्हाला सोडा नाहीतर आमची उघड चौकशी करा” अशा आम्हांनांच्या अजांचा सपाटा सुरू ठेविला होता. सरकारच्या अवकृतेने दोषी ज्वराप्रमाणें आपलें सुदत भोगून घेतलीच, तरी नेवटीं सरकारला एक प्रकारें आपणाकडे कभी-न्यास घेऊन नातूबधूना वंचमुक्त करावें लागले. या सबबाची यादींगी हकीगत पुढें येईलच. याशिवाय मोदवृत्त, पुर्णवेमव, प्रतोद वगैरे जर्तमानपत्रांवर याच सुमारास खटले झाले त्यासबबाचीहि हकीगत पुढें दिली आहे.

सोमवार ता. २ आगस्ट रोजी टिळकांचा खटला सेशनकमिट झाल्यावर

४००० म्हणजे ब्रुषवार ता. ४ रोणी हायकोर्टात न्यायमूर्ती बट्टादिन तय्यबकी यांचे-
 बुढे बॅ. दावर यांनी टिळकांना जामिनावर खुळे करण्याचा अर्ज केला. दावर
 यांची मुख्य तक्रार अशी होती की, पुसंगांत ठेविल्याने टिळकांना आपला डिपेंडेंस
 प्यार करण्यास अडचण पडेल, छेखांतील खुलासे, पुराव्याचे कागद, ग्रंथांतील
 माध्याम वगैरे गोष्टांत स्वतः टिळकांची मदत असल्याशिवाय भागणार नाही.
 दुरुंगांत नुसतें जाता येतांच मारामार पडते, मग खुलें समापण पुष्कळ वेळ
 फत्ते चालणार ! शिवाय सेवान सुरू होण्याला एक महिनाभर अवकाश, पूर्वी
 गवारीची पत्रावर खटला झाला तेव्हांहि संपादकास जामिनावर सोडल्याचा दाखला
 होता. पण दावर यांना फार वेळ मापण करण्याचे कारणच पडलें नाहीं. न्याय-
 मूर्तींनी 'पुसरी कितीचा जामीन द्याल' असें एकदम विचारिले, व वाटेला तेवढ्या रक-
 मेचा जामीन आम्हां देऊ असे दावर यांनी सांगितलें. अडव्होकेट जनरल यांनी
 धासली हरकत घेतली पण न्यायमूर्तींनी ती गुमानली नाहीं; व पंचवीस पंचवीस
 हजारचे दोन जामीन व पन्नास हजार रकमेचा स्वतः टिळकांचा जातमुचलका
 पेंशन त्यांना खुलें करावे असा कोर्टांत निकाल दिला. गुन्हा राजद्रोहाचा म्हणून मोठा
 प्रसला तरी खून वगैरेंच्या गुन्हासारखा तो भयंकर नाहीं व आरोपी चौकशीचे वेळीं
 एवढा होणार नाहीं असेंहि नाहीं, हीच सरळ आणि न्यायाची विचारसरणी त्या तय्यबकी
 यांनी आगिकारली होती. पण सरकारला ही गोष्ट आवडली नाहीं असें पुढें
 कळून आलें. उलट जोकांना ती आवडली हें जागच्या जागीच कळून आलें.
 कारण निकाल घांगून न्यायमूर्ती जाग्यावरून उठतांच कोर्टांत जमलेल्या शेंकडों
 शेकांनी टाळ्यांचा गजर केला, व त्या टाळ्यांची जाडी पुरवणी बाहेर कोर्टाच्या
 शारागांत पांच चार हजार लोक जमले होते त्यांनी काढली. बरीलप्रमाणें
 जामीन दिल्यावर ता. ४ रोणी रात्रीच टिळकांची कच्च्या कैदेतून मुक्तता
 झाली.

वाटेला तेवढ्या रकमेचा जामीन आम्ही देऊ असे बॅ. दावर यांनी घडाडीनें
 सांगितले होते त्याप्रमाणें, बंगवासी पत्तकाराला अशाच आरोपाकरिता जेवढ्या रक-
 मेच्या जामिनावर सोडण्यांत आले होते त्याच्या दसपट अधिक रकमेचा जामीन
 टिळकांकडून घेण्यांत आला. पण या कामी बॅरिस्टरच्या तोंडून घडाडीचे शब्द
 निघण्यापूर्वी जामीन राहण्याला घडाडीचा मनुष्य उमा रहावयास पाहिजे होता, व
 तो मिळाला म्हणूनच दावर यांनी असे छातीठोक विधान केले होते. जामिन राहणें
 न्हें म्हणजे म्हणजे यशवत विष्णु ऊर्फ अण्णासाहेब नेने, व भेट द्वारकादास धर-
 मसी हे होत. त्यांनी प्रत्येकीं २५००० रुपयांच्या सरकारी प्रामित्तरी नोटा
 न्यायमूर्तींचा हुकूम होतांच कोर्टांत हजर केल्या. टिळकांना जामिनावर सोडवें
 ही गोष्ट खुद्द न्यायाधीशालाहि जर अवघड होऊन बसली होती, तर स्वतः
 जामीन राहणाऱ्या म्हणूनच ती किती अवघड असेल याची कोणासहि कल्पना

येईल. फार काय पण पूर्वी न्या. रानडे यांच्यापुढे जामिनाचा अर्ज झाला असतां रानड्यांनीं जामीन मंजूर केला नाहीं व बहुदिन तय्यबजी यांनीं तो मंजूर केला येवढ्यावरूनच, लोकांनीं स्वतःचीं अनुमानें बसवून, रानडे व तय्यबजी यांचे वेयांची आपले ठिकाणीं तुलना केली. मुंबईचे मुसलमान लोक म्हणूहि लागले हीं, “ बघा, टिळकांचा जातमाई वामण कशा आणि आमचा खबीर गडी मुसलमान कशा ! शेवटीं मुसलमानानेच वामणाला सोडविलें ! ” - यायमूर्ती रानड्याच्या जफें कदाचित् असे सांगतां येण्यासारखे होते व कांहींनीं सांगितलेहि कीं, तय्यबजी यांनीं जामीन घेतला तेव्हां टिळकांचा खटला सेशनकमिट झालेला असून हाय-कोर्टाच्या अधिकारक्षेत्रात येऊन बसला होता; पण रानड्यांच्या पुढे हा अर्ज आला तेव्हां खटला सेशनकमिट झालेला नसून, मॅजिस्ट्रेटपुढे चालू होता अद्यापि म्हणून हायकोर्टाने खालच्या कोर्टाच्या कामात त्या वेळीं हात घालण्याचे नाकारलें हे योग्यच केलें. पण यावरहि एक उलट उच्चर होते, व तें असे कीं, खटला जरी त्या वेळीं सेशनकमिट व्हावयाचा होता तरी जामीन घेण्याचा प्रश्न मॅजिस्ट्रेट-शाहेबानीं नकारायीं निकालांत आधींच काढला होता. या निर्णयावरच अपील या नात्यानें न्या. रानडे यांकडे जामिनकीचा अर्ज केलेला होता; व जीं करणें लक्षात घेऊन अखेर न्या. तय्यबजी यांनीं टिळकांना जामिनावर खुले केलें तीं लक्षात घेऊन ता० २ रोजीं न्या. रानडे यानाहि तीच गोष्ट करितां झाली असती. आरोपी पळून जाणारा नाहीं व तो मोकळा झाल्यानें स्वतः त्याच्या बचावाला योग्य संधी मिळत असून सरकारी पुराव्यात देखील कोणत्याहि तऱ्हेनें कमीपणा येण्याचा संभव नाहीं; असे असतांहि जामीन नाकारल्यानें आरोपीला बिनाकारण तुरुंगांत खिंतपत पडावे लागणार होतें. निदान सामान्य लोकांना तरी न्या. रानडे व पार्लमन्ट यांच्या निकालातील सूक्ष्मकायदेबाज श्लेष कळण्यासारखा नसल्या-मुळे, त्यांना सहजच वाटलें कीं रानड्यांनीं सरकारला भिकून टिळकांना जामिनावर सोडले नाहीं. तें कसेहि असो. अण्णासाहेब नेने यांनीं टिळकांना जामिन राहण्यांत त्या काळच्या मानाने विशेष धैर्य दाखविलें यांत शंका नाहीं. टिळक व नेने यांचा पूर्वी विशेष परिचय नव्हता; तथापि या अकल्पित सहाय्यानें त्या उभयतांचा जो स्नेह तेव्हां लढला तो दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत जाऊन आमर-णांत तसाच टिकला हे प्रसिद्ध आहे.

या जामिनकीच्या वाजतांत एकदोन गोष्टी लक्षात ठेवण्यासारख्या धडन आल्या. टिळकांना उकडले त्या दिवशीं त्यांचा जामीन घेण्यांत आला नाहीं, तरी दुसरे दिवशीं जामीन घेण्यांत येईल असा सर्वसाधारण समज होता. यामुळे जामिना-करितां ठमें राहण्यास तयार होणाऱ्या माणसांची झुलबाजुळव करण्याची खटपट दुसरे दिवसापासूनच सुरू झाली, व अनेक लोक स्वतःच्या स्फूर्तीने या कामीं पुढें आले. त्यांत कांहीं दक्षिणी व कांहीं गुजराथी असे होते. परंतु त्यांतील वरीच मंडळी

इत्यवस्थेच्या दृष्टीने सामान्य प्रतीची होती. आणि वदंता तर अशा होत्या कीं टिळकांना जामीन नाकारला न गेला तरी इतक्या भारी रकमाचा जामीन मागतील कीं तो देशास घटकून अडचण पडायची. चार किंवा पांच लक्षांचा जामीन मागितला तर इतकी रक्कम किंवा सरकारी प्रामितीची नोंद वगैरे अमानत ठेव शकिल असा एक मनुष्य कोण मिळणार! या रकमेकरितां दहा निरनिराळे लोक जमवून त्यांच्या नांवच्या निरनिराळ्या रकमा किंवा नोंद ठेवतो म्हणजे तर कोर्ट मान्य करील कीं नाही अशीहि शका वाटत होती. बरं, एकच मनुष्यनांवाला पुढे करून इतरांनी त्याच्या नांवाच्या प्रॉ. नोंद करून देणे हीहि मोठी विचाराचीच गोष्ट कोणासहि होणार. परंतु आधी जामीन वेतातच कीं नाही हे नक्की ठरावयाचे असल्यामुळे, जामीन राहण्यास तयार झालेल्या अनेक गृहस्थांनीं मॅजिस्ट्रेटकोर्टास जामिनाचे अर्ज करण्याचे वेळीं हजार रहावे इतकीच व्यवस्था प्रथम करण्यांत आली. या सुमारास कै. डॉ. मालचंद्र कृष्ण माटवडेकर यांजकटून डॉ. नानासाहेब देशमुख यांबकडे एक निरोप गेला, त्यात माटवडेकर यांनी स्वतः जामीन ठरूं शकण्याचें आश्वासन मोठ्या खुपीने दिलें होतें. येवढेंच काय, पण मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत अर्ज करण्यात आला तेव्हां डॉ. मालचंद्र हे स्वतः हजरहि झाले, व त्यांनीं देशमुखास अर्ज सांगितले कीं, पाच लक्षांरयेंत जामीन द्यावा लागला तरी मी तयार आहे. पण त्या दिवशीं मॅजिस्ट्रेटनें जामीन घेत नाही असें सांगितलें. पुढें हायकोर्टाकडे लढला सेग्रनकमिट झाल्यावर जामिनाचा अर्ज फिरून आला याचा तेव्हां डॉ. मालचंद्र यांच्या या आश्वासनाचा मोठाच आधार टिळकांच्या कोणांना वाटला. पण दैवयोग असा कीं याच सुमारास मुंबईसरकारनें डॉ. मालचंद्र यांना मुंबई कायदेकौन्सिलचे एक सभासद आपल्यातर्फे नेमून नेमलें, व ही गोष्ट घटून येतांच जामिनकीच्या बाबतीतला हा मोठा आधार एकदम हुटला. कारण फिरून डॉ. मालचंद्र यांबकडे निरोप गेला तेव्हा त्यांनीं असें सांगितलें कीं, पूर्वी मी जामीन उभा राहण्यास तयार होतो हे दुसऱ्यास माहीतच आहे, पण इल्लीं सरकारनें मला कायदेकौन्सिलाचा सभासद आपल्यातर्फे नेमून सभासद एक प्रकारें आपला विश्वास टाकला आहे, याकरितां मला आतां जामीन राहता येत नाही. पण डॉ. मालचंद्रच काय, इतर अनेक लोकहि जे पूर्वी खुपीने जामीन राहण्यास तयार होते ते पोलिसांच्या उद्योगांमुळे हळू हळू मार्गे पाय काढू लागले. खुद्द आण्णासाहेब नेने यांचा एक युरोपियन कॉन्सिल्टर यागल्या ओळखीचा होता; त्यानें नेने हे टिळकांना जामीन राहण्यास तयार झाल्याचें ऐकून त्यांना सांगितलें कीं, टिळक हे जामीन देऊन पळून जाणार आहेत, सबब तुम्ही विनाकारण गोत्यात पडू नका. पण नेने यांना हा सल्ला अर्थात्तच मानवला नाही. शिवाय न्यायमूर्ती बटुद्दिन तय्यबजी यांनी जामीन मागितले ते फक्त पंचवीस पंचवीस हजाराचे दोन मागितले. यांमुळे नेने यांना ही जामिनकी आपल्या

आर्वांच्यांत आहे असेंहि आढळून आले. यामुळे अखेर ते एक जामीन रहावे असे ठरले. पण दुसऱ्या जामिनाची तजवीज कशी होणार ? मुंबईचे लखमीदास खिमजी यांनी आपले माचे द्वारकादास घरमची याना जामीन उभे राहण्यास तयार केले. पण अमानत ठेवण्याच्या सर्व पैशाची तजवीज होईना. लखमीदास खिमजी यांनी द्वारकादास याच्या नावे सुमारे वीस हजारचे बँड्स वदळून दिले, त्याचे भरतीस नेने यांनी आणखी सुमारे पाच हजारच्या स्वतःच्या प्रॉमिसरी नोट घातल्या, व अशा रीतीने नेने आणि द्वारकादास घरमची हे दोन जामीन उभे राहिले व ते स्वीकारण्यातहि आले.

याच सुमारास पुणेवैभवाचे सपादक शंकरराव केळकर व मोदवृत्त पन्नाचे सपादक भाळशास्त्री लेले यांचेहि खटले मुंबईस चालावयाचे असून त्यांना जामीन मिळण्याबद्दल अर्ज करण्यांत येणार होते. त्याहि बाबतीत नेने यांनी जामीन राहण्यास तयारी दर्शविली, व टिळकाचे सांगण्यावरून नेने हे शंकरराव केळकर यांस पाच हजारकरिता जामीन राहिलेहि. लेले यांच्या जामिनकांचे मात्र शुळ्ले नाही. कारण खटला चालविण्याच्या बगैरे बाबतीत लेले यांचे सल्लागार बेगळे व स्वतः त्यांचा हेकेखोरपणा विशेष, यामुळे लेले यांची जामिनकी नेने यांनी पत्करली नाही. तात्पर्य राजद्रोहाचा खटला ज्यावर होईल त्याला एक जामीन पाहिजे तर नेने हे केव्हांहि तयार आहेत असे तेव्हां ठरून गेल्यासारखे झाले. १९०८ साली टिळकांचर दुसरा खटला झाला तेव्हांहि नेने जामीन राहण्यास तयार झाले होते. पण तेव्हां जामीनच घेण्यांत आला नाही !

असो, १८९७ च्या या खटल्याच्या वेळी टिळकांना मुंबईत मदत करणाऱ्या मंडळीत यगवंतराव नेने, दाजीसाहेब खरे, माधवराव बोडस, नानासाहेब देशमुख, भाळसाहेब आठवले, अँडव्होकेट सेटलूर, वॅ. केशवराव देशपांडे, वैद्यबधू, दाजीबा पिटकर वगैरे प्रमुख होते. दाजीसाहेब खरे हे तर टिळकाचे बालमित्रच. पुढे मुंबईत राहून खरे हायकोर्ट वकीली करू लागल्यावरहि टिळकाचा मुक्काम, ते मुंबईस जात तेव्हां, खरे यांजकडेच असे. दोघेहि सिंहगडास दरवर्षी एकाच बगल्यात महिना महिना रहात. मध्यतरी कामेस, हिंदुमुसलमानांचे दगे, बगैरे बाबतीत दोघांचा मतभेद होत असे, तरी बेवनास झालेला नव्हता. पुढे कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीच्या बाबतीत टिळकाची मदत खरे यांना बरीच झाली होती तात्पर्य, सदर खटल्याच्या वेळी कायदेशीर मदतीचा मुख्य भार अर्थात् खरे यांजवरच पडला. पण खरे हे राजकारणात नेमस्त असून स्वमावानेहि किंचित् कमी धीट असत. यामुळे टिळकांना कोही या नात्याने जरी त्यांना दूर छोट्याची इच्छा नव्हती तरी या खटल्याचे कामी मदत केली असता ती केवळ परस्पर आहे असे सरकारास मासवण्याकडे त्याचा कळ असे. डॉ. देशमुख हे मुंबईतील लोकप्रिय व वजनदार गृहस्थ असून ते व अण्णासाहेब नेने यांनी मिळूनच टिळकांच्या जामिनाची

खटपट केली. सेटलूर हे मोठे उद्योगी व जिवाळ्याचे होते. ते आणि त्यांचे शेही माधवराव देशमुख यांनी खटला सपल्यावर मुकदम्याचे पुस्तक लापविले. व पुढे टिळकांची मुक्तता होण्यासयधाने विलायतेतील हॉवर्डसोसायटीमार्फत झालेली खटल सेटलूर यांनीच करविली. व. देशपांडे हे त्यावेळी इंदुप्रकाशात इंग्रजी मजकूर लिहीत असत. तरुण हौशी वॅरिष्टराच्या नात्याने त्यानीहि टिळकाना या वेळी मदत केली. पण या प्रसर्गा सर्वांहून अधिक मदत, आमच्या समजुतीप्रमाणे, महादेवराजाराम बोडस यांची झाली. ते पूर्वी पुण्यांत न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक व कांहीं दिवस मराठा पत्राचे संपादक म्हणून होते तेव्हांपासून ते टिळकाचे पक्षपाती असत. एल्.एल्. बी. ची परीक्षा पास झाल्या वर केसरीमराठ्याच्या संपादकवर्गीत कायमचे सामील होण्याविषयी टिळकांनी बोडसाना विचारलेहि होते; पण हायकोर्टाची वकिली सभाकून मुवईसच सार्वजनिक कार्य करावे या महत्वाकाक्षेने बोडस पुणे सोडून मुवईस राहिले. त्यानी या वेळी पुढे येऊन केवळ खेडभाषनेने खटल्याचे कामी हरएक प्रकारची मदत केली. वकील वॅरिष्टराना माहिती देणे, कोर्टांत खेपा घालणे, बॉलिसिटर यास कामास लावणे, व डिफेन्सफंड उभारण्याची खटपट करणे या सर्व गोष्टींत त्याचा हात किंथहुना पुढाकार होता. पुण्याचे मडळीपैकी खरी मदत बाबुदेवराव जोशी यांची झाली. ता. ४ आगस्ट रोजी टिळक जामिनावर खुले झाल्यानंतर सुमारे पाच आठवड्यांनी म्हणजे ता. ८ सप्टेंबर रोजी खटला हायकोर्टसेशनमध्ये जस्टिस स्ट्राची याजपुढे निघाला.

दरम्यान टिळकांच्या डिफेन्स वगैरेसबर्षी काय हकीकती घडल्या त्या पाहूं. जामिनावर खुले होताच टिळक पुण्यास आले. तों दुईवाने तेथे त्यांजपुढे एक दुःखस्वी विषाचा पेल जणू काय भरूनच ठेवलेला होता. ता. ५ रोजी टिळक पुण्यास आले व दुसरेच दिवशी त्याचे नवीन पण परमखेही श्री. बाबामहाराज यांना महामारीच्या बाख्याचा उपद्रव झाला. ही बातमी कळल्यापासून शनिवारी ता. ८ ते मृत्युमुखी पडेपर्यंत टिळकांनी बहुधा त्याचे जवळ बसूनच वेळ काढला. दोनचार वर्षांपूर्वीपासून टिळक हे प्रथम बाबामहाराजांचे सल्लागार, नंतर सहकारी कार्यकर्ते, व शेवटी जिवलग खेही अशा क्रमाने त्यांचा जिवाळा वाढला होता. दहापंधरा वर्षे कोर्टांत वाद खेळून महाराजांनी आपले विवादित दत्तविधान शाबित करून इंग्लंडाचा तावा नुकताच घेतला होता. सरदारपटात त्यांचे नाव दाखल झाले होते, व स्वतः दिवाणी दाव्यामुळे ते निर्बल किंथहुना कर्जबाजारी बनले होते तरी त्यांचा स्वभाव खार्चिक व उदार असल्यामुळे इकडे कर्ज काढीत असताहि सार्वजनिक वगैरे कार्यास ते देणग्या देत असत. ते सुशिक्षित नवले तरी एक प्रकारचा समावीटपणा, निदान समातून अच्यक्ष होऊन खुर्चीवर बसण्यापुरता का होईना, त्यांचे अंगी होता; व समांना अच्यक्ष उपाच्यक्ष करण्यास आपल्या शीसेने एक फस्टेक्लास सरदार मिळतो, तो टिळक तरी हातचा काजळ देतील !

यामुळे टिळक व बाबामहाराजांचे परस्परांचे घरी जाणे येथे विशेष होऊन लागले. बाबामहाराजांची ती ठेंगणी दुसरी भूति, त्यांची रंगीबेरंगी डंची जाकिटे, हिरवे पागोटें, निळा चष्मा वगैरे पुण्यांतील मोठी नव्या पिढीच्याहि लक्षांत, लहानपणी पाहिलेल्या म्हणून असतील, गांवांत दिसणाऱ्या सर्वोद्भूत मोठ्या धोळ्यांच्या रयांत ही उत्तममूर्ती घालून टिळक व त्यांची खेही मंडळी रस्त्याने निघाली म्हणजे लोकांना मोठी मोज वाटे. टिळकांच्या सहवाचामुळे सरकारचा डोळा बाबामहाराजांवर आर्षीपासूनच होता. त्यांना हत्यारांचा परवाना, त्यांच्या घरी शिपाईच्यादे आणि हत्यारांचा संच असल्यामुळे रेंडसाहेबांचा खून झाल्यापासून महाराजांच्या बराबर गुप्त पोलिसांची चौकी बसली होती; व सरदार नातूंना पकडून नेल्यापासून बाबामहाराजांवरही कांहीतरी संकट येणार अशी चिंता त्यांच्या हिताचिंतकांना लागून राहिली होती. अखेर संकट आलेच, पण तें दुसऱ्याबासाचें संकट न येतां आपलें स्वरूप बदलून महामारीच्या भिषांनें आलें. वाखा झाल्यापासून दुसऱ्याचें पाऊल मार्गे असे मुळींच पडेना. काहीं शंकेखोर लोक असेंहि म्हणू लागले कीं, सरकारच्या गुन्हेगारींत सांपडल्यामुळे महाराजांनीं हिरकणी खालक आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला, हा माहामारीचा आचार कांहीं खरा नव्हे! अशा सशयान्तक महाराज मरण पावते तर कदाचित् पोलिसांच्या उपभ्यापानें त्यांचें मेल डॉक्टरांच्या हातीं जावयाचें व फिरफाळ होऊन त्यांची विटंबना झाडयाची हें एक; शिवाय कर्जबाजारी असले तरी इष्ट मोठी पडली, महाराजांचें कुटुंब जगदीं लचण असून गरीब होतें, आणि त्यांचें रखण व पुढील व्यवस्था वसेबान माजतां हरभयत्नानें होणें जरूर होतें. या सर्व मोठी मनांत आणून टिळकांनीं प्रथमपापासूनच चांगली वेळेवर खबरदारी घेऊन डॉ. मोदी, डॉ. विश्राम, व डॉ. मेकॉनकी या तीन डॉक्टरांचें औषध सुरू केलें होतें. यांपैकी डॉ. मोदी हे पारखी, डॉ. विश्राम हे ब्राह्मणेतर, व डॉ. मेकॉनकी हे युरोपियन असून पुण्याचे सिव्हीलसर्जन होते. ही योजना लक्षांत घेण्याजोगी आहे. या योजनेमुळेच आत्मनमरण अशा स्थितींत बाबामहाराज यांचें मृत्युपत्र पार पडलें व अखेर न्यायकोर्टांतूनहि तें कायम झालें. या मृत्युपत्रांत टिळकांनीं आपल्या समजुतीनें इतर चार चांगलीं माणसें ट्रस्टी व एक्सीक्यूटर म्हणून नेमलीं होती. पण स्वसः बाबामहाराज यांनीं आयह करून टिळकांचें नांव ट्रस्टी म्हणून घातलें व टिळकांनीं नाइलाजानें त्याला संमति दिल्यावर महाराजांना समाधान वाटलें. हें मृत्युपत्र होण महाराजांच्या इष्टीच्या इष्टीनें एक मोठेंच कार्य झालें, व टिळक हजर नसतें तर कदाचित् तें मृत्युपत्र होण्याचेंच राहून गेलें असतें. टिळक होतच दिवत उंचीरी बाभिनीवर सुटते तर त्यांना आपल्या जेन्नाची अखेरची भेट व इष्टीला मृत्युपत्राची व्यवस्था ही दोन्ही अंतर्जाली असती. पण योगायोगाप्रमाणच सर्व मोठी वडत असतां हें म्हणणें कांहीं खोटे नाहीं. मात्र या योगांत एक विशेष

गोष्ट ही होती की, योग्य वेळीं महाराजांकडून जें मृत्युपत्र करवून टिळकांनीं इष्टेरीं वेंहित साधलें त्यामुळेच त्यांनीं, स्वतःवर पुढें ओढवणाऱ्या एका मोठ्या सकटाचें बीज, आपल्या हातानें लावून ठेविले असें पुढें अनुमनास आलें.

वाचामहाराजांच्या मृत्युपत्राची अशा रीतीनें समाधानकारक व्यवस्था लागल्यानंतर टिळकांना या पुढची गोष्ट म्हणजे स्वतःच्या खटल्याची व्यवस्था करणें ही प्राप्त झाली. ही व्यवस्था म्हणजे अर्थात् कोर्ट खर्चाची, व या खर्चाची रक्कम तर फार मोठी होणार हें उघड दिसत होतें. टिळकांना त्यांच्या आयुष्यांत पुढें पुढें केसरीच्या उत्पन्नामुळे सार्वजनिक किंवा कोर्टातील भांडणासारख्या कामाकडेहि खर्च करण्याकरितां लागणाऱ्या पैशाची वाण पडली नाहीं. तथापि विरोलकेसच्या वेळीं दोन तीन लक्ष रुपये लागणारे असल्यामुळे तेव्हाहि वेगळा सार्वजनिक फडच उभारावा लागला. तार्क्षमहाराजप्रकरणीं त्यांना एकंदर पन्नास साठ हजार रुपये खर्च आला पण तो अनेक वर्षांवर वाटून गेल्यामुळे त्याकरितां टिळकांना सार्वजनिक वर्षाणी मागाशी लागली नाहीं. तो खर्च पडेल तसा तसा केसरीच्या चालू शिल्लकेंतून किंवा कर्जांज रकमा काढून व परत करून—म्हणजे केसरीतूनच—टिळकांना मागविता आला. पण १८९७ च्या खटल्याच्या वेळची स्थिति फारच विकट होती. केसरीतून उरणारा नफा हा केसरीमराठ्याचे दुष्यम संपादक, कारकून, पुस्तकें, वर्तमानपत्रांच्या वर्गण्या, तारा, काँग्रेस वगैरेसबर्षी प्रवासखर्च व स्थानिक किरकोळ चळवळी यांवर खर्च होऊन उरेल तो म्हणजे फारच थोडा केसरीच्या कर्जफेडीकडे जात असे. यामुळे प्रत्यक्ष संसाराकडे केसरीच्या उत्पन्नांतून टिळकांना एक पै देखील वेतां येत नव्हती, व संसारखर्च मागविण्याकरितां म्हणूनच टिळकांनीं लों ह्यास काढला होता, हें मार्गें एका मार्गांत सांगितलेंच आहे. लातूरच्या गिरणांचें कर्जहि डोक्यावर होतेंच. यामुळे लों ह्यासचें सर्व उत्पन्न टिळकांचे त्या वेळेचे खेही सावकार व पेढीवाले, चित्तशालेचे मालक वासुदेवराव जोशी, यांजकडे मराठ्याचें, संसारखर्चाला लागतील तसेतसे पैसे त्यांजकडून आणावयाचे, व वार्षिक आढाव्यांत येणें रक्कम उरेल ती तेवढी कर्जफेडीकडे जावयाची असाच क्रम बहुधा चाले. अशा स्थितींत राजद्रोहाच्या खटल्यांत जेमोठमोठे वकील बॅरिस्टर रावे लागणार त्याला लागणाऱ्या पैशाची तजवीज कशी व्हावी ? त्याकरिता सार्वजनिक वर्गणी त्याला लागणाऱ्या पैशाची तजवीज कशी व्हावी ? त्याकरिता सार्वजनिक वर्गणी करणेंच जरूर होतें, व टिळक जाभिनावर मुटण्यापूर्वीच सुवईच्या त्यांच्या खेळानीं ता. ३ आक्टोबरच्या केसरीत 'डिफेन्सफंडा'ची जाहिरात दिली होती. केसरी-प्रमाणें इतर पत्रावरहि कांहीं खटले झाले होते व आणखी कांहीं होण्याचा रंग होता. त्यांचे संपादकहि विचारे निर्धनच, व सर्वांवर आरोप एकच, म्हणून सर्वांचा बचाव एकाच तऱ्हेनें व एकाच धोरणानें होणें हे योग्यच होतें. मौजदारी खटल्यांत फिरादीच्या ठिकाणीं जसे राणीसरकारचें नांव लिहिलें गेलें होतें, तसेच केसरी व इतर वर्तमानपत्रांचे संपादक खटल्यांत सांपडले तरी प्रयांनि

ते खटले सर्व जनतेवरच असून, आरोपींच्या ठिकाणी आपणच सर्व लोक मिळून आहोत असें मानणे रीतीचे होते. यामुळे सार्वजनिक 'डिफेन्सफंड' गोळा करण्याची कल्पना निरपवाद ठरून ती अंमलांतहि आली. या फंडाचे पैसे मेसर्स 'हिरालाल मुल्ला आणि मुल्ला' सॉलिडिटेर्स यांचकडे पाठवावे असे जाहीर झाले, व दुसरे दिवसापासून पैसे येऊं हि लागले.

पण टिळकांवरील हा खटला सर्व महाराष्ट्राने आपणावर आहे हें जसे मानलें तसेंच इतर प्रांतांनींहि या कार्मीं आपली सहायुभूति ताबडतोब प्रदर्शित केली. महाराष्ट्र व बंगाल यांचा लागवाधा काय आहे कळत नाही, पण तेव्हां डिफेन्सफंडाची चळवळ सर्व हिंदुस्थानांत प्रथम बंगाल्यांत व तीहि मोठ्या जोरांत झाली. अमुत्तवक्षार पत्रिकेचे संपादक शिशिरकुमार व मोतीलाल बोस हे तर टिळकाचे चहाते व खेडीच होते. परंतु या वेळीं सर्व हिंदुस्थानभर राजकारणांत एकाच दिलाची मंडळी होती व पक्षभेद अद्यापि प्रबळ झालेला नव्हता, यामुळे बंगाल्यात सुरेंद्रनाथ बानर्जीप्रभृति लोकांनींहि डिफेन्सफंडाचें कार्य उत्तलून धरले. ता. ३ आगस्टच्या केसरीच्या अंकांतच मुंबईच्या वातमीदारांनीं असें लिहिले होते कीं, टिळकांना मदत करण्यासाठीं एका बंगाली जमीनदारानें पन्नास हजार रुपये काढून ठेवल्याची तार आली आहे. पण ही वातमी गूढशयः खरी नव्हती, व पुढील आठवण्यांत तर ती निवळ आफवा असेहि ठरलें. ही वातमी प्रथम ॲंग्लोइंडियन पत्रांत प्रसिद्ध झाल्यामुळे डिफेन्स फंडाला अढयळा आणण्याकरितांच त्यांनीं ती प्रसिद्ध केली असावी असाहि संशय आला. पण वातमी जशी खोटी तसा हा संशयहि खोटा होता. कसेंहि असले तरी, या पन्नास हजारच्या खोळ्या भपक्याने खरी वर्गणी जमण्याचे काम मास चिथिल पडेल अशी भीति वाढून ता. १० आगष्टच्या अंकांत ती वातमीखोटी आहे असें स्पष्ट जाहीर होऊन लोकांनीं वर्गण्या देण्यास आलस करून नये अशी सूचना फिरून देण्यांत आली. वर्गणी पूर्वी 'हिरालाल व मुल्ला' यांचकडेचावी असें जाहीर झालें होतें, पण प्रख्यात सॉलिडिटर माईशकर व कांगा यांनीं सवलतीनें व खेड-बुद्धीनें टिळकाचें काम चालविण्याचें पत्करिल्ल्यामुळे यापुढे फंडाची वर्गणी त्यांचकडे व डॉ. नानासाहेब देशमुख यांचकडे भरावी असें लोकांना कळविण्यांत आले.

पैशाप्रमाणें वकीली सल्ला व मदतहि मरपूर आणि फुकट मिळेल असें वाटू लागले. कोणी म्हणू नें, नॉर्टन येऊन फुकट काम चालविणार. कलकत्त्याचे नुप्रसिद्ध वॉरसर उमेशचंद्र बानर्जी यांचेहि नांव या बाबतींत ऐकूं येऊं लागले. खटल्यांच्या कार्मीं गांवच्या वकिलांपेक्षां बाहेरच्यांचाच हात अधिक बघास्वी होतो असा सामान्य अनुभव किंवा समज असल्यामुळे मुंबईच्या वॅरिस्टरांचें नांव अर्थात्च कोणी घेत नसे. किंबहुना बाहेरच्या मनुष्यानें येऊन काम चालवावें यांत थोडे स्वास्त्यहि होतें. हा खटला म्हणजे सरकारची एक प्रकारची बुद्ध, व बुद्ध

निघालें म्हणजे दूरदेशाचे राजेहि मदतीला येण्याचा पौराणिक किंवा ऐतिहासिक सांप्रदाय प्रसिद्ध आहे. मुंबईतील इंग्रज बॅरिस्टरांनी हा खटला आपण हातीं घेणार नाहीं असे घळणावळणांनीं दर्शविलें होते. देखी बॅरिस्टरांपैकीं नांव घेण्या-सारखे काय ते फेरोजगहा मेया. पण परप्रांताचा मिळाला तरी या प्रसर्गां इंग्रज बॅरिस्टरच अधिक इष्ट असे वाटून तीच योजना अखेर मुक्कर झाली; व टिळकांच्या डिफेंसचा विद्वा बंगाल्यानें उचलून कलकत्त्याचें बॅरिस्टर प्यू व गार्थ हे टिळकाचा खटला चालविण्यास येणार असें छवकरच जाहीर झालें. दावर व देशपांडे हे वकीलपत्र देऊन राखून ठेवण्यांत आलेच होते; कारण केसरीशिवाय पुणेवैभव, मोदघुच वगैरे इतर काहीं वर्तमानपत्रांवर खटले झाले होते त्यांच्या बचावा-करितांहि वकील हवेच होते

डिफेंस फंड हळू हळू जमूं लागला होता व कलकत्त्याहून बॅरिस्टर येणार असें बहुतेक उरल्यासारखें झालें होतें; तथापि केवळ फडावर बसवून राहणें टिळकाना शक्य नव्हते. स्वतःचे म्हणून कांहींतरी दोन तीन हजार रुपये बरोबर घेऊन गेल्याशिवाय मुंबईत त्यांना पाय ठेवण्याची सोय नव्हती. खुद्द पुण्यांत वर्गणी जमावी तशी जमली नाहीं. बाळासाहेब नातूंदारखे जेही पैसे खर्च करण्याला चिकट, तरी ते जाग्यावर उभे असते तर कांहीं तळाविजीनें त्याजकडून कर्ज काढता आलें असतें. पण त्यांना घरून नेल्यामुळ तीहि बाबू अडली गेली. त्यांच्या मागें त्यांच्या घरी पैसा हवा तितका होता; पण त्यांच्या इष्टेटींवर जती बसलेली. शिवाय टिळक व नातू एकाच वेळीं कैद करण्यांत आल्यामुळें गावच्या लोकांनीं फारच-दहशत खाल्ही. मात्र या वेळीं वासुदेवराव जोशी यांनीं खालजी जेझाकडे वगैरे जाऊन कोणाकडून शंभर कोणाकडून दोनशें अशा कांहीं रकमा उसनवार आपल्या, व या मिळाल्यावर टिळकांनीं मुंबईस जाण्याची तयारी केली. ही तयारी करितांना आपल्याला शिक्षा होणार अशी खात्री असल्यामुळें टिळकांनीं आपलें मृत्युपत्रहि केळें. हें मृत्युपत्र सांगण्यास टिळक व लिहिण्यात घोंडोरत विद्वांस हे बसले तेव्हां, आपल्या मुरुगवासापेक्षां सापत्तिक स्थितीच्या कल्पनेचाच प्रकाश मनावर एकदम पडल्यानें, सांगणाराच्या व लिहिणाराच्या दोघांच्याहि डोळ्यांना पाणी आलें. टिळकाची मिळकत काय ती येऊन—जाऊन केसरी-वर्तमानपत्र. पण त्याच्या डोक्यावरील कर्ज अग्रापि सर्व फिटलें नव्हते. शिवाय केसरीची लोकप्रियता व वर्गणीदाराची संख्या ही स्वतः टिळक पत्रात लिहीत यामुळें होती; अर्थात् त्याच्या पत्रात केसरी नीट न चालला तर वर्गणीदाराची यामुळें होती; अर्थात् त्याच्या पत्रात केसरी नीट न चालला तर वर्गणीदाराची संख्या कमी व्हावयाची. खटल्यानें केसरीचें नांव एकप्रकारें अधिक प्रसिद्ध होणार हे खरें; पण केसरीचा वर्गणीदार होणे ही देखील सरकारच्या दृष्टीनें एक प्रकारची गुन्हेगारी ठरून वर्गणीदारांना पोलिसांकडून चिमटे घेतले जाण्याचा किंवा छळ होण्याचा संभव होता. गिरणीचें कर्ज व त्याच्या व्याजाचे दप्तेचाबूच

होते, व चरितार्थाचें मुख्य साधन लों क्लास हा बंद पडणार होता. चाल्मर्स, कुटुंब-पोषणाचीं साधनें बहुतेक बंद होऊन कर्जाचा बोळा मात्र वाढणार, व अशा स्थितींत कैदेतच मृत्यु आल्यास त्या वाताह्वाला सीमा उरणार नाहीं, असे वाटूनच टिळकाच्या डोक्याला पाणी आले असलें पाहिजे. पण ही स्थिति अर्थात क्षणभरच टिकणारी होती, व तो क्षण जातांच टिळकांनीं मृत्युपत्र लिहून पुरें केले. त्यात केसरी व कर्ज या दोन गोष्टींचीच व्यवस्था करावयाची होती आणि त्याकरितां बाबुदेवराव जोशी, घोंडोपंत विद्वांस, दाजीसाहेब खरे, बाबुदेवराव चापट वगैरे मंडळी अधिकारी पंच म्हणून नेमण्यात आली होती.

सप्टेंबरच्या प्रारंभी हायकोर्टचें सेशन सुरू होणार असून ता. ६ सप्टेंबर रोजी केसरीवरील खटल्यास प्रारंभ होणार असें अर्धवट सरकारी रितीने जाहीर झालें होतें. पण दरम्यान, हा खटला शक्य तर पुढें ढकलला जावा अशी कांहीं लोकांकडून खटपट सुरू झाली. त्यापैकीं मुद्दनसाहेब हे एक प्रमुख होते. खुनाचा तपास लावण्याकरितां पुण्यास स्पेशल ड्यूटी ऑफीसर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली असल्याचें मागें सांगितलें आहे, व इल्लीं त्यांचा गुप्त तपास जारीनें सुरू होताच. मुद्दनसाहेब हे मोठे कुशार व पाणीदार असल्याबद्दल लौकिक होता, व इतर कांहीं गोष्टी त्यांच्या आढन येत्या तर ते मुंबईचे पोलिस कमिशनरीह व्हावयाचे ! त्यांच्या बागण्याच्या पद्धतींत आढ्यता मुळीच नसे, व सामान्य माणसाशीहि सर्व व्यवहार करण्याइतकें चांगलें सफाईदार मराठी ते बोलत. एकंदरीने कोणत्याहि विलायती-साहेबांपेक्षां त्यांना इकडील समाजातील मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान अधिक होतें. यांनीं खुनाचा तपास हातीं घेतल्यावर पहिल्याच झडपेंत मनाशीं अशा तर्क केला, व तो बरोबरच होता कीं, टिळक व नातूसंधू यांचें अंग या खुनांत असण्याचा समब नाहीं. एकाला दुसऱ्यास प्रात झालाच आहे व दुसऱ्याला तो लवकरच होईल; पण लोकाना दहशत घालण्याची सरकारची हीस फिटण्याकरितांच ही कैद त्यांना भोगावी लागणार होती. एका दृष्टीनें टिळक व नातू पुण्यास नसल्यानें खुनाचा तपास लागण्यास मदत होईल असें सरकारास वाटण्यासारखें होतें. पण मुद्दन यांना मनातून अशी आशा बाटव असावी कीं, टिळकाना असले वून होणें ही गोष्ट भावडपारी नसल्यानें म्हणा, किंवा खुनाचा तपास लवकर न लागल्यास पुणेंकरांना त्रास सोसावा लागेल तो टळावा म्हणून म्हणा, मुन्हाचा शोध लागण्यास टिळकाकडून काहीं तरी मदत होईल. यामुळे टिळकांचा खटला पुढें ढकलला जावा. आणि इकडे टिळकांकडून मदत मिळण्याचा अर्थ करवून तिकडे सरकाराकडूनहि त्यास मान्यता देववावी असा वेत मुद्दनसाहेबांनीं बहुधा केला होता.

पण या वावटीत मुद्दनसाहेबांची लवकरच निराशा झाली ! त्यांनीं पुण्यास टिळकांचा मुकाम असतां दर एकदोन दिवशीं टिळकाकडे येऊन अनेक प्रका-

रुच्या गप्पा मारण्याचा परिपाठ ठेविला. या गप्पा म्हणजे दोन अत्यंत धूर्त व बुद्धिमान मनुष्यांच्या करामतीची सदापटव होती. परस्परांचे हेतु परस्परास पूर्णपणे माहीत. तथापि वृद्धनसाहेब हे बोलूनचालून आपल्या पायांनी टिळकांकडे जात, व दुग्धी माझ्या घरी येण्याचें कारण नाही असें तोडून चापूड शिष्टाचाराचें उल्लंघन करण्याची टिळकांना इच्छा नव्हती; यामुळे वा भेटीत व्यत्यय मुळीच येत नसे. उलट उभयतांच्या एकदां गप्पा सुरू झाल्या म्हणजे त्यांत कांहीं उषद, कांहीं अर्धवट गुप्त, व कांहीं सर्वस्वीहि गुप्त अशा गोष्टींची चर्चा चालत असल्यामुळे उभयपक्षां सभाषण लांबत असे. प्रत्येकाचा असा प्रयत्न की, आपल्या हितास विघातक अशी कोणतीहि गोष्ट आपल्या तोंडून तर बाहेर न पडावी, पण दुसरा काय बोलेल त्यावरून आपणास कांहीं सूचना येतां आली तर पहावी. खुनांत सामील कोणत्या वर्गातील लोक असावेत याविषयी चुकूनतरी टिळकांचा असाच किंवा त्यांना कर्णोपकर्णी कळलेली माहिती आपणास समजावी हे वृद्धनसाहेबांचे पहाणें. उलट कैसरीवरील खटल्यांत सरकार कोणतें बोरण ठेवणार ? आणखी कांहीं खटले किंवा बरपकड व्हावयाची आहे की काय ? वगैरे संबंधीं गुप्त माहितीचा कानोसा लागेल तर पहावा ही टिळकांची दृष्टी. होता होतां एक दिवस वृद्धनसाहेबांनीं मोठी प्रस्तावना करून टिळकास सरळ सवाल ठाकूनच विचारले की, दुग्धी मनावर येतल्यास खुनाचा तपास लावण्याचे कायें तुमची मदत आम्हाला फार होईल, ती दुग्धी कां न घावी ? बाबर टिळकांनींहि ताबडतोड उत्तर दिले तें असें, कां “मला मदत करतां येईल असें मला आधीं वाटत नाहीं. कारण मला येऊन माहिती देणार कोण ? पण दुग्धी हेंहि लक्षांत ठेवा कीं, मला चुकून कोठून कांहीं माहिती कळली तरी मी दुग्धास ती सांगूं शकणार नाहीं. कारण गुन्हेगारास शिक्षा व्हावी हे म्याच्याचें आहे असें मला वाटत असलें तरी, मी कोणाच्या गुप्त हेराचें काम करणार नाहीं व कोणाचा विश्वासघातहि माझ्याकडून होणार नाहीं. तुमचें काम दुग्धी करीत आहांत, त्याच्या आग्रहिपण मी वेणार नाहीं. ह्या खुनाचें पुण्याला लांछन लागले असे लेंवसाहेब म्हणाले तें मला कबूल नाहीं. पण खुनी मनुष्याला हरप्रयत्नाचें घेऊन दुग्धी त्यास शिक्षा देऊ नये असेंहि मी म्हणत नाहीं.”

टिळकांच्या या सडेतोड बोलण्यानें वृद्धनसाहेबाची निराशा झाली. पण लवकरच गुन्हाचा तपास लावण्याच्या त्यांच्या इतर प्रयत्नांस यश येऊं लागलें; व त्यांतच त्यांना हेंहि आधिकाधिक कळू लागलें कीं, खुनाकरितां टिळकांना जबाबदार धरण्याचा आव राजकीयदृष्ट्या सरकारानें कितीहि घातल तरी निवळ न्यायाच्या दृष्टीनें ही जबाबदारी टिळकांकडे कांहीं केल्या येत नाहीं. टिळकांचा स्वयं येत नाहीं असें कळल्यावरहि चेष्टानचा मुकदमा टिळकांनीं लावून घ्यावा असा वृद्धनसाहेबांचा आग्रह टिळकांना सुरू होताच. पण त्याचें कारण

मात्र आतां असें होतें कीं, टिळकाच्या मलेपणाची छाप ब्रुइनसाहेबांवर पडून त्यांच्या मनांत टिळकाविषयीं एक प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न झाली होती. त्यांना असे वाटत होते कीं, खुनाचा खटला मार्गाळा लागला व त्यांतील आरोपीला शिक्षा झाली म्हणजे मग आपोआपच सरकारचा टिळकावरील राग कमी पडेल, आणि त्यांना सोडून तरी देण्यात येईल अगार अखेर शिक्षा झालीच तर फार थोडी होईल. इकडे प्रो. जिनसीशाले हेहि टिळकांना आग्रह करूं लागले कीं, खटला महिना पंधरादिवस पुढें लाववून घ्या. कारण टिळकाची पत्रिका पाहून त्यांनीं प्रहांचे योग वर्तविले त्यांत चालू पधरवडा वाईट होता असें जिनसीशाल्यांना आढळून आले होते. तथापि, खून सारंगला व त्यात आपलें अग नाही हें सिद्ध झाले तरी एकदां मरयेला खटला सरकार कांहीं पुरत घेणार नाही अशी टिळकाची खात्री होती. आणि याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचें कारण असे कीं, बंगालच्या लोकानीं वॅ. प्यू व गार्थ यांच्याशीं करार करून त्यांचे दिवस मुकुर केले होते व हा खटला सपतांच ते दोघे विलायतेच जावयाचे होते. ब्रुइनसाहेबानीं सुचविण्याप्रमाणे चढते तर टिळकानीं प्रकृति नादुरुस्त असल्याचे डॉक्टरी सर्टिफिकेट मिळवून पाठवावे व ब्रुइनसाहेबानीं खटपट करून तें सर्टिफिकेट अधिकाऱ्याकडून मान्य करावें अशी योजना साधण्यासारखी होती. पण एकदा काय तो सोडमोड होऊन जावा हें बरें, वॅ. प्यू व गार्थ हे तारखाच्या अदलाबदलीमुळे हातचे गेले तर फिरून मिळणार नाहीत, व आपल्या बंगाली सैन्याचा गैर-समज होईल असे वाटून टिळकानीं ब्रुइनसाहेबांस नकार दिला. मात्र ता. ६ च्या ऐवजीं ता. ८ सप्टेंबर रोजीं खटला सुरू झाला. केशवराव बाळ याचा आमीन पूर्वीच वेतलेला होता. त्यांना निरपराची म्हणून सोडून देतील असा सर्वांचा अंदाज होता. पण त्यांजवरील खटला रीतसर काढून घेण्यांत आलेला नसल्याने, टिळक व बाळ या दोघांवर मिळून खटला चालू झाला

वॅ. प्यू व वॅ. गार्थ हे दोघेच त्याची फी भगपूर देऊन बंगाली मित्रांनीं रवाना केले होते. त्यांच्या बरोबर जे. चौधरी नामक हिंदी बॅरिस्टरहि स्वयंसेवक म्हणून आले होते. या बॅरिस्टर मंडळींचा या हायकोर्टांत उमे राहण्याचा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे हायकोर्टाच्या परवानगीचा प्रश्न उपस्थित झाला. प्रथम या पर इलाख्यांतील बॅरिस्टरांना मुंबई हायकोर्टांत काम चालविण्यास परवानगी देऊ नये असा हायकोर्टाचा शोक होता. पण कलकत्त्याहून येवदा बॅरिस्टर आणिला त्याला सरकारने नुसती परवानगीहि दिली नाही असा अपवाद येईल तो टळावा म्हणून आणि हायकोर्टाची इभ्रतहि रहावी म्हणून प्यू यांना तेवढी परवानगी देण्यांत आली व गार्थ यांना परवानगी नाकारण्यांत आली. जी गोष्ट गार्थ याची तीच चौधरी यांचीहि. पण ते बाळूच बाळून भौज पाहण्याकरितांच आले होते.

खः-त्याचे कागदपत्र तयार करणें, पुराव्यांत देण्याचे लेख शुद्धविणें, त्याचीं टि...च-३६

भाषांतरे करणें, आणि बॅरिष्टराना खटला समजावून देणें या गोष्टींना टिळकाना खरोखर दोन आठवडेच काय ते मिळाले. पण मुंबईच्या खेही मंडळींची त्यांना या कामी चांगली मदत झाली. कॉलिसिटर माईशकर यांनी काम अगदींच फुकट चालविलें असे नाही. पण त्यांनी व त्यांच्या कचेरींतील लोकानी मेहनत मात्र पुष्कळ घेतली. तीन वर्षांपूर्वी माईशकर यांचा व टिळकांचा परिचय वापट-प्रकरणात सामनेवाले या नात्याने झाला होता, व त्या प्रसंगी टिळकांची बुद्धिमत्ता त्यांचे नजरेस प्रत्यक्ष पडलेली असल्यामुळें या खटल्याने टिळकांविषयी त्यांच्या मनात सहानुभूति उत्पन्न झाली होती. शिवाय त्यांच्या कचेरींतील कारकून वगैरे लोकहि हा खटला कांहीं मामुली नव्हे, त्याला वेगळे महत्त्व आहे, हे जाणत होते. इकडे टिळकांचें या खटल्याकडे स्वतःच्या दृष्टीनें तर लक्ष होतेंच, पण लोकांच्या दृष्टीनें हि ते त्याकडे पहात होते. डिफेन्सफंडाच्या वर्गण्या दूरदूर ठिकाणांहून येत होत्या. तसेंच अनेक अकारणवधु व हितचिंतक त्यांना सुचणिल्या त्या सर्व उपयुक्त सूचना टिळकांकडे लिहून पाडीत होते. राजद्रोहाचा खटला ही चीज नवकाईची असल्यामुळें, निरनिराळ्या आरोपना उत्तरे काय काय देतां येतील याविषयी बुद्धिमान लोकांनी बुद्धि चालविली होती. कोणी टिळकांच्या लेखातील शब्दांचे अर्थ, कोणी पिनल कोडांतील शब्दांचे अर्थ, यांजवर माये रचली होती. कोणी प्रत्यक्षरादाखळ इतर लेखातील व पुस्तकांतील उतारे काढून दिले होते. कोणी टिळकांना वैर्य येण्याकरितां म्हणून सरकारास नुस्त्या धिंव्या दिलेलीं पत्रेंच पाठविलीं होती! कोणी प्रश्न माहून व पत्रिका पाहून आश्चर्यजनक मविष्यें वर्तविलीं होती आणि कोणी मन्त्रसिद्ध ताईत, अगारे, देवाच्या अगावरील फुलें, प्रसाद वगैरे पाठविले होते. यापैकी किती योडा भाग टिळकांना बचावाच्या कामी प्रत्यक्ष उपयोगी पडण्यासारखा होता, हें वाचकांच्या लक्षात येईलच. कसेहि असो. बाहेर लोक आपल्या खटल्यात लक्ष घालीत आहेत याची पूर्ण जाणीव टिळकांना होती, व आमार-प्रदशनार्थ म्हणून ता. ३१ आगस्टच्या केसरीत खालील उल्लेखहि मुद्दाम करण्यांत आला होता:—“केसरीवर प्रसंग आल्यापासून केसरीबद्दल काळजी करणारे लोकांकडून ठिकाठिकाणांहून पत्रें प्रत्यहीं येत आहेत तीं वाचून समाधान वाटतें. या सर्व हितचिंतकांस उत्तरे पाठविणें या गडबडीत अशक्य झालें आहे. करितां कोणीहि राग मानू नये अशी सर्वतांस केसरीकर्त्यांची विनंति आहे. आलेलीं सर्व पत्रें वाचण्यांत येत असून त्यांतील उपयुक्त सूचनांबद्दल केसरीकार फार आभारी आहेत व त्या सूचनांचा योग्य तो उपयोग केला जात आहे.”

आमुळें लोकांच्या दृष्टीने, म्हणजे त्यांना हायकोर्टात चाललेल्या खटल्याची इकीकत रोजच्या रोज भरपूर कळावी या हेतूनें, खटला सुरू असेपर्यंत मुंबईस जादा केसरी काढण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. हें काम टिळकांच्या परवानगीनें व उत्तेजनानें मुंबईचे मुकुंद बाळकृष्ण गुर्जर यांनी पत्कारिलें असून, पुण्याहून नरसिंह वितामण

केळकर व कृष्णाजीपंत खाडीलकर यांना त्यांचे मदतीस पाठविण्यांत आले होते.

सेनानापुढील आरोपीला न्यायाधीश चांगला अगर वाईट मिळणें ही एक प्रकारची सोडतच असते. टिळकांच्या वांट्याला न्यायमूर्ति स्ट्रॅची हे आले होते. स्ट्रॅचीचाहेब हे तरुण व सरतरीत असून शिवाय वडे बापके बेटे म्हणून त्यांची हाय-कोर्टांत वरणी लागली होती. त्यांचे वडील सर जॉन स्ट्रॅची हे हिंदुस्थानसरकारच्या कोन्सिलचे समासद असून ते साम्राज्यवादी व पक्के अँग्लोइंडियन होते. त्या वेळीं मुबईच्या हायकोर्टांत नेटिव न्यायाधीश असे दोनच एक माधव-रावजी रानडे व दुसरे बटुद्दिन तय्यबजी. पैकी तय्यबजी यांची स्वातंत्र्यप्रियता आर्षीपासूनच प्रसिद्ध असून, त्यांनीं टिळकांना जामिनावर घुले केल्यापासून त्यांच्या-वर लोकांचा विश्वास जडला व सरकारचा विश्वास उडला यांत आश्चर्य नाही. न्या. रानडे यांनीं टिळकांना जामीन देण्याचे नाकारिलें होते, पण ते झाले तरी सरकारच्या विश्वासांतले होते असे नाही. मुबईच्या हिंदुमुसलमानांच्या इग्वानतंग 'फेर लढो' नामक चोपड्यावर सरकारने खटला भरला त्यांत रानडे व जार्जिन या न्याय-मूर्तींनी सरकारची निराशा केली होती, व टिळकांना जामिनावर सोडल्याची बातमी तारेनें विलायतेस गेली तेव्हां लॉर्ड हॅरिस यांनी लंडन टाईम्सला पत्र लिहून सरकारचा पाणउतारा करण्याची खोडच मुबई हायकोर्टाला लागली आहे' अशी तक्रार केली होती. कारण हॅरिसचाहेबाच्या अमदानीतच वरील चोपड्यावर खटला झाला होता. न्या. रानडे यांजकडे हा खटला न जाण्याची दुसरीहि कारणे अशीं कीं ते 'ओरिजिनिल साईड'ला किंवा सेनान चालविण्याला क्वचितच बसत. त्यांना थोडें कमी दिसे व ऐकूहि थोडें कमी येई. अपीलकोर्टाचे जज्ज म्हणून बसल्यास दुसरा जोडीदार कामांत असतो. बोलणारा वकील फार दूर असत नाही. व वकिलाची तक्रार ऐकू आली न आली तरी कागदपत्र पाहूनहि निकाल देतां येतो. मुंबई हायकोर्टाच्या सेनानाच्या कचेरींत रानड्यांना सर्वच अडचणी. तेथें दिवसा दिसे लाघावे लागतात इतका अंदेर; व गळवशा बंद असेल तेव्हांहि वकील साक्षीदार आरोपी चव्वा स्वरांनें बोलतांल तेव्हांच ऐकू जावयाचे. कसेंहि असो, तय्यबजी किंवा रानडे यांच्यापैकी कोणाकडेहि हा खटला गेला नाही; व स्ट्रॅचीचाहेबांची माहिती असलेले लोक म्हणू लागले कीं या राजेश्रींची नेमणूक झाली हे कांहीं वरं नव्हे. पण टिळकांच्या खटल्यांत न्यायाधीश कोण बापेआहि ज्यूरीवर कोण येणार हाच प्रश्न अधिक महत्त्वाचा होता; व खटला सुरू होताच ज्यूरीच्या निवडणुकीकडे लोक एखाद्या खोडतीच्या निकालाप्रमाणें उत्सुकतेने पाहू लागले.

ता. ८ रोजी वरोवर १२ वाजतां खटल्यास सुरुवात झाली. प्रथम टिळक व बाळ यांना क्लार्क ऑफ दिस कोर्ट यांनी आरोप वाचून दाखविल्यावर ज्यूरीकरितां आणविलेले लोक पुढें बोलवण्यांत आले. पैकी सरकारतर्फे नऊ लोकांना हरकत घेण्यांत आली व टिळकांतर्फे सात लोकांना हरकत घेण्यांत आली. शेवटीं मि.

टॉमसन (फोरमन). सट्टन, बोर्डर, फिफथन, आनंदराव वासुदेव, बूलकोम, बाबाजी कागिनाथ, पेसामजी नाडिया व प्रॉक्टर इतक्या लोकांची ज्युरी कायम झाली. यांत पांच इंग्रज, एक ज्यू, एक पार्सी व दोन दक्षिणी असा संघ होता. ज्युरीची नावे पहाताच एकमताचा निकाल मिळणे शक्य नाही हे तेज्जांचे दिसून आले. आरोपींनी गुन्याची नाकबुली दिल्यावर फिर्यादीतर्फे अॅडव्होकेट जनरल मि. लॅंग (यांच्या जोडीला मॅकफर्सन व स्ट्रॅंगमन हे मदतगार होते) यांनी खटल्याची मुनावणी सुरू केली. त्यांनी केसरीतील निरनिराळे लेख वाचून दाखविले, त्यावर जाता जातां थोडी टीका केली. मधून मधून कांहीं लेख पुरव्याला दिले, ते पुरव्याला प्राप्त मानावे की नाही याविषयी मासुली हरकती घेण्यांत आल्या, त्यांनील बहुतेक तक्रारी नामंजूर करण्यांत आल्या, किंवा नामंजूर करण्यासारख्या होत्या असेंहि वाटलेतर म्हणा. डिफेंसतर्फे तक्रारी सांगतांना मगठी शब्दांत वसावयाचे व मगठी शब्दांत ठठावयाचे असें असल्यामुळे, लवकरच ज्यूसोडे-बांना आपल्या शब्दशानाची गिडोरी अपुरी पडतंशी बाटून त्यांना स्वतः टिळकाचे सहाय्य वेधे जरूर आटले, व आरोपीला भाड्या पाठीमागे खुर्चीवर बसू या अशी त्यांनी कोठोला विनंति केली. ती मान्य झाल्यामुळे टिळक आरोपीच्या पिंजऱ्यांतून बाहेर येऊन आपल्या कॉलिसिटरजवळ बसले व सगळ्या पिंजरा एकटे केशव-राव बाळ याना मिळाला !

ज्यूसोडेबाचे हे कृत्य दूरदर्शीपणाचे होते असे लवकरच उरले. कारण पहिले साक्षीदार व फिर्यादी सरकारी ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर, मि. मिश्रा आबास अहली बेग, यांची जवानी सुरू होताच प्रथम खटल्याला रीतसर मजुरी आहे की नाही या मुद्यावर थोडा वादविवाद होऊन, शब्दायांचे सवाल सुरू झाले, स्वतः टिळक हेच वॅरिस्टरजवळ जागच्या जागी योग्य माहिती पुरविण्याच हजर होते यातुळे बरीच बाजू सांगालाही गेली. बेग यांच्या साक्षांत प्रथमच खटल्याच सरकाऱ्याची मजुरी रीतसर दिली गेली होती किंवा नाही या मुद्यावर ज्यू साहेबांचे म्हणणे असे पडले की या मजुरात नक्की अमुक लेखांबद्दल फिर्याद करावी असे लिहिलेले नव्हते. १२४ व १२५ च्या गुन्याबद्दल कि. प्रो. १९६ कलमाप्रमाणे नक्की लेखा-विषयी मजुरी पाहिजे अॅडव्होकेट जनरल यांचे म्हणणे लेखी मजुरीचेहि कारण नाही, फक्त समति असली म्हणजे शाले. शिवाय फिर्याद गुदरल्यानंतरचा एक पुरवणी मजुरीचा हुकम त्यांनी दाखल केला होता. त्याला अर्थोतच ज्यू साहेबांनी हरकत घेतली, व टिळकांना अटक झाल्यापासूनचा सर्व प्रकार व कायदेगिरी झाला अशी तक्रार केली. ज्यू जेवढी त्या. स्ट्रॅची यांनी असा निकाल दिला की, गव-द्रोहाची फिर्याद वाटेल त्या त्या लावतां येऊं नये, फक्त सरकाराचें ती लावावी, इतकाच या मजुरीच्या कलमांचा हेतू आहे, व मजुरीचे कायदे अपुरे किंवा

आगेंमागें असले तरी प्रस्तुतची फियाद सरकारला संमत आहे यांत शंका नाही, म्हणून ती तक्रार मी नामंजूर करितों.

यानंतर आचार अल्ली बेग यांची जवानी पुढें सुरु झाली तीत त्यांनीं इतर कागदपत्र दाखल केले व नंतर उलटतपासणीसुरु झाली. पहिल्या दिवसाच्या उलटतपासणीत विशेष कांहीं निघालें नाहीं. दुसरे दिवसाच्या उलटतपासणीत अनेक शब्दांची व त्याच्या भाषांतराची चिकित्सा झाली. पण एका अर्थानें ती केवळ माहण्यासारखी मौज होती व दुसऱ्या अर्थाने ती कौतुक वाटण्यासारखीहि गोष्ट होती. मौज अशी की, चालली आहे मराठी शब्दांची चर्चा आणि ती करणार कोण तर तीन गोरेसाहेब व एक मुसलमान गृहस्थ. जॅडव्होकेट जनरल, वॅ. प्यू. व न्या. स्ट्रूची या तिघांच्याहि हातीं लेखांतील प्रत्येक मराठी शब्दाचें भाषांतर होतें. पण कोणचे भाषांतर ततोतंत बरोबर, कोणच्या भाषांतरांतून लक्षणा व ध्वनि यासुद्धा, पण अतिव्याप्ति न होतां, नक्की अर्थ निघेल हाच मुख्य मुद्दा होता; व कोटीत विरफाड झालेल्या सत्याचें "सिधाविमल्य वृषभोरोरधीति" असें जें वर्णन टिळक नेहमीं विनोदानें करीत तें या ठिकाणीं पहावयास सांपडले. ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर हे अखिल भाषापंडित असले पाहिजेत अशी समजूत, पण बेग यांच्या मराठी ज्ञानासंबंधानें ती नुसती समजूतच होती. कोटीत ठेवलेल्या पण नेहमीं शोपी जाणान्या कोशप्रयावरची धूळ मात्र या जवानीत निघून गेली खरी. दाद लावणें, साहितें (सोसलें), खालीं दडपणें, स्वातंत्र्य, वगैरे शब्दांची मवति न मवति बरीच झाली. दाद लावणें म्हणजे दुःखमुक्ता करणे, व त्यापासून पुढें कायदा चकारून देणें, अशी अर्थाची सैच सुरु झाली. दाद लावणें यांत 'हत्याराचा उपयोग करून' असें ध्वनित कां होऊं नये असाहि प्रश्न निघाला, व या वाद-विवादांत खटल्याचा दुसरा दिवस संपला.

तिसरे दिवशीं सुरवातीस प्युसाहेबांनीं टाईम्स ऑफ इंडियामधील एका लेखाबद्दल तक्रार केली आणि वर्तमानपत्रांनीं टीकात्मक लिहूं नये व स्पूरीनि जें वर्तमानपत्रांत वाचलें असेल ते विसरून जावें असे मागुली सिद्धान्त न्यायमूर्तींनीं सांगितल्यावर मिर्झा बेग यांची तपासणी फिरून सुरु झाली. या दिवशीं "म्हेंज्झांना हिंदुस्थानच्या राज्याचा ताम्रपट ईश्वरानें लिहून दिला नाही" या वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा कीस निघाला. 'म्हेंज्झ' या शब्दाची व्याप्ति, 'दिला नाही' या शब्दाचें व्याकरण बगैरेबद्दल फार रण माजले मग 'स्वराज्य' शब्दाबद्दल व 'छाडून टाका' या वाक्याबद्दल केवढें झुज झालें असेल याची कल्पना होईलच. दुसरा साक्षिदार 'इत्तात्रय दामोदर' हा केवळ केंसरीचा बगणी-दार म्हणून कोटीत आला होता. तिसरा साक्षीदार नारायण महादेव पुराणिक हा आर्यभूषण छापखान्यांतील कारकून असून बाळ वटिळक यांचा केंसरीशीं असलेल्या संबंध त्याजकडून शाबीत करून देण्यांत आला. पण डिफन्सतर्फें वेगळे साक्षीदार

वाय्याचे नसल्याने फिर्माईतफेंच्या साक्षीदारांकडूनच आपणाला उपयोगी पडणाऱ्या काहीं गांधी काढून घेण्याचा क्रम प्युसाहेबांनीं ठेविला होता. पुराणिक यांजकडून पुष्पवाटिका, हितोपदेश, वगैरे पुस्तकें पुराव्यात दाखल करण्यात आलीं. चौथा साक्षिदार हेंड कर्पासिटर कोलगाडे याने मजकुराचीं प्रफें टिळकाकडे जात अर्त मागितलें, पण ही गोष्ट नाकबूल नव्हतीच. गायडरसाहेबांनीं आपल्यान्याच्या शब्दांतून हिगोथी वहा हजर केल्याचें सांगितलें व सहावा साक्षिदार पुरोहित याने केसरी व पुण्याचे टपाल हपीस यांचा उबब सांगितला ! तो पुण्याचा माहितगार असे पाहून त्याजकडून प्यु यांनीं पुण्यास सामाजिक सुधारणेबाबत तट पडले अर्हेत हे तर बदलून घेतलेच, पण पुण्यातील प्लेगचा कारभार, टिळकांनीं दुःखनिवारणार्थ केलेंले प्रयत्न, प्लेग इस्पितळाची व्यवस्था वगैरे गोष्टीहि त्याचेकडून त्यांनीं काढाविल्या. शिवाय त्याची वायकोच टिळकांनीं काढलेल्या हिंदू प्लेग इस्पितळांत पडली होती ! अर्थात् त्याचा पुरावा या मुद्यावर फारच प्राप्त ! इस्पितळातील स्वयंपाक सर्व हिंदूकरितां फारसाच होता, शूद्रांनाहि इस्पितळात वेत, या गोष्टी बदविण्याचा हेतु हाच कीं टिळक हे “नूना ब्रह्मिन” — म्हणजे केवळ ब्राह्मण्याभिमानी कोत्या विचारचे ब्राह्मण—असा झालेला साहेब टोकाचा ग्रह निघून जावा. सातवे साक्षिदार नारायणराव दातार, केसरीचे मुबईचे एजंट, यांनीं मुबईतील केसरीच्या शटवड्याविषयी पुरावा दिल्यावर टिळक व बाळ या दोघांचे स्वाधील कोर्टातील जबाब दाखल करण्यांत आले. यानंतर महत्त्वाची अशी एक गोष्ट घडली ती ही कीं. स्वतः न्यायमूर्तींनीं टिळकांना पुढे बोलवून काहीं मराठी शब्द व त्याचें व्याकरण यासंबंधी त्यांजकडून खुलासा घेतला. न्यायमूर्ती व टिळक यांच्या दरम्यान झालेल्या समापणाचा विशेष तपशील देण्याचे फारसे कारण नाहीं. तथापि येवढें सांगितलें पाहिजे कीं, टिळकांना ही अपूर्व संधी मिळाल्याकारणानें बॅरिस्टरला जी गोष्ट करिता येणे अशक्य ती, म्हणजे शब्दांचे नकी अर्थ वगैरे समजवून देणे, ही गोष्ट त्यांनीं करून घेतली, व त्यात मनु, याज्ञवल्क्य; दादोबा पांडुरंग आणि रामभाऊ जोशी या सगळ्यांना आपापल्यापरी हजेरी घावी लागली!

तथापि मराठी शब्दाचा अधिक स्पष्टार्थ होण्याकरितां कोणी जाडा विद्वान् बोलवावा किंवा नार्दी याचा विचार न्यायमूर्तीं करीतच होते. आणि खरें खोटे आम्हांस माहीत नार्दी तरी. बदला अशी दाट होती कीं डॉ. भांडारकर याची या कामीं साख्खी असे सरकारानें योजलेंलें असून, त्यांना हायकोर्टाजवळच मुबई युनिव्हर्सिटीच्या इमारतींत आणून बसविण्यांतहि आले होतें. पण अखेर भांडारकरांची साख्ख घेण्यांत आली नाही ह सर्वांच्याच दृष्टीनें बरे झाले. समतिकायाच्या विलाच्या वादापासून भांडारकर व टिळक यांच्यामधील येवनाच जाहीर झाला होता. क्रीडाभुवनाच्या दग्यांत टिळकांना गुप्तविण्यासारखी तार भांडारकरांनीं टाहरसला पाठविली होती इत्यादि गोष्टींचें स्मरण घाल्वावे म्हटलें तरी नाहींसें कसें होणार होतें? भांडारकर

शाहीस आल्यावर एक पदिक वैय्याकरण व एक स्फूर्त वैय्याकरण यांचा रण-संग्राम मोठा बहारीचा झाला असता; व १८९१ साली उमयवांत झालेल्या शास्त्रायांच्या वादाची दुसरी वाद्वृत्ति हायकोर्टांत निघाली असती! पण वास्तविक केवळ व्याकरणाच्या सूचिकांभावर आधारणाऱ्या टिकून बऱ्गारा राजद्रोहाचा आरोप व त्यावरून झालेली शिक्षा ही कोणाच्या मनास पटली असती! व्याकरणाच्या औषधाने सज्ञाची मळमळ कमी न होता उलट ती वाढलीच असती, कचंही असो; त्या दिवशी अशा अनिश्चित स्थितीत ४॥ यावतांच कोर्ट उठले.

दुसरे दिवशी म्हणजे खटल्याचे चौथे दिवशी (ता. ११ सप्टेंबर रोजी) प्रारंभीच न्यायमूर्तींनी असे सांगितले की, मराठी शब्दांच्या अर्थाविषयी जास्त पुरावा व्याख्याचा नाही असे मी ठरविणे आहे. त्यानंतर लगेच अॅडव्होकेट जनरल लॅंग हे फिर्मादीतर्फे मापण करण्यास उभे राहिले. गणिताच्या डावा-प्रमाणे कोर्टावरि अखेरीसच ही मोठी गोष्ट असते. टिळकांतर्फे पुरावा देण्यात आला असेता तर 'यू' यांना आधी बोलवे लागून अॅडव्होकेट जनरल यांना उत्तर देण्याची संधि मिळाली असती. पण टिळकाना स्वतःचा असा पुरावा सादरवाचता नव्हता म्हणून परमूक्तिकान्यायने त्यांनी फिर्मादीच्या शाही-दारांच्या द्वारेच उलटतपासणीत आपला पुरावा दाखल करून घेतला, व सरकारी बॅरिस्टरास अर्धी बोलण्यास माग पाडून आपल्या बॅरिस्टरास उत्तर देण्याचा फायदा मिळवून दिला.

अॅडव्होकेट जनरल लॅंग हे मोठे सय वृत्तीचे राहस होते. त्यांनी प्रथमच केशवराव बाळ शंभ्याविषयी कोर्टाला सांगतांना, कायद्याप्रमाणे ते गुन्हेगार ठरतात हा मुद्दा तर सोडला नाही परंतु त्या मुद्याचा आप्रहृष्टि विशेष धरला नाही. तथापि बाळ यांची मुक्तता ताबडतोब न होता आरोपी म्हणून त्यांना आणखी दोन दिवस पिंजऱ्यात उभे राहावे लागले. आरोपी न. १ म्हणजे टिळक याच्या विषयी बोलतांना मात्र त्यांनी ही मनोवृत्ति तशीच ठेविली होती असे म्हणवत नाही. लॅंगचाहेदाच्या भाषणाचे तात्पर्य सामान्यतः खालीलप्रमाणे होते. " केसरीच्या लिहिण्याने अमुक एका हुसमाच्या मनांत प्रत्यक्ष अप्रीति उत्पन्न झाली असे सिद्ध करण्याचे कारण नाही. ती होण्याचा संभव असेल तरी पुरे आहे. सरकार उलथून पडाने, किंवा सरकाराला अडथळ्या न्हावा अशी संधि पहात वसायें, अशी वृद्धि वाचकांच्या मनांत देखाणीं उत्पन्न झाल्यास ते खेस राजद्रोही ठरू शकतील. टिळक सन्यास, नामदार, फेळो आदी. केसरी सत हजार सप्तो. एकव्या सुषर्ष नऊवे प्रति वाटल्या जातात. यावरून हे पत्र बजनदार आहे. त्यांतील लेखांचा परिणाम वाचकांच्या मनावर होणारच. केसरी सरकारला परकीय म्हणतो. केसरीचा माळ मराठा म्हणतो की, पुढे मागे कधीतरी लोकाना हातीं शस्त्रे घ्यावे लागेल. लोक जुलूमने खरोखरच गाजले आहेत की नाही हे मी

सांगू शकत नाही. पण लेखात तसे म्हटले आहे खरे. शिवाजीच्या उत्सवात गैर काही नाही. पण त्याला राजकीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. उत्सवाची संघे साधून सकाराविषयी अप्रीति उत्पन्न केली आहे. विभूतिपूजा, शिवजयंति, रामजयंति वगैरे लेख अशाच प्रकारचे आहेत. ब्राह्मणांचा छळ, गोवर्धन, लकैतच्या राज्याचा वानरांनी केलेला विध्वंस, शिवाजी फिरून जन्मास येण्याविषयी प्रार्थना, इत्यादि उल्लेख काय दर्शवितात ! शब्दांच्या भाषांतरा-विषयी तक्रारी आहेत पण ती जबाबदार भाषांतरकारांनीच केली आहेत. आम्ही म्हणतो ते अर्थ नव्हेत हे टिळकांनीच विद्वान् साक्षीदार देऊन सिद्ध करावयाचे होते. शिवाय एका शब्दाचा हा प्रयत्न नाही, सर्व लेख एकत्र लक्षात घेऊनच त्यांचा विचार करावयाचा आहे. हिंदुस्थान पैधाने गरीब झाले असे इतरही काही लोक म्हणतात. पण ते शिवाजीच्या उद्दारासारखी भाषा बोलत नाहीत शारिआ-बरोबर धर्मच्छलाचीही तक्रार केली आहे. गोरू लोक सोड्या सवयीवर खटल्यातून घुटतात, या राज्यात बायकांची असर्वादा होते, असेही दर्शविले आहे. शिवाजीच्या वेळी हजारो तळवारी म्हाणांतून बाहेर निघत अशा शब्दांमुळे, दाद लावून घेणे या उपायाला सौम्य अर्थ रहात नाही. जफळखानाच्या वधाची चर्चा ही ऐतिहासिक होऊ शकते. आणि नुसत्या शिवाजीविषयी बोलण्याचे तर त्याने खून केला ते योग्य असेही कोणास म्हणता येईल. पण उत्सवाचे मिस करून सरकारचा सबब त्यात आणल्याने त्या चर्चेचे स्वरूप राजकीय ठरते. राजसूय यज्ञ व डायमंडज्युबिली यांचे साम्य ओळखताळून दाखविले आहे. या राज्यात असंतुष्ट राहणे हे कर्तव्य असल्याचे सांगितले आहे. शिवाजीच्या अपेक्षेने सर्व युरोपियन व अमेरिकन ऐतिहासिक पुरुष तुच्छ असे म्हटले आहे. नष्ट झालेले स्वातंत्र्य मिळविण्यास उत्तजन दिले आहे. स्वातंत्र्य नष्ट झाले ते इंग्रज आल्यापासून हे उघड आहे. “राष्ट्राला स्याही दडपीत असतील त्यांना छाडून काढा” यात छाडून टाकणे याचा अर्थ जर वार्ड मानावयाचा नाही तर स्वतः मानूनी कोर्टात येऊन आपला हेतु तसा नव्हेता हे सांगायला हवे होते. खून करणे म्हणजे मार्गातील कटि दूर करणे अशी प्रतिभाषा फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीही योजण्यांत येत असे. पण तिचा अर्थ उघड आहे. वर्गात शिरोलेल्या चोराना कोडून घालून उभे जाळावे याचा अर्थ काय ! म्हेच्छांना ताम्रपट दिला नाही हा व्याकरणातील भूतकाल किंवा वर्तमानकाल कसाहि मानला तरी त्यातील अर्थाने उघड आहे. आरोपीने बचावाकरिता दाखल केलेल्या कागदपत्रांचा या आरोपाशी फारसा संबंध नाही. शिवाजीच्या समाजीच्या दुरुस्तीला सरकारानून नेमणूक असली, किंवा टिळकांनी हिंदु ग्रेग इस्पितळ काढले असले, तरी काय झाले ! शिवाजीच्या मिथाने खुनाचा उपदेश करणे व ग्रेगाच्या उपायाकरिता सरकारस जुलमी म्हणणे या गोष्टी घडल्याच की नाही ! प्रत्यतरादाखल काही

पुस्तकें पुराव्यांत दिलीं आहेत. पण ती लिहिणारांचा व टिळकांचा हेतु एकच असें म्हणता येत नाही. त्यांतील लेख राजकीय स्थितीला उद्देशून नाहींत. शिवाय एखाद्या कडक लेखावर पुष्पी फिरीद व्हावयाची राहिली म्हणून टिळकांवरहि करूं नये कीं काय ! तात्पर्य कित्येक शब्द नुसते ऐतिहासिक नाहींत, व कित्येकांचा हेतु सरकारच्या विशिष्ट कृत्यांविषयी नापसंती दाखविण्यापलीकडे गेलेला आहे म्हणून १२४ अ कलमातील खुलाशाचाहि फायदा आरोपीस मिळू शकत नाहीं.”

मि. लॅंग यांनीं आपलें हें भाषण सुमारे पावणेधोन तासात आठोपल्यावर बॅ. प्यू यांनीं टिळकांतकें भाषणास सुरुवात केली. प्यू यांची भाषणपद्धतीहि लॅंग यांच्याप्रमाणें सिध्दि व सत्य होती. एका बाजूला ब्रॅन्सन व एका बाजूला नॉर्टन असते तर खटला ऐकण्यास जमलेल्या लोकांना पुष्कळ गमती पहावयास चांगडल्या असल्या ! प्यू यांनीं सुरुवातीस असे सांगितलें कीं, सर्वच गोष्टी टिळकांना प्रतिकूल आहेत. रेंडसाहेबांचा खून झाला नसता तर हा खटलाच मुळीं झाला नसता. बरें झाला तोहि पुण्यास झाला नाहीं. तेथें ज्यूरीला मराठी भाषा तरी नीट कळली असती. येथें न्यायमूर्ती व ज्यूरर यांपैकी कोणासच मराठी भाषा येत नाहीं. खटल्यापूर्वी टिळकांवर टीकात्मक अशी पुष्कळ पत्रें दैनिक पत्रांतून छापलीं गेलीं होती. पार्लमेंटपर्यंत गवगवा झाला तोहि टिळकांविरुद्ध. काहीं साक्षिदार बोलावण्यासारखे होत व ते बोलावण्याचें काम वास्तविक फिरीदीचें होतें. पण त्यांनीं ते बोलाविले नाहींत. आम्ही पुराव्यांत काहीं कागाद हाखल केले म्हणून अवांतर गोष्टी पुढें आणून मि. लॅंग यांना तास दीडतास बोलता तरी आले. नाहीं तर त्यांना बोलावयासच काहीं नव्हतें. ज्या लेखांवरून खटला केला त्यांतील बरेच कवितांरूप आहेत. अर्थात् त्यांत अलंकारपद्धतीचा उपयोग होणारच अलंकारिक भाषा शब्दार्थानें घेऊन कोणी आरोप करू लागेल तर बोलणेंच छुटतें. यानंतर प्यू यांनीं शिवाजी उत्सव मूळ कसा सुरू झालो वगैरे हकीगत सविस्तर सांगितली व विभूतिपूजेचें स्वतंत्र रीतीनें समर्थनहि केले. ज्यूरीतील लोकांना थोडपासहुत खुशामतीनें गुदगुल्या करण्याची वकील लोकांची रीतच असते. त्या रीतीनें प्यू यांनीं ज्यूरीतील स्कांच व वेल्स लोकांना त्यांच्या भाष्यदेशांत होणाऱ्या रॉबर्ट ब्रूच, बुइल्सम वॉलेस, यांच्या उत्सवांची आठवण करून दिली; आणि अशा उत्सवांत तुम्ही स्वः पुष्कळ वाटेकसचें अद्वातद्वा चढवडतां, आवेशयुक्त भाषणे करितां, आणि होमरूळहि मागतां, म्हणून तुम्हाला जर कोणी इंग्रजांची अराजनिष्ठ म्हणत नाहीं तर तोच न्याय तुम्ही टिळकांनाहि लावा असें सांगितलें. हे उत्सव पाश्चात्य घर्तावरच बसविले आहेत. केशरीतील विभूतिपूजेचा लेख कार्डाईलच्या एका निषधाच्या आधारेंच लिहिला आहे. पत्रव्यवहारांत कचित् जरा फाजील शब्द वापरले असले तरी ते स्वतः संपादकाचे

नसतात. निर्भीड स्पष्टोक्त जहाल शब्द वाक्याचाच. अफसुलखानाच्या वधाचे समर्थन केले म्हणून त्यामुळे रेंडच्या खुनाला कोणी उत्तेजन दिले असे म्हणता येणार नाही. टिळकांनी खुनास उत्तेजन दिले असे सरकारास खरोखरच वाटत असते तर त्यांनी पिनलकोडातील खुनाच्या चियावणीचे कलमच लाविले असते. मग १२४ अ हे सामान्य कलम का लाविले ? अफसुलखानाच्या वधाची चर्चा टिळकांमिवाय इतरांनाहि केली आहे. मग येऊन जाऊन टिळकानाच का दोष ? पुढे खून करवा- वयाचा अशा बुद्धीने ही चर्चा आधी उपस्थित केली म्हणावी, तर जेव्हा प्लेग हा ऐकून देखील माहीत नव्हता तेव्हा ही चर्चा सुरू झालेली आहे. मानू व टिळक असे विरुद्ध राजकीय पक्षातील लोक खुनाच्या हेतूने उत्सर्वात सामील होतील काय ? राजद्रोहाचा अर्थ जो गिलावतेंत तोच हिंदुस्थानातहि असावा. प्रजेच्या दुःखाचें तिस्रटमीठ लावून वर्णन करून असतोष उत्पन्न केला तरी तो राजद्रोह नव्हे. एक नून झाला म्हणून त्यामुळे एकंदर ब्रिटिश सरकारावर काही अरिह कोसळले आहे असे नाही. खुनाचाहि कट सांपडला नाही, मग येथे राह्य उलथून ठाकण्या एवढा कट कोठून सापडणार ? कबुलीवरील टिळकांचे लेख वाचले तर त्या- वरून त्यांच्या बुद्धिमत्तेप्रमाणें राजनिष्ठाहि सिद्ध करिता येईल. टिळकांच्या मनात गव्हर्नर लॉर्ड रॉडस्टेड यासबद्दल वाकडे असल्याचा पुरावा नाही. उलट त्यांनी अर्ब घेऊन दुःख निवारण करून लोकांचा दुवा मिळवावा असेच टिळकांनी लिहिले होते. टिळकांच्या मनात राज्यक्रांति करावयाची असती तर प्लेगचा अनर्थ ही चंध उलटहि होती, पण त्यांनी बड नकरिता प्लेग ह्मिपत्तच काढले !

त्या दिवशीं उपहारानंतर फिरून कामास मुरुमात झाली तेव्हा व. प्यु यांनी आक्षेपित अशा लेखापैकी एक एक घेऊन त्याचें समर्थन केले. पण ते सर्व किंवा त्याचा सारांशहि येथे देत बसलों असतां प्गार विस्तार होईल म्हणून तो भाग सोडून देतां. खटल्याच्या पांचवे दिवशीं (ता. १३ सप्टेंबर) प्यु यांनी आपल्या मापणांतील हा चर्चात्मक भाग पुरा करून १२४ अ कलमाचा खरा अर्थ सांग- ण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. प्रथम या कलमाचा एक प्रकारचा इतिहास आहे तो सांगून, नंतर या कलमातील गुन्हा बडण्याला विशेष प्रकारचा हेतु लागतो या मुद्यावर, मूळ पिनल कोडचे हें कलम मजूर होण्याचे वेळीं प्रथम पिनलकोड क्रमे- र्थेंत व नंतर कायदेकौन्सिलात जी चर्चा झाली ती डिफेन्सला सर्वेस्तीं अनकूल अस- त्यानें, प्युसाहेब ती ज्यूरीला वाचून दाखवू लागले. तेव्हा त्याचा व न्यायाधी- शांचा बराच वाद झाला, व 'डिफेन्सला' या शब्दाच्या अर्थाचीहि बरीच चर्चा झाली. तसेंच डिफेन्सतर्फे जे समर्थनपर किंवा समानार्थक लेख असणारे ग्रंथ पुराव्यात दाखल केले गेले त्यांविषयी चर्चा होऊन, गेवर्नी ज्यूरीने आरोपीच निरपराची ठरविण्यासारखाच हा खटला आहे असें परोपरीने सांगून प्यु यांनी आपले भाषण संपविलें.

आ वेळीं सुमार साडेतीनच वाजले होते. परंतु ज्वरीला सटला सुनावून सांगण्यास आपणास बराच वेळ लाभणार आहे म्हणून ते काम उघांच करूं असे सांगून त्या स्ट्रॉची त्या दिवशीं उठून गेले. ही शुद्ध कां वेण्यांत आली अशाची आर्ची करणे पुढे उमगलीं. त्यांतील मुख्य असे कीं, न्यायमूर्तींना लांब-लवच समारोप करवयाचा असून तो त्यांना जिव्हूनहि काढावयाचा होता. दुसरे दिवशीं (मंगळवार सा. १४ सप्टेंबर) न्यायमूर्तींनीं या समारोपास सुरुवात केली. ती सपण्याला सच्चाकाळचे पाच वाजले. याहि समारोपाचा सारास देण्याच्या मानगडींत आर्ची पळत नाहीं. कारण त्या योगाने फार विस्तार होईल. तीनच गोष्टी या समारोपास ठळक अशा होत्या फक्त एकच गोष्ट टिळकाना अनु-कूल अशी न्यायमूर्तीं बोलले. ती ही कीं, टिळकाचे लेख व रेंडवाहेवाचा खून राजमध्यें कार्यकारणसबब आहे असे मारविण्याचाहि भासा हेतु नाहीं, कियहुना अॅडव्होकेट जनरल यांना ती गोष्ट स्वीकृत करण्यासारखा एका कार्याचाहि पुरावा पुढें माझवां आण नाही, असे ते म्हणाले. पण राजद्रोहाचा गुन्हा करण्याचा टिळकांचा हेतु त्यांनीं सर्वदृशीं पृथीत धरला. किर्यादरीतकेंच्या प्रत्येक ठेकांतील जवळजवळ प्रत्येक वाक्य त्यांनीं द्वेषमूलक असें ठरविले. आणि राजद्रोहाचा गुन्हा बडव्याला राख उलयून पाडव्याची तयारी किंवा बुद्धीहि स्वीकृत करावी लागत नाहीं, येवढेच नव्हे तर सरकाराविषयी प्रेमभाव नसणे म्हणजेच द्वेषभाव असणें, असाहि त्यांनीं कलमांतील सरळ शब्दांचा अर्थविपर्यास केला. त्या स्ट्रॉची यांच्या या अर्थानर, स्वतः सरकारची छुनी समजूत, न्यायकोटांचे ठराब, आणि प्रत्यक्ष लोकांचे आचरण, या सर्वांची इतकीं प्रतिकूलतेचीं पुढे बत्तलीं आहेत कीं, स्ट्रॉची-साहेबांचा अर्थ आतां कोणी नुसता हातांतहि धरणार नाहीं. पण रोम्याचे प्राण घेत घेत जसा वैद्य तयार होतो त्याप्रमाणें आरोपींना अन्यायाने शिक्षा देत देत न्यायमूर्तीहि खरा न्याय करण्याला शिक्तास. अन्यायानें शिक्षा भोगणें हाराजकीय अपमृत्यु असे मानलें तर, टिळकानीं स्वतः शिक्षा भोगभोगून राजद्रोहाचा खरा अर्थ ठरव्यास जी मदत केली ती त्यांना विसऱ्या जन्मात तरी उपयोगीं पडली असे म्हणता येईल !

असो; सचकाळचे पांच वाजता न्यायमूर्तींचा समारोप संपून स्ट्रॉचींतील गृहस्थ पत्नीकडील दारुनात निघून गेले. ते परत वेईपर्यंत दरम्यान कोर्टास काहींच काम नव्हतें. याचा फायदा घेऊन वें. ज्यू यांनीं पुढे कराव्या लागणाऱ्या अर्पीलाचे बीजारीपण म्हणूनच कीं काय, न्यायमूर्तींच्या समारोपांतील दोष न्यायमूर्तींच्या नजरेला आणले. आणि 'डिस्-लॉयस्टी' 'डिस्-अफेक्शन' असे शब्दांचे काव्यार्थ व लज्जाकार्य यांविषयी उमयतांमध्ये बरीच चर्चा हाली. पण या सर्व गोष्टींचा नीट विचार केलेला आहे असें मांगून न्यायमूर्तींनीं अधिकारमुक्त-वाणीने हा वाद संयविला.

ज्यूरी उठून गेल्यावर सुमारे पाऊणतासांत ती परत आली. तिने प्रथमच असे आग्रह ठाकले की, आरोपी नं. २ केशवराव बाळ, आर्यभूषण छापखान्यातील कारकून व मदत म्यानेजर, यांना आम्ही निदोषी ठरवितो. आरोपी नं. १ टिळक यांच्यासंबंधाने मात्र हे एकमत टिकले नाही कारण सहा ज्यूरर लोकांनी टिळकांना दोषी ठरविले व तिघांनी निदोषी ठरविले. न्यायमूर्तींनी हा बहुमताने निर्णय मान्य केला. जगेच ब्लॉक ऑफ वि फ्राऊन यांनी टिळकांना विचारले की, तुमच्यावर आरोप यावीत झाला आहे तथापि तुम्हांला शिक्षा देऊ नये अशाविषयी तुमची काही कारणे असल्यास सांगा. त्यावर टिळकांनी उत्तर दिले की, 'स्प्रीडल भी दोषी वाटत असेन पण मला स्वतःला मी निदोषी आहे असेच वाटते. राजद्रोहाच्या हेतूपुरोसर हे लेख लिहिलेले नाहीत हे मी सांगतो. व त्याचा परिणाम देखील राजद्रोह उत्पन्न करण्याचा होईल असे मला वाटत नाही. लेखातील शब्दांच्या अर्थाविषयी आपल्या विद्वाद् अशा लोकांची साक्ष स्वतः सरकारतर्फेच व्याख्यास पाहिले होती तीहि घेण्यात आली नाही.' टिळकांनी सांगितलेली ही कारणे अर्थात् न्यायमूर्तींना पटण्यासारखी नव्हतीच. त्यांनी टिळकांना असे बजावले की, वाचकांच्या मनात अराजनिष्ठा उत्पन्न करण्याच्या हेतूनेच तुम्ही लेख लिहिल्याविषयी माझी खात्री झाली आहे. "तुमचा गुन्हा मोठा असला तरी भयंकर नाही. या देशांत राजद्रोहाचा हा दुसराच खटला आहे. १२४ अ हे कलम जुने व एका बाजूला पडलेले, वामुळे आपण निर्मयपणे हवे तें लिहिले तरी चाखेल असे तुम्हांला सहजच वाटले असावे. जेगच्या वाचकांत तुम्ही सरकारची व लोकांची मोठीच कामगिरी बजाविली आहे; तरीपण तुमची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता लक्षात घेता तुम्ही हे लेख लिहिले ही गोष्ट फार घाईत केली, व तुम्ही पुढेहि असेच लेख लिहिले असते तर लोकांवर संकटच गुदरली असती. आ सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन मी तुम्हास फक्त अठरा महिन्यांची सफा मजुरीची शिक्षा देतो." बाळ यांना उद्देशून न्यायमूर्तींनी सांगितले की, 'तुम्हाला निदोषी ठरवून सोडून देण्यात आले आहे.' अशा रीतीने सायकाळी सुमारे चाडेसहा वाजण्याचे सुमारास कोर्टाचे काम संपून, पोलिस अधिकार्यांनी टिळकांना साक्षी आग्रह गाडीत बसवून ए. ए. दम रुग्णाकडे नेले.

शिक्षेनंतर अगिळ ही गोष्ट ओघानेच येणारी होती. मात्र हें अपील लेटर्ष वेटंटप्रमाणे विलायतेंतील मिस्त्री कौन्सिलकडेच करता येत होते. तथापि तें अपील करण्यालाहि माधी हायकोर्टच्या मुख्य न्यायाधिकापुढे अर्ज करून परवानगी मिळविणे, किंवा निदान आम्ही परवानगी देत नाही अशा निकाल घेणे, आनिर्वाह होते. याकरिता वें. ज्यू यांच्या संमतीने जगेच सॉलिडर माईशेकर आणि कांग यांनी एक चौदा कलमी अर्ज तयार केला. तो अर्ज महत्त्वाचा असल्यामुळे, विशेषतः टिळकांना झालेल्या अन्यायाविषयांच्या रीतसर तक्रारीचा

त्यांत निष्कर्ष काढलेला असल्यामुळे त्यांतील काही भाग या मागाच्या शेवटी परिशिष्टादाखल दिला आहे.

अपील अर्जावर ता १७ सप्टेंबर रोजी टिळकांचा प्रतिशलेख व सही होऊन लगेच तो हायकोर्टाकडे गुदरण्यांत आला, व त्याची सुनावणी ता. २४ सप्टेंबर रोजी हायकोर्टाच्या फुलबेंच पुढे झाली. फुलबेंच असले तरी तीनच न्यायाधीश—म्हणजे फॅरन, कॅडी, व स्ट्रॅची—असे अपील ऐकण्यास बसले, हें अपील स्ट्रॅची-चाहेनाधिकृत होते तरीहि स्वतः ते या न्यायनिमृतीत बसले येवढेंच नव्हे तर स्वतः त्यांनी टिळकांचे बॅरिस्टर मि. रसेल यास चर्चात्मक असे अनेक प्रश्न विचारून कुठित करण्याचाहि बराच प्रयत्न केला. रसेल यांच्या माषणानंतर सरकारतर्फे अॅ जनरल लॅंग यांचे माषण होताच न्या. फॅरन यांनी कोर्टाचा निकाल सांगितला. ते म्हणाले, प्रत्येक खटल्यात मिन्ही कौन्सिलकडे अपील करण्याचा अधिकार नाही. म्हणून या खटल्यात काी विशेष अन्यायाची गोष्ट घडली आहे की काय येवढेच पाहिल म्हणजे झाले. मुंबईसरकारतर्फेच प्रत्यक्ष फिर्याद दाखल झाल्यामुळे त्यांची मजुरी नव्हती किंवा आहे ती अपुरी आहे हा मुद्दाच उरत नाही. धिवाय न्या. स्ट्रॅची यांनी स्वरीला कयद्याचा अर्थ समजून सांगितला तो एकदरीने बरोबर होता. 'प्रीतीचा अभाव' म्हटलेकाय व 'प्रीतीला प्रतिगोषि अशी मावना' म्हटली काय दोन्ही एकच. सरकार या गव्हाचा अर्थ चुकला अशी तक्रार आहे; पण तीहि बरोबरचन ही. मिळून अशी करण्यासारखा काही मुद्दा निष्पन्न झालेला नाही. म्हणून आम्ही अपीलची परवानगी देत नाही. अशा रीतीने मुंबईहायकोर्टातील टिळकातर्फेची कामगिरी संपली. पंतु स्पेशल अपील म्हणून मिन्हीकौन्सिलकडे अपील काता येत होतें व ते लगेच करण्यात आलेहि.

इकडे टिळक दुसर्गात गेल्यामुळे केसरी—मराठा वर्तमानपत्रांचें पुढें काय करावयाचें हा प्रश्न टिळकाच्या स्नेहापुढ सहजच उत्पन्न झाला. ता० १० ऑगस्ट १८९७ च्या अंकापर्यंत केसरीच्या शेवटी "हें पत्र आर्यभूषण छापखान्यात हरि नारायण गोखले यांनी छापलें व वाळ गंगाधर टिळक यांनी प्रसिद्ध केलें " असा कायदेशीर उल्लेख येत असे. ता० १७ ऑगस्टच्या अंकापासून टिळकांना शिक्षा होईपर्यंत, तनादक किंवा प्रसिद्ध करणार म्हणून टिळकांचेंच नांव वाळू राहिले; परंतु छापणार हरि नारायण गोखले यांच्या येवजी वळवत कृष्ण कोलांगडे यांचे नांव घातले जात असे. याचा अर्थ हरि नारायण गोखले यांना टिळकावर खटला होताच केसरीचे मुद्रक या नात्याने आपली जबाबदारी नकोशी झाली, व त्यांनी ती खरोखरीचा मिटर कोलांगडे याजवर टाकली. टिळकांना शिक्षा झाल्यावर, परस्पर दुसऱ्याच्या नावाने का होईना पण केसरी आर्यभूषणछापखान्यांत छापला जाण्याची जबाबदारी गोखले यांच्याने घेवचेना. टिळकांना शिक्षा सुनावल्याबरोबर बौद्धीपंत विज्वंस यांना गोखले यांनी ताबडतोब असे

सांगून टाकले कीं, यापुढें केसरी दुसऱ्या वाटेक त्या छापखान्यात छापण्याची सजवीज पहा! टिळक व गोखले यांच्या दरम्यानचा आर्यभूषणमध्ये केसरी छापण्याचा, पठिला करार १८९४ पूर्वीच संपला होता, तरी त्याच करारात लिहिल्या प्रमाणे गोखले यांनीं केसरी छापण्याचे वद धरण्यास निदान तीन महिन्यांची नोटीस देणे जरूर होतें; व टिळकावरील खटल्याची आपत्ति लक्षांत घेता तर अशी नोटीस देणे शकिकच योग्य ठरत होतें. शिवाय गोखले यांनीं आपले नांव काढून घेतल्यामुळे त्यांना व्यक्तिः काहींच धोका नव्हता. प्रेस अँक्ट तेव्हां झालेला नसल्यामुळे छापखान्याचा जामीन मागणें किंवा तो सरकारजमा करणें याहि आपत्ती छापखान्यावर येणाऱ्या नव्हत्या. तरीपण गोखले यांनी आपल्याच हेका बालविद्या, व यापुढें मी तर केसरी छापून देणारच नाहीं परंतु टिळक परत येईपर्यंत तुम्हीहि केसरी बंदच ठेवावा हे बरें असा विचित्र सल्ला त्यांनीं बॉडोपंत विजय बांस दिला. पण स्वतः विजय किंवा टिळकांचे त्नेही व असिस्टंट सगरे मंडळींना हा चला अर्थातच रुचण्यासारखा नव्हता. यामुळे त्यांनीं दुसरा एकादा छापखाना गाडून त्यावर केसरी छापण्याचे ठरविलें. संपादकांचे 'डिक्लेरेशन' करण्यास मनुष्य भिळ-विण्यापेक्षा त्यांतल्यात्यांत छापखान्याचीच अडचण खरी होती. कारण टिळकांचे असिस्टंट या नात्यानें नरसिंह वितामण केळकर हे १८९६ च्या मार्च महिन्यापासून पुण्यास येऊन दाखल झालेले असून, कुण्याची प्रमाकर खाडिलकर हेहि त्याच सालच्या अखेर येऊन दाखल झालेले होते. १८९६ च्या सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यांपासून केळकर हे टिळकांच्या देखरेखीखाली मराठवांत जमलेलासुद्धां सर्व मज-कूर लिहू लागले होते, व खाडिलकर यांनींहि केसरीत टिळकांच्या देखरेखी-खाली लिहिण्यास सुरुवात केली होती. यामुळे केळकर व खाडिलकर यांपैकी कोणीहि केसरीच्या संपादकाची जबाबदारी अगावर घेण्यास तयार होवा. पण छापखाना चुटकीसरचा कोडून तयार होणार ! तथापि, सुदैवानें तीहि अडचण या वेळीं निभावून गेली.

भिडे या नांवाचें एक पेन्शनर गृहस्थ होते त्यांनीं रविवार पेठेंत फडके यांच्या बाब्यात श्रीविठ्ठल नांवाचा छापखाना काढला होता. त्यांनीं लगेच केसरी छापून देण्याचे कवळ केले. मात्र मुद्रक व संपादक म्हणून यापुढे वेगवेगळीं मनुष्ये न गुप्तविता कोणीतरी एकानेंच या दोन्ही जबाबदाऱ्या पत्कराव्या अतें ठरून केळकर यांनीं शहर मॉजिस्ट्रेटपुढें केसरीचे संपादक म्हणून डिक्लेरेशन केले; व ता. २१ सप्टेंबरच्या अंकापासून "हें पत्र रविवार पेठेंत श्रीविठ्ठल छापखान्यांत नरसिंह वितामण केळकर यांनीं छापून प्रसिद्ध केले" असा उल्लेख करण्यांत येऊ लागला. मराठापत्राचे हि डिक्लेरेशन अर्थात् केळकर यांनींच केले आणि ता. २९ सप्टेंबरपासून ते पत्रहि त्यांच्याच नांवानें सुरू झाले. या सर्व नवीन व्यवस्थेमुळे व्यवसायक या नात्याने बॉडोपंत विजय बांस बराच आस पडला. केसरी आर्यभूषणमध्ये छापून देत

नाहीं असें सांगितल्यामुळे केळकर विध्वंस यांनीं गोखले यांच्याशी तटाहिकरून पाहिला. परंतु तो फुकट गेल्यामुळें छापखान्याची व्यवस्था तर दुसरीकडे कगवीच लागली; पण वर्गणीदारास अकरवना करणे व हिशेबाख्या नव्या वध्या घालणे वगैरे सर्व गोष्टी करण्याकरिता विध्वंस यांना विंदुरकरांच्या वाळ्यांत वेगळी कचेरी सुरू करावी लागली. ही मुदवात त्यांनीं ता. १९ सप्टेंबर १८९७ रोजी, विंदुरकरांच्या वाळ्यांतील टिळकांच्या राहत्या घराच्या पडवीत, दोन देवदारी लोकां घेऊन केली; व तेव्हांपासून पुढे आजवर केसरीच्या कचेरीला जे स्वरूप प्राप्त झाले आहे त्याचे मुख्यतः अेय टिळकांबरोबर विध्वंस यांना एकट्यांनाच दिलें पाहिजे. ता. २१ सप्टेंबरच्या अकांत केसरीचे व्यवस्थापक यांनीं वर्गणीदारांना खालीलप्रमाणे विनंति केली. “ केसरीवर मंत्रंकर प्रसंग गुदरल्यामुळें बारीकसारीक कामांतहि थोडकी गैरव्यवस्था होण्याचा समभव आहे. या अव्यवस्थेकडे वर्गणीदार दुर्लक्ष करतील अशी आशा आहे.” पण वर्गणीदारांची केसरीला पूर्ण सहानुभूति असल्यामुळें ते फिरकोळ अव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष करतील यांत शंकाच नव्हती. नवीन वर्गणीदार होत ते जुन्या पत्त्यावर पत्रे पाठवीत तीं वेळच्यावेळीं मिळण्याचीहि व्यवस्था होईना. म्हणून नवीन संपादक केळकर यांच्या नांवें खाजगी पत्त्यावर पत्रे पाठवावीं अशी जाहीर सूचना केसरीत घालावी लागली. तथापि व्यवस्थापकांच्या ऑफिसाची घडी लवकरच बसली, व विठ्ठल प्रेसचे मालक व व्यवस्थापक यांनीं नवीन मोठी जबाबदारी परगुरली असतांहि केसरी वेळेवर छापून देण्याचें कामीं त्यांनीं फारच दक्षता दाखविली. लें क्लासला मध्यंतरी थोडी सुटी होती, तोहि फिरून ता. ३ आक्टोबरपासून आपण सुरू करणार अशी केळकर यांच्या सहीची जाहिरात प्रसिद्ध झाली. या सर्व गोष्टी अद्या रीतीने विनवोमाट पार पडतील अशी पुष्कळांना अपेक्षा नसावी. ता. १९ रविवार रोजी दोनप्रहरपर्यंत मराठा प्रसिद्ध झाला नाहीं यामुळे टिळकांचीं दोन्ही पत्रें बद्द पडणार असा कित्येक लोकांनीं तर्कहि बांधला. पण मराठा फक्त रविवाराऐवजीं सोमवारला प्रसिद्ध झाला, व केसरी तर मंगळवारीच रीतीप्रमाणें निघाटा. हे पाहताच पुण्याहून टाइम्सला एक तार गेली व ती त्यानें प्रमुख जागीं प्रसिद्ध केली. तारेंत मजकूर असा होता कीं. टिळकांचीं दोन्ही पत्रें पुनः निघूं लागलीं व केळकर नांवाच्या एका एल्. एल्. बी. यद्दस्थानें या दोन्ही पत्रांचें डिक्लेरेशन केलें आहे !

विलायतेस अपील लावण्याची खटपटहि अद्याच तांतडीनें करण्यांत आली; व शनिवार ता. २ आक्टोबरच्या मेळ नोंदीनें टिळकांचे जेही ना. दाजी आभाजी खरे केसरीवरील खटल्यासंबंधाचे कागदपत्र घेऊन विलायतेस गेले. आणि मागाहून ता. १६ आक्टोबर रोजी सॉलिसिटर कांगाहेहि उरलेले कागदपत्र घेऊन विलायतेस निघण्याचें ठरलें. खटला म्हत्वाचा असल्याकारणानें त्याच्या साम्र हकीमतीचें पुस्तक निषणें अवश्यच होत. डिफेन्सतर्फें शॉर्टहॅंड रिपोर्टर नेमलेला

असल्यामुळे सर्व मजकूर, वकीललोकान्या भाषणासह, तयार होऊन लवकरच मिळाल्यामुळे, इंग्रजी पुस्तक ताबडतोब छापण्यांत आले. व. देशपांडे यांनी टिळकांचे लहानसे चरित्र लिहून दिले, अँडबोकेट सेटलूर यांनी चर्चात्मक प्रस्तावना लिहून दिली, व छपाई वगैरेचे सर्व काम महादेव कृष्ण देशमुख यांनी आपल्याने पार पाडिले. मराठी पुस्तकहि खडेराव भिकाजी बेलसरे यांनी काढले, पण इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे मराठी आवृत्ति तयार करवयाची असल्यामुळे १८९८ च्या प्रारंभापर्यंत ते प्रसिद्ध झाले नाही. पण या उशीराचा एक फायदा बेलसरे यांस मिळाला तो असा की, ता. १९ नोव्हेंबर १८९७ रोजी लंडन येथे प्रिन्सी कौन्सिलमुळे टिळकांच्या अपील अर्जाची सुनावणी झाली त्या हकी-गतीचाहि समावेश त्यांना आरल्या या पुस्तकांत करिता आला.

टिळकांचे खटल्यासंबंधी लोकमत काय होतें हें विशेष लिहिण्याचे कारण नाही. झाडून सर्व एतद्देशीय वर्तमानपत्रकारांनी टिळकांना शिक्षा दिली याचा निषेधच केला. आणि एकदोन पत्राखेरीज याकी सर्व अँग्लो-इंडियन व विला-यती पत्रांनी झाले तेंच योग्य झालें असे म्हटलें व त्यांपैकी कार्यांनी टिळकांचे झाली ही शिक्षा फार थोडी असे म्हणून सरकारने अपील करून ती वाढवून घ्यावी असाहि सल्ला दिला. पण ही गोष्ट अर्थातच शक्य नव्हती. या खटल्यांत देशी-विदेशी हा फरक सर्वेच दृष्टींनी दिसून आला. व्यूरीत जितके इंग्रज तित-क्यांनी टिळक दोषी असा निवाडा दिला व जितके हिंदी समासद होते तित-क्यांनी टिळकांना निर्दोषी ठरविले. इंग्रजांनी टिळकांना शिक्षा झाली त्या दिवशी मेजवान्या झोडव्या. उलट गिरणी मजुरांपर्यंत अनेक टिळकमत्तानी त्या दिवशी उपोषणे केली. कित्येक कॉलेजांतल विद्यार्थ्यांनी स्वेच्छेने एकदोन सुट्या घेतल्या व कित्येक दडाळा काळी फडकी बाधून हिंदू लागले. पण दुःखप्रदर्श-नाचा हा प्रकार विद्यार्थ्यापुरताच होता अज नाही; तर अमृतवझारपत्रिका, हिंदु वगैरे पत्रांनी आपल्या वर्तमानपत्रात सर्वत्र काळ्या रळी घालून मुद्रणस्वातंत्र्य नष्ट झाले अशी भावना प्रगट केली.

१२४ अ कलमाचा विररीत अर्थ, या. स्टॅची यांचा एकतर्फी समारोप या गोष्टींनी सरकारचा राग जितका लोकांना आला तितकीच टिळकाविषयी विशेष प्रकारची सहानुभूति वाटण्यासहि कारणे बघून आली. टिळकांच्या विद्वत्तेविषयी व देशभक्तीविषयी सर्वांच्या मनात आदर हाताच, पण टिळकांनी माफी मागवी म्हणजे आम्ही कदाचित् त्याचेवरील खटला काढून घळ अशी कारवाई टिळ-कांच्या कांहीं जोसांच्या मध्यस्थीने सुरू होती. तथापि, टिळकांनी माफी मागण्याची ही सूचना शिबकारिल्याचें प्रसिद्ध झालें. अर्थात् गोखले यांनी मागिलेली माफी ही सूचना शिबकारिलेली माफी या दोहोंची तुलना लोकांनी आपल्या मनांत व टिळकांनी शिबकारिलेली माफी या दोहोंची तुलना लोकांनी आपल्या मनांत करणें हें स्वाभाविकच होतें. अमृतवझार पत्रिकेचे संपादक मोतीलाल जोश

यांनीं लिहिलेल्या पत्रास टिळकांनीं अटकेनतर पण खटल्याच्या निकालापूर्वी उत्तर पाठविले, त्यांत एक महत्वाचे वाक्य असें होते कीं “ग्रो. गोखले किंवा ज्ञानप्रकाशकार यांच्याप्रमाणें माझी लेखणी लेखीपेची नाही” — “आय अॅम नॉट ए कच्चा रीड.” वरील वाक्यांत गोखल्यांना वैयें नाहीं असे म्हणण्यापेक्षाहि स्वतः मी टांकाचा अधिक खबीर आहे इतकेच टिळकाना सुचवावयाचें होतें. ते कसेंहि असो, केवळ माफी मागितल्यानें शिक्षा वाचण्याचा संभव असतां टिळकांनीं ती मागितली नाही, इतकी गोष्टनिर्विवाद असून ती जाहीर झाल्यानें तिनें टिळकांच्या वैर्यांचा ठसा लोकांच्या मनावर विशेष बसविला.

दुसरीहि एक गोष्ट टिळकांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न करणारी झाली. ती अशी कीं रॅडसाहेबाचा खून कोणी केला याचा पत्ता पोलीसांना लागला; व त्याबरोबरच त्यांना व सरकाराला हें समजून आले कीं, कित्येकास शका होती तरी टिळकाचा सबब अप्रत्यक्ष रीत्याहि या खुनाच्या कटांत येऊ शकत नाहीं. खटला भरला त्यावेळीं सरकारची संशयनिवृत्ति झालेली नव्हती; पण पुढे ती हळू हळू होऊ लागली; व अॅडव्होकेट जनरल याचें भाषण होण्याच्या वेळेपर्यंत वातावरण या दृष्टीनें बरेच निवळले होते हें पूर्वी आम्हीं दर्शविलेंच आहे. या गोष्टीचा उपयोग इतकाच झाला कीं टिळकाना मोठी शिक्षा व्हावयाची ती न होता फक्त १८ महिन्यांची झाली. पण पुढे त्यांच्या सुटकेविषयीं जे प्रयत्न सुरू झाले त्यांना ही संशयनिवृत्ति उपयोगी पडली. खुनासंबंधाने जशी टिळकांविषयीं कित्येकांची संशयनिवृत्ति व्हावयाची होती तशीच, सुधारक पक्षांतलें कित्येक लोक टिळकावरील खटल्यास कारणीभूत झाले कीं नाहीं याचीहि संशयनिवृत्ति होणे जरूर होते. खटल्यापूर्वीं टाइम्समध्ये ‘जस्टिस’ या सहीनें जे एक चिथावणीचें पत्र प्रसिद्ध झाले होते तें पत्र पुष्कळ लोकांनीं कीर्तनें बॅरिस्टर बाजवर मनानें लादले. कारण यापूर्वीं पाच सात महिन्यांत कीर्तनें यांच्या सहीनें टिळकांविषयक काहीं पत्रें याच वर्तमानपत्रात छापलीं गेलीं होती. यामुळे जस्टिस नामधारी मी नव्हे असे कीर्तन्यांना केसरीकाराकडे लिहून कळवावें लागलें. मांडारकर हे सरकारतर्फें विद्वान तज्ञ म्हणून साक्षीला येणार ही गोष्ट प्रसिद्ध झालीच होती. त्यांनीं हें पत्र लिहिलें असांच असाहि कित्येकांचा तर्क होता, तो सशय देखील खोटा ठरला. तथापि हें पत्र सुधारक वर्गापैकीं कोणी तरी लिहिले असांच असा अदेश होता तो पुढें केन्हांहि दूर झाला नाही. या सशयामुळे सुधारक वर्गावर लोकांचा राग होता, व एकावर राग झाला म्हणजे दुसऱ्याविषयीं सहानुभूति वाढते या मार्गासक तराजूच्या नियमाप्रमाणे, या संशयामुळेहि टिळकाना थोडीशी सहानुभूति मिळाली.

रॅड नांवाचा खून कोणी केला असावा याविषयीं अनेकांचे अनेक तर्क होते. मरणापूर्वीं स्वतः रॅडसाहेब व टेफरनट आयस्ट यांची बायको टि...च-३७

बंधुनी कोणा चाफेकर बंधुची नावे घेतली, व प्रथम दामोदर हारी चाफेकर यास अटक झाली. त्यानें ता. ८ ऑक्टोबर रोजी मुंबई प्रे. मॅजिस्ट्रेट हॅमिल्टन यांज-पुढें कबुलीजबाब दिला तो इतका व्यापक होता कीं, तो कोणी नायेफिरु वेडा मनुष्य असून कांहीं तरी सांगत आहे असेच लोकांम वाटले. आजपर्यंत पुण्यांत किंवहुना मुबईतहि जितके दांडगार्हचे गुन्हे झाले तितके सर्व आपणच केले असैं त्याने सांगितलें. चाफेकराचें वडील हे एक प्रसिद्ध कीर्तनकार असून दामोदर व त्याचे बंधु हे कीर्तनाचे वेळीं मार्गे उभे राहून बापाची साथ करीत, स्वतः दामोदर सत्तावीस वर्षांचा व त्याचे माऊ वाळकृष्ण व बासुदेव हे या वेळीं २४ व १८ वर्षांचे होते. हे बंधु थिपार्हवाण्याचे असून दामोदरानें तर सरकारी लष्करी नोकरीत थिरण्याचे प्रयत्नहि केले होते. पण त्याचे ब्राह्मण्य त्याच्या आड आले. मला नोकरीत घ्याल तर चारशें ब्राह्मणांची कवायती पळटण तयार करीन असेंहि त्यानें सांगितलें. पण जेथे एक ब्राह्मण खपण्याची मारामार तेथें चारशेची कल्पना कशी दबधार ! अशा रीतीनें निराशा झाल्यामुळें चाफेकराच्या मर्दुमकीने इतर बळगणांनीं मार्ग काढला. “बासुदेवराव पटवर्धन, दामुषण्णा कुलकर्णी वगैरे सुधारक, यांना आणि योरात वेल्लणकर वगैरे बर्मांतर केलेल्या हिंदूंना मीच ठोक दिला, मुबईतील राणीच्या पुतळ्यावर मीच डांबर ओतले व गळ्यांत जोळ्यांची माळ घातली, युनिव्हर्सिटीचा मंडप मीच जाळला, पुण्यांत प्लेगच्या अमदानींत सोजीर लोकानीं केलेले अत्याचार पाहून मला त्वेव आला, व त्यांचा मुख्य अधिकारी रेंडसाहेब याला मारून खड उगविण्याचा मीच निश्चय केला, बंदुकी अमुक ठिकाणांहून चोरल्या, दारुगोळा अमुक ठिकाणी मिळविला, मिस्तूळें व तरवारी अमुक ठिकाणाहून घेतल्या, रेंडसाहेबाला मारण्याचे पूर्वींचे प्रयत्न असे तसे फसले, शेवटीं जुविलीच्या दिवशीं दिवसभर ईश्वरप्रार्थना करून व हत्यारे बरोबर घेऊन मी व मामा माऊ वाळकृष्ण असे गणेशखिंड रस्त्यावर गेलो, मी रेंड साहेबाला गोळी घातली व वाळकृष्णाने फेफटेंत आयस्ट याला मारले, व हत्यारें नात्यावरील पुलाखाली झांकून ठेवून आम्ही कालज्याचे रस्त्यानें परत आलो, दुसरे दिवशीं लोंढे यांचे विहिरीत हत्यारें टाकून देऊन ता. २४ व्हत्त रोजी मुंबईस निघून आलों व फिरून कीर्तने करूं लागलो. पुढें टिळकांवर खटला झाला नातूना पकडलें इतर लोकांना त्रास झाला म्हणून मीच पोलीसच्या स्वाधीन होऊन कबुलीजबाब देण्याचें ठरविलें, मुईनसाहेब हे माझे कौही आहेत, त्याचे जखम मी मामा सर्व घुसांत लेखी दिला आहे, पण त्यांच्या माझ्या दरम्यान काय गोष्टी झाल्या त्या मी त्यांच्या सम्मतीशिवाय उघड करू शकत नाहीं” अशा अर्थाचा तो जबाब होता.

वरील जबाबांत खऱ्या खोट्याची वरीच सरमिसळ झाली होती. शिवाय मुंबई मॅजिस्ट्रेट पत्राला एका निर्मावी रहस्याने याच वेळीं पत्र पाठवून कळविलें कीं चाफेकर

खोटे बोलतो—मीच रॅडला मारला—अशा बातमी प्रसिद्ध झाल्याने तर लोक अधिकच घोटान्यात पडले. पण जवानींतील मुख्य भाग खरा असे ठरले, व सेशनकोर्टात जरी दामोदर यांनी जबाब पुरत घेतला तरी नव्हवरच्या प्रारंभी खुनाचा खटला सेशनकमिट होऊन पुढे फेब्रुवारी महिन्यांत पुण्याचे सेशनजज मि. क्रो याजपुढे खटला चालून त्यास फाशीची शिक्षाहि देण्यात आली. दामोदर यास पकडताच बाळकृष्ण मोगलाईत पळून गेला, व तो पुढे बरेच दिवस सापडला नाही. तथापि पुढे तोहि सापडला व चौकशी होऊन फाशी गेला. येवदेच नव्हे तर त्या द्रविडबधूनीं बक्षिसाच्या आशेने चाफेकरबधूचे नांव सांगून खुनाचा पत्ता लावून दिला त्याचेहि खून झाले, व ह्याबद्दल तिसरा भाऊ वासुदेव व त्याचा जेही कोणी रानडे हेहि फाशी गेले. पण तो सर्व प्रकार मोठा अद्भुत असला तरी येथे देता येत नाही. चाफेकरासबधाची ही हकीगत सांगण्याचा मुख्य मुद्दा असा की, टिळकाचा खटला सेशनात निघण्यापूर्वीच खुनाचा पत्ता पोलिसाना पक्का लागल्यामुळे, टिळकाविषयीचा गैरसमज निघून गेला, व त्याची दुरुगात रवानगी झाल्यापासूनच कांहींतरी करून त्याची सुटका करावी असे कोणी कोणी लोक बोलू लागले. तसेंच 'भवानी तलवार' अशी सही घालून केसरीत छापलेले शिवाजीचे उद्गार जरी राजद्राही ठरले होते व भवानी तलवार या नावाच्या घुस्नकाचा जरीने शोध चालू होता, तरी लवकरच नेटिव्ह प्रेस रिपॉर्टर गोपाळराव साठे यांनी या पुस्तकावर दिलेला सरकारी अभिप्राय प्रसिद्ध झाला त्यावरून देशाभिमान व राजद्रोह या दोन गोष्टी एकच नव्हत हे आपोआप सिद्ध झाले.

मात्र या गोष्टीचा उपयोग मिन्ही कौन्सिलच्या अपीलाला काही होण्यासारखा नव्हता. ता. १९ नोव्हेंबर १८९७ रोजी हे अपील व्हाइट हॉलमध्ये लॉर्ड चॅन्सेलर हॅल्सबरी, लॉर्ड हॉवर्ड, लॉर्ड डेव्ही व सर रिचर्ड कौच या न्यायमूर्ति मंडळ्यापुढे निघाले. टिळकांतर्फे वॅ. मि. अस्क्रिय, मेन, उमेशचंद्र बानर्जी हे असून वॅ. प्यु गार्थ व ना. खरे हे त्यास मदत करीत होते सरकारतर्फे आर्थर कोहेन व जे. एच्. ब्रॅन्सन यांनी काम चालविले. अस्क्रियसाहेब हे तसे एक सुप्रसिद्ध बॅरिस्टरच नव्हेत तर गॅलंडस्टनसाहेबांच्या प्रधान मंडळातील नांवाजलेले होम मिनिस्टर होते. राजकीय दर्जा व वकिलीतील बळा यांचा सेल हटवून पडतोच असे नाही पण मोठ्या प्रमाणाचे एवढा नामांकित बॅरिस्टर दिल्यामुळे लोकाना सहजच आशा लागून राहिली होती. राजद्रोहाच्या गुन्ह्याला विलायतत फारसे महत्त्व नाही, किंवा अलीकडील पिनलकोडात त्याला स्थानहि नाही, अशा विचाराने ती आशा अधिकच बळगवली होती.

खटल्यातील लेख हे मुळ मराठी भाषेत असल्यामुळे त्यांच्या अर्थाचा निर्णय मराठी न समजणारा त्याचाही व ज्यूरी यांनी करावा हे विपरीत हाय असे टिळकांतर्फे म्हणण्यात आले होतें. हिंदुस्थानांतील हजरांच्या कानावर चुकून तरी

मराठी शब्द ज्ञात असतील, पण आतां अपीलांत न्यायासन उठून विलायतेंत गेले तेथें मराठी शब्दांचा कीस निघूनच अखेर न्यायनिर्णय व्हावयाचा हे एका अर्थीं हास्यास्पदच होतें. पण सगळे राज्यच विलायतेतून चालते तेथे न्यायाची अडचण कसली ! प्रिन्सी कौन्सिलांतील न्यायाधीशाप्रमाणे टिळकांचे वॅरिस्टर मि. ऑस्क्रिय यांना मराठी कशार्थी खातात हें देखील माहीत नव्हतें; पण भाषांतराच्या आधारावर इतर सर्व कारभार चालतो तसाच अर्थात् तो येथेहि चालला. टिळकांच्या वकील-कौन्सिलरांनीं 'ब्रीफ' इतकें सविस्तर तयार करून दिलें होतें कीं, ऑस्क्रियसाहेबांना कशाचीच अडचण पडली नाहीं. या ब्रीफात खालील कोर्टांत दाखल झालेल्या निशाणीभूत मराठी कागदपत्रांचें भाषांतर-प्रथम प्रत्येक मराठी शब्द, त्या खालीं त्याचा इंग्रजींत लिहिलेला मराठी उच्चार, त्या खालीं त्याचा इंग्रजी प्रतिशब्द, सर्वांचा मिळून अर्थ व त्यावर सविस्तर भाष्य-अशा महाप्रयत्नांनीं तयार करून ऑस्क्रियसाहेबांना दिले गेले होतें. सरकारतर्फेहि असेच ब्रीफ तयार झाले असलें पाहिजे; व या दोहोवरून सहा हजार मेल व सात समुद्र यापलीकडे प्रिन्सी कौन्सिलात या खटल्यातील न्यायपांडित्य झालें !

ऑस्क्रियसाहेबांनीं बराचसा मर १२४ अ कलमाचा अर्थ, त्यांतील स्पष्टीकरण व अपवाद याचा भेद व बांटाळा, अप्रीति शब्दाचा विशिष्ट अर्थ, कडक राजकारणी टीका व राजद्रोह यांतील अंतर, स्ट्रॅचीसाहेबांनीं पुराव्याधिवाय अंगिकारलेल्या अनेक वाधक गोष्टी इत्यादि मुद्यांवरच एकदरीनें दिला होता. शेवटीं हे सर्व वाण फुकट जाऊ लागलेत पाहून, हा खटला सामान्य नव्हे, हायकोर्टांनें अपील मजुरी न दिली तरी प्रिन्सी कौन्सिलनें मुद्दाम लक्ष घालण्याचारखाच हा खटला आहे, या मुद्याच्या रुळावर त्यांनीं गाडी नेली. एका अर्थानें हा मुद्दा महत्त्वाचा होता. १२४ अ कलमाचा अर्थ करण्याची साधे प्रिन्सी कौन्सिलास टिळकांच्या महत्त्वाच्या या खटल्यांत पहिल्यानेंच मिळाली होती. स्ट्रॅचीसाहेबांनीं केलेला विपरीत अर्थ अपिलांत न फिरला तर तोच दाखला होऊन बसेल, व तो दाखला हिंदुस्थानांतील वक्ते व वर्तमानपत्रकर्ते यांना सर्वप्रकारच्या राजकीय चळवळींत फार घातक होईल. अशा उदार तत्वांचे प्रतिपादन या उदार मतवादी वॅरिस्टरांनीं करून पाहिले. पण प्रिन्सी कौन्सिलच्या न्यायाधीशांना ही मोठी जबाबदारी अगावर घेण्याची इच्छाच नव्हती. न्यायाधीशांनाहि सांपडेल तेथे पळवाटेनें पळून जाणेंच फार आवडतें. कारण सरा न्याय देणें ही खरोखरच मोठ्या जिकीरीची व धैर्याची गोष्ट असते. ऑस्क्रियसाहेबांना आपले म्हणणें काहीं वेळ मांडूं दिल्यावर ही न्यायाधीश मढळी अपील घेतां येतें कीं नाहीं या पळवाटेकडेच वांघली. यापुढें सरकारतर्फें हजार झालेले वॅरिस्टर मि. कोहेन यांनीं नुकताच १४ जुलै १८९७ रोजी प्रिन्सी कौन्सिलचाच जो एक ठराव झाला होता तेवढा, म्हणजे सुमार चार ओळी, वाचून दाखवून आपलें सर्व काम संपलें व साधलें

असा बहाणा केला. या उरावांत असे म्हटले होतें कीं “ कायदेशीर काम करण्याची रीत चुकल्यामुळे अथवा स्वाभाविक न्यायतत्वाचे उल्लंघन झाल्यामुळे अथवा इतर कांहीं कारणांमुळे जबरदस्त अन्याय झाला आहे असें दाखविल्या-वाचून फौजदारी कामांमध्ये राणीसरकार हात घालणार नाही, किंवा त्याची फिरून तपासणी करणार नाही. ” टिळकांच्या खटल्यांत वास्तविक वरील दोन्ही तिन्ही दोष घडून आले होते, पण हे वकीलांनीं म्हणून काय उपयोग ! त्या कारणा-करितां अँक्वियसाहेबांनीं या खटल्यात मुद्दाम लक्ष घालावें असे म्हटले तेच कारण न्यायमूर्तींना लक्ष न घालावें असे वाटण्यास प्रभावी झाले असावे.

कसेहि असो, कोहेन याचे चारदोन मिनिटे मापण होताच न्यायमूर्तींनीं इतर लोकांना दुसऱ्या दालनांत जाण्याची आज्ञा केली, व थोड्याच वेळात त्यांना परत बोलावून अपील नामनूर केल्याचे सांगितले. स्ट्रॅचीसाहेबांची एकदर सुनावणी लक्षात घेतां आमच्या मतें अपिलाची परवानगी देण्यास पुरेशी कारणे नाहींत, असा थोडक्यात हा निकाल दिलेला होता. स्ट्रॅचीसाहेबांच्या सुनावणीप्रमाणे याहि निकालावर प्रतिकूल लोकमताची पुष्कळ खोब उठली. पण अर्थात् त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. टिळकांच्या मित्रमंडळींनी व वकिलांनीं आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली; पण टिळकांच्या शिक्षेचा एकहि दिवस त्यांना या भागाने कमी करितां आला नाहीं. प्रिव्ही कौन्सिलपुढील फौजदारी अपील ही महाराष्ट्र प्रांतातील लोकाना नवीच गोष्ट असल्यामुळे, टिळकांचे कांही गजानन मास्कर वैद्य यांनी, टिळकांच्या शिक्षेनंतर व अपिलाचा निकाल लागण्याचे आधीं, ‘प्रिव्ही कौन्सिल त्याची रचना व त्याची काम चालविण्याची पद्धत’ या विषयावर माहितीने पूर्ण भरलेले चार उत्कृष्ट लेख केसरीमध्ये प्रसिद्ध केले. शेवटल्या लेखांत त्यांनीं प्रिव्ही कौन्सिलची स्तुति करून प्रिव्ही कौन्सिलातील न्यायाधीश गमीर विद्वांस न्यायी पापमीर व दयाळू असतात सत्य दया न्याय आणि शांति हे प्रख्यात गुण त्यांज-मध्ये मूर्तिमत वास करितात असा, अर्थात् एका बऱ्या इंग्रज अथकाराचाच आधार घेऊन, मोठे सर्टिफिकेट देऊन महाराष्ट्रातील लोकांच्या आशेच्या मुळाला पाणी वातले होतें. पण ज्या अर्कांत हे सर्टिफिकेट छापले गेले त्यांतच अपील नामनूर झाल्याची बातमी देण्याचा प्रसंग केसरीला आला. या निकालाने इंग्रजी न्यायपद्धती वरील प्रजाजनांचा विश्वास उडवून टाकला असे केसरीला लिहावे लागले.

असो, हे प्रकरण पूर्ण करण्यापूर्वी इतर दोनतीन अशाच खटल्यांचा उल्लेख करणे जरूर आहे. हे खटले म्हणजे पुणेवैभव, प्रतोद व मोदवृच यांजवरील होत. पुणेवैभवाचे सपादक शंकरराव केळकर यास टिळकाना मुंबईत पकडल्याचे दुसरे दिवशींच अटक करण्यांत आली होती. ‘पोलिस इन्स्पेक्टर गायडर यांनीं केळकर यांना ‘तळेगाव स्टेशनावर उद्यां सकाळीं मेटा,’ अशा अर्थाची तार केली; व ते स्टेशनावर येतांच, ज्या गाडीतून नातूबध्ना कैद करून नेण्यात येत होत त्याच

गार्होत त्यांनाहि घालून नेण्यांत आले. पुणेवैभवाचे संपादक हे मोठेसे राजकारणी चळवळ्या लोकांपैकी नव्हते. इतकेच की त्यांची लेखणी जरा द्राढ असे. पण ते सरकाराप्रमाणें सुधारकांना व टिळकानाही शिष्या देत. या पक्षाचे वर्गणीदार हजार बाराशानून अधिक नव्हते, आणि सगळ्या मुंबईत अथवे पांचचार अंकच खपत, असें असतां याहि पत्रावर खटला झाला, आणि ते मुंबईत वाटलें जाते असल्या पोळळ निमित्तावर त्याचाहि खटला सरकाराने मुंबई हायकोर्टांपुढेच भरला. संपादक शंकरराव केळकर व त्याचे मित्र यांना सेशनजमिंत केल्यानंतर त्यांची जामिनावर सुटका झाली. सेशनांत मुद्देवाने ज्यूरीमध्ये मतभेद झाल्याने त्यांच्या फेर चौकशीचा हुकूम झाला. पण अखेर माफी मागितल्यामुळे त्यांना सोडून देण्यांत आलें. ज्या अकावरून खटला झाला त्यात फक्त मामुली ग्लेग कमिटीच्या जुलमावर टीका होती. शिवाय ऐतिहासिक विवेचनांत इतकाच मजकूर आला होता की, पृथ्विराज चव्हाणाच्या जुकीनें जसा महंमदचोरीचा फायदा झाला, व औरंगजेबाच्या जुलमामुळे असें शिवाजीला राज्य स्थापन करितां आलें, तसेंच रावबाजीच्या मूर्खपणामुळे इंग्रजांचा फायदा झाला; तरी पण येवढे राज्य हार्तां आलें आहे तर आता प्रजेचें पालन तरी उत्तम तन्वेनें करावें अशी प्रार्थनाच आंग्लप्रभूला या लेखाच्या शेवटीं केली होती. सांगण्याचे तात्पर्य हे कीं इंग्रजी न्यायाच्या नमुन्यात, हा खटला कडेपर्यंत जाता तर, आणखी एक मर पडली असती. पण पुणेवैभवाच्या माफीनें हा गोष्ट टळली. पुणेवैभवकार टिळकांना नेहमीं सामाजिक बाबींवरून शिष्या देत, पण या माफीप्रकरणांमुळे या शिष्या देणारा व घेणारा यांच्या किंमतींतील फरक पुणेवैभवकारांना कोणी न सांगतां कळून आला असेल.

‘मोदवृत्ता’चे संपादक काशिनाथ बामनशास्त्री लेले यांना ता. ३० ऑगस्ट रोजी पकडून सातान्यास नेलें. खटल्याचे अक ता. १३ मे व ता. ३ जून असे होते. टीकेचा विषय ग्लेगपासून झालेला फायदा व राज्यपद्धतीचे घोरण असे होते. खटला सातान्यास सेशनजज सि. अँस्टन याजपुढें चालणार या भीतीने तो मुंबईच हायकोर्टांपुढें चालावा असा अर्ज करण्यांत आला व तो मजबूरहि झाला. व तेथेहि खटला खितका पुढें दकलला जाईल तितका दकलला जाण्याकरितां लेले शास्त्री यांनीं काहीं खरा आजार म्हणून व काहीं आजाराचा वहाणा करून डाक्तरी बर्टिफिकेट मिळवून खटला एकदोन महिने पुढें जाण्याची खटपट केली. त्यांत त्यांचा हेतु असा असवा कीं टिळकांच्या खटल्याचा निकाल लागून सरकारचा राग या किंवा त्यां रीतीनें थोडाबहुत शमल्यावर मग आपला खटला निघाल्यास शिक्षा झालीच तर फार थोडी होईल. माळशास्त्री यांचा या मुदतींत जागीन पटला नाहीं यामुळे त्यांना कळ्या कैदेस बरेच दिवस काढावे लागले. अखेर ता. २५ नोव्हेंबर रोजी हा खटला मुंबई हायकोर्टांत सुरू झाला.

ज्यूरित सात युरोपियन व दोन हिंदू होते. सरकारतर्फे अॅडव्होकेट जनरल हे हजर असून लेले यांनीं मात कोणी वकील बॅरिस्टर न देता स्वतःच खटला चालविला. भाऊशास्त्री हे तन्हेवाईक स्वभावाचे असल्याविषयी प्रसिद्धि होती. त्याचा मासला त्यांनीं हायकोर्टालाहि दाखविला. खटला सुरू होण्याच्या आधी त्यांनीं एक माफीचे पत्र सरकारास भादर केलें होतें. त्यात असा मजकूर होता कीं “मी एक संस्कृतशास्त्री, भाषातरकार आहे. इंग्रजीपेक्षा वेदाचें अध्ययन माझें अधिक झाले आहे. मी वर्तमानपत्रात बहुतेक इंग्रजी ग्रंथकारांच्या लेखांचीं रूपांतरेंच देतो. तेन्हां मजवर राजद्रोहाचा आरोप येऊ नये. पण आतां आला. माझा गैर-समज होता हे मला कळून आलें. म्हणून मी क्षमा मागतों.” पण हें माफीपत्र नामजूर झाल्यानं, एवीतेवी शिक्षा होणार मग आपल्या खोचदार भाषणाची हौस तरी का फेडून घेऊं नये असें लेले यांनीं मनाशीं ठरविले. आजारीपणाचा बहाणा कायम ठेऊन एका मनुष्याच्या पाठीवर बसून ते कोर्टांत आले ! पिंजऱ्यात बसावयास त्यांना खुर्ची मिळाली पण त्याच्या पाठीला पांक आलें असल्यामुळें स्वारी खुर्चीवर खुरदूनच बसली. माफी न पटल्यामुळे खटला सुरू झाला. अॅडव्होकेट जनरल यांचें काम सोपेंच होतें. त्यांनीं मोदवृत्तातील लेख दाखवून जातां जाता उगीच थोडथोडी टीका केली. सरकारतर्फे साक्षीदार पुढे आले त्याची लेले यांनींच उलट तपासणी केली. तिचा सर्व रोख असा होता कीं, हे खटले मरण्यापूर्वीं सातारा जिल्ह्यांतील कोणाहि कनिष्ठ अधिकाऱ्यानें लोकांत असतोष असल्याचा रिपोर्ट वरिष्ठाकडे केलेला नव्हता. रिपोर्टांत असतोष नाहीं तर लोकांतहि तो नव्हता; व लोकांत असतोष नाहीं तर वर्तमानपत्रांनीं वाटेक ती टीका केली म्हणून काय झालें ! पण हा एक पेंच होता. असतोषाचा रिपोर्ट नाहीं म्हटलें तर लेखाचा दोष कमी होणार; असतोष असून रिपोर्ट केला नाहीं म्हटलें तर अधिकाऱ्या तोंडच्या कड्डलीनेंच नालायक व जुलमी प्रवृत्तीचे ठरणार ! माझी ख्याति धर्मचर्चा करणारा म्हणून आहे, राजकीय लेखक म्हणून नाहीं, असेहि त्यांनीं कांहीं साक्षीदारांकडून बढविलें. शेवटीं डिफेन्सचें म्हणून भाषण करिताना लेले यांनीं आधीं मुदत मागितली व ती देत नाहीं म्हणताच भाषणास सुरुवात केली. ते म्हणाले—माफी दिली नाहीं यात सरकारचीच बेअर ! ‘जुलमे भूषण आम्हा भूषण करणें क्षमा तुम्हां देवा,’ हाच न्याय येथें लागू. मुलगा बापाला बोलतो तशीच प्रजा राजाला. इंग्रजी विचारांनीं राजद्रोह होत नाहीं मग मराठीनेंच काय पाप केलें ! मोलें पानेंल हे काय थोडे कडक लिहितात ! त्यावस्स-लींची ही माझी नकळ आहे. मी बोलून चालून धर्मशास्त्री. मी डिफेन्सफंडाहि गोळा केला नाहीं. मला वकील तरी कशास हवा ! रेंडचा सून रापडला, कट नाहीं असें ठरले, आता सरकारनें आकस का घरावा ! अँग्लोइंडियन पत्रकेंत हेच खरे राजद्रोही. त्यांच्यावर मात्र कधीं खटला होत नाहीं. ते आम्हाला

आमच्या बापजाद्याना शिव्या देतात मग आम्ही शिव्या कां देऊं नयेत ? प्रजा-द्रोह हा राजद्रोहाइतकाच वाईट आहे. ज्युविलीच्या प्रसर्गा गळेकापूदरोडेखोर तुम्ही सोडले. मी ब्राह्मण, त्यातूनहि क्षमा मागितली, मला मात्र तुम्ही सोडीत नाही ! सरकारला स्तुतिपाठक हवेतेवढे मिळतील, पण माझ्यासारखे कडू पण पथ्यकर बोलणारा शास्त्री मिळायचा नाही.’ शेवटी एक सस्कृत सुभाषित म्हणून माऊशास्त्री यांनी आपलें भाषण संपविलें. अखेर न्यायमूर्तीची मामुली सुनावणी झाली. ज्युरीने सर्वानुमते आरोपीस दोषी ठरविले पण तो आजारी अशक्त म्हणून दयेची शिफारस केली. रेले यांनी फिरून एक वेळ देवाची शपथ घेऊन अजून तरी माफी द्या असे विनाविलें. पण तिचा उपयोग इतकाच झाला की, न्याय-मूर्तींना दया येऊन रेले यांना त्यांनी नऊ महिन्यांच्या साध्या कैदेची शिक्षा दिली.

चौथा खटला प्रतोदाबरील. हें पत्र इस्लामपूर येथें निघत असे, त्याचे वर्गणीदार वेताबासातेच होते. तथापि साताऱ्याचे तेव्हाचे सेशनजज मि. अस्टन यासपुढें खटला गेल्यावर काढ्याचा नायटा झाल्याशिवाय कसा राहिला असता ? असला गोड वास पुढें येतांच अॅस्टनसाहेबांनी इतर कामें दकलून हा खटलाच जली-कडे ओढला, व तडकाफडकी चौकशी करून सपादक रामचंद्र नारायण कयाळकर यांना जन्मठेपेची कैद व छापखानेवाले व मालक कृष्णाजी धोंडदेव हर-मळकर यांना, अगदीं दयेचा कडेलोट म्हणून, सात वर्षांची सक्तमजुरी दिली ! यावर हायकोर्टांत अपील होऊन तें ता. १७ नोव्हेंबर रोजी सुनावणीस निघालें. ता. २३ रोजी त्याचा निकाल सांगण्यांत आला. न्यायासनावर तीन न्यायमूर्तींचें फुलबेंच होते. फॅरन, पार्सन्स व रानडे या तिघांनीं गुन्हा तर शाबीत ठरलाच; पण जन्मठेपे काळोपाशीं रद्द करून त्यांनीं सपादकास फक्त एक वर्ष सक्त-मजुरी दिली व मालकार्चा सात वर्षे काढून टाकून तीन महिन्यांच्या साध्या कैदेवर भागविले. पण अद्या रीतीने निकालापुरते एक असलेले हे तीन न्यायमूर्तीं कारणें लिहितांना अनेक होऊन राजद्रोहाच्या व्याख्येचे तिघांनीं तीन प्रकार केले. स्ट्रॅचीसाहेबांचा पिनल कोडाचा अर्थ कोणाच मान्य केला नाही. राजकीय गोष्टीत द्वेष किंवा असंतोष उत्पन्न करून राजानिष्ठा कमी करणें ही फॅरनसाहे-बाची व्याख्या. पार्सन्ससाहेबांनीं राजकीय गोष्टींत सरकारची सत्ता किंवा कायदे न जुमानणें असा राजद्रोहाचा अर्थ केला. रानडे यांनीं स्ट्रॅचीसाहेबांचा व्याख्येचा स्वीकार नाही व निषेध नाही असें घोरण ठेविलें. मात्र राजकीय चळवळीच्या दृष्टीनें प्रथम १२४ अ कलमाचा इतिहास सांगून, नंतर इंग्लंडातील राजद्रोहाच्या कायद्याच्या अनुरोधानेंच इकडील कायद्याचाहि अर्थ केला पाहिजे हें दाखवितांना त्यांनीं बरीच विद्वत्ता खर्ची घातली होती. कसेंहि असो, न्यायमूर्तींनीं स्ट्रॅचीसाहेबांना कमीपणा न आणला तरी अॅस्टनसाहेबांचा खुनशी स्वभाव, आपल्या दयाळू कृतीने विकारून जगाजहीर केला, येवढी मास गोष्ट खरी. पण अॅस्टनसाहेबांचा खुनशीपणाचा

हा रोग औपघाताने न जाता मरणानेच जाणारा होता हे, पुढे ते सातान्याहून पुण्यास न्यायाधीश होऊन आले व तेथून पुढे हायकोर्टात गेले तरी, त्यांच्या दुष्ट वर्तनावरून दिसून येतच होतें. प्रस्तुत चरित्राच्या पुढील दुसऱ्या खंडांत ताईमहाराज-प्रकरणी अस्टनसाहेबांविषयीं आम्हास बरेच लिहावें लागणार आहे म्हणून हा पोटमुद्दा येथेच सोडून दिला आहे.

अशा रीतीने चार वर्तमानपत्रावर खटले झाले, टिळक व नातूबंधु तुरुंगात गेले, तरी दंडपशाहीचा जोर कमी झाला नाहीं. किंबहुना येथून ती अधिकच वाढीस लागली. आणि हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीच्या इतिहासातील या प्रकारच्या दंडपशाहीचा अध्याय लिहिण्यास जो इतिहासकार बसेल त्याला, रंडसाहेबाचा खून व १८९७ मधील राजद्रोहाचे हे खटले येथूनच विवेचनास प्रारंभ करावा लागेल. पण नुसत्या दंडपशाहीनें हि सरकारचें काम भागले नाहीं. राजद्रोहापासून स्वतःचे रक्षण करण्याकरितां खुद्द १२४ अ कलमाची दुरुस्ती करून, मर्म सरक्षक अर्गी नवीं कवचकुडलेहि त्यांना धारण करावीं लागलीं. टिळक तुरुंगात असतांच पिनलकोड व फ्रिमिनल प्रोसीजर कोड यांच्या दुरुस्तीचीं नवीं विळें कौन्सिलपुढे आलीं व तीं लवकरच रीतीप्रमाणे मंजूरहि झालीं. १२४ अ हें कलम दुरुस्त करावें लागलें—त्याचे शब्द अधिक व्यापक व आसकारक करणें भाग पडलें—या एकाच गोष्टीवरून स्ट्रॅचीसाहेबांनीं केलेला त्याचा अर्थ चुक होता हे आपोआपच सिद्ध होतें. टिळकांनीं या अन्यायाचे परिणाम तर भोगलेच, पण उलट कित्येक प्रतिपक्षीयांकडून असाहि दोष लावून घेतला कीं, राजद्रोहाचे कलम निरुद्ध होते तें टिळकांच्या कारणानें उगाच रद्द मात्र झालें. वास्तविक रंदावलेल्या या कलमाची ज्यांना जन्मातहि खरी भीति नसावयाची—म्हणजे ज्यांच्या राजनिष्ठ वर्तनामुळे त्याजवर सरकारची अवकृपा होण्याचा कधीहि समव नाहीं—अगाच मवाळ लोकाकडून वरील आक्षेप आलेला होता. पण त्याचा अर्थ इतकाच कीं, १२४ अ कलमाचे शब्द व्यापक झाले हे त्याचे खरें दुःख नसून कोणीकडून तरी टिळकांना नांव ठेवण्यास मिळावें इतक्या पुरतेच तें निमित्त होतें. उलट ज्यांना परिणामाकडे लक्ष न देता धीटपणाने सरकारावर टीकाच करावयाची होती त्यांनीं राजद्रोहाचें कलम रद्द का निरुद्ध हें कधीं मनातच आणलें नाहीं. 'राजद्रोह करणाराला भीति नाहीं व राजानेष्टाचा मात्त उगीच कांगावा' असे जर सरकारतर्फें कोणी उत्तर दिले असते तरीहि से शोमण्यासारखें होते. असो; पिनलकोडाच्या दुरुस्तीचा सबष प्रत्यक्ष टिळकांच्या खटल्याशीं अद्या रीतीने येत असल्यामुळें येथें त्याचा जुजबी उल्लेख केला आहे. राजद्रोहात्मक कलमांचा गेल्या तीस वर्षांतील इतिहास जितका मनोरंजक तितकाच तो विस्तृत-हि आहे. पण त्याचे योग्य स्थळ एखाद्या राजकीय इतिहासप्रयात होय; व्यक्तिविषयक चरित्रात नाहीं.

भाग २९ वा परिशिष्ट (१)

टिळकांचा व्याकरणासंबंधी खुलासा.

[खालील प्रश्नोत्तरे खटल्याच्या दिवशी न्यायमूर्ति व टिळक यांच्या दरम्यान झालीं तेव्हांचा देखावा पाहण्यासारखा होता.]

न्याय०—आरोपी टिळकांच काहीं खुलासा मला विचारणे आहे. टिळकांस उद्देशून—“ म्हेच्छाना हिंदुस्थानाच्या राज्याचे ताम्रपट परमेश्वराने दिलेले नाही ” या वाक्याविषयी तुम्हास काहीं खुलासा करणे आहे असे समजतें. तुमचा काय खुलासा आहे सांगा पाहू.

रा. टिळकः—त्यांतील क्रियापदाच्या काळाविषयी खुलासा करणे आहे तो असाः—म्हेंच्छाना. हें म्हेच्छ शब्दाचे द्वितीया विभक्तीचें रूप. हिंदुस्थानाचें, हे पष्ठम विवोध. राज्याचे ही—पष्ठी विभक्ति. ताम्रपट—नाहीं या क्रियापदाचा कर्ता. परमेश्वराने—तृतीया विभक्तीचें रूप, “ दिलेले ” याची सबब. दिलेले हें ‘देणे’ याचे भूतभूतकाळाचें रूप. नाही—हें नसणे या अर्थाचे क्रियापद. “ नाही ” या क्रियापदास मराठीत भूतकाळ नाही.

न्याय०—“ नाही ” हे मुळी क्रियापदच नाही काय ?

रा. टिळकः—“ नाही ” हे “ क्रियाविवोध ” नव्हे, क्रियापदच आहे.

न्याय०—त्याचें भाषांतर तुम्ही कसे करता ?

रा. टिळकः—“ नाही ” म्हणजे आहे याचा अभाव; न व आहे यांचें सयुक्तरूप; वादांतील वाक्याचा अर्थ ‘मुसलमानांस दिलेले नव्हते’ असाच होतो.

न्याय०—“ नाही ” याचा अर्थ इंग्रजीत “ नॉट ” शब्दाने येतो ना ?

रा. टिळकः—होय; “ नाही ” म्हणजे “ न ” (is not); त्यास भूतकाळाचें रूप नाही. त्याचा उपयोग वर्तमान, भूत व भविष्यकाळाच्या वातुसाधितार्थी करतास; व त्यावरून वर्तमान, भूत व भविष्यकाळाचा बोध होतो. वातुसाधितावरून काळ समजतो. “ नाही ” यावरून त्या क्रियेचे अस्तित्व नसल्याचे मात्र समजते.

न्याय०—तुमचे म्हणणें जुसत्या “ नाही ” या शब्दाचा अर्थ नकार इतकाच होतो ना ?

रा. टिळकः—त्यावरून काळाचा बोध होत नाही. काळाचा बोध वातुसाधितावरून होतो. आपल्यास आधार पाहिजे असेल तर हे आहेत (मराठी व्याकरण नि. ३७, ३८ पहा.)

न्याय०—तुमचा खुलासा काय सांगणे असेल तेवढाच मला पाहिजे.

रा. टिळकः—या क्रियापदाचीं तीनही काळीं रूपें होतात तीं अर्था. देत नाही [वर्तमान].

न्याय०- त्याचें दृग्दी भाषांतर करा.

रा. टिळक:- (भाषांतर सांगून) ' देत ' वर्तमानकाळाचाच धातुचा-
भित आहे. दुसरे ' देव, ' दिलें नाहीं ' अथवा ' दिलेलें नाहीं ' हा पहिल्या
रूपाचा भूतकाळ, ' दिलें ' अथवा ' दिलेले ' याच्या योगाने क्रिया भूतकाळी
शाली असा अर्थ होतो. " नाहीं " याजपासून अकरणरूप सिद्ध होतें. दोन्हीचा
भिन्नार्थ ' देण्याची क्रिया राहती नाहीं ' असा होतो.

न्याय०- " दिलें नाहीं " " दिलेलें नाहीं "; " दिलें " " दिलेले "
दोन्ही एकच काय !

रा. टिळक:- दोय. " ले " अथवा " लेले " असले तरी अर्थ एकच.
तिसरें मर्यादाकाळाचे रूप " देणार नाहीं. " बोलणाराचे मनात निघून बोलत
आहो! हें मर्यादाविषयाचें असले तर मर्यादांत तिन्ही रूपाचा एकदम उपयोग
कमितात. उदाहरणार्थ " देत नाहीं, " " दिलें नाहीं " " देणार नाहीं. "

न्याय०-भूतकाळी उपयोग करणें असल्यास कोणते रूप ?

रा. टिळक:- " दिलें नाहीं " अथवा " दिलेलें नाहीं. "

न्याय०-वर्तमान भूतकाळी रूप कसें दोहईल.

रा. टिळक:- मर्यादां सांगितलें तेंच रूप.

न्याय०-दिलें नाहीं व दिलेलें नाहीं, हीं रूपें भूतकाळी व वर्तमानभूत-
काळीं जोडतात काय !

रा. टिळक:- मर्यादांत अकरणरूपी वर्तमानभूतकाळाचें निराळे रूप नाहीं.

न्याय०-भूतकाळाच्या दोन्ही पर्यायांत रूप एकच, असेंचना !

रा. टिळक:- अर्थभेद वाक्याच्या सदभावनेन समजावयाचा; मर्यादांत करण-
रूपी वर्तमान भूतकाळीं निराळीं रूपें आहेत, परंतु अकरणरूपी नाहींत.

न्याय०-मी हुद्दास उलट तपासू इच्छित नाहीं; किंवा प्रसिद्ध विचारीत
नाहीं. वर्तमान भूतकाळीं अकरणरूपी कसें रूप जोडतात एवढ्याचाच खुलासा
मला पाहिजे, व तुमचें म्हणणें वाक्याचे सदभावनेन समजतें असेच आहे काय !

रा. टिळक:- असें दिसतें कीं सदर प्रसंगीं " दिलेलें नव्हतें " असेंहि
रूप जोडतां येईल.

मि. प्यू०-मला वाटतें, रा. टिळकांस प्रश्न ऐकूं गेलेला नाहीं.

न्याय०-माझे म्हणणें ऐकूं जाईल असें करितों. (टिळकांस) मी असे
विचारतां कीं, वादातील वाक्याचें भाषांतर वर्तमान भूतकाळीं केलेले आहे, व
तें बरोबर आहे किंवा त्याचें भाषांतर भूतकाळीं होणेंच वाजवी आहे ! अशा-
बद्दल कारणें असल्यास सांगा.

रा. टिळक:- या वाक्याच्या वरच्या वाक्याचें भाषांतरही, शक्यतेपर्यंत
रूप अचतां केलें आहे त्यावरून दिसेल.

मि. प्यू—(वाचतो) “ शिवाजीमहाराजांनी केले नाही ” हे वाक्य.

रा. टिळकः—या वाक्यात तसेच रूप आहे; व्याकरणाचे दृष्टीने तेच रूप आहे. या वाक्यांत केले नाही असे आहे व वादातील वाक्यात “दिलेले नाही” असे आहे.

न्याय०—पहिले रूप “ केले नाही ” असे आहे. “ केलेले नाही ” असे कोठे आहे ?

रा. टिळकः—मराठीत भूतकालवाचक वाचसाधिते “ ले ” अथवा ‘ लेले ’ वाकूनाहि होतात. ‘ केले नाही ’ या ठिकाणी ‘ केलेले नाही ’ असे मी घातले असते तरी चालले असते. ‘ महाराजांनी हकलण्याचा प्रयत्न केला ’ हेहि भूतकालाच आहे.

न्याय०—हेहि तसलेच रूप काय ?

रा. टिळकः—तसलेच भूतकालाचे रूप आहे. या वाक्यांतील “ त्यांच ” हे दर्शक सर्वनाम मागील वाक्यातील म्हेच्छांबद्दल आहे—थावरून वादातील वाक्य भूतकालाच आहे, असे ठरते पुढील वाक्यातहि मागील वाक्यातील मुसलमानांबद्दल मी लिहिलेले आहे. त्या वेळच्या स्थितीचे वर्णन मी कर आहे & आतां स्वातंत्र्य शब्दाबद्दल मला कळवावयाचे आहे. त असे.

न्याय०—म्हेच्छ शब्द ज्या वाक्यात आला आहे त्याबद्दल तुम्हीं सांगितले, याशिवाय आपली काहीं सांगणे राहिले नाहीना ?

रा. टिळकः—माझ्या म्हणण्यास आचार कुण्ठाक्षी गढबोले यांच्या व्याकरणाचा आहे.

न्याय०—सदर व्याकरण मराठीत अथवा इंग्रजीत आहे ?

रा. टिळकः—मराठीत—सदर पुस्तकाच्या दुसरे आवृत्तीचे पान ११८ कलम ३२३ परावं (नि० ३८). मी नामांकित दोन तीन व्याकरणांतील आचार दाखविणार आहे.

न्याय०—पण मला ते वाचतां येणार नाहीत.

रा. टिळकः—हे सरकारी विद्यालयांना चालत होते.

१. तीं तीन वाक्ये अशीं, (१) श्री शिवाजीमहाराजांनी स्वतःचे टीकभर पोट जाळण्याकितां कांहीं केले नाही. (२) म्हेच्छाना हिंदुस्थानाच्या राज्याचे साम्रज्य परमेश्वराने दिलेले नाही. (३) आपल्या अन्तर्भूमीतून त्यांना हाकून लावण्याचा मराठानांना उद्योग केला, त्यात परामितापाचें पाप नाही. “ त्यांना ” याचा संबंध पूर्वीच्या वाक्यांतील म्हेच्छाशी आहे; म्हणून त्याचा अर्थ मुसलमान असा होता, असे येथे टिळकाचें म्हणणे आहे.

न्याय०—जो भाग तुम्ही वाचून दाखविणार तो दुभाष्यास वाचू द्या. तुम्ही ज्या पुस्तकांच्या आधारावरून अमुक अर्थ निघतो असे दाखविणार, त्याच अर्थाचा उल्लेख असणाऱ्या मराठी पुस्तकाचा नायनिर्देश करून काही उपयोग नाही. या कोर्दाच्या भापातर करणाराकडून भापातर झाल्याशिवाय कोणत्याहि आधाराचा उपयोग मी करू देणार नाही.

रा. टिळकः—दुसरा दादोवा पाहुरगकृत मराठी व्याकरण, ८ वी आवृत्ति १८८५ मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे, त्यातील पान १७०-७१ कलम ४७५ व पान ३९९ यावर आहे. (नि० ३९) आणखी एक आधार रामचंद्र मिर्काजी जोशी यांनी १८९५ त छापलेल्या लोकमान्य व्याकरणाची पाने १६५-६६ याजवरील मी देतो.

न्याय-मि. प्यू ! उद्यां या आधारांचे भापातरहजर करण काय ! मि. प्यूः— होय; करूं.

रा. टिळकः—स्वातंत्र्य शब्द स्वतंत्र भाषासून भाववाचक नामाचा प्रत्यक्ष लागून सिद्ध झाला आहे. सत्कृतांत याची योजना कोणत्याहि प्रकारचे स्वातंत्र्य या अर्थी अथवा कर्मस्वातंत्र्य या अर्थी करतात. याच आधार मनु भाग ९ श्लोक ३, न यामवस्वय माग १, श्लोक ८५, यांचा आहे. या मूळ श्लोकांचे भाषांतर झालेलं आहे. याची योजना भाषाचा भुलवरील ताबा केव्हा नाहीसा होतो हे सांगतांना केलेला आहे. बाळमित्र नावाच्या मराठी पुस्तकाचा भाग १ पान ४६ याजवर सदर अर्थी याच शब्दाचा उपयोग केला आहे.

न्याय०-मि. प्यू ! या शब्दाच्या अर्थाविषयी काही वाद आहे काय ! मि. प्यूः—नाहीं.

रा. टिळकः—‘वरून खाली इडपत असेल’ याचा प्रयोग दुसऱ्यावर बरचड करणे या अर्थी करतात. शारीरिक दाब या अर्थी करीत नाहीत. ‘वरून खाली’ याचा अर्थ नुसता खाली असा होतो, तसेच ‘छाटून काढणे’ याचा अर्थ कापणे असा बहुधा करितात, परंतु ‘जिवें मारणे’ या अर्थी करीत नाहीत.

न्याय०—त्याचा अर्थ काय ? **रा. टिळकः**—कापणे.

न्यायः—जिवें मारणे या अर्थी कधी करतात की नाही. ? **रा. टिळकः**— कधीहि नाही.

न्यायः—जर जीव घेणे असा अर्थ होत नाही, तर काय होतो ?

रा. टिळकः—त्याचा अर्थ “दूर करणे” “अगदी राहू न देणे” असा होतो. याच आधार मेजर क्वाडीच्या कोणाचा आहे. सदर कोशांत “ठार मारणे” या अर्थी “काढणे” याचा उपयोग केलेला आहे.

न्याय०—सदर कोशांत इंग्रजी “किल” शब्दास मराठी शब्द दिला आहे काय !

रा. टिळक:-कत्तल करणे अथवा काटणे. आतां वरून खाली यावद्दल कळवितों. याचा अर्थ मराठीत ‘खाली’ एवढाच होतो. हा मराठी भाषेतील एक विशेष भाषणप्रकार आहे. माझे हाणण्यास बळकटी मेजर न्याडीनीं तयार केलेलें व सरकारांतून लापलेलें मराठी क्रमिक चवथे पुस्तक पाने ९४, १७७ व मराठीतील इसावच्या कल्पित गोष्टी. पा. ११६ यांवरून येते. शिवाजीमहोत्सवाचे वेळीं माझे अध्यक्षतेखाली प्रो० मानूचें भाषण झाले. ह्या भाषणांतील सदर शब्दाचा अर्थ वर दर्शविल्याप्रमाणें मी समजलों; व माझे भाषण सदर प्रसर्गां अखेरीस झालें तेव्हाहि मी सदर अर्थविंच वाक्य बोललों. (येथें ता. १५ जून १८९७ च्या अंकांतील आपल्या भाषणाच्या शेवटल्या भागाचें इंग्रजी भाषांतर दाखविले)

न्याय:-यांत खाली दडपण्याविषयीं कांहीं नाहीं काय ?

रा. टिळक:-ठार मारण्याविषयीं कांहीं नाहीं. समाजसुधारकांच्या सामाजिक वादतांत असलेल्या वादविवादाविषयीं उल्लेख आहे. ह्याचा अर्थ “दूर करणे ” असा होतो. कच्चाच्या कामदांतील पान १४१ ओळ ४० यांत असलेले “दाद लावणें” या शब्दावद्दल मला खुलासा करावयाचा आहे. दाद शब्दाच्या उपयोगावरूनच बळजोरीचा अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. दाद म्हणजे दुःखाचे गांवाणे; लावून हें लावणें या धातूचे प्रयोजकमेदीं रूप आहे. दाद याचा अर्थ मागणे (इंग्रजी शब्द Relief) यासारखा आहे. उदाहरणार्थ वादी असुक मागणे मागतो. मी असें खात्रीनें झणतों कीं, या शब्दाचा उपयोग बळजोरी या अर्थी केल्याचे एकही वाक्य मराठीत नाहीं. दाद मागणें व दाद लावून घेणें हे एकाच अर्थाचे दर्शक निराळे दोन शब्दसमुच्चय आहेत. दाद मागणे याचा अर्थ स्वतः मागणें करणे असा होतो. लावून घेणे याचा अर्थ दुसऱ्याकडून ते काम करावणें असा होतो. ते “लावणें” धातूचें प्रयोजक रूप आहे.

न्याय:-त्याचा अर्थ मागणें, किंवा प्रार्थना असा होतो असे तुमचें म्हणणे. काय ? तर ह्याचा अर्थ अर्जानें अथवा हकीगत कळवून मागणें असाच अवश्य होतो काय ?

रा. टिळक:-होय; नेहमीं तसाच अर्थ होतो. प्रो० परांजपे यांच्या पुराणांत ज्या दोन श्लोकांचा उल्लेख आहे, ते महाभारतातील दोन श्लोकांच्या पहिल्या ओळीचे वेचे आहेत. अतृप्ति ही भरमराटीस कारण असते व तृप्तीपासून नाश होतो असें भाषांतर ते दोनही वेचे एकच वाक्य आहे अशा समजूतीवर झालें आहे; परंतु ती चुकी आहे. मूळ वेचें संस्कृतांतील आहेत; मराठीतील नाहींत. पहिला हा एका श्लोकाची पहिली ओळ आहे. दुसरा निराळ्याच श्लोकांतील आहे. ते उद्गार दुयोघनानें आपल्याविषयीं काढिलेले आहेत. त्याच्या हाणण्याचा अर्थ-“राजानें (आपण) नेहमीं असंतुष्ट राहिलें पाहिजे. प्रजेनें मात्र नेहमीं संतुष्ट

असायें. परंतु गजानें असें नुष्ट असणेंच उचित; हिंसेपदेगातील पत्राचा तोच अर्थ आहे. आपल्यास आगरी काहीं घुल्लावा हवा अतः त्यास मी घुपीनें करण्यास तयार आहे. मला इतकेंच कळवावयाचें होत. ”

भाग २५ वा परिशिष्ट (२)

टिळकांचा हायकोर्टास अपील अर्ज

[अर्जातील पाहिल्या पांच कलमांत महत्त्वाचा असा काराच मजकूर नसल्यामुळे तो गाळला आहे.]

(६) चौकशी चालली असतांनाच, अर्जदार याजवर फौजदारीत खटला मराया अशा बद्दलची वर निर्दिष्ट केली मजुरी म्हणून आलेल्या कागद फिर्मादी तर्फे कोर्टांत आला व त्या वेळीं अर्जदार याजवर ठेवलेल्या अपराधाबद्दल फिर्माद करण्यास मदतीची मजुरी निर्मिमतल प्रो. कोटाच्या कलम १९६ प्रमाणे पुरेणी नाहीं, अशा मुद्द्यावर अर्जदारातर्फे हक्कत धरण्यात आली; परंतु सदर मजुरी सदर कलमाप्रमाणे पुरी आहे, आणि जरी पुरेणी नसून त्यात काहीं दोष असला तरी मीस सदर प्रोमीजर काजाचे ५३२ कलमाप्रमाणे काहीं बाब येत नाहा, असे म्हणून जज साहेबानां ती हक्कत नामजूर केली सदरची मजुरी पुराव्यास घेतल्यानें एटल्याच्या चौकशीमार्गे आपले फार नुकसान झालें अशी अर्जदार याची सविनय मार्गना आहे.

(७) सदर एटल्याची चौकशी चालली असतां, ता. ६ एप्रिल व ४ मे व २६ मे १८९७ रोजाच्या केसरीच्या अर्कांत छापलेला दुसरा काहीं मजकूर, अर्जदार याचा हेतु दाखविण्याकरितां, फिर्मादीतर्फे पुराव्यास देण्यात आला; व सदरचा मजकूर निराळेंच लोकाकडून छापण्यास आला होता सबब तो मजकूर अर्जदार याचा हेतु दाखविण्यास योग्य पुावा आहे असे होणार नाहीं, अशा मुद्द्यावर अर्जदारातर्फे हक्कत घेतली होती, परंतु ती नामजूर झाली. परंतु असा पुरावा घेण्यात आल्यान आपलें फार नुकसान झालें अशी अर्जदाराची सविनय मार्गना आहे.

(८) ज्यूीस उद्देगून अर्जदारातर्फे बाकिलाचें मापण चालले असता कलम १२४ (अ) पिनल कोडात कस आलें यासंबंधाची हकीगत बरोबर समजावी म्हणून व इतर कित्येक कारणावरून हिंदुस्थानाच्या पिनल कोडात कलम १२४ (अ) चालते वेळी हिंदुस्थान सरकारच्या कायदेकौन्सिलाचे सभासद, मि. स्ट्रीफन साहेब यांच्या मापणातील काहा उतारे ज्यूीस वाचून दाखविण्याची अर्जदाराच्या बाकिलाची इच्छा होती, परंतु सदर विद्वान न्यायभूतीनीं ठराव

केला कों सदरु उतारे सर जेम्स स्टीफन यांच्या मापणांतले म्हणून वाचण्याचा अधिकार अर्जदाराच्या वकीलस नाही, त्यांनीं पाहिजे तर आपल्या माषणाचाच भाग म्हणून ते वाचावे.

(९) ज्युरीस एकंदर खटल्याचा चारांश समजावून देतांना या विद्वान न्याय-मूर्तींनीं जशा इतर कांहीं गोष्टी सांगितल्या तशाच खाली लिहिल्याप्रमाणें मजकूर ज्युरीस सांगितला व तसे सांगण्यामध्ये अर्जदारास मिळालेल्या सल्लाप्रमाणे चुक शाली आहे. तो मजकूर खाली लिहिल्याप्रमाणेः—

(A) अशीति म्हणजे प्रीतीचा अभाव होय.

(B) अशीति म्हणजे द्वेष, वैमनस्य, नावड, वैद, तिरस्कार व सरकाराविषयीं प्रत्येक प्रकारची दुष्ट बुद्धि होय.

(C) कदाचित् राजद्रोह हा शब्द साधारणपणें सर्वोपेक्षां अधिक चांगला अर्थव्यजक होईल, व त्यामध्ये सरकाराविषयीं प्रत्येक प्रकारच्या दुष्ट बुद्धीचाहि समावेश होईल.

(D) कोणीहि मनुष्यानें सरकाराविषयीं दुसऱ्याच्या मनामध्ये द्वेषबुद्धि उत्पन्न करूं नये. किंवा उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं नये.

(E) सरकार या शब्दाचा अर्थ ब्रिटिश राज्य किंवा त्याचे प्रतिनिधि अगर कोणीहि सरकारी कामगार असा आहे.

(F) ज्या लेखामध्ये सरकाराच्या योजनेवरच केवळ टीका केलेली नसून खुद्द सरकारवरच सरमरीत टीका केली आहे, अशा लेखास कलम १२४ (अ) याचा खुलासा लागू नाही.

(G) ज्या लेखावरून आरोप आणला आहे त्या लेखांत सार्वजनिक रोगावद्दलचा कायदा अथवा असावलेला एखादा विशेष कर अथवा राज्यव्यवस्थेसंबंधीं धोरण, हेग किंवा दुष्काळ बंद करण्याकरितां सरकारनें केलेल्या तजविजी व अशा प्रकारच्या योजना यांवर नुसती टीकाच नसून खुद्द सरकारावर व सरकाराच्या अस्तित्वावर व सरकाराच्या विशेष लक्षांवर अथवा लोकाविषयीं सरकाराचे असुक्त असुक्त हेतु व विचार आहेत यांवर टीका आहे, असें ज्युरीचें मत झाल्यास ज्युरीनें कलमाचा खुलासा असादीं एका बाजूस ठेवावा, व कलमाचा पूर्वभाग मात्र लापू करावा.

(H) प्रांतीयरील कराचा कायदा, सार्वजनिक रोगाचा कायदा, अथवा लढाईची मोहिम अथवा हेग अगर दुष्काळ बंद करण्यावद्दल व लोकांस न्याय मिळण्यावद्दल केलेल्या तजविजी, या सर्व कृत्यांवर कोणी टीका केली व ती टीका कितीही सरमरीत, कितीही अयोग्य, कितीहि खोडसाळपणाची व अनुचित असली तरी हरकत नाही. परंतु जर तो या मर्यादेच्या पलीकडे गेला व सरकाराच्या कृत्यांवर टीका करतांना किंवा इतर वेळीं वाचकांच्या मनांत खुद्द सरकाराविषयीं द्वेषबुद्धि टि...च-३८

किंवा, तिरस्कार उत्पन्न करील (उदाहरणार्थ जर तो प्रजेस बोसावे लागलेलें प्रत्येक दुःख व संकट यास कारण सरकारच आहे अथवा सरकार परद्वीपस्थ आहे व त्यांच्या चाली रीति भिन्न आहेत अथवा सरकाराचे हेतु वाईट आहेत अथवा प्रजेच्या कल्याणाविषयी सरकार उदासीन अगर विरुद्ध आहे, असें प्रतीपादन करील) तर या कलमाप्रमाणें तो दोषी होईल व कलमाला जोडलेल्या खुलाशानें त्याचा बचाव होणार नाही.

(I) कायद्याचा असा अर्थ केला असता कोणाही विचारी मनुष्यास हष्ट स्वातंत्र्य मिळणार आहे; व यापेक्षा जास्त स्वातंत्र्य दिल्यानें शुद्धात् आपणें दौर्बल्य कबूल केल्यासारखें होतें व तें सरकारालाच नव्हे तर लोकांलाहि अहितकारक आहे.

(J) ज्या लेखांची ज्युरीला सुनावणी झाली आहे ते लेख वाचून सरकाराविषयीं द्वेषबुद्धि उत्पन्न होण्याचा समभव आहे असें ज्युरीस वाटल्यास अर्जदाराचा सरकाराविषयीं द्वेषबुद्धि अथवा अप्रीति उत्पन्न करण्याचा इरादा होता असे अनुमान काढण योग्य होईल.

(K) लिहिणाराचा हेतु सरकारवर वाचकांचीं मनं खळबळविण्याचा होता किंवा अगदीं निराळाच काहीं प्रकार करण्याचा होता याबद्दल स्वतः लेखवाचून ज्युरीनें आपल्या मनाशीं करून काय ते ठरवावें.

(L) ' शिवाजीचे उद्धार ' या कवितेमध्ये सरकारच्या एखाद्या विशेष कृत्याबद्दल जरी लिहिलें नाहीं तरी हल्लींच्या महर्षता, दुष्काळ, हत्यादि संकटाच्या वेळीं सरकार देशांतून सपासि नेत आहे असा सरकारावर सामान्य आरोप केला आहे; आणखी लिहिणाराचा हेतु केवळ समाजवादींच्या व्यवस्थेत काहीं सुधारणा व्हावी एवढाच जरी असला, तरी सुद्धा, वर्तमानपञ्चामयें सरकारी खर्चासवधानें लिहिण्यास जशी हरकत नाहीं तसें या कवितेंतील लिहिण्याशीं सर्व गोष्टी जुळवून घेतां व कोणत्याहि विशिष्ट कराचा उल्लेख केलेला नाहीं या गोष्टीकडे लक्ष दिले असतां हें लिहिणें सरकाराच्या विषयींच होतें असें ज्युरीनें समजावे.

(M) सर्व कवितेचा सामान्यानें विचार करितांना तींतील सर्व विषय विशेष प्रसंगांचे कां एके ठिकाणीं गुफलेले होते, याचें कारण आपल्यास नीटसें काहीं दिसत नाहीं.

(N) सन १८९४ सालांतील केसरीच्या लेखाप्रमाणे या कवितेमध्ये अविचाराच्या व हलमजणीपणाच्या कोणत्याहि कृत्यावर टीका आहे असें काहीं नाहीं.

(O) सदर कवितेच्या शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें सरकारनें लोकांस सुखी करावें म्हणून जो उपदेश केला आहे त्याचा अर्थ सरकारनें केला आहे तद्बद्दलातिरिक्त दुसरा होणार नाहीं; परंतु, वस्तुतः लोक सुखी नाहींत, असेच त्यात लिहिले आहे; व सरकारास लोकांनीं अर्ज केला होता अशाविषयी त्यांत सुद्धा उल्लेखहि आढ-

ळत नाही. त्याच कवितेत आणखी शिवाजीने सरकारास निरोप पाठविला आहे व शिवाजीकडून इंग्रज सरकारास काय फायदे झाले याची त्यांस आठवण दिली आहे. यावरून लिहिणाराचा हेतु इंग्रजसरकाराविषयी लोकांची मने खवळाविण्याचाच होता यांत तिळमात्र संशय नाही.

(P) लेखांतील हेतु जाणव्यासाठी विवक्षित लेख दुसऱ्या लेखाचे शेजारी ठेऊन वाचला पाहिजे असे ज्युरीस सांगितलेले होते; तरी मूळ अंकामध्ये राणी-सरकारच्या ज्युविलीमहोत्सवासंबंधे जनजनकाराचा पत्रकर्त्याचा एक लेख जो अर्जदारारतर्फे पुराव्यांत घातला आहे, तो या दोन आरोपविषयक लेखांच्यामध्ये छापलेला असताहि जनसाहेबानी त्याच्याकडे लक्ष देण्याविषयी ज्युरीस मुळावे सांगितलेले नाही.

(Q) दुसऱ्या लेखांतील मजकूर लिहितांना अर्जदाराने मृतकाळाबद्दल वर्तमानकाळ व वर्तमानकाळाबद्दल मृतकाळ यांचून कसा डावपेच लढविला आहे, ही गोष्ट ज्युरीने विचारांत घेतली पाहिजे.

(R) श्री शिवाजी व नेपोलियन आणि फ्रान्स देशांतील राज्यक्रांतीच्या वेळची लोकांची कत्तल, या सवधाने स्वतंत्र उदाहरण म्हणून लिहिले असतें, तर त्याला हरकत नव्हती. परंतु वरील गोष्टी बोलणारा बऱ्या विशेष काळास व महाराष्ट्र देशासच उद्देशून बोलला, तसे बोलण्याचे त्यास कांही कारण नव्हतें.

(S) आपल्या गुरूस मारले असतां हि शिष्यास कांही दोष लागत नाही असे अर्जदाराने स्पष्ट म्हटले आहे.

(T) चोर आपल्या घरांत धोरले असतां त्यांस बाहेर घालविण्याची जर आपल्या मनगटांत ताकद नसेल तर त्यांना काँडून बेलाशक जाळावे असे वाक्य लिहिल्याने सरकारच्या कृतीचा प्रतिकार जबरदस्तीने करावा असे म्हणण्यासारखे होतें.

(V) केसरीतील लेख व रॅड व आयस्ट यांचा भयंकर खून या दोहोंमध्ये कार्यकारण संबंध आहे असे सुचविण्याची आपली यत्किंचित् देखील इच्छा नाही व सदरू लेख त्या खूनाने कारणीभूत झाले असे भावीत करता येणार नाही, असे अँडव्होकेटजनरल यांनी सांगितल्यामुळे ज्युरीने आपल्या मनांतून ती गोष्ट अजिबात काढून टाकावी, असे जरी सुनावणीच्या आरंभी जज साहेबांनी म्हटले तरी आपल्या मापणाच्या उत्तर भागामध्ये त्यांनी असे सुचविले की, शिवाजीने खून केला ही गोष्ट बरोबर होती व लोकांनी एकी करावी वगैरे दुसऱ्या लेखांतील गोष्टीचा विचार करावयाचा तो देशाची स्थिति व विशेषकरून पुणे व पश्चिम हिंदुस्थान येथील लोकांच्या मनोवृत्ति यांकडे लक्ष पुरवून केला असता, साधारण वाचकांच्या मनांत काय विचार उत्पन्न होतील याचा निर्णय घुम्यास करता येईल. आणखी असेहि सांगितले की, आपल्या ओल्यांनी मारतांतील श्रीकृष्णाच्या

उपदेशाप्रमाणे चालवें व आपल्या कृत्याचे फल आपल्यास मिळावें या हेतूनें जर कोणतोंहि कृत्य केले तर दोष आपल्यावर येत नाही असा अर्जदार याने लोकांस उपदेश केला.

(W) ता. ४ मेचा लेख, हुसैन्या प्रेगसवर्धी लेखापेक्षां, गुन्हाच्या लेखाचीं अवळचा आहे, यावरून त्या वेळीं सरकाराविषयीं अर्जदाराचे विचार मित्रत्वाच्या उलट होते ही गोष्ट ज्यूरीनें लक्षात ठेवावी असे न्यायाधीशानीं सांगितले. परंतु अर्जदारातर्फे पुराव्यांत घातलेला मजकूर, व ज्यावरून अर्जदार व रँड साहेब यांचा मित्रभाव दिव्याचारखा होता, तसेंच त्या वेळीं प्रेग बहुतेक नाहींसा झाला होता व ता. २० मे या दिवशीं लष्करी शिपाई काढून सुद्धा न्यायवाचे होते, वगैरे बहुत गोष्टी ज्यांत लिहिल्या आहेत, तो ता. १८ मेचा लेख, यंकाश्चित् लेखाप्रमाणे गणून, त्याचा उल्लेखहि साहेब मजकुरानीं केला नाही.

(X) प्रथम जेव्हा लोकांपुढें भाषणे झालीं तेव्हा व नंतर ता. १५ जून १८९७ रोजीं जेव्हां तीं केसरीत छापिलीं तेव्हा, पुण्यास लोकांची मनोवृत्ति कशी होती याबद्दल मुख्य पुरावा दाखल झालेला नसतां, त्या वेळीं चळवळ व अस्वस्थता होती असे न्यायाधीश साहेबानीं सांगितले. परंतु प्रेगबद्दल केलेली योजना बंद होऊन ता. २० मे रोजीं शेल्वर लोक काढून नेले जातील असे ता. १८ मे रोजीं सरकारी जाहिरनाम्यानें प्रसिद्ध झालें होतें ही पुराव्यात आलेली गोष्ट मात्र त्यांनीं ज्यूरीच्या लक्षांत आणली नाही.

१०. ज्यूरीने निकाल सांगण्यापूर्वीं नामदार हायकोर्टाच्या अभिप्रायाकरितां खालील कायद्याचे प्रश्न राखून ठेवावे अशी विद्वान जज साहेबास अर्जदारातर्फे विनंति करण्यात आली असून त्यांनीं ती नामजूर केली. ते प्रश्न येणेंप्रमाणः—

(१) सदरहुं प्रकरणीं केलेल्या फिर्यादीस कि. प्रो. कोड, कलम १९६ प्रमाणे थुरेशी मजुरी अगर परवानगी आहे कीं काय ?

(२) नसेल तर सदर कोडाचें कलम ५३२ प्रमाणे सदरचा कमीट केलेला कच्चा हातीं धरण्यास व त्याची चौकशी करण्यास सदरचे कोर्टास आधिकार आहे कीं काय ?

(३) अशीति भूषणे इंग्रज सरकार अथवा त्यांचे प्रतिनिधि व सरकारी कामगार यांच्याविषयीं हरएक प्रकारे प्रीतीचा अभाव, असें ज्यूरीस न्यायाधीशानीं सांगितलें तें बरोबर आहे कीं काय ?

११. त्यानंतर अर्जदार यानें आपले सालिसीटर मि० मार्डशकर नानाभाई यांचे मार्फत लेटर्स पेटंटचे २६ वे कलमाप्रमाणे सर्टिफिकेट मिळण्याबद्दल नामदार यांबद्दल अर्ज केला परंतु ते सर्टिफिकेट देण्याचेंहि त्यांनीं नामजूर केलें.

१२. अर्जदार यास अशी सहा आहें व त्याची अशी खात्री आहे कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या विशेष गोष्टींशिवाय आणखी कित्येक गोष्टींचेवधानें न्यायाधीश

साहेबांनी ज्युरीस चुकीची समज दिली व वर सांगितल्याप्रमाणे जर जज साहेबांनी सांगितले नसतें तर ज्युरीचें बहुमत अर्जदाराच्या विरुद्ध झाले नसतें.

१३. हा खटला, केवळ अर्जदारासच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील सर्व छाप-खानेवाले व तमाम लोक यांचाहि फार महत्त्वाचा आहे. कारण जजसाहेबांच्या म्हणण्यावरून असें दिसतें कीं आपल्या अडचणी दूर व्हाव्या म्हणून केलेला कोण-साहि अर्ज इतर बाबतीत कितीहि निर्दोष असला तरी तो अर्ज करणारा किंवा करणारे इसम पिनल कोडाच्या १२४ (अ) कलमाप्रमाणे शिक्षेत पात्र होणार आहेत.

१४. अर्जदार यास अशीहि सल्ला आहे व त्याची अशी खात्रीहि आहे कीं सदरचें जजसाहेबांचे सांगणें अगदीं कायदेशीर आहे असे मानलें तर त्या योगानें हिंदुस्थानांतील मुद्रणस्वातंत्र्य मापणस्वातंत्र्य व सार्वजनिक कामानिमित्त प्रकट जमण्याचा हक्क, हीं जरी अगदीं नाहींशीं झालीं नाहींत तरी त्यास बराच वक्ता मोचणार आहे.

ह्या सर्व कारणांस्तव लेटर्स पेटरचे कलम ४१ या अन्वये ह्या खटल्यांत ग्रीव्ही कौन्सिलास अपील होणें योग्य आहे असा आपण अभिप्राय द्यावा. अर्जदार याची आपल्यास विनंति आहे.

व त्याबद्दल आपल्या कर्तव्यास जागून अर्जदार नेहमीं ईश्वराची प्रार्थना करील.

(सही) भाईसांकर आणि कांगा

बाल गंगाधर टिळक.

अर्जदाराचे अटर्नीज.

मी अर्जदार बाल गंगाधर टिळक आपल्या वर्गीप्रमाणें अशी प्रतिष्ठा करितों कीं, सदरुं अर्जांत लिहिलेला मजकूर माझ्या पुण्या माहितीप्रमाणे व खात्रीप्रमाणें खरा आहे.

बाल गंगाधर टिळक.

भाग २५ वा परिशिष्ट (३)

टिळक डिफेन्स फंड.

या फंडाच्या कार्याी मुंबई शहरच्या नरोवरीने कलकत्त्याने वर्गाणी जमाविली होती गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. पर प्रांतांपैकी कलकत्त्याच्या अमृत-चक्षार पत्रिकेइतकी मदत टिळकांना या प्रसंगी इतर कोणाकडून झाली नाही, शिशिर कुमार व मोती बाबू यांचे टिळकांवर विशेष प्रेम होतें. आणि सुरेद्रनाथ चानर्जी हे तेव्हा निखालस टिळकांच्या प्रतिपक्षांत मोडत नव्हत, दोन वर्षांपूर्वी पुण्यास राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्याने आल्या वेळी त्यांनी टिळकांचा निकट परिचय केला होता. टिळकांस पकडतांच बचावाची पहिली चळवळ बंगाल्यांत पत्रिकेने सुरू केली; व मुंबई येथील टिळकांच्या मित्रांना कलकत्त्याहून अनपेक्षित रीतीने एक दिवस तारेने अशी बातमी कळविण्यांत आली की टिळकांचा बचाव करण्याचे जोखीम एकटा बंगालप्रांत आपल्या शिरावर मोठ्या खुषीने घेत आहे. आणि हें आश्वासन कलकत्त्याने पाळलेहि. कारण बचावाचा मुख्य भाग म्हणजे बॅरिस्टरांची मदत ती सर्व कलकत्त्याहून करण्यांत आली, व कलकत्त्याहून आलेले मुख्य बॅरिस्टर मि. प्यू यांचा बहुतेक सर्व खर्च कलकत्त्याने सोसला. आमच्या माहितीप्रमाणे टिळक फंडाकरिता जमलेल्या रकमेतून मुख्य खर्च खालीलप्रमाणें झाला. १२००० बारा हजार रु. एल. पी. प्यू बॅरिस्टर यांची फी; ५००० रुपये कलकत्त्याचे बॅरिस्टर मिस्टर गार्थ यांची फी, १५०० रु. प्यू यांच्या जोडीला मुंबईचे बॅरिस्टर दावर, रसेल. ब्रानसन हे राखून ठेवण्यांत आले होते त्याची फी; १००० रु. कलकत्त्याचे बॅरिस्टर प्यू गार्थ व जे. चौधरी यांचा प्रवासखर्च; ३७०० रु. छापणावळ (मुंबईतील टाइम्स ऑफ इंडिया रिपन प्रेस गोवर्धन मुद्रणालय इ.) निवळ भाषांतरांकरिता सुमारे २००० रु. खर्च आला. कोर्ट फी, रिपोर्टर फी, गाडीमाडे मिळून सुमारे १००० रु. खर्च आला. मुंबईचे सॉलिसिटर भाईशकर व कांगा यांच्या कंपनीची फी सुमारे पाच हजार झाली. या नंतर याच कार्याी विलायतेस अपील लावण्याकरिता टिळकांचे स्नेही दाजीसाहेब खरे व दिनशा वाच्छा यांचे जावई एफ्. एम्. कांगा सॉलिसिटर गेले त्यांच्या प्रवासखर्चाकरिता तीन हजार रु. खर्च झाला असून, खुद्द विलायतेतील बॅरिस्टर सॉलिसिटर व तेथील छपाई मिळून सुमारे पांच हजार खर्च झाला.

टिळक डिफेन्स फंडाची जमा व खर्च यांचे ठोकळ आंकडे केलीमध्यें व आमचे समजुतीप्रमाणें मुंबई टाइम्समध्येंहि प्रसिद्ध करण्यांत आले होते; व ज्यांनी फंडास वर्गाण्या दिल्या त्यांचे तेवढ्याने समाधानहि झाले होतें. पण सार्वजनिक वर्गाण्यांच्या बाबतींत सामान्य नियम असा अनुभवास येतो की, ज्यांनी वर्गाण्या दिल्या त्यापेक्षा ज्यांनी न दिल्या त्यांनाच फंडाच्या विनियोगाविषयी अधिक

काळजी वाटते ! एकांने वर्गणी घावी व दुसऱ्याने त्याच्या खर्चाची विंता बाह-
ण्याचा बहाणा करावा हाहि एक प्रकारचा अमविभागच होय ! बंगाल्यांत 'हित-
वादी'पत्रानें या अमविभागांतील दुसरे म्हणजे अधिक जोखमीचें हें काम आपल्या
अगावर घेतलें होतें. या पत्ताच्या संपादकांने स्वतः या फंडाला मोठीशी वर्गणी
दिली नव्हती किंवा वर्गणी जमविण्याची खटपटहि फारशी केली नव्हती. तथापि
बंगाल्यांत वर्गण्या कोणी व किती दिल्या असा प्रश्न मधून मधून जाहीर रीतीनें
विचारण्याचा त्यानें क्रम ठेविला होता व या पुच्छेचा प्रतिय्वनि महाराष्ट्रांतहि
एकदोन वर्तमानपत्रांस निघाला होता.

भाग २५ वा परिशिष्ट (४)

१२४ अ कलमाचा इतिहास

सन १८९७ सालीं टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला तो काळानेच्या
दृष्टीने दुसरा असला तरी महत्त्वाच्या दृष्टीने पहिलाच होय. ज्या कलमाखालीं
हा खटला झाला त्याचा वृत्तांत थोडासा गमतीचा आहे. इंग्रजांचे राज्य हिंदु-
स्थानांत घुसून जाण्यापूर्वी अंमरावर वर्षे होऊन गेलीं होती. या अवर्षांत इंग्रजी
राज्याला वार्डट म्हणण रे लोक अनेक होऊन गेले, व सरकारकडून त्यांना निरनिराळ्या
मार्गांनी शासनहि करण्यांत आले. पण अद्यापि वर्षे हिंदुस्थान म्हणण्या बरोसे एकजीव
झाले नव्हते. राष्ट्रीयसभा जन्मून १८९७ सालीं जरी बारा वर्षे झालीं होती तरी
तिच्यातून राजद्रोह निघू शकतो अशी कल्पना लोकांनाच काय पण राजकर्त्यांनाहि
नव्हती. इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या काळांतहि उपद्रवी लोकांना सरकाराने शासने
केलीं, पण न्यायकोर्टांत खटले माढण्यापेक्षां वेगळ्या प्रकारानी. या पहिल्या काळांत
हिंदीलोकपेक्षा काहीं अंशीं युरोपियन लोकांकडूनच इंग्रज सरकाराला उपद्रव
अधिक झाला. हिंदुस्थानातील पहिलीं पहिलीं वर्तमानपत्रे चालविणारे लोक
बहुधा इंग्रजच होते. अर्थात् सजातीय सजातीयविषयक लिहू लागला म्हणजे तो
फारसा मीत नाही, लेखणी वाटेल तशी कडक चालवितो, व सरकार त्यांना
शिखाहि कडक, म्हणजे एकदम हद्दपारीची देई. जुन्या रेगुलेशन्सप्रमाणे ही
गोष्ट कायदेशीर स्वरूपात करता येत होती. एवढेच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील
दुर्दैव इंग्रज लोकांना शिक्षा करावयाची तर त्यांना हद्दपार करणेंच अधिक अय-
स्कर अशा प्रकारचे घोरण हिंदुस्थान सरकाराने आपल्या मनाशी ठरवून ठेविलें होतें.
आणि १८३० व १८४० च्या दरम्यान फौजदारी कायदा जेव्हां पिनलकोडाच्या
रुपानें संकलित करण्यांत आला तेव्हां, लॉ कमिशनचे अध्यक्ष लॉर्ड मेकॉले
यांनी पिनलकोडाच्या प्रस्तावनेत या गोष्टीचा उल्लेखहि केलेला आहे. या पहिल्या

पिनलकोडात अशी व्यवस्था केली होती की, ज्या गौरकायाला दोन वर्षांची साधी कैद किंवा एक वर्षाची सकमजुरीची कैद देण्यात आली असेल त्याला सरकाराने वाटेक तर कंपनीच्या मुख्यावाहेर इतर कोठे काळ्यापाण्यावर पाठवावे. या धोरणाला अनुसरून अनेक गौरकाय सपादकाना चौदाव्या घाटून विजायतेस अगर इतरत्र रवाना करण्यात आले होते. एवढेच काय पण या धोरणाचा विस्तर सरकारस अद्यापही पडला आहे असे म्हणता येत नाही. कारण याच धोरणाला अनुसरून मुंबई क्रॉनिकल पत्राचे सपादक बेंजामिन हॉर्निमन यांना, डिफेन्स ऑफ इंडिया अक्ट्याचा फायदा घेऊन, चारदाते पकडून दडपून चौदाव्या घाटून विजायतेस नेऊन सोडले, व अजूनही त्यांना इकडे येण्याला परवाना देण्यात येत नाही.

गौरकाय राजद्रोही लोकांकरिता ही विशेष व्यवस्था केली होती तरी हिंदी-लोकांहि राजद्रोहाचा गुन्हा करणारच नाहीत असे नसल्यामुळे, या गुन्ह्याचा समावेश पिनलकोडात करणे प्राप्त होते. १८३७ च्या पिनलकोडात या गुन्ह्याचे कलम नंबर ११३ असे असून या गुन्ह्याला दड किंवा दडासह तीन वर्षेपर्यंत साधी कैद, किंवा दडासह वाटेक त्या मुदतीपर्यंत हद्दपारी, अशी शिक्षा देण्यात आली होती. पैकी साधी कैद ही नेटिव लोकांकरिता व हद्दपारी ही गौरकायांकरिता असा फरक फायदा करणारानी मनातून जोडिला होता हे वर केलेल्या विवेचनावरून लक्षांत येईलच. या कलमासबधाने दुसरी गोष्ट सांगायची ती अशी की, राजद्रोहाच्या गुन्ह्याला मूळ पिनलकोड करणाराच्या दंडाने सौम्य स्वरूप होते. कारण याच पिनलकोडाच्या ४७९ कलमाप्रमाणे खासगी मनुष्याच्या बदनामीला दोन वर्षे साधी कैद अगर दड अगर दोन्ही अशी शिक्षा सांगितली होती. राजद्रोह झाला तरी ती एक प्रकारची फार तर 'बदनामीच' होय; खासगी मनुष्याच्या बदनामीला दोन वर्षे कैद व सरकारच्या बदनामीला तीन वर्षे कैद एवढाच फरक. लॉ कमिशनच्या मनात राजद्रोहाला इंग्लंडात बें सौम्य म्हणजे केवळ बदनामीच्या गुन्ह्याचे स्वरूप होते तेच इकडेही ठेवावे असे असल्याचे उघड दिसते.

१८६० साली पिनलकोड मजूर झाले तेव्हां लॉ. कमीटीच्या मसुद्यांतील राजद्रोहाबाबत ११३ वें कलम अलीबाद गळवटले. असली नजरचूक कधी व्हावी याचा समाधानकारक खुलासा आजवर कोठेच आमच्या पाहण्यात आला नाही. दहा वर्षांनंतर ही चूक सरकारच्या लक्षांत आली. तेव्हां या ११३ व्या कलमातील मजकुराचे एक नवीन कलम बनवून ते १२४ कलमात पुरवणीदाखल दाखल करण्यांत आले. अर्थात् त्यावेळी शांतता नादत असल्यामुळे ही नसती उठावे सरकारने कशाळा करायची असा आक्षेप निघालाच, पण शिवाय या उठावे सरकारने कशाळा करायची असा आक्षेप निघालाच, पण शिवाय या कलमांतील अप्रीति हा शब्द अतीशय व्यापक आहे अशीहि तक्रार फायदेकैनि-

लांत करण्यांत आली, पण सरकारतर्फे फिटस् जेम्स स्टीफन यांनी असा आश्वासनपर खुलासा केला की, शांततेच्या काळांत हे कलम आम्ही पिनल कोडांत घालीत असलों तरी त्याचा उपयोग केव्हां करणार हीच गोष्ट खऱ्या महत्वाची आहे; व त्या विषयी आम्ही असे नक्की सांगतो की देशांतील शांतता आतां नष्ट होणार अशी आपत्ती उत्पन्न होईपर्यंत आम्ही या कलमाचा उपयोग करणार नाही. विचारस्वातंत्र्याला आळा घालणे हा या कलमाचा उद्देश नसून बंड बांधविणे किंवा मोडणे या कार्यांचे त्याचा उपयोग करण्याचा उद्देश आहे. बंडाच्या म्हणजे सरकारी सत्तेचा व अधिकाराचा पाया उखळून टाकण्याच्या गोष्टी जांपर्यंत वर्तमानपत्रकार बोलत नाही तोपर्यंत या कलमाची भीति बाळगण्याचे त्याला कारण नाही. टीका हवी तितकी कडक वरून, पण कायदा आहे तो मान्य करूं व पाळू, अशी त्याची मनःप्रवृत्ति असली म्हणजे झालें. या खुलाशानंतर नवीन कलम बिनहरकत पास झालें.

जुलै १८७८ मध्ये वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत मुस्कटदाबीचा कायदा करण्यांत आला तेव्हां हाच प्रश्न फिरून निघाला, व तेव्हाहि वरील उद्देशाचाच पुरस्कार करण्यांत आला. १२४ अ हें कलम असतां केवळ वर्तमानपत्रांकरिता म्हणून वेगळा मुस्कटदाबीचा कायदा कसाळ हावा असा प्रश्न कोणी विचारील असें गृहीत धरून, त्याला उत्तर म्हणून, सरकारतर्फे असें सांगण्यांत आलें की १२४ अ कलमाचा व वर्तमानपत्री कडक टीकेचा संबंध नाही व नसावा असाच उद्देश असल्यामुळे, या विशेष कामाकरितां कायद्याची योजना करणे प्राप्त आहे. याहि खुलाशाच्या दृष्टीने पाहतां १८९७ सालीं टिळकांना १२४ अ कलम लागू केलें हे अयोग्यच ठरतें. मुस्कटदाबीचा कायदा जुलै रद्द करण्यांत आला ही गोष्ट खरी. पण १२४ अ कलम बनावितांना जो हेतु त्यांत नव्हता तो त्यामुळे त्यांत नवीन फसा येऊं शकेल ! डॉई लिटन यांनी या मुद्यावर असें स्पष्ट सांगितलें की “ लोकांमध्ये असतोच उत्पन्न केला परंतु त्यामुळे बंद उद्भवलें नाहीं अशा स्थितींत या कलमाला जोडलेल्या अप्रीतीच्या स्पष्टीकरणावरून कोणावरहि राजब्रोह लागू करितां येणार नाहीं. बास्तव अशा खटल्यांत शिक्षा होण्याचा संभव नाहीं.” वर्तमानपत्रांच्या मुस्कटदाबीचा कायदा अशा रीतीने पास होऊन नंतर रद्द झाल्यावर, १८९१ सालीं, म्हणजे १२४ अ हें कलम पिनल कोडांत घालण्यांत आल्यावर २१ वर्षांनीं ‘वगवासी’ पत्रावर राजब्रोहाचा खटला झाला. तो या कलमाखालचा पहिलाच होय. त्यांत न्यायाधीश सर कोमर पेयरेम यांनी या कलमाचा अर्थ मूळ मेकॉलेच्या उद्देशाला वरूनच केला होता. पण तो अर्थ अधिक व्यापक करण्याची जबाबदारी स्ट्रॅची साहेबांनीं प्रथम आपल्यावर घेतली.

टिळकांच्या खटल्यांत सरकारचा हा उद्देशमंग आणि वचनमंग, उपडकीत

आल्यामुळे १८९८ सालीं चामर्स साहेबांनीं १२४ अ कळमाची दुस्ती केली व खुलासा करण्याच्या निषांना हवे ते अधिक व्यापक शब्द घालून घेतले. या व्यापक शब्दांमुळे १९०८ सालीं टिळकांना सहजच शिक्षा झाली. पुढें १९१६ सालीं होमरूललीगच्या चळवळींत याच व्यापक शब्दाच्या आधारावर हेंच साहेबांनीं टिळकांकडून जामीन घेण्याचा हुकूम केला. पण सुदैवाने हाय-कोर्टाने तो रद्द करून चौखूर उघडू पाहणाऱ्या या व्यापक अर्थाला थोडासा लगाम घातला. अशा रीतीने टिळक व राजद्रोहाचा कायदा यांची शर्यत मीस वर्षेपर्यंत सुरू होती. विद्यमान कळमांच्या मर्यादित राहून होईल तितकें टीका-स्वातंत्र्य गाजवावयाचें अशी टिळकांची प्रवृत्ति असल्यामुळे, त्यांच्या 'राजनिष्ठे'च्या नाकाला नेहमीं अणू काय सुत धरलेले होतें व तिच्या नाडीवर मोट ठेऊन सर-कार रातदिवस बसले होते. मर्यादेच्या रेवेच्या आंत पाय राहिले असता अण बाहेर गेल्याने गडी बारगळतो कीं नाहीं हें जसें मर्दानी खेळाच्या शाळांत एक काय-मर्चें शकास्थान असतें, तसेंच टिळकांच्या राजनिष्ठेचें किंवा राजद्रोहाचेंहि झालें. १८९७ च्या खटल्याच्या निकालाचे एक विनोदी चित्र वैद्यवंचूनीं तयार केलें होते. त्यांत टिळकांची क्रिकेटची बॅट हद्दीच्या रेवेत आहे वण सर्ब करीर बाहेर आहे अशा स्थितीमुळे 'टिळक बारगळले कीं नाहीं तें बोला' असा सवाल खेळ-गडी लेंची हे ज्यूरिरूपी अपायरला विचारीत आहेत असें दाखविलें होतें. १८९७ सालीं अपायरनें या प्रश्नास अस्तिपक्षी उत्तर दिलें व १९१७ सालीं हायकोर्टाने नास्तिपक्षी उत्तर दिलें. तरी पण जगाचा सधय कायमच राहिला, आणि टिळकच काय, पण कोणाहि राजकारणी टीकाकाराविषयीं असला प्रश्न नेहमीं निर-स्तरच राहणार, नदी आपले पात्र आपल्या प्रवाहानुसार बनवीत असते. उन्हा-ळ्यांत तीराच्या पुष्कळ आंत पाणी राहतें व पावसाळ्यांत प्रसंगविशेषीं पात्राच्या रेवेबाहेरहि पाणी जातें. तथापि नदी व पात्र यांचा समव्याप्तिरूप जो नित्यसंबंध तोच सदा मानला पाहिजे. आणि शक्य तेथवर कायद्यांत राहून कायदा दिवसंदिवस आपल्याला वाटेळ तसा सैल करणें हें राजकारणांत ज्यांचें घोरण असतें त्यांचा आणि राजद्रोहाच्या कायद्याचा संबंधहि असाच राहणार हे उघड आहे.

तुरुंगवास व सुटका

१८९७ साली तुरुंगांत होणारे कैद्यांचे हाल व हल्ली सामान्यतः कोणत्याहि तुरुंगांत होणारे हाल यांमध्ये अनेक दृष्टीने अंतर पडले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. निदान टिळकांनी ९७ साली ज्या तुरुंगवासाचे कष्ट सोसले त्याची हल्लीच्या तुरुंगवासांत राहून ययार्य कल्पना होणे शक्य नाही. प्रथम प्रथम तर टिळकांची फारच कठीण अवस्था झाली. जेलचे अन्न म्हणजे त्यावेळी जाडी-भरडी कोरडी भाकरी व कोरडी चटणी येवढेच असे. चटणीत कांदाळसूप असल्यामुळे टिळक त्यांच शिवत नसत व भाकरीचा केवळ बरचा पापुद्रा पाण्यात कुचकरून खात ! सकाळी व संध्याकाळी तळहाताएवढा भाकरीचा एक टुकडा येवढ्यावर त्यांनी दोन माहिने काढले. त्यांचे वजन पचवीसतीस पांढ कमी होऊन ११० वर आले ! चौडोपत विषय यावेळी अपीलाचे कामाकरिता मुंबईसच होते. ते मधून मधून टिळकांस भेटत; व प्रत्येक भेटीचे वेळी टिळक अधिकधिक क्षीण होत चालले आहेत असेच त्यांना आढळून येई. अशा स्थितीत टिळक तुरुंगांतून निघत बाहेर पडतात का तेथेच त्यांचा अंत होतो, अशी त्यांच्या इष्ट-मित्रांस भीति पडली, व याला उपाय काय करावा याची चिंता त्यांस लागून राहिली. टिळकांचे हे हाल कमी करण्याचे सर्व मासुली राजमार्ग बंद झाले होते. न्यायकोर्टाने शिक्षा दिली म्हणून टिळकांना व्यर्थ तुरुंगवास भोगावा लागतो असे म्हणण्याची काहींची तयारी नव्हती, व तुरुंगांतच कां होईना पण टिळकांना चांगले अन्नवन्न घावे असे म्हटल्यास 'एवढे टिळक झाले म्हणून तुरुंगांतील शिस्त ती शिस्त, ती त्यांच्याकडिता बदलता येत नाही' हें इतर कित्येकांचे उत्तर ठेवलेलेच असे. राजकीय कैद्यांचा म्हणून वेगळा वर्ग मानावा ही तक्रार आज इतक्या वर्षांच्या चळवळीने सिद्धीस गेली नाही ती तेव्हा हातांत तरी कोण धरणार ? उलट कैदी जितका अधिक प्रतिष्ठित तितकी त्याला मासुली वाममार्गांनी सुच मिळवून देण्याची चोरीच अधिक. तुरुंगसान्यात शिस्त विधेय असते हें खरे, परंतु या शिस्तीच्या आड पुष्कळ चोगवाटा असतात हेहि कांही खोटे नाही. पण वर दर्शविल्याप्रमाणे टिळकांना सवलती मिळण्याच्या उबळ्या व चोगवाटाहि बंद झालेल्या होत्या. प्रतिष्ठित कैद्यांचे सदरच आर्ची नव्हते; त्यांच्याहि राजद्रीहाच्या गुन्हाला नैतिक अयःपाताचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सरकाराने मुद्दाम सुरू केला होता. एरवी टिळकांचे नांव मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो म्हणून सिनेटसभेमध्ये राहिले होते, तोहि मान सरकारने छुलमाने काढून कां घ्यावा ? कायदेकौन्सिल व पुणे शहर म्युनिसिपालिटी यांतील जागांचा राजिनामा टिळकांनी शिष्टेपूर्वीच देऊन

टाकला होता. फक्त फेलोशिपचा राजिनामा घाबऱ्याचा राहिला होता. पण टिळकाची वाट न पाहतों सरकाराने आपल्याच हातानें ते काम उरकून घेतले. अर्थात् अपमान करण्याच्या भावनेत दुःख देण्याची मावना अतर्भूतच असते. आणि सुशिक्षित लोकांच्या संघांत प्रतिष्ठितपणाने राहण्यास टिळक हे नालायक असें ठरविण्यास ज सरकार तयार झालें तें त्यांच्या कादालमुर्णांत लक्ष कोटून घालणार!

येऊन जाऊन रोच खालावत जाणारी टिळकाची प्रकृति व सुकणारे त्यांचे शरीर, हें पाहून तुरुंगांतील डॉक्टरांच्या डोळ्यासच काहीं दया आली तर यावयाची, पण तोहि सभव फारच कमी. सामान्य माणसाला शिस्त सोडून किंवा ती न सोडता विशेष सवलत कोणी दिली तर त्याकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. पण टिळकांसारख्या—सर्वांचें लक्ष वे घणाऱ्या—बऱ्या कैद्याला मुद्दाम सवलत दिल्याची कुणकुण निघाली तरी तिचा गवगवा व्हावयाचा. तात्पर्य राहता राहिले तुरुंगातील कनिष्ठ अधिकारी. टिळकांच्या बाबतींत लाचलुचपतीचा काहीं अवघ नसताहि या झालेल्या नेटिव्ह अधिकार्यांना त्यांची सहानुभूति वाटणें स्वाभाविक होतें, व अशाच लोकांकडून जर काहीं सवलत टिळकांस दिली गेली असेल तर असेल. टिळकाना प्रथम काहीं दिवस डॉंगरीच्या तुरुंगात ठेवले होते पण लवकरच तेथून त्यांना आयलंडच्या हौस ऑफ करेक्शनमध्ये नेण्यांत आले. कोणी असें खांगतात की, टिळकांप्रमाणें तात्यासाहेब नातू हेहि ठाण्यानंतर मुंबईस आयलंड्यावरील झालस ऑन करेक्शनमध्ये कैदी होते. त्यांना त्यांच्या बरचे ताट हक्कानें वाढून जात असे, आणि केव्हां केव्हां त्यातूनच एखादा पदार्थ कोणीतरी पाहरेवाल्याचा डोळा चुकवून टिळकांस नेऊन देई. तात्यासाहेब नातू यांना ही गुप्त गोष्ट कळल्यावर अर्थातच बरे वाटलें; तेव्हांपासून त्यांची भूक वाढली व टिळकाना आवडणारे पदार्थहि त्यांना आवडू लागले. पण अर्थात् हा सर्व चोरटा मामला, ती कथित घडून येणारी गोष्ट, व टिळकांची भूक झाली तरी मिळेल तेव्हा एखादा वास्तविक पदार्थ खाईन तोपर्यंत गप राहीन असें म्हणणारी नव्हती. या गोष्टीचें प्रत्यंतर हेंच आलें की, टिळकांचे वजन पुष्कळ कमी होऊन त्यांचे ओंठ काळे पडले व तोडास कोरड पडल्यामुळे बोलतांहि येईना अशी स्थिति झाली. तेव्हां खुद्द तुरुंगाच्या अधिकार्यांनाच त्यांना येवढ्यास पाठवाचें लागले. त्यांना कदाचित् असें वाटलें असावें की टिळक पुण्याचे रहिवासी तेव्हा माय-खल्यापेक्षां येवढ्याच्या हवेनेंच त्यांना कदाचित् अधिक बरे वाटेल.

हकडे वर्तमानपत्रांतून टिळकाविषयी सहानुभूतीचा ठोका पुरूप होता. पण टिळकांच्या प्रकृतीची प्रत्यक्ष स्थिति काय हें बाहेर कळण्यास काहींच राजमान्य मार्ग नसल्यामुळे अमूक असें आहे असें विधान कोणासच करितां येईना. आणि अशा बाबतींत मोघम लिहून काय मागणार ? देशांत सर्वांहून अधिक प्रतिष्ठित अशी राष्ट्रीयसभा, तिचें अधिवेशन त्या सालीं उमरावतीस झकडून नाशर यांच्या

अध्यक्षतेलाळीं भरलें होतें त्यांत टिळकांकरितां म्हणून वेगळा ठराव करण्याचा प्रयत्न फुकट गेला. खुद्द राष्ट्रीयसभेंत अगदीं खास खास वेगळा असा ठराव टिळकाबद्दल झाला असता तरी तेवढ्याने लागलीच टिळकांची सुटका झाली असती अशी कोणी हमी दिली नव्हती हे खरे; पण तसा ठराव होण्याला देखील ठराविक नेमस्तांचा ठराविक नेमस्तपणा आडवा आला. टिळकांची प्रकृती नादुरुस्त असल्याची बातमी उमरावतीस राष्ट्रीयसभा भरण्याच्या वेळींच आली. लगेच दुसऱ्या जेष्ठाने. एक पक्ष म्हणे, टिळक आजारी म्हणून राष्ट्रीयसभेच्या ठरावाचा उप-योग होईल सबब तो करावा; दुसरा पक्ष म्हणे, टिळक आजारी आहेत, राष्ट्रीय सभेच्या ठरावामुळे त्यांच्या सुटकेच्या कार्याला हटकून व्यत्यय येईल म्हणूनच ठराव करूं नये. एकानें म्हणार्हे, राष्ट्रीयसभेच्या द्वारे प्रचंड बहुमत जाहीर झाल्यावर सरकारला नमलेच पाहिजे. दुसरा म्हणे, असा निंदात्मक ठराव तरी करा, कीं लगेच पहा सरकार टिळकाच्या सुटकेविषयी ठराव झाला असला तरी माघार घेईल. नेमस्त म्हणूं लागले दुसऱ्याला येऊन जाऊन सरकारचा निषेध करण्याची आवश्यक. पण आम्हाला व्यक्तिः टिळकाची काळजी वाटते ! त्याच्या सुटकेला बाध येईल असें कोणतेंहि कृत्य आम्ही करणार नाही ! मग सरकारचा निषेध करण्याची एक सभि फुकट गेली तरी चालेल. सर जमशेटजी जिजीभाई हे टिळकाच्या सुटकेकरितां सरकारकडे मध्यस्थी करणार अशी वदता होती; पण टिळकाविषयी राष्ट्रीयसभेंत ठराव आल्यास ते वा कामातून हात झाडून मोकळे होतील असाहि धाक त्यांच्यातर्फें म्हणून एकाने वातला. मिळून अशा वखेळ्यांत टिळकाविषयी ठराव होण्याचा रहित झाला.

या सभेंत नातूरुंभूपुरता मात्र वेगळा ठराव झाला; पण त्याचे कारण पूर्वीच्या भागांत. सांगितल्याप्रमाण असें होतें कीं, नातूरुंभू उषड इन्साफ न करिता सरकारने कैदेत टाकलें होतें. टिळकाचा तर उषड इन्साफ झाला होता. नातूरुंभू कैदेबद्दल सरकारचा निषेध करणें ठीक होतें. पण टिळकाविषयी सहानुभूतिपर ठराव म्हणजे त्यांत अन्याय झाला असे म्हणार्हे लागणार, व न्यायदेवीचे मंदिर अशा रीतीने विडालण्याची छाती लोकांना तेव्हां नव्हती. उमरावतीच्या स्वागतमंडळाचें अध्यक्ष दादासाहेब खापर्डे होते ही गोष्ट लोकांनी तथ्यापि मुषोळकरप्रशस्त वजनदार समासदांच्या मिढेमुळे राष्ट्रीयसभेच्या मंडपात टिळकाची तसवीर लावण्याचा ठरावहि त्यांना करवून घेतां येईना. मग सहानुभूतिपर वेगळा ठराव करणें न करणें ही गोष्ट तर सगळ्या राष्ट्रीयसभेच्याच हार्ती. पण वेगळा ठराव न झाला तरी अंधंशंख शेकरू नायर गांभी व बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनी आपापल्या भाषणांत टिळकाविषयी सहानुभूतिपर स्पष्ट उद्गार काढले. शेकरू नायर हे कायदेपंडित. त्यांनी टिळकांना हिंदी लोकांची न्युरी मिळाली नाही या मुद्यावर विशेष भर दिला, व टिळकांना राजकीय कैदी म्हणूनच इंग्लंडांत बागाविलें गेलें असतें असे प्रतिपादलें. सुरेंद्रनाथ

बानर्जी यांनी मात्र नातूबुंच्या ठरावावर बोलतांना टिळकांबद्दलहि बोलून घेतले. ते म्हणाले “टिळक हे खरोखरच निरपराधी आहेत व शरिराने मला जरी टिळकांच्या अघारकोठडीत आज जालून बसतां येत नाही तरी पण माझा आत्मा त्या ठिकाणीच आहे असे समजा.” खरा न्याय झाला नाही व झालेल्या निकालांत नांव ठेवण्यास पुष्कळच जागा आहे अशीहि त्यांनी सांगितले. बाबु उमेशचंद्र बानर्जी यांनीहि आपल्या माषणांत टिळकांचा उल्लेख करून असे सांगितले की, स्ट्रॅचीसाहेबाचा अर्थ देशांतील एकाहि व्यक्तीस पसंत पडला नाही व त्यांनी कायद्याची नासाडी करून मोठा अनर्थ केला. सुरेद्रबाबूच्या माषणाचे वेळी ‘टिळकांचे नांव निघतांच राष्ट्रीयसमंतील सम्रासद उभे राहिले, टिळकांच्या नांवाचा त्यांनी कित्येक मिनिटेपर्यंत जयघोष केला, व टाळ्यांच्या गजरासुळे सुरेद्रबाबूचा आवाजहि झुडून गेला. या वेळच्या राष्ट्रीयसभेच्या देखाव्यासारखा देखावा सभेच्या मळपात पूर्वी कधीहि दिसला नसेल असे हिंदुस्थानातील अनेक वर्तमानपत्रांनी या वेळी लिहिले, पण ही सर्व चर्चा व सत्या सहानुभूतीचे हे उद्गार याचा उपयोग टिळकांचे दुस्खातील हाल कमी होण्यास फारसा झाला नाही.

गोपाळ कुष्ण गोखले व टिळक यांच्या जन्मपत्रिकेंतील ग्रंथांचा परस्पर असा काय योग किंवा कुयोग बनत असेल कळत नाही, पण या दोघांचे सान्या जन्मभर कधीच बनले नाही. येवढेंच नव्हे तर, त्यांचे उत्कर्षांपर्यंत राहूकेतूप्रमाणे नेहमी दोन विरुद्ध टोकांना एकाच वेळी गेलेले आढळून येतात. टिळक यावेळी दुसऱ्यात हाल काढीत असले तरी अतिशय कीर्तीला बढले होते. उलट गोखले हे या वेळी लोकाना जितके अप्रिय झाले होते तितके ते सान्या जन्मांत इतर केव्हाहि झाले नसतील. गोखले १८९७ च्या उन्हाळ्यात विलायतेस वेल्सी कमिशनपुढे साक्षीला गेले तेव्हा जितकी त्यांची वाहवा झाली तितकीच परत आल्यावर त्यांनी सरकारची माफी मागितल्यावर त्यांची वैभवा झाली. पुण्यातील रॅडशाही-संबंधाने केसरी-सुधारकातून इतकी कडक टीका येत होती की, त्यांच्या खोळ्यांनी त्यांना विलायतेस पाठविलेल्या बातम्या खऱ्या असाव्यात असे त्यांच्या मनाने सहजच घेतले, आणि हिंदुस्थानापेक्षा विलायतेतील वातावरण थोडे वेगळे असे समजून त्यांनी केवळ पुणेकरांचे किंचित समर्थन करावे या दृष्टीनेच सोमिराच्या अत्याचारासंबंधाची विधाने मॅनेस्टर गार्डियनवाल्यास सांगितली. येथपर्यंत सर्व ठीक होते. पुढे हिंदुस्थानांत परत आल्यावर या विधानांचे समर्थन होत नाही असे पाहिल्यावर, अर्थात् त्यांना ती परत व्यावीं लागली व ती त्यांनी घेतली त्यांतहि चूक नाही. वेजबावदार सामान्य मनुष्याच्या दृष्टीने पाहतां त्यांनी ती विधाने परतच ध्यावयाची नव्हती. ‘त्यांनी फक्त इतकेच म्हणावयास पाहिजे होतं की, मला विलायतेस असतांना चांगल्या चांगल्या लोकांकडून ज्या गोष्टी लिहून आल्या त्या

मला तेथे विश्वसनीय वाटल्या; त्या गोष्टींची सहाहजार मैलांवरून स्वतः जातीने अधिक चौकशी करणे शक्य नसून, ती चौकशी होईपर्यंत मी थांबावे हे म्हणणेहि गैर होय. तो प्रसंगच असा भयंकर होता की, ज्याला जी माहिती असेल ती त्याने सांगितली पाहिजे. पण इकडे आल्यावर आपले आरोप स्वीत करितां न आले तरी, सामान्य रीत्या चार थोर लोक खेदप्रदर्शनाची जी ठराविक नोटक भाषा वापरतात ती फार तर गोखल्यांनी वापरावयाची होती. पण त्यांचे माफीपत्र इतके लांबलचक, सविस्तर व नसत्या गोष्टींनी भरले होते की, सामान्य वाचक ते वाचून हटकून म्हणता की, गोखल्यांनी स्वतःच्या मनानें लिहून दिले असते तसेल कांहीं हे माफीपत्र नव्हे. गोखल्यांना चाक दाखवून, निदान त्यांच्या फाजील न्यायबुद्धीचा फायदा घेऊन, सरकारानें उच्चारित अनुच्चारित अशा शोचितांच्या घाणेरळ्या कृत्यांवर गोखल्यांच्या हातानें रगसफेती फासून वरती सुगंधी रोगणही लावून घेत', माफी तर मागावी पण जातां जातां आत्मसमर्थनहि करावे अशी चारचीबाप्रमाणे गोखल्यांचीहि मनःप्रवृत्ति असणार, असें या लोकांनीं ग्रहीत वरलें. व हे घडून कां आलें नाहीं, याचे उत्तर त्यांनीं असे दिले की, सरकारच्या चाकामुळे ! विधानें परत न घेतलीं तर अर्थात् सरकार दोष देणार व कदाचित् खटलाहि करणार, व परत व्याधी तर लोक नावें ठेवणार. असा विनोद विरोध उत्पन्न झाला असतां त्यांना आमचा राग पुरवला व सरकारचा मात्र पुरवला नाहीं, हाच लोकांच्या मनांतील बुत्ता. आणि खरोखरच त्या वेळीं प्रथम अशी दाटवदता होती की, प्रेसच्या कारभारांत सरकारास चाईफिक्रेट देणारी गोखल्यांची लांबलचक माफी सरकारने सक्तीने मागितली, मुंबई टाईम्सचे संपादक वेनेटसाहेब यांनीं ती सरकारला हवी तशी लिहून दिली, रानड्यांनीं तिला अनुमति दिली, व गोखल्यांनीं धिनतकार सही केली. गोखले विलायतेहून परत आले तेव्हां एकहि उतारु उतरण्याचे आधीं मुंबईचे पोलिसकमिश्नर बंदरांत बोटीवर चढले व त्यांनीं गोखल्यांची, कोणी म्हणतात नुसती स्वाज्ञगी मेट घेतली, कोणी म्हणतात त्यांच्या कागदपत्रांची झडती घेतली. यापुढे गोखले मीतीने गांगरले व हवी ती माफी लिहून देण्यास कवूल झाले. तात्पर्य, लोकांच्या मनांत या वेळीं टिळक व गोखले यांच्या संबंधीं घोलत असलेले तुलनात्मक विचार एका वाक्यांत घोलून दाखवावयाचे तर ते असे की, गोखल्यांनीं केलेली विधानें स्वीकृत करण्याच्या खटपटीत असतां, व रेंडच्या खुनानंतर्गद सरकारवर सबकून टीका करीत असतां, राजद्रीहाचा खटला होऊन टिळक हे पैयानें मुंबगांत गेले; आणि गोखल्यांनीं खटल्याच्या मीतीने, बोटभर माफीने त्यांचे खरे काम मागण्यासारखे असतां, सरकारचे हित साधून देण्यासारखी माफी मागितली. लोक म्हणत गोखल्यांनीं हि मनोवैर्य दाखविले, पण लोकांना नाखुष करण्यापुढे. गोखल्यांवरील लोकांचा राग इतका अनावर झाला की, उमरावतीच्या राष्ट्रीय

समंत ते भाषण करण्यास घबरेनात, व ते घबरेत तरी लोकानी त्यांना खचित बोळू दिले नसते. राष्ट्रीयसभेसारखा मेळा मरला व गोखल्यानीं तीत तोंड उघडलें नाहीं यावरूनच लोकांच्या रागाची परीक्षा होते. नाहींतर विलायतेहून येवदी कामागिरी करून परत आल्यावर येवढ्या राजकीय पर्वणीला त्यांचा बोलबाला कोण व्हावयाचा ! ते कदाचित् उमरावतीस गेलहि नसते. पण केवळ रानडे याच्या आग्रहावरून गेले. हा सर्व प्रकार गोखल्यांना किती दुःखद झाला असेल याची कोणासहि कल्पना होईना. उमरावतीहून परत आल्यावर त्यानीं आपल्या भाफीचा खुलासा प्रसिद्ध केला त्यात त्यानीं असे लिहिलें कीं, कायद्याचे दृष्टीने मला स्वतःला विलकुल धोका नसता, पण मन खाऊं लागलें. " शारीरिक दुःखें भोगण्यापेक्षा पाणउतारा करून वेण्यास खऱ्या गृहस्थाला अधिक धैर्य लागतें. " पैकीं पहिलें विधान ठीक होतें. पण हें दुसरें विधान स्वतः गोखल्यानीं करण्यापेक्षा इतरानीं करण्यातच अधिक त्वास्त्य हें गोखलें शिरले. मी मोठा आहे असें मनुष्यानें आपल्या तोंडान म्हाले तर शोभतें; पण मी मित्रा नाहीं हें म्हणणें खरें असले तरी स्वतःबद्दल स्वतःला न म्हणता वेण्यासारखेंच तें असतें तसेच सोजिरांचें काम अवघड होतें असे म्हणून लोकांविषयी विशेष न बोलतां सोजिरांविषयी सहानुभूति गोखल्यानीं दाखवाची हें कित्येकाना तेव्हां खरोखरच चीड नाटण्यासारखे झालें. आणि शेवटीं जेव्हा गव्हर्नरसाहेबांनी गोखल्याची माफी लिखात घालून वरती त्यांच्यावर टीका केली तेव्हां गोखल्यांवर रागावाचें किंवा त्याची काँब करावी हेंच लोकाना कळेंना. अतो. पण ही खाति अर्थातच फार दिवस टिकण्यासारखी नव्हती; व १८९९ च्या कौन्सिल निवडणुकीच्या वेळीं हें बेसुमार झुकलेलें लोकमताचें पारडें हळू हळू बदलत चाललें होतें असेच दिसून आले. पण तूर्त तरी लोकमतान्या सिंहासनावर टिळकांना राजपद लाभले होते, व टिळकांविषयी किंचित् सहानुभूति दाखविल्याच्या आरोपावरून कनिष्ठ सरकारी नोकरांना बरिष्ठ अधिकारी " तुम्हांला टिळक राजा पाहिजे कीं किन गिफ्टोरिया राजा पाहिजे " अशा अधिक्षेपक प्रश्नाविचारून बडतर्फी देत, यावरूनच हें राजपद एकप्रकारे सिद्ध होईल.

मात्र या राजपदाच्या उपमोगांत कांदाभाकरीशिवाय खावयाला पदार्थ नाहीं व कांवेळ्याशिवाय निजाक्याला विलांना नाहीं, इतकीच कायती न्यूनता होती. ही न्यूनता घालविण्याचे इतर प्रयत्न न्यर्थ होते हे मार्गे सांगितलेंच आहे. पण दुसरा एक प्रयत्न थोडासा साधला व तो विलायतेंतील हावर्ड असोसिएशनच्या द्वाराने. सर्व जगातील तुरुंगवासाचीं दुःखें कमी जावीं, विशेषतः अल्पवयस्क गुन्हेगारांना पुनः गुन्हाकडे प्रवृत्ति न होईल अशा तऱ्हेनें वागविण्यांत यावे, या-कारितां स्थापन झालेली इंग्लंडातील कनवाळू सदृशस्थाची हावर्ड असोसिएशन ही एक संस्था होती. या संस्थेचे सेक्रेटरी विल्यम डॅजॉक यांस मुंबईचे सेठलू

वकील यांनी टिळकांच्या जेलमधील परिस्थितीसंबंधी सविस्तर पत्र पाठविले. सेक्रेटरींनी ते पत्र व त्यासोबत एक आपले पत्र असे मिळून ताबडतोब हिंदुस्थानचे स्टेटसेक्रेटरी लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन यांकडे रवाना केले. पण "सेटलूर यांची बरीच विधाने चुकीची आहेत, त्यांनी वाटस्यास स्थानिक सरकारकडे अर्ज करावा, टिळकांना जेलच्या नियमांप्रमाणेच वागविण्यांत येत आहे," अशा आशयाचे ठराविक दरबारी उत्तरच या पत्राला मिळाले. तथापि वरून असे उत्तर दिले गेले तरी नेहमीच्या सरकारी पद्धतीप्रमाणे आतून चौकशी होऊन कळ फिरलीच.

सेटलूर यांनी टिळकांविषयी हकीकत लिहून हॉवर्ड सोसायटीची मदत मागितली यावेळी टिळकांच्या जीविताविषयी किती चोका वाटत होता हे विल्यम टॅलॉफ यांच्या सा. १३ जानेवारी १८९८ च्या, सेटलूर यांना लिहिलेल्या पुढील शब्दांचवरून दिसून येईल.

"If anything serious happens to Mr. Tilak in prison you might let me know of it with details. But I hope he will survive his detention." त्याचप्रमाणे तारीख २९ डिसेंबर १८९७ च्या पत्रात ते लिहितात, "In my letter I reminded Lord G. Hamilton that if Mr. Tilak should die in jail, it would attract widespread criticism, both in this country and in India, of the Indian prison regime and that this of course would be very undesirable from the point of view especially of the Government."

टिळकांच्या या विशिष्ट उदाहरणावरून हॉवर्ड असोसिएशनने त्या वर्षी हिंदुस्थानांतील राजकीय कैद्यांसंबंधी एक सामान्य ठरावहि केला. तो या संस्थेच्या १८९८ च्या आक्टोबरमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अहवालांत नमूद केलेला आढळतो तो असा—

"The Committee have also invited the attention of the Indian Government and widely of the Indian Press to the following resolution adopted by their body in March last:—"The committee of the Howard Association have lately received various communications from India, referring to actual and prospective imprisonments, for real or alleged infringements of the Press-Laws of that Country. The Committee are of opinion that, in general, this class of offences ought to be regarded as being of a political rather than a criminal nature, and that the punishment should be differentiated accordingly."

हॉवर्ड अशोषिएशनच्या पत्ताला स्टेटसेक्रेटरींनी प्रत्यक्ष उत्तर असे कांही दिले नाही; पण टिळकांना कांही सवलती शक्य तर याच्या असे त्यांनी मुंबई-सरकारास लिहून कळविले. या सवलती यावयाच्या तर त्या जुन्या ठिकाणीच देण्यांत जेल अधिकाऱ्यांचा एक प्रकारे अपमान होतो म्हणून टिळकांचा तुरुंग बदलण्यांत आला, व त्याबरोबर हवापालटहि सहजच होणारा होता हे पूर्वी सांगितलेच आहे. एक दिवस अकस्मातस्फूर्ती झाल्याप्रमाणे तुरुंगाचा डाक्टर टिळकांपुढे येऊन उभा राहिला व म्हणाला “तुम्हाला हल्लींच अन्न मानवत नाहीं हे मला तुम्ही पूर्वीच कां सांगितले नाहीं?” पण टिळकांचे तुरुंगातील वर्तन खरोखरच अत्यंत नियमशुद्ध असे. सहसा तक्रार म्हणून कगवयाची नाही, मग अधिकाऱ्यांची भाडण तर दूरच, जेलचे अधिकारी सर्व सचाधीस यामुळे भांडणात शेवटी आपणासच अपमान पावून स्वामिमान गिळून बसवें लागणार, या जाणिवेने टिळक मुळीं तुरुंगांतील भांडणच टाळीत. ते डाक्टरला येवढेंच म्हणाले कीं माझ्या वजनावरून मला अन्न जातें कीं नाही याची कल्पना परस्परच करिता आली असती. तें सांगावयाला स्वतः मीच कशाला पाहिजे! स्टेट सेक्रेटरीच्या डुकमामुळे टिळकाचा हा खुलासा जेल डाक्टरला एका बाक्यात पडला, व टिळकाची पुण्यास बदली करण्याची शिफारस त्यांनी सरकारास केली.

टिळकाना मुंबईहून हलविण्याचे दुसरे एक कारण असे होतें कीं १८९८ च्या जानेवारी फेब्रुवारी महिन्यांत मुंबईस ग्रेग संप जोरांत होता. खुद्द तुरुंगातहि ग्रेगमुळे कांही मृत्यु झाले. याकारणाने टिळकाना ग्रेगचा आजार झाल्यास आपणावर मोठीच तोहमत येईल असे अधिकाऱ्यांस वाटले. लोकांच्या मते टिळकाना नाहक तुरुंगवास घडविला गेलाहीच याची मोठी चूक, व त्यातूनहि जर टिळकाना ग्रेगमुळे अमृत्यु आला असता तर त्या अवेशाला पागबरच नव्हता. तुरुंगाच्या नियमांप्रमाणे सर्व कैद्यांना ग्रेगप्रतिबंधक लस टांचून घेण्याचे अधिकाऱ्यांनी ठर-विले तेव्हा टिळकांचे काय करावें हा प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. या वेळीं इन्क्विजेशन हे प्रयोगावस्थेत असल्यामुळे स्वतः टिळकाचा त्यावर विश्वास अद्यापि बसलेला नव्हता. बरे, त्यांजवर सक्ति करण्याचीहि सोय नव्हती पण सक्ति न करावी तर शिस्त मोडते, व खुद्द डाक्टरांच्या तंगी मते त्यांना ग्रेगचा अपाय करावी तर शिस्त मोडते, व खुद्द डाक्टरांच्या तंगी मते त्यांना ग्रेगचा अपाय होण्याचा संभव. परंतु पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तुरुंगांतील नियम पाळणे हे टिळकांचे ठरलेले असल्यामुळे, व त्यातूनहि तुम्ही लक्ष टांचून घेतल्यास तुमचे उदाहरण पाहून इतर कैदीहि विनतक्रार टांचून घेतील आणि त्यामुळे आमचे कर्तव्य सुलभ होईल असे डाक्टराकडून त्यांना मऊपणाने सांगण्यांत झाल्यावरून, त्यांनी खुपीने टांचून घेतले. टिळकांच्या या उदाहरणाचा डाक्टरांच्या अपेक्षेप्रमाणेच परिणाम झाला कारण जेकैदी पूर्वी ‘आम्ही टांचून घेणार नाही, असे ना असे मरून जाऊ.’ असे बेजाबता बोलत होते ते टिळकांनी टांचून घेतले म्हणून या उपाययोजनेच

कवळ झाले. लस टोंबल्यामुळें टिळकांना दोन दिवस वराच ज्वर आला व त्यांचें वजन एकदम तीन पौंड कमी झालें. हें पाहून हुसंगाच्या अधिकाऱ्यांनाहि त्यांची खानगी पुण्यास, म्हणजे जेथें प्लेग नाहीं अशा हुसंगांत, करावी असें वाटूं लागलें.

फेब्रुवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यांत टिळकांना कोणास नकळत मायखज्याहून हालवून येरवळ्यास नेण्यांत आलें. या हालचालीची बातमी इतकी गुप्त राखण्यांत आली होती कीं या कामावरील पोलीस अधिकारी व बोरीवंदरचे स्टेशनमास्तर याशिवाय तिसऱ्याच्या कानाला ही वरीं नव्हती. एक वेगळा फर्स्टक्लास सटूनचा हवा टिळकांकरितां राखून ठेवण्यांत आला होता. त्यात त्यांना वसवितांच सर्ब दारें लावून घेण्यांत आलीं. पण कल्याणास त्यावेळीं प्लेगडॉक्टरची तपासणी असल्यामुळें हज्याचीं दारें उघडावीं लागलीं. टिळकांचें नांव उघड सांगतां येईना व लपविताहि येईना. गोऱ्या डाक्टराला कदाचित् टिळकांचा चेहरा माहीत नसावा. पण कैद्याचा पोवाक घाडून फर्स्टक्लासचा सगळा हवा एकट्याने अडवून बसणारा हा वेवढा मातबर कैदी कोण असेल याची कल्पना करण्यास त्याला फारसा उशीर लागला नाहीं. आणि एकदां हज्याचीं दारें सिडक्या उघडल्या आरून फ्लॅटफॉर्मवरील इतर लोकांना टिळक दिसल्यावर कोणी ओळखल्याखेरीज कसे राहणारां यांमुळे एका क्षणांत 'टिळक टिळक' असे सर्वांच्या तोंडां होऊन हज्याच्या मोवतीं पुकळच गर्दी जमली. तो इतक्यांत गाडी चालूहि झाली !

पण येरवळ्यास आल्याबरोबर प्रकृतींत जरूर ती सर्वसुधारणा झाली असें मात्र नाहीं. ती हळू हळूच होत गेली. कांहीं दिवसांनीं टिळकांना थोडें दूध व भात घेण्यांत येऊं लागला, आणि जेलखान्यांतच पण इस्तिळांतील रोगाच्या जागेवर त्यांना बंदती मिळाली तेव्हां मग, मागे दर्शविल्याप्रमाणें, इस्तिळांतील नेटिव असिस्टंट डोक आणि क्षिपार्थपराची त्यांना नहानुमूतीने शक्य त्या सवलती दाखवू लागले. या गोष्टींचें सर्वांत मोठें निदर्शक असें कीं, टिळकांना अत्यंत आवडणारा असा जो पदार्थ म्हणजे सुपारी ती त्यांना बाजूला बळून तोंडात टाकण्यास एखादे वेळीं मिळू लागली. दुसरे असें कीं त्यांना येरवळ्यास प्रथम कांहीं दिवस मुळांच काम न देतां, पुढे दिलें गेलें तें तेथील रंगझालेंत रंग तयार करण्याचें. ही विद्या टिळकांना नवी असुन तीहि कांहींतरी कष्टाचें काम हुसंगांत केलेच पाहिजे म्हणून संपादावयाची होती. पण कष्टाच्याहि कामाकामांत फरक असतो, व याच दृष्टीनें हें काम उपयुक्त व कांहींहि बुद्धि चालवितां येण्यासारखेंहि म्हणून टिळकांना तें बरेंच वाटलें. या कामाकरितां प्रो. गजूरयांस विनंति केल्या. वरून त्यांनीं टिळकांना कांहीं पुस्तकें व फॉम्बुलेहि पाठविले होतें. हें रंगाचें काम करून करून शिकत असतां टिळकांनीं अनेक प्रकारच्या रंगांच्या कृति कागदावर उतरल्या होत्या, व ते कागद त्यांच्या सुटकेच्या वेळीं बाहेर

नेण्यास त्यांना परवानगीहि मिळाली होती. मोठ्या लोकांच्या सर्वच गोष्टींचे कौतुक होतें या न्यायानें, टिळकांनीं येरवड्यास चिताडलेल्या या कागदांत आपणाला कांहीं विशेष रंगविद्येचे ज्ञान होईल अशा बुद्धीनें कांहीं लोक ते वाचवयास लागून घेत, व कांहीं त्यांना आस्थेनें तोंडीं माहिती विचारित. पण टिळक त्यांना हंसून सागत कीं, 'माझ्या रंगविद्येचे ज्ञान दुरंगांत बसून काम केले तर फळाळा येतें. मीं माहिती सागतों, पण तिचा अनुभव घ्यावयाला दुरंगात आपणाला तयार आहांत कां बोला ?'

हें रंगाचे काम करित असताच मुंबई गव्हर्नराचें कौन्सिलर नामदार न्यूजंट यांना एक दिवस येरवड्याचा दुरून पाहण्याची इच्छा झाली. टिळकांखेरीज आपली काय काय गोष्टी त्यांना दुरूंगांत पहावयाच्या होत्या हे माहीत नाही. पण टिळकांच्या काम करण्याच्या जागीं ते जेलखोरा नेमके आले. न्यूजंटसाहेबास दुरून पाहतांच टिळकांनीं आपला मोर्चा थोडासा फिरवून नको त्या वस्तु आपण्याकरितां म्हणून ते जरा बाजूस गेले. पण न्यूजंटसाहेबांना टिळकांशीं भेटल्याबोलेल्याशिवाय राहवना. ठीकच आहे. एकाच कौन्सिलर बरोबरीच्या नात्याने वसणारे हे दोघे. एकमेकांची पक्की ओळख. तेन्हां टिळकांना भेटल्याशिवाय न्यूजंटसाहेबांस कसे राहवेल ? टिळकांपर्यंत जाऊन त्यांनीं त्यांना विचारले कीं 'हें काम तुम्हाला कसे काय आवडतें ?' त्यावर टिळकांनीं उत्तर दिले कीं, 'आहे त्या स्थितीत आहे तें काम ठीकच आहे.' कोणी म्हणतात न्यूजंटसाहेब स्वऱ्या सहानुभूतीनें टिळकांना भेटावयास गेले. कोणी म्हणतात ते टिळकांना हिणविण्याकरितांच गेले. सामान्य लोकांना तरी हे दुसरें कारणच अधिक पडेलें. पण या बाबतींत तर्क चालवित बसणें फारसे बरे नसल्यानें तो विषय सोडून देऊ.

तथापि दुरंगात पाय ठेवला म्हणजे कितीहि मोठा मनुष्य असला तरी त्याचा मान समूळ नष्ट होतो हें इतर रीतीनेंही कळून येण्यासारखें होतें. टिळकांना येरवड्यास आणल्यानंतर एके दिवशीं कायद्याच्या कामकाजानिमित्त ना. दाजीसाहेब खरे व केळकर हे टिळकाची भेट घेण्याकरितां आगाऊ परवानगी मिळवून येरवड्यास गेले. यावेळीं कर्नल जॅक्सन हे जेलचे सुपरिटेंडेंट होते. त्याचा स्वभाव कसा होता हे वर्णन करून सांगण्याचें कारण नाही. खरे व केळकर दुमजल्यावर सुपरिटेंडेंटच्या कचेरीत गेले. तेथें दोन खुर्च्या मांडलेल्या होत्या. एक स्वतः साहेबाची व दुसरी अर्थात् भेटावयास येणाऱ्या गृहस्थाकरिता ठेवलेली. व अशाच समजुतीनें खरे हे त्या खुर्चीवर बसले. इतक्यांत जॅक्सनसाहेब आले व खरे खुर्चीवर बसलेले पाहतांच ते त्यांच्या अगावर वाघासारखें चवताळून जाऊन म्हणाले "या खुर्चीवर तुम्ही कां बसलां?" खरे म्हणाले "मी भेटावयास येणार असें कळविलें होतें तेन्हा खुर्ची मज-

करितांच ठेविली असेल असे ज्ञादलें म्हणून. " त्यावर साहेब म्हणाले " खुर्ची भेटणाराकरितां ठेविली असेल पण तुम्हाला ती घ्या व बसा असें मी सांगे-पर्यंत खुर्चीवर बसू नये हें तुम्हास कळावयास पाहिजे होतें." हें ऐकून खरे रागावून उठले तेव्हा साहेब म्हणाले " ठीक आहे आतां खुर्चीवर बसा " खरे रागानें म्हणाले " मला तुमच्या खुर्चीची गरज नाही, मी फक्त वेगळे कामाकरितां आलों आहे. मी वकील असल्यानें उमें राहून शोल्याची मला कोर्टांत पुष्कळ सवय झाली आहे." अशा रीतीनें उभयपक्षां प्रसक्त होत असताच त्या वेळचे काम संपले. भेटीस परवानगी मिळविण्याच्या पत्रव्यवहारांत खरे हे हायकोर्ट वकील व कायदेकौन्सिलचे समासद ही गोष्ट जॅक्सनसाहेबांना माहीत झाली असलीच पाहिजे. असे असताहि केवळ जेल सुर्रिटेन्डेंट म्हणून जॅक्सनसाहेबांनीं स्वऱ्याचा कसा अपमान केला हें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, तुरुंगांत बागण्याची टिळकाना देखील किती पंचाईत पडली असेल याची त्यावरून कल्पना होईल. गप बसवें तर हाळ सोसावे लागतात, बोलावे तर हाळ चुकतच नाहीत पण तक्रारी कैदी म्हणून अधिक हाळ सोसावे लागणार !

पण कांहीं अचलें तरी येरवळ्यास आणल्यापासून टिळकांच्या केसांच्या निराशेला उतार लागला यांत शंका नाही. त्याच्या मुटकेचे प्रयत्न एकानें एक वाढूच लागले. सर्वांत मुख्य गोष्ट म्हटली म्हणजे रेंडच्या खुनाचा तपास पुरा होऊन दामोदर हरि चाफेकर याजवरील खटला निकालात निघाला. नोव्हेंबर १८९७ च्या पहिल्या आठवळ्यात पुण्यास बोनस साहेबांपुढे चाफेकराची कच्ची चौकशी होऊन खटला नोव्हेंबर अखेर सेशनकमिट झाला, व पुढील सालच्या फेब्रुवारीत पुण्याचे सेशन जज् मि. क्रो व ज्युरी यांच्यापुढें इन्चाफ होऊन त्यांच फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. चाफेकरांनीं वकील दिला नव्हता व मघून मघून साक्षीदारांची उलटतपासणी त्यांनीं स्वतःच केली. म्याजिस्ट्रेटपुढे दिलेला कबुली-जबाब त्यांनीं परत घेतला. ' मी पूर्वी दिला तो कबुलीजबाबच नव्हे, जबाब लिहून वेणारे मॅजिस्ट्रेट होत असे मला कळविलें नाही, बुद्धनसाहेबांनीं मला गोड गोड थापा दिल्या, तुम्हालाच वकीलाचे असे २०००० रु. देतो, बाबकोला पोटागी देतो, भावाला नोकरी देतो, तुमच्या नांवानें देऊळ बांधून देतो, शिक्षा फारतर पांचचार वर्षांची होईल पण ज्वकनच तुम्हाला सोडवून घेऊ वगैरे थापा दिल्यामुळे मी कबुलीजबादासारखें कांहीं तरी लिहून दिलें' वगैरे मजकूर चाफेकरांनीं सांगितला. पण अर्थात् त्याचा काहीं उपयोग झाला नाही. ज्युरीनें प्रथम असा निकाल दिला कीं, चाफेकरावर प्रत्यक्ष खून केल्याचा आरोप शास्त्रीत नाही. रण खुनास मदत करणारा आरोपी खुनाच्या जागी स्वतः हजर असल्यास त्यावर खुनाचाच आरोप लागू होतो असा कायदा असल्यामुळे चाफेकरास फांशीची शिक्षा देण्यांत आली. आरोपीनें त्यावर हायकोर्टाकडे अपील

अर्ज केला. त्यांत त्यानें लिहिलें कीं, मीं किंवा बाळकृष्णा यांपैकी कोणीही खून केला नाही. पोलिसांनीं मला छळलें व मजकडून छुळमानें काढून घेतलेल्या वजाबाक्या अनुषंगानें त्यांनीं पुरावा वनाविला. पचनामे छोटे केले. मीं आजपर्यंत बंदुक किंवा पिस्तुल घाला शिवलों नाहीं. मला चार महिने एकाद्या राजाप्रमाणें जाग-विलें व मजकडून हवें तें वदवून करवून घेतलें. मीं मूर घाडची, हत्यारापात्या-रांचा धोकी, राजक्राणांत पडार्डत, बगैर गोष्टी पोलिसांनीं उगीच बनवून फुगवून मांडल्या आहेत इत्यादि. पण या अर्पाळाचाहि कांहीं उपयोग झाला नाही.

कोणी असें सांगतात कीं, बेरबड्याच्या दुसऱ्यांत हल्लीं टिळकाहि आहेत असें चाफेकर यांचे समजल्यावरून, मला त्यांची गांठ घेऊ न्या, मी त्यांजकडून अर्ज लिहून घेणार आहे, अशी चाफेकरांनीं विनंति केली व ती मान्य करण्यांत आली. चाफेकरांनीं जशी हकीकत सांगितली तसाच टिळकांनीं अर्ज लिहून दिला. फाशीची शिक्षा झालेल्या आरोपींचें म्हणणें, त्यांत कांहीं वावणें नसेल तर, अधिकाऱ्यास मान्य करावें लागते. फाशीच्या शिष्टेविरुद्ध अर्ज लिहून घेण्यास चाफेकरांनीं मदत टिळकांची मागितली तरी ती त्यांना नाही म्हणतां येईना. पण टिळक व चाफेकर यांची गांठ पडून बोलणे चालणे काय होतें हे नकळत पहावयास मिळेल तर अधिकाऱ्यांना ते मनांतून नको असे कसें होईल ? कसेंहि अजो, हा अर्ज फुकट जाऊन शेवटीं चाफेकर फाशी गेले. फाशीच्या आधीं कांहीं दिवस दामोदर चाफेकरांनीं टिळकांची पुन्हा एकवार भेट मागितली व त्यांना अशी विनंति केली कीं “मी लवकरच फाशी जाणार. तर मजकडून अखेरपर्यंत राहण्याला तुमच्या जवळचे गीतेचें पुस्तक मला द्या. तसेंच फासावरून मला उत्तरत्यावर माझ्या प्रेताला मळत्या लोकांनीं धिक्कून अग्नि देऊ नये अशी माझी इच्छा असून ती तुम्हीं पुरवावी.” स्वतः टिळक हेच कैदेत असता, म्हणजे परतस स्थितति, ते काय करू शकते ! पण अधिकाऱ्यांच्या परवानगीनें त्यांनीं चाफेकरांना आपल्याजवळचें गीतेचें पुस्तक दिले व चाफेकरांनींहि तें फासावर बडेपर्यंत आपल्या हातांत बाळगून ठेवलें होतें. कर्मधर्मसंयोगाने जोडोपत विष्वस यांची गांठ तुसंगांत याच सुमारास पडल्यामुळे टिळकांनीं चाफेकरांची दुसरीहि विनंति अमळांत आणली. म्हणजे चाफेकराचें प्रेत मागून घेऊन ते यथाविधि दहन करावे असे टिळकांनीं विष्वस यांस सांगितलें व अखेर त्याप्रमाणे करण्यांत आलेहि.

दामोदर चाफेकर यांचा शेवट अशा रीतीनें झाला, पण ही हकीकत येथें सांगण्याचे कारण इतकेच कीं, टिळकांचा संवध या खुनाशी कोणत्याना कोणत्या तरी रीतीनें जडू शकतो कीं काय हें सरकार अखेरपर्यंत पाहण्यास टप्पून बसले होते. आणि टिळक व चाफेकर या उभयतांच्या अखेरच्या भेटीतहि जेव्हां त्यांच्या हातास कांहीं लागलें नाहीं तेव्हां, बाळकृष्णा चाफेकर अद्यापि फरारी झाला होता तरी सरकाराने या कुत्सित विचाराची दिशा सोडून दिली. याचेच एक निदर्शक असें कीं,

मुंबई टाइम्ससारख्या पत्रांतून 'टिळकांना सरकारनें आता सोडावें व लोकांचें समाधान करावें' अशा सूचनेचीं पत्रें येऊ लागलीं. टिळक राजद्रोहाच्या खटल्यांत दोषी ठरले व त्यांना शिक्षा झाली यांत सरकारनें काय मिळवावयाचे ते मिळविलेच. खुनाचा तपास लागून गुन्हेगारांस शिक्षा होईपर्यंत सरकारने टिळकांवर मुळीं खटल्याच भरवावयाचा नव्हता ! कारण खून झाला म्हणून ज्या ठेखांवर फिर्याद झाली त्यांतील काहीं खुनापूर्वीं बरेच दिवस लिहिलेले होते. मुंबई टाइम्सनेहि टिळकांविषयी आपली खुनी नजर किंचित फिरल्याचें एका ठेखांत दर्शविलें. पण त्यांतहि हातचा गखून ठेऊन फक्त असें म्हटलेलें होतें कीं 'एक तर टिळकांनीं आपणाकडून राजद्रोहाचा गुन्हा झाला असें कबूल करावे, व दुसरें असें कीं त्यांची तरफदारी करणाऱ्या लोकांनीं अद्यावच्या स्वराने बोलू नये व सुटकेची मागणी करावयाची तर ती त्यांनीं मेहरबानगीं दाखल मागावी.' पण दोन्ही गोष्टी अव्यक्त होत्या कारण शिक्षा वाचली असती अद्याहि वेळीं मी राजद्रोहाचा गुन्हा केला नाहीं असें टिळकांनीं जोरानें प्रतिपादिले असतां सहा महिने शिक्षा भोगून झाल्यावर ते आपल शब्द थोडेच परत घेणार ! नरें आपल्या केसांनीं किंवा हितचिंतकांनीं आपल्याविषयी उगाच चढ्या स्वरानें बोलू नये असें टिळकांना वाटत असले तरी ते तुम्हालात या कामीं कोणावर कधीं भीड घालणार !

पण टाइम्सचें हें बोलणें कांहींतिरीच होतें. खरोखर बेगळाच प्रकार आंत शिजत होता. या वेळीं सरकारापुढें दुसऱ्या कोणी मांडलेली किंवा स्वतः सरकारास सुचलेली योजना अशी होती कीं, पृथीच्या विषयी टिळकांना कोणी काहीं म्हणू नये, पण मुदत भरण्याच्या आधीं त्यांना सोडलें तर ते पुढ वसे वागतील येवढ्या-धुरतीच सरकाराला चिंता वाटत होती. याकरितां त्यांना सोडलें तर त्यांनीं वापुढें आजन्म आपण राजकारणांत पडणार नाहीं असें लिहून यावें व आपल्या सुटके-निमित्त जाहीर रीतीने होणाऱ्या सत्कारसमारंभांत भाग घेऊ नये अशा अटी सरकाराने सुचविल्या. कसेंहि असो, फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत विलायत सरकाराकडून टिळकांच्या बाबतींत सुटकेला अनुकूल असे काहींतरी हिंदुस्थानसरकारास लिहून आले होतें यात गळा नाहीं, व त्यापुढच्या आठवड्यांत टिळक सुटणार सुटणार अशी वदता हतकी दाट पसरली होती कीं त्यांची सुटका गृहीत धरून त्या आनंदप्रदर्शनाधीत्यर्थ आपण काय काय गोष्टी कराव्या याचाच तेवढा विचार करावयाचा उरल्याप्रमाणें लोकांची वागणूक दिसत होती ! खुद्द मुंबईसरकाराकडून हतके खास जाहीर झालें होते कीं, आजारी असलेल्या अशा काहीं कैद्यांना छवकरच सरकार सोडणार आहे; व टिळक या व्याख्येत सहजच पडण्यासारखे होते. यामुळ लोकांनीं इष्ट तें अनुमान काढल्यास काय नवल ! पण यांतहि खरोखर वडाची साल पिंपळाला लावली गेली होती. ज्यांची सुटका एरवीं सहा महिन्यांच्या आंत झालीच असती अशांना सोडण्याचीच वास्तविक

ही योजना होती, आणि टिळकांची शिक्षा तर मजून एक वर्षे शिल्लक होती! :- पण पुरी निराशा होऊन गेल्यावर मग हे लोकाना उमजलें. इकडे विलायतेंत टिळकांच्या सुटकेसंबंधाचे प्रयत्न या पूर्वीसुरू झाले होते. हॉवर्ड अरोसिएशनची हकिमत मागे सांगितलीच आहे. पण तो प्रयत्न सुटकेपेक्षाहि तुरुगात नीट वागविण्यासंबंधाचाच अधिक होता. सुटकेचा असा प्रयत्न मॅक्समुल्लर प्रभृति विद्वानांकडून झाला. १८९८ च्या जानेवारीत मॅक्समुल्लर यांचे नजरेस काणा एका ग्रहस्थानें असें आणलें की, टिळकांसारखा विद्वान पाडित राजद्रोहासारख्या आरोपावरून सक्तमजुरीची शिक्षा भोगीत खितपत पडावा ही गोष्ट योग्य नाहीं. विद्वानांचा परामर्श विद्वानांनीच घेतला पाहिजे. पांच वर्षांपूर्वी ओगथन ग्रंथासंबंधानें टिळक व प्रो. मॅक्समुल्लर यांचा कांहीं पत्रव्यवहार झाला होता त्यावरून टिळकांविषयी प्रो. साहेबांना माहिती होतीच. म्हणून बटोपाध्याय नामक एका बंगाली ग्रहस्थाची ऑक्सफर्ड येथें गाठ पडली तेव्हां, प्रो. साहेबांनीं आगत्या छापील ऋग्वेदसंहितेची एक प्रत टिळकांना तुरुगात पोचविण्याकरितां म्हणून त्यांच्या स्वाधीन केली ती प्रत त्यांनीं मुंबई येथील बॅरियन पत्ताचे संपादक डब्ल्यू. ए. चेंबर्स यांच्यामार्फत मुंबईसरकाराच्या परवानगीने टिळकांना पोचली केली. बटोपाध्याय हे लंडन येथून या ग्रंथाबरोबर पाठविलेल्या पत्रांत (२१ जानेवारी १८९८) लिहितात:—“टिळकाना ऋग्वेदाची प्रत पाहिजे आहे असें प्रो. मॅक्समुल्लर यांनीं वर्तमानपत्रात वाचलें व त्यांनीं होऊन मोठ्या आनंदानें ही प्रत पाठविली आहे. रा. टिळक यांजकरितां प्रो. मॅक्समुल्लर यांना अत्यंत वाईट वाटत आहे. टिळकांना सरकारनें अधिक सौम्यपणानें वागवावें अशी त्यांची फार इच्छा आहे. पण ही गोष्ट कोणत्या मार्गानें घडवून आणावी हे आपणांस समजत नाहीं असेंहि त्यांनीं मला लिहिले आहे. ते आणखी लिहितात की, टिळकांच्या सुटकेविषयी जर कोणी सरकारास अर्ज केला तर लोकांच्या प्रार्थनेस मान देण्याविषयी सरकारचें मन बळविण्याच्या कार्यां मीहि शक्य ती खटपट करीन.”

अर्जाची ही कल्पना अखेर विलायतेंतच फळाला आली. हिंदुस्थानांतहि या अर्जाला पोषक म्हणून दुसरा एखादा अर्ज इकडच्या मोठ्या लोकांच्या सहीने परस्पर मुंबईसरकारकडे जावा अशीहि बटोपाध्याय यांनीं चेंबर्स यांना सूचना केली होती. नेमस्त लोकांना टिळकांच्या सुटकेविषयी सहानुभूति दाखवावी असें वाटत होते यांत शंका नाहीं. तथापि, या सदिच्छेला अर्जाचे प्रत्यक्ष स्वरूप आले होतें कीं नाहीं हे आम्हांस आठवत नाहीं. कदाचित् ही कारवाई विलायतेंतच परस्पर झाली तर ती अधिक परिणामकारक होईल असेंहि कोणास वाटलें असल्याचा समज आहे. कसेंहि असो, विलायतेंतील हा अर्ज फेब्रुवारी महिन्यांतच स्टेट सेक्रेटरीकडे दाखल झाला. त्यावर प्रो. मॅक्समुल्लर, सर विल्यम हंट, सर रिचर्ड गार्थ, विल्यम केन, दादाभाई नौरोजी

नरेशचंद्रदत्त वगैरे लोकांच्या सहा होत्या. याशिवाय इकडे नावें माहीत नसलेल्या अशाहि कांहीं बऱ्या लोकांनीं यावर सहा वातल्या होत्या. टिळकांच्या सुटकेच्या विषयाला राजकारणाचें स्वरूप होईल तितकें कमी यावें या दृष्टीनें मार्लेमेंटच्या समासदांच्या सहा नसल्या असें प्रथम ठरत होतें, पण अखेर कांहीं समासदांच्या सहा झाल्याच. या अर्जातील मुख्य कलमें अशीं होतीः—

(१) टिळक हे फार दिवसांचे राजनिष्ठ प्रजाजन असून त्यांनीं सरकारास वेळोवेळीं सहा मसलत व मदत दिली होती व कौन्सिलातील त्यांची निवडणूक सरकारानें मंजूर केली होती (२) खटल्यांतील कांहीं लेख प्रेसमुळें झालेल्या लोक-सोमाच्यावेळीं प्रसिद्ध झाले होते; व ते खरोखर राजद्रोही असते तर त्यांवर सेव्हांच खटला व्हावयास पाहिजे होता. (३) इंग्लंडप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि सरकारावर कडक टीका केली तर ती चालते किंवा निदान चालावी अशी समजूत प्रचलित होती. राजद्रोहाला वाच मिळूं नये ही गोष्ट खरी; पण पहिलाच चाला टिळकांवर अशा जबरदस्त रीतीने पडला हें मात्र योग्य झालें नाहीं. (४) टिळकांच्या ओरायनवरील निवडावस्तुन असें दिसतें कीं ते एक अत्यंत विद्वत् पंडित आहेत व हजारों वर्षांपूर्वीच्या हिंदुस्थानविषयक गोष्टींत त्यांचें मन विशेष रमत असतें. (५) पुरुषातील सक्त मज्जीसारखी कामें करण्याची या गृहस्थाला सवय असणें शक्य नाहीं व तेथील कडक शिस्तीमुळें त्यांचें प्रकृतीवर फारच बार्हट परिणाम झालेला आहे (६) रेंडहाहिवाचा खुनी चांपडला असून तो स्वयत्पूर्व मायेफिरु असा अधिक्षित मनुष्य आहे, व केसरींतील लेखांनीं त्याला या कृत्याची प्रेरणा झालेली नाहीं. (७) टिळकांना शिक्षा झाल्यानें फायद्याची इन्नत राखली जाऊन न्यायाचे कार्य होऊन गेलेंच आहे. १२४ अ. कलमाखालाच व त्वतः टिळकांचा हा पहिलाच अपराध असल्यामुळें, हिंदुस्थानांत राजद्रोह कोठें बोकामत असला तरी, वसली येवढी दहशत पुरे होऊन टिळकांची शिक्षा कमी केल्यानें लोकांचे मनावर दयेचा चांगलाच परिणाम होईल.

ता. २३ मार्च रोजीं टिळकांनीं प्रो. मॅक्समुल्लर यास आभारप्रदर्शक उत्तर पाठविलें. त्यांत खालील मजकूर होता. “ ऋग्वेदसंहितेची चार पुस्तकें आपण मज इतितां पाठविलीं तीं मला खेळच्या अधिकाऱ्यानीं दिलीं. माझ्या सुटकेच्या अर्जावर आपण सही केे कीं असल्याचेंहि मला समजले. अर्जाचा निकाल कांहींहि होवो पण आपण मात्र मजवर इतकें उपकारकरून ठेविले कीं आपणें कोणत्या शब्दांनीं आभार मानावे हें कळत नाहीं. मनुष्य मात्रावर सकटें हों येतच असतात. मजवरचें हें संकट लवकरच निवृत्त व ईल. पण आपण केलेल्या मदतीची आठवण मला कायमची राहिल. घरीं सुद्धां मला रिकामा वेळ मिळतो तो ऋग्वेद, ब्रह्मसूत्रें, व भगवद्गीता हीं वाचण्यांत मी घालवीत असतो. तसाच येथेहि वाचण्यास आपण पाठविलेला ऋग्वेद ग्रंथ उपयोगी पडेल. अलीकडे ओरायनच्या पूर्वीच्या काळांतील वस्तुस्थिती-

विषयीचे माझे विचार मी निश्चित करीत होतो, व हल्लींच्या या स्थितीतून बाहेर पडल्यावर ते काम पुरे करण्याचा माझा विचार आहे. ” सुदैवाने या वेळीं तुरुंगावर सॅलोमन नावाचे साहेब सुपरिटेंडेंट होते. त्यांची विधायतेतील एम्. ए. ची परीक्षा झालेली असून ते विद्येचे चहाते व मोठे होते. खुद्द प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांनी ज्याला आपल्या ऋग्वेदग्रंथाची प्रत नजर करण्यास पाठविली असा विद्वान् पंडित आपल्या ताब्यातील कैदखान्यात सक्त मजुरांचे काम करीत आहे या गोष्टीचे कौतुक वाटून, त्यांना टिळकाविषयी सहानुभूति उत्पन्न झाली असल्यास नवल नाही. त्यांनी लगेच टिळकाना विशेष सवलत म्हणून रात्री दहा वाजेपर्यंत वाचण्यास खोलीत दिवा दिला, कमी भ्रमाचे म्हणून रगाचे काम कायम केले, व तुरुंगाच्या इस्पितळातच जेवणखाण करण्याची त्यांना परवानगी दिली. अशी सोय झाल्याने शरीर प्रकृतीला थोडे बरे वाटून रोज रात्री दहावाजेपर्यंत टिळक ऋग्वेदाचे वाचन करू लागले. एखादे वेळीं ऋग्वेद वाचून काही कल्पना मनांत यावी व ती मनात धोळत असल्यामुळे पहाटपर्यंत झोप लागूं नये असेंहि व्हावे असे टिळक सांगत. पण हें जाग्रण होसेचें असल्यामुळे त्यापासून श्राव होत नसे. दुसरी काही पुस्तकेहि हळू हळू देण्यात येऊ लागली व ती देण्याकरितां थोडांपंत विषयसहि बरेचवर येवढ्यास जाऊ लागले.

तुरुंगांत असतानाहि बाहेर आपली वर्तमानपत्रे कशी काय चालली आहेत याची चौकशी टिळक अर्थातच करीत. घरच्या खुशालीचा मासुली प्रश्न होताच त्याचा पुढचा प्रश्न वर्तमानपत्रासंबंधाचा असे. धिक्खेनंतर हरिपत गोखले यांनी वर्तमानपत्रे छापण्याचें नाकारले तेव्हां, पुढील आठवड्याच्या अकास वेळ थोडा उरल्यामुळे, स्वतः सुचेल ती व्यवस्था करूनच विषय टिळकाच्या भेटीस गेले व विठ्ठल छापखान्यांत पत्रे छापविण्याची व्यवस्था केल्याचें त्यांना एकदमच टिळकांना कळवितं आले. पण वर्तमानपत्रे छापविण्याच्या कामी त्यांचीच सहाय्य असलत येण्याचा प्रसंग थोड्याच दिवसांत फिरून दुर्दैवाने आला.

सोमवार ता. १४ मार्च १८९८ रोजी दुपारी चार वाजण्याचे सुमारास विठ्ठल छापखाना ज्यांत होता त्या फडक्यांच्या वाढ्यास आग लागली. आग रात्री नऊ वाजेपर्यंत जोरात होती. वाढ्याचा मार्गील चौक व देवालय अलेक्झिज सर्ब इमारत जळून खाक झाली. पुढील चौकांत तळमजल्यावर शेट गोकुळदास याचा लाकडी सामानाचा कारखाना असून त्याच्याच दुमजल्यावर विठ्ठल छापखाना होता. या दोन्ही कारखान्यांतील बहुतेक सर्व माल जळाला. गोकुळदास याच्या कांहीं खुर्च्या बगेरे थोडे सामान बाहेर काढतां आले. पण विठ्ठल छापखान्याचा एक टैप किंवा कागदाचा तुकडाहि आगीच्या तडाख्यांत राहिला नाही. आग लागली त्या वेळीं केशरीची बाहेरची म्हणजे जाहिरातीची बाजू छापून तयार होत होती व आंतील मजकुराची प्रुफेहि तयार झाली होती. पण सर्व छापखाना

जळत्याने फिरून पहिल्यापासून सर्व तयारी करावी लागली. पण या वेळी जग-
द्वितीच्छू छापखाना उपयोगी पडला; व ता. १५ मार्चचा केसरीचा अंक निम्मा
म्हणजे दहाकॉलमचा का होईना रातोरात काढून दुसरे दिवशी वांटता आला.
केसरीच्या सबंद सतरा वर्षांत निम्मा निघालेला हा एकच अंक तेव्हा अपूर्व होय.
पण आगीची हकीकत वाचून वाचकांना सहानुभूतीमुळे हा निम्मा अंकच सबंद
अंकाहूनही थोर वाटला.

जगद्वितीच्छू छापखान्याने वेळेवर मदत करून वाजू सांवरली हे खरे; पण
केसरी कायम छापून देण्यास मालक तयार नव्हते. परचा आर्यभूषण छापखाना
कबूल होईना, मग परक्या छापखान्याला दोष कसा द्यावा! जगद्वितीच्छूने
आणखी चारदोन आठवडे सवलत देण्याचे कबूल केले, पण कायमची व्यवस्था
म्हणून कांहीतरी करावयास पाहिजेच होती. याकरिता बॉडोपतांनी टिळकांची गांठ
वेतली. पण आगीचे वर्णन मुंबई टाईम्स वगैरे पत्रांतून पूर्वी आले असल्यामुळे
जेलसुपरिटेंडेंट यांच्या नजरेस ती बातमी पडली होती व त्यांनी ती टिळकांना
मुद्दाम कळविलीहि होती. बॉडोपंत दिसतांच 'आपला छापखाना तर जळाला,
पुढे काय व्यवस्था करितोस' हा पहिलाच सवाल टिळकांनी आपण होऊन
केलेला पाहून बॉडोपतांस बरेच वाटले. कारण तुरुंगांतल्या माणसाला मेढून
नवीन सफटाची बातमी सांगणे ही गोष्ट कोणासहि विशेष अभियत्त वाटणार.
पण टिळकांनी याविषयी पूर्वीच मनांत योजना करून ठेविली होती. आर्यभूषण
छापखान्याचे एक मालक हरिपंत गोखले असले तरी दुसरे एक मालक कै. प्रो.
बाबुदेवराव केळकर हे होते. त्यांचा वारसा त्यांच्या मुलाकडे आला होता, व तो
अज्ञान म्हणून त्याची व्यवस्था केळकरांचे मामेभाऊ व टिळकांचे केही नारायण-
राव फाटक मुन्सफ हे पहात होते. त्यांकडे टिळकांनी फाटकांच पत्र देऊन "मी
परत येईपर्यंत केसरी मराठा पत्र पुन्हा छापून द्या" असे त्यांत लिहिले. आणि
फाटक यांनाहि टिळकांचे पत्र पाहतांच 'पत्र छापून देतो काळजी करूं नका' असे
टिळकांस अशासन देण्यास बॉडोपतांना सांगितले. त्याप्रमाणे केसरी फिरून
ता. १९ एप्रिलपासून आर्यभूषण छापखान्यांत छापण्यास सुरुवात झाली. ही
हकीकत टिळकांस कळल्यावर त्यांना पुष्कळच समाधान वाटले.

सुपरिटेंडेंट सॉलोमन हे यापुढे लौकरच विलायतेश गेले. जातांना त्यांनी
टिळकांची मुद्दाम गांठ वेतली, व 'मी येथून कायमचा जात आहे तसे तुम्हीहि
लवकरच येथून सुटून घरी परत जाल' असे टिळकांस सांगितले. त्यांच्या मागून
वरील जर्नल जॅकसन हे सुपरिटेंडेंट होऊन आले होते. त्यांनी टिळकांचे जेवण-
खाण, काम, दिवावचि, पुस्तके वगैरेमध्ये फारशी दबळाडवळ केली नाहीं; पण
त्यांच्या मनाचा हलकेपणा किरकोळ गोष्टींतहि दिसून येत होता. याचे एक
उदाहरण वर दिलेंच आहे. दुसरे उदाहरण असे की, टिळकांना पायांत जोडा

घालण्याची परवानगी मिळाल्यामुळे त्यांनीं नवीन जोडा मागितला व तो पाठविण्यांत आला. परंतु तो फार लाळमळकच दिसतो, असला जोडा घुस्कांत खपणार नाही, असें म्हणून त्यांनीं जोड्याला सुद्धा काढा रंग देऊन तो टिळकांचे स्वाधीन केला।

टिळकांच्या सुटकेचा पहिला म्हणजे फेब्रुवारीतील प्रयत्न फुकट गेला. पण त्यांच्या शिखेचें पहिलें वर्ष सपण्याचें जसजसें जवळ आलें तसतसें त्यांच यश आले. सुटका आधीं व्हावी तर टिळकांनीं अर्ज करावा ही सरकारची अट सहजच भागण्यासारखी होती, व अर्ज करून टिळकांनीं ती मागविलीहि. पण सुटकेच्या अटी काय याचा खळपुष्कळ दिवस चालला होता. टिळकांनीं अर्जांत फक्त इतकेंच लिहिलें होतें कीं, मला शिक्षा झाल्यावर पुष्कळ गोष्टी ठपठकीस आल्या आहेत आणि खुनाचा व माझ्या छेलाचा काहीं संशेच नाही, म्हणून मला नोकळा करा. पण सावल्यास यांत कायमचा हात साधून घ्यावा या हेतूनें राजकारणात नपटण्याची अट सरकार चालू पहात होतें. दुसरी अट सुटकेप्रीत्यर्थ झालेल्या सत्कारसमारंभात भागन घेण्याची. पण ही गोष्ट टिळकांनीं तेव्हाच मान्य केली. मी मानाकरितां ह्यापलेला नाही तेव्हां सत्कारसमारंभ सोडून देण्यांत मला काहींच कठीण वाटत नाही असें ते म्हणाले. पण पहिली अट त्याच मुळींच मान्य होण्यासारखी नव्हती, व या फरकापुढें सुटकेच्या प्रभाला तोंड लागेना.

या खटपटींत टिळकांतर्फें त्यांचे सल्लागार दाजीसाहेब खरे व सरकारतर्फेंचे मध्यस्थ नुइनसाहेब यांच्या खेपा येवढ्याच बऱ्याच झाल्या. नुइनसाहेबाना येवढ्याच आपल्याचें इतर रीतीनेहि काम पडे. पण प्रत्येक खेपेस टिळकांकडे जाऊन भेटून, पूर्वीच्या घरच्या परिपाठाप्रमाणें, त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी मारण्याचा प्रघात नुइनसाहेबांनीं ठेवला होता. कदाचित् नुइनसाहेबांच्या चलाखपणावर सरकारचा विशेष मरंवसा असल्यामुळे, चाफेकराकडून जसा त्यानीं वाटेल तो कबुली-जबाब काढून घेतला तशाच टिळकानाहि झुरळ घालून आपल्याला हव्या त्या अटी लिहून घेण्यांत त्यांना यश मिळेल अशीहि कदाचित् सरकारला आशा वाटत असावी. पण जितके नुइनसाहेब पक्के होते तितके टिळकहि पक्के होते. हे साहेब मायावी आहेत, गोड बोलतात, अवळपणळ बोलतात, साखर पेरतात, वगैरे गोष्टींचा अनुभव टिळकांना खुनाच होता. तथापि टिळकांसमोर नाटक करण्याची नुइनसाहेबाची खोड गेलेली नव्हती. एकरादोन वेळ नुइनसाहेबांनीं अगदींच लगट केली; 'माझ्या हातीं हा कागद आहे यावर तुम्ही नुसती सही करा म्हणजे मी तुम्हांला आतां येथून असाच घेऊन जाऊन माझ्याच गाडींतून तडक घरी पोचवितों,' असें म्हणून पाहिलें. पण टिळकांनीं नुइनसाहेबांची गाडी व स्वतःचें घर हीं दोन्ही पूर्वी पाहिलेलींच होती ! ते असल्या शुकाडीनें फसणारे नव्हते.

अखेर सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत ही कारवाई फळाळाली. टिळकांना काय कबूल आहे व काय कबूल नाही याचा विचार न करता मुंबईसरकाराने स्वतःच्या अटी घालून टिळक त्यावर सही करतील तर त्यांना सोडावे असा ठराव तर काढला. पण टिळक त्या मान्य करीत नाहीत असे नकी कळल्यावर सरकारालाहि आपल्या ठरावाची दुरुस्ती करावी असे वाटू लागले. इतरांहि अनेक गोष्टी घडून आल्या त्यांवरून सरकारचे मन त्यांचे त्यांना खाल्ले लागलें होतें पार्लमेंटमध्ये लॉर्ड जार्ज हॅमिल्टन् (हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी) यांवर मघूनमघून प्रभांची सरबत्ती होत होती, व ते जी उत्तरे देत त्यांत सरकारच्या गुर्मीचा कांटा थोडथोडा मागे जात आहे असे दिसून येऊ लागलें होतें. स्ट्रीचीसाहेबांच्या अर्थासंबंधाने सरकारास जी पूर्वी कधी शंका नव्हती तीहि त्यांना आतां हळू हळू येऊ लागल्याचा भास झाला. मुंबई कायदेकौन्सिलच्या सप्टेंबरमासील बैठकींत पुण्यांतील ग्रेग-अवस्थेवर कांहीं समासदांनीं टीकेची पुष्कळच झोड उठविली. तिळा उत्तर देतांना सरकाराने ग्रेग अमदानींतील पुष्कळच चुका प्रांजलपणे कबूल केल्या, व अखेर पुण्यावरील जादा पोलिस उठविल्याचे जाहीर केलें. ब्राम्हणी पुणे वाईट, पुणे वाईट, असे म्हणतां म्हणतां स्वतःच्या बकाळी मुंबईचाच अनुभव त्यांना असा आला की, ग्रेगच दुःख निवारण करण्याकरितां झालें तरी अधिकाराचा झुलूम करण्याला कांहीं सीमा असलीच पाहिजे मुंबईस ग्रेगच्या झुलुमासुळे मोठमोठे दंगे झाले. खुद्द युरोपियन डॉक्टर व अधिकारी यांना आपल्यावर केव्हां कोण हात टाकील याचा नियम नाही अशी दहशत पडली. या झालेल्यांत सिलर वगैरे ठिकाणी, पंजाबांत मारशंकर येथें व इतर अनेक ठिकाणीं दंगेचोपे झाल्याने पुणे पुष्कळच वरें असे सरकारास कबूल करावें लागलें. खुनाकरितां म्हणून पुण्यावर जादा पोलिस बसविलें म्हणावें तर खुनाच्या कटाचा संशय केव्हांच पार उडाला होता. मग जादा पोलिस ठेवण्याचे कारण काय ! पण तें उठविलें म्हणजे मग टिळकांना तरी तुरुंगांत कांठेबाबचावें ! असा प्रश्न आपोआप उत्पन्न झालाच. त्या स लच्या मे महिन्यांत पोलिटिकल एजंट क्रोसाहेब यांनीं पुण्यांतील लोकांच्या सहिष्णुतेचा जाहीर सर्टिफिकेट दिलें, व असेंहि सांगितले की, चाफेकराचा खटला मजपुढें चालू होता तेव्हां मी अगदीं लक्ष घालून बारीक नजरेने पाहतां होतो, पण कटाचा असा मागमूस मला कोठें यत्किंचितहि दिसला नाही. क्रोसाहेबांच्या या भाषणानें पूर्वीचें लैवसाहेबांचे पुण्याची धंदनामी करणारें भाषण परस्पर उद्भूत गेलें. त्यामुळे जादा पोलिसाचा खर्च पुण्यावर चालू ठेवणे हे तर सर्वस्वीं अयोग्य असेच उरलें. तथापि पुढचे नुकसान बचावले तरी मागच्याची वाट काय ! व या प्रभाला उत्तर म्हणून 'तुमचे टिळक कैदेतून सोडतां म्हणजे तुम्हाला हवी ती भरपाई मिळाली कीं नाही' असा उत्तरार्थक प्रश्न सरकारानें पुणेकरांना कृतीनेच विचारण्याचें ठरविलें असावें.

अखेर शनवार ता० ३ सप्टेंबर रोजी टिळकांच्या सुटकेचा प्रयत्न नेटाला लागला. मि. ब्रुइन यांनी मुंबईचे पोलिस कमिशनर मि. व्हिन्सेट यांना साकेतिक शब्दांनी तार देऊन, दाजीसाहेब खरे यांच पाठवून वा म्हणून सांगितले. व्हिन्सेट हे त्या दिवशी खंडाळ्यास गेल्यामुळे त्यांना रविवारी ती तार तेथे पोचली. त्याच पावली ते मुंबईस परत गेले व अपरात्री आग्नेयाचे वाडीत आऊन दाजीसाहेब खरे यांना निघलेले उठवून पुण्यास ताबडतोब जाण्याचे वचन त्यांनी खरे याजकालून घेतले, सोमवारी दाजीसाहेब दोन प्रहरी एक वाजण्याचे सुमारास पुणे स्टेशनावर आले तो ब्रुइनसाहेबाचा अनुषंग तेथे हजर होता; त्याने खरे यांच गावात येऊ न देता ससेंच परस्पर ब्रुइनसाहेबांच्या बंगल्यावर नेले. मग उभयतां मिळून येरवड्यास गेले. टिळकांसमक्ष सरकारी अटीची फिल्लन चर्चा झाली तेव्हा खरे यांनीहि आपले मत म्हणून असे सांगितले की, पुढे राजकारणात न पडण्याची अट इतकी वाईट आहे की ती मान्य करण्यास मी टिळकांना कधीच सह्या देणार नाही. शेवटी टिळक व खरे यांच्या विचार एक नवी अट अशी सुचविण्यांत आली की, फिल्लन टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला होऊन जर गुन्हा साबित झाला तर हल्ली सुटका झाल्याने शिळक उरलेली सहा महिन्यांची शिक्षा टिळकांनी तेव्हा पुरी मोगून घ्यावी. ब्रुइनसाहेबांनाहि हे म्हणजे सयुक्तिक दिसले. पण ते त्यांना आपल्या अखत्यारीत मान्य करता येईना. म्हणून खरे व ब्रुइन दोघेहि कोणत्याच निकाल तेथे न लावता परत आले. खरे यांनी पुणे शहरात येऊन टिळकांचे घरचे मडळीस दोन दिवसांत झालेली हकिकत सासणी रीतीने सांगितली, व सोमवारी रात्रीचे गाडीने ते मुंबईस परत जाण्यास निघाले. तो स्टेशनावर ब्रुइनसाहेब फिल्लन हजरच. ते खऱ्याना म्हणाले टिळकांच्या सुटकेविषयी मी अद्याप निराश झालों नाहीं व यांबंधी तुमचेहि काम अजून संपले नाहीं. उद्यां मुंबईसरकारचा उराव शक्य तर बदलून वेण्याचा प्रयत्न होणार आहे. दुग्दी परत फिरा. त्यावरून खरे यांवांत परत आले. मात्र खरे यांनी ब्रुइनसाहेबांशी बोलतांना परत जाण्याविषयी एकच अट घातली होती ती अशी की, मुंबईसरकारचा उराव हाती पडण्यास सध्याकाळ झाली तरी तुम्हाच्या नियमांची सवब न सांगतां रातोरात टिळकास सोडले पाहिजे. 'मला रहा म्हणताच तर मी उद्यां टिळकांना आपल्या हाताने नेऊन घरी पोचवूं शकेन असे तरी कर. नाही तर मी राहणार नाही.' सरकारी उराव झाल्यावर पुढची गोष्ट सोपी होती म्हणून ब्रुइनसाहेबांनी ती मान्य केली.

दुसरे दिवशी (मंगळवार ता० ६ सप्टेंबर) गव्हर्नरच्या कॉफीलापुढे टिळकांच्या सुटकेचा प्रश्न निघून बहुतेक सर्व वेळ वाटाघाटीत गेला. अखेर रात्री ८ वाजता, ठरलेल्या अटीप्रमाणे टिळकांच्या सुटकेचा उराव घेऊन, ब्रुइन व खरे हे येरवड्यास गेले. तेथे नवीन अटीवर टिळकांची सही झाली, व लगेच टिळकांची सुटका होऊन ते व खरे मिळून रात्री १०॥ वाजण्याचे सुमारास विस्तारकाचे

वाड्यांत पांचले. अशा रीतीने बरोबर ५१ आठवडे पक्की सकमधुरीची कैद योगून टिळक परत घरी आले. शिक्षा शाळी ती मंगळवारी व सुटका शाळी तीहि मंगळवारी ! योगायोग कसा तो पहा ! असे म्हणून पुष्कळ मोठ्या माणसांनी मनाच्या झुकूनवतीला गंधासता वाहिल्या. पण आठवड्याचा प्रत्येक चार दर साता दिवसांनी हटकून येत असल्यामुळे, जगात घडणाऱ्या गोष्टींपैकी एक सतमांश गोष्टाना या योगायोगाचा लाम हटकून मिळतच असतो !

हा हा ज्ज्वलांत टिळकांच्या सुटकेची बातमी पुणे शहरातच काय पण सर्व हिंदुस्थानभर तारेने पसरली, व दुसरे दिवशी दोनप्रहरपासून अभिनंदनपर तारा व पत्रे येऊन पडण्यास सुरुवात झाली. आपल्या गावी येण्याविषयीची कित्येक निमित्तार्थांही त्यांतच होती ! टिळकांनी त्या सर्वांचे केशरीच्या द्वारे आभार मानले. कांहीं दिवस घरी विश्रांति घेतल्याशिवाय त्यांना बाहेर पडणे शक्यच नव्हते, तथापि टिळकांनी वाड्यांत पाऊल ठेवल्यापासून त्यांना मेठण्यास येणाऱ्या लोकांची जी रीप लागली ती माल कोणासहि थांबवना. त्या व दुसरे दिवशी टिळकांना मेठण्याला दहा हजार मनुष्य गेले असतें असा अंदाज मुंबईच्या दैनिक इंग्ली पत्रांत दिला होता. दुसरे दिवशी पुण्यातील कांहीं देवळांत दीपोत्साह करण्यांत आला. सरदार खाजगीवाले यांनी यंदांच्या गणपतिउत्सवांत आपला गणपति विचर्जन न करिता टिळकांच्या सुटकेकरितां म्हणून राखून ठेविला होता. त्याचाहि विचर्जनसमारंभ चार दिवसांनी याठानें करण्यांत आला. पुढे क्रमाक्रमानें टिळकांच्या प्रतिपक्षातील गोष्टीप्रभृति भडळीहि त्यांना सवडीने येऊन मेढून गेली. टिळकांकडून त्यांच्यासंबंधीं तुरुंगातील कांहीं माहिती किंवा त्यांच्या पुढील हालचाली व विचार यांविषयी माहिती मिळविण्याकरितांहि वर्तमानपत्रे बरोबरकडून अनेक कुशल बातमीदार आले होते. पण टिळकांनी बहुतेकांची निराशा नाडल्यान केली. तरी पण पुष्कळांनी कांहीं ऐकीव, कांहीं कात्पनिक, कांहीं अनधिकृत अशा बातमीच्या कोळ्यामांड्याची भाकर, वर फोडणी घालून, वाचकांस खावयास दिली होती. कित्येकांनी ऐकीव माहेतीच्या चारदोन काळ्यांनून खंडोबा उभा केला होता. पण कोणतेहि विकृत ध्येय किंवा विचार आपणावर व्यर्थ लादले जावे हें बरे नाहीं, म्हणून टिळकांना केशरीद्वारा असे जाहीर करावें लागलें कीं, एका सुधारक पत्रालेखीज इतर कोण्डी प्रसिद्ध झालेले माझे सवाद किंवा विचार कोणी खरे मानूं नयेत टिळकांच्या सुटकेला उद्देशून हरएक प्रकारचे समारंभ अनेक ठिकाणीं झाले, पण त्या समारंभात स्वतः टिळकांना हजार रहावयाचें नव्हतें अगर अप्रत्यक्ष रीतीने मागहि व्याख्याचा नव्हता. यामुळे त्यांतील कांहींचें स्वारस्य सहजच कमी झालें, व टिळक हजार राहते तर जे इतर कांहीं समारंभ झाले अष्टे ते या कारणाकरितां सुळीं झालेच नाहींत.

टिळकांच्या सुटकेबद्दल त्यांना कित्येक परंप्रांत व परदेश यांतूनहि पत्रे आली

होती. त्यापैकी फक्त एकदोन नमुन्यादाखल घेयें देतो. ता. १३ ऑक्टोबर १८९८ रोजी बाबू रमेशचंद्र दत्त हे विलायतेहून लिहितात “तुम्ही सोसलेले कष्ट मनांत आले म्हणजे तुमच्या संबंधाने जी भावना उत्पन्न होते तिचें यथार्थ वर्णन पत्र-द्वारां मला करितां येत नाहीं. तुम्ही अखेरपर्यंत दाखविलेले धैर्य व उदात्त अशा सोशीकपणा वाखाणण्यासारखा आहे. असे गुण अंगी असून अशी दुःखें ज्या राष्ट्रांतील लोक सोसतात तींच उदयास येतात. तुमच्या या उदाहरणाचा सुपरिणाम आपल्या राष्ट्रावर चिरकालिक होईल याविषयीं मला तर शंका वाटत नाहीं. तुमचे श्रमसायास कधीहि ज्यर्थ जाणार नाहींत. त्यांना चागलेंच फळ येईल. तुमच्याविषयीं सर्वत्र इतकी सहानुभूति, आदरबुद्धी, व मान्यता प्रगट व्हावी हें पाहून आम्हांलाहि तुमच्याप्रमाणेच धन्यता वाटत आहे. पण या धन्यतेपेक्षाहि तुमच्या हालअपेष्टेच्या स्मरणानें राष्ट्रकार्याला यश येणार हें मनांत आलें म्हणजे हे समाधान जुणावते.” ता. ३ नोव्हेंबर १८९८ रोजी विल्यम केन हे विलायतेहून लिहितात “तुमच्या मनाची धार्मिक प्रवृत्ति मला अवगत आहे, म्हणून कष्ट व दुःख हींच मनुष्याचें चारित्र्य पूर्णवस्थेस पोचण्यास साधनीभूत होतात असें मी मूढले तर तें तुम्ही असामान्य करणार नाहीं. तुम्ही केलेल्या या अभिदिग्यांतून अधिकशुद्ध व उदात्त अशा स्वरूपानेंच तुम्ही बाहेर पडत आहांत. हिंदुस्थानच्या हल्लींच्या आणीबाणीच्या स्थितीकडे पाहतां कोणीतरी मोठा झणून सरकारच्या रागाला स्तब्ध पडावा हें अपरिहार्यच होतें, व तो मान तुम्हाला मिळाला याचें तुम्हांस मूषणच वाटे. गेल्या कांहीं वर्षांचा हिंदुस्थानचा इतिहास कोणी लिहा-यास बसेल तेव्हा तुमची योग्यता किती आहे हें न्यायबुद्दीनें त्याला लिहावेंच लागेल. आणि राजकीय स्वातंत्र्याच्या कार्यांत तुम्ही इतके कष्ट सोसलेत याबद्दल तुमच्या मावी पिढ्या तुमच्याविषयीं गर्व वाहतील तो यथार्थच ठरेल ! ”

टिळक व वेदकालनिर्णय

प्रो. मॅक्समुल्लर यांनी सही केलेल्या टिळकांच्या झुटकेविषयीच्या अर्जात त्यांना सोडण्याचे एक कारण म्हणून असे दिले होते की, टिळकांचे खरे लक्ष वर्तमान कालापेक्षांगतकालामध्येच अधिक गुतलेले असते. दिसण्यात ही आतिशयोक्ति दिसते. कोणी असेंहि म्हणेल की, प्रो. मॅक्समुल्लर यांना टिळकांची खरी माहितीच नव्हती; ते एक विद्वान् पंडित आहेत इतकेंच त्यांना कारणपरत्वे माहीत झालेलें असावें; आणि टिळकाना वृत्तांतून सोडावे अशी शिफारस विद्वान् पंडितांनीं करावयाची तर विद्वत्तेमुळे त्यांना प्राप्त होणाऱ्या योग्यतेवरच अधिक भर देणे स्वाभाविक आहे, म्हणूनच हें किंचित् अतिशयोक्तिपर विधान त्यांनीं अर्जात घातलें असावें, पण हा खुलासाहि खरा नाही. व्यवहारांत मनुष्य नित्य अनेक गोष्टी करीत असतो. पैकीं जेवणखाण, विभ्रंति, उदरनिर्वाहाचा न्हा व सामान्य करमणूक या बाबी वगळल्या असतां, फावल्या वेळीं आपल्या आवडीचे असे कोणतें काम तो करितो याचा सूक्ष्म विचार केला असतां मनुष्यामनुष्यांत सहज फरक करितां येतो; व या विशिष्ट प्रकारच्या उद्योगाचे स्वरूपावरून त्याची वर्गवारी उरवितां येते. या दृष्टीनें राहतां टिळकांची खरी आवड व त्यांचा खरा आनंद विद्याभ्यासागांत होता हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. “माझ्या मनाची खरी हौस पाहिली तर प्रोफेसर होऊन ग्रंथ लिहिण्याची; मी केवळ परित्यक्तीच्या जुलमाने राजकारणांत पडलों व संपादक बनलों,” हे उद्गार स्वतः टिळकांच्या तोंडून पुष्कळांनीं ऐकले असतील. प्रत्येक मनुष्याला कांहींतरी मनाचा छंद म्हणून असतो. इंग्रजीत याला ‘हॉबी’ असें नांव आहे. आणि प्राश्नात्य देशांतील मोठमोठ्या लोकांचीं चरित्रे पाहिल्याच त्यापैकीं प्रत्येकाची कांहींना कांहींतरी हॉबी होतीच असे आढळून येईल. नित्यक्रमिक कर्म वेगळें आणि मनाच्या छंदाचे कर्म वेगळे अशी दुहेरी जोडी प्रायः आढळते. म्हणून कोणी मुत्सद्दी उमदा चित्तारी म्हणूनहि प्रसिद्ध असतो, कोणी एखादा इजिप्शियर चांगला कवि ठरतो, एखादा विद्याधिकारी उत्कृष्ट वागवान समजला जातो, एखाद्या नामांकित बैरिस्टराची कोर्तो तो खटले जिंकतो यापेक्षां तो सिंहाची शिकार करतो याचीच अधिक असते. ग्लॅडस्टनसाहेब राजकारणांत गढलेले असतांहि फावल्यावेळीं लांकुड तोड्याचें काम हौसेनें करीत, आणि ग्रीक इतिहास व पुराणें यांतोडें यादग्रस्त मुद्यांसंबंधानें ते मोठे अधिकारी समजले जात. तीच गोष्ट टिळकांचीहि होती. प्रो. मॅक्समुल्लर यांनीं अर्जात केलेले विधान या दृष्टीनें अगदीं बरोबर होतें.

टिळकांनी मॅक्समुलर यांस चाढलेल्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं माझा फावला वेळ मी जुनी वैदिक संस्कृति व बाह्यमय यांच्या संशोधनांत घालवीत असतां. आम्हि हें त्यांचें विधान प्रत्यक्ष अनुमविण्याची सवि त्यांचा निकट परिचय असलेल्या पुष्कळ लोकांना पूर्वी आलेली आहे. इकडे राजकारणांत अदीतटीचा सामना चाललेला असावा, एखादें स्थानिक मांडण हातचाईवर आलेलें असावें, घरीदारी चळवळीची दंगल चालू असावी, बाहेरच्या दालनांत हमरातुमरीचे वाद सुरू असावे, अशाहि स्थितींत एखादे वेळीं आंतल्या दालनांत टिळक आराम खुर्चीवर पडून हातात एखादे वेद-विद्याविषयक, किंवा छुना खास्त्रिया असीरिया इराण यासंबंधींचे, पुस्तक घेऊन ते वाचण्यांत इतके गढून गेलेले असावे कीं, बाहेर चाललेल्या वादाची त्यांना दादहि नसावी, किंवा कोणी त्यांना हांक मारली तरी तिकडे त्यांचें लक्षच जाऊ नये. मनुष्याचा खरा आनंद तोच कीं ज्यात त्याचा लय लागतो किंवा क्षणमात्र तरी समाधि साधते. टिळक महामुत्सही नसते तर ते महापंडित झाले असते हें म्हणणें खरें असलें तरी त्यांत स्वारस्य नाहीं, कारण महामुत्सही असतांहि ते महापंडित ठरले.

टिळक फर्ग्युसन कॉलेजांत असेपर्यंत त्यांनी आपला हा आवडता व्यासंग मजून मजून चालू ठेवला असला तरी त्याला ग्रंथाचे किंवा निवडाचें स्वरूप कोठें आलेलें आढळत नाहीं. या अवघांत सामाजिक वाद चालू असता स्मृतिग्रंथांचें त्यांचें ज्ञान अनेक ठेळांतून प्रगट झालें होत. पण लहानपणीं आपल्या वडिलांजवळ त्यांनीं केलेल्या भगवद्गीतेच्या व वेदविद्येच्या पाठातपाळा फुटलेले अकुर सन १८९० च्या पुढें दिसून आले. १८९० सालीं त्यांनीं वेदकालनिर्णयासंबंधानें जो एक सिद्धांत मनाशीं निश्चित केला, तोच पुढें ओरायन नामक लहानशा ग्रंथांत त्यांनीं प्रतिपादिला. १८९१ सालीं या विषयावर त्यांचें एक व्याख्यान हिरवागेंत झालें व दुसरें त्या सालच्या मे महिन्यांत डेक्कन कॉलेजात वार्षिक सभेसून प्रसंगीं झालें. या विषयासल निवडाचें स्वरूप देऊन त्यांनीं 'ओरायन' हें पुस्तक १८९३ सालीं लिहिलें, व त्याचा जो सारांश त्यांनीं त्या सालीं लंडन येथें भरलेल्या ओरिएंटल कॉलेज-निर्णयाचा हा विषय या एका पुस्तकांतोळ विवेचनार्थीह संपनारा नव्हता. ज्या दिवशीं विचार चालवून प्राचीन काळाच्या मार्गांनीं वेदांच्या उगमस्थानाच्या यात्रेस टिळकांनीं प्रारंभ केला, त्या यात्रेतील एक घाम किंवा सुफास ओरायन नामक ग्रंथ हा असला तरी तेवढ्यानें ती यात्रा संपनारी नव्हती; व पुढें १९०३ सालीं 'आर्य लोकांचें मूलस्थान' या नांवाचा जो दुसरा ग्रंथ त्यांनीं लिहून प्रसिद्ध केला तो कालक्रमानें पुढचा किंवा अपर असला तरी मुख्य विषयाच्या दृष्टीन तो मागचा म्हणजे पूर्वं असाच ठरतो. ओरायन (वेदकालनिर्णय) याहि धार्मिक होम इ. दी वेदाब (उत्तर मुसलमानांनीं असाव्या वसतीविषय वेदांतील पुराण)

या दोन ग्रंथांची न तुटणारी अशीच जोडी आहे, व एक ग्रंथ दुसऱ्या ग्रंथाचा मूक होय असेच त्यांनी आपल्या दुसऱ्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे. हे दोन ग्रंथ म्हणजे एका अर्थाने जुळीं भावडे होत. जुळीं मुलें जन्मास आली तरी तीं एकदम न येतां एकामागून एक जन्मास येतात. दोहोच्या जन्मांत थोडा तरी काळावधि जातोच. तथापि तीं वेगळीं न मानतां एकच मानण्यांत येतात. त्याप्रमाणें टिळकांच्या या दोन ग्रंथांच्या जन्मात दहा वर्षांचें अंतर पडलें असलें तरी, एकाच कल्पनाकोषांतून तीं बाहेर पडलेलीं असल्यामुळें त्यांना जुळीं भावडेच म्हटलें पाहिजे. प्रायः कालक्रमानेंच लिहिलेल्या या चरित्रग्रंथांत ओरायनचा उल्लेख १८९३ च्या हकीगतत यावयास पाहिजे होता, व दुसऱ्या ग्रंथाचा उल्लेख, तें १९०३ सालीं प्रसिद्ध झाल्यामुळें, १८९९ अखेरपर्यंत लिहिलेल्या या चरित्र खंडांत वास्तविक प्रविष्ट होण्यासारखा नाही. तथापि पूर्वीच्या कोणत्याहि प्रकरणांत झाली तरी आगेमागे पांचचार वर्षांची हकीगत, तें प्रकरण नीट समजावें म्हणून, एकस दिलेली वाचकांस आढळेल. तोच क्रम येथेहि अनुसरला आहे. कारण दुसरे पुस्तक जरी १९०३ सालीं छापून प्रसिद्ध झालें तरी त्याची सर्व तयारी किंवा मांडणी टिळकांनीं १८९९ च्या पूर्वीच पुरी केली होती. म्हणून या दोहोंविषयीची हकीगत १८९० ते १८९९ येवढ्या संकीर्णकालांतिल अशी लेखून या भागांत आम्ही दिली आहे.

वेदांच्या या उगमसंशोधन-यात्रेचा वृत्तांत टिळकांनीं दुसऱ्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत दिला आहे. ते लिहितात, “वेदकालनिर्णय कर्तितांना युरोपियन पंडितांनीं वैदिक वाङ्मयाचे निरनिराळे खंड कसिले व त्यापैकी प्रत्येकाला मनानें काहीं एक काळावधि ठरवून दिला. पण प्रत्येक खंडाला फार थोडा काल दिल्यानें त्यांच्या मते सिद्ध झाल्यापूर्वी वेदकाल हा फार तर अशीच हजार वर्षे जाऊ शकतो. पण ही कालगणना पद्धति फारच दोषळ व अनिश्चित आहे; व या वाङ्मयांतील ज्योतिषशास्त्रविषयक विधानें लक्षांत घेऊन त्यांच्या अनुसंधानानें कालगणना केली तर हा काल सुमारे पाचहजार वर्षेपर्यंत मागे ढकलतां येतो. केतकरप्रभृति ज्योतिर्विदांनीं गणितानें ही गोष्ट पूर्वीं सिद्धहि केली आहे.” युरोपियन पंडितांना ही गोष्ट एकदम पटण्यासारखी नव्हती; तरी पण या दुसऱ्या मार्गानेंहि हें संशोधन केल्यास कदाचित् काहीं निराळीं अनुमानें काढतां येतील हतकी सामान्य कबूली त्यांनीं दिली होती. प्रो. ब्लूमफील्ड यांनीं वेदकाल पांचहजार वर्षांपूर्वीं सहज जाऊ शकेल असे मान्य केलें होतें. व टिळकांचेंहि मत तसेंच असल्यामुळें ओरायन हें पुस्तक लिहून शास्त्रानंतर पुढें दहा वर्षेपर्यंत पूर्वीच्याच विचारसरणीनें त्यांनीं अधिक संशोधन चालविलें. त्यांत भूगर्भशास्त्र व प्राचीन-वस्तुसंशोधन यांची त्यांस आणखी मदत मिळाली. आणि उत्तरभुवासवर्षीच्या या दुसऱ्या ग्रंथाचें हस्तलिखित त्यांनीं १८९८ अखेर लिहून तयार केलें. या दुसऱ्या

गुप्तकांत भूगर्भशास्त्राच्या विशेष मदतीने टिळकांनी वेदकाळ ख्रिस्तशकापूर्वी कमीतकमी आठ हजार वर्षांपर्यंत नेला आहे.

दुसऱ्या ग्रंथांतील मुख्य कल्पना टिळक हे ओरायन लिहित असतांच त्यांच्या मनाला स्पर्श करून गेली होती हे निश्चित आहे. पण त्या वेळी ती कल्पना सिद्ध मानण्याला हवा तितका भरपूर मनाजोगा पुरावा त्यांना मिळालेला नव्हता. आणि पुराव्याच्या अभावी असली धाडसी कल्पना खरी धरून चालणे हे सत्यनिष्ठ चिकित्सकास योग्य नाही असे त्यांना वाटत असल्यामुळे, ती कल्पना मोहक व आनंददायक अशी भासली तरी, त्यांनी तेव्हा तिचा स्वीकार केला नाही. किंबहुना त्या वेळी शंकित अशा मनानेच त्यांनी तिचा उल्लेख केला. 'ओरायन'च्या दुसऱ्या भागांत मनुष्यसंस्कृती हा देवांचा एक दिवस—म्हणजे सहा महिन्यांची राहण बस हा महिन्यांचा सूर्यप्रकाश मिळून एक दिवस होतो; या वचनांचा उल्लेख करिताना स्वतः टिळकांनीच असे लिहिले होते की, असल्या वचनावरून उत्तरध्रुव हा पूर्वकालीन वसतिसुम होता असे अनुमान काढणे धाडसाचे होईल. असे दर्शविणाऱ्या कथा पूर्वापार चालत आल्या आहेत ही गोष्ट खरी, तथापि उत्तरायण व दक्षिणायन पांझमध्ये फरक दाखविण्याची वेळ आली तेव्हा उत्तरायणाला दिवस व दक्षिणायनाला रात्र असे पूर्वपरिचित शब्दांनी नूतन परिचित गोष्टींचे वर्णन आर्यांनी दिलेले असावे असे मानणेच अधिक योग्य होईल। पण पुढे उत्तरध्रुव हा एके काळी वसतिसुम होता हे भूस्तरशास्त्राच्या आधारेने निर्बंधाद रीतीने सिद्ध झाल्यावर ज्या सिद्धान्ताविषयी स्वतः टिळकांनीच पूर्वी सशय दाखविला होता तो त्यांनी पक्का ठरवून स्वीकारला. यावरून पहिला अविश्वास व दुसरा निश्चय-बुद्धीचा स्वीकार या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या मतांच्या प्रामाणिकपणाचीच साक्ष देतात.

आर्यांचे वैदिक वाङ्मय व त्यांतल्या त्यांत ऋग्वेद हा अखिल मानव जातीत अत्यंत प्राचीन ग्रंथ होय हे मॅक्समुल्लराने दाखविल्या संशोधकांच्या परिश्रमाने सर्वमान्य झाले होते, तरी वेदांच्या नक्की काळ—मर्यादितसंख्या पुष्कळच मतभेद व अनिश्चितता होती. भाषा व ज्योतिष ही वेदकालनिर्णयाची दोन साधने आणि त्यांमुळे पडलेल्या संशोधनाच्या दोन स्वतंत्र रीती ओरायन ग्रंथारभीच टिळकांनी सांगितल्या आहेत. पण यापैकी भाषापद्धतीवरून कालनिर्णय करण्याच्या पद्धतीलाच मॅक्समुल्लर प्रो. हो वगैरे पंडितांनी विशेष महत्त्व देऊन ज्योतिष—पद्धत अनिश्चित व अविश्वसनीय ठरविली होती. त्यांचे म्हणणे असे की, इतक्या प्राचीन काली संपात अयने इत्यादि गोष्टी वेदकालीन लोकांस यथार्थ माहित असणे शक्य नसल्यामुळे, त्यावेळच्या वचनांवर आपल्या नवीन शास्त्रशुद्ध दृष्टीने अर्थ बसवून काढलेली अनुमाने विश्वसनीय मानतां येणार नाहीत. पण आता टिळकांनी असे उत्तर दिले की, वेदकाली सूक्ष्म गणित व पंचांग नसले तरी फक्त छे.

डोळ्याला दिसेल त्यावरूनहि त्या लोकानी कांहीतरी कालमापनपद्धति वसवलीच होती. स्थूलमानाने वेतलेल्या वेद्यांमध्ये चार-पाच अंशांची चूक मानली तरी त्यामुळे फारतर तीनशे-साडेतीनशें वर्षांनी अदाच चुकेल. पण जेथे हजारांनी कालगणना करावयाची तेथे तीनशे साडेतीनशे वर्षे मागेपुढे होणे कांहीच नाही. शिवाय वैदिक वर्षांमध्ये यज्ञांचे महत्त्व विशेष असल्यामुळे त्यांतील निरनिराळ्या विधीना विशिष्ट कालाची आवश्यकता होती. यामुळे यासंबंधी कांही स्पष्ट व कांही रुपकांच्या स्वरुपाचे असे उल्लेख वैदिक ग्रंथांतून अनेक आढळतात. असले उल्लेख कालविर्णयाचे साधन सोडून भाषापद्धतीच्या आड मार्गांत शिरणेच अधिक चुकीचें । “सवत्सरः प्रज्ञापतिः” व “प्रज्ञापतिर्यज्ञः” या उपनिषदांतील वचनांवरून सवत्सर व यज्ञ हे वेदकालीं समानार्थ शब्द होते, व या दृष्टीने यज्ञ-वर्षांतील निरनिराळ्या वचनाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केल्यास वेदकाल-विषयी बरीच माहिती होऊ शकते.

आपल्या भाषापद्धतीप्रमाणे मॅक्समुल्लरसाहेबांनी वेदकालाचे छंदःकाल, मंत्रकाल, ब्राह्मणकाल आणि सूत्रकाल असे चार विभाग करून प्रत्येकाला २०० वर्षे कल्पिली. हा एकदर ८०० वर्षांचा वेदकाल, बुद्धाच्या कालाच्या म्हणजे इ. स. पूर्वी ५०० वर्षांच्या पूर्वीचा असल्यामुळे, इ. स. पूर्वी १२०० वेदकालाची मर्यादा मॅक्समुल्लरसाहेबांनी निश्चित केली. डॉ. ही यांनी वेदकालाच्या विभागाना २०० च्या ऐवजी प्रत्येकी ५०० वर्षे देऊन ही मर्यादा इ. स. पूर्वी २४०० वर्षेपर्यंत खेचली होती । टिळकानी या सर्व पद्धती सोडून देऊन एका निराळ्याच पद्धतीचा स्वीकार केला.

सूर्य नेहमी बरोबर डोळ्यावरून जात नाही, कधी तो दक्षिणेकडून व कधी उत्तरेकडून जातो, ही साधी गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे. सूर्य बरोबर डोळ्यावरून जातो अशा वेळा वर्षांत सहा सहा महिन्यांच्या अंतरानें दोन येतात. एकांस म्हणजे जेयून सूर्य उत्तरेकडे जातो त्यावेळेस वसंत संपात म्हणतात व दुसरीच म्हणजे जेयून पुढें सूर्य दक्षिणेकडे वळतो तिला शरत्संपात म्हणतात. हा वसंत संपात हल्लीं रेवती नक्षत्रापासून अठरा अंश मागे आहे, म्हणजे हल्लीं वसंतसंपाताचे वेळीं सूर्य रेवती नक्षत्रापासून अठरा अंश मागे असतो. आ. श ४९६ चे वेळीं वसंत संपात रेवती नक्षत्रांत होता.

या वसंत संपाताचे वेळीं सूर्य ज्या नक्षत्रांत असतो तीं अगदीं सूक्ष्म गतीने बदलत असतात. ही संपात चळनाची किंवा अयनचळनाची गति ज्योतिषांनी ठरविली आहे, व तिजवरून गणित करून वसंत संपात अमुक वर्षांपूर्वी अमुक नक्षत्रांत होता असें सांगतां येते. किंवा उलट वसंत संपात हा अमुक नक्षत्रांत आहे अशा एकाद्या ग्रंथांत उल्लेख मिळाल्यास तो ग्रंथ किती वर्षांपूर्वीचा आहे हेहि गणित करून काढतां येतें. “वेदांग ज्योतिषा”चे वेळीं हा वसंत संपात भरणी-

नक्षत्राच्या पुढे दहा अंश होता म्हणून त्याचा काल गणिताने इ. स. पूर्वी १३०० च्या सुमाराचा ठरतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये कृत्तिका नक्षत्रात वसंत संपात ग्रहाचा असे अनुमान काढण्यास प्रमाणे सापडतात, यावरून त्याचा काल इ. स. पूर्वी २५०० वर्षांच्या सुमारास असावा असे ठरते. ऋग्वेदामध्ये हा वसंत-संपात मृगशीर्ष (आग्रहायणी किंवा (प्रीक) ओरायन) या नक्षत्रात असल्याबद्दल प्रमाणे सापडतात यावरून त्याचा काल इ. स. पूर्वी ४००० वर्षांचा असावा. याच्याहि पूर्वी पुनर्वसुत वसंतसंपात असल्याची अस्पष्ट श्रावणे आढळतात, पण त्याचा स्पष्ट उल्लेख वैदिक काळयात सापडत नाही. यावरून ठोकळ-भानाने पुढील कोष्टक तयार होते.

आदिशिकाल	इ. स. पूर्वी ६००० पासून	वसंत संपात पुनर्वसुत
	इ. स. पूर्वी ४००० पर्यंत	मृगशीर्षात येईपर्यंत
मृगशीर्ष काल	इ. स. पूर्वी ४००० पासून	वसंत संपात मृगशीर्षात
	इ. स. पूर्वी २५०० पर्यंत	कृत्तिका येईपर्यंत
कृत्तिका काल	इ. स. पूर्वी २५०० पासून	वसंत संपात कृत्तिकेतून
	इ. स. पूर्वी १४०० पर्यंत	अरणी जवळ येईपर्यंत (वेदांगज्योतिषापर्यंत)

याप्रमाणे ऋग्वेदाचा काल इ. स. पूर्वी ४००० वर्षांचा ठरतो. म्हणजे भाभात्य पश्चिमांनी ठरविलेल्या जास्तीत जास्ती काळापेक्षाहि तो २००० वर्षे पाठीमागे ओढावा लागतो, व यामुळे आर्य संस्कृति ही हाजिस्थायन विनी किंवा खालिडियन संस्कृतीपेक्षाहि पुनाट ठरते.

आतां ओरायन ग्रंथांत टिळकांनी हा आपला नवीन सिद्धांत कोणत्या पुराव्याने व पुकिवादाने सिद्ध केला हें येथे अर्थात् सक्षेपानेच सांगितलें पाहिजे. म्हणून फक्त मुख्य मुद्यांचे टिपण तेवढे खाली दिले आहे. या ग्रंथाची थाहून अधिक माहिती ज्यांना हवी असेल त्यांना मूळ इंग्रजीतील ग्रंथ अगर त्याचे मराठी भाषांतर वाचल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

“ ग्रंथमहाः वेदकालनिर्णयाय महत्त्व व त्याच्या निरनिगळ्या पद्धतींनी स्वीकारलेल्या निरनिगळ्या पद्धति सांगितल्या आहेत. पुढे वैदिक काळच्या श्रवणाचे थोडे वर्णन देऊन यश्यागाचे काळ व वर्षारंभ यांचे विवेचन केले आहे. यानंतर वसंतसंपात एकाकाळी कृत्तिकांत होता असे दाखविण्याची गोष्टी

देऊन तो काळ ठरविला आहे. यापुढे मृगशीर्षात वसतसंपात होता हें दाख-
विण्यासाठी मृगशीर्ष नक्षत्राचें दुसरें नांव जे आमहायणी त्याच्या व्युत्पत्तीचा
विचार करून ते एकदां पहिलें नक्षत्र होते असें दाखविलें आहे; व त्यांतच
आमहायणी शब्दाच्या व्युत्पत्तिवर आणखी चुकीच्या गोष्टी कश्या रचल्या गेल्या
हे सांगून, संपाताच्या आंदोलनाच्या कल्पनेचें एक शक्य कारण दिलें आहे.
त्याच्यापुढे मृगाच्या शीर्षाविषयीच्या वेदब्राह्मणें व पुराणें यांतील, वतश्चाच ग्रीक
पुराणांतील गोष्टी देऊन त्यांचें निकट साम्य दाखविलें आहे. नंतर ग्रीक
ओरायन व त्याचा पट्टा यांचे आपला 'प्रजापति उर्फ यज्ञ' व त्याचें यज्ञोपवीत
याची आणि पारश्यांचा होम (आपला होम) व त्याची मेखला यांशी साम्य दाख-
वून, ग्रीक ओरायन शब्द वैदिक आमहायण शब्दापासून निघाला असावा असें
सांगितले आहे. (या सर्वोच्या मुळाशी वसतसंपात एका काळी मृगांत होता
ही कल्पना आहे.) त्यापुढे वैदिक काळच्या लोकांचें ज्योतिषविषयक ज्ञान किती
होतें हे सांगून, तेव्हां वसत संपात मृगशीर्षात होता हें दाखविण्यास प्रत्यक्ष
पुरावा म्हणून ऋग्वेदातील एक ऋचा व एक चवथ सूक्त यांचें विवेचन केलें
आहे. शेवटीं वसतसंपात त्याहुनहि पुढे म्हणजे पुनर्वसुनक्षत्रामध्ये होता असें
दाखविणारी एक गोष्ट देऊन पुन्हां एकवार तिन्ही काळ म्हणजे कुक्षिका काळ,
मृगशीर्षकाळ, व पुनर्वसुकाळ यांच्या मर्यादा सांगून ही अनुमानें इतर गोष्टींशीं
अगदीं अविकट आहेत असें दाखविले आहे. (के. ल. ओगलेकृत ओरायनचें
मराठी भाषांतर पृष्ठ २-३)

या नवीन सिद्धांतानें पाश्चात्य विद्वानांत बरीच खळवळ उडवून दिली.
मॅक्समुल्लर साहेब यावेळीं उतारवयात असल्यामुळे त्यांना टिळकाच्या ग्रंथाचें
खबिस्तर खंडन करावयाचें असतें तरी शक्य नव्हतें. इतर कित्येकांनीं ज्योतिष
हें कालनिर्णयाचें ठिकाळ साधन म्हणून त्याची वास्तुपुस्तहि केली नव्हती, व तसें
त्यांनीं टिळकांना लिहिलेल्या पत्रांतून कबूलहि केलें. किंबहुना या मार्गाने इतका
शोध लावितां येईल याचेंच कित्येकांस अश्वर्थ वाटले। कित्येकांना टिळकांचा
कोटिक्रम खोडतां येईना, पण पुष्कळ दिवस प्रमाण मानलेले स्वतःचे जुने विद्वान्त
खोडणें जड वाटू लागले. जाकोबी साहेबांनीं मात्र यापूर्वी इतर साधनांवरून
टिळकांच्या इतकाच वेदकाल मागें नेण्याचा प्रयत्न केला होता; त्यांना टिळकांचा
हा अकल्पित आधार मिळालेला पाहून सानदाश्चर्य वाटले. तें त्यांनीं टिळकांना
पत्रद्वारा व्यक्तहि केलें, व जुने दुराम्ह हळूहळू जाऊन अखेर दुमचाच सिद्धांत
प्रस्थापित होईल असे आश्वासन दिलें. १८९४ च्या फेब्रुवारीच्या नाविकावे
तारखेस, अमेरिकेतील वास्टीमोरच्या जॉन्स हॉपकिन्स युनिव्हर्सिटीमधील सस्क-
तचे प्रोफेसर मॉरिस न्यूमफील्ड पी. एच्. डी. यांनीं त्या युनिव्हर्सिटीच्या अठ-
राव्या वार्षिक समारंभाचे वेळीं प्राच्यविद्येबंधवंची एक व्याख्यान दिले त्यांत ओरा-

यन पुस्तकाने त्यांच्या मनावर झालेला परिणाम त्यांनी वर्णन केला आहे. टिळकांचे ज्योतिषासबर्ची परिपूर्ण ज्ञान व त्यांचा कोटिक्रम मांडण्याची पद्धति दोन्हीहि अपूर्व होती. त्यांची बुद्धी स्वभावतःच तर्कप्रधान असे. प्रथम पासूनच त्यांची गणितविषयांत विशेष गति होती. कॉलेजांत त्यावेळीं गणितविषयात ज्योतिर्गणिताचाहि समावेश होता, व केरुनाना छत्र्यासारखे विद्वार् व गोघक गुरू टिळकाना लाभले होते. पुढेहि त्यांनी या विषयाचा व्यासंग ठेवला होता. भारतीय ज्योतिषशास्त्रातील महापंडित कै. घाकर बाळकृष्ण दीक्षित यांचा व टिळकांचा स्नेह असून त्यांचा याविषयी नेहमी परस्पर विचारविनिमय चाले. "ओरा-यन" प्रसिद्ध झाले त्यावेळीं दीक्षितांचा "भारतीय ज्योतिःशास्त्र" हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला नव्हता. तरी तेव्हा टिळकांनी त्याची हस्तलिखित प्रत पाहिली होती. दीक्षितांना टिळकांचे सिद्धान्त बहुतेक मान्य होते. किरकोळ मतभिन्नता होती ती दीक्षितांनी आपल्या पुस्तकांत एक दोन ठिकाणी नमूद केलीच आहे.

'आर्यांचे वसतिस्थान' या पुस्तकाची कल्पना ओरायनप्रमाणे ज्योतिःशास्त्रावर अवलंबून नाहीं. तें शास्त्र स्वतः टिळकांच्या पूर्ण परिचयाचें असल्यामुळे त्यांना त्यांत स्वतंत्र विचार करितां येत होता. पण यादुसऱ्या पुस्तकाचें कामीं आचारभूत असे काहीं सिद्धान्त भूगर्भशास्त्रावरून घेतलेले असल्यामुळे या बाबतींत टिळकांना कांहींसे परावलंबी व्हावें लागलें. या विषयावरील अनेक पुस्तकें त्यांनीं वाचलीं व टिपणें केलीं. पण त्यावरून निष्कर्षभूत अशा सिद्धान्त मांडतांना केवळ ग्रंथ नसले तरी अतंत्र म्हणून टिळकांना प्रथम आत्मविश्वास वाटेना. वास्तविक या नव्या दिवसांत प्रत्येक विषयांतील उपांगांचा अभ्यास बांदून तींहि जपळ जवळ झालेच वनलेलीं असतात. शिवाय एका विषयाचें अध्ययन करणाऱ्याला, त्याच्या बरोबरीच्या इतर असहोदर अद्याहि विषयांतून, केव्हा केव्हां माहिती समजावून घ्यावी लागते. सुदैवानें पाश्चात्य विज्ञानीठांतून अनेक शास्त्रांचे पाठित एकत्र कार्य करीत असतात; यामुळें एकाला दुसऱ्याची मदत घेणें सोपें जातें. पण हिंदुस्थानांत तशी व्यवस्था नाहीं. यामुळें टिळकाना मोठी अडचण पडली. तथापि स्वतः भूगर्भशास्त्री नसताहि केवळ या विषयावरील पुस्तके वाचून जीं प्रमेयें त्यांनीं वनविलीं त्यांत कोणी फारशा जुका काढलेल्या नाहींत. पण त्यांच्या या ग्रंथांतील वादाचा मुख्य विषयहि तो नसून, वेदांतील कांहीं ऋचांचा जो अर्थ त्यांनीं बसविला व आर्यांचे मूलवसतिस्थान उत्तरभुवाजवळ होतें असे ठरविले त्या अर्थासबर्चाच होता.

उत्तरभुवाजवळील प्रदेश ख्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षे वसति करून राहण्याला योग्य होता हें शास्त्रज्ञांनीं ठरविलें. पण तेथें कोणी लोक प्रत्यक्षरहात होते कीं नाहीं याविषयी स्पष्ट निर्णयाचीं साधनें जीं त्यांना मूस्तरशास्त्रांत मिळालीं नाहींत तीं ऋग्वेदांत टिळकाना आढळलीं. अर्थात् उत्तरभुवाजवळच्या प्रांतातील निस्संश्लिष्ट देशाव्याचें वर्णन जर ऋग्वेदांत सांपडतें, तर ऋग्वेद लिहिणारे किंवा त्याचे पूर्वज

हे सदर देखावे दृष्टीस पडण्यासारख्या ठिकाणीच कोठें तरी रहात असावे, असे अनुमान टिळकांनीं काढलें. या कल्पनेनें आर्यांच्या मूल वसतिस्थानावर जसा प्रकाश पडला तसाच ऋग्वेदांच्या कांहीं ऋचांचा जो अर्थ पूर्वी लागत नव्हता, असावा भाष्यकार किंवा निरुक्तकार यांनीं छविला पण मनास पडण्यासारखा नव्हता, तो चांगला लागण्यालाहि मदत झाली. टिळक म्हणतात ही कल्पना माझे मनांत येऊन पुष्कळ दिवस झाले: पण भुगर्मद्याच्या मदत मिळाल्याशिवाय मनाला ठाम वाटणारा सिद्धान्त कोळून दाखविण्याचे वैर्य होईना. इराणी वेद-पंडितांनाहि ही कल्पना सुचली होती. पण हिमकाल संपून भुवर्चनिवप्रदेश बस-तिसम झाला होता ही गोष्ट चाळिसपन्नास वर्षांपूर्वी शास्त्रसिद्ध ठरली नव्हती म्हणून त्यांनाहि आपली कल्पना प्रगट करण्याचें वैर्य झालें नाहीं. पाश्चात्य पंडितांना स्वकीयांनीं ठरविलेले भुगर्मद्याविषयक नवे सिद्धान्त पटण्यास अभिमानाची अडचण नव्हती. पण वेदकाल हा त्याच सिद्धान्तावरून इतका जुना ठरतो या गोष्टीबद्दल त्यांना अभिमान किंवा उत्साह कां वाटावा ! टिळकांचे सिद्धान्त कांहीं पाश्चात्य पंडितांप्रमाणें हिंदुस्थानांतील पंडितांसहि मान्य झाले नाहींत; पण याचेंहि कारण अभिमान, मात्र उलटा अभिमान, इतकेंच काय तें. हिंदी आर्यांचा वेदकाल आमच्या किंवा आम्हांस माहीत असलेल्या संस्कृतीपेक्षां जुना कसा ठरेल असें पाश्चात्य पंडितांनीं म्हणावें; आदि टिळकांच्या विचारसरणीनें वेदकाल प्राचीन ठरत असला तरी आमचे आर्य लोक भरतभूमीतलेच स्वयंभू आहेत, ते काय म्हणून बाहेरून आले असतील, असें हिंदी पंडितांना वाटवें! पण तें कसंहि असो, डॉ. बारन यांचारले काहीं योंहि पाश्चात्य पंडित व टिळक यांनीं मिळून आर्यवंशाचा, किंवा निदान आदि मानव वंशाचा पाळणा कॉकेशस पर्वताच्या हिल्लरा-वरून उचलून उत्तरभुवाच्या कडीला अडकविला खरा ! अबूनहि यांत वादवीजें अनेक राहिलेलीं आहेत. तथापि जुन्या संकुचित कल्पनांना टिळकांच्या या प्रमे-यानें जोराचा धक्का दिला गेला यांत शंका नाहीं.

टिळकांच्या या ग्रंथाचे एकंदर तेरा भाग आहेत, पहिल्या भागांत टिळकांनीं सामान्यतः असें दर्शविले आहे कीं, इतिहासकालाची मर्यादा शास्त्रीय शोधांपूर्वी फार मलीकडे पडत होती ती पुष्कळच मार्गे जाऊन, आपणास पूर्वी अर्थ कळत नव्हता म्हणून ज्या गोष्टी आपण पौराणिक किंवा काल्पनिक मानीत होतो त्या या शोधानंतर आतां ऐतिहासिक व सत्यस्वरूपाच्या सहजच वाटें लागल्या आहेत. मौक्तिक शास्त्रप्रगतीमुळे गायत्र्याच्याही हानि झाली, पण उलट इतिहासशास्त्र अधिक पुष्ट झालें, मिळून खरी हानि कांहीं नाहीं. दुसऱ्या प्रकरणांत ऋग्वेदाच्या होण्याचें कारण समजूत सांगितलेलें असून, प्राचीन व अर्वाचीन युगांत पृथ्वीच्या निरनिळ्या भागांवरील हवेत फेरफार कसे झाले, भुवर्चप्रदेशांतहि एक वेळ हवा उष्ण कशी होती, हवा थंड थंड होत जाऊन अखेर वर्षाचा पूर आल्याने

एखादा प्रदेश मनुष्यवस्तीला निरुपयोगी कसा होतो, पण फिरून कांहीं काळाने-
 वर्षां वितळून तेथील हवा सौम्य व नंतर समशीतोष्ण होऊन फिरून ती कधी उष्ण
 होऊ लागते वगैरे गोष्टींचे वर्णन दिले आहे. आणि इतकेंच सिद्ध केले आहे कीं,
 ऋग्वेदांतील कांहीं बृष्टि-वर्षनांवसून ध्रुवसंनिध प्रदेशांत मनुष्यवसती असल्याची
 कल्पना कोणास सुचली व ती त्यानें स्वीकारली तर ती शोध नवीन शास्त्रज्ञो-
 पनानें अशक्य ठरत नाहीच पण उलट तिचें समर्थनहि होऊ शकतें. तिच्या
 प्रकरणांत ध्रुवप्रदेशाचें वर्णन दिलें आहे. तेथे थंड उन्हाळे व गरम हिवाळे म्हणजे
 अक्षय वसंतऋतु अगदीं अलीकडच्या हिमप्रळयापूर्वी होता; तेथें सूर्य दक्षिणेंस
 उगवतो, तारका उगवत नाहीत किंवा मावळताहि नाहीत; तर वाटोळ्या फिरून
 सोंविस तासांत एक प्रदक्षिणा करितात; सहा महिन्यांचा एक अखंड दिवस व
 सहा महिन्यांची एक अखंड रात्र मिळून वर्ष होतें; तेथें सूर्य वर्षांतून एकदाच
 उगवतो व एकदां मावळतो म्हणून वर्षांतून एकच खरी सकाळ व एकच खरी
 संध्याकाळ असते; व संध्याप्रकाशहि दोनदोन महिने टिकून फक्त पूर्वेस किंवा
 फक्त पश्चिमेस असा न दिसता शिसिणावर वाटोळ्या प्रदक्षिणा करितो; तेथें
 उषःकाळ अतिशय रम्य असतो व कित्येक दिवसपर्यंत एकसारखा टिकतो; हे
 वर्णन देऊन यांपैकी वेदांत काय सापडतें तें पाहण्याविषयी एकप्रकारची प्रस्तावना
 टिळकांनीं केली आहे. सौम्या प्रकरणांत, ऋग्वेदांमध्ये वरवर्णन केलेल्या ध्रुवसंनिध
 गोष्टींपैकी सहा महिन्यांची रात्र व सहा महिन्यांचा दिवस सापडतो, त्यालाच
 देवांची रात्र व देवांचा दिवस म्हणतात; देवयान-पितृयान यांचा स्वर्ग
 संवत्सराच्या प्राचीन विभागाशीच असावा; आणि आर्यसंस्कृतीची समांतर अच-
 लेली इराणी संस्कृती व समकालीन इराणी वेदग्रथ यांतच काय, पण ग्रीक, नॉर्ष,
 जर्मन वगैरे लोकांच्या पौराणिक कथांतहि देवांची रात्र व देवांचा दिवस या
 कल्पना आढळतात, म्हणून त्या सार्थ व साधार असल्या पाहिजेत असें अनुमान
 काढलें आहे. पांचव्या प्रकरणांत वैदिक उषःकालाचें विवेचन केलेलें
 असून वेदग्रथांतील उषावर्णनपर प्रत्यक्ष वाक्ये व ऋचा पुराव्यादाखल दिल्या
 आहेत. सहाव्या प्रकरणांत दीर्घ रात्र व दीर्घ दिवस यांचें वैदिक आचाराद्व
 विवेचन असून, सातव्यांत माघ आणि ऋतु यांचें विवेचन करून असें दाखविलें
 आहे कीं, पूर्वी केव्हां तरी वर्षमान सात महिन्यांचें किंवा दहा महिन्यांचें म्हणजे
 द्रुटकें मानीत; पाच ऋतूंचें वर्ष होत असे, व हीं वर्णने म्हणजे निवळ कांहीं-
 तरी पौराणिक कथा अशी जी समजूत आवरत होती ती खरी नसत तें ऐति-
 हासिक सत्य होय, आणि हें सत्य ध्रुवसंनिधवसती करणाऱ्या लोकांच्याच अनुभवा-
 यावयाचें अशी अनुमानांची सांखळी टिळकांनीं बांधली आहे. आठव्या प्रकरणांत
 दहा महिन्यांच्या वर्षाची कल्पना सिद्ध करण्याकरितां “मयाम् अयना” सारख्या सत्र-
 चमारांमांचें परीक्षण कसें उपयोगी पडतें हे दाखविलें आहे. हेथेचच दहा महिन्यां-

सहि संपत्त असे, रोमन लोकांत एकवेळ ३०४ दिवसांच्या वर्षाची कल्पना होती. 'गवाम्' शब्दाचा दिवस असा अर्थ कसा होतो, व दिवस कमी पडल्याने वृत्रांनं गाई चोरल्याच्या कथेसारख्या कथा कथा निर्माण होऊं शकतात, इतर अनेक तत्रांची वर्षमानावर केलेली रचना वर्माचार व ज्योतिर्गणित यांचा आर्यलोकांच्या अनुभवांतला संबंधन कळल्याने युरोपियन पंडितांना आर्यवर्मप्रथं समजण्यास अडचण कशी पडली व ध्रुवसंनिध दिसणाऱ्या अद्भुत चमत्कारावरून अद्भुत पौराणिक कथा कथा बनविल्या गेल्या वगैरे गोष्टींची खर्चा केली आहे. नवव्या प्रकरणांत अनेक गूढ वैदिक कथा घेऊन, विशेषतः इंद्र व वृत्त यांच्या चिरकालिक युद्धाची कथा घेऊन ती ध्रुवसंनिध वसतीच्या उपपत्तीचें ग्रहण केल्यास सर्व सुसंगत कशी लागते हेंच मुख्यतः दाखविले आहे. इंद्रवृत्रयुद्धाचे मूळ, दग पाऊस वादळ अशा अंतरिक्षातील चमत्कारांतहि नसून अखंड काळोखाची दीर्घ रात्र पडणे इत्या रात्रीनंतर दीर्घ प्रकाश येणें या देखाव्यांत आहे; व ज्या अर्थी हे देखावे फक्त उत्तरध्रुवाजवळ दिसतात त्या अर्थी या पौराणिक कथेचा जन्म ध्रुवसंनिध वेतलेल्या अनुभवांतच आहे असें टिळकांनीं दाखविले आहे. दहाव्या प्रकरणांत हीच विचारसरणी पुढें चालवून वैदिक कथांतर्गत प्रातःकालिक देवता. विष्णूचा त्रिपादविक्रम, वेदांतील सप्तमूल दशमूल विभाग, दाशराश युद्ध, दशमुख रावण वगैरे कल्पनांचा उलगडा केला आहे. अकराव्या प्रकरणांत, इराणी वेद जो होडावेस्ता त्यांतील याच विचारपरंपरेस पोषक अशीं प्रमाणें दाखविलीं असून, बाराव्या प्रकरणांत तुलनात्मक गायत्र्याज्ञाच्या आधारे पाश्चात्य पुराणकथांचीहि वैदिक प्रमाणांना जुजोराच कसा मिळतो हें दाखविले आहे. आणि शेवटचें म्हणजे तेरावे प्रकरण हमारोपाच्या स्वस्त्याचें असून, त्यांत पूर्वीच्या सर्व प्रमाणांचा एकत्र विचार करून ध्रुवाजवळील वसतिस्थानाचा काल ख्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षांपलीकडचा उरतो, अशा प्राचीन कालीं ध्रुवसंनिध राहणाऱ्या आर्य लोकांची संस्कृती श्रेष्ठ व शुनी ठरते, आर्यजातीचे व आर्यवर्माचे मूळ इतक्या प्राचीन काळांत वसलेलें असल्यामुळे त्या विषयींची अनुमानें स्थूल कशीं असूं शकतात तरीपण वेदोत्पत्ति व वेदस्वरूप यांविषयीं आपले ऋषि व आचार्य यांनीं जीं मते प्रदर्शित केलीं आहेत तींहि खरीं कशीं ठरतात, भुगर्भशास्त्रांतील प्रलय व प्रलयोत्तर फिरून जीवभुष्टीचा उदय या गोष्टींनीं प्रलयकालीं वेद नष्ट होऊन फिरून शब्दगः नसले तरी अर्थशः पुनर्जन्म पावणें, आणि याच कारजाने वेदांचे अनादित्व मानणे लक्षणेनं कसे सिद्ध होतें, वगैरे गोष्टी सांगितल्या आहेत.

ओपयन व आर्कटिक होम (आर्यमूलस्थान) या दोन ग्रंथांचा तुलनात्मक विचार करितांना कोणासहि असे दिसून येईल कीं, पहिला ग्रंथ अधिक निरुत्तर असला तरी दुसरा अधिक मनोरंजक व उद्बोधक आहे. पहिल्यांत अनुसरलेली विचारसरणी आमच्या हकडे सर्वस्वी नवी नसली तरी पाश्चात्यांना ती नवी असण्याचें

कारण हेंच की, हिंदू लोकांना ज्योतिर्गणिताचे ज्ञान विशेष असेल अशी त्यांना कल्पनाच नव्हती. दुसऱ्या ग्रंथांतील विचारसरणी पाश्चात्यांना नवी पण आमच्या इकडील लोकांना तर विशेषच नवी होती. वेदांतील कठीण शब्दांचे अर्थ शब्द-शास्त्रदृष्ट्या आपल्या इकडील भाष्यकारांपेक्षाहि अधिक विनचूक रीतीने पाश्चात्य पंडितांनी लावून दाखविल्याची अनेक उदाहरणे सापडतात. परंतु वेदांतील शब्द आर्यांच्या मूल वसतिस्थानाचा प्रश्न सोडवून दाखविल्यासारख्या पद्धतीने लावणे ही गोष्ट पाश्चात्य पंडितांना सहसा साधण्यासारखी नव्हती. ज्योतिर्गणित हे एक वेदांग आहे इतकें त्यांना खचित माहीत होते, पण वैदिक कथांचा सवष भूस्तर-शास्त्राचीं ज्ञावितां येईल ही कल्पना त्यांना नव्हती. हिंदी वैदिक पंडितांना तर ही विचारपद्धति नवी होती या विषयी कांहींच लिहिण्याचे कारण नाही. पहिला ग्रंथ सामान्य वाचकांस थोडासा रुच्य वाटतो; पण दुसऱ्या ग्रंथात प्रतिभाजन्य अशा अनेक कल्पना एकामागून एक पुढे येत असल्यामुळे, व सर्वोच्च मिळून सर्ववैज्ञान्य एका अद्भुत प्रमेयामध्ये होत असल्यामुळे वाचकाला हा ग्रंथ, निदान चौथ्या प्रकरणापासून, एकदां हातांत घेतल्यावर पूर्ण केल्याशिवाय खाली ठेववत नाही. भाषेच्या दृष्टीने पाहतां हि पहिल्यापेक्षां दुसरा अधिक सरस वाटतो; व इंग्रज लोकांच्या दृष्टीनेहि या ग्रंथाची भाषा विषयाला सर्वोत्तम योग्य व शुद्ध असल्याचें सर्टिफिकेट पाचोनियरसारख्या पत्रानें दिल्यावर त्याविषयी वेगळें कांहींच सांगण्याचें उरत नाही.

तथापि टिळकांचा या दोन्ही ग्रंथांसंबंधानें मिळून एका विशेष आक्षेपास उत्तर दिले पाहिजे तें देऊन हे प्रकरण पुरें करूं. हा आक्षेप असा कीं टिळकांना स्वदेशाच्या अभिमानाइतकाच स्वभाषेचाहि अभिमान असला पाहिजे व होता, असें असतां त्यांनी हे दोनहि ग्रंथ मराठींत न लिहितां इंग्रजींतच कां लिहिले ? याचें पहिलेच उत्तर असे आहे कीं यांत भाषेच्या अभिमानाचा प्रश्नच नाही. कारण हे ग्रंथ इंग्रजींत लिहून इंग्रजी भाषा समृद्ध करण्याची कल्पना टिळकांच्या मनांत येणें कोणीहि अशक्यच म्हणेल. बरें आपल्या इंग्रजी भाषेचे ज्ञान लोकांस दाखवावें असाहि टिळकांचा हेतु असण्याचा समज नाही. कारण लेखांत भाषा मुद्दाम प्रयत्नांनं वांगली लिहिणे किंवा निवळ भाषासौष्टवानें समाधान मानणे ही गोष्ट टिळकांना कधीहि शिवली नाही. विचाराकरिता भाषा, भाषेकरिता विचार नव्हत, हेंच तत्त्व त्यांना नेहमीं मान्य असे. वारा हा जसा सुगंधात रमून खेळत बसत नाही, तर आपल्या गतीबरोबर सहज येणाराच सुगंध घेऊन पुढे जातो, त्याप्रमाणें टिळकांचा कोणताहि लेख, म्हणजे प्रबळ वायुगतीचा त्यांचा विचार घ्या, तो अलंकारादिकांत कधीहि वेळ मोडून खेळत राहिला नाही. भाषा ही एक अनिवार्य उपाधी म्हणूनच ती विचाराबरोबर जशी प्रगट होईल तशीच त्यांजकडून लिहिली जात असे, या दोन ग्रंथांची इंग्रजी भाषा टिळकांच्या वर्तमानपत्री लेखांच्या

इंग्रजी भाषेहून अधिक चांगली बढली याचें कारण हेच कीं, उत्तम पोषाख व शरीर यांच्याप्रमाणें त्यांचे विचार व भाषा यांची या ग्रंथांत पूर्ण समन्यास झालेली आहे. वर्तमानपत्रांत विकारवश मनानें लिहिल्याकारणानें शब्द अधिक उणे पडतात तोहि प्रकार या ग्रंथांत मुळींच नाही. हे ग्रंथ वाचणारास टिळकांच्या स्वभावाचें ज्ञान त्याला इतर रीतीनें नसेल तर, ते लिहिणारा गृहस्थ कर्षी रागावत असेल किंवा टोचून बोलत असेल कीं नाही याची धकाच त्याला येईल. तात्पर्य हे ग्रंथ लिहितांना आपण इंग्रजीत लिहितां या गोष्टीचा अभिमान टिळकांना मुळींच शिवला नाही, उलट परभाषेच्या या उपायीची बेडी त्यांना ठिकठिकाणीं जाचली असेल असेंच अनुमान काढता येते.

हे ग्रंथ इंग्रजी भाषेत लिहिण्यामध्यें टिळकामध्यें अभिमानाची अशी एक दृष्टी होती, पण ती व्यक्तिगत अभिमानाची नसून राष्ट्रीय अभिमानाचीच होती. आणि इंग्रजी भाषेत लिहिण्याच्या हेतूपेक्षां 'मुळीं हे ग्रंथ लिहिण्याचाच त्यांचा हेतु काय ?' असा प्रश्न कोणी केल्यास, त्याच्या उत्तरांत भाषेच्या प्रभावाहि उलगडा सहज होतो. तो असा. या दोन्हीं ग्रंथांतील मुख्य प्रमेय काय ? तर वेदांचे प्राचीनत्व सिद्ध करणें. पण हें प्राचीनत्व टिळकांनीं कोणत्या प्रमेयाने सिद्ध केलें ? तर आठ हजार वर्षांपूर्वींहि वैदिक सस्कृतीचा उगम सांपडतो हे सिद्ध करून ! वेदांचे इतकें प्राचीनत्व सिद्ध झाले तरी जुन्या सस्कृत पंडितांना ज्ञानदाभिमान वाटेल असे त्यांत कांहीं होतें काय ? नाही. कारण वेद हे अपौरुषेय व अनादि मानण्याचीच आपली सनातन परंपरा असल्यामुळें, आठ हजार वर्षे हीं तुमच्या आमच्या लौकिक दृष्टीला जास्त वाटलीं तरी त्यामुळें वेद हे चादि व पौरुषेय आहेत असेंच खनित होणार, म्हणून जुन्या पंडितांना या प्रमेयाचा आनंद न वाटतां विषादच वाटण्याचा अधिक संभव. एखाद्या मायेफिरु पंडितानें टिळकांच्या या प्रमेयावर असा घोर मारला असता कीं, प्रत्यक्ष ईश्वराच्या निःश्वसिताला चिकित्सकबुद्धी व बालगणना लावून टिळकांनीं समर्थाद करून अवमानिलें ! भरतसडांत आर्य-वंश स्वयंभू मानणारांना टिळकांनीं त्यांचे उगमस्थान भरतभूमीबाहेर नेऊन बसविलें याचें कौतुक काय वाटणार ! ही गोष्ट टिळकांच्याहि लक्षांत बहुधा असावी. म्हणूनच त्यांनीं दुसऱ्या ग्रंथाच्या शेवटच्या भागांत, जुन्या परंपरेच्या विद्वानांनीं सर्वेस्वीं नाखूष होऊं नये या करितां, वेदांचें समर्थाद प्राचीनत्व आणि त्यांच्या अनादिराशी कल्पना यांचा मेळ घालण्याविषयीं इतकी आंग-पलट केली असावी असे आम्हांस तरी वाटते. पण हें आठ हजार वर्षांहि वेद, प्राचीनत्व जर सिद्ध झालें तर त्याची लाप पात्रात्य पंडितांवर मात्र किती पडेल याची कल्पना वाचकांनीं करावी, म्हणजे टिळकांनीं हे ग्रंथ इंग्रजीत कां लिहिले याचे स्वारस्य त्यांना कळण्यास उशीर लागणार नाही. विजयिष्णुता हा टिळकांच्या राष्ट्रीय भावनेतील एक मुख्य घटक होता हें विस्मरतां कामानये. व या ग्रंथद्वय

अमेरिकाच्या शास्त्राने त्यांना प्राच्य व पाश्चात्य संस्कृतींच्या युद्धांत प्राच्य सत्कृतीचा विजय करवयाचा होता. टिळकांनी मराठीत पुष्कळ लिहिले असतें, पण ते युरोपियन पद्धित वाचपार करे व काय म्हणून ! पण हे ग्रंथ इंग्रजीत लिहिल्यामुळे युरोप व अमेरिका या दोन्ही खंडांतील पढितांना ते प्रत्यक्ष वाचतां येऊन त्यांतील मर्म त्यांच्या हृदयांत भिनलें. मग कोणाला त्यामुळे गुदगुल्या झाल्या तर कोणाला विषाद वाटला असेल ही गोष्ट वेगळी. पूर्वी या ग्रंथाच्या पांचव्या भागात केसरीच्या जोडीला मराठा हें पत्र टिळकप्रभृति लोकांनीं कां काढलें याची जी मीमांसा आम्ही केली आहे, तीच सामान्यतः याहि ठिकाणी लागू पडते इतकें सांगितलें असतां पुढें होईल. टिळकांना हे ग्रंथ इंग्रजीत लिहून इंग्रजांच्या मनांतील बहुमान किंवा आदरबुद्धी जिकावयाची होती, पण ती स्वतःच्या बडेजावीकरितां नसून हिंदी राष्ट्रच्या बडेजावीकरितांच जिकावयाची होती. या दोन्ही ग्रंथांचीं आतां मराठीत भाषांतरें झालेलीं असून त्यांनीं मराठी वाचकांचेहि कार्य झालेंच आहे. पण हे ग्रंथ मूळ मराठीत लिहून मग त्यांचें इंग्रजीत भाषांतर करणें हें काम अनवश्यक असून, त्यांच्या मूळ हेतु लक्षांत घेतां, कदाचित् सद्यःकालाची झाले नसतें.

भाग २७ वा परिशिष्ट (१)

टिळकांच्या ग्रंथद्वयावरील कांहीं अभिप्राय

टिळकांच्या ओरायन ग्रंथावर युरोपियन पंडितांनी व्यक्त केलेलीं मते सर-
मिशळ असल्यामुळे, अमुक एक नक्की अनुकूल व अमुक एक नक्की प्रतिकूल
अशी वर्गवारी करितां येथें कठीण आहे. म्हणून दोन्ही प्रकारचीं मते कांहीं थोडीं
सरमिशळ अशीच खालीं देतां. प्रो. व्हिटने (अमेरिका) लिहितात " तुमचीं
प्रमेयें फार महत्त्वाचीं व दीर्घपरिणामी आहेत; पण म्हणूनच अशीं प्रमेये कितपत
अर्थार्थलेनें काढतां येतील याविषयीं मनाला आत्मप्रत्य नाटत नाही. ज्या
काळीं हिंदुस्थानांत ग्रह कोणते हे देखील ठरविलें नव्हते व त्यांना नांवेंहि दिलीं गेलीं
नव्हतीं इतक्या जुन्या काळचे आधार तुम्ही घेतले आहेत म्हणून मन जरा कच-
रते. " ए. ओ. ह्यूम (लाहोर) लिहितात " तुम्ही काढलेले प्रमेय घेऊन त्याच
दिशेनें पुढे विचार चालवून वैदिक काळ ठरविणे यांत कांहीं बाबगे दिसत नाही.
कदाचित् बीच पंचवीस वर्षांनीं विद्वाद् पंडित प्राचीन काळमार्गांनें जाताना तुम्ही
रोविलेले हे मैलांचे मजलीचे दगड खुणेदाखळ पत्करण्याचा फार समज
आहे. " प्रो. ब्लूमफील्ड (वाशिंग्टन अमेरिका) लिहितात, " तुमचे
पुस्तक मी बरकर वाचले पण तेथल्यानें तें मनोरंजक व मोठें कल्पक
असल्याविषयीं माझी खात्री झाली. तुमचे मुख्य प्रमेय स्वीकारण्याच अद्याप मन
बेत नाही, व फिक्क केव्हां तरी त्यांतील फिरकोळ गोष्टींची छाननी मी स्वस्व-
पणानें करीन म्हणतो. " प्रो. व्हिटने यांनीं १८२४ मध्ये भरलेल्या अमेरिकन
ओरिअटल सोसायटीच्या वार्षिक सभेत या विषयावर प्रतिकूल पण विस्तृत चर्चा
केली, तीच उद्देशून ते टिळकांना लिहितात " तुमचे प्रमेय मी अद्यापि कमूळ
केलेले नाही, पण तुमचे संशोधन उत्कृष्ट आहे हें मी मान्य करितों. तुमचा युक्ति-
वाद मोठा कुशल असून तुमचे विविध व विस्तृत वाचन यांनीं प्रतिपादनाला
मोठी शोभा आली आहे. तुमचे प्रमेय मला मह्य नाही म्हणून तुम्ही अगर
तुमचा ग्रंथ याविषयीं अनादर वाटतो असें मात्र समजू नका. तुमची वार्षिक
सभ्यची कल्पना मला तर अर्वाचीन वाटते. देखून भित्तुयान या शब्दाचा तुम्ही
करितां तो अर्थ जुन्या लोकांचा होता असें वाटत नाही. तुम्ही आपल्या दृष्टीनें
त्यांत नवीन कल्पना पहात अहां. " प्रो. मॅक्समुल्लर लिहितात " तुमच्या निबं-
धाची हस्तलिखित प्रत येतांच मी ती प्रो. कोर्ले यांकडे दिली. परिपदेच्या
यत्कृत शास्त्रेचे ते अभ्यस आहेत. एकंदर परिपदेचा अभ्यस म्हणून मीहि तो
निबंध वाचला, पण माझी त्यावर सहज नजर गेली; व मी तो फार थोडा वेळ
वाचला. पण वैदिक वाङ्मयाचा कालनिर्णय करण्याचा ज्या दिशेनें फार वर्षांपूर्वीं
स्वतः मी प्रयत्न केला त्याच दिशेनें तुम्हीहि प्रयत्न करीत अहांत हे पाहून

माझे लक्ष तिकडे विशेष वेधलें. आमच्या सेक्रेटरी मढळींनीं तुमच्या निबंधांतील कांहीं विधानांत फरक करावयास पाहिजे असें मला दखिलें. यासुद्धें तो परिषदेच्या अहवालांत छापला गेला नाहीं. पण तो छापला गेला असतां तर बरें होतें असें मला वाटतें. अनेक संस्कृत पंडितांहीं बोलतांना मी त्यांना हें म्हणालों कीं टिळकांचा निबंध वाखाणण्यासारखा आहे. त्यावरून प्रत्यक्ष वैदिक वाङ्मयसंढांचाच नसला तरी त्यांत समग्रित झालेल्या दत्तकया व परंपरागत समष्टी यांचा तरी काळ ठरविता येण्यास मदत होईल. पण तुमचा व्युत्पत्तिवाद पुष्कळसा चूक आहे असे मला अजून वाटतें, व त्यामुळेच तुमच्या प्रमेयाला कमीपणा येऊन तुमच्या एकंदर निष्ठाविषयीं प्रतिकूल मत झालें असावे. ” (यानंतर प्रो. मॅक्समुल्लर यांनीं यांच सात उदाहरणें तुकांच्या शब्दव्युत्पत्तीचीं म्हणून दिलीं आहेत.) “ तुमचे शोध टीकेच्या कसोटीला उतरून त्यांना कायमची मान्यता मिळाली तर भाष्याइतका इतर कोणासहि आनंद होणार नाहीं. पण मी उद्याव आक्षेपार्क सोडून जाणार असल्यामुळे तुम्हाला या कर्मीं टीकेची मदत पाहिजे होती ती करता येणार नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें. ” पण शब्दव्युत्पत्ती ही गोष्ट अत्यंत मतभेदाची असतें हें प्रसिद्ध आहे; व स्वतः मॅक्समुल्लर यांच्याहि सर्वच व्युत्पत्त्या सर्वमान्य होत्या असे नाहीं हें जर्मन पंडित पिशेल यांनीं यानंतर पुढच्याच महिन्यांत टिळकांना लिहिलेल्या पत्रावरून दिसून येईल. प्रो. पिशेल म्हणतात, “ तुमच्या शुक्तिवादांतील तपशिलाचे कांहीं मुद्दे, समजले नाहींत. कारण मला ज्योतिर्गणिताचे ज्ञान हवें तितकें नाहीं. पण एकंदरीनें पाहतां वैदिक वाङ्मय व वैदिक संस्कृती यांचे प्राचीनत्व, आणि विशेषतः सुगुणीषाविषयीं तुम्ही काढलेलीं अनुमानें पक्की व स्तवीलायक आहेत असे माझे मत झालें आहे. प्रो. मॅक्समुल्लर यांच्या शब्द व्युत्पत्त्या इल्लीं युरोपांत कोणीही मानीत नाहींत, व त्या चूक आहेत अले माझे निश्चित मत आहे. मात्र गाथाशास्त्राचा तुलनात्मक विचार करणें हें आतां बाबूंस पढत चाललें आहे. कसेहि असो, तुमचें पुस्तक अत्यंत महत्वाचें आहे याविषयीं शका नाहीं. ” बर्लिनहून प्रो. ए. वेबेर लिहितात “ तुमची प्रमेयें मला मान्य नाहींत. तीस वर्षांपूर्वी तुमच्या शुक्तिवादांतील बहुतेक मुद्दे मी विचारांत घेतले होते ही गोष्ट तुम्हांला माहीत असण्याचा संभव नाहीं. त्यावेळीं प्रो. व्हिटने व मी या उभयतांचेहि मत असें पडले कीं ज्या ज्योतिषविषयक कार्यांवर तुम्ही इतका जोर देत अहा त्या हिंदू लोकांनीं बॅबिलोनियन लोकांपासून घेतल्या असल्या. तसेच ओपयन व अग्रहायण हें दोन्ही शब्द एकच असणें शक्य नाहीं. ” प्रो. ब्लूमफील्ड यांनीं या विषयावर जॉन हापकिन्स युनिव्हर्सिटीच्या वार्षिक उत्सवाचे प्रसंगीं एक व्याख्यानच दिलें त्यांत त्यांनीं खालील आज्ञाचे उद्गार काढले होते; “ गेल्या दोनतीन महिन्यांत याहुनाहि एक महत्त्वाची गोष्ट वाङ्मयसृष्टींत घडून आलेली

आहे, व तिनें तर शास्त्री व पंडित वर्गांमध्ये खूप खळबळ उडून गेल्याशिवाय राहणार नाही. दहा आठवड्यांपूर्वी नाळ गगावर टिळक यांनी लिहिलेल्या एका नवीन पुस्तकाची एक प्रत मजकडे आली. पुस्तक लहानसें, ओवडघोवड, दोळ्यांत न भरणारे असे होतें. त्याची बांधणी व छपाई हिंदुस्थानातील छाप-खान्यांतून निघणाऱ्या नेहमींच्या पुस्तकाप्रमाणें सद्दोष होती. या टिळकाचें नांवहि मी पूर्वी ऐकलें नव्हतें. तात्पर्य, त्याविषयी माझा अनुकूल ग्रह व्हावा अशी सकृद्वर्तनी एकीहि गोष्ट नव्हती, याकारितां मी ते वामकुडी घेतांना सहज चाळवे म्हणून ठेऊन दिलें होतें. हेतु हा कीं रोज टपाळातून येणाऱ्या सटर-फटर लेखांप्रमाणें हेंहि पाहून बाबूल टाकावें. मग एके दिवशीं या पुस्तकाची प्रस्तावना पाहिली, पण त्यांतहि विशेष चित्ताकर्षक असें कांहीं वाटलें नाहीं. वेदकाल-वार हजार वर्षांपासून सहा हजार वर्षांपर्यंत मार्गें नेतां येतो असे त्यांत दोवळपणानें सांगितलें होतें. पण हिंदू लोक कल्पनेवर बसून मोठ्या मर्यादा मारतात, व शेकडो किंवा हजारों वर्षांचा काल हा त्यांच्या खिजगपतीत नसतो, अशी माझी नेहमींची सम-जुत असल्यामुळे टिळकांचें हे स्थूल विधान वाचून मी मनांत हसले व म्हणालों 'आमची सूर्य परिक्रमार्थें वनलेलीं ठरीव मते असल्या दोषळ विधानांनीं हा लेखक बदलू पाहतो काय ! पण पाहू या तरी !' असें म्हणून मी सहज पुढें पाने चाळू लागलों. पण लवकरच माझें हें दुष्कृतादर्शक हात्य तोडातल्या तोंडांत जिरलें, व हा लेखक म्हणतो. त्यात अपूर्व असें सरोसरच कांहीं तरी आहे असें वाटून, माझी बुद्धी त्यानें गदगदां हलविल्यासारखें मज्ज वाटूं लागलें. वैदिक वाङ्मय व तत्त्वदर्शी वीर्वालय ग्रंथ यांवर या लेखकाचें प्रभुत्व केवढें जबरदस्त आहे ही गोष्ट प्रथमच मनांत बाणली. यामुळे ग्रंथकेवळ वरवर चाळून पाहण्याची बुद्धि लोपून त्यांत लोल धिरून पहावें अशा निर्धार झाला; व प्रारंभी जी गोष्ट क्षुद्र म्हणून मी ठाकून देण्यास अगदीं तयार झालों होतों तिजविषयीं माझी लवकरच सांगोपांग खात्री झाली; आणि या वर्षांच्या वाङ्मयांतील हें पुस्तक ही एक अद्भुत गोष्ट होय असें मज्ज वाटलें. आणि यापुढे येणाऱ्या कोणाहि कालगणकाचा विचार करण्याला जरपूर सामुग्री या पुस्तकांत मिळून, प्राचीन कालदर्शक चित्त सत्यस्वरूप वनण्याला कसें ठाकठीक करवें याविषयीं या पुस्तकात बरीच साधनें मिळतील असा माझा ग्रह झाला. ”

प्रो. हर्मेन जाकोबी यांनीं टिळकांना ओगटून ग्रंथासंबंधानें तीन पत्रे लिहि-लेलीं मिळालीं. त्यांत ते लिहितात—“ग्रंही काढलेलीं प्रमेयें मीहि पण स्वतंत्र रीतीनें काढलेलीं असल्यामुळे तुमचें पुस्तक मी हौसेनें वाचलें. आमच्यापैकीं कांहीं प्रभुस संस्कृत पंडितांनीं ग्रंथी व ग्री काढलेल्या व्यांतिषविषयक प्रमेयांना संमति व्यक्त केलेली आहे. दुसरे कित्येक नवीं मत देत नाहींत, म्हणतात आम्हाला व्यांतिषाचें पुरेसें ज्ञान नाहीं. प्रथम कांहीं दिवस नाहीं होय असेंच वाळेल द टि... ५-४१

डळमळीतपणा राहिल. पण नवा वेदकालनिर्णय लौकरच पक्षा स्वीकारला जाईल असें मला वाटतें.....तुमच्या आमच्या प्रमेयांची चर्चा आतां इकडे सुरू झाली आहे. प्रो. बार्थ यांनी एक मोठा निबध लिहून अँकडेमी पुढें वाचला त्यांत त्यांनीं अत्युत्कृष्ट मत दिले आहे, व या नवीन शोधांचें श्रेष्ठ तुम्हाला किती धावयाचें व मला किती धावयाचे याचीहि मोठ्या निःपक्षपातीपणानें वाटणी केली आहे. प्रो. व्हिटने हे बहुधा प्रतिकूल मत देतील पण तें चुकीचें देतील असें मला वाटतें.....बार्थर, ब्रुस्टर, फ्रँक हिल्बर्ट, किलहॉर्न, लिबिक, वगैरे पंडित तुमचें आमचें समर्थनच करतील असें वाटतें. तुम्ही आम्ही म्हणतां इतकी प्राचीन जर आर्य संस्कृती असेल तर तिच्या खुणा कोठें आहेत असें कोणी म्हणेल, तर त्याला उत्तर हें की प्राचीन शहरांच्या आसपास हा सर्व पुरावा मिळेल, पण अद्यापि तो कदाचित् भूमिगतच असेल. संशोधनाच्या योग्य रीतीनें हे भूप्रदेश उफरून पाहिले तर हा पुरावा हवा तितका सापडेल. पण मी आणि सरस्वती ही दोन्ही एकच नास्तनार्हात हे तुम्हांस माहीत आहेच म्हणून ही गोष्ट हुकमी कारितां येत नाही. ” याशिवाय स्मिथ, बार्मिस्टेडर, क्रूझ व राय वगैरेंचीं कांहीं पत्रे आहेत पण त्यांत मुख्य विषयाचीं फारशी चर्चा नसल्यामुळे त्यांतील उतारे दिले नाहीत.

आर्कटिक होम

(आर्यांचें मूल वसतिस्थान)

प्रो. ब्लूमफील्ड (बाल्टिमोर, अमेरिका) लिहितात “ माझी दृष्टी इल्ली विषयत चालली आहे. म्हणून मी ती ‘वैदिक शब्दसंग्रह’ नामक माझा ग्रंथ लापून कादम्पापुरतीच उपयोगांत आणीत असतो. म्हणून तुम्हांस यापूर्वी पत्र लिहिलें नाहीं. तुमचा हा सुवोपपत्तिविषयक ग्रंथ वाचून मला फार आनंद झाला. पण त्यांतील विषय फार अवघड असल्यामुळे तो सर्व नीट मननपूर्वक वाचल्या-शिवाय माझे विचार-मला जाहीरपणें सांगतां येत नाहींत. आणि माझें हें कारण तेंच या बाबतींत इतरांचेहि असेंच तुम्ही समजा. केवळ याप्रारंभ तुमच्या या ग्रंथावर पाश्चात्य पंडितांकडून व्हावी तितकी टीका अद्यापि झाली नाहीं, तुमच्या पुस्तकाचें परीक्षण करणारांना असेंच वाटलें असले पाहिजे कीं, ज्यांत निवळ शब्दश्रुत्यपत्तीचा संबंध नाहीं अशा अनेक गोष्टींचा प्रथम अय्यास केला पाहिजे तरच मत देतां येईल. या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती तुम्ही काढाल त्यावेळीं माझ खरें ग्रंथपरीक्षण तुम्हाला लागेल, मी तसें इतकेंच सांगतों कीं तुमची विद्वत्ता, आणि विशेषतः मला ज्या विषयाने मोहित व अकित करून सोडलें आहे त्या

वेदांवर तुमची इतकी आस्थापूर्वक निष्ठा पाहून मला तुमचेवद्दल फारच आदर वाटतो.”

अमेरिकेतील दुसरे एक पंडित पॉल केरस यांनी मात या ग्रंथांतील सिद्धां-
त्तांना तावडतोब पूर्ण समज दिली, व मॉनिस्ट मासिकांत आपला अभिप्राय
प्रगट केला. ते आपल्या पत्रांत लिहितात, “एकदोन गोष्टींत मात्र तुमचा माझा
मतभेद दिसतो. तुराणी व आर्यन या वंशांत पिंडभेद तर आहेच, पण भाषा-
भेदहि अधिक आहे. निरनिराळ्या वंशांच्या लोकांनी एकच भाषा बोलणे शक्य
आहे आणि अँकेडियन लोक हे शुद्ध तुराणी नव्हेत असे तुम्ही मानता. पण
भिन्नानेच प्रगति होत असते.” पण याहीपेक्षा निश्चित व पूर्ण अनुकूल असा
अभिप्राय अमेरिकेतील प्रो. चॅरलस यांनी शिकागो येथील ‘ओपन कोर्ट’ नामक
मासिक पुस्तकांत पुढे काही दिवसांनी प्रगट केला. ते लिहितात, “आर्यांच्या
अस्तित्त्वानावर एक नवीन व मननीय ग्रंथ हिंदुस्थानांत नुकताच लिहिला गेला.
आहे, आणि अमेरिका व युरोप या खंडांत विद्वान् पंडित लोक त्याचा विचार करीत
आहेत. हे ग्रंथ लिहिणारे टिळक यांना सत्कृत फार चांगले येत व पाश्चात्य
शास्त्रांचेहि ज्ञान त्यांना बरेच आहे. ते इंग्रजी भाषा इतकी शुद्ध व जोरदार
लिहितात की एखाद्या इंग्रजालाहि त्यांचा हेवा वाटावा. ते कायदेपंडित असल्याने
त्यांची विवेचनपद्धति स्पष्ट आणि प्रसादयुक्त असून, सत्या पुराव्याच्या दृष्टीने,
आज कोणते व अग्राज कोणते याचा त्यांना चांगला विवेक करिता येतो. त्यांचा
ओरपन ग्रंथ यापूर्वीच मान्यता पावला असल्याने त्यांच्या या दुसऱ्या ग्रंथाकडे
विद्वान् लोक आदरबुद्धीने पाहतात यांत नवल नाही.” नंतर पुस्तकांतील अनेक
प्रकरणांचा उल्लेख करून ते पुढे लिहितात “यापूर्वी या विषयांत कोणीहि इडो-
इराणियन् पंडिताने ही कल्पना राहीत करून जितका खात्रीलायक पुरावा पुढे
आणला असेल, त्याहून या ग्रंथांत टिळकांनी पुढे आणलेला पुरावा अधिक
खात्री पटविणारा आहे. त्यांच्या विवेचनांत शुद्ध शास्त्रीय पद्धतीचा त्याग केलेला
कोडेहि आढळणार नाही, व जे काही त्यांच्या मनांत आले ते सर्व त्यांनी प्रांजळ-
पणाने पुढे मांडिले आहे. या व पूर्वीच्या ग्रंथाला टिळकांनी जी नावे दिली
आहेत ती, त्यांत प्रतिपादिलेल्या विषयांच्या मानाने पाहता वाजवीहून अधिक
व्यापक नसता उलट अधिक संकुचितच ठरतात. अवेस्ता ग्रंथांतील त्यांनी
दिलेला पुरावा काही ठिकाणी वेदांतील पुराव्यापेक्षाहि अधिक खात्री पटवि-
णारा असता, ग्रंथामांत त्यांनी अवेस्ताचा उल्लेखहि केला नाही. वीस वर्षांपूर्वी
वेद व अवेस्ता यांच्या केवळ भाषांतरावरून टिळकांनी काढलेला सिद्धान्तच
मीहि ठरविला होता, व तो ‘मानववंशाचा पाळणा’ या नांवाच्या पुस्तकांत प्रति-
पादिला होता. त्यांत कित्येक वैदिक कथांचा जो अर्थ मी आपल्या बुद्धीने लाविला
होता-तोच ऋग्वेदाचा प्रत्यक्ष परिचय असणाऱ्या टिळकांनीहि इहो लाविलेला

गाहून मला धन्यता वाटते. टिळकांनी कापल्या ग्रंथांत मार्याच्या या माझ्या पयाचा वारवार उल्लेख केलेला आहे. पण त्यांचा ग्रंथ माझ्याहिपेक्षा अधिक भरीव, मोहक, व शिवाय अधिकारी लेखकाने लिहिलेला आहे, हें मी कबूल करितो, व माझा उल्लेख केल्याबद्दल मी त्यांचे आभारच मानतो. हा ग्रंथ व बॉन ओनील यांचा 'देवतांची रात्र' हा ग्रंथ जो वाचील तो, आर्य लोकांचे भाषणास माहित असलेले सर्वांत जुने वसतिस्थान कोणते, असा प्रश्न फिस्लन विचारणारच नाही, अशी माझी खात्री आहे."

श्री कृष्णानंदसरस्वती स्वामी यांचा अभिप्राय

श्रीः

जयसच्चिदानंद

स्वास्ति श्रीमत्संडितगणगणनीय बुद्धिमत्तिलकयथार्यतिलकोपनाम्नि बलवतनाम्नि
वसत शं तन्वन्तु सानंदमुदीरितानि नारायणस्मरणानि—

भवदीयेनानेन ग्रयेनापारमानंद गमिताः यस्मादत्र ग्रयेऽनन्यबुद्धिगोचरान्विष-
याबुदघाटय श्रुतीनां समन्वयः प्रदर्शितः येन पुरातनविषय-समन्वयदर्शनेन नवीन-
भावादं परमतस्यास्त्यस्यति युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदा इत्यतर्धानमात्रभवणेन लेभिरे
इति काम-भ्रवणेन ऋषिभिः कृता भग्ना इति मतं त्यक्त्वाऽनादित्वाद्भगगीकरि-
ष्यन्ति बुद्धिमतः येन मनुवचनं अनादिनिघना दिव्या वास्तुतुष्टा स्वयमुवेति वश
भाक्षणं च वेदकामक्रमसंपर्कं स्वयमुज्जत यथार्यमितिच विशास्यति । किंबहुना
गायत्र्याविश्वामित्रमृषिं विश्वामित्रोपि स्तुमार । मित्रेवर्षाचिति पाणिनिपुत्रे सति
विश्वस्य मित्र विश्वामित्र इत्यमुपगमात् विश्वामित्रः परमात्मा सुहृद सर्वं मूतानां
आत्मा मां शान्तिमृच्छतीति भगवद्वाक्यात् गावत्र्या ऋषिः परमात्मा विश्वामित्र-
शब्देन स्मरणीय इत्यर्थात्सिद्ध । इत्यमन्येष्वपि मंत्रेषु तत्तद्विनाम्ना परमात्मा स्मर-
णीयः । येन ऋषिणा यो मत्रो लब्धः स ऋषिच्छदोदैवतविज्ञानसहितो लब्धः ।
ऋषिच्छदोदैवतज्ञानाधीना सिद्धिः । तस्माद्वयस्यो वेदाभ्यानादय इति सिद्ध । गावि-
मुने विश्वामित्रे नव्वादित पद ऋषिच्छदोदैवतज्ञानपूर्वपूर्वे गायत्रीमुपास्य ऋषि-
शब्दोलब्धः संपन्नत्वात् गायत्रीरहस्यज्ञानेन दर्शनेनच । एतेन सर्वं ऋषयो
व्याख्याताः । विश्वस्यामित्र श्लेच्छो त्यादेकत्वात् । मनुव्यासवचनयोरैक्यमाभिप्रायो
यथा । प्रमाणप्रमेयात्मके विद्ये प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिर्न प्रमेयाधीना प्रमाण
सिद्धिः । वेदः प्रमाणकोट्यवर्थः प्रमेयकोटौ । प्रमेयानामागमापायित्वेन न
प्रमाणानामागमापत्तित्वं यथा रूपादीनां प्रमाणानि रूपाद्यपगमेपि चक्षुरादीनि

नागमापायीनि । अत एव जन्मान्तरेऽप्यनुवर्तते लिङ्गशरीर इत्यमुपशमः । यथा चक्षुरादीन्यनुवर्तन्ते प्रमाणत्वात्तया वेदोपीति । यथा वेदस्तथा इतिहासाः प्रमाणत्वाव्यभिचारात् अत आह सेतिहासानीति । इदमुपलक्षणं पुराणानां । अत एव सेतिहासपुराणवक्ता व्यासः स्ववचने व्यासोह वन्मि इति प्रयोगे प्राप्ते व्यास उवाचेति लिख्यति स्म । मृतानद्यतने परोक्षे लिट्प्रयोगानुपपत्तेः प्राचीन व्यास वचनमिदानीतन व्यासेन कथितमित्यर्थः पर्यवसितः । एतेन सर्वेभ्युवाचशब्दे व्याख्याता इति ह आसेति कथिता इतिहासाः पुरातन चरित्रं पुराणमिति व्युत्पत्तेः । अत्रा ब्राह्मणानि कल्पा इतिहासाः पुराणानि सागोपांगानि प्रमाणानि अनाद्यता नीति सिद्ध । तत्रतत्र तत्तद्विशिष्टैः परमात्मा वेदितव्योनेतरेऽनाद्यनंतानां प्रमाणानां प्रवर्तयिताऽनाद्यनत विना कःसमवेत् । अत एव अर्वाचीनेषु ऋषिब्रह्मो मन्त्र ब्रह्मत्वमात्रेण कृतार्थः । अप्यापनेन आचार्यत्वं परमाचार्यः परमात्मा । सत्येव पुरा तनतमस्य वेदस्य ज्योतिःशास्त्रचिद्धेषु पुरातनतमेषु विषयेषु योजनार्त दर्शयित्वा पुरातनतमत्वं सत्ताय्य व्यासवचनमनुसृत्यानादित्व उपसंहृतो ग्रन्थः । सत्यं नुद्धि- मत्तिलकोऽसीति नारायण स्मरणानि । इति श्रीकैवल्यध्यामनिवासी कृष्णानन्द सत्य- स्वतीतो बाल गंगाधर तिलककृत वेदानादित्वविचारपरामर्शः ।

स्वतंत्रपणें प्रस्थापित झाल्यावर त्यांनी ती हीस पुरी केली. ते व त्यांचे मित्र दाजी-साहेब खरे या दोघांनीं मिलून सिंहगडास लहानशी जागा घेऊन गवती छप्पर घालून घर बांधलें, व दोघेहि उन्हाळ्यांत या घराच्या दोन निम्या मार्गांत रहात. टिळकांना नेहमीं थंड हवाच मानवें. ती इतकी की, पुण्यांत भर थंडीच्या दिवसांतहि ते फार तर एखादा सदरा अंगावर घालून वावरत; परवीं व विशेषतः उन्हाळ्यांत बाहेरच कोठें जावयाचें असलें त्याखेरीज, बहुधा अष्टौ-प्रहर ते अगदीं उबवत्या अगारें रहात. सिंहगडावर देखील जवळजवळ हीच स्थिती. संबंध सिंहगडाच्या मुक्तांमांत एक सदरा व टोपी घेवळ्यानें कार्यभार होऊन थंड हवेबरोबरच सर्व प्रकारच्या कृत्तिम राहणीचा लोप उपभोगतां येतो म्हणूनच त्यांना सिंहगड आवडें. या पलीकडे जाऊनहि टिळकांना सिंहगड आवडण्याची कारणें देतां येतील. मावळे लोकांचीं गप्पा गोष्टी करणें, शिवाजीच्या एका आवडत्या किल्यावर राहण्यास सांपडणें, हीं कारणेहि होतीलच. हवा थंड असून तीच ऐतिहासिक भावना प्रदीप्त करून देणारी असल्यास अशी जोड कोणासहि सहजच आवडेल. पण केवळ त्यामुळेच सिंहगड हा त्यांनीं पसंत केला असें मात्र नाहीं. हें म्हणणें खास अतिशयोक्तीचे शोईल. तथापि या एकांतवासाच्या ऐतिहासिक किल्यांत, एसाच्या विनपरिवाराच्या राणाप्रमाणें, स्नेच्छाविहार करित असतां टिळकांवर जी उमदेपणाची झांक चढत असे ती मार्मिक सिन्हाइसासहि दिसली असती. १९०७ सालीं नेहिननसाहेबांनीं सिंहगड व सिंहगडावरील टिळक या उभयतांचें हें सहृदयसुद्ध बर्षन केलें आदि तें वाचणाराच्या लक्षांत आण्ही काय म्हणतो हें सहज येईल.

टिळकांनीं संबंध आक्टोबर व नोव्हेंबर महिना सिंहगडावर घालविला, व तेथें त्यांची प्रकृती लष्करच इतकी सुधारली कीं किल्याच्या निम्या वाटेवरील मेळ्यापर्यंत उत्तरण्याचदण्याचे अम त्यांना करितां येऊं लागले. या वेळीं उद्योग असा त्यांच्या मार्गें थोडा होता. करमणुकीखातर गप्पागोष्टी करण्याला मित्रमंडळी कोणी आपण होऊन गडावर येत व कोणास ते मुद्दाम बोलावून घेत. सुरगांव आले त्या वेळीं टिळक किती रुज दिसत होते व त्यापूर्वीं ते किती शुबशुबीत दिसत हें दाखविण्यासाठीं एकत्र छापलेले त्यांचे फोटो पुष्कळांनीं पाहिलेले असतील. गाल बसलेले, तोड काळवंडलेले, ओठ सुकून जाऊन त्यावरचीं कातडी निघत असलेली, व पाय छटपटणारे अद्यास्थितित त्यांची सुटका झाली. पण सुमारे एक महिन्याच्या विश्रांतीनें हे स्वरूप अगदीं पालटलें.

सिंहगडावर जरूर ती विश्रांति घेतल्यानंतर पुढील एक एक उद्योग टिळकांना सुचू लागले. वित्तेवरमध्यें राष्ट्रीयचम मद्रासेस मरली, तिला टिळकांना निमंत्रण येऊन प्रतिनिधी या नात्यानें ते इज्जर होते. विषयनियामक कमिटींतहि त्यांची निवडणूक झाली होती. मात्र नेहमीं प्रमाणें सभेंत त्यांनीं भाषण केलें नाहीं. या

गोष्टीने टिळकांच्या प्रतिपक्षीयांना टीकेस जाणा झाली, आणि टिळकांनी सरकाराला काही तरी अपमानकारक अटी लिहून दिल्या आहेत अशी जी बातमी त्यांनी आपापसांत पसरविली होती तिला मदतच झाली. टिळक दुरंगातून सुटून आले असता व राष्ट्रीयसभेत हजर असता ते कां बोलले नाहीत ! तर त्यांनी सरकाराला तसे लिहून दिले होते म्हणून ! कित्येक म्हणू लागले, टिळकांनी राष्ट्रीयसभेस हजर राहावे अशी लोकांची तरी इच्छा कोठे होती ! ते हजर राहिल्याने 'स्केलेटन अँड दि फीस्ट' म्हणजे मेजवानी चालू असतां तेथे कोणी अवचित उकळून काढून आणून ठेवलेल्या प्रेताच्या सागाळ्यासारखे—त्यांचे दर्शन उद्देगकारक झाले ! कोणी म्हणाले, आपल्या मार्गांत ही राजद्रोही मनुष्याची अडचण नको या विचाराने फिरोजशाहा मेथा वगैरे लोक मद्रासला गेले नाहीत. कोणी म्हणाले, आपण राष्ट्रीय सभेस हजर राहणार नाही असे टिळकांनी सरकारला वचन दिले असतां ते त्यांनी मोडले तेव्हां त्याचे प्रायश्चित्त त्यांना आता लवकरच भोगावे लागेल. कोणी म्हणाले, टिळकांची राष्ट्रीय सभेत बोलण्याची फार इच्छा होती; पण स्वतः राष्ट्रीय सभेवर येणारे सकट टाळण्याकरिता सभेच्या चालकांनी टिळकांना बोळू दिले नाही !

पण ही सर्व विधाने मत्सरग्रस्त लोकांनी केलेली असून त्यांतील प्रत्येक विधान आपापल्या परीने खोटेंच होते. पैकीं कित्येक विधानांना इतरांनी परस्पर उत्तरेंहि दिली. मुंबईच्या वॅशिंग्टन पत्राचे संपादक मि. नॅबर्स यांनी मेयांसंबंधाचे विधान खोडून काढले. काही विधाने तर ती वाचतांच कोणीहि मूर्खपणाची म्हणून विल्हेत काढण्यासारखी होती. मद्रासची राष्ट्रीयसभा आठपल्यावर टिळक रामेश्वरच्या बाबेला निघून गेल्यामुळे, इकडे काय चाललें आहे हे त्यांना कळण्यास मार्ग नव्हता. पण वाटेंत 'साउथ इंडियन पोस्ट' नांवाच्या एका इंग्रजी वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांनी त्यांची मुलाखत घेऊन यांतील काही हकीकत त्यांचे कानावर वातली व प्रसन्न विचारले, तेव्हां ही सची बरी असे समजून टिळकांनी त्याचे जवळ खुलासा केला. त्यांनी सांगितले की, 'मला बोलण्यास कोणी प्रतिबंध केला नाही, इतकेंच नव्हे तर उलट बोलण्याविषयीं कांहींनीं आग्रहहि केला. पण मी एकदां बोलण्यास सुरुवात केली कीं माझ्या मार्गे व्याख्याने देण्याच्या निमंत्रणांचा सुळसुळाट होईल, आणि इल्ली माझी प्रकृति बरी नसल्यामुळे व्याख्याने देण्याइतकी अंगांत साकद नाही. सभेत न बोलण्याविषयीं मी सरकारास वाचला गेलेला नाही.' शेवटीं या बातमीदारांनी " आतां आपण या पुढें काय करणार ! " असा प्रश्न विचारला त्याला टिळकांनी " मी आजवर पूर्वीं जे करीत आलो तेंच पुढेंहि करणार " असे थोडक्यांत पण समर्पक उत्तर दिले, आणि पुढे तसें केलेहि, हे प्रसिद्ध आहे. असे. मद्रासेस टिळक जाणार हें ऐकतांच तेथील हिंदू व मद्रास स्टॅण्ड

पत्रांनी आणि बंगाल्यांतील पत्रांनीहि आनंद प्रदर्शित केला होता. मद्रासेस राहण्याची त्यांची चोय समुद्रकाठी 'कर्नल कॅसल' किंवा 'आइस हाऊस' नामक बंगाल्यांत करण्यांत आली होती. या बंगाल्याची जुनी इमारत ही लॉर्ड क्लाइव्ह मद्रासेस होता त्यावेळी नवीन बांधण्यांत आली होती असे सांगतात. १८१८ साली तिचे मालक विलगिरी आयंगर नांवाचे एक नामांकित सॉलिडिटर हे होते. त्यांनी टिळकांचे सर्व प्रकारे आदरातिथ्य केले. लखनौ अँडव्होकेटपत्राचे संपादक व टिळकांचे परम जेही पंडित गंगाप्रसाद वर्मा हेहि टिळकांबरोबर येथेंच उतरले होते. मद्रासच्या मुकामांत अनेक प्रमुख रहस्यांनी टिळकांना पानसुपाऱ्या किंवा मेजवानी दिला. विशेषतः राजा सर टी. माधवराव यांच्या घरी मद्रासेतील जुन्या महाराष्ट्रीय ब्राम्हणसत्त्वांनी टिळकांना बरी मेजवानी दिली, बया प्रसंगां परंप्रांतांतील महाराष्ट्रीय लोकांमध्ये मराठी मायेची अभिवृद्धि करवी या विषयी बरीच चर्चा झाली. राजा सर टी. माधवराव यांची एक लहानशी सोन्याची खासळी त्यांच्या शिरंजीवांनी टिळकांना नजर केली. स्मार्त वैष्णव लोकांच्या देवळांतून देवदर्शनाला टिळकांस निमंत्रण आली. मद्रास सोडण्यापूर्वी टिळकांनीहि कित्येक वर्तमानपत्रकार, प्रमुख मद्रासी वकील, प्रो० रंगाचार्य यासारखे विद्वान पंडित वगैरेना 'कर्नल कॅसल'मध्ये मेजवानी दिली. या प्रसंगां एम्. ए. एल् एल् बी. अशा मोठमोठ्या पदव्या मिळविलेले वकील व शिक्षक वगैरे लोक तिकडील रुढीमुळे एकस जेवावयास न बसता, तळमजल्यावर सर्व आव्हर म्हणजे स्मार्त व बरच्या मजल्यावर सर्व आर्यगार म्हणजे वैष्णव अशा वेगळ्या पंक्ति करण्यांत आल्या; व एकाच वाढप्याने स्मार्त व वैष्णव यांना वाढलेले घालत नाही असे असल्यामुळे टिळकांबरोबर गेलेल्या मित्रमंडळींना निरनिराळ्या वाढप्यांच्या जोळ्या करून या पंक्ति वाढाव्या लागल्या !

कमिशनच्या निमित्ताने टिळक हे हिंदुस्थानांतील काहीं काहीं मोठ्या शहरां गेलेले होते. वण कारणाखेरीज प्रवास म्हणजे निवळ हीचेकरितां प्रवास असा त्यांनी पूर्वी फारसा केला नव्हता. वृंंगातून सुद्धेन आल्यावर प्रकृति पुनः सुधारण्याच्या अवघांत त्यांना थोडासा प्रवास करण्याची इच्छा झाली. पहिला प्रवास त्यांनी १८१८ च्या अखेरीस मद्रास कमिशनंतर केला त्यांत ते सिलोनला जाऊन आले. मद्रासेहून राष्ट्रीयसभा आटोपल्यावर टिळक ताबडतोब पुण्यास परत न येता, मयुरेस गेले. तेथून बैलगाडीने रामेश्वरास व रामेश्वराहून सीलोनला जाऊन १८१९ च्या फेब्रुवारीत पुण्यास आले. दुसरा प्रवास त्यांनी १८१९ च्या अखेरीस लखनौ कमिशनंतर केला, तेव्हां ते ब्रह्मदेशाला जाऊन आले. पुढे पांच वर्षे मंडालेस असतांहि आपणास हे शहर पाहावयास चापखणार नाही म्हणूनच की काय टिळकांनी हे शहर पूर्वीच संधि घातून पाहून घेतले ! प्रवासाची ही दुसरी संप त्यांनी स्वतःच्या हीचेपेक्षा त्यांचे जेही काश्मिनाथपंत छते सर्कसवाले यांच्या

आग्रहावरून केली. १९०८ ते १९१४ पर्यंत दुरगवासाची सहा वर्षे टिळक ब्रह्मदेशांत मंडाले येथें होते, व सुटून आल्यावर विलायतेस जाण्याकरिता ते सीलोनार्त कोळंबो येथें गेले होते या गोष्टी सर्वविश्रुत आहेत. पण त्याच्या पूर्वीहि ते ब्रह्मदेशांत व सीलोनास जाऊन आले होते ही गोष्ट पुष्कळास ठाऊक नाहीं. दुसऱ्या प्रवासाची माहिती, केवळ कालानुक्रमानें पाहता, या चरित्राच्या पुढील म्हणजे दुसऱ्या खंडाच्या प्रारंभी द्यावयास पाहिजे. परंतु हे दोन्ही प्रवास फारच थोड्या अंतराने झाले, दोहोचा हेतु एकच होता, किंबहुना स्वतः टिळकांनी हे दोन्ही प्रवास जसेच वरून त्यांची माहिती पुण्यास एकाच व्याख्यानांत सांगितली, व यापुढे सर्व जन्मांत टिळकांनी असा प्रवासाकरिता प्रवास दुसरा कोणताहि केला नाहीं, म्हणून या दोन्ही प्रवासांची हकीगत एकत्र दिली असतां ते अनुचित होणार नाहीं असे वाटतें. स. १९०० सालच्या वसंतव्याख्यान-मालेत ता. ७ जून रोजी त्यांनी या प्रवासासबधी एक सविस्तर व्याख्यान दिलें. पुढें दहा वर्षांनी म्हणजे १९१० साली रा. हरी रघुनाथ मागवत यांनी हे व्याख्यान पुस्तकरूपानें छापून प्रसिद्ध केले होतें, पण त्याच्या प्रती अलीकडे दुर्लभ झाल्या आहेत.

टिळकांनी आपल्या आयुष्यांत हिंदुस्थानांतल्या बहुतेक भागांत प्रवास केला, पण या दोन प्रवासांप्रमाणें त्यांनी त्याचें वर्णन लिहिलें किंवा व्याख्यानरूपानें सांगितलेले नाहीं. यासुद्धें या प्रवासवृत्तास विशेषच महत्त्व येतें. कारण प्रवासास त्या त्या ठिकाणच्या लोकसमाजाचें धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक या दृष्टींनी ते कसे निरीक्षण करीत हैं या प्रवासवर्णनावरून दिसून येतें. आपल्या व्याख्यानांत प्रारंभीच त्यांनी आपल्या या दृष्टीचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केले. “आपल्या प्रांतातील लोकसमाजापेक्षा, आचारविचार आणि रीतीमाती यांत कमजास्त मानाने भिन्न असलेले समाज पाहून व त्यांच्या व आपल्या स्थितीची तुलना करून त्यापासून बोध वेण्याजोग्या कोणत्या गोष्टी आहेत, याचा निर्णय करण्यास निरनिराळ्या देशांतील प्रवास हें मोठें साधन आहे. ... आपला देश व प्रांत सोडून परकीय प्रांतांत अगर देशांत कांहीं दिवस काढणें यांतच एक प्रकारचें शिक्षण आहे; आणि अशा प्रवासात निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांच्या सामाजिक किंवा औद्योगिक स्थितीचे जर लक्षपूर्वक अवलोकन केले तर त्यासुद्धे आपल्या विचारास एक प्रकारें निराळेंच वळण लागत असते.”

मद्रासपासून रामेश्वरपर्यंत टिळकांबरोबर, महाडकर ज्योतिषी, बासुदेवराव जोशी व एक आचारी अशी मंडळी होती. पैकीं महाडकर व आचारी हे रामेश्वरपासूनच परत फिरले, व पुढे टिळक व जोशी असे दोघेच सीलोनपर्यंत जाऊन आले. मद्रुरेस जाण्यापूर्वी वाटेत कुंयकोणम्, तजावर, लिचनापल्ली या अर्ही त्यांनी एक एक दोन दोन दिवस मुकाम केला; व थोडेंच वांकडें जाऊन

ते पांदिचरीसहि दोन तीन दिवस राहिले होते. मद्रास इलाख्यांतील उच्च उच्च गोपुरांची विस्तीर्ण व श्रीमंत हिंदु देवालयें पाहून टिळकांच्या हिंदुधर्माभिमानी अंतःकरणावर काय परिणाम झाला असेल याची सहज कल्पना करिता येईल. ते म्हणतात “हिंदुधर्माचें व देवस्थानाचें प्राचीन स्वरूप व वैभव याची कल्पना या संस्था पाहिल्याशिवाय कोणासही व्यावयाची नाही.....हिंदुधर्माचा वृक्ष आणि त्याबरोबरच सर्व हिंदु लोकांत जो एक प्रकारचा ऐक्यभाव दृष्टीस पडतो तो जिवंत ठेवण्यास ही महत्त्वाची साधनें नाहींत असें कोण म्हणेल ?”

मद्रास इलाख्यांत तजावरचें राज्य कायम होते त्या वेळीं व्यंकोजी महाराजां-बरोबर गेलेल्या महाराष्ट्रीय लोकांनीं तेथेंच वस्ती केली व अजून त्यांचे वंशज तेथेंच आहेत. मराठी राज्याच्या संस्थापनेच्या वेळींच स्थापन झालेल्या या महाराष्ट्रीयानांच्या दक्षिणेंतील वसाहतीबद्दल महाराष्ट्रीय टिळकांना अभिमान वाटणें साहजिक होतें. ते अभिमानानें सांगतात, “दोनशें वर्षे भिन्न भाषा बोलणाऱ्या हिंदु लोकांच्या समाजांत राहूनहि या लोकांनीं महाराष्ट्रभाषेबद्दल जो आपला अभिमान व प्रेम कायम ठेविलें आहे तें खरोखरच वर्णनीय आहे; व त्यावरून भिन्न परिस्थितींत आपले वैशिष्ट्य कायम ठेवण्याचा महाराष्ट्रसमाजाचे धर्मी असलेला गुण चांगला निदर्शनास येतो.” या वसाहतीचा व मूळ महाराष्ट्राचा संबंध इतका जसा वाकरितां येथील ब्राह्मणांनीं तिकडच्या ब्राह्मणांशीं सौरिकी कराम्या अशीहि सूचना या व्याख्यानांत टिळकांनीं केली होती. “पंचव्रविडांत शरीरसंघ होतिला तेव्हां होवीत, परंतु आमच्या महाराष्ट्र-समाजांतील जे लोक तिकडे गेले आहेत त्यांच्याशीं पूर्वी होत असलेला संबंध तोडणें किंवा तो पुनः सुरू करण्यास हयगय करणें हे आपल्या समाजास अहितकारक आहे असें कोणासहि वाटल्यावांचून राहणार नाही.”

मद्रास इलाख्यांत इंग्रजी भाषेचा प्रसार इकडल्यापेक्षा त्यावेळींहि जोरत होता. तरीहि त्या लोकांची धर्मश्रद्धा व जुने आचार पाळण्याची बुद्धी जागृत असलेली पाहून टिळकांना समाधान वाटलें. पांदिचरीसारख्या लहानशा प्रांताला पॅरिसच्या पार्लमेंटमध्ये दोन प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क आहे यामुळे या लहानशा फ्रेंच प्रांतांत ब्रिटिश मुलखापेक्षा प्रजेला कांहीं महत्त्वाचे अधिक राजकीय हक्क आहेत हें उघड आहे; पांदिचरीस इंग्रजीचा प्रचार फारसा नाही “यावरून इंग्रजी भाषेचा आमच्याकडे जो प्रसार आहे त्याचा राज्यव्यवस्थेची किती संबंध आहे हें लक्षांत घेण्यासारखे आहे.” ही टिळकांची अनुमाने खरीच आहेत.

सिलोनचा प्रवास हल्लींप्रमाणें त्या वेळीं सुखकर नव्हता. टयुटिकोरिन बंदरापर्यंत फक्त रेल्वे असून बोटीनें कोलंबोस जाण्याला ४०-४५ तास लागत. सिंगली लोकांच्या सामाजिक स्थितीविषयी वर्णन करून टिळक म्हणतात, “खिस्ती मिशनऱ्यांचा तीनशें वर्षे सद्वास किंचहुना त्यांचा शुद्ध न्या लोकांस

शोषाचा लागला त्याची स्थिति अद्या रीतीची होणे सामाजिक आहे. प्रौढ-विवाह, ख्रिस्ती व बौद्धधर्मी लोकांच्या सोयरीकी, जातिभेदाचा अभाव, अमक्ष भक्षण, अपेयपानाची भोकळीक वगैरे सर्व काही सुधारणा यांच्यामध्यें आहेत; पण तीनशे वर्षांपर्यंत यांच्यामधील आपल्या धर्माचा अभिमान व आपलेपणा अगदीं लोपून गेला आहे. हा आपलेपणा पुन्हां जाग्रत करणे हें तिकडील सामाजिक सुधारणेचे मुख्य कलम आहे. बौद्धधर्माचें शान करून घ्यावें आणि सामाजिक संस्था किंवा रीतीमाती केवळ ख्रिस्ती लोकांच्या बळगावर न नेतां त्यांनीं आपलेपणा कायम राखावा अशी बुद्धि या लोकांसहली होऊ लागली आहे. सिंगली लोकांनीं केवळ ख्रिस्ती लोकांप्रमाणे विचार, कोट व टोपी असा पोषाख न करितां एक मोठा स्माल किंवा फडकें इतर हिंदुंप्रमाणे विचारीवरून नेसावें, अशी उलट सुधारणा करण्याचे प्रयत्न सध्या त्यांच्यात चालू आहेत. ” सामाजिक बाबतीप्रमाणें सिंगली लोकांची व्यापारविषयक हीन स्थितीहि टिळकांच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहिली नाही, हें त्यांच्या पुढील उद्गारावरून दिसून येईल. “ सारांश, शेतीचे उत्पन्न व खनिज पदार्थ या दोन्ही बाबतीत बिलेन अतिशय सुपीक व संपन्न असून सिंगली लोक स्वभावतः अल्पसुष्ट व आळशी असल्यामुळें या संपत्तीचा त्यांस विशेष कांहीं उपयोग न होतां परकी लोकच तिच्या आपल्या देशांत वाहून नेत आहेत. ”

१८९९ च्या लखनौच्या काँग्रेसहून टिळक कलकत्त्यावरून ब्रह्मदेशांत गेले. यावेळींहि त्याचे बरोबर बासुदेवराव जोशी हे होते. याच झुमारात प्रो. काशिनारायणत छत्रे यांची सर्कस ब्रह्मदेशांत जाक्याची असल्यामुळें छत्र्यांनीं टिळकांना आपल्या बरोबर जाण्याची विनंति केली व ती मान्य करून टिळकांनीं तिकडे जाण्याचा वेत ठरविला. सर्कसीची बोट स्वतंत्र असल्यामुळें तिच्यावर सर्व प्रकारच्या सोई मनाजोग्या होत्या. टिळक रंगूनमध्यें प्रथम पंधरा दिवस होते. नंतर आगगाडीनें मंडालेत जाऊन पुनः रंगून येथें सातआठ दिवस राहून ते कलकत्त्यास परत आले. ब्रह्मदेशांत सर्व ठिकाणीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जातीचे हिंदु व्यापारी येत, ते आपलीं आतिथ्येने व धर्मबधनें तेथेहि कडक रीतीनें पाळीत. या गोष्टीस उद्देशून टिळक म्हणतात, “ ब्रह्मदेश, सयाम, सिंगापूर, जावा वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणीं व्यापाराकरितां गेलेल्या हजारां हिंदु लोकांच्या उदाहरणावरून एवढे स्पष्ट होतें कीं, आपली जात व धर्म राखणे ही गोष्ट आपल्या हातांत असते, व त्याबद्दल आपणास योग्य अभिमान असला म्हणजे व्यापाराकरितां किंवा अन्य कारणाकरितां परदेशांत प्रवास करण्यास आमचा धर्म आढ येत नाही. ”

सामाजिक बाधविवादांत, आधीं सामाजिक कीं आधीं राजकीय, असा मुळनात्मक प्रश्न उपस्थित झाला म्हणजे टिळक नेहमीं ब्रह्मदेशाचें उदाहरण

पुढे करीत असत. हे उदाहरण त्यांच्या मनांत मरण्यास हाच पहिला ब्रह्म-
देशांतील प्रवास कारण झाला. त्यांच्या व्याख्यानांतहि त्यांनी याविषयी आपले
विचार पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले होते—“जातिभेदाचा अभाव, धर्मस्वातंत्र्य,
स्त्रीशिक्षण, स्त्रियांस सर्व व्यवहार करण्याची मोकळीक, प्रौढविवाह, विधवा-
विवाह, काढी मोडणे, खाण्यापिण्याची पूर्ण सुभा, वगैरे ज्या ज्या सामाजिक
व्यवस्था, सुधारणा म्हणून, घडवून आणण्याकरितां हिंदुस्थानांतील कित्येक
विद्वान् गृहस्थ आज पुष्कळ वर्षे खटपट करीत आहेत, त्या सर्व सुधारणा
ब्रह्मदेशात इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वीच झालेल्या होत्या असें यावरून आपल्या
सहज लक्षांत येईल. परंतु त्यामुळे ब्रह्मी लोकांचे आपापसातील द्वेष कमी होऊन
स्वाभिमान व्हावा तितका जायत झाला नाही, व अखेरीस या त्यांच्यातील दुही-
मुळेच थोड्याचें राज्य लयास गेले, असे इतिहासावरून दिसून येतें. तेव्हां
या व आपल्या समाजाची तुलना करता, सामाजिक सुधारणेचे राष्ट्रीय-
दृष्ट्या किती महत्त्व आहे हा प्रश्न साहजिकच कोणाच्याहि मनांत उद्भवतो.
कांहीं कारणांमुळे ब्रह्मी लोक इंग्रजांच्या अमलाखाली आले असतील; पण पुढें
तरी आपला धर्म, आपला देश, आपला व्यापार यासंबंधानें या लोकांत जितकी
कळकळ दिसून यावयास पाहिजे होती तितकी—त्यांची सामाजिक स्थिति वर
सांगितल्याप्रमाणें कित्येकांच्या मते अनुकूल असतांहि—इह्मी दिसून येत नाही.
तेव्हां अर्थात्च सामाजिक सुधारणा व राष्ट्रीय उन्नतिबद्दलची कळकळ या दोन
गोष्टींत कायमचा कार्यकारणसंबंध नाही, इतकेंच नव्हे तर यांमध्ये विरोधादि अस-
ण्याचा संभव आहे असे स्पष्ट दिसून येतें. सामाजिक सुधारणा नको असे माझें
म्हणणे नाही. घरांतील कांहीं अडचणी त्यानें दूर होऊन आपल्या समाजास
त्यापासून कांहीं फायदा होईल; पण राष्ट्रीय किंवा औद्योगिक उन्नति सामाजिक
सुधारणा झाल्याखेरीज व्हावयाची नाही असें जें कित्येक विद्वानांचे म्हणणे आहे
ते चुकीचे आहे असे सीलगेन व ब्रह्मदेश यांतील बौद्धधर्मी लोकांच्या स्थिती-
वरून चांगले प्रत्यक्ष येतें. मी मागे अवलपुरास हीच गोष्ट सांगितली होती,
पण त्याचा कित्येकांनीं विपर्यास केल्यामुळे पुन्हां तसा प्रकार होऊं नये म्हणून
तीच गोष्ट आज स्पष्टपणे सांगितली आहे. देशाची उन्नति व अवनति केवळ
सामाजिक सुधारणेवर अवलंबून आहे, असें जें मत आहे तें मला मान्य नाही.
सामाजिक सुधारणा आर्ची की राजकीय आर्ची याबद्दल आमच्याकडे मागे
थराच वाद होता व तेव्हांहि सामाजिक सुधारणेंच देतात 'तितकें महत्त्व देणे'
योग्य नाही असे पुष्कळांनीं प्रतिपादन केले होते. ब्रह्मदेशांतील स्थितीवरून
हेंच प्रतिपादन खरें आहे असें सिद्ध होतें, येवढेच काय तें आतां माझें म्हणणें
आहे. हिंदुस्थानांतील अनुभवहि अश्वथ प्रकारचा आहे, हें नेटिष्ठ स्थिती लोकांच्या
समाजावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. स्वदेशाबद्दल प्रीति, परस्परामकील शुद्ध

मेद किंवा द्वेष विसरून जाऊन देशकार्याकरितां जुटीनें काम करण्याची प्रवृत्ति व संवय, परदेशांत जाऊन नवीन उद्योगाचें ज्ञान संपादन करून घेण्याची उमेद, आपल्या राष्ट्राचें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्याबद्दल आस्था इत्यादि गुण राष्ट्रीय उन्नतीस अवश्यक आहेत. हे गुण आपण इकडे व्यास सामाजिक सुधारणा म्हणतो त्यावर अवलंबून नाहींत, इतकेंच नव्हे तर अशा प्रकारची लेणें सुधारणा झाली आहे तेथेंहि या गुणांचा अभाव असू शकतो, असे ब्रह्मदेशाच्या स्थितीवरून स्पष्ट नजरेस येतें. ही गोष्ट नजरेपुढें असतां आमच्याकडील काहीं लोकांनीं सामाजिक सुधारणेसच सर्व सुधारणेंत अग्रस्थान देण्याचा जो प्रयत्न चालविला आहे, तो चुकीचा आहे असें म्हणणें भाग पडतें. राष्ट्रीय उन्नतीस लागणारे गुण निराळे आहेत व ते जाग्रत ठेवण्यासहि निराळ्याच दिशेनें प्रयत्न करावे लागतात, व हिंदुस्थानची जर आपणांस उन्नति करणें असेल तर याच गोष्टीकडे आपणास प्रथम लक्ष दिलें पाहिजे. कित्येक इंग्रजी श्रमकारांनीं सामाजिक सुधारणेकडे हिंदु लोकांनीं जास्त लक्ष घावें व तशी सुधारणा झाल्याखेरीज ते राजकीय हक्कांस प्राप्त होणार नाहींत असा आम्हांस उपदेश केलेला आहे ! पण ब्रह्मदेशातील लोकांस आतां किती राजकीय हक्क मिळतात हे दृष्टीस पडेपर्यंत हा उपदेश कितपत यथार्थ आहे याबद्दल कोणाहि विचारी मनुष्यास शका येणें अगदीं साहजिक आहे. बंगाली नाबूंस राजकीय हक्क न देण्यास ते शूर व लष्करी पेशाचे नाहींत अशी कित्येक इंग्रज अधिकारी सवव सांगत असतात. पण शीस, मराठे, रजपूत वगैरे लोकांस ते हक्क द्या म्हटलें तर तेहि देत नाहींत, हें आपणांस माहीत आहेच. सामाजिक सुधारणेची महति व त्याबद्दलचा उपदेश अशाच प्रकारचा आहे हें आपण विसरता कामा नये.”

टिळकांच्या या विचारसरणीचा पुष्कळांनीं विपर्यास केला असल्यामुळे त्यांचे या वावर्तीतलें उद्गार सुद्धा सविस्तर दिले आहेत. ब्रह्मदेशाच्या राजकीय परिस्थितीतहि टिळकांना हिंदुस्थानाच्या राज्यकारभाराचें प्रतिबिंब दिसून आले. “जमिनीचे हक्क पूर्वीचें राज्यांत होते तसेच पाळले जातीील असा जाहीरनामा याबाचें राज्य वेतांना इंग्रजसरकारनें प्रसिद्ध केला होता. तरी उत्तरोत्तर इकडील इनामकमिशनप्रमाणें देवस्थानच्या व इतर नेमणुका कमी करण्याचा सारखा क्रम सुरू आहे. सारांश, हिंदुस्थानांतील ठरीव राज्यपद्धतीच तिकडे सुरू करण्यांत आलेली आहे. या राज्यपद्धतीमुळें ब्रह्मदेशांत इकडेच्याप्रमाणें परिणाम घडून येतात किंवा कसे हें आणखी काहीं वर्षांनीं नजरेस येईल.”

ब्रह्मदेशांतील मोठमोठ्या घटा व सोन्यानें मदविलेले राजवाडे, भद्रासेकडील मध्य मंदिरें, बाजार, तजावरचा मोठा पुस्तकसंग्रह वगैरे गोष्टीहि टिळकांनीं या प्रवासात पाहिल्या. पण मुख्यतः त्यांचे लक्ष कोणत्या गोष्टीकडे होतें हें बरील ज्ञातव्यावरून स्पष्ट होईल. आणि टिळकांनीं इतर प्रवास केले त्यांच्या हकीकती

त्यांनी याप्रमाणे लिहिल्या किंवा सांगितल्या नसल्या तरी त्यांत त्यांची दृष्टी अशाच प्रकारची चौकस असावी असे अनुमान सहज करिता येते. ठिकाठिकाणच्या सुशिक्षित विद्वानांशी संभाषण करून व त्या त्या देशाविषयी वनलेली आपली मते त्यांच्याजवळ बोलून दाखवून त्यावर त्यांचे म्हणणे काय आहे हे ऐकावयास टिळक केव्हांहि तयार असत. अशा तऱ्हेची संभाषणे त्यांनी सुशिक्षित मद्रासी, सिंगली व ब्रह्मी यांच्याबरोबर केली होती व म्हणूनच या बाबतीत त्यांची अनुमाने चुकीची ठरण्याचा संभव नव्हता.

असो; टिळकांना सरकारने सहा महिने आधी सोडले ही गोष्ट अँग्लो इंडियन पत्रांना मोठी वार्ड लागली. टिळकांचा राजद्रोह व चाफेकरांनी केलेला खून ही जवळ जवळ एकाच स्वरूपाची कृत्ये असे काहीं पत्रांनी ध्वनित केले होतेच, पण एका पत्राने तर गोखल्यांनाहि याच पंक्तिच बसवून, त्यांनी माफी मागितली होती तरी, त्यांनी माफी मागण्यासारखे आरोप सोडीर लोकांवर करावे या कृत्याला टिळकांचा राजद्रोह व चाफेकरांचा खुनीपणा यांच्या इतकेंच सदोष ठरविले होते. 'ग्लोब' पत्राने असे लिहिले की "टिळक व गोखले यांसारखे लोक राष्ट्रीय-सभेस हजर राहू शकतात यावरूनच ही सभा कशा प्रकारची आहे हे आम्हांस कळून चुकले। स्वतः चाफेकर बघूनाच या सभेस हजर राहतां आले नाहीं ही केवढी दुर्दैवाची गोष्ट! पण चाफेकर बघून्या गैर हजेरीचे दुःख टिळक व गोखले यांच्या हजेरीने सभेने कसे तरी मागवून घेतले." ही टीका होते न होते तोंच पुण्यांत आणखी काहीं खून झाले. त्यामुळे खुनी कटाची कल्पना टाईम्स वगैरे पत्रांत पुन्हा जोकावू लागली. हे नवीन खून म्हणजे द्रविडबधूंचे खून होत, व या खुनांत चाफेकर बधूपैकी सर्वांत चाकटा बासुदेव हा सांपडलेला असून मधला भाऊ बाळकृष्ण हाहि नुकताच पकडला गेला होता. १८९९ जानेवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यांत बाळकृष्ण याची कधी चौकशी होऊन फेब्रुआरीत त्याचा खटला सेशनांत निघावयाचा होता. या सुमारास टिळक हे दक्षिणहिंदुस्थानांतील प्रवास करून पुण्यास परत आले होते, व त्यांनी अद्यापि केसरीचे डिप्टेन्डन केले नव्हते. तरी त्यांच्या पद्धतिप्रमाणे एकाद्या नवीन विषयाची योजना करून केसरीत लिहिण्यास सुरवात करावी असा त्यांचा विचार पालू होता. इतक्यांत द्रविडबधूंच्या खुनाचे एक गंडांतर येऊन, टिळकांना अकाळी मुक्त केल्याचे जें विष काहीं अँग्लो इंडियन पत्रांच्या मनांत डबचत होते ते त्यांनी बाहेर ओकण्यास सुरवात केली. पूर्वीप्रमाणे याहि खुनासंबंधान्या संशयाचे निराकरण परस्पर झालेच. पण टिळकांचे नांव व पुण्यांतील खून यांची सांगड कोणत्याना कोणत्या तरी रीतीने घालून बोलण्याला त्यांना काहीं दिवस संधी मिळाली, व पुढे यांदनच ग्लोब पत्रावरील फिरोदीचे प्रकरण निघाले, म्हणून या नवीन खुनांची इकीकत थोडक्यांत सांगतां.

रेंडचा खून चाफेकरबध्नीं केला अशी मूळ बातमी त्यांचेच मित्र व खेळगडी द्रविडबंधू यांनी दिली! चाफेकरबंधु व द्रविडबंधू हे सर्वजण पुण्यातील सदाशिव पेठेत फार थोड्या अंतरावर राहात असत, व एकमेकांच्या चालचलणुकीची एकमेकांस पुरी माहिती होती. बातमी देण्याचे वेळीं द्रविडबंधूपैकीं एक गणेश हा खोटे कागद, केल्याच्या आरोपावरून तुरुंगात होता. त्याच्या बातमीवरून दामोदर चाफेकराला अटक होऊन, चौकशी होऊन, तो फांशी गेल्यावर सरकाराने गणेश यास तुरुंगातून सोडून दिले; व खुनाकरिता जाहीर केलेल्या बीस हजार रुपयांपैकीं दहा हजाराचे बक्षिसहि त्यास दिलें. पण द्रविड यास तें अपुढें वाटलें. कदाचित् चाफेकराचा दुसरा भाऊ सांपडून फांशी गेल्यावर उरलेले दहा हजाराचेहि बक्षिस देऊ असा सरकारचा नेत असावा. पण द्रविडाला दम निघेना. 'मी बातमी दिली तिच्या आधारावर दामोदर पकडला गेला असतां बालकृष्ण पळाला हा पोलिसांचा अजागळपणा होय माझा दोष नाही; बक्षिसाच्या जाहीर अटीप्रमाणें मी माहिती दिली व ती खरी ठरली; तेव्हां आताच मला सगळें बक्षीस मिळाले पाहिजे' अशी उघडतफार द्रविड यांनीं अडव्होकेट वगैरे पत्रांतून चालविली. शिवाय दहाहजार रुपये बक्षीस देतांना त्यातलेच दोनशें साठ रु. इनकमटॅक्स म्हणून सरकाराने कापून घेतले अशीहि तक्रार त्याने केली. यावर ता. ७ फेब्रुवारी १८९९ रोजीं लिहणांन कॅसरने सरकारच्या कंजुषपणाची चेष्टा करून इकडे द्रविडाची तरफदारी केली. पण तिकडे द्रविडांनीं दिलेली माहिती साधार जाहीर करण्याविषयी सरकार रयतेस जबाबदार आहे असेहि विधान केलें होतें. या टीकेंतील "सरकारस ज्याप्रमाणें द्रविडास आपल्या कृत्याबद्दल जाव दिला पाहिजे" वा शब्दांपैकीं "द्रविडास आपल्या कृत्याबद्दल जाव दिला पाहिजे" येवढेंच शब्द टिळकांच्या कोणा शत्रुनें लक्षात ठेवले होते, किंवा निदान पुढच्या आठवड्यांत द्रविड बंधूचे खून होतांच हे शब्द त्याला आठवले! दामोदरच्या चौकशीत द्रविड साक्षीदार म्हणून असला होता, पण त्याने बातमी काय व कशी दिली याचा ठेकेस साक्षीत निघाला नाही. मात्र सरकारला बातमी पटली होती; फक्त उरलेले दहा हजार केव्हां कोणास धावे याचाच वाद चालू होता. मुद्दनसाहेब उरलेले दहा हजार रुपये द्रविडास देण्याच्या विरुद्ध होते; यासुळें द्रविडाचेंच साहेबाचें खडाजोगी भोंड-पहि याच आठवड्यात झालें होतें. पण हे बक्षिस बाबूसच राहून द्रविडबध्नीं प्राणास मुकावें लागलें. त्याचा प्रकार असा.

ता. ८ फेब्रुवारी १८९९ रोजीं रात्री दहा वाजण्याचे सुमारास द्रविडबध्नीच्या दाराशी कोणी दोघे इष्टम आले व त्यांनीं मुद्दाला मुद्दनसाहेबांनीं बोलाविलें आहे असें हिंड-स्थानी भावेंत सांगितले. हे खालीं उभे असताच द्रविडबंधू माडीवरून उतरले व नौवेहि मिळून ब्रेझरच्या खुन्या मुरलीघराचे देवळावरून मंडळिकाच्या चालीच्या कोपण्यावरून वळले. इतक्यांत विस्फुलांचे आवाज ऐकूं येऊन "खून खून पोलीस

पोलीस ” अशा मयकर आरोज्या ऐकू आल्या. उभयतां द्रविडबधूना गोळ्या लागून ते जखमी होऊन पडले, व दोघेहि दुसरे दिवशीं इस्थितळात मृत्यू पावले. खुनी इसमापैकीं एक पेरुच्या गेटाकडे व एक नागनाथाचे पाराकडे पळून गेला. पोलीसांनीं रात्रीं शहराभोवतीं नाकेबंदी केली व रेलवेचे सर्व उतारू तपासले. रात्रीच ही बातमी गांवभर पसरली. अद्या रीतीनें बीस महिन्यापूर्वीं गणेशखिंडीत झालेल्या खुनाचा प्रतिध्वनि खुन्या मुरलीघराचे कोंपऱ्यावर उमटला ! व फिरून बरपकड, फिरून जादा पोलीस, वगैरे गोष्टींचे भयानक चित्र लोकांच्या कल्पने-पुढें उभें राहिले. दुसरे दिवशीं या खुनांची बातमी विलायतेस जाऊन तिकडील पत्रांतून टीकेचा मखिमार पुन्हां मुरू झाला. इकडे पोलीस तपास जारी होऊन त्यांत चाफेकराचा चाकटा बघू वासुदेव, त्याचे कोणी जेही रानडे व साठे, यांना फरास-खान्यांत बोलवून नेण्यांत आले. फरासखान्यांत प्रभोसरे चाळू अससां फौजदार रामजी पांडू हे वासुदेवास कांहीं टाकून बोलले, तेव्हां त्यानें आगरख्यांत लपविलेले सहाबारी पिस्तुल बाहेर काढून तें प्रथम रामजी पांडू व नंतर बुद्धन यांजवर झाडले. तेव्हां वासुदेवावर इतरांनीं झटप घालून त्याच्या हातातील पिस्तुल काढून घेतलें व हातकड्या बातल्या. लगेच वासुदेव व रानडे यांनीं द्रविडबधूचे खून आपणच केले अशी कवळी दिली. त्याबरोबर वासुदेवानें असेंहि सांगितलें कीं उद्यां माझा भाऊ बाळकृष्ण यासविषय माझी सास न्हावयाची त्यापेक्षा मी आधींच मेलेला काय बाईट ! असें वाटून मी तुम्हा सर्वांचे खून करून नंतर स्वतःचाहि खून कर-ण्याचा वेत केला होता. तात्पर्य, अशा अकल्पित रीतीनें द्रविडबंधूचे खुनांचा पचा लागून पोलीसांच्या नशीबानें गुन्हेगार आपल्याच पायांनीं फरासखान्यांत येऊन कैद झाले. पण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणे झाडाच्या वेठांतून देठ निघावे त्याप्रमाणे खुनांतून खून निघू लागल्यामुळे इंग्रजी पत्रांनीं कटाच्या कल्पनेचे धोडे नाच-विण्यास सुरुवात केली. ता. ७ फेब्रुवारीच्या केसरीच्या अंकांतील ‘द्रविडास आपल्या कुत्याचा जाव दिला पाहिजे’ येवदेच शब्द उचलून, दुसऱ्या दिवशीं घडलेल्या खुनास केसरीनें ही आदल्या दिवशीं चियावणी दिली असा युक्तिवाद या पत्रांनीं लढविला. पण या कल्पनेला, खुनी उरलेले दोघे चाफेकरबधू किंवा रानडे अगर साठे यांच्या जबाबांत किंवा इतर कोठेहि कार्ती पुरावा मिळाला नाही, व निघणे शक्यहि नव्हतें. बाळकृष्णा, वासुदेव, व रानडे या सर्वांना ता. १३ मार्च रोजी फार्शीची शिक्षा सुनावण्यांत आली, आणि त्यांनींही ती आनदाने स्वीकारून ‘पुढच्या जन्माची शिक्षाहि वाटेक तर आतांच या’ असे उणठणीत सांगितले.

ह्या गोष्टीला उद्देगून मराठा पत्रांत वासुदेव व रानडे यांना दिलदार, वैयंवाद् हीं विशेषणे लाविलीं गेलीं येवज्याचाच आधार घेऊन फिरत इंग्रज पत्रांनीं टिळकां-वर आडवी तिडकी टीका करण्यास सुरुवात केली. मुंबईच्या चॅपियन पत्रनेहि या वेळीं ‘काळ’ पत्रात आलेल्या कांहीं लेखांनीं चिड्डन जाऊन, टिळकांनीं काळपत्राचा टि...च-४२

यन विरुद्ध केसरी व काळ असा जो एक वाद उपस्थित झाला होता त्याच्या दृष्टीने पाहता ना. मेघांनी टिळकाचे वकीलपत्र घ्यावे यांत पुष्कळच स्वास्त्य होतें. मॅजिस्ट्रेट स्लेटर हे मोठे किंवा मूर्ख असल्याने त्यांनीं मेघाना असा प्रश्न केला कीं टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला होता ना ? त्याला मेघानीं, टिळकांच्या खटल्यात खुद्द अॅडव्होकेट जनरल यांनीं दिसेल्य वजुलीचे, उत्तर देऊन खुटविलेंच; परंतु राजद्रोह व खून या गोष्टींत जणू काय काहीं अंतरच नाहीं अशी मोठ्ठी समजूत करून घेतल्यासारखे लोक तेव्हां जे बोलत असत याचें हें एक उदाहरण आहे येवढेच लक्षांत ठेवावयाचे.

अथो. वदनामीकारक मजकूर आर्ची छापून मागाहून माफी मागण्यास इंग्रजांन फारशी दिकत वाटत नवते. त्यांनीं माफी ही गोष्ट मामुली करून टाकल्याने तं काम सोपें होऊन जातें. फिर्याद दाखल झाली असे कळतांच समन्सची वाटहि न पाहता दुसऱ्याच दिवस, ज्या अक्षात टाईम्सने आपली माफी प्रसिद्ध केली. मजकूर संपादकांन न पाहतां दुर्दैवानें छापला गेला, तो आर्ची नजरेला आला असता तर काढून टाकला असता, या कामां ग्लोवर्चीं मते व आमचीं मते एक नाहींत, मजकूर अन्यायाचा व निरावार असून तो छापला गेल्याबद्दल आम्हांस वाईट वाटतें, असें या माफीत लिहिले होते. तथापि ता. ८ डिसेंबर रोजी खटला ठरल्याप्रमाणे चौकशीस निघाला, तेथींह पुनः टाईम्सच्या वॅरिस्टराने माफीच्याच मजकुराचा पण विस्तारपूर्वक पुनरुच्चार केला; व संपादकाची ही पहिलीच चूक आहे असे म्हणून खटला काढून वेण्याविषयीं विनति केली. उलटपर्धी ना. मेघा यांनीं असे सांगितले कीं, टिळकांविरुद्ध असल्या विपरीत टीकेची मोगीम घुरू असल्यामुळे त्यांना हा वाद कोठे तरी बसास लावणे प्राप्तच होतें म्हणून त्यांनीं ही फिर्याद केली असून, जरूरतर उलटतपासणी करून वेण्यास ते कोर्टांत हजरहि राहिले आहेत. त्यांना कोर्टाने शपथ द्यावी व कोणाला काय सवाल विचारून मळमळ केव्हून व्यावयाची असेल ती त्यानेंहि केव्हून घ्यावी. मात्र काढून होणारा हा कुत्सितपणाचा गोळीबार यापुढें थांबलाच पाहिजे. दण हें आव्हान कोणाच स्वीकारिले नाहीं. टिळकाची जवानी झाली नाहीं व मॅजिस्ट्रेट साहेबांनीं उभयपक्षाला मलेपणा देऊन, स्वतःचा आनंद प्रदर्शित करून, फिर्याद काढून वेण्यास परवानगी दिली.

अशा रीतीने टिळकांचा दुय्यम गुन्हेगार माफी मागून मोकळा झाला तरी मुख्य गुन्हेगाराचा म्हणजे ग्लोब पत्राचा समाचार वेण्याचे काम राहिलेंच होतें, दण ग्लोब पडला विलायतेत, आणि विलायतेत कायदेशीर मांडण मांडावयाचें म्हणजे मोठ्या खर्चाचे व कांहीं परिश्रमाचें काम म्हणून ते मात्र टिळकांना जुटकीसरशीं उरफटा आलें नाहीं. प्रत्यग्लोब पत्राला नोटीस देण्यांत आली. पण ती त्यानें धुडकावून लावून माफी मागण्याचें साफ नाकारले. तेव्हां मुंबईचे सॅलिसिटर हरि सांताराम

दीक्षित यांच्या मार्फत लंडन येथील सॉलिसिटर हरोल्ड व डाउनर यांना वकील-पत्र देऊन लंडन हायकोर्टात फिर्माद मांडण्याचे काम सुरू झाले. या कामी पैसा बराच लागणार, पण त्याकरिता नवीन फंड जमविणे हे योद्धेंसे सुमार वाटल्या-मुळे तसे करण्यांत आले नाही. मात्र पूर्वीच्या टिळकफडापैकी काहीं पैसे शिळक होते; व ते या खटल्याकडे खर्च करणे अयोग्य होणार नाही असे त्या फडाच्या बालकांस वाटल्यावरून तथा अर्थाचे सन्युलर फंडाचे अध्यक्ष डॉ. नानासाहेब देशमुख यांनी काढून फड-कमेटीच्या सभासदांची समिती मिळविली. या फंडातून या कामावर पैसे खर्चणे योग्य असून शिवाय फिर्मादीचा निकाल टिळकासारखा झाल्यास ग्लोब पत्राकडून नुकसानभरपाई दाखल बागली रकम मिळून ती परत या फंडांत येऊन पडेल अशीहि या कमेटीस आशा वाटत होती. ता. १० मार्चच्या पत्रांत टिळकांचा लंडनचा सॉलिसिटर लिहितो:—“ग्लोबच्या तर्फे नामांकित बॅरिस्टर येणार असून त्याच्या तोडीला तुम्हालाहि तसाच नामांकित बॅरिस्टर दिला पाहिजे. अँस्क्रिय बडा मुत्सद्दी आहे पण तितका चांगला वकील नाही, म्हणून सर एडवर्ड क्लार्क, मि. कार्शन, सर रॉबर्ट रीड, लॉसनवास्टन या अनुक्रमाने मिळेल तो. बॅरिस्टर ब्याबा. मात्र पैशाची भरपूर तजवीज करा. हजारों रुपये लागतील. नुसते ब्रीफ वाचण्याला हजारों रुपये वेत असतात. टिळकांनी माफीबरोबर नुकसानभरपाईदाखल त्वतःला कांहीं रकम न मागता गेल्याथा धर्मकृत्याला ती देण्याविषयी सुचविले आहे. पण हा फारच उदारपणा झाला! असे करू नये. प्रथम तरी व्यक्तिः नुकसानभरपाई म्हणून बरीच रकम मागावी.” अशा रीतीने सर्व तयारी झाली. पण फिर्मादी म्हणून स्वतः टिळकांची जवानी व्हावी लागणार, या करिता टिळकांनी विलायतेस गेले पाहिजे असेहि सुचविण्यांत आले व त्याप्रमाणे जाण्याची टिळकांनीहि तयारी केली. पण शेवटी या थरापर्यंत गोष्ट गेली नाही. ग्लोबपत्राने प्रथम टिळकांचे आव्हान धुडकावून लाविले पण अखेर वकिलांच्या पोळ सल्यावरून त्याने टिळकांची माफी मागण्याचे कबूल केले. आम्ही अपराधी ठरलों तर वाटेक ती नुकसानी भरून देऊं, पण मुळी गुन्हाच घडला नाही म्हणून माफी मागत नाहीं व धर्मीय दडहि देत नाहीं हे पाहिले दांडगाईचे उत्तर टिकले नाही. ता. २८ जून १९०० रोजी लंडन हायकोर्टात दावा दाखल होऊन तीत ७५००० रुपये नुकसानीदाखल मागण्यात आले, तेव्हां ग्लोबने प्रथम टिळकांकडून शमर पौडांचा जामीन खर्चाकरिता घेव विला, व पुरावा गोळा करण्याकरिता म्हणून नोव्हेंबरपर्यंत मुदती मागून घेतल्या. पण असल्या मलत्या विधानांना पुरावा कोठून मिळणार! पुरावा मिळण्यासारखा असता तर टाईम्सने माफी कां मागितली असती! व सरकारनेहि टिळकावर बांगला खुनाच्या कडाचा आरोप आणावयाचा टाकून नुसत्या राजद्रोहाच्या आरोपावरच कां मागविले असतें!

असो; पुढच्याची निराशा झाल्यावर प्रथम “तुम्हाला दुसऱ्या खर्च देऊ, फिराई काढून घ्या,” मग “खर्च देतो, पन्नास पौड दड देतो” व शेवटी “खर्च देतो दड देतो, माफीहि मागतो पण खटला काढून घ्या” अशा क्रमाने ग्लोब ताळ्यावर आला. माफीच्या अडी स्वतः टिळकांनी परत कराव्या असेंहि ठरले. पण प्रतिपक्षाला असे शरमिचे करण्याचे अप्रिय काम टिळकांनी आपल्याकडे घेतले नाही. टिळकांच्या सहकार्यांनीच ते परस्पर केले. टिळकांच्या सॉलिसिटर्सनी ग्लोबच्या सॉलिसिटरला असे लिहिले की, “आम्ही माफीचा मसुदा पाठविला आहे तो मुळीच वावगा नाही. स्वतः टिळकच मसुदा देते तर ते अधिक व्यापक शब्दांनी तो लिहिते. पण त्यांना ग्लोबच्या संपादकास वाजवीहून अधिक कमीपणा आणण्याची इच्छा नाही. तथापि, टिळकांची येवढी मात्र इच्छा त्यांनी संपादक महाशयांस कळविण्यास सांगितली आहे, ती ही की, हिंदुस्थानसंबंधी लेख लिहिणाऱ्या विलायती वर्तमानपत्रकारांचे हेतु चांगले असतील, परंतु त्यांनी इतःपर तरी अधिक माहिती मिळवून लिहिण्याची सज्जदारी घ्यावी.” ग्लोबची ही माफी सा. २४ नोव्हेंबर १९०० च्या अकात अग्रलेखापुढे ठळक जागी छापण्यांत आली व हे प्रकरण अद्या रीतीने संपले. पुण्याचा ब्राह्मण म्हटला म्हणजे राज-द्रोही व खुनी असावयाचा अशी टीका करण्याची जी सवय इंग्रज शोकांना सर-सकटक लागली होती तिला कोणीतरी आळा घालणे जरूर होतें; व पुण्यांतील प्रमुख ब्राह्मणाळा अशा आळा कोर्टांत उभे राहून घालता आला हे एका अर्थाने औचित्याला वरूनच झाले. कोणी असे सांगतात की ग्लोबच्या माफीची बातमी न्या. रानज्यांना समजली तेव्हा त्यांच्या मोवती त्यांच्या पक्षातील अनेक मंडळी काहीं कामाकरिता येऊन बसलेली होती. त्यांना उद्देगून रानडे म्हणाले “पहा हे टिळकांचे उदाहरण. टिळकाचा स्वभाव एरवी कसाहि असो, पण एखादे काम हातां घेतल्यावर निश्चयाने त्याची पुरी तड लावीपर्यंत थांबावयाचे नाही” त्या प्रीत्यर्थ पडतील ते श्रम सोसावयाचे हा त्याचा मोठा अनुकरणीय गुण होय. हा गुण आपल्या पक्षाच्या मंडळींत असावा तितका नारा असे मला म्हणावें लागते.”

टिळकाना किंचित् स्वस्थतेचे असे जर काहीं दिवस केव्हा झाले असले तर ते १८९८-९९ या दोन सालींच असे म्हणण्यास हरकत नाही. १९०१ सालापासून ते ताईमहाराजांच्या खटल्याच्या चक्रांत जे एकदा सांपडले ते पुढे जवळ जवळ मृत्युपर्यंत त्यातून बाहेर निघाले नाहीत. या चक्राच्या पहिल्या चक्राने त्यांना अगदी जमीनदोस्त करण्याचा वेत आणला होता; पण पुढे फौजदारी मुकदम्यातून निर्दोष ठरून त्याची मुक्तता झाली, आणि नंतर खालच्या कोर्टापासून तो मिथी कौन्सिलपर्यंत त्यांनी सगळे दिवाणी दावे एकामागून एक जिंकले. या बाबतींतला शेवटचा एक विजय ज्या अखेरच्या आजारांत ते मरण पावले त्याच्या पहिल्या दिवशीच टिळकांनी मिळविला होता. कर्मांतकमी एकवीच वष या ताई-

महाराज प्रकरणांची चिंता त्यांच्यामागे होती, व या प्रकरणाने त्यांचे रक्त हतकें झाले की त्यामुळे त्यांचे आयुष्य पांचचार वर्षांनी तरी कमी झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. तसेंच १९०२-३ सालापासून लॉर्ड कर्झन यांच्या वगळल्या फाळणीमुळे अमृतपूर्व अगा प्रचंड राष्ट्रीय चळवळीचे तोंड लागले, तीत प्रथम कांहीं दिवस त्यांच्याकडे खरी केवळ प्रांतिक पुढाऱ्याचा मान होता, तरी पुढे चळवरच ते या चळवळींतील सर्व हिंदुस्थानचे मिळून एक प्रमुख पुढारी बनले; व हा मान मरणकाळपर्यंत त्यांकडे राहिला इतकेंच नाही तर तो पायरी पायरीने वाढतच गेला. हे दोन उद्योग मिळून टिळकांना वापुढे खरी स्वस्थता अशी केव्हाच मिळाली नाही. म्हणून या ठिकाणी या पहिल्या काळांतील त्यांच्या परगुती गोष्टींची थोडीशी माहिती देतो.

१८९१ पासून १८९९ पर्यंत टिळकांचे वास्तव्य सदाशिव पेठेतील श्रीमंत सरदार विंचूरकर यांचे वाड्यांत असे. श्रीमंत वाड्यासहच विंचूरकर यांचा टिळकाविषयी अत्यंत आदर असे. टिळकांनीं हि विंचूरकरांना हरएक प्रकारची सल्लामसलत द्यावी, कायद्याचे आचार काढून द्यावे व वेळीवेळीं अर्जहि लिहून द्यावे. यामुळे टिळक स्वतः होऊन वाढा सोडून जाईपर्यंत मालकांनीं त्यांना केव्हांहि जा असं म्हटले नाही, येवदेख नव्हे तर हळू हळू सर्व वाढा त्यांनीं टिळकाना आपगवयास दिला. येथेच टिळकांनीं आपले वकीलीचे वर्ग, ते भटांचे वाड्यां देऊन काढल्यावर, ठेविले होते. वाड्यांत मागेपुढे मोठी आगणें, बाग, हौद वगैरे सर्व सोयी असत. यामुळे गणपातिउत्सवाचे समारंभ, सभा, व्याख्याने, मेळे वगैरे सर्व गोष्टी या वाड्यांत होऊ शकत. १८९७ सालापर्यंत खेरांतले संस्थानिक लोकांहि केव्हां केव्हां टिळकांकडे पाहुणे म्हणून उतरत. बरोबरीचे कायदेकौन्सिलर किंवा सरकारास अद्याप फारसे अप्रिय न झालेले महाराष्ट्राचे प्रतिष्ठित पुढारी या नात्याने टिळकांचा ससर्ग सस्थानिकांना यावेळीं लासदायक न होता मूषणावधूच वाटत होता. १८९७ पासून मात्र पारडे फिरले हें सांगावयास नकोच. वाड्यांत माणसाची रहदारी किंवा गर्दी नाही असे कचित्च घडे. १८९१ पासून १८९७ पर्यंत केसरी ऑफिस आर्यभूषण छापखान्यातच असल्यामुळे घरी कारखाना असा कांहीं नव्हता. खटल्यानंतर केसरीचे हपीस स्वतंत्रपणे घोडोपत विभवस यांनीं प्रथम याच वाड्यांत सुरू केले. पण विन्हाडांतील जागा या कामास अपुरी असल्यामुळे पुढे गायकवाडबाग खरेदी होईपर्यंत सदाशिवपेठच्या हौदानजिक कॉपन्यावरील गांधी यांचे घरी केसरीचे हपीस ठेवण्यांत आले होते. पण खुद्द केसरी छापण्याचे काम अद्यापि बाहेरच होत असल्यामुळे केसरीची कचेरी लहानच होती. सपादकमंडळापैकी केळकर, खाडिलकर, मुख्य व्यवस्थापक घोडोपत विभवस व दोनतीन कारकून अशी लहानशीच ही कचेरी होती. कारणपरत्वे टिळक येथेंच येऊन केसरीचा मजकूर

वगैरे सांगून लिहीत. पैशाअडक्याची व्यवस्था या वेळीं करण्यासारखी अशी फारशी नव्हती. यापूर्वी चित्रगळा हीच टिळकांच्या वेंकेचे म्हणजे बहुतेक सर्व देवघेवीच काम करी. पण स्वतंत्र कचेरी व स्वतंत्र हपीस केल्यापासून हा व्यवहार हकडे सुरू झाला.

खटल्याचे वेळीं केसरीचे वर्गणीदार सुमारे सात हजार होते, ते खटल्यापासून वाढण्यास सुरुवात झाली, व १८९९ अखेर हा आंकडा दहा अकरा हजारांपर्यंत गेला होता. मराठ्यांचे वर्गणीदार एक हजाराच्या आंतवाहेर प्रथमपासूनच असत. ते कधी फार वाढले नाहीत व कधी फार कमीहि झाले नाहीत. केसरीची वर्गणी एक रुपाया होती. मराठ्यांची वर्गणी टपालहंशीलासह बाहेरगांवीं सत्त्वासात, शहरांत सहा रुपये सहा आणि व फुटकळ अकास चार आणि अशी असल्यामुळे, आणि पत्र इअनी असल्यामुळे, त्याचा प्रसार अर्थात्च पुष्कळ कमी होता. पण केसरीचीं मते परगणांतून फैलावण्याकरितां केसरीचेच एक झुडित-खाते म्हणून टिळकांनीं केसरीस कर्ज असतां हि हे पत्र चावूं ठेविलें होतें, हे पूर्वी एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. टिळकांच्या गैरहजेरांत केळकर यांनीं मराठा, व केळकर आणि खाडिलकर यांनीं केसरी चालविला, टिफविला, व त्यांच्या लोकप्रियतेत कमीपणा येऊं दिला नाही यामुळे हे दोघेहि कायमचे मदतनीस म्हणून टिळकांनीं यापुढेहि जोडले. स्वतः टिळक व हे दोन मदतनीस येवढ्यांत मिळून हीं दोन्हीं पैसे चालण्यासारखीं होती. १८९६ पासून १८९९ पर्यंत टिळकांना लॉ क्लार्कांत केळकर हे जोडीदार असत. पण १८९९ पासून पुढे लॉ क्लार्क हेगमुळे बंद झाला तो फिरून ठपडावयाचा नाही असे टिळकांनीं ठरविलें. नित्य नियमानें केसरीचें एखादे आर्टिकल लिहिणें व जरूरीप्रमाणे मराठ्यांतहि एखादें आर्टिकल लिहिणे या गोष्टीला टिळकांना विशेष वेळ लागत नसे. त्यांचा अवांतर कामांतच यापेक्षा अधिक वेळ पुढे जाऊ लागला; पण या वर्षदोनवर्षांत असले काम त्यांना विशेषपसं पडले नाही, यामुळे हे दिवस थोडे स्वस्थतेचे झामले. वास्तविक याच दिवसांत पुण्यास अतीशय ड्रेग असल्यामुळे कोणासहि, एरवीं लामलेली स्वस्थता नित्य काळजीमुळे अंगीं लागण्यासारखी नव्हती. पण प्लेग असो कीं कांहीं असो टिळकांनीं पुणें केव्हांच सोडले नाही. वरच्या सर्व मंडळींसह इनाक्युलेशनहि न करून घेतां ते विस्तुरकराचे वाड्यांतच रहात.

टिळकांचें कुटुंब केव्हाहि फार मोठे नव्हतें. स्वतः त्यांचा माऊ नव्हता, व एक बहीण होती तीहि नेहमीं कोंकणांत आपल्या घरीं असे. टिळकांचे चुलते हे वेगळेच रहात. यामुळे घरीं टिळकांची वायको, तीन मुलगे व दोन मुली व दोघे मोचे, थोरले धोंडोपत व धाकटे गंगाधरपंत. येवढाच काय तो परिवार असे. टिळकांच्या थोरल्या मुलीचे (कृष्णाबाई) छत्र यापूर्वीच झालेलें होतें. ती नाशिक येथील पुढारी वकील गंगाधर नरसिंह ऊर्फ बापूसाहेब केसकर यांचे धिरजीव विश्वनाथ-

पत यांच दिखेली होती. बापूसाहेब केतकर हे सुधारक व प्रार्थनासमाजिस्ट या नांवाने उल्लेखिले जात. तथापि त्यांचे शील व स्वभाव दोन्हीहि टिळकांना पटण्यासारखी असल्यामुळे, हे व्याही वेगवेगळ्या सामाजिक मताचे होते तरी त्यांचा शरीरसंबंध उभयतांच सुखावह असा झाला. किंबहुना बापूसाहेब केतकर हे वचनाला जागणारे व पापभीरु असल्यामुळे टिळक त्यांची नेहमी वाखाणणी करीत. हे दोघेहि वडेजावाचे भोक्ते नसल्यामुळे हे छत्र पुण्यांत या कानाचे या कानास न कळतां झालें होतें. टिळकाचा थोरला मुलगा विश्वनाथ हा या वेळीं सुमारे १५ वर्षांचा असून शाळेंत शिकत होता, व सर्वांत चाकटा मुलगा श्रीधर उर्फ थापू हा या वेळीं अवघा तीन वर्षांचा होता. या दोहोंच्या मध्ये टिळकाना पांच अपत्ये झालीं होती, पण त्यांतल्या दोन मुली दुर्गाबाई व मथूबाई आणि मुलगा रामचंद्र येवढींच इयात होती. मुली अद्यापि लहान व मधला मुलगाहि मुजीब आलेला नव्हता. धर्मी घरकामाला आचारी किंवा गडी कोणी नसे. क्वचित् मिळाल्यास एखादे वेळीं एखादी स्वयंपाकीण असे. किरकोळ झाडलोट वगैरे केसरी कचेरींतील एखादा पोरवजा गडी करी. धर्मी पाहुण्यांची ये-जा सामान्यतः धर्मीच असे, व त्यांची व्यवस्था घोंडोपत व गंगाधरपंत हे करीत. मनुष्यवळाशिवाय हे सर्व काम असे घरच्याधर्मी भागण्याचें मुख्य कारण. हे की टिळकाच्या गृहप्रपंचांत तालेवारी किंवा वडेजाची कक्षातच नसे. फुकट श्रीमंतीचें एक लक्षण म्हणजे चहा हा मास धर्मी सर्वजण घेत, पण या पलीकडे नित्य काय किंवा नैमित्तिक काय जेवणाखाणांत किंवा इतर कक्षात श्रीमंतीचा भागमूसहि नव्हता. सर्व घरांत मिळून चारदोन गाढ्या इतकेंहि सामान निघण्यासारखें नसेल. वेळून जाऊन स्वतः टिळकांचें सामान म्हणजे एक लिहिण्याचे झावर डेस्क, दोन खुर्च्या एक पुस्तकाचें कपाट व शेल्फ. नाहीं म्हणावयाला एक इझीचेअर असावयाची. टिळक झोपी गेले नसतील असा दिवसाचा निम्माअधिक भाग त्यांचा या इझीचेअरवर जाई. लोकांची बोलणें चालणें वादविवाद करणें या खुर्चीवरूनच होई. रंगालोभाच्या सर्वगोष्टी, हास्यविनोद, नव्याचळवळीचा उठावणी वगैरे सर्व गोष्टींचे त्यांचे अधिष्ठान ही एक इझीचेअर होय। वर्तमानपत्राचा मजकूर लिहावयाचा तो टिळक स्वतः कधी हातानें लिहित नसत. इझीचेअरवर पटर्यापडल्या तो ते लेखकास सागत, व अशा वेळीं हाताला क्रिया म्हणजे अडकिचा वेळून सुपारी कातरून मधून मधून तोंडात टाकणें इतकीच असे. विशेष मान गडीचा किंवा प्रासदायक असा मजकूर लिहावयाचा असता विचाराचें भरात गडीचा किंवा प्रासदायक असा मजकूर लिहावयाचा त्यांना सवय असे. गप्पची मधून मधून तळहात आपल्या दोन्हावर मारण्याची त्यांना सवय असे. गप्पची टिळक स्वतः जवळ टेबल खुर्चीहि बाळगीत नसत असे सांगतात व तेव्हा लिहिण्यास कारकूनहि नसल्यामुळे गुढाळलेल्या वळकटीचें टेबल करून सतरावीच्या पुढीपर्यंत वसून ते जो काय लिहावयाचा तो मजकूर लिहित. नाहीं म्हणावयास पूर्वी काय व

नंतर काय स्वतः हातानें न लिहिणें वार्हट दिसेल अशी महत्त्वाची तेवढीच पत्रें ते आपल्या हातानें लिहीत.

टिळकांचा साधेपणा त्यांच्या सर्व कुटुंबांतहि दिसून येत असे. स्वतः टिळकांचे अगावर एका तावड्या पगडीशिवाय रंगित असे कोणतेच वस्त्र नसे. नेसावयाचें साधे गिरणीमाल घोटप, एक मांजरपाटी झुवट सदरा, पांढरा स्वच्छ आंगरखा व दोनअडीच रुपये किंमतीच्या नागपुरी उपरण्या जोडींतील एक पान येवढाच त्यांचा पोषाक असे. त्यांनीं हातरुमाल देखील सहसा कधीं वापरला नाहीं व साध्या चारसहा आप्याच्या काठीपेक्षां बहुमोल काठीहि हातांत घेतली नाहीं. अगदीं प्रथम काहीं दिवस टिळक पगडी न घालतां पागोटें बाळीत, पांढऱ्या ऐवजीं रंगीत आंगरखा घालीत, व सदस्यावर जाकीटहि असे. अशा पोषाखांतील सुमारे १८८८-८९ च्या सुमाराचा एखादा त्यांचा फोटो पहावयास मिळतो. पण आम्हां टिळकांना प्रथम १८९५ सालीं पाहिले, तेव्हांपासून त्यांचा पोषाख बर दिव्याप्रमाणे विनोदाकिटी व पादरा झुम्रच असे. नाहीं म्हणावयास लोफरीचा एक शॉर्ट कोट व टोपी असे, त्यांची पाळी सिंहगडावर केव्हा आल्यास येई. घरची सिंहगडावर काय किंवा बरी तरी काय टिळकांचे दिवसातील पंचरावीस तास उषळ्या अंगानेच जात. बरीं कोणी पाहुणा किंवा भेटण्यास प्रतिष्ठित सदस्यस्थ आला तरी त्याला मी उषळ्या अंगाने कसा भेटू ही शका टिळकांच्या मनाला सहसा शिवली नाहीं. स्वतः टिळकांप्रमाणें त्यांच्या बायकोचाहि कपडालत्ता अगदीं साधा असे. चीट, पातळ, जरतार असल्या वस्त्राचा या बाईंना कधींहि स्पर्श झाला नाहीं, व खणखणकी केव्हां केव्हां रेशमी असली तरी तीं होताहोई तों किमान किंमतीचीं असत. पण कपड्यालत्तापेक्षांहि या बाईंच्या वर्तनांत दुसरा एक अलौकिक प्रकारचा साधेपणा असे. त्यांनीं घरचा उबराठा कधींहि सोडलानाहीं. व खास घरच्या मनुष्याखेरीज इतरांनीं, च. ल. च. ल. च. प्रसोत्तरादासह, त्यांनीं समाषण केलें नाहीं. आपलें घर व घरची मुलें माणसे यांखेरीज त्यांना अन्य व्यवसाय कधीं काहीहि नव्हता. त्यांनीं जसे कधीं हातांत एखादे पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र घेतलेलें कधीं कोणी पाहिले नसेल तसेंच परच्या स्त्रींही बाहेरच्या ओटीवर वसून त्या बोलत चालत आहेत असेहि कोणी पाहिले नसेल. कथा-पुराण तर नाहींच, पण सामान्य देवदर्शनालाहि वर्षांतून त्या दहापांच वेळा तरी जात असतील कीं नाहीं याची शकाच वाटते. बरीं दारीं माडींवर टिळकांकडे अनेक लोक येत, पण निकट परिचयाच्या लोकांना देखील टिळकांच्या स्त्रीचा आवाज आपण कधीं ऐकला असेल काय अशी डोंकें खाजवून आठवणच करावी लागेल. येणाराजाणारानीं घराचे अगण शस्त्रबललेले असावयाचे, पण तेथे कधीं कोणी खेळ करणारा किंवा गाणीं म्हणणारा मिशेकरी, फार काय पण माडी-कुडीं विफणारा केरीवालाहि आलेला सहसा दिसावयाचा नाहीं. घरची आण-ने

वाजाराहाट उभयपक्षां मान्यानीं करावयाचा. स्वतः टिळकांनीं बाजारवात जाऊन कधीं एक पैचा जिन्नस विकत घेतला नाहीं, किंवा कोणता जिन्नस किती किंमतीला आणला याची कधीं घासाघीसचकाय पण विचापूसहि त्यांनीं कधीं केली नाहीं. पानावर जिन्नस पडेल तो निमूटपणें, चवदार बेचव असेल तसा, खावयाचा; वाईट झाला तरी रागवावयाचें नाहीं व चांगला झाला तरी त्याची चव घेत मजेनें जेवावयाचें असेंहि नाहीं. खरोखरच जठराग्रीळा गोळाभर भात जावयाचा व हातावर पाणी पडलें कीं माडी गाढावयाची असण्य त्यांचा क्रम असे. दिवसां ते गव्हाची पोळी तरी खात. पण रात्री कोंकण्या पद्धतीनें घरची सर्व यढळी प्रायः नुसता भातच खाई. टिळकांची येऊन जाऊन, मोठी चैन म्हणजे केव्हांतरी सोडावाटर व उन्हाळ्या दिवसात बर्फ घातलेले सोडावाटर किंवा जिंजरेड.

घरच्या इतर गोष्टींप्रमाणें मुलांकडेहि त्यांचे विशेष लक्ष्य नव्हतें. ते कधीं मुलें आगाखायावर घेऊन खेळवीत बसलेले कोणी सहसा पाहिले नसतील, मग त्यांचे काड करणें तर दूरच, मुलें आजारीच पडली तर मात्र कुडब वैच आ, गदें घांस जरूर तेव्हां बोलावून आणून औषध योजनेंत स्वतः लक्ष घालीत. शाळेतील विषय ते मुलांना शिकवीत बसत नसत. पण सध्या पुरुषसूक्त वगैरे शिकविण्याला, तसेंच शाळेतील भडे वगैरे शिकवून करवून घेण्याला जरूरीपुरता शिक्षक ठेवीत. धार्मिक आचाराच्या दृष्टीनें पाहतां टिळकांमज्जे म्हटला तर धार्मिकपणा होता, पण त्याचें स्तोम माजविलेले केव्हांहि दिसत नसे. आरूपक आवणी वगैरे नैमित्तिक गोष्टी ते नियमानें करीत. बरीं बडिल्लार्जित देवहि होते, पण स्वतः टिळकांनीं वसूल कधीं देव-पूजा केली किंवा सध्याची तरी चार आचमनें टाकलीं असें झालें नाहीं. १८९१ पासून पुढे तर ग्रामण्याचाच बखेडा माजलेला होता. पण त्यांच्याहि पूर्वी कधीं होम-हवनें, व्रतवैकल्यें, ब्राह्मणांच्या सभा व देकार, षष्टिपूरनादि आचार त्यांनीं फारसे पाळले नाहींत. शोबळें नेसून जेवावयास बसण्याविषयीं मात्र त्यांचा कटाक्ष होता, व पगत विषद्वं नये म्हणून दाजीसाहेब खरे याचिचारखे त्याचे मुजईचे जेहीशोबती आले तरी ते टिळकांचे बरीं शोबळें नेसूनच जेवावयास बसत.

टिळकांकडे येणारी जाणारी मडळी रोखची बरीच असे. तथापि त्यांच्या अस्-रमातील जेही असे फार थोडे असत. ज्याच्या त्याच्याशीं वागणूक ज्याच्या त्याच्या लायलीपेक्षाहि उपयोगाप्रमाणें, जेवावयाची असे टिळकांचें साधारण तत्व असे. उप-योगी पद्धतारा मनुष्य असेल तर तो इतररीतीनें स्वमावास न पटणारा म्हणून त्यांनीं दुराग्रहानें कधीं बर्ब मानला नाहीं, आणि उपयोगी नसेल तर, एरव्ही तो कितीहि चांगला असला तरी, आपण होऊन त्याचे आर्जव करावयाचे किंवा केह सपादा-वयाचा अशीहि गोष्ट ते करीत नसत. टिळकांना थोडेंबहुत महत्त्व प्राप्त झाल्या-वाचा अशीहि गोष्ट ते करीत नसत. टिळकांना थोडेंबहुत महत्त्व प्राप्त झाल्या-वाचा अशीहि गोष्ट ते करीत नसत. टिळकांना थोडेंबहुत महत्त्व प्राप्त झाल्या-वाचा अशीहि गोष्ट ते करीत नसत. टिळकांना थोडेंबहुत महत्त्व प्राप्त झाल्या-वाचा अशीहि गोष्ट ते करीत नसत.

गदीं असे की त्यांना त्यांतून निवडच करावी लागे. पण चार मंडळी भोवतीं येऊन अनेक विषयांवर गप्पागोष्टी करणे, व कोणत्याहि गोष्टीत आपली मते लोकांच्या गर्ळी उतरविण्याकरितां आग्रहाने प्रतिपादणें, या गोष्टींची टिळकांना मनापासून आवड असल्यामुळे वरवर पाहणारास त्यांच्या अंतरंगांतील कोण हें सहसा कळत नसे. पण त्यांचे अंतरंगहि विविध प्रकारचे असल्यामुळे टिळकांची आवडनिवड चकूचित असणे शक्यच नव्हतें. नाहीं म्हणावयाला १८९९ पर्यंत त्यांच्या अगदीं अंतरंगांतले विश्वासू कोही म्हटले म्हणजे चित्रशाळेचे मालक वासुदेवराव जोशी. बडोद्याचे रावसाहेब दापट, मुंबईचे दाजीसाहेब खरे हेच असत. गांवांतल्या एकाद्या चळवळीतील गुप्त डाव खोजणें, एखादी गुप्त बातमी कोठे-तरी छिद्र पाहून आणविणे, बाहेर न बोलण्यासारखें घोरण ठरविणें, किंवा पैसा-अडक्याची व्यवस्था करणें या गोष्टींवरील गृहस्थ व घोडोपत विध्वंस यांच्या सहा-मसलतीनेच होत. यांच्या पलीकडची, तरीहि पण नित्य बैठकींतली, मंडळी म्हटली म्हणजे बाळासाहेब नातू आप्पागव बैद्य वगैरे होत. टिळकांची व या मंडळींची धार्मिक मतेच काय पण स्वभावहि फारसे जुळणारे नव्हते. तरी पण ज्या सैन्याच्या जोरावर टिळकांनीं हळू हळू लोकमत कबल्यांत आणले त्यांतील ही पुढारी मंडळी असत. याशिवाय दत्तोपत बेहेरे, विष्णुपत वर्तक, भिकाजीपत. हर्षाकर वगैरे अनेक मंडळींचीहि बैठक त्यांचे घरीं पडत असे. त्यांतील कोणी बरोबरीचें नातें उसनें आयून तोडाचा पट्टा सोडून दुसऱ्या कोणाशींहि मांड-प्याळा योग्य असे असत. कोणी नुसती चची सोडून जेठा मारून टिळकांच्या मांडीला मांडी मिळवून, राजकारणांतील जो का ठो न कळले तरी स्वकीयांची वाहवा व हत्तरांची निंदा करून, बसल्या जागीं पक्षमेढ्याची चाबडी-गाळविणारे व पाहारा जागविणारे असत. कोणी अर्शी फारसे गहाणपण नसतांहि केवळ निःस्वार्थी बुद्धीने पराक्राष्टेची अगमेहनत करणारे असत. कोणी चतुर बोलकें म्हणून, कोणी चतुर लेखक म्हणून, कोणी हरकामे म्हणून, कोणी विश्वासू म्हणून, कोणी घाडसी म्हणून, कोणी दुसऱ्याचे अंशावर फेंकण्यास योग्य म्हणून, कोणी निवळ सभावीत पण आपल्या सहासुभूतीने स्वपक्षाला सूचण किंवा बळकटी आणणारे म्हणून, कोणी कोर्टकचेरीत एकादें केळीं कामधाय पडल्यास कायत्या वेळीं उपयोगी पडणारे म्हणून-सत्यर्थ कोणाचा कांहीं तर कोणाचा. काहीं उपयोग म्हणून मनात हेरून, व ज्याला त्याला ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें वागवून, टिळक आपला परिवार नेहमीं समृद्धच ठेवीत असत. याशिवाय अतीत-अभ्यागत, ज्योति-गगड, तडी-तापसी, हरिदास-मिश्रक, विद्यार्थी-पोटार्थी अशा टिळकांकडे येणाऱ्या जाणाराची परंपरा जी पुढे अर्थात् अधिक फैलावली तिचा प्रारंभ १८९९ च्या पूर्वीपासूनच झाला होता. पण सर्वांनीं वागण्याची जवळ जवळ

एकच पद्धति टिळकांची असल्यामुळे प्रत्येकास 'टिळकांचे लक्ष आपणाकडेहि आहे वरें कां !' असे सहजच वाटत असे.

असो; १८९९ च्या फेब्रुवारीत प्रवासाहून पुण्यास परत आल्यावर टिळकांची प्रकृती बरीच सुधारल्यामुळे फिरून केसरीत लिहिण्यास सुरुवात करावी असे त्यांच्या मनांत सहजच आले. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे 'पूर्वी करीत आलेले काम तसेच फिरून चालूं' करण्याचे टिळकांनी या सालच्या जानेवारीतच जाहीर केले होते; व ता. ४ जुलै १८९९ पर्यंत जरी त्यांनी केसरीचे प्रत्यक्ष व्हिक्लेरेडेशन केले नाही तरी मधून मधून लेख लिहिण्यास सुरुवात केली होती. टिळक व मद्रासची काँग्रेस, केसरी काळ व चॅपमन यांचा वाद, नातूवधूंची कैद, पुणे शहरावरील खुनी कटाचे आरोप, तारमास्तराचा सप, व शिवाजी उत्सव वगैरे केसरीत आलेली कांहीं सुट्टे आणि एखादा अग्रलेखहि टिळकांनी लिहिलेला होता. तसेच ता. २१ फेब्रुवारी पासून ता. २८ मार्च पर्यंत काँगर्णातील खोतीच्या विषयावर बी एक पाचसहा अग्रलेखांची मालिका प्रसिद्ध झाली ती सर्व टिळकांच्याच लेखांपासून उतरलेली आहे. स्वतः टिळक हे आपल्या गावचे खोत असल्याचे मार्गे पहिल्या मार्गात सांगितलेच आहे; व खोतीचे त्यांच्या हिऱ्याचे उत्पन्न जरी फारसे मोठे नव्हतें तरी खोतीचा अभिमान त्यांना फार होता. त्यांचे मित्र दाजीसाहेब खरे यांनी कायदे-कौन्सिलांत या वेळीं या विषयावर बरीच शोध उठविली होती, आणि सगोत मोठे कारण म्हटले म्हणजे खोतांच्या हक्कावर घाला घालणारे सरकारी बिल तत्काल जुलमाचे असल्यामुळे निवळ सार्वजनिक दृष्टीनेहि टिळकांचे लक्ष या प्रश्नाकडे तीव्रतेने जागे स्वामाविकच होते. पण या सार्वजनिक कळकळीला टिळकांचे खोती प्रश्नाचे सांगोपांग ज्ञान हेंच विशेष उपयोगी पडले, व या विषयावरील केसरीतील लेखमालेमुळे बिलांत योग्य त्या दुरुस्त्या केल्या पाहिजेत असे सरकारासहि वादू लागले.

अखेर ता. ४ जुलै १८९९ पासून टिळकांनी केसरी पुन्हां हाती घेतला. १८९७ च्या सदतिसाव्या अकापर्यंत केसरी टिळकांच्या नांवाने निघत होता. अडतिसाव्या अंकापासून टिळक यांचे नाव त्यांच्या शिष्येमुळे केसरीवरून निघाले होते, ते १८९९ च्या सत्ताविसाव्या अकावर फिरून केसरीवर दिसू लागले. दरम्यानचे केसरीचे ९१ अंक टिळकांच्या नावाला उतरले होते. टिळकांचे नाव पूर्वी संपादक म्हणून केसरीवर असता त्यांत हतरांनी लिहिलेल्या अग्रलेखांची अनेक उदाहरणे सांपडतील; उलट टिळकांचे नाव केसरीवर नसता त्यांनी वाचकांना आपल्या अग्रलेखांचे गुप्तदान केल्याचीहि उदाहरणे तर्गाच अनेक सापडतील. केसरीतील टिळकांच्या लेखांचा दुसरा व तिसरा खंड प्रसिद्ध होईल तेव्हा. वाचकास या दुसऱ्या प्रकारच्या लेखांची उदाहरणे त्यांत विशेष पाह्यावयास मिळतील. असो, या ९१ आडवळ्यात, केसरीवर टिळकांचे नाव नसल्याने, टिळक अद्यापि केसरीत

लिहित नाहीत अशी वाचकांची समजूत होऊन त्यांना चुकल्याचुकल्यासारखे वाटणे सहाजिक होते. म्हणून ता० ४ जुलैच्या अंकावर फिरून त्यांचे नांव प्रकट झाल्याबरोबर वाचकांना किती आनंद झाला असेल याची कोणासहि सहज कल्पना करिता येईल. मात्र टिळक फिरून केसरी हाती केव्हा येणार हे आधी केसरीत जाहीर झालेले नसल्यामुळे, ता० ४ जुलैचा अंक वाचणारांचेहि लक्ष येवढ्या नांवाकडे न जाण्याचा पराधीन समज होता. पण या अंकातील अग्रलेखांत स्वतः टिळकांनी आपल्याविषयी व इतरांविषयी कांही व्यक्तिविषयक खुलाशाचा मजकूर, योडाबहुत खासगी स्वरूपाचाहि, लिहिलेला होताच; शिवाय त्यातील अग्रलेखाचा मयळाच इतका असामान्य होता की, तो वाचकांच्या नजरेतून चुकून जाण्याचा समज नव्हता. उद्गारविन्नांकित "पुनश्च हरिः ॐ" ही अक्षरे पाहतांच सामान्य वाचकांनीहि तेव्हांच तर्क केला असता की, 'हे पहा टिळक फिरून केसरीचे संपादक झाले।' या लेखाच्या मयळ्यांत टिळकांनी वेदपारायण करणाऱ्या रीचे संपादक झाले।' या लेखाच्या मयळ्यांत टिळकांनी वेदपारायण करणाऱ्या रीचे संपादक झाले।' हे वैदिक शब्द जोडले होते; पण पहिल्याच वाक्यांतील 'कर्नोप' व 'स्वाध्यायास' सुरुवात हे शब्द पाहिले म्हणजे टिळक हे नेहमी वैदिक भावना व परंपरा यांत कसे समरस होऊन गेलेले असत हे मार्मिक नजरेच्या मनुष्याच्या तेव्हांच लक्षांत येते. प्रथम त्यांनी आपणास हे दिवस दिसून पुन्हा केसरी हातांत वेतां आल्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले. तसेच वैदिक ऋग्वेदाप्रमाणे लौकिक म्हणून एक चौथे ऋग मनाने निर्माण करून तें उदार भावनेने फेडले. हे लौकिक ऋग फेडणे म्हणजे केसरीवरील सटस्याचे वेळी व त्यानंतरहि अनेक बाबतींत अनेक लोकांनी ब्रह्मद्वारा व इतर रीतीने जी मदत केली त्याबद्दल लोकांचे जाहीर रीतीने आभार मानणे हे होय. हे ऋग टिळकांना इतके मोठे वाटले की ते आभारगान्य सेवा करूनहि फिटणे नाही असे म्हणून, आपणास सोडविणारे जामांनदार, गैरहजेरीत आपली वर्तमानरसे चालविणारे मदतनीस, परंपरांतांतून सहानुभूतिपूर्वक मदत करणारी वर्तमानपत्रे वगैरेचे आभार त्यांनी खरोखरच मनःपूर्वक मानले.

केसरीवरील सटस्यामुळे लोकांत पुष्कळ चळवळ व जागृती झाली, याचे श्रेय टिळकांनी पुष्कळ अर्थां सरकारासच दिलें. आपण सरळ वळलेल्या मार्गानेंच जात होतो; कर्तव्य म्हणून या मार्गानें जात असतां वाटेत ठेंब लागली याचा दोष असा आपणास लागत नाही, तसें ती ठेंब लागल्यामुळे आपणासच्या लोकांत जी जागृति झाली तिचे अर्थाहि टिळकांनी आपणाकडे वेतले नाही. केसरीचा कार्यक्रम झुनाच होता, पण सरकारानें मात्र आपलें घोरण बदललें म्हणूनच खळवळ झाली, त्या अर्थां केसरी हे या जागृतीचे निमित्त कारण व सरकार हेच खरे उत्पत्तिकारण अशा युक्तिवादाने टिळकांनी जागृतीचे श्रेय सरकारच्या पदरी उभोचकभावनेने वांचलें. संकट आले तें पुण्यातील सर्वोच्चरच आले होते

हैं खरे. तरी पण त्यातल्यात्यांत केसरीकाराबरोबर स्वतः केसरीही लयाच जातो की काय अशी पुष्कळांना वाटती वाटत असून ती यथार्थहि होती. राजद्रोह हा शब्द लहान पण त्याचा अर्थ भयंकर, व त्याचे परिणाम त्याहूनहि भयंकर. आणि हे सर्व परिणाम पूर्ण अनुभवाचे लागते तर केसरी जुडालाच असता यात शका नाही. पण तें न घडून आल्याचें श्रेय टिळकांनीं आपल्या मित्रमंडळींना देऊन 'धैर्यनिष्ठें होऊन' केसरी जगवून पुर्यवत् चालविल्याबद्दल केळकर, खाडिलकर व सुब-हेंचे वातमीदार अनंत यांचे विशेष आभार मानले होते. त्यानंतर अमृतवक्त्र, हिंदु, चॅपियन या पत्रांचे संपादक, व प्रो. मॅक्समुलर वगैरे गृहस्थ यांचे आभार त्यांच्या निरपेक्ष मदतीबद्दल मानून 'योर पुरुषाचा केह असाच अनिमित्त व निरपेक्ष असतो' असे म्हणून भवभूतीच्या शब्दांनीं टिळकांनीं त्यांना गौरविले होतें.

नंतर टिळकांनीं सिंहावलोकन करून बावीस महिन्यांचा आढावा घेऊन 'वातावरण अनेक तऱ्हेनीं निवळल्याबद्दल पुण्याचे अभिनंदन केलें. पण कांहीं वाचतात पिछेहाट झाली होती तिचाहि उल्लेख त्यांनीं स्पष्टपणे केला. मुद्रण स्वातंत्र्याची एकदरीनें बरीच हानी झाली. खाजगी शाळा स्वातंत्र्यातील शिक्षका-नाहि राजकीय चळवळींत पडण्याची मनाई झाली. पिनलकोड व प्रोचीजर यांच्या दुरस्तीनें विशिष्ट वर्गांतील लोकांच्या मानेभोवतालची दारी अधिक आवळली गेली. पूर्वीच्या राजद्रोहाच्या कायद्याप्रमाणे पाहता खटला झालेले लेख खरोखरच राजद्रोह नव्हते, पण सरकारनें केसरीचें निमित्त करून घाब घातला व आपला अनेक दिवसांचा हेतु तडीस नेला इतकेंच काय तें. ही गोष्ट कित्येक वर्तमान-पत्रांचे बळी घेतल्याशिवायहि त्यांना करता आली असती ! केसरीला बेकायदेशीर अशी कोणतीच गोष्ट करावयाची नाही; व परवीही कायदा बदलला असता तरी तो पाळण्याचा प्रयत्न केसरीनें केला असता. आम्ही काय करावें, काय न करवें हे सरकार अधिक स्पष्ट सांगेल तरी आम्हास हवे आहे, असें म्हणून मर्यादा-चक्रुचित असल्यापेक्षाहि मर्यादा अनिश्चित आहे याचीच मुख्य तक्रार टिळकांनीं केली. मैदान बंद होऊन वाटल्यावर उम्या केलेल्या टेबलावर कसरत करावी लागली तरी ती करू व तीतच यश मिळवूं असा टिळकांना आत्मविश्वास वाटत होता !

पुण्यात दुफळी झाली नसती तर पुण्यावर असले वावटळ उठलेहि नसते अशी टिळकांची समजूत; म्हणून केसरीवरील खटल्याची अंघात जबाबदारी त्यांनीं पुण्यांत नवीन निघालेल्या नेमस्त राजकारणी लोकांवर टाकली. 'यातील काहीं लोकांनी कळत न कळत आर्गांत तेल ओतण्याचा प्रयत्न केला. हे शत्रू गुप्त अवतात. यांनीच केसरीतील लेख व पुण्यातील खून यांचा सबब जोडण्याचा प्रयत्न केला असा त्यांना टिळकांनीं दोष दिला. पण पुढें ग्रेगचा झुलूम हाच खुनाचें कारण, असें सर्वांना कळून आल्याबद्दल समाधान व्यक्त केलें. पुण्यात दोन पक्ष असले तरी त्यातील कोणासहि इंग्रजांचे राज्य आज उलथून पाडाव-

पाचें नाहीं व पाडवतहि नाहीं. कोणी स्वतःला नेमस्त म्हणवून घेतले म्हणून कांहीं तो नेमस्त ठरत नाहीं, किंवा कोणाला जहाल म्हटल्याने तो जहालहि होत नाहीं. उभयतांनीं एकमेकांस मोर-ळांडोर म्हटलें तरी सरकारचा गरूड दोघांनां हि मानगुटीस धरू शकेल. कायद्याचीं मर्णादा सगळ्यांनाच पाळावयाचीं असते. पण तींच मिळणारी मोकळीक कितपत उपयोगांत आणावयाची यापुरताच काय तो मतभेद असतो. आहे ती स्थिति बरी म्हणण्याकडे नेमस्तांची प्रवृत्ति; पण ती समाधानकारक नाहीं असेंच केसरी म्हणणार. अशा स्थितिविहि दोघांनीं मिळून करण्यासारखें कार्य पुष्कळ असते. बरेचदें त्यांनीं केले तरी पुष्कळच हित होईल.' अशा प्रकारचा युक्तिवाद टिळकांनीं या लेखांत केला होता.

या एकाच लेखाने टिळकांविषयीं प्रेम वाटणान्या शोकांची त्यांच्या तुरुंगांतील गैरहजेरीची आठवण पार नाहींशी होऊन, ते वाढत्या अभिमानाने टिळकाकडे पाहू लागले. टिळकांवरील खटल्यामुळे वर्गणीदारांच्या उदार आश्रयाच्या दृष्टीने पाऊल मार्गे न पडता तें पुढेच पडत चालले होते, यामुळे टिळक तुरुंगांत जाताना त्यांची जी सापत्तिक स्थिति होती ती थोडीशी सुधारली. ग्रेगमुळे लॉ क्लास चार चार महिने वद राहू लागला. ग्रेगची मृत्युसंख्या पुण्यांत रोज २०० पर्यंत जाऊं लागली यामुळे त्यांनीं हळू हळू आपला लॉ क्लास बंद केला, व त्याकडे रोज खर्च होणारे दोन अडीच तास, म्हणजे एका अर्यानें दिवसाची कामाची निम्मी वेळ, केसरीकडे व इतर सार्वजनिक कार्याकडे टिळकांना अधिक देतां येऊ लागलीं. उलटपक्षीं टिळकांनीं 'पुनश्च हरिः७' असा उच्चार करून कर्मयोगारूढ होण्याकरितां आसन ठोकलें, व या पहिल्याच लेखात प्रतिपक्षावर कडक टीका केली, हे पाहून हे प्रतिपक्षीहि टिळकांशीं वाद करण्याला कवर करून पुढे झाले. मात्र या उभय-तांतल्या वादांचे पूर्वीचे सामाजिक स्वरूप बरेचसें आरुन त्यांना राजकीय स्वरूपच अधिकाधिक प्राप्त झाले, ज्या मानानें टिळकांची कीर्ति पुण्यावाहेर पसरली त्या मानानें निव्वळ स्थानिक अशा वादांत त्यांचें लक्ष यापुढें कमी गुंतू लागलें. स्थानिक व्यक्तिविषयक वाद अगदींच सपले होते असें नाहीं; गोखले व टिळक जोपर्यंत पुण्यांत राहून आपापलें कार्य फैलावित होते तोपर्यंत त्यांच्यातील वाद संपणे शक्यच नव्हतें. तथापि खऱ्या राष्ट्रीय म्हणजे सर्व प्रांतीय चळवळीला या १८९९ सालापासूनच प्रारंभ झाला. कारण साम्राज्यवादी आत्मता-खोर उन्मत्त ग्रीलाचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन हे हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल होऊन दाखल झाले होते. यामुळे राजकीय चळवळीचा एक भाग, म्हणजे स्थानिक व प्रांतिक भाग, बऱ्याच अंशानें मार्गे पडून टिळकांच्या चळवळीच्या दुसऱ्या म्हणजे सार्वदेशीय भागास येवून पुढे सुरुवात झाली. टिळक तुरुंगात असतांना खऱ्या किंवा दिसाऊ सहा नुभूतीची जी अळीमिळी त्यांच्या प्रतिपक्षीयांच्या तोंडाला पडली होती ती त्यांच्या मुटकेमुळें निघून जाऊन, शब्दाला शब्द भिडवून त्यांजवर हल्ला

व त्यामुळे ते त्यांना तपास झाले. यागुळे पुढी परधानांमून ठिळकांवर जी टीका होत
जेव्हा तीही त्यांना होऊ लागली. विद्रुत तारुण्यामार्गे वारवोपदि विलुत झाले.
ठिळकांच्या मनात वागरीदीया व त्यांनी मोपपुत्र पालविलेल्या दिव्यवार्तिक
तुला १ मंडलान पुढे मुलासा झाली. तो जगात या सदिल्या चरित्रांतलं वर्णन
मिळाला दुर्गाप्रान्त लोपिकथ मयत व टपान असा आहे. तथापि स्वतः आमच्या
अगति याचकांच्याचि भेदीच्या रहींने पाहता, मी. ठिळकांच्या चरित्राचा, आधीच
पुढे आता मगि नादुर्गा, हा प्रान्त मग ठिळकांच्या या 'पुनश्च द्विज' च्या
प्रत्यक्ष यांयांमन भवविद्य पाहिजे. म्हुन येमण भांयुन, आता आठ महिने सतत
भर येहिने लोपिकथ याचकांच्या या लेखाचीया वागी दिव्य विभांति देऊं.

प्रथम खंड समाप्त

